00138938

BOMBAY BRANCH
OF THE
ROYAL ASIATIC SOCIETY.
TOWN HALL, BOMBAY.

Digitized with financial assistance from
Observer Research Foundation
on 22 February, 2019

45

PATANJALI'S MAHÂBHÁSHYA

WITH

KAIYYAṬA'S BHÂSHYAPRADÎPA.

TB·e·32

(103525).

2521
1932

PATANJALI'S MAHÂBHÂSHYA

WITH

KAIYYAṬA'S BHÂSHYAPRADÎPA.

REPRODUCED BY PHOTO-LITHOGRAPHY

UNDER THE SUPERVISION OF

PROFESSOR T. H. GOLDSTÜCKER.

138938
ac

FROM AN UNDATED MANUSCRIPT.

IN THREE VOLUMES.

VOL. I.

TB.e.32

LONDON:
INDIA MUSEUM,
1874.

LIBRARY OF THE BOMBAY BRANCH OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY

O
4912-5
Pat/Pat
00138938

PREFACE.

THE late Professor J. Ballantyne was the first Sanskrit scholar who conceived and partially carried out the idea of editing the Mahâbhâshya of Patanjali, together with the commentary of Kaiyyaṭa and Nâgojibhaṭṭa's gloss upon the latter. The first volume of this great work, comprising about the tenth part of the whole, was printed at Mirzapore in the year 1855 at the expense of the Government of the N.W. Provinces. The edition, however, was not continued on account of the great expenditure involved; and even had the means been forthcoming, it is more than doubtful whether it could have been carried to a successful termination, as no complete copy of the work was then known to exist in any public library of India or of Europe. This was the more to be regretted as Dr. Ballantyne's scholarly edition, if completed, would have been calculated to supply a pressing want, for according to the highest authorities no other work in the whole range of the unprinted literature of India can at all compare in importance with the Mahâbhâshya. The following observations by the late Professor T. Goldstücker show his opinion on this subject:—"The greatest grammarian of India is Pân'ini, who belongs to that Vedic time which leads us over to the classical period of India. His work, which up to this day has remained the grammatical standard all over India, was criticised and supplemented by Kâtyâyana who (according to the results at which I have arrived) lived in the beginning of the 3rd century B.C.; and his work, the Vârttikas, was again criticised and commented upon by his disciple Patanjali in the Mahâbhâshya, which he wrote in the middle of the 2nd century B.C. Pân'ini, Kâtyâyana, and Patanjali are thus the great grammatical triad of ancient India; and the scientific value of their works surpasses, in my estimation, that of most, if not all other, grammatical works in existence. As Pân'ini's work became a Vedânga, that is, one of the works without which the study of the Vedas was considered to be, and in reality is, impossible, and as Pân'ini without Kâtyâyana and Patanjali would be incomplete and even unintelligible, the Mahâbhâshya, which embodies Kâtyâyana's Vârttikas, is one of the chief works of the whole Sanskrit literature. The most difficult portions of the Mahâbhâshya, which is one of the hardest Sanskrit works to study, were explained by Kaiyyaṭa, and his notes again

were commented upon by Nâgojibhaṭṭa. These two latter works are therefore likewise of great value and importance."

It was not till a few years ago that, through the offices of Dr. F. Hall, three excellent MSS., making up a complete copy, were lent by the well-known archæologist and philanthropist Dr. Bháu Dájí, of Bombay, to Professor Goldstücker, with full permission to use them in any way required for literary purposes. The copies thus lent were regarded by Dr. Goldstücker as by far the best he had ever seen, and he considered that their reproduction would render an invaluable service to Sanskrit literature. As, for various reasons, it was found impracticable to print the work from Dr. Bháu Dájí's copy, Dr. Hall, at Professor Goldstücker's suggestion, brought before the Secretary of State for India in Council the desirability of reproducing these invaluable MSS. in fac-simile by having twelve copies of them photo-lithographed at the establishment connected with my department. This proposition was sanctioned, and subsequently, by Council Minute of Nov. 4, 1869, the scheme was extended to an edition of fifty copies. The execution of the work was entrusted to my assistant Mr. W. Griggs, and Professor Goldstücker himself undertook the laborious task of supervising the correct reproduction of the text, and devoted several hours daily to the correction of the proofs. After almost three years of unremitting labour, the enterprise was approaching its completion when, on the 6th March 1872, death overtook him.

It would be impossible on this occasion not to advert briefly to the great loss which the scientific world, and more especially India, experienced through this event.

In science Goldstücker was one of the foremost representatives of the severe historical method of investigation, according to which so-called internal evidence and merely formal logical agreement are not accepted as sufficient tests of truth, unless supported by an exhaustive historical corroboration. It was a necessary result of this method, and of the deeply conscientious spirit which animated him, that the greatest part of his long scientific career was mainly spent in preparatory work, in elaborating as it were the proper instruments of investigation. It was 25 years ago that the treasures of the India library attracted him to this country, whilst collecting his materials, and his life was cut short at a moment when he had the fullest command over them, and when his long and patient preliminary labours were fast expanding into important results. It may be mentioned that a critica edition of the Mahâbhâshya was one of the works

which he had in course of preparation, and that he was strongly impressed with the importance of the influence which such a work was calculated to exercise on the future course of Sanskrit studies.

As regards India in particular, his studies led him to appreciate and to reinstate in public recognition the gigantic linguistic labours accomplished by Hindu grammarians and commentators. It is as defender of the old literary glories of India, no less than for the untiring and sympathetic care which he extended to natives coming to England, and for the ardour with which he constantly kept in view the practical purpose of abstract linguistic science, that is, its application to the investigation of the living history of the country and to the amelioration of its actual social condition, that his name will always be gratefully remembered in India.

Of the present work upwards of 4,400 pages had passed through his hands; only 230 more were waiting correction before the issue of the entire work. The revision of these pages has been carried on, under Dr. Rost's superintendence, by Miss Amelia Rattenbury, who had already assisted Professor Goldstücker in his fac-simile edition of the Mânava-Kalpa-Sûtra in 1861. The complete work, in six volumes, containing 4,674 pages, is a faithful photo-lithographic reproduction of the three MSS. before referred to, viz. :—

I. Patanjali's Mahâbhâshya, Samvat 1751, one volume, pp. 698. On account of the great difficulties attending the reproduction of this beautiful MS., it was taken in hand after the two other parts.

II. Patanjali's Mahâbhâshya with Kaiyyaṭa's Bhâshyapradîpa. Undated. Three vols., pp. 2,218.

III. Nâgojibhaṭṭa's Bhâshyapradipoddyota on Kaiyyaṭa's Ṭikâ, Samvat 1871. Two vols., pp. 1,758.

In conclusion, I must remark that in the course of execution there arose many technical difficulties of a formidable nature, resulting partly from the condition of the paper of the original MSS., partly from the presence of various marks on their surface, and it is only due to the skill, untiring energy, and intense application of Mr. W. Griggs, during a period of upwards of three years, that the work has finally been brought to completion.

J. FORBES WATSON.

India Museum, India Office,
London, March 1874.

कै॰टी॰
१

श्रीगणेशायनमः योगेनचित्तस्यपदेनवाचांमलंशरीरस्यतुवैद्यकेन योपाकरोत्तंप्रवरंमुनीनांपतंजलिंप्रांजलिरानतोस्मि १ उंनमोभग
वतेवक्रतुंडाय। पाणिनिपतंजलिकात्यायनेभ्योनमः सर्वोकारंनिराकारंविश्वाध्यक्षमतींद्रियं सदसद्रूपतातीतमद्दर्शमायया हृतेः २
ज्ञानलोचनसंलक्ष्यंनारायणमहंविभुं। प्रणम्यपरमात्मानंसर्वविद्याविधायिनं ३ पुरुषाःप्रतिपद्यंतेदेवत्वंयदनुग्रहात्सरस्वतीं
चतांनत्वासर्वविद्याधिदेवतां ४ पदवाक्यप्रमाणाब्धेःपारंयातस्यधीमतः गुरोर्महेश्वरस्यापिकृत्वाचरणवंदनं ५ महाभाष्यार्णवावा
रपारीणंविवृतिप्लवं यथागमंविधास्येहंकैयटोजैयटात्मजः ६ भाष्याब्धिःक्वातिगंभीरःक्वाहंमंदमतिस्ततः छात्राणामुपहास्यत्वंयास्या

अथशब्दानुशासनं। अथेत्ययंशब्दोधिकारार्थःप्रयुज्यते॥ ॥श्रीरामायनमः॥

मिपिशुनात्मनां ७ तथापिहरिबद्धेनसारेणग्रंथसेतुना। क्रममाणःशनैःपारंतस्यप्राप्तास्मिपंगुवत् ८ भाष्यकारोविवरणकारत्वात्व्याक
रणस्यशास्त्रस्यप्रयोजनमाह। अथशब्दानुशासनमिति। प्रयोजनप्रयोजनानितरक्षोहादीनिपश्चाद्वक्ष्यंते। स्ववाक्यमारभ्यात्तद्वयव
मथशब्दंतावद्व्याचष्टे। अथेत्ययमिति। इतिशब्दोथशब्दस्यस्वरूपेवस्थापनायप्रयुक्तः। एवंहिपदांतरैःसामानाधिकरण्येनसंबंधेसति गम॰
अथशब्दोव्याख्यातःस्यात्। स्वरूपेवस्थितस्तुसर्वनाम्नापरामृश्यते अयमितिशब्दइतिस्वरूपकथनंविस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं। अधिकारा १
र्थइति। अधिकारःप्रस्तावोधीप्रतिभास्यप्रयोजनमित्यर्थः। निपातानांद्योतकत्वंवाक्यपदीयेस्थितं ॥ ॥ ॥

अथशब्दस्याधिकारार्थत्वेयोवाक्यार्थःसंपद्यतेतंदर्शयतिशब्दानुशासनमिति। अनेकार्थत्वेपिविषयस्यविशब्दानुशासनस्यप्रारभ्यमाण
×प२ तात्र शब्दसंनिधानेप्रतीयते। व्याकरणस्यवेदांगत्वंथनामशब्दानुशासनमिति। अत्रचवाच्यार्थस्यकर्तुःप्रयोजनाभावात्तुपादानुभयप्रा
प्त्यभावात्नोभयप्राप्तौकर्मणीत्यनेनषष्ठी। अपितुकर्तृकर्मणोःकृतीत्यनेनेतिकर्मणिचेतिसमासप्रतिषेधाप्रसंगात्स्थितत्रब्रह्मो
द्वितसमासःशब्दशब्दस्यसामान्यशब्दत्वाद्विनाप्रकरणादिनाविशेषेवस्थानाभावात्तैःशब्द(काकवाशितादि)नामप्यनुशासनप्रसंगात्र
तिमत्वाहलौकिकानामिति। अत्रपदार्थोतिगतस्यपिपूर्वपदार्थस्यबुध्याप्रविभागात्त्वमर्थः। यथाराजपुरुषशब्देकस्यराजत्वपि। शिष्ट

शब्दानुशासनंनामशास्त्रं अधिकृतंवेदितव्यं केषांशब्दानांलौकिकानांवैदिकानांच तत्रलौ
किकास्तावत् गौरश्वःपुरुषोहस्तीशकुनिर्मृगोब्राह्मणइति वैदिकाःखल्वपि शन्नोदेवी
रभिष्टये इषेत्वोर्जेत्वा अग्निमीळेपुरोहितं अग्नआयाहिवीतयइति अथगौरित्यत्रकःशब्दः

तत्रादौतुव्याकरणस्यवेदांगत्वात्तत्संभवमर्थाद्दिशेषाक्षात्तिरितिमत्वाह। लौकिकानामिति। लोकेविदितादृतिलोकसर्वलोकाभ्यांठञितिठञ्।
अथवाध्यात्मादित्वाठञ्। वेदेभवावैदिकाः। वैदिकानांलौकिकत्वेपिप्राधान्यख्यापनायपृथगुपादानं। यथाब्राह्मणाआया
ताः वशिष्ठोप्यागतइतिवशिष्ठस्य। तेषांतुप्राधान्यं यत्नेतावश्यंपरिहार्यत्वात्। अथवाभाषाशब्दानामेवलौकिकत्वमिति भेदेननिर्देशः
तत्रलौकेयदानुपूर्वीनियमाभावात्सरान्येवदर्शयति। गौरश्वइति। वेदेत्वानुपूर्वीनियमाद्वाक्यान्युदाहरति। शन्नइति। अथगौरित्यत्रकइतिश
ब्दार्थयोरभेदेनलौकेव्यवहारदर्शनात्शब्दस्वरूपनिर्धारणायप्रश्नः। अथगौरित्यत्रेति। विज्ञानेप्रतिभासमानेषुवस्तुषुकःशब्दइत्यर्थः॥

पू२ ×ति२ ×व१

कै०टी० तान्येव वस्तूनि नैकमेवार्थं दर्शयति। किं पुनस्तदिति॥ उच्चार्यमाणमपि निर्दिश्यमानमर्थरूपमापादयन्ति सर्वेनाभावलिनर्ष्येवेरात। त्रिं गत्युपादर्शतिका
२ मवारतः सशब्दस्तिसाहित्येनानिर्दिष्ट॥ नेत्याहेति। भिन्नेष्वभिन्नमित्याद्रव्यं शब्दइति प्रतीतं न अपितु द्रव्यमिति। यदिहि द्रव्यानुशासनं विव
क्षितमभविष्यत् अथ द्रव्यानुशासनमित्येवावक्ष्यत। अनेनैव न्यायेन गुणजातियासामान्यानां निराकृतेऽपि शब्दस्वरूपं दर्शयितुं घोयपूर्व
कं निराकरोति। पस्पशीति। गोशब्दविषये पर्यालोचनवाक्यभूतसमाधानं कृतं। परिहारस्तु पूर्ववत्। तत्रेङ्गितमभिप्रायसूचकः शरीरव्यापारः चे
ष्टितं कायपरिस्पंदः। निमिषितमक्षिव्यापारः। शुक्लो नील इति। द्रव्यस्य भागं वर्णानुवर्तमानमा अभिधायि नी त्रसुक्ला द्यो द्रष्टव्या भिन्ने

किंपुनस्तत्सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाण्यर्थे रूपं स शब्दः नेत्याह द्रव्यं नाम तत् यत्तर्हि तदिङ्गितं चेष्टितं निमिषि
तमिति स शब्दः नेत्याह क्रियानाम सा यत्तर्हि तच्छुक्लो नीलः कपिलः कपोत इति स शब्दः नेत्याह गुणो नाम सः
यत्तर्हि तद्भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नं सामान्यभूतं स शब्दः नेत्याह आकृतिर्नाम सा। कस्तर्हि शब्दः येनोच्चारिते
न सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणीनां संप्रत्ययो भवति स शब्दः ३ ॥

ष्वभिन्नमिति। अनेन सामान्यस्यैकत्वं कथ्यते। छिन्नेष्वच्छिन्नमिति। अनेन तु नित्यत्वं सामान्यभूतमिति। सत्ताख्ये महासामान्ये गोत्वादेः सामा उ०
न्यविशेषस्योपमानं निर्दिष्टं। महासामान्यमिव सामान्यभूतं भवत्तु शब्दरूपमार्थेयव्याप्तित्वं भवतीति। द्रव्यादिषु निरस्तेषु एकाकृतिकं हीहीति। उच्चारिताह।
× नेत्र मेनोच्चारितेनेति वैयाकरणाः वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा वाचकत्वमिच्छन्ति। वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थ २
क्यप्रसङ्गात्। आनर्थक्ये तु प्रत्येकमुत्पत्तिपक्षे यौगपद्येनोत्पत्त्यभावात्। अभिव्यक्तिपक्षे तु क्रमेणैवाभिव्यक्तत्वात्समुदायाभावाद्वर्णेक स्यैव वाचक
त्वं वाचकत्वे सरोरसरस्वादावर्थप्रतिपत्त्यविशेषप्रसङ्गात् तद्व्यतिरिक्तः स्फोटो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचको विस्तरेण वाक्यपदीये व्यवस्थापितः। उ
च्चारितेन प्रकाशितेनेत्यर्थः ३ ॥

अथवेति। अत्र ध्वनिस्फोटयोर्भेदस्य व्यवस्थापितत्वादिहाभेदेन व्यवहारोऽपि न दोषः। ध्वन्यादयोऽन शब्दशब्दवाच्या इत्यत्र ता
त्पर्यात्। ध्वनिं कुर्वन्निति। विधिनिषेधयोरप्रवृत्तविषयत्वात्कथमस्य त्रिभिः संबंधः उच्यते। शब्दं कुर्वन्नविशब्दं कुर्वित्युच्यते। विरा
माशंकायां तन्निरस्त्रयेत यानभिमतशब्दश्रवणे द्वेष्टि तेनोच्यते माशब्दं कार्षीरिति। कानि पुनरिति। किं संभाव्यासनादिवत × पा०२
माशंकायां तन्निस्स्रयेत यानभिमतशब्द। अथ काम्यमिति प्रश्नः यावत् पर्येणपुरुषार्थसाधनतामस्य हारइति लोके लौघदृष्टे दृष्टा आ
व्याकरणाध्ययनं नित्यं कर्म अथ काम्यमिति। तत्र लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान्परिपालयिष्यतीति। इहे ली इह्यादादेशे
ष्वेव वैयाकरणाः वैयाकरणास्तु न अमति वेदार्थं चाप्ययस्यति। तत्र लोपागमपोहराहरणं देवा अदुह्रेति। दुहेर्लङि झस्यादादेशे
कृते लोपः तत्रात्मनेपदे झिति तत्त्लोपः बहुलं छंदसीति रुडिस्थिति रूपमेतत्। वर्णविकारो यथा उद्ग्राभं च निग्राभं चेति। हग्रहोर्भ
 छन्दसि
अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते तद्यथा शब्दं कुरु मा शब्दं कार्षीः शब्दकार्ययं माणवक इति ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते
तस्माद्ध्वनिः शब्दः कानि पुनरस्य शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनं रक्षार्थं वेदानामध्येयं
व्याकरणं लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान्परिपालयिष्यतीति। ऊहः खल्वपि न सर्वैर्लिङ्गैः न च सर्वाभिर्विभक्तिभिः
वेदे मन्त्रा निगदिताः ते चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं विपरिणमयितव्याः तान्नावैयाकरणः शक्नोति विपरिणमयितुं त
 १९ स्माद्अध्येयं व्याकरणं ॥
श्चं दसि हृग्रहोरिति वक्तव्यमिति हकारस्य भकारः उद्ग्राभं इत्यत्र उद्ग्राभं निग्राभं चेति वद्धं दसि अग्निं पूर्वधृक् हे स्तु गुग्रपमननिपातनमयोशितिव चनात् घञ
कः ऊहः खल्वपीति। द्रव्यस्य प्रकृतिकर्तव्यतोपदिशा याऽगान्तरेणोपदीयते सा प्रकृतिः येनोपदीयते सा विकृतिः प्रकृतिवद्विकृतिः क
र्त्तव्येति मीमांसकैः व्यवस्थापितायां प्रकृतिवन्मयास्तामहं चैयाकरणाः सम्यग्विज्ञानातीति तत्राग्नेर्मन्त्रो सि अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति त
× नेत्र२ स्मिन्मन्त्रे सौर्ये चरौ निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति सौर्ये चरौ मन्त्र ऊह्यते सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीति विस्तरेण भर्तृहरिणा प्रदर्शित ऊहः ॥

कै.टी. ३ आगम इति। आगमः प्रयोजकः प्रवर्तको नित्यकर्मता व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति। प्रयोजनशब्देन च फलं प्रयोजकं चोच्यते। निष्कारण इति। दृष्टं कारणमनपेक्ष्य धर्मः प्रधानं चेति। पदपदार्थावगमस्य व्याकरणनिमित्तत्वात् तन्मूलत्वाच्चाङ्गान्तराणामर्थावगमस्येति भावः। लघ्वर्थमित्यत्र आक्षेपः लघ्विति ... वाक्यं तेन शब्दज्ञानमस्य प्रयोजनम्। असंदेहार्थमिति। संदेहस्य प्रागभावो ऽत्र वेदितव्यः। न तु प्रध्वंसाभावः। न हि वैयाकरणस्य संशयः कश्चन विनश्यति। इतरस्यैव तदुत्पादात्। स्वरत इति। पूर्वपदप्रकृतिस्व

आगमः खल्वपि। ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति। प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम्। प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति। लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम्। ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेया इति। न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या विज्ञातुम्। असंदेहार्थं चाध्येयं व्याकरणम्। याज्ञिकाः पठन्ति। स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति। तस्यां संदेहः। स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषती। स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा स्थूलपृषतीति। तां नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति। यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः। अथ समासान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुष इति। इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि। तेऽसुराः। दुष्टः शब्दः। यदधीतम्। यस्तु प्रयुङ्क्ते। अविद्वांसः। विभक्तिं कुर्वन्ति। यो वा इमाम्। चत्वारि। उत त्वः। सक्तुमिव। सारस्वतीम्। दशम्यां पुत्रस्य। सुदेवो असि वरुण इति। तेऽसुराः। तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः। तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै। म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः। म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्। तेऽसुराः॥

राद्धहुव्रीह्यर्थावसायस्तत्पुरुषस्य वा इति। मुख्यानि प्रयोजनानि प्रदर्श्य आनुषङ्गिकाणि प्रदर्शयति। इमानि चेति। भूय इति पुनरित्यर्थः आनुषङ्गिकत्वात् ... हेलय इति। ... विद्यते। तत्र केचिदाहुः ... प्रयोगे हेलयो हेलय इति ... भावे च कर्तव्ये तदकरणे म्लेच्छनमिति। ... द्विवचने कार्ये वाक्यद्विर्वचनम्। ... म्लेच्छ इति कर्मणि घञ्॥ सम. २

× शत्रु२ × त्तरा२

दुष्टः शब्द इति। स्वरेणाक्षरतो वा ... मिथ्या प्रयुक्त इति। यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोऽर्थान्तरस्य ... वाग्वज्रो हिंसकत्वात्। यथेन्द्रशत्रुः स्वरदोषाद्यजमानं हिंसितवानिति ... इन्द्रस्याभिचाराय ... इन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति मन्त्र ऊहितः। तत्रेन्द्रस्य शातयिता शमयिता वा भवेति ... इन्द्रशत्रुरिति ... बहुव्रीहिः ... स्वरभेदः। तत्रेन्द्रामित्रत्वलिङ्गे सति इन्द्रस्य शत्रुर्भवेत्यमर्थ इति ... प्रयोक्तव्ये आद्युदात्तत्वं प्रयुक्तमिति अर्थान्तराभिधान

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्। दुष्टाञ्छब्दान्मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणम्। दुष्टः शब्दः। यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते। अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्। तस्मादनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणम्। यदधीतम्। यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले। सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः।

नादिर एव तत्रस्य शातयिता संपन्नः। इन्द्रशत्रुत्वस्य च विधेयत्वात् ... यथा राजपुरुष इति। ... अविज्ञातमिति। अविदितस्वरादिसंस्कारत्वादर्थापरिज्ञानाद्वा। निगदेनेति पाठमात्रेण। न तज्ज्वलतीति। निष्फलं भवति। अनर्थकमिति। निष्प्रयोजनम्। यस्तु प्रयुङ्क्त इति। अनेनाभ्युदयहेतुत्वं व्याकरणस्य दर्शयति विशेष इति। स एव शब्दः क्वचिदर्थे केनचित्प्रयुक्तः साधुः अन्यथा त्वसाधुः। यथा स्वशब्दो धनाभावनिमित्तकः साधुः ज्ञातिनिमित्तको साधुः गवि च गोणीशब्दः साधुः ... साधुः ज्ञातिनिमित्तकस्त्वसाधुः॥

करोति। वाग्योगविदः श्रुतत्वोहो वदर्शनाच्च पश्चः। प्रथेव परसत पाशेकाह। वाग्योगविदेवेति। एवमपशब्दज्ञाने पीतिपथा श्लोकिकद्भ्र सेवपा श्लोकिको व्याधिर्भवतिति। हपरीत सेवपात्वारोग्यं तथात्रापि यथोक्तं न्याय्यमितिभावः। भूयांसोल्पीयांसश्चेति परमतापेक्षया प्रक पंप्रत्ययः। वादिमत्य सेवहवः शब्दाः अल्पेपशब्दाः अंतरावस्था स्वकरणस्य स्वामितित न्नत्र। पस्माद्भूयांसोपशब्दाः अल्पीयांसः शब्दाः॥

कः वाग्योगविदेव। कुत एतत्। यो हि शब्दाञ्जानाति अपशब्दानप्यसौ जानाति यथैव हि शब्दज्ञाने धर्मः एवम पशब्दज्ञानेप्यधर्मः अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति। भूयांसोपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः एकैकस्य शब्दस्य बहवोप भ्रंशाः तद्यथा। गौरित्यस्य गावीगोणीगोतागोपोतलिकेत्येवमादयोपभ्रंशाः अथयो वाग्योगवित् अज्ञा नं तस्य शरणं। विषम उपन्यासः नात्यंताया ज्ञानं शरणं भवितुमर्हति यो ह्यजानन्वै ब्राह्मणं हन्यात् सुरां वा पिबेत् सोपि मन्ये पतितः स्यात। एवं तर्हि सोनंतमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः कः अवाग्योगविदेव। अथयो वाग्योगवित् विज्ञानं तस्य शरणं ॥ ॥ ॥ ॥

अज्ञानमिति। तथा च तिरश्चां ब्रह्महत्यादिफलाभावः। नात्यंतायेति। पुरुषाणां विधिनिषेधयोरधिकारात्तत्परिज्ञाने प्रयत्नस्यन्याय्यत्वात् एव प्रकरणात्सामर्थ्याद्वर्णपिरस्याह। अवाग्योगविदिति। वाग्योगविद्दुष्यति शब्दान्प्रयुङ्क्ते नापशब्दानिति तन्नपूर्वकयोगास्थ्युर ४ यभाग्भवति ॥

×प्र१

श्लोकस्याप्रसिद्धत्वात्पृच्छति। कः पुनरिति। प्रातिपादकार्थप्रश्नस्यात्रनात्पर्यं किंतद्दत्ति यत्रेदं पठितमित्यर्थः अत एव श्लोकाइति प्रत्युत्तरे नोत्तरं अन्यथा स्रो को श्लोका इति वा च्येस्यात। भ्राजो नामलापरिज्ञानादाह। किंच भोइति। अपडुंबरेति। अयं श्लोकः सौत्रामण्यां सुरापानस्य ×ण२ दुष्टत्व सद्भावयति। प्रमत्तगीत इति। प्रमादेनाविमतिपत्रः अबसगीत इत्यर्थः कात्यायनो वति वह आत्ताख्य श्लोकमध्य पठितस्य स्वश्लोक स्य प्लुतिस्त आह्निकात्ति एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति। स्त्रीष्विवेति। प्रत्यभिवादे हि गुरुणा प्लुतः कार्यः पत्तुप्लु तं कर्तुं न जानाति स स्त्रीवद्वक्तव्यः। यमहमिति न त्वभिवादये देवदत्तोहमित्यादिवत्सकृत वा कोलेत्यर्थः। श्रेयमहमिति। अननुकरणं वानिति

कः पुनरिदं पठितं। भ्राजा नाम श्लोकाः। किंच भोः श्लोका अपि प्रमाणं किं चातः यदि प्रमाणं। अयमपि प्रमाणं भवितुमर्हति। यदुदुंबरवर्णानां घटीनां मंडलं महत्। पीतं न ग [redacted] मयेत्स्वर्गं किं तत्क्रतुगतं नयेत्। इति। प्रमत्तगीत एष तत्रभवतो यस्त्वप्र ×ग२ मत्तगीतस्तत्प्रमाणं। यस्तु प्रयुङ्क्ते। अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदे त्। स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं। अविद्वांसः। विभक्तिं कुर्वंति याज्ञिकाः पठंति प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति। न चां तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुं विभक्तिं कुर्वंति। यो वा इमां पदशः स्वरशोक्षरशो वाचं विदधाति स आ र्त्विजीनो भवति आर्त्विजीनाः स्यामित्यध्येयं व्याकरणं। यो वा इमां ॥ ॥

यदमिति गांति त्वासमासेः प्रपाजाः इति पयात्वमं त्राऊद्य मानाग्निश्च प्रकृति विभक्तिषुकार स्य र्थः। यथा समिधः समिधोग्र आज्यस्य व्यंत [redacted] ×ग३
×हि२ अधिरत्र्येति। यस्थाः इति पूर्वपदमिति संल्येक च वचनादिति शब्दः वाक्षराणि। स्वर उदात्तादिः अक्षरश इति। अक्षरं व्यंजनसहितो वा आर्त्विजी नः इति। त्वावि तमर्हत्यार्त्विजीनो यजमानः। ऋत्विक्कर्माहतीति याज्ञिको व्यार्त्विजीनः यजार्त्विज्याय प्रकल्पावेति सूत्रेण यज्ञाः विधानात कर्म्मा र्हणति सो यजस्य नमिति वार्त्तिकेन च खञ्। विद्वान्यजेत। विद्वान्याजयेदिति हि योग्य विदुषो धिकारात ॥ ॥

×क४

कै॰प्र॰ ५ चत्वारीति। शब्दस्य वृषभत्वेन निरूपणं। त्रयः काला इति। लडादिविषयाः। नित्यः कार्यश्चेति। व्यंग्यव्यंजकभेदेन। सप्त विभक्तय इति। सुप्तिङ्व्यर्थे केचित् तिङामप्यत्र ग्रहणं सप्तसंख्यासाम्यात्। त्रिष्विति। विभक्तिशब्दाभिधेयानीति व्याचक्षते। वर्षणादिति। कामानां ज्ञानपूर्वकानुष्ठानफलत्वात् महत्त्वेनेति। मर्त्या इति। चत्वारीत्यनेनैकदेशेन सदृशेन वाक्यात्तत्प्रतीयते। अपर आहेति। परिमितानीति प्रतीयमानेशब्दे ×र२

चत्वारि चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेशेति। चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च। त्रयो अस्य पादास्त्रयः काला भूतभविष्यद्वर्तमानाः। द्वे शीर्षे द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च। सप्त हस्तासो अस्य सप्त विभक्तयः। त्रिधा बद्धः त्रिषु स्थानेषु बद्ध उरसि कण्ठे शिरसीति। वृषभो वर्षणात्। रोरवीति शब्दं करोति। कुत एतत्। रौतिः शब्दकर्मा। महो देवो मर्त्याँ आविवेशेति। महान्देवः शब्दः। मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्याः। तानाविवेश। महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम्। अपर आह। चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति। चत्वारि वाक्परिमिता पदानि। चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च। तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। मनसः ईषिणो मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति। गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति न चेष्टन्ते न निमिषन्ती[redacted]त्यर्थः। तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति। तुरीयं ह वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते चतुर्थमित्यर्थः। चत्वारि ॥

स्विवहनामितिशेषो येपरिमितेतिभवति। परिमितानि परिच्छिन्नान्येतावन्त्येवेत्यर्थः। मनीषिशब्दस्य योगरूढत्वात्कः कथं मनीषिण एव विदन्तीत्याह। गुहेति। अज्ञानमेव गुहा तत्स्थानीत्यर्थः। सुप्तानीवासते ज्ञानात्। व्याकरणाभ्यासेन तानि प्रकाशन्ते। तत्र चतुर्थं परस्तात् एकेकस्य च तुर्भागं मनुष्या अवैयाकरणा वदन्ति। नेङ्गयन्तीत्यस्यैव व्याख्यानं न चेष्टन्ते न निमिषन्तीति ॥ ॥ ॥ ॥ उ॰ ५

×मर्थ२

उत त्व इति। त्वशब्दोऽन्यवाची। उतशब्दोऽपिशब्दस्यार्थे। स च भिन्नक्रमः। प्रत्यक्षेणाशब्दस्वरूपमुपलभमानोऽपि अर्थापरिज्ञानान्न पश्यतीत्यर्थः।
×उतत्वइति२ उतो इति निपातसमाहारः। अविद्वांसमाहेति। अविद्वत्त्वात्पूर्वमर्धं चेत्याहेत्यर्थः। सचतेरिति। षच समवाये। यतस्तितउनास्य दुर्धावः। तितउ परिपवनं। तेन व्याकरणेन वाचोपशब्दा अपनीयन्ते। कसतेरिति। वर्णविपर्ययात्। विकसितत्वाद्दुर्धावत्वम्। ततवदिति। विस्तारयुक्तमित्यर्थः। तन्नवदिति। बहुच्छिद्रम्। धीरास्तितउस्थानीयेन व्याकरणेन वाचं शब्दसमूहमकृषत। अपशब्देभ्यो विविक्तां कृतवन्तः। मन्त्रे यथेष्टं लुङ्। किमर्थमत्र
उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्। उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः। उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचम्। अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति। अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनामिति। अविद्वांसमाहार्धम्। उतो त्वस्मै[redacted] तन्वं विसस्रे। तनुं विवृणुते। जायेव पत्य उशती सुवासाः। तद्यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते। एवं वाग्वाग्विदे स्वात्मानं विवृणुते। वाङ्नो विवृणुयादात्मानमित्यध्येयं व्याकरणम्। सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत। अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि। सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति। कसतेर्वा विपरीता द्विकसितो भवति। तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा। धीरा ध्यानवन्तो मनसा प्रज्ञानेन वाचमकृत। अक्रत[redacted]
अत्रा सखायः सख्यानि जानते। अत्र सखायः सन्तः सख्यानि जानते सायुज्यानि जानते। क्व। य एष दुर्गो मार्ग एकगम्यो वाग्विषयः। के पुनस्ते। वैयाकरणाः। कुत एतत्। भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि। एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति। ल ८
द्वी॰ १ लक्ष्मीर्लक्षणाद्भासनात्परिवृढा भवति। सक्तुमिव। सारस्वतीं। याज्ञिकाः पठन्ति। आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति। प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्। सारस्वतीं ॥ ॥

तेतिरूपं। अत्रा सखाय इति। अचि तनुघेति दीर्घः। सखायः समानख्यातयो ये इत्यर्थः। स्वनिरूपणात्। तत्र भेदमिति सत्यते। सख्यानीति सायुज्यानीत्यर्थः। एकगम्य इति। ज्ञानेनैव प्राप्यः। वाचीति। विषयसप्तमी। ब्रह्मणा तत्र लक्ष्मीर्वर्तते तेषु परमार्थसंविज्जनने। तासामेषा निहितेत्यर्थः। प्रायश्चित्तीयामिति। भवार्थे छः। प्रायश्चित्तीयाइति। प्रायश्चित्तं यथा पापशोधनाय क्रियते तस्यैतां विहिताय कर्मणे हिता सक्ति मितो स्यादवा मा

कै॰टी॰ ६

दशम्युत्तरकालमिति। दशम्या उत्तर इति पंचमीति योगविभागात्समासः ततः कालशब्देन बहुव्रीहिः क्रियाविशेषणं चैतत्। दशादि-
नान्यशौचं स्मृतौ। [illegible] दशम्युत्तरकालमित्यत्र [illegible] पठंति दशम्यां पुत्रस्येति। तदपि दशम्यामिति सामीपिकमधिकरणं व्या-
ख्येयं। घोषवदादीति। घोषवंतो वर्णाः [illegible] प्रसिद्धाः। तदादि [illegible] स्यार्थः। त्रिपुरुषानूकमिति

दशम्यां पुत्रस्य [illegible] पठंति। दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्घोषवदाद्यंतरंतस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानू-
कमनरिप्रतिष्ठितं। तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति। द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति। न चांतरेण व्याकरणं कृ-
तस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुं। सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिंधवः। अनुक्षरंति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामि-
वा। सुदेवो असि वरुण सत्यदेवोसि यस्य ते सप्त सिंधवः सप्त विभक्तयः। अनुक्षरंति काकुदं। काकुदं तालु। काकुर्जि-
ह्वा सास्मिन्नुद्यत इति काकुदं। सूर्म्यं सुषिरामिव। तद्यथा। शोभनामूर्मिं सुषिरामग्निरंतः प्रविश्य दहति। एवं ते ×ग्नि २
सप्त सिंधवः सप्त विभक्तयस्ताल्वनुक्षरंति। तेनासि सत्यदेवः सत्यदेवाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणं॥ सुदेवो असि ॥

[illegible] काकुदमिति [illegible] प्रत्ययः [illegible] कंठोष्ठतालु [illegible] सुदेवो असीति। य एम॰
[illegible] तोदेतो [illegible] सत्यदेवो [illegible] स्यार्थः। सिंधवः [illegible] विभक्तयः स्यार्थः।
[illegible] अनुक्षरंतीति। तालुप्राप्य प्रकाशंते इत्यर्थः। सूर्म्यामिति। [illegible]
पर्वरंध्रपर्यायः [illegible] ॥ ॥ ॥

किंपुनरितीति [illegible] प्रयोजनान्वाख्यानस्य [illegible] पुराक-
ल्प [illegible] व्याकरणमधीयते [illegible] प्रयोजनमन्वाख्यायते [illegible] वेदप्रधानमधीयते तेन न
[illegible] व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनं [illegible] इति [illegible] समाने [illegible] स्यार्थः [illegible]

किंपुनरिदं व्याकरणमेवाधिजिगांसमानेभ्यः प्रयोजनमन्वाख्यायते न पुनरन्यदपि किंचित्। ओमित्युक्त्वा वृत्तांतशः शमित्येवमा-
दीन्शब्दान्पठंति। पुराकल्प एतदासीत्। संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते। तेभ्यस्तत्र स्थानकरणनादानुप्रदानज्ञेभ्यो स्पश॰ २
वैदिकाः शब्दा उपदिश्यंते। तदद्यत्वे न तथा। वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवंति। वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः
अनर्थकं व्याकरणमिति। तेभ्य एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येतृभ्य आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे। इमानि प्रयोजनान्यध्ये-
यं व्याकरणमिति। उक्तः शब्दः स्वरूपमप्युक्तं प्रयोजनान्यप्युक्तानि। शब्दानुशासनमिदानीं कर्तव्यं तत्कथं कर्तव्यं। किं शब्दोप-
×प्रा॰दी॰ ५ देशः कर्तव्यः [redacted] अपशब्दोपदेशः आहोस्विदुभयोपदेश इति। अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात्। तद्यथा। भक्ष्यनियमेन

[redacted]

अभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते। पंच पंचनखा भक्ष्या इत्युक्ते गम्यत एतदतोन्येऽभक्ष्या इति। अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियमः
× ग्रा॰ २ तद्यथा। अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युक्ते गम्यत एतदारण्यो भक्ष्य इति। एवमिहापि। यदि तावच्छब्दोपदेशः
क्रियते। गौरित्येतस्मिन्नुपदिष्टे गम्यत एतद्गाव्यादयोऽपशब्दा इति। अथाप्यपशब्दोपदेशः क्रियते गाव्यादिषूपदिष्टेषु गम्य-
त एतद्गौरित्येष शब्द इति ॥ ॥
[illegible]

कै॰श॰ किंपुनरिति। उभयोपदेशादुरो द्वौ वापि प्रशस्यो तयोः को ज्यायानित्यर्थः प्रश्ने॥ साधुशब्दप्रयोगाद्धर्माभेरित्यर्थः अथ वोपादेयोपदेशात्साक्षात्प्रतिपत्तिर्भवतीति भावः। हृस्वो ति विग्रहेति प्रतिपदेनाद स्वाश अनन्तप्रातिपादपि तमयमर्थवादः शब्दानामिति शब्दपारायणाशब्दोपाधारूढःशा

किं पुनरत्र ज्यायः। लघुत्वाच्छब्दोपदेशः। लघीयाञ्छब्दोपदेशः। गरीयानपशब्दोपदेशः। एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः। तद्यथा गौ
रित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्यादयोऽपभ्रंशाः। इष्टान्वाख्यानं खल्वपि भवति। अथैतस्मिञ्छब्दोपदेशे सति किं ×८ब२
शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः कर्तव्यः। गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः। नेत्याह। अन
भ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः। एवं हि श्रूयते। बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं
प्रोवाच नान्तं जगाम। बृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालो न चान्तं जगाम किं पुनरद्यत्वे। यः सर्वथा चि
रं जीवति स वर्षशतं जीवति चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति। आगमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारका
लेनेति। तत्र चास्यागमकालेनैवायुः कृत्स्नं पर्युपयुक्तं स्यात्। तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः। कथं तर्हीमे शब्दाः
प्रतिपत्तव्याः। किंचित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्यं येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान्प्रतिपद्येरन्। किं पुनस्तत्। उत्स ×२प
र्गापवादौ। कश्चिदुत्सर्गः कर्तव्यः कश्चिदपवादः। कथंजातीयकः पुनरुत्सर्गः कर्तव्यः। कथंजातीयकोऽपवादः। सामान्येनो
त्सर्गः कर्तव्यः। तद्यथा कर्मण्यण्। तस्य विशेषेणापवादः। तद्यथा आतोऽनुपसर्गे कः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वविशेषस्य। तत्र प्रतिपदोक्तानामिति विशेषणाभिधानं यत्र सम्यग्मातार्थस्यापि शब्दानामित्यस्य प्रयोगः॥ एकदेशे यत्योगादपिलोके उपयुक्त णाः
मित्युच्यते। यथौषधसंस्कृतघृतमात्रेक देशोपयोगे उपयुक्तं घृतमिति व्यवहारः। तथेहलेति प्रतिपाद्यमिति चतुर्भिरिति। आगमकालो ग्रह
णकालः। स्वाध्यायकालोऽभ्यासकालः। प्रवचनकालोऽध्यापनकालः। व्यवहारो यज्ञकर्मादि। किंचिदिति॥ सामान्यविशेषौ यस्मिन्नुत्स
र्गापवादौ विशेषवता कर्मण्यण्। आतोऽनुपसर्गे क इत्यादि॥ ॥ ॥

सकलशास्त्रव्यवस्थैकतानपरस्पराश्रयत्वान्न सिध्यतीति पक्षद्वयाश्रयणं प्रश्नपूर्वकं करोति। किं पुनरिति। आकृतिपक्षे केवलमाश्रीयमाणे नक
र्तेति विप्रतिषेधेनुपपादनोपपद्यते। केवले। विवक्षितव्यक्तिपक्षे पुनः प्रयोगविषयान्नादिशक्तिन प्रवर्तत इति समस्तलक्ष्यसिद्धये कथंचित्प्रदेशे कश्चित्पक्षः परि
गृह्यते। जातिवादिन आहुः। जातिरेव शब्देन प्रतिपाद्यते व्यक्तीनामानन्त्यात्संबन्धग्रहणासंभवात्। सा च जातिः सर्वव्यक्तिषु एकाकारप्रत्ययहेतुः
शब्दादन्या सर्वत्र विद्यते। तत्रापि वाच्यः शब्दाभिन्नद्रव्यसमवेतां जातिमभिदधति। तस्या प्रतीयमानस्य शब्दव्यक्तित्वं प्रतीयते। शुक्लादयः
शब्दा गुणसमवेतां जातिमाचक्षते गुणेषु तु तत्संबन्धात्प्रत्ययः। द्रव्ये संबन्धिसंबन्धात्। संज्ञाशब्दानामप्युत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात्पिण्डस्यैकस्य को
मारयौवनाद्यवस्थाभेदेऽपि स एवायमिति अभिन्नप्रत्ययनिमित्ता डित्थत्वादिका जातिर्वाच्या। क्रियास्वपि जातिर्विद्यते सैव धातुवाच्या पठ
तिपठतः पठतीत्यादेरभिन्नस्य प्रत्ययस्य सद्भावात्। द्रव्यपदार्थवादिन आहुः। शब्दस्य व्यक्तिरेवाभिधेया जातेस्तूपलक्षणा

किंपुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विद्द्रव्यम्। उभयमित्याह। कथं ज्ञायते। उभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि। आकृतिं पदार्थं मत्वा जात्या
ख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामित्युच्यते। द्रव्यं पदार्थं मत्वा सरूपाणामित्येकशेष आरभ्यते। किं पुनर्नित्यः शब्द आहोस्वित्का
र्यः। संग्रह एतत्प्राधान्येन परीक्षितं नित्यो वा स्यात्कार्यो वेति। तत्रोक्ता दोषाः प्रयोजनान्यप्युक्तानि। तत्र त्वेष निर्णयः। यद्येव नित्यः अथा
पि कार्यः उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्यमिति। कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम्। सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे। सिद्धे शब्दे
अर्थे संबन्धे चेति। अथ सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः। नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः। कथं ज्ञायते। यत्कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते। तद्यथा सिद्धा द्यौः सिद्धा ए×भा॰कु२
पृथिवी। सिद्धमाकाशमिति॥ ॥

भावेनाश्रयणादानन्त्यादिदोषानवकाशः। किं पुनरिति विप्रतिपत्त्या संशयः। केचित्तु ध्वनिव्यंग्यं वर्णात्म
कं नित्यं शब्दमाहुः। अन्ये वर्णव्यतिरिक्तं पदस्फोटमिच्छन्ति वाक्यस्फोटमपरे संगिरन्ते। अन्ये तु ध्वनिरेव शब्दः स च कार्यस्तत्र जातिरेकैकानित्या
पलंभादिष्यावस्त्वेतं ग्रहणं तथा विशेषे कथं पुनरिति। किमाचार्यैः एवम् सूत्रार्थसंबन्धानामभ्यनुज्ञेति प्रश्नः। सिद्ध इति। तत्र नित्यः
शब्दो जातिस्फोटलक्षणो व्यक्तिस्फोटलक्षणो वा कार्यमप्यादिकालमप्रवाहनित्यतया। अर्थस्यापि जातिलक्षणस्य नित्यत्वं। द्रव्यपक्षेऽपि सर्वे ×पि
शब्दानामसत्त्वे नाधिष्ठापयद्भिन्नं ब्रह्मतत्त्वं वाच्यमिति नित्यत्वं प्रवाहनित्यतया वा। संबन्धस्यापि व्यवहारपरंपरया अनादित्वान्नित्यता। सिद्ध
शब्दस्य नित्यानित्यपोर्दर्शनात्तदर्शोति। नित्येति। नित्यलक्षणस्याप्यर्थस्य पर्यायेण वाचकः। तत्र विग्रहकदाचिदित्यशक्यमाह। कदाचित्सिद्धशब्दस्य
यः कूटस्थेष्विति। अविचालिष्विति। विचालिष्विति। देशान्तरप्राप्तिरहितेषु॥

अथैत१

कै॰ टी॰ ८

ननु चेति सिद्धशब्दः क्रियानिष्पन्नोऽप्यर्थो वा प्राप्यतेऽत्यर्थः संदेहे तावदिति। तत्र हि किं कार्यः शब्दोऽथ सिद्ध इति प्रश्नस्य विचारः कृतः। तत्र कार्यप्रति
पत्तावभिधानं सामर्थ्यात् सिद्धशब्द इति। छिन्ते। तत्समानतन्त्रत्वादिहापि तथैव युक्तमित्यर्थः। अथ यथेति। एवं शब्दप्रयोगे द्विपदमवधारणाद्यो
तकत्वेन एवशब्दस्यापेक्षणात् यदा तु द्योतकमन्तरेणासामर्थ्यात् स्वधातोर्गम्यते तदा तदे [redacted] कपदमित्यवगम्यते। तत्र सर्व एवायोऽभ्युपगम्यते इत्यद्
रुतिः सामर्थ्यात् त्रियममवगमयति। अथ एवेति। इहापि नित्यानित्यव्यतिरेकेणाशंस्यते तदाभावात् सिद्धशब्दो वादात् त्रियमोऽवगम्यते। सिद्ध ए
वेति। कार्याणां तु पदार्थानां प्राक्प्रध्वंसाभावयोः सिद्धत्वात्। स्थितिनते सिद्धा एव। अथ वेति। कथं पुनरेव दलशब्दे संज्ञालेन विनियुक्तेऽस्य

१ सिद्धः सूप॰ १ ननु च भोः कार्येष्वपि वर्तते। तद्यथा सिद्ध ओदनः सिद्धा यवागूरिति। यावता कार्येष्वपि वर्तते तत्र कुत एतन्नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणं
न पुनः कार्ये यः सिद्धशब्द इति। संग्रहे तावत्कार्यप्रतिद्वन्द्विभावान्मन्यामहे नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति। इहापि तदेव। अथवा सं
त्येकपदान्यप्यवधारणानि। तद्यथा। अब्भक्षो वायुभक्ष इति। अप एव भक्षयति वायुमेव भक्षयतीति गम्यते। एवमिहापि सिद्ध एव न सा
ध्य इति। अथवा पूर्वपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। अत्यन्तसिद्धः सिद्ध इति। तद्यथा देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति। अथवा व्याख्यानतो विशेषप्रतिप
त्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः। किं पुनरनेन वर्ण्येन किं न महता कण्ठेन नित्यशब्द एवोपात्तः यस्य
मिन्नुपादीयमानेऽसंदेहः स्यात्। मंगलार्थं मांगलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मंगलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते। मंगलादीनि
मंगलमध्यानि मंगलान्तानि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युरिति ॥ ॥ ॥ ॥

देशः प्रयुज्यते नन्वसौ सत्तावेन विनियुक्त इत्येकदेशात्त्समर्थमाणस्य समुदायस्य वाचकत्वमुपपद्यते प्रतीयमानप्रत्यायकत्वासंभवाद्वार्य एतत्
मानाशे नवाचकत्वात्। एवं तर्हि अनुनिष्पादिनो वयवसमूहाः संज्ञाविनियोगकाले विनियुक्ता एव लोप तत्र वर्णानामसाधुत्वं माभूदित्य व्याख्यायते।
इहापि नित्यानित्ययोर्निर्व्यत्ययाविशेषात् सिद्धश्रुतिरुपात्ताप्रकर्षं गमयति। अत्यन्तसिद्ध इति। व्याख्याद्वारा शब्दादीनां स्थितं नित्यत्वमित्याह। अथवे ८
ति नहि संदेहमात्रादलक्षणता भवति पुनः प्रमाणान्तरेणापि स्थाप्यो व्याख्यानेऽपि नेति। प्रयत्नस्यापाततोऽनेने [redacted] यथैः आगहि ताभिप्रायार्थं सिद्धिर्मं
गलं तत्प्रयोजनमाचार्यो मांगलिकः प्रयतस्यपाध्ययनस्याविच्छेदात्। वीरपुरुषाणीति। श्रोतृणां परेषां प्रणयात्। आयुष्मत्पुरुषाणीति। शा
स्त्रपौनःपुन्येऽर्थमीमांसया राज्यवर्धनात्। सिद्धार्था इति। अध्ययननिष्पत्तिरेव तेषां सिद्धिः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नावश्यमिति। ततश्चाभीष्टमेव नियमेन शब्दाः प्रयुज्यन्ते। आगोपालांगनं तेषां प्रचारव्याख्यानं स्यात् अविरलप्रयोगाणां विनापि च क्रियापदप्रयोगेण
भेदिनामपरिशिष्टस्य शब्दः प्रयुज्यते यथा आश्वयेमनित्ये। नित्यवीप्स्योरिति। अर्थसंबंधे चेति। द्रव्यपक्षे द्रव्यस्यानित्यत्वादर्थग्रहणं संबंधवि

अयं खलु नित्यशब्दो नावश्यं कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते। किं तर्हि। आभीक्ष्ण्येऽपि वर्तते। तद्यथा नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति। यत्र
वती आभीक्ष्ण्येऽपि वर्तते तत्राप्यनेनैवार्थः स्यात् व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति। पश्यति त्वाचार्यो मंगला
र्थश्चैव सिद्धशब्द आदितः प्रयुक्तो भविष्यति। शक्ष्यामि चैनं नित्यपर्यायवाचिनं वर्णयितुमिति। अतः सिद्धशब्द एवोपात्तो न नित्यशब्दः। अ
थ के पुनः पदार्थं मत्वैष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्देऽर्थे संबंधे चेति। आकृतिमित्याह। कुत एतत्। आकृतिर्हि नित्या द्रव्यमनित्यम्। अथ द्र
व्ये पदार्थे कथं विग्रहः कर्तव्यः। सिद्धे शब्देऽर्थसंबंधे चेति। नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसंबंधः। अथवा द्रव्य एव पदार्थ एष विग्रहो न्याय्यः। सि
द्धे शब्देऽर्थे संबंधे चेति। द्रव्यं हि नित्यम्। आकृतिरनित्या। कथं ज्ञायते। एवं हि दृश्यते लोके। मृत् कयाचिदाकृत्या युक्ता पिण्डो भवति। पिण्डा
कृतिमुपमृद्य घटिकाः क्रियन्ते। घटिकाकृतिमुपमृद्य कुण्डिकाः क्रियन्ते। तथा सुवर्णं कयाचिदाकृत्या युक्तं पिण्डो भवति। पिण्डाकृतिमु
पमृद्य रुचकाः क्रियन्ते। रुचकाकृतिमुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते। कटकाकृतिमुपमृद्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते। पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुन
रपरयाकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवतः। आकृतिरन्या चान्या च भवति। द्रव्यं पुनस्तदेव। आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवा
वशिष्यते। आकृतावपि पदार्थ एष विग्रहो न्याय्यः। सिद्धे शब्देऽर्थसंबंधे चेति। ननु चोक्तमाकृतिरनित्येति। नैतदस्ति। नित्याकृतिः। कथम्। न क्वचिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति। द्रव्यान्तरस्था तूपलभ्यते ॥ ॥

शेषणार्थमुपात्तः। अनित्येऽर्थे कथं संबंधस्य नित्यतेति चेत्। योग्यतालक्षणत्वात् संबंधस्य। तस्याश्च शब्दस्वरूपत्वात् शब्दस्य नित्यत्वात् स एव दोषः। द्रव्यं हि
नित्यमिति। असत्कार्यपक्षे ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थः। आकृतिरिति। संस्थानं। ब्रह्मदर्शने चागोत्वादि जातेरप्यसत्यत्वादनित्य
त्वात् तैवेदं सर्वमिति श्रुतिविचारात्। न क्वचिदुपरतेति। अनभिव्यक्तेः सर्वेऽर्थे दृष्टतेन लोके व्यवहाराभावात्। व्यवहारे चाकृतेः कारणत्वमर्थ इहे
त्वाभिसन्धे ॥ ॥

नि २

भा॰ ८

अथवेति। अत्र तत्त्वे स्थितत्वतो लोकव्यवहारात्। अथ यतोनन्तातो नित्यत्वं साध्यते। त्रिविधा च नित्यता। तत्र कार्याणि त्यता च आकाशस्य स्फटिकस्य लोहा कृष्णादेश्च स्वरूपतिरोधानेन परस्पर प्रतिभासः। उपधानापगमेन स्वरूपप्रतिभा सा तु पारिणामिकी। उत्पत्ति नाशाभावान्नित्यता। यथा बदरीफलस्य

अथवा नेदमेव नित्यलक्षणं। ध्रुवं कूटस्थमविचाल्य [redacted] नपायोपजननविकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध्यव्य योगि यत्तन्नित्यमिति। तदपि नित्यं। यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते। किं पुनस्तत्त्वं। तस्य भावस्तत्त्वं। आकृता वपि तत्त्वं न विहन्यते। अथवा किं न एतेन इदं नित्यमिदमनित्यमिति। यन्नित्यं तं पदार्थमुपादा य विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्देऽर्थे संबंधे चेति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्यामतातिरोभावेलोहित्यस्याविर्भावः प्रध्वंसानित्यतासर्वात्मना विनाशः। एतत्त्रिविधानित्यताप्रतिक्षेपेणानित्यतांप्रति पादयितु एम॰
पुरुषं कृत्स्नमित्यादि। ध्रुवंकूटस्थमिति। सुसर्गानित्यतापरिहृता। अविचालीति परिणामानित्यता। अनपायोपजनविकारीति प्रध्वंसानि ८
त्यता। काष्ठेत्यमिति। बुद्धिप्रतिभासः शब्दार्थोपरायराणद्युज्वरितः तदा तदर्थो कालाबुद्धिरुपजापतइतिप्रवाहनित्यता। तदर्थस्य
नित्यत्वमित्यर्थः॥

लोकतइति। अन्यथा कार्येषु वस्तुषु लोकव्यवहारोत्पत्त्यानित्येषु शब्देषु व्यवहारो नादिष्टव्यवहारपरंपरायाः स्त्रिपूर्वकत्वत्तिशब्दा
दीनां नित्यत्वं धारादयस्तस्वार्थं किं पार्थिवभिरुप्यत आनीयन्ते। उपसर्गविनाशप्रकाशेषो पलभ्यन्ते। नैवं शब्दा इत्येतावता नेयों तिः। बुद्धा × वार्थभिर
वक्तुनि इत्येत्यर्थः। अत्र भाष्यकारेणासंभवेतीमध्ये कवाक्यतामनतिश्रित्य वाक्यत्रयं स्थापितं। सिद्धे शब्दार्थसंबंधे शास्त्रं प्रवृत्त
मित्येकं वाक्यं। कथं ज्ञायत इति प्रश्ने लोकतो ज्ञायत इति द्वितीयं। लोकत इत्याह स्माल्लोकतोर्थप्रयुक्तस्यादित्ततीयं। शब्दप्रयोगइ
×सर्थ॰
कथं पुनर्ज्ञायते सिद्धः शब्दोर्थः संबंधश्चेति। लोकतः यल्लोकेर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुंजते नैषां निर्वृत्तौ यत्नं कुर्वंति। ये पुनः का
र्याभावाः निर्वृत्तौ तावत्तेषां यत्नः क्रियते। तद्यथा। घटेन कार्यं करिष्यन्कुंभकारकुलं गत्वाह कुरु घटं कार्यमनेन करि
ष्यामीति न तद्वच्छब्दान्प्रयुयुक्षमाणो वैयाकरणकुलं गत्वाह कुरु शब्दान्प्रयोक्ष्य इति। तावत्येवार्थमुपादाय शब्दा
न्प्रयुंजते। यदि तर्हि लोक एषु प्रमाणं किं शास्त्रेण क्रियते। लोकतोर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः। लो
कतोर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते। किमिदं धर्मनियम इति। धर्माय नियमो धर्मनियमः ध
र्मार्थो वा नियमो धर्मनियमः धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः ॥ ॥

× प्रयोग॰ तिर्प्रवृत्तोनप्रयोगाद्धर्मो न तु ज्ञानमात्रादित्युक्तं भवति। अर्थेनात्मप्रत्यायनाय प्रयुक्तोर्थप्रयुक्तः। धर्माय नियम इति ॥ चतुर्थ्योता
दर्थ्यं प्रतिपाद्यते। संबंधमात्रेतु षष्ठीविधायसमासः कर्त्तव्यः। चतुर्थी समासस्य प्रकृतिविकारभावएव विधानात्। धर्मार्थ
इति। धर्मार्थत्वान्नियम एव धर्मशब्देनाभिधीयत इति कर्मधारयसमासः। धर्मप्रयोजनइति। निदादिविषयेणानियोगात्। नधर्मेण
प्रयुक्तइत्यर्थः ॥

भा॰के॰ २० प्रियतद्धिता इति। नायमपशब्दः किं तु वैलोकवेदयोर्भवा अवयवास्ते लोकवेदशब्दाभ्यामभिधातुं शक्यन्ते। आधाराधेयकल्पनया
तु तद्धितप्रयोगः। प्रियतद्धितत्वान्निर्दिष्टः यथा कश्चिद्वनस्य तपश्चितिमयुंक्ते कश्चिद्धाम्नस्य तामिति सम्प्रत्ययार्थं। अथ वेति। ना
त्रावयवावयविभावः किं तर्हि वेदलौकिकव्यतिरिक्तः सिद्धान्तशब्दार्थो भवद्रूपतत्त्वार्थः। लौकिकः स्मृतपाणिनिवद्धः वैदिकः। अन्ये पनि

यथा लौकिकवैदिकेषु। प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः यथा लोके वेदे चेति प्रयोक्तव्ये यथा लौकिकवै
दिकेष्विति प्रयुञ्जते। अथवा युक्त एवात्र तद्धितार्थः यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु। लो
के तावत् अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युच्यते। भक्ष्यं च नाम क्षुत्प्रतिघातार्थमु
पादीयते शक्यं चानेन श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुं तत्र नियमः क्रियते इदं भक्ष्यमिदमभ
क्ष्यमिति ॥

चट्र शक्यं चानेनेति। ननु कर्मसामान्ये लिंगसर्वनामनपुंसकप्रयुक्ते कृत्यप्रत्ययः। ततः पदान्तरसंबंधादुपजायमानमपि स्त्रीत्वं बहिरं एम॰
गत्वादन्तरंगं संस्कारं न बाधत इति शक्यं स्त्रीलिंगं। यदा तु पूर्वमेव विवक्षात इति शक्या इति भवत्येव। यदा तु प्रतिघातस्यैव स्तक १०
मांसके क्षुत्प्रतिघातः तदा तु शक्यं प्रतिहन्तुं शब्दस्य मिश्रितभवति ॥ ॥ ॥ ॥

स्वेरादिति। स्वेस्पतीति निर्देशः ग्राम्यः। इष्टिकानामाद्यमर्थ्यं वा स्वे देवः पयोव्रत इति। तत्सामर्थ्यात्तयोः पय एव व्रतयतीति नियमोऽयं न तु विधिः
४ म २

तथा वेदात्स्त्रीपुंप्रवृत्तिर्भवति समानश्च देहविधानो ग्राम्याभ्यां चारण्याभ्यां च तत्र नियमः क्रियते इयं ग्राम्या इयमारण्येति। वेदे ख
ल्वपि पयोव्रतो ब्राह्मणः यवागूव्रतो राजन्य आमिक्षाव्रतो वैश्य इत्युच्यते। व्रतं च नामाभ्यवहारार्थमुपादीयते श
क्यं चानेन शालिमांसादीन्यपि व्रतयितुं तत्र नियमः क्रियते। तथा बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यादित्युच्यते। यूप
श्च नाम पश्वनुबंधार्थमुपादीयते। शक्यं चानेन यत्किंचिदेव काष्ठमुच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वा पशुरनुबंद्धुं तत्र नियमः क्रिय
ते। तथाग्नौ कपालान्यधिश्रित्याभिमंत्रयते भृगूणामंगिरसां [redacted] तपसा तप्यध्वमिति। अंतरेणापि मंत्र
मग्निर्दहनकर्मा कपालानि संतापयति। तत्र च नियमः क्रियते। एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति। एवमि
हापि समानायामर्थगतौ शब्देन चापशब्देन च धर्मनियमः क्रियते शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेति एवं क्रिय
माणमभ्युदयकारि भवतीति ॥

अर्थित्वाभावे कारणाभावात्। समानायामिति। यद्यपि साक्षादपभ्रंशा नवाचकास्तथापि स्मर्यमाणसाधुशब्दव्यवधानेनार्थं प्रत्या
ययन्तीति केचित्। अपभ्रंशाः परंपरया अनिरूढिमागताः साधुशब्दान् स्मारयन्तः स्वार्थं प्रत्याययन्ति। अन्ये तु मन्यन्ते। साधुशब्दवदपभ्रंशा अ
पि साक्षादर्थस्य वाचका इति ॥ ॥

कै॰टी॰ अस्त्यप्रयुक्त इति। प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्मृतेरप्रयुक्तानामनन्वाख्यानात्प्राप्तमाशङ्कते यथा घटादीनां विनाश्यवयवरिक्तिरुपयाति सं
२१ गम्यते नैवं शब्दानां तेहि सर्वदाव्यवहाराद्यप्रयुज्यमाना अपि सन्तः सन्तो नावसीयन्ते इत्याह। इदमिति। कस्त्विदानीमिति। भवज्जातीयकः पुरुषः शास्त्र ×उत्तरं २
दृष्ट्या प्रकृतिप्रत्ययादि संस्कारादनुमितसत्ताः व्यवहारे तु न दृश्यन्त इत्यस्मिन्नर्थे तत्संलोक इति॥ यथा लोकोऽर्थावगमाय शब्दं प्रयुङ्क्ते

अस्त्यप्रयुक्तः। सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः। तद्यथा। ऊषतेर चक्र पेचेति। किमतो यत्सन्त्यप्रयुक्ताः। प्रयोगाद्धि भवाञ्छब्दानां साधु
त्वमध्यवस्यति य इदानीमप्रयुक्ता नामी साधवः स्युः। इदं विप्रतिषिद्धं यदुच्यते सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ता इति। यदि सन्ति नाप्र
×तावत् २ युक्ताः। अथाप्रयुक्ता न सन्ति। सन्ति चाप्रयुक्ताश्चेति विप्रतिषिद्धम्। प्रयुञ्जान एव खलु भवानाह सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति। कस्त्वि
दानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यात्। नैतद्विप्रतिषिद्धम्। सन्तीति तावद् ब्रूमः यदेताञ्छास्त्रविदः शास्त्रे
णानुविदधते। अप्रयुक्ता इति ब्रूमः यल्लोकेऽप्रयुक्ता इति। यदप्युच्यते कस्त्विदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे सा
धुः स्यादिति। न ब्रूमोऽस्माभिरप्रयुक्ता इति। किं तर्हि लोकेऽप्रयुक्ता इति। ननु च भवानप्यभ्यन्तरो लोके। अभ्यन्तरोऽहं लोके न त्वहं लोकः। अ ×के ६
स्त्यप्रयुक्त इति चेन्नार्थे शब्दप्रयोगात्। अस्त्यप्रयुक्त इति चेत्तन्न। किं कारणम्। अर्थे शब्दप्रयोगात्। अर्थे शब्दाः प्रयुज्यन्ते। सन्ति चैषां
शब्दानामर्था येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते। अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वात्। अप्रयोगः खल्वप्येषां शब्दानां न्याय्यः। कुतः। प्रयोगान्यत्वात्। यदेते
षां शब्दानामर्थेऽन्याञ्छब्दान्प्रयुञ्जते। तद्यथा। ऊषेत्यस्य शब्दस्यार्थे क्व यूयमुषिताः। तेरेत्यस्यार्थे क्व यूयं तीर्णाः। चक्रेत्यस्यार्थे कृत
वन्तः। पेचेत्यस्यार्थे क्व यूयं पक्ववन्त इति। अप्रयुक्ते दीर्घसत्त्रवत्। यद्यप्यप्रयुक्ता अवश्यं दीर्घसत्त्रवल्लक्षणेनानुविधेयाः। तद्यथा दीर्घ
×कश्यप २ सत्त्राणि वार्षशतिकानि वार्षसहस्रिकाणि च। न चाद्यत्वे कश्चिदपि व्यवहरति। केवलमृषिसम्प्रदायो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकाः शास्त्रेणानु
विदधते॥
नैवमर्थेऽप्रयुक्ता अपि तु सत्स्वपि शब्देष्वर्थः। अर्थे शब्दप्रयोगादिति अर्थे सद्भावः शब्दस्य द्योतयितुं न हि विना शब्देनार्थः [illegible]
र्थप्रत्यायनमुपपद्यते यथा अस्मद्भावे सति प्रतिपत्तिसमानार्थेन भवति परोक्षतायां च प्रयोगे बस्यानवगमात् तथा अपि तत्र्या यत्तत्पदान्तर सन्नि एम॰
नः प्रयुज्यते। प्रत्यय प्रत्ययवाचकमभावेऽपि पूर्वं प्रयुक्तत्वादनुशासनं कर्तव्यमित्याह अप्रयुक्त इति। कृषि संप्रदाय इति। वेदाध्ययनविधिश्च :।

×इतरो यथादिद्रनमाह अप्रयोग इति यतोऽन्ये तेषामर्थानां सन्ति वाचकास्ततो नैषामनुमानमुपपद्यते×२

प्रत्युक्ति
सर्व इति। इदमत्र तात्पर्यम्। यस्य कस्यचिद्वचनादप्रयोगः प्रयोगो न व्यवतिष्ठते अपि तु शिष्टानामेव वचनात्। वाकोवाक्यशब्दे नोक्तिरूपो ग्रन्थ उच्य

सर्वे देशान्तरे। सर्वे खल्वप्येते शब्दा देशान्तरेषु प्रयुज्यन्ते। न चैवोपलभ्यन्ते। उपलब्धौ यत्नः क्रियताम्। महान् हि शब्दस्य प्रयोगविषयः।
सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या बहुधा भिन्ना एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेद ए
कविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाथर्वणो वेदः वाकोवाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावाञ्छब्दस्य प्रयोगविषयः। ए
तावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमननुनिशम्य सन्त्यप्रयुक्ता इति वचनं केवलं साहसमात्रमेव। एतस्मिंश्चातिमहति शब्द
स्य प्रयोगविषये ते ते शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया दृश्यन्ते। तद्यथा शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति।
विकार एनमार्या भाषन्ते शव इति। हम्मतिः सुराष्ट्रेषु रंहतिः प्राच्यमध्येषु। गमिमेव त्वार्याः प्रयुञ्जते। दातिर्लवना
र्थे प्राच्येषु। दात्रमुदीच्येषु। ये चाप्येते भवतोऽप्रयुक्ता अभिमताः शब्दा एतेषामपि प्रयोगो दृश्यते। क्व। वेदे। त
द्यथा। सप्तास्मै रेवतीरेवदूष। यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र। यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनामिति ॥ ॥ ॥

तद्यथा। किं स्विदावपनं महत्। भूमिरावपनं महदिति। पूर्वं चरितं संकीर्तनमितिहासः। वंशाद्यनुकीर्तनं पुराणम्॥ विकार इति। जीवतो मृतावस्था विकारस्तत्रेत्यर्थः ॥ ॥

भा°
१२ किं पुनरिति। एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति श्रुतिः। तत्र किं सम्यग्ज्ञातः कामधुग्भवति उत प्रयोगात्सम्यग्ज्ञात्वानुष्ठानमित्यर्थः। आहोस्वित्सुप्रयुक्तः कामधुग्भवति सुप्रयुक्तस्तु सम्यग्ज्ञानादित्यर्थ इति प्रश्नः। ज्ञाने धर्म इति चेदिति। यथा ...

किं पुनः शब्दज्ञाने धर्मः आहोस्वित्प्रयोगे। कश्चात्र विशेषः। ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाधर्मः। ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाधर्मः प्राप्नोति। यो हि शब्दाञ्जानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति। यथैव शब्दज्ञाने धर्मः एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः। अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति। भूयांसो ह्यपशब्दाः अल्पीयांसः शब्दाः। एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः। तद्यथा। गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः। आचारे नियमः। आचारे पुनरृषिर्नियमं वेदयते। तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुरिति। अस्तु तर्हि प्रयोगे। प्रयोगे सर्वलोकस्य। यदि प्रयोगे धर्मः सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत। कश्चेदानीं भवतो मत्सरो यदि सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत। न खलु कश्चिन्मत्सरः। प्रयत्नानर्थक्यं तु भवति। फलवता च नाम प्रयत्नेन भवितव्यं न च प्रयत्नः फलाद्व्यतिरेच्यः। ननु च ये कृतप्रयत्नास्ते साधीयः शब्दान्प्रयोक्ष्यन्ते। त एव साधीयोऽभ्युदयेन योक्ष्यन्ते। व्यतिरेकोऽपि वै लक्ष्यते। दृश्यन्ते हि कृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणाः। अकृतप्रयत्नाश्च प्रवीणाः। तत्र फलव्यतिरेकोऽपि स्यात्। एवं तर्हि नापि ज्ञान एव धर्मो नापि प्रयोग एव। किं तर्हि। शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन। शास्त्रपूर्वकं यः शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यते। तत्तुल्यं वेदशब्देन। वेदशब्दा अप्येवमभिवदन्ति। योऽग्निष्टोमेन यजते य उ चैनमेवं वेद। योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद ॥ ×हेलयो हे

फलात्प्रकोपनैर्लेहद्रव्यं हसंग्रायो। तथेहापि प्राप्नमिति भावः। आचार इति। प्रयोगे त्वपि वेद... नच प्रयत्न इति। यदि प्रयत्नं विना फलं स्यात् एप°
प्रयत्नस्यैव वैयर्थ्यमापद्येतेत्यर्थः। तत्तुल्यमिति। वेदः शब्दो [redacted] स्यार्थः स्मृतवेदशब्दार्थस्य यथा ज्ञात्वानुष्ठानं तथा शब्दानामपि प्रकृत्यादि १२
विभागज्ञानपूर्वकप्रयोग इत्यर्थः ॥ ॥

×व्यतिरेक इति पाठः ९

अपर आहेति। वेद... शब्द इति वेदशब्द इति कर्म। तत्पुरुषः। अथवेति॥ अपशब्दज्ञानं नान्तरीयकं शब्दज्ञानस्य पृथक्फलमपशब्दज्ञानस्य ना

अपर आह। तत्तुल्यं वेदशब्देनेति। यथा वेदशब्दा नियमपूर्वमधीताः फलवन्तो भवन्ति एवं यः शास्त्रपूर्वकं शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यत इति। अथवा पुनरस्तु ज्ञान एव धर्म इति। ननु चोक्तं ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाधर्म इति। नैष दोषः। शब्दप्रमाणका वयम्। यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्। शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह। नापशब्दज्ञानेऽधर्मम्। यच्च पुनरशिष्टाप्रतिषिद्धं नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय। तद्यथा। हिक्कितहसितकण्डूयितानि नैव दोषाय भवन्ति नाभ्युदयाय। अथवाभ्युपाय एवापशब्दज्ञानं शब्दज्ञाने। योऽपशब्दाञ्जानाति शब्दानप्यसौ जानाति। तदेवं ज्ञाने धर्म इति ब्रुवतोऽर्थादापन्नं भवति अपशब्दज्ञानपूर्वके शब्दज्ञाने धर्म इति॥ ×व्४
×शाद५ अथवा कूपखानकवदेतद्भविष्यति। तद्यथा कूपखानकः कूपं खनन्यद्यपि मृदा पांसुभिश्चावकीर्णो भवति सोऽप्सु संजातासु तत एव तं गुणमासादयति येन स च दोषो निर्हण्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भवति। एवमिहापि यद्यप्यपशब्दज्ञानेऽधर्मस्तथापि यस्त्वसौ शब्दज्ञाने धर्मस्तेन स च दोषो निर्घानिष्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भविष्यति। यदप्युच्यते आचारे नियमं वेदयतीति याज्ञे कर्मणि स नियमः। अन्यत्रानियमः। एवं हि श्रूयते। यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः परापरज्ञा विदितवेदितव्या अधिगतयाथातथ्याः। ते तत्रभवन्तो यद्वानस्तद्वान इति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयुञ्जते याज्ञे पुनः कर्मणि नापभाषन्ते। तैः पुनरसुरैर्याज्ञे कर्मण्यपभाषितं ततस्ते पराभूताः ॥ ॥ ॥

लीत्यर्थं गतोक्ष्यति। तत्कालं धर्मफलाभावोऽधर्मफलमुत्पन्नमप्युत्पन्नकल्पं भवतीत्यर्थः। प्रत्यक्षधर्माण इति। योगिप्रत्यक्षेणास्तं वि
दितवन्तः। यद्वान इत्यादि॥ विधाविधाप्रविभागः॥

भा॰के॰ अथेति॥ उक्तमिदं न चान्तरेण व्याकरणमित्यादि। तत्र पदद्वयेऽपि शेषदर्शनात् स्वार्थे व्याकरणस्यार्थे इति। ह्यन्यत्रापि शब्दान्वाख्यानशास्त्रे:
१३ प्रतिपादनाच्छास्तीत्येकाभावः सामान्यविशेषवत्तथा तु द्वयोः [illegible] प्रयोगो नाविरुध्यते यत्र तत्र व्याख्याप्रेक्ष्य देशः सूत्रशब्देनोच्यते तदावश्य
र्थोपपद्यते॥ शब्दापत्तिं परिहरति॥ नहि व्याख्यानरहितसूत्रमात्रश्रवणाच्छब्दाः प्रतीयन्ते। समुदितमिति। समुदायदेशार्थोऽवसायोऽस्या

अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः। सूत्रं। सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः। सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते व्याक
करणस्य सूत्रमिति किं हि तदन्यत्सूत्राद्व्याकरणं यस्यादः सूत्रं स्यात्। शब्दाप्रतिपत्तिः। शब्दानां चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति व्याकर
णाच्छब्दान्प्रतिपद्यामहे इति न हि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते किं तर्हि व्याख्यानतः। ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भव
× चर्चा ४ ति। न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानं वृद्धिः आत् ऐजिति। किं तर्हि उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं
× शब्दः ५ भवति। एवं तर्हि शब्दे ल्युडर्थः। यदि शब्दो व्याकरणं ल्युडर्थो नोपपद्यते। व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणं न हि शब्देन किंचि
× तद्धितः ६ द्व्याक्रियते केन तर्हि सूत्रेण। भवे चैव तद्धितो नोपपद्यते व्याकरणे भवो योगो वैयाकरण इति। न हि शब्दे भवो योगः। कृत एवस् × गो ८
× सू॰ ४ त्रे प्रोक्तादयस्तद्धिताः प्रोक्तादयश्च तद्धिता नोपपद्यन्ते। पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं। आपिशलं काशकृत्स्नमिति। न हि पाणि
निना शब्दाः प्रोक्ताः किं तर्हि सूत्रं। किमर्थमिदमुभयमुच्यते भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति न प्रोक्तादयश्च तद्धिता इत्येव भवेऽपि तद्धित
श्चोदितः स्यात्। पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं भवे तद्धित इति तत्पठितं। ततः उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति तदपि पठितं।
न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति। अयं तावददोषः यदुच्यते शब्दे ल्युडर्थ इति नावश्यं करणाधिकरणयोरेव ल्युड्
विधीयते। किं तर्हि अन्येष्वपि कारकेषु कृत्यल्युटो बहुलमिति। तद्यथा प्रस्कन्दनं प्रपतनमिति॥

दृश्यादिति॥ शब्द इति॥ करणे ल्युडिह धीयते इत्यथ व्याक्रियमाणत्वात्कर्मणि तु करणमिति निमित्तभावश्चेति॥ शब्देष्वन्वाख्यापकत्वेन भवो योगः एम॰
× का २ इति वृत्तमरमी [illegible] सूत्रस्यापि शब्दप्रतिबिंबात् [illegible] व्याकरणत्वप्रसंगः न चेदानीमिति॥ लक्षणप्रपंचाभ्यां सूत्रवद्वार्त्तिकानामप १३
पत्यादोषाभावः प्रकरणमिति। यद्यप्यर्थे भामादिः तथापि कृत्यल्युटो बहुलमित्यस्यैव पोषार्थो पारान्तरत्यं प्रपंच इति भावः॥ ॥

गौरित्यत्र इति। सास्नादिमति पदार्थे चैतत्सत्ययं गौरित्यत्र व्यक्तेः तत्र वा चकारान्तरांगानि [illegible] क्रियाभवति एवमेकस्मिन्नुदाहरणे उपन्यस्ते सर्वो
[illegible] शब्दान्तराणि प्रतीयन्ते पूर्वे पंचाला इति। जनपदान्तरनिहृत्तिविवक्षायामेकदेशेऽपि समुदायरूपारोप्यात्प्रयोगः तैलमिति। प
[illegible] तावत्तैलमात्रं भवति तदेतदुदाहरणं आकृतिवाचित्वेन घृततैलशब्दयोः [illegible] न प्रमाणाभिरपेक्षा सर्वत्र सदृशाहृत्तिः श्रु

× दे ३ अथवा शब्दैरपि शब्दा व्याक्रियन्ते। तद्यथा गौरित्युक्ते सर्वे संदेहा निवर्त्यन्ते नाश्वो न गर्दभ इति अयं तर्हि दोषः भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति
एवं तर्हि लक्ष्यलक्षणे व्याकरणं। लक्ष्यं च लक्षणं चैतत्समुदितं व्याकरणं भवति किं पुनर्लक्ष्यं। किं लक्षणं। शब्दो लक्ष्यः सूत्रं ल
क्षणं। एवमप्ययं दोषः समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवे नोपपद्यते। सूत्राणि चाप्यधीयान इष्यते वैयाकरण इति। नैष
दोषः समुदायेषु हि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते। तद्यथा। पूर्वे पंचालाः उत्तरे पंचालाः तैलं भुक्तं घृतं भुक्तं शुक्लो नीलः
कृष्ण इति। एवमयं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेऽपि वर्तते। अथवा पुनरस्तु सूत्रं ननु चोक्तं सूत्रे व्याकरणे ष
ष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न इति नैष दोषः। व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति। यदप्युच्यते शब्दाप्रतिपत्तिरिति। न हि सूत्रत एव शब्दान्प्रति
पद्यन्ते किं तर्हि व्याख्यानतश्चेति परिहृतमेतत्। तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवतीति ननु चोक्तं न केवलानि चर्चाप
दानि व्याख्यानं वृद्धिः आत् ऐजिति किं तर्हि उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवतीति। अ
विजानत एतदेवं भवति। सूत्रत एव हि शब्दान्प्रतिपद्यन्ते। आतश्च सूत्रत एव यो ह्युत्सूत्रं कथयेन्नादो गृह्येत॥ ॥ × ला १

लक्षणमिति। अथुक्तेऽप्यवयवे ... [illegible] समुदायस्य सूक्तत्वेन स्या रोपात्प्रयोगः। अपरे शिवद्वावेनेति। यथा [illegible] ऽहोऽशिरस्त्ये कस्मित्र
विवक्षानिशब्दार्थभेदाद्व्यवहारः एवमिहापि व्याकरणशब्देनशास्त्रस्य व्याकृतिक्रियायां करणत्वमुच्यते। सूत्रशब्देन तु समुदाय
उच्यते इति भेदव्यवहार उपपद्यते॥ सूत्रत एवेति। पदच्छेदादिभिः तत्तदर्थस्यैवाभिव्यंजनात्। आत इति। निपातस्त्वहेतोऽस्यार्थः नादर इति। नै

[illegible] उत्सूत्रं कथयेन्नादो गृह्येत॥ ॥

ऽ२   ग्रात १

कैटी॰ १४ किमर्थ्यमिति॥ न हि वर्णोपदेशेन कस्यचित्साक्षाच्छब्दस्यानुशासनमिति भावः॥ वृत्तिसमवायार्थ इति॥ लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः॥ धर्मनियमवत्समाम्नायः संपूर्णः इति शास्त्रप्रवृत्तिप्रत्यासन्नत्वं समवायस्य दर्शयति॥ इष्यतास्त्वादौ क्रियया ह्येतस्मिन् शास्त्रे वर्णितं निवेशमात्रादेवाश्रिति

अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः॥ वृत्तिसमवायार्थ उपदेशः॥ वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः॥ किमिदं वृत्तिसमवायार्थ इति। वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः वृत्त्यर्थो वा समवायो वृत्तिसमवायः वृत्तिप्रयोजनो वा समवायो वृत्तिसमवायः

×के: ३ का पुनर्वृत्तिः शास्त्रप्रवृत्तिः अथ कः समवायः वर्णानामानुपूर्व्येण संनिवेशः अथ क उपदेशः उच्चारणं कुत एतत् दिशिरुच्चारणक्रियः उच्चार्य हि वर्णानाहुरुपदिष्टा इमे वर्णा इति। अनुबन्धकरणार्थश्च अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः अनुबन्धानासंक्ष्यामीति न ह्यनुपदिश्य वर्णाननुबन्धाः शक्या आसंक्तुं स एष वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवायार्थश्चानुबन्धकरणार्थश्च वृत्तिसमवायश्चानुबन्धकरणं च प्रत्याहारार्थः। प्रत्याहारो वृत्त्यर्थः ॥ ॥

वृत्तेराशीयमेवान्वयति। पारंपर्येण शास्त्रप्रवृत्त्यङ्गत्वमस्योक्तं॥ सति हि समवाये इत्संज्ञातत आदिरन्त्येनेति ततो हलो यरत्यादि शास्त्रप्रवृत्तिः प्रत्याहारार्थमिति। प्रत्याहारशब्देन आह्निकाः सूत्राण्युच्यन्ते ॥ राम॰ १४

इष्टबुध्यर्थश्चेति। सति ह्युपदेशे कलादिदोषरहिता एव वर्णा निर्दिष्टास्तेन तथैव प्रयोक्तव्या इत्युक्तं भवति। एकश्रुत्या सूत्राणां पाठात्सर्वेषामुदात्तादीनामुपदेशः कर्तव्य इत्याह इष्टबुध्यर्थश्चेति चेदिति॥ आकृत्युपदेशादिति॥ उदात्तादिविशेषो नान्तरीयकत्वादुच्चारणे तत्र प्राधान्याविवक्षायां न नियम्यत इत्यर्थः॥ संवृतादीनामिति। आकारादीनां संवृतत्वदोषो न त्वकारस्य तत्र संवृतगुणत्वात्तत्र संध्यक्षरेषु निवृत्तत्वमेव प्रद्वार्येषु संवृतत्वं दोषः कलः स्थानान्तरनिष्पन्नः काकलिकत्वेन प्रसिद्धः ध्मातः श्वासभूयिष्ठतया ह्रस्वोऽपि दीर्घ इव लक्ष्यते। एणीकृ

इष्टबुध्यर्थश्च इष्टबुध्यर्थश्च वर्णानामुपदेशः इष्टान्वर्णान्भोत्स्यामह इति न ह्यनुपदिश्य वर्णानिष्टा वर्णाः शक्या विज्ञातुं इष्टबुध्यर्थ इति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः इष्टबुध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः कर्तव्यः एवंगुणा अपि हि वर्णा इष्यन्ते आकृत्युपदेशात्सिद्धं अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति। तथेवर्णाकृतिः तथोवर्णाकृतिः आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेधः आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः के पुनः संवृतादयः संवृतः कलो ध्मात एणीकृतोऽम्बूकृतोऽर्धको ग्रस्तो निरस्तः प्रगीत उपगीतः क्ष्विण्णो रोमश इति। अपर आह ग्रस्तं निरस्तमविलम्बितं निर्हतमम्बूकृतं ध्मातमथो विकम्पितं। संदष्टमेणीकृतमर्धकं द्रुतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावनाः इति अतोऽन्ये व्यञ्जनदोषाः ॥

तो विशिष्टः किमयमोकारोऽथौकार इति यत्र संदेहः। अम्बूकृतो यो व्यक्तोऽप्यन्तर्मुख इव श्रूयते। अर्धको दीर्घोऽपि ह्रस्व इव॥ ग्रस्तो जिह्वामूले निगृहीतः अव्यक्त इत्यपरे। निरस्तो निष्ठुरः। प्रगीतः सामवदुच्चारितः। उपगीतः समीपवर्णान्तरगीत्यानुरक्तः। क्ष्विण्णः कम्पमान इव। रोमशो गम्भीरः। अविलम्बितो वर्णान्तरसंभिन्नः। निर्हतो रूक्षः। संदष्टो वर्धित इव। विकीर्णो वर्णो वर्णान्तरे प्रसृतः। एको ऽप्यनेकनिर्भासीत्यपरे। स्वरदोषभावना इति। स्वरदोषा अग्राहिण्यनेनेति हि दोषा अशक्तिप्रमादकृताः ॥ ॥ ॥

संहत

कै० टी० १५ असत्यपीति। गार्ग्यादिनैव संनिवेशेन गार्ग्यादीनां साधुत्वं यथा स्यात्। गार्ग्यादीनां मा भूत्। तत्र तद्धितानामेवाकारादीनां लोपनिर्देशः
कृतः स्यात् न तु समुदायान्तरस्थानां। यद्यपि प्रत्ययविधौ गार्ग्यादीनां पाठः स्यात् तथापि प्रसंगात् समुदायस्य साधुत्वं तथापि भवति। निवृत्तक
तारिकामिति। अकारस्य सेत्त्वात् त्रिहृत्तत्वादिकामिति लोके। अकारस्य निर्देशार्थत्वात् सर्वेषां नाशात्। ते प्रत्यया इतिरित्यर्थः

नैव दोषः गार्ग्यादिविदादिपाठात् संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति। अस्य समुद्गर्गादिविदादिपाठे प्रयोजनं किं। समुदायानां
साधुत्वं यथा स्यादिति। एवं तर्हि अष्टादशधा भिन्नां निवृत्तकलादिकाम् अवर्णस्य प्रत्यापत्तिं वक्ष्यामि सा तर्हि वक्तव्या लिंगा
र्थं तु प्रत्यापत्तिः लिंगार्थी सा तर्हि भवति तत्र हि वक्तव्यं यद्यप्येतदुच्यते अथ वा एतर्हि अनेकमनुबन्धशतं नोच्चार्य
इत्संज्ञा च न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः। यदनुबन्धैः क्रियते तत् कलादिभिः करिष्यते। सिध्यत्येवं अपाणिनीयं तु
भवति। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं आकृतिग्रहणात् सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां प्रतिषेध इति। परिहृतमेतत् गा
र्ग्यादिविदादिपाठात् संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति। ननु चान्यद् गर्गादिविदादिपाठे प्रयोजनमुक्तं किं। समुदायानां सा
धुत्वं यथा स्यादिति ॥

यदत्तुबन्धैरिति। यथास्वरितत्वमधिकारार्थं। एवमात्मनेपदार्थं कलादिकं प्रतिज्ञाया कलादात्मनेपदमित्यादि करिष्यते नत्वनुदात्तङित एघ०
इत्यादि। ननु चानुबन्धाभावे कथमणादिकाः संज्ञाः प्रवर्तन्ते आदिरन्त्येनेत्यत्र आदिकलोपस्य हेत्वुक्तः। अनुस्वारिकाः संज्ञाः करिष्यन्ते १५
स्वारसंधिसंदेहाय नकारिष्यत इत्यदोषः ॥ ॥

अपाणिनीयमिति। पाणिनिना गार्ग्यादिशास्त्राकारस्य स्वयमप्रतिपादितत्वात् सर्वत्र प्रयोक्तव्यानीति प्रतिपादितत्वादित्यर्थः। विगता इति। शिष्टावधौ गता अप्रयोक्त
नष्टप्रयासं पारस्कारेत्यर्थः। तथा वाचान्यपीति। शत्रुस्याप्यर्थवत्त्वेनात्त्वमित्यर्थः। अथवेति। केवलानां वर्णानां लोके प्रयोगाभावा

एवं तर्हि भयमनेन क्रियते। पाठे ह्येव विशेष्यते कलादयस्तु निवर्त्स्यन्ते कथं पुनः केन यत्नेनोपलभ्यं लभ्यमिस्यादि तद्विगता अपि
हेतवो भवन्ति तद्यथा आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिता इति। तथा वाक्यान्यपि द्विष्टानि भवन्ति प्रतिभ्रेत्तोऽवतीत्यलं त्रुसालापाते
ति। अथवा मन्त्रं तावद्ये प्रत्यये क्रमे संकृतादयः प्रयोगा इति आगमेषु आगमाः शुद्धाः पठ्यन्ते। विकारेषु तर्हि विकाराः शुद्धाः प
ठ्यन्ते प्रत्ययेषु तर्हि प्रत्ययाः शुद्धाः पठ्यन्ते धातुषु तर्हि धातवोऽपि शुद्धाः पठ्यन्ते प्रातिपदिकेषु तर्हि प्रातिपदिकान्यपि शुद्धा
नि पठ्यन्ते तथा नितर्हि ग्रहणानि प्रातिपदिकानि एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः। शशः षषः पलाशः
तपलाशः पलाशः परितमाप्त्यं च कोसं सक इति मा भूत्। आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः उच्चार्यन्ते तत्र तेषु ×तत्र
वृत्तेषु प्रावृषाः कलादयः॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाह्निकं

ह्लादीनां चाप्यद्वानां पाठात् तत्त्वाच्च वर्णानां न कश्चित्तत्र दोषः पानि तर्हीति। हिल्लादीनि। एतेषामपीत्यादि शिष्टप्रयुक्तत्वेनोपा
दीनां शकोदादीनां च साधुत्वान्त ज्ञानात्सर्वेषाम इत्येवं हस्विदुः उपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमे पादे प्रथ
ममाह्निकं । राम०

कै टी॰ ९६

अ॰ १ पा॰ १

अनुकरणः॥ सर्वे वर्णा न विशेषेण विचार्य विशेषेणाभिधानाः। किंच ते॰ अकारस्येति। अत्राकारादीनां स्वरूपेण कार्येण वा सतो व्यर्थे वृत्तत्वाद्विवक्षितत्वाद्भिन्नसंज्ञानियतः स्वरसंधि तत्र प्रवर्तते। वर्णोपदेशकाले तावदिसंज्ञानामनिष्पत्तेः। तत्राकारस्य संवृतत्वात् दीर्घप्लुतयोर्विवृतत्वात्प्रयत्नभेदात् सवर्णसंज्ञाया अप्रसंगात् प्रत्येकं अकारेणादीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं न प्राप्नोतीति विवृतत्वमस्यैव शिष्यते। विवृतस्य गुणस्यैकदेशो विवृतोपदेशः तत्र गुणस्य नित्यसापेक्षत्वात् कार्यस्य विषमं यथा देवदत्तस्य गुरुकुलमिति॥ आकारग्रहणार्थ इति। विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थ इति आमानाधिकरण्येनानिर्देशादाकारग्रहणं विवृतोपदेशप्रयोजनमिति साम र्थ्यादेव गम्यते धातुसूत्रेण भवतीति न चोद्यम्। सवर्णग्रहणे ते॥ येन शास्त्रेण अर्णस्येत्यनेन संवृतग्रहणं तदेव तेनेत्येवं किंच कारणमिति। आकृतिपक्षाश्रयेण ग्रहणकशास्त्रस्य प्रत्याख्यानादाकारस्यापि तत्त्वाति सद्भावात् इहग्रहणमिति भावः।

वमे

अग्रहणं अकारस्य विवृतोपदेशः आकारग्रहणार्थः। अकारस्य विवृतोपदेशः कर्तव्यः। किं प्रयोजनं आकारग्रहणार्थः। अकारस्य वर्णग्रहणेन आकारमपि यथा स्यात्। तत्र चकारेण न गृह्यते। विवारभेदात् किं कुर्वते विवारभेदादिति न पुनः कालभेदादपि। यथैव ह्ययं विवारभिन्नः एवं कालभिन्नोऽपि। सत्यमेतत्। वस्यति तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्रास्य ग्रहणस्य प्रयोजनं आस्ये येऽपि तत्र देशः प्रयत्नश्चैते सवर्णसंज्ञा भवन्तीति। बाह्यस्तु पुनरास्यात्कालः तेनास्त्येव कालभिन्नस्य ग्रहणं न पुनर्विवारभिन्नस्य।

अत्र च निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति प्रथमा कृतानेनकस्मात् कारणादित्यर्थः संपद्यते॥ विवारभेदादित्यस्य अनुकरणात् प्रयोगा भावात् आस्य ग्रहणात् सर्वत्रासां भाप्रथमादिह तो यद्योर्भावा विभाषा प्राप्तेः विपाप्तिर्यं चर्मा विहिता विवारप्रतिषेधः कासमस्यास्य मितिविवारः प्र यत्नः व्यक्तिपक्षे ग्रहणकशास्त्रमाहत्वात [redacted] व्यक्तिपक्षे भेदान्तरस्यद्रा दाहरणमुच्यत इति। बाह्यश्चेति प्रयत्नाभिनि ई द्र्त्वात् कालस्य प्रयत्नत्वमप्युपपद्यते नवाद्यहान्तः प्रविदुपरिमाणावस्थं तदनन्तर्याक्षेदं प्रान्तरपेक्षणा तत्कालमेव हास्य वाह्यत्वं का लस्य यथाद्री हेः प्रश्न दिस्यव्यवहार परिमाणाद्रमकृतं एवं मात्रादिव्यवदेशोनि [redacted] मेधादिक्रियाकृतं प्रप्य वानामिप्रदेशे एव विशिष्यते यत्र तारभाहीयीदिविषयत्वाना भेदश्चा स्याद्वास्यात् कालस्य वाह्यत्वं विवृतत्वादीनां वास्यवर्तिप्रयत्नविष्याद्वाह्य मायतर

ताम॰

क २

किं पुनरिति। किमत्र अकारेणैव विवृतोपदेशः कृतो वार्त्तिककारेण तु तस्य प्रयोजनमुक्तं अथवा कृत एव विवृतोपदेशो वार्त्तिककृता चोद्यतेनो प्र त्ययान्तरमिति प्रश्नः। दुरवधारत्वादुभयथा विवृतो वा ख्यानेन विना न शक्यते ज्ञातुमिति प्रत्यये चकारे प्रयोजनमसमर्थनम्॥ तत्र समाप्त्या पूर्वः पक्षाश्रितः अन्यथा शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तेर्वचनमनर्थकं स्यात्। आस्य प्रत्ययवाभावात्। अस्य स्वादिति प्रयोगस्वप्रायो विवृतत्वे संवृतप्रत्या

किं पुनरिदं विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते आहोस्वित् संवृतस्योपदिश्य मानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यते विवृत स्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते कथं ज्ञायते। यदयं अ अ इत्यकारस्य संवृततां प्रत्यापत्तिं शास्ति नैतदस्ति ज्ञापकं अ स्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं। किं। अतिखट्वः अतिमालः इत्यत्र अन्तर्यतो विवृतस्य [redacted] वृतः प्राप्नोति संवृतः स्या दित्येवमर्थं प्रत्यापत्तिर्नैतदस्ति। नैव लोके न च वेदे अकारो विवृतोऽस्ति। कस्तर्हि। संवृतो योऽस्ति स भविष्यति। तदेतत् प्रत्यापत्तिवचनं ज्ञापकमेव भविष्यति विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत इति। कः पुनरत्र विशेषः विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्र

वा योजनमन्वाख्यायेत संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्येतेति। न खलु कश्चिद्विशेषः आहोपुरुषिकामात्रं तु भवानाह संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यत इत्यथ वयं तु ब्रूमो विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत इति

पत्तिः स्यादित्यस्य ज्ञापकमेतदित्यर्थः। न विद्यत इति विवृतोपदेशे सावर्ण्याभावादकारेणाकारस्याग्रहणात् स्वाभावात्कथमतिखट्व इति हूस्वः नैवोपपद्यते। वाग्मतः सम्प्र नरतिज्ञापकान्तर्वृत्तिः आकारस्य हूस्वः। नैव लोक इति। प्रयुक्तानामनुगमस्तत्र अयोगे विवृतस्याकारस्याभावात्संवृत एव भविष्यतीति प्रत्यापत्तिर्न विधेया। कः पुनरिति। विवृतोपदेशः स्यादेतदिति वा कर्तव्य इति वा वाक्यशेषोऽध्याहार्य न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः। आहोपुरुषिकेति। अहो अहं पुरुष इत्यहंकारवानहोपुरुषस्तस्य भाव इति मनोज्ञादित्वाद्वुञ् अहंकारवत्वं मित्यर्थः॥

पु

कै॰टी॰ तस्येति॥ परप्रत्याहारे विवृतोऽकार उपदिष्टस्तदाश्रयत्वेन दीर्घप्लुतयोः संवृतस्याकारस्य ग्रहणाभावात्कार्यं न स्यादिति तत्सिद्ध्ये सर्वस्याकारस्य विवृतत्वं कर्तव्यमित्यर्थः॥ तेन शाप्यतीत्यादौ दीर्घो भविष्यतीति॥ ननु च सर्वेषामकाराणां यत्ना भ्यन्तरस्तु करणमत्राकारः तस्य विवृतत्वे प्रतिज्ञायमाने सर्वेषां तत्प्रतिज्ञातं भवतीति किमुच्यते तस्य विवृतोपदेशादिति॥ एवं तर्हि परादाकस्यादिदेवाकारस्येदमनुक्त अ॰१ पा॰१
८०

तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थः तस्यैतस्याक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्यः क्वान्यत्र धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य किं प्रयोजनं सवर्णग्रहणार्थः आक्षरसमाम्नायिकेनास्य ग्रहणं यथा स्यात् किंच कारणं न स्यात् विवारभेदादेव अचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यक्षरसमाम्नायिकेन धात्वादिस्थस्य ग्रहणम् यदयमकः सवर्णे दीर्घ इति प्रत्याहारे अकोग्रहणं करोतीति कथं कृत्वा ज्ञापकं नहि द्वयोराक्षरसमाम्नायिकयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति नैतदस्ति ज्ञापकं अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं किं यस्याक्षरसमाम्नायिकेन ग्रहणमस्ति तदर्थमेतत्स्यात् खट्वाढकं मालाढकमिति सति प्रयोजने न ज्ञापकं भवति तस्माद्विवृतोपदेशः कर्तव्यः ॥

आक्षरसमाम्नायिको वाकारस्तदेशमुच्यत इति॥ अत्रह्निककारेणात्र विवृतो निर्दिष्टः तेन संवृतस्याग्रहणे एकः स्वर्णं इति प्रत्याहारे अत्रैकोऽपि विवृतो नास्तीति ... धात्वादिस्थस्य ... इत्यकारेण विवृतेन दीर्घस्य विवृतस्य ग्रहणार्थं ज्ञापकमेतादित्यर्थः॥ ॥ एम॰
१८

कस्य च प्लुतस्येति॥ धात्वादयः पठिताः तत्राकारो विवृतः पठ्यतां नहि किंचिद्दोषः एवं भवतीति किमुच्यते अन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्य इति प्रश्नः पाणिनीयेति॥ प्रतिपदं पाठस्याशक्यत्वात्तु स्वविवृतोपदेशादित्यनेन सर्वस्याकारस्य विवृतोपदेशः कार्य इत्याचोऽयं तत्र स्वर्थः धात्वादिस्थस्यापि संवृतस्यैव पठितस्याकार्यार्थं विवृतत्वं प्रतिज्ञेयं॥ अन्यथा
वाउ
क एवं प्लुतस्योच्यते विवृतोपदेशो नाम॥ विवृतोपदिश्येत॥ संवृतो वाकोऽत्र विशेषः स एव सर्व एवमर्थोऽयं प्लुतः पाण्यैतानि प्रातिपदिकान्यग्रहणानि तेषामेतेषामुपायेनोपदेशश्चोद्यते॥ तद्गुरु भवति॥ तस्माद्दृष्टव्यं अक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतत्वमिति दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थः॥ दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थो विवृतोपदेशः कर्तव्यः दीर्घप्लुतौ संवृतौ मा भूतामिति॥ ह्रस्वस्यैव

नैवदोषः वर्णैकदेशे नैव लोके न च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः कौ तर्हि विवृतौ यौ स्तः तौ भविष्यतः॥ स्थानी प्रकल्पयेदेतावनुस्वारो यथा यणः संवृतः स्थानी संवृतौ दीर्घप्लुतौ प्रकल्पयेत् अनुस्वारो यथा यणः तद्यथा सय्यँन्ता सवँत्सरः यल्लोकं
क तल्लोकमिति अनुस्वारः स्थानी यणामनुनासिकं प्रकल्पयति॥ विषम उपन्यासः युक्तं यत्सतस्तत्र प्रकृतिर्भवति सति ह्यपरासा सानुनासिका निरनुनासिका च दीर्घप्लुतौ पुनर्नैव लोके न च वेदे संवृतौ स्तः॥ कौ तर्हि विवृतौ यौ स्तः तौ भविष्यतः
नै१
दोषरूप विवृतो वारणार्थ प्रत्यगोस्त्वं स्यात् विवृतत्वप्रतिज्ञाने प्रयोजनाक्षरमाह दीर्घप्लुत इति अस तिविवृतत्व प्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्य स्थानेऽसवर्णो संवृतयोरेव दीर्घप्लुतयोः प्रसङ्गस्तस्मर्थः नैव लोक इति अस्त्यापि सावर्ण्यलिंगादकारस्य संवृतस्य विवृतौ दीर्घप्लुतौ भविष्यतः परस्य मतो दीर्घो यो अतो रोरप्लुतादप्लुत इत्यादेर्ति भावः एतस्यक्षेति॥ अशक्यत्वाद्दीर्घप्लुतयोः संवृतपाठोच्चारणस्येत्यर्थः ॥ ॥

श्रीके
१८

एवमपीति॥ अस्मानि विहृतत्व प्रतिज्ञानेसंहृतस्याकारस्यसंहृतातेवर्ड्कारोकरोमाक्रतः हृतः संहृतात्रय आभवसाप्नोतिके ह्रिदीकारोका
रयोः संहृतत्वस्यानुपपन्नत्वात चानुहृत्तिनिर्देशइति। अक:सवर्णेदीर्घ इत्यादौ अयमेवाकारोनुकृतइतिककारादिनाविह्नेनज्ञा
यतेतत्स्थानेणात्मस्यशीर्षकत्वमस्तु अस्यबाधेत्यादौ वाकारस्यानहत्त्वात्तथाहृकेत्वेनप्राप्नो तीत्यर्थः हृत्तिः शास्त्रस्यतस्य प्रवृत्तिः
तदनुगतो निर्देशोनुहृत्तिनिर्देशः एकत्वास्कारस्येति। एकैवाकारस्याकृतिः उदात्तादिभेदप्रतिभासक्रमेणकाच्यनिकृतःरवकुतेलादर्श

एवमपिकृतएतततनकृस्यस्यानो प्रयत्नभिन्नोमाविष्यतः नप्रसक्तस्यप्रयत्नोस्थानभिन्नोस्यातांरेकारककारोवेतिवस्याति
स्थानैतरतप्रग्रत्यत्रस्थानरनिवर्तमानेपुनःस्थानयहणस्यप्रयोजनंनअनेकमात्रेयतअस्थानत एवोत्तर्यवतीयोभवतीति
तच्चानुहृत्तिनिर्देशमवर्णग्रहणमनर्थकत्वात॥ तथाचेहृत्तिनिर्देशे स्ववर्णानांग्रहणांनप्राप्नोति। आम्यन्तोप्रस्येतिच किंका
रणांअनर्हत्वात्नहृतेतेऽणः येनुहृत्तोवेनहिं येसवर्णाप्राप्येयवादिश्यते॥ एकत्वास्कारस्यसिद्धं। एकैवरोपश्चातसमा
प्राप्येयश्चानुहृत्तोपश्चधात्वादिभ्यः अनुबंधसंकरस्तु॥ अनुबंधसंकारस्तुप्राप्नोतिकर्मण्यण आतोनुपसर्गेकर
तिकेपिणिकृतेप्राप्नोति॥ एकान्तनेकान्त्यग्रहणेषुचानुपपत्तिः एकान्तनेकान्त्यग्रहणेषुचानुपपत्तिर्भवति। तत्रको
दोषः किरिणाणि रिणोस्येकान्तत्वात्तोदात्तत्वेप्राप्नोति। इहचघटेनत्तराति शक्तिकइतिअन्त्यलक्षणःप्रप्नोति
अववोपचाराःइत्यववोपचाराः प्राप्नुवंति। नयथाइप्येषुनैकेनयघेनानेकोपुगपत्कार्यंकरोति।एवमिमकारेनाने
कोपुगपदुच्चारयेत ॥ ॥
रिणेदेप्रतिबिंबप्रतिभासभेदवत्तअकारस्य निदर्शनार्थत्वादिकारादीनामप्येकत्वंबोद्धव्यं
अनुबंधसंकरइति॥ एकत्वेकारस्कादीनांमेसाभावाद्भिदादौडावादिःप्राप्नोति। किरिणोति। नगोश्वसावंवर्णेतिप्रतिषेधादका
रोनोदात्तः घटेनेति। एकएवाकार ऐद्विरुच्चार्यतइतिअत्राभावःठस्तुवाकुकारादिषरुतार्थः अन्यवदितिउपचारोअवहारःयथेको

विषयेणोति॥ वार्त्तिककारेणाकरणाल्वेनसामान्यरूपतयाचाभेदेनविषयोनिर्दिष्टः भाष्यकारस्त्वधिकरणत्वंव्यक्तिभेदाद्वीप्सांचप्रतिपा
दयति। विषयेविषयइति। सर्वगुणामिति। गुणाअनुबंधाःकार्याणियाश्रितत्वाडुपकारकत्वात्तत्रकर्मणिकणितिबूयाद्[illegible]त्यर्थे शल्यकइति।
शल्यकःप्राणिविशेषःस्यथाकंटकतुल्यैः पक्षैर्योप्यते नैवंसर्वानुबंधयुक्तो। कारःशब्दोनिर्दिष्टःआद्यंतयोरेवेत्संज्ञाविधानान्मध्य
ना
विषयेणातुनानालिंगाकरणात्सिद्धं। यदयंविषयेविषयेनानालिंगामकारंकरोतिकर्मण्यणआतोनुपसर्गेकइति।
तेनज्ञायतेनानुबंधसंकरोस्तीतियदिहिस्यात। नानालिंगाकरणमनर्थकंस्यात्। एकमेवायंसर्वगुणमुच्चारयेत।
नेतदस्तिज्ञापकं। इत्संज्ञामन्त्रप्रयोजनमेतत्स्यात। नह्ययमनुबंधैःशल्यकवत्कत्तउपचेतुंइत्संज्ञायोहिदोषःस्यात
। आयस्यहिद्वयोरित्संज्ञास्यात। कयोः आद्यंतयोः एवंतर्हिविषयेणातुपुनर्लिंगाकरणात्सिद्धं। यदयंविषयेपुनर्लिं ×वि२
गमकारंकरोतिप्राग्दीव्यतोणशिवादिभ्योणितितेनज्ञायतेनानुबंधसंकरोस्तीतियदिहिस्यात पुनर्लिंगकर
णमनर्थकंस्यात ॥ ॥
पातिनांश्रवणाप्रसंगादित्संज्ञैवायद्यतेव्याप्रियतइत्येककर्तृकत्वादायम्भोत्यक्तं। एवंतर्हीतिविषयेणेत्येतस्यथाव्याचष्टे
नानाशंकमपनीयपुनःशंकोपहित्वायद्यनुबंधसंकरःस्यात्अकारमेवशिवादिभ्योविदध्यातअयोच्येत। णित्करणमेवयथास्या
त्। अस्कंसंभाष्यइति। नियमार्थमेतत्स्यात्तत्रनियमाद्विधेर्वलीयस्त्वात॥ ॥ ॥
× विषये२

कै॰प्र॰ १९ अथ वेति॥ न ब्रूमः सर्वेगुणमुच्चारयेदिति। किं तर्हि यथा लोके गृहं प्रैषो भवन् गृहं न गोभवेतिय कृणकोप्यत्रोच्यते तद्गुणा एव तत्र भवन्ति एवमिहापि अ॰१ पा॰१
याभ्यः प्रकृतिभ्यो यद्गुणविशिष्टो विधीयते तासां तद्गुणबन्धनिमित्तमेव कार्यं संपाद्यते। आरति संख्यां न रदिति। यथा विकृतिया भेत्र
यो दशसामिधेन्यः प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्या पञ्चदश संपद्यन्ते तथा घटेन न तरतीति च ...भवति। ननु मुख्ये विषये कृता
र्थत्वाद्गौणस्य गौणाद्यन्वकथं कार्यनिमित्तं उच्यते गोत्वं च रस्मत्राम्बु शब्द प्रतिषेधात्त्रिंशा एकशिभेदे नापि भेदस्याश्रयकार्यप्रवृत्तिः।

अथवा पुनरस्तु विषयेऽगत्तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धमिति चेन्नातचोक्तं शब्दसंज्ञा प्रकृत्यर्थमेतत्स्यादिति निषेधो बाल्लोकत
११हजाटिलोभव२× एतस्मिन्हि। तद्यथा लोके कश्चित्कंचित्प्राह गृहं गुरौ भव वृहद्दिशिखी भवेति यच्छिंगोयत्रोच्यते तस्त्रिंशत्तत्रोपतिष्ठते। ए
वमप्यमकारोऽप्याह त्रिंगोपत्रोच्यते तद्विंशत्तत्रो पस्थास्यन्तेपदएवोच्यते एकाजनेकाजग्रहणेषु चानुपपत्तिरिति। एकाज
नेकाज्ग्रहणेषु चाप्रसंख्यानात्। एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुक्ते संख्यातानेकाद्भवयिष्यति तद्यथा पदशसामि
धेन्यो भवतीति। अथ यमामन्वाहात्र त्रत्तमामित्यादिति। सप्रदशत्वं भवति एवमिहाप्याहृतितोऽनेकाज्भविष्यतिभ
वेदाद्वृत्तिकार्यं पारिकृतं गृहं तु खलु किंशिष्या शिरोत्सेकाज्ग्रहणानैतोस्त्र तं प्रायोपेव एतदपि सिद्धं कथं लोकततः
यथा। अविसहस्रमेकाकुपिल्लामे कौकष्टः सहस्वक्त्वोदत्वात्या सर्वे ते संश्रदालिशाः संयत्रा एवमिहाप्यनेकाज्भवि ह
ष्यतिपदएवोच्यते। द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्ति। भवेद्यद्रव्यविकार्ये तत्रानेको युगपत्कुर्यात्स्यद्यालु संभविकार्यमनेकोपि
तद्युगपत्करोति। तद्यथा। घटस्य दर्शनं स्पर्शनं वा संभविचेदं कार्यमकारस्योच्चारणं नामानेकोपितद्युगपत्करिष्यति।।
भवेदिति। गिरिरोसाराद्वात्त्रिभेदे विग्रहस्य मेकं ब्रीनुनिवर्तते रतिभावत एतदपीति॥ लोके पूर्वोसंख्यासंख्यान्तरे एतमुख्ये नेगोरोनचबाध्य उ॰
नत्यर्थः॥ अविसहस्रमिति। विंशेनकीलाप्रत्येकं द्वासहस्रत्वं शिराक्षय सपत्रांस्य स्यर्थः। अवयः सह स्त्रम विसहस्रमितिकर्म १९
धारये संपन्नारत्वसमासाद्दृष्टिभिः संबंधः षष्ठी समासे तु लोमश्येलक्षणः संबंधः यथा त्राक्षशातं भोज्यतामिति युजेर्वाहिलोमसंभविचेति।
एकस्येवाकारस्य युगपत्स्थानकाराणि ध्यत्रत्व निर्थं युगपत्वान्मनैवैर्स्यर्थः॥

मरुबाराणसी क्य मि १

एवं परिहृतेषु विरोधेषु तत्र अन्याय्यनाकारस्य भेदं साधयति अन्यभाव्यमिति। अन्यस्य भावो अन्यभावः ततो ब्राह्मणादि षु स्वार्थे विधानार्थी
तपाठात्स्वार्थिकान्त्र। अथवा अन्यो भावोऽन्यद्रव्यत्वं तस्य भावस्त्रिभावेष्यञ्। इह कालशब्दाभ्यां व्यवधाने भिन्नानां दृष्टे यथा असंहि

आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात्। आन्यभाव्यं त्वकारस्य कुतः कालशब्दव्यवायात्। कालव्यवायाच्छब्दव्यवायाच्च काल
व्यवायात् दण्ड अग्रं शब्दव्यवायात् दण्ड। न चैकस्यात्मनो व्यवाये न भवितव्यं भवति चेद्भवत्यान्यभाव्यमकारस्य। यु
गपच्च देशपृथक्त्वदर्शनात्। युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनान्मन्यामहे आन्यभाव्यमकारस्येति। यदयं युगपच्च देशेषु प
यत्के पूपलभ्यते अश्वः अर्कः अर्थ इति। न ह्येको देवदत्तो युगपत्स्रुघ्ने च भवति मथुरायां च ॥ ॥ ॥

तायां अग्र अत्यादीनां कालव्यवायः। इति इत्यादौ शब्दव्यवायः तकारेणाकारैकारयोर्व्यवधानात्॥ एकत्वे तु व्यवधानं न दृष्टं यथा
अत्र इति केवलोकार उच्चार्यते तस्माद्दृष्टान्तादिभेदात्कालशब्दव्यवायाच्च नानात्वमकारस्य प्रत्यभिज्ञानं चात्वादिसामान्यनिबंधनं। य
द्यपि शब्दव्यवाये किकालव्य वायोऽस्ति तथापि कालव्यवायस्य द्विधा दर्शितः शब्दश्चान्यः शब्दश्च॥ ॥ ॥

कैटी
२०

यदि पुनरिति। काल शब्दाभ्यां व्यंजकानामेव ध्वनीनां व्यवायोन व्यंग्यस्येति व्यक्ति स्फोटवादिनोभावः। यथा शकुनिः पंक्ते सदो स्थित आश्रु
संचारान्तरं न भवति एवं व्यंजक ध्वनिधानामंतिधानाभ्याम कारस्योपलंभानुपलंभाविस्यर्थः। जाति स्फोटवादी व्यक्ति स्फोटवादिनं पर्यनुयु अ०१ पा०१
क्तो। [redacted] ः अनित्यत्वमिति। पयतात्सा ति स्तावन्नाभ्युपगम्य ते व्यक्तेरैकत्व नित्यत्व प्रतिज्ञामात्र चैकत्वं नित्यत्वं च नोपपद्यते दंदर
त्य रान्नानुदात्तभेदेन भिन्नत्वान्नद्येकस्येवोदात्तत्वपरित्यागेनानुदात्तत्वं युक्तं रूपांतरपरिग्रहादनित्यत्व प्रसंगात्। तस्मादिष्टव्यां एव नित्या एव
श दिपुनरिमे वर्णाः शकुनिवत्स्युस्तथा। शकुनय आशुगामित्वात् पुरस्तादुत्पतिताः पश्चाद्दृश्यंते एवमकारोऽपि अन्यत्र दृष्टोऽन्यत्र
त्यत्र दृश्येत नैवं शक्यं अनित्यत्वमेवं स्यात् नित्यास्तु शब्दाः नित्येषु च शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजन
विकारिभिः यदि वायं दृष्टः अत्र दृष्टो गुरुस्त्वत्र दृश्येत नायं कूटस्थः स्यात्। यदि पुनरिमे वर्णा आदित्यवत्स्युस्तथा। एक आदि
त्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभ्यते विषमः उपन्यासः नैको द्रष्टा आदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपद्देशपृथ
क्त्वेषूपलभते। अकारं पुनरुपलभते। अकारमपि नोपलभते किं कारणं श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिर्निर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलित
आकाशदेशः शब्दः एकं च पुनराकाशं आकाशदेशा अपि बहवः यावता वस्तु सर्वत्र मा दाता भावाप्रकारस्य ॥ ॥ ॥
कारः प्रत्यभिज्ञा वस्तु निवेध नेतिज्ञातिस्फोटपक्षोऽवस्थितः व्यक्ति स्फोटस्याधारः अकारमपीति। श्रोत्रोपलब्धिरिति। श्रोत्रोपलब्ध्या आ गम०
काशदेशत्वं शब्दस्य प्रतिपादयति। आकाश प्रदेश विशेषस्य श्रोत्रत्वादिंद्रियाणामसंबद्धविषयग्रहणाच्छ्रोत्रस्य निःक्रियत्वाद्गमनाभावा
दाकाशदेशत्वं शब्दस्यावश्याभ्युपेयं। बुद्धिनिर्ग्राह्य इति पूर्वपूर्वध्वंसेनाहितसंस्कारपरंपराप्राप्तपरिपाकोत्पन्नबुद्धि
निर्ग्राह्यः। प्रयोगेणेति। प्रयुज्यत इति प्रयोगो ध्वनिस्तेनाभिव्यक्तः। शब्देन तत्र प्रतिभासोऽपि तद्देशावस्थितपुरुषोदीरिताभिव्यक्त
कत्वनिरूपणेनाह। आकाशदेशा इति। यथा पृथिव्या एकत्वेऽपि मृद्भागभेदाद्देशव्यवहारः एवमाकाशस्यापि संयोगाद्यपाधि
भेदेन व्यवहार इत्यर्थः ॥

त्री२

एवं व्यक्ति स्फोटपक्षे निराकृते जाति स्फोटस्याश्रीयते। आकृतिग्रहणादिति। आकारजातिः सर्वप्रदेशेषु निर्दिश्यते। नांतरीयक तत्व्यक्तिनिर्देशः
तत्र सर्वाहारे अकारत्वाते निर्देशात् स्यात् अपि इति प्रतिज्ञानाः स्त्रीमे तस्या एव प्रत्यय पशिविधानं तद्वज्जाति निर्देशात् तद्ग्रहणं निर्देशस्य नाका
रेण ग्रहणमाकारस्य सिद्धं आहेत आकारभेदेऽपि यत्र सत्त्वपि जाति निर्देशे दीर्घ प्लुतयोः अपि प्रसंगः तत्र भवति अन्यथा
२ वर्णयति। प्रत्याप्रतिषेध इति। पाठ प्लुतस्याग्रहणात् तद्विति। स्त्राकृतिपक्षे वाजाति शब्द त आश्रयवाच्यं तामेव तत्र आश्रयेणा तथेवर्णाकृतिः॥
आकृतिग्रहणात्सिद्धं। अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति तथेवर्णाकृतिः तद्वच्च तपरकरणं एवं च कृत्वा तप त
रः क्रियते। आकृति ग्रहणेनाति प्रसक्तमिति तन्न तु सवर्णग्रहणेनाति प्रसक्तमिति कृत्वा तपरः क्रियते तत्र प्रत्याख्यायिते तत्सव
णोन्यस्य ग्रहणं स्यात्। तथा आकृति ग्रहणात् सिद्धमिति। तपरकरणा सूत्रे तेषु च। किं आकृति ग्रहणात् सिद्धमित्यपेक्षा
अबाधा यत्र तत्राति अनल्प्रसवर्णं ग्रहीतीति। तपरकरणात्। सवर्णानां ग्रहणमिति तत्र न्याय्यम्। तानेव ह्याटकान्याश्रा ×सिंध्व१
अवाचिताये तथा इति अनल्प्रसवर्णं तत्र भवतः काशीं च स्यायन्त्र धुराणां ग्रहीतं अन्यस्मिं श्वास्मिन् ग्रहणा
दयासे ये मधुरा वा तालेन शास्त्रौ न सुजन्हे ये मध्ये पत्ते देशे वं भवतः सामान्यात् सिद्धं ॥
मान्यस्त देशे विशिष्टं भवति एवमिहापि स्तुत सामान्यात् सिद्धं १।
कृतिपक्षस्य स्थापितत्वात्। तपरेऽपि सर्वपक्षान्वितत्वं न हे न ग्रहणेषु चेति आकृत्या अरणीयता माकृतिपक्ष स्पर्श पतिव्यक्ति
पत्तेः लोकस्य तत्र कार स्यानुकरणे स्व कच्छेत्यत्र तत [redacted] रति द्वयोस्तकारयोः स्त्वं नस्यात् अपि तु एक स्यैवेत्यवाशापि त्यत्र सिद्धा लो
योऽस्यात्। आपि स्थार स्यारा वेणुभ्यात। पूर्वसामान्यादि। व्यक्तिनिर्देशेऽपि प्रेशयरामार्थ जलोकवत् पेद व्यवहारास्तीति तिद्ध पि
दः व्यक्तिः व्यतिरिक्तं सामान्यं भवतु का वा भेदस्तद्व्यालोकरव्यशास्त्रे व्यवहारः स्यर्थः। ॥

भा॰कै॰ २२ अलृकार अलीपानिति। अकपायेन ऽकर्षः अकारस्यात्मा प्रयोगस्ततो व्यस्यत्यंतरस्यार्थः अस्य प्रयोगस्यापि कार्यार्थमुपदेशः कर्त्तव्य अ॰१ पा॰१
इत्याशंकाह। यस्याप्रीति। तत्र अकारावर्णस्य यामेवोदात्तादिषु क्तेषु स्थानेषु तत्रतमपरतिष्ठानि संप्रशलकारो भविष्यति। यद्गृहीति। अ
र्थासंग्रहशितिमिश्रमतयेस्ययशस्नु प्रयोक्तु मिप्रायेणो वप्रवर्त्ततेस यदृच्छाशहोऽइस्थार्थि अकारयोः सवर्णविधिरित्यस्यवा ऽक्तिका

अनुत्पत्र अथलकारस्योपदेशः किमर्थः किंविशेषेणालृकारोपदेशश्चोद्यते न पुनरन्येषामपिवर्णानामुपदेशश्चोद्यते य
स्मिन्नविद्येषामपिवर्णानामुपदेशो प्रयोजनमस्ति लृकारोपदेशस्यापि तद्वितुमर्हति कोवाविशेषः अयमस्ति विशेषः
अस्याहि लृकारस्याल्पीयांश्चैव प्रयोगविषयः यश्चापि प्रयोगविषयः सोपि कॢपिस्थस्य। कॢपेश्चलत्वमसिद्धं। तस्यापि हला
दृकारस्यैवाङ्गाको गौ। भविष्यतिनार्थो लृकारोपदेशेन अतउत्तरं पठति लृकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्यादर्थः।
लृकारोपदेशः क्रियते। यदृच्छाशक्तिजानुकरणाप्लुत्याद्यर्थश्च। यदृच्छाशब्दस्तावत् यदृच्छया कश्चित् लृतकः
नामतस्मिन् अकार्यार्था यथास्युः ऋतकायदेहि मधुलृतकायदेहि उदकलृतकौगमतः प्रत्येकलृतकोगमत् च तुर्थ्याशक्तो
प्रकृतिः जातिरेश्चाद्याशक्तिपाभहृपयश्चाशक्तानुनुर्थो अशक्तिजानुकरणार्थः अशक्ता कञ्चित् कॢप्ताप्त
कृतिप्रयोक्तव्येलृतकरतिप्रयुक्तं तस्यानुकरणं ब्राह्मणलृतकइत्याहकुमार्य तके इत्याहेति प्लुत्याद्यर्थश्च लृकारोपदेशः
कर्त्तव्यः के प्लुतस्यादस्य प्लुतिद्विर्वचनस्वरिताः क्लृप्तशिखः क्लृप्तशिखः प्रस्तुत्यादिषु कार्येषु लृदत्त्वंलृवित्वं सिद्धं तस्मादवा्र्
क्लृपीतिसिद्धमिति। तस्माल्लृकारोपदेशः क्रियते ॥ ॥

स्वाभस्वताल्लृकारेणानांश्रितवाद् अलृकारोपदेशः क्रृतः अर्थवत्त्वात्तभात्युत्पत्तय ऋच्छाशहास्यते प्रत्याहारस्यते। गन्यादीनांतावा एम॰
शिमिर्शिवर्तिनलादसाफलं ज्ञानकशहस्त्वर्थाश्रये सोऽविनिपक्तुरतित्ततकशङ्क्यापितवर्तकः अशक्तिजानुकरणास्य लृतिशङ्
स्वपिक्लृतिगम्यस्तुक्तियमारोशङ्के यात्रातिःसमवेतातत्संबद्धमनुकार्यमनुकरणात्स्यापयति ॥ ॥ ॥

दं

ल्पायमा बादिति॥ अतकशद्गोऽप्याप्तः हतंतामकुर्याहितिक्तानुकृतातात। अवितःसौत्रोधातुः ततौ श्रीणादिकः कुन्। शि॥ ध्यर्स
तयोर्पूर्वस्यापीत्तिकुन्प्रत्ययः। सेज्ञादिश्चिति। आदिशब्देनैतदर्शयति ज्ञातिगुणक्रियापातिपदिका अपिनियत्यादित्ययोऽवप्रयोक्त
व्याइति। सर्वशब्दस्य कस्मान्त्तिपदेऽकिमर्थे वत्सत्रोपोतिचेता। कि[redacted]कृप्रयुक्तानामेवाप्युत्पत्तिपक्षोव्युत्पत्तिलाप
नापार्थवत्सत्रोपादाने अनुकरणशब्दानामप्युत्पत्तिस्तान्त्वरर्थश्च। अपर आह। ऋति। पूर्वमुक्तं अतकएवल्पाप्यत्वाभियोक्तव्यं न तुल्ल
तकशहइति॥ इदानीं अतकश कस्ये वायमय श्रेयोःशाके संबन्धात्तल्लृतकशङ्क इत्यभ्यते। अपीतहोति। जातकशहोत्वा स्यात्तत्वाद्
नैतानि संतिप्रयोजनानि॥ व्याप्यभावाकल्पनंसंज्ञादिषु। व्याप्यस्य अतकशद्वस्याभावात् कल्पनं संज्ञादिषु साधुमस्तै तेऽज्ञत
कएवासोलृतकइति॥ अपर आह॥ व्याप्यजत कशद्वःशास्त्रान्वितोऽस्ति सकल्पापितव्यः साधुसंज्ञादिषु ज्ञातकएवासोलृत
कौपि॰ २ कः। अयं तात्पर्य यदृच्छाशङ्कः परिहारार्थः। लृकिर लृफिङ्डु एणोपि अपि डुष्ट्कयं। अतिप्रसङ्गोऽदिश्चेवाहलौकेलस्यतेफि इफिड्डुवौ
णादिकौ प्रत्ययौ। अयौ चशक्तानां प्रवृत्तिः जातिशब्दगुणशब्दक्रियाशब्दाइति। न संति अर्थ यदृच्छाशब्दाः न्यायाकृतास्प्रयोजन
युक्तं अन्यथाकृत्वापरिहारः संति यदृच्छाशब्दाइति कृत्वाप्रयोजनमुक्तं न संतीति परिहारः समाने वार्थेशपस्त्रान्वितोशास्त्रा
न्वितस्यनिवर्त्तकोभवति। तथथा देवदत्तशब्दो देवदिसशब्दो निवर्तयति न गाव्यादीनां नैव दोषः पक्षांतरे एवपरिहाराभ्यवति॥
यतुवालृतकशहस्यनिवर्त्तकः। अविशब्द कृदिशस्येतौलवलृतद्वात्याताविति कथम् डिदृलृपि डुरुत्यैतयोर्निवर्त्तकौ स्यातामितिपाकः
एवोपालितउणादयोवहुलमित्येतद्वव्याख्यातात्रितिभाकः अति संकृतिरिति॥ अत्र प्रकृतिके न प्रवृत्तिरित्यर्थः नसंतीति। अघलेपिय
दानामक्रियते नेदाप्रशस्य रूपक्रियागुणोवाख्यातोभ्यत इतिभावः अस्मदाकृतेति॥ अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणे नाचार्ये परिहृतकारः
वार्त्तिककारस्तुव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेण प्रत्याचष्टे। समाने चेति॥ इहचाविनार्थत्वं लृतकशहो हि पदार्थेनलेनालेनोविनिपुत्यते क्वचित्तेनिति तराल
वृहस्वहृत्वाध्यासम्भवात्तकेतुविपर्यय पक्षेभ्यस्वरूपोचतोशब्दोहनिभावः पक्षांतरेऽपीतियव्यावृत्त्यपस्तेलत्वाताभिन्नमस्या एवाजातिकस्ते तु

(right margin, vertical:) प्रकृत्याद्योत्तरपदा व प्रकृतिभेदरसि॥ अकारस्य खलुपि... भित्ति॥

गो २

कै॰टी॰ २२ प्रयोजनांतरमपि वार्त्तिककारः प्रत्याचष्टे। अनुकरणमिति। अनुकार्यस्य दुष्टत्वात् अनुकरणस्यापि दुष्टत्वं मन्यते। शास्त्रानुकरणमतं भाष्य अ॰१-२॰१
कारः स्वानुकरणार्थत्वेन समर्थयते। शिष्टप्रयुक्तं नानुकार्यस्य दोषेणानुकरणस्य दुष्टत्वं विहितकरणाद्धि धर्मोत्पत्तिः प्रतिषिद्धस्य करणा
घ चाधर्मोत्पत्तिः न त्वनुकरणेन धर्माधर्मयोर्भावोऽस्तीति मन्यते। सुरापानादेस्तु तस्यार्थस्य क्रियायामनुष्ठानात् दृश्यमानत्वात् अनुकर

विशा१ अनुकरणं शिष्टप्रतिषिद्धेषु यथा लौकिकवैदिकेषु। अनुकरणं हि शिष्टस्य साधु भवति अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा नेदं तद्दोषाय
मा२ भवति नाप्युदयाय यथा लौकिकवैदिकेषु यथा लौकिकवैदिकेषु चकृतांतेषु। लौकिकवत्। यस्य समसीदत्। तेन यस्य धर्मोऽयं तते
म३ यएवंसा वधीत्प्रतिनित स्यानुकुर्वन् मा चयज्ञेन चाधीयीत च। सोऽभ्युदयेन युज्यते वेदे। यथा एवं। विश्वसृजः सत्रमासत इ
तिते वा अनुकुर्वन्नत्र तत्सत्रमासीत सोऽभ्युदयेन युज्यते। अशिष्टाप्रतिषिद्धं यथैवमसौ हिक्कति यथैवमसौ हसति यथैव
मसौ कंडूयतीति नैतस्यानुकुर्वन् हिक्केद्धसेच्च कंडूयेच्च नैव तद्दोषाय स्यात् नाभ्युदयाय स्तुत्येवमसौ ब्राह्मणं हंतीत्येवम य
सौ सुरां पिबतीति नैतस्यानुकुर्वन्नब्राह्मणं हन्यात् सुरां वापि वेत् सोऽपि मन्ये पतितः स्यात्। विषम उपन्यासः। य एवं हंतीति ब्राह्म
पि हंति उभौ तौ हतः। यश्चापि पिबति यश्चानुपिबति उभौ तौ पिबतः। यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हंतीत्येवमसौ सुरां पिबतीति तस्या ×प×।
नुकुर्वन् ब्राह्मणं हन्यात् सुरां वा पिबेत् सोऽपि मन्ये पतितः स्यात्। एवमिहापि य एवमसाव
पशब्दं प्रयुंक्त इति तस्यानुकुर्वन्नपशब्दं प्रयुंजीत सोऽप्यपशब्दभाक् स्यात्। अयं तु अन्योऽपशब्दपदार्थकः शब्दो यदर्थ उपदेशः क एप॰
र्त्तव्य एवं नापशब्दपदार्थकः शब्दोऽपशब्दो भवति अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं। यो हि मन्यते अपशब्दपदार्थकः शब्दोऽपशब्दो भवतीति
णत्वं श्रुत्वादीनामस्मात्सूत्रस्य च्छेदः किं फलमुच्यते। स्तालु इति। स्वस्तुति न अपशब्दस्यैव तस्यापशब्दः स्यात् तन्नैवेत्यपशब्दः ॥
वर्द्धयति। अस्वस्थेन हि विशेषणं कार्यं क्रियते नामग्रहणं द्रष्टिलोकमध्ये प्रकाशतत्त्वार्थः। अत्र कार्यं प्रकाशं क्रियते। तत्
कशब्दोऽपि परान् लक्षयति तथा पशब्दः यदा त्वनुकार्यं प्रत्याययति तदा साधुरेव अर्थभेदात्। अस्य गोणापि देवते। अपश

अपि नित्यि। असाधोरनुकरणमित्येतदप्यत्र नास्ति हंतिभावः भवेदितिप्रयोग एवं स्येदमनुकरणं प्रयोगे चान्यत्र पूर्वत्रासिद्धमिति भाष्य
प्रकृतिवदिति। तत्र यथा कूपे लेखस्यासिद्धत्वात् अकारद्वयस्य न कारस्याकार्ये। तथानुकरणस्यापि स्यार्थे न हि त्रितिप्रयत्न पदिति केन
विद्धो हि पदेशिनुकरणं एतस्य क्रियाप्रयोगे नाभिधानात् तिङंतेन भवति एवं समग्री इत्यनुकरणं अर्थानभिधानात् द्विवचनान्ते

अपशब्दस्य पितृयोऽनुकरणं शब्दोपादानेऽर्थः यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः माङ्कारमधीते अमङ्कारमधीत इति। एवं पुनरेत
दनुकरणं अपि स्यस्य यदि त्वपि स्वसमर्थ्ये चेल्लत्वमसिद्धं। तस्मादिह त्वादिकारस्य वा कार्यो णिभाविष्यंति। भेदः सर्वेऽनन्या
र्थः स्यात् अयं त्वन्यत्वं पिस्थ पदार्थकाः शब्दः यदर्थ उपदेशः कर्त्तव्यः न कर्त्तव्यः [redacted] इदमवश्यं कर्तव्यं प्रकृ
तिवदनुकरणं भवतीति किं प्रयोजनं द्विः पचंत्विस्याह तिङ् तिङ् इति निघातो यथा स्यात्। अग्नी इत्याह इति इ
द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं भवतीति प्रगृह्यसंज्ञा यथा स्यात्। यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते अपशब्दः ए
वासौ भवति कुमार्यैतक इत्याह। आङ्गमस्त्येन्ताह। अपशब्दो ह्यस्य प्रकृतिः न चापशब्दः प्रकृतिः अपशब्द
क शब्दोपदेशिष्यते न चानुपदिष्टा प्रकृतिरस्ति ॥ ॥

ननु यथा प्रत्ययश्च स्यादिस्थस्य परानुकरणं तथा कथं प्रकृतिवद्भावः फलतामुदित इति न्यकारेण रतो यथादेशकं रणादिसंज्ञानुवादाच
याति त्वेवं धस्यल्कार स्याकार्यो प्यनुमीयं तेतत स्वदस्य करणस्य सिद्धः प्रकृतिवद्भावः न चापशब्द इति। सिद्धं तु वाकी प्रकरणाद्दिशा
त्रिया प्रकृतिराश्रीयते। शास्त्रानेवंधनं चकार्यमातिदिश्यते। अपशब्दस्य न शास्त्रीया प्रकृतिरनुपदिष्टत्वात्। न चापशब्दत्वेन शा
स्त्रीयं कार्यं न पितरं तिरेच्छ्रण्वं। न हि साधो सा कात्वातिदेशो युक्तिमान्। एवं भाष्यकारेणाशक्ति तानुकरणार्थत्वं त्व कारेणोपदेश
स्य स्वरूपितं ॥ ॥

भा॰ मै॰ २३ एकदेशविकृतस्येति॥ अकारैकमात्रस्य लत्वे कृते स एव अकार इति प्रत्यभिज्ञानादिति भावः॥ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। एतत्क्लृ एतत्कीयं लृतनशब्दः अ॰ १ पा॰
षष्ठीनिर्दिष्टः नूतन इति लोपाभावः यद्येवं कृपेरेलत्वस्यापि अकारः षष्ठ्या न निर्दिष्ट इत्यनन्यत्वेन प्राप्नोतीत्याह। यदीति अर्थ एवेति।
षष्ठीनिर्दिष्टस्येति नापेक्ष्यते। नकारान्तस्येति॥ न च लृतनशब्दस्य एकदेशे कृते नकारान्तो भवति एव पुष्टेऽपि न पुत्रत्वानि तिभागः। अ

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् लृत्वात् यः एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति लृत्वात् स्यो विभविष्यंति। यद्येकदेशविकृ
तमनन्यवद्भवतीत्युच्यते। एतत्क्लृ एतत्कीयं अल्लोपो न इति प्राप्नोति। एकदेशविकृतमनन्यवत् षष्ठीनिर्दिष्ट
स्य। यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते। क्लृप्तशिखवतीसुतो न प्राप्नोति। नास्त्यत्र अकारः षष्ठीनिर्दिष्टः कस्तर्हि रेफः अका
रोऽप्यत्र षष्ठीनिर्दिष्टः कथं अविभक्तिको निर्देशः कृप उरः लः कृपो रो लः इति। अथवा पुनरस्तु अविशेषेण। ननु चोक्तं
एतत्क्लृ एतत्कीयं अल्लोपो न इति प्राप्नोतीति। नैष दोषः श्वयुवमघोनामतद्धिते इत्यतः संप्रसारणे नकारान्तग्रहणमनुवर्तते
नकारान्तस्य प्रतिषेधार्थमिति। तत्र लृतनशब्दस्य न भविष्यति। अल्लोपोऽनः नकारान्तस्येति॥ इह तर्हि क्लृप्तशिखः अन्त इति
प्रतिषेधः प्राप्नोति। एवं तर्हि प्रतिषेधाच्च एवं तत्प्रतिषेधे सति सिध्यति गुरोरेव तदिति वक्ष्यामि। यद्येवं तत्र एकच्छन्नेऽपि
ऋकारः होलृकारः अत्र न प्राप्नोति। गुरोरेव तः ह्रस्वस्येति वक्ष्यामि। स एव तत्र भेदेनानुकारो यदेशः प्लुत्या घर्षः सन् प्र
त्याख्यायते सेवायाम तो वशस्त्वा वात्र द्वानुरूप्यते॥ ॥

लृत इति गोस्यास्तिनित्यमिति नित्ययोगमतुप्। तेन अकार एव रवाम नवर्णकरत्वादावकारः नरवात्रवान इति सभासः नित्ययोगप्र एम॰
तियारत्नायवहुव्रीहिर्नकृतः गुरोरत्स्येति द्ध स्वस्येति॥ तेन ह्रस्वस्यैव एवतः कृतनिषेधो न दीर्घस्य। वार्तिककारस्य तत्कारप्रत्याख्या २३
नेन निष्प्रयोजनमित्याह। सैवेति॥ ॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ॥ इदं विचार्यते इति॥ तपरात्तपरसंध्यक्षरोपदेशो विचार्यते इत्यर्थः॥ तत्रोपदिश्येरन् इत्यत्रासत्यभ तायघ विक्रियाभिधीयते तथा
पितुःसामान्यस्य रूपता। नापादितः विचारः क्रियायाः कर्मभावमनुभवतिय यापश्यमर्गोधावतीति सरणीं दर्शते॥ कस्मान्नेति॥ कार्यकाले
नेशोचरतिप्रश्नः तपरोपाते पदेशश्चेति॥ यद्यप्यपदेशश्चारणं तथापि तपरोपदेशफलं चेदस्ति ततस्तपरोच्चारणं कर्तव्यमित्यर्थः

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ॥ इदं विचार्यते। इमानि संध्यक्षराणि तपराणि वोपदिश्येरन् ए ऐ ओ औ इति अतपराणि
वा यथान्यासमिति। किं चात्र विशेषः संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत् तपरोच्चारणं संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत् तपरोच्चार
णं कर्तव्यम्। प्लुत्यादिष्वज्विधिः प्लुत्यादिष्वज्विधिर्न सिध्यति। गोस्त्राताः नौत्रात इत्यत्र अनचि च अच उत्तरस्य
परे इन्भवति इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति। ह्रस्व प्रत्ययेऽपि इति कायनस्य ऐ३ पाव। अर्धीतिः प्लुते प्राप्नोति प्लुतसंज्ञा
च प्लुतसंज्ञा च न सिध्यति ऐ३तिकायन औ३पगव। ऊकालोऽज्ह्रस्वदीर्घप्लुतः संज्ञो भवतीति प्लुतसंज्ञा न प्राप्नोति॥

संध्यक्षराणीत्यर्थवर्णोपार्श्वाचार्यसंज्ञा। संधीयमानावयव वाता ह्यत्यादिष्विति। प्लुतमध्य एवाम्यान्का यानि न सिध्यंती एकच्च तेषु तपरत्र एवन
प्राप्नोतीति दर्शयितुमाह॥ प्लुतसंज्ञा चेति। त्रिमात्रस्याच्च प्लुतसंज्ञाविधीयते। तपरत्वे त्रिमात्रस्याग्रहणात् ह्रस्व तत्रैव प्लुतो
विधीयमानः एकारोकाराभ्यामगृहीतः एकारऊकारस्स्यात॥ ॥ ॥ ॥

भा॰ कै॰ २४ आतपरइति। असतीह तपरत्वे एकारौकाराभ्यां मात्रिकयोरैकारौकारयोर्ग्रहणात् ह्रस्वत्वाद्विधानं स्यादिति सूत्रं कर्तव्यं तपरत्वे तत्तयो अ॰१-व॰१
र्ग्रहणाद्या अभावः। ननु चेति। सूत्रारंभप्रक्रिन कश्चिद्विशेष इत्यर्थः। आतपरत्वे एचइति वक्तव्यं तपरत्वे चेति। ऐचोश्च स्पष्टवर्णात्तसं
श्लिष्टावर्णाववर्णौ कार्यो कारौ न भवतः ऐचौ चेति। अर्द्धमात्रावर्णस्य अध्यर्द्धमात्र इवर्णो वर्णयोः रूपसाद्व्यपदेशो भेदश्च भवतीति। का ग्रा

संवृततरौ तपरात्। आतपर एचइग्घ्रस्वादेशे यन्न तपरात्। एचइग्घ्रस्वादेश इति वक्तव्यं किं प्रयोजनं। एचोऽकृस्वादेशशासनेषु
अर्द्ध एकार अर्द्ध ओकारो वा मा भूदिति। ननु च य स्यापि तपरात्वेन नाप्नोति द्वक्तव्यं। इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्रावर्ण
स्य मात्रे वर्णौ वर्णयोः तयोर्ह्रस्वादेशशासनेषु कदाचित् स्वर्णः स्यात् कदाचिद् इवर्णोमाकदाचिद् वर्णाभूदितिः प्रत्या वर्णौ
ख्यायत एतत्। ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति। यदि प्रत्याख्यायते यस इदमपि प्रत्याख्यायते। सिद्धमेङः सस्थानत्वादिति। ब
मनु च सस्थानतरौ अर्द्ध एकार अर्द्ध ओकारः नतौ स्तः यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत्। ननु च भोः छन्दोगानां
सात्यमुग्रिराणायनीया अर्द्धमेकारं अर्द्धमोकारं चाधीयते। सुजाते अश्वसूनृते। अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं। शुक्रं ते अन्यद्यज
तं ते अन्यदिति। पार्षदकृतिरेषा तत्रभवतां नैव हि लोके नान्यस्मिन्वेदे अर्द्ध एकार अर्द्ध ओकारो वास्ति ॥ ॥ ॥ ॥
औ
रोकारावेव भविष्यतः। हिद्मेश्वति। अर्द्धैकारार्द्धौकारौ न स्तः तत्र तालव्य एकार ओष्ठ्य ओकार इति। तयोः स्थाने कारौकारावेव भविष्यतः। ता रामः
वेवेति। ताभ्यामुपश्लिष्टाभ्यां दीर्घप्लुतयोरपि ग्रहणं सिध्यतीति भावः। गुणसंज्ञायां दीर्घावेकारौकाराविति निर्देश्यौ स्तस्तात इति। अतः पार्षदस्य २५
व्यपरस्याक्त एस्यार्द्धमेकारमर्धमोकारं च विदधति पार्षदकृतिरिति। गीति वशात्तथोच्चारणमित्यर्थः ॥ ॥ ॥

आन्तर्यतरति। अन्यस्यासंभवादिरक्ता इति मुतस्थ विषये स्थानइति। अस्मेकइति। प्रथमयोरिति। सिद्धे स्तदविकिमर्थमुच्यतइत्येवेत। वा
न्द्र२
एकारैशेर्दीर्घग्रहणां। एकादेशेदीर्घग्रहणां कर्तव्यं। आद्गुणोदीर्घो यद्वैचिरीर्घ इति। किं प्रयोजनं। आन्तर्यतस्त्रिमात्र
चतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति। खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः खट्वा उदकं खट्वोदकं। खट्वा ईषा खट्वे
ख षा। खट्वा ऊढा खट्वोढा। खट्वा एडका खट्वैडका। खट्वा ओदनः खट्वौदनः। खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः। खट्वा औ
पगवः खट्वौपगवः। तत्र दीर्घग्रहणां कर्तव्यं न कर्तव्यं उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। अकः सवर्णे एको भवति।
ततो दीर्घः दीर्घश्च भवति। यःस एकः पूर्वपरयोरित्येवं निर्दिश्यते। इहापि तर्हि प्राप्नोति। पश्चाविद्रं पचन्तीति ते
यरोषः। इहतावत पश्विति अत्रैकारतीय [redacted] तापि हंसोपमेवा इह प
तियस्त्वेग्रहणां करोति तस्येतत् प्रयोजनं। यथा जातीयकः पूर्वो यथा जातीयकः उभयोर्यथा स्यादिति विद्म
तिग्रहणं इत्ये वानुवर्त्तते ॥
इत्यमीत्यत्रानुवृत्तस्य र्थः। तस्मात् सूत्रे अकाति पूर्वे तस्यार्थसिद्धेर्जस्तानुवर्त्तस्यतीति विद्वमिति पूर्वरूपं भविष्यतीति ॥ ॥ ॥

अ०कै० २५

अथवेति। विधिनियमसंभवे विधिरेव कलीयानिति विधेर्बलीयस्त्वात् नियमो न भवति हलस्य दीर्घत्वं पथ्यस्य तत्र तत्र स्यादेवमा भूदिति। तपरे अ०१पा०१
इति। तपरसंज्ञि सह चरितेगुणवृद्धिसंज्ञे इ स्वर्थः तादपीति। तं त्रेण्या या प्रय णादि कस्थैव वृद्धि शक्ति स्वादेकशेषावाप्यर्थ गुणा हा। न नैकार्थमभिधा
नमिति भावः वहु व्रीहिवादी चोदयति किं स्कार इति समासद्वय वादी संप्रस्याह। अथार्थि किं तकार इति। तवके वहुव्रीहिवादिनो नि त्याप्यो पलु
जनं तपरस्त्वं। अतृकारस्यो न एवाद्रिककाला नो ग्रहणा प्रसंगात् गुणा नो वाभे स्कलाहत्वा स्वर्थ लाभाचात् अर्थवासे दहाथो वा गुणव ४।१।४

अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति लप्ति संप्रसारणास्वर्दीर्घो भवतीति। पस्यं हलउत्तरस्य दीर्घत्वं ज्ञापति। पचैतीत्यतो गुणोपर
रतो। यत्तापिहि लोपमेवेसिद्धे प्रति पद्य अहणं करोति। तस्येतत्प्रयोजनं यथा जाती यर्कं परस्य तुये तथा ज्ञातीय कमुभयोपे
घा स्यादिति। इह तर्हि खट्वर्शो मा न स्यैं इति दीर्घं व चना दकारेन। अनोतर्थादे अकारो कारेन। तत्र को दोषः विपरीतस्य अवर्गा
प्रसञ्जेन। नर्थोपायत्र क्रियमाणे रोपस्तत्त्व कर्तं अभिति किं तर्हि यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्तव्यमिति। क चाक्रियमाणे न
दोषः संज्ञाविधौ इ द्विदेच दीर्घः अदेङ्गुणो दीर्घ इति। तर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं कस्मादेवां तपरत्वं मात्रचत
मौत्रा तांत स्यानितो भिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवंति। न परेण हद्वी। ननु च तः परोऽस्य स्मात्सोऽयं तपरः नेत्याह तादपिपर
स्तपर इति। यदि तादपि परस्तपर ऋदोरवेतीहैव स्यात् यवस्तकालवः पवस्य तत्र न स्यात्। नैष तकारः कस्तर्हि दकारः किं द
कारे प्रयोजनं अथ किं तकारे। यथ संदेहार्थं स्तकारो दकारोऽपि। अथ मुख सुखार्थस्तकारस्तर्हि दकारोऽपीति ॥ ॥

स्यार्थे न तकार एवं ममदकारस्यर्थ लक्षिव रितमित्यत्रमाष्येणास्य विरोधः तत्र हितिदितिप्रत्ययग्रहणां चोदितं यहमाभूत् दिवस्तपुष्या पृ०
मिति। ततो दिग्रा श्रयेणा प्रसारात्। तपरसूत्रे तकार [illegible] स्वर्त्वं भूतोनि दिश्यते तेन च ता कालस्याह को दकारः तपुरक्तौ इहचदकाप्युप २५
गमेन लवादिषु दोषः परिहृतः आ त्रादुः थकारस्थानिको धकारस्थानिको दकारो न विवक्षितः कस्तर्हि दकार इति ॥ ॥

50

६ अयादिभिः समुदायनिर्दिष्टपूर्विका अवयव निर्दिष्टैः क्रिपते दीर्घा
दितस्तु सावर्ण्याश्रय वमित्तिः न चान्वये भिद्यतिः इतिसमुदाय
औ२ मित्र तेस्तु न्यत मिति वाच्यं। दीर्घविधौ समुदायस्य नोत दीर्घकरणाभावात्

वर्णांतरसमानाकृत पदइति॥ आकारादिषु आकारादिसदृशा अवयवा ऋकारल्कारयोरेकल कारसदृशावयवौ संध्यक्षरे [illegible] कारेकारोकारसदृशाः ६
वि तत्रकैवलवर्णकार्यमवयवे कुम्भवतिनवेतिचारः। इह सद्या अपीति। ऋल एकोऽर्धे इति॥ अ पचता अपीति। अरउ एमरस्त्राणीति। तत्र
न समुदायपरे निर्देशे संनिहिता अप्यवयवा नो तरीय कत्वादेशादिसंज्ञा नलभंते अवयवैर्निर्देशे समुदायो न संज्ञा भाकुयथाहप च
वरेत्यादावनर्थस्य हलो दुःखेनो चार्यत्वान्निर्देशोऽप्यकारो यत्र प्राधान्येन निर्दिष्टहलादिसंज्ञां न प्रतिपद्यत इति दध्यत्रेत्यादावनच्
एव यणादेशः प्रवर्तते। तथा सत्यामप्येतादृशसंज्ञा वक्तव्याः समुदायादेशा अपि नांतरीयकत्वादवयवानिवर्त्यंति। एवं स्थिते अग्रे
न इन्द्रइत्यादौ अप्यवकार्यं प्राप्नोति समुदायकार्येचेत नांतरीयकत्वात्तत्र संज्ञा ओदितात्स्वरेण त्परता वान्नपवकार्यमत्र सर्गः अवय स

इदं विचार्यते यएते वर्णेषु वर्णैकदेशा वर्णांतरसमानाकृतयः एतेषामवयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति कुतः पु
अ नरियं विचारणा। इह समुदाया अप्युपदिश्यंते अवयवा अपि यंत स्युः समुदाये वर्णा तद्यथा ह्रस्वः प्रच सह वय य ल
वेः प्रचलतीति तत्र समुदायस्य स्यावयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति ज्ञायते वेचारणा। कस्मात्र विशेषः ॥ ॥

वावातिपूर्वकत्वाद्वि समुदायावयवावामस्य समुदायकार्यं वहि इति अयादीनां वावकाशः अग्र आप्याह्वीति नत्वत्रापि परत्वादेशो वय
वस्य प्राप्नोति येन नाप्राप्त इति वा मध्ये यवाहारीति वायणाऽवायार्यो बाधकाः स्युः तत्र यथा दधी इ इत्यत्र दीर्घ इह स्वकारः
सवर्णदीर्घत्वं प्रतिपद्यते एवमेकारस्थो पि इति पद्येत यस्याहारे स्थेदि स्थेति प्रत्यवयवानां प्राधान्येनानिर्देशादित्येवं ग्रहणाय वा
ज्ञाशंकावीजमुपन्यस्तं। इहाही मग्रहणा पस्तशंकाव जमु पन्यस्यते। अप्येतस्य वेति निरीहितत्वात् यवानां समुदायकार्ये पर
तेऽमात्त्वकार्यस्याप्राप्तोऽन्यत्वात्र। सिद्धत्वनास्यैतस्यो ग्राहणीतरसारूप्यमात्रेणात्स्कार्यां प्रवर्तेत इत्यर्थः। ॥ ॥

51

भाके अ॰१ पं॰१
२६

समानाक्षरे ति। समानश ब्देन पूर्वाचार्य निर्देशात्को भिधीयंते। दशसमा नानीति वचनात् तेनासवर्णे कार्यं प्राप्नोत्यर्थः॥ असिद्धवा
द्येति। असिद्धवदत्राभात् इत्यनेन प्रतिषिद्धीति। नत्वसतीति किं त्वेयाकारस्य स्याकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपस्य धातु प्रत्ययतव

वर्णैकदेशाव र्णग्रहणेन चेत् संध्यक्षरे समानाक्षराश्रि प्रतिषेधः वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत् संध्यक्षरेसमानाक्षराश्र
योविधिः प्राप्नोति स प्रति षेध्यः अग्ने इंद्र वायोउदकं अकः स वर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वं प्राप्नोति दीर्घत्वस्य विधि प्रतिषेधः दी
र्घप्लुतस्य यो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः आलूय प्रलूय प्लुतस्य पुति क्रतिलुग्भवतीति तुक् प्राप्नोति। नैष दोषः
आचार्य प्रवृत्तिर्ज्ञापयति न दीर्घप्लुतस्याश्रयो विधिर्भवतीति। यदयं दीर्घात् छे तुक् शास्ति नैतदस्ति ज्ञापकं अस्ति ह्यन्यदेत
स्य वचने प्रयोजनं किं प्रतीतात् इति विभाषार्थ स्यामीति। यदि तर्हि योगविभागः क्रियते इत्यत्र स्यादिहापि प्रसज्येत अक्षरे स्यात्। इह
तर्हि स्वहोभिः मालाभिः अतो भिस ऐस् इत्यैस्भावः प्राप्नोति तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति। इह तर्हि या ता वाताः तो नो प आ ई
धातु लोप आर्धधातुके इति प्रतिषेधः प्राप्नोति न तु तावता पि तपरकरणसामर्थ्याद्वेव न भविष्यति। अस्ति [redacted] कस्य तु परकरणे प्रयो
जनं किं सवर्णस्य लोपो मा भूदिति। अथ किं यथा नो नयते परस्य लोपे कृते पूर्वस्य कस्मात् न भवति। परलोपस्य स्थानि वद्भावादसिद्ध
त्वात्। एवं तर्ह्याचार्य प्रवृत्तिर्ज्ञापयति न आकारस्य अकारस्य लो [redacted] पो भवति यदयमातो उपसर्गे
करोति क कारानुबंधे करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं किं त्वकारान्तस्य तत्रं किं तीत्याकारलोपो वा स्यादिति। यदि आकारस्य स्थानेऽकः का
ण रस्य लोपः स्यात् किं त्वकारान्तमनर्थकं स्यात्। परस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपे सिद्धं रूपं स्यात्। तदः कं स्वरार्थं। पक्षान्तरे वा
र्थः। नाकारस्य अकारस्य लोपः स्यादिति अतः ककारानुबंधं करोतीति नेतदस्ति ज्ञापकं उच्चारणार्थमेतत् स्यात्। तदर्थं ज्ञोकयोः परिस्प
ज्ञापनुबंधोस्तीति वक्तर्हि ज्ञाप्योऽस्मि न्यन्त्यार्थं ककारमनुबंधं करोति॥
द्वावात्र ष्टी दीर्घायेस्यात्लोधातोरित्याकारलोपप्रसंगात् नैष दोषः संनिपातपरिभाषया लोपो न भविष्यति। अकारस्यात्र स्यथश ब्दः हतो नो

[illegible]

प्रक्रवार्णवशीति॥ अथ यव संख्या अयशीनवाष्टशब्दस्य स्वान्निमित्तं कार्यं प्राप्नोतीति एकवर्णावशिष्यति देशः क्रियते तेनात्र ग्रहणेन ग्रहणं
मितामात्विन ज्ञापकं वर्णाविपर्याश्रयकार्याभावस्येति। अत्र गृहीत्याद स्वेः परात् आसीत्याद्यपि न भवति। नाव्यपवृक्तस्येति व्यपवर्गा
व्यपवृक्ते भेदः तेनाव्यपवृक्तस्याभिन्नबुद्धिविषयस्यैकत्वाल्लंवनं ज्ञानग्राह्यस्य समुदायस्य योऽवयवः तस्मिं स्तद्विधिः पृथग्भूत वर्णा
विधिर्न भवतीत्यर्थः। अव्यपवृक्तस्यावयव तस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ। अव्यपवृक्तस्य समुदायस्य योऽवयवस्तस्येत्यर्थः नहि संभ
वमात्रेण कार्याणि क्रियंते अपि तु यत्र तद्बुद्धिस्थितत्रैवेत्यर्थः आबान्त भोक्त्र्यास्तिनिषेधस्तु मिश्रेष्वपि प्रवर्तते तत्र तद्बुद्धिन
एकवर्णावत्त्वं। एकवर्णवत् दीर्घो भवतीति वक्तव्यं किं प्रयोजनं वा वातस्रीतिप्र जलस्य शाप्त्याभूदिति इह च वाचोलिमि संतस्य
ति मित्रं संयोगे स्यालप्वेति प्लुत स्थानेन मा भूदिति अत्रापि योगो नो ग्रहणं ज्ञापकं दीर्घस्य रूपस्य तोविधिर्न भवतीति अयं
सर्वेषामेव परिहारः नाव्यपवृक्तस्यावयवस्य तद्विधिर्यथा द्रव्येषु नाव्यपवृक्तस्या वयवस्यावयवाश्रयो विधिर्भवतीत्यर्थः
येषु। तद्यथा। द्रव्येषु सप्तदशसामिधेन्यो भवंतीति न सप्तदशारत्निमात्रं काष्ठमग्नावभ्याधीयते॥ विषमं उपन्यासः प्रत्यक्षं चेदेहि तत्कर्म चोद्यते
नैकमेवोद्यते। तुल्यश्चासंभवो ग्रीवेद्या च। यथा तर्हि नेत्रं नविक्रेत व्यंमां संन विक्रेतव्यमिति अव्यपवृक्तं च न विक्रीयते अ
+ असंभवश्चाश्वोवेद्यो न॥ यथा तर्हि सप्तदशप्रादेशमात्रीराश्वत्थीः समिधो भ्याधीतेति न सप्तदशप्रादेशमात्रं काष्ठमभ्या
धीयते। अत्रापि प्रतिप्रादेशं वै + व्यपवृक्तमात्रं सप्तदशाविक्रीयते। तथा लोमनखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्तव्यमिति व्यपवृक्ते
स्पृष्टानियोगतः कर्तव्यं अव्यपवृक्ते कामचारः। यत्र तर्हि व्यपवर्गोस्ति संध्यक्षरेषु। संध्यक्षरेष्वविवृततं
त्वात्। यद्यत्रावर्णविवृततरं तदन्यस्मादवर्णात्। येऽपीवर्णोवर्णे विवृततरे ते अन्याभ्यामिवर्णोवर्णाभ्यां
स्मावेतल संभवात्॥ सप्तदशेति। सामिधेनीश ब्देन च चाव्यः साहचर्यात् काष्ठेषु वर्तते तेन सप्तदश हस्तेकाष्ठे सप्तदशकाष्ठानीतिबुद्धेस्या
वात्तत्रापत्यानं अस्पंदशेति अर्थावत्तं ह्यस्मिनेति। तत्र यथा तदौति। अल्पप्रमाणत्वात्सामिधेनीभावो नास्ति अव्यपवृक्तमिति॥
अप्येव दोषाभावे त्येवमर्थः प्रजनतौ ति। ऐचोरस्पर्श हि स्पृष्टोऽकारप्रतिभासोस्ति। विवृततरादिति। अकारस्य विवृततो पदेशात्तत्रप्रक
[illegible] स्तिनतरा हविवृततरमिति। तत्र प्रयत्नभेदात् सवर्णे इकारेण संध्यक्षरावयवस्य ग्रहणं नास्तीत्यर्थः तदेवमाकारादि

[illegible]

भा॰कै॰ अप्यतेतिनत्सर्सिंहवद्दर्णोतरत्वात्साहश्याच्चप्रत्यभिज्ञानात्सत्वाभिव्यक्तयश्चपल्वतानांवर्णानांसमुदायेन्यास्तिसत्वांसमुदायत्वादीमु अ॰१पा॰१
२१ ।क्लिरपितत्रवर्णांतरेनतास्तिकी अभिव्यक्तिवशात्तत्रयवसद्भावाश्रयेणप्रवृत्ता॥ अश्रोतेरेवोंसामान्येनावर्णापधोनिवर्त्ततेन सभुपतिरे

अथवापुनर्न्नगृह्यंते। अग्रहणांचेत्तद्भुद्धि विलाल्देशविना प्रेषुअकारग्रहणां। अग्रहणांचेतत्त्वद्भुद्धिविलादेशविनाभेषुकारस्य ग्रहणांकर्त्तव्यं। तस्मात्सुद्धिहल् अकारेचेति वक्तव्यं इहापि यथास्यात्। आन्धतः आन्धृदिति। यस्यपुनर्गृह्यंतेहि हुल्लत्वेवतस्यासिद्धं॥ येस्यापिनगृह्यंतेतस्याप्येषनदोषः। दिहल्ग्रहणांनकरिष्यते तस्मात्सुद्धुवतीत्येवभ्वादि नक्रियते आटआद्रतुः आयुहित्र्यादि प्राप्नोति। अप्नोतिग्रहणांनियमार्थंभविष्यति। अप्नोतेरेवावर्णोपधस्य नान्यस्यावर्णोपधस्येति। तादेशेच्चअकारग्रहणांकर्त्तव्यं। कृपोरोलः अकारस्य चेति वक्तव्ये इहापि यथास्यात्। कृप्तः कृप्तवानिति। यस्यपुनर्गृह्यंतेरश्रुत्येवतस्यसिद्धं यस्यापिनगृह्यंतेतस्याप्येषः अकारोप्यत्रनिर्दिश्यते। कृ ष्ठः अविभक्तिकोनिर्देशः। कृपउरोलः कृपोरोलइति। अथवाउभयतः स्फोटमात्रंनिर्दिश्यते। रश्रुतेर्लश्रुतिर्भ वतीति ॥ ॥

वा सामान्यापेक्षत्वान्निपमज्ञापकस्य। अविभक्तिकइति। तत्र अकारनिर्देशसामर्थ्याद्विभागोपकल्प्यादेशोविधीयतेस्फोटमा त्रमिति नातिस्फोटत्पर्थः ततस्थांतर्भूतानंतर्भूतरेफलकारत्वमेवसामान्येनाल्यादेशाभावेनाश्रीयते ॥ ॥ एवं २०

यत्रारिति। ऐफाद्वृत्तौरितिसमानाधिकरणेपंचम्यौ। अभ्राप्यइति। अकारोत्पधादीर्घोस्यतेस्वमकारभागोपीतिभावः नसिध्यतीति। तस्यभ्याप्त स्पस्फुटप्रतिभासाविषयत्वात्स्यभिव्यक्तिहेतत्वाभावाच्चेतिभावः। एतेरेवौं आकारादपोप्यकारादिभिः प्रत्यापित्वादाक्षरसमाम्नायिका

वित्तामेत्त अकारग्रहणांकर्त्तव्यरबाभ्यांनोणः समानपदेऋकाराच्चेतिवक्तव्यं। इहापियथास्यात् मातृणां पितृणामिति। यस्यपुन र्गृह्यंतेरबाभ्यामित्येवतस्यसिद्धं। नसिध्यति। यत्तद्रेफात्परंभक्तेः तेनव्यवहितत्वान्नप्राप्नोति। मातृवद्देवंअट्कुप्वाङ्इत्येवसिद्धं। नसिध्यति। वर्णैकदेशाःकेचवर्णग्रहणेनगृह्यंतेये व्यपवृक्ता अपिवर्णाभवंतिय च्चापिरेफात्परंभक्तेःतत्तत्कचिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते। एवंतर्हियोगविभागः करिष्यते रषाभ्यांनोणः समानपदे। ततोव्यवाये व्यवाये अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि णत्वंभवति। ततोऋवर्णा न्नस्येणत्वंवक्तव्यम्। किमर्थंनियमार्थं। एतेरेवाक्षरसमाम्नायिकेभ्यं वाच्यनान्येरिति। यस्यापिनगृह्यंतेतस्याप्येषनदो षः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवस्कार ऋवर्णात्रिपरस्यंतु आरिपुन्नपनशाम्यवति। तेतस्त्रिसपकेचेद्व्यर्थमे तत्स्यातत्नानमनिः यत्राहितश्रोतिशब्दं पठति। यच्चापिन्नमनतशब्दं पठति। ननुचोक्तं द्व्यर्थमेतत्स्यात्वर्हिरंगाबृद्धिः अंत रंगणत्वं अपि इहवार्हिरंगामेतरंगे अथवाउपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। अतः नोणोभवति। ततञ्छंदस्यवग्रहात्। आत इत्येवप्लुतावैचइदुतौ एतच्चवक्तव्यं यस्यपुनर्गृह्यंतेगुरोरेरित्येवद्भुत्पातस्यासिद्धंयस्यापिनगृह्यंतेतस्याप्येषनदोषः क्रियतएव तन्न्यासएव ॥

य भक्तिकनप्रत्याप्यान्नप्रत्याय्यिकोतिविर्मेनतनिवर्त्यंतेभगरोरेरिति। एकप्रोगुरुस्तस्य देरितिसिद्धं। तंत्रन्यायाश्रयणाच्चगुरोरपिस्थानेऋतोभ वति। देवदत्तेति। [redacted]। कृपर्तेन्यासएवेति। अवश्यकर्त्तव्यतांदर्शयति। व्यपवृक्तेषिभागयोर्विहततरत्वात्प्रयत्नभेदादिकारोकाराभ्यां अग्रहणादृक्षाभावात् ॥

×त्त२

भा॰के॰ २८ तुल्यरूपश्चेति॥ तुल्यरूपावयवत्वात्संयोगस्तुल्यरूपः तस्मिन्नेकवर्णत्वं पूर्वपक्षे॥ सिद्धान्ते तु वर्णद्वयरूपता॥ आ थञ्चारणान्तत्रान्तमेकत्वम्॥ अ॰१पा॰१

पकारौ द्वौ

तुल्यरूपे संयोगे द्विर्व्यंजनविधिः॥ तुल्यरूपे संयोगे द्विर्व्यंजनाश्रयो विधिर्न सिध्यति। कुक्कुटः पिप्पलः पित्तमिति। यस्य
पुनर्गृह्यते तस्य द्वौ ककारौ द्वौ तकारौ यस्य पिनगृह्यते तस्य विद्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ नकारौ कथं मात्राकालो गम्यते
न च मात्रिकं व्यंजनमस्ति अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुं। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रैतन्नास्य शरस्तव
र्णान्तरमस्तीति। इह तु कथं सव्यं श्रावच्छत्रं यद्देवेति। यत्रैतदस्य शरस्य वर्णान्तरमस्तीति अन्नापि मा
त्राकालो गृह्यते न च मात्रिकं व्यंजनमस्ति अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुं असच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुं
॥

न मिति शिष्टसमाचारः अत्रापीति॥ सानुनासिकनिरनुनासिकौ द्वावत्र वर्णाविस्पष्टः ॥ —— ॥ —— ॥ रा॰पु॰ २८

हयवरट्॥ पूर्वश्चेति॥ पूर्वपक्षोच्चारणक्रियाभेदादेकस्यैव हकारस्य पूर्वपरत्वापदेशः॥ एष्वोरीति॥ हकारस्य परस्य ककारस्याभावात्संगो

हयवरट्॥ सर्वे वर्णाः सकृदुपदिष्टाः अयं हकारो द्विरुपदिश्यते। पूर्वश्चैव परश्च। यदि पुनः पूर्व एवोपदिश्येत परस्य वा क
श्चात्र विशेषः हकारस्य परोपदेशे कुहणोपु हग्रहणं हकारस्य पूर्वोपदेशे भ्रु हणोपु हग्रहणं कर्तव्यं। आतो णिनित्यं। श
श्छोऽटि दीर्घादटि समानपादे हकारे चेति वक्तव्यं। इहापि यथा स्यात्। महाँ हि सः उत्वे च। उत्वे च हकाग्रहणं कर्तव्यं।
अतो रोरप्लुतादप्लुते हशि च। हकारे चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। पुरुषो हसति। ब्राह्मणो हसतीति। अ
स्तु तर्हि पूर्वोपदेशः पूर्वोपदेशे किं त्वरसे झलो झल्यूपानि च। यदि पूर्वोपदेशः किं त्वं विधेयं स्निहित्वा स्ने
हित्वा सिद्धिहिवतिसिह्नेहिपतिरलो व्युपधाद्धलादेः शिति किं त्वं न प्राप्नोति क्त्वाविधि क्तश्च विधेयः अधुक्ष
त अलिक्षत। भलरगुपधादनिटः क्सः इति क्सो न प्राप्नोति रुदविधिः रुदविधेयः। रुदिहि स्वपिहि। वलादिलक्षण
इण्न प्राप्नोति झल्यूहणानि च किं अहकारानीति। तत्र को दोषः अल्लोपलोपी तीह न स्यात्। अरान्धां अरा
धां तस्मात्पूर्वश्चैवोपदेष्टव्यः परश्च। यदि चाकिं विदस्य परोपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्रापुपदेशः कर्तव्यः ॥

चारितमेतत्। अत्रार्थे मायिवक्तव्यं भो हसतीति रोर्थत्वार्थो। यदि किंचिदिति। प्रयोजनार्थो द्विवर्णानामुपदेशोऽनस्वरूपप्रतिप
त्त्यर्थः ॥

भाक्तैः
२९

रमितिउभयत्रापिप्रयोजनमङ्गावात्प्रः स्वर्नयती।तिताकारोऽप्राप्नोतिनत्रत्रस्वर्णोग्रहणामित्ति।भद्रङ्कर इति।।द्विर्वचने कृतेचत अ० १ पा० १
स्यामिद्धत्वाद्रोरीतिरेफलोपोनास्तिहलोपमामिति लोपकृत्यमिकरतिपत्तेरेफद्वपश्रवणाप्रसंगा।कुंडं रथेनेति। अनुनासिकेनेवप
रसवर्णोऽभ्यामिति नियमाभावाद्रेफः प्राप्नोति। तस्यवासिद्धत्वाद्रोरीतिरेफलोपोनास्ति।रेफोपमाामिति।।अनुनासिकपरसवर्णोद्वि
धानेहि स्थानेंऽतरतमपरिभा[redacted]षोपस्थानाद्दोषाभावः।नहिरेफस्यसाकारोंतरतमः।नाप्यनुस्वारस्योक्तः।मोरस्वावेति।हकारस ने
व रदोविचार्यते।अयंरेफोपकारकोऽशाभ्यांपूर्वं स्योपदिश्यतेहरपवहितिपरएकवापध्यान्मा सामिति।कस्मात्र विशेषः रेफस्यपरोपदेशो
नुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णाप्रतिषेधः।रेफस्यपरोपदेशे अनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णानांप्रतिषेधोवक्तव्यः।अनुनासिकस्यस्वर्णेय
तिप्रासनेयती।तिप्यरोठनासिकोनुनासिकोवेत्यनुनासिकः प्राप्नोति।द्विर्वचनस्यभद्रङ्करोभद्रंङ्कर इतिद्विर्वचनंप्राप्नोति।परसव ह
र्णस्याकुंडंरथेनवनेरथेन अनुस्वारस्ययपीतिपरसवर्णःप्राप्नोति।अस्तुतर्हिपूर्वोपदेशः पूर्वोपदेशेकिंस्वप्रतिषेधोऽच्लो
पवचनेच।यदिपूर्वोपदेशः किंत्वंप्रतिषेधोदेवित्वादिदेविवतिरलोऽन्त्युपधायारितिकिं संप्राप्नोतिनेवदोषः नैवंविज्ञायतेऽलो
ऽन्त्युपधायारितिकिंतर्हिरलः अन्त्युपधायारितिकिमिरमन्त्युपधारिति अचकारांतात्तन्त्युपधायारितिअच्लोपवचनंच।व्योश्चलोपोवृ
क्त्याःऔधेरःपचेरन्यजेरन्दीवेरस्यानुकूऌजीरदानुः[redacted]वलीतिलोपोनप्राप्नोति
।नैषदोषःरेफोप्यत्रनिर्दिश्यते।लोपोव्योर्वलीतिरेफेचवालिचेति।अथवापुनरस्तुपरोपदेशः ननुचोक्तं रेफस्यपरोपदेशेअनुना
सिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधइति।अनुनासिकपरसवर्णानांपरस्तावत्प्रतिषेधोनवक्तव्यःरेफोष्मणांसवर्णानसंतिद्विर्वचनेपि =
नैषोरहोकार्थिणोद्विर्वचनस्यकिंतर्हि।निमित्तमिमौरहौद्विर्वचनस्यातस्ययथाहस्ताभोज्यंतोमाठरकौंडिन्यौपरिवेविषाणतिनेदा
द्रेफोपिनकार्यिपर्यःतेऽनेकवाक्यतायांसामान्यविशेषविधौ।त्रीकृष्यवहारादेवशहार्थसंबंधपरिज्ञानंवतप्रोस्यवि भीतोभुंजाते ॥ ॥ एका०
धेविशेषविधिर्बाधकःप्रत्यासत्त्याविशेषविधिःसामान्यविधिस्त्वनुमेयइति रेफस्यकार्यित्वंनि।भिन्नत्वेनबाध्यतेस्पष्ट दकारोतस्यानिर्लेनानि
भिन्नत्वमितिकःतस्मादिस्फुरस्यात्परोपकारबाध्यतेलस्पष्टत्वपेक्षणाद्वाध्यबाधकभावेनकाचिद्देशलानास्तियथाविचीषशीतिदीर्घत्वादि
भा २

१ [redacted]मेति।यिघानादेषांसाफल्यस्यातप्रत्याहारप्रतिबद्धंतकार्यत्नुप्राप्नोति।केपुनरिति।न■स्वरूपग्रहः कथमिति।।प्रकृतिनिमित्तप्रयत्रः अ
पुरुषास्त्यस्येवहेतुकथनं अनुपदिष्टाश्चेति।।अपुरुषाःप्रत्याहारेलस्याणेनपाठाभावादसंवहाद्युत्यर्थःउपदेशोद्विविधःपाठोग्रहणाकशास्त्रे
णाप्रत्यापनंच।सद्विविधोप्येषांनास्तीत्यर्थः चरु शोहे तोपतोनुपदिष्टास्ततोऽपुरुषात्यर्थःकचित्सवशहीनप्यते।।शर्षीति।।शर्पपादे
फल्त्वमिति फलोत्र शफशीतित्र सूक्ष्मविध्यति।।अपधमानीयादेरिति।। यदिद्विर्वचनेपूर्वेत्रासिद्धमसिद्धं अथापिपूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइतिनि
इदंविचार्यते।।इमेऽयोगवाहानकचिदुपदिश्यंते।श्रूयंतेच तेषांकार्यार्थउपदेशःकर्तव्यः केपुनरयोगवाहाः।विसर्जनीय
जिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारानुनासिक्ययमाः कथंपुनरयोगवाहाः यदयुक्तावहंति। अनुपदिष्टाश्चश्रूयंते।कपुनरेषामु
पदेशःकर्तव्यः अयोगवाहानाम हुत्वं अयोगवाहानामट्सूपदेशः कर्तव्यःकिंप्रयोजनं गात्वं उरःकेणउरःपेण [redacted]
स[redacted]अउअवाय इति णत्वं सिद्धं भवति।शर्षुजश्भावषत्वे।शर्षूपदेशःकर्तव्यःकिंप्रयोजनं जश्भावषत्वे। अय मुद्धिन्नरूपध्मा
नीयोपधःपद्यते।तस्यतश्त्रूकृतेउब्जिताउब्जितुमित्येतद्रूपंयथास्यात्।पद्युपध्मानीयोपधःपद्यते।उब्जितिषतीस्वपध्मानी
पादेरेवद्विर्वचनंप्राप्नोतिदकारोपधेपुनर्न्द्राःसंयोगादयइतिप्रतिषेधःसिद्धोभवतीतियदिदकारोपधःपद्यतेकारूपसिद्धिः
उब्जिताउब्जितुमिति।भ्राष्ट्रैभउब्जेःइदमस्तिलोप्युनाश्चरितितलोपस्यासिद्धत्वाज्ञस्यनासन्निपातेभोभवतीति तत्राद्विर्वक्तव्यं
नवक्तव्यंनिपातनास्वासिद्धं किन्निपातनंभुजन्युब्जौपाण्युपतापयोरितिरहापितर्हि प्राप्नोति।अभ्युद्गः समुद्गइति अकुत्वावि
षयेनिपातनं।अथवानैतदुब्जेरूपंगमेरेतद्गुपसर्गाड्डोविधीयते।अभ्युद्गः समुद्गः इति ॥
ति इंसर्वयोविद्धिगतीतिप्राप्नोतिमिथ्यात्तनपदोद्विर्वचनेकथंनिपातनाहाकाशेषोनुमीयतेआसिद्धप्रकरणात्तोऽफलाङ्कुरित्यत्रोब्जेर्भशतितत्रनं
ग्रावतिरकारस्याद्विर्वचननिषेधः कर्तव्यो नतुद्विर्वचनामितिपूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्यस्याप्रवृत्त्याप्रवृत्त्याभित्वसिद्धत्वादिष्टद्विर्वचनसिद्धिःअ
थ्याफिनवाकाशोनानुमानंनिपातनमेवप्रतिपादकं।तथापिदकारोपदेशसामर्थ्यात्द्विर्वचनेकृतेदकारस्यत्वप्रवर्तते। अकुत्वविषय
इति।।विशिष्टविषयमनुमानमित्यर्थः।।

भाकी ३० अवग्रहमिति॥ अनुस्वारस्य शर्षु तत्सवर्णत्वाभावेन लोपसिद्धेर्ग्रहणं नियमार्थं। तुमोत्यो। तस्मात्तत्रैव प्रयत्नात्। अल्पप्रयत्नभूत पुंस्विति अ० १ पा० १
विशेषेणेति। प्रयोक्तव्यविशेषमनपेक्ष्य सकलप्रयोक्तॄनुद्देशेन प्रवृत्तत्वाद्देशप्रयोक्तृत्वसिद्धिस्तत्र तत्रोपदेशः कार्य इत्यर्थं उक्तमिति।

यत्नं प्रयोक्तुमसमर्थस्तु धनुःपुंस इत्यत्र घ्राणमिति यत्नेऽसिद्धं भवति। नु विसर्जनीयश्चर्व्यवाये पीति विसर्जनीयग्रहणात्तत्कार्यं भवति। नुमप्राप्तिस्त्रिह्रस्वग्रहणं तत्कार्यं। कथं सर्पिष्षु धनुष्षु। अनुस्वारे कृते शर्व्यवायस्ये नुमि इह। अवग्रहानुमोग्रहणात्कृतेऽयं
अनुस्वारविशेषणार्थं नुम्ग्रहणं नुमो योऽनुस्वारस्तत्र प्रयासीत्तदिह माभूत् पुंस्विति अथवा अविशेषेणोपदेशः कर्तव्यः किं प्रयो-
क्तव्ये। अविशेषेणोपदेशो नाम असंयोगास्तं लोपस्य द्विर्वचनस्थानिवद्भावप्रतिषेधात् अविशेषेणासंयोगसंयोगप्रयोक्तृत्वे जश्त्वं द्वित्वं
हलोऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुरु इति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो भवति। उपधासंज्ञा च प्रयोक्तव्ये दुष्कृतं निष्कृतं निष्पी- दुष्पीतं
दु तं दुष्पधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वं सिद्धं भवति। नैतदस्ति प्रयोक्तव्ये नाडुपधग्रहणे न विसर्जनीये विशेष्यते किं तर्हि सकारो विशेष्यते इडुपधस्य सकारस्य योऽपि विसर्जनीयः। इति अप्रत्ययस्य आप्रत्ययस्येत्युच्यते॥ इडुदुपधं विसर्जनीयेऽपि जिह्वा- द्रो
मूलीयोपध्मानीयौ विसर्जनीयस्येति। अलोऽन्त्यविधिश्च प्रयोक्तव्ये तत्रानन्तरस्येति। अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यलोऽन्त्यस्य सत्त्वं सिद्धं भवति। तदपि नास्ति प्रयोक्तव्ये तिष्ठत्यनात्स्थानवर्तितो विसर्जनीयस्यैव भविष्यति। द्विर्वचनं प्रयोक्तव्ये गुरुकुरुष्व अनविचत्र चक्षुरस्याप्येष प्रयत्नः द्विर्वचनं सिद्धं भवति। स्थानिवद्भावप्रतिषेधश्च प्रयोक्तव्ये यथेह भ-
वति उरः केशाद्वरपोणा यत्र्यवायश्चेति शालीस्त्वभिहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति। प्लुतो एके नमहोरस्केने। तत्र नान्तरीयधा
विनिपातिषेधः सिद्धो भवति॥

यथाऽनीयत्वाच्चोक्तत्वे संयोगसंज्ञायां तस्मात्सिद्धत्वात् संयोगाभावाद्गुरुत्वाभावात्प्लुतो न स्यात्। महोरस्केनेति। पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवद्भावस्य विधिषेधः अच परस्मिन्नित्यवर्णाविधौ विदत्यस्यत्रालोपस्थानिवद्भावादेश इत्यसु॥ णमा० ३०

अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात्

इदानीमन्यद् विचार्यते अर्थवत्ता विचार्यते॥ किं पुनरिति। पदद्वये प्रतिवर्णं विभज्य तत्स्थानिज्ञानं विचारस्य प्रयोजनं। वर्णव्यत्यय इति॥ एक-
स्य वर्णस्यापगमे अन्यस्योपगमो व्यत्ययः। सककारस्येति। तस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यामवधार्यते अर्थो वस्तुत इति भावः। वर्णानुपल- ब्धौ चेति। ध्यो

किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्त आहोस्विदनर्थकाः। अर्थवन्तो वर्णाः। कुतः। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णाना-
मर्थदर्शनात्। धातव एकवर्णा अर्थवन्तो दृश्यन्ते॥ एति अध्येति अधीते। प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यर्थवन्ति। आभ्याम्
एभिः एषु। प्रत्यया एकवर्णा अर्थवन्तः। औपगवः कापटवः। निपाता एकवर्णा अर्थवन्तः। अ अपेहि। इ इन्द्रं पश्य। उ उत्तिष्ठ। अत्र
पश्यामः धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनान्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति॥ वर्णव्यत्यये चार्था-
न्तरगमनात्। वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनान्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति। कूपः सूपो यूप इति। कूप इति ककारेण कश्चिदर्थो
गम्यते सूप इति ककारापाये सकारोपजने चार्थान्तरं गम्यते यूप इति सकारापाये यकारोपजने चार्थान्तरं गम्यते
ते मन्यामहे यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य॥ यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य। यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति। वर्णानुपलब्धौ
चानर्थगतेः वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेर्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति॥ वृक्षः ऋक्षः काण्डीरः आण्डीरः। वृक्ष इति सव-
कारेण कश्चिदर्थो गम्यते ऋक्ष इति वकारापाये सोऽर्थो न गम्यते काण्डीर इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते आण्डीर
इति ककारापाये सोऽर्थो न गम्यते। किं तर्हि उच्यते अनर्थगतेरिति॥ न साधीयो ह्यर्थस्य गतिर्भवति॥ ॥ ॥

अर्थो तावत्सामान्यप्रकृतोऽर्थो न गम्यत इति विवक्षितं इत्यर्थस्वरूपावगत्यभावमात्रमनेनोक्तमिति मत्वाऽऽह किं तर्हि उच्यत इति न
साधीय इति॥ यावता केनचित्प्रकर्षेणाऽऽरोप्यते यथा न किंचिदयं न करोतीत्युक्ते कश्चिदाह सुतरामयं करोतीति॥ ॥

भा॰कै॰ एवंतर्हीति। प्रकृतोर्थोनाश्यते। अर्थोतरं तु गम्यत इत्यर्थः। तस्यार्थ इति। वर्ण्यस्य। यदंत्रानिवर्णानामर्थवत्त्वमस्ति भूमिति कथंत अ॰१ पा॰१
३१ प्रातिपदिकं। यथा स्यादित्याह। सोर्थ इति। प्रकृतो र्थः उच्चरितेति। गतार्थता दृश्यते। एकाकृतीयस्यमुदायस्य नोपो। अथापि
तेषु अरहितदृश्यते समुदायस्य एकोर्थ ग्रहः। न च प्राणी प्राणं न समुदायं भवति। विशेषणं वयवं दृश्यते समुदायस्य विशेषेण
एवंतर्हीदं पठितं व्यपात वर्णानुपलब्धोवात रथो गतेति। किमिदमतदर्थं गतेरिति। तस्यार्थस्तदर्थः तदर्थस्य गतिः तदर्थगतिः न
तदर्थगतिः अतदर्थगतिः अतदर्थगतेरिति। अथवा सोर्थस्तदर्थस्य गतिः तदर्थगतिः न तदर्थगतिः अतदर्थगतिः [redacted] × तदर्थः२
[redacted] अतदर्थगतेरिति। निमित्तार्थे तथा निर्देशः। कर्तृस्थः नकमः उत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः। तद्यथा उष्ट्रमुखमिव मुखम
स्य उष्ट्रमुखः खरमुखः एवमतदर्थगतेरन्यतराया इति। संघातार्थवत्त्वाच्च। संघातार्थवत्त्वात् समन्यामहे अर्थवंतो वर्णा इति येषां
संघाताः [redacted] अर्थवंतः अवयवा अपि तेषामर्थवंतः। येषां पुनरवयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः। तद्यथा एक
२ श्चक्षुष्मान् दर्शने समर्थः। तत्समुदायश्च शतमपि समर्थं चक्षुष्मतां। तैलं नाने समर्थं। तत्समुदायश्च खार्यपि समर्था। येषां पुन
रवयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः। तद्यथा एकोंधो दर्शने असमर्थः। तत्समुदायश्च शतमप्यसमर्थं। एकश्च सि
कतातैलदाने असमर्था तत्समुदायश्च खारीशतमप्यसमर्थं। यदि तर्हीमे वर्णा अर्थवंतः अर्थवत्कृतानि प्राप्नुवंति कानि अर्थ[redacted] ताच्छि
अर्थवत्कृतानि वत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति धनं वनमिति। धनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिः प्राप्नोति पदसंज्ञा तत्र नलोपादीनि
प्राप्नुवंतीति धनं वनमिति ॥
एवमिहाप्यनर्थानामपि प्रत्यर्थशब्देन प्रकृतोर्थ उच्यते नार्थमात्रमित्यर्थः नलोपादीनीति। अत्रापि तु
विभक्तेर्न भवति यतोपदेशोत्तरपदादी प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्तते तदेव समुदायस्यापि वर्तते तदंतं न तु लादिभक्ते तत्कार्याभावे तदपि समासस्य यथ
हलोन च तुल्यजातीयस्यानुवृत्तावयवसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिवर्तते तेनार्थवत्समुदायमात्राश्रये नैव चार्थेन समुदायार्थं वर्तते ३१
नैव तस्य वयवा समर्थाः विभक्त्युत्पत्ति वर्धते ॥ ॥ ॥

अत्र परिहारमाह॥ संघातस्येति। एकत्वार्थं कत्वे विभक्त्यर्थः तच्चैकमित्येकेन विभक्तिरुत्पद्यते यथा बहवो दृष्टाः एकेनैव प्रदीपेन दृश्यम
र्थं पश्यंतीति। साक्षोत्पद्यमानासमुदाया देवतंत्रे गासर्वानुग्राह्य इत्युत्पद्यते सखदायद्विवचनं तत्पदसंज्ञा समुदायस्यैव भवति न प्रत्ये
या २
संघातस्यैकार्थात् सुबभावो वर्णात्॥ संघातस्यैकत्वमर्थः तेन वर्णात्सु उत्पत्तिर्न भविष्यति। अनर्थकास्तु। प्रतिवर्णमर्थानु
पलब्धेः अनर्थकास्तु वर्णाः कुतः। प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः नहि प्रतिवर्णमर्था उपलभ्यते। किमिदं प्रतिवर्णमिति वर्णं व
वर्ण र्णं प्रति प्रतिवर्णं व्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनात्। वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनान्मन्यामहे
अनर्थका वर्णा इति। वर्णव्यत्यये कृतेस्तर्कः कसेः सिकता हिंसेः सिंहः। वर्णव्यत्ययो नार्थव्यत्ययः। अपायो लोपः घ्न
ंति घ्नंतु अघ्नन् वर्णापायो नार्थापायः। उपजन आगमः। लविता लवितुं लवितव्यं वर्णोपजनो नार्थोपजनः। विका
रः आदेशः घातयति घातकः वर्णविकारो नार्थविकारः यथैव वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारा भवंति तद्व
दर्थव्यत्ययापायोपजनविकारैर्भवितव्यं। न चेह तद्वत्ततो मन्यामहे अनर्थका वर्णा इति ॥ ॥ ॥ ॥

कंपस्मात्प्रत्ययविधिरित्युक्तवर्जनाद् गुणंतत्वात् अनर्थका इति॥ धात्वादिव्यतिरिक्ता वर्णाः प्रतीक्रियंते। अन्यथा शास्त्रविरोधः
प्राप्नोति॥ किंमिदमिति॥ असमासशंकया प्रश्नः समासेनत्र तेनैव वीप्सा घोतितेति द्विर्वचनं न भवति। वर्णव्यत्यय इति प्रदु
क्तं वर्णव्यत्यये अर्थांतरगमतादुर्गोपलब्धौ चानर्थ्यादिति तस्यानेकांतिकत्वमुद्भाव्यते ॥ ॥ ॥ ॥

पा०कै० ३२ उभयमित्याहेति। यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्ताशक्यते कल्पयितुं तत्रैवास्य उपात्तं तथा न सर्वत्रेत्यर्थः। संघातं नातमिति। तद् अ० १ पा० १

उभयथापिदं वर्णोपलब्धं अर्थवन्तो अनर्थका इति वाकि मत्र न्याय्यं उभयथापि स्यादिह कुतः स्वभावतः तद्यथा समानमीहमानानां चा धीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इति

सर्वैर नर्थकैः। तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुं यद् धातुप्रत्ययप्रातिपदिकनिपाताः एकवर्णा अर्थवन्तः अतोन्ये नर्थकाः

इति भाष्याभाविक मेतत्। कथं य एवम वताव तानामर्थवत्तायां हेतुरुपदिष्टः अर्थवन्तो वर्णा धातु प्रातिपदिक प्रत्य

यनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनादिति अन्यस्य वार्थान्तरगमनादृष्टानुपलब्धौ वानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्चेति।

संघातान्त राणां वैतान्येवं उदाहरणानि अर्थान्तरेषु वर्तेते कूपः सूपो यूप इति [redacted] यदि हि वर्णास्य प्रकृतमर्थां

तरगमनं स्यात् भूयिष्ठः कूपार्थः स्यात् स्यात् यत् यार्थः कूपे कूपार्थः यूपे यूपार्थः कूपे सूपार्थः सूपे यूपार्थः

बैतानिए ५ तत्त्वे यत् एतच्चानकाश्रितः कूपस्य वा सूपे [redacted] स्य वा कूपे कूपस्य वा सूपे यूपस्य वा कूपे सूपस्य वा यूपे

वासूपे अतो मन्यामहे संघातान्तराणि अर्थान्तराणि यकारस्य सकारादिष्वर्थेन इति। इदं स्वल्वपि भवता वर्णानामर्थवत्त्वं

वताप्याधीयते नर्थकत्वं योतितं। यो हि मन्यते यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य यो यूपे यूपा

र्थः स यकारस्येति उपपद्यते स्तस्य नर्थकत्वं स्यात्। तत्र यस्मार्थ निरूहतेसंघातार्थवत्त्वाच्चेति एतस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा

याः परिहारं वक्ष्यति ॥ ॥ त्व०

क्रांत कूपसूपयूपानामन्वयो व्यतिरेको वा विद्यते। अतो यो वा वर्णान्तरावृत्तिर्भवति तस्यैवार्थवत्त्वमिति। एतस्यापीत्यर्थः इत्यत्रापि संघातानर्थक्यमेव तोर्थ ३२

भावः स्वरांगवत्त्वं च वेति ॥ ॥

आचार्यादिति। आचार्यो व्यवहारः तद्विषयविकल्पेनैव च तन्त्रकार्याप्रधानत्वादिति प्रधानाप्रधानसंनिधौ प्रधानमेव कार्याणां प्रयोजकमि

ति यत्रार्थानामनुबन्धानामसंज्ञा न प्रवर्तेत इत्यर्थः शेते इति। शीलेन वा शेली स प्रधानपूर्विकाप्रवृत्तिः यथा लोके ब्राह्मणैः सह ब्राह्मण

भोजयन्ते ततः सह गतिर्यातिति स्वमिह। पि वर्णा आचार्यैर्लानि हि वात्यर्थः लोपश्चेति प्रत्याशिक्ष्यत्वाद् आदिरन्त्येन सहेतेत्यने

नात्संज्ञाविधानकाले अनुबन्धानां लोपात्स निधानादनुत्सानप्रवर्तेते अनुबन्धाः एकवाराणव सेति। इत्संज्ञा प्रति वहेच कार्यम संतर

अइउण् ऋऌक् एओङ् ऐऔच्। प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न ग्रहणम् एते अस्त्वप्रत्याहारार्था अनुबन्धाः क्रियन्ते एतेषामज्ग्र

हणेन ग्रहणं किं स्यात्। किं च स्यात्। दधि णकारीयति मधु णकारीयतीति इको यणचीति यणादेशः प्रसज्येत आचार्य

प्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धानामज्ग्रहणेषु ग्रहणं भवतीति यदयं अचः परस्मिन्पूर्वविधाविति स्थानिवद्भावं करोति नैव दोषो न प्रयोजनम्

तत्के मिहआचारादिति आचार्याणामुपचारात्। नैते आचार्या अनुकार्या अकृतसर्वतः अप्रधानत्वात् अप्रधानत्वाच्चनरव त्यचातीयानन्त

त्वप्येतेषामस्तु प्राधान्येनोपदेश इक्रियते एतद्विहितस्त्वकुलए तत्। एवाद्याचार्यस्यैषी लीलास्मतेयत्तुर्संज्ञातीये पूर्वविज्ञाति।

त्वप्येतेषामस्तु प्राधान्येनोपदेशे इक्रियते एताहितस्त्वकुतएतत्। एवाद्याचार्यस्यैषी लीला स्मृतेपतदुर्संज्ञाती येपूर्वविज्ञाति।

ल्वप्येतेषामस्तु प्राधान्येनोपदेशेक्रियते लोपः खल्वपि ताप्रवतिकाकालोऽजितिवा प्रोक्तः तत्कालानां यथा भवेत्। अचीग्र

व अचः अस्तु सल्लोरत्सु लोपश्चवलझ्रा लोपः खल्वपि तावद्भवति ऊकालोऽजितिवा युक्तः ऊकालोच् उऊऊ इत्येवं कालोऽभवतितत्तो दूरस्वदीर्घ

दृष्टान्तवा यैसे नैर्वानभविष्यति अथवा योगविभागः करिष्यते ऊकालोच् उऊऊ इत्येवं कालोऽभवति ततो ह्रस्वदीर्घ

प्लुतसंज्ञश्च भवति ऊकालोऽच् एवमपि कुक्कुटस्य त्रयादिप्राप्नोति। तस्मात्त्वेवांज्ञ एव परिहारः एषएवार्थः अपर आह हृ

स्वादीनांवचनात्प्रणाधावेदेव यो तो स्तु अकार्याणि यथास्युः तत्काले अस्तु कार्याणि ॥ ॥ ॥

च प्रतिपादयन्तिसत्तत्कथं किं विकार्यं प्रतिपद्यते। उकालोऽजिति। सिद्धेऽभ्युपेत्य विभागेन कालविशेषार्थत्वमित्यन्ताभ्युपगमेनेति ततोऽनुबन्धाना

वाट्स्त्रा मा मूकाल्नवाभावानप मपीति कल्पनाकृतेहयदेवांमात्रिकस्यात्प्रपन्नस्यते। त्र्यर्थवय्यवयपरिहारो स्थिहाचौ तो के कारौ न चवर्णाद्ये नैका ॥ ॥ ॥ ॥

ज्ञोतिवर्ग्यस्यतरतितयापिपूर्वमेवमात्राकालोऽचगम्यते न च मात्रिकं व्यंजनमस्तीत्यकल्व्यात्पुनरिहनोक्तः

भा॰कै॰ ३३ अथकिमर्थमिति। अनुदित्सवर्णस्येतिकस्मान्नकृतमिति प्रश्नः। एणग्रहणेनग्रहणार्थेस्वेतसञ्ज्ञानामग्रावस्यकर्तव्यउपदेशःगौर्विस्यादेषदृ अ॰१पा॰१
अथकिमर्थमंतस्थानाम णासूपदेशक्रियतेइहसय्यंतासंवत्सरः यल्लोकंतल्लोकमितिपरसवर्णस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्यैव। द्विर्वचने
तत्रपरस्यपरसवर्णोकृतेतस्यचग्रहणेनग्रहणासूर्वसापिपरसवर्णोयथास्यात्। नैतदस्तिप्रयोजनं। अस्त्यत्र। द्विर्वचनेपरसवर्णे
त्वासिद्धंवक्तव्यमितियावतासिद्धत्वानुस्वारस्यपरसवर्णएवतादृवतिपरसवर्णेनहिकृतेतस्यग्रहणेनग्रहणात् द्विर्वचनंयथास्यात्।
माभूद्द्विर्वचनंननुचभेदोभवति। सतिद्विर्वचनेत्रियकारं असतिद्विर्वचने द्वियकारं नाप्तिभेदः सत्यपिद्विर्वचने द्वियकारमेवकथं
हलोयमांयमिलोपइत्येवमेकस्यलोपेनभवितव्यं। एवमपिभेदः सतिद्विर्वचने कदाचिद्द्वियकारं कदाचित्त्रियकारं असतिद्विय
कारमेवसएवकथंभेदोनस्यात्यदिनित्योलोपःस्यात्। विभाषासलोपःयथाभेदस्तथाऽस्तुवर्तितेविभाषाग्रहणेविपहार
पस्ययोर्दूरेयश्चरोदीतिद्विर्भावंतुवेधशास्तिलग्रहणपरस्यास्य अनुवर्ततेविभाषेतिकथंज्ञापकोऽनिसोदीर्घत्वम
वेग्रतिषेधार्थोनकाशिस्यात् यदिनित्योलोपः स्यात्पतिषेधवचनमर्थकंस्यात्। अस्त्वत्रद्विर्वचनंसयोःसरित्सवर्णेतिलोपो
भविष्यति। पश्यतित्वाचार्यःविभाषालोपइति ततो द्विर्वचनमातेषेधंशास्तिनेतदस्तिज्ञापकंनित्येऽपि सत्यलोपेसर्पादिषेधो
वक्तव्यःवज्ञःपदेतदर्थोऽनेकंमितिद्विर्वचनलोपापवादःसन्निज्ञापतेकथंपरस्रक्वकृतेएतावेतदुपरसद्रुरणोवायमोवा
यस्त्रिात्रलोपःस्यात्द्विर्वचनमनर्थकंस्यात्किंतर्हितयोर्याणोरुदपरस्रायदकृतेद्विर्वचनेत्रिव्यंजनःसंयोगःप्रत्यवशं
स्यः इहेदानींकर्तव्यंइतिद्विर्वचनसामर्थ्यात्लोपोनभवतिएवमपिहापिलोवोनस्मात्कथंनिवर्तितमितसमा। क्षेप्यापिलोपोवक्तव्य
समानिषेधोवक्तव्यः नदेतदस्यंतसंविधमात्वात्विभाषानुवर्ततेतनवेति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
लोपयथास्यादिति। ननुचभेदइति। अकृतेतोस्त्येवभेदः सरूपस्यानुदुर्लक्ष्यःतदेतदितिज्ञापकत्वमस्यविघटयति। अत्रपार्योपदेशपारंपर्या तुरुशा एक॰
यतेअनुवर्ततेविभाषेति। तस्मात्त्रिव्यंजनसंयोगअवगाप्याणुदितिणाकारेणग्रहणात् कृतोनवकारेणेतिसिद्धं ॥ ॥ ॥ ३३

66

लगःसंदेहोभवतीति। किं प्रत्याहाराणामपितेषां ग्रहणमितिसंदेहः नहिकेनचनइति। नन्वत्योणामनुपानस्केतिदृत्तेकर्त्तव्येनहोपस्त्यं
३सामध्यारंउअण्लणं३
श्व
लाणात्प्रयंणाकारोहिस्तुवध्यते पूर्वश्चैवपरस्तत्रास्यग्रहणेऽपि एग्रहणेपुचसंदेहोभवतिपूर्वेणावास्युःपरेणावेति क
तास्मिंस्तावदणग्रहणेसंदेहःद्रलोपेपूर्वस्यदीर्घोणइति। असंदिग्धंपूर्वेणनपरेण। कुत एतत्। परेणाद्यात् नहि
द्रलोपेपरेणःसंति। ननुचापमाति-आतृढ आतृढइति। एवंतर्हिसाध्यर्थात्पूर्वेणानपरेणापदिहिपरेणास्यात्
अणग्रहणमनर्थकंस्यात्ढ्लोपेपूर्वस्यदीर्घोचइत्येवब्रूयात्। अथवैतदपिनब्रूयात्। अचोस्येतद्भवति
द्रस्वोदीर्घःप्लुतइति। अस्मिंस्तर्ह्यणग्रहणेसंदेहःकेणइति। असंदिग्धंपूर्वेणातपरेण कुतएतत्यणभावा
तानहिकेपरेणाःसंति। ननुचअयमस्तिप्रीकानौकेति। एवंतर्हिसामर्थ्यात्पूर्वेणानपरेणापदिहिपरेणा
स्यात् अणग्रहणमनर्थकंस्यात्। केचरत्सेवब्रूयात्तत्र चवैतदपिनब्रूयात् अचोस्येतद्भवति। द्रस्वोदी
र्घःप्लुतइति
सिद्धत्वात्स्तिकेपरतोहकारणत्याणिकेत्यादौरेफः। अत्राहुःनमुनइत्यत्रयो णाविधाणेनधनादीनामसिद्धत्वाभावात्तेषुचक्रलेपुलकारा
दिभावभावः ॥

67

भा॰वै॰ ३४ नहिपदांताइति। ननुचभोभगोअघोअपूर्वस्याश्यग्रहणस्यप्रयोजनंवक्ष्यते। हलश्वकरोतीत्यत्रहलिसर्वेषामितिलोपोमाभूदिति। तत्कथमुच्यतेनहि अ॰१ पा॰१
पदांताइति। उच्यते अप्रगृह्यस्येतिपर्युदासेनाचएवानुनासिकेनभाव्यंनतुहलस्यकंनहिपदांता इतिकार्यभाजइत्यर्थः अवोः प्रगृह्यस्ये
तिहलोहिनभाव्यमित्यत्राश्यग्रहणसामर्थ्यात्सर्वेषांनेतिस्थितं। तत्रअदंतस्तत्रदूश्यतेति किंपिकृतेहस्वभ्रमावधरा। तेणीविदिलोपेचकृतेत्व
२ मध्यमपदलोपहणसारे
अस्मिंस्तद्येश्यग्रहणेसंदेहः अरणोप्रगृह्यस्यानुनासिकइति। असंदिग्धंपूर्वेणानपरेणाकुतएतत्यणाभावात। नहिपदांताः
परेणाःसंतिननुतत्रअयमस्तिकर्तव्यहर्तः एवंतर्हितत्सामर्थ्यात्सर्वेणानपरेणायदिहिपरेणास्यात् अश्यग्रहणमनर्थकं
स्यात् अवोप्रगृह्यस्यानुनासिकइत्येवब्रूयात। अयवेतदपिनब्रूयात। अचएवहिप्रगृह्यापवंति। अस्मिंस्तर्हिश्यग्रहणे
संदेहःउरणप् परइति। असंदिग्धंपूर्वेणानपरेणाकुतएतत्। परणाभावात। न[redacted]स्य:स्थानेपरेणाःसंतिननुचअयमस्ति
कर्तृथेहत्रेथ्योमितिकिंचस्यात्यद्यत्रपरत्वंस्यात् द्वयोरेफयोःश्रवणंप्रसज्येत हलोयमांयमिलोपइत्येवमेकस्या
त्रलोपोभविष्यतीतिविभाषासलोपःविभाषाश्रवणंप्रसज्येत। अयेतर्हिनित्योलोपःरोरीति। यदांतस्येत्येवसः
नशकारःसपदांतस्येत्येवंविशात्तुरहाहलोपोनस्यात्। तर्गथेनेदुश्वलर्घाः पास्पर्द्धे:अपास्पाइति
श्वयतेर्दिविकृतेहलश्वतिभवति। किंपितर्कोलुर्हङ्कोविधिंप्रतिचनस्थानिवदितिनिषेधात्तेप्रसारणप्रसंगःलोपोव्योर्वलीति
लोपप्रसंगाश्च। किंचेतुस्थानिवद्वावाद्धलनिमित्तोलोपोनभवतिहलिसर्वेषामित्यनेनतुलोपेकियमाणेपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदि
तिस्थानिवत्वनिषेधाद्धलोपःप्राप्नोतिअश्यग्रहणात्तुरूपानिवर्तते। अलर्थाइति। गृधेर्यङ्लुकिरुगागमेव्यासस्यकृतेलोङे स्ति णम॰
विशह्लुकिगुणारपरत्वात्तिपलोपभवेश्वभावत्तश्चरुत्वरलोपदीर्घत्वेषुरूपं ॥

68

रहाचितहीति। धातुग्रहणेनहिलिंगेनाधातोरेवरपरत्वंनिवर्तिंतंधातोस्तुरपरत्वेसत्यनंत्यत्वात्तत्रप्राप्नोतीतिश्नश्च इहापीति। तस्माद्धातु
ग्रहणस्यसप्रयोजनत्वान्नज्ञापकत्वमित्यर्थः। स्वर्णोइति। अजीकृतइदि। तेऋकारस्यऋकारएवयथास्यात्। ऋकारोमाभूदित्येवम
र्थेनपरत्वंकिपतेयदिपर्वेणाकारेणाणग्रहणंस्यात्तत्ऋकारेणाणत्वाद्विकालस्यत्राहकएवनभवतीतिऋकारोनैवस्या
ग्रह[redacted]तर्हिमातृणांपितृणामितिरपरत्वंप्रसज्येतआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्ररपरत्वंभवतीतियदयमृतइद्धातोरितिधा
तुग्रहणंकरोतिकथंकृत्वाज्ञापकंधातुग्रहणस्येतत्प्रयोजनं। इहमाभूत। मातृणांपितृणामिति। यदिचात्ररपरत्वंस्यात्तथा
तुग्रहणमनर्थकंस्यात। रपरत्वेकृतेअनंत्यत्वादित्वंनभविष्यति। पश्यतित्वाचार्यःनात्ररपरत्वंभवतीति। ततोधातुग्रहणं
करोति इहापितर्हिनप्राप्नोति। चिकीर्षतिजिहीर्षतीति। मामूदेवंउपधायाश्चेत्येवंभविष्यति। इहापितर्हिप्राप्नोति। मातृणां
पितृणामितितस्मान्नधातुग्रहणंकर्तव्यं। एवंतर्हिसामर्थ्यात्सर्वेणानपरेणायदिपरेणास्यात्तत्रअणग्रहणमनर्थकंस्या
त्। [redacted]उरणपरइत्येवब्रूयात। अस्मिंस्तर्हिणग्रहणेसंदेहः अणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्ययइति असंदिग्धंपरेणनपूर्वे
ण[redacted]कुतएतत्संवर्णग्रहणंपरहुन्तं।यदयंअर्केदितिलपर[redacted]करोतितज्ज्ञापयत्याचार्यःपरेणन ककारं
पूर्वेणेति। णग्रहणेषुतर्हिसंदेहः असंदिग्धंपरेणनपूर्वेणकुतएतत्। अन्यत्रपरेणाणस्यात्। यत्रेच्छतिपूर्वेणास्म
घग्रहणंतत्रेकरोतिर्तिइति। नचगुरुभवतिकथंकृत्वाज्ञापकं तत्राचिभक्तिनिर्देशेसंदेहघग्रहणेअर्केचतत्रोमात्राःप्रत्या च
हारग्रहणेषुलाशितोमात्रालोपमेर्वलघीवसात्मामेजामिडेहेत्तिलियद्वदीपोसंप्रत्यनमा।धतेतत्तज्ञापयत्याचार्यःपरेणनपूर्वे
णेति। किंपुनर्वर्णोत्सवाविषअयंणकारो। द्विरनुबध्यतेएतज्ज्ञापयत्याचार्यःभवत्येषापरिभाषाव्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्ति
र्नहिसंदेहादलक्षणमितिअर्थवत्संवर्णोपरिहाघपर्वेणणग्रहणंहिपरेणेणग्रहणमितिव्याख्यास्यामः
सीनाप्यादेशःप्रसज्जतीति। किंतपालेनकृतंचतत्तावकंपरेणाणग्रहणंअदंतत्स्वरानि। अदेनचतत्रःचतुर्थीद्विमात्रात्रा ईमितिकिंपु
नरिति। वर्णात्सवर्णाछेदः वर्णांतरमनुबंधःकिंनाक्रिपतत्वस्पर्थे। व्याख्यानतरति। न्यायाद्गमाद्भाषाद्राःस्रौनसौलोपसर्थः ॥
स्म॰२ ६१

ऽम्न्त्रा॥ न इकारेति। भकारस्यापरांतस्य तत्स्थेन भाव्यमिति तस्याभावः। तुल्यो ओकारः संयोगांतस्येति लुप्यत इति तस्याप्यभावः संहृतावितिः॥
दृष्टानुदेशाभ्यां संख्यासाम्याद्यथासंख्ये तत्त्वे प्रयोगोपस्थानमीविद्यते सप्रवर्तते नान्य इत्यर्थः। किमिदमिति। अक्षरसमाम्नायपदति व्यवहारा
घोवा इमां स्वस्फोटन्तर इति चोरूस्तात्प्रश्नः अक्षरं न क्षर मिति किं पाशब्दोपनिस्रस्यार्थे स्यवाचक इति दर्शयति। अत्राक्षियः क्षरतेर्वाविन्ना

जपद्र·गालमश्नुश्नभज्ञ॥ किमर्थमिमो परवनासिकावचनो वर्णावुभावप्यनुबध्येते। नञकारएवानुबध्येत कथं यानिमकारेणप्रत्याहार
ग्रहणानि हलोयमां यमिलोपइति। सं तु ञकारेणा हलोपञ्जां यञिलोप इति नैवं शक्यं। ञकारमकारयोरपि ञकारमकारयो
र्लोपः प्रसज्येत। न ञकार मकारो ञकार मकार उपदेशेः कथं पुनः स्व प्यमपर इति। एतदप्यस्त्ञकारेण प्रमः स्वम्यञप
र इति। नैवं शक्यं ञकारमकारपरेऽपि हि स्वपिरूपं प्रसज्येत। न ञकारमकारपरः स्वयास्ति कथं ऽमोऽखाद्रचितिश्चुगिनित्यमिति
। एतदप्यस्त ञकारेणा ञोऽनुस्वारच ऊञुगिनित्य। कि ति नैवं शक्यं ञकारमकारयोरपि हि परतो ञकारमकाराबागा
मौस्यातां। न ञकारमकारौ परतौ स्तः एवमपि यंचागमास्तेयञ्चागमिनः वे यम्यात्संख्यातानुदेशेन प्राप्नोति। सं तु ता
वद्येवामागमानामागमिनः। सं ति ञकारमकारौ परतौ न स्त इति कृत्वा आगमावपि न भविष्यतः। अथ किमिदम
क्षरमिति। अक्षरं विधात। न क्षीयते न क्षरती। तिवा। क्षरं। अश्नोतेर्वासरोक्षरं। अश्नोतेर्वा पुनरयं मोगादिकः सरप्रत्ययः
१ न क्षरं १ अश्नुतत्स्थन्तरं वर्णाहुः पूर्वसूत्रे॥ अथवा पूर्वसूत्रे वर्णस्याक्षरमिति संज्ञा क्रियते ॥ ॥
शार्थस्य तन्पूर्वस्य रूपानत्त्ववृत्तल परमार्थतो नित्यं व्यवहारनित्यतयात्तु वर्णोपस्थाप्यस्फोटानां नित्यत्वमज्ञाति स्फोटस्यवा। अश्नोते
र्वैति। सरप्रत्ययस्यानुबंधलोपे कृते अनुकरणां सर इति तत्रार्थमश्नुते व्याप्नोतीत्यक्षरं पर्दकाकां वा। वर्णावाहुरिति हृद्धिरिव्यं वर्णस्ये
त्यर्थः पूर्वसूत्र इति व्याकरणांतरे वर्णाक्षराणीति वचनात्॥ ॥ ॥

किमर्थमिति। वर्णानां साधकत्वस्या प्रतिपाद्यत्वात्पदस्यैव साधुत्वाद्वारम्भाना प्रश्नः वर्णो ज्ञानमिति। वर्णो येन शास्त्रेणा ज्ञायं तेन तद्वाच्यो विष
यः शास्त्रेणा वाविधीयं ते आवध्यते तस्माः परिज्ञानादित्यर्थः। अत्र चेति। ब्रह्मवेद्ः पदे वर्णेनैतस्य च शास्त्रं विषय इत्यर्थः। तदर्थमि
ति। शास्त्र प्रत्यर्थमित्यर्थः इत्यनुच्यर्थमिति। कल्लारिदोषरहितज्ञानार्थमित्यर्थः क्ल द्य र्थमिति। अनुबंधकरणार्थमित्यर्थः नाक्
समाम्नाय इति। एतावद्भिरेव वर्णैर्वाग्व्यवहार इत्यर्थः पुष्पितः फुलित इति हृष्टादृष्टफलाभ्यामभ्युदयनिः श्रेयसाभ्यां वाच्च इत्यार

श्रुः त्रि

किमर्थमुपदिश्यते। अथ किमर्थमुपदिश्यते वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्तते तदर्थमिष्ट बुध्यर्थं लघ्वर्थं
चोपदिश्यते सोयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितश्चंद्र तारकवत्प्रतिमंडितो वेदितव्यो ब्रह्म
राशिः सर्ववेदपुण्यफलावाप्तिश्चास्य ज्ञाने भवति माता पितरौ चास्य स्वर्गे लोके महीयेते। इति प्रथमस्या
ध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं ॥

कवाक्षितिअनादित्वान्नित्यत्वं वाग्व्यवहारस्य सत्त्वपति। ब्रह्माराशिरिति ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दरूपतया प्रतिभातीत्यर्थः सर्ववेदे
ति। सर्ववेदाध्ययनकृतस्य पुण्यस्य यत्फलं तत्प्राप्नोतीत्यर्थः मातापितराविति। माहात्म्यातिशयः शास्त्रस्य प्रत्याहार
फलाख्यानद्वारेणाख्यायते। महीयेते इति पूजां प्राप्नुत इत्यर्थः महीयशब्दः कंड्वादिपठितः तस्य पाध्यायकस्य पट पुत्रक्यटकृ
ते भाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰कै॰
१

श्रीगणेशाय नमः॥ वृद्धिरादैच् ॥ कुतः कस्मादिति। अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन संज्ञिनिर्विनियोगात् निरूपणादवसर्वसंज्ञानां लौकिकत्वादादैचां वृद्धिसंज्ञा अनुकरणशब्दत्वात्तत्तावृद्धिशब्दशास्त्रप्राप्तिरस्तीति प्रश्नः॥ तत्र कुशब्दः पंचम्युवर्णोच्चारणे रूपस्य प्रयोगात्मकत्वेन निपुणः इति शब्दस्य संज्ञिनिमित्तेन वप्रत्ययः छंदेवदिति। नवेत्येवमादिष्वाशिष्यसंग्रहव्याकरणात् तत्त्वाय वृद्धिर्वश्यं छंदोवदिति किं पुनरितिशयथाशास्त्रे दर्शनात् तत्र वृत्ये   अ॰१पा॰१

श्रीगणेशाय नमः॥ वृद्धिरादैच् ॥ कुतः कस्मान्न भवतीत्येवोक्तः परस्य लिम तात्। कथं भसंज्ञा। अयस्मयादीनि छंदसीति छंदसीत्यच्यते न चेदं छंदो वक्तव्यम् भवति। पश्चिमसंज्ञा वृद्धिरादैज्‌देङ्‌गुणस्ततिः भसंज्ञाप्रयोगः प्राप्नोति भयसंज्ञा पूर्वं संज्ञास्ति दृश्यते। तद्यथा समुद्भासः अनुकृतानाम्। वक्ताकुसंभवान्नपशुं न भवति। एवमिहापि पदत्वात् अस्मभत्वात् कुत्वं न भविष्यति। किं पुनरिदं तद्भावितग्रहणं वृद्धिरित्येवं आकारैकारौकाराणां भाव्यन्ते तेषां ग्रहणमाहोस्विदादैज्‌मात्रस्य किं चातः यदि तद्भावितग्रहणं शालीयो माली यइति वृद्धलक्षणः छो न प्राप्नोति आम्रमयं शालमयमिति वृद्धलक्षणो मयट् न प्राप्नोति आम्रगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः वृद्धलक्षणः फिञ् न प्राप्नोति। अथादैज्‌मात्रस्य ग्रहणं सर्वभासः सर्वभासस्य तत्पुरुषे दृढो सर्वश्चेत्येव विधिः प्राप्नोति। तत्र ता वती भायो पस्यता वद्भाव्यः य। उदार्यः वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि अविशेषात्तस्य ग्रहणं। ननु चोक्तं सर्वभासः सर्वभासस्य तत्पुरुषे दृढो मर्वे चेत्येव विधिः प्राप्नोतीति नैष दोषः नैवं विज्ञायते उत्तरपदस्य वृद्धिः तत्र एषा वृद्धिः उत्तरपदस्य वृद्धिरिति कथं तर्हि उत्तरपदस्येत्येवं प्रकृत्य या वृद्धिस्तद्वत उत्तरपदस्येत्येवमेतद्विज्ञायते अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं तद्भावितग्रहणे सत्ययि दृश्यते सर्वकारकः सर्वकारकस्य तत्पुरुषे दृढो यदप्युच्यते हतीवता भायोपस्ता वद्भाव्यः यावद्भार्य इति च। वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोतीति नैष दोषः नैवं विज्ञायते। वृद्धेर्निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तस्येति। किं तर्हि वृद्धिर्निमित्तं यस्मिन् सोऽयं वृद्धिनिमित्तः वृद्धिनिमित्तस्येति। किं च वृद्धेर्निमित्तं यो सौ ककारो ञकारो णकारो वा ॥ ॥ ॥   एम॰

विद्यासद्भावात्। अथवा उत्तरपदस्येत्येवमिति। तत्र वृद्धिरहेतोः सर्वचेत्यप्यमाने वृद्धिमात्रं स्याभावात्सामर्थ्याद्वृद्धिमदुत्तरपदं ग्रहीष्यतिस्यति। त्यमान्तसुत्तरपद

मवग   इत्यत्रहणसामर्थ्यादुत्तरपदस्थिकारेमयतिः हृद्धेर्निमित्तस्येति निमित्तशब्दोपादानसामर्थ्याधिकरणपदो बहुव्रीहिराश्रीयते। अन्यथा वृद्धेस्तद्धित

स्येत्येव ब्रूयात् वृद्धिनिमित्तत्वात् तद्धितस्य तद्धित एव वृद्धिशब्देनाभिधास्यते अथ वा वृद्धेस्तद्धितश्चेति वैयधिकरण्येन षष्ठीं आश्रयिष्यते॥

×स्योत्तरपद २४   ५१

अथवेति निमित्तशब्दोपादानादेवाश्रितबहुव्रीहित्वं संस्योदृद्धिशब्दः समस्यते वृद्धीनां निमित्तं वृद्धिनिमित्तमिति। संज्ञाधिकार इति वार्त्तिकं तस्य व्याख्यानमन्यसंज्ञेत्येवमिति। अथ शब्दसंज्ञायाः प्रस्तावद्योतनार्थः वृद्ध्यादौ नमिति संप्रत्ययस्येति तदपेक्षयाकर्मणि षष्ठी। वृद्ध्यादयः संज्ञात्वेन यथा प्रतीयेरन्निति अर्थः। यथालोके इति। कात्यायनेन असंप्रत्यये लोको दृष्टान्तत्वेनोपात्तः भाष्यकारस्तु वाक्याध्याहारेणानर्थकत्वे लोकं दृष्टान्तत्वेन योजयति। वदुस

अथवा यः कृत्स्नायाः वृद्धेर्निमित्तं कश्च कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तं। यस्त्रयाणामाकारैकारौकाराणां। संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः। अथ संज्ञेति प्रकृत्य वृद्ध्यादयः शब्दाः पठितव्याः। किं प्रयोजनं संज्ञासंप्रत्ययार्थः वृद्ध्यादीनां शब्दानां संज्ञेत्येषसंप्रत्ययो यथा स्यात्॥ इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके। अक्रियमाणे हि संज्ञाधिकारे वृद्ध्यादीनां संज्ञेत्येष संप्रत्ययो न स्यात्। इदमिदानीं बहुसूत्रमनर्थकं स्यात्। अनर्थकमिव स्यात्। कथं। यथा लोके। लोके ह्यर्थवन्ति चानर्थकानि वाक्यानि दृश्यन्ते।
अर्थवन्ति तावत्। देवदत्त गामभ्याज शुक्लां देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति। अनर्थकानि॥ दशदाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति ॥ ५२ ॥ ॥

त्रमिति वृद्धौ हि प्रकरणाद्वान्यपदार्थः समाहारे द्विगुर्वा। अर्थवन्तीति वेति। यथा लोकेऽर्थवन्तीत्यन्वये एवमनर्थकान्यपीत्यर्थः यावत्प्रमाणायेस्य सम्बाधितं तावदनर्थकत्वमोक्ता। कथितसमन्वयानवगमाद्वा दश दाडिमानीति॥ पदार्थानामसमन्वयाद्वा दशानर्थक्यं ॥ ॥ ॥
६

भा॰कै॰ ३ आचार्याचारादिति। आचार्याणां व्यवहारादित्यर्थः। वृद्धिशब्देनैव वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायनशक्तिर्व्यक्तिर्नैव प्रकाश्यते। यथादेचां वर्णानामिति बूमोऽत्र। अ॰१पा॰१
२ अपर इति। प्रदेशाद्वासंज्ञाभिव्यक्तिः संज्ञासंज्ञार्थात् प्रदेशार्थस्य व्यवस्थेत्यर्थः। अनाकृतिरिति। आकृत्या साह्चर्यादिदोऽलक्ष्यते तेनायमर्थः।

× संज्ञा २

संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च। क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्यः। कुतो ह्येतत्। वृद्धिशब्दः संज्ञा। आदैचः संज्ञिन इति। न पु
नरादैचः संज्ञा वृद्धिशब्दः संज्ञीति। यदपि तावदुच्यते। संज्ञाधिकारः कर्तव्यः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इति। न कर्तव्यः। आचार्याचारात्संज्ञा
सिद्धिः। आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिर्भविष्यति। किमिदमाचार्याचारादिति। आचार्याणामुपचारात्। यथा लौकिकवैदिकेषु। तद्य
था लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावन्मातापितरौ पुत्रस्य जातस्य संवृतेऽवकाशे नाम कुर्वाते देवदत्तो यज्ञदत्त इति। त
योरुपचारादन्येऽपि जानन्तीयमस्य संज्ञेति। वेदे याज्ञिकाः संज्ञां कुर्वन्ति। स्फ्यो यूपश्चषाल इति। तत्र भवतामुपचाराद
न्येऽपि जानन्तीयमस्य संज्ञेति। एवमिहापि। इहैव तावत्केचिद्व्याचक्षाणा आहुः वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति। अ
परे पुनः सिचि वृद्धिरित्युक्त्वा आकारैकारौकारानुदाहरन्ति। तेन मन्यामहे। येयमाख्यायते सा संज्ञा ये प्रतीयन्ते ते संज्ञिन इति।
यदप्युच्यते क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्य इति। संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च संज्ञासंज्ञिनोश्चासंदेहः सिद्धः। कुतः।
आचार्याचारादेव। उक्तम् आचार्याचारः। अनाकृतिः। अथवा अनाकृतिः संज्ञा। आकृतिमन्तः संज्ञिनः। लोकेऽपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते ॥

वृद्धिशब्द एकत्वात्संज्ञा। आदैचां त्वनेकत्वात्संज्ञित्वं। लाघवार्थं संज्ञाकरणं। यथा सर्वादीनि सर्वनामानीत्यनेकस्य एकासंज्ञा क्रियते। न त्वेक राम॰
स्यानेका प्रयोजनाभावात्। आकृतिमन्त इति। अवस्थाभेदेऽपि स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानिमित्तं देवदत्तत्वादिकं सामान्यमस्तीत्याकृतिमत इत्यर्थः २

लिङ्गेन वेति कलादिनावर्णसंज्ञेति लोकेऽस्त्यर्थे तमेवोपालम्भेति। यो हि सूत्रकारस्योपालम्भस्तमकं तेस्त्वमिति स कथं हृत्विकारा न प्रामाण्येनाश्रयन्तीत्य
र्थः। आपरितुष्यन्निति। तथा विपरिहमन्तरं सुवृत्ता। आचार्याचारोऽप्रमाणत्वेनाश्रितस्तस्यार्थः। न ह्यापीति लिङ्गेन वेत्येतदुक्तं व्यमित्यर्थः। अनाकृ
तिः संज्ञेत्येतन्नन्यायसिद्धमनुवक्तव्यं। अयवितर्हीति। एवं सति प्रयोगः इकारादिष्वनुबन्धेषु कल्पस्किमासङ्ग्यते। ततश्च तेषां संज्ञात्वे सति इत्।
(२ तदीयस्य वृत्तिकारादेः)

लिङ्गेन वा। अथवा किंचिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामि इत्थंलिङ्गा संज्ञेति। वृद्धिशब्दे च तल्लिङ्गं करिष्यते। नादैचः। इदं तावदयुक्तं यदु
च्यते आचार्याचारादिति। किमत्रायुक्तं। तमेवोपालभ्य तमकं तेस्त्वमिति तस्यैव पुनः प्रमाणीकरणमित्येतदयुक्तं। अप
रितुष्यन्खल्वपि भवाननेनपरिहारेण आकृतिर्लिङ्गेन वेत्याह। तच्चापि वक्तव्यं। यद्यप्येतदुच्यते। अथवैतर्हि इत्संज्ञा
न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः। संज्ञालिङ्गमनुबन्धेषु करिष्यते। न च संज्ञाया निवृत्तिरुच्यते। स्वभावतः संज्ञासंज्ञिनौ प्रत्याय्य
स्वयं निवर्तेते। तेनानुबन्धानामपि निवृत्तिर्भविष्यति। सिद्धस्त्वेवं आपाणिनीयं तु भवति। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं सं
ज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोक इति। नैष दोषः। लोके नया व्याकरणे पश्यन्तान्मृत आचार्यो
दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुखः उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्रं प्रणयति स्म। तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवि
तुं किं पुनरियता सूत्रेण ॥ ३॥

लिङ्गमनेकमिति करिष्यते संज्ञाचर्लस्तिर्न प्रत्याय्य स्वयं निवर्तेत रति इत्संज्ञा लोपश्च न वक्तव्यो भवत इत्यर्थः। प्रमाणभूत इति प्रामाण्यं प्राप्त इत्यर्थः। अप्रा
प्तविसस्य मुख्याद्देतिः जिज्ञासावपदेह्रुपक्षेविषये च प्रमाणशब्दः प्रमाणेषु वर्तते। दर्भपवित्रेति। प्रमादाभावं दर्शयति। प्राङ्मुख इति। प्राच्या अ
भ्युदयहेतुत्वात्। प्रहतेनेति। मनःप्रणिधानं दर्शयति। एतच्चसर्वं मुनिमाहात्म्यं द्योतनम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰ कौ॰ एवमानर्थक्ये परिहृते संज्ञासंप्रत्ययार्थपर्यालोचनात् प्रश्नस्तवेन प्रतिशिष्यते । किमत इति । कतमन्नयोरिति आदैज्वृद्धिशब्दयोरिति द्विवचन अ॰ १ पा॰ १
३ निर्देशात् आदैज्वृद्धिरिति नांतः द्वंद्वनिर्देशो यमादैज्वृद्धयर्थः प्रयोगनियमार्थमिति । आदैज्वृद्धिरिति प्रयोगो प्रामादिकत्यर्थः नेत्युक्ते प्रयुज्यते इति
प्रयोगः तत्र स्वतंत्रस्य पदस्य प्रयुज्यमानस्य नियमो नारभ्यते । अभिधेयपदावयवस्य प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनागमादिरूपस्य । लोके च केवल

किं मतोपदर्शकं । अतः संज्ञासंज्ञिनावेव कुतो गुरुत्वेन तत्संज्ञासंज्ञिनावेवेति । न पुनः साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे साधुत्वमन्ते
न क्रियते । कतमन्नयोः साधुत्वं कुर्यात् । वृद्धिरित्यायविशेषणोपदिष्टः प्रकृतिपादे । तस्मात् क्रियन्तप्रत्ययः आदैजोऽप्यत्र समाम्ना
यउपदिष्टाः प्रयोगनियमार्थं तर्हि दृश्यते वृद्धिशब्दस्य आदैचः प्रयोक्तव्या इति नेह प्रयोगनियम आरभ्यते किं तर्हि संस्कृ
त्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबंधो भवति । तद्यथा । आहर पात्रं पात्रमाहरेति । आदेशास्तर्हि मे स्युः वृद्धि
शब्दस्यादैचः षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते । न चात्र षष्ठीं पश्यामः आगमास्तर्हि मे स्युः वृद्धिशब्दस्यादैच आगमाः आग
मा अपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यैवोच्यन्ते लिंगेन च न चात्र षष्ठीं न खल्वप्यागमलिंगं पश्यामः ॥ ॥

उ एवं वृद्धिशब्दः प्रयुक्त इति न तस्यानेन नियमः क्रियते लोके च प्रयुक्तानामिदमनुशासनं । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । स्थानषष्ठ्यर्थवाचीति एवं त्वस्मिन् षष्ठ्य
र्थ इति स्थानेन च वृद्धिशब्दार्थमादैचो वक्तुं शक्याः तेनात्र षष्ठ्यर्थाभावादिति तात्पर्यं । तथाहि । षष्ठ्यभावेऽपि तदर्थसद्भावाद्भवत्येव स्थाने आदेश ग॰
सद्भावः यथा तानि भेदः परस्त्रीपरत्वं चेति । आगमा अपीति । अत्राप्यर्थे वक्ष्यते आगमकानामर्थे स्थानेकाश्च त्यर्थे लिंगेन चेति । देशविशे ३
षपतिपत्तेर्मेरकारादिलिंगं तत्र क्रियत इत्यर्थः ॥

इदं खल्वपीति । विशेषणविशेष्यभावनिराकरणेन संज्ञासंज्ञिनोर्व्यतिरेकं दर्शयति । एवं च सति सामानाधिकरण्यं न त्वेकविभक्तित्वं । गौरश्व इत्यत्रैवे दे
कविभक्तित्वं न तु सामानाधिकरण्यमिति भयोः वादानां संज्ञासंज्ञिनोर्व्याप्तिविशेषणविशेष्यत्वप्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां शास्त्रे नैवादानं तत्र सा
मानाधिकरण्यं द्वयोरेव केचिदिष्टं तिङ्व्याख्याभ्यां भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताभ्यामेकस्याधिकरणस्याभिधेयस्य प्रतिपादनाद्विशेषणा[illegible]
ह
इदं खल्वपि भूयः सामानाधिकरण्यं एकविभक्तित्वं च द्वयोः खेतद्भवति । कयोर्विशेषणविशेष्ययोर्वा संज्ञासंज्ञिनोर्वा । तत्रैतत्स्या
द्विशेषणविशेष्ये इति । तच्च नाद्व्योर्द्वयोः प्रतीतपदार्थकयोर्विशेषणविशेष्यभावः । न चादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थकः तस्मात्सं प
ज्ञासंज्ञिनावेव । तत्र केतावान्संदेहः कः संज्ञी का संज्ञेति । स चापि क संदेहः यत्रोभे समाने भवतः यत्र त्वन्यतरल्लघु सा
संज्ञा कृत एतत् लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं । तत्राप्ययं नावश्यं गुरुलघुतामेवोपलक्षयितुमर्हति । किं तर्हि अनाकृतिता
मपि । अनाकृतिः संज्ञा आकृतिमन्तः संज्ञिनः लोकेऽप्याकृतिमतो मांसपिंडस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते । अथवा आवर्ति
न्यः संज्ञा भवन्ति । वृद्धिशब्दश्चावर्तते नादैच्छब्दः तद्यथा इतरत्रापि देवदत्तशब्द आवर्तते न मांसपिंडः ॥ ० ० ० ०

विशेष्यार्थे प्रतिपादनाद्विशेषणविशेष्यत्वं । अन्ये तु नीलमुत्पलमिति प्रवृत्तिनिमित्तयोर्जातिगुणयोरेकमधिकरणमाश्रय इति सा
मानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावं चार्थयोरेवमन्यते । न चादैच्छब्द इति । न ह्यस्य कश्चिल्लौकिकोऽर्थः प्रसिद्ध इति । आवर्तिन्य इति । देवद
त्तादिशब्दा हि स्नानादिक्रियासु नाम्नाय वर्तन्ते ॥ ॥ ॥

मन्त्री च ४ अष्टमेति। सप्तमतिवासंज्ञिनिवृत्ता। विपरीकृते शब्देनपूर्वेणनिर्दिष्टे संज्ञा प्रवर्तते तत्रत्यर्थः ततश्चादेकु गणसंज्ञा वदेशादयः संज्ञिनोसु गणस्य संज्ञा: अ० १ च० १
इहतमेगानार्थो यथापाठक्रमः। आर्थस्तु यथाक्रमः। चान्ये तु सिद्धिते तत्त्वोभविष्यति अवस्कं एकाल्प्रत्ययइति ह परिभाषानसंज्ञेति नास्ति

अथवा पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा कुत एतत्। लतोऽहि कार्यिणः कार्येणाभवितव्यं। तद्यथा। प्रतनस्त्रापिसतोमांस
पिंडस्यदेवदत्तइति संज्ञा क्रियते। कथं ज्ञायते वृद्धिरादैजिति। एतदेकमाचार्यस्य मंगलार्थं मृष्यतां मांगलिक आचार्यो महतः शा
स्त्रौघस्य मंगलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुंक्ते। मंगलादीनि हि शास्त्राणि प्रथंते वीरपुरुषकाणि च भवंति। आयुष्मत्पुरुषा
णि च अध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति। सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा अदेङ्गुण इति यथा। दे
वदत्तवत्त्वापि संज्ञाधिकारः अयमेवहि संज्ञा क्रियते तस्य परमा ऐ इति। मितिति। तत्रापि इदमनुवर्तिस्यात्। अथवा। आस्था
नेः पंयन्तः क्रियते। नहीदं लोकाद्भिद्यते यदीदं लोकाद्भिद्येत ततोपलं ईस्यात्। तद्यथा। गोज्ञाय कश्चित्सर्वानि
श्री कर्णौ वा गृहीत्वोपदिश्यते गौरिति। न चास्मा आचष्टे यमस्य संज्ञेति। भवति चास्य संप्रत्ययः न त्रैत तस्मात् कृतः तत्रपू
र्वैरभिसंबंधस्तिरहापि कृतः पूर्वैरभिसंबंधः केः आचार्यैः तत्रैतत्स्यात्। यस्मैतर्हि संप्रत्यक्ष परिशतितस्याकृत इति। लो
केष्विह्नियमेसंप्रत्यक्षपरिशतितस्याकृतः अथ तत्र कृतः इहापि कृतोद्रष्टव्यः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अभिचारः अस्त्रक्षमाद्वे वदेकाकीकथ्यतइत्य [redacted] नियमेनग्रहणोप्राप्तेनियमः क्रियते। आस्थानइति। अंतरेणापि संज्ञाशद्वप्रयोगं लोकव्यवहा एष०
रवत्त्रसंज्ञासंज्ञिसंबंधः सिध्यतीत्यर्थः ४ ॥ ॥ ४

सतोवृद्ध्यादिष्विति। विधौ चायं दोषः नानुवादे वृद्धिर्यस्येत्यादौ। तत्रसंज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वात्। न हि ज्ञेवृद्धिरित्यादौ वृद्धिशब्दादेशः प्राप्नोति।

सतोवृद्ध्यादिषु संज्ञाभावात् तदाश्रयत्वे तराश्रयत्वादप्रसिद्धिः सतः संज्ञिनः संज्ञाभावात्तदाश्रये संज्ञाश्रये संज्ञि
नि वृद्ध्यादिष्विति तेरतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः। का इतरेतराश्रयता। सतामादैचां संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चादैचो भाव्यं
ते। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पंते। तद्यथा। नौ नौर्विबद्धा नेतरत्राणाय भव × तरे २
ति। ननु च भोः इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि दृश्यंते। तद्यथा। नौः शकटं वहति। शकटं च नावं वहति। अन्यदपि तत्र
किंचिद्भवति। जलं [redacted] स्थलं वा स्थले शकटं नावं वहति जले नौः शकटं वहति यथा तर्हि त्रिविष्टब्धकं तत्रान्य
प्रा द्वेषु ततः सूत्रकं भवति इदं पुनरितरेतराश्रयमेव। सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात्। सिद्धमेतत् कथं नित्यशब्दत्वात्। नित्याः शब्दाः
नित्येषु सतामादैचां संज्ञा क्रियते। न संज्ञया आदैचो भाव्यंते। यदि तर्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रं। किमर्थं शास्त्र
मिति चेन्निवर्तकत्वात् सिद्धं। निवर्तकं शास्त्रं। कथं। मृजिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टः तस्य सर्वत्र मृजि बुद्धिः प्रसक्ता।
तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते मृजेरक्ङित्सु प्रत्ययेषु मृजिप्रसंगे मार्जिः साधुर्भवतीति ॥

क नत्त्वचभोउति नोशब्दस्याभिन्नतदेषां तराश्रितेतराश्रयेति चोद्यं। सामर्थ्यं तत्तनुप्रदेशेतोशब्दं। सिद्धं लिति। नहि मृजेरपूर्वं आकारो भाव्यते। किं
तुस्तनुपदिष्टमार्जिस्यादिनामसाधुत्वबुद्धिः प्राप्नोतीति तेषां साधुत्वाख्यानं क्रियते ॥ ॥ ॥
तरे

भा॰कै॰ ५ प्रत्येकमिति। पदविधिरङ्गनित्यत्वेनैतदपि व्यवतिष्ठते तथापि त्वयाभ्युपायोऽन्यासः। समुदायेमाभूतामिति। अन्यथाप्रत्येकं द्विरिष्यते। समुदायस्थादेशः प्राप्नोति समुदायावयवत्वं च्छिन्नो कृतात्पर्यंकस्य च तां तृतीयकस्य मिति विचार्यते। अन्यत्रेति भ्यसाभ्यां समुदाय प्रतिपत्तिः। तियत्वाभावेन भक्तीत्यर्थः। ननु सहत्वग्रहणं नियमार्थं स्यात्। समुदाय एव समाससंज्ञा यथा स्यात् नावयवानामिति नैतदस्ति। उभयत्रेतात्पर्याभावाद्व्यापदुप यत्र प्रसंगाभावाद्धि ग्रहणमेवं सहत्वग्रहणस्यान्यत्र समुदायेतात्पर्यं तावतीत्यस्यार्थस्य उभे अभ्यस्तं सहेति अत्र सहत्वग्रहणं वा

अ ङ्गिककारस्य कर्तव्यत्वेन। किन्तु भाष्यकारस्तु [illegible] हृतास्येतत्प्रयोजनं स्थापयिष्यति। प्रत्ययवयवं चेति। अत्र वाक्यशब्देन वाक्यार्थः फलमुच्यते भ

प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञे भवत इति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं समुदायेमाभूतामिति। अन्यत्र सहवचनात्समुदाये संज्ञाप्रसंगः। अन्यत्र सहवचनात्समुदायेष्वः वृद्धिगुणसंज्ञयोरप्रसंगः यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोतितत्र सहग्रहणं। तद्यथा। सहभुवाउभे अभ्यस्तं सहेति। प्रत्ययवयवं च वाक्यपरिसमाप्तेः। प्रत्ययवयवं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामिति। नचोच्यते प्रत्येकमिति। प्रत्येकं च भुजिः परिसमाप्यते। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति। तद्यथा। गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यदि तत्र सहग्रहणं क्रियते इहापि प्रत्येकमिति वक्तव्यं। अथ तत्रान्तरेण सहग्रहणं सहभूतानां कार्यं भवति इहापि नार्थः प्रत्येकमिति वचनेन॥

इ इ देवदत्तादीनां भोजनं तस्यैव तदेव रूपं प्रत्येकं परिसमाप्त्यां संपद्यते। अग्न्यारम्भादिरूपत्वात्तृप्तिफलत्वाच्च भोजनस्य। नार्थः किं यात्तु समुदाये स[redacted]माप्यते तौ तां शिक्षयाः समुदायरूपत्वात्तस्याः संयोगसंज्ञा न व र्थत्वात्समुदाये प्रवर्तते। वृद्धिसंज्ञा तु लक्ष्ये स्थानादेव दर्शनान्मालादीनां वेति लिङ्गाच्च प्रत्येकम् वर्तिष्यते। अर्थिनश्च गर्गाः शति। अत्र शतस्ये सिद्धमत्वात्प्राधान्यं अपादानत्वं त्वानप्राधान्यं गर्गाणां कर्म।। स्वगुणाभेदेन प्रधानस्य भेद इति शतं दण्डं समूहे समाप्यते। अर्थिनश्चेति। शतस्य प्राधान्यं प्रतिपाद्यते देश परायो हि वेरनां शतस्य प्राधान्यं न तेषां स्यात् दद्यात्। अथ तत्रान्तरेणेति। न्याय्यादर्थात्त्वात्सु समाससंज्ञायाः समुदायेष्वपि समाप्तेरिति द्वयोयो विभा पा॰ ५

त

[illegible]

गे२

अथ किमर्थमिति। किमाकृतिपक्षे भिन्नकाल निवृत्यर्थम् अथवाऽऽक्षिपस्ते गुणान्तरस्य कारणसंग्रहणार्थमिति प्रश्नः। आकारस्येति। व्य

द क्षिः पदार्थाभेदकाश्च गुणा इति दर्शने यद्गुणस्यैवोच्चारणं तद्गुणस्यैव संज्ञा प्रसंगुणान्तरस्य कानामपि संज्ञा प्रतिपत्त्यर्थं तपरकरणमित्यर्थः। किंतु का र्थं तपर

कर

अथ किमर्थमाकारस्तपरः क्रियते। आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थी आकारस्य तपरकरणं क्रियते। किं प्रयोजनं। सवर्णार्थी न

त परस्तत्कालस्येति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात्। केषां उदात्तानुदात्तस्वरितानां। किं च कारणं न स्यात्। भेदकत्वात्स्वरस्य भेदका उदात्तादयः कथं पुनर्ज्ञायते भेदका उदात्तादय इति। एवं हि दृश्यते लोके। य उदात्ते कर्तव्ये अनुदात्तं करोति खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति। अन्यत्त्वं करोषीति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। भेदकत्वाद्गुणस्येति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। आनुनासिक्यं नाम गुणः तद्भिन्नस्यापि यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। भेदकत्वाद्गुणस्य भेदका गुणाः कथं पुनर्ज्ञायते भेदका गुणा इति एवं हि दृश्यते लोके। एकोऽयमात्मा उदकं नाम। तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति। अन्यदिदं शीतं अन्यदिदमुष्णमिति। ननु चाभेदका अपि गुणा दृश्यन्ते। तद्यथा। देवदत्तो मुण्ड्यपि जट्यपि शिख्यपि स्वामाख्यां न जहाति। तथा बालो युवा वृद्धः वत्सो दम्यो बलीवर्द इति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

बली

स्वामिति। अभेदका हि गुणाः मुण्डेन हि कृतो ऽर्थो न कुंतालिलावस्थायामपि सोऽयमिति व्यपदिश्यत इति प्रश्नः भेदकत्वादिति। सर्वगुणसंग्रहार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः एकोऽयमिति। उदकत्वजातियोगादेकत्वं न विवक्षितं। किं तर्हि विशिष्टमात्मानं स्वभावकुटकद्रव्यं तदेव च गुणान्तरयोगादन्यत्वेन लोके व्यपदिश्यते ॥ ॥

भा॰कि॰ ६ उभयमिति॥ आम्नायस्य हानियतस्वरात्तिर्वेदेषु गुणानां भेदकत्वं। लोके तु भयथा व्यवहारः। गोपिंडो वत्सा घवत्स्वामिभेदाच्च यविक्रयादिषु मूल्यादि अ॰१ ख॰१
दादौ देश्य वद्भणते स स्वायमिति प्रत्यभिज्ञानात् अभेदेनापीति प्रश्नः किंपुनरिति। अत्रेति शास्त्रे उदात्तमेवेति। तस्मात् शास्त्रे हितत्वोच्चारणाभावा
न्नांतरीयकत्वादुच्चार्यमाणोपि गुणाः प्रयत्नमंतरेणाप्न विवक्षितः इत्यर्थः। मधेवं कथमन्यत्रोक्तं उदात्तनिपातनं करिष्यते इति। यावत्तातत्राप्य

उभयमिदं गुणेषूक्तं भेदका अभेदकाश्चेति। किंपुनरत्र न्याय्यं। अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यं कुत एतत् यदयमास्थिदधिस
६ क्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इति उदात्तग्रहणं करोति यदि भेदका गुणाः स्युः उदात्तग्रहणमेवोच्चारयेत्। यदि तर्ह्यभेदका गुणाः
अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तत्स्वरितादेः स्वरितान्ताच्च प्राप्नोति। नैष दोषः। आश्रीयमाणो गुणो भेदको भ
वति। तद्यथा शुक्लमालभेत। कृष्णमालभेत तत्र यः शुक्ले आलब्धव्ये कृष्णमालभते न हि तेन यथोक्तं कृतं भ
वति॥

विवक्षा प्राप्नोतीति नैष दोषः। तत्रापि हि सूत्रे नैतरत्नमइति वचनादादेशस्य यः स्वरः प्राप्तस्तस्मिन्नुच्चारयितव्ये उदात्तो बाह्यप्रयत्नेन विवक्षार्थो वि एम॰
ज्ञायते। एवमनुनासिकस्य प्रयत्नाधिक्येनोच्चारणं विवक्षार्थमेव उक्तः ऊं इतियथा। अन्ये त्वाहुः। एकश्रुत्या सर्वत्र आशीयमानं इति। कश्चिद्दात्तो ६
च्चारणं तद्विवक्षार्थमिति। अनुदात्तादेरिति अनुपलक्षणार्थ्या अनुदात्तप्रकृतिः स्यादिति प्रश्नः उत्तरे लक्षणग्रहणमेव कुर्यादित्यभिप्रायः ॥ ॥
ति

व्याख्यानतः॥ इति प्रश्नः अद्रुमिस्याकरात्तलेसिद्धेमालादीनां चेति मालाशब्दस्य हृद्यार्थतानुपादानस्याकारप्रश्नेषु निश्चयः इत्यर्थः इदं तर्हीति। ननु तव्यपा
ना आदैचोराहकाननविर्ध्यति। नैतत् सिन्नत्र संज्ञाविधावादैचोभाव्यं तेर्किंतु ऐभिरणत्वात् त्रिमात्रचतुर्मात्राणामग्रहणात्तत्र प्रसंगाद्दृद्धिगुणवि

असंदेहार्थस्तर्हि तकारः। ऐजित्युच्यमाने संदेहः स्यात् किमिमावैचावेवाहोस्विदाकारोप्यत्र निर्दिश्यत इति। संदेहमात्रमेत
द्भवति। सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति। त्र्यादीनामग्रहणमिति व्या
ख्यास्यामः। अन्यत्रापि ह्ययमेवंजातीयके बहुलं प्रयत्नं करोति तद्यथा। औतोम्शसोरिति॥ इदं तर्हि प्रयोजनं आन्तर्य
तस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति। खट्वइंद्रः खट्वेंद्रः खट्वाउदकं खट्वोदकं खट्वाईषा
खट्वेषा खट्वाऊढा खट्वोढा। खट्वाएलका खट्वैलका। खट्वाओदनः खट्वौदनः। खट्वाऐतिकायनः खट्वैतिकायनः। खट्वाओ
पगवः खट्वौपगव इति। अथ क्रियमाणेपि तकारे कस्मादेव त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा
न भवन्ति। तपरस्तत्कालस्येति नियमात्। ननु तः परो यस्मात्सोयं तपरः नेत्याह। तादपि परस्तपरः। यदि तादपि परस्त
परः ऋदोरप्पित्येव हि स्यात् यवः स्तवः लवः पवः इत्यत्र न स्यात्। नैष तकारः। कस्तर्हि। दकारः। किं दकारे प्रयोजनं। अथ किं त
कारे यदसंदेहार्थस्तकारः दकारोपि॥ अथ मुखसुखार्थस्तकारः दकारोपि वृद्धिरादैच् ॥ ॥

धोतेषामपि प्रसंगात् निषेधायतपरत्वाएवं स्थिते चोदयंति। यदोजर्थस्तकारस्तेनाकारस्य संबंधाभावात्कथमादित्येतत् पदं व्यक्तेता स्येयेनोन
र्थे तत्कारस्थोच्यते आनुबंधिकं त्वाकारार्थं संज्ञापकद्वारेणास्याकारप्रश्ने विज्ञायमाने प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति सतितत्तकारेणाकारस्य स्वरूप
प्रतीतिः स्पष्टा भवतीति तकारसहितस्याकारस्य संनिधानुकार्यं प्रतिपादनार्थं वलादिभत्कत्वेत्रि सत्याशादित्येतत्संसिद्धं॥ ॥ ॥

भा॰कै॰ ७

२९

इको गुणवृद्धी। इग्ग्रहणात्ति। मिवक्ष्यमाणज्ञापकत्रयादाकारादिनिवृत्तिसिद्धेः किमेवमुपादीयते इग्ग्रहणमिति प्रश्नः। आत्संध्यक्षरेति। आकारादीनां स्थानित्वनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः। आकारस्यान्तर्यात् स्थानिवृद्धिविधावभावाद्विशेषाभावाद्वाकारस्य ज्ञातोऽलोपस्तु तिलोपविधानाद्दकारस्य गुणप्रसंगः। उदाहरति। याता वाता इति। ग्लायतीति। एचो द्विमात्रत्वाविशेषात्स्यत्राधिकाभावादेकारोपदेशे ऐकारो गुणः स्यात् उंभितेति। भकारस्यार्धमात्रत्वादोकारो गुणः स्यात्।

इको गुणवृद्धी। इग्ग्रहणं किमर्थम्। इग्ग्रहणमात्संध्यक्षरव्यंजननिवृत्त्यर्थम्। इग्ग्रहणं क्रियते आकारनिवृत्त्यर्थं संध्यक्षरनिवृत्त्यर्थं व्यंजननिवृत्त्यर्थं च। आकारनिवृत्त्यर्थं तावत्। याता वाता। आकारस्य गुणः प्राप्नोति। इग्ग्रहणान्न भवति। संध्यक्षरनिवृत्त्यर्थम्। ग्लायति म्लायति। संध्यक्षरस्य गुणः प्राप्नोति। इग्ग्रहणान्न भवति। व्यंजननिवृत्त्यर्थम्। उंभिता उंभितुम् उंभितव्यम्। व्यंजनस्य गुणः प्राप्नोति। इग्ग्रहणान्न भवति। आकारनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्य गुणो भवतीति। यदयमातोनुपसर्गे क इति ककारमनुबंधं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। कित्करण एतत्प्रयोजनं किति इत्याकारलोपो यथा स्यात्। यदि चाकारस्य गुणः स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात्। गुणे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्यात् गोदः कंबलद इति। पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्य गुणो भवतीति ततः ककारमनुबंधं करोति। संध्यक्षरनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः। उपदेशसामर्थ्यात् संध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यति। व्यंजननिवृत्त्यर्थेनार्थः (margin: नापि)। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न व्यंजनस्य गुणो भवतीति। यदयं जनेर्डं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। डित्करण एतत्प्रयोजनं डिति टिलोपो यथा स्यात्। यदि व्यंजनस्य गुणः स्यात् डित्करणमनर्थकं स्यात्। गुणे कृते त्रयाणामकाराणां पररूपेण सिद्धं रूपं स्यात् उपसरजो मंदुरज इति। पश्यति त्वाचार्यो न व्यंजनस्य गुणो भवतीति ततो जनेर्डं शास्ति ॥

पररूपेणेति। अतो लोपस्तु न भवति। आर्द्धधातुकोपदेशे यदकारांतं तस्य लोपविधानात्। उपदेशसामर्थ्यादिति। प्रतिपत्तिलाघवार्थमेकारादेरुपदिष्टत्वात् (margin: एम॰ ७) यदयं जनेरिति। यद्येवमिग्ग्रहणमनर्थकं विधीयमानो ज्ञापकेनर्व्यंजनस्यानिरस्तत्वादिग्ग्रहणाभावात्सर्वादेशः प्राप्नोति। मिदर्मिदिरित्याश्रयणादिकारस्यै-वभविष्यतीत्यदोषः ॥ ॥

मात्रावदिति। विशेषणमिति यादृशाय सकलज्ञापकात्त्रयस्यैकेविदाहुः। टकः। किमेवं ज्ञापके नाकारनिवृत्त्यर्थत्वेनिराकृतो यदप्युच्यत इति ज्ञापकाद्ये पोऽप्रयुक्तार्थानुपस्थापितत्वात् सर्वेन कमेवमसर्वज्ञापकमंगोपन्यासं कृत्वा यथाभवं ज्ञापकसमर्थनं कर्त्तव्यम्। आयादयोऽपीति। ऐकारौकारयोरा-स्याकृतरूपश्रवणार्थत्वादिति भावः। यं विधिमिति। आयादेशस्यैकारो निमित्तमित्यायादेशो न बाध्यते। न हि तत्राप्यस्मिन्नेवं पाठः कर्तुं

नैतानि संति ज्ञापकानि। यत्तावदुच्यते कित्करणं ज्ञापकमाकारस्य गुणो न भवतीति उत्तरार्थमेतत्स्यात् तुंदशोकयोः परिमृजापनुदोरिति। यत्तर्हि गापोष्टगिति अनन्यार्थं ककारमनुबंधं करोति। यदप्युच्यते उपदेशसामर्थ्यात्संध्यक्षरस्य गुणो न भवतीति। यदि यत्संध्यक्षरस्य प्राप्नोति तदुपदेशसामर्थ्याद्बाध्यते। आयादयोऽपि तर्हि न प्राप्नुवंति। नैष दोषः। यं विधिं प्रत्युपदेशो नर्थकः स विधिर्बाध्यते। यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते। गुणं च प्रत्युपदेशो नर्थकः। आयादीन्पुनर्निमित्तमेव। यदप्युच्यते जनेर्डवचनं ज्ञापकं व्यंजनस्य गुणो भवतीति। सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति। न च जनेर्गुणेन सिध्यति। कुतो ह्येतत्। जनेर्गुण उच्यमान अकारो भविष्यति न पुनरेकारो वा स्यादोकारो वेति। आंतर्यतोऽर्धमात्रिकस्य व्यंजनस्य मात्रिकोऽकारो भविष्यति। एवमप्यनुनासिकः प्राप्नोति। पररूपेण शुद्धो भविष्यति। एवं तर्हि गमेरप्ययं डो वक्तव्यः। गमेश्च गुण उच्यमान आंतर्यत ओकारः प्राप्नोति। तस्मादिग्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

गम

त्पापात्तरत्यादिरूपासिद्धिप्रसंगात्। नव्यात्मेति च निपातनादात्वं गुणाच्च भविष्यतीति पररूपेणेति। रूपग्रहणस्यैतदेव प्रयोजनं गमाद्यकारस्य रूपं तादृगेव यथा स्यादिति। गमेस्त्वप्यमिति। सप्तम्यां जनेर्ड इत्यतो न्येष्वपि दृश्यत इत्यत्र ड इत्युवर्तमानं गमेरपि विधीयत इत्यज्ञापकं डित्वमिति व्यंजननिवृत्त्यर्थमत्राश्रितं ॥ ॥

भस्केच अ०१पा०१
८ संज्ञयेति। गुणाद् अनुवृत्तैव गुणाद् इकोऽधिकः सिद्धत्वादिति। यं गुणवृद्धिग्रहणमाश्रित्य गुणवृद्धिशब्दव्यापारार्थे विज्ञायते तेन गुणाद्यन्वयोपेतानां वृद्धिरित्येवं यावद्वृद्धिरिति विज्ञायते। अथवा गुणवृद्धिमात्रग्रहणे गुणवृद्ध्यधिकाराद् एव सिद्धे पुनर्गुणग्रहणं वृद्धिशब्दव्यापाराश्रयणार्थं विज्ञायते। वृद्धिरित्येवं यावद्वृद्धिरिति विज्ञायते। अथवा... देशादिति। पूर्वसूत्रे संज्ञिसंबंधस्योपात्तत्वाद् शब्दवृद्धिशब्दस्तादृश उत्तरत्रानुवर्तते इति आदेशमिच्छति। तेनेतत्तद्वृत्तीयं वृद्धिरित्यनुवर्तमान आदेशादिति।

यदीग्ग्रहणं क्रियते द्यौः पंथाः सः इममिति एतेपीकः प्राप्नुवंति। संज्ञया विधाने नियमः संज्ञयायेविधीयंते तेषु नियमः किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात्। कथं पुनरंतरेण गुणवृद्धिग्रहणमिकोगुणवृद्धी स्यातां। प्रकृतं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतं। वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति। यदि तदनुवर्तते अदेङ्गुणो वृद्धिश्चेत्यदेङां वृद्धिसंज्ञापि प्राप्नोति संबंधमनुवर्तिष्यते। वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति। वृद्धिरादैच्च तत्त्स्थो गुणवृद्धी इति गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते। आदेङ्ग्रहणं निवृत्तं। अथवा मंडूकगतयोऽधिकाराः यथा मंडूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छंति तद्वदधिकाराः ॥

इंद्रः प्रत्यायपत्तस्यादैचां गुणसंज्ञाप्राप्नोतीति संबंधं इति संबध्यत इति संबंधं कर्मणि घञ्नपुंसकस्याभिधेयलान्नपुंसकनिर्देशः आदेङ्ग्रहणं राम०
वृद्धिग्रहणमदेङ्गुण इत्यत्रानुवर्तते तादेङ्गुणैर्न संबध्यते इह त्वनुवृत्तसमादैचेति हणिताकां तारोत एग यत्पाणिस्वस्यागोपादाने। अथ वेति। वृद्धिशब्दस्येहाकांक्षाशब्दपरस्थानेन तदेङ्गुणस्त्र ॥ ॥ ॥

अथ चेकयोगः क्रियेत एको भवति। ध्याह्रियते वृद्धिरादैजदेङ्गुणो भवतीति एकवाक्यत्वं संपद्यते। यद्यपि प्रतिपत्तिकाले भवति क्रियाभिद्यते तथाप्येककालप्रतिपत्तिरित्यादैचां वृद्धिसंज्ञादेङ् संबद्धगुणसंज्ञेति नास्ति वृद्धिसंज्ञाया अदेङ्भिः संबंधः अथवा न्यवचनादिति। यथा कप्रत्ययेना... गावाध्यते। असंदिग्धत्वादन्वकाशत्वात्। यथा बकविधिः अणस्तु विपर्ययात् एवमदेङ्गुणस्य त्रयवृद्धिग्रहणमनुवर्तमानं संदिह्यते किमुत्सार्यो वैहावद्वृद्धिः अथेहार्थो प्रति। सानकाशा च वृद्धिसंज्ञातास्यमित्र नास्ति गुणसंज्ञात्तत्वायदैचं रेहान्निरवकाशत्वाच्च वृद्धिसंज्ञा संबंधमदेङां वा

दोबा

अथवा एकस्योगः करिष्यते वृद्धिरादैजदेङ्गुणः ततदकोगुणवृद्धी इति। नैवैकयोगे अनुवृत्तिर्भवति। अथवान्यवचनाच्चकाराकरणात् प्रकृतापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति अल्पस्याः संज्ञाया वचकारस्य चानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृताया वृद्धिसंज्ञाया गुणसंज्ञा बाधिका भविष्यति यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति। नात्र
अपवादस्यापि तत्र अनुवर्तते तेन नामविधयो न चानुवर्तनादेव भवंति किं तर्हि पलाद्वंतीति। अथवा उभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥

घतोमत्ययसंज्ञात्तु संज्ञि शिष्टे विशेषसंयुक्ताधिकारे गोवि धीयमानाकृत्यादिसंज्ञा विषये प्रवर्तते। अथवेति। विभाषा तिलमाषोमेस्यत्र हि उमाभग्यो स्वात्परत्वात् वनोपोपोचो दितायंप्रवत्र्यग्रहणा स्यानुवृत्ति राश्रिता। अनुवर्तमानस्य व्यत्ययलाभ्याद्यो दिहिशास्यादिभिर्न संबध्यते अपि तु विभाषाप्रकृत्यायत्तेन्विति लादिभिरेव संबध्यते तथेहापि वृद्धिग्रहणं वैत्यमानुवर्तमानमपि लाभावादेदेङ्गुणैर्न संबध्यते इह पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं यत्नो भवति। अथवेति अपेक्षालक्षणं लोकिकमधिकारमाश्रयति समुदायस्य चापेक्षायां नास्त्येतदनंतरस्यापि विधिर्भवति प्रतिषेधो वो गुणस्यैवापेक्षा
अदेङ्गुण २ न २ युक्तेति समुदायस्य भेदाभावात ॥ ति ॥
घ

भाके० ८ गु अ० १ प० १

किंपुनरिति। उभयथा संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः। तत्रांगस्य गुण इति षष्ठीनिर्देशाद्विज्ञातादलोऽन्त्यस्येत्यस्य परिष्ठितेऽन्त्यस्य लिकत्वान्नियमन परिपूर्णेमिको
गविशेष्यते अंतस्यांगस्य गुणो भवतीति स च भवन्नलोऽन्त्यस्य भवति। तदा लोऽस्य शेषो भवति। यदा त्विग् स्येति पूर्वमेवान्त्यमलं षष्ठी नीयते। अंगस्य
स्य गुण इति पश्चादिकां स्योऽभिविशेष्यते। तदा तस्यापि विशेषणत्वात्केवलो भवति। अथ संगस्येति गुणाद्धि विधौ न स्थानषष्ठी किं तर्हि इगायेक्षयाः चय
वयवहोतदा स्थानषष्ठ्यभावादलोऽन्त्यस्येत्येतस्यानुपस्थानमिति तदपवाद एवोऽभवति अप्राप्य तु मानमेव। हि वाक्यभेदेन प्राप्तस्य बाधस्योगात्·

किंपुनरयमलोऽन्त्यशेषः। आहोस्विदलोऽन्त्यापवादः कथं चायं तच्छेषः स्यात्कथं वा तदपवादः यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च
अलोऽन्त्यस्य विधयो भवंति इको गुणवृद्धी अलोऽन्त्यस्येति ततोऽयं तच्छेषः अथ नानावाक्यं। अलोऽन्त्यस्य विधयो भ
वंति। इको गुणवृद्धी। अंत्यस्य चानंत्यस्य चेति ततोऽयं तदपवादः ।। ।। ।। ।। ।। ।।

तत्रांगाव्यवस्यस्यत्र तत्र स्थितस्य इको गुणवृद्धी इत्यर्थः संपद्यते समुच्चयस्य संभवान्नोपन्यस्तः न हि युगपद्द्वौ षष्ठ्यर्थौ संभवतः स्थानेऽयोगो एम०
व्यवयोगश्चेति विकल्पोपितस्य भवति एकत्वात्स्यार्थस्य तत्स्यात्तच्छेषतदपवादावेवात्र शंकितौ। यद्येकमिति। अनेकयोगव्यवहितयोरप्येक
मित्कार्यमदेशेश्वस्य निमित्तसंनिधापितयोः संज्ञाविभावाद्विशेषणभावादेकवाक्यत्वोपपत्तेः। अथ नानेति। अंगस्येत्यायेक्षणावयवषष्ठ्यामि
कः [illegible] स्थानित्वात्तद्विशेषणत्वादंगस्यानुपस्थानमलोऽन्त्यस्येत्येतस्य तत्रस्थानयोर्भिन्नविषयत्वान्नानावाक्यत्वे ।।

वणविरो

ग१

वृद्धिगुणाविति। मिदादीनामनिगंतत्वादलोऽन्त्यस्येत्येतदंगमिकग्रहणेन संनिपतितीतिषु प्रदेशेषु विग्रहणं कर्तव्यं। दोषांतरमप्याह सर्वादेश
प्रसंगश्चेति। अंगस्येत्येतद्वंद्वेन सर्वांगेषु व्याप्रियते तत्र गंतेष्वेवालोऽन्त्यस्येति विधिस्तत्र तु बह्व्यात्त्रेत्येस्य नयते हात एवात्र तेति सर्वा

कस्मात्र विशेषः वृद्धिगुणावलोऽन्त्यस्येति चेन्मिदिम्रजिपुगंतलघूपधर्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्रहणं वृद्धिगुणावलोऽन्त्यस्येति चे
न्मिदिम्रजिपुगंतलघूपधर्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्रहणं कर्तव्यं मिदेर्गुण इक इति वक्तव्यं। अनंत्यत्वाद्धि न प्राप्नोति मृजेर्वृ
द्धिः इक इति वक्तव्यं अनंत्यत्वाद्धि न प्राप्नोति पुगंतलघूपधस्य गुण इक इति वक्तव्यमनंत्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। ऋच्छेर्ऋति
गुण इक इति वक्तव्ये अनंत्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। अह दृशोर्ऋदि गुणः इक इति वक्तव्यं अनंत्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। क्षिप्रक्षुद्रयोर्गु
णः इक इति वक्तव्यं अनंत्यत्वाद्धि न प्राप्नोति सर्वादेशप्रसंगश्चानिगंतस्य। सर्वादेशश्च गुणोऽनिगंतस्य प्राप्नोति। यातास्ता
ता। किं कारणं। अलोऽन्त्यस्येति षष्ठी चेवह्यन्त्यमिकमुपसंक्रान्ता। अंगस्येति चस्थानषष्ठी तद्यदिदानीमनिगंतमंगं तस्य
गुणः सर्वादेशः प्राप्नोति नैष दोषः। यथैव ह्यलोऽन्त्यस्येति षष्ठ्यन्त्यमिकमुपसंक्रान्ता एवमंगस्येत्यपि स्थानषष्ठी। तद्य
दिदानीमनिगंतमंगं तत्र षष्ठ्येव नास्ति कुतो गुणः कुतः सर्वादेशः एवं तर्हि नायं दोषः समुच्चयः पूर्वापेक्षो यं दोषः स्यर्थेवा
यं चः पठितः मिदिमृजिपुगंतलघूपधर्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्रहणं सर्वादेशप्रसंगश्चानिगंतस्येति। मिदेर्गुणः इक इति व
चनादंत्यस्य न अंत्यस्येति वचनादिकोऽनंत्यस्य च गुणः स सर्वादेशः प्राप्नोति। एवं सर्वत्र०

देशो गुणः प्राप्नोति। षष्ठ्येव हीति। अंगस्येति षष्ठ्युच्चारितैवान्त्यमलं नीतेति नास्याः अपरं रूपमस्तीति नास्ति सर्वादेशगुणप्रसंगः पूर्वापेक्षोऽयमि
ति मिदादिविग्रहणं कर्तव्यमित्यत्रैवार्थे हेतुत्वेनेदमुपात्तमित्यर्थः उच्यते चोति। मिदेरिति चोदनायां ।। ।। ।।

मा॰कै॰ इङ्मात्रस्येति। यद्यंगस्येतिइगपेक्षा अवयवषष्ठी तदन्त्योपस्थेसस्यनिमित्ताभावात्स्तुपस्थानं स्थानषष्ठीह्रस्वोपस्थानेतिमित्रं ततस्त्रांगावयव ३॰१-२॰१
१० स्यान्त्यस्यानंतस्यचेकोगुणःप्राप्नोतीतिदोषःह्रस्वस्यगुणइति। समानन्यायत्वादेतदुक्तंत्र्यंगस्यावयवो यो इक्ह्रस्वस्तस्यगुणइतिनतत्रेकारिभा

कार्द्धधातु अस्तुतर्हि तदपवादःइङ्मात्रस्येति चेत्तुसिसार्वधातुकार्द्धधातुकङ्गस्वाद्योर्गुणोयत्नंत्य प्रतिषेधःइङ्मात्रस्येति चेत्तुसिसार्व धातुकेङ्गस्वाद्योर्गुणोयत्नंत्यस्य प्रतिषेधोवक्तव्यः तुसिगुणःसयथेह भवति। अलुहत्सुरविभुरिति।। एवमनेनितुःपर्यवेवि षुः अत्रापिप्राप्नोति। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणःसयथेह भवतिकर्त्तोहरणोनयति। तरति। भवति। एवमीहितारीहि तुमित्यत्रापिप्राप्नोति। ह्रस्वस्यगुणःसयथेहभवति हे अग्ने हे वायो इति। एवं हे अग्निचित हे सोमसुत इत्यत्रापि प्राप्नोति जसिगुणःसयथेहभवति। अग्नयो वायव इति। एवमग्निचितः सोमसुत इत्यत्रापि प्राप्नोति ऋतोङिसर्वनामस्थानयोर्गु णःसयथेह भवति कर्त्तरि कर्त्तारौ कर्त्तारः इति। एवं सुकृति सुकृतौ सुकृत इत्यत्रापि प्राप्नोति घेर्ङितिगुणःसयथेहभ वति अग्नये वायवे इति। एवमग्निचिते सोमसुते इत्यत्रापि प्राप्नोति ओर्गुणःसयथेह भवति बाभ्रव्यो माण्डव्य इति एवं प्रो
सुश्रुत सौश्रुत इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ ॥

घोपतिष्ठते निर्दिष्टस्थानिकत्वात् अन्येत्वाहुः अत्रापि परिभाषोपस्थाने सति इक्स्थानेऽपि शेष्यते ह्रस्वस्येकोगुणो यथास्याद् दीर्घस्य मा भूदिति रुप॰
ओर्गुण इत्यत्राप्यस्याउपस्थानम् अनंत्यस्याप्युकारस्य गुणार्थं असति ह्यस्याउपस्थाने गत्येतिस्यान्नच तोस्यादं गो ओकारेणा विशेष्यतत्तत्कारो १०
तस्यैवांगस्य गुणः स्यात् ॥

स्यात्॥२ दि

पुगंतेति॥ भेत्स्यादौ गुणोऽपि हेपुनः श्रुतिर्नियमार्थे लघूपधस्यैहि ते स्यादौ न भविष्यति नापि हे अधि विस्यादौ उभयनियमात्प्रयाणादितिभावः
ननु भेत्स्येति कास्यन्द्र पयती तिपकास्य चपथ्यास्या इति विध्यर्थे मे ततो नेतदस्ति पुंकि अंतः पुंगतः लघ्वुपधालघूपधा ततः समाहार
द्वंद्व निर्देशइत्यं त्वसम्यगेतोनन भाव्यं। प्रकृतस्येति। एकेनवाक्येनतनियमद्वयस्याभावात्प्रकृतस्यैव यणस्यनियमः स्यात्पुगंतलघूपधस्ये

नैषदोषः पुगंतलघूपधग्रहणमनंत्यनियमार्थे पुगंतलघूपधग्रहणमनंत्यानियमार्थं भविष्यति। पुगंतलघूपधस्यैवा नंत्यस्य नान्यस्यानंत्यस्येति। प्रकृतस्यैव नियमः स्यात् किंच प्रकृतं सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति। तेन भवेदिहनि यमात्तस्मात्तरीहितारीहितुमीहितव्यमिति। ह्रस्वाद्योर्गुणास्तु नियतः सोऽनंत्यस्यापि प्राप्नोति। अथाप्येवं नियमः स्या त्पुगंतलघूपधस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेवेति एवमपि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणोऽनियतः सोऽनंत्यस्यापि
ईहितुं प्राप्नोति ईहिता ईहितव्यमिति। अथोभयतोनियमः स्यात् पुगंतलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः सार्व धातुकार्द्धधातुकयोरेव पुगंतलघूपधस्येति। एवमप्ययं जुसि गुणोऽनियतः सोऽनंत्यस्यापि प्राप्नोति अनेनि
नुःपर्यवेविषुरिति ॥
वसार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति ननु सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेव पुगंतलघूपधस्येति अध्यापयति। अनंतरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा इत्याश्रितेतिभावः अध्यापयति अधुपयाप्यवादेनोच्यते आतुस्यादिन्यायाश्रयणेन वा॥ एकस्मिन्वाक्ये नियमद्वयेन लभ्यते॥ एव मपीति। अनेनितुःपर्यवेविषुरित्यत्र लघूपधं चांगं सार्वधातुकं चास्तीति जुसिचेति गुणः प्राप्नोति हेपि च व्यक्तेपुरुद्वै इत्यादौ चा पुरुद्व
लघूपधत्वासनंत्यस्य गुणोऽपरिहृतः ॥

ष

भा॰कै॰ एवंतर्हीति। परस्परानपेक्षयोः स्वस्वनिमित्तप्रवृत्तसन्निधानयोर्द्वयोः परिभाषयोः प्रदेशेषु स्वकार्यप्रतिपादनं। तत्र यदि कथंचिदेकविषये अ॰१पा॰१
११ संनिपातो भवति नैतावता परस्य स्थानापेक्षाभवतीत्यर्थः अन्यस्येवेति। अंतरशब्दो विशेषवाचीति अन्यांतरशब्दयोर्विरुद्धः प्रयोगोत्र पूर्वोपपत्या
प त। चयनमिति अलोंत्य परिभाषायाः प्रयोजनाभावादत्रानुपस्थानमित्याशयः व्यापकः इति। कथमत्रेक परिभाषोपतिष्ठतेत्यावतांचदूतिष्ठ
× तया ४ नानिर्दिष्टे अत्रानु अचइति अस्यां विशेषणेपि ययोरास्वः स्थानित्वाभावादद्वियहस्तोनलिंगेनेकपरिभाषात्रायुपतिष्ठतस्वाभिधातर

एवंतर्हिनायंतद्वेषः नापितरपवादः अन्यदेवेदं परिभाषांतरमसंवद्धमनयापरिभाषयापरिभाषांतरमिति चमत्कारो श्री
यः पठेति। नियमार्थिको गुणावृद्धीभवतो विप्रतिषेधेनेति यदि वायं तद्धेषः स्यात्तेनेवतस्यायुक्तो विप्रतिषेधः अथापितं
दपवादः उत्सर्गापवादयोरप्ययुक्तो विप्रतिषेधः तत्र नियमस्यावकाशः राज्ञः क च रा ज को यः इको गुणावृद्धी इत्यस्यावकाशः
चयनं चायकः लवनं लावकः इहोभयं प्राप्नोति मेद्यति मार्ष्टि। तिइको गुणावृद्धी इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रति
षेधः। विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वश्चायं योगः परो नियमः इष्टवाचीपरशब्दः विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति एवमप्य
युक्तो विप्रतिषेधः द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः किंतर्हि
व असंभवोपि स चास्त्यत्रासंभवः कोसावसंभवः इहतावत् लेभ्यः लूनेभ्य इति एकः स्थानी द्वावादेशौ न चास्ति संभवः यदेकस्य स्था
निनो द्वावादेशौ स्यातां इहेदानीं मेद्यति मेद्यतः मेद्यंति। तिद्वौ स्थानिनौ एकः आदेशः न चास्ति संभवः द्वयोः स्थानिनोरे

ति। इक इति वचनादिकारस्य प्राप्नोति अलोंत्यस्ये (कः आदेशः स्यादित्येवोऽसंभवः सत्येतस्मिन्नसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः ॥
तिवचनादिकारस्यानेष्टप्रसंग इति। इष्टासिद्धेरित्यर्थः यथोद्देशपक्षेचपरिभाषयोः पौर्वापर्ये न तु कार्यकालत्वात्। द्विकार्ययोग इति। द्वाभ्यां कार्याभ्यां एम॰
योगो यस्य स एकस्थानिनः स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः नावश्यमिति द्विकार्ययोगस्याभावेप्येकः संभवो विप्रतिषेध इत्यर्थः इहतावदिति। दीर्घलं ११
ञ्य घयस्येनेति विधीयते एतत्फलं नंतरेण च संभवोस्ति यत द्वयोः स्थानस्थेन तिमित्रेनानंतर्यस्यात। इहेदानीमिति। मिदेः स्थेकाष्ठीसत्यघनयवसंवे
ये हेतदेकारस्य गुणेन भाव्यं यथास्थानपठीत दालोंत्यस्येति च वना तस्कारस्य न चास्ति संभवो युगपदुभयोर्गुणास्ये त्यर्थः ॥ ॥

एवमपीति। परीदं नारभ्येत गुणावृद्धीकस्य स्यातां। अलोंत्यस्येति चेत्। येननाप्राप्तिन्याये न तद्धस्यापवादत्वाद्विप्रतिषेधा

एवमप्ययुक्तः। द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति। अनवकाशश्चायं योगः। ननु च इदानी
मेवास्यावकाशः प्रक्तः चयनं चायकः लवनं लावक इति। अत्रापि नियमः प्राप्नोति। नाप्राप्ते नियमे यं योग आ
रभ्यते। यावता चनाप्राप्ते नियमे अयं योग आरभ्यते तस्यापवादोयं योगो भवति। उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रति
षेधः अथापि कथंचिदिको गुणावृद्धी इत्यस्यावकाशः स्यात् एवमपि विप्रतिषेधादिको गुणो भवति मेद्यति मेद्यतः ×यथेह॰
मेद्यंति। एवमिहापि स्यात् अनेनिजुः पर्यवेविषुरिति। एवंतर्हि वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति यद्ब्रूयात्तदिकस्त्येत
त्रोपस्थितं द्रष्टव्यं किं कृतं भवति द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते। तत्र कामचारः गृह्यमाणेनेकं विशेषयितुं इ
का वा गृह्यमाणं यावता कामचार इह तावन्मिदिमृजिपुंतलघूपधर्छिदृशिक्षिप्रसृत्येषु गृह्यमाणेनेकं विशे
षयिष्यामः एतेषां य इगिति इहेदानीं जुसि सार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणे क्षिकाद्गृह्यमाणं विशेषयिष्या
मः एतेषां गुणो भवति इकइति ताना चिति ॥ ॥

नुपपत्तिरित्यर्थः एवं क्रोष्ट्रीयमतं असंवद्धपरिभाषांतरवत्तश्चतोपपद्यते। एवंतर्हीति। [illegible] प्रदेशार्थत्वादनयोः परिभाषयो
र्गुणलोपस्येरा संबंधाभावात प्रदेशवाक्यपर्यालोचनया वाक्यार्थस्यावच्छानमित्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥

भा·कै·च·
१२

अथवेति। तद्धेयपक्षेदोषपरिहारः॥ ञिप्रत्ययोरपीति। अत्रचयोर्विभागः क्रियते चुरादीनां णिजादिपरं लुप्यते। ततः पूर्वस्य च गुण इति अत्र अ०१-७०१
चस्वरितत्वात् ञित्प्रत्ययेवानुवर्त्तते। चुरादयो निवृत्ताः। तेषां तु यशादिलोपे सत्यागुणा इति गुणो भवति असिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वमनि
त्यत्वान्न भवति। तत्र ञित्प्रत्ययोर्णा आदिः प्रकारोटकारस्थलस्याद्यणादेः परं लुप्यते तस्मादेकचप्रणादेः पूर्वस्य च गुण इति सिद्धं ज्ञोपिदुज्ञोप्टे

अथवा सर्वत्रैवात्र षष्ठी निर्दिश्यते। इहत्वावन्निर्देशित्यविभक्तिको निर्देशो प्रियणः निर्देशितो। अथवा षष्ठी समासो भवि ·चे·
ष्यति मिदंशमिदि निर्देशिति। पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्येति। कथं तर्हि पुकि अ
तः पुगन्तस्य लघ्वी उपधा लघूपधा। पुगन्तं च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघूपधस्येति। अवश्यं चैतदेवं वि
ज्ञेयं अङ्गाविशेषणे हि सतीह प्रसज्येत भिनत्ति छिनत्तीति। अरत्नेरपि प्रश्लिष्टनिर्देशोयं अरुति अ आ अस्तां
पा·ऊ·अ·७·३ अच्छत्सस्तामिति। रस्येरपि योगविभागः करिष्यते। उरङ्गुणो भवति। ततो दृशे। दृशो ऋत्रिग्रुणो भवति। उरित्ये
वङ्गित्प्रत्ययोरपि यणादेर्यणगुणात्तीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यस्सर्वग्रहणं करोति तत्स्येतत्प्रयोजनं
इकोपथस्यात अनिको माभूदिति ॥ ॥

इति पणादिपरमितिपंचमी समासस्यादि तर्हि पुगन्तलघूपधस्येति षष्ठीनिर्दिश्यते। तद्धेयपक्षाश्रयणाच्चात्रैकदेशभावानोपतिष्ठते। ·एम०·
तदास्य गुणस्यानिष्टस्य लाङ्गिनमित्यादौ ङ्किति चेति निषेधोनप्राप्नोतिपथ्यात्मे गवापनरति। नैव दोषप्रसङ्गः। किन्तु विधानात्तज्ञापका १२
इनिमित्तात्वेविलघूपधगुणस्य प्रतिषेधो भविष्यति ॥ ॥ कु १ ॥ ॥

ओ
रुणविधाविति। क्वचित्र निर्दिश्यत इति नओम्वहितेनसंबंधः क्वचिद्धि निर्दिश्यत एव कं गुणस्यादेः सत्तेहौ द्विरिति। नत्रहि सत्रे भिमतस्य

अथवृद्धिग्रहणं किमर्थं। किं विशेषेणाहृद्धिग्रहणं चोद्यते। न पुनर्गुणग्रहणमपि यदि किं चिद्गुणग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति
वृद्धिग्रहणस्यापि तद्भवितुमर्हतीति को वा विशेषः। अयमस्ति विशेषः। गुणविधौ न क्वचित्स्थानी निर्दिश्यते तत्रावश्यं
स्थानिनिर्देशार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यं वृद्धिविधौ पुनः सर्वत्रैव स्थानी निर्दिश्यते। अचोञ्णितीति। अत उपधायाः तद्धिते
ष्वचामादेरिति। अत उत्तरं पठति। वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थं। वृद्धिग्रहणं किमर्थं किमर्थमुत्तरार्थं। क्ङिति चेति प्रतिषेधं वक्ष्यति·
स वृद्धेरपि यथा स्यात्। न्यमृक्षन्। ञ्किति प्रत्यये बहुहेः प्रसंगः स्यावतानिति त्यक्ष्यते। नचमृत्यर्थे। प्रवेज्ञेर्दे द्विरविशेषेण
क्ष्यते। सा क्ङितिमाभूत्। मृष्टः मृष्टवानिति। इहार्थं चापि मत्स्यर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यं। मज्ञेर्दे। द्विरविशेषेणोच्यते। से
कोपधस्याद निको माभूदिति। मृत्यर्थमिति चेद्योगविभागात्सिद्धं। मत्स्यर्थमिति चेद्योगविभागः करिष्यते। मृजेर्दे
द्धिरचः ततो ञ्णिति ञितिणितिवृद्धिर्भवति। अचइत्येवं यथा चोद्व्रिरुच्यते। न्यमार्क्षदपि द्वि: प्राप्नोति। अटिचो
व कः। किमुक्तं अनन्त्यविकारे त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति ॥

न्यनुपासनाद्दत्वोपस्यपरिभाष्यं। न्यसेवस्यादिस्वर्वे अपदोपाति। नन्वङ्गागमात्सर्वमिव परत्वाहृद्धिर्भविष्यति लक्षणस्य च प्रहत्तत्वादिति कृते
पुनर्लक्षणं न प्रवर्त्तिष्यते॥ एवं तर्हि विप्रतिषेधानपेक्षमेवात्र बाधया रेहराह हकौ ॥ ॥ ॥

दा२

भा॰कैं॰ अचिकीर्षीदिति। पूर्वविप्रतिषेधादतोलोपोयथाचिकीर्षक इति। अयासीदिति परत्वादनस्तिगिटोः कृतयोरनन्त्यत्वादाकारस्यनास्ति वृ अ॰१ पा॰१
१३ द्धिप्रसंग इति यद्यपि परिहारोस्ति तथापि विशेषाभावेन परिहृतत्वान्न्याय्यमाश्रितः उदवोढामिति। ढलोपादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं हलन्तल
क्षणावृद्धिः ततो ढलोपादि युक्तं तेषु ढलोपस्यासिद्धत्वादोकारस्यनभविष्यतीत्याशङ्क्याह वारेऽपि अताक्षीदिति सेध्यक्षरमंत्यमस्तितस्य
कस्माद्वृद्धिर्नभवति उच्यते। सा च वृद्धिरित्यनभरनुवर्तमानत इत्पत्तौ इत्यतश्चैवदेशिक आह तु ग्रहणार्थमनुवर्तनं इत्यदोषः लुङ्

वृद्धि प्रतिषेधात् लुप वा शिश्लिक प्रकरणात्। वृद्धेः प्रतिषेधोनोपपद्यते। किंकारणं। इक्प्रकरणात् इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः
न चैवं सातिमृजेरिग्लक्षणा वृद्धिर्भवति। तस्मान्मृजेरिग्लक्षणा वृद्धिरेषितव्या। एवं तर्हि [redacted] हान्येषां व्याकरणानां मृजेरजादौ संक्रमे विभा
षा वृद्धिमारभंते। परिमृजंति परिमार्जन्ति परिमृजतः परिमार्जतु इत्यर्थः। तदिहापि साध्यं तस्मिन् साध्ये योगविभागः करिष्यते मृ
जेर्वृद्धिरचो भवति। ततः अचि क्ङिति। अजादौ च क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति। परिमार्जन्ति परिमार्जतु। किमर्थमिदं। नियमार्थं। अजादा
वेव क्ङिति नान्यत्र। क्वान्यत्र माभूत् मृष्टः मृष्टवानिति। ततो वा वाचि क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति। परिमृजंति परिमार्जन्ति परिमृजतः
परि [redacted] म मार्जंतु इति। इहार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यं। सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते सकोपधा स्यादनिकोमाभू
दिति। कस्य पुनरनिकः प्राप्नोति। अकारस्य अचिकीर्षीत्। अजिहीर्षीत्। नैतदस्ति लोपोऽत्र बाधको भविष्यति। आकारस्य तर्हि प्राप्नोति।
अयासीत्। अवासीत्। नास्त्यत्र विशेषः सत्यां वा वृद्धावसत्यां वा॥ संध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति। नैव संध्यक्षरमंत्यमस्ति। ननु चेदमस्ति
उदवोढं२ ढलोपे कृते उदवोढां उदवोढेति। नैतदस्ति। असिद्धो ढलोपः तस्यासिद्धत्वात् नैतदंत्यं भवति। व्यंजनस्य तर्हि प्राप्नोति। अभैत्सीत् अच्छैत्सीत्
हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका भविष्यति यत्र तर्हि सा प्रतिषिध्यते। अकोषीत्। अमोषीत्। सिचि वृद्धेरप्येष प्रतिषेधः कथंलक्षणा हि
नाम भवन्ती निवर्तते मुद्रा भिन्ना वर्तते ॥

हीति। नेटीति लक्षणाविशेषेण वृद्धिमात्रस्य निषेधं कथयतीति भवतीत्यर्थः। योह्यन्यलक्षणं कथयति सभवतीत्युच्यते। एवमिहाप्यस्या एव एम॰
वृद्धेर्निषेध इति नास्ति व्याप्तिः स्यादेतत्। प्रतिषेधस्यैकनिषेधे चरितार्थत्वात्पुनः प्रतिषेध्यान्तरे प्रवृत्तिर्न स्यादित्यत आह भवतीति। सर्वं व्याप्य इत्यते १३
इत्यर्थः। स्यादेतत्। यावदेकनिषेधे व्यापारस्तावत् द्वितीयविधेः प्रवृत्तः प्रवृत्तस्य निषेधः शास्त्रकर्तॄणां त्यागरूपमिति उभयत्रापि व्यापारोपक्रम इति व्याप्य
ते२ भवतीत्यर्थः।

तस्या अपीति। अविशेषात् सिचि वृद्धेरपि। आस्तां ताहेति। नातः पादमध्यपर इति पाठमाश्रित्यैतदुक्तं। यद्येवं हृक्षाविस्तरेनादिश्चीत्यनेन पूर्वं सवर्णदीर्घे नि
षिद्धे वृद्धेर्विप्रतिषेधप्रसंगः नैवं दोषः संयोगाभित्यादेर्लोपकारनंतरस्येकनादिश्चीति प्रतिषेधात्। अनंतरं गत्वादिति। उदस्वरेशः इति च मे वाच्यते। वृद्धिरु
सिच्यपरस्मैपदेषु लक्षणनिर्दिष्टतया नित्यो व्योर्वेला। तिभावश्चेत्यत्र प्रमाणमिति चेत्। अभियुक्तस्मरणमेव। तिङ्भ्यामिति। तिङ्ग्रहणमकृत्वा अविमवी
प्रतिषेधार्थं कर्तव्यो। एवं सति गोश्वाभावार्थमिति तत्वव्याप्तिः। मेरुं रूपं पश्यति नीयावित्यर्थः। न सिचीति। न्यायास्कन्ने न सिध्यति येन नाप्राप्तिन्याये नांतरं

अथ यासि च वृद्धिः परस्मैपदेष्विति सिचि वृद्धिः प्राप्नोति। तस्माद्धलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका तस्मात् अपि चेटीति प्रतिषेधः अस्ति पुनः क्वचिदन्यत्रा
यो पि अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गोपि न भवति। अस्तीत्याह। भङ्ग्यौन अपस्तृतो अर्ध्वे अद्रिभिः सुतं शुक्रं ते अन्यारिति पूर्वरूपत्वे प्रतिषिद्धे अ
यादयोपि न भवंति। उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यं। सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते। सा क्ङिति माभूत्। न्यकुटीत् न्यपुटीत् नैतद
स्ति प्रयोजनं अन्तरंगत्वात् [redacted] अपवादत्वात् इटा शेषे कृते अनन्त्यत्वात् वृद्धिर्न भविष्यति। यदि तर्हि सिज्विलक्षणः भवति अकार्षीत् अहार्षीत् गुणे कृते रप
रत्वे चानन्त्यत्वात् वृद्धिर्न प्राप्नोति। माभूदेवं हलन्तस्येत्येवं भविष्यति। इह तर्हि न्यस्तारीत् न्यदारीत् गुणे रपरे चानन्त्यत्वात् वृद्धिर्न प्राप्नोति
हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः माभूदेवं लुङीति तस्येत्येवं भविष्यति। इह तर्हि अलावीत् अपावीत् गुणे कृते अवादेशे वान्त्यस्य हलन्तलक्षणा वृद्धि
र्न प्राप्नोति हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः माभूदेवं ल्वोंतस्येत्येवं भविष्यति। ल्वांतस्येत्युच्यते। न चेदं ल्वांतं। ल्वांतस्येत्यत्र वकारो
ऽपि निर्दिश्यते। किं वकारो न श्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टो वकारः यद्येवं माभवानवीत् माभवानमवीत् अत्रापि प्राप्नोति। अविमव्योर्नेति वक्ष्यामि। इत
हलन्त्ये न वक्तव्यं। णिश्विभ्यां तौ नित्यमात्मनेपद्येतदुच्यते। अथ चेतर्हि णिश्व्योः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति गुणे कृते अयादेशे च यांता
नां नेत्येव प्रतिषेधो भविष्यति। एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नासिच्यंतरंगं भवतीति। यदयमतो हलादेर्लघोरिति अकार ग्रहणं करोति क
थं कृत्वा ज्ञापकं अकारग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं इह माभूत् अकोषीत् अमोषीत् यदि च सिच्यंतरंगं स्यात् [redacted] स्यात्। अकारग्रहणमनर्थ
कं स्यात् गुणे कृते अलघुत्वात् वृद्धिर्न भविष्यति पश्यति त्वाचार्यः न सिच्यंतरंगं भवतीति ततोऽकारग्रहणं करोति नैतदस्ति ज्ञापकं अस्त्यन्य
देतस्य वचने प्रयोजनं किं यत्र गुणः प्रतिषिध्यते तदर्थमेतत्स्यात् न्यकुटीत् न्यपुटीदिति। यत्र हि णिश्व्योः प्रतिषेधं शास्ति तेन मन्ये हान्तांगमसी
तिदर्शयति यद्वकरोत्यकारस्य ग्रहणं लघोरिति कृतेपि। तस्मात् सिचि लक्षणा वृद्धिः तस्मात् सिचि लक्षणा वृद्धिरास्थेया ॥
य॰ ॥ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु
यस्य हलादावाधनात्। प्रयोजनं वास्ति चिरिजिर्योर्यैरलु गंतानां च नयस्योदीनप्र चिराणी रक्तिणा योस्तनेनामी रश्चेवायो दित्या दो भि चिर्वृद्धिः अन्यथा गुणाप्यादेशा

द्विसि॰

भा॰क॰ षष्ठ्या इति। स्वतंत्रमिदं गुणवृद्ध्योर्विधायकमिति पूर्वः पक्षः। अन्यतरार्थमिति। नन्वनिकोऽपि यथा स्यादिति विध्यर्थं स्यात् न तु नियमार्थम्। नियमार्थत्वे ह्येवं ली अ॰१ पा॰१
१४ यस्मात्। एवं मन्यते द्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते तेन गुणवृद्धिप्रदेशेष्वपीकः स्थानिन उपस्थानान्नानेकः प्रसंगः। प्रसारणे चेति। तुल्यन्यायत्वा
दुपन्यासः। यणः स्थाने इत्यस्य संप्रसारणं भवति। सच संप्रसारणसंज्ञ इति वाक्यार्थः स्यात् वाक्यभेदेन च कार्यद्वयं विधीयते। क
तं हृच्छिति। अंतरतमस्याभावात् सर्वे आकाराः पर्यायेण प्राप्नुवन्ति। सिद्धमिति। स्थानेऽयमेको निवर्तयति। तेन यत्र षष्ठी तत्रैवानुपस्थानमंगस्य वव्यादीनां
मृत इष्यते इत्यादि। एवमादीति। सत्वादनयोरेतयोर्वर्णभिन्नयोगत्वात्संबंधाभावः। अथ वेति षष्ठ्यधिकारे योगत्रयोगविभागः करिष्यते। यदे

षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वादिग्निवृत्तिः। षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वात्सर्वेषामिकां निवृत्तिः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। दधि मधु। पुनर्वचनमिदानीं कि
मर्थं स्यात्। अन्यतरार्थं पुनर्वचनं। अन्यतरार्थमेतत्स्यात्। सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुण एवेति प्रसारणे च। प्रसारणे च सर्वेषां
निवृत्तिः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। याता वाता। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। विषयार्थं पुनर्वचनं। विषयार्थमेतत्स्यात्। वचि
स्वपियजादीनां किति। ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति चेति। एवं तर्हि सर्वेषां निवृत्तिः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। कर्तव्योऽत्र यत्नः। सिद्धं तु षष्ठ्यधि
कारे वचनात्। सिद्धमेतत्। कथं। षष्ठ्यधिकारे इमे योगाः कर्तव्याः। एकस्तावत्क्रियते तत्रैव। द्वावपि च योगौ षष्ठ्यधिकारमनुवर्तिष्ये
ते। अथवा षष्ठ्यधिकारे योगावपेक्षिष्यामहे। अथवा इदं तावदयं प्रष्टव्यः। सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवतीति इक इति एतत्कस्माद्भवति कार्धधातु
याता वाता इत्यत्र नापेक्षिष्यते इको गुणवृद्धी इति। यथैव तर्हि इदं तत्रापेक्षिष्यते एवमिदमपि तत्रापेक्षिष्यामहे। सार्वधातुकार्धधातु
कयोः इको गुणवृद्धी इति। इति श्रीमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकं ॥

तदनुक्रांतं तत्र यत्र षष्ठी तत्रोपतिष्ठते इत्यर्थः। तत्र योग्यत्वादनयोरेवापेक्षा नान्येषां ततः स्थानेयोगेति। षष्ठीत्येतदुपतिष्ठते। अथवेति। अन्यतरार्थं एप॰
व पुनर्वचनमिति वदता अवश्यमेवं संबंधः कर्तव्यः। यत्र गुणवृद्धिशब्दौ श्रूयेते तेन गुणवृद्धी विधीयेते इत्येतत्संबंधेन तत्रैक उपतिष्ठत इति अन्यथा १४
याता वाता इत्यादिषु विध्यर्थत्वे संभवति कथमन्यतरार्थं पुनर्वचनं स्यादित्यवसीयते। अवश्यकर्तव्यायां वा अपेक्षायामेकवाक्यता तयैवापेक्षयात्रानेक
रूपत्वाद्वाक्यार्थोऽनेन वाक्यभेदेन स्यात् न्यायान्तरेण तदपेक्षिष्यामहे इति अस्य सार्वधातुकेत्यादि तत्त्वमित्यर्थः। इति महोपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते
महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकं ॥ ॥

न धातुलोप आर्धधातुके। गुणवृद्धोः आधान्यादयं निषेधो न तु गुणभावादिकृतपरिभाषाया। इग्लक्षणे गुणवृद्धी भवत इति वा संबंधं परिभाषानि
षेधे स्यात्। इग्लक्षणस्य धातोर्लोपे गुणवृद्धिप्रसंगाभावादनर्थको निषेधः स्यादिति सामर्थ्याद्धात्वेकदेशलोपोऽत्र धातुलोपोऽभिमतः। अवयव
क्रियया पि समुदायस्य व्यपदेशदर्शनात्। यथा पटो दग्ध इति। अथवा समुदायशब्दोऽवयवेऽत्र रूपारोपाद्वर्तते। धातुग्रहणमिति। उपसर्जनस्या
पि यथा परामर्शस्तथाके वाक्यो व्याख्यातं प्रतिपादितं। विनापि धातुग्रहणे लोपविशेषणमार्धधातुकग्रहणं विज्ञास्यते। अनुबंधलो
पस्य चानैमित्तिकत्वाद्वृद्धिरिति गुणनिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः। सिद्धांतेन तु गुणवृद्धिविशेषणमार्धधातुकग्रहणमित्यभिप्रायः। अनुबं

न धातुलोप आर्धधातुके। धातुग्रहणं किमर्थं। इह मा भूत्। लूञ्। लविता लवितुं। पूञ्। पविता पवितुं। आर्ध
धातुक इति किमर्थं। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति। किं पुनरिदमार्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणं। आर्धधा
तुकनिमित्ते लोपे सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति। आहोस्विद्गुणवृद्धिविशेषणमार्धधातुकग्रह
णं। धातुलोपे सत्यार्धधातुकनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति॥

धोऽपि धात्वेकदेशः। यस्मादुपदेशे एवैतत्संज्ञा प्रयोगे तु लूशब्द एव धातुसंज्ञः केवलमसौ नित्कार्यं लभते। लूशब्दस्य हि क्रियावाचि
त्वमिति तस्यैव धातुसंज्ञा युक्ता। रोरवीतीति। सत्यार्धधातुकग्रहणे शब्दबलादन्यपदार्थस्य बहुव्रीहेर संदिग्धो भवति। नान्य
था। क्रमेण सत्रप्रत्याख्यानाया अर्धधातुकग्रहणस्य लोपविशेषणत्वे धातुग्रहणानर्थक्यप्रतिपादनाय प्रत्युदाहरणोपन्यासः
किं पुनरिति। आर्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणं वा गुणवृद्धिविशेषणं वा। बहुव्रीहिग्रहणे तु उभयविशेषणं वेति पक्षत्रयसंभ
वात्प्रश्नः॥ ॥ ॥ ॥

प्रेद्ध इति। नन्वा कुणोऽनिग्लक्षणइति तन्निषेधो न भविष्यति। परिहारांतरमभिधानादेतन्नाश्रितमित्यदोषः। बहिरंग इति। यदा पूर्वं प्रत्ययः पश्चादुपसर्गयोगस्तदा प्रतिषेधोंऽतरंगः। गुणस्तु बहिरंगः। यदा तु पूर्वमुपसर्गयोगस्तदा गुणोंऽतरंगः। पश्चात्प्रत्ययोत्पत्तौ निषेधो बहिरंगः। सर्वथा बहिरंगस्यासिद्धत्वादिष्टसिद्धिः। ननु नाजानंतर्य इति निषेधात् कथं परिभाषाप्रवृत्तिः। यत्र कार्यविधानानंतर्येण नाश्रयणं तत्र निषेधाद् नुपस्थानं परिभाषायाः। यथा अक्षद्यूरिति। तत्र ही को यणश्चाविवचनादिग्वे।

किंचातः। यदि लोपविशेषणं। उपेद्धः प्रेद्धः अत्रापि प्राप्नोति। अथ गुणवृद्धिविशेषणं। क्नोपयती त्यत्रापि प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु लोपविशेषणं। कथं उपेद्धः प्रेद्ध इति। बहिरंगे गुणोंऽतरंगः प्रतिषेधः। असिद्धं बहिरंगमंतरंगे। यद्येवं नार्थो धातुग्रहणेन। इह कस्मान्न भवति। लवितालवितुं। आर्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः। नचैष आर्धधातुकनिमित्तो लोपः। अथवा पुनरस्तु गुणवृद्धिविशेषणं। ननु चोक्तं। क्नोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति। नैष दोषः। निपातनात्सिद्धं। किं निपातनं। वेलेक्नोपेरिति। परिगणनं कर्तव्यं। यङ्यक्क्यञ्चलोपे प्रतिषेधः। यङः यक्क्यच्च लोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः। यङः। बेभिदिता मरीमृजः। यक्। कुस्तुभिता मगधकः। क्य। समिधिता दृषदकः।

ताश्रयणं। अस्मिंस्तु प्रतिषेधसूत्रे नास्य योताश्रयणमित्यदोषः। यङ् यक् क्यच्च लोप इति। वंहल्ग्रा का तो पि विवक्षितः। तेन धातुपाठे यो ऽकारांतः पठितस्तस्य ग्रहणं। अन्यथा क्विबिः कथं निवार्येत। बेभिदितेति। बेभिद्यते बेभिदितेत्यस्य हल इति यलोपः। मरीमृज इति। यङो वि चेति यङो लुक्। कुस्तुभ मगधशब्दौ कंड्वादिगणपठितौ धातुस्ताभ्यां यक्। ण्वुल्तृचौ। यस्य हल इति यलोपः। समिद् दृषच्छब्दाभ्यां क्यजंताभ्यां

लुग्लोप इति। लुमिति नकारस्यपूर्वाचार्यसंज्ञा। उपबर्हणमिति। बर्हिः वृहिं दौ। इदितो नुम्धातोः। रे अनिदितामिति वार्तिकेन नलोपः। आस्नेमाणमिति। अस्नेमाणमित्यपि वेदे प्रयुक्ते। तत्र नञ्पूर्वात् स्निहेर्मनिन् प्रत्ययः। ऊर्णा स्नेहस्नेहा इत्यत्रापि भवति। परिगणने सति धातुग्रहणं न कर्तव्यं भवति। इत्यनुबंधलोपः प्रयोजनत्वे न पठितः। इत्प्रकरणादिति। तेन यत्रेत्परिभाषासूत्रानंतरं निर्दिष्टत्वेऽप्याश्रिते तत्रार्थे निषेधः।

लुग्लोप इत्यनुबंधलोपे प्रतिषेधार्थं। लुग्लोपे इत्यनुबंधलोपे च प्रतिषेधो माभूदिति। लुग्लोपे। अभाजि। रागः। उपबर्हणं। स्निदेः। आस्नेमाणं। अनुबंधलोपे। क्नूय् क्नोपिता क्नोपितुं। यदि परिगणनं क्रियते। स्पदः। प्रश्रथः। हिमश्रथ इत्यत्रापि प्राप्नोति। नक्षत्रत्वेतत्। निपातनात् स्पदादिषु सिद्धमिति। तर्हि परिगणनं कर्तव्यं। न कर्तव्यं। लुग्लोपे कस्मान्न भवति। इत्प्रकरणाल्लुग्लोपे वृद्धिः। इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। नचैष इग्लक्षणा वृद्धिः। यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। स्पदः प्रश्रथः हिमश्रथ इत्यत्र न प्राप्नोति। इहत्वप्राप्नोति। अबोद्धः। एधः। ओघ इति। निपातनात्स्पदादिषु। निपातनात्स्पदादिषु प्रतिषेधो भविष्यति। न्वभ्रविष्यति। यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। स्न्यनुबंधलोपे कथं। प्रत्ययाप्रत्ययाद्यत्रासिद्धं। आर्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः। नचैष आर्धधातुकनिमित्तो लोपः। यत्रार्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः। जीरदानुः। अत्र न प्राप्नोति। रकि ज्यः संप्रसारणं। नैतज्जीवेरूपं। रक्येतज्ज्यः संप्रसारणं भवति। यावतावेदानीं रकि जीवेरपि सिद्धं भवति। कथमुपबर्हणं। बर्हिः प्रकृत्यंतरं। कथं विज्ञायते बर्हिः प्रकृत्यंतरमिति॥ १५

प्रत्ययाप्रत्ययादिति। लोपविशेषणमार्धधातुकग्रहणमित्यर्थः। जीरदानुरिति। वर्णनिमित्तो त्र वकारलोपो न प्रत्ययनिमित्तः। रकि ज्य इति। एवं च जीरे त्यत्र ग्रहः सिध्यति। बर्हिरित्यादिना जीरदानुशब्दे रेफाकारउदात्तः। बर्हिरिति। बर्हबर्हिवृहादिति पाठात्॥ ४५

भा॰वै॰प्र॰
१७

णेयमवस्तिः। गुणोऽपि लोप स्थानार्थं धातुकृतनिमित्तं तु इति पुषादयोऽपि दोषः। अपवादविषय परिहारार्थं तर्हि गोषित्वगुणो अत्र न प्रसज्यते इत्युपन्यासः। कथं तर्हीति। उकृञ् हैतरो का
र्धधातु कृतनिमित्तत्वं लोप स्थानगुणन्यायो श्रितभिति भोवतइत्यादौ निमित्ते निमित्तत्वात् गुणो नानिनिषिध्यते। यत्र कृत्य लोपस्य देश इति। गुणादेश लोपस्य प्राप्तइत्याशयः। अत्र
वीति। कृतेऽस्य कार लोपे एकदेशविकृत मनन्यवद्भवतीति यकारः प्रत्यय संज्ञो प्राप्ति दीर्घ ते नि भावः। निहतो गुणिति। गुणरूपास्त्र मेव निमित्ता। अनेन प्रकाशइति। नास्त्यो
पेलुगारभातु। सार्वधातुकइति। भिन्न विषयो लुग्लोपौ। अकारस्य लोपो यकारस्य लुक्। ततश्च नास्ति येन वा प्राप्तिन्यायः। अथवा पाति। यङो निवृत्तेऽत्र यकारस्कारसमुदा
यसंप्रयङ इति निर्दिष्टस्य निमित्तत्वात् यने च यङ् व्यपदेशस्य गोणत्वादिति भावः। समानाश्रयइति। तुल्यकालत्वादिति भावः। नो नाव स्मत्रतु यकुरुल्पग्रहणानुबद्ध स्या

अवीति हि लोप उच्यते। अनजादावपि दृश्यते। निवृत्तुते। अनिरीति लोप उच्यते। इडागमपि दृश्यते। निवार्हिता। निवाई तुमिति। अजादावपि न दृश्यते। इंहमाति
ईहकः। तस्मान्नार्थः परिगणनेन। यदि परिगणनं न क्रियते। जेघतेः जेघ्नते। अत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। धातुलोप इति नैवं विज्ञायते। धातोः लोपो धातुलो
पो धातुलोप इति। कथं तर्हि धातोर्लोपो यस्मिन् तदिदं धातुलोपं धातुलोप इति। तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः। यादितर्हि ग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। पापच
कः पापठकः मरीमृजकः इत्यादयः। अत्र न प्राप्नोति। अस्योपस्य स्थानिवत्त्वात्। अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः। अनाराम्भोऽवा।
अनारम्भो वा पुनरस्य योगस्य न्याय्यः। कथं बेभिदिता मरीमृजकः। कुसुमिता सनि भिता इति। अत्रापि कारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद्गुणवृद्धी
न भविष्यतः। यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति। यत्र हलचो रादेशः। लोलुवः। पोपुवः। मरीमृजः। सरीसृ
पइति। अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः। लुकि कृते न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं लुक् क्रियतामल्लोप इति। किमत्र
कर्तव्यं। परत्वाल्लोपः। नित्यो लुक्। कृतेऽप्यल्लोपे प्राप्नोति। अकृतेऽपि प्राप्नोति। अनित्यो लुक्। कथं। अन्यस्य कृते प्राप्नोति। अन्यस्याकृते। शब्दा
न्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति। अन्तरङ्गस्तर्हि लुक्। का नाम तर्हि लुक्। अन्तरङ्गो लुक्। को न्यायः। अल्विधित्वः। अथापि कथंचिदन्तरङ्गो लुक् स्या
देवमपि न दोषः। अल्लोपे योगविभागः करिष्यते। अतो लोपः। ततो यस्य। यस्य हलो लोपो भवति। अतः इत्येव। किमर्थमिदं। लुकं वक्ष्यति तत
द्बाधनार्थं। ततो हलः। हल उत्तरस्य यस्य लोपो भवति। इहापि तर्हि परत्वाद्योगविभागादल्लोपो लुकं बाधेत। ...। नोनावस्य भोगदी
दे। नोनूयतेर्नोनावः। समानाश्रयो लुग्लोपेन बाध्यते। कश्च समानाश्रयः। यः प्रत्ययाश्रयः। अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति। कथं
स्पदः प्रश्नथः हिमश्रथः जीरदानुः निकुचितइति। उक्तमेतत्। किमुक्तं। निपातनात्स्पदादिषु। इकि न्यः संप्रसारणं। निकुचिते च उक्तं। किं।
संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति॥ ॥ ॥

अनैमित्तिकोऽन्तरङ्गो लुक् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवति। निकुचितइति। किलसंनियोगेन नलोपे सति उदुपधत्वमिति निमित्तमकित्त्वस्य न भवति। यदि
तर्हि कारलोपः क्रियते तदा जंगमइत्यत्र तस्य स्थानिवद्भावा दुपधालोपः प्राप्नोति। नैष दोषः। अनङीति प्रतिषेधात्। अनर्थको यमङिति चेत् लोप
स्यापि तर्हि माभूत्। अजादौ प्रत्यये तस्य विधानात्। ननु लोलुवादिषु वङन्दयः स्थानिवद्भावेन न सिध्यन्ति तेषां स्थानिवद्दर्शनात् संभवमात्रेणापति १६
देशो भवतीत्यदोषः॥ ॥ ॥

क्ङिति

क्ङिति च। क्ङिति प्रतिषेधः इति। इक इत्यनुवर्तते गुणवृद्धी इति च तत्र षष्ठी। क्ङितीति त्वनेन विशेष्यते क्ङिति परतो यइक इति तदा तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्व
स्येति परिभाषोपस्थानाद्विशिष्ट ग्रहणस्य चानेनार्थो लाघवं तस्मात् निमित्तत्वेन विषयसप्तमी निषेधः स्यात्। ननु भिन्नमिमित्तादावित्तितन्मिमित्तग्रहणं कर्त
विहि व्यं। परस्तु क्ङिद्ग्रहणं गुणवृद्धिविशेषणं तदा परसप्तम्याश्रयणं एव। नहि तयोर्निषेधः न विज्ञानमिति निर्दिश्यते वेति परिभाषानुपस्थानात्
निमित्तसप्तम्येव क्ङितीति। क्ङिन्निमित्ते हि तयोः प्रवृत्तिः उपधायाः इत्यर्थमिति। उपधायाश्चपीकः प्रतिषेधार्थं एवं तेषां दृष्टिप्रतिषेधनिरस

क्ङिति च क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं क्ङिति प्रतिषेधेन तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यं क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति व
भिन्न: क्तव्यं किं प्रयोजनं उपधारोरवीत्यर्थं उपधार्थं रोरवीत्यर्थं च उपधार्थे तावत् भिन्नः भिन्नवानिति किं पुनः कारणं न सिध्यति। क्ङितीत्युच्य
[illegible]ते तेन यत्रैव क्ङित्परतस्तस्य गुणादीनां तत्रैव स्यात्। इह तु न स्यात्। भिन्नः भिन्नवानिति। ननु चैष परगु
णउच्यते तत्क्ङित्परत्वे न विशेषयिष्यामः पुगन्तलघूपधस्य च यो गुण उच्यते तत्रात्र क्ङित्परे पुगन्तलघूपधस्येति।
नैवं विज्ञायते पुगन्तस्य लघूपधस्य चेति। कथं तर्हि पुकः तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघूपधस्येति। अवयवे चैतत्स्यं विज्ञेयं अङ्गविशेषणं हि सतीहापि प्रसज्येत। भिन्न इति किन्नविरोरवीत्यर्थं च त्रि
धाव द्रोरवमोरवीति॥

अत्राहीति प्रियमित्रेण गुणो नपढ्ठि पिठः ननु चेति। आकृत्य पुगन्तलघूपधस्येति संनिधानं मन्यते। तथाहि क्ङिति गुणवृद्धी न भवतस्तु क्ङे क
स्येत्याकाङ्क्षायां पस्य प्रासिद्धत्वात् पुगन्तलघूपधस्याये त्यायथा क्ङितीति प्रत्ययग्रहणात् अस्य प्रत्येकं संनिधानं त्वेनेतत्र क्ङितिपित्त्वमिति
लघूपधस्यानन्तर्यात्तिक्तो निषेधः लघूपधेति। ततश्च समुदायस्यानिरीशास्त्र पवस्य चैकोव्यवधानान्तरेबस्थैवा प्राप्तिरित्यर्थः॥

भा कौ १० तन्निमित्तपदस्याविद्यमानता मा भूत्॥शब्दरूपं तस्तिति॥सार्वधातुकनिमित्तस्य गुणस्य निषेधेपि लघूपधलक्षणानिषेधप्रसंगादित्यर्थः॥ [redacted]ौतीति॥ अ० १ पा० १
पिपातीषिधारणारतितुदा दीषोपाद्यः॥ [redacted] हलोलघ्वरति॥यथैवादिप्रभृतिभ्यः शप इति अनेन शपो निवर्तते एवमकारो विनिषेधेन निवर्त्य
भ ते त्याशयः॥ नान्विन्न न गुणोयं गुणेन भवती त्यनिषेधाप्रसंगः॥ तत्र्यर्थवाहाणांत इमम्र्त्रवादे तत्रापि तेन। प्रसक्तस्येति। सामान्यलक्षणेन विशेषल
क्षणापरामर्शेन यत्नावेष्टनर्थिशेषलक्षणापरामर्शस्तत्र पेणान्नमिनिर्दिष्टं तं तस्य निर्देशः क्रियते। परमार्थतस्तत्संगतिप[redacted]वादयोरेकवाक्यता

प्रदिता निमित्तग्रहणं क्रियते शब्दरूपं तेदोषः। रियति पियति धियति प्रादुद्रुवत प्रासुस्रुवत। अत्र तत्रापि प्रतिशरुं तस्यांतरंगल
क्षणत्वात्। अंतरंगलक्षणालादंत्रेयङ् उवङः कृतयोस्तु यथा लघुगुणो न भविष्यति। एवं क्रियते चेदंतत्रिमित्तग्रहणांन कश्चिद्दोषो
भवति। इमानि च व्यस्तनिमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि। इतः इथः उपोयते ओपेतां तोपमानिः वोपमानिः नेनिक्तयति नेता
निसंत प्रयोजनानि। इह तावत् इतोइथ इति प्रसक्तस्य नैमित्तिकत्वस्य प्रतिषेधेन निर्देशः शक्यः कर्तुं अत्र च धातूपदे
शावस्थायामेव रूपकारः इह उपोयते ओपयतेरोपमानिः [redacted] वोपमानिनिति द्विरंगेगुणवृद्धी अंतरंगः प्रतिषेधः
असिद्धं बहिरंगमंतरंगे इति नेनिक्तइति परेणारूपेणाव्यवहितत्वात्र भविष्यति ॥

धान्तरास्य तुमानंबाधइति सिद्धं तत्रचितमित्यादेश्चप्रसक्तानमित्तिर्देश्य गुणनिषेधेव च नस्यचरितार्थत्वाद्धतोह्यइति भूताकारनिर्देशाबुध्या एप०
पाद् अदिप्रभृतिभ्यस्त्यनेन तु मत्यंतराभावात्तत्रैव शक्रिपाणां शप्रिवर्त्यते। एवमेव तरत्यादौ प्रसक्तानमितिहेत्र न्वशब्द कारकस्मारलेन १८
नानिवर्त्स्यते नैवदोषः शाप्नमवतीत्यत्रों वोदनायं गुणरूपेणावोदनानायंगुणानिषेधविषय इउपोयतइति विजोया किसंप्रसारणे कृते भ
पपरा अयला द्विहिरंगो गुणः ओपतरत्यादौ वहिरंगा अयलावहद्विर्वहिरंगा निक्तरति॥ क्लित्य एलेतां पास्यकार्मित्वा तत्वर्कःयक्षा उत्तरत्वभ्यास

धातुं क्रितपरत्वेनेति॥ धातुलोप इत्यत्रोपसर्जनेपि धातौ धातुशब्दमात्रस्य श्रुत्वा तत्वादिहाप्युपस्त्रि इत्यर्थः॥ यदि धातुं क्रित्यनेतस्य वाजतो गुणवृद्धी
नभवतइति वाक्यार्थमत्वा प्रश्नः॥ धातोरेवेति॥ धातोर्विहितस्य क्रित्यनंतरेनेति मत्वा प्रश्नः॥ धातोर्विहित इति॥ धातोर्विहिते क्रित्यनंतरोप्यधातु
विकरणो वा तस्य प्रतिषेध इत्यर्थः॥ अथवेति॥ यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र क्रिति नेयुपतिष्ठत इत्येवमियं परिभाषा भवति तत्र पुगंतलघूप
धस्येत्यत्रास्याउपस्थाने सति येन नाव्यवधानमिति भिन्नाम्प्यरिवनिषेधो भविष्यति। अथवेति। मा भूत्य रिभावपतव्यापि प्रतिषेध्यापेक्षा

उपधार्थेन तावन्नार्थः धातो इति वक्ते तो धातुं क्रित्यस्त्वेन विशेषण विव्यामः पदिक्षातु विशेष्यते। विकरणस्य न प्राप्नोति। चिनुतः
सुनुतः लुनीतः पुनीत इति नैष दोषः विहित विशेषणं धातुग्रहणं धातोर्यो विहित इति धातोर्न तर्हि न प्राप्नोति। नैवं विधि
त्वापते धातोर्विहितस्य क्रितीति कथं तर्हि धातोर्विहिते क्रितीति। अथवा कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र
द्रष्टव्यं पुगंतलघूपधस्य गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति क्रितिनेति। अथवापदेत स्मिन्योगे क्रिङ्ग्रहणं तदनव
काशं तस्यानवकाशत्वाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः अयवान्यत्प्रयोजनं निर्दोपयति भवत्युपधालक्षणस्य प्रतिषेध इति य
दयं असिग्धविप्रविश्चि येः कुः इको झलूहलंताच्चेति कुसनो कितौ करोति कथं कृत्वा तापेन [redacted] कं। किंतु करणस्ये
तत्प्रयोजनं गुणः कथं नस्याद्विति यदि चात्र गुणस्य प्रतिषेधो न स्यात् किंतु करणम नर्थकं स्यात्। पश्यति त्वाचार्यो भव
त्युपधालक्षणस्य प्रतिषेध इति ततः कुसनो कितौ करोति। ॥ ०
यांप्रावतोयादृशाः प्रतिषेद्धव्याः तावंति प्रतिषेधसूत्राणीति पुगंतलघूपधगुणो प्रतिषेध्ये अनवकाशः प्रतिषेधो व्यवहितेपि प्रवृत्ते
अथवा पद्योद्देशपक्षाश्रयेणाप्यं तयाऽऽहि। प्रधानस्यात्मसंस्कारायसन्निधीयमानानि गुणाभेदं प्रयुंजत इति यदेतास्मिन्नित्रिस्फर्क्षे। अथवेति।
लिंगाग्नि इष्टंगविकल्पा इति इति परिभाषोपतिष्ठत इत्यर्थः अनेकपरिहारोपन्यासमस्कृत्यास्तनार्थः ॥ ॥ ॥
न्यासे १

भाष्ये. १८ वहिरंगमिति। ततश्चासिद्धत्वात्तस्यानिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः। अथ वेति। ननु बहुव्रीह्यर्थे उभयविशेषणात्वाद्धातुकग्रहणं स्यादितिकथमनव अ०१ पा०१
काशत्वं। उच्यते विना यार्द्धधातुकग्रहणेन बहुव्रीहिर्लभ्यते यथैकाचो हेरित्यत्र। तत्र हेश्वीतीत्यत्रानेमित्तिकत्वाल्लोपस्य गुणनिषेधः पूर्वेणैव प्रा
प्नोतीत्यार्द्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्तस्यांतरंगस्यापि निषेधो बाध्यत इत्यर्थः। यद्वि मित्रस्थानिषेधोंतरंगत्वाद्बाध्यते। न सार्वधातुकनिमित्त

रोरवीत्यर्थेनापि नार्थः। क्ङितीत्युच्यते। न चात्र क्ङितं पश्याम प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति। ननु मतात स्मिन् क्ङिति प्रत्ययलक्षणप्रतिषे
धः। अथापि न लुमताऽस्मिन्नुच्यते एवमपि न दोषः कथं। ननु मतालुशंगाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते। किं तर्हि यो सो लुमता
लुप्यते तस्मिन्यद्गांगस्य यत्कार्यं तन्न भवतीति। अथाप्यंगाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते। एवमपि न दोषः कथं कार्यका
लसंज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यं सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुण इत्युपस्थितमिदं भवति क्ङिति नेति। अथवा छां
दसमेतत् दृष्टानुविधिश्छंदसि भवति। अथवा बहिरंगो गुणोंतरंगः प्रतिषेधः असिद्धं बहिरंगमंतरंगे। अथवा पूर्वस्मि
न्योगे यदार्द्धधातुकग्रहणं तदनवकाशं तस्मादनवकाशत्वाद्गुणो भविष्यति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तिरोहृत इत्यादौ निषेधो भवत्येव एतच्छंदसत्वमप्युपेत्य पङ्क्तौ भाष्यकारेणोक्तं भाषाविषयत्वे तु पङ्क्तौ बहुनिप्रयोजनानि आर्द्धधा एम०
दो तुकग्रहणस्य संभवंतितो तोऽद्रिदौ द्विदेर्द्धोद्भिज्ञो होर्ह्रीमोमो ह्रीरिता रिखुतुंवी त्यादिष्वीयङ्क्ङितीति ङकारवकारयोर्लोपः रतिलोपेकृ १८
ते असत्यार्द्धधातुकग्रहणे रहबहीहावप्याश्रितेनपृतलोपः तिगुणनिषेधः प्राप्नोति। सत्यार्द्धधातुकग्रहणे स्मात्तथानेन
बचात्रयं वधानात्मात्तिनिषेधरतिमतिप्रयोजनेकथमनवकाशं स्यात् ॥ ॥

दीदीधुः
(तल्लोपस्य अंतरंगत्वाये नोति हृदाष्टेवकारादि अवधानादि सर्थः।)

इत्यत्र गुणो निति। एकदेशेनेवं मे गुणवृद्धीत्यो निषेधः त्वर्थे लकारस्येति। अनुबंधस्ततं लकारा इत्लोपात्स्थानि सितसंज्ञिधीप्यत इत्यनल्विधाविति निषे
धो न प्रवर्तते किंतु भव तिरिति। स्थित्र भवतीति भाष्यकारस्य कल्पनान वार्त्तिककारस्येति बोध्यं। पन्यासः। कथं नित्यं ङित इत्यत्र नु ङितो लकारस्येति
आर्थः। स्थितो न तु ङित आदेशस्येति। अन्यथापचावः पचंतीतिलोपः स्यात्। एवं मत्यते यासुटो ङित्वेन ज्ञापकेन स्थानिन एव लकारस्य ङिद्वय
देशक्ङिघले ङकारोच्चारणं तल्लङ्लृङ्ल्ङ्क्ङित्यादौ विशेषणार्थं स्यात् परितोषादिति। स्थानिवद्भावेन लादेशो ङितिमलकार्यं पूर्वस्य तन्न भव
तीति ज्ञाप्यते न तु स्थानिन एव ङिद्व्यपदेशः क्रियते अन्यथा निसंज्ञित इत्येतान्निर्विषयं स्यात् क्लिप्यर्थे यासुट एवेति। ङितो यत्कार्यं तद्यासुटो न

इहकस्मान्नभवति लिंगवाय नकाम्यते। न हि तकारम्योर्निकृकरणात्। इल्लक्षणो योगुणस्तस्योः प्रतिषेधः। न चैते इल्लक्षणे। लका
रस्य ङित्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसंगः लकारस्य ङित्वादादेशेषु स्थानिवद्भावः प्राप्नोति। अविनयं। असुन्बं अकरवं। लका ॥
रस्य ङित्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसंग इति चेद्यासुटो ङिद्वचनात्सिद्धं यदयं यासुटो ङिद्वचनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो
न ङिदादेशा ङितो भवंतीति यद्येतज्ज्ञाप्यते कथं नित्यं ङितः इतश्चेति। ङितो यत्कार्यं तद्भवति ङिति यत्कार्यं तन्न भवती
अ तिकिं वक्तव्यमेतत्। न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते। यासुट एव ङिद्वचनात्पर्याप्तश्चेद्वक्ष्यामि यास्तु हृस्वस्यास्ति वा ङितं चैनं
करोति तस्यैतत्प्रयोजनं ङितो यत्कार्यं तद्यथास्यात् ङिति यत्कार्यं तन्मा भूदिति ॥ ॥

किंचिदतिदेश्यमस्ति किं तु ङितीति यत्कार्यं विधीयते संप्रसारणादि कं तदतिदिश्यते तच्चेत्स्थानिवद्भावात्स्याद तिदेशोऽनर्थकः स्यादित्यतिदेशः
क्रियमाणो ङितीति यत्कार्यं तदभावस्यैव ज्ञापकः। पर्याप्तश्चेति। समुदायस्य ङिद्व्यपदेशे कर्तव्ये यासुट् समर्थो यासुट एव बहुत्वेन ङित्वं क्रियते न स
मुदायस्य। क्ङिति चेत्यत्र तन्निमित्तग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वाद्गुणनिमित्ते यासुटि ङिति गुणनिषेधः सिध्यति यत्र ङिसमुदायस्थानिवद्भावेन
ङित्कार्यमभविष्यत्तथा सुटो ङित्वं न्यधास्यत। विहितं तज्ज्ञापयति ङितीति यत्कार्यं तल्लादेशेन भवतीति। केषांचित्पाठः सुपर्याप्तश्चेवहीति। तत्राव
यवङित्वद्वारेण समुदायस्य ङित्वं विधीयत इत्याश्रये यएवं हि क्ङितीति निमित्तसप्तमी यत्नेऽपि गुणनिषेधः सिध्यति आत्मनेपदेष्विङ् [illegible] [illegible]

भा॰ कै॰ दीधीवेवीटांछंदोविषयत्वादितिभाष्याद्यनेतयोःप्रयोगाभावात्। दृष्टानुविधित्वाच्चेति। यद्यपिभाष्याद्यपिदृष्टमेवानुविधीयतेतिदेशार्थसंबंधे अ॰१-पा॰१
१६ इतिन्यायात्।तथाप्यादीध्यनमित्यादिप्रयोगाःछंदसिना।तिदृष्टस्येवछंदस्यनुविधानमित्यर्थः।नतुछंदस्येवदृष्टानुविधानमिति [redacted]

आवेव्यनं।

दीधीवेवीटांकिमर्थेमिरमुच्यते।गुणवृद्धीमाभूतामिति।आदीध्यनं। आदीध्यकः।आवेव्यकः।अयंयोगःशक्योकर्तुंकथं
दीधीवेव्योःछंदोविषयत्वाद्दृष्टानुविधित्वाच्चछंदसः।आदीध्येद्दीधयुरितिचगुणदर्शनात्प्रतिषेधः। दीधीवेव्योश्छंदोवि
षयोदृष्टानुविधिश्छंदसिभवतिदीधीवेव्योश्छंदोविषयत्वाद्दृष्टानुविधित्वाच्चछंदसः।आदीध्येद्दीधयुरितिचगुणस्यद
र्शनात्प्रतिषेधःअनर्थकःप्रतिषेधश्चप्रतिषेधःप्रत्यायतिवैयर्थ्यंकिंचनमलसादीधेतहोत्रायवृतःकृपयन्नदीधेत
अदीधयुर्दाशराज्ञेवृतासःभवेदिदंयुक्तमुदाहरणंअदीधेदितिगदंलपुक्तंअदीधयुरिति।अयंजुसिगुणःप्रति
षेधविषयआरभ्यतेसयथैवक्ङितिनेत्येतंप्रतिषेधंबाधतेएवमिममपिबाधेत।नैषदोषः।जुसिगुणःप्रतिषेधवि
५ षयआरभ्यमाणस्तुल्यजातीयंप्रतिषेधंबाधतेकश्चतुल्यजातीयःप्रतिषेधःयःप्रत्ययाश्रयःप्रकृत्याश्रयश्चायंअ
थवायेननाप्राप्तेतस्यबाधनंभवतिनचाप्राप्तेक्ङितिनेत्येतस्मिन्प्रतिषेधेजुसिगुणआरभ्यते।अस्मिन्पुनःप्राप्तेचाप्रा
प्तेच॥

[redacted]अथवादृष्टानुविधिरित्यस्यायमर्थःगुणाभावदर्शनात्सिद्धस्यतेनतुसर्वत्रगुणनिषेधइति।अदीधेदित्यत्रलङ्प्रत्ययेनतिपुत्वअदीधयुरि एमः॰
तिज्ञापितस्यास्यजुस्यपिक्ङित्वात्गुणादेशःप्रकृत्याश्रयश्चायमिति।तत्तस्मात्तरंगत्वादनेनैवभाव्यमित्यर्थःयेननाप्राप्ते इति।कार्यविशेषत्र
विंतापेक्षायामयंन्यायोनतुकार्यसामान्यंबाध्यमित्यस्यामपेक्षायामेतन्न्यायावतारः॥ ॥ ॥ ०

कथंदीध्यदितितिं।लेदीतिपूर्वस्यलोपःपरस्मैपदेष्विति।एकारलोपःलेटोदाटावितिस्वरागमःइयप्रत्ययेनेति।ध्यनोदिति।अङ्गुणाभावःयीवर्णयोर्दी
धीवेव्योरितीकारलोपःक्वचित्तुशव्यत्ययेनेतिपाठःतत्रशस्यङित्वाद्गुणाभावःएकादेशःपररूपादेशः।इतिवर्त्तमानइति। नेदृशिकृतीस
तःपिपठीरिति।पिपठिषतेःक्विप्अतोलोपःइत्यकारलोपःअस्यासिद्धत्वात्ससजुषोरुरितिहलंपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिअल्लोप
स्यस्थानिवद्भावाभावःआगमितिअगस्मत्यनुवर्त्तनादंगाधिकारविहितंपूर्वांतरमितःतदेवनिवार्यतेउच्चत्यस्यादितिनिय

एम॰१

यदितर्ह्ययंयोगोनारभ्यतेकथंदीध्यदितिवीव्यदितिचंशयत्व्यस्ययेनदीध्यदितिच[redacted]श्यत्व्यत्ययेनभवि
ष्यति।इस्यापिग्रहणंशक्यमकर्तुंकथंअकणीषंअरणिषंकाणितास्मोरणितास्मइति।आर्द्धधातुकस्येड्वलादे
रित्यत्रेडितिवर्त्तमानेपुनरिड्ग्रहणस्यप्रयोजनमिडेवयथास्यात् यदन्यत्प्राप्नोतितन्माभूदितिकिंचान्यत्प्रा
प्नोति गुणःयदिनियमःक्रियतेपिपठिषतेःप्रत्ययःपिपठीःदीर्घत्वंनप्राप्नोति।नैषदोषःआगंपत्कार्यंतन्नि
यम्यतेनचैतदांगं आभाच्चासिद्धंदीर्घत्वंतस्यासिद्धत्वान्नियमोनभविष्यति ॥ ॥ ॥ ॥

मेनेत्यर्थःवैकिपद्यत्वप्रतिचदीर्घत्वंआंगं।यस्यग्रहोनिमिदीर्घइतिदीर्घत्वंतद्वचनादेवतिपिपठीविद्वाह्नशाकु[illegible]लानीत्यत्रसकारलोप
स्यस्थानिवद्भावाद्युत्वंतत्वाभावाच्चसंभावतिनविपठीमीविकथंसातमद्भुतःसंयोगस्येतिदीर्घत्वमितिनचोदनीयं।क्वौविधिंप्रतिनस्थानिव
कौ॰नु॰२ दित्यर्थोव्यवस्थापयिष्यतेनतुंशनस्थानिवदितिरेरेवेत्यसिन्निमित्तेदीर्घत्वस्यासिद्धत्वान्नाइतितियमेनव्यावृत्तिःततस्तुशास्त्रदृष्ट्या
अविकृतरूपस्यैवप्रयोगःएवंतुविकृतःअलावीदित्यत्रतसिज्लोपएकादेशोसिद्धत्वात्सिद्धत्वनिषेधवचनात्सवर्णदीर्घत्वंभवति॥

२।अथवेति।२

(वर्णादर्शनोच्चारणे ईमात्राकालस्य नियतत्वात् तदधिकोऽर्धमात्राकालः इत्यर्थः)
(अतएवमात्राकालो व्यवग्रह इति प्रातिशाख्ये अतो न विरोधः)

भा॰कै॰ २० हलोऽनन्तराः संयोगः कस्यायं बहुव्रीहिः। अथ अन्तरशब्दः स्त्रीलिङ्गः अन्तरं विवरं वर्णशून्यः कालः। अविद्यमानान्तरम् अ॰१-पा॰
ति। मध्ये येषां मध्ये वर्णो न विद्यमानः तादृशा येषामसन्निधयो नत्वाधारस्य। अवग्रहइति। अर्धमात्राकालो व्यवग्रह इष्यते अर्धमात्राकालं विच्छिद्य
वर्णान्तरमुच्चार्यते तत्र अनुदात्तोऽन्तरितः क्रमः। न भवेत् तत्र दोष इति। दोष इति हृद्ये संयोगाभिव्यक्तिः सन्निहितं वागसः संयोगाभावः अ
धिकरणमञ्जरी हलूतसंबन्धानामवायोमात्रानामिष्यते तु वाक्यस्थानेरेवानुवर्त्तते नतु गुणेऽन्तरमिति। अथ एकदेश इति दोष इति चे
हलोऽनन्तराः संयोगः अनन्तर इति कथमिदं विज्ञायते। अविद्यमानमन्तरमेषामिति आहो स्विद् विद्यमानान्यन्तराण्येषामिति किं
चातः यदि विज्ञायते अविद्यमानमन्तरमेषामिति अवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति। अपवृक्ते च कृति। विद्यते ह्यत्रान्तरम्। अथ वि
ज्ञायते अविद्यमानान्यन्तराण्येषामिति स दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। अस्तु अविद्यमानमन्तरमेषामिति। ननु
चोक्तम् अवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति अपवृक्ते च कृति विद्यते ह्यत्रान्तरमिति नैष दोषः न प्रयोक्ता संयोगसंज्ञायां सहवचनं
यथा तत्र संयोगसंज्ञायां सहग्रहणं कर्त्तव्यं हलोऽनन्तराः संयोगः सहेति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनं सहभूतानां संयोगसंज्ञा यथा स्यात्
एकैकस्य मा भूदिति। यथा अन्यत्रापि तदुच्यते तत्र सहग्रहणं क्रियते। तद्यथा सह सुपा उभे अभ्यस्तं
सहेति। किं च स्यात्। यदि एकैकस्य संयोगसंज्ञा स्यात् इह निर्यायात् निर्वायात् वान्यस्य संयोगादेरिति लोपः प्रसज्येत। इह च संस्कृते
एकैकस्य संयोगादेरिति लोपः प्रसज्येत। इह च संह्रियते इति गुरोश्च संयोगाद्योरिति गुणः प्रसज्येत। इह च हृषत्करोति समित्करो
तीति संयोगान्तलोपः प्रसज्येत। इह च शङ्का वर्त्तते स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः प्रसज्येत। इह च निर्यातो निर्वात इति संयोगादेरा
ये ततो नैवं विधे विषये सहवचनं स्यादेव नतु संप्रदायात्... अत्र अप्युक्तो निरित्यादौ वयसि मास्यदा नामन्तो नोल्लेखितोऽनिष्टानर्थप्रसज्येत॥ रण॰
वक्ष्यत इति सूत्रशास्त्रे एवमपि सहग्रहणं संयोगसंज्ञा मा भूदिति। इष्टिसंज्ञा वरान्तं तथैव व्यवस्थिता न हलां प्रत्येकं संयोगसंज्ञा प्राप्नोतीति किं
च स्यादिति द्वयोर्वा मन्त्रे एकैकस्य संयोगसंज्ञायां गुरुसंज्ञा प्रतिषिद्धकार्यमिष्टिरिति प्रश्नः निर्यायादिति। हलो यत्र केवलः संयोग इति एत्व
प्राप्नोति तस्मादुत्सर्गा विहितः अनयो रूढानां देशः कृत्स्नस्य द्विर्वचने कृते कस्मादेतत् न भवति यथा शोभा इति इत्येकं [illegible] व्यपदेशत्वात् सिद्धं
४ (तद्धितचन्द्रकृतत्वस्य वसद्वैदिकसंप्रदायस्याश्रयणं) × (वैदिकसंप्रदायात्त्रयात् तैत्तिरीयसमानपदस्थ एव न ग्रहः)

अन्तरे स्वरभक्तावनादिति कर्तव्या हलां संयोगः संज्ञितोऽयं संयोगसंज्ञायां सहवचनं कर्त्तव्यमिति प्रतिपदं विद्यते॥

× अर्धमात्राका
× लः २
× अर्धमात्राकाल २४

तं [illegible] संयोगं ६

संयोगा विति॥ कथं हृञ्जावुपसर्गे नार्थस्य हित्वा वा निर्विति चेत् अप्रिय हरणसामर्थ्यात्। अन्यथा संयोगादिति वक्तव्यं स्यात् संयोगा
त्परो य आकारस्तदन्तस्मात्तस्येत्व मित्यर्थलाभात्। संयोगावित्यविति॥ अत्राविसंयोगस्यान्तो यस्त्येव संयोगेन व परस्परविशेषणान्तरं
संख्याभेदः ३ तद्विशेषलक्षेऽन्तग्रहणमाश्रितं संयोगो यस्मात् सेति त्येन स्वर्थविज्ञायते॥ संयोगायोरिति। षष्ठीसमासस्त्राश्रीयत स्यर्थः संयोगा यो
लोपे दोषः यत्राप्युच्यते हृतावनिर्वायात् निर्वायात् वान्यस्य संयोगादेरित्ये लं प्रसज्येतेति नैवं विज्ञायते संयोगा आदिर्यस्य सो
यं संयोगादिः संयोगादेरिति। कथं तर्हि संयोगो आदी यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति। एवं तावत् सर्वमेतत् परिहृतं। यदप्युच्य
ती तेऽहृच दृषत्करोतीति संयोगान्तस्य लोपः प्रसज्येतेति नैवं विज्ञायते संयोगान्तो यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति कथं तर्हि संयोगावन्ता
च वस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति न दृष्यते। इह शङ्का वर्त्तते स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः प्रसज्येतेति नैवं विज्ञायते सं
योरा योगाद्योः संयोगाद्योः संयोगाद्योरिति कथं तर्हि संयोगौ आदी संयोगादी संयोगाद्योरिति [illegible]। यदप्युच्यते इह च निर्यातो नि
र्वात इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः इति निष्ठानत्वं प्रसज्येतेति नैवं विज्ञायते संयोग आदिर्यस्य सोऽयं संयोगा
दिः संयोगादेरिति कथं तर्हि संयोगा वादी यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति। कथं रूढत्वाद् एकैकस्य संयोगसंज्ञा प्राप्नोति
प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति। तद्यथा गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमा
प्तिरिति तद्यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति। न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते य
ह दि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते इहापि संग्रहणं कर्त्तव्यम्। अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञे भवतः इहा
पि नार्थः सहग्रहणेन॥ ११
इति तद्धितचन्द्रे शः स्कोर्हित्वा त्वत्समीपयोरपि हलोर्हित्वात् तेनायमर्थः कृतिपरतोऽयं संयोगः परः
ते च यः संयोगः तस्यादिः समीपायः ककारः सकारश्च तयोर्लोप इति नैवं सति शङ्कावस्तोति प्राप्नोति। संयोगादेरात इत्यत्राविसंयोगादात
इत्येव संयोगात्परो य आकारस्तदन्ता इत्यतो न त्वमिति सिद्धे आदिग्रहणं द्विवर्णस्याप्यणार्थं। कथं कृत्वेति संयोगसंज्ञाया अन्वर्थत्वात्। स

गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकमित्यत्राप्युक्तं सहग्रहणमिति संयोगसंज्ञायामसमर्थस्य त्यागः समानेन तु मनसि कृत्वा ॥१॥

मा॰ के॰ आहोस्विदिति॥ द्वयोरित्यस्य विशेषस्याग्रहणादहूनामेवेत्यर्थः। यथा पचावेत्यत्र समुदायस्यैकाचो द्विर्वचनं नावयवैकाचः। यदा तु द्वयोः अ॰०१ पा॰०१
२२ बहूनां तदा द्वयोर्भवत्येव हल इति जातौ बहुवचननिर्देशात्। मंक्षेतिमस्त्रिन शोर्फ लीति नुमि कृते न सतानां संयोगसंज्ञा नत

अथ यत्र बहूनामानंतर्यं किं तत्र द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवति। आहोस्विदविशेषेण। किं चातः। अविशेषेण समुदाये सं-
मङ्क्तुं योगादिलोपो मस्जेः समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेर्न सिध्यति॥ मङ्क्तुं॥ इह च निर्ग्ले यात निर्ग्लायात निर्म्लेयात्
निर्म्लायात वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोति॥ इह च संस्विरीष्टेति अतश्च संयोगा[redacted]देरिति त्वन
प्रा प्राप्नोति॥ इह च संस्वर्यत इति गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योरिति गुणो न प्राप्नोति। इह सोमान्करोति यवमान्करोतीति संयो
गांतस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोति इह च निर्ग्लानो निर्म्लानः संयोगादेरातो धातोरिति निष्ठानत्वं न प्राप्नोति अ
संज्ञा स्तु तर्हि द्वयोर्द्वयोः संयोगः। द्वयोर्हलोः संयोग इति चेत् द्विर्वचनं न सिध्यति इंद्रमिच्छति इंद्रीयति इन्द्रीयतेः स
दकारस्य न न्द्राः संयोगादय इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति ॥ २ द्वयोर्हलोः संयोग इति चेत् द्विर्वचनं २ ॥ ॥

सलयोरिति सलोपप्रसंगः भिद्य्यादिति यः संयोगो नासावादिः यश्चादिर्नासौ संयोगः इंद्रीयिषतीत्यत्र
अद्योऽसंयोगो न दोषो ऽच। तत्र एकाच्स्य संयोगादित्वात् द्विर्वचननिषेधप्रसंगः ॥ ५ ५ ५ ५ ५ २१

३

नवाज्विधेरिति। अन्तः अयं प्रतिषेधविधिः अज्झादेरिति कर्मधारयः तेन अच आदिः योऽसंयोगस्तत्स्थानद्विरुच्यतेऽस्य इत्थं शब्दे तु सकारेण तकारेण व्यवहि
तत्वात् द्विरुच्यत एव। अविद्यमानवदिति। बहूनां वानन्तर्ये समुदाये द्विर्वचनवत्स्वहूनामेव संयोगसंज्ञा न द्वयोर्द्वयोः अविद्यमानवदिति। म
ध्येपत्यापेक्षः सद्व्यपदेशवमध्येभवतीति संसर्गो हि प्रयोगस्याविशेषावगतिहेतुः आह द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवतीति पक्षः द्वयोर्द्वयो
र्यान्तरे इति। अन्तरा अत्र रोगाणु रूप इति हि तस्यात्मनस्तत्र न भवति उ अते यदा मध्यापेक्षया नियताबधि रूपता विवक्षिता तदा च भावात्
मतास्तु अत्रावान्तराभवस्थादिरावंतरेति। तदा हि तीयायरातु नियताबधित्वेन विवक्षितं अपि तु संबन्धमात्र तदा व्यपदेशोऽभवति। तदा हि न
तापत्तौ किं तयोरावधित्वं तान्यसाहित्ययोरिति अवधिनियमाभावात् द्वितीयापायु रूप्रह्र शान्नियताबधिविवक्षाविषयायां अभावः का

नवाज्विधेः नवा एष दोषः किं कारणं अज्विधेः न रूपाः संयोगाद्यो न द्विरुच्यंते। अजादेरिति वर्तते। अथवा पदेर्वबहूनां संयोगसं
ज्ञा अथवा पि द्वयोर्द्वयोः किं गतमेतत् स्थितात्रेण आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे सूत्रे कर्तव्ये गत मित्याह कथं यदा ताव
ग द्वहूनां संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते। अविद्यमानमन्तरमेषामिति। यदा द्वयोर्द्वयोस्तदैवं विग्रहः करिष्यते। अविद्य
रा मानमन्तरमनयोरिति। द्वयोश्चैवं तर्हि किं द्विद्विपतेर्नवान्ययमपि बहूनामेव प्राप्नोति। मानन्तिभवा तत्र षष्ठ्याप्रति निर्दि
संयोग श्यते बा मन्येन अवायेन भवितव्यं अस्तु तर्हि समुदाये संज्ञा। ननु चोक्तं समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेरिति। नैष दो
त्र षः चस्य यथैतं अंत्यात्पूर्वो मस्जेर्मित्करणं संयोगादिलोपार्थमिति। अथवा अविशेषेण संयोगसंज्ञा विज्ञास्यते द्व
हीतिएषामिति बहुवचननिर्देशादिति नवा द्वयोर्बहूनां ॥ योरपि बहूनामपि। तत्र द्वयोर्याश्रयो संयोगसंज्ञा तदाश्रयो लोपो भविष्यति॥
त स्याविवक्षणात् अन्यथा शिष्टेष्यादेर्द्वयोर्न स्यात् तस्माघोसावत्वास द्वयोर्भवति न वेति यदुक्तं तत्रोच्यते। यदा द्वयोर्द्वयोरन्तरं न भवति त
दा बहुत्वेऽन्तरा इति तेषामेव प्राप्नोति। यदा हि बहूनां मध्ये भिन्नजातीयो भवति तदा माल्पता तस्माद्वेतु प्रवर्तित्वमेव बहूनां संज्ञया
समुदाये हि द्विर्वचनवदित्यर्थः अत्यात्पूर्व इति। तच्चानुषंगलोपार्थम नश्यं वक्तव्ये अंत्यादचः पोभुमिसति अनुपधात्वान्मस्जेः स्यत्र नलोपो न स्या
त। कृते विनिमो संयोगादिलोपे तस्यासिद्धत्वादुपधात्वमेव न कारस्य। अविशेषेणेति। बहुष्वनन्तरेषु द्वयोर्द्वयोरपि भवति बहूनामपि समप्रसातीम
विशेषः कार्यार्थत्वात् संयोगसंज्ञायाः विरोधाभावात् एकया संज्ञया सर्वे बामनुग्रहा। सिद्धा द्विर्वचनेनेव पक्षादविशेषेण पुनर्बहूनां संनिधौ बहूना
मेव संयोगसंज्ञेत्यभिप्रायः मा भूत् इति ... एवमेव संयोगसंज्ञा इति बहूनां ...॥

भा॰ कै॰ २२ शेषान्हलोऽनन्तराः संयोग इत्याह। यदप्युच्यते इति। पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति मनुते। स्यात्सर्वमित्यस्य नन्त्रमिदं दृष्टं निर्देश्यादिस्य स्थितपद अ॰१ पा॰१
वित्रयोऽहलः संनिहितास्तथाधिकार्यार्थत्वात्तेज्ञाताश्चित्तुचकार्याभावादात्पदेधातत्त्वयवसंयोगस्यतेषु लक्ष्येषु आश्रितत्वात्समुदाये का
र्यभावे चावयवानां स्वकार्याभावात्तयोरेव संज्ञा प्रवर्तत इति भावार्थः व्यवस्थानास्य मत्र ऋक्स्वान्तोक्तौ पचति पनसमिति हलश्चेव

यदप्युच्यते इह च निर्यायात् निर्वायात् निर्याप्यात् निर्वाप्यात्। वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोतीति। अङ्गेन संयोगादिं
विशेषयिष्यामः अङ्गस्य संयोगादेरिति। एवं तावत्सर्वमागमपरिहृतं। यदप्युच्यते इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति
संयोगान्तस्य लोपः इति लोपो न प्राप्नोतीति। पदेन संयोगान्तं विशेषयिष्यामः पदस्य संयोगान्तस्येति। यदप्युच्यते इह
निर्यातो निर्वातः संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोतीति। धातुना संयोगादिं विशेषयिष्यामः धातोः
नं संयोगादेरिति। स्वराणां तर्हि तद्वचनं। स्वरैरव्यवहिताः हलः संयोगसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं व्यवहितानां मा भूत्
पचति पनसं। ननु चानन्तरा इत्युच्यते। तेन व्यवहितानां न भविष्यति। दृष्टमानन्तर्यं व्यवहितेऽपि। व्यवहितेऽप्यनन्तरशब्दो
दृश्यते। तद्यथा। अनन्तराविमौ ग्रामावित्युच्यते। तयोश्चेदन्तरा नद्यः पर्वता वा भवन्ति। यदि तर्हि व्यवहितेऽप्यनन्तर
शब्दो भवति आनन्तर्यवचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। आनन्तर्यवचनं किमर्थमिति चेदेकप्रतिषेधार्थं। एकस्य हलः सं
योगसंज्ञा मा भूदिति किं च स्यात्। यद्येकस्य हलः संयोगसंज्ञा स्यात् इयेष उवोष इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इत्याम्प्रस
ज्येत॥

चुनादचासत्सकारमकारयोर्मीक्षसंज्ञातयोरेवात्प्राप्नोतीति तत्र हलो यथा संज्ञा एकप्रतिषेधार्थमिति। अनन्तरा इत्यनेन संज्ञा पावित्र राम॰
योनिर्दिश्यते। यत्रानन्तर्यव्यवहारस्तत्र संज्ञानचैकाकित्यनन्तर्यव्यवहारस्य निभावः। एकप्रतिषेधस्य च प्रयोजनं ईक्षिषादावित्यादेरित्यामो
निवृत्तिः गुरुमत्त्वं च न भिपायेत्यादिनि इत्यर्थः स्यात्॥
(इष्टे शकाले अपदेशि अप्रदेशदिस्थ्यात्)

वृषलकुलमिति। यद्यपि ब्राह्मणकुलमपि तयोर्व्यवधायकं तथापि भिन्नजातीयमव्यवधायकमिति यदुक्तं तद्वलेन निवर्त्यते। ग्रामशब्दोऽयमि
ति। केचिदर्थभेदेन शब्दभेदमिच्छन्ति प्रसमधितानं तु सामान्यनिबंधनं। अन्ये त्वेकशब्दत्वं। तत्र चानेकशक्तियोगः एकशक्तिसंबन्धे इति दर्शनविक

न वा तज्जातीयव्यवायात्। न वा एष दोषः। किं कारणं। अतज्जातीयस्य व्यवायात्। अतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवति।
कथं पुनर्ज्ञायते अतज्जातीयकं लोके व्यवधायकं भवतीति। एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति। अनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति।
स आह नानन्तरे वृषलकुलमनयोरन्तरेति। किं पुनः कारणं क्वचित्तज्जातीयकं व्यवधायकं भवति क्वचिन्न सर्वत्रै
व ह्यतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति। कथमनन्तराविमौ ग्रामाविति। ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः। अस्त्येव शालासमु
दाये वर्तते। तद्यथा ग्रामो दग्ध इति। अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते। तद्यथा। ग्रामं प्रविष्ट इति। अस्ति मनुष्येषु वर्तते।
तद्यथा ग्रामो गतो ग्राम आगत इति। अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते। तद्यथा ग्रामो लब्ध इति। तद्यः सा
रण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते अनन्तराविमौ ग्रामाविति। सर्वत्रैव ह्यतज्जातीयकं
व्यवधायकं भवति॥

त्यः तत्र यदा एकशब्दत्वपक्षः तदा तच्छब्दः सारूप्यक इति भाष्यं शक्तिभेदादुपचरितभेदं अयं भेद इत्यर्थः ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थ इति भाष्यं अभिन्न
सामान्यनिमित्तैकत्वाध्यवसायाश्रयः। तयः सारण्यक इति। तत्र ग्रामशब्दार्थेन घादीनां पर्वतानां चान्तर्भावात् व्यवधायकत्वाभावादानन्त ५२
र्यमाश्रयो हव्यते। अनेनाप्येवमित्यस्य वस्तु ग्रामशब्दो वाटपरिक्षेपवृत्तिः शुची रेशोऽव्ययनप्रतिपादनतात्पर्यात्। तत्र सीमन्यधीयत एव॥
श्री प

दमि

मा॰कौ॰ २३ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः। प्राप्तप्रग्रहणात्समाहार इहैतद्ध्रुस्वत्वेन भाव्यं। अवचनमितिनञ् समासाश्रयणोः थौ नत्संगाकृत इति प्रश्नः किमिति। अ॰१ पा॰१
निपातनादिति। प्रसंगे सास्मृतौ। किंकृशरस्य साधुत्वं क्रियते। निपातनानां चबाधकत्वात् मुखनासिकवचनमिति न भाव्यं। अबाधकत्वपक्षे
तु भाव्यमेव। ईषद्वचनमिति भागस्य मुखेनोच्चारणाद्ग्रासनासिकया। अस्मिन्पक्षे मुखनासिकावचनत्वं न भवति। यो हि ईषदुच्यते स उ
च्यत एव। यथैव खल्वुक्तो विमुक्त एव। मुखं द्वितीयेति मुखस्य सहार्थे त्वर्थस्तत्र नासिका मुखसाहचर्यान्मुखशब्देनोच्यते। मुखं च तन्ना
सिका च मुखनासिका [illegible] एव वचनमस्येति। मुखोपसंहितेति। मुखस्य च नासिकायाश्च यदंतरालं स्थानं तत्र ये वानुनासिकस्य
दर्शयति तत्र सामीप्यान्मुखं च तन्नासिका चेत्युभाभ्यामंतरालं व्यपदिश्यते। पदसंस्कारपक्षे मुखनासिकापदनिर्देशेऽवचनमित्येतत्प
मुखनासिकाचवचनोऽनुनासिकः किमिदं मुखनासिकावचनमिति। मुखं च नासिका च मुखनासिकं मुखनासिकं वचनमस्य सो
यं मुखनासिकावचनः। यद्येवं मुखनासिकवचन इति प्राप्नोति। निपातनाद्दीर्घत्वं भविष्यति। अथवा मुखनासिकमावचन
मस्य सोयं मुखनासिकावचनः। अथ किमिदमावचनमिति। ईषद्वचनमावचनं। किंचिन्मुखवचनं किंचिन्नासिकावचनं मु
खद्वितीया वा नासिकावचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः मुखोपसंहिता वा नासिकावचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः
इंलिंगासर्वनामनपुंसकाश्रयेणास्त्रिमते। यश्चात्स्त्रीत्वस्य परांतरसंबंधेन प्रतीयमानत्वाद्वृद्धिरंगात्वात्तदपि प्रत्ययो न भवति। यदा तु स्त्री
लाश्रयेण वर्तते तदा मुखनासिकावचनी कत्वति भवत्येव। अत्र चानेकं दर्शनं। अनुनासिकस्य पूर्वं परे वा भागो मुखेनोच्चा
र्यते भागो नासिकया तत्र नासिकावचनभागानुरागवशात् मुखवचनो विभागो नासिकावचन इत्युच्यते। यथा संध्यं तेत्यत्रानुना
सिकयकारानुरागात्करोनुनासिक इव प्रतिभाति अत्र च प्रासादवासिन्यायो नास्ति भागस्यैव मुखेन नासिकया चोच्चारणात् तत्तु समग्र
स्य। अन्ये पांत दर्शनं मुखनासिकांतरालस्थानात्तस्मैवानुनासिकस्येति। अत्रापि प्रासादवासिन्यायः परस्तु सर्व एव वर्णो मु पा॰
खेनोच्चार्यते नासिकया च तत्र प्रासादवासिन्यायेन भाष्यकारो मुखग्रहणं प्रत्याचष्टे अग्रहणे खयाचपकस्य प्रत्याख्यायमानत्वाद्दिश्यते २३

यमानुस्वाराणामेवेति। प्रासादवासिन्यायानवतारात्तत्रेति भावः। अत्र विधिप्रदेशेषु यमानुस्वाराणामेवादेशाः स्युः बिंदुतो अनुनासिकस्यादित्यादि
षु तत्स्वारप्रदेशेषु यमानुस्वाराणामसंभवादप्रति पत्तिः स्यात्तर्कचरतपाणमिति। यकारमिति चकारलोप प्रसंगात् दिनपतिस्तु नासिकस्य कि
अथ मुखग्रहणं किमर्थं नासिकावचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत मुखग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो
भवति। अथ नासिकाग्रहणं किमर्थं मुखवचनोनुनासिक इतीयत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्रसज्येत। नासिकाग्रहणे पुनः कि
यमाणे न दोषो भवति। मुखग्रहणं शक्यमकर्तुं केन [illegible] रात्तीमुभयवचनानां भविष्यति। प्रासादवासिन्यायेन। तद्यथा के चित्प्रासा
दवासिनः के चिद्भूमिवासिनः के चिदुभयवासिनः ये प्रासादवासिनस्ते गृह्यंते ते प्रासादवासिग्रहणेन ये भूमिवासिनस्ते गृह्यंते ते भूमि
वासिग्रहणेन ये उभयवासिनः गृह्यंते एव ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च। एवमिहापि के चिन्मुखवचनाः के चिन्ना
सिकावचनाः के चिदुभयवचनाः तत्र ये मुखवचनास्ते गृह्यंते तेन ये मुखग्रहणेन ये नासिकावचनास्ते गृह्यंते ते नासिकाग्रहणेन
य उभयवचनास्ते गृह्यंत एव ते मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन च भवेदुभयवचनानां सिद्धं यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति। नैष
रेत दोषो न प्रयोजनं इतरेतराश्रयं तु भवति कार्यंतरेतराश्रयत्वात् सतोनुनासिकस्य संज्ञया भवितव्यं संज्ञया च नामानुनासिको भा
व्यते तदेतदितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पंते। अनुनासिक संज्ञा पांरतरेतराश्रये उक्तो किमुक्तं।
सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति। नित्याः शब्दाः नित्येषु च शब्देषु सतोनुनासिकस्य संज्ञा क्रियते। न संज्ञया नानुनासिको भाव्यते यदि त
नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वात्सिद्धं निवर्तकं शास्त्रं कथं आदुस्माप्यविशेषेणोपदिष्टे न तु नासिकः तस्य
सर्वत्राननुनासिकबुद्धिः प्रसक्ता तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते इदं च्छंदस्य च विषये। तत्र आङ् अननुनासिकस्य प्रसंगे अनुनासिकः साधुर्भ
वतीति॥
चलोः क्लितीति दीर्घप्रसंगः प्रासादवासिन्यायेनेति। अर्थं च्यायः क्रियाशब्देष्वेव न रूढिशब्देषु नैव दोषः। अनुवादेतावद्यमा
नुस्वाराणामसंभवं विधावप्यावतु। तस्मान्मुखवचनस्याभावं वचनोभाविष्यति न तु नासिकावचनः॥ ॥ ॥

एर्ण१

तुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णं॥चत्वारोऽत्रपक्षाःसंभवंतिद्वंद्वगर्भोबहुव्रीहिःत्रिपदोबहुव्रीहिःतुल्यास्यशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततोबहुव्रीहिःआस्यप्रय
त्नशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततोबहुव्रीहिरिति॥तत्रद्वंद्वगर्भबहुव्रीहिरितिपक्षेवार्त्तिकस्यावतारइतितमेवभाष्यकारःपूर्वंदर्शयति॥तुल्या
स्यमिति॥तुल्यत्यर्थमेवतुल्योपादीयतेसदृशइत्यर्थःसदृशपर्यायःयथाश्रवीराःकुशलाःप्रातिलोमानुलोमइत्यत्रयथार्थोभावः
एवंतुल्यशब्देऽपि॥किंपुनरास्यमिति॥किंमुखमथतत्रभवतांल्याद्यिकंस्थानमितिप्रश्नः॥लौकिकमिति॥मुखपर्यंत्येत्येतस्याद्विवक्षिति

तुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णं॥तुल्यपार्श्वमितंतुल्यंआस्यंचप्रयत्नश्चआस्यप्रयत्नं।तुल्यास्यंतुल्यप्रय
त्नंचसवर्णसंज्ञंभवति।किंपुनरास्यंलौकिकमास्यमोष्ठात्प्रभृतिप्राक्काकलकात्।कथंपुनरास्यं।
अस्यंत्यनेनवर्णानित्यास्यं।अन्नमेतदास्यंदतइतिवाआस्यं ॥ ॥

द्वमित्यर्थः॥घयितात्वादिकमपिलौकिकमास्यंतथापितत्रयोगावशादास्यशब्दोवर्त्ततइतिफलितितिनतत्पास्ष्टागतिमुखमेवप्रति एम॰
इत्वाद्दलौकिकमुक्तं।तस्यैवयथाप्राप्यास्रुहरणंमुक्तमित्यर्थःओष्ठादिति।काकलकंनामग्रीवायामुन्नतप्रदेशः।कथंपुनरिति।प
रिभाषितवशास्त्रवर्त्ततेततस्तात्वादिष्वपिप्रवर्त्तिष्यतइतिप्रश्नःआस्यंत्यनेनेति।सत्यपितिमि[illegible]रेरुढिवशात्मुखएववर्त्ततेन
ताल्वादिष्विसर्थःकल्पकरइतिकरणेल्युट्।असनमत्रजातिस्फोटपक्षेहुमिव्यक्तिव्यक्तिस्फोटपक्षेतूत्पत्तिः।अन्नमेतदिति।
आरः पूर्वात्स्यंदतेइत्येवमपिद्रश्यतइतिद्रुःएतदास्यंकंअन्नस्यंदतेद्रवीकरोतिअन्नप्रक्षेपेणमुखस्यद्रवत्वोत्पादनात् ॥ ॥
कर्मव्यंजने१

न
कःप्रयत्नइतिकिंप्रयतनंप्रयत्नःअथप्रारंभोयत्नस्येतिप्रश्नामावत्तावतइतिभावोविधेयेनङ्प्रत्ययःक्रियतेतेनेशरत्नस्याभावःसाधनंभव
ति।किमास्योपादानेइति।आस्यएवसर्ववर्णानोनिष्पादादितिभावः।नासिकापिनवाह्यायत्नरणेत्यन्निनिमित्तं॥किंतर्हिआस्यांत
पणवर्मवत् स्थर्मवितततमसिनित्संबद्धारेखानासिकातस्यांवाद्यभिघातादर्शोत्पत्तिःविसर्जनीयस्येकोयमतेनेरत्यलासावत्संभावेऽपिन

अथकःप्रयत्नःप्रयतनंप्रयत्नःप्रपूर्वोयततेभविसाधनोनङ्प्रत्ययःघस्लिौकिकमास्यं॥किमास्योपादाने
प्रयोजनं॥सर्वेषांहितत्तुल्यं॥वक्ष्यत्येतत्॥प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमिति॥सवर्णसंज्ञायांभिन्नदेशेष्व
तिप्रसंगःप्रयत्नसामान्यात्।सवर्णसंज्ञायांभिन्नदेशेष्वतिप्रसंगोभवतिसवगाडरशां॥किंकारणंप्रयत्न
सामान्यात्।एतेषांहिसमानःप्रयत्नःसिद्धंत्वास्येतुल्यदेशप्रयत्नंसवर्णमितिसिद्धमेतत्कथं।आस्येयेषां
तुल्योदेशःप्रयत्नश्चतेसवर्णसंज्ञाभवंतीतिवक्तव्यं

दोषःवक्ष्यतीति।नास्यवरीत्तावसरइतिभावःसवर्णसंज्ञायाकिंनिर्द्वंद्वेप्रयत्नस्यास्येनाविशेषणान्मुखप्रयत्नयोरुक्तत्वलादि
न्नस्यादीनामपिप्रसंगःभाष्येशकारःप्रत्याहारपाश्वशात्यादितःअत्रप्रत्याहारेऽन्नवगाडस्तानांप्राप्नोतीत्यर्थःशकारस्यतुविवृत
त्वात्स्पर्शानांस्पृष्टत्वादप्रसंगएवननुङंजरस्यादोऽशरऽतीतिलोपप्रसंगः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰ कै॰ एवमपीति। आस्ये येषां तुल्यो देशस्त्वास्येन देशो विशेष्यते तत्र व्यभिचाराभावादास्येन देशस्य विशेषणमयुक्तमित्यर्थः। प्रयत्नविशे अ॰ १ पा॰ १
२५ षणमिति। तस्य संभवव्यभिचारसद्भावादित्यर्थः। बाह्यप्रयत्नस्य करणाद्बहिर्भावादाभ्यन्तर एव गृह्यते। स्पृष्टतेषत्स्पृष्टतासंवृतविवृतता
ख्याः। बाह्यं ह्यास्यादिति॥ काकलकस्याथ तालुपञ्चस्थानमवर्णस्येकदेशिमतिसति बाह्यदेशसंभवे तद्व्यवच्छेदायास्येन देशो

एवमपि किमास्योपादानेन प्रयोजनं सर्वेषां हि तत्तुल्यं भवति विशेषणाभावादास्योपादानं॥ सन्ति ह्यास्याद्बाह्याः प्रयत्नास्ते हि प्रतीयन्ते तेषु सत्सु सवर्णसंज्ञासिद्धा भवति। के पुनस्ते विवारसंवारौ श्वासनादौ घोषवदघोषता अल्पप्राणता महाप्राणतेति तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीया विवृतकण्ठाः श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च एके अल्पप्राणा इतरे महाप्राणाः तृतीयचतुर्थाः संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्त एके अल्पप्राणा अपरे महाप्राणाः यथा तृतीयास्तथा पञ्चमाः आनुनासिक्यवर्जमानुनासिक्यमेषामधिको गुणः एवमप्यवर्णस्य सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति बाह्यं ह्यास्यात्स्थानमवर्णस्य। सर्वमुखस्थानमवर्णमेकेऽच्छन्ति। एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते। आस्ये येषां तुल्यो देश इति व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यति॥ सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यादिति॥

विशेष्यत इति प्रश्नः। सर्वमुखेति। अवर्णो निष्पत्तौ सर्वमेव मुखं व्याप्रियत इति नास्य व्यक्तस्थानता। एवमपीति। अवर्णस्यास्यमेव राम॰
देशो न त्वास्ये देश इति व्यपदेशो न प्राप्नोतीति। सर्वास्यस्थानस्याप्यस्य शरीराद्भिन्नत्वे देशशब्देन तु विशिष्टे वा तस्थ अवर्णोत्पादनहेतुः २५
तत्र बुद्धिकृतभेदमाश्रित्य व्यपदेशः॥

न हीति। प्राथमकल्पिकमित्यर्थः। यौगिकस्य तु व्यवहितस्य ग्रहणं स्थानमिति। नात्वादि। करणमिति स्पृष्टतादि। जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि वा। पूर्वं प्रयत्नग्रहणं न कर्तव्यं नैमित्तिकत्वात्स्थानस्य भवत्वादास्यग्रहणेन ग्रहणात्। समे ततः प्रत्येकं तुल्यापारे निरर्थकमुभयोरुपादानेन तद्योः स्थानसवर्णसंज्ञा भवति अविशेषितत्वादिति। आस्ये तत्र्यैः स्पृष्टतादिरूपश्च प्रयत्नः प्रोक्ता। अन्तरा तिप्रश्नः। ततश्च बाह्याः प्रयत्ना न संज्ञा। सु। प्रारम्भोपलस्येति। अत्र पूर्वं स्पृष्टतादयस्त्वाद्यः पश्चात्कण्ठादिनिष्पत्तिहेतौ

नैष दोषः। न हि लौकिकमास्यं। किं तर्हि। तद्धितान्तमास्यं आस्ये भवमास्यं शरीरावयवाद्यत्। किं पुनरास्ये भवं। स्थानं करणं चापि। एवमपि प्रयत्नोऽविशेषितो भवति। प्रयत्नश्च विशेषितः। कथं। न हि प्रयतनं प्रयत्नः। किं तर्हि। प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः। यदि प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः एवमप्यवर्णस्य एङैचोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति। प्रश्लिष्टावर्णावेतौ। अवर्णस्य तर्हि एचोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति। विवृततरावर्णावेताभ्यामेचौ। एतयोरेव तर्हि मिथः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति। नैतौ तुल्यस्थानौ। उदात्तादीनां तर्हि सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति। अभेदका उदात्तादयः॥

निष्कृष्य प्रारम्भे वर्णविवृततरत्वादेङ्योवार्णयोरोंकारश प्रयत्नादुत्पद्यते। एवमपीति संध्यक्षरेषु प्रथममात्राया अकारेण सादृश्यात्सवर्णसंज्ञाप्राप्तिरिति प्रश्नः। प्रश्लिष्टावर्णाविति। नात्र भागविवेकोऽस्ति पयःक्षीरवदित्यर्थः। अवर्णस्येति। विभागोऽत्र स्थूलदृष्ट्येति प्रश्नः। ततश्च नाम्यमितिपस्येति लोपप्रसंगः। एतयोरिति। ततश्च एतरोरुत्वे कार्ये पिपा तन्मात्रास्थानस्याविकं चित्सवर्णग्रहणादर्शनात्। अभेदका इति लिङ्गेन प्रतिपादितं न शास्त्रे एते स्वशब्दोपादानमन्तरेण कार्येषु भिद्यन्त इति तेन प्रारम्भभेदेऽप्युदात्तादीनां मिथः सवर्णसंज्ञा भविष्यति॥ ॥ ॥

भा०क॰ यत्समानमिति सप्तस्य सस्य समानत्वा[redacted]णां वा ह्यप्रयत्नभेदेपि सवर्णसंज्ञा भविष्यति। किं सतीति स्पष्टतायां भेदाद्विवा ३१०१-४०१
२६ रादिभेदेपि यथा भवति तथा स्पष्टतादिभेदेपि विवारादिभेदात्स्मान्नोतीति प्रश्नः सत्येवेति करणे कर्तरिवा स्पष्टत्यां
ठ४ यथा संख्यमिति सार्थे तत्र सवर्णग्रहणं कृतं शीं[redacted]स्य त्र इकारस्य [redacted]कारि प्रत्यलोपार्थं। परिहिव यत्र सर्वे समानं तत्रैव सव
र्णसंज्ञा स्यात् उकार[redacted]कारयोर्भेदात्सवर्णत्वं नास्तीति सवर्णग्रहणमनर्थकं स्यात् सर्वमिति। वर्गाणां प्रथमद्वि
तीयाः सप्तस्था शिरवा यां पठितमघोषत्वादि करणं तु भिन्नं वर्ग्याणां स्पृष्टत्वात्प्रयत्नं चविद्वतत्वात् सतिसवर्णत्वे निष्ठ

अथवा किंन एतेन प्राग्भ्योपत्नस्य प्रयत्न इति। प्रयतनमेव प्रयत्नः तदेव तद्धितांतमास्यं पत्समानं तदाश्रयिष्यामः किं सति भेदे सतीत्याह सत्येव हि भेदे सवर्णसंज्ञया भवितव्यं। कुत एतत् भेदाधिष्ठाना हि सवर्णसंज्ञा। परिहि यत्र सर्वं समानं तत्र स्यात् सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात्। परितर्हि सति भेदे किंचित्समानमिति कृत्वा सवर्णसंज्ञा भविष्यति। शकारछकारयोः षकारठकारयोः सकारथकारयोः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति। एतेषां हि सर्वमन्यत्समानं करणवर्जं एवं हि तर्हि प्रयतनमेव प्रयत्नः तदेव हि तद्धितांतमास्यं नत्वयं द्वंद्वः आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नमिति। किं तर्हि त्रिपदोयं बहुव्रीहिः तुल्यश्च आस्ये प्रयत्न एषामिति। अथवा पूर्वं तत्पुरुषः ततो बहुव्रीहिः तुल्यश्च आस्ये तुल्यास्यः तुल्यास्यः प्रयत्न एषामिति। अथवा परस्तत्पुरुषः ततो बहुव्रीहिः आस्ये प्रयत्नः आस्यप्रयत्नः तुल्यश्च आस्यप्रयत्न एषामिति॥ श्रीरामकृष्णः॥

प्रनिशुं[redacted]मधुलिट्स्का[redacted]नमिति गरोफरीति लोपः प्राप्नोतीति। ह्यप्रन्नो निष्क्रांत मिति प्रादिसमासः अन
चितोत शकारस्य द्विर्वचने तुल्यश्च आस्य इति तद्धितांतं आस्यशब्देन ब्रागवाचीवेस्यम ईम स्तकारि स्त्र लुड् भवति॥ तद्धितांता
स्यशब्दाश्रयणासामर्थ्यादेवास्य इस्येकत्वं विवक्षते तेन एकस्मिन्नेव स्थाने प्रयोक्तृत्वप्रयत्नः स्याक्रियेते। अथवे तिमप एम॰ २६

न१

तस्येति॥ यत्नरोर्नित्याभिसंबंधात्सादृ। योवस्येति। अन्यथा वर्णेतरापेक्षणात्तुल्यास्यप्रयत्नत्वेन सवर्णे बोधे तदाश्रयमन्यस्यापि का
र्यं प्राप्नोति -स्त्र आंभस्करेफो फणाभिर्तृस्यर्थः स्यात् तस्या वचनमिति॥ तस्येत्यस्य मनुकरणास्यः तस्येत्यस्या वचनमित्यर्थः सव
र्णसंज्ञा वचनमिति। नच रेफोप्यर्णाभिर्त्र अर्थवचने रेफस्याभि रेफः सवर्णो भवत्येव एवमूष्मसु द्रष्टव्यं॥ एवं वनसामर्थ्याद्रोयं

तस्य॥ तस्येतितद्वक्तव्यं॥ किं प्रयोजनं। योयस्य तुल्यास्यप्रयत्नः स तस्य सवर्णसंज्ञोयथा स्यात्। अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नः
व अन्यस्य सवर्णसंज्ञो माभूत् तस्या वचनं चैन प्रारापात् तस्येति नवक्तव्यं अन्यस्य तुल्यास्य प्रयत्नोन्यस्य सवर्णसंज्ञः
कस्मान्न भवति वचनप्रामाण्यात् सवर्णसंज्ञा वचनसामर्थ्यात्॥ यदि ह्यन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोन्यस्य सवर्णसंज्ञः स्या
त सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात्। संबंधिशब्दैर्वा तुल्यं संबंधिशब्दैर्वा पुनः क्लृप्तमेतत्। तद्यथा। संबंधिशब्दाः मा
तरि वर्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति। न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन्पितरीति। संबंधाच्चैतद्गम्यते। या यस्य माता ग
पश्च यस्य पितेति। एवमिहापि तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्र संबंधिशब्दावेतौ तत्र संबंधादेतद्गंतव्यं। यत्प्रतियः
स्वप्रति तुल्यास्यप्रयत्नं तत्प्रति तत्सवर्णसंज्ञं भवतीति ॥ ॥

परित्दस शाकृत्यायेनपरिहर्तुमाह संबंधिशब्दैरिति तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्य संबंधिशब्दत्वात् तत्समानार्थोपि प्रदेशवाचको भूपाकः सव
र्णशब्दः संबंधिशब्द इत्यर्थः तुल्यावक्तव्यादातस्येत्यकोनमूर्देशात्तुल्याय ब्राह्मणाः कन्यां ददातीति अपित्वात्मनात येहापीत्यर्थः॥
। संबंधिशब्दाविति।२

भा॰कै॰च॰ अकाऌकारयोरिति॥ स्थानभेदादप्राप्नोतीत्यारंभः अत्र चानयोरेवकृतत्वान्मिथः सवर्णसंज्ञा विज्ञापते न त्वेतयोरन्येन सहेति बोद्धव्यं वक्ष्यते अ॰१ पा॰१
२७ तदिति। तत्र ऌवावचनमित्यत्र दीर्घ इत्यनुवर्तते तत्र ऌति ऌ शब्दे विकल्पितेऽत्र प्राप्त एव पक्षे दीर्घो भविष्यति स च भवन्न ऌवर्णस्य दीर्घो नास्ति
वर्णस्यान्तरतमो दीर्घ ऋकारोऽपि भविष्यति तत्सवर्ण इति। यद्यविधाय सवर्णसंज्ञा तदुच्यते अल्मात्रस्य ऌनि तत्कार्यं स्यात् दृध्यृकार इति त
स्मात् द्वयोः सवर्णसंज्ञा॥ ऋत इति वक्ष्यामीति॥ ऋकारस्य ऋकार एव सवर्ण इति अत्येव भविष्यति ततः ऌति ऋत इत्येवं रदे चास वर्णार्थं
तेन ऌति रूपद्वयं सिद्धं तत्रासंहितायां ऋकारे होतृ ऋकार इति रूपं संहितायामपि ऋत्यक इति [illegible] शाकलप्रकृतिभावे एतदेव रूपं शा
कलाभावे होतॄकारो होतृकार इति रूपद्वयं ऌकारे संहितायां [illegible] संहितायां च शाकले होतृ ऌकार इति शाकलाभावे होतॄकारो हो

ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिः ऋकारऌकारयोः सवर्णसंज्ञाविधेयाद् होतृ ऌकारः होतॄकारः किं प्रयोजनं अकः सवर्णे दीर्घ इति
× ऋति २ दीर्घत्वं यथा स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं वक्ष्यत्येतत् सवर्णे दीर्घत्वे अथ वावचनं ऌति ऌ वा वचनमिति तत्सवर्णे यथा स्यात् इह
माभूत् ऋकारः अ ऌकार इति परे तत्सवर्णे दीर्घत्वे ऋतीति एतदत इति वक्ष्यामि। ततः ऌति ऌकारे परतः ऌकारो वा भवती
ति अतः तस्यैव। तन्न वक्तव्यं भवति। अवश्यं तद्वक्तव्यं ऋकाल्लोकृ सवर्णदीर्घप्लुतसंज्ञो भवतीत्युच्यते न च ऋकार ऌकारो वा
अस्ति। ऋकारस्य ऌकारस्य च त्वेव स्यादिति तद्वावश्यं वक्तव्यं। स्तोपथास्यात् होतृ ऋकारः होतृकारः होतॄकारः इति होतृ
ऌकार इति तत्र वा वक्तव्यमिति॥ द्वावप्येतौ दीर्घौ ऋ ॠ इति तत्र ऋकारेकदाचित् ऋर्दि (ऌकारः होतृकारः होतॄ ऌकारः ॥
र्घः कार्य [illegible] चेत ऋऌकारेपि ऋ ऌ इत्येतौ भविष्यतः सत्यां सवर्णसंज्ञायामिति भावः नचैति। अर्द्ध तृतीयमात्रत्वादिति केचिदाहुः (ऌम॰)
अन्ये तु ईषत्स्पृष्टकरणत्वादनयोः ऋकारऌकारयोः अविवृतत्वाच्चाभ्यां तयोः ग्रहणाद् न ह्यमाह अत्र वक्ष्यामीति। सत्य दीर्घसंज्ञा
मत तयोर्भविष्यति द्वेयोः तुम्ह ईतती यमात्रावेतावितितेषां मते तस्यप्य द्वौ द्विमात्रत्वाभावादेतयोर्दीर्घसंज्ञानप्राप्नोतितत्स्माद्विमात्रावेवै
तौ रत्य प्रश्नुपाते तयो। तद्वावश्यमिति तथापि ऋ वा वचनं ऌवा वचनमिति वृत्त्युद्धमनयोर्वक्तव्यं। अन्यथा विधानमात्रमेवानयोः स्यात्

किं पुनरिति॥ एकैकस्मिन्संहितायां शाकलाभावपक्षे रूपद्वयं साध्यं तच्चोपपद्यते यदि सिध्यति तत्र सवर्णसंज्ञा प्राप्तस्यां यथा सिध्यति त
था पूर्वमेवोक्तं सत्यां तु यथा सिध्यति तथोच्यते इह द्वयोः ऋकारयो रेफद्वयवक्तव्यादिहतत्वाच्च कदाचिद्रेफद्वयप्रश्नसंभवति कदाचिद्धि
हतत्र ऋकारः ऌकारो विकदाचिदृकारान्तरतम ऋकारः कदाचित् ऌकारोन्तरतम ऋकार इति साम्यमुभयोः पक्षयोः ऌपरत्वमिति व्याख्या
स्यामीत्यर्थः [illegible] रपरत्वमत्र इति ऌणिति ऌकारः एकारे ऐणात्प्रत्याहार आश्रीयते। तत्र तस्मात् ऋकारस्य स्थाने रपरः ऌकारस्य ऌपरः आस्तामिति। अस

किं पुनस्त्वत्रोपायः सवर्णसंज्ञावचनमेव स्यात् दीर्घत्वं चैव हि सिद्धं भवति अपि च ऋकारग्रहणे ऌकारग्रहणं सन्निहितं भवति य
थाइदं भवति अल्पकः स्वह्रस्व अश्यमाऌ अश्यः इदमपि सिद्धं भवति। खट्वऌकारेभाऌऌकार इति वास्तु प्यापि श ले उपकारी ति र
मति उपाकारीयति इदमपि सिद्धं भवति उपल्कारीयति। उपाल्कारीयतीयदि तर्हि ऋकारस्य ग्रहणे ऌकारस्य ग्रहणं सन्निहितं भ
वति उरण्रपरः ऌकारस्यापि रपरत्वं प्राप्नोति ऌकारस्य ऌपरत्वं च स्यादिति तद्वावश्यं वक्तव्यं। असत्यां सवर्णसंज्ञायां विध्यर्थं
तदेव सत्यां रेफवाधनार्थं भविष्यति। इह तर्हि ग्राम्यान्तेरणाः समानपदस्थस्य ऋकारग्रहणं चोदितं मात्रणमित्ये [illegible]
वमर्थं तदिहापि प्राप्नोति। क्लृप्यमानं पश्येति। अथ सत्यामपि सवर्णसंज्ञायामिह कस्मान्न भवति प्रक्लृप्यमानं पश्येति
चुटुतुलशर्व्यवायेनेति वक्ष्यामि अपर आह त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्गैर्लशसैश्च व्यवायेनेति वक्ष्यामि वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन
गृह्यन्त इति योरौ ऌकारे ऌकारः तदाश्रयः प्रतिषेधो भविष्यति यद्येवं नार्थो रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणं न वक्ष्यामि वर्णैकदेशा
श्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति योसौ ऋकारे रेफः तदाश्रयं णत्वं भविष्यति ॥ ॥
त्यां सवर्णसंज्ञायां उरण्रपर इत्यत्र ऋकारस्य ग्रहणं कर्तव्यं भवति। प्रक्लृप्यमानमिति क्लृप्यच इति णत्वप्रसंगाद्विभीति॥ पूर्वस्मादयं विशेषः
पूर्वत्र शर्व्यवधानेपि णकारः स्यात् तत्र निमित्तं लाक्षणिकत्वान्नाश्रीयते। इह तु तस्यानुपादानमेव। वर्णैकदेशा इति। अवयवस्य स्वव्यापा
रानिवर्तनात्। अग्रहणायसेतुस्त्वाभाः शाक्रतिगणाक्षाभावः अदितांल्कारे लावभेनानुवंधनिर्देशात्॥ भेदेनचोपादानात्तु वंधकार्येषु प
दे१

भाकै व
२८

नाज्झलौ॥ अकारहकारयोरिकारशकारयोश्च तुल्यस्थानप्रयत्नत्वात्सवर्णसंज्ञा प्राप्ता निषिध्यते। अत एव चानिर्देशाद्वा प्रत्याहाराणामिः हलां हल्भिः स अ०१ पा०१
वर्णत्वप्रतिषेधः अज्झलाविति॥ प्रकृतत्वात्सवर्णसंज्ञाया इति बोद्धव्यं॥ शकारप्रतिषेध इति। द्विवचनात्समस्तसमासोऽभेदाधिकत्वात्सवर्ण
संज्ञायाः॥ इकार इति। अत्र हि सूत्रे इतीकारो गृह्यमाणः सवर्णान्गृह्णातीति शकारस्यापि ग्रहणप्राप्तिः स्यात्तन्निकृत्यपाविरोधादत्रैव सूत्रेऽस्त
व्याप्रियत इति सवर्णत्वप्रतिषेधः इकारशकारयोर्नास्ति। यस्येति चेत्यादौ तु शकार इकारेण न गृह्यते अनेन सवर्णत्वनिषेधात् तरहतुस्यानि

नाज्झलौ॥ अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽज्झल्त्वात्। अज्झलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः
प्रतिषेधः प्राप्नोति किं कारणं अज्झल्त्वात्। अस्त्वेवं हि शकारो हल्। कथं तावद्यो ह्ययमिकारः सवर्णग्रहणे न श
कारमपि गृह्णीयात्। एवमपि हल्ग्रहणेषु देशाद्धल्त्वं तत्र को दोषः। तत्र सवर्णलोपे दोषः। तत्र सवर्णलोपे
दोषो भवति। परश्शतानि कार्याणि। झरो झरि सवर्ण इति लोपो न प्राप्नोति ॥ ॥ ॥

अस्य व्यापारो नास्ति अस्ति च प्रवर्णानां सवर्णत्वमिकारशकारयोरिति भावः। प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्यायोऽत्र नास्ति अपवादस्यैवासंभ राम०
१९ वात्। परश्शतानीति शतात्पराणि शतशः अधिकानीत्यर्थः। कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलवचनात्समासः पारस्करादित्वात्सुडागमः। स २८
कारस्य झलं अनचि चेति द्विर्वचनं झरो झरीति लोपात्र संगात्रिशकारकसंयोगश्रवणप्रसंगः शरोऽचि इति चेत्तत्रापि चेत्यत्र इकारेण शकारो
न गृह्यते अनेन सवर्णत्वनिषेधादित्यन्ये शरोऽस्य द्विर्वचनं ॥
का

ह्या २

सिद्धमनच्त्वादिति॥ सूत्रप्रत्याख्यानसाधारणमुक्तं। प्रयत्नभेदादज्झलोः सवर्णसंज्ञायाः प्राप्तिरेव नास्तीत्यर्थः। वाक्येति। भवतु वा तुल्या
प स्यप्रयत्नत्वं तथापीकारेण शकारो न गृह्यते सवर्णसंज्ञाया अस्मिन्सूत्रे अनिष्पादात्। अस्मिन् हि सूत्रे निष्पन्ने सत्यपवादविषयपरिहा
रेणाश्चेद्विषये सवर्णसंज्ञा प्रवर्तते। न चैतत्सूत्रं निष्पन्नं यावदेतच्चाणुदित्सूत्रे संज्ञाप्रत्याहारसवर्णत्वेषु निष्पन्नेष्वणुदित्सवर्ण

वाक्यापरिसमाप्तेर्वा सिद्धमनच्त्वात्। सिद्धमेतत्। कथं। अनच्त्वात्। कथमनच्त्वं। स्पृष्टं करणं स्पर्शानां। ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानां। विवृतमूष्मणां। ईष
दित्येवानुवर्तते। स्वराणां च विवृतं। ईषदिति निवृत्तं। वाक्यापरिसमाप्तेर्वा पुनः सिद्धमेतत्। किमिदं वाक्यापरिसमाप्तेरिति।
वर्णानामुपदेशस्तावत्। उपदेशोत्तरकाला इत्संज्ञा। इत्संज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारः। प्रत्याहारोत्तरका
ला सवर्णसंज्ञा। सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति सवर्णग्रहणं एतेन सर्वेण समुदितेन
वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति। न चात्रेकारः शकारं गृह्णाति। यद्येवं तर्हि इकारः ईकारं न गृह्णाति। एवम
कारमपि न गृह्णीयात्। तत्र को दोषः। कुमारी ईहते कुमारीहते। अकः सवर्णे दीर्घत्वं न प्राप्नोति। नैष दोषः। यदेतदकः
सवर्णे दीर्घ इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणं तत्रेकार ईकारं गृह्णाति शकारं न गृह्णाति ॥ ॥दि ॥ ॥ ॥

८ यत्वेत्येतैस्य बाधित्वादिषु प्रवर्तते न त्वेतो पूपदेशादिषु नापि स्यात्तन्नितत्त्वात्र सूत्रेः। अनिष्पत्त्या अणुदित्स्याप्रवर्तनादिकारेणश
कारस्याग्रहणात्सवर्णत्वं शकारस्यापि इष्टं एवमीकारोऽप्यनेकारेण न गृह्यते इतीकारशकारयोः सवर्णत्वमस्तीति कुमारीशेते इत्यस
त्र सवर्णदीर्घत्वं प्राप्तं अचीत्यनुवर्तमाने निवार्यते तत्र कथं ग्रहणाकशास्त्रप्रवर्तते कतेति विषयविभागदर्शनाय योग्यं करोति यद्येवं त
र्हीति। इकारस्य ग्रहणात्कत्वं दृष्टमित्यकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्रापि प्राप्तमिति प्रश्नः ॥

भा॰कै॰च
२९

अनन्त्यमेव वाक्यापरिसमाप्त्या साध्यते न तु प्रयत्नभेदेनेत्याह। अपर आहेति। अस्मिन्पक्ष इति। एकत्र हि साध्ये हेतुविकल्पो भवति। अ॰१ पा॰१
इह तु साध्यभेदः सिद्धेरनन्त्यं हेतुरनन्त्यस्य वाक्यापरिसमाप्तिः। एतच्चेति। अकृत्स्नग्रहणादिकारेणाकारस्येति वाक्यशेषोऽध्याहा
र्यः प्रतिज्ञाविकल्पार्थो वाशब्द इत्यर्थः। ननु चेति। प्रकृतिकृतं भेदमभ्युपगम्योच्यते। स एव कथं भेदो नेत्यत्रैव हेतुः भेद एवेत्यर्थः। र

अपर आह। अकृत्स्नोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽनर्थकत्वात्। अकृत्स्नोः प्रतिषेधे शकारेणासवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः आ × णाकारस्य
प्नोति किंकारणं अकृत्स्नत्वात्। अचैव शकारो हल्त्वं कथं तावदच्त्वं इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीति
। एवमच्त्वम्। हल्त्वं वोपदेशाद्धल्त्वं तत्र को दोषः। तत्र सवर्णलोपे दोषः तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति। परः शल्। निका
४ प्रो यौ शिशिकः शारः सवर्ण इति लोपो न प्राप्नोति। सिद्ध्यते तत्। कथं अनन्त्यात्। कथमनन्त्यं वाक्यापरिसमाप्तेर्वा। इकाराकाराय सिद्धमनन्त्यात्
रिसमाप्तिः अस्मिन्यस्तेवेत्येतस्य मर्थितं भवति। एतन्न समर्थितं। कथं। अकृत्स्नवाकारस्य शकारेणासवर्णसंज्ञाभा
वाभ्युक्तामनु बोधकं परशशाल्निकार्यौ शिक्षोः सवर्ण इति लोपो न प्राप्नोतीति भाष्ये लोपः। ननु च भेदो भवति स
ति लोपे द्विशकारं असति लोपे त्रिशकारं नास्ति भेदः। असत्यपि लोपे द्विशकारमेवेत्यर्थः। विभाषा द्विर्वचनं एवमपि भेदः
असति लोपे कदाचिद्द्विशकारं कदाचित्त्रिशकारं। सति लोपे द्विशकारमेवेत्य एव कथं भेदो न स्यात्। यदि नित्यो लोपः
स्यात् विभाषा तु स लोपः यथा भेदः स्यात्। इति प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकं ॥ ॥

तत्राह स्याद्वेदे यदि नित्यो लोपः स्यात्। विभाषा तु स लोप इति ततो नास्ति भेद इत्यर्थः। द्विर्वचनमपि विभाषा परोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्य एम॰
नुवर्तनात्। लोपे विकल्पो हल्यन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादित्यर्थः। इति महोपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे २९
चतुर्थमाह्निकं ॥ ॥

भा॰ प्र अ॰१ पा॰१

१ नुचेतिक्ष्मा। तत्कृतं भेदमुपताम्योच्यते। स एव कथ्यं भेदो नेत्यन्नैवछेदः भेदएवविस्पष्टः इतः आह स्याद्वृद्धिरि यदितिस्रोपः स्यात्
विभाषा तु सप्लोपइति। ततो न्यास्तिभेद इत्यर्थः द्विर्वचनमपि विभाषा। यशोतुनासिके च नासिके वेत्यनुवर्त्तनाद्गोपैपिप्रय [illegible]
[illegible]
(पारेवतद्यदि का [illegible]) ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यं। किमर्थमिति॥ ईदूतौ च न स्यात् द्विवचनकालं निवृत्त्यर्थं तेनोपपद्यते तत्र परत्वउदात्तादीना
मभेदकत्वाद्गुणानां [illegible] सवर्णानां ग्रहणार्थमपि नोपपद्यते। प्लुतिपक्षेपि दीर्घोच्चारणात्प्रयत्नाधिकाद्रुद्धत्वात् न भविष्यति

[redacted]

दा [redacted] ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यं। किमर्थमदीनांतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते पर स्तत्काल त
स्येति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात्। केषां उदात्तानुदात्तस्वरितानां। अस्ति प्रयोजनमेतत् किंतर्हीति प्लुतानां तु प्र
गृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति किं कारणं। अतत्कालत्वात् न हि प्लुताः तत्कालाः। असिद्धः प्लुतः। तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवंतीति सिद्धः
प्लुतानां चेष्यत एवेति व्याख्यानं प्रत्यक्षतपरत्वं करोतीति प्रश्नः तपर इति। व्यक्तिपक्षे भेदकास्तु (प्लुतः स्वरसंधिषु कथं ज्ञाप्यते ॥
णा इति भावः। केषामिति प्लुतानां प्रगृह्यसंज्ञा प्रसंगात् प्रश्नः। उदात्तेति। कश्चित्तु नासिकग्रहणमप्यस्ति तद्गुणप्रसंगे नोच्चारितं न हि प्र राम॰
गृह्येनुनासिकः संभवति। अणोप्रगृह्यस्यानुनासिक इति निषेधात्। प्लुतानामिति। व्यक्तिपक्षाश्रयणाद्यं दोषोनंततपरत्वात्। अ १
सिद्ध इति। शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणात्। प्लुतबुद्धाववस्थायां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने हि मात्राविषया बुद्धिः प्रवर्त्तते न व्याहिवस्यति। असिद्ध

[illegible]

पद्यमिति। असिद्धत्वे प्लुतः प्रकृत्येत्येव माश्रयणात्मोग्गत्कार्यत्वेनाश्रयणादसिद्धत्वान्नायं दोषो तुभौ यतो सामान्येन स्वरसंधि प्रकरणवि
षयमसिद्धत्वं ज्ञाप्यते। न तु प्रकृतिभाव एव पथ्यारोहत्वे एवं सोत्सर्गसाम्यवाई च प्रकरणमिति प्रकृतिभावेपि प्रगृह्यत्वहेतुकेसिद्ध
त्वमुच्यते। किमेतस्येति। प्रकृतिभाव एवाश्रयणात् सिद्धत्वमस्तीति प्रश्नः इत शेलाघवं दर्शयति अप्लुतादिति सिद्धे हि प्लुते अतोऽ
सीति तपरत्वदीर्घोत्था प्रसंगः। किमपतरतिः यथोक्तेषु संज्ञाप्रतिभाषे प्रगृह्यसंज्ञा स्वरसंधि प्रकरणमध्यपातित्वान्न भवतीति प्र

पद्यं प्लुतं प्रकृत्येति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकं सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यं। किमेतस्य ज्ञापने
प्रयोजनं। अप्लुतादप्लुते इत्येतन्न वक्तव्यं भवति॥ किमेतावत् सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु संज्ञाविधावसिद्धः। तस्यासिद्धत्वात्
तत्काला एव भवंति। संज्ञाविधौ च सिद्धः कथं। कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं प्रगृह्यः प्रकृत्येति उ
पस्थितमिदं भवति ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति॥ किंपुनः प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञावचने प्रयोजनं प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभा
वो यथा स्यात्। माभूदेवं प्लुतः प्रकृत्येत्येवं भविष्यति। नैवं शक्यं उपस्थिते हि दोषः स्यात्। अप्लुतवदुपस्थित इति अत्र
ति पठिष्यत्याचार्यः। वह्वप्लुतकार्यप्रतिषेधार्थं प्लुत प्रतिषेधे हि प्रगृह्य प्लुते प्रतिषेधप्रसंगोऽस्मिन्नविशिष्टत्वादिति सित [illegible]
३ अप्लुतवदुपस्थिताविति॥ सा प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञोचितव्या प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् ॥
अः कार्यकालमिति। कार्यार्थत्वाद्गुणानां कार्यस्य च प्रधानत्वात् प्रधानदेशत्वमस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः। उपस्थिते हीति॥ उपस्थितमनो
र्थ इति करणः अग्नी३ इति अत्र प्लुताश्रये प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः इष्यते तदाह पठिष्यतीति यत्र प्रगृह्यसं
ज्ञा नास्ति। सप्लुताश्रये प्रकृतिभावप्रतिषेधविषयः देवदत्ता३ इति देवदत्तेति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰ प्र॰
२

यदि पुनरिति तान्तुव्याक्ति पक्षाश्रयणात् प्लुतानां न सिध्यति न पुनस्तत्परत्वात्॥ अयमाशयः आकृतिपक्ष आश्रयिष्यते दीर्घोच्चारणात् अ॰ १ पा॰ १
प्रयत्नाधिक्याद् ह्रस्वानां न भविष्यति। प्लुतानां तु प्रवर्तिष्यत इति एवमपीति। अयं भावः। आकृतिपक्षे यथा ह्रस्वानां प्रयत्नाधिक्या
न भवति। तथा दीर्घोच्चारणात् सामर्थ्याद् विशिष्टव्यक्तिरेवाकृतिर्गृह्यत इति प्लुतानां न स्यात्। यथा ह्रस्वानां न प्रयत्नाधिक्येन ग्रहणा
न यत्नेन भवति। आकृतिपक्षेऽपि विशिष्टे वर्द्धितव्यक्तिर्गृह्यते तद्यत्त्वान्नगत्वादीर्घ तौ न ह्रकौ न स्यातां यदि पुनरिति ह्रस्वसाहचर्या

यदि पुनर्दीर्घाणामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते एवमप्येकार एव एकः सवर्णान् गृह्णीयात् तदैकारोऽनेन गृह्ये
यातां किं कारणं अनण्त्वात् यदि पुनर्ह्रस्वानामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते। नैवं शक्यं इहापि प्रसज्येत अकु
र्वहि अत्र कुर्वह्यत्रेति तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणां प्रगृह्यसंज्ञा वक्तव्या। दीर्घाणां चोच्यमाना प्लुतानां न प्राप्नो
ति। एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन पतत्सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिष्विति असिद्धः प्लुतः तस्यासिद्धत्वात्तत्काल एव भवतीति कथं
यत्तन्त्रापकमुक्तं प्लुतप्रगृह्या अचीति प्लुतभावी प्रकृत्येत्येवमेतद्विज्ञायते कथं यत्तत्प्रयोजनमुक्तं क्रियेतेतत
मा सएव। अप्लुताद्प्लुत इति ॥

देकारोऽपि ह्रस्वशब्देनाभिधीयते इति ह्रस्वानामिति बहुवचनं। तत्र ह्रस्वनिर्देशोऽग्रणाद् आकृतिपक्ष ● प्रयत्नाधिक्याभावाद्भिन्नका लभ-
लग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः। प्लुतभावीति [redacted] प्लुतो भावी यस्य स प्लुतभावी सन्नीतस्यैव प्रकृतिभावः न तु प्लुतस्यासिद्धत्वात् २
स्यात्तमपि प्लुतभावित्वात् प्लुतव्यपदेशं कथं लभते। नैवं॥ प्लुतोऽस्य भावीति बुध्या कल्पनमेतत्॥ न च तत्र प्लुतत्वमसिद्धत्वं अन्य
था प्लुतोऽसिद्धस्तस्य मपि व्यवहारो न स्यात् [redacted] ॥ ॥ ५ ५ ५

दोषः २

कार्यकालपक्षमाश्रित्याह। १

४ एवमपीति तत्राश्रीत्यत्र प्रगृह्यस्येत्यनुनासिकप्रतिषेधे किं यथा प्लुतस्य सिद्धत्वात् गृह्यत्वाभावादनुनासिकः स्यात् ॥ यष्टोर्द्देशपक्षा
श्रये शास्त्रपरिहारः कथं पुनरयं पक्षोऽयावता कार्यार्थत्वात् संज्ञापरिभाषयोः कार्यकाले तेन व्याप्या। नैव दोषः यदाः पुनरिय प्रयो नावि
शेषप्रयोजनमात्रमभिसंधाय भविष्यति किं चिदनेन प्रयोजनं [redacted] मिति संज्ञापरिभाषे प्रणीयते तदा [redacted]
संभवस्यैवार्थं पक्षोऽयं यथा क्रतवाहि प्रतिपत्त्यपेक्षः महावाक्यार्थपर्यालोचनमन्त्रप [redacted] तिपत्त्यपेक्षः कार्यकालपक्षः कथं पुनरि
व तिः ईदूदेद्योर्थ दिसंज्ञितस्तद्विशेषणांतु द्विवचनं तदा द्विवचनात् सुमौ सदानां न संभवतीति द्विवचनान्तमेवे ईदादीनां संज्ञ्यभावः॥

असिद्धः प्लुतस्तत्र प्रगृह्यसंज्ञा नास्ति तस्यार्थः
एवमपि यत्तत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तत्प्लुतस्य न प्राप्नोति। अतो प्रगृह्यस्यानुनासिक इति। एवं तर्हि किं न एतेन कार्यका
लं संज्ञापरिभाषमभिधियोर्देशमेव संज्ञापरिभाषं अत्रचासावसिद्धः तस्यासिद्धत्वात् काला एव भवंति॥ कथं पुनरिदं
विज्ञायते। ईदूदेद्यो द्विवचनमिति आहोस्विदीदाद्यंतं यत् द्विवचनमिति। कश्चात्र विशेषः ईदाद्योर्द्विवचनं प्रगृह्यमि
ति चेदन्त्यस्य विधिः ईदाद्योर्द्विवचनं प्रगृह्यमिति चेदन्त्यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधेया। पचेते इति॥ पचेथे इति वचनाद्भविष्यति।
अस्ति वचने प्रयोजनं किं। खट्वे इति माले इति। अस्तु तर्हि ईदाद्यंतं द्विवचनमिति ईदाद्यंतं द्विवचनमिति चेदेकस्य विधिः ई
दाद्यंतं द्विवचनं प्रगृह्यमिति चेदेकस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधेया। खट्वे इति माले इति। नवाद्यंतवत्वात्। न वा एष दोषः। किं कारणं
आद्यंतवत्वात् आद्यंतवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्येवमेकस्यापि भविष्यति ॥ ॥ ॥

अथ द्विवचनं संज्ञितद्विशेषणमीदादयस्तदंतविधिस्प्रधानेन अप्रधानस्येत्तीदाद्यन्तं द्विवचनमिति पक्षः तत्रोभयार द्वितीयपक्षयोर्दो
नं षदर्शनात् अग्रपचते इतीति। एकस्मिन् द्विवचनं भवति अपि तु तस्य प्रत्ययः वचना क्षिति द्विवच [redacted] मात्रयत्वं द्विवचनपा [redacted]
शेषु विषयतः इत्यर्थः। अस्तीति प्लुत्वे संपवति गौ राम्यसंग्रहणम ● न्याय्यमिव्यर्थः खट्वे इति। अंतादिवच्चेत्यादि वृद्धावादैका द्विवचनांत
कल्पेति अतसहाय स्वेप्सर्थः। इह तोकेवलयोरेव संभव इति वचनसामर्थ्यात् त्योः सिध्यति। एकारान्तस्य हि द्विवचनस्य पचेते इत्यादौ संभवा-
तदेव देश्य पत्र न सिध्यतीति दोषः येन विधिस्तदंतस्येत्यत्र स्वरूपस्येति नाश्रितमिति शेषो भन्यासः॥

स्य

भा॰प्र॰ ३ अथवेति॥ प्रत्ययग्रहणोपलक्षणार्थमिति द्विवचनेन तदन्तस्य विधिः पश्चाद्द्विवचनान्तम् ईदादिभिर्विशेष्यत इत्ययं तृतीयः पक्षो भवति ईदाद्यन्तं यद् अ॰१ पा॰१
द्विवचनान्तमिति। ननु संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावः सुप्तिङन्तं पदमिति स्वरान्तग्रहणेन ज्ञापितमिति कथमेतत्संभवोपप
त्तिः चतुर्थपक्षप्रतिक्षेपाय वक्ष्यमाणमेवैतद्वाक्यकारः इति तेन तदपूर्वं चोद्यं दोषान्तरमिति तं परिहर्तुमाह लुकि प्रतिषेध इति। दोषस
द्भावे नैवायं पक्ष इति शंकरणात्रेदन्तविध्यभावेऽभिप्रेतः कुमार्योरगारमिति। कथं पुनरस्य द्विवचनान्तस्य समासः स्याद्यावता हेतो सं
ख्याविशेषो न गम्यते। नैष दोषः अर्थाभावात्ताद्वैचनेनस्याद्वोवदेशेन संख्याविशेषोऽनुमीयते तथा हि यामिन्या ग्रहसंज्ञायां प्रकृति॰

यत् बाध्यार्॰२ अथवा एवं वक्ष्यामि ईदाद्यन्तं यत् द्विवचनान्तमिति। ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि प्रतिषेधः ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमि
ति चेल्लुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः कुमार्योरगारं कुमार्यगारं वध्वोरगारं वध्वगारं एतद्धीदाद्यन्तं श्रूयते द्विवचनान्तं च भवति प्रत्यय
लक्षणेन। स प्रत्यासंख्यग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य। यदयमीदूतौ च सप्तम्यर्थे इत्यर्थग्रहणं करोति।
तज्ज्ञापयत्याचार्यः न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति तर्हि ज्ञापकार्थं ग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं। ईदादिभि सर्थ
र्द्विवचनं विशेषयिष्यामः ईदादिविशिष्टेन च द्विवचनेन तदन्तविधिर्भविष्यति ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनं तदन्तमीदा
द्यन्तमिति। [redacted] ॥ ॥

भावेन द्वित्वं व्यस्येति तिरोधोपन्यासस्य सप्तम्यामिति॥ ईदूतौ सप्तम्यीत्येव तु ईदन्तं चे योऽसति प्रत्ययलक्षणेनसोमो गौरी अधिश्रितः तरत्या
दिषु तिस्रायां प्रगृह्यसंज्ञायां अर्थग्रहणं ज्ञापयति। प्रगृह्यसंज्ञा प्रकरणे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति ॥ तर्हीति॥ आद्यंतव सप॰
द्वाना अत्र शायदत्रीयः पक्षः परिस्थितः तत्र च दोषप्रतिविधानार्थमधिकमर्थग्रहणं ज्ञापकं कर्तव्यं भवतीति कृतरांगोर २
वं भवतीत्यर्थः ईदादिभिरिति अत्र पक्षे कुमार्यगारमित्यत्र प्रसंगः न यत्नेदं तं द्विवचनं किं तर्हि अमिति सकारान्तं तदन्तमिति द्वि
वचनान्तं ईदाद्यन्तमिति॥ ईदादिभिः साक्षात्समुदायस्य संबंधाभावात् ईदादिरीत्येनेदाद्यन्तमुच्यते तेनेदाद्यन्तान्तमित्यर्थः ॥

एवमपि अशुक्ले वस्त्रे शुक्ले सम्पद्येतां॰ सूत्रं द्विवचनं २

शुक्लाभ्यामिति॥ शुक्लशब्दाद्द्विवचनमौतस्य नपुंसकाच्चेति शीभावस्ततश्च्वि प्रत्ययः शीशब्दस्य सुप इति लुक् अस्यच्वाविती त्वं तद्धितान्त
तात्स तस्यात्र मव्यादिति लुक्। अत्र शीशब्द ईकारान्तोऽतिदंतश्च समुदायः प्रत्ययलक्षणेनेति प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्नोति। अत्र हीदादि द्वि × चेर
वचनान्तमिति ईदादिशब्देनेदाद्यन्तमुच्यते॥ क्वचित्तु पाठ ईदाद्यन्तं च श्रूयत इति। तत्रेदं व्याख्येयं ईदाद्यन्तं च श्रूयते सूत्रे तदन्तविधिरीदा
दि भिर्द्विवचनस्याश्रीयत इत्यर्थः। अयमस्य च्वाविती कारः सह द्विवचनस्य न कश्चिदिति न तदभिप्राये णाभाष्यं व्याख्येयं॥ अथो वि
कं चिदिति। एतन्निर्विशेषानपेक्षायां कृताकृतप्रसंगित्वेन लुक् शास्त्रस्य प्रबलेनादित्यर्थः। अथवा नित्यत्वेन बाधकत्वं नस्यतेते
ᵛशुक्लाभ्यां वस्त्रे अत्र प्राप्नोति अत्र हीदादिश्च द्विवचनं तदन्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन अत्राप्यकृते शीभावे लुग्भविष्यति।
इदमिह संप्रधार्यं लुक् क्रियतां शीभाव इति। किमत्र कर्तव्यं परत्वाच्छीभावः। नित्यो लुक् कृते शीभावे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नो
ति॥ अनित्यो लुग् अन्यस्य कृते शीभावे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति शीभावोऽप्यनित्यः नहि कृ
ते लुकि प्राप्नोति॥ उभयोरनित्ययोः परत्वाच्छीभावः शीभावे कृते लुक्॥ अथापि कथंचिन्नित्यो लुक् स्यात्॥ एवमपि दोषः। कस्मा
त्येतत्। पदसंज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति इदं चापि प्रत्ययग्रहणमयं चापि
ज्ञाव संज्ञाविधिः अवश्यं खल्वस्मिन्नपि पक्षे आद्यन्तवदेषितव्यः। तस्मादुक्त एव मध्यमः पक्षः ॥ ॥ ॥ ॥

नोतरंगालयीति शीभावस्य लुक् बाधकत्वमर्थः एवमपि दोष इति पक्षस्यो छान्नमेवनात्रीत्येतस्य कृतसंभवस्य एव दोषः। अवश्यमिति। अत्रास्त्र
य गाभयाऽयं पक्षोऽङ्गीकृतः तस्याद्यन्तवत्त्वावश्याऽस्मिन्नपि पक्षे अवश्यमाश्रयणीयं अङ्गीकृतं अग्नीइत्यत्र हीकारान्तद्विवचनं नत्वीकारान्तं
तस्मादित्ति। द्वितीय एव पक्षोऽस्तीत्यर्थः। मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्यकारवार्त्तिककाराभ्यामपठितत्वादप्रमाणमेतत्॥ मणी
वोष्ट्रस्येति तु प्रयोगो वाशब्दस्योपमार्थत्वात् यस्यादसीवे त्यादिरूक्ष्छांदसः छंदसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्त इति ॥ ॥ ॥

भा॰प्र॰ अदसो मात् मत्पूर्वग्रहेति। अस्मिन्सूत्रे मात्परस्य ईदूत इति। यश्चात्र मात्परस्य शास्त्रस्यासिद्धत्वात् स्थानिलक्षणमेव कार्यं प्रा अ॰१ पा॰१
४ प्नोति नादेशलक्षणमित्यमादिप्रसंगः। अमी आसत इत्यत्राय देशः प्राप्नोति। अमू आसाते इत्यत्रावादेशः। अमी अत्रेत्येकादेशः। ननु चाद्विप
दाश्रयत्वाद्बहिरंगात्र पादयोः तरंगे थी बाह्ये अमि इत्याशंकाप्रत्यासत्तिः पूर्वत्रासिद्धमिति। स्वादीनामसिद्धत्वं स्यात् नेष दोषः। ना जानंतर्ये
तं तिबहिरंगपरिभाषा निषेधात् ननु चैतिस्यथादेशापक्षे आश्रयात् सिद्धं भविष्यति त्यर्थः। कार्यकाल पक्ष माश्रित्याह वचनार्थाहीति। वचन
। नैकमिति। स्य प्रयोजनमित्यर्थः। अनेककार्यविषयत्वे संज्ञात्वमनेकन प्रयुज्यत इत्यर्थः। अस्मत्सूत्रमेकेनापि प्रयुज्यते गुणादेशेष्वादि। तत्रैवायमि
अदसो मात् मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वाद्यावेकादेशप्रतिषेधः मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वाद्यावेका
[redacted] देशाः प्राप्नुवंति। तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः अमी अत्र अमी आसते अमू अत्र अमू आसाते। ननु च प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्या
[redacted]ने द्यादयो न भविष्यंति। वचनार्थाहि सिद्धेनेदं वचनात्र भ्यं आश्रित्य देत स्य वचनप्रयोजनं नाकिं यत्सिद्धं प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं
गारंभप्रयो तदर्थमेतत्स्यात् अणो प्रगृह्यस्यानुनासिक इति। नैकं प्रयोजनं योजयति। यथैतावत्प्रयोजनं स्यात् तत्रैवायं त्र्यादयोप्र
गृह्यस्यानुनासिको दसोनेति विप्रतिषेधाद्वा अथवा प्रगृह्यसंज्ञाक्रियतां अयादयो वा इति प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति विप्र
तिषेधेनेति ॥१॥
ति। नचतत्र ईदूदेद्द्विवचनं कर्तव्यं यादिति वाप्यत्वादणोवत्वानेनुनासिको विधीयते पूर्वे गौरीकारो ग्रहणाद्यहणमिति। अमो अमुके अमुका रामप॰
न्याभिः स्यादानुनासिकस्य प्रसंग एव तदेकं कार्यकालेपि संज्ञापरिभाषेप्रकरणो लक्षणाविधी यतो प्रगृह्यसंज्ञा सर्वप्रगृह्य संज्ञाका ४
र्याणामत्यासिद्धत्वाबाधिष्यते इत्यर्थः विप्रतिषेधाद्वेति। अस्यावेकादेशप्रतिषेधावक्तव्यः विप्रतिषेधाद्वा प्रगृह्यसंज्ञेति विकल्पार्थो
वाशब्दः नैकं प्रयोजनमित्यादिस्तस्य परिहारो भाष्यकारेणोक्तो न वार्त्तिककारेणेति न तद्दृष्टेकोकिकल्प ॥ ॥ ॥

नैष युक्त इति। इत्यसिद्धत्वमिति भावः कर्तव्य इति। आश्रयिष्यत इत्यर्थः इतरस्तु अग्रहीतामिप्रायमाह। सूत्रविपर्यास इति। अभिप्रायं प्रका शयितुमाह। एवं तर्हीति। द्विकार्ययोगो हीति। द्वाभ्यां कार्याभ्यां योगो यत्र तत्र विप्रतिषेधविषयत्वाद्धि प्रतिषेधः असंभवो यतिः असंभव एव विप्रतिषेधः स च कदाचिद्द्विकार्ययोगो भवति कदाचिन्नेत्यर्थः। तथाहि। सति संभवे द्विकार्ययोगे न विप्रतिषेधो वेत्येकस्य स्थाने द्वय मद्विर्वचने भवतः अस्थास्तिति कि विस्फुस्य द्विकार्ययोगाभावित्य संभवो [redacted] भवति। यथात्र पूर्णामित्यत्र नुम्नुटोः प्रकृतिप्रत्यय क्रमयोः परस्य निमित्तत्वाभावात् अयादीन्बाधत इति। प्रकृतिभावविधानात्। निमित्तमिति। इतरसूत्रं च। आश्रयात्सिद्धत्वमिति। प्रगृह्य ऊष्म
मेध्यसंहिताव्याख्यान
(पूर्वत्रपाठेपिविप्रतिषेधो द्रष्टव्यः) नैष युक्तो विप्रतिषेधः विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वा च प्रगृह्यसंज्ञा परे यादयः परस्परं प्रगृह्यसंज्ञाक्रियते सूत्रविपर्यासः कृतो भव
ति। एवं तर्हीयं रेप्रगृह्यसंज्ञा। कथं। कार्यकाले संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं प्रगृह्यः प्रकृत्येत्येकमस्थितमिदं भव
ति अदसो मादिति। एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः कथं द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः स्यामस्यास्य। ईदूतो प्रग
ह्यसंज्ञा न स्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः किं तर्हि संभवो यः स चात्रास्त संभवः को सावत्रासंभवः प्रगृह्यसंज्ञा [redacted]
भिनिर्वर्तमाना अयादीन्बाधते। अयादयो अभिनिर्वर्तमानाः प्रगृह्यसंज्ञायामिति नैवं द्वितिएषोसंभवः सत्यसंभवे युक्तो वे प्रतिषे
प॰ धः एवमप्ययुक्तः। सतो हि विप्रतिषेधो भवति न चात्रैतो सौतः ता पिसका रोउभयमसिद्धं आश्रयात्सिद्धत्वं च यथा रोरुरोः आश्रया
तं त्सिद्धं भविष्यति। तद्यथा रुरुत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति। किं पुनः कारणं रुत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति। न पुनर्यत्रैव रुः सिद्धः तत्रैवो
तमप्युच्यते नैवं शक्यं असिद्धे रुत्वे आदुणस्याप्रसिद्धिः स्यात्। इह कोत्र प्रकोत्र तस्मात्तत्राश्रयात्सिद्ध
त्वमेषितव्यं। यथात्राश्रयात्सिद्धत्वं भवति एवमिहाप्याश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति ॥
संज्ञायां कार्यिते नाश्रयणात् असिद्धत्वाभावाद्द्वादीनां तेषामयादीनां च विप्रतिषेधो निरूप्यते। तथाहि। सतोहि विप्रतिषेधो भवतीति पू
र्वपक्षे ईदादीनामेव विप्रतिषेधः आशिप्रः। तत्रायादीनां च यत्नलाघवं को गेत्रैत्यत्रावकाशः ईदादीनां तु यत्रायादीनामप्रसंगः सोवकाशः।
अमी स्थिताः अमू स्थितौ अमीष्वत्तिः अपि अत्रेत्यादौ उभयप्रसंगे परत्वादीदादय एव भवंति। अत्रव्याख्यानांतरं क्लिष्टत्वात्रोपन्यस्तं। न पुन
र्यत्रैवेति। ऐस्त्युपोषितं तामतउरतातिवक्तव्यं। एवं चासिद्धत्वं तत्र बाधितं भवति॥ अत्रपाठक्रमे असिद्धत्वस्याप्राप्यभावात् श्रुतस्य चोक्तेसिद्धवात्

धि। ६

अथवेति। यथोद्देशपक्षं श्रयेणोत्तु अन्ते। कार्यकालं तापप्रपा हु। अथवेति अट् स्ता इति। सम्बन्ध सामान्ये षष्ठी। अट् सु स्वं वर्णैः हूँ तद्रातो। स्थापी अं०५न०५

पूर्वे ति। अट् स्था। अट् से उँ स अट्संशा [redacted] धुन्व रांदी वत्व का। इ चा पक्षे संज्ञा अट्त्वे इत्यर्थ स्थितौ। अट्सई सत्व मादिति। विशेषणाला तात्पर्य संज्ञ

या संभव मयाद्दे पक्ष संज्ञा। अनुक इति अट्लइत्वे नत्वा [redacted] हत्वं तेऽशति। हृ तो ऽध स्था त्तत्प्रतिषालिपट्टै विभाव। अनन्तु वृत्तिरे ववणिङ्डिः।

मधिवंमाठू हृ संनकृ तैम्य। ए ढू हूसा नि हूर्सेवास वैकल्पेस्य [redacted] वस्यात्। नेत्य। तिप्राप्तिमाहू हू शोम्पो अवि भागो भवति। न

२ पयाप्त एक येषोपारि हात्पत्येतमाह आगोति। मार्याद्वितिमाये एव स्थानामिशहेतो। कर्ण हूस्वर्थ हूर्वे ना स्यां कल्प्यायामसि हू लभवति। वुसि ति

काव्यया मन्स्वासं सावचन साम र्थ्यांर यादयो नभविष्यति ति अथ वायो [redacted] विभाग अक्रिप्यतो अट्सः अट्सुँद्दाद यः प्रग् ह संज्ञा भ

वंतित्वातत्वेमात्। न्यायपरे दाद्य प्रग् ह संज्ञा भवे तीति अट्सर त्पे वक्किम र्थोयो प्रवि [redacted] धाग एवो मृत सिद्धेम प्रग् ह का र्य तदर्थः

अयपो पदसि हेः इहापितृ हूंप्रा प्रोति। अमुया अमुयो। रिति। किं च स्यादयत्र प्रग् ह्य संज्ञा स्यात्। प्रग् ह्याश्रय प्रकृतिभाव असत्येत

नैष दोषः। पदांत प्रकरणो प्रकृतिभावः। नैष पदांतः। एवमप्यमुके अत्रापि प्राप्नोति। हि वचनमितिवर्त्तते। यदि हि वचनमिति वर्त्तते

अमी अत्र अत्र न प्राप्नोति। एवं तर्हि हं तमिति निवृत्तं। अथवा आह। अयमहस्ते मा दिति। न चई लोले मः नर्थय मकारः। ततएव विज्ञास्या

मथ मात्रा रीग्रघु आना मिति। अर्कं सा किमुक्तं अट्सरातो ले सरे वं हि अदलक्क शोसिद्धे वक्तव्ये अमृत्य संज्ञायां चेति तत्र सा कि दोषः।

तत्र सक्क कारे दो बोभ्वति। अमुके अमवाप्य हूहा विशेषण त्वात्। नवा एष दोषः। किं कारणं। ग्रह विशेषण त्वात्। नमाइ हूहणे नरंदा

घतं विशेष्य ते। के तर्हि ईदाद्यो विशेष्यते। मात्य परे परे दाद यशति ॥

परिकल्पनायामसिद्ध त्वाभावस्योक्त त्वात्। उक्त्वेति। असिद्ध त्वमेवात्र प्रतिषिद्धमित्यर्थः तृतीया वाचीत्यर्थो। वाहित्वम् लक्षणशक्ति। द्वितीय स्य०

अथि परत्ववाधितत्वमित्यर्थः। तेनेक पदस्य वा धितै अस्ति द्वेरते तेनेतमु यामुमौ रित्यत्रापदेशो भवत्येवा प्रग् ह्यसंज्ञाया चेति। प्रग् ह्य संज्ञाया मेव सिद्धे तेर्

न सिद्धे नसोप्रयं वार्थः पूर्व सवर्णोपन्या स्मात नस्का टो भविष्यति। मात्वमपदी। दीर्घ त्वमिति। दोषोप न्यासः। पूर्वसत्री हूनर्दं तं [redacted] तमिती हायेतदं सू

त्स्यैवानुवृत्ति रितिभावः। हरि तवे मन्वा दस्ता त्रमनु मी यत रसु तदे भिप्रायः। तत्रमा हू हूणेन ग्रहमा णामी हूदे द्वेशो प्यते। तेनामुके चे स्तत्रय च

अनादोषमा का यो गविभागे दोषप्र सं जो दे दं तमिति ति तू पीत्य क्तं। एक स्थोनेतृत त्रि हूलाभ प्रयोजनमिति। न वाय हूणविशेष णत्वा स्यि ते

(अर्थप्रतीताय द्विप्रतीयमानस्थमहे प त्वैवे)

ग्रह

(शार्ले क्रिराप्सतीति कृतेन अंतर स्थलेन) शो। इहक स्मा दिति। अत्रादिप्रत्ययक्रमेव शोरति। पूर्वोपुत्रे अत्रैव इस्य त्तशा कारस्यानुबंधस्य स्मरणात् अनुमेयंमति प्रक्ष प शोर्थे वद्ग्रहणात्

दिति। सेशव्दस्य त्येवां न तं रयत्वा दृहे यत्वाद सार्था रणात्वा चरूप पा स्य हे सिद्धे रूपवदर्थ स्याप्यर्थिका णार्थ हृ पक्ष ह णां कृतं अत्रव शशर (प्राद्यातैरमक्षामना

होत र्थकः सत्रमयेकव च न मथ वत्। तयोः समुदायो र्था त राप्रादु भर्वोऽनर्थकः। एवमपीति। अत्र मलर्था पसम्वि कतवचनयो रथ्य र्साधारणं तम्)

कुशे

शो। इहक स्मात्र भवति। काशेंव शो इति शेर्थ वद्ग्रहणात्। अर्थवतः शेशब्द स्य ग्रहणं न चैषो र्थवान् एवमपि हृस्सि

त बधु शेशस्यन्न प्राप्नोति। एवं हिलक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति। अथवा पुनरस्त्वर्थव

द्ग्रहणेनानर्थकस्येति। कथं हरिशेवभ्रुशो इति एको त्र विभक्त्यर्थनार्थवान् अपरस्तद्धितार्थेन। समुदायोऽनर्थकः

प्रति

वतो। समुदायो र्थवानेव अवयवधर्मानुविधानात् समुदायस्येति भ्रमः। लक्षणोति। प्रतिपदोक्ते हिप्रादिति परिभवति। लाक्षणिकेतु लक्षणा

नुसंधानद्वारेणाव हि रंगे ति न तस्य ग्रहणं। अथवेति। अर्थवत्समुदायस्यानेकस्य चिदनर्थकं यथा दशदाडिमादिवाक्यस्य पदार्थानां

परस्पर समन्वया भावा दिहापि हरिशब्दवाच्यार्थगतसंख्याधिक्य साक्षात्प्रतिपादनाय प्रवृत्तास्य श मीनशप्रत्ययमात्रप्रतिपादनेना

श न्वेतीति शेशब्दस्यानर्थकं ॥ ॥ ॥

भा॰प॰ निपात एकाजनाङ्॥ निपात इति किमर्थमिति॥ निपातस्येदं कार्यं चोद्यते प्रत्ययस्य केवलस्य प्रयोगाभावादानर्थक्यात् कल्पितरूपत्वाल्लक्षणायाश्च
निःस्वभावत्वात् प्रश्नः। चकारात्रेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यार्थवत्त्वमिति भावः। निपातोऽपि केवलो न प्रयुज्यते। सोऽनेकाल्शित्सर्वस्येव
६ अ॰। निपातप्रत्यययोः अतत्तेहिँ अ आ गाङ् आ गाङ्केत्यविप्रसङ्गः ग्रहणं एकाजिति किमर्थमिति। एकग्रहणसामर्थ्यात् हि मन्यते तत
श्च प्रदेशे स्यान्निपातनिर्दिष्टेनैकेनेति प्रश्नः। तत्त्वरूपोऽपायमिति। अन्तरङ्गत्वाद्दीर्घपदार्थप्राधान्याच्चेति भावः। नैवदोषः इति। ननु गौरीहि इति हले
तस्य प्रकृतिभावप्रत्ययेन स्यात्। नैष दोषः प्रगृह्यसंज्ञायां ह्रस्वस्यापि ह्रस्वात् सकारस्य च कार्यं तत्र प्रसङ्गात्। उ लोतुरु त्वमाश्रयात्तिद्धं एव
निपात एकाजनाङ्॥ निपात इति किमर्थम्। चकारोऽत्र ग्रहाणात्र एकाजिति किमर्थम्। प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रं। एकाजिति पुनरुच्यमाने अचापि
प्राप्नोति एकोऽपि द्वैकाच् एकाजिति। यं बहुव्रीहिः एको वा यस्मिन् सोऽयमेकाजिति। किं ततः। तस्य रूपोयं समानाधिकरणः
एकः अच् एकाच् एकाजिति। यदि तस्य रूपोयं समानाधिकरणं अर्थेकग्रहणेन इहकस्मान्न भवति। प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रं। अज्ञेवयो
निपातस्येति वक्तव्यं न बहिनो किं वक्तव्यमेतत् अनादिकमनुच्यमानं गंस्यते। अत्र ग्रहणसामर्थ्यात्। यदि हि येवं स्याद्ग्रुप्लुत स्यात् अ
जन्महणमनर्थकं स्यात्। अस्य पदग्रहणस्य प्रयोजनं किं। अजन्तस्य यथा स्यात्। हलन्तस्य मा भूत्। नैवदोषो न प्रयोजनं। एवमपि
कुत एतत्। द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः आद्यन्तवदेकस्मिन्निति। येन विधिस्तदन्तस्येति च। इहेयं परिभाषा भवि
ष्यति। आद्यन्तवदेकस्मिन्निति॥ इयं च न भविष्यति येन विधिस्तदन्तस्येति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। इयं परिभाषा भवि
नवदेकस्मिन्निति॥ इयं च न भवति येन विधिस्तदन्तस्येति। यदयमनाङिति प्रतिषेधं शास्ति॥
वानपीति। अन्यतरनिरासान्यग्रहणस्यार्थवत्त्वात् अचमात्रं गृह्यते तदन्तं निरस्यते विपर्ययस्तु न भवतीति विशेषाभावात्प्रश्नः। पारार्थ्यसामर्थ्या
त्संज्ञाति देशोपरिभाषाशास्त्रेलोकेऽसावकाशयोरेति। निरवकाशस्य बाधकत्वादेवमुक्तं। तत्र तदन्तविधेस्त्वकाशः उ एवस्य केषाञ्चिल्लाघवमिति।
आद्यन्तवद्भावस्यावकाशः मिद्धचोऽन्त्यात्परः तानियमाश्रिति। अत्र हि साकांक्षं त्वग्रहणमस्तीति तदन्तविधाभाक्। समवस्थितयोरिति। स्वस्वासम्भवः
अवाप्य प्रवर्तिरिति। यदि तर्हि निर्गतत्वस्तावद्विधिर्नि[illegible]रः। कथं तत्तथन्त्याश्वभावो कथं प्रवर्ततेनैव दोषः। आद्यन्तवद्भावस्य प्रयोगे प्रत्यासन्नोपात्तदन्त
विधिः प्रथमं सन्निधीयते। पश्चात्तु लिङ्गात्मीत्यथवा अथवाल्लिङ्गादजग्रहणनिपातेन विशेष्यत इति विशेष्येण तदन्ते तद्विधे भावाद्विदे
दान्तमूला[illegible]द्यत

एम॰

एवं लहीति। संज्ञायां विधीयमानत्वात्प्रश्नात्स्वांशित्रिदिश्येण ह्यात यथानायन्तेते निवर्तसंख्याविवक्षायां सिद्धया नेकग्रहणमन्यत्रजाति
संप्रत्ययार्थं समुदायग्रहणाशंकायां निरासार्थं ह्येकग्रहणं तावन्न फलं संपद्यते किं पुनः स्यात् यद्यत्राप्यसमुदायस्य ग्रहणं स्यात् उच्य
ते॥ इह अ इ उ अपेहीति समुदायस्यैकासंज्ञा स्यात् नावयवानां समुदायेकाज्त्वद्विवचनवस्त्येंस्यस्यैव प्रकृतिभावाद्यणादेशो न स्यात्॥
पूर्वयोः कस्वरसंधिः स्यादवसमुदायपदग्रहानुरोधाज्ञा निपातसमुदायो गृह्यते एकनिपातस्याच् समुदायस्याभावात्॥ अनाङिति किम
र्थमिति। इदं तोऽसकारोऽविषयविभागप्रदर्शनाय प्रश्नः। इह कस्मादिति॥ अनुबन्धनिर्दिष्टो विशेषापरिज्ञानात्प्रश्नः। अर्थवशाद्विशेषाव

एवं तर्हि सिद्धे सति यदङ्ग्रहणं क्रियमाणो एकग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भव
तीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं इहैहलग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धमिति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति। अनाङिति किं
मर्थं आउदकान्तात् ओदकान्तात्॥ इह कस्मान्न भवति। आ एवं नु मन्यसे आ एवं किल तदिति॥ सानुबन्धकस्येदमाका
रस्य ग्रहणं अननुबन्धकश्चात्राकारः क्व पुनरयं सानुबन्धकः क्व निरनुबन्धकः ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च य एत
मातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित ॥१॥
सायास्कत्रीरेषदर्थे आउष्णमोष्णमिति॥ आलोचर्ये इति चोक्तं। क्रियायोगे। आहृतः एतः मर्यादाभिविध्योरि
ति समासविधौ हि निर्दिष्टम् आउदकान्तात् [illegible] ओदकान्तात्। आ अहिच्छत्रात्। आहिच्छत्रात् इति विनाते नेति मर्यादासहितेनोत्पाभिविधिः
पूर्वोपक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनाय आकारः प्रयुज्यते। आ एवं नु मन्यसे नैवं पूर्वममंस्थाः संप्रति मन्यसे इति वाक्यारंभस्तु
नायाकारः स्मरणे। तथा स्मृतेः स्वयं आकारः प्रयुज्यते ततः स्मृतोऽर्थो निर्दिश्यते। आ एवं किल तदिति ॥ ॥
फ

भा॰ प्र॰ ५

ओत् निपातसमाहारोयमिति॥ अनर्थकानामपि निपातानां कमीमिदुरित्यादीनां दर्शनात् अर्थभेदाभावेपि निपातसमाहार उक्तः। एवं तर्हीति उ॰५० पं॰१ ॥ व्यक्तिपक्षाश्रयणादिति भावः ॥ ओ पुयामिति। आ उ ओ इत्यत्र तवर्गावात् वस्य मित्विति अनाङिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। पर्युदासे तु दोषः। तत्साहचर्यसत्त्वोका रस्याउमसहैकादेशआदिवद्भावात्। उकारग्रहणेन ग्रहणात् इति सिध्यत्येव प्र गृह्यसंज्ञा। तस्मान्त्र प्रयोजनं किंचिद्

ओत् किमुदाहरणं। आहो इति उताहो इति नैतदस्ति प्रयोजनं निपातसमाहारोयं आह उ आहो इति उत आहो उताहो इति। तत्र निपात एकाजनाङित्येव सिद्धं। एवं तर्ह्येकनिपातारम्भे। अथवा प्रतिषिद्धार्थोयमारम्भः। ओ पुयातं मरुतः ओ पुयातं हृतीच शक्र। ओ चित्सखायं सख्या ववृत्यां। ओत् इति प्रतिषेधः। ओदन्तो निपात इत्यत्र चांतस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अनदं अगोऽभवत्। अदो भवत्। तिरोऽभवत्। नवक्तव्यः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति न भविष्यति। एवमपि ओ गोः समपद्यत गोऽभवत् अत्र प्राप्नोति॥ ॥ ॥

रवा पामोत्र पातमिति पाठे प्रकृतिभावः अदोभवदिति च्व्यन्ते नात्र निपातत्वं ऊर्यादिच्व्यन्तनिपाताधिकारात्। प्रतिषिद्धार्थत्वादस्य कथ मत्र प्राप्तिरिति चेत्। उभयार्थत्वाददोभवत्याहोइत्यस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञाविधीयमानाप्रतिषेधाभावाददो भवतस्यत्रापि भवतु ओ पुयात
प्रति मित्यत्रापि परत्वादनाङिति प्रतिषेधं बाधते इति बिभ्रार्थ्यमपि स्यादितिको विरोधः। ओकारस्य प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमित्युत रं। एवमपीति। ओ का गण॰
रस्य प्रतिपदोक्तत्वमस्ति गमेर्डोश्‌ इति साक्षादुच्चारणात्। यत्पाठ साक्षादुच्चारणमस्ति आदुणाद्यादिसामान्यलक्षणेन यद्रूपं निष्पाद्यते तत्र्या
क्षणिकमुच्यते ॥ ॥

एवं तर्हीति। गुणमुख्ययोर्गौणो गः मध्यगोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तो बाहीके मुख्यमिव प्रधानत्वान्मुख्यः। तत्र स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेन तत्र पदि ग्रहस्य ज्ञापितत्वाद्यर्थवतः कार्ये ग्राह्यितव्यं। स्वार्थः प्राथम्यान्मुख्य एव गृह्यते। गौ शोहास्ये शब्दः प्रयुज्यमानो मुख्यार्थो गौणे च प्रवर्तते॥ अनियतस्तु गौणार्थः तस्माल्लौकिको यं न्यायो गौणमुख्ययोरिति। गोभवदित्यत्र जाड्यादिनाधर्मेण गोत्वमारोपितमिति गौणत्व मर्थस्य गोभवदित्यत्र चहृहोप्रकृतेः कर्तृत्वं संघीभवति द्राघ्मणा इति वृत्तवचनदर्शनात् प्रकृतौ च गोसमारोपितत्वमुख्यमिति। प्रगृह्य

एवं तर्हि गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययइति। तद्यथा। गौरनुबंध्योजोग्नीषोमीय इति। न वाहीकोनुबध्य ते कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः गौस्तिष्ठति गामानयेति॥ अर्थाश्रय एतदेवं भवति। यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमा श
त्रे तद्भवति॥ शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तामावश शब्दाश्रयेचेति। स्वार्थे कृत्वा प्राति पदिकाच्च प्रकृतावुत्पन्नायां कार्ये पुरुकृते च शब्दं तत्स्वं विधानाद्वैरूप्यं प्रतीयते। तस्य च स्वार्थस्य मु ख्यव्यपदेशो नास्ति। गौणप्रकृत्या संबंधि शब्दात् मुख्यव्यपदेशस्य गौणाभावे भावाच्च शब्दाश्रयेचेत्यर्क्तेन तत्रार्थो नापेक्ष्यते। तत्र यथा स्वे तं क्रमात्मके तिगुणाद्व्ययोः ओत क्रियासंबंधः चाक्षीपाद्व्याय समुदायस्य रेणांश्च गां वाहीकमानयेति पूर्वोक्तयाभिसंबंधात्वेरूप्याभिम क्षावत्यत्रापांशुकीपात न्यायात्सामान्याधिकरण्याद्वैगुण्यकं प्राप्तुर्भावोभवतीति। परकार्ये श्रेवार्थन्यायो न प्रातिपदिककार्ये किंतु के वलं शब्दाश्र
येचेति ॥ ५

भा०ष्या ८ उञऊँ। इहक स्मादिति। निपातसमाहारंप्रत्याप्रश्नः यद्यपिति॥ एकादेशेकृते आदिवद्भावात् संज्ञासिद्धिः। इहरुषत्रयंसाध्यं। उइतिविति॥ ऊँइति। अ०१ पा०१
तेचैकयोगेनसिध्यति। एकयोगेउञइति ऋतिसवर्णेनऋ तत्संबध्यते। नप्रगृह्यसंज्ञयास्मा तुनिपातएक तत्राशितिनित्यैवास्य भवति॥ शाक
ल्यश्रुत्यन्तुअस्यादेशेविकल्पितेरूप हयंस्यात्। उइति॥ ऊँइति॥ नतुविति॥ तितदर्थमाह॥ उञइतियोगविभागः इति। उञइस्यत्रशाकल्यस्येतोप्रगृ
ह्यमितिचानुवर्तते। तत्रप्रगृह्यसंज्ञैवशाकल्यस्यमतेनविधीयते नान्येषामिति॥ तत्पतन् अनुसंधानद्वारेणविभाषासंपद्यते उइतिविती
उञऊँ॥ इहकस्मान्नभवति॥ आहोइति॥ उताहोइति॥ तत्रउच्यते। नचात्रोऽस्यपश्यामः उञोयम नसहैकादेशउञ्ग्रहणेन ये २
नगृह्यते। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नउञैकादेशउञ्ग्रहणेन गृह्यतेइति। यस्यमोदितोदंत [redacted] स्यनिपातस्यप्रगृह्यसं
ज्ञाशास्तिनेतदस्तिज्ञापकं॥ उक्तमेतत्॥ प्रतिषिद्धार्थोयमारंभइति। दोषः एवंत्वपिस्यात् यद्युञैकादेशउञ्ग्रहणेननगृह्य
ते। ज्ञानुउञ्अस्यरुन्नतितान् अस्यरुन्नतित्वान् रुन्नति। मयउञोवोवेतिवक्तव्यंस्यात्। एवंतर्ह्येकनिपाताइमौ अथवाहाब
काशविमौ। एकोऽननुबंधकः अपरः सानुबंधकः। तद्योननुबंधकः तस्यैषएका [redacted] देशः। उञइतियोगविभागः। उञइति
योगविभागः कर्तव्यः। उञः शाकल्यस्याचार्यस्यमतेनप्रगृह्यसंज्ञाभवति। उइतिविति॥ ततऊँ उञऊँ रस्यचमादेशोभवति
शाकल्यस्याचार्यस्यमतेनदीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञकश्च ऊँइति। किमर्थोयोगविभागः ऊँवाशाकल्यस्य। शाकल्य
स्याचार्यस्यमतेनतु विभाषायथास्यात् ऊँइति उइति। अन्येषामाचार्याणांमतेनाविति ॥ ॥
ति॥ ऊँइस्यत्रचयदिशाकल्यस्येतिनापेक्ष्यतेतदाप्रगृह्यस्योऽनित्यमादेशः स्यात्। ततश्चविति ऊइत्येतद्रूपंस्यात् तस्माच्छाकल्यग्रह सम०
णानुवृत्त्या आदेशविकल्पेसतित्रीणिरूपाणिसिध्यंति। ऊँवाशाकल्यस्येति॥ शाकल्यश्रुतेरेवफलंवाग्रहणेनप्रतिपादयति। ए ८
तदेवआचष्टे। शाकल्यस्यविभाषायथास्यादिति॥ प्रगृह्यसंज्ञादेशश्च। तत्रयद्यपिपूर्वसूत्रेषुफलरूपतयानिर्देशात् अदेशोपिप्रगृ
ह्यशब्दोहिवचनाद्यभिधेयस्तथापीहोञइतिषष्ठीनिर्देशात्स्वरूपपदार्थकः संपद्यते ॥ ॥ ॥ ॥

ईदूतौचसप्तम्यर्थे॥ ईदूतौसप्तमीत्येवेति। सप्तमीसहचरितंयदीदूदंतं सप्तम्याबाधरतत्प्रगृह्यसंज्ञंभवतीत्येवंप्रत्ययलक्षणेनतु
प्राप्यामविसप्तम्यांसोमोगौरीअधिश्रितइत्यादौभविष्यति प्रगृह्यसंज्ञेतिप्रश्नः। लुप्तइति। संज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदंतविधिप्र
तिषेधाद्सत्यर्थग्रहणेसंज्ञाप्याएवसंज्ञिनी। वादसत्ताश्चकार्याभावात्प्रत्ययनिमित्तंपरान्यस्यकार्यंविधीयतेतत्रैवप्रत्यय ते
लक्षणास्यसद्भावात्तगौरीत्यत्रप्रसंगादर्थग्रहणंकृतं। अर्थग्रहणेसत्यर्थनिमित्ताससंज्ञेयंभवति। नप्रत्ययलक्षणानिमित्ते
ईदूतौचसप्तम्यर्थे॥ ईदूतौसप्तमीत्येव। ईदूतौसप्तमीत्येवसिद्धं। नार्थोर्थग्रहणेन। लुप्तेर्थग्रहणाद्भवेत् लुप्तायांच
सप्तम्यांप्रगृह्यसंज्ञानप्राप्नोति। क्वसोमोगौरीअधिश्रितः इष्यतेचात्रापिस्यादिति। तदंतरेणयत्नंनसिध्य
तीत्येवमर्थमर्थग्रहणं॥ नात्रसप्तमीलुप्यते। किंतर्हि॥ पूर्वसवर्णोत्रभवति। पूर्वस्यचेत्सवर्णोसावाडाभावः
प्रसज्यते॥ यदिपूर्वसवर्णः आट् आमभावश्चप्राप्नोति। एवंतर्हि आह्रायमीदूतौसप्तम्येति। नचास्तिसप्तमी
ईदूतौ। तत्रक्वचनाड्भविष्यति। क्वचनायनदीर्घत्वं। नेदंवचनाल्लभ्यं॥ अस्तिह्यन्यदेतस्यवचनेप्रयोजनं
किं। यत्रसप्तम्यादीर्घत्वमुच्यते। इतिऋग्वेदसरसाहंव्यान्नमिति। स्तिप्रयोजनेइहनप्राप्नोति। सोमोगौरीअधि
श्रितइति [redacted] ॥ ॥
तित्नोपेपिसिध्यति॥ पूर्वसवर्णइति। सतिचपूर्वसवर्णे एकादेशेवादिवद्भावाद्भवतीकारः सप्तमीतिसिद्धासंज्ञा। आडाम्भावइति। एकादेश
माश्रित्याडामौस्यातां। वचनादिति। सर्वत्रैवसप्तमीलुप्यतइतिवचनसामर्थ्यात्सप्तमीशब्देनसप्तमीसहचरितस्यग्रहणंसुसप्तकल्पना
संभवेगौरीकल्पनाचगृह्यतइत्याश्रयणात्सिध्यतीतिभावः। सप्तमीकल्पनासंभवत्येवेत्याह॥ पत्नेति। सरसीइत्यत्रसेरसप्तशब्दात्परस्य ङि
शइत्स्येयादिशात्कीकारगशामुपसंख्यानमितीकारेकृतेभवतीकारः सप्तमीति तत्रैवस्यात्तगौरीइत्यत्रेतिभावः ॥ ॥

पा॰प॰ सरसीयदीति। यदीति संभावनायां तस्याश्चितमेतद्वचनात्सर्वत्रलुङ्न्यायमपि सप्तम्यां भविष्यतीति न्यायो ऽर्थग्रहणेना ज्ञापकमिति॥ अ॰१पं॰१
ईङ्ईदित्सप्ततीवृत्तर्थपक्षयो रित्यर्थः। इहप्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे यदि प्रत्ययलक्षणं स्यात्। तदेङ्तौ सप्तमीत्येवसप्तमीसहचरि
तं सप्तम्यां बाधकत्वोऽयदी हृदलंत प्रगृह्यमिति प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां संज्ञा भविष्यतीति किमर्थग्रहणेनतत्क्रिय
माणं प्रत्ययलक्षणाभावं सूचयति। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंत विधेरभावश्चदेतयक्षः तत्रनैवाक्षितत्वादिति ज्ञापयन फलाभा
तेऽपि सरस्यां दितन्नापि सिद्धं। कथं। यदि सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिः स्यात्। अस्ति च लोके सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिः। कथं। दक्षिणात्य
थेहि महांति सरांसि सरस्य इत्युच्यंते॥ ज्ञापकं स्याच्चेदंतत्वे। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं प
वध्वोरगारं भवतीति। किं प्रतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। कुमार्योरगारं कुमार्यगारं वध्वगारमिति। प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञा न भव
ति। माबापूर्वपदस्य भूत। अथ वा पूर्वपदस्य मा भूदित्येवमर्थमर्थग्रहणं वाप्यामश्वो वाप्यश्व इत्यत्र घामाति। नधाति
अथ क्रियमाणेऽप्यर्थग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति। नहत्स्वार्थो हिनिरिति। अथ पात्रहाज्ञार्था यां हि नो दोष एव। अस
चर हत्स्वार्थायां नदोषः समुदायार्थो ऽभिधीयते। ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत्॥ पूर्वस्य चेत्सवर्णो ऽसावाडाभावः
प्रसज्यते॥२॥ वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसीयदि। ज्ञापकं स्यात्तदंतत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत २॥ ॥
वाडाद्याभावेति॥ वाप्यश्वो नद्यातिरिति संज्ञायामिति समासे कृते सप्तमीसहचरितमीकारांतं पूर्वपदमिति स्यात्प्रगृह्यसंज्ञेति तद एम॰
र्थमर्थग्रहणमथेति॥ अस्त्येवात्र सप्तम्यर्थ इति प्रश्नः नहत्स्वार्थेति। समासस्यैवार्थवत्त्वात् अत्रोत्तरपदयोर्वर्णावदानर्थकात सप्त
म्यर्थोऽनयोः स्वार्थः। समुदायार्थ इति। यद्यपि पूर्वपदं स्वार्थमप्यभिधत्ते प्रधानार्थमपीति। स्वार्थसंस [redacted] स्यप्रधानार्थस्या
भिधानात्सांतरकत्वं स्वार्थस्य विवेकात न गमात समुदायार्थो हत्रो संसर्गरूप एवाभिधीयते सप्तम्यर्थग्रहणेन यावानेवार्थो वाक्ये सप्त
म्यते नाभिधीयते। केवलो ऽसौ सप्त इत्युक्तस्त्येवग्रहणमिति समासेन भवति प्रगृह्यसंज्ञा॥ ॥ ॥ ॥

कृते२
दाधाघ्वदाप्॥ दाधाशब्दयोर्घुसंज्ञाविधीयमाना ह्लांतस्य लक्षणं दीङ् देङ् धेट् न प्राप्नोतीत्या [redacted] ह। घुसंज्ञायामिति। किं प्रयोजनमितिऽपि
देङ् धेरामेव्ंतानामनुकरणानि व्यवस्थाप्य। तेऽकृते दादाति यच्छति धात्वनुकरणानांचैकशेषं द्वंद्वनिर्देशात् सिद्धा दीदेङ् धेटामपि घु
संज्ञाकृतानां यैवां स्थानि वद्भावेन सिद्धेति प्रश्नः। आलभ्ताना मिति भवते प्राप्नर्थो दाधावाद्ये तिविभाषितत्तिचः कर्तरि कर्मणि वा
क्त प्रत्ययः। आत्वभूताः आले न्यायभूताः आकारांता इत्यर्थः॥ न तल्लक्षणेन कृतानांति विज्ञेयं। अप्राप्य यमभिप्रायः एतं तानुकरणे ऽप्र
दाधाघ्वदाप्। घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिद्धं। घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं। दाधाप्रकृतयो घुसंज्ञा भवंतीति वक्तव्यं। किं प्रयोज
नं॥ आत्वभूतानामियं संज्ञा क्रियते सा आत्वभूतानामेव स्यात्॥ अनात्वभूतानां न स्यात्। ननु च भूयिष्ठानि घुसंज्ञाकार्याणि आर्द्ध
धातुके तत्र चैते आत्वभूता दृश्यंते॥ शिदर्थं। शिदर्थं प्रकृति ग्रहणं कर्तव्यं शित्याप्रतिषिध्यते। तरयं प्राणिदयते। प्रणिध
ति प्राणिधयति। मा रद्धासीयः पठेति। घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिद्धिकृतार्थाः घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं क्रियते किं प्रयोजनं शिदर्थं
शिदर्थं च। शिदर्थं कृते चापि प्रणिदापयति प्राणिधापयति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। प्रकृत्या प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्ये
प्रति वेति पदे पे आत्वभूतानामेव स्यात्। लक्षणेन पेऽनात्वभूतानां न स्यात्। अथ क्रियमाणे प्रकृतिग्रहणे कथमिदं
विज्ञायते। दाधाः प्रकृतय इति। आहोस्विद्दार्थाः प्रकृतय इति। किं चातः। यदि विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति। स एव दोषः आ
त्वभूतानामेव स्यात्॥ अनात्वभूतानां न स्यात्। अथ विज्ञायते दार्था प्रकृतय इति। अनात्वभूतानामेव स्यात्। आत्वभूताना
न स्यात्। एवं तर्हि नैवं विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति नापि दाधाः प्रकृतय इति॥ कथं तर्हि दाधाः घुसंज्ञा भवंति। प्रकृतयश्चैषामि
ति। तत्र हि प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं॥ न कर्तव्यं इदं प्रकृतमर्थग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्॥ ईदूतौ च सप्तम्यर्थ इति। ततो वक्ष्यामि दा
प्रमाणाभावात्। प्राक्रियातो वा च प्रयोगा एव ये आकारांताः प्रकृत्यं ते तत्स्वनुकरणानामयमेकशेषनिर्देशः सामान्यात् घ्वदाप् ॥
स्यानुकरणं वा दाइतिधा इति च पृथक् य द्वंद्वनिर्देश इति। प्रणिदापयत इति। क सं [redacted] ज्ञायांने गदे ति सा [redacted] त्वं भवति।
प्रणिदातेति। यतेर्दैङ्दो वा रूपं प्राणिधातेति धेटः लक्षणेति। लाक्षणिके हि लक्षणानुसंधान द्वारेण प्रतिपत्तिर्विहितं गा [redacted] प्र
तिपदोक्ते तु अंतरंगा। कथमिति। दाधाः प्रकृतय इति षष्ठीसमासः कर्मधार

भा॰ ष्ठ॰ अर्थवद् ग्रहणे नानर्थकस्येति॥ एतदपि नास्ति। यंवा अर्थवता न्यायेन उत्पादितं तद् अर्थवद् इति प्रकृतेन अनेन प्रातिपदिकसंज्ञा लभ्यते। तस्मात् अर्थवद् ग्रहणम् अनर्थकस्य प्रतिषेधार्थम् अ॰१-प॰१
९० तियहणं कर्तव्यम् आभ्याम् अपि संबध्यते। प्रनिमिनोतीति मीनातिमिनोतिदीङाम् इत्यपि च इति आत्वविधानाद् भवति प्रकृतिसमन्वयः। तत्र आदात्र
ग्रहणे इति। अत्र अवार्थस्य एव एष विधिः अन्यथा एवमिति प्रतिषेधेन प्रत्यय ग्रहणार्थं। नैवं अन्यत्र आस्य लाक्षणिकत्वात् अग्रहणात् न भविष्यति। तत् किं प्रतिषे
धार्थेन पिधेनसामान्यापेक्षया वृत्तिर् उत्पन्न ग्रहणाद् इति लक्षणप्रतिपदोक्त योर् इति न परिभाषा व्याप्ता प्रस्थानमिति कृत्वा प्रयत्नात् इति घो ॰ विसिध्य
तीति दोषः दोषोऽस्त्य आदस्य एतद् ॰ इति हस्तयत्न इत्येष संज्ञायां प्रयतिनहि द्वयाति निहत्यर्थं दस्य एतत्तस्य स्थाने तोहि॥ इति स्यादेशविधानादुक्ता
अर्थवद् इति नेवं शक्यं॥ ददातिना समन्वयार्था नुनातिना सनिदृशति महति प्रीणातिप्रभृतीनां दा एतेषाम् अपि घुसंज्ञा प्राप्नोति। तस्माद् वंशवंत
चेदेवं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् इनेनक र्तव्यं इदं अर्थवता वक्तार्थः प्रकृतिग्रहणेन। अर्थवत्तग्रहणार्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं। प्राणिपतते प्रणम
मयतत्येवमर्थं तत्तु। प्रकारपक्षे अनेन घुप्रकृतौ माप्रकृतौ चेति। यदि मार्थं प्रकृतिग्रहणं क्रियते। प्रनिमिनोति प्रमिमीते अत्रापि प्रा
प्नोति। अथ क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे इह कस्मान् न भवति। प्रनिमाता प्रनिमातुं प्रनिमातव्यमिति। आकारान्तत्वाद् इतो ग्रहणा विज्ञास्यते
यथैव तर्हि क्रियमाणे प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य डितो ग्रहणं विज्ञायते। एवं क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य डितो ग्रहणं विज्ञा
स्यते। विकृतार्थेन चापि नार्थः। रोषएवैतत् स्यात् परिभाषायां प्रतिषेधार्थं योः प्रतिषेधः स्थेवेति पाठार्थ ग्रहणं भविशेषयति। समानश
ब्दप्रतिषेधः समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः प्रनिदापयति। प्रनिधापयतीति। एतयापि संज्ञाभवतीति घसंज्ञा प्राप्नोति। समानशब्दप्रतिषे
धोऽर्थवद्ग्रहणात्॥ समानशब्दानाम् प्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधो प्रतिषेधः घुसंज्ञा कस्मान् न भवति॥ अर्थवद्ग्रहणात्॥ अर्थवतोर्दाधोर्
ग्रहणं [redacted]॥ न चैतावर्थवन्तौ अनुपसर्गौ ह्ये अपवाय क्रियायुक्ताः प्रादयः तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाभवति। न चैतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः॥
वाप्रसंख्यानं॥ समानशब्दानामिति॥ समानकृतीनामित्यर्थः प्रनिदापयति प्रनिधापयतीति। इह प्रपूर्वो दाशब्दो घाकारेकृते दाधाशब्दौ संपद्येते तौ नार्थ
वंतौ पत्वादुपसर्गं क्रियमाणमाश्रयत्वादन्यस्य नकारो नीतिप्राप्ति अर्थवद्ग्रहणादिति॥ अर्थवद्ग्रहणेनान्यर्थकस्यैतेन स्यादेवैवमित्यनेनसापि एप
ततानुरागारपाकृत्वाणादिधीयमानं स्वरूपत्वेन भवतीति वृद्धिः क्रियमाणा आरभवतीति दाधौ ह्येताकृत्य तत्तु यवयवयोः रितसौ नाति घुसंज्ञा॥ ९॰
प अनुसंगाद्धेति॥ अभ्यक्षगात्मघुसंज्ञारोषपरिहरति॥ कसंज्ञत्वे ह्यायस्योपसर्गत्वं तस्मात्परस्यनेडोपि र नोणत्वविधीयते॥ अत्रचदाधापेक्ष्यानां
का ।तिप्रशब्दस्योपसर्गत्वं किंतु दाधारोपेक्ष्येत्यदोषः॥ ॥

२ हापितर्हीति॥ अत्रापि प्रकृतेरुपकारान्तोऽव्ययकेवलो दाशब्दः पकारागमेयव प्रत्ययस्योत्पन्नदाशब्दः प्रतीति प्रश्नः। नवार्थवत्शति। लब्धात्मकस्य
भावस्य निमित्तवशादुपकार्यापकारयोर्व्यपदेशहानिं न कुरुतः यथा देवदत्तस्य नासिकाच्छेदे। इहाप्येतत् ईदृशं कृता वोदाधोर्घुसंज्ञाप्राप्नोत्य
र्थः पुगागमो घुव्यपदेशान्निवर्तयति नाप्यर्थवत्त्वमिति दोषः। अतः अर्थकस्यापि आगमोऽव्यपदेशहानिं करोति। यथा सत्यपि शेफे आकाराका
रयोर्वृद्धिगुणव्यपदेशहानिः। इह अर्थवतो ग्रहणाद् अर्थवतः स्यात्। यद्यत्र प्रकृत्यर्थः प्रेरणाविशेष्यते तद् अयं परिहारः। यदर्थविशेषणाले
नुपस्य दाधौ प्रत्यनुपसर्गसाकारे नभवत्येव। तद्गुणीभूत इति। प्रयोगसंपादने उपकारकत्वं अर्थः पुकपुनरिति॥ तत्रश्च नित्येष्वागमविरोधा
यथेवं हापितर्हि न प्राप्नोति प्रणिदापयति। प्रणिधापयतीति। अत्रापि नैतौ दाधावर्थवन्तौ नाप्येतौ दाधौ प्रतिक्रियायोगः।
नवार्थवतोऽप्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते यथा अन्यत्र। तदा एनदोषः। किंकारणं अर्थवत आगमस्तद्गुणीभूतो
र्थवद्ग्रहणेन गृह्यते। यथा [redacted] न्य अत एव अन्यत्रापि अर्थवत आगमोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्य नैकान्यत्र। लवितावित्यौ
तेति। वक्तपुनरयं नित्येषु नामशब्देष्वागमशासनं स्यात्। नानित्येषु नामशब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमन
पा[redacted] योपजनविकारिभिः। आगमश्चनामपूर्वशब्दोपजनः। अथ पुनरयं नित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः। वादंयुक्तः। शब्दं
तरैरिहभवितव्यं तत्रशब्दान्तरात्शब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता। आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति अनागमकानां सागमकाः तत्कथं।
तद्धरेणादेशविधानाद् दाप्शब्दस्यार्थवत्त्वाद् दाशद्ध इति तदवस्थो दोषस्त्विष्यत इति उत्पत्तिमिति॥ तत्रापि स्यान्नित्यत्वपक्षे आदेशाः क्रियन्तइ
त्यनित्यत्वपक्षे तयोः पूर्वोभयोर्दोषो न तमेकस्योपः बाढमिति। प्रसंगवाची स्यात् शब्दो न निवृत्तिवाचीतितयु संत एव प्रयोगोनित्याः शब्दाः बुध्यु
माप्नुवन्निमित्तनद्धारेणाप्रतिपाद्यंते। आगमस्त्वबुद्धितस्तस्यपूर्वः क्रियमाणेनित्यत्वविघ्नोऽन्यादि। आदेशस्तु हानिः। इड् भवतीत्यनेन द्वारेणात
व्यस्पष्टतया आदेशाः क्रियन्ते॥ ॥ ॥
रु

भा॰ष्य॰ ७१ सुर्येशति॥ आगमानुपीत्यर्थः॥ सर्वे परादेशाइति परशब्देनन सुप्तिङ् तंत्र्यते अपित्तकार्ये प्रतिपद्यमानं प्रती यमानं प्रकृतिप्रत्य[redacted]यादित्वम अ॰१-स॰१
वैपदं॥ एकदेशविकारे हलिति॥ यद्यपिस्वविकारे प्यनित्यत्वं पद्यादि स्वस्वप्यस्तः पाकादिष्वः तथापि विकाराभाव प्रातिपादनवृत्तमेततु
बुद्धिविपरिहाणमात्रेणा आदेशात्माभिभाव इ रेताक्रियतइत्यर्थः यथैवंदाशब्दस्यदाव शब्द आदेशः क्रियतेइति इयहवस्थानेक्रमे
गु॥ नेयदोषः नित्यस्यस्थमर्थं न्याय आदेशत्व क आत्रितः प्रक्रियायां तु कल्पिताभोआगमागमिभावएववच्य थ॥ प्रमादेशायोर्भेदे न
व्यवहारोनस्मात॥ दीङइति॥ उपादीक्षन्ताभिः षितेभी नातिमिनोतीत्यानेकृतेद्यत्त्वस्यादर्थं वत्वात्युसंज्ञा प्रसंगः इह सोल्वि ति॥ एवोविषय प्रत्यभ कितादे रातेय वात्यिति ज्ञाप्यात्
सर्वे सर्वपदादेशादाक्षी पुत्रस्यपाणिनेः एकदेशविकारे हिनित्यत्व वर्णयद्यते॥ दीङ्‌ प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्वे॥ दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्वे
वक्तव्यः उपादास्त स्वरः शिक्षकस्येति मीनाति मिनोती त्याल्वे कृते स्थाघ्वोरिञ्चेती तं प्राप्नोति॥ कुतः पुनरयं दोषो जायते॥ किं प्रकृतिग्रह
णादाहोस्वित्‌ रूप[redacted]ग्रहणात्॥ रूपग्रहणादित्याह॥ इह सानुबन्धकप्रकृतिग्रहणाद्दोषो जायते॥ उपादीषाते। हनिमीमाधुरअलभेति। नैषदोषः
दापकृतिरिक्तअते॥ नवेर्यंदापकृतिः आकारान्ता नामेसंज्ञा प्रकृतयः इ जंतानामपी[redacted]
[redacted]कार्यंताः नच प्रकृति[redacted] प्रकृतिः प्रकृतिग्रहणेनत्यतते॥ सूत्रहिं प्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः॥ घुसंज्ञाक
स्याद्भवति॥ संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येवं न भविष्यति॥ दाप्रतिषेधे नदेप्यनेकान्तत्वात्॥ दाप्रतिषेधे दैपि प्रति
षेधोन प्राप्नोति॥ अवदातं मुखं॥ ननुचात्वे कृते भविष्यति॥ तत्रात्वं न प्राप्नोति किं कारणं॥ अनेकान्तत्वात्॥ सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वात्सिद्
मेतत्॥ कथं॥ अनुबन्धस्यानेकान्तत्वात्॥ अनेकान्ता अनुबन्धाः॥ वित्प्रतिषेधात्॥ अथवादाधाघ्वदापिति वक्ष्यामि॥ तत्रावश्यं वक्तव्य॥ अ
दाविति लक्षणमात्रे हिषैप्रसस्येत प्रतिदापयतीति ॥ ॥ ॥
आत्वविधानात्तदीश इह एवदाप्रकृतिरिति दोषस्तनवेयामिति॥ एवमप्यनेकान्तेऽत्वविधानाद्दित्यर्थः॥ संनिपातेति॥ अकृते सन्निपाते त्वंकिम या॰
तेयद्विवाज्संज्ञा स्यात्तस्या घोरिद्वेति किं त्वं स्यात्किं के त्व स्यविधानं स्यादिति घुसंज्ञां प्रति नैव आकार आत्मानं दर्शयतीति घुसंज्ञा न प्रवर्तते। ११
अत्र केचिदाहुः दीङ्‌ कृतात्‌॥ आत्वे कृते घुसंज्ञा भवत्येवेति प्राप्नोति नैतु गास्थ भवति अतएव वार्तिककारेणास्य घोरित्वे इति विषयविशेषोनिर्देशः
अन्येत्वाहुः निर्देशएवेअनेनानुकरणान्मात्वेकृतेधुरागदाजधाजौ केकशेषेहं हेच राध्यादिशतिनिर्देशात्‌ दीङो नाप्नि प्रात्रिः न हि तदनुकरणं स्यात्
नास्ति॥ नपदाविषयत्वात्॥ दाप् प्रति षेधइति॥ दापत्वे नरत्यस्यैव निषेधस्यादित्यर्थः॥ अवदातामिति॥ तत्वमत्र प्राप्नोति ॥ ॥

इत्का तावदिति॥ दाशैपोधात्पुर्वातोर्पठितव्यौ तावस्येवेति॥ इत्संज्ञालोमेव सम्बोगेरारेहएवार्थपिकार्ये तत्वमततत्वक्यैः॥ अथस्वेति॥ अनुबंधानामेकं
त तैपदेः उपदेश एजंतानामात्वमुच्यमानं देपोन प्राप्नोतीति ज्ञापकोपत्वास्यमाङ इतिम्येहो ग्रहणेनेमाङ्मे होव्यतिहारे शान्तित्वयोर्मामाङ स्फ विद्व
कावशात्व्यतिभिमिनत्रत्यिकाद्॥ किक्त्सातव्यतिहारस्यो अस्यप्रतिदानं व्यतिहारस्यैको र्थः॥ उदीचां मेङ इति तु न कृतम् स्मैनामनुबंध कृतमनेकान्त हि
रि त्वमितिज्ञापितं तस्मात्‌ अत्यवेतेर्वाक्षुदाप्शोधनइति पवित्रस्य प्रत्यर्थः॥ आद्यंतवदेकस्मिन्‌॥ एकशब्दोऽसहायवाचीन संख्यावाची॥ इह
वां शक्तितावस्ते न अदावितिवृतावांतस्यप्रतिषेधो विज्ञातुं सूत्रंतार्हिमियते॥ यथान्यास मेवास्तु॥ ननुचोक्तदाप्रतिषेधे नदेप्यनेकान्तत्वादिति॥
[redacted]परिहृतमेतत्॥ सिद्धमनुबंधस्यानेकान्तत्वादिति॥ अर्थे का तेष्वदोषएव॥ एकान्तेषु वचनदोषः॥ आत्वेकृते भविष्यति॥
ननुचोक्तं तत्रात्वं न प्राप्नोति किं कारणं॥ अनेकान्तत्वादिति॥ एकान्तेषु प्रत्ययोपात्ते कृते भविष्यति॥ न हि यंतत्दर्शी दाप्नवति॥ नूतपूर्वात्पत्याभविष्यति॥ ए
क तच्चात्रयुक्तं यत्सर्वे वेषसानुबंधग्रहणेपु भूत पूर्वगतिर्विज्ञायते॥ अनेकाशिक्कोऽत्यनुबंधलोपस्यात्वस्येव भवति॥ अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा
पयति॥ नानुबंधकृतमनेकान्तत्वमिति यदयमुदीचां माङो व्यतिहारे इति मेङः सानुबंधकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं करोति॥ अथवा सावेवा
यं नैरोक्ति॥ कथमवृत्स्यतीति॥ इमान्विकरणो भविष्यति आद्यंतवदेकस्मिन्‌॥ किमर्थमिदमुच्यते॥ सत्य[redacted]न्यस्मिन्नाद्यंतवद्भावादेक
न्य स्मिन्नाद्यंतवद्वचनं॥ सत्यस्मिन्नस्मात्पूर्वन्नास्ति परमस्तिस आदिरित्युच्यते॥ यस्मान्नपरमस्ति पूर्वमस्तिसोन्त इत्युच्यते॥ स
त्यस्मिन्नाद्यंतवद्भावादेतस्मात्कारणादेकस्मिन्नाद्यंतयोर्यदि शासितकार्याणि न सिध्यंति इष्यन्ते च स्युरिति॥ तानि तत्रे आद्यन्तत्वेन सिध्यन्तीति
एकस्मिन्नाद्यंतवद्वचनमेकमर्थमिदमुच्यते॥ अत्ति भूयो तनमेत किंतर्हि ॥ ॥ ॥
पिव्यवच्छिन्नस्य एकत्वसंख्यास्तीति किमेकस्मिन्निसनेन कृतं स्यात्॥ एकस्मिन्निवस्य पमेयेस प्रभरे दैनिशादाद्यंतवदिति पमानप्त स्वस्यमा द्वतिर्विज्ञा
यते॥ यथा मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकार इति द्वयोरुपमानोपमेययोस्तथा गधे मसंबन्धमति पाटलायवातोंप्र ● पुत्पनेयस्थित्योर्न सावभाक्षे तं
स्यात्॥ उपमानोपमेयभाव एकत्र नास्ति तस्मिन्‌ ते द्विमल्लिका योतिदेशस्यप्राभात्प्रत्येवे हाप्रयत्न॥ किमर्थमिति॥ व्यपदेशिवद्भावेनासिद्धत्वाज्जक
र्तव्यमित्यर्थः॥ इतरोमुख्ये संभवति गौणेगौणेस्यादित्याह॥ सत्यन्यस्मिन्निति॥ आद्यंतौ विद्येते यस्मिन्‌ स तथोक्तस्तदा द्यन्तवत् तस्याभावात्सत्वेनादित्यर्थः
कचिदाद्यंतभावाक्षिप्तिपाठः ॥ ॥ ॥

पा॰ष॰ तत्रव्यपदेशिवद्वचनमिति। तत्रैकार्येष्विति प्रयोगे आपकं कर्तव्यमित्यर्थः। तत्र निमित्त सद्भावान्मुख्यो व्यपदेशो यस्यास्ति स व्यपदेशी। यत्र व्यपदेशहेत्व अ॰१ ८०१
१२ भावात्तद्विधमानो व्यपदेशः स तेन तत्तुल्यं वर्तते कार्ये प्रतीति व्यपदेशिवत्तद्भवति। उच्यते। वक्ष्यति। वचनं तेर्द्दितिम्य तच्चलोपरतौ क्रन्तोपदलेटोडादिविष
द्रागमांसिपं कुर्वता। अत्र सकारमात्रे प्रत्ययो न तु प्रत्ययस्यादयः सकार इति प्रत्ययाद्य स्यात् अवेचनादि इति। अवचनेन वचन इति तं य लोकविज्ञानं तस्मा
त् लोकव्यवहारादित्यर्थः। इहतावदिवायेति शब्धात् प्रयोगभेदाद्द्युहूणां एतिरतः यं तिस्रयने आयकः आगतो गमयत इति तद्यथा एकोऽर

तत्रव्यपदेशिवद्वचनं। तत्र व्यपदेशिवद्भावेन तत्व्यपदेशिनस्तस्मिन्कार्यं भवतीति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। एकाचो द्वे प्रथमस्येति वक्ष्य
त्येकाचो द्वे प्रथमस्येति वहुव्रीहिनिर्देश इति तस्मिन्क्रियमाणे इहैव स्यात् पपाच पपाठ। इयाय आरेत्यत्र न स्यात्। व्यपदेशिवदेकस्मि
न् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति। अत्तेचादेशा सं प्रत्ययार्थं। वक्ष्यति आदेशप्रत्यययोरित्यत्र एव षत्वं स्यादेति। एतस्मिन्नि कृ पमाणे इह
हैव स्यात् करिष्यति हरिष्यतीति। इह न स्यात्। इंद्रो माघकृत। सदेवान्यथ कुदिति। अपदेशिवदेकस्मिन्कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भव
ति तत्तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः न वक्तव्यः अवयवानां लोकविज्ञानात्सिद्धमप्रयत्नेऽन्तरेणैव वचनं लोकविज्ञानात्सिद्धमेतत्। तद्यथा लोके
शालासमुदायो ग्राम इत्युच्यते भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकशालो ग्राम इति विषम उपन्यासः। ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः। अस्त्येव शालासमुदा
येवर्तते। तद्यथा। ग्रामो दग्ध इति। अस्ति च वाटपरिक्षेपे वर्तते। तद्यथा। ग्रामं प्रविष्ट इति॥ [redacted] अस्ति च मनुष्येषु वर्तते। तद्यथा। ग्रा
मो गतो ग्राम आगत इति। अस्ति च सारण्यके ससीमके सस्थंडि लके वर्तते। तद्यथा। ग्रामो लब्ध इति। तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थंडि ल
के वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते एकशालो ग्राम इति। यथा तर्हि वर्णसमुदायः पदं ॥ ॥

अवयवश्चलक्ष्यते। अथवार्थवतो धातोरयं वर्णोऽस्त्यएकोऽस्तीति अर्थस्य त्यागो पादस्तम्भ्यां भवति व्यपदेशएकाल्विति। एवं शिलापुत्रकस्य शरीरमिति राम॰
त्यनेक क्रियाविषयस्यावस्थान्तरे मेकावस्थाएकं शरीरमित्याभित्यपदेशः स्वं हि सिति प्रत्ययपरस्सहितो दृष्टो तो। किंतत्रत्यादेकेवलोपीति तस्मा १२
यं संस्कार इति व्यपदिश्यते। लोके निदृष्टायं व्यवहार इति लोकवच्छास्त्रेऽपि व्यवहारात् गौणमुख्यन्यायोऽत्रनावतरति॥ ॥ ॥ ॥

पदसमुदाय इति। पादपद्मपः पदशब्दः तथा चैकपदाक्षरं इति पादएवविवक्षितः। ननु ऋचः कस्याश्चिदप्येकमेव पदं भवति। अत्राप्यर्थे नेति। पदादीनां मे
रभि थः सोऽन्यपदार्थ इत्यर्थः। अपेदोपचाराच्चार्थएवपदादिर्निर्धीयते। अथवा मेव मेऽप्येष इति प्रथमरूपताध्यवसायात्। मध्यमकार्यकरणाद्वेमन्ऽइतिम मध्य
पदिश्यते। अन्योन्तानि तेत्ति बुध्याकृतानि यानीति व्यपदिश्यते। अप्रसूतायामिति। वत्सरूपो विप्रसूतायाम् प्रथमपुत्रेणाकाचिदुच्यते। तथास्त्वप्यापिप्रहतो
पत्तेसापि काचित् पूर्वोत्पन्नेन पुत्रेणाल्प इति इत्युच्यते इत्युभयोः सत्वादानं नाऽपि प्रसूतान्यापि प्रसोष्यते कुक्षिस्थेनेत गर्भेणाहता प्रथमगर्भेणाहतेत्यु

पदसमुदायः ऋक् ऋक्समुदायः सूक्तमित्युच्यते। भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकवर्णं पदं एकपदा ऋक् एकर्चं सूक्तमिति। अन्यथ्य
प र्थेन पुनरोऽपदेशः पदं नामार्थः ऋक् नामार्थः सूक्तं नामार्थः यथा तर्हि बहुषु पुत्रेष्वेतदुपपन्नं भवति। अयं मे ज्येष्ठः अयं मे म
ध्यमः अयं मे कनीयानिति। भवति चैतदेकस्मिन्नपि। अयमेव मे ज्येष्ठः अयमेव मे मध्यमः अयमेव मे कनीयानिति।
तथा। अप्रसूतायामप्यमानायां च भवति। प्रथमगर्भेण हतेति॥ तथा नेत्यत्र अनानितामिपुराहेदं मे प्रथमं गमनमिति। म—
आद्यंतवद्वावस्थुशको वक्तुं कथ्यं ॥ ॥

ज्यते। अपत्यपुयोऽयो गर्भशब्दः तत्र तस्या एवयोग्यताध्यवसायेन भाविगर्भविरूपा प्रथमगर्भेणाहतेति व्यपदेशः स्यान्तरे बहुषु पुत्रत्वेसति आ
द्यगर्भस्य प्रथमव्यपदेशदर्शनात्तथाविधस्य प्रथमव्यपदेशः अन्येत्येति। बहुकालो द्यागतः पूर्वमागमनं स्मृत्वा प्रथमव्यपदेशं तत्र मुख्यं करो
त्येव। आत्ति ग्रामित्युक्ताभावी यागमनानि बुध्या व्यवस्थाप्य कुर्यादेन प्रथमं व्यवहारं यत्कुत्सकृदेवागतः सोऽपि करोति प्रथमव्यवहारमिति प्रतिपाद
नार्थं मनेत्यान्नाऽनि गमिष्यतिस्फतत्र तदन्यसंबंधिषु बहुगमने ष्वर्यस्य प्रथमं व्यवहारदर्शनात् तथाविधत्वादेकस्मिन्नप्यागमने प्रथमव्यवहारः
म इदानीं योगं प्रत्याख्यातुमाह॥ ॥

भा॰प्र॰ अपूर्वेति। यद्यपि वह्वस्व स्थितेषु आद्यंतशब्दो प्रयुज्येत तथाप्यपूर्वो नुरा तु मात्रमेतयोः प्रवृत्तिनिमित्तं तद्वैकस्मिन्नप्यस्तीति नाद्यंतैः सत्रेण। मध्यकारत्वाहास
१२ न्यु तिसर्वस्मिन्नित्यस्य नयेन्क्रियते प्रति योगिनो। राष्ट्रं तयोः प्रवृत्ति स्मिन्नर्थः। तस्मादेकस्मिन्नप्यस्य आद्यंतस्यपदेशो नास्तीति कर्तव्योऽयोगः। यद्यपि लौकिके न्यपदेशि
यं वद्भावेनां तमपदेशमेकस्मिन्न सिध्यति। नथापि शीलालाकार्यं तन्न भवितव्यमिति यस्य आतिः सान्न प्रतियोगी यमादेवः। प्रत्ययस्त्रिद्यादुरा ननदि। प्रत्ययस्य
फरात्त्वं त्रितियाफरा त्वमपि स्यात्। कथं पुनर्निर्विभक्तेराद्युदत्तत्व उच्यते प्रत्ययस्य पराफरा त्वंत स्य प्रत्ययः विषय इति प्रत्यये पितद्युच्यते। यद्वा त्रितियाफेसा
त्वंततत्त्रितीपिसंबंधि भवती इति। तितिर्भिं विभक्तिं तं आरोपविस्याफरा त्वनितत्यर्थो तथा करणादि त्रिंशाटेका वोपि प्रत्यय स्याघदुत्तं त्वं भविष्यतीति चेद्रकार निषेध
मेव लिंगं स्यादितीकौ एकायोः प्रत्ययो शफरा त्वं त्वं न स्यात् विशेषणार्थ वार्तिककरणं ता या यासेनौ स्मत्ताषकं स्यात्। तार्थ्य इति। अच्चय इत्याहे त्यस्मिल्लिति फके
आदिखायावत्यकृते रफरत्वं च प्राप्नोति। स्वविधौ सानिवद्भाव प्रतिषेधाच्च नास्ति। अक्त्संत्यवि। स्वविधौ तु न स्यात्विधमानत्वात्। अस्ति हलंदेरुमव्यादिसं। कृति
तिक्ति तोनि संतादौ नितिकृत्यताकि सैव मथ्ये स्यात्। स्वेषयः सञ्चम्मात्तं तस्य स्प्रयस्येत द्वाभिस्ये तदुक्तं। तोपि वाद्वितीये टरं टंटी तिचज्ञापकं सिद्धिविषयमेव

अपूर्वानुरत्वकरणादाद्यंतयोः सिद्धमेकस्मिन्नपूर्वलकरणादिः अनुसंलक्षणो तुः एतच्चैकस्मिन्नपि भवति अपूर्वानुस्त्वकरणात्वात्। एतस्माका
रणादेकस्मिन्नपि आद्यंतावद्विशिष्टविकार्याणि भवंतिनाद्यं आद्यंतवद्भावेन। तोनदीप सलाहसतपमि तनुसति त्वन्यस्मिन्नितिकारं निपुनरस्यपोसस्यत्र
मेतन्नानि। आदिवत्वे प्रयोजनं। प्रत्ययस्त्रिराधफद्यातत्ते। प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति रवैस्यात् कर्तव्या तैतिरिपः। औपगवः कापरवत्सयत्र न स्यात्। अ
त्यादिनिंत्यमिति हे वस्यात्। अहिंसु च कायनि आग्निवेश्य गार्ग्यः कृतिरित्यत्र न स्यात्। कृत्वा इत्यर्थधातुकस्येट्प्रयोजनं। आद्धधातुकस्येवलादेर
इत्यस्यात्। करिष्यति हरिष्यति त्रोषिष्यते। मंदिष्यते इत्यत्र न स्यात्। यस्मिन्विधित्तदादि रिति प्रयोजनं वर्त्तयति यस्मिन्विधिस्तदादा वल्ग्रहणे इति। तस्मिन्
क्रियमाणो अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ हे वस्यात् श्रियः भुवः श्रियौ भुवौ इत्यत्र न स्यात्। अताघादत्वे प्रयोजनं आह्वारेनामिहैवस्यात्। ऐसिष्ट
ऐहिष्ट ऐक्ष्यत्वत्यत्र न स्यात्। अथातवत्वेका निप्रयोजनानि। अंतवदिद्वचनं तप्रसक्त्वे प्रयोजनं इदे हि वचनं प्रगृह्यंतैव स्यात्। पचेते
तानि इति पचेथे इति खट्वे इति। मालेइति। तस्यत्र न स्यात्। मिदचोंत्यात् परः प्रयोजनं। इहैव स्यात्। कुंडानि वनानि। यानीत्यत्र न स्यात्। अचोंत्यादिटि
प्रयोजनं। टित आत्मनेपदानां टेरेइति। इहैवस्यात्। कुर्वाते कुर्वाथे कुरुते कुर्वे इत्यत्र न स्यात्। अलोंत्यस्य प्रयोजनं अतोदीर्घो यञि सुपि च
हैवस्यात्। वृक्षाभ्यां धनाभ्यामिति। आभ्यामित्यत्र न स्यात्। मनविधि स्तदंत प्रयोजनं। अवोपत इहैवस्यात्। चेर्पजेर्पे एवं अध्येयामित्यत्र
न स्यात्। आद्यंतवदेकस्मिन्न कार्यं भवती यत्रापि सिद्धं भवति ॥

स्यादितिसिष टुणत स्यात्। यस्मिन्विधिरिति प्तस्य च रूपस्येति नानुवर्त्तते इति प्रयोजनत्वेनोपन्यासः। अजाद्यतस्त्रपाद्यपेक्षया प्रयोजनोपन्या
सः। वार्त्तिककारेण अजादीनामदा सिद्धिरिष्यते। अंतवदिति। ये न विधिस्तदंतस्येति अनेनैव गतेर्थे चार्थो यं उपन्यासः कृत इति। आर्थवत्। अपदेशिवद्
भावात्। शब्दाकारस्यानर्थकादिह प्रयोजनत्वेनोपन्यासः। आभ्यामिति। अत्र हेत्र्यंत च लेउयवपुत्यते। अकारांतत्वाभ्यां अलोंत्यस्य दीर्घो भवतीति एव रू

क थैप्र२

तरप्तमपौ घः आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरण एव तादी घः प्रवर्तितो घ इतिबावक्रम्ये प्रकरणे कर्मैण संज्ञाकरणं स्वार्थे पितस्वस्तीति सूचनार्थं। तेनाल्पा
त्र रापितिसिद्धंभवती त्याहुः। नदीतरप्ति। तरतेः ऋद्दो रुपित्यपः। सर्वत्र सानुबंधा स्मर्यमाण एव कार्यं प्रति हेतुत्वं लभंत इति घसंज्ञाप्राप्तिः। सानुबंधौ हे
व्यवस्थाहेतुः सर्वत्राश्रीयते। तथाहि हि स्वि ब्रुत्यु इति कृत्वोर्थ इति कृत्वोर्थग्रहणं वतः शब्द विशेषणार्थं कृतं। अन्यथा हि द्विः शब्दो सुच्य
नप्रतिषेध इति च तः शब्दोपि कृत्वोर्थ एव गृह्येत। तर्हि किं कृत्वोर्थग्रहणेन। अप्रतिषेध इति। प्रतिषेधनक्रिया न क्रानिषिध्यते। भाष्यकारस्तु व्याख्यानं स्वर्थं व्याचष्टे। अ

नद्यास्तरो नदीतरः२

तरप्तमपौ घः घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधः घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधो वक्तव्यः नद्यास्तरो नदीतरः घसंज्ञायां नदीतरे अप्रतिषेधः अनर्थक
प्रतिषेधो प्रतिषेधः। अघसंज्ञा कस्मान्न भवति। तरब्ग्रहणं ह्यौपदेशिकं। औपदेशिकस्य तरपो ग्रहणं न चैष उपदेशे तरप् शब्दः। किं वक्तव्य
मेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गम्यते। इह हि व्याकरणे सर्वे ष्वेव सानुबंधकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते। यत्रास्यैतद्रूपमिति। रूपनिर्ग्रह
श्च शब्दस्य नांतरेणालौकिकं प्रयोगं। तस्मिंश्चालौकिके प्रयोगे सानुबंधकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोगः उपास्यते। कोसौ
उपदेशो नाम नचैव उपदेशे तरप् छद्ः। अथवा अस्त्वस्य घसंज्ञा कोदोषः घादिषु नद्याः हस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। समानाधि
करणेषु घादिषु इत्येवं तत्। यदा तर्हि सैव नदी स एव तरः तदा प्राप्नोति। स्त्रीलिंगेषु घादिषु इत्येवं तत्। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं समा
नाधिकरणेषु घादिष्विति। अवोच्यमाने इह प्रसज्येत। महिषी रूपमिव ब्राह्मणी रूपमिवेति ॥ ॥ ॥ ॥

नि२

नर्थकः प्रतिषेध इति। औपदेशिकं इति। उपदेशः प्रयोजनमस्य तत्र वा भवं वा औपदेशिकं यत्रास्येति अनुबंधप्रक्रमित्यर्थः नचैष इति। काल्पनिकम
स्य तरप् त्वं न तत्स्वरूपमित्यर्थः। समानाधिकरणेष्विति। आतिशायिकस्य स्वार्थिकत्वात्समानाधिकरण्यं यदा तर्हीति। ननु नदीति इति भवितव्यं।
एवं तर्हि तीर्यते इति सामान्येन यदं संक्रियते वचनात् अथवा विशेष्य त इति नदी च स्त्रीलिंगेष्विति। स्वार्थिकः प्रकृतिलिंगानुविधानात्स्त्रीलिंगः
महिषीरूपमिवेति। रूपशब्दोपि प्रकृतेः तेना यमर्थः। महिषीवदियमिति तत्र रूपप्रत्यये ति समासे कृते ह्रस्वत्वं स्यात् ॥ ॥ ॥

कृ

संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं मूलं

भाष्य॰ बहुगणवतुडति संख्या ॥ संख्यासंप्रत्यायार्थमिति। संख्याया एकादिकायाः संख्याप्रदेशेषु संप्रत्ययार्थमित्यर्थः। ननु चेति यथा यस्य प्रत्ययं देव अ॰१ पा॰१
२४ न्नीति लौकिकार्थो गृह्यते। तथैकादिकापि संख्याग्रहीष्यत इत्यर्थः। कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति न्यायो यं तथा हि सर्वार्थाभिधानशक्तियुक्तः श
ब्दो यथा विशिष्टेर्थे व्यवहाराय नियम्यते तत्र तावत्त्रेव प्रतीतिं तन्नयति नान्यत्र। नदीपौर्णमासीति गृहस्थस्था नदीति संज्ञाविधानात्संज्ञिनो
ग्रहणं प्राप्नं न तु स्वरूपस्येत्यशब्दसंज्ञेति निषेधात्पौर्णमासीति नियमार्थो पौर्णमास्याग्रहायणी ग्रहणं ईकारांतानां स्यादिति चेत्। एव

बहुगणवतुडति संख्या॥ संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं कर्तव्यं। बहुगणवतुडतयः संख्यासंज्ञा भवंति। संख्या च संख्यासंज्ञा भवतीति व
क्तव्यं। किं प्रयोजनं। संख्यासंप्रत्ययार्थं। एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्ये त्येष प्रत्ययो यथा स्यात्। ननु चैकादिकाः सं
ख्या लोके संख्येति प्रतीता तेनास्याः संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्ययो भविष्यति। एवमपि कर्तव्यं। इतरथा ह्यसंप्रत्ययः। कृत्रिम
त्वाद्यथा लोके। अक्रियमाणे हि संख्याग्रहणे एकादिकायाः संख्यायाः संख्येत्येष संप्रत्ययो न स्यात्। किं कारणं। अकृत्रिमत्वा
यथा त्स्वद्घारीनां कृत्रिमा संज्ञा॥ कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति। लोके [redacted] तद्यथा लोके गोपालकमानय कट
जकमानयेति॥ यस्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते न यो गाः पालयति यो वा कटे जातः। यदि तर्हि कृत्रिमा [redacted] कृत्रिमयोः
कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति। नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः अत्रापि प्रसज्येत पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यादत्रापि
ष्यति। तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति ॥ गंगायमुनेति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। न तद्विशेषेभ्यो भवतीति। यदयं विपाट् शब्द
तर्हि शरत्प्रभृतिषु पठति। एतत् प्राप्नोति नदीभिश्चेति। बहुवचननिर्देशान्न भविष्यति। स्वरूपविधिस्तर्हि प्राप्नोति। बहुवचननिर्देशादे
वन भविष्यति। एवं च कृत्वा भवति कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय इति। न च कश्चिद्दोषो भवति ॥ ॥ ॥ ॥

मध्ये पौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति वक्तव्यं स्यात्। अकारग्रहणेन च नदीसंज्ञकमेवोकारांतं पौर्णमास्याग्रहायणीशब्दसाहचर्याद्गृह्यते॥ तद्वि एत॰
शेषेभ्य इति गंगादिभ्यः। यदयमिति नित्यार्थः पाठः स्यादिति चेन्न व्यवस्थितविभाषया विपाट् शब्दस्य नित्यत्वं भविष्यतीत्यदोषः। बहुवचनेति। १४
अन्यथा आसन्नयादित्यादौ यथैकवचनेन निर्देशस्तथेहापि कर्तव्यः स्यात्। न चेदमिति। अनेनाश्रितमित्यर्थः। ॥ ॥ ॥

का॰२ व॰२
उत्तरार्थं चेति। अयं हि सत्रोपात्तः संख्याशब्दः स्वरूपपरार्थकः उत्तरत्रासंज्ञिनिर्देशेन प्रयोजनं। इहार्थेनेति। इहार्थो यस्येति सामान्यविशेषभावा
।अर्थः भेदेन न रूपं ग्रहीष्यते। इतश्चार्थः सामर्थ्यं यथा उपालंभात्पशात्कं मध्यायविष्यत्। नियचिह्नस्तथा अयमनासं भवात्संज्ञिनो ग्रहणं।
प्रकरणं प्रसज्योपयामोऽत्र प्रकरणेपि स्थितं वा तयेति लक्षणे प्रतीतिः। यत्र प्रकरणे तन्नैवास्मिन्निति। कृत्रिमस्य समर्थः। पाणिनिमूलं पादर्शिति। र
ति अविरोधितं अत एव प्रकरणाद्भं उभयगतिरिति किं संज्ञेयं यस्य कस्यचित् निर्दिष्टा स्यात् तत्र यदि हस्तोऽस्यैव क्रितः स्यादिति संदेहवान्

उत्तरार्थं च उत्तरार्थं च संख्याग्रहणं कर्तव्यं। इमे तावत् प्रकारा नकारांताः संख्याः षट्संज्ञा यथा स्यात् तद्भमाभूत् पंच प्रातो विशु
धयति। इहार्थेन तावन्नार्थः संख्याग्रहणेन। ननु चोक्तं वित्तरथा ह्यसंप्रत्ययः कृत्रिमत्वात् यथा लोके इति। नैष दोषः अर्थात्प्रकरणा
द्वा। लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति अर्थाद् [redacted] वा सिद्धे न संज्ञकेन भवति। प्रकृतं वा तत्र भवति। इदमनेन संज्ञकेन कर्त
र व्यमिति। अर्थात्स्वार्थात्प्रकरणाद्वा अंगारहीन आर्थ पांसुल परमप्रकरणं संपातं प्रवीतु गोपालकमानय कटजकमानये दे
[redacted] ति। उभयगतिस्तत्र भवति। साधीयो वा प्रवृत्तिः संज्ञाया भविष्यति। यथैव तर्ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रि
माकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति एवमिहापि प्राप्नोति तत्रान्तिप्रसंगो न कृतो नामियं संज्ञा कृता। न यथा लोके तथा व्याक ति
रणे। उभयगतिः पुनरिह भवति। अन्यत्रापि साधु मिहैव॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भवतीत्यर्थः साधीयो वेति। यो मम प्रसिद्धः सोनेन चोदितः। न च मेनेन संज्ञकः प्रसिद्ध इति एवं मन्यते। लोके यो गोपालक शब्दः संज्ञिनि नियम्य
मानः संज्ञांतरं नि वर्तयति। कृत्रिमा नामि सिद्धं स्वार्थं न निरस्यति। तुल्य जाती यविषय एव हि नियमो भवति। एवमिहापीति। बहुगणवतुडति मात्र संख्या
त्वेन प्रकृता इति भावः। न यथा लोक इति। संख्याशब्दो बह्वादि प्रतिपादनाय संज्ञात्वेनाविनिर्युक्तो न त्वेक तदिसंख्याति शास्त्र अधिका
र्थप्रतिपत्त्यर्थत्वादिह संज्ञाकरणस्य ॥ ॥ ॥

भाष्य कर्मणि द्वितीयेति । आ आन्तिपदिकादन् । भिहितेकर्मणि संख्यायां द्वितीया विधीयते । नचक्रियायाः संख्यासंभवतीति सामर्थ्यात् कारकग्रहणं कर्त्तरि ५/० १५७०१
१५ कर्मव्यतिहारे इत्यत्र धातोः प्राङ्गाक्रियायां तु प्राक्रियायाएवग्रहणं कृएवमेवोपःकरणाइति । तथाहि प्रत्ययस्यार्थः धातुसंज्ञा क्रियते । क्रियावाचिन्
श्रुतस्यात् एवःसाधनतत्यघंत इति सामर्थ्यात् क्रियाग्रहणं विप्रतिविद्धमिति । द्वंद्वावयवानां शक्त्यनभिधायित्वादधिकरणं द्रव्यं गृह्यते । तद्वदतिदेशो
यमिति । संख्याकार्यातिदेशो यमित्यर्थः । यदि हि संज्ञा स्यात् टिघुभादिसंज्ञावदेकाकृताक्रियेत । तस्माल्लौकिकार्थाभिधायी संख्याशब्दप्रयोगः यथा × रव्या

तद्यथा कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कृत्रिमा कर्मसंज्ञा कर्मप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । कर्मणि द्वितीयेति कृत्रिमस्य ग्रहणं । कर्त्तरि कर्मव्यतिहार
इत्यकृत्रिमस्य । तथा साधकतमं करणमिति कृत्रिमा करणसंज्ञा करणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कृत्रिमस्य
ग्रहणं शब्दवैरकलहाभ्रकएवमेघेभ्यः करणे इत्यत्राकृत्रिमस्य ॥ तथा आधारोऽधिकरणमिति कृत्रिमाधिकरणसंज्ञा । अधिकरणप्रदेशेषु
चोभयगतिर्भवति सप्तम्यधिकरणे चेति कृत्रिमस्य ग्रहणं विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचीत्यकृत्रिमस्य । अथवा नेदं संज्ञाकरणं ॥ तद्वद्
वार्त्तिक ५ तिदेशोयं । बहुगणवतुडतयः संख्यावद्भवन्तीति । सतर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः । नकर्त्तव्यः । नान्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । अंतरेणापि वति
मतिदेशो गम्यते । तद्यथा एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्तमित्याह । तेनमन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यसंख्यां संख्ये
त्याह । संख्यावदिति गम्यते । अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संप्रत्यय इति यदयं संख्याया
अतिशदंतायाः कन्निति शिदंतायाः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकं । नहि तत्र कृत्रिमा संख्या शदंता वा संख्या अस्तिनु चेयमस्ति इति \
यत्तर्हि शदंतायाः प्रतिषेधं शास्ति । यच्चापि त्यंतायाः प्रतिषेधं शास्ति । ननु चोक्तं इत्यर्थमेतत् स्यादिति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यर्थं व
तस्तिशब्दस्य ग्रहणं नचाप्ते तिशब्दोर्थवान् ।

रव्या
नोतिदेशार्थमेतमस्य वोध्यति । अथवेति । यद्यपि हसंज्ञाकारणा रेकारयः संख्याशब्देन प्रदेशेषु नत्पत्यंतइति लिंगेन आप्यनुमीयत इत्यर्थः । कार्यवत इति ननु राम०
एवं चोभयसंभवे ईयंपरिभाषोपतिष्ठते । इमं तावत् कृत्रिमा स्तिइति ज्ञापितत्वाद् अनर्थकएवे ति तस्यैव निषेधः स्यादित्यज्ञापकत्वं तायाः प्रतिषेधं मे पदा २५
षः । अतिशदंताया इत्युच्चारणाकालएवार्थवत्तिशब्दस्य ग्रहणमिति प्रतीतिर्भिति तापकत्वमेव प्रतिषेधस्य ॥ ॥ ॥ ॥

ते७

अथवेति ॥ ननु महत्याः संज्ञायाः करणात् दृष्टांतु गत्तानालुणाहान्नामेव संज्ञिनां भवतु संज्ञा पश्चात्सर्वादीनामेव संज्ञा न स्वधिकान्नो । तेन बहुगणशब्दयोः
संख्यावैतुल्य वचनेयोः संज्ञाभावेदेकाद्येनां तु कथं स्यात् । तत्रोत्तरोवक्तव्यः हान्वर्थसंज्ञाकरणेन ताव स्तुतृपः संज्ञी सर्व आक्षिप्यते ते नैकादीनां ताबद्
ग्रहणं भवति पश्चाद् बहुगणवतुडतीति भूयोदिति द्रष्टव्यं नियमार्थं व्याख्यायते । अत एव संघ वैतुल्य हत्योर्बहुगणशब्दयोः संज्ञा न भवति तत्र दतिदेश × ३७
६ पक्षेपि परस्परसाहचर्यात् संख्यावाचिनोरेव [redacted] भूयसीत्त्वत्त्वये [redacted] नियमायातिदेशः क्रियतइत्यतिप्रसंगोन
भवति ॥ ननु विशेषणेनार्थः शनि । स्मांतेस्यने नविशिष्टे संज्ञिनप्रतियादयितुमुभयोग इत्यर्थः । नवान्यार्थमिति । एकशब्दस्य दर्शन इति भावः ।
भवतु तर्हि प्रतियोगिशब्दभेदस्नाह । नस्वल्पमिति । यथा गोधादेशा गगनसमाने णगोधासंनत्त्वहानि । एवं शब्देष्वपि रूपान्तरं न गच्छति [redacted]

अथवा महतीयं संज्ञा क्रियते संज्ञा च नाम यतो न लघीयः कुत एतत् लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनं ।
अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । संख्यायते अनया सा संख्येति । एकादिका यत्नापि संख्यायते । उत्तरार्थं तु चापि नार्थः संख्याग्रहणेन इह प्र
कृतसंज्ञं आप्यनुवर्त्स्यते इदं वै संज्ञार्थसूत्रं नवसंज्ञि विशेषणेनार्थः । नचान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति । न खल्वप्यन्यत्प्रकृत
मनुवर्त्तनादन्यद्भवति । नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति । यत्तावदुच्यते । नचान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति । अन्यार्थमपि प्रकृत
मन्यार्थं भवति । तद्यथा शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयंते ताभ्यश्च पानीयं पीयते [redacted] उपस्पृश्यते च शालयश्च भाव्यंते । यदप्युच्यते न खल्वप्य
न्यत्प्रकृतमनुवर्त्तनादन्यद्भवति । नहि गोधा सर्पंती सर्पणादहिर्भवतीति । भवेत् द्रव्येषु एतदेवं स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येन विशेष
णाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति । अथवा सापेक्षोयं निर्देशः क्रियते । नचान्यत् किंचिदपेक्ष्यमस्ति ते संख्यामेवापेक्ष्यामहे
अध्यर्द्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थं । अध्यर्द्धग्रहणं च कर्त्तव्यं किं प्रयोजनं समासकन्विध्यर्थं समासः अध्यर्द्धकं । कन्विध्यर्थं च समासवि
ध्यर्थं तावत् । अध्यर्द्धशूर्पं । कन्विध्यर्थं । अध्यर्द्धकं ॥

त्यर्थः । अन्यार्थमपीति । यस्त्याः नंत्यकृत्ये वेदि स्यात् । शब्दस्त्विति । स्वरितत्वे नवाक्यानस्येशादाः रेवाक्यार्थानुग्राहित्वम् तु प्रतिपादयत्यामयं अनुमीयते ।
सादृश्यानुतत्राप्यवसाद्यस्यार्थः सापेक्षोपमिति । स्त्रीलिंगनिर्देशः कृतस्तत्र प्रकृतत्वादन्यपदार्थत्वेन संख्या विशिष्टेन विनाप्यपेक्षते इत्यर्थः । अ
ध्यर्द्धग्रहणं चेति । वार्त्तिके संख्याग्रहणं कर्तव्यं त्वेनस्थितं तदेवेरूपासमुच्चयार्थमुशब्दः विध्यर्थं चेदं । अध्यर्द्धशब्दस्य त्रिभागचतुर्भागादिशब्द
वत्संख्यावाचित्वात् । अर्द्धशब्दश्चैकदेशवाची न संख्यावाची । एकदेशादिशब्दवत्तस्याभिधानेन समासे कृते योगिकोर्थः प्रतीयते न संख्या । अध्य
र्द्धमर्द्धमिति । अध्यर्द्धेनार्थेगतीनामिति द्विकेन स्येश्यनुवर्त्तमाने तद्धितार्थेति समासः । ततः शूर्पाण्यत्मतस्यामित्यञ् ठञ् वा अध्यर्द्धं पूर्वेति

भा॰कै॰ १६ द्विगोरित्येवसिद्धमिति। समासकृतविध्यर्थमिति च संबंधसामान्ये षष्ठीतेन समासे विधीयमाने समासानि मित्तेवा अस्मिन्कार्ये विधीयमानेऽस्यर्थेत्तेनाद्विगु अप्ति नं॰
निमित्तो लुगाशिलभ्यते। अन्ये त्वाहुः। अध्यर्द्धशब्दः संख्यावाच्येव तथाहि गण्यते एकोऽध्यर्द्धो द्वौ अ द्वितीयावृत्तिः तन्मतेनियमार्थमध्यर्द्ध
शब्दस्येह संख्यात्वेन ग्रहणं यथा स्यात् अर्द्धाद्यीनामा भूदिति। वाक्यभेदेन च द्वितीयो नियमः। तस्य च समासक। विध्यर्थं संख्यान्तकार्यं ततार्थमि
ति। अधिकपाष्टिकः इति। अधिकया षष्ट्या क्रीत इति संख्याविशेषणमधिकशब्देन संख्येतिवचनं त द्वितार्थेति समासः। प्राग्वतेष्ठन्। अलु

लुकि चाग्रहणं। लुकि चाध्यर्द्धग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति द्विगोरित्येव सिद्धं। अ [illegible] र्द्धपूर्वपदस्य पूरणा
प्रत्ययांतः। अर्द्धपूर्वपदस्य पूरणप्रत्ययांतः संख्या संज्ञो भवतीति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। समासक। निध्यर्थमेव समासविध्यर्थं कन्विध्य
र्थं च। समासविध्यर्थं तावत्। अर्द्धपंचमशूर्पः। कन्विध्यर्थं। अर्धपञ्चमकं। अधिकग्रहणं चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थं। अधिकग्रहणं
चालुकि कर्त्तव्यं। किं प्रयोजनं। समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थं समासविध्यर्थमुत्तरपदवृध्यर्थं च समासविध्यर्थं तावत्। अधिकषाष्टिकः। अ
धिकसाप्ततिकः। तत्र उत्तरपदवृद्ध्यर्थं अधिकषाष्टिकः अधिकसाप्ततिकः लुकीति किमर्थं अधिकषाष्टिकः अधिकसाप्ततिकः। बहुव्रीहौ वा ×अ×
ग्रहणं। बहुव्रीहौ वाधिकशब्दस्य ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये इति संख्येत्येवसिद्धं। बहुव्रीहौ स
ग्रहणं। बहुव्रीहौ [illegible] ग्रहणं शक्यमकर्त्तुं केनेदानीं संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्ययो भविष्यति। ज्ञापकात्सिद्धं। ज्ञापकं किं। यदयं वतो
रिडिति संख्याया विहितस्य कनो वत्वं तादिदं शास्ति वतोरेवतन्ज्ञापयत्यस्या [illegible] न्ते स्मादृयोगापेक्षं ज्ञापकं ॥ ॥
स्य

कीर्तिवत्वा च कृद्वा कर्त्तव्ये संख्यासंज्ञा नास्त्यध्यर्द्धपूर्वेति लुकु भवति ततः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेयुत्तरपदस्येति न नूत्तरपदवृध्यर्थमिति वच एण॰
नाद्युक्तं भविष्यतीति किमसत्कीर्त्यनेन। नैतदस्ति। अर्थस्य यत्परे चार्थेषु। अत्यय स्तत्तुगभावात् तेनोत्तरपदवृद्धिः स्यात्। ज्ञापकात्सिद्धमिति। एकादि १६
वर्थे यत संख्यायाः क्रियेत बहुव्रीहौ नो नास्तीति ज्ञापकार्थमेवमयोगापेक्षमिति॥ अस्य योगस्य प्रत्याख्यानादेतद्योगापेक्षमिति तेनबहुव्यां कितुयोगा
नपेक्षत रतीयो गापेक्षं यद्यपि पूर्वकृतस्य। तिष्ठद्गुवतो पि पृथक् कृतो लिङ्विधिरत्नः। गणं पाठित तत्त्वात् भवति संख्याकार्यमिति॥

२

स्रांताषट्। षट्संज्ञायामिति। प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रतिपत्तव्यं गुरोः प्रापणाभुपदेशः तेन प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशे षकारनकारान्तायाः संख्यायाः
षट्संज्ञेत्यर्थः नुडनुड्यर्थमिति॥ अर्थशब्दप्रयोगे सनवाची। तत्र नुमि शतानीत्यादौ षट्संज्ञानिवृत्तिः प्रयोजने। नुट्तु विधीयमाने षट्संज्ञाप्र
वृत्तिः प्रयोजनं। अष्टानामिति। परत्वान्नित्यत्वाच्च आत्वे कृते नुट् प्राप्तिः कार्यकालपक्षे तु ज्ञापयः प्रवृत्ते नोत्तरं। अष्टनो दीर्घादिति तत्रोद्दिष्टं सं

ख्यां ता षट्। षट्संज्ञायामुपदेशवचनं षट्संज्ञायामुपदेशग्रहणं कर्त्तव्यं। उपदेशे षकारनकारान्ता संख्या षट्संज्ञा भवतीति वक्तव्यं।
किं प्रयोजनं। शतानि सहस्राणि उन्निमित्ते लोपे कृते नान्तेति षट्संज्ञा प्राप्नोति। उपदेशग्रहणान्न भवति। अष्टाना
[illegible] मित्यत्रात्वे कृते षट्संज्ञा न प्राप्नोति। उपदेशग्रहणाद्भवति। उक्तं वा। किमुक्तं। शतानि बहुत्वान्निह स्वरणिनिपातनाद्रुडौ
धिरनिमित्तत्वाद्धिस्थानेस्येति। अष्टनो युक्तं किमुक्तं। अष्टनो दीर्घाच्छसीति दीर्घग्रहणं षट्संज्ञापकमाकारान्तस्य नुड्यर्थमिति। अ
थवाष्टाकारोऽत्र निर्दिश्यते अकारान्तानुकरणं आकारान्ता च संख्या षट्संज्ञा भवतीति। इहापि तर्हि प्राप्नोति सप्तमा षोडश
एकस्ता एकाद्भिन्नेपरो बहुत्वैकशब्दोऽयं बह्वर्थः अस्ते वसंख्यापदं। तद्यथा एकोऽद्वे बहवः इति। अस्त्यसहायवाची। तद्यथा एका नयः
एकस्तानि। एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति। अस्त्यसहायेऽस्यर्थः। अस्त्यन्यार्थे वर्त्तते। तद्यथा प्रज्ञामेकारकृत्वमेकेति। अन्येसर्थः।
सधमादोद्युम्न एकास्ताः। अन्यार्थवर्त्तते तस्येव प्रयोगाः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उ

दीर्घग्रहणं अष्टनो दीर्घादित्युत्तरपदांतोदात्तत्वनिवृत्त्यर्थं किं यतो पदिष्वकृतात स्वरसंज्ञा त स्यात्स्यात् अष्टाविति परत्वात्षट्स्वरः स्यात् शसोऽन्तोदात्तमिति भविष्य
तीति किं दीर्घग्रहणेन। कृते च तस्मिन् तस्यापि संज्ञा वर्त्तते तत्प्रापवाद त्वात्षट्स्वरेण न बाध्यते इति दीर्घपरत्वात् दीर्घपक्षे विभक्तेः
स्वरः स्यादिति कर्त्तव्यं दीर्घग्रहणं। एकास्त इति संख्यावाचित्वान्नुपापवादो अल्पेन बहुत्ववचनं न्यते॥ अस्मनाचित्वा अर्पतूत्तरं ॥ ॥

भा·७५· इहतर्हीति। हस्वामिति घट इव स्यात। सप्रसङ्गति। अष्टाध्यायीं निकृता सानुकरणौ औ श्वविधानसामर्थ्याद् लुक् विधीयते। इलीति। तलस्थाष्टानामिति अ०१-पा०१
१७ सुदिकृते आरंभ भवति। न कृशाला इव ष्टास्पतिकृतानिर्देशात ज्ञापकादा संभवति। कृतान्वस्याहि निर्देशस्य प्रयोजनं पत्रावतेतो ह्रस्वयथास्यादिति।
यदि इयेतत्कृता त्वस्यानिर्देशस्य प्रयोजनं न स्यात लाघवार्थम एव ओगिति निब्रूयात। यद्येवमिति। इलाद्युच्यमानमात्रमोजस्तो न प्राप्नोति। यत्रा
हार्थस्य प्राधान्यं तत्रैव गुणेन भवितव्यं। तत्रैव दोस्विनाह मनुमीयत इति न स्यणाह मत्र ज्ञापकात प्राप्नोति विभक्तिमात्रेलाले प्रतीयमानमोलसोः सिध्य
ति। अत्र एन अविभक्तौ विस्पत्र परांगाधिकारे तस्य चतत्र रपरस्यचेति तदंतविधिसद्भावाद् इव च न निर्देशाभावादनुगाभ्लेष्टार्थ आलेनाभाव्याप्रत्यत्रा
पि सिध्यतीति प्रश्नभाष्यान्तकृणामिति। ध्वस्यविशिष्टः प्रयोगो न कार्येन्त्यपि प्रयोगनिषेधस्य नितः तथ्या लक्षणमनुगंतव्यं। तदत्र माभूदासामिलार्थः।

इहतर्हि आप्नोति ह्रस्वामिति येविंशत्यावेति। एवं हि सज्ञमेयोगविभागः करिष्यते अष्टाभ्यस्त्रो शलतः अडः षड्भ्यश्च षड्कं अष्टाभ्योपितद्व
ति। ततोलुक् लुक् भवति। षड्भ्यः इति। अथवा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। अष्टन आविभक्तौ। ततो रायः रायश्च विभक्तावाकारादेशो भव
ति। हलीपुभयोः शेषः। प्रियतुप्रियाष्टो प्रियाष्टा इति न सिध्यति प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इति च प्राप्नोति। पथ्यालक्षणामप्रयुक्तो इति च एवं इति प्र
हणं हि क्रियते। संख्यासंज्ञणाय इसंज्ञायां चा। एकं शब्दो मकारः कथं पादितावत्संख्या संज्ञायां किं पुनः पदसंज्ञायां न करिष्यते। कथं हमांताष
डिप्रत्रशीत्यनुवर्तिष्यते। आषपदसंज्ञायां क्रियते संख्या संज्ञायां न करिष्यते। इतिचेत्यत्र संख्या संज्ञाप्यनुवर्तिष्यते। कृकृवत्तु निष्ठा निष्ठा
संज्ञायां समानशब्द प्रतिषेधः नि ष्ठा संज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः लो तो गर्त इति ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

नैवालकृणामप्रयुक्तो वर्तते। प्रयुक्तानामेव लक्षणे ना न्वाख्यानात॥ इतिवा॥ यदितावदितितं अवतसाह वर्णो लुडित एवेति गिरतेनतु पातेईतिः अर्थे
तित्र संख्यायाम अनुवर्तनाद्न्वर्थत्वाच्च संख्याप्रकृ विषय एव इतीदं सतेन लो शाद्विको इति। कृकृवतु। इहानुबंधः कार्यार्थ मुपादीयते प्रयोगानुलौ लु
प्तामाप्ति। पत्र चलारुप्यंतत्र संदेहः कथमस्यानुबंधकार्यं कृतमस्य तु न कृतर्मिति पूर्वपक्षाभिप्रायः सिद्धं त्वादीत्वमस्यते अकृते शानुबंधेनति भम॰
इत्थिधानाः यत्र संदेशाति बंध नाम अर्थी कार्य का लादयो नस्यते। तदर्शनादनुबंधस्य चोचलतः कृतानां कार्याणां साधुत्वं विस्पष्टार्थ। तत्र पदादेशेदद्रेनन्नूत्रशा १७
लि इतिकश्चित्सप्रयुक्तं तदालक्षणस्त कर्मभूतकालाव गमात कृ प्रत्ययमन्यतो यदातुल्लो तमालसे लोति प्रयोगास्तदा मे वाचील्लो तशब्दस्तत्प्रयोगः
प्रयुक्त इति मन्यते ॥ ॥ ॥

क

हमिदं तद्

सिद्धविपर्यासइति। सिद्धो विपर्यासः संशयइत्यर्थः इदंतद्दृष्टमिति। उद्देस्तत्वस्थितसमनेन प्रतिपाद्यते। नत्वेतत्तद्विवचनं वीक्षाद्यभावात प्राकीर्षे अ०१-पा०
ति। अत्रभूतकालोस्तीतिभावः। दृश्यंते त्रेति। सिलादीति आदिशब्दः प्रकारे। तत्र प्राभिसुधादेव इत्यादि इति प्रयोकृकैकसाधनामा ह्रस्वं इस्यापत्र ग

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दाप्रतिषेधः निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानाम प्रतिषेधः अनर्थक प्रतिषेधो प्रतिषेधः निष्ठासंज्ञाकस्मात्र भव
ति। अनुबंधोन्यत्वकरः अनुबंधः क्रियते सोन्यत्वं करिष्यति। अनुबंधो न्यत्वकरइति चेन्न लोपात। अनुबंधो न्यत्वकरः इति चेत्तन्न। किं
कारणं लोपात लुप्यते अनुबंधः लुप्ते चानुबंधेनान्यत्वं भविष्यति। तप्रथा क तरहेवदत्त्तस्य गृहं अदोय त्रासौ काकः इति। उत्पतिते काके
नष्टं तद्गृहं भवति। एवमिहापि लुप्तेनुबंधे नष्टः प्रत्ययो भवति। यथापि लुप्यते आगोतित्वेषो ह्यनुबंधकस्यैव संज्ञा कृतेति तदयथा। इतर
आणिकतरहेवदत्तस्य गृहं अदो य त्रासौ काक इति उत्पतिते काके यद्यपि नष्टं तद्गृहं भवति अन्तत स्तमुद्देशं जानाति॥ सिद्धविपर्यास त
त स्त्रा[illegible] सि द्धस्वविपर्यासः यद्यपि तान्नाति संदेह स्तुल्यभवति अयं सततगः लो तो गर्त इति। अयं तमाहेत्यनूनः गौरो इति द्वयोर स
स्प तरआधिकत रदेवदत्तस्य गृहं अदो य त्रासौ काक इति उत्पतिते पि काके यद्यपि तमुद्देशं जानाति संदेह स्तत स्य भवति। इदं तद्गृहमिदं
तद्गृहमिति। एवं तर्हि कारककालाविशेषात सिद्धं। कारककालविशेषावुपादे योन्भूतेय स्तथाहः कर्तरि कर्मणि भावे चेति। तद्यथे
तर आविष्य एषम नुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति। सोर्कं दे ष्णानि मिस्तेन कृ वंति मिश्र पुणाद्रे वेरि कां इरीकं वा॥ एवमप्पि प्रकीर्षे
स्यम प्राप्नोति। लुड्सि सिलादि दर्शनात लुड्सि सिलादिदर्शनान्न भविष्यति। यत्तर्हि सिलाद्योन दृश्यंते। प्राप्ते क्तेति दृश्येते आवि पि शपं
क्त इत्यः किं वक्तव्यमेतत् नाहि कथम नुच्यमानं गंस्यते। मयैवायमनुपदिष्टान्कारककालविरोधानव गच्छति। एवमेतदष्यवे
गंतुमर्हति। यत्रसिलादयोनेति॥ इतिश्रीभगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणान्ये महाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमेपादे पंचम
धृध माह्निकम॥ ॥

योलोसनिष्ठांतस्येति प्रविषघते। अरिंदित्तुषिभ्यः कृरत्यस्य निष्ठासंज्ञा भवति। उरादीनाम व्युत्पन्नत्वात॥ वाहृत्तकात्॥ अन्यथा नेष्ठा
घ नास्त्यायुराततसंख्यात॥ ॥ इत्युपाध्याय कैयटपुत्रकैयटकृते व्याकरणमहाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे पंचममाह्निकम

भा०प्र०
१८

सर्वादीनि सर्वनामानि। कोऽयमिति। ननु नपुंसकच ह्रस्व च लिङ्गनिर्देशादेव बहुव्रीहिर्निश्चीयते समासान्तरशंका नैवास्तीति प्रश्नानुपपत्तिः। एवं तर्हि कि
मयं बहुव्रीहिरेवाहोस्विद् बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः। यथा कर्त्तृत्वे ... इति प्रश्नः। तत्र समाहारद्वन्द्वे सर्वत्रास्य प्राप्तिः सर्वादिरित्यत्रादिशब्द
उपादीयते तत्र व्यवस्थाप्रयोजनं नास्तीति। तत्र नपुंसकमनपुंसकेनेति ... सामान्यस्य ... विधिः साक्षिप्यते इति वा बहुव्रीहिः शेषः तत्र मा
णेन न्यायेन विना व्येकशेषः सर्वशब्दस्य संज्ञा सिध्यतीति मत्वा बहुव्रीहिरिति। एवमपि संदेहः किं प्राथमकल्पिको ऽयं बहुव्रीहिः अथ
बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषे बहुव्रीहिरित्याह। कोऽस्येति। तानीमानीति। अन्यपदार्थस्य प्राधान्यं प्रदर्श्यते। अन्यथा चित्रा गावो यस्ये
ति गवां विशेषणत्वं ततस्तद्विशेषणत्वमवगम्यते तथेहाप्यवगम्यते। अत्र चार्थो बहुव्रीहिर्भण्यते। यद्यप्युक्तामिते प्राधान्ये गवां विशेषणाभावः
तदा बहुव्रीहिः अत एव बहुस्याचित्रा गावः सन्ति तत्र चित्रगुरिति स्वामिनः प्राधान्यं प्रदर्श्यते। तानीमानीति सर्वाभ्यामुपपादनेन प्रत्यक्षविषयत्वा
दिदं शब्दस्य ... सर्वशब्दस्यान्तर्भावात्तद्गुणसंविज्ञानं सूचयति। तस्याप्यन्यपदार्थस्य पञ्चरूपाणि तेषामेव कार्ये संविज्ञानं तद्गुणसं

सर्वादीनि सर्वनामानि। सर्वादीनीति कोऽयं समासः। बहुव्रीहिरित्याह। कोऽस्य विग्रहः। सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानीति। यद्येवं सर्वशब्दस्य
सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति। किं कारणम्। अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः। बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थे वर्तते। तेन यदन्यत्सर्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्रा
प्नोति। तद्यथा चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य चित्रा गावो भवन्ति स आनीयते न गावः। नैष दोषः। भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि।
तद्यथा। चित्रवाससमानय। लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति। तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति। इहतु सर्वनामानीति पूर्वपदार्थस्य संज्ञायामि
तिसंज्ञा प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥

विज्ञानं तत्र चित्रगुरानीयतामिति स्वस्वामिभावसंबन्धः पञ्चधेति स्वविशेषो यत्र क्रियया तत्स्वामिन एवानयनं न तु गवां। इंद्रियविषयापि चन्द्रानीयता राम०
मित्यत्र संयोगसमवायपक्षरूपो नः संबन्धे न संबन्धिविकार्येति यथावेरपक्षरूपास्थापनं तन्नभवति। इहाप्यादिशब्दस्यावयववाचित्वादवयव १८
वयवेः समुदायः तत्र शास्त्रीयः स्वसमुदायस्य पुरणपक्षे प्रयोगाभावात्तदंतर्भूतानामेवावयवरूपयोगार्थे कार्यार्थे वा संज्ञा यात्रावर्तितत्वेन सर्व
शब्दस्यापि संज्ञा सिध्यति यथा देवदत्तशालायामाहूयतामित्युक्ते देवदत्तोऽपि यदि शालायां भवति तदा सोऽप्यानीयत एव। प्राप्नोतीति। तत्पुरुषादिवृत्तं तस्य बहुव्रीहिविशेषप्रक्रियायां संतमसंतं वा वयवार्थसाक्षित्वस्य तत्संप्रसंगात्। प्रयोगे च सत्ता तात्पर्यात्
त्याएवयशः तत्र संज्ञायां सर्वास्वसाधवो संज्ञायां च सर्वा एवेति शास्त्रं यथा यथा संज्ञा प्रोक्ते वा सर्वार्थाभिधानयोग्यस्य शब्दस्य शक्तिनियमन
मात्रं संज्ञाकार्यमिति शब्दार्थसंबंधनित्यत्वस्यापि नाविरोधः॥ ॥

भा॰कै॰ सर्वादीनि सर्वनामानि॥ कोपमेति॥ ननु नपुंसकबहुवचननिर्देशादेव बहुव्रीहिनिश्चयात् समासांतरशंका नैवास्तीति प्रश्नानुपपत्तिः। सर्व
१ तर्हि किमयं बहुव्रीहिरेवाहो स्विद् द्वन्द्वो हि तत्पुरुषयोरेकशेषः यथार्कतलेभ्यः कराग्र इष्यत इति चेति प्रश्नः तत्र सा द्वन्द्वार्थे सर्वशब्दा
वादिः सर्वादिरित्यत्रादिशब्द उपादीयते। नत्वस्य प्रयोजनाल्लम स्तीति। तत्र नपुंसकमनपुंसकेनेति वा स्वरूपभेदानांयस्योत्र स्व
रविधिः साशिष्यत इति वा बहुव्रीहेः शेषः। बहुसमासोल्याघ्रेन विनाप्येकशेषेण सर्वशब्दस्य संज्ञा सिध्यतीति मत्वाह। बहुव्रीहि
रिति। एवमपि संदेहः किं प्राथमकल्पिकोऽव बहुव्रीहिरथ बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषेण बहुव्रीहिरिति पृच्छति। कोस्येति। तानीमा
नि। अन्यपदार्थस्य प्राधान्यं प्रदर्श्यते। अन्यथा पथा चित्रगावो यस्येति गवां विशेष्यत्वं तद् द्वन्द्वविशेषणत्वमवगम्यते तथेहाप्य
सर्वादीनि सर्वनामानि सर्वादीनीति कोयं समासः। बहुव्रीहिरित्याह कोस्य विग्रहः सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानीति। एवं च
सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति। किं कारणं। अन्यपदार्थत्वाद् बहुव्रीहेः बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थे वर्तते। तेन पदस्य सर्वश
ब्दस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति। तद्यथा चित्रगुमानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावो भवंति स आनीयते। न गावः। नैष दोषः। भवति
हि बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि॥ तद्यथा। चित्रवाससमानय लोहितोष्णीषाः ऋत्विजः प्रचरंति तद्गुणआनीयते तद्गु
णाश्च प्रचरंति।
णाप्येत अत्रचार्थे बहुव्रीहिर्निष्यते यदा तु स्वामिनः प्राधान्यं गवां विशेषणभावस्तदा बहुव्रीहिः अत एव यस्य सा चित्रगुरिति स्वा
मिनः प्राधान्यं प्रदर्श्य तेनानीमानी[redacted]ति सर्वनामद्वयोपादानेनप्रत्यक्षविषयत्वादिदंशब्दस्य ग्रहणे विलेषु सर्वशब्दस्यांतर्भावा
त्तद्गुणसंविज्ञानं सूचयति। तस्यात्यपदार्थस्य गुणाउपलक्षणानि। तेषामपि कार्ये संविज्ञानं तद्गुणसंविज्ञानं तत्र चित्रगुरत्नीयतामि
ति स्वामिसंबंधः षष्ठ्यर्थ इति स्वविशेषो वक्तव्यः तस्य स्वामि गवानयनं न तु गवां देहे विषाणी आनीयतामित्यत्र तत्संयोगसमवायलक्ष
णे न संबंधेन संबंधिनि कार्ये विज्ञायमाने उपलक्षणस्यापि तद्भावो भवति तदुष्णादिशब्द स्वावयववाचित्वात्तद् तावयवभेदः स
मुदायसमानार्थः। तस्य च समुदायस्य गुणपक्षस्ये प्रयोगाभावात् तद्गर्भतानामेव पृथक् प्रयोगलाकार्यार्थतया तस्यैव विलक्ष्यं इति
सर्वशब्दस्यापि सिध्यति यथा देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयंतामित्युक्ते देवदत्तोपि यदि ब्राह्मणो भवति स्वशालास्थश्च तदा सोप्या
भा॰२

भा म

णत्वं प्राप्नोतीति। राजपुरुषादिवत् संज्ञाशास्त्रविशास्त्रप्रक्रियांतर्गतं वा। तत्र बाधमाश्रित्य मुख्यार्थंत इति गत्वप्रसंगः। प्रयोगे चरणसा
श्रुतत्वाद्ध्वनिः प्राप्तवक्त्रादृतः तत्र संज्ञायां समासाएव साधवो संज्ञायां तु णत्वाप्राप्ते इति शास्त्रव्यापारात् णत्वं प्राप्नोत्येव। सर्वार्थाभिधानयोग्य
स्य च शब्दस्य शक्तिनियममात्रं संज्ञाकरणमिति शब्दार्थसंबंधनित्यत्वस्याविरोधः। निपातनात्सिद्धिर्लोके व्ययंगत्वादिहि तएव मप्र
युक्तेनत्वाच्च प्रसंगे न साधकत्वं प्रतिपाद्यते। किमनेनेति। भवतस्य साधकत्वं णत्वप्रतिषेधे तस्य तात्पर्याभावाद्धिक त्वसः प्राप्नोतीति भावः।
इह सर्वनामानीति पूर्वपदात् संज्ञायामगः इति णत्वं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः सर्वनाम संज्ञायां निपातनात् णत्वाभा
वः सर्वनाम संज्ञायां निपातनात् णत्वं न भविष्यति। किमेतन्निपातनं नाम। अथ कः प्रतिषेधो नाम। अविशेषेण किंचिदुक्त्वा
त विशेषेणानेस्तु च्यते। अथ कं माचार्यस्याभिप्रायो गम्यते इदं न भवतीति। निपातनमप्येवं जातीयकमेव। अविशेषेण णत्वमु ७३
क्त्वा विशेषेण निपातनं क्रियते तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यते इदं न भवतीति। ननु च निपातनात् णत्वं स्याद्यथा
प्राप्तं च णत्वं। किमन्यत्वे विधयो भवंति। इहैको णत्वमाचीतिवचनात्पराणत्वा तय याप्राप्तव्ये णत्वं। नैष दोषः अस्त्य
विशेषः सर्वनामानि इति क्रियते अथवा चतुरश्रयाभिनंनिवर्त्तयति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
इतः प्रतिषेधेन साम्यं प्रतिपादयितुं पर्येतयुक्ते अथकज्ञत॥ सर्वे त्रैवद्य प्राप्त्युनुमानं बाधनिपातनं चापि णत्वाप्रसक्त्यनुमानमिति भा
वः। ननु चेति प्रतिषेधस्य हि निवृत्ता नेव तात्पर्येण निपातनस्य तु तद्रूपसाधकत्वप्रतिपादनेन तद्रूपत्वानिवृत्तावपि तिभावः। स्को पराचीति।
यणोत्वे हि साधकत्वं प्रतिपाद्यते न त्वितिहि रिति अर्थः अशब्दान्नेति। तेन सर्वनामहितानि विषये साभाविकोऽप्रयोगस्त्वः वद्दीनिर्देशेन प्रतिपा
द्यते यथा रमणीय स्थाने शश्वः प्रसज्यते तथामेति न तत्र इदम् प्रतीयते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त

भा॰कौ॰ २ इहतर्हीति॥ विकल्पः प्राप्नोतीति भावः॥ समुच्चयस्तत्र न भवति। एकेन परदेशस्यावरुद्धत्वात्॥ तु सार्वधातुकप्रयोगार्थाभिधाने एकेनैव साहाय्यकं स्य
संपादनात्॥ शवादेशा इति॥ श्यन्नस्मान्निककारान्तापकं स्थानिवद्भावाभावस्य। तेन कोऽपि फलप्रत्ययस्याक्विबादनुदात्तत्वं न भवति॥ कुर्वंतीत्य
त्र शप्श्यनोर्नित्यमिति नुमागमो यत्न भवति॥ आदित्यधिकारात्॥ रुधादिभ्यः श्नमित्यत्र रुधादीनां कृतत्वात् रे श्नमेव स्यात् कपः श्र

इहतर्हि किं श्रीरिति पदद्विधिभ्यः श्यन्निति वचनात् श्नमस्यात्मप्राप्तस्य श्नशप्रयुक्ते तन्नैषदोषः शवादेशाः श्यन्नादयः क्रियन्ते तत्र षः।
तर्हि शपोऽपवादौ कर्तव्यं॥ न कर्तव्यं॥ प्रकृतमनुवर्तते॥ क्व प्रकृतं॥ कर्तरिशबिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः
दिवादिभ्य इत्येषा पंचमी शपेति षष्ठ्याः प्रकल्पयिष्यति॥ तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ
पंचम्यः प्रकल्पिका भवंति॥ नायं प्रत्ययविधिः विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते॥ इहतर्हि श्र यय सर्वनाम्नामकच्प्राक्टे
रिति वचनाज्ञापकं स्यात्॥ यथा प्राप्तस्य कः श्रूयेत नैष दोषः प्राप्ते हि केवलं प्रारभ्यते स बाधको भविष्यति॥ निपातनमथ
वैतद्विपरीतं प्राप्ते हि केवलं निपातनमारभ्यते तद्बाधकं भविष्यति॥ दितिर्हि निपातनात् त्यवैव जातीयकं भवंति समस्तते नि
दोषो भवति॥ इहापि स्यादेवं प्राक् अकारस्य समस्तते विभाषा लोपः॥ अथ लोपस्ते समो हि ततेर्योर्वेति समस्तं संततं सहितं संहितमिति। न
इह पुनर्भवति निपातनाद्वेवमिच्छति अपरस्य क्रियासातत्यरति यथा प्राप्तं बालोपं संततमिति तत्र सिध्यति कुर्वोऽत्र
त्र बाधकात्येव हि निपातनात्सिध्यंति ॥

भवन्ति तु शपः परस्य श्नाव्यत्र सुप्तोरोषध्यो रम्यतरस्यामिति श्यान्नमोऽपि धर्म्योर्नित्य लुकस्थांश कर्मण्यहरत हीति॥ देशपे दाद्दिरोधभावे रुग॰
क पिकांवोस्कार्थता॥ हे कल्पस्य चोषते नतद्विशुद्ध्य यः कर्तव्यो त्र यत्नं इति॥ लुंयेद्वश्यमस्त्यवंश्नो कोऽन्यार्थमवश्यं पठितव्यः तेनैव सततं २
संततमिति चासिध्यति न तु निपातनात्तेत्यर्थः॥ सांतस्यामीति वाननभिधानात्त्यक्तं तस्य प्रयोगाभावः पुरागाशन्नेन पुरातनशब्दस्य बाधः प्रा
प्तः एषोऽद्रष्टव्यं भवति ॥ ॥ ॥

रे१

संज्ञोपसर्जनीभूतानामिति पर्यवेष्यपि विषयांतर्देष्टाः एवमेव स्वंतप्राप्नोतीति विवस्यांश्च प्रत्ययनिर्देशः सर्वादयः हीति॥ प्रस्कायेषु
गोणामुख्यन्यायो नतु प्राति पदिककार्यमिति शब्दाश्रयेऽव्यक्ताव्यवत्वाभ्युत्थितमिति प्रसिद्धाप्रसिद्धिवशात्संभवन्न पीह सत्तोक्ताः समासकृ
तद्धिताव्ययसर्वनामासर्वलिंगानापति रेकरूप्योपनिवेशिनी संज्ञेत्येतदपेक्ष्यसं ज्ञाप्रतिषेधः तत्र ह्यपेक्षितेपरयाः पूर्वा संज्ञावाध्य
तमिति संज्ञासंतयासर्वनामसंज्ञायावाधनात्प्रसंगाभावे॥ आतिसर्वायेति॥ मादिसमासो येवहुव्रीहौ संज्ञा प्रतिषेधात् प्रयोजनं सर्व
नामाव्ययसंज्ञयाविनितदेतद्विधिः परमसर्वस्मादित्याद्यर्थ आश्रितः पाठादिति॥ यथातिरुजो जारीनीत्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रह

संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि अतिसर्वाय दे
हि सकर्मकं कर्तव्यः पाठात पर्युदासः पाठितानां संज्ञाकरणं॥ पाठादेव पर्युदासः कर्तव्यः शुद्धानां पठितानां संज्ञाकरणं यावन्त्वा
दीनि सर्वनामसंज्ञानि भवंति॥ संज्ञोपसर्जनीभूतानि न सर्वादीनि॥ किमविशेषेण॥ नेत्याह विशेषेण च॥ किं प्रयोजनं
प । सर्वादीनां नर्मासर्वादीनामानंतर्येण पठ्यते कार्यं तद्विषयं तौ संज्ञोपसर्जनीभूतानां नाभूदिति॥ किं प्रयोजनं प्रयोजनं अति
उत्तरादीनामदड्भावो आतिक्रांतमिदं ब्राह्मणकुलं कतरत् कतरं ब्राह्मणकुलमिति॥ त्यदादि विधौ च॥ त्यदादि विधौ च
१ उत्तरादीनामदड्भावे प्रयोजनं १ प्रयोजनं अतिक्रांतो यं ब्राह्मणस्तमतितत्तं गोत्रकरति ॥श्री॥
संज्ञोत्वादिपाठविशेषणां तथैवाविसर्वादि संज्ञाविशेषो विशेष्यतो असंज्ञोपसर्जनीभूतानि सर्वादीनि गणसंनिविष्टानि तान्यन्यानीत्यर्थः॥
॥ किमविशेषेणेति॥ किं यत्तत्सर्वादिसंज्ञासर्वनामकार्यं तत्सर्वमेवेति प्रश्नः॥ विशेषेणचेति॥ चशब्दाद्विशेषे रोऽपूर्वः यत्प्रसापाठोप
दी लक्षितं विशिष्टं कार्यं सर्वनाम्नः अदड्तरादिभ्यस्त्यादित तद्धर्म पाठविशेषणाभिसंबंधः यत्तुकार्यं बलवद्वस्य द्वारा संज्ञाशिक्षा दिक्षरूप
[redacted] मात्राश्रयं नसं ज्ञिवेशायं तत्र विशेषण भवति तत्र ह्लिनाद्यावधितयोर्युक्तरस्मदोर्निर्देशोऽपि लोपणादिकयोः ॥ ॥

भा०कै० अनुपसर्जनादिति। ननु प्रधानेन तदंतविध्यर्थो योगः आ ङ्‌ ङ्य ः कौमकोस्य ति यथा स्यादिति न चाणि तिङ्न्तू ष्टस्णंन द्वितोय्यणा
३ त्त्वात्तैतदस्ति। ङ्री प्रत्यये चानुपसर्जनेनेति तदा स्ति पत्नाभा वात्क्वाशाद्वाद् विङौविविहिते कुंभकारीश ब्दास्त्रीय्यौङ् ति तिङ्
अ भविष्यति। अनुपसर्जनंचेदिति सुलुगिति प्ष्यालुक्। आत्र त्र दिति। अकारेणकारात्कारो विशेष्यते। अकारात्परो पावका
रात्कारोता वनुपसर्जनस्येत्यर्थः। पंचम्या अरिमपं तु युष्मदस्मभ्यामनकारांता भ्यांविधीयत इति परिभाषानुपस्थानाइ पसर्जना
भ्यामपि भवति। त्यदादीनामत्यस्य मकारस्यममकारात्परस्य हलःस्थाने विधीयत इत्यकारात्परो अकारो भवति। ते परिभाषो प

संज्ञाप्रतिषेधस्तावत्सर्वरूपः उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायां। ततो स्संज्ञा
यामिति। सर्वादीनि इत्येवं यान्यनुक्रांतानि अस्संज्ञायां तानि द्रष्टव्यानि। उपसर्जन प्रतिषेधश्च न कर्तव्यः। अनुपसर्जना
दित्येव योगः प्रत्याख्यायते तेनेवमपि संभंस्यामः अनुपसर्जनत्र त्र दितिकिं। प्रियदत्र त्र्यादिति। अकारात्कारो शि
ष्यमाणावनुपसर्जनस्य पूर्वयोस्मयेव मतिपुष्मादित्यस्मदिति तु सिध्यति प्रभृतिशर्नैर्ष्टणोपं अनुपसर्जन अत्र त्र
ति दिं। अकारांतात् अकारात्कारो। शिष्यमाणावनुपसर्जनस्यद्रष्टव्यौ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ष्क नादतितदित्यत्र न भवति। एवंतु प्रियौ द्वावस्येति बहुव्रीहौ कृते अकारांतादविधानात्परिभाषानुपस्थानादत्वं प्राप्नोति तदोसः एम०
म तावितिचसत्यौ विशेषेनानि त्यकपसर्जनस्यापि प्राप्नोति तत्रापं समाधिः त्यदादीनामत्यत्र त्यदादिषु परिभाषोपस्थानादनुपसर्ज ३
नान्तेषाग्रहणं तत्साहचर्यात् द्विशब्दो पितथा विधस्य एव गृह्यते। तत्वविधौ च तथा विधानामेवानुवृत्तिरित्यपास्तदोषः अतिसर्वा
येत्यादौत्वविशेषकार्यमपारेहूतमेव ॥ ॥

गृह्यमाणविभक्तेरिति। गृह्यमाणानां त्यदादीनां इतरादीनां चार्थद्वारेण संबंधिनी या विभक्तिस्तदर्थगतसंख्याकर्मादि वाचिनीत
स्यार्थः। पद्येवमिति। गृह्यमाणया विहिता विभक्तिरित्येवं संबंधमत्वा न स्य प्रश्नः आर्थः संबंधो न गृहीतस्त्वत्स्त्वेर्ध न प्राप्यः।
पद्येवं पंचकाः शकुनय इति कस्मात् स्वार्थिके त्वात्स्नो लुक्‌ प्राप्नोति। उच्यते। कनिकृ ते शब्दांतर त्वात्त्वं तत्वाभावान्नायं बहु संज्ञ
३ कस्मिदोषः युष्मदस्मभ्यां इतो शित्यत्रसं तेन विभक्ति विशेष्यते स्कप सर्जनाभ्याम पिभिष्यति। प्रियसक्थेति। सक्थिशब्दः
अथवा अंगाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवति। यद्येवं परमपंचपरमसप्त बहुभ्योलुगिति लुक्‌ प्राप्नोति। नैं
पदोषः षड्प्रधानस्य समासः इहतुद्वित्रि यस सप्तभ्य आद्यन्तेन अनङ्‌ प्राप्नोति। सप्तमी निर्दिष्टेइ ष्यते। परकलविभक्तौ नड्भवति। ३
पद्येवं अति तत्। अतितरौ अतितरादिति अत्वं प्राप्नोति। तत्रापि वक्तव्यं नवक्तव्ये इहतावेद्द तरादिभ्यः पंचम्यादिति पंचमी
अंगाध्येति षष्ठी तत्रापाकांक्षि विभक्तित्वात् इतरादिभ्यइति पंचम्यागं विशेषयितुं। तत्रोकिमत्यंगंच्छं तं विशेषयितुमन्यदत्तो वि
हितात् प्रत्ययाइतरादिभ्यो यो विहित इतीह इदानीमस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ्‌ दात्त इति। त्यदादीनामो भवतीति। अत्यादी
नामित्येषा षष्ठी अंगस्येत्यपि त्यदादीनामित्या षष्ठी अंगस्येत्यपि तत्र कामचारः गृह्यमाणेन वा विभक्तिं विशेषयितुं अं
गेन वा। यावत्काम चारः इह तावदस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनड्‌दाज्ञ इत्यं गेन विभक्तिं विशेषयिष्यामः अस्थ्यादीनां यदंगं
अंगस्य विभक्तावनङ्‌ भवति अस्थ्यादीनामिति। इहेदानीं त्यदादीनामो भवतीति गृह्यमाणेन विभक्तिं विशेषयिष्यामः अं
नाकारं त्यदादीनां विभक्तावो भवति अंगस्येति। यद्येवमतिसः अत्वं न प्राप्नोति। नैष दोषः। त्यदादिप्रधान एव समासः ॥ ,
शकटावयवषचलोत्रेति बहुव्रीहौ सवथस्णो शितिसमासांतो त्र न कृतः प्रकृतिविभक्ताविति। अर्थार्थसंबंधिन्यां विभक्तावित्यर्थः त
सायेति गृह्यमाणविभक्तेरिति सप्तमी निर्दिष्टे यदुच्यत इति च। इतरादिभ्यो यो विहित इति। अर्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यं तेन प
रमकतरदित्यत्रापि भवति। युष्मदस्मद्भ्यां इतोशित्यत्र तु प्रकरणांगेन विभक्तिर्विशेष्यते अर्थद्वारेण पुष्मदस्मभ्यां तु परत्वमात्रेणोस्य
ति पुष्मादिस्यादावयिकार्यंभवति। अतिसर इति। शोभनः सर इति प्रादिसमासः नञ्समासेप्यसः अपदअकतरदिभवति॥ ॥ ॥
ति

१२०८८

सर्वे॰ ४ सर्वेषां यानीति। स्वविषया येऽस्यास्सर्वनाम त्वं वेद द्रव्यं यथा गोत्वादेः स्वविषयापेक्षं सर्वत्वात् तत्त्वं न त्वेतानि सर्वाणीति यस्य पर्यायत्वात् पर्यायतांयां
यांति। भिन्नार्थत्वात्। एतेषां न्यायीति तत्र सर्वमिति ओदनस्य ओदनशब्दस्यापि सर्वनामकार्यं प्राप्नोति सामानाधिकरण्यात् न त्वोः ननु
प्रतिनियतस्वरूपभागामिनि वेशितानां हि तानां॥ सर्वस्मै ओदनशब्दे न ना भेदितं ओदनत्वमपि सर्वशब्दे नेति कुतोऽयं प्रसंगः। तत्रैवं दर्श न
नं। सर्वशब्दो विशेषणार्थ्यावग्रहेण प्रवृत्तोऽपि न शब्दोऽपि सर्वार्थावग्रहेण॥ प्रतिपत्तुरेकत्वात् सर्वशब्दाद्धि शब्दं न भाति यद्यन्ते रूपसा
स्यात्। सर्वौदनशब्दादिति। तत्प्रतिपत्त्यर्थमुभयोरुपादानं। तत्रैकस्य सर्वनामकार्यं भवति नापरस्येति प्रमाणाभावादिति प्रसंग उद्रा

अथवानेदं संज्ञाकरणं॥ पाठविशेषणमिदं सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वादीनि। संज्ञोपसर्जनेन विशेषेण वतिष्ठेते। यद्येवं संज्ञा
अर्थं यत्कार्यं तन्न सिध्यति सर्वनाम्नः स्मै इत्यादि सर्वनाम्नः सुडिति अन्वर्थग्रहणात् अविज्ञास्यते। सर्वेषां नामत्वात् सर्वनाम स
र्वनाम्न उत्तरस्मैः भवति। सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुड् भवति॥ यद्येवं सकलेन तलेन गादित्यत्रापि प्राप्नोति॥ एतेषां चापि
शब्दानामेकैकस्य स्वविषयः तत्र किन्नु तत्र विविधप्रयोगः शब्दो वर्त्तते तस्य तस्य तस्मिंस्तस्मिन्वर्तमानस्य सर्वनामका
र्यं प्राप्नोति। एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते पाठश्चैव विशेष्यते संज्ञा च॥ कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यं॥ लभ्यमित्याह
एकशेषनिर्देशात् एकशेषनिर्देशोऽयं सर्वादीनि च सर्वादीनि। सर्वनामानि च सर्वनामानि। सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि
भवंति सर्वेषां यानि च नामानि तानि सर्वादीनि संज्ञोपसर्जनानि च विशेषेण वतिष्ठंते॥

वितः॥ एकशेषनिर्देश इति॥ सहविवक्षाया अभावात् कथमेकशेषः एकशेषफलत्वात्तु अन्यापत्तिरायाह्निवैकशेषशब्देनोच्यते॥ अथ सम॰
वा आकृत्यभिधानपक्षे एकस्यैव प्रयोगो द्वित्वस्य प्रत्याख्यातमेकशेषशास्त्रं संज्ञापरिभाषावत् शास्त्रप्रक्रियासंपादनार्थं भवतीति स ५
हविवक्षामंतरेणापि भवत्येकशेषः संज्ञोपसर्जने चेति॥ यदा सर्वशब्दः संज्ञात्वेन विनियुज्यते तदा प्रतिद्वप्रवृत्तिनिमित्तपरित्यागे
न स्वरूपमात्रोपकारी प्रवर्त्तते इति विशेषस्याव्रतिपत्तेऽप्रसर्जनमपि न हेत्वार्थं अलहुनि क्रांतार्थविशेषणतामापन्नमतिक्रां
तार्थत्वात् संज्ञे भवत्यतिसर्वायेत्यत्र॥ वाक्येऽसमस्तार्थत्वात् स्वार्थमात्रं प्रतिपादयतो न विशेषेणव्यवस्थानं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यतो न लघीयः इति॥ शब्दव्यवहारो लघुः ततो विलघ्वीयो नाम। तत्र गुरुसंज्ञाकरणात् सर्वादीनां विशिष्टो धर्मोऽनुमीयते। नूनमेतानि सं
ज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तेन सर्वनामत्वेन युक्तानि। यतस्तद्रूपाते यां संज्ञा कृतेति सर्वनामकार्यमंतरेणाकार्यं च सर्वनामत्वयुक्तानामेव भवं

अथवा महती संज्ञा क्रियते संज्ञा च नाम यतो न लघीयः कुत एतत् लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं। तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एत
त्प्रयोजनं॥ अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत। सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवंति सर्वेषां नामानीति चातः सर्वनामानि। संज्ञो
पसर्जने न विशेषेण तिष्ठेते॥ अथोभयस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थः। उभयस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः। उभयस्य सर्वनामत्वेऽकच् नर्थः पाठः
क्रियते उभकौ॥ किमुच्यतेऽकजर्थ इति। न पुनरन्यान्यपि सर्वनामकार्याणि। अन्याभावो द्विवचनटाब्विषयत्वात् अ
न्येषां सर्वनामकार्याणामभावः किं कारणं द्विवचनटाप्विषयत्वात् उभशब्दोऽयं द्विवचनटाब्विषयः अन्यानि च सर्वना
मकार्याणि एकवचनबहुवचनेषूच्यंते। यदा पुनरुभशब्दो द्विवचनटाब्विषयः क इदानीं स्यात्यत्र भवति। उभयोः
त्यत्र उभयशब्दोऽस्यात्यत्र भवति उभये देवमनुष्याः उभयेषामिति। किंच स्यात् यद्यकज्न स्यात् कः प्रसज्येत।

तिनसंज्ञोपसर्जनानां॥ अन्याभाव इति॥ टाब्विषयत्वमपि न द्विवचनादन्यत्र बोद्धव्या। तत्रोभा दुदान्तोलिस्याभित्यत्र नित्यग्रहणस्येदं
प्रयोजनं त्रिविषयउभशब्दस्य प्रयोगो माभूदुभयशब्दस्यैवमुभयस्या इत्युभमपुत्रस्यादि भवति। द्विरेषा दिम्पश्यत्यत्र तु निपात
नादुभावाद्विसारयः साधवः ॥ ॥

भा०कै०
५ कस्येदानीमितिरूपे स्वरे च नास्ति विशेषः अवश्यं चेह वक्तव्यं स्यात् तेन किं दृष्टेन न पदकार्यं अनुवर्तते उभकाभ्यां हेतुभ्यां उभकयोर्हेत्वोरिति षष्ठीसप्तमीद्विवचनान्तस्य विषये परितो
तिद्वेनिमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वचनात् ॥ उभशब्दो यमिति द्विवचने अनंतरे स्यात् यत्र उभशब्देन साकं तावन्येन नलभेन व्य
वहितेषु के पुनः सतीति ॥ पूर्वस्य द्विवचनस्यानुक्रमात् परस्यैकेन व्यवधानात् तत्र कस्मिन् विषये व्यवहित द्विषयत्वं उभशब्दः साकर्मवतीति वक्तव्यं ॥ केचन विषये
षयेवत्तहीति ॥ ननु द्विवचनपरत्वाद्विषयत्वादित्यत्र तावदुपात्तता चोपात्तस्य पयाति एवं तर्हि द्विविषयत्वमेक वचं द्विवचनपरयोर्नेऽपृदित्येव म नव
श्रेमापि द्विवचनपरतावक्रमेष्वनुवर्तं स्ववचनादिति ॥ स्वार्थिकत्वादाद्यमर्थ स्यात् ह भावादिविद्वा द्विवचनपरत्वे स्यर्थः केचित्तुल्यमिति ॥ द्वि ·
॥ द्विवचनविषयत्वादित्यत्र द्विवचनशब्देन प्रत्ययोऽनुगृह्यते किं तर्हि अर्थाभिधानं यमर्थस्य र्थे उभयत उभय अते त्वत्र तसेभ्यस्य ताद्वितामिधा ४ सट
कस्येदानीं काकचोर्विशेषः उभशब्दोयं द्विवचनस्य द्विविषयत्वस्य कंत्वत्र काचित्सत्वक चत्तत्रमध्यपतितत्वात् कुमत एतद्वर्णं द्विवचनपरो
यमिति ॥ के पुनः सति नायं द्विवचनपुरः स्यात्तत्र द्विवचनपरतावक्रव्या ॥ पर्येवत्त्ये केसति नायं द्विवचनपरः एवमाप्य विसति
व नायं द्विवचनपरः स्यात् तत्रापि द्विवचनपरतावक्तव्या ॥ अवचनादापितस्याविताऽन्तरेणापि वचनमापि द्विवचनपरोयं भवि
च ष्यति ॥ किं वक्रमनेत्तत्र न हि कश्चमनुच्यमानं गम्यते ॥ एकादेशे कृते द्विवचनपरोयमं ताद्विवद्भावेन ॥ अवचनादापितस्यापि सिद्धमभि
तिचेत्केपितुल्यं ॥ अवचनादापितस्य विज्ञानमिति चेत् केपिश्रंतरेणाप्यवचनं परोभाव्येषति कथं स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो विशि द्विवचन
ष्टा भवन्तीति ॥ प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति ॥ अथ भवतः सर्वनामत्वे कानि प्रयोजनानि भवतो कद्वेयानि ॥ भव
भवांश्च तः अकञ्चेषाणि प्रयोजनानि ॥ अकच्भवकात् तयो मः सर्वभवतो ॥ आत्मंभवादुगिति किं पुनरिदं परिगणनं आहो स्विदुदाहरणमा
त्रं उदाहरणमात्रमित्याह त्वद्यादयोः पिहीयते सर्वनाम्नस्तृतीयायाम् भवतीद्वे तन्नाम भवतो हेतोरिति
न सामर्थ्येनास्तीत्यभेदविषयउभयशब्द एवं प्रयुज्यते तन्त्र उभशब्दः एवं प्रत्याख्यातोऽयं न तर्थं अभशब्दस्य पाठः ॥ सर्वनाम्नस्तृतीया चेति षष्ठी
नी ततीयार्थः पाठः तिकेचित् ॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमितिवचनं तदर्थो विपाठो न कर्तव्य इत्यन्ये ॥ अथ भवेदिति ॥ अनकादौ नामात्मा शम०
पायभावात्सिद्धः शेषइति ॥ याहेसति त्यदादित्वाच्छेषो भवति ॥ ततीयादयो मतिः ॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमित्यनभेप्से त ५
दुक्तं ॥ इदं प्रयोजनं भावतापनिः भवद्भवज्ञमयः पूर्वनिपातश्च भवन्मित्रः भवतष्टकृच्छ साधितिहवल्वाटकृच्छ्रो गुणावचनसंज्ञावाधनं
संभवतोभावो भावत्स्यमिति मतुकृता
तु आ
त४

त्यवे
विभाषा दिक् ग्रहणमिति ॥ एकस्मिन् विषये विकल्पप्रतिषेधयोरसंभवात् सामर्थ्याद्विषयभेदः आश्रयितव्य इति प्रश्नः ॥ वचनमन्तरेणापि भिन्न
तो विषयभेदेन लभ्यत इत्यत्तरं ॥ समासएवेति मुख्यस्य स्यर्थः अन्यत्र तत्कार्यलाभायत व्यपदेशेन लभतइत्यमुख्यः ॥ दक्षिणोत्तरपूर्वाणा
मिति ॥ द्वन्द्वे चेत्यनेन सर्वादीनां तस्य द्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधोन्यावयवानामिति सर्वनाम्न्यो वृत्तिमात्र इति पुंवद्भावः ॥ ये नना प्रा
न प्नोति ॥ अयमर्थः ॥ न बहुव्रीहावित्यनेन सर्वनामता विषये व्याप्यः द्वन्द्वे चेत्यनेन तु न व्याप्तः ॥ विभाषा जसीति जसि विकल्पविधानात् पश्चिमा
विभाषादिक्समासे बहुव्रीहावित्यग्रहणं किमर्थं ॥ न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधं वक्ष्यति ॥ तत्र ज्ञापते क्व विभाषा क्व प्रतिषेध इति दिग्ग्रहणे पुनः
क्रियमाणे नदोषो भवति दिग्ग्रहणे विभाषा अन्यत्र प्रतिषेधः अथ समासग्रहणं किमर्थं ॥ समास एव यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्यात् ॥ बहु
व्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूदिति दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति ॥ अथ बहुव्रीहिग्रहणं किमर्थं द्वन्द्वे मा भूत् ॥ दक्षिणोत्तरपूर्वाणामि
ति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं द्वन्द्वे चेति प्रतिषेधो भविष्यति ॥ नाप्राप्ते प्रतिषेधे अरंभमाणा विभाषा आरभ्यते ॥ सा यथैव न बहुव्रीहावित्येतं प्रति
षेधं बाधते एवं द्वन्द्वे चेत्येतमपि बाधेत ॥ न बाधेत किं कारणं येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चाप्राप्ते न बहुव्रीहावित्येत ॥ स्मिन्प्रतिषेधे
विभाषा आरभ्यते द्वन्द्वे चेत्येतस्मिन्पुनः प्राप्ते वा प्राप्ते वा ॥ अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानित्येवं विभाषा
न बहुव्रीहावित्येतं प्रतिषेधं बाधिष्यते द्वन्द्वे चेत्येतं प्रति षेधं न बाधिष्यते ॥ अथवा स्तु तावदयं प्रश्नः इह कस्मान्न भवति पूर्वोत्त
राः अस्मात्सार्ध्यस्यते यः पूर्वोत्तर उत्तमः तस्मै पूर्वोत्तरपदे ही ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥ यद्येवं नार्थो बहुव्रीहि
ग्रहणेन द्वन्द्वे कस्मान्न भवति ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति उत्तरार्थं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यं ॥ न कर्तव्यं क्रियते
त्रैव न बहुव्रीहाविति द्वितीयं कर्तव्यं बहुव्रीहिर्यो बहुव्रीहिः तत्र यथा स्यात् बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूत् ॥ एकैकस्मै
ते दहि ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं ॥ समास इति वर्तते तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः समासो यो बहुव्रीहिरिति तदेतत्प्रयोजनं ॥ अवयवभूतस्या
पि बहुव्रीहेः प्रतिषेधो यथा स्यात् इह मा भूत् वस्त्रांतरमेतदांतरमेव वस्त्रांतरः वसनमंतरमेव यांतरमेव वसनांतराः वस्त्रांतराश्च वसनांतराश्च
वस्त्रांतरवसनांतराः ॥
नेन द्वन्द्वे विभाषा स्यात् तत्स्यत्तु वा रदोषः प्रसज्येत बहुव्रीहौ तन्नुवादरदोषम लभमाना कृतार्था सती यत्नादियं विभाषा ह्
द्वन्द्वे चेत्यनेन बाध्यते ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति ॥ दिक्समासइति व्यपदेशो दिङ्नामानीति विहितस्यान्याप्यः तत्र हि दिक् शब्दो स्ति ॥ वस्त्रांतरेति ॥
उपसर्जनप्रतिषेधो न वक्तव्य: ... न बहुव्रीहावि ...

भा॰कै॰ नवहुव्रीहौ॥ प्रियविश्वायेति। प्रियशब्दस्य किम् विशेषणत्वात्पूर्वनिपातो मन्यते। द्व्यन्यायेति। संख्यायाः संख्येयपरत्वेन द्विशेषणत्वं। सर्वना
६ म्न एवेति। नियमः कथमिति चेदुच्यते। विशेषणत्वात्समासः पूर्वनिपाते प्राप्ते एवमर्थं सुप संख्यानं स्यात् सर्वनामसंख्ययोः ते निपाते सर्व
नाम्न एव पूर्वनिपातः स्यादिति॥ वक्ष्यत्येतदिति नैव वाक्यार्थो यस्मात्कल्पित इत्यर्थः। व्यञ्जनांतेष्विति। उपलक्षणमेतत्। द्विकपुत्रो द्विकि
पुत्रस्य त्रापि विशेषदर्शनात्। कथं पुनरिति। अंतरंगत्वात् संज्ञायामिति नेत्राकचात वाङ्ग्व्यं॥ पश्चात्पदांतरसंनिधाने बहिर्पदार्थविशे

न बहुव्रीहौ। किमुदाहरणं प्रियविश्वायेति तदस्ति प्रयोजनं॥ सर्वाद्यंतस्य बहुव्रीहेः प्रतिषेधे न भवितव्यं तस्मात्तिष्ठतेन। बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमिति तत्र विश्वप्रियायेति भवितव्यं॥ इह तर्हि द्व्यन्यायः अन्याय॥ ननु चात्रापि सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातेन भवितव्यं॥ नैष दोषः वक्ष्यत्येतत्। संख्या सर्वनाम्नोर्बहुव्रीहिः परत्वात्तत्र संख्यायाः पूर्वनिपातो भवतीति। इदं तर्हि उदाहरणं प्रियविश्वाय ननु चोक्तं विश्वप्रियायेति भवितव्यमिति। वक्ष्यत्येतद्। प्रियस्येति। न खल्वप्यवश्यं सर्वाद्यंतस्यैव बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यं। किं तर्हि असर्वाद्यंतस्यापि भवितव्यं। किं प्रयोजनं अकच्मा भूदिति। किं च स्यात् त्वत्का कच्स्यात् त्वत्कोस्य कस्य इदानीं अकचोर्विशेषः भवति अंत्य विशेषः अहकं पिता अस्य मकत्पितृकः सकंपिता अस्य त्वकत्पितृक इति प्राप्नोति। मत्कपितृकः त्वत्कपितृक इति चेष्यते॥ कथं पुनरिच्छतापि भवता बहिरंगेण प्रतिषेधेनान्तरंगो विधिः शक्यो बाधितुं अंतरंगानपि विधीन् बहिरंगो विधिर्बाधते गोमत्प्रियः इति यथा क्रियते तत्र यत्नः अत्यल्पोऽयमपदिष्टो इति। ननु चेहापि क्रियते न बहुव्रीहाविति। अन्यत्वस्य तस्य वचने प्रयोजनं। किं प्रियविश्वायपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतात्सिद्धं। अयं खल्वपि बहुव्रीहिरस्येव प्राप्यमकाल्पकः यस्मिन्नेकपदमेकस्वर्यमेकविभक्तिकं च। अस्तिताद्र्थ्याद्वा बहुव्रीहिर्यत्रिपदानि बहुव्रीहिरितितत्र प्रत्या

वलात्स्य पदार्थे विवक्षायां बहिरंगेण बहुव्रीहिरित्यर्थः। अंतरंगानपीति। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति \ दृश्यतां यं घत स्वेदमहरा ॥१॥२
सामान्येन हापकं बहिरंगोपि समासाश्रयो विधिरंतरंगं बाधत इत्यस्यार्थस्येति भावः। क्रियते तेनेति। लुग्विषयमेतत् तत्तापकाद्यर्थः। अस्य सम
न्यदिति॥ अत्र भूतेविधि प्रतिषेधो समानकालो कार्यकालत्वात् न्यायादि तिमन्यते। अर्थं खल्वपीति। तत्रो पादुहरकायमर्थ इति प्रतिपादय ६
ति अप्रयोग समर्थ पपित्र। क्रियावाक्यं तत्राये प्रतिषेधो न लौकिकेषां केप्रयोगार्हं तस्मात्पथगोव्यग्याशाद्र्थ्याभावात्॥ ॥

गोनर्दीय आहेति। सूत्रप्रत्याख्यानमेतत्। यथोत्तरं हि मुनित्रयस्य प्रामाण्यं। स्वरस्वार्थ इति भावः। तानामित्याद्युदाहरणं। आख्यपूर्वायेति अब
हुव्रीह्यर्थं वचनं॥ नवाचेति॥ प्राधान्येनेति भावः। अत्र हि पूर्वत्वमध्याहृत्य विशेषणीय इति पूर्वायेति पूर्वार्थेति क्। तस्येतरपदस्य त्नत्वा
त्पूर्वार्थस्य न भवतीति संज्ञा। मपूर्वस्य सकारादित्वात् समासः। तृतीयासमासे॥ अत्र तादर्थ्यान्नलक्षणा भेदति प्रयोगार्हस्य लौकिकस्य वाक्यस्य

गोनर्दीय आह। अकच् स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यंगं मुक्तसंशयौ। त्वकत्पितृको मकत्पितृकः इत्येव भवितव्यमिति॥ प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानं। प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्यं। आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यपूर्वः आढ्यपूर्वायदेहीति। प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानानर्थक्यं पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात्। प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानमनर्थकं। किं कारणं पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात् पूर्वादीनां व्यवस्थायां सर्वनामसंज्ञोच्यते॥ न चात्र व्यवस्था गम्यते॥ तृतीयासमासे॥ समासइति वर्तमाने पुनः समासग्रहणं किमर्थं। अयं तृतीयासमासः अस्त्येव प्राथमकल्पिकः यस्मिन्नेकपदमेकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं चेति। अस्ति तादर्थ्याद्वा बहुव्रीहिः तृतीयासमासार्थानि पदानि तृतीयासमास इति। तद्यथा तादर्थ्याद्वा बहुव्रीहिस्ते दृश्यन्ते ग्रहणं।
अथवा समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं। योगांगं यथा [redacted] विज्ञायेत सति च योगांगे योगविभागः
२ तृतीया। करिष्यते तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवंति। मासपूर्वायदेहि तेनोनमासे। असमासे च तृतीयायाः स संवत्सरपूर्वायदेहि
र्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवंति। मासेन पूर्वायदेहि। तिभायानुनिष्ठितःकार्यप्रतिषिभाषा अकज्भवति ॥ ॥

ग्रहणोसतिमासेनपूर्वायेतिप्रयोगः साकः वाक्यभेदेन चसुल्येसमासेति षेधः। अथवेति॥ यत्पदास्या श्रयणात्समासस्य हणस्य वाक्यस्य ग्रहणं। पूर्वसदृशेति प्रतिपदोक्त तृतीयासमासो गृह्यते॥ विभाषा॥ जसः कार्यं प्रतीतिः। जस इजसीति निर्देशादकारे शार्वकारस्य ग्रहणादित्याहुः। अन्ये तु कार्यकालत्वात् संज्ञाया जसः शी स्य वास्योपस्थानं मन्यते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्राके०
७

पूर्वपरावर॥ अवरादीनां चेति। किमर्थं प्रतिपदं पूर्वादीनि न पठितानि विभाषार्थं पठितानि एव वार्थविशेषे गावि ख्यातिनित्यं सर्वनामसंज्ञार्थे
पर्यंते तत्र पूर्वादीनि नवेत्येवं सञ्ज्ञं पठितम्। प्राप्तविभाषा वीर्यं भविष्यति। तेषामेवात्र प्रत्यभिज्ञानाद् गणएवार्थानिर्देशः पाठविशेष
एं भविष्यति यथा तिङ्गोत्रादीनीत्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणमिति वार्त्तिककाराभिप्रायः। अवरादीनामित्यत्र प्र
कारार्थ आदिशब्दः तेन पूर्वं परं अवरं दक्षिणं उत्तरं अपरं अधरं स्वम् अन्तरमिति। कथं पुनरेतेषां पूर्वं गणे पाठो नियतसंनिवेशो व्यवस्थितः पश्चात् सूत्रपाठस्य
त्रप्रमाणाभावात्। आदिशब्दः प्रकारवाची दृष्टो व्यवस्था वाचीव ततः सर्वादीनीत्यत्र आदिशब्दस्य प्रकारार्थता पि संभवति।
प्रकारार्थप्रदर्शनाय यच्चादिभिः पुरुषाणां न्यूनतेति यदुक्तं शेषादयः पश्चात् तेरूताद् इत्यादि शब्दकृतिपरा इति कृतादयश्च सूत्रेऽर्वाक् इति

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां। अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठग्रहणान्नर्थकं समासे गणे पठि
तत्वात्। अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठग्रहणमनर्थकं किं कारणं। गणे पठितत्वात्। गणे ह्येतानि पठ्यन्ते। कथं पुन
र्ज्ञायते सपूर्वः पाठः अयं पुनः पाठ इति। तानि हि पूर्वादीनि नैरमास्यवरादीनि इमान्यपि पूर्वादीनि। एवं तर्हि आचार्य
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति सपूर्वः पाठः [redacted] अयं पुनः पाठ इति यदयं पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेति नवग्रहणं करोति। न वै तानि हि पूर्वादीनि
दर्शनार्थं पठितानि। तत्र वेदे मध्यमस्यामवमस्यामिति प्रयोगदर्शनात् प्रकारार्थता देशस्य सर्वादीनीत्यत्र संभाव्यत इति प्रश्नः।
तानि हि पूर्वादीनीति। पूर्वकाले पठितत्वात् पूर्वशब्देन सर्वशब्दोऽभिधीयते तेनायमर्थः सर्वादीनीत्यत्र व्यवस्थायां वा आदिशब्दः प्र
कारवाचित्वे हि कृत्स्नादीनामपि संज्ञा स्यात्। मध्यमस्यामवमस्यामिति तु प्रयत्नेन छान्दसः प्रयोगः इमान्यवरादीनीति। अवर समा०
कालपाठस्य पूर्वशब्देनोच्यते तेन पूर्वः पाठः पश्चात् पाठस्य यः हेतुरभिधानमंतरेणापश्यन्नोपमर्थः प्रतिपत्तुमित्याह। इ ७
माम्यपीति। नवग्रहणमिति। तत्र नवग्रहणं सर्वादिनियमार्थं क्रियते यदि चानियतसंनिवेशो गणपाठः पूर्वः ततोऽधिकस्य व्यवच्छेदाय
नवग्रहणं कर्त्तव्यं॥

इदं तर्हीति। प्रतिनियतविशेषणाभिधानाय प्रतिपदपाठ इत्यर्थः। एवं विशिष्टान्येवेति। पाठविशेषणग्रहणार्थनिर्देश इत्यर्थः।
ब्यादिपर्युदासेनेति [redacted] त्यदादीनि पठितानि गणे केचित्पूर्वादीनि पठितानि। तत्र त्यदादिष्विति। सिन्नादीनां प्राप्ते बिधः
प्राप्नोति तत्र पुनः सर्वनामसंज्ञा पाठात् लादि विधीयते। तेन त्यदादिपर्युदासो बाध्यते यथा तु लक्षणप्रतिपदोक्ते पुनर्विधाने नहेतुर्नती
बाध्यते वाक्यभेदेन च विभाषा न स्मिन्विधीयते। यथामि पूर्वः संप्रसारणाच्चेत्यत्र वाक्यभेदेन वाक्यं दर्शीति संबंधात् दसि
विकल्पः क्रियते इति भावः। इदं तर्हीति। प्रत्यपूर्वादीनि नवैत्यस्य तेन प्रथमपाठेऽर्थनिर्देशस्य नित्यसंज्ञाविधानमेव पयुक्त
त्वात् पाठविशेषणप्रमाणाभावाद् प्राप्तविभाषेयमर्थांतरे पूर्वादीनां जसि विज्ञायेत प्राप्तविभाषा प्यप्युक्तानुवादो व्यवसायः

इदं तर्हि प्रयोजनं व्यवस्थायामसंज्ञायामिति वक्ष्यामीति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। एवं विशिष्टान्येवैतानि गणे पठ्
यन्ते। इदं तर्हि प्रयोजनं। त्यदादिपर्युदासेन पर्युदासो मा भूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
नैषां त्यदादि पर्युदासेन पर्युदासो भवतीति यदयं पूर्वत्रासिद्धमिति निपातनं करोति। वार्त्तिककारस्तु पठति ज्ञापा
ति वादिवेतु त्र्याभावादपवादप्रसंगादिति इदं तर्हि प्रयोजनं। जसि विभाषां वक्ष्यामीति। स्वमज्ञातिधनाख्यायां। आ
य ख्याग्रहणं किमर्थं। ज्ञातिधनपर्यायवाचीयः स्वशब्दः तस्य यथा स्यादिह माभूत्। स्वे पुत्राः स्वाः पुत्राः स्वे गावः स्वा गावः
तृप्रासविभाषायामपूर्वविधानात्। विभाषामिति। प्राप्तविभाषामित्यर्थः प्रतिपदपाठं चान्तरेणासंकरेणार्थनिर्देशो न शक्यः कर्त्तु
मिति भाष्यकारेण प्रतिपदपाठः समर्थितः। स्वमज्ञातेषु। आत्मीय ज्ञातिधनवचनः स्वशब्द आमिति तु विषयस्वेष्वर्थ वाची
। आख्याग्रहणमिति। स्वेपुत्राः स्वाः पुत्राः अत्र स्वशब्द आत्मीयवचनो वा। पुत्रादिशब्दात् ज्ञातिधनयोर्वर्त्तते [redacted] न स्वशब्द इति प्रति
षेधो न भविष्यतीति प्रश्नः। तस्य यथा स्यादिति। प्रतिषेध इति शेषः। इहमाभूदिति। अस्मात्स्याग्रहणे स्वे पुत्रा इत्यादौ स्यादेव प्रतिषे
धः आत्मीयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय स्वशब्दो ज्ञातिधनयोर्वर्त्तते पुत्रादिभिः सामानाधिकरण्यादाख्याग्रहणे तु सति न दोषः
स्वशब्दो ह्यत्रात्मीयस्याख्यानं तु ज्ञातिधनयोरिति विधिः सिद्धः॥ ॥

भा॰ कै॰ ८ अंतरा बहिरित्यंतराहतो देश उच्यते। तेन योगो बहिर्योगः। स्वचबाह्यस्य भवतीति अंतरे गृहाः। अंतरे गृहा उच्यं
ते॥ यदा तु बाहिः शब्देन बाह्य उच्यते बाह्येन योगो बहिर्योगस्तत्र ततिरंतरा गृहाः। अंतरे गृहाः। अंतरे उच्यंते। उभयथापि समर्थ सेतु उपसंव्या
नशब्दो ऽपि कर्मकरणार्थभेदाद् द्वित्रार्थः ततः सर्वथा बहिर्योगादि सिद्धिं मत्वाह॥ उपसंव्याने। तिः नगेति॥ समानप्रमाणो शाटक
तदर्थमे युगो ऽपरिहिते तन्त्रे देन ज्ञापते किं पुनरीयं किं मंतरीयमेतदित्यर्थः। अत्रापीति॥ पयोपसंव्यानत्वमाविष्कृतमस्य स्वार्थ्यते।

अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः उपसंव्यानग्रहणमनर्थकं बहिर्योगेनैव कृतत्वात्। उपसंव्यानग्रहणमनर्थकं किं कार
णं बहिर्योगेनैव कृतत्वात्॥ बहिर्योग इत्येव सिद्धं न वा शाटकयुगाद्यर्थं। न वानर्थकं। किं कारणं शाटकयुगाद्यर्थं शाटक
युगाद्यर्थं तर्हि वक्तव्यं। यत्रैतन्न ज्ञायते किमंतरीयं किमुत्तरीयमिति। अत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति
निर्ज्ञातं तस्य भवतीदमंतरीयमिदमुत्तरीयमिति॥ अपुरीति वक्तव्यं। इह मा भूत्। अंतरासु पुरि वसति। व्यवकरणे
तीयस्यादिस्त्वपसंख्यानं वा प्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानं कर्तव्यं द्वितीयायै द्वितीयस्यै। तृतीयायै तृतीयस्यै
विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति किं पुनरत्र न्यायं उपसंख्यानमेवात्र न्यायं इदमपि सिद्धं
भवति द्वितीयाय द्वितीयस्मै तृतीयाय तृतीयस्मै ॥

तथा बहिर्योगो ऽपीत्यर्थः अन्ये त्वाहुः आदिशब्दो वार्त्तिके शाटकयुगाद्यर्थमित्यत्रोपात्तः तत्र शाटकार्त्तात्रये च तथा भेवात्त त्वीप शाम
चतुर्थे ये बहिर्योगा भावाडुपसंव्यानग्रहणं कर्तव्यं। अपुरीति। आशास्त्र एतत्कर्तव्यं लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ग्रहणप्रसंगात्। ८
इह लिंगेन नार्थः अंतरा इति स शब्दीविधानो द्वावेतो अस्य भावात्। पूः कस्मिंश्चिद्देशे प्राकाराभ्यंतरे क्रियते क्वचित्प्राकाराद्बहिरिति।
अपि पुरो बहिर्योगः ॥

न
स्वरादिनिपात। किमर्थमिति॥ स्वरादिषु किंचित् क्रियाप्रधानं किंचित्साधनप्रधानमिति असत्ववचनत्वाच्चादिष्वेव स्वरादीन्निपठितव्या
नीति मत्वा प्रश्नः स्वरादीनां पुनः शति॥ स्वस्ति वाचयति स्व: पश्येति क्रियासंबंधे ऽप्यनेकशक्तिदर्शनात्सत्ववाचित्वं निश्चय इत्याहि
तासामिन्द्रियादीनां चाव्ययानां सत्वधर्मनपुंसकत्वदर्शनात्क्रमेण सत्ववाचित्वे॥ निपातसंज्ञेवेति। प्रयोगे प्रसिद्ध्या ताः स्वरादी

स्वरादिनिपातमव्ययं॥ किमर्थं पृथग्ग्रहणं स्वरादीनां क्रियते न चादिष्वेव पठ्येरन् चादीनां वैत्र असत्ववचनानां निपातसं
ना ज्ञा स्वरादीनां पुनः सत्ववचनानामसत्ववचनानां च॥ अथ किमर्थमुभे संज्ञे क्रियेते। न निपातसंज्ञैव स्यात्। नैकशब्दा निपा
तएकाल्लनाद्दितिप्रगृह्यसंज्ञोक्ता सा स्वरादीनाम पोकाबांप्रसज्येत॥ एवं तर्ह्यव्ययसंज्ञैव स्यात्॥ तत्राशकमेवस्यले
तत। अव्ययेकेत्कुनिपातानामिति॥ तद्गौरी यत्नान्यासेन परिगणनं कर्तव्यं स्यात्। तस्मादुभयग्रहणं कर्तव्यं। उभे
च संज्ञे कर्तव्ये ॥

ति निचादयोऽसत्वेइति सूत्रन्यासः कर्तव्य इत्यर्थः। स्वतरीनामिति। किमोऽद्यितमस्यादिस्ति णाबंध्युत्तिस्त्वाचके अभ्यतय कृतकृतएका
चः संतीति भावः। तथा स्वामी अव्ययसंज्ञायामेव सत्यामव्ययमेकाल्लनाद्दिति सूत्रं कर्तव्यं। ततश्चात्प्रभृतीनामपि प्रगृह्यसं
ज्ञाप्रसंगः प्राप्नोति॥ अथ बाह्ययएकाल्लनाद्दिति क्रियते तदा चादीनामसत्ववचनत्वं विशेषणमलभ्यं ॥ ॥ ॥

भा॰कै॰ ८ तद्धितश्च॥ इह संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधिप्रतिषेधात्त्यद्यपि केवलस्य प्रत्ययस्य ग्रहणं तथापि प्रयोजनं सर्वनामाव्यय
संज्ञायामिति वार्त्तिककृता तदंतविधिरस्तीति लिंगं तस्याव्ययसंज्ञा क्रियते। तत्र वृत्तिकारेणाव्याख्यातं असर्वविभक्तिर्यस्मात् सर्व
विभक्तिरिति॥ तत्र यदाऽयमर्थः यस्मात्तद्धितस्यासर्वा विभक्तिः कार्या यस्मात् सर्वा विभक्तिरुत्पद्यते इत्यर्थस्तदा न दोषः॥ यदा
य तु यस्मादित्यस्योत्पत्तौ निमित्तत्वेनासर्वा विभक्तिराश्रिता सोऽसर्वविभक्तिः यथा सर्वैकान्येति दाप्रत्ययस्य सप्तम्येवोत्पत्तिनिमि
त्तमित्यस्मिन् सूत्रार्थे विनाना नेस्याव्ययसंज्ञा न सिध्यति न हि विनञ्भ्यामित्यत्र प्रतिनियता काचिद्विभक्तिराश्रिते त्याह॥ असर्व

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः॥ असर्वविभक्ताविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानम्॥ असर्वविभक्ताविभक्तिनिमित्तस्यो
पसंख्यानं कर्तव्यं नाना विना॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति॥ सर्वविभक्तिर्ह्यविशेषात्॥ सर्वविभक्तिर्ह्येषभवति किं
कारणम् अविशेषेणाविहितत्वात्॥

विभक्ताविति॥ अतिव्याप्तिश्चास्मिन् सूत्रार्थे दाशिरेतीजः पञ्चोच्छनिमित्तमिति संज्ञा प्रसंगात्॥ अविभक्तिनिमित्तस्येति अश्रूयमाण
विभक्तिकमव्ययमविभक्तौ त्युच्यते॥ तन्निमित्तस्याव्ययस्येष्यते न च प्राप्नोतीति तस्योपसंख्यानं कर्तव्यं॥ न तु सामान्येनाविभक्तिनिमित्त समा॰ ८
स्य संज्ञा विधेया विशालाविशंकटादीनामपि प्रसंगात् किं पुनरिति॥ एकवचनमुत्सर्ग इति वचनात् क्रमव्यतिक्रमे कारणाभा
ना वात्॥ विनानेत्यत्रापि अस[redacted]विभक्तिहेतुत्वेनोनिमित्तमिति प्रश्नः॥ सर्वविभक्ति
रिति अविशेषेणोत्पद्यते उत्पन्नानां नियमः क्रियते तस्याव्ययात् सर्वा विभक्तय उत्पद्यंत इत्यर्थः॥ अविशेषादिति॥ विशेषस्याप्राश्रय
णादित्यर्थः॥

सू
त्रलादीनां चेति॥ आदिशब्दः प्रकारवाची लाहासित्यपि गृह्यते। वक्ष्यत्येतदिति अवदादिप्रयोगः एवाप्राप्तिश्चोद्यतत्र त्यर्थः॥ यदि पुनरिति॥ प्र
योगे योऽश्रूयमाणविभक्तिः सोऽव्ययमित्यर्थः न च दधिमधुस्वित्यपि प्रसंगः दध्नि वादौ विभक्तिश्रवणात्॥ अविभक्तावितिअव्ययत्वा
द्विभक्तिलोपः अविभक्तित्वादव्ययत्वमिति दोषः॥ अलिंगमसंख्यमिति॥ अविभक्तिरव्ययमित्यस्य लक्षणस्याव्याप्तित्वात्॥ अत्रापि तदेव य ७
दूषणमिति प्रदर्शनार्थी वाशब्दः अलिंगासंख्यत्वस्य लौकिकत्वात् नेतरेतराश्रयत्वमिति पूर्वःपक्षः अपरमपरेति॥ अर्थापत्तिकश्चि
त्रलादीनां चोपसंख्यानं॥ त्रलादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यं॥ तत्र यस्तस्ततः यतः॥ ननु च विशेषेण एते विधीयंते पंचम्यास्तसि
ल्॥ सप्तम्यास्त्रलिति॥ वक्ष्यत्येतत्॥ इतराभ्योपि दृश्यंत इति॥ यदि पुनरविभक्तिः शब्दोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्युच्यते॥ अविभक्ता
विनरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः॥ अविभक्ताविति नेतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः संज्ञायाः का इतरेतराश्रयता॥ सत्य विभक्तिलोपे संज्ञया
भवितव्यं संज्ञया चाविभक्तित्वं भाव्यते। तदेतदितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पंते॥ अलिंगमसंख्यमिति वा॰ कार्याणि
प अथ वा अलिंगमसंख्यमव्ययसंज्ञं भवतीति वक्तव्यं॥ एवमपीतरेतराश्रयमेव का इतरेतराश्रयता॥ सत्य लिंगसंख्यत्वे संज्ञ
या भवितव्यं संज्ञया चालिंगासंख्यत्वं भाव्यं॥ तदितरेतराश्रयं भवति॥ इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पंते॥ नैदं वाचनिकमलिंग कार्याणि
ता असंख्यता च। किं तर्हि स्वाभाविकमे तत्॥ यथा समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यंते अपरे न॥ तत्र किं
मस्माभिः कर्तुं शक्यं स्वाभाविकमेतत्॥ तत्रार्हं वक्तव्यमलिंगमसंख्यमिति। न वक्तव्यं॥ मिहेतुपादन्ताद्याहार्हमितता क
थं पादः कर्त्रव्यः तसिलादयः प्राक्पाशपः शसप्रभृतयः प्राक्समासांतेभ्यः मांतः कृत्वोर्थाः तसिवती नानाञौ इति॥ ॥
क्वचिच्छास्त्रादेव प्रतिपद्यत इति भावः॥ सिद्धं त्विति॥ वार्त्तिककारस्येतरेतराश्रयदोषः स्थित एवेति तु शब्दो विशेषप्रदर्शनार्थः॥ भाष्यका
रेणापि हेतुत्वश्रयदोषः परिहृत इति॥ शब्दार्थस्तुशब्दो व्याख्यातः यएव प्रकारस्तु नेथाल् स एव प्रत्ययः थ्याल् विधीयत इति नाथ्याप्ति
मांत इति॥ आम् अम् तसिः प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः तेनैकदिक् तसिश्चेति। कृत्वोर्थाः कृत्वसुच् सुच् धा॥ ॥ ॥ ॥

भाष्ये १० अथवेतिहृद्व्यवहारादेवसप्तार्थसंबंधावाधाभावादेकृत्वादि व्यवहारवर्णलिंगासंख्यत्व मप्यस्यार्थे प्रसिद्धमित्यर्थः अत्रैवोपपत्तिमाह ॥ तवापीति॥
किं चिदिति॥ अव्ययानां द्वैविध्यमेवेति प्रतिपाद्यते अलिंगासंख्य त्वप्रतिपादनाय अन्ये त्वाहुः किंचिदव्ययं क्रियाप्रधानं किंचित्साधनप्रधा
नं अन्यत्तु नापि क्रियाप्रधानं नापि साधनप्रधानं यथा खः पश्य लोहितगोगंउन्नशांगदेशइति तथा चात्र न पुंसकत्वं अव्ययीभावस्य सत्वा
त्याय्यते पूर्वं अव्ययकरणोक्तं स्वरादीनां पुनः सत्ववचनासत्ववचनानाने तिततसा हाइल्यपि प्रायेणालिंगासंख्यमव्ययमित्युच्यते उच्चै
रिति॥ तत्सम्यर्थे वर्तते हि हकुरुष्यातिक्रियाविशेषणत्वाहेवांक्रियाप्राधान्यं किं चार्थे द्र प्रयोगमंतरेणापि स्वार्थे वर्त्तते इत्यादि प्रयोगक्रि
यासेवात् उपपद्यते प्रासृष्टाक्रिस्वाभाव्यात्वेकस्मिन्नर्थे विधीयमानयोरेकस्मिकत्वमिश्रयत्नत्वसोर्थे अभमंतंतत्रैवेत्यत्वमिति द्व्यप्राधा
ती अथवापुनरस्तु विभक्तिः शब्दो ह्ययं सो भवत्येव ॥ ननु वाक्यम् अविभक्ताविनरेतरप्रायत्वात् प्रसिद्धिरिति ॥ नैवदोषः इदंतावदयं प्रष्टव्यः
यद्यपि तावद्वैयाकरणा विभक्तिलोपमारभमाणा अविभक्तिकान्शब्दान्प्रयुंजते ये त्वेते वैयाकरणेभ्योऽन्ये मनुष्याः कथं ते अविभक्ति
गां कानशब्दान्प्रयुंजते अभिज्ञाश्च पुमलौकिका एकत्वादीनाम् अर्थानां आतस्थाभिहाच्यन्ये न हि वस्त्रे नैक औरगोति अन्ये नद्दो अन्येन श्री
न अभिहाश्च च प्रयुंजते तदेव द्वैसंख्यतामर्थस्य मेवेतदेवं जातीयकं ये ना अविभक्तिर्नभवतीति तत्त्वाप्येतदेवमनुष्यमानं दृश्यतां
किं चिदव्ययं विभक्त्यर्थप्रधानं किंचित्क्रियाप्रधानं उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानं हि रुकुरुष्यागोति क्रियाप्रधानौ तद्धित स्थापि कश्चि
द्विभक्त्यर्थप्रधानः कश्चित्क्रियाप्रधानः तत्र यत्रेति विभक्त्यर्थप्रधानं विनानाने ति क्रियाप्रधानः तवैतु योरर्थयोर्लिंगसंख्याभ्यां यो
गोस्ति॥ अथाप्य सर्वविभक्तिरित्युच्यते एवमपि न दोषः कथम् इदं चापत्ते आतिवह्नक्रियत एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु ब
हुवचनमिति कथं तर्हि एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने बाधके भविष्यतः ॥ ॥ ॥ ॥
त्पेतामिधीयते पीलुमूलतरीति तद्व्योपसर्जनकृती यार्थवृत्ति तस्य साधनप्र[redacted]यानतापि अपलेर्शतिमत्त्वारंभ कालइत्यर्थः पूर्वी हि त्यामात
गुश्च येगाहु तंप्रसमस्यातं॥ अतिवद्धिति॥ एकस्मिन्निपतीयएकवचनमिति सं[?]जंकर्त्तव्यंत तो द्विवह्वोर्द्विवचनबहुवचने तुत्यैवैक तैव्यं [redacted]
[redacted]ते न द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचने भविष्यतः एकवचनं तेकस्मिन्नपि भविष्यति अलिंगासंख्या व्यय[?]षु ता लक्
मेगो द्वितीयेत्यादिना [redacted] कुमो द्विपुरुदितीयादीनांनियतत्वात् कथमेकवचनमव्ययेभ्यः स्यात् नैव दोषः एतदर्थं मे वै कवचनमित्येतत्क्रि
यते अप्राप्तप्रापणार्थं तेन कर्माद्यभावेपि भवति हि सवहुत्वयोः प्राप्तं द्विवचनबहुवचनाभ्यां बाध्यते न सर्वा विभक्तयः उत्सर्गा निमित्तमस्ये रामः १०

इदानीं वृत्तिकारांतमतं विशेषदर्शनेन न संक्रिपते॥ न चाव्येवामिति॥ एवं विग्रहे सर्वे शब्दस्यप्रकारकात्सैव पिवर्णनादेकवचनमात्रोत्पत्तावपि
सर्वा विभक्तयः प्राप्याव्यये अव्ययं तत्रति न स्यादसर्वविभक्तिसं कथं तर्हीति॥ सूत्रकारात्सर्वसंज्ञाः सर्वशब्दः एकवचनमात्रोत्पत्तौ निरवशेषावि
भक्ति र्नोत्पन्ना भवतीति भवत्येवासर्वविभक्तिसां यदा तु यत्र्यायः प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्प्रथमापा एवैकवचनमव्ययेभ्य उत्पद्य त
इति तदा सर्वा विभक्तयो यस्मादेव विग्रहे आश्रिते न दोषः अव्यय त्व लेकपोतिकान्याये न सर्वैकवचनोत्पत्ति पक्षस्तदेतदुक्तं अव्य
यीभावाद्यप्येकवचनमात्रमेवोत्पद्यते तावतैवतत्त्वात्प्रसंगो वेदूलमित्यप्योपपादनात्॥ बहुन इति ॥ यदा सर्वा विभक्तिरस्मादिति
विग्रहस्त्वाश्रीयते तदा एवं विज्ञातेऽप्येतावत्तत्र यातामसत्व सर्वे विभक्तयोऽव्ययमिति वच सूत्रीनकर्त्तव्या एतदसर्वविभक्तिलक्षणमपि तुल्यं
असर्वा
न वाप्येवं विग्रहः करिष्यते न सर्वाः असर्वाः असर्वा विभक्तयोऽपस्मादिति। कथं तर्हि न सर्वा असर्वा विभक्तिरस्मादिति त्रिकं पु
नर्विभक्तिसंज्ञा॥ एवं गते कृत्यपि तुल्यमेतन्मांतस्यकार्यग्रहणं नतत्र। ततः परेषामिमतानकार्यः स्वयंकृदर्थाग्रहणेनयो
गाःकस्मादितानांग्रहणात्तु कार्यसंख्यावि शेषं ह्यमिति श्रितायेतेषां प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यं॥ इहमाभूत् एको द्वौ बह
वइति। तस्मात्स्वरादिग्रहणं च कार्यं ॥ ॥ ॥
यस्य कृत्वेजंत इत्यनेनाव्ययसंज्ञेष्यते मांतस्येति॥ सूत्रोपलक्षणं ततः परइति॥ कृन्मेजंतइत्यस्मात्तत्रात्परेकृदर्थाः कृतंतावेषयाः
स्कातोसुन्कसुनइत्यर्थः स्तुतो नोच्चारणोन प्रतिपदमित्यर्थः योगाश्चनकर्त्तव्याः स्वरादिति पातमव्ययमित्येनमाद्यः पंचेत्युपसंहारः इ
दानीमतिव्याप्तिपरिहारार्थं तद्धितग्रहणं कर्त्तव्यं तस्मिन्नकृते कृन्मेजंतइत्यायावि कर्त्तव्यमिति दर्शयति॥ कृशब्दे तानाभिति॥ संख्या
विशेषमिति तार्ने स्वर्थमित्यर्थः। ते षामिति असति तद्धितग्रहणे एकादीनामतद्धितानामप्यसर्वविभक्तित्वात्प्रतिषेधो वक्तव्यः स्वादि
ति तद्धितग्रहणं कर्त्तव्यं। तस्मिन्नकृते स्वरादिग्रहणं कर्त्तव्यं स्वरादीनामतद्धितांतत्वात् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰कै॰ ११
ननूभयत्र हि स्वाद्विकच नानुत्पादादस्य सर्वविभक्ति लैंतथा गोदैवरण्यारतितत एवमपि तद्धितस्रासर्वविभक्तेरित्यव्ययत्वप्रसंगः स्यादाह॥ कृत्तद्धि
तानामिति। प्रातिपदिकतद्धितः पठितव्याः ये चाव्ययसंज्ञेष्यतइत्यर्थः। तस्माद्गणपाठ आश्रयितव्यः। एवं चार्थे स्वरुसज्ञा इमःनदंतविधिने
ति ति। प्रयोजनं सर्वतामाव्ययसंज्ञायामिव चने नेतिभावः। अत्यक्षेत्साविति। शाक्तिप्रधानात्मपव्ययानि हि त्रिविधयेशक्तिमत्प्रधानानिभ
वंति। यथा दौवामत्यमहृ रोवाभूतमहृ रिति। ततउच्चै शतस्य प्रत्रिधार्या हेतीयान्तस्य समासः कुवुन रिति॥ श्लोके सप्तमीनिर्देशात्प्रयोगवि
सप्तमीनिर्दिष्टा। सहृदयमेतिग्रलिंगाद्विशेषयतिषाद्वने सामर्थ्याभावात्। विभक्तिश्रितेः॥ कारकेषु तत्र पानिसाधन प्रधाना नि अव्ययानि ते
कृत्ताद्धितानामग्रहणं च पाठे॥ याद्वेनैयमव्ययसंज्ञाकृतास्ते हन्साप्नोति [redacted] परमोच्चैः परमनीचैरिति। तदंतविधिनाभविष्य
ति। रहा पितार्हि प्राप्नोति अस्तुच्चैः अत्फच्चैसो अत्फच्चैसश्रति। उपसर्जनस्य नेति प्रतिषेधो भविष्यति॥ सत्यादि प्रतिषेधो वक्तव्यः
नवक्तव्यः। सर्वनामसंज्ञायां प्रकृतः प्रतिषेधः सूत्रानुवर्त्स्यते॥ सर्वेतत्र प्रत्याख्यायते यथा सत्यप्रत्याख्यायते इहापित
थाशक्यः प्रत्याख्यातुं कथं च सततप्रत्याख्यायेते॥ महती यंसेतानि यतरतिरुपमपि च महतीसंज्ञा क्रियते संज्ञा च नामयतो
नलघीयः लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणंतत्र महत्याः संज्ञायाः करणएतत्प्रयोजनं अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत नव्येतीत्यव्यय
पु मिति। क्वपुनर्नव्येति स्त्रीपुंनपुंसकानि सत्त्वगुणाएकत्वद्वित्वबहुत्वानि च एतानर्थान् केचिद्व्यंतिके चिन्नवियंति ये न वियंति
तदव्ययं॥ सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु यन्नव्येति तदव्ययं॥ ॥य ॥ ॥ ॥ ॥
पांशत्वंतप्रानावेशात्। क्रियाप्रधानानां वशाक्ति संबंधाभावात् सर्वा सु विभक्ति ष्वित्यस्रुक्तं। वचनेष्विति। एकत्वादिषु। अव्ययीभावस्य शक्तेर्लिं राम॰
गविशेषयोगादिव चनाद्व्ययत्वं। यथास्वत्थारीनां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। तत्र पात्यसत्वभूतार्थाभिधायीत्यव्ययानिते षांलिंगादिभिर्योग ११
गः तेषां द्रव्यधर्मत्वात्। सत्ववचनानामपि शक्तिस्वाभाव्यात्तद्योगः पथ्यपुष्पदण्डो लिंगयोगः केचित्तु लिंगादिविशेषाणां योगाद्
मान्येन तद्योगमव्ययानामाहुः। तदयुक्तं लिंगादिसामान्यसद्भावे प्रमाणाभावात्। व्यन्नव्येतीति॥ नानाेर्नगच्छति सत्वधर्मानुग्रहणानीत्यर्थः
त्वं १

ति
कृन्मेजंतः। कथमिदं किं मेजंतग्रहणेन पूर्वे कृद्विशेष्यते पश्चात्कृतातदंतविधिः आहोस्वित्पूर्वं कृता तदंतविधिः पश्चात्कृदंतमेजंत
ग्रहणेन विशेष्यत इति यद्यः पूर्वोक्तं सर्वमाव्ययसंज्ञायामिति चात्र तदंतविधिः अथवा स्वार्थे संज्ञाश्रयणात्प्रत्ययग्रहणेसंज्ञा
विधावप्यत्र तदंतविधिर्भवति। नहि केवलस्य प्रत्ययस्य प्रयोगा इस्य नालणामनमनाम्नागमने वासंभवति का रयां च को रेति।
लिर च कृतस्त्वर्मातोनभवति। प्रत्तो मावितिप क्विपिलुप्तप्रत्ययलक्षणेन कृदंतमेतद्भवति कृस्मा च मातो॥ अथ यथा श्रितिलुग
ति। ननु हल्ड्याप्लिलोपेनास्तिहल्लावां किं लुका प्रयोजनं। यदातर्हि नुप्रयोगवशात् द्वित्वबहुत्वावगतिः तदास्ति द्विवचनबहुवचनयोस्य
कृन्मेजन्तः। कथमिदं विज्ञायते कृद्यो मकारांत इति आहोस्वित्कृदंतं यन्मकारांतमिति। किं चातः यदि विज्ञायते कृद्यो मा
त्रशिकारयां च कारश्रयां च कारेजमनमो। अथ विज्ञायते कृदंतं यन्मकारांतमिति स तन्मेमताम अत्रापि प्राप्नोति यये ॥
कृतितया। अस्तु तावत्कृद्यो मकार इति। कथं कारयांचकार हारयांचकार। एकिं पुनस्त्वाव्ययसंज्ञयाप्रार्थ्यते। अव्यया ८८
र्त शितिलुप्यथाप्यात्। माभदेवमाभरन्येवैभविष्यति। न सिध्यति लिङ्ग्रहणं तत्राजस्रं तेलिङ्ग्रहणानिवर्तिष्यते॥ यदिनि
प्र वर्त्तते प्रत्ययमानाम्नुवत्प्राप्नोति॥ इष्यते च प्रत्ययमात्रस्य आतश्चेष्यते एवं प्याहकृत्वानुप्रयुज्यते लिट्टीति। यदि च
प्रसज्यमात्रस्य लुग्भवति तस्माद्हि एतद्रूपं पत्रे भवति। अथवा पुनरस्तु कृदंतं यन्मकारांतमिति कथं प्रतामप्रतामशति
अं आसार्वप्रता॥ शतांपश्यति न प्रत्ययलक्षणेनात्यस्य संज्ञा भवतीति यद्येवं शशानशस्त्व ग
पु क्त्रिाति लुगोभितज्यः यच्चकृत्त्वं नैभवत्स्य परिसमाप्यार्थत्वादत्ताताद्रिभिर्योगाभावात्॥ इष्यते चेति। यद्वा कुहेतो सत्र वाघनुत्पादाद्नुप्रयो
गएवतस्य। ध॰ त्वनिर्जसान्तुप्राप्तो उस्य प्रकृत्या। शीयोगादित्यर्थः अत्रैव चार्थे त्ययकमा। रम्यानश्चैति। तत्र कर्मव्यव्यवह्रितं निरूपयेति॥
स्मान्शर्सामिति॥ तस्मयोर्नी धामो॥ शिति नत्वस्यापि सुत्वात्तिकृमव्ययप्रतिमितिभावः तुल्यबलातीप स्थास्तोनि यसेमव्यानुलितिकि
पत इति का यांचकारे तिभवत्येवामेतस्या प्रसंज्ञा। शानेतु न ॥ एस्युनुप्रगतिति रूपे नभवति तत्स्यकि वैतस्य प्रयोग इशनात्तस्मा
वयते लैंगिस्य स्याधिनभवेति। अस्मादे वज्ञापका। रास्याणिक लाहाप्री

भा॰कै॰
१२ अनिकारोकारेति॥ एवमेतद्द्विशेषणं नमकारस्य यवक्षेद्यासंभवात्॥ आश्रयति गुणोऽकृतेऽन्तरंगबहिरंगयोरिति न्यायाद्व्ययसंज्ञास्वरतो नलयारस्य अंतरंगत्वादेवचमुपूर्वकं स्यात्। परिभाषांतरप्रयोजनं कथनार्थं लक्षणप्रतिपदोक्तयो रिति तत्राश्रितो लाक्षणिकं द्युमेयं प्रति पदोक्तं तु प्रत्ययलक्षणमिति तस्यैव ग्रहणं न्याय्यं॥ संनिपातलक्षणइति॥ संनिपातः संश्लेषः तन्निमित्तो यो विधिः स तद्विघातस्यानिमित्तं तं संनिपातं यो विहंति तस्येत्यर्थः॥ [redacted] ग्रामणि कुलमिति॥ इको ह्रस्व इति पूर्वोत्तरपदसंनिपातनिमित्तं ह्रस्व

कृत्स्नेन स्वश्रानिकारोकारप्रकृतिः कृत्स्नेन श्रानिकारोकारप्रकृतिरिति वक्तव्यं यद् मा भूत्॥ आध्ययेंत्राध्येः चिकीर्षते। चिकीर्षोरिति अनन्यप्रकृतिरिति वा अथवा अनन्यप्रकृतिः कृत्स्यसंज्ञो भवतीति वक्तव्यं किं पुनरत्रोपायः अनन्यप्रकृतिरिति वचनमेवड्यापः इत्यमभिसिद्धं भवति कुंभकारेभ्यो नगरकारेभ्यस्तीत्यत्र हि वक्तव्यं। नवा संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति। नवाव क्तव्यं किं कारणं संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति एषा परिभा०
षा कर्त्तव्या का पुनरत्र विशेषः एषा वा परिभाषा क्रियेत अनन्यप्रकृतिरिति वोच्येत अवश्यमेषा परिभाषा कर्त्तव्या [redacted] ९
न्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि कानि पुनस्तानि प्रयोजनं ह्रस्वत्वं तु विधेः [redacted] ग्रामणिकुलं। ग्रामणि कुलं सेनानिकुलमिति। ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् भवतीति तुक् प्राप्नोति॥ संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति॥ नैतदस्ति प्रयोजनं। बहिरंगं ह्रस्वत्वं अंतरंगस्तुक् असिद्धं बहिरंगमंतरंगे॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

[redacted] संतु कोननिमित्तं तु किं हि सति पूर्वोत्तरपदयोरानंतर्ये विधानात्पदात्तु ह्रस्वमात्रस्य तु ग्रामणि तदेतस्य अ एम
वयवावयवश्च समुदायावयवो न भवति तदेतत्प्रयोजनं नैव यथा बहिरंगमिति। द्विपदाश्रयत्वात्। यदपि ह्रस्वो नपुंसकइति ह्रस्वत्वं तदपि अर्थो अ १२
यत्वाद्बहिरंगं। तुक् वर्णाश्रयत्वादंतरंगः यदि तु संनिपातलक्षणात्या आधितेन दायाम पोक्ष्यत्र पित्यत्रापि तु प्रस्यात। ह्रस्वत्वंतुगागमयोह्यत्र साम्या
तु न सि२ दंतरंगत्वं नास्तीति इलसएणक्कसिद्धो भवति॥ ॥

८

संनिपात ४

आसिद्धो नलोप इति॥ [redacted] नलोपः पुनः प्रत्यये स्यात्सिद्धं बहिरंगमिति वा॥ निकुचित इति। कुंचेर्भावे क्त प्रत्यये अनिदितामिति नलोपः तत्र किस
तिमित्त उपधत्व मुदुपधादिति किस्वं स्यादिति मित्त मिति गुणो न भवति अनुनेति [redacted] नमुनः त्वस्यापमर्थः नेकर्त्री व्येमुखावासिद्धो भवति नतुने
तत्र। परत्वोदृद्धीर्घत्वं प्राप्नोतिति तथा च तत्र मुभाव स्यासिद्धत्वादकारांतत्वात् दीर्घप्रसंगः तस्मिन्कृते दमोः से रितिदीर्घस्य दीर्घकारः प्राप्नोतिन तत्
श्रम लेति स्यात् तत्कारसंनिमित्तं नाभावो दीर्घत्वस्याति मित्तमिति मित्त्वमनुनेति। नमुटादेश इति। अनेकविभक्तं [redacted] आश्रि

दन्त्रहभिः १ नलोपो ह्यत्र हसिः अत्राहाभरित्यत्र नलोपे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक्प्राप्नोति संनिपात लक्षणो विधिरनिमित्तं त
द्विघातस्येति न दोषो भवति नैतदपि नास्ति प्रयोजनं॥ आसिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति। उदुपधत्वमकित्वस्येति कुचितेः
उदुपधत्वमकित्व [redacted] स्यादिति मित्तं का॥ निकुचिते। निकुचितमित्यत्र नलोपे कृते उदुपधाद्वा वा इत्ति कर्मणोरन्यतरस्यामिति अकि
त्वं प्राप्नोति संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं अस्त्वत्राकित्वं तथा तु लोप आह्
भात्तु कइति प्रतिषेधो भविष्यति॥ नाभावो यञि दीर्घत्वस्य मुनो नाभावो यञि दीर्घत्वस्यानिमित्तं॥ कं अमुना नाभावे कृते अतो दीर्घो य
ञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं नमस्येत
त॥ नमुटादेश इति। आ सं [redacted] कित्वस्योपादानात् आत्वं कित्वस्यानिमित्तं स्यात्। कउपा दप्तास्य स्वरांश इत्कस्येति आत्वे कृते
स्याद्धोरित्वेती त्वं प्राप्नोति संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति एतदपि नास्ति प्रयोजनं उक्तमेतत् दीङः
प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्वइति॥ तिस्र चतस्र त्वं ऽऽद्विधेः तिस्र चतस्र त्वं द्विधेरनिमित्तं कति स्रास्ति सृति चतस्रास्ति सृतीति स्र चतस्रभावे
ड्रीति कृते अचरे ऋतोऽप्राप्नोति संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं आचार्यप्रवृ
त्तिर्ज्ञापयति न तिस्र चतस्रभावे कृते अचरेऽचो ऽनामि दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं शास्तीति॥ ॥ ॥
तदायाध्यादेश इयाप्यादेश इति॥ उकारादिति॥ एवं विषय आत्वविधानादकिल्वं संनियातनि [redacted] मित्तमात्वं स्याघ्वोरित्वे। तिकित्वस्यानिमित्तं कि
त्वं नियुक्तं चेत्वाभिति किल्वाभावेन भवति॥ पस्यामिति॥ ननु समस्ता श्रीमेत तस्यात श्रियतिसर्णं भाषाणामिति। अत्राहुर्गुरुं सिद्धसंतरा ते ना
स्तिदीर्घः प्राप्तिरिति केचित्। तदयुक्तं नहि हीपविधाने गाधिकारो ऽस्ति तत्राव पदस्य स्त्रीत्वहशित्वात् ङीपः प्राप्तिः केवलं तत्रापि ज्ञापकं च॥ ज्ञापकामे
देवचा सिद्धत्वात्त्वस्रीदिषु नयोः पारीनकर्त्तव्यो भवति॥
४ अचतीतिपरयंनतिस्र चतस्र इति न२

भा॰कै॰ १३ शतानीति प्रविभक्तिसंनिपातनिमित्तोऽनुमापानात्परत्वं लाहेतुकस्यापि भक्तिस्तु कीनलिमित्तं ॥ स्मा तावदियं नयहस्तमोपदेशोऽप्रतिषेधस्थे
मित्यत्र नभविष्यतीति चेत् ॥ संख्यासं प्रत्ययार्थे बहूत्रीदृथ्य तत्स्यादित्यदोषः ॥ प्रकरणादिति ॥ विभक्तिसन्निपातकृतमत्वे पट्टिलापो तिमि त्तंस्यात
आनंतर्यविद्वन्येत ॥ शास्त्रीये चकार्ये अतादिवद्भावो नामंतस्य लौकिके ॥ टापिचस्पतिशकरा व्याप्तिस्यात ॥ अत्र घेरिति तपरकरणेना

इमानितर्हि प्रयोजनानि ॥ श ताति सहस्राणीनुमि कृते णांतावरितिषट्संज्ञा प्राप्नोति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं
तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ शकटीप द्धतौ आत्वे कृते अतइति टाप्प्राप्नोति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघात
स्येति न दोषो भवति ॥ दधि पयसी त्रपुणोक्ते जतुनोक्ते इमुगमतो नद्यः स्याम् प्राप्नोति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्वि ल
घातस्येति न दोषो भवति ॥ ॥ ॥

ये२

प्यत्रदामिवल्लेपितुंशक्यते द्रुतो हस्थाने मात्रि कृतनाकारो भविष्यति ॥ भाव्यमानत्वाद्धास्वर्णस्याकारोऽग्रहणेनभविष्यतीति लक्षणास्त राम॰
रेणापि प्राप्तस्य दीर्घत्वस्याभिवारणार्थत्वयस्करणं संपद्यते ॥ उंश्वेति आनिस्तिलुक् स्यादिति प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातस्य विघातः स्यात् ॥ १३
उभवि दैत्ये विकल्पः ऊंवा चक्रतुः ऊवतुरित्यादौ सावकाशः इत्येवोवेति नि संज्ञामप्रसज्येत प्रति पदविधेर्भक्तबलीयस्त्वात्परत्वाच्चात्रापि वि व
कल्पेन भाव्यमिति अनुदाहरणमेतत ॥ गुरुमतगतिनित्ययोगमतुवा अयणादिपि शक्यौ नाम्नाभावः प्रतिपादयितुं ॥ ॥ ॥

२स्य२

दाक्षिरिति ॥ प्रयोगोव्यवस्थित स्येवेकारस्यावारण्यामम नेन क्रियत इति संनिपातलक्षणत्वं प्रत्ययस्पर्शभाव्यते ॥ न प्रत्यय इति ॥ कस्चि
त्प्रकृतिप्रत्ययविभागो नास्त्यासात्र कृते रविद्यमानस्वप्रयुक्ततस्य तत्त्वाप्यायः ॥ आसं त्वे ति ॥ सत्यामं गासंज्ञायाम कारलोपइति
स्याद्गानं तर्यविघातः तत्र वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यादित्याशंक्याहारे रोत्पत्तिः अत्र केचिद् र्णाश्रय दुनिर्व्याचक्षते ॥ ते नाजेया ण्युदा
हरणं अन्ये त्ववर्णाश्रयस्त्यकारप्रश्लेषमाहुः ॥ क्रापयती त्यादि विहितौ क्रुताया मात्वंपुको नातिमित्तं स्यात आस्य स्य आकारस्य पुति
तस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णो विचालस्य ॥ तस्ये त स्य लक्षणस्य दोषो वर्णाश्रयः प्र त्ययो वर्णो विचालस्या निमित्तं स्यात ॥ क
अतइत्याशिः आशित प्रत्ययः सन्निपातलक्षणः ॥ आसंज्ञात स्या निमित्तं स्यात ॥ आत्वं पुग्विधेः क्रापयति ॥ आत्वे पुग्विधेरनिमि
त्तं स्यात ॥ क्रापयती ति ॥ पुग्घ्रस्वत्व स्यादी र्घत्वं ॥ पुग्घ्रस्वत्व स्यानिमित्तं स्यात ॥ क्र अदीद्पत ॥ स्वराद्यकारस्या ग्विधे स्वराद्यकार
स्याग्विधे रनिमित्तं स्यात क्रयासेति ॥ इद्भिः राकारलोपस्यपिवानर ॥ द्भिः राकारलोपस्यानिमित्तं स्यात ॥ क्र यायो वानतस्थि
तं वालेति ॥ मत्वप्रभृत्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य मत्वविभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्यानिमित्तं स्यात क्र अग्निमान्वायुमान् पर
मवाचा परमवाचे ॥ नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्यानिमित्तं स्यात ॥ क्र नदि कुमारि ब्रह्मणि
किशोरि ब्रह्मबन्धिति ह्रस्वत्वे कृते एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति संबुद्धिलोपो न प्राप्नोति मा भूदेवं ह्रस्वाविद्यात्यि भविष्यति ॥ नासि
द्धाविति दीर्घादित्युच्यते ॥ ह्रस्वात्तावन्नप्राप्नोति ॥ इदमिह संप्रधार्य ह्रस्वत्वं क्रियतां संबुद्धिलोप इति किमत्र कर्तव्यं परत्वा
त्ह्रस्वत्वं ॥ नित्यः संबुद्धिलोपः कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ॥ अनित्यः संबुद्धिलोपः न हि कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति किं कारणम् प्रो
सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति ॥ ॥
यययवमक्तं पूर्वकमनादोवोपन्यासः क्र ग्रिमानिति पूर्वसुदात्तमाश्रित्य मतुपकदात्तत्वं निघातः पूर्वनिघातं न कुर्यात ॥ परमवाचेति अंतोदा
त्ताद्उत्तरपदादि ति विभक्तरात्तत्वं विधीयमानं पूर्वनिघातस्यानिमित्तं स्यात ॥ मा भूदिति ॥ हलङ्याब्भ्य इति सूत्रे दीर्घग्रहणमदृष्ट्वा इदमुच्यते तत्र कृतेपि
ह्रस्वत्वे स्थानिवद्भावाद्भविष्यतीति भावः ह्रस्वत्वं च शत्रषेरत्या तेन तदुच्यते तस्या आवं तत्त्वात्तानि त्य इति ॥ कार्यं तावन्निसेतये न कौचिदत्र न
दोषो न भवतीति भावः संबुद्धिलोपस्य करणं हे देवदत्तेति ॥ ॥

प्राके॰ मर्थां सोवेति॥कुत्स्त्वप्रतिपादनायप्रकर्षो॥लोपः॥सर्वादिषुसर्वपर्यायस्यसर्वनाम्नसंज्ञाविधानात्तुल्यवाचिनोत्रसमशब्दत्तिप्रयोगाः॥आचार्य
१४ समाहसर्वपर्यायः यथासमशाङ्गंवर्तते॥सर्वेषांराज्यमित्यर्थः॥वेदेविमानःसमस्प्रस्थरतिप्रयोगाःसर्वप्रयुक्तंयोमानसत्यर्थः॥तत्रप्र
योतनानामल्पत्वात्तान्येवोपसंख्यातव्यानीत्यर्थः॥प्रतिविधेयमिति॥तत्रविधानसामर्थ्यादंगोवर्णोविचार्लोभाविष्यति॥कथं
तिष्ठापकाद्यशब्देदीर्घोभविष्यति॥नयासयोरितिलिंगाद्दापभविष्यति॥यथिवातितिवस्वेकासादिप्यमनियमः॥टोनवप्रयोगं

एतेदोषाःसमाप्रयांतीषा॥तस्मात्सार्थोनयापरिभाषयानहिदोषाःसंतीतिपरिभाषानकर्तव्यालक्षणंवप्र
प्रयोगे॥नहिभिक्षुकाःसंतीतिस्थाल्योनाधिश्रीयंतेनचमृगाःसंतीतियवानोप्यंते॥दोषाःखल्वपिसा
कल्येनपरिगणिताःप्रयोजनानामुदाहरणमात्रं॥कुतएतत्॥नहिदोषाणांलक्षणमस्ति॥तस्माद्यान्ये
तस्याःपरिभाषायाःप्रयोजनानितदर्थमेषापरिभाषाकर्तव्या॥प्रतिविधेयंदोषेषु ॥ ॥

विधिरिति आकारस्यलोपःक्रापयतीत्याकारातभक्षः॥एङ्व्यवधायकः॥असीदयदितिलिंगाङ्गस्यदयंमात्रातोषशीतितात्रानेमि आ॰
त्तगुणधाद्गत्वार्थशासितत्त्वापयतिप्रक्रियतेयधाङ्गस्वंभवतीति॥नहिज्ञाराते एकतेपुकिङ्गस्वभाविस्कयधाभवति॥अभिमा १४
निति अनुदात्तंपदमेकवर्जमितिपरिभाषास्वरविधयाशिनिपातपरिभाषांबाधतेएवंद्वन्द्वादित्यत्रापिगुणान्तंतुवृद्धेरितिव कल्पेद्वस्व
ग्रहणस्यास्वर्थात्परिपातपरिभाषाभावः॥द्वौत्यत्रच्छंदसिगुणाभावपक्षेदादेशोलुग्भवति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अव्ययीभाव॥प्रयोजनमिति॥मुखस्वरोपचारोनिवर्त्यमानोप्रयोजनं॥यथाप्रयाकार्येभूमशति॥अपिखल्वेति॥एवंरवाल्वित्यर्थः
परिगणनमनेनद्विक्रियते॥उपाध्यर्थमालेति॥अग्निसमीपे अधिपानेत्यर्थः॥तत्रअव्यामंत्रितकारकवचनमितिपदांगवद्वावोभव
तिनचेकमिति॥सामान्यग्रहणमेकप्रयोजनार्थंनक्लेश्यमित्यर्थः॥तत्रैवाव्यमिति॥नचोक्तंतत्रानुक्तंरिगात्रभवितव्यमित्यग्रहण रव
स्व अव्ययीभावश्च॥अव्ययीभावस्याव्ययत्वे किं प्रयोजनंलुकमुखस्वरोपचाराः॥अव्ययीभावस्याव्ययत्वेप्रयोजनंकिंलुङ्मुखस्वर
प्रत्यग्निमुखः रोपचाराः॥लुक्उपाग्निप्रत्यग्निअव्ययादितिलुकसिद्धोभवति॥मुखस्वरःउपाग्निमुखःस्याव्ययादिकन्ठाद्गोमहतस्थूलमुष्टिपृथुव
त्सेभ्यइत्येषप्रतिषेधःसिद्धोभवति॥उपचारःउपपयःकारः॥उपपयःकामः॥अतःकृकमिकंसकुंभपात्रकुशाकर्णीष्वनव्यय
स्येतिप्रतिषेधःसिद्धोभवति॥किंपुनरिदंपरिगणनंआहोस्विदुदाहरणमात्रं॥परिगणनमित्याह॥आदिखल्वप्याहुः॥अव्ययद
यीभावस्याव्ययकृतंप्राप्नोतितस्यप्रतिषेधोवक्तव्यःतिकिंपुनस्तत॥एवंवहुलोदयोगवद्भीवेव्ययप्रतिषेधश्चोद्दतःइदोर
धीयाननीवेरधीयानेत्येवमर्थंसग्रहणंप्राप्नोति॥उपाध्यक्षीपानेपुत्स्यत्नधीयानेअकव्ययग्रहणांकियतेग्रहणंनीनु
५८ केरित्येवमर्थंतस्वेहापिप्राप्नोति॥पाठिकप्रत्ययोअकंमुख्यव्ययप्रतिषेधश्चोद्यतेदोषामत्यमहःदिवामत्याः॥अपिरित्येवमर्थं
सहापिप्राप्नोति॥उपकुंभंमन्यःउपमणिकंमन्यःप्रति॥अस्यच्चौ॥अव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते॥दोषाभूतमहःदिवाभूतारात्रिरित्ये
वमर्थंसहापिप्राप्नोति॥उपकुंभीभूतउपमणिकीभूतयदिपरिगणनंक्रियतेनार्थोव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञयाकथंयाप
योजना निअव्ययीभावस्याव्ययत्वेप्रयोजनानितानिसंतियत्रान्यदृश्यतेलुगितिः॥आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवत्यव्ययीभावाश्चाव
तियदयंनाव्ययीभावादितिप्रतिषेधंशास्ति॥कृञ्चास्तिअनुज्ञापदस्वस्योतिवर्जते॥तत्रमुखस्वरःकप्रयोजयति॥नचेकप
योतनमेवोपारंभंप्रयोजयतियदेताप्रयोजनंस्यात् तत्रैतापंस्यात् तस्मातस्याव्ययीभावाश्चेति।
त्येवर्तायंति॥अनव्ययमव्ययंभवतीसमूर्धसंज्ञाविज्ञानानुग्रस्वरनिवृत्तिर्भविष्यतीतिनार्थः॥तत्रोगोति॥सोवेतुस्वारिवाद्यासिद्धयामव्य
यसंज्ञायांपुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थंतेनकतिपयान्येवाव्ययकार्याणिभवंतीतिनार्थःपरिगणनेनेत्याहुःतेनोस्वचनमंतरेणादिशे

स॰८

भाष्ये
२५ शिसर्वनाम्नस्थानं नपुंसकस्येति चेदिति ॥ अस्मिन् सूत्रन्यासे दोषः सुटः स्त्रीपुंसयोरिति समासेन दोषत्रयं यथा प्रसज्यप्रतिषेधात् अयेषां पूर्ववत् सन्
पुंटान्तस्य णत्वं प्राप्नोति । अप्राप्तेर्वेति । प्रसज्यप्रतिषेधे न दोषः तत्र सुडिति प्राप्ति प्रापितिविधीयते न तद्धि सर्वत्र प्राप्तमिति प्राप्तिः नाम
अन्यत्र शि सर्वनामस्थानमिति निरवकाशो स्यात् नपुंसकस्य सुट्शिः संभवति । ननु चेयमिति ॥ यस्मादिरन्यथा प्रतिषेधयुक्तः पक्षः
, शि सर्वनामस्थानं सुड् नपुंसकस्येति चेत् न सिद्धि प्रतिषेधः ॥
शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्य । शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेत् नसि शि प्रतिषेधः प्राप्नोति । कुंडानिति वनानि वं
नास्ति शिति । असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्यः अनपुंसकस्येति । नहि नञो नपुंसकेन सामर्थ्यं [redacted] ॥ केन तर्हि
भवति नाप्नत्भवति नपुंसकस्येति ॥ यदा च हस्व तेशि सर्वनामस्थाने सुडनपुंसकस्येति चेत् न सि शि प्रतिषेधात् ॥ नायं प्र वेधः शिन्यप्राप्ति
सज्यप्रतिषेधो नपुंसकस्येति किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्यन्नपुंसकादिति नपुंसकेन व्यादास्य यदि केन विधायते तेन
भ विष्यति पूर्वेण न प्राप्नोति । अप्राप्तेर्वा ॥ अथवा अनेन तत्र प्राप्तिः तानि विधास्यते कुलानि ॥ अनेन तस्य विधिर्वा
भवति प्रतिषेधो नेति पूर्वा प्राप्तिः प्रतिषिद्धा तया भविष्यति ॥ ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिर्बाधेत । नो त्सहते प्रतिषिद्धा स कानि ।
तो बाधितुमित्युच्यते असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्य इति ॥ यद्यपि च वक्तव्यः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानां समासः इति यदयं
स्वामिन्नु हानि ॥ अपुनर्भवोऽञ्जोकाः सर्वाः हामीजीवाहानापति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वाद्भवि ऐश्वसद्गावतत्रवासात् सुडिति प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिर्बाधेत नामपि प्रतिषेधइति दोषः नो त्सहत इति अथवा दविनयपरिहारे एतत् स्पष्टवक्तं नादित्यधर्माय वै तर्हि तिष्ठानीमित्यर्थः तत्र स्त्रीपुंसयोरिति बहुव्रीहिः नपुंसकस्येति वचनं ज्ञापकं प्रसज्यप्रतिषेधेपि न स्यात् २५
मात्रोसतीति ॥

नवेति विभाषा । नवेति विभाषायामिति । समुदायस्यानुकरणवादनुकरणस्य चानुकार्येणार्थवत्त्वात् यदि केवले सतीति विभक्त्यर्थी प्रत्ययश्च
तदा विनियमाभावात् अमीमवत ॥ अथवा नवेत्यनुकार्यं यत् विभाषा कृतमन्त्यामितिव्याख्या ॥ तत्र लोके क्रियापदसंनिधानेन नञ्प्रयो
गो यो विकल्पः प्रतिषेधस्तस्य एवं संज्ञा स्यात् अन्यथा विभाषाप्रदेशे पुनर्वा शब्दो वेदादेशो स्यात् तो पुनरुक्तो प्रयोगः संज्ञाकर
णान्तरे शेषस्त्वेवं प्रत्यवस्था इति करणादिति कि यत इति करणं अनिमितं सुदृ इति यो सो करणे सिद्धेः समासः अक्रिय तत्र इति ॥ स्याः
नवेति विभाषा ॥ नवेति विभाषायामर्थसंज्ञाकरणं नवेति विभाषायामर्थस्य संज्ञाकरणं न शब्दस्यार्थे तत्र सेवायवती
ति कस्मात् किं प्रयोजनं । शब्दसंज्ञायां ह्यसंप्रत्ययो यथान्यत्र शब्दसंज्ञायां हि स्वं रूपं शब्दस्यासंप्रत्ययः स्यात् यथान्यत्रान्यत्रापि हि
शब्दसंज्ञायां शब्दस्य संप्रत्ययो भवति नार्थस्य तद्यथा अत्रदाधाघ्वदापतेर घुसंज्ञा प्रकृतिघुप्रदेशो घुग्रहणे घु शब्दस्य संप्रत्ययो भव
ति । नार्थस्य ॥ तत्र हि न कव्यं नवृह्नवा इति करणात् निर्दिष्टाः इति करणं क्रियते सो न ईशा भविष्यति ॥ किं पुनरिति
तिना आहो स्विद्गधिकारस्था भिक्षापि स्या ॥ कुतः लोकतः तद्यथा लो[redacted]केतो इत्यय मर
हेति गोशब्दादिति करणः प्रयुज्यमानो गोशब्दं स्वरूपादर्थात् प्रच्याव्य पदार्थे स्वरूपपदार्थकं करोति सौ
तस्या ह्यपदार्थकः संपद्यते एवमिहापि नवा शब्दादिति करणः प्रयुज्यमानो नवाशब्दं स्वस्मात् पदार्थात् प्रच्याव्य पदार्थको स्व
प स्मात् पदार्थात् प्रच्युतो यास्तो शब्दपदार्थकता तस्मान्नौकिकमर्थं संप्रत्याययति नवे तिपदन्ये ते ॥ नवेति यत्नवती यतइति ॥
त्यनिश्चो नभावेन निर्देशः शाब्दाधिकारादिति । अथ हास्य पदार्थेनैवोदकस्यवचनं शब्दार्थस्य लाभादित्यर्थः गौरित्ययमाहेति ॥ यद्यपि नित्ये
शब्दार्थसंबंधे प्रत्यक्षस्यार्थस्य वाचको नास्ति तथापि प्रसिद्धिवशादे तदभिधीयते अर्थपदार्थकता याः प्रच्युत इति । तत्र तत्स्वादावे
वस्वरूपपदार्थको गोशब्दः प्रयुक्तः स्वादस्यातुल्यमर्थमनभ्युपगमपि निशब्दो घोतयतीति पदार्थविपर्यासकारित्वम् व्यक्तौ । अर्थपदार्थ
कतेति ॥ संबंधेभावप्रत्ययः । सर्वथात्र प्रच्युतोर्थात् प्रच्युतो भवति ॥ ॥ अत्र ।

भा॰कै॰ समानशब्द प्रतिषेध इति। समानः शब्दो वाचको येषामर्थानां तेषामित्यर्थः। विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहाविति। विभाषाशब्देनापि न बलेन सहोर्थः प्रत्याय्यते
२६ अप्रसत्यवाची यो दिक्समास इति संप्रत्ययः स्यात्। तत्राहि दिशो नित्यत्वात् नत्रपुराणा आसेध वाचा शब्दो मिश्रो यदा शाला योग्य प्रदेशः दक्षिणापूर्वा शाला सा
वामिनवा नदाहं तामादित्यर्थः। संज्ञाकार्यं यं च प्रत्यय लक्षणं स्यात्। नवा विधि पूर्वकत्वादिति। प्रदेश वाक्यानि यत्र तत्र लोपे यं लाप्यवस्थाप्य –
ते प्रदेशेषु कार्या दिति विधाय विभाषा शब्दस्चारितो न वाक्यार्थं प्रम यति तद्वलो कवचि पात्‌ तार्था वा तेन तु प्रत्यय तार्थो वा नानि त्यक्तं वेदितव्य ॥

समानशब्द प्रति षेधः। समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। नवा कुटिकान वाघाटिकेति। किंचस्यात्‌ यत्र त्वा मा विभाषा संज्ञा स्यात्‌ विभाषा
दिक्समासे बहुव्रीहौ दक्षिण पूर्वस्यां शालायां अपि रक्तायां संप्रत्ययः स्यात्‌। नवा विधि पूर्वकत्वात्‌ प्रतिषेधसंप्रत्ययो यथा लोके नदा
कै एषदोषः किंकारणं विधि पूर्वत्वात्‌ विधाय किंचित्‌ प्रतिषिध्यते तेन प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति। तद्यथा लोके ग्रामे भवतां
भ॰ ८ वां नेति गम्यते। अस्ति कारणं येन वेति लोके प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति किंकारणं विलिङ्गाहि भगवान्‌ लोके निर्देशः क्रियते अ
भा॰५ ग्रहि समानलिङ्गो निर्देशः क्रियते प्रत्ययवाचिनः संप्रत्ययो भविष्यति तद्यथा ग्रामो भवता गन्तव्यो नः प्रत्यय इति गम्यते॥ इ
तस्त्वेन वनता नीम क्वचित्‌ व्याकरणे समानलिंगो निर्देशः क्रियते। अपि वा कारणं वाः प्रयोक्तुः सर्वासामभिसंबध्येत
वाच्यवाग्भवतां नीक्रव्या न वा। यस्मात्‌ वा शब्दो नाभिसंबध्यते पुनर्निर्वाश्य नतदा प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति। एवा
पूर्वं वतां भोक्तव्या न वेति गम्यते यस्मात्‌ पवा शब्दो नाभिसंबध्यते न पुनश्चात्र प्रत्यय वाचिनः संप्रत्ययो भवति। प
प्यापवापूर्वं भवतां भोक्तव्या प्रत्ययेति गम्यते। न चैवं विभाषा ग्रहणेन सर्वादीनि नामिसंबध्यते। दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वा
दीनि विभाषा भवंतीति किं तर्हि भवाति संबध्यते दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि सर्वनामानि विभाषेति ॥ ॥ ॥

अ नितिभिन्नलिंगो धिकरणमित्यर्थः। विलिंगत्वे नैव प्रविक्रियं लभ्यते। न तु प्रतिषेधवाचिनो नवा शब्दस्य लिंगयोगोस्ति। एतच्चैके हा॰ ०
ति। नैवं कथं चाकरणे समानलिंगो निर्देश इत्यर्थः। विभाषावेना सुरेति यद्यपि समानलिंगो निर्देश इत्याद्यपि भिन्नविधिकत्वात्‌ सामा ना १६
धिकरण्याभावः अपि चेति। न त्र सामर्थ्याद्विधेरावगतिः यदा अप्राप्ते विभाषा तेन वाक्यं पुरीष्यते तेनैव प्रत्यया यथोच्यते यदा न्यत्र प्र
ति गुरुर्लोके नति षेधार्थं पुन्यते तदा निषेधावगतिः न वेति त्रिया याः प्राधान्यादेव विभाषा ग्रहणेन संबध्यते नतु तदिमित्यर्थः इति

सिद्धा नित्यत्वामेति। विकल्प इत्यर्थ नवा शब्द एक निपातः प्रतिषेधवाची तस्य हेतोर्वा दानादिति भाव। पारेहा तेना भिधानाय न सूत्री हाभि
त्यसंबद्धं स्यादिति नोक्तं। सिद्धं त्विति। प्रतिषेधप्रतिषिद्धत्वात्‌ ततो विकल्पः संस्यतीत्यर्थः। विप्रतिषिद्धमिति। एकस्मिन्‌ वाक्ये विधिप्र
तिषेधयोर्विरोधात्‌ क्षिप्यर्थः। नवा प्रसंगेति। सामर्थ्याद्विधि प्रतिषेधयोर्विकल्पो भविष्यतीत्यर्थः। महता संज्ञेति तेन हाव त्र संज्ञिनो विक
ने॰ प्रदेशेषु

सिद्धा नित्यत्वं नुपपन्नं प्रतिषेधसंज्ञाकरणात्‌ विधेर नित्यत्वं नोपपद्यते प्रसावमुत्सुवत्तु शुशुवुः शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वि
युः किं कारणं प्रतिषेधसंज्ञाकरणात्‌ प्रतिषेधस्येयं संज्ञा क्रियते। तेन विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात्‌। सिद्धं तु प्रसज्य प्रति
षेधात्‌। सिद्धमेतत्‌ कथं प्रसज्य प्रतिषेधात्‌ प्रसज्य किंचित्‌ प्रतिषिध्यते तेनोभयं भविष्यति। विप्रतिषिद्धं तु। विप्रतिषिद्धं तु भवति
अत्र नेति यत्तेन भिधा येनाप्रसज्य तिके न निवृत्तिं करोति। नित्यत्वात्‌ प्रसंगसामर्थ्यादत्र प्रतिषेधविकल्पः। न वा एव
दोषः किं कारणं प्रसंगसामर्थ्यात्‌ प्रसंगसामर्थ्याद्विधिर्भविष्यति। अन्यत्र प्रतिषेध विधानात्‌ प्रतिषेधसामर्थ्याच्च प्रतिषेधो भवि
ष्यति अन्यत्र विधिविधानात्‌। तदेतत्‌ कथं भवति [redacted] प्राप्ते विभाषा। यदि प्राप्ते कृतसामर्थ्ये सूत्रे विभाषा
अपूर्वो वा विधिरिति कृत्वा प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात्‌। एवं तर्हि सिद्धं कथं [redacted] विभाषेति महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च ना
म यतो न लघीयः कृतं लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं। तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्‌ प्रयोजनं उभयोः संज्ञा यथा स्यात्‌ ने
ति वेति च। तत्र या ता वदप्राप्ते विभाषा तत्र प्रतिषेधस्तावत्‌ विकल्प्यते न त्वा वेत्येनेन विकल्पो भविष्यति। यदि प्राप्ते विभाषा तत्रा
भयमुपाश्रितं भवति नेति वेति वचनेन प्रतिषिद्धेचेत्येनेन विकल्पो भविष्यति ॥

प्रतिषेधा विप्रतिषिद्धमिति कैश्चिल्लप्रतिषेधः संज्ञोस्यानां संज्ञाकरणमनर्थकं स्यात्‌। विभाषाप्रदेशेषु नेत्येव ब्रूयात्‌। तत्र समुदा
यात्‌ प्रवृत्ते विभाषाप्रदेशेषु विकल्पः प्रतिषेधापत्तिर्हेतोः। अप्राप्तविभाषासु च प्राप्त्यभावात्‌ प्रतिषेधस्य व्यापारात्‌ विकल्प एव
पति षते

भाके· एतमयीति॥यद्यपिविरुद्धयोरेकांतात्क्रियतेतथापिप्रदेशेयुगपद्विरोधात्प्राप्तावभावो विधात्तस्याभावो विधात्तुं न शक्नोतेइत्यर्थः।
सिद्धेत्वानि॥भेउभयत्रविभाषासुप्रतिषेधेनसमीकृतेविषयेपश्चाद्विकल्पःप्रवर्त्ततइत्यर्थः यदि तु पूर्वं विकल्पः प्रवर्त्तेत पश्चात्प्रतिषेधः
१० तदाविकल्पप्रवृत्तिरनर्थिकैवस्यात्॥आनुपूर्वीचसंज्ञाविधावाश्रिता॥सैवप्रदेशवाक्येष्वाश्रीयते॥यत्रविभाषायांवेयंसंज्ञाप्रा
प्तविभाषायामप्राप्तविभाषायांचसंज्ञाकरणस्यानुपयोगात्।तथाहि॥प्राप्तविभाषासुपक्षेनिवृत्तिःक्रियतेपक्षेप्रवृत्तिःसिद्धैव॥
अप्राप्तविभाषासुचपक्षेकार्यस्यप्रवृत्तिःक्रियतेपक्षांतरेत्वप्रवृत्तिःसिद्धैवेतिनास्तितत्रसंज्ञाफलं॥विभाषाग्रहणमनुपादिसिद्धि

एवमपिविधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनानुपपत्तिर्विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनंनोपपद्यते शुश्रूषुःशुशुवतःशुशुवुःशिश्वा
यशिश्वियतुःशिश्वियुः किंकारणंप्रभवतिनेतिचेन्नप्रतिषेधःभवतीतितेचेत्प्रतिषेधोनप्राप्नोति॥नेतिचेन्नविधिःनेतिचेद्वि
धिनंसिध्यति॥सिद्धंतुपूर्वस्योत्तरेणबाधितत्वात्॥सिद्धमेतत्कथंपूर्वोविधिरुत्तरेणविधिर्बाध्यतेइतिकृत्वाणोर्थनिर्देशार्थं
स्यक्रम ॥ ॥

मुखेनविभाषाकृतिःप्रवर्त्ततेपितत्रैवसंप्रसारणंविभाषास्यात्तदानित्यत्वादिवत्त्वेत्समेवस्यात्॥अथप्रतिषेधमुखेनप्रवृत्तिःतदापिकि पम·
त्वेवविकल्पस्यानितिचेत्तुनस्यात्संज्ञाकरणेतुपूर्वंप्रतिषेधेकृतेतुप्रवृत्तेपश्चाद्विधिमुखेनसर्वत्रपक्षेसंप्रसारणप्रवर्त्तनादिष्टंसिध्यति॥यदात्तु १०
प्रतिलक्षणंभेदेनविभाषात्वेरित्यस्यव्यापारःकाचिद्विधिमुखेनकाचित्प्रतिषेधमुखेन॥तदासंज्ञाकरणमंतरेणापिसिध्यतीतिआशिष्योयं
गइतिवक्ष्यते। आशिष्योगावरित्वादिति ॥ ॥ ॥

साध्वनुशासनइति॥साध्वत्वप्रतिपादनार्थत्वाच्छास्त्रस्यसाधकत्वस्यैवप्राधान्याद्विकल्पेनसंबंधःस्यात्॥नतत्संगमनानांसमासतांज्ञारिताभे
तिभावः तत्सविभाषाश्वेरित्यस्यायमर्थःस्यात्विभाषयाश्वयतेःसाधकसंप्रसारणंभवतिपक्षेनसाधिता।आतकयःसाधुरिति।वयमभ्यासस्य
सन्निधौमस्यमेचोपादीयते॥नचैवंहीति॥सर्वदात्वस्यसाध्यत्वेनोभयरूपतामित्यर्थः॥द्वैधाप्राप्तिपुतिरिति॥साधकत्वविकल्पनेविभाषाग्र
हणस्योपयुक्तत्वात्।शिश्वियतुरित्यादिरूपंनसिध्यतीत्यर्थः॥यस्यपुनरिति॥एवंमन्येव्याकरणेनैवशब्दःउत्पाद्यतेतस्मातेनविभाषा

साध्वनुशासनेस्मिन्शास्त्रेयस्यविभाषाप्राप्तस्यसाधुत्वं॥साध्वनुशासनेस्मिन्शास्त्रेयस्यविभाषाक्रियतेतस्यविभाषासाधुःस्यात्।
समासश्चेत्कोविभाषाक्रियतेतेनसमासस्यैवविभाषासाधुत्वंस्यात्॥अतःकायःसाधुःसप्रयोगेस्यत्॥असाधुतंप्रयोक्तैवनैवहि
कदाचित्॥राजपुरुषइत्येतस्यासमस्यावस्थायामसाधुत्वमिष्यतेअपिचाद्वैधाप्रातिपदिकद्वैधंशब्दानामप्रतिपत्तिःस्यात्तथा
सप्तपुनर्विभाषाप्रदेशेषुद्वैधंशब्दानांप्रतिपत्तिःस्यादित्येतन्नसिध्यति यस्यपुनःकार्याःशब्दाःविभाषाःसोसमासंनिर्वर्त
यति॥यस्यापिनित्याःशब्दास्तस्याप्येषदोषोनभवति॥कथं॥नाविभाषाग्रहणेनसाधुत्वमभिसंबध्यते।किंतर्हिसमाससंज्ञा
भिसंबध्यतेसमासइत्येषासंज्ञाविभाषाभवति।तद्यथाने ध्रुवः।पुरुषविभाषितःपेध्योनहान्विभाषितश्रितेनेताद्विवार्यते॥
अनहात्रानहानिति।किंतर्हिआलब्धव्योनालब्धव्यइति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यहणेनापूर्वेणेनविधेयत्वात्संप्रसारणमेवविकल्प्यतइतिद्वैधंप्रतिपत्तिःशब्दानांसिध्यतीति॥यस्यापीति॥साधकत्वस्यापीत्येवलोदविकल्प
नात्कणामेवविकल्पः तद्यथेति।पशुलाभालाभयोर्विकल्प्यत्वात्॥क्रियाविकल्प्यते॥नन्वत्रश्रौतेनचसंज्ञाप्रयाभावाभावतद्विध्यतेइति।
रहतत्कंसंज्ञाभिसंबध्यतइतितत्सविशेषःनैष्टोपन्नहहत्रैवाक्यपोर्मुख्यार्थभेदान्मित्रार्थत्वमाश्रित्योक्तं॥अत्यत्रतुल्यवेक्षेकार्थं
भावभेदाद्वित्रार्थत्वमाश्रित्यैकार्थाभावेएवसंज्ञायाभावाभावौनेष्येतेइत्यक्रमित्यविरोधः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नित्यवादी कार्यपक्षेहू षणमाह ॥ कार्येष्विति ॥ युगपद्वृत्वे युगपत्षष्ठीचतुर्थ्यौ इति द्वंद्वः कृतः अन्वाचयः समुच्चयो वा भिमतो यस्य सकारेणास्वतितत्वे
नवगृहीतान्यस्य कार्याः शब्दाः संप्रयोगानिरूपणे हि भाक्तत्वात् अवाच्यतिरेकादीनां युगपदन्यस्त्रिः प्राप्नोति ॥ न चैकस्य घटति ॥ ननु न वर्हितेऽपि प्रशब्दः
प्रवर्तेत सत्यं अंतरालस्थमन्वेस्य नंतर्यमारोप्यतत्रप्रत्याहृत्प्रयोगः तिर्दिष्टग्रहणं ह्यानंतर्यार्थमिति कुतोऽव्यवहितस्य प्रयोगः कथं त

कार्येषु युगपद्न्वाचयेयोगपद्यं ॥ कार्येषु षष्ठे युगपत्पदन्वाचयेन चयेन चयक्रुच्यते तस्य युगपद्वचनतो प्राप्नोतितव्यत्र न्यानीय
ः इकमंइकादितियस्य पुनर्नित्याः शब्दाः प्रयुक्ता नाम सौ साधुत्वमन्वावशे ॥ ननु चयस्यापि कार्याः तस्य व्येवनदोषः कथं
प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते ॥ न चैकस्याः प्रकृतेरनेकस्य प्रत्ययस्य युगपत्परत्वेन संभवोऽस्ति ॥ नापिक्रमः प्रत्ययमाला
प्राप्नोति ॥ किं तर्हि कर्तव्यमिति प्रयोक्तव्ये युगपद्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगः प्राप्नोतीति तेषद्दोषः अर्थगत्यर्थः
शब्दप्रयोगः अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते तत्रैकेनोक्तत्वात्स्यार्थस्य द्वितीयस्य च प्रयोगेण न भवितव्यं
उक्तार्थानामप्रयोगइति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ द्वितीयस्य ॥ ॥ ॥ ॥

ह्ठिन्न्मेका प्रकृतिर्द्विवचनजस्ता ततस्तव्यतात्कृतेरेकत्वादेस्माद्वयस्याद्वा न तर्ह्यप्रादोषः तव्यादयस्त्वेकाकृतिप्रत्ययैरनवर्त्तिः ॥ नापि ब्रूम
इति ॥ एकस्याः प्रकृतेः सर्वे भवंतीति न ब्रूमः किं तर्हि प्रत्ययांतरेण यत्कृत्यं तरस्माद्धेयात्कर्तव्यमिति प्रयुक्ते तेकर्णादी नामपि प्रयोगः प्राप्नो एष।
ति ॥ अर्थगत्यर्थगत्यर्थइति ॥ तव्यत्र न्यानीयरीत्यस्मान्नद्भवान्पूर्वान्तरणपुष्पवंतेप्रतिपादकत्वान्नैवातो ज्ञस्यद्भवति भावकर्मणोरित्यादीनि १८
तत्र कर्तव्यशब्देन तस्यार्थस्य प्रतिपादितत्वात्करणीयशब्दो न प्रयुज्यते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आचार्येति ॥ आचार्यस्य देशस्य सपुनः पुनः संकीर्तनामाचार्यदेशशीलनं तत्र तस्य शब्दस्य तद्विषयत्वमेव स्यात् सर्वप्रयोक्तृप्रसंगो ग्रा
लवाच्योऽनियमार्थं स्यात् यस्य पुनरित्रिति ॥ अनादित्वाच्छब्दव्यवहारस्य नित्यपक्षे नास्ति प्रयोक्तृनियमः को वलं गालवः स्मर्तव्ये न तन्नि
दिष्टोऽस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रतिपादयितुमिति ॥ पूजार्थमाचार्यग्रहणं शास्त्रस्येदानादेयप्रतिपादकत्वात् पूजाभावात् कीर्त्यर्थमिति
कीर्तिमत्यातेषां स्वशिष्यवस्थानं स्थिरं भवति अर्थं ग्रहणं आदीनां ॥ ननु चयस्यापीति कार्यपक्षेऽपि पूजाशका तेव्याख्यातुं यस्माद्गालवपु
चेनह्रस्वत्वं प्रयुक्तं तस्मात्तमपि प्रयुंक्ष्येति स्तुत्यर्थो वादः स्यादित्यर्थः ॥ इदानीं कार्यपक्षे दूषणमाह ॥ तत्कीर्तनइति ॥ कार्यपक्षे य
आचार्यदेशशीलने च तद्विषयत्वं ॥ आचार्यशीलनेन देशशीलनेन च यदुच्यते तस्य तद्विषयता प्राप्नोति इको ह्रस्वो ड्यो गा
लवस्य प्राच्यामस्त्वाद्फिलबहुलमिति ॥ गालवा एव ह्रस्वत्वं प्रयुंजीरन्प्राच्चैव हि फिन्स्यात् ॥ तद्यथा तमदर्शयन्ति तस्य चसमन्त
हनमवाप्यत तस्मान्नाम ग्रामः पंचावस्थेनु होतिय यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः गालवग्रहणं तस्य पूजार्थं स्यात् देशग्रहणं च कीर्त्य
र्थं ननु चयस्यापि कार्याः शब्दास्तस्यापि गालवग्रहणं पूजार्थं स्यात् देशग्रहणं च कीर्त्यर्थं ॥ तत्कीर्तने हेतुः अप्रतिपत्तिः तं
कीर्तने च द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यात् अस्मपुनराचार्यग्रहणे देशग्रहणे च द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यादिति तत्रनास्ति
भ्राते अशिष्यो वा विदितत्वात् अशिष्यो वा पुनरयं योगः किं कारणं विदितत्वात् यदनेन प्रोक्तो न प्राप्यते तेन स्यार्थस्य विदि
तत्वात् येऽपि ह्येतां संज्ञां नारभंते तेऽपि विभाषेत्युक्ते अनित्यत्वमवगच्छंति ॥ कास्वल्वपि संज्ञामनारभमाणा विभाषेत्य
क्ते अनित्यत्वमवगच्छंति तद्यथा प्रेष्यः प्रैष्यः वृद्धिर्भाविताम्रैष्योनवृद्धिर्भाविता इति आलबुर्वो गालवबुद्ध्यतिगम्यते ॥ आचार्य
स्वल्वपि संज्ञामनारभमाणो विभाषेत्युक्ते तमर्थं संप्रत्याययति बहुलं मन्यतरस्याम् अन्यथा वा एकेषामिति ॥ ॥ ॥ ॥
मर्थः स्यात् यस्माद्गालवेन ह्रस्वत्वं प्रयुक्तं तस्मात्प्रयोक्तं तस्मात्प्रयोक्तव्यमिति ॥ तन्न ॥ अशुद्धत्वस्य विकल्पो न स्यात् ॥ नित्यपक्षेतु गालवो ह्र
स्वस्य स्मर्ता अन्यो दीर्घस्येति स्मर्तृनुसंधानद्वारेण विकल्पः सिध्यतीति नित्यपक्ष एव युक्तः ॥ अशिष्यो वेति ॥ वारभ्योऽविकल्पे तेनात्र
तिप्सेनु भयत्र विभाषार्थं संकल्प्यं व्यक्तिमद्वेतुलस्यते देनलक्षणाभेदात्प्रकाचितर्कैश्चितलक्षणांविधिमुखेन प्रवर्तते कचित्प्रतिषेध

अन्यत्र पौष्टिकाय वा हितौ नीलकण्ठः

भा॰के॰
१९

अप्राप्तइति॥ अधिकारोयं त्रिसंशयाइति त्रिष्वर्थेषु संशयोयस्तु तान्त्रिसंशयाः ह्रेहेचेति॥ प्रकरणार्थमेतदुपात्तं प्रथमचरमतयत्वत्र
तपग्रहणोसंशयः॥ तत्रतपराद्देनप्रयोजनं सर्वनामसाम्यसंज्ञाया मित्तिवान्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वा॥ केवलस्यप्रयोगाभावादत्तस्येन्द्रस
र्वनामत्वसंभवात्॥ प्रत्ययग्रहणाय भावपाचात्तदंतविधिः॥ तत्रपादिसर्वादिग्रहणेनतयान्तं विशेष्यते॥ नेमशब्दोः व्यभिचारात्त्र
र्थमाद्यस्तुसंभवात्तविशेष्यं तेनतदोभयशब्दस्यजसिति त्यान्संज्ञाविभाष्यतइति प्राप्तविभाषास्याः॥ अथसर्वादीनीति निर्दिष्टंपूर्वेवि

अप्राप्तोत्रिसंशयाः इत्युक्तेसंख्याविभाषा अयुक्तमिष्यायः अप्राप्तेतादृश्यायःत्रिसंशयारक्तभवंति॥ प्राप्तेउभयत्रवेतिा
ह्रेहेविभाषातत्रापि॥ प्राप्तेअप्राप्तेउभयत्रेतिसंदेहः कथंचप्राप्तेकथं वाप्राप्तेकथंवोभयत्र॥ उभयशब्दः सर्वादिषुपाठ
तेतपपञ्चात्पत्वादेशः क्रियतेनेनत्वान्नित्येप्राप्ते॥ अन्ये वाप्राप्तेउभयत्रेवेति अप्राप्ते॥ अथवप्रत्ययांतरंयदिप्रत्ययां
तरंउभयीतीकारोनप्राप्नोति॥ माभूदेवंमात्रचरत्येवंभविष्यति॥ कथंमात्रजितिनेदंप्रत्ययग्रहणं किंतर्हि प्रत्याहा
रग्रहणं॥ क्वसंनिविष्टानां प्रत्याहारः मात्रशब्दात्प्रभृतिआग्रयचश्चकारात्॥ यदिप्रत्याहारग्रहणंकतितिष्ठतिअत्रा
पिप्राप्नोति॥ अतडतिवर्त्तते एवमपितैलमात्रापृच्छमात्रा अत्रापि॥ प्राप्नोति॥ सदृशस्याप्यसंनिविष्टस्यनभविष्यति
प्रत्याहारेणग्रहणं॥ ॥ ॥

प्रतिषेधश्चतस्यः प्राप्तविभाषा॥ अथपरविप्रतिषेधस्तदोभयत्रविभाषा॥ प्रत्ययांतरमिति॥ आदेशपक्षेपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यइतिप्र रा॥०
त्ययांतरपक्षआश्रितः॥ उभादुदात्तोनित्यमित्यत्रतयस्येतिनानुवर्त्ततइतिप्रत्ययांतरमयचभवति॥ तैलमात्रेति॥ प्रत्याहारेसतिच
कारेणमात्रशब्दोतविशेषितइतिभूवामात्रुवसिनसिभ्यश्च त्रितित्रंतंतादिमात्रशब्दानविप्रसंगः॥ सदृशस्यापीतिप्रमाणेगोत्संग १९
नात्रमेवोमात्रचिहितः सप्रत्याहारेणगृह्यतेत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ऊर्णोर्विभाषेति॥ विभाषोर्णोरितिसूत्रेयप्रयसंयोगादिदृक्किरित्यत्रानुवर्त्ततेऊर्णोश्चासंयोगांतएवेसत्संयोगग्रहणाद्धाक्याभेदेनोर्णोप
रस्येडादेर्विशेष्यनिमित्तं किंतु प्राप्तविकल्पस्ततः प्राप्तविभाषा॥ इडुपजीवनार्थंतुस्वानांतरेसूत्रंपठितं अथतत्रसूत्रेनानुवर्त्ततेपूर्वविप्रति
षेधश्चततोः प्राप्तेविभाषा॥ अथपूर्वविप्रतिषेधस्तदोभयत्रेतिसंशयः अन्यद्धइति॥ व्यपदेशातिदेशोयमितिकित्वङित्वयोर्भेदः॥ ए
कंचेदिति॥ कार्यातिदेशपक्षेगुणनिषेधस्यकार्यस्यैकत्वादेकत्वमनयोरित्यर्थः॥ प्रोर्णुवीति॥ लडुत्तमैकवचनं॥ सार्वधातुक

ऊर्णोर्विभाषा॥ प्राप्तेअप्राप्तेउभयत्रेतिसंदेहः कथंचप्राप्तेकथंवाप्राप्तेकथंवोभयत्र असंयोगाल्लिट्कित्तइतिवानित्ये
प्राप्तेअन्यत्रवाप्राप्तेउभयत्रवेति अप्राप्ते॥ अन्यद्धिकित्वं अन्यद्ङित्वं॥ एकंचेन्ङित्किन्तो॥ यद्येकंङित्किन्तोततःसंदे
हः अथाहिनानास्तिसंदेहः॥ यद्यपिनानाएवमपिसंदेहः कथंवाप्रोर्णुवीतिसार्वधातुकमपिदितिङित्त्वेप्राप्तेअन्यत्रवा
प्राप्तेउभयत्रवेति॥ अप्राप्तेविभाषापपमनेः॥ प्राप्तेअप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः कथंवाप्राप्तेकथंवाअप्राप्तेकथंवो
भयत्रगंधनइतिवानित्येप्राप्तेअन्यत्रवाअप्राप्तेउभयत्रवेतिअप्राप्तेगंधनइतिनिवृत्तं॥ अनुपसर्गाद्वाप्राप्तेअप्राप्ते
उभयत्रवेतिसंदेहः कथंचप्राप्तेकथंवाप्राप्तेकथंवोभयत्रहत्रिसारताद्यनेषुक्रमइतिवानित्येप्राप्तेअन्यत्रवाप्राप्ते
उभयत्रेवेति॥ अप्राप्तेत्वादिविनिवृत्ते ॥ ॥

मापिदित्यत्रपदितिभाष्योर्णोरित्येतद्वाक्यभेदेनसंबध्यते ततः॥ प्राप्तेविभाषा॥ अथासंबंधः पूर्वविप्रतिषेधस्ततउभयत्रविभाषायरवि
प्रतिषेधेत्वप्राप्तेविभाषोपपमनइति॥ यदागंधनांगपुपपमनंतत्रगृह्यतेतदाप्तेपूर्वविप्रतिषेधेत्वप्राप्ते॥ परविप्रतिषेधेउभयत्रेतिसंशयः।

भा॰कै॰ प्रातिरिति॥ चर्मादिभ्यः प्लदा मृगात् योग्राह्याः॥ निवृत्तमिति॥ तत्रिहृ त्रौचर्गा शालाचर्मादिभ्यः प्रत्ययः तृतीयः॥ प्रत्ययं प्रत्यादिति वेति॥ क
१० थं पुनः प्रत्ययान्ताः शब्दरूपां तस्मुक्तानु पादिप्व्यपदेशं लभंते॥ सनाद्यन्ता धातव इत्यत्र पदार्थमर्थाभ्यां व्याख्या यत्ते धातवः सनाद्यन्ता भ
वंतिधातुत्वा मेतावयवा स्सनाद्यो भवंति॥ प्रत्ययसमाप्तानां च्छ्राद्यः तदा पूर्वोक्तदोषाभावः प्रत्ययांतादिति॥ सनाद्यंता धातव इत्य
पयोगः संज्ञासंबंधार्थ इति भावः॥ भावकर्मणोरिति वेति॥ विभावकर्मणोरित्यत्र तत्रैव प्रदिदीयते ततेत्यतत्समनुवर्तते सार्व

विभाषा तृसमृगारीनां प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः कथं वा प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वो भयत्र जातिरप्राणिनामि
तिवा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति॥ अप्राप्ते जातिप्राणिनामिति निवृत्तं॥ उभविरुद्धगृभ्योरन्यतरस्यां प्राप्ते
अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः कथं वा प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र प्रत्ययांतादिति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अ
प्राप्ते उभयत्रे वेति॥ अप्राप्ते॥ प्रत्ययांतात्वात् तत्राप्राप्ति॥ दीपादीनो विभाषा॥ अप्राप्ते कूलं ईति हि वर्तते॥ एतेउभयत्र प्राप्ते ४
वेति संदेहः कथं च प्राप्ते कथं वा प्राप्ते कथं वोभयत्र॥ भावकर्मणोरिति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति॥
अप्राप्ते कर्तरीति निवर्तते॥ एवमपि संदेहः स्यात् प्येवा कर्तरि कर्मणि वेति॥ नास्ति संदेहः सकर्मकस्य कर्तरि कर्म वद्भव
ति॥ अकर्मकाश्चापदे पदः प्राविशेषो यत्कर्मणः सकर्मकाभवंति॥ कर्मीयदिष्टान्विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रि
अकर्मका१ यार्णां समवंतिकर्तृस्थभावकाश्चादयः ॥ ॥
येन संबंधः पृथक्कात्सामर्थ्याज्जरसाप्राप्तविभाषा अत्र अनानुवर्ततेपरविप्रतिषेधश्च तदा अप्राप्तविभाषा पूर्वविप्रतिषेधेनोभयत्रेति संशयः एप॰ [illegible]
अकर्मकाश्चेति॥ यथा वेत्युधीः सकर्मकास्तथाप्येकपरिहारो यस्यासार्थमेतदुक्तं॥ लोपसर्गारति॥ अर्थांतरश्चलितादल्भवति व इति भावः २०
कर्तृस्थभावकाश्चेति॥ अथः कर्तृयकीत्यत्रतायते स्वयमेव पक्वद्याह्नतं॥ तस्याप्यर्थ इति ताकर्मस्थभावकत्वमिति नाम्नि ते नास्य विरोधः॥

आक्रोशाय इति निवृत्तमिति॥ पूर्वे प्रतिषेधश्चेति भावः॥ तत्कारी नामि॥ आक्रोशस्त्रस्यत्रप्रच्छीनानुवर्तेते ततोयसंशयः॥ एकहलादौ

विभाषाप्रेप्रथमपूर्वेषु॥ प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वो भयत्र आक्रोश इति व नित्य
प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति॥ अप्राप्ते॥ आक्रोशाय इति निवृत्तं॥ तत्कारीनां विभाषा॥ प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः
कथं वा प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र आक्रोश इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति॥ अप्राप्ते॥ आक्रोश
इति निवृत्तं॥ एकहलादौ पूरयितव्येन्यतरस्यां॥ प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभय
त्र उदकस्योदः संज्ञायामिति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति॥ अप्राप्ते॥ संज्ञायामिति निवृत्तम्॥ ष्यादेशे त्रिपरा
तस्यान्यतरस्यां प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र॥ स्त्रीति वा नित्ये प्राप्ते अ
न्यत्र वा अप्राप्ते॥ उभयत्र वेति॥ अप्राप्ते॥ स्त्रीति निवृत्तं॥ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा॥ प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सं
देहः कथं च प्राप्ते कथं वा प्राप्ते कथं वोभयत्र॥ वादिभिर्योग इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति॥ अप्राप्ते॥
वादिभिर्योग इति निवृत्तं॥ ओतः श्यनि विभाषा प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः कथं च प्राप्ते कथं वा प्राप्ते कथं वोभय
त्र यङीति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति॥ अप्राप्ते यङीति निवृत्तं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विति॥ प्रत्ययितव्यस्य चास्ति संज्ञा उद्यानमिति वादिभिरिति॥ प्रतिषेधस्याप्राप्तविभाषा आरभ्यते॥ विधेस्तु प्राप्ते विभाषैव॥ यङीति वेति॥
यङ्लुकि कृते अस्य शिवः संभवति नेति तरति॥ अत्र च यस्याधिकं इतिवेतिपदं लुक् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ना॰कें॰ प्राप्ते वेति। प्रकृतानुदृत्या प्राप्तविभाषाव्यवतिष्ठते॥ अन्यत्रवेति। विप्रवदंतिशङ्कनयत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधश्चयतीति भाव॥
२१

प्राप्ते चा॥ स्तत्रसंख्याविभाषा अनुक्रमिष्यामः प्राप्ते तादृश्याः त्रिसंशयाः स्फ भवंति। प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्रेति। विभाषा विप्रलापे। प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्रवेति संदेहः कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। म्नक्षवात्रामिति वानित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्रेति॥ प्राप्ते म्नक्षवात्रामिति हि वर्तते॥ विभाषोपयरेन प्रतीयमाने प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र॥ स्वरितञितश्च तिवा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र अप्राप्ते उभयत्रेति प्राप्ते॥ स्वरितञितश्चेति हि वर्तते। तिशे त्रयी विभाषा हृञि॥ प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति॥ संदेहः कथं च प्राप्ते कथं वा प्राप्ते कथं वोभयत्र अंतर्द्धावितिवा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्रवेति॥ प्राप्ते अंतर्द्धाविति हि वर्तते॥ अधिरीश्वरे विभाषा हृञि प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्रवेति संदेहः कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र॥ रीश्वरे इति वानित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्रवेति॥ प्राप्ते॥ अधिरीश्वर इति हि वर्तते स्वित्कर्तर्थस्य विभाषोपसर्गाः प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्रवेति संदेहः कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। तदर्थस्येति वा नित्ये अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्रवेति। प्राप्ते। तदर्थस्येति हि वर्तते ॥ ॥ ॥

विभाषोपपदेनेति॥ कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विषये आत्मनेपदं भवतीत्येवं प्राप्तविभाषा व्यवतिष्ठते। अथ तु तदर्थद्योतनाया आत्मनेपदं क्रियते तदोपपदेनैव द्योतितत्वात् प्राप्तविभाषा स्यात्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ग्रम॰
२१

भा॰प्र॰ गतिबुद्धीति। अत्र विपूर्वो हरतिर्गत्यर्थोऽभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थः करोतिः क्वचिदकर्मकः यथा विकुर्वते सैंधवा इति॥ यदीति वेति॥
२२

उभयत्र च॥ स्तत्र संख्याविभाषा अनुक्रमिष्याम उभयत्र तादृश्याः त्रिसंशयाः स्फ भवंति॥ प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्रवेति॥ हृक्रोरन्यतरस्यां प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्रवेति संदेहः कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णाविति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्रवेति उभयत्र प्राप्ते तावत्। अभ्यवहारयति सैंधवान्॥ अभ्यवहारयति सैंधवैः विकारयति सैंधवान् विकारयति सैंधवैः अप्राप्ते हरति भारं देवदत्तः हारयति भारं देवदत्तं हारयति भारं देवदत्तेन॥ करोति करं देवदत्तः कारयति कटं देवदत्तं कारयति कटं देवदत्तेन॥ तयादि विभाषा सा कास्ते प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्रवेति संदेहः कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र यदीति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्रवेति उभयत्र प्राप्ते तावत्॥ अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः यत्कश्मीरेषु वसाम यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे॥ यत्तत्रौदनमभुंज्महि॥ अप्राप्ते॥ अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान् गमिष्यामः कश्मीरान् अगच्छाम तत्रौदनं भोक्ष्यामहे तत्रौदनमभुंज्महि विभाषा श्वेः प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्रवेति संदेहः कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र किति इति वा नित्ये अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्रवेति। उभयत्र प्राप्ते तावत्॥ शुशुवतुः शुशुवुः शिश्वियतुः शिश्वियुः अप्राप्ते शुशाव शुशविथ शिश्वाय शिश्वयिथ॥ विभाषा संघुषास्वनां संपूर्वात् घुषेः प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्रवेति संदेहः कथं च प्राप्ते॥ कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्रेति घुषिरविशब्दन इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र उभयत्र प्राप्ते तावत् संघुष्टा रज्जुः संघुषिता रज्जुः अप्राप्ते संघुष्टं वाक्यमाह संघुषितं वाक्यमाह॥ आङः स्वान्तध्वनेः प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्रवेति संदेहः कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र॥ इति क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्रवेति उभयत्र प्राप्ते तावत् आस्वान्तं मनः आस्वनितं मनः अप्राप्ते आस्वान्तो देवदत्तः आस्वनितो देवदत्त इति॥ इति भाष्याभावत्यते नालिवेशवितेना कारण प्रतिषेधे प्राप्तत्वमर्थं स्वद्र्तपदि प्रतिषिद्धपदेवपञ्चोत्यादि न विचारितं॥ इति महाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकं॥ दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थं कृतं॥ इत्युपाध्यायजञ्जटपुत्र कैयट ॥

इति महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमपादे षष्ठमाह्निकं ॥ ग्रम॰ वेति ४
२२

इग्यणः । पक्षद्वयस्यापि लिङ्गदर्शनादुभयोः संज्ञित्वेस्मिन्नेकस्मिन्वाक्येऽनुपपत्तेरेकतरपक्षाश्रयणे सर्वकार्यासिद्धिप्रसङ्गात्प्रश्नः । किमियमिति
। वाक्यशब्देन वाक्यार्थ उच्यते इग्यण इत्यत्र भवतीत्यध्याहारादिग्यणो भवतीति योयं वाक्यार्थः स संज्ञेत्यर्थः । अथवा वाक्यस्यैवेयं संज्ञा तूत्पत्तिपा वा
रण दितं च वाक्यं स्वार्थं प्रतिपादयति [redacted] । यणः [redacted] स्थाने य इग्वर्णः स संप्रसारणसंज्ञः प्रतिवर्णसंज्ञापक्षः वर्णविधिरिति [redacted] वर्णाश्रयो

इग्यणः संप्रसारणम् । किमियं वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा क्रियते इग्यणः स्थाने इत्येतद्वाक्यं संप्रसारणसंज्ञं भवतीति आहोस्विद्वर्णस्य इग्यो यणः स्थाने
वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति कश्चात्र विशेषः । संप्रसारणसंज्ञायां [redacted] वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिः संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा
चेद्वर्णविधिर्न सिध्यति संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति नह्यवाक्यस्य संज्ञायामेव निर्देश उपपद्यते ना
प्येतयोः कार्ययोः संभवोऽस्ति । अस्तु तर्हि वर्णस्य वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिः वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिर्न सिध्यति ष्यङः संप्रसारणमिति सर्वहिताय ए
दिग्दुत्वम् । यस्य संज्ञा क्रियते अथापि कथंचिद्विलभ्यते केनासौ यणः स्थाने स्यात् अनेनैव सोऽयं वक्ष्यामि तेन तदितरेतराश्रयं भ
वति इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक उभयसंज्ञात्वस्य यदयं विभक्तिविशेषैर्निर्देशं करोति
ष्य संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति संप्रसारणं भवतीति तेन ज्ञायते उभयोः संज्ञा भवतीति यत्तावदाह संप्रसार
णात्परः पूर्वो भवति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति तेन ज्ञायते वर्णस्य भवतीति यदप्याह ष्यङः संप्रसारणमिति तेन ज्ञापयते वाक्यस्य सं वि
ज्ञा भवतीति ॥ ॥

विभक्तिविशेषनिर्देशः । न ह्यविति वाक्यार्थे वर्णो वा पञ्चम्यभावात्तस्य चास्य तस्य स्थानित्वासंभवादित्यर्थः । उत्तरे भवति कार्यप्रसङ्गेन लभ्यते तिस्य षष्ठ्या लभ्यत इति
दुर्लभत्वमुक्तं केनोक्तमिति लोके शब्दो भवति संप्रयोगे स्थितस्य तु यणः स्थानिकत्वं शास्त्रप्रमाणतयाप्यमित्यर्थः भाविसंज्ञाविज्ञानं तु परिहारान्तराभिध
ानमन्तरेणोक्तं उभयसंज्ञात्वस्येति उभयोः संज्ञा उभयसंज्ञा तस्याभावः उभयसंज्ञात्वं । तत्राहुरेकशेषाणामन्यतमाश्रयेणोभयोः संज्ञासिध्यति।

१

भाकै यथा काका इति ननु काकुलाभिसंबंधात् काकः अन्यत्रोक्तं ये नैव हेतुना एकः काकः तेनैवापरोपीति नैष दोषः यदनुबन्धात्तत्राभिव्यंजकसंख्या
नविशेषः काको भवति निर्ज्ञातं यत्तस्य काकात्तत्क्रमभवतीति तदेतदुक्तं एवमिहापि संप्रसारणाज्ञाततत्वात्तु पश्चाद्गृहीतापितात्कछ न भवतीति भावः। ध्रं
प्रविशतीति प्रवेशनक्रिया कर्मयोग्यमात्रेऽपि ततः प्रवेशनं भवाद् दूरप्रतिपत्तिः एवं विधिरिति कर्मयोग्यं क्रियामात्राश्रियतम शक्तिः प्रक
का१ मिति२ णानैद्३

अथवा पुनरस्तु वाक्यस्यैव ननु चोक्तं संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्दुर्गाविधिरिति नैष दोषः यथा काकात् तत्काकश्येनात् त्रातः
श्येनः एवं संप्रसारणाज्ञातं संप्रसारणमिति यत्तत् संप्रसारणाज्ञातं संप्रसारणं तस्मात्परः पूर्वो भवति तस्य दीर्घो भवतीति अथवा
वाक्येषु इश्यते हि वाक्ये करेशाश्रयं ज्ञानं पदेषु पदैकदेशानां वाक्यैकदेशान् प्रविशति प्रविशत पदानि पदैकदेशं त्रो १
दत्तः सत्यभामा भामेति एवमिहापि संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येत्येतस्य वाक्यस्यार्थे संप्रसारणात् संप्रसारणस्येत्येवं वा प्र४
वैक देशः प्रयुज्यते तेन निर्वृत्तस्य विधिर्विज्ञास्यामः संप्रसारणनिर्वृत्तात् संप्रसारणनिर्वृत्तस्येति अथवा त्रा ह्यपि संप्रसारणा
त्परः पूर्वो भवति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति न च वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायामेव निर्देशः उपपत्तः नाप्येतयोः कार्ययोः संभवोऽस्ति
तत्र वचनाद् भविष्यति अथवा पुनरस्तु वर्णस्य ननु चोक्तं वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिरिति नैष दोषः इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदितं स
वर्णाश्चेतरेतराश्रयाणि एकत्वेन परिहृतानि सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति नेदं तुल्यमन्योन्याश्रयेः न ह्यत्र किंचिदुच्यते अस्य रेत
स्थाने य आकारैकारौ का यथाख्यं ते इति संज्ञा भवतीति इकुक् पुनरुच्यते इग्यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति ॥ ॥

रणशब्दः प्रत्याययति एवं संप्रसारणादिस्येतन्निर्द्वितीयार्थमात्रे प्रतीत्यर्थः यथा च पदैकदेशप्रयोगः तथा सिद्धे शब्दार्थसंबंधे इत्यत्र प्रति एक
पादितं। अथवेति यथा ब्राह्मणशतं भोज्यतामित्युक्ते सामर्थ्यात् एकैको ब्राह्मणो भोज्यते तथेहापि संप्रसारणादित्युक्ते वाक्यार्थे न योर्वा
पर्याभावाज्ज्ञस्फलस्य वर्णस्य प्रतीतिः ॥ ॥

भावि।

भाविनीति। पर: संप्रसारणमिति विधिप्रदेशे पूर्वसंज्ञाविज्ञानमित्यर्थः। सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादित्येतत्समर्थनार्थमाह। अथैवेति। बुद्धिविपरिणाममात्रं प्या
प्यादेशभावप्रत्ययः अस्याद्भुतिमत स्येति प्राक् संप्रसारणशास्त्रादितिभावः। यथा संरब्धं बंधादुहितरामितो कारस्य संप्रसारणसंज्ञा न भवति
दिवउदित्युच्चैरणा देशोऽत्र हलइति दीर्घं संनपरक स्यात्र भवति क्वाभिति अकृद्धुवादित्य अत्संप्रसारणाच्चेति पूर्वे कार्ये शेषो न भवति। अत्र
पश्चात्सन्निधानात् अथवा वार्णादङ्गात् बलीयस्त्वात्। आद्यं तौ। लोकव्यवहारात् अक्रमत्व स्थाने सिध्यतीत्यपि तुशब्दोऽत्रो वेति प्रश्नोऽत्राय
कंचि एवं तर्हि भाविनीयं संज्ञा विज्ञास्यते। तद्यथा कश्चित् तन्तुवायमाह। अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति। स पश्यति यदि शाटको न वातव्यः अथ वातव्यो
न शाटकः शाटको वातव्यश्चेति प्रतिषिद्धं भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यः यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति। एवमिहा
पि स यणः स्थाने भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भविष्यति। अथवा इनादिग्रहणादिग्रहणे न्न्नो इव लौकिके कल्प्यते यलाघ हि
वदेशात्प्रत्यागतिहेति प्रसङ्गः प्रत्युक्ते प्रयुक्ते लौकिकप्रयुक्ते प्रमितेति। तेन स्यामहे अप्रत्ययः स्थानद्वयमिति प्रयुक्तेन तरति। तत्र साधुभिम ने
तस्य शास्त्रशासाधुत्वमन्वाख्यायते। कितिसाधु भवतीति इति साधुर्भवतीति। आद्यं तो ह कितो। समासेन निर्देशो नोत्तरं ज्ञायते कश्चात्र इह को
इत्यतिक्रमत्या। अज्ञाविध नौदेव दत्त प्रयत्नश्चाविद्युक्तेत्र न ज्ञायते कस्य ऌप्नेक मावयत। यद्यपि तावत् क्त्रोके एवं दर्शनं स्यादिति तु प्रसमा तः दृष्टं
इत्येनिवृत्तेको भवति। अस्ति ते हुकाद्भिषु हन्यते: अस्तीत्याह। कः संव्याख्यानुदेशो नाम। कोऽपुनः कितावाद्यतो भवतः। आगमाविनाह। उक्तं पुन
नामशब्देषु यद् ह्रित्येकुंक्या। मामान्यस्य तानित्येत्युनामशद्वेषु कृत इतिविद्यासिनि वर्णो भवति व्यमन प्रत्ययोपन नविकारौ भिः। आगमश्रुनामप्रपूर्वः
शद्वोप्रत्यन्तराश्रयो शुक्तं यत्रित्येषु शद्वोऽदेशाः सु: वाद्युक्तः। शर्यान्ते श्रेह्मवितत्वं तत्रशत्तत्र वृद्धारस्य प्रतिपदिर्युक्ता। आदेशास्तु हि नैम
कारक द्विवर्णति आगमकालोऽस्य प्रायकाः। न त्वर्थं संसाधिवरायं। आद्येनोवेहु संकीर्त्यते। टकारादिवात् उदाहियते। तत्रायत्ते योऽस्कारक कृणा वितो संज्ञेम
पूर्वः पकृत्समासनिर्देशोऽयमिति। अभिन्नार्थ्य समासे न प्रतिपादनाश्रियथः। यद्यपि देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य आज्ञाभ्यः बयस्य धन मितिवा विग्रहतः ॥१॥
स केशविक्रम व्यवस्थानास्तितथाप्यस्मिन्नेसु तत्रणा स्त्रीनिष्प रपितुं समासनिर्देशात्युक्तं। यद्यपीति॥ दृष्टं तद्दृष्टं तस्यात्रैतन्निश्चय। यथा बिलोके एतद्दृष्टं
न मिस्पष्टः संज्ञाधिकारोऽयमिति। यथैतं संज्ञामतिप्रसाय कार्यमस्ति तं प्रत्याख्यानमयं न निवर्तते इति किमिह ग्रहणेनेष्ठकापि स्वेवास्ता नेघ दोषः। इत्येवं
नदेशविशेषउपलक्ष्यते तैस्संज्ञकस्य यो देशस्तदेशावस्थितो टकौसंलेखवंशेनालक्षणादवाप्तितिऱ्याट्स्वप्रत्ययेटकारः संज्ञानभवति। तत्र तत्र ग्रहणेनेका
दिशाहो गृह्यते। स्थानेऽन्तरतमप्रदिशेप वतितः ... तत्रोवतीति सिद्धं निर्दिष्टं ॥ ॥
नै प्रति२ तं२ ती भ

२ अथवेति। परिभाषाव लेपिनरोवइत्यर्थः

त

स्य

भाष्य अंगास्योदात्तत्वमिति तस्वालोपेस्येसंत्यैस्मात त्रिपदोवमिति विशेषणास्माप्युदात्तस्यसोत्रवात्रिर्देशस्य परनिपातः यत्रैर्हति तत्र प्रदुदाश्रग्रहणमेवानुव
ते त्रैल्पशक्तो बहुव्रीहिराश्रयितुमितिभावः वक्ष्यतेतीति सूत्रस्येव प्रस्याख्यानास्तो वास्त्यर्थः नहि प्रत्ययित स्मृतव्यस्य पञ्चादिकारोवयव आगछ
ति येनानित्यत्वस्मात किंतर्हि तित्यं वदमनेनो पायेनान्वाख्यायते खदिरबुर्बुरयोरिति निर्द्वोरोत्पवीतयोः कक्रूर वानवदिरत्युक्ते द्व्यानरखदि

तादि

तत्रास्थियातुक स्येइत्यादेरियुपस्थितमिदंमवृत्ति आदिरिति तेनेकारादेशोभविष्यति एतावदिहसूत्रमि दिति कर्थ्यपुनरियतस्त्रेसोकरादि
रादेशोलभ्यःत्यात्यत्याह कथंबहुव्रीहिनिर्देशात बहुव्रीहिनिर्देशोयं इकारः इ आदिरस्येति यद्यपितावदेत्रेतच्छक्तेयत्कं इहतकथ्यं लुङ्
लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तइति यत्राशब्दमुदात्तग्रहणोनाकारोविशेषयितुं तत्रकोदोषः अंगस्योदात्तत्वंप्रसज्येत नैषदोषः त्रिपदोयंबहुव्रीहिः त
त्राकारएवोदात्तग्रहणेनाकारोविशेष्य तेनाकारउदात्तआदिर्यस्येति यत्रतदैवतुदंस्येतडवत्तिभाउजाहानामिति वक्ष्यतेतत अंजादी
ना महासिद्धमिति अथवायन्नावदर्शमात्येनोपदेहुशक्रोतितत्रानुपादिशति प्रकृतिंतत्तोवलाद्याद्धेधातुकं ततःपश्चादिकारं ते
नायंविशेषणात् इंतरंसमुदायंप्रतिपद्यते तद्यथा खदिरबुर्बुरयोः खदिरबुर्बुरौ गौरकारौ सूक्ष्मपर्णौ तितौं पश्चात्विकारं परिमितं स्प त
स्य गमवुध्रिर्भवति इकितोगादिंतविधानेप्रत्ययप्रतिषेधः इकितोग्रहणमविधानेप्रत्ययस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः प्रत्+ पश्चादाद्यकंकत् वानखदि
रइति तेनासौविशेषेणाद्व्यांतरंसमुदायंप्रतिपद्यते अथवा एतत्पाणुपूर्व्याअंशांतस[redacted]उपदिशति प्रकृतिंततोवलाद्यार्धधातुकंततः+
यश्चादिरंतोवाभामव्यत चरेष्टः आतोनुपसर्गेकइति। पाववनाप्तिसिद्धं। परवचनात्प्रत्ययआदिरंतोवानभवति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रंप्रतिपद्यते ततश्चंक्रतट तदानीमारोप्यंत्रे प्रतिपादनो[redacted]पापएवायमित्यर्थः अथवेति रत्नगह अक्तिनाः एधीतितत्पतोरूपार्थोन्ययागताकल्पि एम०
तों ह्यामाश्रित्यासत्यप्रकृतिप्रत्ययोपदेशोनसत्यस्य[redacted]परस्पयुत्यारनंत्रिपतेरेखागढये नेवसत्यावस्था। प्रत्ययप्रतिषेधइति प्रत्ययपरस्ताप्य
समयवाद्प्राप्नोतीतिभावः वाक्वनादिति शास्त्रापवादन्यायेनस्थानेयोगहमेवानेनवाध्यतेनप्रत्ययपरत्वमितिभाव ॥ ॥ ॥ ॥
२ भ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवि २

य

नापवादस्यादिति। आप्यमात्रापेक्षार्थोपसङ्कारपवादन्यायेनास्तीतिभावः। सर्वोपवादाद्वाध्यावाप्रयोजनमिति। सतिपरत्वेप्रयोजनमेतस्यात। नरत्नमेवत
लभ्यमित्यर्थः टित्करणादिति। डीवत्यादित्यर्थः किंकरणादिति। आका स्तोवार्थान्तरप्रयोजनस्यसुपगम्यतादिन इतिप्रकितव्यिति। ननु पाह्लावृपत्तयोर्वि
रोधात्परत्वात्परत्वस्यादंतश्चेति तेनदोषः। परत्वसरोरेवकार्यंप्राप्नुं तत्व[redacted]व्यते। यथासमप्यंतानीटितस्वावलिः। पूर्वेक्रमेवसमर्थ्यते अभि

परवचनात्सिद्धमितिचेन्नापवादत्वात। परवचनात्सिद्धमितिचेत। तन्न। किंकारणां अपवादत्वात्। अपवादोयंयोगः। तद्यथामिदचोंत्यात्परः
स्य तेषयोगःस्यात्तेयोगास्तंप्रत्ययपरत्वस्यापवादः। विषमउपन्यासः। युक्तंतत्रयदन्यवकाशमितिकरंगाख्यानेयोगलं प्रत्ययपरत्वंवाध
तोइहतपुनरुभयंसावकाशं कोवकाशः टित्करणस्यानवकाशः टितप्रतीकारोयथास्यात्। किंकरणस्यावकाशः किती त्याकारलोपोयथा
त स्यात। प्रयोजनंतावत्तइत्राव्यं यास्त्रिपेयातःस्यात। यदिकार्यंविप्रतिपेधात्परःस्यात। तेएतत्प्रयोजनंस्यात। कुतोनुखल्वेतत्टित्करणादे
परोभविष्यति। किंपुनराद्यिरिति। किंकरणात्परोभविष्यतीति नपुनरंत इतीटितःखल्वेष परिहारः यत्रनास्ति संभवः यत्रमसूत्रप्रसा
रिस्वा। कितस्तुपरिहारः अस्तिसंभवोयस्याश्चप्पार्तत्र तत्रकोदोषः। उपसर्गेघोःकिः आस्थो प्रत्ययोनोडभावोरिति प्रतिषेधप्रसज्येत
टितस्वाप्यपरिहारः स्यादेव इयंटित्करणादादिर्पुनशयसः कत हीतदातीमिदं स्यातदिततइकोऐभवतानीयउभयत्राप्नोति तिसि
इंतुषष्ठ्यधिकारेवचनात। सिद्धमेतत। कथं[redacted]षष्ठ्यधिकारेयंयोगः कर्तव्यः। आद्यंतौ टकितो। षष्ठीमिर्दिष्टस्येति।
आद्यंतयोर्वचनमर्थ लाज्जदभावेसंप्रत्ययः। आद्यंतयोर्वीषष्ठमर्थलात्तद्भावेषष्ठ्यभावे संप्रत्ययो आदिरंतोवानभविष्यति।। ॥
स्थाते१

कंवक्तुंगार्गे एक्षिप्यत्रकिलाय पूहाइत्र अमितिटिदिस्त्रमेतद्वृत्ताति डीयोत्पमवकाशः तत्स्त्रोरेएतत्पमादिः स्यातापष्ठ्यधिकारइति प्रत्यनीतवद्यी
प्राप्तातच्छेपस्यात्मप्रयः ननुप्रथमरत्वगयनाय। आवंतयोर्वैति। प्रथमः प्रयोजनकाबाधितो षष्ठ्यभावाद्याद्यंताभावावगतिरित्यर्थः ॥ ॥
स१

भा॰ प्र॰ युक्तं पुनर्यन्नित्येषु शब्देषु नित्याभ्यामर्थाभावाभावयोः शब्दनिमित्तकत्वमर्थस्य प्राप्तं न चास्य नमेयुक्तं ज्ञापकोऽदिशब्दोऽर्थस्य न तु कारकः सर्वेषां सर्वस्मात् अर्थस्य क्रियाप्र
सिद्धारित्विभावः अर्थनिमित्तक एवेति। अर्थस्य शब्दस्य प्रयोजकः तं प्रति कारणाय शब्दप्रयोगः श्रेयो भास्वतुम। यत्तेन न मर्थ एव तत्र प्रमाणे न कोऽपि
शब्दप्रयोग प्रकल्पीतेत्यर्थः चरेत्तत्र शास्त्रे त्वधिकारात् पंचम्येव युक्ता ग्राम्ये इह कुटीहिंशान्त्योर्दंशिन्याद् व्यपदेशस्य स्वं धे षष्ठी। नन्वव
यवावयविसंबंधे प्रत्ययपरत्वेन प्रतिषेधो संनिहितेनाकांक्षाविच्छेदात् नार्थित्वादस्मानु व्याख्यानात् पुरस्तात् नप्रत्यय कृष्णयो देशपक्षे संभवति

क

युक्तं पुनर्यत् शब्दनिमित्तको नामार्थः स्यान्नार्थनिमित्तकेन नाम शब्देन भवितव्यं अर्थनिमित्तएव शब्दः लक्षण्यमाध्येतो न इहैव र्योर्नवर्त्तिष
ष्ठीं पश्यामः तेमस्यामहे। आचं तावेवात्र नम्रतः तयोर्भावेव्यथ्य विनभवतानि। मिद्वोत्यात्यरः किमर्थमिदमुच्यते मिद्वोत्यात्परइति।
प स्थाने परप्रत्ययपरत्वेन मिद्वोत्यात्परस्तु च्यते। स्थानेयोग त्वस्य प्रत्ययरत्वस्य चापवादः स्थानेयोगत्वस्यतावकं शानिन्यानिय व
यांसि पयांसि प्रत्यय परत्वस्थानित्राच्छिनत्रिपवेदिदं युक्तमुदाहरणांकुंडानिवनानीति। यत्र नास्ति संभवेस्थानेमिद्वोत्यात्परस्तु स्था द
स्थाने चेति। इदं तु युक्तं पयांसि पशंसीति। अस्ति संभवो यदयमचोंत्यात्परश्च स्यात् स्थाने च। एतदपि युक्तं कथं नैवेष्ट आहायपत्ति। नापि
धर्मस्तत्र कारणं इति अयवादैरुत्सर्गा बाध्यंतां इति किं तर्हि लौकिको यं दृष्टांतः लोके हि सत्यविसंभवे बाधनं भवति। तद्यथा दधिब्राह्म
णेभ्यो दीयतां तक्रं कौंडिन्यायेति सत्यविसंभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्त्तकं भवति। एवमिहापि सत्यपि संभवे अचामन्त्यात्परत्वं षष्ठीस्था
नेयोगत्वं बाधिष्यते ॥ ॥

नकार्यकालपक्ष इति नाश्रितः मिद्वोस्यात्परः किमर्थमिति। किमनेन व्यावर्त्यते इति प्रश्नः स्थानेति। परस्य सतः प्रत्ययस्यापवादः इति न सामर्थ्यादयमर्थः राभ॰
प्रत्ययपरत्वस्यापवाद इति। कुंडानीति। नपुंसकस्य झलचा इत्यत्र झलन्तस्यां नपुंसकस्यतरं तु विधिरिति अस्ति स्थाने योगत्वं प्रसंगः मिद्वात्रसिंश्च पथि
नेमपुंसकस्याग स्यस्यवयवषष्ठीसंपद्यते। स्थानेवेति। ततश्च सकारस्थाने नुम भवत्वित्यर्थः इहापीति। निष्प्रपरस्यार्थः। तत्र तृह्यव्यवहारादीदृशएवका
कार्यां सप्तमीनिर्देशाः सामान्यविहितो विशेषविहिते नबाध्यते न सप्तमी यते नोपविकल्प्यते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भञ्जिम त्व्येवत्वेति भृती भञ्जेन त्वस्य स्योर्दिके कृत्ते गुणो रपरत्वे वजकारास्के भाग्राम॥ सर्वेशब्दार्थे स्यर्थस्यौं दिकस्य णिच्च चइति प्रत्यये णिलो पेचकारास्तु
करे वृद्धिमागम पूर्वी इति संघातस्य पूर्वस्या तोनत देशस्य। अथादिरिति नहिसं भवोऽस्ति यद्वोत्यात्परः स्यात्तपूर्वस्य चादिरिति सामर्थ्यात्परादित्वं विज्ञायते
। कुंडानीति। नो नपंगं न भवतीति दीर्घत्वापाशिः न तु तदादित्वचनं स्यादिनुमर्थमित्युक्तं। एवं तर्हि तत्र श्रेयं भवतीति भेदापत्तिः सर्वाणीति नुमासुमो व्य
अंत्यात्पूर्वो मस्जेर्मिदनुषंगसंयोगादिलोपार्थं। अंत्यात्पूर्वो मस्जेर्मिद्वक्तव्यः किं प्रयोजनं अनुषंगसंयोगादिलोपार्थं अनुषंगलोपार्थं संयोगादि
भञ्जिमर्थस्य२ लोपार्थं च। अनुषंगलोपार्थं तावत् मग्नः मग्नवान्। संयोगादिलोपार्थं मंक्ता मंक्तुं मंक्तव्यं प्रतिम व्यो श्रुत्यात्यूर्जिमिद्वक्तव्यः मरुद्भामसीच पत इति एत
तर्हि वक्तव्यः न वक्तव्यः निपातनात्सिद्धं। किं निपातनं। मरुद्भाशब्दो गुरुगारिभुदयत्ते इति विशद्वाद्वा दिभ्युः किं पुनस्तत्रपर्कीत आस्तोस्वित्परादि
त आहोस्वित् कथं वा मर्यादीत स्यात् कुम्भःपरादिकः अवा भज्ञः यद्यंतः इति वर्ततैः पूर्वान्तः अथादिरिति वर्त्तते ततः परादिः अथ भय
दी मिद्व संतनोः भक्तः कश्चात्र विशेषः अथ भक्ते नलोपस्वराणां तालु स्वारशोभ्याश्च भयदि भक्तः दीर्घत्वं न प्राप्नोति कुंडानिवनानि मोपधायाः सर्वनाम स्था
नलोप५ नेयासं वृद्धाविति दीर्घत्वं न प्राप्नोति दीर्घनलोपश्च न सिध्यति अत्रेत्रीलैव्याविना श्री बधस्यास्ता तापिंडानां नलोपः प्रातिपदिकांतस्य
तिनलोपो न प्राप्नोति नलोपः स्वराः स्वरश्च न सिध्यति। सर्वाणि ज्योतींषि सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति स्वरा णत्वाणत्वं च न सिध्यति। मा
षवापाणि व्रीहिवापाणि पूर्वा नेप्रातिपदिकांतनकारस्येति सिद्धं परादौ विभक्तिनकारस्येति अभक्ते नुमो ग्रहणं कर्त्तव्यं क्रियते आमय
व प्रातिपदिकांतत्त्वमविभक्तिश्चेति णत्वं अनुस्वार अनुस्वारश्च न सिध्यति द्विवचनं पः परं तपः अनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो न प्राप्नोति मास्तू
देवं नस्या पदांतस्य झलीत्यनुस्वारो भविष्यति। मन्त्राहि न प्रत्ययः वहिलिहौ गौः अभ्रंलिहो वायुः अनुस्वारः शीभावशीभावश्च न सिध्यति। त्र
पुणी जतुनी। तुबरुणी नपुंसकादुत्तरस्यौङः शीभावो भविष्यतीति शीभावो न प्राप्नोति ॥ ॥ ॥ ॥ २॥ भकर्तमंच २ ॥

अक्षानात्त्व शेनसिध्यनि क्रियते न्यास एवेति। उरस्पदस्य प्रतिपरिकल्प्य सतत्र नकारो गृह्यते गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीत्यत्र णत्वं माभूदित्यपरिपंकर्षं नं त
मो ग्रहणं तर्हि समुदायस्य भक्तत्वात् नुझ रयस्यान्तो न भवति द्विवचनं परति असंयोगे चारित मित्तरत्र हित्व्य मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति सुमोहिय ब्रूहते न
ग्रहणम स्मात्र परादिरिति नित्यत्वात् परत्वात्तु मिक्रते व्यवधानमिति भावः ॥ ॥ ॥ ॥

४

नतु रूपेतुस्यू स्यादातभावः

रतको२

भा० प्र० अति सखीनीतिवृद्धिर्शिष्टि र्यतपरतिपरास्पिकेतकासस्सककारोभक्तः तकारस्य परतं ईतिमकारोपितद्वृक्तस्यास्य रात शतिसिद्धोनुस्वारस्त्याङ्गः अन्येतुतद्रूत्वात्तकास्य हणोनास्पन्त्र हशभ्नतुत तुपरतं तत्वं न हिद्वमोमेकारस्योःपदांतत्वसपपथ तस्त्याङ्गः शीभावेनकारप्रतिषेधश्रुतिः शीभावेविधीयमानेनका रस्यस्यानिसप्रतिषेधोवक्तव्यः । निर्दिश्यमानस्यैति यथापारः प्रदितिपद्रावः पञ्च इत्येव भवतिनितरंतस्य [illegible] निर्दिश्यतेतस्य नत्रप्रो धाः।

एवंतर्हिशयरसि करिष्यते पारदेगुणाद्वृद्धोर्दीर्घनलोपानुस्वरशीभावेनकारप्रतिषेधः यद्यपि शिगुणप्रतिषेधं नुगणोनन्तु [illegible] नेतुंबुरूणो घैघ्रीतानिगुणाः प्राप्नोति गुणात्वृद्धिः वृद्धिः प्रतिषेध्या । अति सखीनिवासुराणकुलानि । सखपु संबुद्धौकिनिशिप्ते सोफ्तोतानिवृद्धिः प्राप्नोति वृद्धि

वं ओसा ओर्जवप्रतिषेध्यं त्रपुणिजतुनि तुंबुरूणिइइ ध्रुग ओत अच्वर्थेत्यो संप्राप्नोति ओत्वा दीर्घं दीर्घत्वं चसिध्यति कुंडानि वनानि यो पयांसि सर्वनामस्थानदीर्घत्वं प्राप्नोति मभूदेवं अतोदीर्घोयञि सुपि चेत्यैवं भविष्यति इहतर्हिस्यो निरसौ निंप्रियसखीनि व्राह्मणकुलानि दीर्घनलोपनलोपश्च न सिद्ध्यति अग्नौ तेवाग्निनां ब्राह्मणस्यां तान्यपि रतां नलोपः प्राप्नोति रिक्तंदस्मेतिन लोपो नप्राप्नोति नलोप अनुस्वार अनुस्वारश्च न सिद्ध्यति द्विपि तप्नः परतेनः मोनुस्वारो हलीत्यनुस्वारोभवप्राप्नोति माभूदेवं नश्चापदांतस्य झलीत्यनुस्वारो भविष्यति यत्तर्हि नझल्पकवूतंनिह्नाति अग्नेलिहो अपः अनुस्वार शीभावेनकार प्रतिषेधः शीभावेनकार प्रतिषेधो वक्तव्यः व्राह्मणानि तुंवीतुम्बुरूणि सत्त्वमकस्य शीभावः प्राप्नोति नैव दोषः निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंति स्येवं न भविष्यति यत्तर्हि निर्दिश्यते तस्यनप्राप्नो ति कस्मात्नुमाल्पवद्भूतत्वात् एवं तर्हि पूर्वोत्तः करिष्यते पूर्वोत्तेसंयुक्त स्कोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च मसिपूर्वत्वेन पुंसकोपसर्जनह्रस त्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं आराशस्त्रिधात्राशङ्कुलिनी निष्कौशांविनीनिर्वाराणसिनी द्विगुस्वरः पंचारत्नि

त्रि दशारत्नि नि नुमिकृते नत्वंत वादेत्तेविधयो नप्राप्नुवन्ति ॥ ॥

तिष्ठति संघातिरूपमेहति तत्रकारोऽत्र कृतेनादितत्वतो व्यवहितमित्यर्थः धातशङ्कुलिनीरति नित्यत्वान्नुमं पूर्वमिष्यते तत्रकृते नजत्वंस्याद्भूस्वात्र एम० शनिर्कौशांविनीरति नपुंसकह्रस्वत्वमुपसर्जनह्रस्वत्वेनयस्वात्ह्राध्यते नदपितुमिकृतेनत्वेवनप्राप्नोति ॥ ॥ ॥ ॥

पू

श्वेति निस्पादण्यंतरंगो वलोपानिति स्वरद्धूरेवी [illegible] विभक्तिनिपेकहायंतरंगो तद्वन्निर्देशत्वात् वैलियकः स्थितिं स्व किमर्थमिति वि नाविसंज्ञे शोषसिद्धिरितिप्रश्नः एङ् इति एङः प्रश्लिष्टावर्णत्वात् अश्लिष्टावर्णावर्णैकाराद्यैकारौ प्रामुतः नतु विश्लिष्टावर्णाविदौ चेति भावः समाहारव

हि नवा एषदोषः किंकारणं वैरंगलक्षणत्वात् १

नवावहिरंगलक्षणत्वात्नवहिरंगो न्नम अंतरंगा एते विधयः असिद्धं वहिरंगमंतरंगे द्विगुस्वरे भूयान परिहारः संघातमक्रोसे नोत्सहते अवय वस्यातच्छ्ताविदुंतमिति कृत्वाद्विगुस्वरो भविष्यति एचइकृहस्वादेशे किमर्थमिदमुच्यते एचस्य च नंसवर्णा कारनिवृत्यर्थं एवहृग्भवतोनुच्यते सवर्णानिवृत्त्यर्थं अकारनिवृत्त्यर्थंच सवर्णनिवृत्त्यर्थं तावत् एचोहृस्वादेशशास्नेष्ठ अर्ध एकारः अर्ध ओकारो वा मा भूदिति अकारनिवृत्त्यर्थंच इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्रावर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोः तयोहृस्वादेश [illegible] शास्नेष्ठ कदाचित् वर्णस्यात् कदाचिदिवर्णौ माकदाचिद् वर्णोभूदित्येवमर्थमिदमुच्यते अस्तिप्रयोजनमेत त् किंतर्हीति दीर्घप्रसंगस्तु दीर्घास्त्विकः प्राप्नुवंति किंकारणं स्थानेन्तरतमो भवतीति ॥ ॥

वर्णौ२ नै

णौविति समाप्तिपमाणावयवत्वात् मात्रावर्णस्येति अवादशभेदभिन्नस्यावर्णस्य मात्रावयकृतिभेदसद्भावात्तस्थानिर्देशः दीर्घास्त्विति स्वतंत्रभिदभिकानि वैङ्कयितिभावः धायमानस्यापि सवर्णग्रहणं दृश्यते अग्नस्यामिस्यादाविति दोषो यत्न्यासः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मा·कै

ननुवेति। अयंहि वाक्यार्थः एचोह्रस्वप्रसंगेह्रगेवह्रस्वःस्यात्। विषयार्थमिति। यत्रह्रस्वो विधीयते तत्रैवास्योपस्थानं यथास्यात्। देवदत्तेति प्लु तादिविधावुपस्थानं माभूत्। अस्मिंस्त्वोपाख्याने यासम्भे देवेवद्रूकौ विधीयमानावप्यसति सारूप्येण एव प्राप्नुवंति। ह्रस्वस्य बाधितत्वात्तदीर्घे प्लुते च

म२

ननु च ह्रस्वादेश इत्युच्यते तेन दीर्घो न भविष्यति विषयार्थमेतत्स्यात् एचो ह्रस्वप्रसंगे इगभ
वतीति। दीर्घप्रसंगाक्षनिवर्त्तकत्वात्। दीर्घप्लुतानिकोप्रसंगः। किं कारणं। निवर्त्तकत्वात्। ना
नेनेको निवर्त्स्यते किं तर्हि नित्यो निवर्त्स्यते। सिद्धा ह्यत्र ह्रस्वभूतकस्थानिक अच् तत्राने नातिको
निवर्त्स्यते ॥

उक्तह्रस्वाप्रसंगः। निवर्त्तकत्वादिति। एकवाक्यभावेनैव इगेव ह्रस्वो भवति नान्य ह्रस्वे वृत्तनिकोऽप्यावर्त्स्यते। यदि तर्ह्येकवाक्यता एतद्व्यतिरेकेण एम॰
न्यस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति नैष दोषः पूर्वं ह्रस्वश्रुत्या च उपस्थानात् ह्रस्वत्वं क्रियते। न त्रैसोऽप्यंतर्भावात् ह्रस्वे क्रियमाणे एव इगित्यस्योपस्थानं ॥ ॥

न्या२ मि६३

सिद्धमेङ इति। एकारस्यतालव्यस्यतालव्य इकारः ओकारस्य चौष्ठ्यस्यौष्ठ्य उकारो भविष्यतीत्यर्थः। ऐचोश्चेति। ऐकारः कंठतालव्यः औकारः कंठोष्ठ्यः
न च तथाविधो ह्रस्वोऽस्तीति अवयवाश्रयत्वेन सम्भाव्यम्। यत्र सावर्ण्येन व्यपदेशो भवति। तदात्मकत्वं हि समुदायो लक्ष्यत इति इह्रुतावे वभविष्यतः।
न आस्ताम्भ्राम इति। आह्राणानां तारत्वव्यवस्थैव उदाहरणे न तु स्वाभिप्रेतं। वर्णाकिं मिति। समासे विभक्तिश्रवणप्रसंगः असमासे विभक्तिरिति प्राप्नो
ति न तु योगोति अकृत्स्थाने योगोऽस्यति। स्थाननिमित्तसंबंधेऽप्यर्थः। तृतीया चावेति। निपातनादिति योज्यं। यथा देवदत्तस्य यज्ञदत्तः पितृत्वात्

एव[illegible]ति इत्यर्थेन तावन्नार्थः सिद्धमेङः सस्थानत्वात्। सिद्धमेतत्कथं। एङः सस्थानत्वात् उकारोकारौ भविष्यतः। अर्द्ध एकारः अर्द्धं ओकारो वा न
भविष्यति। ननु च एङः सस्थानतरावर्द्धैकारार्द्धौकारौ। न तौस्तः। यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत्। ननु चाच्छोऽप्युद्देशः ऋकारलृकारमपि गृह्णा
पनीयात् अर्द्धमेकारमर्द्धमोकारं चाधीयते। सुत्राते एकं ऋकारं लृकारं अधीयते ओकं त्रिभिः ह्रुतं श्रुत्वैते एकं अन्यूनमतं तेत एव अन्यदिति पार्षद
न्य कृतिरेषा तत्र भवतीनैव लोके नाप्यन्यस्मिन्वेदे अर्द्ध एकारः अर्द्धं ओकारो वास्ति। अकारानिरेकं स्येथ्यात् विना थेन ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात्। ऐचो
श्चो तरभूयस्त्वात् वर्णो न भविष्यति। भूयसी मात्रैव वर्णो वर्णायोः। अल्पीयस्य वर्णस्य भूयसश्च ग्रहणानि भविष्यन्ति। तद्यथा। ब्राह्मणाः
समानीयतामित्युच्यते न त्रयावरतः पंचकात्रकी भवति। बधीस्थाने योगा। किमिदं स्थानेयोगेति। स्थानेन योगोऽस्याः सेयं स्थाने योगा तस्य
यलोपे निपातनात् इति यावता एतं स्थानेन योगोऽस्याः सेयं स्थाने योगेति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दिह्रादकः संबंधे विवक्ष्यते एव मस्तेर्भूरित्यत्रापि अस्यां परिभाषायां सत्यां स्थानमिमित्तः संबंधेऽवसीयते। स्थानमर्थ इति केचिदाहुः तेऽस्मि
न शब्द इति स्थानं अर्थे च शब्दः वृत्ति वृत्तितेन स्तेर्भूरित्यर्थः। अत्येवाहुः अस्तोरेवधयोरस्मत्तत्त्वामित्यादौ शेषप्रादीनामाननीयकन्यह्या
वसायं नः प्रसंग वाची स्थानशब्द आश्रीयते तेनास्तेः प्रसंगे अस्ते प्राक्प्रभूः प्रयुज्यत इत्यर्थः सम्पद्यते। स भाविको स्तेर्प्रयोगोऽपि अन्तर्हुवा
त् के भ शब्दस्य च प्रयोगेन प्रकारेणान्वाख्यायते ॥ ७२ ॥ ७२ ॥ ७२ ॥ ॥ ॥ ॥ ७२

६

भाष्य किमर्थमिति विनापि सन्देहो संसिध्यति। आदौ संति प्रसंगाः इति प्रसंगाश्च शतमिति। षष्ठी दंसकपाग अर्थेशो तङ् के। यावन्तो वेति। शब्दे यावन्तां संभ
वत्पर्याः अत्र यदेति। नियमेन संबन्धः हराणां निवर्तनादि निमवः उपधामात्र स्येति। शासिना संबन्धाभावात् स्यादि संदिग्धे षष्ठी स्पर्शः। तत्रानि

किमर्थं पुनरिदमुच्यते। प्रकाराः स्थाने योगाः वचनं नियमार्थः नियमार्थो यमारंभः एकशतं च ह्यर्थो व्यावृत्तो यतो ते सर्वेष्वक्षरां अक्षरितायां संति
[redacted] प्राप्नुवन्ति स्थाने चन्द्राः करणे षष्ठी सा स्थाने योगैव स्यादिति तत्र शब्दे नायतं न सिध्यतीति प्रथमाः स्थाने योगा वचनं नियमा
र्थमिवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत् [redacted] कोस्त्वे इति। अन्यत्र प्रक्षालितेति प्रसंगाः शालो पेदहृ इति। अत्र मन्त्र वक्ष्मादयः प्रकृत्य सि
ध्यति ते तत्र कोदोषः शास्त्रे इड्ढलो इति शास्त्रे षष्ठ्यस्य तस्य उपधामात्र स्य वस्तुत्वधात्वा तो हर इति गोहे शास्त्रेस्य स्य स्य हृ उपधा मात्र स्य वा अत्र
वष पत्यक्षराणां वा प्राप्नोति या स्थानी संदिग्धत्वात्। अत्र षष्ठ्यादीनां चनियमस्या प्राप्तिः किं कारणं योगा स्यां संदिग्धत्वात् संदेहे नियमः न वा य ऐक न
ष्ट्यादिषु संदेहः किं यज्ञ व्यपेतता। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। लोकिकोऽयं दृष्टान्तः यथा। लोके कश्चित् कंचित् पृच्छति ग्रामान्तरं गमि
ष्यामि पंथानं मे भवानुपदिशतु इति। स तस्मा आचष्टे अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्यः अमुष्मिन्नवकाशे हस्तवाम इति। यस्तत्र ति
र्यक्पथो भवति न तस्मिन् संदेह इति कृत्वा नासावुपदिश्यते। एवमिहापि संदेहे नियमः नचात्र पंचम्यादिषु संदेहः। अथवा स्थाने अ
योगावधाने योगा। किमिदं स्थानयोगेति। अव्यक्तयो गाः अयोगाः। अथ चायोगा नतीयोगा कापुनर्योगावती यस्याव हवो योगाः कृतः एतत्
भूयिष्ठमिमतद्भवतिविशिष्टाव्याख्याने स्थाने योगे ॥ ॥
स्
स्थितामित्यत्र यथा यादिति कर्तृत्वे अन्यत्रात्वादिति। अनियमप्रसंगो नियमः क्रियते न तु प्राप्तो वा व्यवस्थितेन नियमे। हस्तदक्षिण इति। हस्तो दक्षिणो य एम
स्येति बहुव्रीहिः भाष्यकार वचनात् सर्वनाम्नो विपरीतपातः। अयोगेति। योगमंतरेणाभाव्या एवाभावाद्दि शिष्टो योगो यस्यास्ता भतीति मतुषा
अतीपते योगावतीति। षष्ठ्या अवश्यं भावी योगः इति निमित्तसामर्थ्यात् तन्नुवर्ष्य भोक्तारः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

किंचिद्धिङ्ग्रामिति कल्प्यर्थिको अधिकारोनाम। तेन पाराश्च्ये सामान्यात्परिभाषाप्यधिकार उच्यते। कश्चिदिति। परिभाषारूपमित्यर्थः। चकारेणे
ति। यथा सहस्वसरत्वविशेषेणान्यत्रात्रैधिके चेत्याद्यवन्न कल्प्यते। संप्रत्ययमात्रमिति। स्वरितेन लक्षणतिसानाद् शरे दुषो तेषु तस्य शब्दस्यानुमाने
स्वरितेनाधिकारः
अथवा किंचिद्धिङ्ग्रामासस्य च स्वामि इयं लिङ्गाम्भवतीति। न च तद्धिङ्गा गानवयव बहुल्यादिषु करिष्यते। यद्येवं शास्त्रे इड्हलोः शाहोः शासित्र
हणं कर्तव्यं स्यात् नेयोगार्थव[redacted] लिंगमासं स्वामीति। न कर्तव्यं। यद्यादः पुरस्तादवयव षष्ठ्यर्थं प्रकृतं एतदुत्तरत्रानुवर्त्स्यति स्थाने यो
गार्थम विष्यति। कथं। अधिकारो नाम त्रिप्रकारः कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्व
लयति। अपरोऽधिकारो यथा रज्ज्वा अयसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वदनुकृष्यते चकारेण। अपरोऽधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति
योगे योगे उपतिष्ठते। तद्यदैष पक्षः अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति तदा इह चैव पदं पुरस्तादपवादा अष्टमेत तदुत्तरत्रानुवर्त्स्यते
तत्स्थाने योगार्थं भविष्यति। संप्रत्ययमात्रमेतद्भवति। तद्यथा अयं शास्त्रे लिङ्गांशकामास्स्व। एवं तर्हि देशेत द्विरिति करिष्यते। तत्र
कृतिमाककं स्यति। पदि नियमः क्रियते। यत्रैकार्थ ष्ठ्यानेकं तद्विशेष्यं तत्र नासिध्यति इति अत्रास्य हलः अणः संप्रसारणात्तेनेड्वि ८
विशेष्यः अत्रापि विशेष्यः संप्रसारणमपि विशेष्यं। असति पुनर्नियमे कामचारः एकया षष्ठ्या अनेकं विशेषयितुं। तद्यथा। देवदत्तस्य पुत्र
पाणिः कंबलइति। तस्मात् स्थाने योगार्थो नियमेन। ननु चोक्तं एकशतं षष्ठ्यर्था यावन्तो वा ते सर्वे षष्ठ्याम् आरितायां प्राप्नुवन्तीति नैष दोषः यद्यपि
लोके बहवोऽभिसंबन्धा आर्था यौना मौखाः स्रौवाः शब्दे तु शास्त्रे न केनचिदभिसंबन्धो भवितुमर्हतीति न त्वयतः स्थानान्तरा हस्यापि शोहेना
नुत्तराद्ये अभिसंबन्धाः। अस्ति भूर्भवतीति संदेहः स्थाने। स्त्रौ समीप इति संदेह मात्रमेतद्भवति। सर्व संदेहे तु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो वि
शेष प्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति। स्थानेऽसिद्धान्ताख्यामः ॥ ॥ ॥
भवतु लिङ्गार्थता स्वत्वाश्रितस्य कथं स्यादित्यर्थः। स्वसहेति। आदेशोलिङ्गासंज्ञा स्वस्य षष्ठी भावात् सर्वद्वस्थानि नो लिङ्गात्कार्ये विकल्पिष्यतीत्यर्थः।
वदाति। अन्तस्थे तिस्थानव षष्ठी तद्विशेषणविशेष्यभावो न प्रकल्प्यत इत्यर्थः। देवदत्तस्येति। संबन्धमात्रमप्रकल्प्यते षष्ठ्यास्य त्वरसंनिधा
ना द्विशेषावसायः स्यादिति। अन्तरंगत्वात् स्वपरेक्षाद्बोविभावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भाष्ये यतः षष्ठीति। तेन षाऽस्य विशिष्टस्यायमर्थः। या स्थानस्यास्य योग्यवत्वः षष्ठ्युक्ता सूत्रे षष्ठ्या निर्दिष्टः तस्य पदस्य च आदेशो भवति न तु प्रतीयमानस्य पा
दस्य। अस्यैव सूत्रस्य निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्ययमर्थः षष्ठीति वचनाद् गृह्यते तेन पदस्य प्रमेव निर्दिश्यमानं स्थाने न तु प्स्तेनेन तु प्रतीयमान
मित्यर्थः। अलोऽन्त्यस्यादेः परस्येत्येतत्तु वचनमसामर्थ्यं न बाध्यते। स्थाने। किमुदाहरणमिति। कृचित्त्व रूपाणां न नेणो दृष्टिदृ मिति प्रश्नः। इको यणचि द
ध्यत्रेति। अस्य मत्र स्यल्लरूपाणामप्युदाहरणं प्रयोगोपी सुमध्यो पद्मास इकोऽत्र स्वारिमेरार्त्र सावर्ण्यात्तत्सम्नेति वेषस्यात्वं व्याता नुद्देशोन सिध्यतीत्य षष्

न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः। वक्तव्यश्च किं प्रयोजनं बसं संस्थानेन पद्यायुक्तेत पतः षष्ठ्युच्चारिता किं कृतं भवति निर्दिश्यमानस्या
षा देशा भवन्तीत्येषा परिभाषा कर्तव्या भवति। स्थानेऽन्तरतमः। किमुदाहरणं इको यणचि दध्यत्र मध्वत्र तालुस्थानस्य तालुस्थानः ओष्ठस्थानस्य
ओष्ठस्थानो यथा स्यादिति। नैतदस्ति। संख्यातानुदेशेनाप्येतत्सिद्धं। इदं तर्हि तस्य स्थानिषु तेषां तत्तम स्वेकार्थस्यैका थः द्वयोस्त्वर्थे
वद्भ्यस्य वहूर्थोनया स्यादिति। ननु चैतदपि संख्यातानुदेशेनैव सिद्धं। इदं तर्हि कः सवर्णे दीर्घ इति दण्डाग्रं क्षुपाग्रं दधीन्द्रं मधूष्ट्रं कण्
ठस्थानयोः कण्ठस्थानः तालुस्थानयोस्तालुस्थान ओष्ठस्थानयोरोष्ठस्थानो यथा स्यात्। अथ स्थान इति वर्तमाने पुनः स्थानग्रहणं कि
मर्थं। यत्रानेकमर्थान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात्। किं पुनस्तत्। चेता स्तोता। प्रमाणतः अकारो गुणः प्राप्नोति। स्थानत ए
कारोकारौ पुनः स्थानग्रहणादेकारोकारौ भवतः। अथ तमग्रहणं किमर्थं मोऽन्तरतमः स्यात्। मित्यत्रापि अत्रत्याः सो ध्याय इति हि तृती
याः प्रसक्तानामन्तरतमो नादवतो नादवन्त इति तृतीयाः प्रसक्ताः तमग्रहणान्महाप्राणस्य महाप्राणो नादवतो नादवान् चतुर्थः वाग्घसति त्रिष्टुब्भसतीति।।

श्री। नैतदस्तीति प्रत्याहारपाठे ह्यकारः सम्प्रमहाप्राणः तिभावः बहुलादेशस्य दोलकारोपिलृकारस्यादेशो हस्वतश्च तिलृकारस्य स्थानिताभावो ना
शंकनीयः। एका शेषस्य तिः सादृश्यहेतुधर्मोपलक्षणमेतत्तेन प्रसक्ता स्योऽपि धर्मा गृह्यन्ते। यत्रानेकमिति स्थानग्रहणानुवर्तमाने वाक्यभेदः क्रि
यते स्थानेऽन्तरतमो भवति। यत्र चानेकमान्तर्यमस्ति तत्र स्थानकृतमेवान्तर्यमाश्रीयतइति। वाक्यभेदस्य च तमग्रहणानुवृत्तिं स्थानकृत एव एप०
हि सादृश्ये प्रमाणतोऽसादृश्यात्स्वरयोरत्यासन्नग्रहणमनर्थकं स्यात् स्थानतइति उभयत्र गुणवृक्षे स्पर्शः। तमग्रहणादिति। ईषत्सदृशेऽपि लो
के सदृशव्यवहारदर्शनादिह तमग्रहणं कृतं ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

किमर्थमिति। यदि ह्यन्तरतमो न स्यात् किं स्यादिति प्रश्नः। स्थानिन इति। यद्यपि प्रकारान्तरेण स्थानिनो बहवस्तथापि प्रत्येकमेकैकस्थानी तस्मयो
येगावहवो दीर्घादेशाः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। यथा पुनरिति। येन प्रकारेण संहितापाठे लक्षणेनेत्यर्थः। प्रतिसूत्रं तु विधिविषये संख्याभावः पद
प्रकृतिः संहिता तिसंहितायाएव नित्यत्वात्ततः पदापोद्धारेक्रियमाणे तां तरतमशब्दः किं सम्प्रत्यये यो वो द्वियते अथ प्रथमा इति प्रश्नः तत्रत्य

किमर्थं पुनरिदमुच्यते। स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसंगस्तस्मात्स्थानेऽन्तरतमवचनं नियमार्थं स्थान्येकत्वेन
निर्दिश्यते अकइति अनेकश्च पुनरादेशः प्रतिनिर्दिश्यते दीर्घ इति स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसंगः सर्वे सर्वत्र प्रा
प्नुवन्ति इष्यते चान्तरतमा एव स्युरिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तस्मात्स्थानेऽन्तरतमवचनं नियमार्थं एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोज
नमेतत् किं तर्हीति। यथा पुनरियमन्तरतम निर्वृत्तिः सा किं प्रकृतितो भवति स्थानित्वं ऽन्तरतमे षष्ठी आहोस्वित् आदेशात् स्थाने प्राप्यमा
त णानामन्तरतम आदेशो भवतीति कुतः पुनरियं विचारणा उभयथापि तुल्या संहिता स्थानेऽन्तरतम उरण् रपर इति किं चातः यदि प्रकृतितः इतिरु रतम
को यणचीति यणां ये अन्तरतमा इकः तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति इहैव स्यात् दध्यत्र मध्वत्र कुमार्यत्र ब्रह्मबन्ध्वर्थमित्य
त्र न स्यात्। आदेशतः पुनरन्तरतम निर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवति निष्कारको ग्रहणात् इणः
इको यर्णः अन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति इहैव स्यात् तेन तालव्यतालव्यका लावकः चेता स्तोता स्तावकः स्तावकः
त्य त्र न स्यात् आदेशतः पुनरन्तरतम निर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवति ॥ ॥ ॥ ॥
१ यत्रैष षष्ठी १
पक्षे षष्ठी निवर्तते। अन्तरतमो य आदेशस्य स्थानी तत्रैव षष्ठी तत्रादेशइति प्रकृतिर्नियम्यते प्रथमान्तपक्षे तु अन्तरतम आदेशो भवतीत्यादेशो
नियम्यते। इहैवेति। यणामिमा विकाणामन्तरा को मात्रे कान्तत्वात् इरिव प्रकृत्यादेशौ इति भावः। आदेशनियमपक्षे चैतदुदाहरणे न ह्युक्तिः। प्रकृति
नियमपक्षे तु सर्वत्रैतदुदाहरणं व्यापकं इति। अवोचिनोति। एषत्रापि अयमेव दोष इत्यस्माकम् ॥
वैत

।प कै॰ अवर्णस्येति। अकारस्य ह्रस्वस्यैव गुणः स्यात् दीर्घस्यैव वृद्धिरिति विशेषप्रदर्शनाय अवर्णग्रहणं सवर्णग्रहणार्थम्। तत्र तु वचनात् सर्वं गृह्यते। आदेशप्रसङ्गः। पदान्ते वं यथा स्यात् नैषा दृष्टो वा अन्य आदेशः। पूर्वं दृष्टस्तादृशो पि प्रत्ययो भवति। ओकारस्यानिकौ वा देशो दृष्ट औकारस्यानिष्टावादे कृ शइतित दानदोषः। उभयतइति। योगविभागेनेति भावः। इहापातौ। शास्त्रान्येन नियमइति। लुप्तप्रथमानीयस्येति। कंठतालव्यस्य सर्वथा एव मिद्धेरी प्र

तथात्र्यवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसंगे गुणवृद्धोर्यद्र अंतरतमम वर्णो तत्र षष्ठी यत्र षष्ठीत आदेशा भवंतीत्तीहैव स्यात् कस्तोइहृत्री। आस्ताकः निवार कः इति आस्तरितानिवारिता कारकोहारकस्तत्र न स्यात्। आदेशानः पुनरंतरतमनिर्दृत्तो सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठीत आदेशा भवंतीति सर्वत्रासिद्धं भवति। अथ आदेशतो अंतरतमनिर्दृत्तो सत्यां अपरो दोषः वांतो यि प्रत्यये स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः। ओकारौकारयोरिति वक्तव्यं। एकारैकारयोर्मा भूदिति। प्रकृतितः पुनरंतरतमनिर्दृत्तो सत्यां वांतादेशस्य एकुयायां अंतरतमा प्रकृतिः तत्र षष्ठी यत्र षष्ठीत आदेशा भवंती त्यंतरेण स्थानिनिर्देशमिदं भवति। आदेशतो प्यंतरतमनिर्दृत्तो सत्यां न दोषः। कथं वा अग्रहणं न करिष्यते यि प्रत्यये एचो वांतो भवं ती यचर्वतिना क्रियते चेयं जे यमित्यत्रापि प्राप्नोति। अप्यनयो शक्यार्थे इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति क्रियमाणे वेव इति तयो स्ता हि शाखा यो दस्यत्रापि प्राप्नोति से यथाथं तयो द्रव्य इति यतो नियमो विज्ञास्यते हिरवेनयो रेवेवं तयो शक्यार्थ एवेति इहापि तर्हि नियमात्र प्राप्नोति स्वयं पर्जन्य न व्य लाव्यं अप्र स्पवाय्य पि तिः तुल्यजातीयस्य नियमः कश्चतल्यजातीयः यथाजातीयकः क्रियते। रेवं कथं जातीय
पि कः क्रियते येरे एकारस्ततस्य वितपरिच्छिति इत्येतीयेतो पास्प्रोति। अयि श्रोदरसः इष्टानुविधि छंदसि भवति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ति। एकारस्यैवनियमेन व्याह। क्रि कृत्तान्नैकारस्येति प्रश्नः। इदं इसइति। क्वचिं अयो शङ्द्भ्य भाषायां नास्ति प्रयोगः। अन्यत्र तु विधान एवेति व्याचक्रते। आम॰ अर्थैकांत्रि अस्ति। गोसमानाक्षराणां ज्ञा दिति वचनात्। अन्ये तु भाषायां रेशइद्रस्य प्रयोग एव नास्तीत्याहुः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

र
गो हस्ति। एततायिमांस्योपस्थानेसतितो हूइति प्रकृतंरतमे स्थानित्युपसंक्रियते क्रियते न्यास एवेति। अन्यथा वृत्तपरलोनं स्वस्य पनेन गो हस्ति षष्ठ्यां हे ऽ स्तुपसंहियेते तिभावः। इदाम्याभिति। चरितमिति। ऐंद्ववधानान्न भवति। निकायइति षष्ठ्यास्तकारणं वोपसंहात्रि मेवानं अर्थरानत्वविधानात्। क्रि यते एतत्तु न्यास एवेति। अन्यथा भिन्नवद्भाभिस्य दरस्कारस्य न लं स्यात् सरिनकारस्य सुसहशः। यथा त्रतीयास्तथा पंचमा इति वचनात्। किंपुनरि

प ऊर्ध्वास्याणोहः आदेशतो अंतरतमनिर्दृत्तो सत्याभुपया अह णक तेर्व्यं प्रकृतितः पुनरंतरतमनिर्दृत्तो सत्यामूकारस्य गोहोयां अंतरतमा प्रकृतिः तत्र षष्ठी यत्र षष्ठीत आदेशा भवंतीत्यंतरेण अध्याग्रहणं सिद्धं भवति आदेशतो प्यंतरतमनिर्दृत्तो सत्यां न दोषः क्रियते [redacted] न्यास एव। ऋदा यां ति नानोः पूर्वस्य च रइति आदेशतो अंतरतमनिर्दृत्तो सत्यां त कार अग्रहणं कर्तव्यं। प्रकृतितस्तु पुनरंतरतमनिर्दृत्तो सत्यां ऋकारस्य निवायोयां अंतरतमा प्रकृतिः तत्र षष्ठी यत्र षष्ठीत आदेशा भवंतीत्यंतरेण पितकार अग्रहणं सिद्धं भवति आदेशतो प्यंतरतमनिर्दृत्तो स स्यान्न दोषः क्रियते एतन्न्यास एव। किंपुनरेदं निर्वर्तकं अंतरतमा अनेन निर्वृत्ते अहो स्वित् प्रतिपादकं अन्येन निर्वृत्तानाम नेन प्रतिपत्तिः कश्चात्र विशेषः स्यान्नेंतरतमो निर्वर्तकः स्यानि निर्वृत्तिः स्यान्नों तरतमो निर्वर्तके सर्वस्थानि नां निर्वृत्तिः प्राप्नोति। अस्थ्याविप्राप्नोति दधि मधु अस्तु न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते। तत्रोपर्यतो दधिशब्दस्य दधिशब्द एव मधुशब्दस्य मधुशब्द एवादेशो भविष्यति। यदि चैवं क्वचिद्दैर्घ्यं तत्र दोषः स्यात् विसंमुसलं इताकोशितेषु सं प्राप्नोति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ति। किं पुनरंतरतमः अंतरतमो अहो स्वित् कृतांत्ररेणाभिनिर्वृत्तानाम नेन नियमः क्रियते अथ उत कृतांत्ररेणो भवतीति प्रश्नः। स्थानिनि निवृत्तिरिति। दधिशब्दस्य परिदधिशब्द आदेशः क्रियते तदा प्रयोजनाभावः अभिन्नरूपत्वादेशात्तदर्थस्या प्रत्यायक इति शब्दव्यवहारो नास्त एवेति भावः अस्तिति। वनसाम ध्यो द्धद्भ्यस्व हास्य चाभादित्यादि तिभावः। क्वचिद्दैर्घ्यमिति। परिविसपदस्य विसशब्द आदेशात्तद्राव लंनास्ति न हितदासकार आदेशः यदा तु सकारस्य सकार आदेशस्तदाव त्वप्रसंगइति वे [redacted] रूप्यप्राप्तिः। असंभवे रीत्यादयस्तु विशेषाविशिष्ट हा रस्य बोधकाः।

४

सा

भा॰कै॰ अपि चेति। एतदन्त्येनान्त्येनादेशेन भवितव्यमिति भावः। प्रयोजनमनेनान्तरतमप्रहणेन प्रत्याहारग्रहणं च प्रसज्येत। तत्रैव सर्वे स्थानिनः इत्यपि युक्त
वात्साधुत्वव्यवस्था नोपपद्यते। अपरस्तु इति। निर्देशेषु लक्षणानां स्थानिनामादेशेषु नियमो नेन क्रियते। तत्रान्तरतमसाधुत्वं तत्प्रयत्नस्य शेषे निर्देशे शिष्ट। अभिम
तस्य शब्दस्य स्वार्थः। इत्याख्यस्येति। एकः स यतो रीर्भवितव्यमेनेनानुक्तो नयदा सर्वेदा शुद्धो तातेदाते साधुत्वं वितानेन चानेन तेषामेवा साधुत्वं शक्यं
प्रतिपादयितुमिति भावः उक्तं वेति। हकारो गुणवृद्धीस्थानी अन्तरतम इति तेन नैकवाक्यतानियमस्त्रैगावि विधानानामि। विधानकाल

आश्चित्य व्यवस्थानुप्रकल्प्येन। तद्यथा। तत्रैव आख्येति ल्यपि ऋकारस्य मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्ते स्वमिति वर्णाः त्रैमपि नावतिष्ठन्ते। अस्तु तर्हि प्रतिपादकं अस्त्येन निर्देशा नामन्ते न प्रतिपत्तिः। निर्देशप्रतिपत्तौ निर्देशे निर्देशप्रतिपत्तौ निर्देशे न सिध्यति। सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति किं तर्हि उच्यते निर्देशे निर्देशे सिध्यतीति। न साधीयो निर्देशे सिद्धे भवति न तु सोऽनिर्देशे निर्देशे सिध्यतीति किं तर्हि व्याख्यव्यवस्थानप्रकल्प्येत न सर्वे सर्वत्र यन्ते। इदमिदानीं किमर्थं स्यात। अनर्थकं वा अनर्थकमेतत्स्यात्। यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयात्मा भुक्था इति किं तेन कृतं स्यात्। कृतं वा किं पुनरुक्तं नुवश्याधिकारे वचनादिति षष्ठ्यधिकारे यो कङ्क्षेकः स्थाने अन्तरतम इत्येवम् निर्दिश्यते। प्रत्याहारवचनं च। प्रत्याहारमिति चवक्तव्यं किं प्र
त योजनं योपस्थानान्तरमः सतस्थानेय थास्यात। अस्य स्यान्तरतमः स्यास्यान्तमार्थ इति। अत्याहारवचनमशिष्यं स्वभावसिद्धत्वात। प्रत्याहार
वचनमशिष्यं किं कारणं। स्वभावसिद्धत्वात। स्वभावतः एतत्सिद्धं। तद्यथा। समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यतामिति उक्तेन चोच्यते प्रत्याहार
मिति प्रत्याहारं चासते। अन्तरतमवचनं च। अन्तरतमवचनं चाशिष्यं। योगश्चाप्यपवाशिष्यं कुतः स्वभावसिद्धत्वादेव तद्यथा। समाजेषु समा
शेषु समवायेषु चास्यतामित्युक्ते नैव कृशाः [redacted] कृशैः सहासते न पाण्डवः पाण्डुभिः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं चान्तरतम आदेशो विधीयते। आत्मनमितिः आत्मानमात्मानं प्रतीति समासः। स्थान्याहारोऽन्तरतमस्त्वर्थः स्वभावसिद्धत्वादिति तुल्यस्यादन्यास्तत्र तुल्य
प्रत्याहारार्थ तत्र कर्तृत्वं बन्धिशब्दादिति। समाजेष्विति। समाजः तुल्यवेषु संभाषः समवायः सहभोजनं। समवायः कस्यांचित्क्रियायां मेलनं। नैं
चकृशाः इति। गुणप्रमाणकृतवाद्व्यपरिहारेण विप्रवर्ष कृतमित्यर्थः लोकव्याप्रोपयत्तरस्तत्यर्थः। एवमिहापि यदीयमर्थः शक्नोति वक्तुं तस्य स्थाने
थं तत्स्वभवति॥

२ः संकीर्णा नाम संकरलक्षणः

गावश्चेति। स्वामस्वयं व्यवहारो [redacted] एवं चोरनायां संकीर्णो अव्यापरीणा असंकरेण प्रवर्तयेयं। न व्यायानीति। यथा तत्र स्वादृष्याद्गूनी नवनं विवि
अनाहवर्णणामभिभवति तथा स्थान्यादेशानां स्यादिलास्वाद्दृश्यो न वर्णाभिव्यक्तिमिसत्वार्थ। अचेतनेषु पीति। स्यायस्वव्याप्रिप्रतिपादनपरमेतत। अ
विकार इति। अश्वस्त्रिकेस्सः समुद्रो स्तीति तद्विकारः सर्वे आपश्चतिकाष्ठादिस्थानामपामश्रिसंयोगात् धूमो विकारः सूर्यविकारो रश्मिस्सूर्यमेव गच्छति। लो

यो
येषामेव किंचिदर्थकृतसामर्थ्यं तैरेव सहासते। तद्यथा। ता नोऽरिव संचरित वर्णाः अस्पष्टः सर्वोभवतीति न सदृशो तो। तथा यान्येतानि गोपुस्त
कानि संपृष्टकानि भवन्ति ताम्रस्योऽस्यमयधर्मपां तिराहृ कुर्वन्ति एवं ताव चेतनावत्सु। अचेतनेष्वपि लोष्टः क्षिप्तो बाहुवेगं गत्वा नैव तिर्यग्गच्छति नो
ऊर्ध्वमारोहति पृथिवीविकारः पृथिवीमेव गच्छत्यान्तर्यतः। तथा या एता आन्तरिक्ष्यः सूक्ष्मा आपः तासां विकारो धूमः स आकाशदेशे निवाते नैव
तिर्यग्गच्छति नार्वागवरोहति। अग्निविकारो धूम एव गच्छत्यान्तर्यतः। तथा ज्योतिषो विकारो अर्चिः आकाशदेशे निवाते सुप्रज्वलितो नैव तिर्यग्गच्छति
नार्वागवरोहति। ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः। व्यञ्जनस्य व्यतिक्रमे च तत्कालप्रसङ्गः। व्यञ्जनव्यतिक्रमे च व्यतिक्रमे च तत्
कालता प्राप्नोति। व्यञ्जनव्यतिक्रमे इदं च अन्यस्माद्यतो द्विमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य अर्धमात्रिक इकुः प्राप्नोति नैकोऽके नैवान्वेदे अर्धमात्रिक
द्विमात्रिकः त्रिमात्रिको भविष्यति। स्वरव्यतिक्रमे दध्यत्र मध्वत्र कुमार्यत्र ब्रह्मबन्ध्वर्थ आन्तर्यतो मात्रिकस्य द्विमात्रिकौ द्विमात्रिको कस्य कोमात्रि
यणः प्राप्नोति। नैव लोके नैव वेदे मात्रिको द्विमात्रिको वा यणस्ति। कस्तर्हि अर्धमात्रिकः योऽस्ति स भविष्यति। अक्षु चानेकवर्णादेशेषु अ
कुचानेकवर्णादेशेषु तत्कालता प्राप्नोति। इदमदसोः अन्तर्यतो दर्भिस्तृतीयमात्रिकस्य इदमो ह्रस्वमीषत् तीयमात्राम् त्रिमात्रां प्राप्नोति॥ ॥ ॥

कव्यवहारादत्रयतोऽन्यप्रत्याख्यातेन नैषदन्तरप्राप्नोपाप्योपायं भेदो व्यञ्जनेति। व्यतिक्रमः स्यादिति नैनिहृहीति। इदमेन शास्त्रे निवर्तकमिति भावः नै
व लोकाति नि यतार्थो अन्वारख्यायते। निर्हृ निष्के बुद्धादयस्माकमादिति भावः। नैव लोके यति। कुकुटादिषु दृष्ट्यन्ते नैनत्वेकमात्रिकं मिति श्रा भावः
ईषत्तृतीयमात्रमिति। अनेकादेशयोः क्रमपौरिशाभावशतिवदोप्राक्तिमेति भावः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भाष्यमानेनेतिनैवलोकवत्प्रयंवरिहारोनोक्तुम्यस्याविशेषविहितत्वात्स्वमिश्रभावेनवाध्यतश्तिन्यायप्रसंगात्रिमात्रोंसंभवात्स्यादेवंस्तुलाप्लु तप्रसंगेवस्तुतस्त्रविषयेस्मृतस्तुप्यतेअत्रत प्लुतस्यैवप्राप्तिःस्वदेन्द्रइति। सेतयात्रगुणाहृद्धोर्भविनं प्रसंगात्वभिन्नकालत्वात्प्यविरुपाटि तिभाव्यमानेनेतिपरिहृप्रस्यसूत्रासंभवः एतद्भाव इति। प्रत्याहारःपूर्वकतोरेवमनोरोरेत्यादिसंग्रहार्थः तत्रहिमाविवःएवेकारऔका

रेश्वदोष्अ[illegible]भाष्यमानेनसवर्णानांग्रहणानेसेवन्नभविष्यति।गुणाहृद्धोस्तमावेषुचगुणाहृद्धेस्नमावेषुचतत्कालत्वात्प्राप्नोति।स्वह्वा इंद्रःस्वद्देन्द्रः खट्वाउदकं खट्वोदकं खट्वाईषा खट्वेषा खट्वाऊढा खट्वोढा खट्वाएलका खट्वैलका खट्वाओदनः खट्वौदनः खट्वाऐतिकायनः खट्वैतिकायनः खट्वाऔपगवः खट्वौपगव इति। अत्रार्थतारित्रभावचतुर्मात्रस्थानिसांत्रिमात्रचतुर्मात्राआदेशाःप्राप्नु वंतीनैषदोषः तपरेगुणाहृद्धी। ननुचतःपरोयस्मात्सोयंतपरः नेत्याह तादपिपरस्तपरइति। यांदेताद्विपरस्तपरः ऋदुरेवहि वस्यात्परःतावःत्कपरश्व तस्मात्। नैषतकारःकस्ताहिंदकारः किंदकारेप्रयोजनं। अथकिंतकारे। यद्यसंदेहार्थस्तकारः दे कारोपि। अथमुखसुखार्थस्तकारःदकारोपि। एतन्नावेक्तुर्वीतकर्तव्ये। आन्तर्यतोर्द्धतपरीयमात्रस्यादिमेतकस्य अर्द्धतत्रीयमात्रस्य प्राप्नोतिनैक्षातोकेमैचवेदेअर्द्धतत्रीयमात्राएनास्ति। अवर्णस्यएणा वृद्धिप्रसंतोसर्वप्रसंगोःविशेषात्। अवर्णस्यगुणाहृद्धिप्रसंगोसर्व प्रसंगाःसर्वेगुणाहृद्धिसंसकाःअवर्णस्यस्थानेप्राप्नुवंति। किंकारणं। अविशेषात्। नहिकश्चिद्विशेषउपादीयतेएवंजातीयकोगुणाहृद्धि

 संज्ञकोऽवर्णस्यस्थानेभवतीति अनुपादीयमानेविशेषेसर्वप्रसंगः। नवाअवर्णस्यस्थानेरपरप्रसंगात्। वर्णस्यरोयंसंप्रयो नवाएषदोषःकिंकार णं। अवर्णस्यस्थानेपाप्रसंगात्। अस्थाने अणप्रसंगःसमान एवरपरोभवति। उच्यते। तत्रअवर्णस्यात्र यतोरेफवतोरेफवानकार एवान्तर तमोभवति ॥

रश्रुस्यात्। अवर्णस्येति अत्रऋकारस्यकार एवगुणःस्यात् सवेष्यतएवादीर्घस्यत्वेनैस्यतोतुल्यप्रमाणत्वात्। नयाद्भस्वस्यरार्धस्यचसर्वेहाहृसंज्ञ काःप्राप्नुवंति। प्रसंगस्यापेरुपा[illegible]तसर्वप्रसंगउच्यते। तत्रेति। उरणरपरस्त्वनेनयणाहृद्धिप्राप्तस्य कस्मान्तपांचविधीयमानएवारपर स्तेभवतीति। रेफश्रुतिस्थानेरारोगुणाहृद्धीभवतस्तत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ॠ

सर्वादेशप्रसंगः स्वरस्थाने। गुणौक्रियमाणावलोंत्यस्येत्येतन्नमेनानेकाल्त्वात्सर्वादेशेप्राप्नुतः। भवेति। अंत्यस्येतिषष्ठीपूर्वमेवांत्यमिकमुपसंक्रमितुं

 तेतस्यअवर्णस्यस्थानेविहितार्थपरत्वमानुपूर्व्यासिद्धत्वात्स्वप्रहत्वमेलांत्यस्येत्युपसंहारंनवाधत इत्यर्थः। अथवेति। निर्दिष्टस्यस्थाने परत्वविधानोपे नदोषस्यर्थः अतोन्त्यमेवेति। नहिस्थान्यर्थगुणप्रमाणात्कृतमेवांतर्यपरिभाषितं। कथंतरेणविसाद्रूपस्येनवातपरिमहद्धेतिभावः। अवर्णस्या

सर्वादेशप्रसंगस्त्वनेकाल्त्वात्। सर्वादेशस्तर्ह्ययंगुणाहृद्धिसंसकोवर्णस्यप्राप्नोति किंकारणमनेकाल्त्वात्। अनेकाल्शित्सर्वस्येतिनवा नेकाल्त्वस्यतदाश्रयत्वाद्वर्णादेशस्याविघातः। नवाएषदोषः किंकारणं। अनेकाल्त्वस्यतदाश्रयत्वात्। यदायमुःस्थानेतदायमनेकाल अनेकाल्त्वस्यतदाश्रयत्वाद्वर्णादेशस्यविघातोनभविष्यति। अथवरर्णास्तर्यमेवैतयोरेतधर्मएकस्थानंतराणमाप्रकृतिर्नास्ति। अथवास्था नंतरतमआदेशोनास्ति। स्तदेतयोरांतर्यसंप्रयोगोगजाश्वाद्धदश्वरथवन्तं। अयथवानश्वाश्वरथाद्धदतसंप्रयोगोभवति। तद्यथात्वा

श्वोनष्टःममापिरथोदग्धः उभौसंप्रयुज्यावहाइति। एवमिहापिनवा[illegible]स्यंतरतमाप्रकृतिर्नास्ति। ममाप्यंतरतमआदेशोनास्ति। अस्त भौसंप्रयोगाइति। निषमउपन्यासः चेतनावत्स्वर्णत्प्रकारणाद्वालोकेसंप्रयोगोभवति वर्णाश्चपुनरचेतनाः तत्रकिंकृतःसंप्रयोगः। यद्यपि वर्णाअचेतनाःयस्तुसौसंप्रयुक्तेसचेतनावान्। एवंवर्णायोनादेशोवर्णस्यानिनोवर्णप्रधानत्वात्। एवंवर्णायोरेत्रेनस्यवर्णप्राप्नोति। खट्वैल कामालैयवाकः किंकारणंस्थानिनोवर्णप्रधानत्वात्। स्थानीह्यत्रावर्णप्रधानः सिद्धंतन्नस्थानान्तर्यात्सिद्धमेतत्। कथं[illegible]उ भयोर्योंतरतमः तेनभवितव्यं। नचायवर्णोभयोरंतरतम ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्रिकस्यमात्रिकोकारोगुणोन्तरतमोत्वेवेतिवेदर्थस्यचतस्याकारणावृद्धोऋगुदीर्घस्यतुल्यप्रमाणत्वाद्वेकारौकारावंतरतमौ स्तइतिवेद्भुवेदेत्यदाभेरा पेक्षाक्षिपतेऽवर्णमात्रस्यहृस्वायर्वांतरभेदानपेक्षायांस्थानकृतमांतुर्यमेवैसिद्धन्तीतिप्रनाध्यमेवेत्याधत्कीसंप्रयोगोवेति। परास्थाने नान्तम त्येतस्यरवमांतमितिस्पर्थेतअवर्णप्रधानत्वादिति। इममेवत्याप्याष्ठित्योऽत्रमेचेद्वोहाम्रूयस्त्वादिति। उभयांतर्यादिति। हस्वप्राप्तनेस्वैःस्य रयांतरतमाभावेप्रेशोक्षेसूत्रं। एतदसंभवत्येवस्थानेनलघुदायांतरतमस्त्वर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

केन

दीर्घः ८

उरस्थपरः किमिदं मिति। षष्ठीप्रकरणाध्यत्र षष्ठी तत्रेस्मुपति पते। तत्र किन्नादेशांतराणां बाधकमगुणं निर्दिश्यते। तस्य च वा कस्मेदेन परत्वं। आहोस्वि
द्परत्वमात्रमनेन किं मते। उः स्थानेऽन्तरतमानि [illegible]
[illegible]

[illegible]

232

[illegible]

233

भाष्ये। येत्वक्षसे प्रवृत्तिः। लोपवचने तु सर्वादेशार्थे स्यात् हो तापोताता कितिरेफस्य संयोगान्तलोपे कृते तस्यासिद्धत्वात् नलोपो न स्यात्। एकादेशस्येति। पूर्वपरयो रिति समुदायस्य स्थानित्वेन चोदितत्वात् तस्य तन्त्रवर्णरूपत्वाभावादिति भावः। अवयवग्रहणादिति। पूर्वपरयोरित्यनेनोक्तावयवभेदः समुदायो निर्दिश्यते। अवयवत्वे वक्तव्ये किं तु परस्येत्ति समुदाय इति भवत्ययमन्त्यवर्णस्य स्थानत्वाभावात् प्रतिषेधः इति आन इत्यादि विधीयमान आकारस्य णत्वाभावादित्यर्थः। तस्मादवयवग्रहणादित्यस्यानिव्यापकत्वात् ग्रहणाद्वर्णस्यापि विधीयते तेन्द्रे देहस्यपतिषु तस्यैकादेशस्यापि संख्यानं कर्तव्यमेवेत्यपि तु न

उदात्तादिषु च — लोपः। येत्वक्षसेयं लोप। आनड्होतापोतारौ। आनङ्। आनङ् कर्त्ता हर्त्ता आनङ्। रीङ् मात्रीयति। पित्रीयति। रिङ्। रिङ् क्रियते ह्रियते। रिङ्। उदात्ता दिषु च [redacted] प्रत्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः कृतिः हृतिः कृतं हृतं प्रकृतं प्रहृते [redacted] तं वारिणा। तस्मात् प्रयहरणेत्वं। एकदेशस्यापि संख्यानं एकादशस्यापि संख्यानेक संख्यां वहुसर्यः सालव्येः किंतु नः कारणं न सिध्यति उः स्थाने अगाप्रसज्यमान एव परो भवतीत्युच्यते तत्र चस्य युक्तस्या ने अण् शिष्यते किं तर्हि शुद्धस्य स्वः। अवयवग्रहणात्सिद्धं यदत्र अवयवो तदन्त्यं परस्य भविष्यतीति। तद्यथा माषानश्नोऽत्याशु सक्तोसि अग्न्य

वि पिनष्टपं तो अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे प्रति — षेधः अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे योऽसत्स्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। होतापोतारौ पथ्ये वड्नुः अस्य च स्थाने तत्परो भवति एवं यः स्थाने। रात्रा नरश्चसो विरपः स्यात्। यदि पुनरपि वर्णाश्रयस्य स्थानित्वो स्यस्तु मुख्येत तु हृश्यर्थं मा लर्थयः नैवं शक्यं। इह न प्रसज्येत कर्त्ता हर्त्ता किरति गिरति। अवर्णान्तस्यैव व्यत्तो न चेत्तद्वर्णान्तं न तु च एतद्यपदेशिवद्भावेन अवर्णान्तं अ र्थवता व्यपदेशिवद्भावः न चैवो र्थवान्तन्तमात्रैवं शक्यं। न चेदेवमुपसंख्यानं कर्तव्यं। इह चरपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः मातुः पितुरिति [redacted]

या स्य

[redacted]।। रिति उ रिति वर्णग्रहणाद्वर्णग्रहणं च मर्कस्य दं ज्ञविधिं प्रयोजयतीति स्थाने वर्णाश्रयं ग्रहणं। तद्वर्णैकत्वं च समुदायस्य वर्णो भवतीति सिद्धं स्थानत्वं। कथमिति। अ

व ग्रस्येति वर्णसमलमुपसंहृतेन तस्य गुणो न भाव्यं न च वर्णो वर्णो भवतीति दोषः। न चेह तदं विधिरिति प्राप्तिति भ तानुवादा तन च प्रदेशेषु तदं रपर

त्वस्य कार्यं सम स्थिवत्तु संहूरेणास्यानि वद्धति पारतादिति भावः। अर्थवं तेति। यथैव पाये स्थाने काजते अर्थस्य हि त्वरोपादानाभ्यां वर्णाद्यताया तद्रूपता च व्यवस्थाप्यते इहचोति उपसंख्यानस्यानि आसेत्यर्थः मातुरपरत्वे कृते [redacted] भिन्नसि का र स्य फलं पूर्वस्यो रोरीति लोपः द्रलोपरति दीर्घे लं तत्र

रिति मातुः पितुः प्राप्नोतीति भावः ।।

हयोरिति। अवयवस्यैवाशयेषि तस्य स्थानीत्वाभिन्नो। अत एवैकग्रहणं स्थानिभेदात् देशभेद इति संयोग कृतं। अत्मता लशति। तता यांशदायादित्वात्सिः तस्य इत्येति। एकः पुत्रः मात्रा मयिष्यामय पदिश्यते तत्र हापि पूर्वपरा स्थानिकत्वेन देशः। अकरः इतु समुदायस्यादि शब्दं तारायति परात्राभावः अप्र त्ययेति। अतित्ययं समुदायः प्रत्ययोनत्वकार इति तुरादेशो व्यवस्थय प्रतिभावः प्रत्ययोति। प्रत्यायावयवत्वादकारो विप्रत्ययः अतस्तदादेशोपि प्रत्य यत्ति भावः तुल्यतरति सकारसंनिधिकाले अकारेणवैवलक्षणप्रत्ययसंज्ञात्स मुदायस्य निवेशिनी त्वादस्त्येति कुतस्तदादेशस्यान प्रत्यये उत्रेच कर

उभयं न वक्तव्यं। कथं ह्ययो र्द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसंगे भवति लभते सा च न तावत्व्यपदेशं। तद्यथा देवदत्तस्य पुत्रः देवदत्ताया पुत्र इति। कथं मातुः पितुरिति। अ त्वत्र परत्वं कारूवक्षि हि राः स्येति सकारस्य लोपः रेफस्य प्रसक्तेर्तीयः नैवं शक्यं इह मातुः करोति पितुः करोतीति। अप्रत्ययविसर्जनीयस्येति षत्वं प्राप्नोति। अप्रत्यय विसर्जनीयस्य [redacted] पुरुमते। प्रत्ययाविसर्जनीयश्चायं। नुम ते प्रत्ययोऽस्येति। एवं तर्हि भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापक

द्दो
मेकादेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्यापदवंकस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नैकादेशनिमित्तात् षत्वं भवतीति। किं पुनः यं पूर्वान्तः आहो परादिः आहो विदभक्तः कथं चापं पूर्वान्तः स्यात् कथं परादिः कथं वा अभक्तः मधं इति वर्तते तेन पूर्वान्तः अथ पादि रिति वर्तते ततः परादिः। अथो भयं निर्दिष्टं ततो अभक्तः कश्चात्र विशेषः अभक्ते दीर्घलत्व यत्नाप्य स्तरस्य तुलादिषो वर्ति तसैनीय प्रतिषेधः प्रत्यया व्यवस्था चा पुषभक्तो दीर्घत्वं न प्राप्नोति गीः पूरे फत्व का भ्रस्य धातोरिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। किं पुनः कारणं रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते न पुनः पदं विशेष्यते रेफवकारान्तस्य पदस्येति। नैवं शक्यं इह पि प्रसज्येत अग्निर्वायुरिति। एवं तर्हि रेफवकाराभ्यां पदं विशेषयिष्यामः धातु नात्र कैरेफवकारान्तस्य पदस्येको धातोरिति। एवमपि अयं ग्रामणीः कुलमस्य प्रियग्रामणि प्रियसेनानिः आपि प्राप्नोति तस्माद्धातुरेव वि शेष्यते। धातोश्च विशेष्यमाणो इह न प्राप्नोति गीः पूः दीर्घो लं न लत्वं न सिध्यति निजेगिल्यते अपरत्वेन प्राप्नोति ।। ।।

तेव शिष्टः सकार एव प्रत्ययसंज्ञः स खलु प्रकृतिभावः एकादेशनिमित्तादिति। एकादेशशास्त्रनिमित्तं यस्य तस्मात्परस्येत्यर्थः। यद्यंग इति। यद्यपि परत्वत्रान्यपदार्थस्य प्राधान्यं तथापि रेफस्य विधेयत्वात् प्राधान्यात् संज्ञिवांशश्च विशेषणमिति भावः। यद्यपि प्रसज्यमान एवारणं यो विधीय तेन प्राप्यान्तरिव साक्षादत्र सूत्रारूपेणमविधानात् त्यर्थपर्यालोचनत्यायेनैकवल्लवस्थानात्पङ्क्त्यविमर्शः लत्वेति। परत्वेन पत्वषष्ठी

र्य तिबोधं ।।

भा॰कै॰ पिपरूपितिप्लक्षः शप्रयः द्विर्वचनमचिपिपर्ठीनित्वेतीतां सिञ्जप्यक्तैतिजुसन्ततिचे तिगुणः वृत्तश्तिः अभ्यासावयवस्यानादेहैलो निवृत्त्या भाव्यमिति
देकमिदृत्यतिद्धिः नार्कु इति यस्मात्तु थि इ विधिस्तदादिसुवंतंतिर्डतंचेति रफा ऋस्यपदसाद्विसर्जनीयप्रसंगः किं र मर्शति। एकवचने किरत्ताति
त्वलात्पूर्वविकरणः आगंतुकार्यमनित्यंश्रकृतेह्विविकरणो गुणः प्राप्नोति कृते विलम्बिति द्विवचने तदूयोरविनित्यत्वात्परत्वाद्विगंतरंगेको
पूर्वतेस्वयमेव

नैषदोषः अन्तरंगत्वात्रयोगौ बाधत्वी श्वमपिविसर्गा गील्प तेश्यत्पुपिप्राप्नोति। एवं तर्हि यदा त्वात्संयं विशेषापिव्यामः अथवा अस्तियं
समी। नत्वा यक्रृत्ता यकृत्वरश्च नसिध्यति अपि नेत्यमेषां अचः कर्तुमकी त्येवस्वतो नप्राप्नोति रफेणव्यवहितत्वात्। नैषदोषः स्वरविधौ
व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानं यकृत्वरो अभ्यस्तस्वरः अभ्यस्तस्वरश्च नसिध्यति माहिस्मतेपिपरुः माहिस्मतेविभरुः अ
भ्यस्तानामादिरुदात्तो भवतीति अजादीलसार्वधातु करत्वे परत्वे नप्राप्नोति रफेणव्यवहितत्वात्। नैषदोषः स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमान
ब वद्भवतीति। नास्ति व्यवधानं अभ्यस्ताना हलादिशेषः। हलादिशेषश्च नसिध्यति। वर्त्तेर्तृधे। अभ्यासस्केतिहलादिशेषो न प्राप्नोति। हलादि
[redacted] शेषाविसर्जनीयः विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः नार्कुटो मार्यत्यः स्वः स्वसानयो विसर्जनीयश्तिविसर्जनीयः प्राप्नोति। विसर्जनीयः प्रत्ययाव्य
वस्थाव प्रत्ययैव्यवस्थानप्रकल्पेत किरतः गिरतः रेफोव्यभक्तः प्रत्ययोपिप्रत्ययस्थानप्रकल्पते। एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते पूर्वान्तेर्षे
धातोर्विसर्जनीयप्रतिषेधो यकृत्वरश्च यदि पूर्वान्तः तो वक्तव्योकर्षयोः सुपितोरेवसुपि नान्यस्य सर्वे शुधनुषुरहः भूतावर्षे
एदवविसत्य वधारांक ईवं चतुर्विति एवमर्थं विसर्जनीयप्रतिषेधः विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः नार्कुटो नीर्यत्यः स्वः स्वसा नयो
विसर्जनीयः प्राप्नोति ॥ ॥

भकृत्वाच्चथा स्ववयवशतिविकरणेन स्यात्सान्निध्यासो: पदेविधीयते अथविकरणात्परो रेफः स्यादाव्य गः परो तस्यादितियवस्थाद्वयोर्न प्रकल्पते। अ एम॰
णव्यवहितेपिपरत्वात्स्यप्रवृत्तिस्तथापिसमीहिताव्यवस्थानप्रकल्पतऽरति प्रत्यवाव्यवस्थो कृतः गीर्ह्विति पतदोस्वग्रहणेन गरास्तरतिनपदं
त्वलसितिभावः अभक्तपक्षेपितदादिवचनात्प्राप्तिरितिकर्त्तव्यमवधारणा ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कल्पिषदेति नकल्पशब्दप्रतिसिद्धो लोपः अल्पपसमुदायस्यकः लिशब्दस्य भक्तत्वादवयवेन तत्कल्पशब्दस्य ततश्च कल्पशब्देपरतः पदसंज्ञाविधौ पनामा
तदादी स्यधिकारात् कांत्स्य भवतीति विसर्जनीयप्रसंगः पदशब्देन पद्यते अनेनार्थ इति प्रत्ययउच्यते ते ते प्रत्ययसमुदायभक्तोरेफः कल्पशब्दे परतोव्यव
स्थितः न कल्पावयवइति तयोः कौर्वपर्यमस्येवेति अवयवस्थानन्तरएव पदोन्तः नौविहेतुमोस्सहतस्यार्थः कृत्वे तुकल्पपदसंज्ञातशत पाठः तत्राप्य
मर्थः कल्पशब्दस्य संवेधियस्यरे नार्कल्पिरिति तस्य परस्य योवयवः अस्य परसंज्ञा तः कल्पिशब्दस्तु इक्रत्यर्थः विहितशति। एकवचनेअसत्याव्यकाल्लो

पएदावपिविसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः नार्कल्पिरित्येवमर्थं कल्पिपदसंज्ञातमक्तोरेफो न तस्य हत्ते। वयवस्य पदोन्तौविहंतु पिति विसर्ज
नीयः प्राप्नोति। यकृत्वरश्च यक्रृत्वाश्च नसिध्यति तीर्थ्येनत्वयमेवपूर्ये नेत्वयमेव अचकर्तृयकी त्येवस्वरोन प्राप्नोति। नैषदोषः उपदेशइतिव
रूँ र्तते अथवापुनरस्तु परादिः यदा वकारलोपश्रौतंपुक्त प्रतिषेधश्चद्युपधाङ्गस्य समिधोस्थवस्था स्यात् लोपोप्यत्त नादित्व गौरी ईलंवा। यदि परा
दिः अकारलोपप्रतिषेधः कर्तुःहर्ता अतोलोपः आर्धधातुकस्य कारलोपः प्राप्नोति। नैषदोषः उपदेशइति वर्त्तते। यद्युपदेशइति वर्त्तते
विमुतः कृणुतः अत्र न प्राप्नोति नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते किं तर्हि आर्धधातुकमभि संबध्यते। आर्धधातुके परे उपदेशाः
भि। तिः अकारलोप औत्वं औतं च प्रतिषेध्यं चकारस्य ऋकारस्यात औपाल्प्रलौत्वं प्राप्नोति। नैषदोषः गिरिस्यमानस्यादेशाभावं तिये चं
मविष्यति यस्तर्हि नितिर्दिश्यते तस्य कस्मात्र भवति। रेफेणाव्यवहितत्वात्। औत्वं प्रकृतप्रतिषेधः उक्तप्रतिषेधः कारयति हारयति आर्ता
पतितिप्रकप्रश्नोति उपधायाद्रस्वत्वे अनुपधाद्रस्वत्वं न सिध्यति अचीकरत् अजीहरत्। णौ चङ्युपधाया ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नो
ति ॥

वेऋदुत्तोनवादि कारणस्य वामुले पारत्ये सावितोतीति सिध्यति द्विवचनमुदाहृतं आर्धधातुकोपदेशइति। नंनियोगेन चाकारस्य विधानात् आर्धधातुकम
तिया रेकारो कालेः कारोऽत्र प्रतिपत्स्यामि द्वौ लोपः निर्दिश्यमानस्येति। तत्र्यादेशः स्येति रेफस्यो लेनभावः नैषदोषः नालरत्यनेन यत्र स्त्या। पितं प्रयो
गविषयमकारमात्रं तस्य काराद्रादेशाऽरस्यादेशः प्रवर्तते सरेफस्य स्वनमीयमान त्वादादेशाभावः प्रत्याप्य प्रत्याप्यकार्ये विरूपायास्यादेशास्तु
अतेरेफेणेति। पद्रुपदेपनिर्दिष्ट अकारमात्रं तदवहितमित्यर्थः यदि तु प्रत्ययपरस्येत्युच्यते लिङ्गति वातटाव्यवधानाभावात्स्यादेवादेशः ॥ ॥

भा॰कै॰ अस्तारितेति। निमित्तात्कुणोरपत्वे चकृते नेड्वशिकृतीति प्रतिषेधात् प्रक्लिन्नकृतो रोऽव्यवस्था प्रसङ्गो वारेफस्य पूर्वेऽस्तीति अनिष्टाऽव्यवस्था प्राप्नोतीति
। अत्र प्रत्याद्विलोपे कृते इत्वेऽपरत्वे सुयो यमादौ रेफ इति कल्पनायां रफस्येति सलोपे कृते दीर्घत्वं न स्यादिति पूर्वोक्तपक्षो न व्यवस्थितः। आलोऽन्त्यस्य
। किमिदमिति। षष्ठीप्रथमयोर्निर्दिश्यस्य साम्यात् अन्यः परिव्रुनश्चिति। प्रथमा वा हुत्वर्तनं अन्त्य इति पदिव्याख्येयेनेत्यर्थः। अस्मिंस्तु पक्षे स्तोऽन्त्यस्य लो
पस्येति लोपः सर्वादेशः प्राप्नोति विरन्तीकरोतीति। इदं तिपमार्थमिति। अन्यस्यपदेशाभ्यवसीत्यनलोऽप्यादेशपाटल प्रहृतामनलन्त्याद् सत्यमिति भावः।

रोऽव्यवस्था। रत्वे व्यवस्था न कल्पते आस्तारिता निपारिता। इडविपराद्रेफो। पित व्यवस्था न प्रकल्पते। रोऽव्यवस्था। अभ्यासलोपः अ
भ्यासलोपश्च कृत्स्नस्य। वृहते वहृधे अभ्यासस्येति हलादिशेषो न प्राप्नोति। अभ्यासलोपः। अभ्यस्तस्वरः। अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति। माहि
स्म नेविद्यहः मा हि स्म ते बिभरुः अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवतीत्यजादेरनि सार्वधातुक इत्येष स्वरो न प्राप्नोति। अभ्यस्तस्वरः। नादिस्वरश्च न ×ताद्विस्व॰
सिध्यति। प्रकर्त्रौ प्रकर्तुं। तादौ च निति कृत्यतौ इत्येष स्वरो न प्राप्नोति। नेष दोषः। उक्तमेतत् कृदुपदेशो वा ताद्यर्थ निवृत्यर्थमिति। दीर्घत्वं च न सि
ध्यति। गिरः धुरः। रेफवकारान्तस्य धातोरिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। उरण्रपरः। अलोऽन्त्यस्याविधिर्यस्य स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य विशेषणं आहोस्विदादेशविशे
षणम्। किं चातः। यद्यन्त्यविशेषणमादेशः अविशेषितो भवति तत्र को दोषः। अनेकाल्त्वादेशोऽन्त्यस्य प्रसज्येत यदि पुनरयं सर्वस्यापवादस्तत्र
अयमप्यर्थः। अनेकाल्शित्सर्वस्येत्येतन्न वक्तव्यं भवति। इदं नियमार्थं भविष्यति। अलोऽन्त्यस्य भवति नान्त्यस्येति। एवमप्यन्त्यः अविशेषितो भव षि॰
प॰ ति। तत्र को दोषः। अस्य च्वौ च पूर्वस्य प्रसज्येत। यदि खल्वप्यभिप्रायस्तन्नेति। अथ संविशेषणोऽपि समितत्रकारिष्यते कथं दि क्रिये॰
तोऽप्यन्त्यस्यैव विषयं मार्ग्यं भविष्यति ङिदैवानेकालन्त्यस्य भवति नान्त्यस्येति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। अलोऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः
अतो यस्यैवत्यते स्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः कियतः स्थाने प्रसङ्गस्य॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा वास्यावीति दोषपरत्वादेवमुक्तं न तु वाक्यं वक्ति। निर्दिष्टमिति। पदस्यतु परमा तं तु व्याविस्त्रात दुखरस्यान्त्यस्य सर्वस्यैव प्राप्नोति। यदि खल्वपी एमः
ति। अपृथक्करं व्योतीयोतः पदादविप्रतिदोषोऽर्थः। अप्यन्तात्मात्र आदरस्तनाभ्युच्यते अन्त्यते अन्त्यविशेषणोऽपीति स्थाने विज्ञाते स्पेति षष्ठी
स्थानेयोगेत्यनुवर्तते। तेन या षष्ठी स्थानेयोगा तेन विज्ञातासां स्थानमनुसंह्रियते आदेशो यायो निश्चितः सोऽस्य स्थाने इति अनुसंह्रियते।

इत्याचेति। यस्य षष्ठीमात्रमनुसंह्रियते नेत्यर्थः तत्र लावितेति तिरश्चकारस्यैव प्राप्नोतीति दोषः। दीपयतीति पुगाकारस्य स्यात् प्राप्त ततो पुक्कमर्थवतो
स्यात्प्रसङ्गतितन्न उत्पत्तेः। यस्तु नोति। षष्ठी स्थानेयोगे स्यात्ते नास्ति कवावात। अत्र तु प्रदेशे डिन्च्चेत्यादेः सर्वं धातोस्त अन्त्यस्य षष्ठी भवति शास्त्रे
यो षष्ठीलाः स्थानेयोगेति नेति न तु स्थाने विज्ञातस्य पश्चात्तु संहारः। प्रतिपादितोऽस्य प्रसङ्गादिति भावः। अनिष्टमिति। आद्येऽपि
क्रियते ... स्थानेयोग स्वयेव ... त्यन्तास्य सर्वस्य स्थाने योगाबाधो वयस्य ... सुपदूपन्तदस्यएवास्यस्थि

एतावत् अनिष्टप्रसङ्गः। इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येतेति किं मितोऽन्त्यस्य स्तुत्यादि पुनरयं योगशेषो विज्ञायेत। योगशेषे च किं। अनिष्टं प्रस
ज्येतेति किं। मितोऽप्यन्त्यस्य तु ... आलोऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः। इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः इति। डिच्च। तातङन्तस्य
स्थानेकस्मान्न भवति। डिच्चालोऽन्त्यस्येति प्राप्नोति। तातङि ङिकरणस्य सावकाशः। गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः सर्वादेश। तातङि ङिकरणं सावकाशं।
को वकाशः। गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः ... ङिकरणस्य सावकाशत्वात् गुणवृद्धिप्रतिषेधात् सर्वादेशो भविष्यति। प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियो
गतः स्यात् यदि चावश्यं नियोगतः सर्वादेशः स्यात् ततः प्रयोजनं स्यात् कुतो नु खल्वेतत् ङिकरणात् अयं सर्वादेशो भविष्यति न पुनरन्त्य
स्यादिति। एवं तर्ह्येतदेव ज्ञापयति न तातङन्त्यस्य स्थाने भवतीति यदेतं ङितं करोति। इतरथा हि लोट एरुः प्रकरणेऽपि पठेत्। लोटो तादा ए॰
शीष्यत्यतामिति। आदेः परस्य। अलोऽन्त्यस्यादेः परस्यानेकाल्शित्सर्वस्येत्यपवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशः। अलोऽन्त्यस्येत्युत्सर्गः। तत
स्मादेः परस्यानेकाल्शित्सर्वस्येत्यपवादौ अपवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशो भविष्यति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नमिति पूर्ववद्दोषप्रसङ्गादित्यर्थः। अनुसंहारः खल्वनुसंहाराज्ञो आदेः परस्यानेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेन बाध्यते। डिच्च। विप्रतिषेधादिति ... अत्र
नेकाल्शित्सूत्रं उत्सर्गापवादयोश्च प्रसङ्गो विप्रतिषेध इति तदन्तिस्त स्यात्पार्थक्येन ... विधो यस्यानेकान्त ... अपवादत्वमेवात्र
विप्रतिषेधः स्यात्। प्रयोजनं नास्तीति। सति सर्वादेशत्वे ङिकरणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं स्यात्। तदेव तु सर्वादेशत्वमलभ्यं ङित्त्वादन्त्यस्य प्रसङ्गादिति भावः।
। ङिकरणमिति गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमिति भावः। अन्तरेणापि ङित्त्वमेरु प्रकरणे विधीयमाने। स्यादेशार्थं सिद्धमिति ङित्करणं व्यर्थं तु
गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमिति ज्ञायते॥ ॥ ॥

२५

भाष्ये॰ अनेकालाप्रिक्रकरणादेवेति। स्वतिशकारे। नेकाल्त्वादितिभावः। अनेकाल्त्वसंपादने नच ह्यताथेः। शकारइतीत्संज्ञत्वात्लुप्यते। अष्टाभ्यऔशिति। आदेःपरस्य।
त्यादेः प्राप्तात्तिभावः। अन्त्यस्यापमिति। ननुसर्वनाम्नोनपुंसकाद्दितिचसप्तमी निर्दिष्टशब्दादेः परस्येत्यादेर्भोऽन्त्यं तालिकं लुप्यते। अस्यायंभवत्विति एवं तर्हि सर्व
नाम्न्यतिवधीमतेनैपुंसकादितिचविहिताविशेषणमितिज्ञापकत्वमेवशिकरणं। अथवा स्वस्यर्थोहशिंद्रहणोऽनेकाल्त्वाद्आदेःपरस्येतिबाधित्वा सर्वादे

आदेःपरस्येत्यस्यावकाशः। अग्नेपरस्तोभ्रोपदेतद्वीयंअदरोयंसप्ती यं। अनेकाल्शित्सर्वस्येत्यस्यावकाशः अस्तेर्भूः भविता भवितुं इहोभयंप्राप्नो
ति। अतोभिसऐस्। अनेकाल्शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। शित्सर्वस्येत्यस्यावकाशः। इदमइशाइतः इह। आदेःपरस्येत्यस्यावकाशस्तएव।
इहोभयंप्राप्नोति अष्टाभ्यऔशाशित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥ अनेकाल्शित्सर्वस्य। शित्सर्वस्येति किमर्थंइदं। इदमइशाइतः इहानेन
हि। शिकरणाद्ध्यात्र सर्वादेशोभविष्यति। इदंतर्हि अष्टाभ्यऔश् न तथा नवयाशिकरणादेव सर्वादेशोभविष्यति। इदंतर्हि नसः शी नशश
सेऽशिः ननु चात्रापिशिकरणादेव सर्वादेशोभविष्यति। अस्त्यत्र शिकरणेप्रयोजनं। किंविशेषणार्थः शकारः। क्वविशेषणार्थेनार्थः शि सर्व
नामस्थानं विभाषाहि। ओशोरिति। शित्सर्वस्येति शकारमकृत्वा कथं। अस्य स्थानेऽस्यास्य नमञप्रत्ययः स्यात्। अस्त्वत्र प्रत्ययसंज्ञा यामित्संज्ञाने
स्यात्। असत्यामित्संज्ञायां लोपो न स्यात्। लोपे नेकाल्यदा नेकाल्तदासर्वादेशो यदा सर्वादेशः तदाप्रत्ययः यदाप्रत्ययः तदेत्संज्ञाय
देत्संज्ञातदा लोपः एवं तर्हि सिद्धे सति यत् शित्सर्वस्येत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र व्यपदेशिवद्भावात्नानुबंधकृतमनेकाल्त्वं भवतीति। किमेत
स्य ज्ञापने प्रयोजनं। नमस्यसर्वादेशाप्रतिषेधेषु यत्रान्तानिर्दिष्टोऽलाकाराल्त्वाच्चित्पुरुकृतत्रत्वकृत्यंभवति॥ इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलि
विरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शोभविष्यति किंशि ग्रहणेनेतिपुनाविज्ञापकमेवाशिग्रहणं। अनेकारेष्वनुबंधे पुनास्येनानुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति एकान्तेष्वनुबंधाज्ञापकेनैव एमं॰
योजनमप्रत्ययाध्यायनव्यवराधुज्ञकेयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपोद्योतनाख्याध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम् ॥ ॥ ॥ ॥

५।३

स्थानिवत्। वचकरणमिति विनापि वतिना तदर्थलाभः यथा गौर्वाहीक इति भावः। नच स्थान्यादेशत्वेन उच्यमाने स्थानिरूपमादेशः प्रतिपद्यत इति क
ल्प्यमानाश्रयितुं प्रकृतेः अस्तेर्भूरित्यादेशविधिवैयर्थ्यप्रसंगात्। नच वचनस्य प्रामाण्यात् कल्प्यः यात्नेति श्रुति विकल्पारंभात् संज्ञाधिकार
इति। संज्ञाप्रकरणे तस्यार्थः। तत्र को दोषः इति। आदेशे कार्यं सिध्यति न तदृशः नचादेशे कार्यं संज्ञा संज्ञिसंबंधोऽपि सिध्यतोऽप्र अः। यथेवेति। संति
ना हि प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्थाः संज्ञा नं प्रत्याययन्ति वर्तते। न तु स्वतः कार्यं प्रतिपद्यते। तस्मात् बहुगणेत्यत्र तु संख्येत्यन्वर्था ग्रहणात्। को कार्या
क्रोशग्रहणाद्रूपापि वतिना[redacted]निदेशस्य कृतोपस्थानः वकरणं विज्ञानितादेशेन स्थानिकार्यं लभ्यते कि मतं मतु स्थानिनि नियत्यं न तस्य दोषः इति

स्थानिवदादेशोनल्विधौ। वत्करणं किमर्थं स्थान्यादेशोनल्विधाविती यस्तुच्यमाने संज्ञाधिकारोऽयं तत्र स्थानी आदेशस्य संज्ञा स्यात् त
त्र को दोषः आङो यमहन आत्मनेपदं भवति। विधेरेव स्यात् वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। स्वाश्रयमपि यथा स्यात्। अतिदिश्यते। गुरु
वत् गुरुपुत्र इति यथा। अथादेशग्रहणं किमर्थं। स्थानिवदनल्विधाविती यस्त्युच्यमाने कस्य स्थानी स्थानिवत्स्यात्। यः स्थाने भवति कश्च
स्थाने भवति आदेशः इदं तर्हि प्रयोजनं आदेशमात्रं स्थानिवत्यथा स्यात् एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं चोदयिष्यति तन्न
कर्तव्यं भवति[redacted] ॥

क्ङितिनित्युक्तं ज्ञानभवति।[redacted]न स्थानेऽरितिप्रतिषेधात्। नहित्वक्किसंज्ञाविहिता याप्रतिषिध्येताङ्क्ङोलिङ्चेत्यत्र तुसंज्ञाप्रकरणाभा कि
वाद्गुरुतिदेशः स्थानिकार्यं क्रियते नैककार्यातिदेशोऽयमिति दर्शयति। शास्त्रातिदेशपेक्षया कार्यातिदेशस्य प्राधान्यात् इतरेवां कार्यार्थमारि
निभावः आदेशग्रहणमिति। स्थानिशब्दस्य संबंधिशब्दत्वात् आदेशोऽलभ्यत एव यथपि नबदधीतइत्यकृत्पुत्रइतिभावः कस्य स्थानीमिति। द्विविध
आदेशः प्रत्यक्षानुमानिकश्च। अनुमानिकश्चरेरु रित्यादिः अत्रहीकारे लोकारान्तस्थाननुमीयते अकारेणवोकारान्त आदेशः। तत्र ते ल करि
तिसंपद्यते तत्र प्रत्यक्षस्येव ग्रहणं मात्रनानुमानिकस्येत्यर्थः। आदेशमात्रमिति। प्रत्यक्षस्यानुमितानेचेत्यर्थः एवं सति प्रत्यक्षमकारस्यादेशत्व
मिकारस्य च स्थानित्वेन च किंचिदिकारस्य कार्यं मस्ति यदुकारेति दिश्येत निश इकार्ये तु शत्रस्यातिदिश्यत इति परस्यैव सिद्धिः ॥ ॥ ॥

भंजे॰ सर्वविभक्त्यंतःसमासः। सर्वविभक्त्यंतो यद्येष समास इति अलर्थो योऽकारः बहुव्रीहिग्रहणादन्यपदार्थेऽवतत। न ह्यत्र सप्तविभक्त्यः संभवंति तत्र संबंधमात्रेऽव्ययानुपाता
धि नेनेकविभक्त्यंतर्भावात्फलत सर्वविभक्त्यंततासंभवति। अथवा अल्विधि इत्युक्ते अलो विधिरिति विग्रहे प्रत्ययेऽविधिरित्यलामाश्रयणात्सर्वविभक्त्
दे तत्समासित्युक्ते च विधिशब्दसमासस्य द्वावारेतद्दृष्टलाभः केवलं तु अनन्तशब्दः उपाद्यमानो यद्विभक्ति तद्द्यर्थे ततरत्रोप स्य एव स्यात् तत्रालःप
रस्यविधिर्यौः पैथ्यादतिहनमारिसुलोपो न भवति अलिपरतोविधिः कडुरः सदृशः इतिह शिवे सुत्वं न भवति। अलोविधिः कामः इति।लोपो

अभविधिग्रहणं किमर्थं

*सर्वविभक्त्यंतः समासो यथा विज्ञायेत अलःपरस्य विधिरल्विधिः अलो विधिरल्विधिः अलि विधिरल्विधिः अला विधिरल्विधिरिति नैतदस्ति प्रयोजनं प्रातिपदिकनिर्देशोऽयं प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतंत्रा भवंति। न कांचित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयंति श्रयितव्या इदं तर्हि प्रयोजनं उत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
+ तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुप जायते सा सा + २ शो [redacted]

कोर्वलीतिल्लोपो न भवति उक्तं वलि [redacted] सावकाशं स्यात् हर्विमलयुइति अल्विधिः मह्योरस्केनेति। अथवा
दू वार्त्तामस्य शास्त्रे न भवति ॥ प्रातिपदिकनिर्देशाश्चेति अनल्विधावित्यत्र बोध्यतो अत्र शब्दसंस्कारायके वलं प्रयुज्यमाना विभक्तिरुच्या
दीयते न तु तदर्थो विवक्ष्यते यथा भाष्यत्वत्र लिंगसंख्ये इति भावः उत्तरपदलोप इति। अनल्विधौ व्यपाये यत्र कार्ये स्यात् अन्यत्र प्री
ते तत्रैव निषेधः स्यात्। कद्रुः सदृशः पारी प्रदीव्य स्याद्यादिः पातिषेधो न स्यात्। नह्यद्विधौ बलः स्यात् अन्यत्र पराबलात् इत्यत्र पदार्थ
स्य प्राधान्याद्गुणभावाद्बलः उत्तरपदलोपे सत्याश्रयत्वाद्विधेः प्रतिषेधसिद्धिः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥
दू

अल्माश्रयतइति। अर्थप्रदर्शनमेतत्। एवं ह्यलाश्रयइतिस्यात्। तस्माद्आश्रीयतइत्याश्रयः। एवं च अलाश्रयो विधिरल्विधिः अलाश्रयत्वा
द्विधिस्थानित्वं स्यते इति गतार्थता। अप्रयोगइचात्र पदस्य लोपः। किमर्थमिति। तत स्थानिवत्स्यात् दुर्भेलाभा तद्धानिकार्याणि
देशः प्राप्नुयात्। इति भावः। स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति। स्थानिरूपाश्रयं यत्कार्यं तद्भिन्नरूपादादेशे न सिध्यतीति भावः। लोकवदिति

अप्रसी अलमाश्रयते अलाश्रयः अलाश्रयो विधिरल्विधिरिति यत्र प्राधान्येनालाश्रीयते तत्रैव प्रतिषेधः स्यात्। यत्र विशेषणत्वेनाला
श्रीयते तत्र प्रतिषेधो न स्यात्। किं प्रयोजनं। प्रदीव्येति वलादिलक्षणाद्गुणाभावदिति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। स्थान्यादेशपृ
गु थक्त्वादादेशे स्थानिवदनुदेशो गुरुवत् गुरुपुत्रइति यथा। अन्यः स्थानी अन्य आदेशः। स्थान्यादेशपृथक्त्वादेतस्मात्कारणात्
स्थानिकार्यमादेशे न प्राप्नोति। तत्र को दोषः आङो यमहन आत्मनेपदं भवतीति हंतेरेव स्यात्। वध्यते तु वधेश्चापि स्यादिति त
सिद्धार्थात्तस्मिन्न सिध्यति। तस्मात्स्थानिवदनुदेशः एवमर्थमिदमुच्यते गुरुवत् गुरुपुत्रइति यथा। तद्यथा। गुरुवदस्मिन् गुरुपुत्रे
वर्तितव्यमिति। गुरौ यत्कार्यं तद्गुरुपुत्रे अतिदिश्यते एवमिहापि स्थानिकार्यमादेशे अतिदिश्यते। नैतदस्ति प्रयोजनं लोकत एतत्सिद्धं। त
तद्यथा लोके योयस्य प्रसंगे भवति लभतेऽसौ तत्कार्याणि। तद्यथा उपाध्यायस्य शिष्यो याज्यकुलानि गत्वा अग्रासनादीनि
लभते। यदपि तावदयं लोके एव दृष्टान्तः दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारंभो निवर्त्तको भवति। अस्ति चेह कश्चित्पुरुषारंभः अस्त्यानुहक
स्वरूपविधिर्नाम हंतेरात्मनेपदमुच्यमानं हंतेरेव स्यात् वधेर्न स्यात् एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। स्थानिवदादेशो भवती
ति। यदयं युष्मदस्मदोरनादेशे इति आदेशे प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकं युष्म[redacted]दस्मदोर्विभक्तौ कार्यमुच्यमा
नं कः प्रसंगो यदादेशे स्यात्। पश्यति त्वाचार्यः स्थानिवदादेशो भवतीति अत आदेशे प्रतिषेधं शास्ति इदं तर्हि प्रयोजनं [redacted] ॥
लोके हि वचनमंतरेण। पितत्वान्नापत्यात्तद्धर्मलाभो दृष्ट उपाध्यायस्येति। प्रसंगाद्वे हि यं वशीनतु शिष्यविशेषणामेतद्व्यभिचाराभावात् ॥ श्रीवा
स्त्येवतु आशारण ॥

७२

भाष्येप्र· प्रतिषेधं वक्ष्यामीति न ह्यसद् र्शित विषयः प्रतिषेधः शक्यो विधातुमिति भावः एवं तावद्धिं गोत्राभिमतोर्थः स्थितोति प्रदर्शितं सूत्राणि क्रियमाणोपि सत्रेनल्विधाविति न कर्तव्यमित्याह अल्विधौ प्रतिषेध इति । प्रपञ्चः तावन्न भविष्यति । इह दीर्घवलादेशिविशेषणमाश्रितं तत्र कोल्पविलिव
क्त्वा स्थित्यसंनिहितमपि वलादेश्च नित्य विधि क्रितत्वादनाश्रितं तथा हि इडादिरपि क्त्वा भवत्येव केवलोपि अकोर्गोतो पिवादीतीका
पृ॰४ रान्तोपि वलादेर्यत्यान्तोपि इक्रमेति मान्तोपि तत्र क्त्वा मात्र प्रतिवसं यस्कार्यं क्रत प्रत्यय वलादि तदादेशोति दिश्यतां ननु वलादित्वमपि
तित्वप्रयोजनत्वतो नापि वलादितीय वलादित्वमितो भावः सिद्ध एवेति भावः अदस्यानवतिति सामान्यप्रसङ्गो पादानेन यत्र कार्यमति दिश्यते । तत्र
अनल्विधाविति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति इहमाभूत् द्योः पंथाः सः इति एतस्यापि ला क्ति प्रयोजनं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अल्विधौ स्थानिवद्भा
यद वो न भवतीति यमदोज्ञिल्योः क्रितादि तिकितो त्येयति हल्यग्रहणं कृतमिति स्थानि मानेन योगोस्मि आरम्भमाणेप्येत
स्मिन्योगो अल्विधौ प्रतिषेधो विशेषणोपाश्रितस्य दर्शनात् अल्विधौ प्रतिषेधे सत्यपि विशेषणो समाश्रीयमाणो अ
साति तस्मिन् विशेषणो अप्रा शुर्विधे प्रदीव्य प्रसीव्य किं कारणं तस्य दर्शनात् वलादेरित्युच्यते वलादित्वं प्रश्नः
ननु चस्वमर्थस्वायं यत्नः क्रियते अन्यस्य कार्यमुच्यमानेन्यस्य यथा स्यादिति सत्यमेवमर्थो यत्नः क्रियते ननु प्राप्नो
ति किं कारणं सामान्याति देशे विशेषानतिदेशः सामान्ये [redacted] अतिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भवति तद्यथा ब्राह्मणव
दस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति सामान्यं यद्ब्राह्मणकार्यं तत्क्षत्रिये अतिदिश्यते यद्विशिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते एवमिहापि
सामान्यं यत्प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते यद्विशिष्टं वलादीति तन्नातिदिश्यते यद्येवमप्यहोतरदरेदीतिसिद्धो लोपो न प्राप्नोति अ
नल्विधाविति पुनरुच्यमानेहापि प्रतिषेधो भविष्यति मलेव्यवसौत्येतिविशिष्टो गोल्यमाख्यतेवलंनाम ॥ इह च प्रतिषेधोन
विशेषस्यापवादार्थत्वात् विशेषाश्रयकार्याननतिदेशात् यत्तु विशेषणाद्यं तदतिदिश्यते विशेषातिदेशो भविष्यति अग्रहीत [redacted]
भवसेव अग्रहीदिति ग्रहोलिटि दीर्घ इति दीर्घत्वं न तरति भवति दीर्घविधौ स्वस्मिन्पालोपस्थानादेश एव स्थानिवत्स्वस्य तं ता भावा वर्तक इति इकार्ये
विशेष कार्यत्वान्न प्राप्नोति तथा प्रदीव्येति पूर्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति देवितेर्य्यान्ताक्षेलोपि ल्यप्प्रत्ययस्य सं भवात् किल स्यापि वलादित्वं तस्मात्
ति देशः तस्माद्विशेषकार्याति देशसाधनार्थमनल्विधाविति कर्तव्यमिति भावः अनुबंधकार्येष्वनल्विधाविति प्रतिषेधो न प्रवर्तते स्थानिवच्च नुबंधस्यो
प्रति

म२

विशिष्टं योनल्मिति सरदीति सलोपे समुदायरूपे स्थान वर्णद्रूहो लिटि दीर्घस्यत्रापि रद एव स्थानिलं न लच अनियमं प्रसंगाद्भिमन फल्या यम्य
भिभावात्यनुपस्करनात् स्वाश्रय इति आश्रयत्वस्याश्रयो ध्याव लादित्वमिदिधो तत्रेट्प्रासाल्विधित्वात् अन्त्विधौत्व स्थानिवद्भावविधाना
त अहस्तामिति सानिकार्यमिटाम्रो नप्राप्नोति न चेति अतिदेश एवानुदेशः स प्रयोजनं यस्य तदानुदेशिकं तत्र सार्वधातुकमात्रित्य
स्यप्रत्यय सार्वधातुकमिति इट्विधास्यते तत्रानल्विधाविति , इडागमार्थमत्र स्थानिवद्भावः प्रार्थ्यते इत्यल्विधिरिति अनल्
विशिष्टंये नल्मप्रत्यये सनाम यद्विनहिं सामान्यमप्यतिदिश्यते विशेषश्च सत्याकार्ये विधिरिष्ट सतिवलादित्वे रूपविहि
त्वं अदितां अ रदितं अदित किमतो यत्सति भवितव्यं प्रतिषेधस्तु प्राप्नोत्यल्विधित्वान् प्रतिषेधः प्राप्नोति किं कारणं
अल्विधित्वात् अल्विधिर्यं भवति तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति न वानुदेशिकस्य प्रतिषेधादितरेणाभावान्न पास्य
दोषः किं कारणं आनुदेशिकस्य प्रतिषेधात् न स्वत्रानुदेशिकस्य वलादित्वस्य प्रतिषेधः स्वाश्रयमत्र वलादित्वं भविष्य
ति नैतद्विवदामहे वलादिर्न वलादिरिति किं सर्हि स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकत्वमेषितव्यं तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्रा
प्नोति किं पुनरादेशिन्यल्याश्रीयमाणो प्रतिषेधो भवति आहोस्विदविशेषेणादेशे आदेशिनि च कश्चात्र विशेषः आदेश
ल्विधिप्रतिषेधे कुरु वधक पि वांगुणाइं स्थिप्रतिषेधः आदेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरु वधकपि वांगुणाइं प्रतिषेधो वक्त
व्यः कुर्वित्यत्र स्थानिवद्भावाद् गसंज्ञास्याशु पूर्वं लघूपधत्वं तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति वधकमित्यत्र स्थानिवद्भावाद् गसं
ज्ञास्याश्रयं चापि लघूपधत्वं तत्र गुणः प्राप्नोति अ
स्त्वाश्रयं चाद्युपधलेन तद्वृद्धिः प्राप्नोति विवेस्यत्र स्थानिवद्भावादगसंज्ञास्याश्रयं च लघूपधत्वं तत्र गुणः प्राप्नोति अ
तत्सर्वे विशेषेणादेशे आदेशिनि च आदेश्याद्वित इति चेत [redacted]
विधाविति प्रतिषेधात् सार्वधातुकत्वस्यापीडत्वात् इट् न प्राप्नोतीति इदानीं यत्रात्र प्रतिषेधो न प्रवर्तते तथा विचार पूर्वकं प्रतिपादयितुमा
स्या२ ह किं पुनरिति आदेशोनिर्दिष्टस्याश्रयो न किं स्थान्यलोश्रये कार्ये स्थानिवन्निषेधो यानुष्यात्राश्रयति विचार किं प्रत्यासत्तिराश्रीय
ते अथवा मांप्रीणिति न चं वधकाति हंते एवुलि वधहलने संज्ञाकंदसोरिति वक्तव्यं अत्र वधकात्राभिक्रणातिरायथरीति वधादेशः स च
हलंत इति दण्डोपन्यासः अदन्तत्वे तु लोपस्य स्थानिवद्भावाद् वृध्यभावः ॥

तृ २

भाष्यैः प्र॰ म

स्थिरुद्दिष्टेष्विति आदिष्टस्यानिर्दिष्टो विकृतिः उपलक्षणं चैतत् तद्धितादेशोऽपि न प्राप्नोति तेनावाय नश्यतिमत्रहिस्था अर्थेनादि
तस्थानिवद्भावात् कृत्वा किंवक्तरिति न्याय्ये रूपक कः पचो न्यायोपपन्न इत्यर्थः आदेशो नाति प्रत्ययस्येति भावः यत्कार्यमादे
शः स्वतो न प्रतिपद्यते तत्र स्यादतिदेशकांक्षा तद्वत्तु प्रतिषेधः लद्वारक एवं कार्यं प्रयुक्तः अरुदितामित्यत्र हादेशः स्यस्वतोऽत

सुप्तिङ्कृद्विति दिष्टे षूपसंख्यानं आदेश्यादेशत्वाच्चेत् सुप्तिङ्कृदति दिष्टे षूपसंख्यानं कर्तव्यं सुपः हलायस्था
यस्थानिवद्भावात् प्रसङ्गे स्या अर्थं च यत्रादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति सुपां तिङ् अरुदितां अरुदितां अरुदित
गि २ स्थानिवद्भावात् सार्वधातुकसंज्ञा स्या अर्यं च वलादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति इः कृदिति दिष्टे एवं नं सुवर्णं धुवनं स्था
निवद्भावात् स्वपस्ते स्वा अर्थं वलादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति किं पुनरत्र न्यायः [redacted] आदेशि
ह्य न्यायश्री पमाशो प्रतिषेधः स्थेतरे न्यायः कुन एतत् तथा सर्वं विशिष्ट स्थानिकार्यमादेशोतिदिशति गुरु
वत् गुरुपुत्र इति यथा तद्यथा गुरुवदस्मिन् गुरुपुत्रे वर्तितव्यं अन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् पादोपसंग्रहणाच्च
ति यदि च गुरुपुत्रोऽपि गुरुर्भवति तदपि कर्तव्यं भवति अस्त्यतार्था रे शिष्यस्या श्रीयमाणो प्रतिषेधः ननु चो क्रमादे
श्या स्वेविधि प्रतिषेधं कुरु यथा कपिवां प्रणाद्वि प्रतिषेधः इति तेवरोः

लादिस्यात् तत्रातिदेशं प्रत्याकांक्षा सार्वधातुकत्वं तस्य स्वतो नास्तीति तदेवातिदेशेन प्राप्यते यथा गुरुपुत्रो गुरुत्वे सति नातिदेशमपेक्षते एम॰
तथाद्यता दित्वं प्रत्यादेशस्य नास्ति तिदेशावेक्ष्येतावदिष्टं तत् सार्वधातुकं प्रत्ययस्येवातिदेशापेक्षा ॥ ॥ ॥ ॥

ता २

ति ३

करोतावपि अकारस्य उकारो मात्रिक एव स्यात् परत्वात् शास्त्रांतरेणापि या प्रत्यय मिश्रकालस्य निवृत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः अन्यो यापि हलो वच
श्चेति कृत्प्रत्ययः एकदेशविकृतस्येति एकदेशेनाविकृतस्य इति तृतीयासमासः तद्यथेति किं च विप्रकृष्ट शिष्टा वयवसंनिवेशः प्रत्यक्षतोऽपि
चर्यं एक एव पचास्त्रिवेकारस्यादिकारे पित्तकारस्य इः तस्य श्रूयतः तथा चेकार लोपेऽपि प्रत्यभिज्ञानिति तकारमात्र स्यादिः सत्त्वात् प्रतीति

करोतौ तपरकरणं निर्देशार्थमिदं पिपिरंतः व्यथक इति नायं एवुल् अन्यो यमक शब्दः किरोणादिकः हनच कशतिपथ्यात् ए
कदेशविकृतस्योपसंख्यानं एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यं किं प्रयोजनं पचतु पचंतु तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्या
ति त् एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सिद्धं एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति तद्यथा श्वा कर्णो वा
पुच्छे छिन्ने श्वैव भवति नाश्वो नगर्दभ इति अनित्यविज्ञानं तु तस्मादुपसंख्यानं अनित्यविज्ञानं तु भवति नित्याः
शब्दाः नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यं अनपायोपजनविकारिभिः तत्र स एवायं विकृतश्चेत्ये
र तन्नोपपद्यते नित्येषु तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यं भाद्वाजीयाः पठंति एकदेशविकृतेषूपसंख्यानं कर्तव्यं किं प्रयोजनं
पचतु पचंतु तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् किं च कारणं न स्यात् अनादेशत्वात् आदेशः स्थानिवदित्युच्यते न चेमे
आदेशाः

हेतुत्वं चास्ति नाम्य इति अवयवव्यापारेऽपि न तस्य सान्तत्वे शायो तः किं तर्हि स्वत्वेनेत्यर्थः अनित्यविज्ञानमिति अवस्थितेतकारे स्का
रस्य उकारस्य नित्यत्वं शुभस्य आप्नोति नित्यभावः उपसंख्याने तु कियमाणे नास्त्यनित्यत्वं एरुरिति स्थान्यादेशाभ्यां तिशब्दतुशब्दयोरनुमीयमा
नत्वात्प्रसंगो नेति विंध्याताततयादेशग्रहणाद्वा उपसंख्यानात् अनुमानिकस्याप्यादेशत्वं स्थानिवद्भावश्चेति इः नन्वेमरति तु याद्यस्यः एरुरित्य
त्र सामानुमुदायादेशात ॥ ॥ ॥

स्म २ तुप एकदेशविकृतेषूपसंख्यानं मूलं

भा॰ कै॰ प्र॰

रूपात्पत्ता ज्ञेति। यद्यपन्यत्र यादेशो रूपं न भिद्यते स्यादेव प्रत्यभिज्ञानाच्छिद्रत्वं। पतत्कमेकको रूपस्यतस्मात्ज्ञानि तिरूपत्वमिति भावः यो त्रा
देशः। इति। इकारस्य उकारः ज्ञानं वाश्रीयते तत्र संज्ञा यासा हि तिशद्वे निर्बंधनात्र्व यन्निबंधना। यश्चेति। तदपहः सा ज्ञा स्थिथो नात्र [redacted] आदेशः पद
संज्ञानिमित्तभावे नच्चा श्रीयत इत्यर्थः तत्रोत्र रमाह नैतादिति। तिप्तस्य इति संनिवेशे इकार उकारत्व विसज्ञि विधावितिइकारस्यनिमित्तत्वा
देशस्य उकारस्येति रूपमिति। सिद्धाय संज्ञा अल्विधिप्रसंगः इति इकारस्य पदसंज्ञानिमित्तत्वात् अल्विधिः पदसंज्ञा स्यादित्यर्थः। यत्रसंघा

रूपान्यत्वाच्च। अत्यत व लाविरूपं पचतीति अन्यस्य चक्षितिः इमे व्यादेशाः कथं आदिश्यन्ते यः सन्नादेशः इमे चाप्यादिश्यंते आदे
शः स्थानिवदिति चेत्तत्र अनाश्रितत्वात्। आदेशः स्थानिवदिति चेतन्न। किं कारणं अनाश्रितत्वात् यो त्रादेशो नासावाश्रीयते। यश्चाश्रीयते
नासावादेशः नैतन्नेत्तत्व समुदायो आश्री यमाणो त्र च यो नाश्रीयते इति। अयं तदोहि समुदायस्यावयवः। तद्यथा वृक्षः प्रचलन्
नवहावयवैः प्रचलति। आश्रय इति चेदल्विधिप्रसंगः आश्रय इति चेदल्विधिर्भवति। तत्र अनल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति
नैष दोषः। नैवं सति कश्चिदप्यनल्विधिः स्यादुच्यते चेदमनल्विधाविति त्रयकर्मणा सिद्धिर्नास्यते। साधीयो योल्विधिर्नि। कथं साधीयः।
यत्र प्राधान्येनाल्आश्रीयते यत्रानं तरीयकोल्आश्रीयते नासावल्विधिरिति। अथ वोक्तमादेशग्रहणस्य प्रयोजनं आदेशमात्रं स्थानि
वत्यथा स्यादिति अनुपपन्नं स्थान्यादेशत्वं नित्यत्वात् स्थानी आदिशद्वेषु शद्वेषु नोपपद्यते किं कारणं नित्यत्वात् स्थानी हि नामयो भूत्वा
नभवति आदेशो हि नामयः अ[redacted] भूत्वा भवति। एतच्च नित्येषु शद्वेषु नोपपद्यते। यत्सतो नाम विनाशः स्यात् असतो वा प्रादुर्भावः
इति। सिद्धं तु यथा लौकिकवैदिकेषु अभूतपूर्वेषु पिस्थानशद्वप्रयोगात् सिद्धमेतत्। कथं यथा लौकिकेषु वैदिकेषु अभूतपूर्वेषु पिस्थान
शद्वप्रयोगो वर्तते। लौकिके तावत् उपाध्यायस्य स्थाने शिष्य इत्युच्यते न च तत्रोपाध्यायो भूतपूर्वो भवति वैदिके पि सोमस्य स्थाने पूती
कतृणान्यभिषुणुयात् न च तत्र सोमो भूतपूर्वो भवति कार्यविपरिणामाद्वा सिद्धं। अथवा कार्यविपरिणामाद्वा सिद्धमेतत्। कोयं कार्य
विपरिणामादिति ॥

५२

कार्याबुद्धिरिति अन्यस्या [redacted] परिणामासंभवात्सामर्थ्यात्कार्यत्वेन बुद्धिर्गृह्यते न तत्कार्यशद्वेषु बुद्धिपर्यायः स्तीति। आर्यो ऽत्र बहुल
ग्रहणम्। भूतपूर्वो वापीति। न च नित्यत्वविरोधः बुद्धिधर्माः केवलमर्थे प्रतिपत्त्यवशात् आरोप्यते [redacted] तद्दृश्या

कार्याबुद्धिः सा विपरिणम्यते। ननु च कार्यो विपरिणामादिति भवितव्यं संतिचैवलोके रपदिकानि रूपस्त्वानि। अपि च बुद्धिः संप्र
त्ययस्त्वनर्थांतरं। कार्या बुद्धिः कार्यः संप्रत्ययः कार्यस्य संप्रत्ययस्य विपरिणामः कार्यविपरिणामः कार्यविपरिणामादिति।
परिहारांतरमेवेदमत्राभिहितं। कथं पुनरेतत्परिहारांतरं स्यात्। यदि भूतपूर्वे स्थानशद्वो न स्यात्। भूतपूर्वे वाऽपि स्थानशद्वो वर्तते क
स थं बुद्धिविपरिणामात् सिद्धमिति। प्राचीनं आचार्याः प्रतिपन्नं सर्वं आम्रबुद्धिः प्रसक्ता। ततः पश्चादाह। येनैषीरतो वृ
क्षः ततः पृथुपर्णाः तेन न्यग्रोधा इति। स तेन आम्रबुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धिं प्रतिपद्यते। स ततः पश्यति बुद्ध्या आम्रबुद्धिः न्यग्रोधबुद्धिः
न्यग्रोधं न्यग्रोधा ध्रियमाणा नानि त्याम् एवं च स्वस्मिन् विषये आम्रानि त्याबुद्धिः न्यग्रोधाः बुद्धिस्तु स्वविपरिणम्यते। एवमिहाप्य
स्तिरस्य पविशेषे रागेत्यादिष्टः तस्य सर्वत्र अस्तिबुद्धिः प्रसक्ता सो स्तेर्भूत्वा त्यस्ति बुद्ध्या भवति बुद्धिं प्रतिपद्यते स ततः पश्य
ति बुद्ध्या स्तिं चापक्रम्यमाणां भवतिचोपधीयमानां नित्य एव चायमस्मिन् विषये स्ति न नित्यो भवति बुद्धिस्तु स्वविपरिण
म्यते। अथवा रुद्र प्रसंगस्तु स्थानिवत्त्वात् अपवादे तत्सहितं यथा प्राप्नोति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पर्यालोतं तथा स्थानं। प्राचीनमिति। प्रावृद्देशो प्राक् ततो विभागं चैतस्मिं स्थित्वा मि निश्चायैव तत्र अस्त्यर्थस्याभिहितत्वात् आंतर्भे त
लाच प्रथमं वक्ता अस्य बुद्धा इति तस्या अनंतरमित्यर्थः अपवाद प्रसंगास्त्विति। बुद्धिविपरिणामात्रं यदि स्थान्यादेशभाव इति भावः।

भा॰ष्य॰ कर्मण्यपीति। सर्वत्राशावुद्धिश्च सक्तात्प्रतोनुपसर्गोक इति कधुष्मा निवर्त्य न शतिकेष्पणाकृतप्रसंगाः विषये णालिति। तुशाङ्गः पुनरर्थे यदयं गाप्यो
ष्टणितिकप्रयाग्स्यस्यकः किं संशाणित्तत ज्ञाप्ययतिनोत्सर्गो कृतमपान्वादेश्य नतीति। बष्ठीनिर्दिष्टस्येति न च वाववादः बष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानेवि
धीयते नाजितानं चेत्यादेरप्सणाकुरे प्रथमप्राविधानात अस्ति वष्ठी विकल्प एणत्वणोत्तित्तुमाहो नांत्रप्रत्यय विष्ण्यं विशेषं। यथोक्तं वालवा

कर्मण्यपराग्न्यातोनुसर्गोक इति के विशितः कृतं प्राप्नोति किंकारणं। स्थानिवत्वात् उक्तं वा किमुक्तं विषये शातुना नालिंगाकरणस्ति
इमिति। अप्यवाभसिद्धं तुव्यष्टीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनात् सिद्धमेतत्। कथं। षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशः स्थानिवदिति न कर्तव्यं। तत्र हि
नक़र्तव्यं वष्ठीनिर्दिष्टस्य ग्रहणं कर्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते। क प्रकृतं। षष्ठी स्थानेयोगेति अथवा चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नापवादे उ
त्सर्गकृतं भवतीति॥ यदयं पयात्रादिर्कां ष्ठित्तिः करोति। पपन्न प्रसप्रश्प्राः श्रुरिति। तस्यहो वस्त प्रादेशउभयप्रतिषेधः तस्ये
तस्य लक्ष्णस्य दोषः तयादेश उभयप्रतिषेधो वक्तव्यः उभये देयमनुव्याः तयप्प्रो ग्रहणेन ग्रहणात्ता शिविभाषा प्राप्नोति।
नैषदोषः अयच्प्रत्ययान्तरं यादिप्रत्ययान्तरं उभयी तिर्कारेणेन प्राप्नोति। मात्रस्वे वं। मात्रजिन्नेरूंभविष्यति। कथं मा
त्रजितिनेरूंप्रत्ययग्रहणं। किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणं। क संनिविष्टानां प्रत्याहारः मात्रजशइत्प्रभृति आ अयच्चकारा
त्यद्धि प्रत्याहारग्रहणो कृतिति ईति अत्रापि प्राप्नोति अतवृति वर्तते स्वमाये ॥ ॥ ॥

योविहूरंच प्र [redacted] कृत्यंत मेवनेति। विश्रवंशाहास्तनभिधानान्नभ पम॰
(विष्यति प्रत्ययः यस्पनिति। नचपि लातिहृत्यर्थे नियमार्थे शिलंव्यनोतिसात ज्ञायकात्। पितनिहू तैः सिद्धलात नह्यत्र पितौनि तस्य स्य
वा धादिशेषोऽस्तिहतिकेचिदाहुः नदयुक्तं ताद्धी त्यादेर्विषये चाग शिंति सं प्रकृते राधदा शार्थस्यात नस्मादिष्टाति द्वयेसामान्येन
ज्ञापकंपि समाश्रीयते अयस्यादे उत्सर्गकृतेन भवतीति। कतिति वली तिपरिहाणं तरस्तत्रावात तवद्व सादिभ्यः सिप्रतिषेधोन्तो कृः।

स्थनो२

तैलमात्रेति। चकारस्य प्रत्याहारार्थस्योपादानान्त्रस्याविशेषकत्वान्मात्रशब्द मात्रग्रहणप्रसंगः। सदृशस्येति। प्रत्ययानुकरणांमात्र शाहूह
तिप्रातिपदिकस्याग्रहणामित्यर्थः। नात्या ख्यापा भिति। एकस्मिन् यत्प्राश्एक र च नं तस्य प्रसंगे तेबुद्धवच न म। देशा इतिकल्पना प्रथयेणाधो
बोपन्यासः भूतपूर्वे शति। अनुबंध कार्ये सर्वत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणादारतिच रूपसद्भावात॥ तद्रूणोति। अत्र चांतरङ्गत्वे कृते सर

[redacted]
तैलमाव्यप्तमात्रा आप्नोति सदृशस्याप्यसंनिविष्टस्य न भवति प्रत्याहारग्रहणो न ग्रहणं। नात्या ख्यायां च नातिदेशे स्थानि
वद्भावप्रतिषेधः नात्या ख्यायां च नातिदेशे स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ब्राह्मिण्य आगतस्य त्र्यर्थे तौण्णिणः प्राप्नोति। नै
षदोषः उक्तमेतत्। अर्थातिदेशात् सिद्धमिति। द्या बाहुः हृतो दीर्घः इत्यात्र ह्रस्वो दीर्घ अदेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यं किं प्रयोजनं निष्ठोर्णा
वि। अतिखट्वः अत्रा ग्रहणेन ग्रहणात्मात्रो मा भूदिति। ननु च दीर्घाच्चिदिष्यते। तत्र तु कर्तव्यं भवति। किं पुन रत्र प्रयासः स्थानिवत्प्रति
षेधएव स्याघान इदमपि सिद्धं भवति। अति खट्वाय अतिमालाय यादाय इति यारन भवति। अपरे नी मस्त्यपि स्थाने वद्भावे दीर्घत्वे
कृते पि ह्रस्वो भूतपूर्व इति कृत्वा याड् प्रवृत्तिर्यास्त्कस्मान्न भवति॥ तद्गुणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। ननु चेदानीमत्यपि
स्थानिवद्भावे एतद्याश्रकारिलोपस्थाने नेत्याहा। न तर्हि इदानीं कविरपि स्थानिवद्भावः स्यात्। तत्रार्थ वक्तव्यं। न वक्तव्यं प्रश्लिष्ट
निर्देशात्सिद्धं प्रश्लिष्टनिर्देशोयं इ ई ईकारा तात आ आप् आकारं तातइति। आहिभुवो रीट् प्रतिषेधः प्रतिषेधो वक्तव्यः आ
त्थ। अभूत् अस्तिग्रहणे न ग्रहणात् ईट् प्राप्नोति। आहेस्तावन्न वक्तव्यः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाहेरीड्भवतीति। यदयमा
हस्थ इति झलादिप्रकरणे थं शास्ति नेतरत्ति ज्ञापकं। अस्तिरप्यदेतस्य वचनेप्रयोजनं। किं। भूतपूर्वास्तिर्यथा विज्ञायेत
झलादि यो भूतपूर्व इति। यद्येवं धवचनमनर्थकं स्यात्। आथिमेवायमुच्चारयेत् ब्रुवः पंचानामादित आथो ब्रुव इति। भवते श्चा
पि न वक्तव्यः अस्तिसिचो पृक्त इति। द्वि सकारको निर्देशः अस्तेः सकारांतादिति। वध्यादेशे हृहित्त्वप्रतिषेधः वध्यादेशे हृहित्त्वयोः
प्रतिषेधो वक्तव्यः वधकं पुष्करमिति। स्थानिवद्भावात् हृहित्त्वे प्राप्नुतः। नैष दोषः उक्तमेतत्। [redacted] नायं तावुलकिंत अन्यो यम

वाय मिति बुद्धेर्विशेदः झलादिरिति। शालादिषु झलेवभूतपूर्वो झलादिरितिभावः आथिपिति। तिजादयो हृस्वैर्झलादयइति। शालादयो भूत
॥ क्र शाहः किं शैषाणिकैखरा कैत्स्पदिति ॥ पूर्वो हिलायदेशावेकम ॥ पं॰६

आहिभुवोरीट् ७

भाष्यः आवधिर्पीशेतीयद्यप्यहमयोगः यदावधिषीशेतितदानिङुतिङ इतिनिपातः प्राप्नोतिविप्रतिषेधनिषेधः प्रतिविहतस्तेतदुदाहरणंकचिद्

इङ्गिमिन्न इदविधेयमावधिषीष्ट। एकाचउपदेशेनुदात्तादितिप्रतिषेधः प्राप्नोति। नैषदोषः। आघकरादानिपातनंकरिष्यते। सति पातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्यबाधकोभविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावोवक्तव्यः। यद्येवं हि निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते। ए वंप्रत्ययस्वरमपिबाधेत। आवधिषीष्टेति। नैषदोषः। आर्द्धधातुकीयाः सामान्येनभवन्ति। अनवस्थितेषुप्रत्ययेषुतत्रार्द्धधा तुकसामान्येवधिभावेकृतेलिङिएलात प्रत्ययस्वरोभविष्यति। आकारांतात्नुकुक्प्रतिषेधः आकारांतान्नुकुकोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। विलापयति भापयते। लीभीग्रहणेनस्यग्रहणान्नुकुकौ प्राप्नुतः। लीभियोः प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धं लीभियोः प्रश्लिष्टनिर्दे शो[redacted]यं लीईईकारांतस्यभीईईकारांतस्यचेति। लोपादेशेसा भावन्नभावधित्वहिलोपेत्वप्रतिषेधः लोपादेशएषां प्रतिषेधोवक्तव्यः शिषात हतात भिन्नात कुरुतात स्तात। लोपादेशे कृतेशाभावोन्नभावोधित्वं हिलोपएत्वमित्येतेविधयः प्राप्नुवंति। नैषदोषः। इदमिहसंप्रधार्यं। लोपादेशः क्रियतां एतेवि धयइति। किमत्रकर्तव्यं परत्वाद्लो[redacted]इदेशः अथेदानीं लोपादेशे कृतेपुनः प्रसंगविज्ञानात्कस्मादेतेवि धयोनभवंति। सकृद्गतौविप्रतिषेधे यद्बाधितंतद्बाधितमेवेतिकृत्वा। त्र्यादेशेस्त्वंतप्रतिषेधः त्र्यादेशेस्त्वंतप्रतिषेधोवक्तव्यः। तिसृणां ति स्त्रभावेकृतेत्रेस्त्रयइतित्र्यादेशः प्राप्नोति। नैषदोषः। इदमिहसंप्रधार्यं तिसृभावः क्रियतां त्र्यादेशइति। किमत्रकर्तव्यं प रत्वात्तिसृभावः अथेदानीं तिसृभावेकृतेपुनः प्रसंगविज्ञानात्त्र्यादेशःकस्मान्नभवति। सकृद्गतौविप्रतिषेधे यद्बाधितं त्र्यादेशस्त्वंत

तद्बाधितमेवेति ॥ ॥ ॥ ॥ तम०

नर

यदार्द्धधातुकेतिपादः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

र्त

तर्भ्ह स्म

उकारात्प्रभृतीति॥ तनादिकृञ्भ्यउरित्यत्ततत्रचव मुरैतः य दीति॥ आप्रत्ययप्रत्याहारेऽन्तर्भावात् शता यदिति॥ नखल्वत्र आशानुः कृतस्य

आम्विधौच। आम्विधौचस्वंतस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः चतसृत्ति र्णति। चतसृभावेकृतेचतुरनडुहोरामुदात्तः इत्याम्प्राप्नोति। नैष दोषः। इदमिहसंप्रधार्यं। चतसृभावः क्रियतां चतुरनडुहोरामुदात्तइत्याम् इति। किमत्रकर्तव्यं। परत्वात्चतसृभावः। अथेदा नींचतसृभावेकृतेपुनः प्रसंगविज्ञानादाम्कस्मान्नभवति॥ सकृद्गतौविप्रतिषेधेनयद्बाधितंतद्बाधितमेवेति। स्वरेचवस्वा देशे। स्वरेचवस्वादेशेप्रतिषेधोवक्तव्यः विदुषः पश्य। शतुरनुमोनद्यजादी। अंतोदात्तादित्येषस्वरः प्राप्नोति। नैषदोषः। अ नुमइत्येषः प्रतिषेधोभविष्यति। अनुमइत्युच्यते। नचात्रनुमंपश्यामः। अनुमइतिनेदमागमग्रहणं। किंतर्हि प्रत्या हारग्रहणं। क्वसंनिविष्टानांप्रत्याहारः। उकारात्प्रभृत्यानुमोमकारात्। यदिप्रत्याहारग्रहणं। लुनताप्नुनता अ त्रापिप्राप्नोति। अनुमग्रहणेननशत्रंतं विशेष्यते किंतर्हिशतैवविशेष्यते शत्रायोऽनुम्करोति। अवश्यं चैतदे वंविज्ञेयं। आगमग्रहणेहिसतिरहप्रत्ययेत मुंचतामुंचतीति॥ तोः पूर्वंतिस्वात्स्वरेषु। तोः पूर्वांतिस्वात्स्वरेषु प्रतिषेधोवक्तव्यः। चित्रावग्नीशवलग्नयम ॥ ॥ इ। ॥ ॥ ॥

नुमेवशाता। मुंचतीति॥ शात्रंतस्यसनुमकत्वादितिभावः। तस्मादागमग्रहणेविशतैवविशेषणीयइति प्रत्याहारग्रहणेपिसएवविशे ष्यतइत्यदोषः ॥ ॥

२२

भा॰प्र सर्वत्रेति॥प्रकृतिभावोऽनेन विधीयते न तु स्वर्वस्तस्मादेङः पदान्तादतीति पूर्वरूपत्वं प्राप्नोतीति वाच्यम्॥ पक्षान्तरप्रकृतिभावकृतदोषं
प्रदर्शयितुमाह॥ उत्तरत्वविधित्वात् तस्याभिनत्वाभावात्॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ॥ अल्विध्यर्थमिदं। तथा हि। वनस्थेति ऽवस्थेकृतेन संप्र

सर्वत्र विभाषा गोरिति विभाषया पूर्वत्वं प्राप्नोति॥ नैष दोषः। एङ इति वर्तते तत्रान्तरत्वेन विभाषितैँ प्रतिषेधो भविष्यति। एवमपि
हे चित्रगोऽग्रे अत्र प्राप्नोति॥ गोत्वे। चित्रगुः चित्रगू चित्रगवः तो तो गो इति ति अत्रापि प्राप्नोति॥ गोत्वे॥ आर्ष्य चित्रगु पश्य प्र
बलगुं पश्य। अस्त्वेतद्यात्वं प्राप्नोति। नैष दोषः॥ तपरकरणात् सिद्धं। तपरकरणसामर्थ्यात् नात्र भविष्यति॥
मा स्वरः बहुगुमान् नगोश्वनीं नवरौ इति प्रतिषेधः प्राप्नोति। करोति पिबत्योः प्रतिषेधः। करोति पिबत्योः प्रतिषेधो व
क्तव्यः॥ कुरु पिबेति। स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणः प्राप्नोति॥ उक्तं वा॥ किमुक्तं। करोतौ तपरकरणात् सिद्धं॥ पिबि
रदन्त इति॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ॥ अच इति किमर्थं विश्नः प्रश्नः। पृष्ट्वा। मृष्ट्वा। अकार्ष्टां। आयास्थेति॥ प्रश्ने
प्रश्ने छकारस्य शकारः परनिमित्तकः। तस्य स्थानिवद्भावात् छे चेति तुक् प्राप्नोति। अच इति वचनान्न भवति। नै
तदस्ति प्रयोजनं। क्रियमाणेऽपि वै अस्मिन्ग्रहणे अवश्यमत्र तुको भावे यत्नः कर्तव्यः॥ ॥ ॥ ॥

शाखोऽसंप्रसारणमिति वकारस्य संप्रसारणनिषेधः स्थान्यलाश्रयः। एवमपि तीकः सुचितीकः बहुचितीक इति चितेः कपीति दीर्घत्वे उद्यो॰
कृते ह्रस्वत्वे स्यात्पूर्वमिति स्थान्यलाश्रयः स्वरोऽस्माद्वचनाद्भवति हृशिस्थानिप्रत्युदाहरणानि कानि चिद्व्यप्रतिविधानानीति प्रश्नः॥
अच इति किमर्थमिति॥

इति

अन्तरंगत्वादिति अत एव गुणायस्याभावाद्गुणोदाहरणावली यदन्येतदत्र नास्ति। यत्र हि गुणपदान्तवार्णयोः प्राप्तिर्येषा कार्यकं तृतीयगुणादे
शयोः यथा चकिरतः किरतीति। यथा दूत्वयोः तत्रैतद्युतिपत्ते। तत्रायं यत्नः कुतः प्रत्ययुक्तिः केचेतितकारछका इयोः समुदायेति देशा
श्ले॰स तत्तुक् छकारः स्थानी समुदायनिर्देशात्समर्थ्यानात्तीत्यर्थानुपपत्तेनं। अनर्थकत्वाद्धा एवं चनस्यो ऽङ्क्ति रणो विश्वइत्यत्रगुणप्रतिषेधार्थ
अर्थवद्भवति। स्वाश्रयमिति। नह्यतिदेशेन स्वाश्रयाधर्मा निवर्त्यन्ते। यथा ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्यमिति क्षत्रियस्य रू

अन्तरंगत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति इदं तर्हि पृष्ट्वा मृष्ट्वा वकारस्य उपपरनिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावाद्वचीतिगुणादेशेन प्राप्नो
ति। अच इति वचनान्न भवति एतदपि नास्ति प्रयोजनं॥ स्वाश्रयमेवात्र संपविष्यति। अथ वा योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते। यश्चा
श्रीयते नासावादेशः। इदं तर्हि प्रयोजनं॥ आकार्ष्टां सिचो लोपः परनिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावात्षढोः कः सीति कत्वं
प्राप्नोति। अच इति वचनान्न भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। वक्ष्यत्येतत्पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति इदं तर्हि प्रयोजनं।
आयास्थ अनुनासिकलोपः परनिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावाद्ह्रस्वस्येति तुक् प्राप्नोति। अच इति वचनान्न भवति।
अथ परस्मिन्निति किमर्थं। युवजानिः। द्वियस्त्रिकाः वैयाघ्रपद्यः आदीध्ये ॥ ॥ ॥ स ॥ ॥

वियपदार्थः वायोरिस्यादौ तु स्वाश्रये सत्यपि तल्लेवहितं गलानयणोः सिद्धत्वाद्वालितो या भावः पृष्ट्वेत्यत्रतुनादानं तर्यस्थपि द्वितनिष्ठे
धातुयणप्रवर्ततेऽवरः स्थानिवत्वापलोपः कथं नाशंकितः इति चेत्। पो नादिष्टादचःपूर्वत्येवमर्थस्याऽग्रहणांशाया वेष्यमाणत्वात्॥ यो
त्रादेशः इति समुदायरूपत्वा यश्चाश्रीयत इति। यत्विधावन्नासावादेशः इति समुदायस्यादेशत्वात् न चादेशावयव आदेशो ग्रह्यते स
तु व्यसंभवेति शास्त्रहनाद्युक्तत्वात् आदीनोत्तस्येत्येवं धवियुक्तानां धातुसंज्ञा आदेशावयवत्वान्न प्राप्नोति प्रत्यादेशल्पं दित्वा
दस्य धातुपकान्तधातुकार्यमिति भविष्यतीत्यदोषः ॥ ॥ ॥
ते

२३

भा॰कै॰प्र॰ ३

पुटजामिरिति। अस्तु तत्र स्यात् उपदीधीङ्‌ताशब्दस्य आकारलोपो न भवति। अन्यथा आकारस्य निङि कृते यलोपे च निङः स्थानिवत्त्वात्
वात् प्रत्ययत्वात् आकारलोपस्यात् नवासिद्धवदत्राभादित्याकारलोपे कर्तव्ये सिद्धत्वमात्पत्प्याश्रयत्वात्। पुनरिति। यस्येति लोपे सि
द्वेपादेशतस्येत्यत्र पुनर्लोपवचनं स्थानिवत्त्वनिषेधार्थं पुनर्लोपवचने सति लुप्यत ए[redacted]याकारः कार्यनाश्री यत इत्यर्थः।

पचज्ञानि। वध्यमानिरिति ज्ञा याप्यानि ह्रस्व परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावात् वली ति यलोपो न प्राप्नोति। परस्मिन् इति वचना
त्तु भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। स्वाश्रयमत्र वलत्वं भविष्यति। अथ वा योऽत्रादेशः नासावाश्रीयते। यश्चाश्रीयते नासावादेशः। इ
दं तर्हि प्रयोजनं ह्यपदिका त्रिपदिका। पादस्य लोपो न परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावात् स्थानिवद्भावेन प्राप्नोति। परस्मिन्निति वचनाद्भ
वति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पुनर्लोपवचनसामर्थ्यान्न स्थानिवद्भावो न भवति। इदं तर्हि प्रयोजनं वैयाघ्रपद्यः ननु चात्रापि पुन
र्वचनसामर्थ्यादेव न भविष्यति। अस्ति ह्यन्यत् पुनर्लोपवचने प्रयोजनं किं यत्र भसंज्ञा नास्ति पद्यवात् यस्येत्यादि। इदं चाप्युदाह
रणं आदीध्ये आदेध्ये। इकारस्य एकारेण परनिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावात् यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरिति लोपः प्राप्नोति। परस्मिन्नि
ति वचनान्न भवति। अथ पूर्वविधाविति किमर्थं हे गौरिति औकारः परनिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावाद् एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति लोपः
प्राप्नोति। पूर्वविधाविति वचनान्न भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाम्बुद्धिलोपे स्थानिवद्भावो भवतीति। यदयम्
एङ्ह्रस्वात् संबुद्धेरित्येङ्ग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। गोर्थमेतत्स्यात्। यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति। इतरथा ह्योदुस्थादित्येव
पद २ ब्रूयात्। इदं तर्हि प्रयोजनम् ॥ ॥
ननु चात्रापीति। यस्येति लोपे सिद्धे पादस्य लोप इति पुनर्लोपवचनात्तत्स्यार्थः। आदीध्य इति। इदं ऐत्वे कृते लोपः प्राप्नोति विकरणाश्च नित्य
त्वादिकरणः तत्र लुकपरत्वेनैकारादेशे कृते इति प्राप्नोति सिद्धत्वाद् स्थानिवद्भावात् यस्येति लोपस्तु तत्त्वतः प्रत्ययनिमित्तकः प्राप्नोति। परत्वमिति अयेत्यायो
नि स्थानिवत्त्वादुत्सर्गस्य लोपः सिद्धः स्वदेशान्तरेत्यादौ हल्‌ङ्याप् इत्यादौ नयत्यादीनां विज्ञातानां लोपति केवलं बुद्धिलोपप्रतिषेधानां रूपं
चरण्पते। विधिगुणकृते

हे गौः बाभ्रवीयाः नैधेयः ॥२॥

बाभ्रवीया इति। तस्मिन् पात परिभाषया अनित्यत्वात् यश्च हल्त्वात्पातनिमित्तो बाभ्रादेशो यलोपनिमित्तश्च प्राप्तिपदतो यो नादेशः इति ध्वं
तः समुदायस्यानुवृत्तिः लोपं प्रतिनिमित्तत्वेन वकारः नेयेपदत्वात् स्थानिवद्भावात् अचकलम्य यदेशो नाति विधिवा तस्माश्रयं कृतस्न ल
भ्यते यदविहितं स्थानिवद्भावात् देशेन न वाध्यते विरुद्धत्वाध्यतएवास्य रूपत्वात् इक्षु परेशःपरस्य वरिहारेण लोके क्षितः नहि
त्रिपुत्रोऽपि पुत्रव्यपदेशं लभते। अच इति। अचः परस्मिन् पूर्वस्येत्येव षष्ठ्यां विधिपरक आस्थितः पूर्वस्य कार्ये कर्तव्ये इति कार्यत्वावि

बाभ्रवीयाः माधवीया इति। ण्यादेशः परनिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावात् हलस्तद्धितस्येति यलोपो न प्राप्नोति। पूर्वविधावि
ति वचनाद्भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। स्वाश्रयमत्र हल्त्वं भविष्यति अथ वा योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाश्रीयते
नासावादेशः। इदं तर्हि प्रयोजनं नैधेयः। आकारलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावात् द्व्यच्लक्षणो ढक् न प्राप्नो
ति पूर्वविधाविति वचनाद्भवति। अथ विधिग्रहणं किमर्थं सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत। पूर्वस्य विधिः पू
र्वविधिः पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति। कानि पुनः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि। बेभिदिता चेच्छिदिता ॥ ॥

घ

धिरिति पञ्चम्यन्तेऽपि सिद्धे तेनेति। बेभिदि शब्दात् तत्स्वनित्यत्वाद्यलोपयलोपौ। ततश्चाचरतीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। उपदेशग्रहणं ह्योपविशे
षाणां उपदेशे एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यादिः प्रयोगाच्छद्विर्वचनं आर्द्रोपयस्तु स्थानिवत्त्वे सत्यवधानादिट्प्रतिषेधाभावः ॥ ॥

माथितिक इतीप्यदाठस्यैक इति संघातग्रहणात् तस्य स्थानिवद्भावादिकस्यैकादेशः प्राप्नोति। वर्णनिर्देशे त्वल्विधित्वात् कादेशस्य प्रसङ्गः सं
त्रि त्रिपात् तपरिमाणं त्वात् त्रिस्येतदुक्तं। अपीपचत्रिति। अपि दितस्य तीकारस्य लोपे कृते एकदेशविकृतमनन्यवदिति हिर्वायतस्तादेशे कृते च वा
इकारस्य च पररूपे कृते तस्यादिवद्भावात् नुस् प्राप्नोति। स्थानिवद्भावे तु णिलोपस्य पररूपस्य च व्यवधानान्न भवति। ननु पूर्वस्माद्विधौ स्था

माथितिकः अपीपचनत्वेभिदितावेक्षिदितेति अकारलोपे कृते एकादेशत्वकृतादृप्रतिषेधः प्राप्नोति। स्थानिवद्भावात्तु भव भ
ति माथितिक इति अकारलोपे कृते तस्तात्कृदुतिकादेशः प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्न भवति। अपीपचन इति एकादेशे कृते
अभ्यस्तात् झेर्जुस् भवतीति जुस्भावः प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्न भवति। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। कुतः। प्रातिपदि
कनिर्देशोऽयं प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति। न काञ्चित् प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्तीति तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां
यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सा साश्रयितव्या। इदं तर्हि प्रयोजनं। विधिमात्रे स्थानिवद्यथा स्यात्। अनाश्रीयमाणा
यामपि प्रकृतौ वा स्वोः अध्वर्योः लोपो व्योर्वलीति यलोपो मा भूदिति। अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति आपरविधाविति
तु वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। स्वविधावपि स्थानिवद्भावो यथा स्यात्। कानि पुनः स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि ॥ ॥

स्थानिवद्भावे कथं हेतोरित्यादिति व्यति [redacted] उच्यते। अचो यः पूर्वस्तस्मान्निमित्तत्वे नाश्रिमादित्याश्रयणात् तथाहि तोशब्दे ओकारस्य लोप एव·
कारः न च तस्मादत्र विधिरस्ति। विधिमात्र इति। अयं च पराश्रिय पूर्वस्येत्यनेन स्थानिवद्भावे विहिते पुनर्विधाविति वचनं नियमार्थं स्थानिवदेव यथा
स्यात्। मा भूत् स्वमाश्रयपित्यर्थः। अनाश्रीयमाणायामिति। कार्यनिमित्तत्वेनेत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ति ॥ ॥ ॥ ॥

प न्र

आपोत्रात् अलादेशेऽनाश्रियमाणात् स्वविधिरात्। दध्यत्रेति। पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदित्येतदत्रनाश्रितस्य दोषः संयोगादिलोपः अलादेशत्वस्य त्रसं
योगादिलोपस्य संयोगो यत्र लक्षितलोपोपलक्षणार्थत्वात्। यदांत विधिं प्रतिनेत्ययमपि प्रतिषेधो नास्ति यदांते विभाषासोरप्रतिषेधः न च लोपा
भावात्मकत्वात् परांतः। चक्रतुरिति। अत्रस्यैकस्य द्विर्वचनमिति स्वविधिर्भवति। तत्र द्विर्वचने वीत्येतन्न वक्तव्यं भवति। ननु चापरविधावि

आयन आसन्नधिर्नवति। कृ एवं निरध्य त्र मध्व अव क्रतुः चक्रुः इह लावदायन्त्रास न्निति इत्यस्यौ पालोपयोः [redacted]: कृतयोरन्नजा
दित्वादस्ताद्दीर्घत्वमित्याधान प्राप्नोति। स्थानिवद्भावाद्भवति। किं तिक्रमर्दतीति। यणादेशे कृते वलादिलक्षण इट् प्राप्नोति। स्था
म निवद्भावान्न भवति। दध्यत्र मध्वत्रेति। यणादेशे कृते संयोगान्तलोपः प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्न भवति चक्रतुः चक्रुरित्यत्र यणा
देशे कृते अनच्त्वात् द्विर्वचनं न प्राप्नोति। स्थानिवद्भावाद्भवति। यदि तर्हि स्वविधावपि स्थानिवद्भावो भवति हा म्यां देयं लव
नं अत्रापि प्राप्नोति। द्वाभ्यामित्यत्रा स्यस्य स्थानिवद्भावाद्दीर्घत्वं न प्राप्नोति। देयमिति ईत्वस्य स्थानिवद्भावात् गुणो न प्राप्नो
ति। लवनमिति गुणस्य स्थानिवद्भावादवादेशो न प्राप्नोति। नैष दोषः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्थानेकथं वेभिदितेत्यादयः संगृह्यंते। उच्यते निमित्ताश्रयेरुपा अपरत्वविज्ञानात्। तथाहि वेभिदितेत्यत्राकारलोपस्य निमित्तमार्धधातुकं
न च तत्कार्यस्य विधिः किं तर्हि न स्येवेति सिद्धः स्थानिवद्भावः। एवं माथितिकोऽपीपचन्निति यथिवोस्य यणो द्वोरित्यत्र तु स्थानिवद्भावः प्राप्नः
एद्वितिप्रत्याहारग्रहणान्न भवति। वात्रं वीयादित्यत्रयणादेशो नासा यावश्रीयत इति परिहारः। तेयेय इत्यत्रं तन्निमित्तत्वस्य द्वैकोविधिरिति स्था
नित्वाभावः ॥ ॥

भा॰प्रके लाश्रयाशनीविधिग्रहणं त्वाश्रयनिवृत्त्यर्थं व्याख्यातमिति त्वाश्रयात्स्थानिवद्भावप्रसंगः शङ्कात्स्वं लक्षणं तेन तापकाश्रयात्पर्वः इयोरेक
स्यरतरवादेयग्रहणे कि ।तौ तत्वनेस्त्यादिशायकमादेशाश्रयकार्यं भावस्तनि मिश्रविधि ।आपश्चित्यादिषु निमित्तात्पूर्वस्य विधिरिति सिद्धः स्था
निवद्भावः ।मूर्द्धाभिषिक्तमिति ।सर्वत्र शिष्टाहृतत्वात् ।पटुई आरति छित्वे परस्यणादेशोनाकारस्य अव्यवधाना स्वप्नः ।व्यवहितेपीति ।पूर्व
[redacted] स्थाश्रयाश्रेते विधयो भविष्यन्ति ।तत्र हि वक्तव्यं अपरविधाविति न वक्तव्यं पूर्वविधावित्येव
सिद्धं कथं न पूर्वग्रहणे नादेशोभिसंबध्यते ।अनादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवतीति ।कुतः पूर्वस्य आदेशादि
ति ।किं तर्हि निमित्तमभिसंबध्यते अनादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधिं प्रति स्थानिवद्भवति ।कुतः पूर्वस्य निमित्तादिति ।अथ नि
मित्ते अभिसंबध्यमाने यत्र तस्य योगस्य मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणं तदपि संगृहीतं भवति ।किंपुनस्तत् पट्व्या मृद्व्येति ।यादृसंगृहीतं
न तत्र ईकारयणा व्यवहितत्वात्तस्मान्निमित्तात्पूर्वो भवति ।व्यवहितेपि पूर्वशब्दो वर्तते ।तद्यथा ।पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति
५ नैतानि अथवा पुनरस्त्वादेश एवाभिसंबध्यते । [redacted] कथं यानि व्यवहितानि स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि संति ।इहतावत् आयन्
आसन् भिन्धि तिक्त एवंतादि ।अयं विधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनः विधीयते विधिरिति ।अस्ति च भावसाधनः विधानं विधिरिति ।
तत्र कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने न सर्वमिष्टं संगृहीतमिति कृत्वा भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने विज्ञास्यते ।पूर्वस्य
विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति पूर्वं स्यादिति स्थानिवद्भवतीति ।एवमप्यभविष्यति इहन भविष्यति ।दध्यत्र मध्वत्रेति ।तः चक्रु
रिति परिहारे न स्याति कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।स्तो व्याघ्रपादिकृतौ दवाहिंततः श्योपितेशान ।लोपात नीच॰
शद्भस्य साक्षात्प्रिये शक्ता ।स्मि क्षिति निर्दिष्टस्य स्थानपस्नातादिति भावः भावसाधनस्येति ।भावसाधन एव विधिशब्दोऽभ्युपायस्तारा श्रीयते ।पूर्वस्ये
तिच षष्ठी संबंधमात्रे विवक्ष्यते ।इद्भेति ।धिदृशां स्वाश्रयनिरासार्थमिति ।रइभाव ।लो व्याम्रीति कथयिष्यामीत्यर्थः ।पारिकमिति ।पादो
स्याह्नीति दन दीव्यत्यादिषु अर्थेषु ठक् ।पारस्यैतिकः एवमवर्तिं उरकं वहतीत्याण ।संज्ञायामुदमधः अवयवे ।स्त्री ।सोः इति नाभिसिद्धस्तस्या
धि २   पद्मावरके चातौ बुपसंख्यानमिति पद्मावः ।   क ३

द्वा
नेतारविति क्षिप्यव्योशमंत्र शांनयेते गुरुस्वम्मात्स्वार्थमिति नेतारो धारशरावशाश्वसाम्यामित्र ।अति हंव हिंगो[redacted]तिनिस्यादव्यं तरंग

नेताशाचशाल्लतं धारशिंग शवशिंच ततः पश्चात्तत्रं स्यते ध्वंस्यते च रहतावन पारिकं ओऽस्याहं शातनी ।पातुंनी ।धारशिंग वणिमिति
अकारलोपे कृते पट्व्या वद्व्य अल्लोप इति यो परत्वे लेविधयः प्राप्नुवंति ।स्थानिवद्भावान्न भवंति स्तं स्यते ध्वंस्यते लोपे कृते ।निर्दिंताह
लउ यथापाः कृतीति तल्लोपे प्राप्नोति ।स्थानिवद्भावान्न भवति ।नैतानिर्दिष्ट इति प्रयोजनानि ।असिद्धवदत्राभादित्यनेनाप्येतानि सि
बाध्यते ध्यानि ।इदं तर्हि प्रयोजनं ।वास्यतौ ।लोपे कृते यज्जादीनां कितीति संप्रसारणं प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति ।एतदपि नास्ति
प्रयोजनं ।यजादिभिरत्र किति विशेषयिष्यामः यजादीनां य किदिति कस्य यजादीनां किति यजादिभ्यो यो विहितस्तस्मिन्नचायं यजा
दिभ्यो विहितः ।इदं तर्हि प्रयोजनं ।पद्व्या मृद्व्येति ।परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति ईकारयणा व्यवहितत्वात् स्थानिव
द्भावाद्भवति ।किंपुनः कारणं परस्य तावद्भवति न पुनः पूर्वस्य नित्यत्वात् नित्यं परयणादेशः कृतेपि पूर्वयणादेशे प्राप्नो
ति अकृतेपि प्राप्नोति ।नित्यत्वात्परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति स्थानिवद्भावाद्भवति ।एतदपि नास्ति प्रयोजनं ।अ
सिद्धं बहिरंगलक्षणमन्तरंगलक्षणे इति ।असिद्धत्वाद्बहिरंगलक्षणस्य परयणादेशस्यान्तरंगलक्षणः पूर्वयणादेशो भविष्य
ति अवश्यं चैषा परिभाषाश्रयितव्या ।स्वार्थं ॥

वली मइतिन्यायात्प्रथमं पूर्वस्य पातीति भावः अवश्यं चेति ।स्थानिवद्भावाश्रयणेपीत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा०प्र कर्म्येति। कर्तरीं आदिति छिद्रे पश्चिनित्यत्वात्पूर्वं परत्वगादेशः स्यात् तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य प्रयणालंतमुदात्तं यणो नंतरः आकारो न भवती
ति उदात्तत्वं न स्यात्। यदा त्वंतरंगत्वात्पूर्वं पूर्वं यणादेशः कृतः दाढीयः उदात्तयणा हल्पूर्वात् इत्युदात्तत्वं तस्य [illegible] कृते आकारस्योदात्तत्वमिति। सिद्धमि
ष्टं। अन्तेरापीति। तति [illegible] नित्यत्वे पूर्वं यणादेशस्यापि नित्यत्वं स्यादित्यर्थः। इत उक्तं [illegible] परयणादेशो वीति। स एवाहं परश्चा सा वितिशाहूप

कर्म्यो हस्त्रे इति उदात्तयणो हल्पूर्वादित्येव स्वरो यथा स्यात् अनेनापि विशिष्टः स्वरः कथं। आरभ्यमाणो नित्यो सौ। आरभ्यमाणो तस्मि
न्योगो नित्यः पूर्वं यणादेशः कृतेपि परयणादेशो प्राप्नोति अकृतेपि। परयणादेशो पि नित्यः कृते पि पूर्वयणादेशे प्राप्नोति अकृतेपि
परस्यासौ व्यवस्थापात्मव्यवस्थपा पारासौ परः। पुनायत्तं भवो नास्ति। न च शक्तियोगपद्येन संभवः बहिरंगो असिध्यति। असिद्धं बहि
रंगलक्षणमंतरंगलक्षणे इत्यनेनासिध्यति। एवं तर्हि यो सौ उदात्तोयणा उदात्तः यः स्वरो भविष्यति। इकारयणा व्यवहितत्वा
दूष प्राप्नोति। स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति नास्ति व्यवधानं। सा तर्हि बापरिभाषा कर्तव्या। न तर्ह्ये यम विकर्तव्या। असिद्धं
बहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षणे इति। बहु प्रयोजनैषा परिभाषा। अवश्यमेषा कर्तव्या। सा चाप्येवाल्लोकतः सिद्धा। कथं।
प्रत्यगात्मनीलोको लक्ष्यते। तद्यथा। पुरुषो यं प्रातरुत्थाय यानि यान्यस्य प्रतिशरीरं कार्याणि तानि तावत्करोति। ततः सुहृदां।
ततः संबंधिनामिति वदिकं वाप्युपदिष्टं॥ नं

रविप्रतिषेधात्तस्यैव प्राप्नोति। एकमवियवत्त्वानंतरं पूर्वस्य परविषयभेदाद्विघते। एकस्य च कार्यत्वे निमित्तत्वयोर्विरोधात्स्वात्मत्वे नसंबन्ध० एम
प्रत्यंगवर्त्मेति प्रत्यासन्ना जीवात्म्या प्रकाशः आश [illegible] प्रत्यासत्तिर्लक्ष्यते अंगानां प्रत्यासन्नत्वात् अंगमंगं प्रतीति प्रत्यंगमित्यव्ययी
भावः प्रतिशरीरमिति शरीरस्य भोगायतनत्वात्॥ ततः सुहृदामिति सौहार्दस्यासत्ति हेतुत्वात्। ततः संबंधिनामिति।। अवश्यकर्तव्यता
ता॥ ॥

सामान्यभूतत्वनिानित्यो पिशब्दार्थः संबंधे क्रमेण्यर्थप्रति [illegible] पाभावे [illegible] पिकसं प्रकृत्याघर्यं चाश्रित्योपेय [illegible] स्वरूपत्वात्तत्रता
यही तविशेषणाविशेष्यबुद्धिरश्रसौ सामान्यमभिधीयते। तत [illegible] दूषे प्रतीतिर्लिंगसंख्या शक्तीनां बाध्ययोद्रव्याभितितत्त्वमभि
स धातव्यं। ततः सेप्यायेस्याल्लिंगसंनाम्नि [illegible] मितिलदभिधीयते। व्यादिमत्पर्यव्यत्वेतरापेक्षोपजायते। एकत्वसंख्यापि बहुत्वेतरापेक्षा ● द्वित्वा
दिव्यवच्छेदंकरोतीति बहिरंगा। साधिसजातीयपरार्थ्याः [illegible] कर्माद्यीनितु विज्ञातीयविशेषणानि हरिण्याणीति न्यायप्रासः

सामान्यभूतेर्थे वर्तते। सामान्ये वर्तमानस्य व्यक्तिरूपजायते व्यक्तस्य सतो लिंगसंख्याभ्यामन्वितस्य बाह्येनार्थेन योगो भव
तिपर्ये च चानुपूर्व्याथानां प्रादुर्भावः स्तर्थेव शब्दानामपि तद्धकार्ये रपि भवितव्यं। इमानि तर्हि प्रयोजनानि। परत्वरति। अव
व धीत्तदिह कः। परत्वति लघयति। तिरिलोपे कृते तु उपधायाः इति वृद्धिः प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्न भवति। अवधीदिति अ ×णिचि
कारलोपे कृते अतो हलादेर्लघोरिति विभाषा वृद्धिः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति। बहुखट्वकः इति आपोन्यतरस्यामिति ह्रस्व
त्वे कृते ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वमित्येष स्वरः प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्न भवति। इहैव व्याकरणं [illegible] स्थानिवद्भावात् [illegible] आदो
प्राप्नुतः तयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः अचः पर्वविधौ नादेशो [illegible] यो नादिष्टाच्चः पूर्वः तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः आदिष्टा
चो वः पूर्वः किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। अचः इति पंचमी अच इति पूर्वस्य [illegible] आदेशः आविशेषितो भवति।
आदेश प्रशविशेषितः कथं [illegible] निर्दिष्टमन्तरं [illegible] तस्य चमीनिर्दिष्टं कर्तव्यमिति। किं तर्हि अन्यत्कर्तव्यो। अन्यत्र व्य
नकर्तव्यं ॥ ११

क्रमः वाद्ये नेति। कर्मस्थादिनात् [illegible] पाये कृत्वा द्वाद्य। यो नादिष्टादिति। अक्षुतएवादेशो चोपः पूर्वरत्यर्थः। अज्जपेक्षस्य पूर्वत्वस्येहा
श्रयणात्। आदेशं नमादिष्टं तद्यस्य नास्ति सो नादिष्टः। आदेश इति। तनस्य हल्लादेशो विस्थानिवत्स्यात्॥ ॥ ॥ ॥ ४

भा॰प्र॰ यद्वैवाद्यतीति। सादृश्याद्देवमुक्तं। शब्दान्तरमेव तु यथैवान्यन्तमये स्यते तद्यथेति। यथादेशापेक्षया पूर्वत्वं अधीयमानो विभक्तिविपरिणामस्त
स्था॰न्य यात्तेन पिकृषापी सर्थेः धिन्वंतीत्यत्र आकारात्पूर्वं पदांतस्मात्रिमित्तत्वेनाश्रिताद्विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः वैय्याकरणात्स्यत्र तु लत्र
भवति नहीकारात्पूर्वो योवकारः सकं विकिमित्तत्वेनाश्रितः॥ तत्रेति। अतिदेशेन परा आश्रयं कार्यं प्राप्यते न तु स्वाश्रयं निवर्त्यते भाष्यकारो

यदेतत् षष्ठीनिर्दिष्टमनन्यमहणांतस्य दिक्शब्दैर्योगे पंचमी भवति। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भव
ति। कुतः पूर्वस्य। अच इति। तद्यथा। आदेशः प्रथमानिर्दिष्टः तस्य दिक्शब्दैर्योगे पंचमी भवति। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य वि
धिं प्रति स्थानिवद्भवति। कुतः पूर्वस्य आदेशादिति। तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधः तत्रादेशलक्षणं कार्यं प्राप्नोति। तस्य प्रतिषे
धो वक्तव्यः वाय्वोः अध्वर्य्योः लोपो व्योर्वलीति लोपः प्राप्नोति। असिद्धवचनात्सिद्धं अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं
प्रति असिद्धो भवतीति वक्तव्यं। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्स
पद्व्या र्गलक्षणानामनुदेशः कर्तव्यः। पद्व्योति। ननु चैतदप्यसिद्धवचनात्सिद्धं असिद्धवचनात्सिद्ध[redacted]मिति चेन्ना
न्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः। असिद्धवचनात् सिद्धमिति चेत्तन्न। किं कारणं। नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावो न ह्य
न्यस्यासिद्धत्वादन्य[redacted]स्य प्रादुर्भावो भवति। न यथा न हि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति। तस्मात्स्था
निवद्वचनं। तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः असिद्धत्वं च यथासंख्यं तस्य स्थानिवद्भावः नाचोः अध्वर्य्योः तस्यासिद्धत्वं॥

देशात्तु विधिग्रहणात् आश्रयकार्याभावः साधितः उत्सर्गेति उत्सर्गलक्षणानीत्सद्यादेशे नापवादेनैव निवर्त्यते नन्वीकारस्य लोपे इत्याद्विमका वेचमाए एव
भविष्यति। नेत्याह। पूर्वविधावसिद्धत्वमुच्यते। नत्वानं तथा लौकिकेऽप्यप्रयोगा इति नास्तिविप्रक्षेपानंतरं। अनुदेश इति। अतिदेशः स्वप्नोः ननु चे
तदपीति शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणात् नान्यस्येति कार्यसिद्धिसाश्रयमेतत् ॥ ॥ ॥

उक्तं वेति। शास्त्रासिद्धत्वमाश्रीयतः अर्थः तदेवेति। सकृत्पक्षे येन्येतदुच्यते। विषयभेदात् भेदाश्रयेणासिद्धत्वमाश्रीयते नेत्याहो
ति। नद्यभावा तिदेशेऽधिकं सूत्र पदार्थ विधिशब्दं चान्तरे शास्त्रियति। अभीतामिति। अभ्युन्नयकालं तत्वविधाना च्युत्पत्र अ्धीयता
धीरज्यधीनशकृतं यद्यथेति। येतोऽमवले यथा लोमशं चयतोऽस्ति। तेवास शे कल्पयति। असज्ञा बाधते तु नस्ति। ते। एवमस्यापिलकु
णस्य प्रतिलसंभेदात्क्वचित् भावो सिद्ध्यतेऽक्रचिदभावः। किंतु तरिति। अमीयां चाह्लणानामंत्यास्तु यमान्ये स्यनंतरेपूर्वे शब्दोद्दिष्टः म
उक्तं वा किमुक्तं। स्थानि वद्वत्वनानर्थकं शास्त्रासिद्धत्वादिति। विषमउपन्यासः उक्तं तत्र यदेकादेशशास्त्रं तु कृष्णास्त्रे असिद्धं स्यात् अ
न्यदस्य सिद्धं इह पुनरुक्तं। कथं हि तु देवनामतसिद्धं सिद्धं स्यात्। तदेव वापि तस्यानसिद्धं भवति। तस्यात्स्यावार्यं विशेषलुकित ग्रह
पित्वोलुक् णानर्थक्यं संदाः तस्याप्रत्ययलक्षणेन श्वामिद्धत्वादिति। चिणो लुकेवाप्सिद्धो भवति। काममति दिश्यताव्यासत्वा सुभावि नेह भौ
रोऽस्ति। कल्प्योहि वाक्यशेषो वाक्यं च कृष्योधीतं हि। अयवा वति निर्देशोऽयं। कामचारश्च वति निर्देशे वाक्यशेषं समर्थयि तुं। तद्य
था। उशीनरवन्मद्रेषु यवाः संतितं संतीति। मातृवदस्याः कलाः संति न संति। एवमिहापि स्थानिवद्भवति स्थानि वन्न भवतीति वाक्यशे
षं समर्थयिष्यामहे। इह तावदेवच्छाम इत्यत्र आश्रयाभिनिपाणादेशो भवति एव मादेशो भवति इहेहदनीवाय्वोः अध्वर्य्योः इति य
णः स्थानि नियत्नो यो न भवति। एवमादेशो विनभवतीति किं पुनरनंतरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः अहोऽस्विद्वे मात्रस्य क श्चात्रवि
शेषः अनंतरस्येति चेदेकानुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानं अनंतरस्येति चेत् एकानुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूप
र्त्वं संख्यानं कर्तव्यं। एकानुदात्तः लुनीहि पुनीहि इत्र। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति एष स्वरो न प्राप्नोति। द्विगुस्वरः पंचारत्न्योः दशार त्न्यः इति
भेदा द्विगुपत्न्यर्थं वार। लिपुत्रमितिव्यवहिते इति प्रश्नः तत्र यदा विषयं तु कर्माभिधते तदा पाद्यांयत्र पूर्वासंभव काल स्येव स्वरोन प्राप्नोति। ॥
वैनितार शंतत्वाग्नीव तरतिव्यवहितस्यापि ग्रहणं। यदासे कर्मवलकूणं। तदाकिमिति अव्यवहितसंभवे व्यवहितमाश्रीयत इत्यनंतरस्येव ग्रह
णं न भाष्यं। लुनीहीति। हेरपि सार्वधातुकत्वं तत्र पराणादेशे कृते उदात्तस्य भाव्यमानः स्वो[redacted] नस्य तत्स्थानिवद्भावाननुदात्तानिनि स्वरो भव
त्येवमादेशोऽसिद्धः स्वरः वरदारत्वं ति सत्यादि पृष्ठं तानिवाच्य प्राङ्गोचरपूर्वाधारत्वात्तिसिद्धोति गुणाः छंदसि वेऽकारितत्वात्रभवति पाणिकृते
न्यं

गांगा लाभावात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात्स्वरः ॥ ॥

भा॰कौ॰प्र

यत्वप्लुतौ त्वचेति। यच्छह्र प्रयोगो निघात प्रतिषेधार्थः तत्र यति कृते उदात्तत्वाभावान्निघातानिघातप्रसंगः एतच्च सर्वमनाश्रित्यांतरंगत्वाद्बहिरंग
भावमुक्तं। श्ले [redacted] प्याग्रेति। कार्यार्थित्वात्तं योगानंतत्वाद्बहिरंग तस्मात्प्लुतविधिरिति पूर्वः पक्षः ननु चेति। यच्चोरेश पक्षे प्रत्येकं संयोग
संज्ञेति पक्षः आनंतर्यमेव प्रत्येकविशेषण इत्यर्थः न वेति। समुदायः संज्ञीति भावः पूर्वमात्रस्येति पक्षोत्र स्थितः अयीच इति तु च परमित्रौ स
स्यान्नित्यत्वनिषेधो वक्ष्यते एकादेशस्येति। परस्मिन्नित्ये तद्वधारणार्थमुपात्तं। तथाहि अनुपादीयमाने विपर स्मिन्नित्ये स्थानिवद्भावे निमित्तक

गति निघातौ यत्र प्लुतौ त्वत्र यत्र पुनीत्यत्रातिशि चोदात्तवतीत्येवस्वरो न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि पूर्वमात्रस्य पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्र
स्वत्वं पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यं। वादितवंतं प्रयोक्ति तवानवीवदद्वीणां परिवादकेन। किं पुनः कारणं न सिध्यति। यो
सौ णौ णिलुप्यते तस्य स्थानिवद्भावात् तद्धस्वत्वं न प्राप्नोति। गुरुसंज्ञा च। गुरुसंज्ञा च न सिध्यति। श्ले प्रमेश्व। पित्रेश्च द्वे द्रव्यस्य [redacted]
[redacted] म इध्यस्य हलोनंतराः संयोग इति विशेषात्संयोग संज्ञा संयोगे गु र्विति हृस्वं तागुरोरनृत इति प्लुतो न प्राप्नोति। ननु च पस्या
प्य ये तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः तस्याप्यनंतरङ्गो विधिः संयोगसंज्ञा विधेया। न वा संयोगस्यापूर्वविधित्वात्। नवा एषदो
षः किं कारणं संयोगस्यापूर्वविधित्वात्। न पूर्वविधिः संयोगः किं तर्हि पूर्वपरविधिः संयोगः एकादेशस्यो पसंख्यानं। एकादेशस्योपसं
ख्यानं कर्तव्यं। आव सो गोम तो। चा तुरो। अनडुहो। पादे। उदवाहे। एकादेशे कृते नुमाभौ प्रद्रावकर्त्तव्ये न विधयः प्राप्नुवन्ति किं पुनः का
रणं न सिध्यति उभय निमित्तत्वात् अज्ञादेशः परनिमित्तक इत्युच्यते। उभयनिमित्तश्चायं उभयादेश ताश्च अच आदेश इत्युच्यते

एकस्थानिवद्भावो लभ्यते एव तत्रानेनन्यथा अपरनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावो निवार्यते वैयाघ्रपद्यः आदीध्य इति एवं परस्मिन्नेव आदेशा रामः
न्यवधारणं उभयनिमित्तस्याप्राप्तिरिति भावः आग्यस्याक्षिग्लौ तांतेभ्यः अो प्रत्ययेकृत एकादेशे च तस्यादि [redacted] वद्भावानुमागोत्राप्नु
तः पादे उदवाह इत्यत्रापि चकादेशे कृते आदिवद्भावादूर्ध्वं स्यापद्भावदूत्व प्राप्नुतः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अचोश्वेति अचश्चेति पूर्वसूत्रात्सकलस्यै व्याख्यापठनान्यन्तेतेतिच द्विवाक्ये तत्वात् इत्यस्येति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तावधारणाद्
वत्पेव परस्य निमित्तता। अयोग्यव्यवच्छेदे न परस्मिन्नचः आदेश इति विशेषणात्। इयो शेति। वर्णनिर्देशे तावत्स्यादितिग्रहणात्। सिद्धं व्याख्याविव
शाभ्यत्वात्त्याधिनरीषदस्ति भावः इत्यचोरिति। उभयथा शास्त्रव्यवहारदर्शनात् प्रश्नः उरश्रय इत्यत्र श्राणमणसमुदायोः क्रादिरा

अचोश्चापमादेशो नैष दोषः यत्तावदुच्यते उभयनिमित्तत्वादिति इहाप्यस्य ग्रामेनगरेण्या अनेकं कार्यं भवति शक्रो स्यसोततो
न्यतरव्यपदेशं। तद्यथा गृहानि मित्रं च मामः अध्ययनालि मित्रं च सामझति। यदप्युच्यते उभयादेशत्वाद्वेति। इहस्येश्वेश्यो वधी
निर्दिश्यमो प्रसंगो भवति लभते सावन्यतरतो व्यपदेशं। तद्यथा देवदत्तस्य पुत्रः देवदत्ताया पुत्र इति। अथ हल चोरादेशः स्थानिव देव
द्भवति। उताहो न। कश्चात्र विशेषः हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विंशतेस्ति लोपे एकादेश। हलचोरादेशः स्थानिवदिति चे
द्विंशतेस्ति लोपएकादेशो वक्तव्यः। विंशकः विंशं शतं विंशः स्थूलादीनां यणादिलोपे वादेशः स्थूलादीनां यणादिलोपे कृ
ते वादेशो वक्तव्यः। स्थवीयान्। दवीयान्॥ ॥ ० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

देशो रयोनभवति। न्याग्लोपीत्यत्र तत्र आगत इति हलचोर्लोपे लोपिस्या प्रयणाइत्यधाह्रस्वत्वनिषेधः आश्रितत्वात्कोर्देशे न। मिति। विंश
कादि। विंशति त्रिंशद्भ्यां ड्वुन् विंशक इति। इष्टे तवि शते ह्रेप्तिरः स्थवीयान्निति। गुणलोपयो रेकस्य कालत्वाद्गुणस्य कथम नादिष्टाद्यः पू
र्वस्यामिति चेत् स्थूलदूरेत्यादि। स्पृष्टाद्रसः पूर्वत्वाद्वकारेण गुणस्याविभाविष्यती त्यरो रा तत्र स्थानिवद्भावेऽनित्यग्रहे न प्रयत्नानादयादेशात्र
संगः॥ ॥

भाष्यप्र॰

केकेय इति। ननु अत्र त्रिगुणो विधीयते न तस्मादौ तेन यो आत्मीयत्वेनाश्रयादेशः। यश्चादेशः स्थानिनो नाश्रयवाश्रीयते स्थानिवत्त्यस्त्रात्ति
रोधः नेतरदस्ति। स्थानिवद्भावप्रवृत्तौ तु यथा नातिदेशः अप्रयुक्तेर्लोपः स्यादेव परिहारोऽत्र स्थाभिधास्यमानत्वादैरं आश्रितं दधि सक्तु इति
सामानाधिकरण्याधिकारे कृत्तद्धितान्तपूर्वपदतत्पुरुषस्य लोपश्चेति लोपः परपदनिमित्तता। यद्यप्यत्र यदन्तविधौ तेति सिध्यति। तथापि प
रिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वादेतत्तोक्तं नेत्य इति। उक्तो वीत्येतदनाश्रयणात् परस्यासः अकृतं हीति। अवयवस्य पादानान्तरादेरयस्याप्
स्यानित्वेऽपरस्येतस्यैव स्थानिवद्भावः न ताहं लस्यादेशस्येत्यर्थः। किं पुनरिति। यत्र कार्ये स्थान्याश्रितम्। किं तत्रैव स्थानिवद्भावः उत यत्राप्य
केकयमित्रयोरियादेशस्तो केकयमित्रयोरियादेशो एवं न सिध्यति केकेयमैत्रेयः अवीत्येतन्न सिध्यति उत्तरपदलोपे च त
त्र पदलोपे चदोषो भवति। दध्युपसिक्ताः सक्तवः दधि सक्तवः अचीति यणादेशः प्राप्नोति। यङ्लोपे यणि पटु वटुः पटू वेयणि
यङ्लुको न सिध्यति चेत्यानेत्यः चेक्रियः चेक्रियः चोलुवः पोपुवः अचीति यणि यङ्लुको नावयवं ति। अस्तु तर्हि न स्थानिवत्
अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धिप्रतिषेधः अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः लोलुवः पोपुवः सरीसृपः मरीमृज
इति। नैष दोषः नधातुलोपआर्धधातुक इत्येव निषेधो भविष्यति किं पुनरार्धधातुकं यत्प्रकृतौ तस्यानि यङ्लुकि। आहोस्विदविशेषे
ण। कस्माच्चविशेषः अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशेगुरुविधिः अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशयोर्गुरु
विधिर्न सिध्यति। अध्या अध्य। पित्राः प्रदीव्य। मा भवान्प्र हल्लोऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुरु इति गुरुसंज्ञा गुरोरिति
प्लुतो न प्राप्नोति द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्याः द्विर्वचनवरेयलोप इति यस्लोपे लुग्वचनं। कस्य लोपे लुग्वक्तव्यः ॥ ॥

द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे

नात्र तद्रितिमप्रगुणस्वरेति। कार्याश्रितान्संयोगसंज्ञापां गुरुविधिरित्युच्यते। लोपयणादेशयोः स्थानी संयोग संज्ञायां नाश्रीयते। द्विर्वे
चनादयश्चेति द्विर्वचनादावपि स्थानीतास्त्रीयते। अनवीति यत्र इराण्याश्रयणात् तत्र स्थास्यहल्लोद्विर्वचनादावत्र परान्नवत्वः स्वंयम्नोपेपि। एत॰
वरे स्वात्। लोपे वृद्धौ यमालेमहक्तिरा प्रिते या वेकृती नीति। भाष्ये तु वो शङ्के पियाचितस्तत्राभावः। यङश्च समुदायस्य प्रत्ययत्वं नत दवयव
स्याकारस्येत्यादौ प्रत्यये आकारलोपस्य विधानादत्रापत्राण्येवेति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अदन्धेति। कस्य नलोपाअस्येति लोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावात् लोनेत्त। तिलोपो न स्यादिति लुग्वचनं। अदुद्गलीम्नेष नर्थ स्त्ववश्यवक्त
व्यो नकारस्यात्र लोपो नेति। अल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्नतरेन कारेण भवति। तिष्ठत्वा अभ्राः स्व नलोप कर्योत्पवधानात् यलो तद्धने
नाद्विप्रसङ्गान्नरायेति। आदयते लोपे कृते एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वाद्विकारपमिति ज्ञाद्धिः प्राप्नोति। न च स्त्रो णिणिति तः आ

अदुग्ध अदुग्धाः लुग्वाद्हदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये इति। हंते घेत्वं हेतेः च घत्वं वक्तव्यं। प्रतिषेधं तु अघ्नन। अस्तु तर्हि आ
श्रीयमाणायां प्रकृतो इति। अह लोपस्थानिवदिति चेत्तस्मात्स्यारिवादेशप्रतिषेधः। अह लोपस्थानिवदिति चेन्न स्थाना
दिवादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः निराघस्य माय अदोजन्घिल्भ्यो प्रेक्षिता निजादिभावः प्राप्नोति। यणादेशे गुलोपे सानु
नासिकत्व प्रतिषेधः यणादेशे गुलोपे सानुनासिकत्वालोप प्रतिषेधो वक्तव्यः वाधन्योः अध्व घोन्नो योद्यो वर्त्तीतिप
लोपः प्राप्नोति। उल्लोपः अकुर्वि आशा अकुर्योशानित्यं करोतेः येतेस्कारलोपः प्राप्नोति। ईत्वं अलुनि आशा अ
लम्पाशाई हव्यकपोरेतौ त्वं प्राप्नोति। अनुनासिकात्वं च्यजसि आशां अजुजाशां ये विभाषेत्यनुनासिकात्वं प्राप्नो
ति। णपान्त प्रतिषेधः णप आस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः आधिक्रणां आव्याशां तयोरल्लोपत्वं प्राप्नोति। दीर्घ यलोप
प्रतिषेधः दीर्घ यलोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। लोर्वे नाम हि मचतः अंगे तहान्मो धीतिपवानिति। लोप आस्य देर्दीर्घे कृते
आपन्त्यस्य च तादेते नातत्तिप्रतिषेधः प्राप्नोतिमेषदेषः आश्रीयते स च प्रकृत्यैतद्धि तहले ॥ ॥ ॥

दिपहणात तत्वादितिविधादेशप्रसंगः यणादेशा इति। व्याहि तयोः पा स्थावानाश्रयणे नैतदुच्यते॥ अन्तीति लुनन्नने रस्पास्यस्य
येनात्मने दशं तली प्रादुर्भावात्यस्माद्यपन ह्योरसात् कस्मै यासि लेखे कक्षितास्यरा। न सो मत्व र्थी पटु (नि॰)म्यो रयस्य तु यलोन प्राप्नो
ति। यस्येति चेत्यादेश्यं प्रतिषेध इति वचनात्॥ स्येमत्स्य वोद्वाविति परेणानानाश्रयेतेतदुच्यते गार्गी वात्स्यामिति। गोत्रे स्त्रियाः इति एग
र्संघाकलकरणोप्यत्राव॥ अताना इति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेणाचोद्यो। पर्युदासाश्रयणात्सदृशत्वाद्धितस्य पराणार हारः ॥

× दीर्घे ले कृते ईतियलोपः प्राप्नोति अतो दीर्घयलोपवचनं अतोदीर्घयलोपो वक्तव्यः गार्गीभ्यां वात्सीभ्यां २× मृ॰

म॰भाष्यप्र॰

सर्वेषामिति। आम्रीयमाणानां प्रकृतावित्यस्मिन्नेव पक्षे आम्रीयमाणो विधेय इत्यादावधिकार्यत्वात्त्वाभ्यामितिहस्वर्थात्सिध्यतीति भावः। अ
त एव यपरान्तरो यस्याः सः अयवेति। नवा संयोगस्येति। संयोगसंज्ञायाः समुदायाश्रयत्वात् पूर्वविधिश्च लेतु यन्नेत्यर्थः। अत एव लिङ्गाद्विशे
षणस्थानिवद्भावः क्रियत इति। अनुक्तस्यापि धर्मस्य कल्प्यामितिभाष्यसम्मतिः। अन्तिकृतमानं तथैव भाष्यीयते। स्थानिवद्भावकृतेतु
व्यवधानं वचनसामर्थ्यादनिवारकं॥ नयदान्त॥ येन स्थानिवद्भाव साधनाविधेः शङ्काप्रवेशोत्तेन तु च्यते। वेतस्य स्थानिकुसदनङ्वेतसेभ्यो

सर्वेषामेवपरिहारः उक्तविधेरग्रहणस्य प्रयोजनं विधिमात्रे स्थानिवद्भावः स्यात्। अनाम्नीयमाणयोः प्रकृतावितिः। अथवापु
नरस्तु विशेषणस्थानिवदिति। ननु चोक्तमविशेषेण स्थानिवदिति चेत् लोपयणादेशेषु गुणवृद्धिः विधेश्चेति चेत्तात्स्थ्यात्। कृत्स्नो वेत्यनु
यवचनं दूरे तु येत्वमिति। नैव दोषः प्रसज्यते। अविशेषेण स्थानिवदति देशे च लोपयणादेशेषु गुणविधिरिति उक्तमेतत्त्व
नासंयोगस्यापूर्वविधिस्तात्तु इति पदस्तु उच्यते द्विर्वचनादयस्तु प्रतिषेधे वक्ष्यन्ते इति तथा तेभ्यास एव। कृत्स्नो येत्त्वचनमि
ति क्रियते त्याय एव हुते यत्वमिति। स्यस्मे यदि हरं वस्यति। अचः यदि स्मिन्पूर्वविधौ नपदान्तद्विर्वचन पदान्तविधिं प्रति
न स्थानिवदित्युच्यते तत्र वेतस्वानिति रुः प्राप्नोति। नैव दोषः। मतुप्ताच्च भाविकाभविष्यति। तस्मैमत्वर्थइति। अकारान्तमेतद्
संज्ञोपति। पदसंज्ञां प्रति सकारान्तं। ननु चैवं विज्ञायते यः संप्रति पदान्तइति कर्मसाधनस्यापि विधिशब्दस्योपादाने एतद्वेस्या
त्। अयं चाविशेषशब्दः स्यैवकर्मसाधनः विधीयते विधिरिति। अस्तिभावसाधनः विधानं विधिरिति तत्राभावसाधनस्यवि
धिशब्दस्योपादाने दोषो भवति इह च॰
मतुवितिषत्। पदिलोपे वक्तस्यादौ पूर्वपदमिति पदसंज्ञायां सकारः पदान्तस्य प्राप्तिपघत इति पदान्ततायां विधीयमानत्वात्स्थानिवत्त्व
निषेधाद्रुत्व प्रसङ्गः इसेसूत्रत्वर्थ इति सदस्य नखोसमेवार्थं यत्वतु निर्देशादि पचनिधानादिमासिस्ये तु रुत्यते। अकारान्तमिति अ एष॰
संसापदेशत्वात् नवत्वा निषेधाभावादिति तत्वभावत्वात्तिसे नायदान्तत्वे तु विधानत्वे स्थानिवत्त्व निषेधाल्लकारान्तस्य पदत्वादुरु
प्रसङ्गः ननु चेति। स्थानिवत्त्वनिषेधात् हिस्याप्रसिद्धः यदान्त तस्य विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधोय याको सतः कानिसंतीति इहतु सकारस्या नि
वस्त्व निषेधा हि नायदान्तत्वे नासिद्धः इति भवत्येव स्यादि इत्यादवद्यपदान्तत्वान्नसकारस्य हलभावः ॥ ॥ ॥

ब्रह्मबन्ध्वेति। ब्रह्मबन्धुशब्दात् ऊङ् उङुतोरित्यादेशः आदिवद्भावात् ऊङ् ग्रहणेन ग्रहणं तदिति तस्मिन्स्यादिरित्यादिति पदसंज्ञायां सत्यां धकारस्य
पदान्ततायां विधिये निषेधान्निवत्त्व निषेधात् जश्त्वं स्यात् असन्तां तु प्रत्येकादेशस्य स्थानिवत्त्वात् कार्यं तमेन तदि ति भिन्नावतिकत्वान्ना
स्तिम पदत्वं तथा बाध्यबाधकभावः यणादेशो ह्यादरणां वान्तं त्रमेकादेशस्ये वोदाहरणान्वात् कानि सन्तीति। यस्त्वं पदसाधारणमि
दं प्रयोजनं। भावसाधनपक्षे पि सिध्यत्येवेतितत्पन्यस्तौ यकार इति। पकारस्य कारोति विधीयमानाने वयदान्तौ भवतस्तत्रापि पदान्ततायां
विधानं स्थानीमसाधारणं प्रयोजनं माहात्वद्विकरोति। न वेगुलिशब्दाद् ङ्बोमनुष्यनाम इति न इति क्रोतेराजादत्वं तितिङ् लिशब्द
स्यलोपेयस्येति लोपेचपावितस्य पशब्दो तदन्तौ स्यात् इभस्यामिङः पदत्वेने तिपदान्तताया अविधानात्राक्रि स्थानिवत्त्व निषेधः

ब्रह्मबन्ध्वाद्ब्रह्मबन्ध्वैश्ध कारस्य जश्त्वं प्राप्नोति अस्ति पुनः किंचिद्भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने सति दोषं गृहीतं। आहो।
स्विदो भात मेव। अस्तीत्याह। रहकानि सन्ति। यानि सेतिकोसः सोत्सः ऱतियो लोप इति यकारोव कारो वाश्रूयेत। सन भूय
ते पदिकस्मापि सिद्धो भवति वाचिकः कस्मान्न सिध्यति। अस्तु तर्हि कर्मसाधनः यदि कर्मसाधनः पारिकोन सिध्यति। अस्तित
नहि भावसाधनः वाचिको न सिध्यति। वाचिक पारिकोन प
स्थकारलोपस्य स्थानिवत्वात् कारान्तस्य भसंज्ञा पदसंज्ञा वेन वर्णेन्द्रियति
भ त्वाश्रयेण पकारान्तस्येति। सिद्धं तत्स्थुः कर्मसाधने तु यवः पकारः पदान्ते ले नासिद्ध इति स्थानिवत्त्वानिषेधात् पकारान्तस्य भसंज्ञे तु
त्यावधिकपाभसंतया पदसंज्ञाया एसेसंसाधिकारादाधनात्तत्त्वा सि। दि वाचिकः सिद्धति। वाकारस्य पदान्तत्वा कुत्व प्रसंगात् कथं पु
नः पारिकस्य सिद्धिः यावतो कं योसोपदान्तो पकार इतिसत् ह दिहावदिः कारस्य पदान्तस्य विधौ स्थित्वात् पदान्ततायां विधिरिति स्थानिवत्त्व
निषेध प्रसंगः नैष दोषः पदमेव सस्तुनरः कारस्यानेष्व त्रत्वावे सनीविधिरति भावसाधने पारिकः कर्मसाधने तदः कारस्य पदान्ते न प्रसिद्धस्य
भत्वासस्वे नेहत्तौ षकार रूपापत्तिविधियेति स्थानिवत्त्वानिषेधाद्यत्वाव धिकयाभसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधनात् न भूतिरसो पारिकाणि
दिः न च भाव साधने पकारापात्रे भविष्यति तस्मसमेव कर्मणि तस्या अपदान्तत्वात्पुरो तल्लोहेतत्संस्थानात् नवत्त्व विधिलेः मिसःस्थानिवत्त्वानि
षेधः पत्रस्या विनवत्त्व निषेधाः सिद्धोपेयान। पाधिर्वद्भावति सो स्यावपः रहतु पूर्वमेव सद्दृत्तंस्थानिवत्त्वानिषेधाद्कत्त्विंविशा

भा०५१ कार्तव्योऽत्र यत्नः इति। एकाङ्क पूर्वपरानामुत्तरस्य यलोपो वक्तव्यः इति वार्त्तिकं। सिद्धः पदिकः कण्डूयतेरिति लोपे यस्य स्थानिवद्भावाल्लोपे च सिद्धः
उभयत इति। यस्मात्स्थानिवद्भावात्तस्मात् परमिति पूर्वो परो भवति अयमर्थः यदेत्रेत इति। न चड्नन्त एव प्रत्ययः पदे एवं पदादिके ऽ

कर्ण्ड्योत्र यत्नः कं थं प्रस्तवं ध्या ऽ प्र स्तवं स्थै उभयत स्थानिवद्भावात्ता स्थिरिति। कथं वेत स्थानित्वेनैव विज्ञायते। परस्मां
तः पदांतः पदांत विधिं प्रतीति। कथं तर्हि पदे ऽन्तः पदांतः पदांत विधिं प्रतीति॥ अथवा यथैवान्यास्वपि यद्कार्याणि
उपलभ्यंते हलं तस्रं वा। एवमिदमपि परकार्यं उत्पद्यते। किं असंज्ञान्तामवरे यलोपविधिं प्रति स्थानिवद्भवतीत्य ×५१३
च्यते। तत्र ते अपत्युयायावः प्रवर्यंते। विदान् अवर्णलोपविधिं प्रति स्थानिवत्स्यात्। नैष दोषः नैवं विज्ञायते यो
यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति। कथं तर्हि वरे ऽय यलोपविधिं प्रतीति। किं सिद्धं यलोपविधिं प्रतीति। अ
वर्णलोपविधिं प्रति॥ यलोपविधिं प्रतीति। अथवा योग विभागः करिष्यते। वरे तु पूर्वं न स्थानिवत्। यलोपविधिं
च प्रति न स्थानिवदिति। यलोपे किमुदाहरणं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कप्रत्ययोन पदमिति न प्रतिस्थानिवत्वनिषेधः। पद्येवेति। पादिमभिन्यत्रतस्तोऽमत्वर्थीयस्य अच्पदमिति वर्त्तते। तेन पदं सङ्ग्रसंज्ञं भ एष०
वतीति लघेपदस्ते तन्निवंधनकत्वप्रतिषेधार्थाय संज्ञानादिष यलात्पदांतविधौ रेति स्थानिषेधाद्गलादुलाभावः सिद्धः ॥ ॥

कंसंयपन्ने रिति। कारसंतात्कि प। पगार्तातुकिपाल भवति। उक्तं हि भाष्ये नैतेभ्यः क्विप् दृश्यत इति सो राति। एकोः गमकारलोपो
हि भाष्ये कोरे तमोः स्थानिव स्राघकारस्योपधालेन स्यात्। न पाला अपस्मारसिद्धत्वात् इति हत्वा रतिलोपस्य व्याप्य पत्वात् इति हृत्वा
धकारस्योपधा त्वात् ओष्ठ्यस्य स्यति। आरित्यरति अरिति सास्यरेण नेस्यत्रार्थे इपः ततो ऽमतादा र्थे हिताम्योपः हलोपमापि
ति। लोपे श्यते सवस्थानिवत्वनिषेधाल्लि प्यति। ब्राह्मणाक राउतिरिति। षष्ठसमासः कर्मधारये रकत्रि तिशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसं

कण्ड्यतेः प्रत्ययः कण्डूरिति नैतदस्ति। कोऽनु प्रत्ययः स्थानिवत्। इदं तर्हि सोऽरिपल्का कालेनेतदस्ति उपधालविधिं प्रति स्था
निवत्त्वस्ते न हि प्रयोजनं। आदिस्यः नैतदस्ति। पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवत्। इदं तर्हि कण्डूतिः वल्गूतिः नैतदस्ति प्रयोजनं ×विधिन्
कण्ड्याव ऽयूना रतिभाविनयः। इदं तर्हि कण्ड्यतेः क्तिच ब्राह्मणाकण्डूतिः हृक्रियं कण्डूति प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु
लोपाजादेशो न स्थानिवत् प्रतिषेधे स्वरदीर्घ यलोपविधिषु लोपादेशो न स्थानिवद्भवतीति वक्तव्यं स्वरः आकर्षि
कः चिकीर्षकः जिहीर्षकः योऽसावन्य आदेशः स्थानिवद्भावात्तस्मै भवति। पचावत्योद श्रारत्यः स्वरदीर्घेः ॥ ॥ ॥
+औ र

गः आकर्षिक इति। चश्त्यर्थे आकर्षात् ष्ठलिति ष्ठलपस्ये तिलोपस्य स्थानिवत्वात्ककारा। आकारस्योदात्तत्वं न स्यात्कारकर
कत्वादौ च स्वरविधौ अजन्तमविद्यमान वदिति अन्तर्न स्याविद्यमानत्वात्तत्स्वस्वभावः संभवात्र अयं भानेन स्यात्तत्तुल्य च
हितेऽपि पूर्वरूपौ चन्त्रे ते। तत्राप्यवधमत्वृषिमतो गोतर्यासे भवादं तरान्न स्थानृस्वतो ऽप्यर्थान् अलाहू स्वस्यवहारः पत्रत्वानं तम सम्भ
वः तत्र अयवहितेनैवा श्रीयते। स्त्रौलिकस्याप्यवधानेऽपि भवितव्यतीति चेत्। आकारस्यापि यत्केस्यादिति स्थानिवत्वनिषेधः क
र्तव्य॥॥

भाष्यकृ॰ प्रतिदीव्नेति रेफवकारौ तस्य पस्यन्नमकुर्वुरामिति। दीर्घत्वनिषेधः त्वम न प्रवर्तते इहापि लोपो यो पीति। प्रकृतः प्रकृतः अनुपूर्व्येतो
ति। तत्र पदार्थानां समन्वयाभावात् इहतल्लोपो यशब्देन संबद्धः सकृत् श्रुतो द्विधा वार्त्तोप योगाद् व्यतो स्वरदीर्घयत्नोपा विधि
मास्ते कथं समन्वीयेतामिति भावः अनानुपूर्व्येणाख्याति। लोपशब्द आवर्त्यते तेन अलोपात् आदेश इति विज्ञायते। तत्र द्विर्वचनवि

प्रतिदीव्ना प्रतिदीव्ने। व्योह्यन्त्य आदेशः स्थानिवद्भावो भवति। किं कार्यं। उपधायाः दीर्घः। यलोपः आह्नशाकटं इति ऊठ्श्चियक्तं
इति। पोह्यत्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति। वा छौ अध्वर्यो इति। तर्हि न कर्तव्यं न कर्तव्यः। इह हि लोपो विप्रकृतः
आदेशोपि। द्विविग्रह शास्त्रविप्रकृत मनुवर्तते। दीर्घास्त्वपि निर्दिश्यते। केवले तथापि संबंध मात्रे कर्तव्ये। स्वरदी *प्रतिन
र्घयलोपविधिषु लोपश्चादेशो न स्थानिवदिति। अनुपूर्व्येणास त्रिविधानां पदार्थानामभिसंबंधः शक्यते कर्तुं न चैतान्यानुपू
र्व्येणाभिनिविष्टानि। अनानुपूर्व्येणापि संनिविष्टानां यथेष्टमभिसंबंधो भवति। तद्यथा ॥ ॥ ॥ ॥

यौ लोपादेशस्वार्थं भ्रान्त्या स्वरादिविधौ तु तस्येव संभवात आदेशस्य लोपो विशेषणं। यदा तेन यद्यपि संभवव्यभिचारौ स्तः इति संनिकृष्टं तम॰
नियतीति तथापि तन्पदार्थेते ते प्रयोगविभागात् द्विधोल्लोपो न विशेष्यताम् इति। आदेशोपात्त व्यवहित येल्लोपे यल्लोपात्ता आदेशो न स्थानिवदि
ति विज्ञायते। लब्ध इति शास्त्रस्यावस्यमन्वितार्थता। पर्यासा त्रेहितार्थस्य ताक्य प्रतीयते। अनस्यकथा कांतलकृत संस्कारकं प्राक्रियावाक्यस्व
यमवतरति सिद्धमिदं ॥ ॥

अनड्वाहमिति। पाठक्रमादर्थक्रमो बलवानिति नियमे अत्राभिसंबंध लौकिक इति। लोपस्य स्थानिवत्वात् इदं आस्यात्। अकृतस्थानिवद्वाव्या
विधावगुणाद्धिर्दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधमिति। लोपस्त्वसिद्धः। अनादेशो वर्णाश्रयत्वात् पलक्ष्येणेन कृणोन सम्भवति। यथा गो
हितमित्यत्रादेशः एतच्चात्रे एत्वमत्रानित्यो ऽतः। तत्र स्वाश्रयतैलं रंगा यो वै प्रातिपेधाभावः स्व तु मीचदृश्यति। कौ विधिं प्रति न स्थानि

अनड्वाहमुदहारि या त्वं हरसि शिरसा कुम्भं भगिनि साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति। तस्य यथेष्टमपि संबंधो भवति। उदहारि भ
गिनि या त्वं कुम्भं हरसि शिरसा अनड्वाहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति। किं लघुपधात् च इपरनिह्रासकुलेषु पदं
× इन्न स्थानं किं लघुपधात्व चेपरनिह्रासकुलेष्वपसंख्यानं कर्तव्यं। कौ किं प्रयोजनम्। कण्ड्यतेः प्रत्येयः कण्डूतिः नैत
पर दस्ति। यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति। इदं तर्हि प्रयोजनं तेः प्रत्ययः विपठिः नैतदस्ति। दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत्। इदं
तर्हि लावयतेर्लौः पावयतेः पौः नैतदस्ति। अकृत्वा विघ्नाच्चादेशो णिलोपः। प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भविष्यति। इदं
+ लवयतिन तर्हि लवमाचष्टे लवयतेः प्रत्ययस्तेऽलौः लौः। नेत्स्यन्नुणोरुपन्न प्राप्नोति। कौ लुप्तं न स्थानिवदिति वक्ष्यति। एवं तर्हि न
सिध्यति। कथं कौ णिलोपः। णावकारलोपः तस्य स्थानिवद्भावादूठ् न प्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते कौ लुप्तं न स्था
निवदिति। कथं तर्हि। कौ विधिं प्रति न स्थानिवदिति। लुकि किमुदाहरणम्। बिम्बम् बदरम्। नैतदस्ति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चारे त्वर्थे स्पर्शनायेदमुक्तम्। इदं तु कौ लमस्योदाहरणं देवयतेर्दयति। वं बौवरतेस्पांशवं ताभ्यां मनुदात्तस्तत्तस्य फलेलु
कृ अकाहितत्नु कौमिदो लोपो लुक् तस्य स्थानिवत्वाद्यस्पेतिलौ यः प्राप्नोतीति। प्रतिषेधवचनेन। द्वितस्यस्थानि नः परत्वात्रस्तु को
पिपरत्वाश्रयणात्वानि मिन्नत्वस्य प्रत्ययलुक् आप्नोयते। अनभ्यास्यानेन वोर्थापर्या भावात्कुतः प्रतिमित्रकृत्वं। अपवादो वृद्धि वारे
कामितमपाधेना। मियोर्थापव्येपवति ॥ ॥

३३

भा·प्प·प्र· पुंवद्भावेति भस्याढेतद्धितइति पुंवद्भावः अत्र च भावितपुंस्कत्वेनाश्रयतया स्येतदुक्तं तदाश्रये तुल्यास्तिपुंवद्भावः आमलकमितिह द्व्यात्मप्रत्ययविधानाद्भावःप्रकृत्यंतरत्वादिति विवरणमलकादयोऽनयोर्गोकःशङ्कः किं तर्हि विशिष्टफलतातिवाधिनद्रव्यर्थःपंचभिरिति आहीश्वितिरक् तस्याप्यदेपूर्वेति लुक् लुक्कद्धितलुकीति राष्ट्रो लुक् अंतरंगाननिविधिश्चरिंगान्

पुंवद्भावनाप्येतत्सिद्धं इदं तर्हि आमलकं एतदपि नास्ति वस्त्वस्येतत्तत्फलेलुगस्वन च नानार्थकांप्रकृत्यंतरत्वादिति
भं॰७ इदं तर्हि पंच भिःपट्टीभिः क्रीतः पंचपटुः दशपटुरिति ननु चैतदपि पुंवद्भावेनैव सिद्धं कथं पुंवद्भस्याढेतद्धिते वद्दार
पुंवद्भवतीति भस्येत्युच्यते पत्राद्यो न भवंतीति न तत्र ग्राद्धिं पश्यामः प्रत्ययलक्षणेन यमादिश्च यारीत्ययेनाप्ति
प्रत्ययलक्षणं एवं तर्हि लक्षणेत्यं भविष्यति उक्तसोऽलुक्युच्यते न चात्र उक्तलोपश्यामः प्रत्ययलक्षणेन
नानुमतात् सिध्निप्रत्ययलक्षणप्रवृत्ति येषु न तत्स्वन्यवश्यं तगोवक्रीतप्रत्ययःक्रीतायरो एववाततद्धिताः ॥

त्वाधइति परणादेशः पूर्वं न प्रवर्त्तेत उकिन स्यस्थानिवत्वाधरगः प्रसंगाश्रतिस्थानिवत्वानिषेधउच्यते अरुच्याविकं स्येषनपदृश एप॰
हांवादेवरणभविष्यति ननु च द्वौ शङ्कांतादेशितिचेत् न तिपञ्जिगौर न प्रसंगः स्रणां प्रवरति यथा चेत् पुंवद्भावेसिद्ध प्रत्ययविधावि ॰
त्यक्ति तथापि पत्रभाविभलेत्तचपुंवद्भाकाः इहलुकि भत्ताभावात्कृतः पुंवद्भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

किं तर्हि स्यपीति यत्र पुंवद्भावो नास्ति पंचेंद्र इति नास्यदेवते त्यरतिलुक् ततो ङ्याप्लुकि न स्यस्थानित्वात् तदीयासंत्रिपुत्रकः अत्र न कश्च
येतः पयेंद्राणीति तथायं च्याच्च्याणुदेवता स्यवंचाण्विति ऐकारः अयेत् समानायामकृतौ भाविनपुंस्कत्वाभावात् वशांशायत्वात्
याच्च पुंवद्भावो नास्ति अपत्यावायस्येति लोपप्रसंगान् लुकि च स्थानिवत्वनिषेधाद्दारीष्य इति परत्वन्नित्यस्य पूर्वसूत्रे प्रसृतहरणमुप

किं तर्हि त्येपितान्हिताः येन्नुकं प्रयोगसपति पंचेंद्राण्यो देवता अस्येति पंचेंद्रः दशेंद्रःपंचाग्निः दशाग्निः उपधालोपे किमुदाहरणं
पियटिषतेर् प्रत्ययः पियरीशितिनेतद्भिः दीर्घविधिं प्रतिन स्थानिवत इदं तर्हि सोरीचलाकानैतरस्तिः प्यलोपविधिं प्रति न स्था
नं॰७ निवत्त इदं तर्हि पारेवाय चतुर्णा निष्ठासेवो च स्थानेकर्तव्यं वादितवत् प्रयोजि ता बृंअवीचद्भीणां परिवादके नाकिं पुनः
कारणं न सिध्यति पोरेसेतोगोशि लुप्यते न स्यस्थानिवद्भहुवत्वेन प्राप्नोति ननु चेतरपि उपधालाविधिं प्रति न स्थानिवद्
त्येवसिद्धं विशेषणे तेद्रूकृत्यकं प्रत्ययविधाविति इहमाभूत् पटयति लघयति कुले चोपसंख्यानं कर्तव्यं अर्हयनेरकोः
नं॰४ मर्दयतेर्म्र्केः नैतप्यजंते औणादिक एषकशद्वः तांभिद्यासमिर्कुतं एतदपि वाच्यव हितत्वान्नप्राप्नोति पर्वं त्रासिद्धेच त्र
नं॰३ वं त्रासिन्वेवनस्थानि चदति च क्वाकिं प्रयोजनं कस्लोपः सलोपो कस्लोपः सलोपे प्रयोजनं अदुग्धाः लुग्वाडुह दिहे लिह
गुहामात्मनेपदेदंत्ये इति लुग्ग्रहणानकर्त्तव्यं भवति रुध आकारलोपे आदि च अर्थे प्रयोजनं धत्सेधद्धेधध्वमिति रुधस्त
योस्तिच कपोलकर्त्तव्यो भवति हलोपमा यसिलोपोपयोजनं आरिस्यः सलोपमायमिलोपः सिद्धो भवति अल्लोपाणिलोपो [redacted]
[redacted] संयोगांतलोप [redacted] प्रभृतिषु प्रयोजनं नापत्यते ॥

पचतेशब्राकि इहलतेर्वैत्यस्य स्थाने वद्भावाकष्यवधालाच लोपप्रसंगात् न्यारिरवीपइति वरिवोशहावातार्थिके णिकृते आकारलोपस्य स्था
निवत्वात्पारि बेभवतीह दाडकोकांत सोपदृढितिचेन स्यात् कस्लोपइति अद्रहयलुपवनकर्त्तव्यमेवलदर्पलुग्ग्रहणांत्रेतिछेदं कु
र्वतीति कर्त्तव्यो भवतीत्यर्थः अवश्यकार्यमित्यर्थः चकारेण कर्तव्य इति भर्थं तत्सात्पूर्वं गावासि इत्यात ॥ ॥ ॥ ॥

भा.प्र.घ्रा पापक्षिरिति। किंचासंयोगांतलोपारंभः पदांतविधौ स्थानिवत्वानिषेधात। सिद्धाश्रितिभाष्येनोदाहृताः स्कं रयतेसंलः काष्ठंनष्ठयतीति। काष्ठतकू संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वा संयोगादिलोपेस्थानिवद्भावादत्र संयोगांतलोपः होहृयतेधोकू। लोरयनेलौ ट्रद्दादा

पापक्षि पाप्यस्यते:स्या पपि:पाचयते। पाक्षि: पाल्यस्यते:स्या पि: द्विर्वचनादीनिच द्विर्वचनादीनि वचनपठितस्यानिमवंतिपूर्वेत्रासिद्धेनैव सिद्धानिभवंति। किमविशेषेणानेत्याह। वरेयल्लोप स्वरवर्णे त्वरेपलोपंस्वरंवर्जेपित्वा। तस्यदोषः संयोगादिलोपलत्व णत्वेषु तस्यैतस्यैलक्षणास्यदोषः। संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु। संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु। संयोगादिलोप:कार्कार्थ्य वास्यर्थ्य क्षेः संयोगाद्योरंतेचेतिलोपः प्राप्नोति। लत्वं निगार्यते। निगाल्यते। ऋषि विभाषेतिलत्वंन प्राप्नोति णत्वं माषवनी व्रीहिवपनी। प्रातिपदिकांतस्येति णत्वं प्राप्नोतिन पदांत द्विर्वचन ॥ ॥

नांमक्रत्यत्रत्वात् किंयोरित्यत्रदीर्घाभावा माषवपनी निःसमासोतस्यणत्वं विधीयमान मच्योपस्य स्थानिवत्वानिषेधात् एपद्रोकुस्यत्नैःप्राक्तमासविधानात्प्राप्नोति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नह्र
द्विर्वचनोऽत्रवः परास्मिन्निस्यत्रयोः नादिशादचः पूर्वद्रतिस्थितं। सक्कस्य द्विर्वचनमिति पूर्वविधित्वाभावादप्राप्नोति स्थानिवत्वं विधीयते। अन्यथायिन्निमित्रात्पूर्वस्यस्मिस्यस्य प्राप्तिः स्यात। नयाविनयपदांत द्विर्वचने तिप्रतिषेध प्रसंगाद्द्विर्वचने ऽआदेशइति। कार्योतिदेशाइति पूर्वःपक्षः चक्रतुरित्यत्र यणादेशे कृते एकाचो विधीयमानं द्विर्वचनं न स्यात् प्राप्नमितिस्थानिवत्वाद्यणपुत्रस्ये

द्विर्वचनेचि आदेशेस्थानिवदनुदेशान्नद्दतो द्विर्वचनं आदेशेस्थानिवदनुदेशान्नद्दतः किंवतः आदेशवतो द्विर्वचनं प्राप्नोति। तत्रकोदोषः। तत्राभ्यासरूपं। तत्राभ्यासरूपंनसिध्यति चकत अक्रुरिति। अजग्रहणं चतापकंरूपस्थानिवद्भावस्यपरस्यमजग्रहणं करोति। तन्ज्ञापयत्याचार्यो रूपंस्थानिवद्भवतीति। कथंकृत्वाज्ञापकं अजग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं। इहमाभूत् जेघ्रीयते देध्मीयते इति। यदि रूपं स्थानिवद्भवति ततोजग्रहणमर्थवद्भवति। अथहिकार्यं नार्थोजग्रहणेन भवत्येवात्रद्विर्वचनं। तत्रगाङ्प्रतिषेधः तत्रगाङ्प्रतिषेधोवक्तव्यः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ति
कार्यातिं व प्राप्नोति अध्यगीषीत् देशेहिथ्वीध्वीभाव्यमेवद्विर्वचनेनेति किमज्ग्रहणेन। न त्व ज्ग्रहणस्यप्रयोजनंभवेत्: कुसोधसिभसोहेलीत्यपधालोपेकृते द्विर्वचनं मा भूदिति। नैतदस्ति। सत्यसतिवा द्विर्वचनेस्थानि तिकृतो विशेषाभावाच्छां [redacted] दस्मिन्नोपधालोपः छंदसिवहृत्वानुविधिः रूपस्थानिवत्त्वेचनिन्यत इत्यत्र पूर्वत्रासिद्धपरादेशेकृते स्थानिरूपातिदेशान्नीति द्विर्वचनं एनेकाचत्वात्परणयाधिनत्वात् पुनारेयद्रूप्रवर्तते ॥ ॥ ॥

ते

म

भा॰भाष्य आधेन्ताशलिकृतेएशादेशोगाडितिप्रक्रियाभ्यायेताद्योर्घाटः कारस्यानुबंधत्वारिकारस्याङ्गैवम्पता दशः कृत्येतंतेतिात्र
चियोक्तादेशः तद्विवचनेकर्तव्येस्थानिवद्भिति सत्राथैमाश्रियेतत्युच्यते।मलशति॥शितस्दशोआत्व।मिद्यत्रपक्षेःपंदोषःद्वि
सुस्थूषति २

आधिक्ताोशवर्णाभ्याय तापाप्रोनेिकिंतर्हिवकृव्यःस्वकृव्यगाङ्लिटीतिद्विलकारकोनिर्देशःलिडिन्नकाराति
ति कृत्येसंतादिवादिनामधातुघभ्यासहृपंकृत्येतंतदिवादिनामधातुघभ्यासहृपेत्रासिभ्यतिकृति अपिकीत्रेतकृति
त एतेतालक्ष्रेमक्ष्रेएतेदिवादिदुघूषातौदिवादिनामधातुःभवनमिच्छति भवनीयतिभवनीयतेःसन्द्विभवनीषि
षति।एवंतर्हिप्रत्ययइतिवस्याधि।प्रत्ययइतिचेत्कृत्येतंतनामधातुघभ्यासहृलंप्रत्ययशलेचेत्कृत्येतंतनामधा
तुघभ्यासहृलेनसिध्यति।दिवादयएकेवपेदृतः एवंतर्हिद्विवचननिमित्तेऽचिअतादेशःस्थानिवदितिवसामित्त
तर्हिनिमित्तशद्वपादेक नहीतरेणानिमित्तशद्वंनिमित्तार्थोगम्यते।अन्तरेणापिनिमित्तार्थोगम्यतेतद्यथा ॥
नपाद्धिनिमि

ग

वंचनानिमित्तशतेः॥ अस्मिन्पक्षेऽस्यपरिहृतं अत्रत्रैपरिहरिष्यते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ णम॰

हा

दधित्रपुसमिति।समाहाराद्वंद्वःकर्मधारयोवारथ्येवविशिष्टंस्यायुक्तंत्रपुसमुच्यते।तत्रद्विर्वचननिमित्तत्वात्ररूपारोप्येणालेवद्विर्वच
नमुच्यते।अथवा अधिकारणोल्पुदद्धिरूच्यते अस्मिन्निति द्विर्वचनेएतत्प्रतिपद्यमानप्रतिपरिहारोतंमास्तअव्यवाकारइति। र
एवमपाति।एकत्वाद्विर्वचनशब्दस्यतत्स्याद्विशेषणोऽपपुत्कृत्वाकालावधारणाभावःएवंतर्हीतिस्थानिवदितिनानुवर्ततइत्भावः। ति
नौम

दधित्रपुसंप्रत्यक्षोत्वाःद्वरनिमित्तमितिगम्यते।नद्वलोदकंपादरोगःपादरोगनिमित्तमितिगम्यते।आयुर्घृतं।आयुषोनिमित्तमि
तिगम्यते अथवान्त्र कारोमत्वर्थीयःद्विर्वचनमस्मिन्नस्तिसोऽयंद्विर्वचनःद्विर्वचनेइति।एवमपिनज्ञायते।किंयंतम
सोकालंस्था।मिवद्भवतीति।यःपुनराहद्विर्वचनेकर्तव्यइतिकृतेतस्यद्विर्वचनेस्थानिवत्रभविष्यति।एवंतर्हिप्रतिषेधः
प्रकृतःसोऽनुवर्तिष्यते।क्वप्रकृतःनपदान्तद्विर्वचनेति।द्विर्वचननिमित्तेअचिअ देशोनभवतीति।एवमपिनज्ञायते जी
कियंतमसोकालमादेशोनभवतीति।यःपुनराहद्विर्वचनेकर्तव्यइतिकृतेतस्यद्विर्वचनेआज्ञादेशोभविष्यति।एवंत
र्हिभयमनेनक्रियतेयस्यलुम्पविशेष्यतेद्विर्वचनंचाकथंपुनरेकेनयत्नेनोभयंलभ्यं।लभ्यमित्याह।कथं।एकशेषनि
र्देशात्।एकशेषनिर्देशोऽयंद्विर्वचननिमित्तेचिस्थानिवदितिचेतोऽस्थानिवद्वचनं।द्विर्वचननिमित्तेअचिस्थानिवद्भवति।
द्विर्वचनानिमित्तेऽचिस्थानिवदितिचेत्तोस्थानिवद्वचनंद्विर्वचननिमित्तेस्यानिवस्थानिवदितिचेत्तोस्थानिवद्वोवक्तव्यः
२ द्विर्वचनंचद्विर्वचनंचद्विर्वचनंद्विर्वचनेचकर्तव्येद्विर्वचनेचिप्रत्ययेइति॥ अचतत्तावपिषति।अनुक्तावपिषतिनवक्तव्यः॥
प्रत्ययस्येतिद्विर्वचनेनप्रत्ययस्याद्विर्त्वत्क्षिप्रोद्विर्वचनं अचीत्येतचानस्यतदादिविधिर्भवत्यज्ञादावितिकथंपुनरितिविरुद्ध
त्वास्त्वयोरेकेनद्विर्वचनइत्यनेनपदेतानुयापालादितिभावःएकशेषनिर्देशइति।सहविवक्षाभावेऽपिसहप्रयोगात्मित्येकशेषःसंज्ञापरिभा
क्ष पावजॆणोमलाजस्थेतिप्रायोवोक्तं।विभक्तंतयोर्विकशेषविधानादप्रातिपदिकत्वाद्द्विर्वचनाभावःअथवैकशेषेणसमानफलत्वात्तंत्र
माहृत्त्रियोलस्यते॥

भा·व्या·प्र·
ओः पुयण्ज्यपरे इति। न हि तेषां कृतस्य स्थानिवद्भावमंतरेण पुयण्जिषु सर्वेषु वर्णेषु परेषु वर्णान्तोऽभ्यासः संभवति पिपविषति पिपविषते त्रैवानेन
स्थानिवद्भावात्। तत्र पुरतिवर्ण्यग्रहणात्। यत्तिनिप्रत्याहारग्रहणात्तत्र ग्रहणं ज्ञापकात् णौ कृतस्थानिवद्भावो नुमीयते। ननु तत्र ग्रहणं
विनिनापि। तत्कथं तत्रैव स्थानिवत्त्वानुमानं ननु निनवनापि यत्ते हि इवनीषिषतीत्यादावपि नैतदस्ति। येन नाप्यप्रधानमिति त्यकेनैव प्र
त्ययेन तत्र व्यपृथा अयणा न णौ केवलस्य व्यवधायकस्य संभवात्। कानिपुरिति। अस्यापि हलाम्प्रः पूर्वविप्रतिषेधेनाप्याप्ताति। अपूर्वो
वा चनिकः पूर्वविप्रतिषेधोऽनश्चित्यानाम् आह्लोषादीनाम् नित्येन द्विर्वचनस्याप्तो विप्रतिषेधः अयमनित्य इति कथं न स्वत्र यदपि

त् ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्य अयमोः पुयण्ज्यपरे इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवति णौ स्थानिवदिति। ए
द्येतत्साध्यते। अचिकीर्तत्। अत्रापि प्राप्नोति। तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं कश्च तुल्यजातीयः यथाजातीयकाः पुयण्जः यथं
जातीयकाश्चैते अवर्णपराः कथंजातीयकाश्चैते मस्तोः अनेमित्रिकमातं शितितु प्रतिषेधः कानि पुनः अस्य योगस्य प्रयोजनानि।
पयतुः पपुः तस्थतुः तस्थुः जग्मतुः जग्मुः आटिटत् आशिशत् चक्रतुः चक्रुरिति। आल्लोपोपधालोपयणादेशेषु कृतेषु अन
च्कत्वाद्विर्वचनं प्राप्नोति। स्थानिवद्भावाद्भवति। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि। वक्ष्यति ह्येत
द्वार्यः द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपटिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य इति। स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति।
किं पुनरत्र स्याप्तः स्थानिवद्भाव स्वस्यायं न पूर्वविप्रतिषेधे हि सतीदं वक्तव्यं स्यात्। ओदौदादेशस्य उद्भवति चूडतशादे
भ्यासस्येति ॥

णितः एवं तर्हि प्रकल्यमाचाः आवार्यविषयमिति। अयापदत्त्वमाम् यदुलप्रवर्तनं इति द्विर्वचने कृते एरनेकाच इति यणादिरं ओदौ एम०
दादेशस्येति। ओदौतौ आदेशो यस्मिन् सोऽयं तस्य योऽभ्यासः चुटुतशादि तस्य योकारः तस्य ओकारादेशो भवतीत्यर्थः यथा युगाव यियविषति दुणीन
यावयिषति नुनावयिषति शुश्रावयिषति स्प्रावयिषति। अत्र विस्फुरोर्णोति योकारस्याप्त्वं। अनन्तरस्य विषयः शोषे कृते अभ्यासस्य शरा
दिलं नास्ति। तथात्मभ्यासमंताप्रत्यक्षिकाले णिः एते सर्वत्र अंतरङ्गत्वात् प्रागेव द्विर्वचनाद्व्यावादेशयोः प्रवर्तनाद्विराणाणि ततापासभ्यासस्य प्राप्ता
मुत्वं विधीयते ॥

३७

ननु वक्तव्यमिति। ओः पुयणजिषु विति ज्ञापनार्थं मवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः गणवादप्लोः पुयणजातीनयरति। सन्यतरतीत्य सनिद्वत्। परा
र्थमिति। इत्वार्थप्रसंगान्तु ज्ञापकं। तयात्पूर्वसूत्रवक्तव्यमित्यर्थः। ममायीति। उत्त्वमप्यान्यार्थं वक्तव्यं। नदेव। चेकविषयउपजीव्यतर
त्यर्थः। तत्राप्यन्यासः उत्परस्यातः निवा। ओदौदादेशस्य चुटुतशादे इति। अभ्यासस्येति वर्तते। इत्वमपीति। पक्वात रंगत्वं नास्ति। समाना
श्रयत्वात्। पचे पोनिश्रसति पूर्वं विप्रतिषेधात् यणादेशात् पूर्वं द्विर्वचनमिति। तं वक्तव्यं। तथा नित्यावद्यती

ननु च तथापि इत्वं वक्तव्यं परार्थं मम भविष्यति। सन्यतर इत्युक्तवतीति। ममापि तर्हि इत्वं परार्थं भविष्यति। उत्परस्यातः
इति चेति। इत्वमपि तथा वक्तव्यं। यत्समानाश्रयं तदर्थं। उत्वियाशिषते सीपियाविषतीत्येवमर्थं। तस्मात्स्थानिवद्दिष्ट
ए एव पठितव्यान् ॥ द्विर्वचनेचि ॥ इति भगवत्पतंजलिविरचिते श्रीमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे अष्टमा
ह्निकम् ॥

त्येत्र इत्वविधानार्थं वक्तव्यं तस्मादिति। नन्वसत्यस्मिन् सत्रे पुयणपरतीति ज्ञापकमेवं समर्थयिष्यते। अंतरंगो णिरित्य स्वाविधि द्विर्वचनेन एम०
प्रतिबध्यते इति। नहि द्विर्वचने कृते पश्चात्प्राप्नो भविष्यति। तद्युक्तं। यादेशमात्येन ज्ञापकेनाभ्यकारेणात्यावसाने च कृतरित्यादि
ना सिध्यतीति। सत्रमेव वक्तव्यं। यद्वा तेन न सिध्यति तदर्थं ज्ञापकमाश्रयणीयं तुल्यजातीयापेक्षमिति। सर्वं एतत् स्वसिद्धिं वि॥
इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे अष्टमाह्निकम् ॥ ॥

ती ४२

अदर्शनं लोपः अर्थस्येति। एवं रूपमिति वचनात् शब्दस्यैव संज्ञा प्राप्नोतीति भावः। इतो लग्न अयमिति। विधिप्रदेशे चेत् चोद्यम् नन्वादेशादिलो
विशानाद्यर्थसंज्ञा येविभोजस्यादौ। इतिकरणात् इति। इहापि स्थानिवद्भावानुवर्तते लोपस्य त्वर्थसंज्ञा नेशाद् स्थसर्वप्रसङ्गः। द्विवेति। यदि तद्भावतो ऽर्थस्य त्वादप्यानमात्रे

च यार

अदर्शनं लोपः अर्थस्य संज्ञा कर्तव्या शब्दस्य मा भूदिति यतो लोपा प्रयुक्तं भवति। कारलो लगन्तयता। सतो दर्शनस्य संज्ञया भवितव्यं। सञ्ज
यावादर्शनं भाव्यते। तदेतदितो त्पलम्भ्यं भवति। इतोता। अप्यादिकं न प्रकल्प्यते। लोपसंज्ञा सर्वसतो न कं कि मुक्तं। अर्थस्यता बुद्
निर्देशार्थ रूपमिति रूपतो ऽर्थेति। सतोप्युक्तं सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति। नित्याः शब्दा नित्येषु च शब्देषु सतो दर्शनस्य संज्ञा क्रियते। न संज्ञया दर्श
नं भाव्यते। सर्वप्रसङ्गस्तु सर्वेषामन्यत्रादृष्टत्वात्। सर्वप्रसङ्गः स्तु भवति। सर्वस्याऽदर्शनस्य लोपसंज्ञा प्राप्नोति। किं कारणं। सर्वस्यान्यत्र
दृष्टत्वात्। पर्वते दृश्यते यस्य प्रयोगा विषयः सततो ऽन्यत्र न दृश्यते अयमस्तु सम्प्रयोगः दर्शनं। तत्रादर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्रा
य प्नोति। तत्र को दोषः। तत्र प्रत्ययलक्षणं प्रतिषेधः तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति। तस्य प्र[illegible]तिषेधो वक्तव्यः। अवधिशातो
तिवृद्धिः प्राप्नोति। नैष दोषः ॥ ॥ ॥

क्रियते तस्य सर्वस्य भविष्यता अन्यत्र प्रयोगाद्दर्शन मिति लोपसंज्ञा प्रसङ्गः ॥ ॥ ॥

भा॰प्र॰ ञित्यांग्यस्येति अग्नासंज्ञा च विधानप्रतिषेधेन चात्र प्रत्ययस्यान्निपातो विधानं प्रत्यय लक्षणेति त्रपुशब्दस्तो विधानं तत प्रत्यय इति। गोरिति ह्रद्वि
निमित्तेऽस्यार्थे प्रत्ययेन सुशब्दे ततस्तदिति। तस्मात् त्रपुशब्दात् लोपस्य स्थाने विधानं नास्ति अयं अनंतरो कार्य चोदयति। क्रियते। त्रपुस्य
अर्थे यो दर्शनमपि। एवं कृदिति तु कस्मान्न सिद्धं तिति शास्त्रा [redacted] दर्शो द्वा प्रसक्तस्य अदर्शनं तल्लोपसंज्ञं भवति। प्रत्ययग्रहणमिहान्
प्रत्ययलक्षणेत्र २

स ञित्यंगास्याचो वृद्धिरुच्यते। यस्मात्स्वं प्रविधि स्वरादि प्रत्यये गां भवति। यस्मात्त्वात्र प्रत्ययविधि नैत प्रत्यये परतः यत्र प्रत्य
न येपरतः तस्मात्प्रत्ययविधिः किं पक्षे अदर्शनं। तत्रादर्शनं लोपप्रतिलोप संज्ञा प्राप्नोति। तत्र को दोषः। तत्र पुंति देशः। तत्र प्रत्य
यलक्षणं कार्यं प्राप्नोति। तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः इह स्वपादिति कतिरतवतीति तु कृत्स्ना प्राप्नोति। सिद्धं तु प्रसक्तादर्शने लोपसंज्ञित्वा स्य
त् सिद्धमेतत। कथं प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीति वक्तव्यं। यदि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते। ग्रामणीः सेनानीः अत्र
वृद्धिं प्राप्नोति प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवति षष्ठीनिर्दिष्टस्य। यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते स्थानेलोप एव वेत्स्यन्धा राणां वादिलोपे
विभाषेत्यत्र लोपसंज्ञा न प्राप्नोति। अथ प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवति उच्यमाने कथमेवैतत्सिध्यति। को हि शब्दस्य प्रसंगः यत्र
गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते। अथ तर्हि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्येव कथं ग्रामणीः सेनानीः यो ह्यत्र प्रसंगः किं पुनः
बाध्यते। अदर्शनं लोपः ॥ ॥ ॥

यत्रैतो [illegible] प्रसंगः [redacted]। तेन प्रसंगो पदर्शनमिति लभ्यते ग्रामणीरिति। अर्थोपपदं धातुसन्निधाना अर्थो [illegible] एतः प्रसंगोऽस्ती अप्रः
तिभावेऽव ईनिर्दिष्टस्येति। षष्ठी प्रकरणमप्यनुवर्तते वादिलोप इति। ततः [illegible] ह्यप्रभवति। श्वेतणा अत्यप इहेत्र रतिनिपातावि
कल्पोनस्यात् अथेति। [redacted] अत्रा विषादी गंभीराद्या त्रास्ति प्रसंगः किं पालो बाध्यत इति। सत्त्वादि वेति कि यो विधानात् [redacted] णोः त्रप्रसं
गभावः ॥

प्रत्ययस्य लुक् प्रत्ययग्रहणमिति। लुगादि विधौ क्वचित्प्रत्ययः षष्ठ्या निर्दिश्यते क्वचिदनुवर्तते क्वचित्सामर्थ्यात् अतः प्रत्यय इति प्रश्नः। प्रत्ययस्ये
ति ॥ अविद्यमानः प्रत्ययो यस्मिन्नदर्शने तदप्रत्ययं। गोरथाति। पंचेंद्र इत्यादौ गोशब्दात् तद्धिताभावात् समासांताप्राप्तेः अतद्धितलुकीति प्रति
+ तु निर्दिश्यमानस्यादेशा इति वचनात् स्त्रीप्रत्ययस्यैव लुक् भविष्यति न तद्धितस्य। गोरतद्धितलुकीत्यत्र गोर्लुकि कृते पंचगुरित्यादौ + २
१४
प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः प्रत्ययग्रहणं किमर्थं। लुमतिप्रत्ययग्रहणमप्रत्ययसंज्ञा निषेधार्थं। लुमतिप्रत्ययग्रहणं क्रियते
प्रत्ययस्यैताः संज्ञा माभूवन्निति। किं प्रयोजनं प्रयोजनं तद्धितलुकि कंसीयपरशव्ययोर्लुकि च गोत्रकृतिनिवृत्त्यर्थः। तद्धितलुकि
गोनिवृत्त्यर्थं। [redacted] कंसीयपरशव्ययोर्लुकि प्रकृतिनिवृत्त्यर्थं लुक् तद्धितलुकीति गोरत्रिलुक् प्राप्नोति प्रत्य
कृ ययग्रहणान्न भवति। कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् चेति प्रकृतेरपि लुं प्राप्नोति। प्रत्ययग्रहणान्न भवति। गोनिवृत्त्यर्थे योगविभागा नतावन्नार्थः
त्सिद्धं। योगविभागः करिष्यते। गोरुपसर्जनस्य। गोंतस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति। ततः स्त्रियाः स्त्रीप्रत्ययांत
न स्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति। ततो लुक् तद्धितलुकि इति स्त्रिया इति वर्तते। गोरिति निवृत्तं। कंसीयपरशव्ययोर्विशि
ष्टनिर्देशात्सिद्धं। कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ भवतः लुक् चेति लुग्भवतीति। स वश्य
वश्यं विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः। क्रियमाणेऽपि वै प्रत्ययग्रहणे उकारसशब्द्यो माभूदिति। कमेः सः कंसः परान्शृणातीति परशुरि
ति। नैष दोषः ॥ ॥
पेधोऽनर्थकः स्यादिति चेत् कृते समासांते लुक् स्यादित्यर्थवानेव प्रतिषेधः न तु स्वभावतोऽप्रवृत्तस्यादर्शनं लुक् संज्ञं। न च तत्र गोशब्दस्य स्व
भावतोऽप्रवृत्तिः नैष दोषः। शास्त्रानुसारिभिः स्यार्थस्य दुर्ज्ञानत्वात् प्रकृतेर्वा ति। समुदायस्य वर्णनिर्देशात्। योगविभागादिति। एकयो
गनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिरिति तत्प्रकारांतरेणात्र प्रतिपद्यते। विशिष्टनिर्देशादिति। [redacted] यता वेतात्र निर्देश्याविरुद्धः ॥ ॥
छ

भा॰के॰प्र॰१ उणादयश्चेइति। अतः कर्कमिकंसर्कुंभेतिकंसशब्दस्यभेदेनोपादानात्। कश्चिदुणादयोव्युत्पन्निकार्येन्नलभ्यंतद्र्थ्यर्थः। यजन्तोस्तुविधानसाम
र्थ्यात्तलुगभावः। सएवोन्नत्यार्थइति। प्रकृतिनिवृत्त्यर्थएवनतुप्रत्ययांतरनिवृत्त्यर्थोपीत्यर्थः। षष्ठीनिर्देशार्थंचेति। विशिष्टस्यषष्ठ्यर्थ

उणादयोऽव्युत्पन्नानिप्रातिपदिकानि। सएवोन्नत्यार्थोविशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः प्रत्ययग्रहणंवाकर्तव्यं। उक्तंवा। किमुक्तं।
ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणमंगभपदसंज्ञार्थंयचिभयोश्चलुगर्थमिति। षष्ठीनिर्देशार्थंतु। षष्ठीनिर्देशार्थंतर्हिप्रत्ययग्रहणं
कर्तव्यंषष्ठीनिर्देशोयथाप्रकल्पेत। अनिर्देशोहिषष्ठ्यर्थाप्रसिद्धिः। अक्रियमाणेहिप्रत्ययग्रहणेषष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः
स्यात्। कस्यस्थानेयोगस्य। कपुनरिहषष्ठीनिर्देशार्थेनार्थः प्रत्ययग्रहणेन। यावतासर्वत्रैवषष्ठीउच्चार्यते। अणिञो
स्तद्राजस्ययञञोः शापइति। इहनकाचित्षष्ठीनपदेलुविति। अत्रापिप्रकृतंप्रत्ययग्रहणमनुवर्ततेतेनप्रकृतंप्रत्य
यःपरश्चेति। तद्वैप्रथमानिर्दिष्टंषष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्येषापंचमीप्रत्ययइतिप्रथमायाःषष्ठी
प्रकल्पयिष्यति। तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयं। नचप्रत्ययविधौपंचम्यःप्रकल्पिकाभवंति। नायंप्रत्ययविधिः
विहितःप्रत्ययः। प्रकृतश्चानुवर्तते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स
सस्थानेयोगत्वनिर्देशार्थमित्यर्थः। असतिप्रत्ययस्येत्येतस्मिन्यःकश्चित्आनंतर्यादिःसंबंधःस्यात्ततश्चतनपदेलुविति। पंचालाःशोभना एम
इत्यादौतनपदस्याविनःअनंतरस्यशोभनादेरपिलुप्स्यात् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सर्वादेशार्थंचेति। षष्ठीनिर्देशार्थत्वेसिद्धेतस्येदंवार्तिककारेणविकल्पार्थोवाशब्दःप्रयुक्तः। आगस्त्यकौंडिन्ययोरित्यत्रह्यिषदिलुगनुव
र्ततेतेनद्वएकेकस्यत्रय आदेशाः अयमानुवर्ततेहूतेवरदेशेविधौनेतेतदा आगस्मादेशनसर्वत्रभावमिति आगस्तीयाम्भह्यत्राइनिन
सिध्यतिअहइत्यात्मकेतेःप्रत्ययस्येतित्वभ्यमानेगोत्रेलुगवीतिलुकिप्रतिषिद्धेसन्नियोगशिष्टत्वाच्चागमावादगस्त्यादेशप्रागादागस्त्य
यागस्तिसिध्यतीति [redacted] षष्ठीनिर्देशार्थंप्रत्ययग्रहणं। भाष्यकारस्तुनर्थंधर्थवाशब्दंव्याचष्टाणःषष्ठीनिर्देशार्थत्वंनेच्छति। सहिएवंम
न्यतेआगस्त्यकौंडिन्ययोरित्यत्रयञ्काश्यपेगोत्रेइत्यतोगोत्रग्रहणमनुवर्ततेलुगितिचतेनागस्त्यकौंडिन्ययोगोत्रेविहितस्तस्यतु यो

सर्वादेशार्थंवावचनप्रामाण्यात्। सर्वादेशार्थंतर्हीदंप्रत्ययग्रहणंकर्तव्यं। षष्ठीलुक्श्लुलुपःसर्वादेशायथास्युः। अथक्रि
यमाणेपिप्रत्ययग्रहणेकथमिवलुक्श्लुलुपःसर्वादेशाःस्युः। वचनप्रामाण्यात्प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्। एतद
पिनास्तिप्रयोजनं। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। लुक्श्लुलुपःसर्वादेशाभवंतीति। यदयंलुग्वादुहदिहलिहामात्मनेप हग्
देदंत्येइतिलोपेप्रकृतेलुकंशास्ति। उत्तरार्थंतु। उत्तरार्थंतर्हीदंप्रत्ययग्रहणंकर्तव्यम् ॥ ॥ ॥ ॥

कृपरिशिष्टस्यतुप्रकृतिभागस्यपथासंबंधमागत्तिकुंडिनच्चादेशाविति सत्रार्थः। अथक्रियमाणेपीति। अलोंत्यस्येतिवचनात्प्र
त्ययस्यांत्यस्यैव इत्राप्नुवंतीतिभावः। वचनप्रामाण्यादिति। प्रत्ययस्येतिवचनसामर्थ्यादलोंत्यस्येतिबाध्यते। वदनप्रामाण्यादिति
ब्रुवतोवार्तिककारस्यापिषष्ठीनिर्देशार्थत्वमनवस्थितं। तदर्थत्वेहिप्रत्ययस्येत्यस्यचरितार्थत्वात्कथमलोंत्यस्यविधिर्बाध्यते।
यदप्यमिति। दिवर्धयस्तुनप्रकल्प्यते। अनुवर्तमानेपितस्मिन्नोवरंत्यादेशः स्थितः ततोत्तुगारम्भमाणोयप्रत्ययस्यात्तलोपः स्य
तुहत्यैवसिद्धत्वात् लुकंनविदध्यात्तविहितस्तुसर्वादेशत्वस्यज्ञापकःसंपद्यते॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰कै॰प्र॰ द्वितीयमिति। लोपविशेषापेक्षया द्वितीयं पाठापेक्षया तत्तृतीयं भवति। एकदेशलोपइति अवयवविकारे यावान् सुत्रे विप्रतिषिध्यते यथा पट्टे दग्ध इति अत्र यद्वेद्धि पटः दग्धः अवयवसमवेत इति तस्य च सौ दाहः न स्वयं गौणो व्यपदेशः गौणत्वे हि स्यात् मुख्य एव संप्रत्ययात् अकृतमेव ॥ व्य
प्रत्ययग्रहणं स्यात्। आग्नीन्ध्र इत्यत्र यस्येति च लोपः इति विहास्यत इति भावः। सोऽर्थीति। प्रत्ययस्य लक्षणं दर्शनं प्रादुर्भावः प्रत्ययं पारिकल्पं
तदुच्यते। प्रत्ययस्य विहतस्य चाप्रत्ययोः + नि। परत्वात् प्रत्ययलोपे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानादनुनासिकलोपः स्यात्। प्रत्ययलोपे। प्रत्ययग्रह
णमिति। प्रत्ययनिमित्तं कार्यं लोपे भवति सुक्तं प्रत्यागच्छतीति अतः स्निहते मकारनकारयोर्भावे यथा गुरुणो ग्रमतः स्पष्टं भवतीति एवं लो
पं क्रियते तत्रैव प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति। द्वितीयं कर्तव्यं। कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात्। एकदेशलोपे मा भूदिति। था
आग्नीतसंज्ञायस्योवेरा गमीयेति। प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं। प्रत्ययग्रहणं किमर्थं। लोपे प्रत्यय
लक्षणमिति उच्यमाने सोऽर्थीवेहतीति गुरूणोऽमलक्षणः प्रसज्येत। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते लोपे प्रत्ययलक्षणं
भवति प्रत्ययस्य प्रादुर्भाव इति। किं तर्हि प्रत्ययो लक्षणं यस्य कार्यस्य तदपि विभूतमिति। इदं तर्हि प्रयोजनं। सति प्रत्यये
सं यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात्। लोपोऽनरकार्यं यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूदिति ॥ ॥

प वेदस्यात प्रत्ययग्रहणे तु सति विकृतस्य अवस्था सम्बन्धो भवति प्रत्ययलोपे तस्यैव पुनः प्रादुर्भाव इति। एवं हि लोपविधानमनर्थकं स्यात् तस्मात् प्रत्य समा॰
यनिमित्तं कार्यं प्रत्ययलोपे भवतीति व्याख्यातं। आश्रीयते नैव मिति। संदेहे विप्रतिष्ठानात् करणसाधनः लक्षणशब्द आश्रयिष्यते। अन्य
था कि मसारो विप्रत्ययग्रहणं भावसाधनाशंकानिवर्तने प्रत्ययलोपे प्रत्ययस्य प्रादुर्भाव इति यथा ग्रामणीरिति। किं लोपे स्लाघुस्यद्धिः
तत्र अपोतीत्यत्र दसज्ञानस्यात्। इति करणसाधनत्वे व्याख्याने वशरणं भिन्नकाललक्षणशब्दोपादाने सामर्थ्याद्धि करणसाधनो लक्ष
णशब्दः अन्यथा लोपे प्रत्य यहत्येवं वक्तव्यं स्यात्। सति प्रत्यये इति। प्रत्ययशब्दोऽत्र लुप्तसप्तमीको निर्दिश्यते तेन प्रत्यये सति यत्कार्यं दृष्टं
तल्लोपेऽपि भवति। न च ग्रामणीरित्यत्र क्विपि सति णिजुक् दृष्टः ह्रस्वाभावात्। कृते क्विलोपे ह्रस्वे च तुक्प्राप्तिः ॥ ॥ ॥

णादिति। ग्रुतिरामित्यत्र हेतोरालां हेवेति णमेः क्विपः अत्रान्तरंगत्वात् पूर्वं विलोपः णमिकारिस्य यं हिलोपे गविशेषापेक्षत्वाद्बहिरंगत्वाद्विवि
धयत्वाच्चयेन नाप्राप्ते सविप्रतिषेधेन भवति। सति त्वस्मिन्न्याये नैव विलोपः स्यात् तस्मात् तस्माच्च क्विपि तात्र तुकः प्रसंगः अपि तु विलोपे
कृते अन्यतर इति। एकमेवेप्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात्कृत्स्नप्रत्ययस्य लोपं प्रतिपादने समर्थं वर्णलक्षणमिति। प्रत्ययलोपे लक्ष
यस्य णमितिउच्यमाने प्रत्ययस्यैव यत्र कार्ये निमित्तभावः। प्रत्य[redacted]यग्रहणं आमेणावर्णरूपतापेण स्यात् सर्वेनाप्रोवस्तुमात्र

किं प्रयोजनं। ग्रामणिकुलं सेनानिकुलं। श्रोत्रपदिके ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक्प्राप्नोति समासइति व्यादि
तर्हि प्रत्यये सति प्रत्यये प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन भवति। लोपेऽनरकार्यं यत्प्राप्नोति तन्न भवति। जगत्तत्रजगतरसमत्र तुक् प्रा
प्नोति। लोपोऽनरकालं तत्र तुगागमः। तस्मान्नार्थ एवमर्थं न प्रत्ययग्रहणेन। कस्मान्न भवति ग्रामणिकुलं सेनानिकुलं व
हिरंगं ह्रस्वत्वं अन्तरंगस्तुक्। असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे। इदं तर्हि प्रयोजनं। कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात्।
एकदेशलोपे मा भूदिति आग्नीतसंज्ञायस्योवेरा गमीयेति पूर्वस्मिन्नपि योगे प्रत्ययग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमुक्तम्
अन्यतरच्च वमकर्तुं। अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थं। प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् वर्णलक्षणं मा भूदिति। गवे हितं
गोहितं। राय कुलं रैकुलमिति ॥

परामर्शित्वात् प्रत्ययग्रहणे तु सति प्रत्ययनिमित्तमेव कार्यं प्रत्ययलोपे भवति न वर्णरूपतानिमित्तं। रैकुलमिति। अवयवद्वारेणात्र
प्रत्ययस्याव्याश्रयार्थं प्रतिनिमित्तत्वमस्त्येव प्रत्ययाश्रयस्त्वादेशो न भवतीति न प्रवर्तते। अनेनैव न्यायेन न स धातुलोप आर्धधा
तुकइतीति निषेधः वि[redacted]विलोपो व्योर्वलीति लोपस्य निमित्तत्वाद्धातुक निमित्तत्वाभावात् गुणनिषेधो न भवति।
तेन सुभे सुक इति न तु सर्वाहि धिनो[redacted] सुभिः सुकौ हिक्केरेत्स् इति ॥ ॥

रितिय अ॰२

स्था

भा॰कैय॰ किमर्थमिति। स्थानिवद्भावेन सिद्धमिति भावः। सद्भावान्नादिति। शास्त्रकर्तृक एवायं शेषत्वेन विवक्षितमिति। कृत्स्नशास्त्रेणेति।
शास्त्रेणाकरणेन आचार्यः स्मर्ता सद्धिधानं वस्तुनि भिन्नत्वेनाख्यायते। सतो वेति। शास्त्रस्यैव अविशेषेण प्रवर्तमानस्य स्वतन्त्रत्वं अन्यत्र
ख्या। ख्यानेनेति पूर्वस्मात्स्थानिवद्भावस्य विशेषः। न च स्थानिवद्भावेन सिध्यति अतश्चोदितस्यादारम्भः। विधिस्याता लुक्युपसंख्यानमिति। ननु को
ऽस्यत्र येन लोपसंज्ञाया लुगादिसंज्ञाभिर्बाधनादिति भावः। लुग्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् लुगादावपि ग्रहणे तेन बाधदर्शनस्येति

किमर्थं पुनरिदमुच्यते। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनं सद्भावात्। नाकृत्स्नत्वात्। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्युच्यते सद
्भावमानाकृत्स्नत्वात्। सकृत्स्नेनान्वारभ्यते। सतो वा शास्त्रं अन्वाख्यापकं भवति। सद्भावाख्यानात् शास्त्रस्य अगिरश्चा सर्वत्रा
मस्थानेधातोरितीह्वयं स्यात्। गोमतीयवमतोः। गोमान् यवमानित्यत्र न स्यात्। अनितेश्चेत्यादिति। तद्यन्तरेणापि यत्नं न सिध्यति।
अतः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनं। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति। लुक्युपसंख्यानं। लुकि उ
पसंख्यानं कर्तव्यं। पंचाः सप्त। किं पुनः कारणं न सिध्यति। लोपे हि विधानं। लोपे हि प्रत्ययलक्षणं विधीयते। तेन लुकि न प्राप्नो
ति। न वादर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात्। न वा कर्तव्यं किं कारणं अदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात्। अदर्शनं लोप संज्ञं भवति इत्युच्यते लुम
स्य ततस्थाप्यदर्शनं। क्रियते। तेन लुक्यपि भविष्यति। यद्येवं प्रत्ययादर्शनं लुमत्संज्ञं प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञं अपि प्राप्नोति। तत्र उ
को दोषः। तत्र लुकि श्लुविधिप्रतिषेधः। तत्र लुकि श्लुविधिरपि प्राप्नोति। स प्रतिषेध्यः। अस्ति हंति श्लावितिद्विर्वचनं प्राप्नोति ॥ ॥

अदर्शनमात्रस्य लोपसंज्ञाविधीयमानालुगादिसंज्ञावि षयमप्यवगाहते। न च संज्ञानां बाध्यबाधकभावः समावेशदर्शनादासामिति करणादि एम
सूत्रेऽस्य यमः। लोपसंज्ञि लोपसंज्ञितस्याभावो लोपसंज्ञितं स्यादित्यर्थः। प्रत्ययादर्शनं तिति। लुकः श्लुसंज्ञानां संकरः प्राप्नोति इत्यर्थः। तत्र लुकि लु
श्लुविधिरिति। उपलक्षणं चैतत्। तेन श्लावपि लुग्विधिः प्राप्नोति जुहोतीति उतो वृद्धिर्लुकि हलीति। लुप्यपि लुग्विधिप्रसंगः। हरीतकी तीतयाल्लुकि लु लुकृतद्धितलकीति
श्लुविधिरवगाः सप्तमी तिप्रतिबन्धवद्भावः स्यात् ॥ ॥

न वा पृथक्संज्ञाकरणात्। एकैवैकस्य प्रदेशान्वा क्येषु संज्ञि प्रत्यायने सिद्धे अनेकसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् तद्भावितग्रहणं विज्ञायते। तत्राश्रितस्वरूपग्रह
णाद्वा लुगादेरप्याश्रीयते। आवृत्तिर्लुगादिशब्दानामाश्रीयत इति तद्भावितग्रहणं सिध्यति। विधिप्रदेशेषु च तत्तत्स्वरूपाश्रयणे वानवताःस्व
नित्यशब्दाश्रयणाद्भावित्वं संज्ञाविज्ञानाद्वा। यथैवेति। तिसृणां संज्ञानां विधानसामर्थ्यान्यस्य स्वविषयावगाहनं तासामभ्युदिति। लोपसंज्ञा
विषये लुगादयः प्रवर्तेरन्। गोमतीत्यत्रेति। सैवं लौकिकत्वेन लुक्संज्ञा प्रोक्तायां लुक्तद्धितलुकीति लुक्प्राप्नोति पुंवद्भावस्तत्र न भवति। वैयाधिकर
ण्येऽप्यसंकीर्णत्वात्।
न वा पृथक्संज्ञाकरणात्। न वा एष दोषः। किं कारणं पृथक्संज्ञाकरणात्। सामर्थ्यात् लुकि श्लुविधिर्न भविष्यति। तस्माददर्शनस्य
मात्र्यलोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाहते। यथैवतर्ह्यदर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाह ते। एवं लुमत्संज्ञा अपि
लोपसंज्ञा अवगाहेरन्। तत्र को दोषः। आगोमती गोमती संपन्ना गोमतीभूता। लुक्तद्धितलुकीति प्रोक्तो लुक्प्रसज्येत। ननु चा
त्रापि न वा पृथक्संज्ञाकरणादित्येव सिद्धं। यथैव तर्हि पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्यात् लुमत्संज्ञा लोपसंज्ञां नावगाहन्ते। ए
वं लोपसंज्ञापि लुमत्संज्ञां नावगाहेत। तत्र स एव दोषः। लुकि उपसंख्यानमिति। अस्त्वन्यो लोपसंज्ञायाः पृथक्संज्ञाकर
णे प्रयोजनं। किं लुमत्संज्ञासु यदुच्यते तत् लोपमात्रे माभूदिति। लुमति प्रतिषेधात्। अथ वा परत्वान्लुमताङ्गस्येति प्रत्यय
लक्षणप्रतिषेधं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः। भवति लुकि प्रत्ययलक्षणमिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यपात्। महत्वभूतत्वात् हरीत्यत्र तु भवति सामानाधिकरण्यात्। स्वत्वादिशङ्कानां कथंचिद्विकारस्य संनिकर्षो वा कथं चित्प्रकृतेः। ननु चात्रापीति।
लुगादिसंज्ञानां भेदेनोपादानात् तद्भावितग्रहणमित्यर्थः। अस्त्वन्य इति। प्रत्ययाप्रत्ययादर्शनस्य लोपसंज्ञा यथा स्यादिति। लोपमात्रे मा
भूदिति। यथा गोमतीभूतेति। वेदशैषिकेत्वे लुक्तद्धितलुकीति न भवति तस्माल्लोपसंज्ञायां नास्ति तद्भावितग्रहणम् ॥ ॥ ॥

कृ

भा॰ क॰ प्र॰ मतोनिमित्ताभावादिति। निमित्तशब्देन निमित्तत्वमुच्यते। तेनायमस्य सतः कार्य[illegible] प्रतिनिमित्तत्वं नाभूत् सत्तु प्रोप्य निमित्तं स्यादित्यर्थः।
एतदिति भवति भसंज्ञायां स्यादित्यपि पदसंज्ञा बाधितेति निमित्तो भामुरिति लुग्वेपित निमित्तो नस्यात् क्तोपयस्यात् अस्तु तस्यादिति।
द्वेवात्रपदसंज्ञेएकस्यादिति अनयस्य साध्वभसंज्ञया बाधिता द्वितीयासवं तत्वे न समुदायस्य ताचतु शेषपिच्छिनैव। अत्रोपस्तु न
ति लुमतां तस्यैप्रतिषेधात्र भवति। सत्येतदिति। कालविप्रकर्षप्रतिपादनाय अनद्यतने प्रयोगः। तदत्यन्त अनधिमेस दुर्लक्ष्या अयव प्रसथ

सतोनिमित्ताभावात्पदसंज्ञाभावः सन् प्रत्ययो येषां कार्याणां निमित्तं। तत्र पुरुषदति सत्तु प्रोप्य निमित्तं स्यात्। तत्र पुरुष
इति। अस्तु तस्यात्र निमित्तं यासादेपदमिति पदसंज्ञायात् सुवन्तं पदमिति पदसंज्ञा भविष्यति। सत्येतन्न प्रत्यये आसीत्
अनयाभविष्यत्यत्यानभविष्यतीति लुप्तः। दानीप्रत्ययेमा वत एव तावधेः स्यादेपदमिति पदसंज्ञा ना वतः वसुवर्तं पदमिति
अस्तिच प्रत्ययलक्षणेन यजादिपरत्वे तिकृत्ताभसंज्ञाप्राप्नोति। नु दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधात्तु परत्वादेकयोगलक्षणत्वा
त्। परिवीरिति। नु दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते कृ परिवीरिति। किं कारणं एकयोगलक्षणत्वात् एकयोगलक्षणो
हि तु दीर्घत्वे हल्लुश्च प्रत्ययेस वीति प्रत्ययाश्रया ति कार्याणि भवन्ति। तान्येते न प्रत्युदाह्यन्ते अनेनैव लुगनेनैव दीर्घत्वमिति तदेकयोगलक्षणं भवति एकयोगलक्षणानि च न प्रकल्प्यन्ते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वैवपदसंज्ञा बाध्यते न समुदायस्यानुवर्तत्वानिमित्तं लुग्वेत प्रत्ययेऽवधिमेदाभावात्तत्प्रत्ययलक्षणेन प्राप्त्याभसंज्ञया हे अपिपदसं एप॰
ज्ञेवाधितव्ये एकाप्रवादत्वेना द्वितीयापरत्वे नेतिभावः। अनयेति। पदसंज्ञाद्वयमनेन दर्शितं। भसंज्ञा प्रत्ययलक्षणेन तदाश्रया भिवृत्ति।
पथ्या अतरोरितीमपामः हृदीर्घत्वयोश्चेति अनेनैव प्रत्ययनिमित्तानि कार्याणि लुक्नेत्यप्रत्ययेक्षितेत्यंतरमि कल्पाभावान्योक्तोप
यन्नप्रकल्प्यते। कार्यस्यप्राधान्यान्नानेन शास्त्रव्यपदेशो विधीयते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ति हेलिति। अन्योभावोन्यद्वस्तुस्थान्यपेक्षया आदेशः अन्यथा भवद्वान्यभाव्यमिति कार्यमप्यसन्न च परीवारिति लिङ्गनिनः क्रियोयासं
हायोव्यपदेशः पितृकृतप्रत्ययादिः सत्योपस्य अनेन विधीयते तेन स्थानिवद्भवनं शास्त्रप्रवर्तते तदिति सिद्धो विप्रतिषेधः। स्थानमात्रमि
ति कदाचिद्व्यपदेशस्येत्यर्थः पयेवमिति। हंतिस्वरूपेणेणेपादाय आत्मनेपदं विधीयते न तु कांचित्संज्ञामाश्रित्य। तिभावान्नहि
ति। व्यपदिश्यात् संज्ञाऽस्ति तथापि न तदुपादानेनात्मनेपदं विधीयते। हंतेरपीति। आङो यमहन इति सकर्मकाद्धन्तेः संज्ञाप्रयोग

सिद्धं तु स्थानिसंज्ञानुदेशात् आन्यभाव्यस्यासिद्धमेतत्। कथं स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्य भवतीति वक्तव्यं। किं कृतं भवति सद्धा
मात्रम तेन क्रियते। यथा प्राप्नेतु दीर्घत्वं भविष्यतः तद्वक्तव्यं भवति। व्यपदेशेत दुच्यते। अथ्येतर्हि स्थानिवद्भावेनाश्र्व ते
स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति नस्यामि। यद्येवं आङो यमहनः आत्मनेपदं भवतीति हंतेरेव स्यात् वधेर्न स्यात्। नहि
कश्चिद्धतेः संज्ञाऽस्ति यावधेरतिदिश्येत। हंतेरपि संज्ञा नास्ति का हंतिरेवा कथं स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति वचनात्स्वरूपं शब्द
स्य संज्ञा भवतीति हंतेरपि हंतिः संज्ञा भविष्यति। भसंज्ञादीषु कस्तेराद्धेषु चासिद्धं भसंज्ञादीषु कस्तेराद्धेषु च सिद्धं भवे
ति। भसंज्ञा तावत् राजपुरुषः प्रत्ययलक्षणेनयचिभमिति भसंज्ञा प्राप्नोति। स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वच
नान्न भवति। दीर्घः चित्रार्या ज्ञाताचित्रा प्रत्ययलक्षणेना शांता दिति ईकारः प्राप्नोति। स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति
वचनान्न भवति। वक्। वर्तते प्रत्ययलक्षणेन यञ्चादिति वक् प्राप्नोति स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति।
गापिच्छति गच्छति। प्रत्ययलक्षणेन अमि अतो मशसोरिते आत्वे प्राप्नोति। स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति ॥
स्प॰ स्थानुसंज्ञीतिवधेर्हन्तेः संज्ञाव्यतिरेक्यते। चित्रायां जातेति। चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानमित्यणो लुक्। टि
द्वाणिस्यत्र अतस्त्यधिकारात्तद्धीतोत्तवि धित्वात् तदीति। यथा आव चापनीति चायं वाप्येत्तरा सर्वत्र ग्रहणापकपर्यन्तिष्यो भवति। एवं
शद्धवाचापातत्र जानीतं ताभिताना चाष्यः स्यात अतरन्यधिकारात्सत्त्विधि स्थ। व्यतीति ओतोमशसोरित्यत्रापि अचीत्यनुवर्तनादक्वि
धित्वं ॥

४३

न

भा॰कै॰प्र

त्र्वमेतिन्निति सुपांसुलुगिति डेर्लुक् । अत्र भसंज्ञा प्राप्नोत्यभावात् लोपः प्राप्नोतीति नहि संबुध्योरिति वक्ष्यते । परत्वाद्दीर्घत्वमिति । सति प्रत्य
येयत्कार्यं दृष्टं तच्चु श्रेपि भवतीति सूत्रार्थः परिखीयेत्यादौ च सति प्रत्यये दीर्घो दृष्टो न तु णिति परिखीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवति प्रयोजन

नुस्यदो योटोन कारलोपे लेखिधयः तस्येतस्य लक्षणा स्यदो यः टोन कालोपः प्राप्नोति चर्मन्लोहितेचर्मन् । प्रत्ययलक्षणेन यच्चि
भमिति भसंज्ञा सिद्धा भवति । स्थानिसंज्ञात्यभूतस्यान अल्विधाविति च नान्न प्राप्नोति । इत्थं आशीः प्रत्ययलक्षणेन हलीति दी
र्घो भवति । स्थानिसंज्ञात्यभूतस्यान अल्विधाविति च नान्न प्राप्नोति । इमः अतः लोपः प्रत्ययलक्षणेन हलीति इममिद्धो भव
ति । स्थानिसंज्ञात्यभूतस्यान अल्विधाविति च नान्न प्राप्नोति । सूत्रं च भिद्यते । यद्यप्यास भेदात् । ननु योक्तं मतो निमित्तभा
वात पदसंज्ञाभावः तु दीर्घत्वयोः विप्रतिषेधात् पूर्वविप्रतिषेधे एकयोगलक्षणात्त्वात्य रिर्वीरिति । नेबदोषः वस्यत्स्यत्र परिहारो
हा वियत्खौ शिति शास्त्रपरविप्रतिषेधेन परत्वाद्दीर्घत्वं भविष्यतिका निष्पत्तरस्य योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनं अप्टक्
शिलोपे नुममामो गुणात् ह्रीदीर्घत्वे म ■ गुरुष्यान्विधयः अपृक्तलोपे शिलोपे च कृते नुम आमामो गुणात् ह्रीदीर्घत्वं रम अडा
टौ अन्विधिरिति प्रयोजनानि । नुम । अयेत्रीन्नि वाग्निमा त्रीवधस्या ताता पिंडानां नुम अपामो । हे अनडुन् अनड्वान् । गु
णाः अधोक अलेट् वृद्धिः । अमार्ट । दीर्घत्वम । अग्रेट्रीते वाग्निमात्री वध स्यतातापिंडानां । रम । अतट् णे ट् । अडाटौ अधोक्
अलेट् ऐप्यः औनः अमद्विधिः अभिनोत्र अछिनोत्र । अपृक्तशिलोपयोः कृतयोः एते विधयो न प्राप्नुवन्ति । प्रत्ययलक्षणे
नभवंति ॥

मिति । यद्यप्यल्विध्यर्थमत्वणोरित्यादौ तथापि विशेषविहितत्वात् कुमारदोप्यस्यैवोदाहरणानीति भावः अनड्वानिति । पूर्वस्य वृद्धितीयमर एक
मित्येतदुक्तं । यदि तु विशेषविहितत्वादमसंबुद्धाविति पूर्वेममप्रवृत्तेते तदा संबुद्धिलोपेनस्यात् । ऐ यरति । इयेत्रैलं इतिपरत्वात् तु द्वि
र्वचनं अर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वं अभ्यासस्याभ्यसवर्णे इति यण् । औन इति । छंदेत्वं दृ सिध्यम आत्वलोपं दृश्येतिहृत्वम ॥ ॥ ॥

नचलोपइति । दिशिरुच्चारणाक्रियः नचलोपउच्चार्यते भावात् यत्लात्लोपोपदीति । प्रतिपादनक्रियोत्र दिशिरिति भावः अतियोः कारइ
ति अकारेणातो तन विशेष्यते किंतार्हि अतो रसर्वस्याणा अकारस्येति विशेषणमा मध्यात अयमाणाकारूपरंटणरति विज्ञायते । अय
अण् नोपोकारइति । अणाका रोविशेष्यत इतिव ग्णानि ■ मित्तोप्रेयमत प्रत्ययानिमित्त इति प्रत्ययलक्षणाभावः यन्पो कारइति । अकारावय

मैतानि संति प्रयोजनानि । स्थानिवद्भावेनाप्येतानि सिद्धानि । न सिध्यंति । आदेशः स्थानिवदित्युच्यते । न चलोप आदेशः । लोपोप्या
देशः । कथं । आदिश्यते यः स आदेशः लोपश्चाप्यादिश्यते । दोषः खल्वपि स्यात् यदि लोपोनादेशः स्यात् । इहाचः परस्मिन् पूर्वविधाविति
येतस्य योगस्य भूयिष्ठानि लोपउदाहरणानि तानि न स्युः यत्र तर्हि स्थानिवद्भावोनास्ति तदर्थमयं योगोवक्तव्यः । क्व च स्थानिवद्भा
वो नास्ति । योल्विधिः किं प्रयोजनं प्रयोजनं ट्टोनकारलोपे लेम विधयः भसंज्ञा डीपवकर्मेण लेषु च दोषो भवति । भसंज्ञायां तावत्र दो
षः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा भवतीति । यदयं नहि संबुध्योरिति डौ प्रतिषेधं शास्ति । दीर्घ्यपि नैवं विज्ञाय
ते अणोताच्कारांतादिति । कथं तर्हि आण्येका इति प्रकेपि नैवं विज्ञायते य अतादकारांतादि ■ ति कथं तर्हि यस्मात्का प्रतिपा
दालिपिने वं विज्ञायते अस्य ची ति कथं तर्हि अस्मीति । प्रयोजनान्यपि तर्हि नैतानि संति । यत्तावदुच्यते टोनकारलोप इति क्रियत
एतन्न्यासे एवा नहि संबुध्योरिति । इममपि । नस्मेत स्ताशासद्वेश्चाशासः को विति । इशुविधिरपि । हलीति निवृत्तं यदिहल्पतिनिद्दि
श्यताहानि अत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि अपिनेत्यनुवर्तिष्यते । न तर्हि इदानीमयं योगो वक्तव्यः वक्तव्यश्च किं प्रयोजनं ॥

वत्यर्थः अप्यत्राजवयवेयत्र शब्दः प्रवर्तते यत्र अवयवोपोकार इत्यर्थः । पूर्ववदेतदपि व्याख्येयमात्रास्मीति । अयथातंतद्विशेषणांअपि
तिन्नादिविध्यभावः तत्र वर्णनिमित्तमात्वं न प्रत्ययनिमित्तमिति दोषाभावः क्रियत एतादिति । न्यायनार्थमवश्यं वक्तव्यमिति भावः शासरत्वं
तिकर्तव्यासि न सत्रे नियमार्थमेतद्वक्तव्यम् । अशास्तरत्वादौ माभूत् । अकृतेत्वाविध्यर्थमतस्तत्त्वादौ तन्नभवति । शास्ति अनुशिष्टा वित्यस्मे
वतत्क्ष्यहरणात् ॥

भा०कै०प्र०१ प्रत्ययग्रहणेति। स्थानिवद्भावेन सिद्धे सति आरम्भो गौणत्वेयमार्थः। प्रत्यय एव यस्य लक्षणं तत्प्रत्ययलोपे यथा स्यात्। गोमेन सीत्यत्र तन्निमित्तग्र-
हणात्स्यार्थवत्ता चेति वचनादसंप्रत्ययमाश्रित्य स्यादित्यतिदिश्यते इत्यत्र स्थानिवद्भावाभावात् उत्तरपदाद्युदात्ताभावे तत्र सुप्यामिति तो हात्र संभवति।
रि तत्र चोत्तरपदादित्यधिकारात् एवं सनु न रवर्णं गृह्यते इति स्वदृष्टिस्यत्र स्थानिवद्भावादसंतत्त्वमुत्तरपदस्य स्यात्॥ नलुमतांगस्य। लुमती
ति। लुमता शब्देन प्रतिपादितमदर्शनं लुमत् तत्त्रयः प्रतिषेधः तस्मिन्नित्यर्थः॥ एकपदस्वरस्येति। एकपदाश्रयो यः स्वरस्तस्येत्यर्थः। यस्य
पदस्य पदादित्ययदद्भ्याश्रः स्वरास्तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव। दध्यतिष्ठति ति इति निघातः। अंगस्येत्यधिकारनिर्देशो केवलं गा
ला१ प्रत्ययग्रहणी स्वायदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात्। शब्दग्रहणी स्याद्युच्यते तेन प्रत्ययलक्षणे न मा भूदिति। किं प्रयोजनं संज्ञाशो मनाः इ
सीसेप२ यदो स्य सदृष्यत ग्राम्यगाः सोमनसी अलोमो यस्य रोमा भूदिति॥ नलुमतांगस्य॥ लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानं लुम
ति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानं कर्तव्यं एकपदस्वरे च लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं नेति वक्तव्यं किं विशेषेणानेत्याह स
र्वामंत्रितसिज्लुक्स्वरवर्जं। सर्वस्वरामामंत्रितस्वरं सिज्लुक्स्वरं च वर्जयित्वा सर्वस्वरः सर्वस्तोमः सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं यथा
स्यात्। आमंत्रितस्वरः सर्पिरागच्छ सप्तागच्छत। आमंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। सिज्लुक्स्वरः माहि द्रातां माहि धातां
आदिः सिचोऽन्यतरस्यामित्येष स्वरो यथा स्यात्। किं प्रयोजनं प्रयोजनं निमिकिंछुकि स्वाः त्रिकिं तस्य गलुकि प्रयोजयंति
गार्ग्यः वत्साः विदाः उर्वाः अश्वाः वामरत्नः अश्विनीत्याद्युदात्तत्वं मा भूदिति। इह च अत्र यत्कितस्यं तोदात्तत्वं मा भूदिति। पथिमथोः स
र्वनामस्थाने लुकि॥ प्रयोजनं लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यं॥ ॥ ८ सर्वेषः॥ ॥ ॥ ॥
१ पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि १
युरा स्यस्वानात्प्रतिषेधस्याप्राप्तिरिति भावः। सर्वस्तोम इति। सर्वस्य सुपीत्ययं स्वरस्तत्र स्वरविहितो प्रकृत्येति विधीयत इति एकपदस्वरोऽयमेव
सर्वाविति। सर्पिराशीरोक्तः प्रत्ययस्वरे। सा इत्यादि स्वाद्या। यत्र शोषिष्यता दितादंतोदात्तः निःस्वरेणाद्युदात्तत्वे विशेषोन स्यात्। माहि दा
ता मिति। गाति स्थेति सिचो लुक्। नैवं तु किं विधान यो सिचो लुग्विधानं प्रयत्न स्तत्र। निनिकिंछुकीति। एकारउच्चारणार्थः त्रिकिंता प्रत्ययपान
लुकि कृते स्वरानिवर्तमानस्या प्रयोजनमिति यदा सर्वधा भाषा त्वर्थ आद्युदात्तत्वं तस्यास्मिन्प्रति प्रतिषेधामित्यध्याहारः उर्द्ध्वागा
मा लुगिति रेवर्णथासिवा स्वः नोलुप असंज्ञायां दुपदाहरणं संज्ञायां तु संज्ञा यामुपमानमिति भवित अमाद्युदात्तत्वेना अत्र पर इति। राशादिभ्यां त्र
वे

पाथेप्रियो मथिप्रियः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तोऽपथिमथिशब्दौ भवतः। अहर्ददातीति असुपीति प्रसज्यप्रतिषेधः यद्युदात्तेतदीर्घाहानि
दाघत्वम्। पिसुपसदृशो निदाघशब्दे परतो संस्यात् दृश्यते लोप शद्वे नसोर्लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणेन सुपि नेति रत्वप्रतिषेधात् तु त्वेत्थवेतस्य
रुलोपदीर्घो हानिदाघ इति सिध्यति। लुकि तु तेन प्रतिषेधात् रुत्वे सति उत्वाभावादहर्ददातीत्यादि सिध्यति। उत्तरपदत्वे चेति उत्तरपदमुत्तरशब्दे
नोच्यते। पदैकदेशलोपात् उत्तरपदस्य पदत्वे परस्य पदेशेके तथ्ये प्रत्ययलक्षणं न भवति इत्यर्थः। परमवाचेति। समासार्थाया विभक्तेः कृतात्
प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य पदत्वनिबंधनानि कुत्वादीनि प्राप्नुवंति। असंस्याद् पसमाद्यत्तादिविधिरिति समुदाय एव न त्ववयवस्य। दधिसेचावेचा। द
पथिप्रियो मथिप्रियः। पथ्यमथ्योः सर्वनामस्थाने इत्येवास्तरोमा भूदिति। अन्होरविधौ। अन्हः रविधाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवति
इति वक्तव्यम्। अहर्ददाति अहर्भुङ्क्ते। रोसुपीति प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो वा भूदिति। उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ उत्तरपदत्वे चापदादि
विधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यं। परमवाचा परमवाग्भ्यः परमगोदुहा परमगोदुहे परमश्वलिहा परमश्वलिहे।
व पदस्येति प्रत्ययलक्षणेन कुत्वादीनि मा भूवन्निति। अपदादिविधाविति किमर्थम्। दधिसेचौ दधिसेचः सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधो य
था स्यात्। यद्यपदादिविधावित्युच्यते उत्तरपदाधिकारे मा भूत् कस्यचित्। तत्र को दोषः कर्तीव र्णलक्षणादित्येवमादि विधिर्न सिध्य
ति। यदि पुनर्नलोपादिविधौ लुप्तं तेन लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्युच्यते नैवं शक्यम्। इह हि राजकुमार्यौ राजकुमार्यः इति शाक
लं प्रसज्येत। नैष दोषः परेतस्मिन्निति शाकलं नेति एतत्प्रत्ययेशाकलं नेति वक्ष्यामि। यदि प्रत्यये शाकलं नेत्युच्यते। दधि अधुना मधु अ
धुना अत्रापि न प्रसज्येत प्रत्यये शाकलं न भवति कृतरस्मिन्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
कृ प्रत्ययेस्वादिति वर्णीत सुरूपः उपपदसमासे तत्रासंसुह्यस्तेः समासविधानात्तत्सेचूशद्वयपदसंज्ञाया अभावात्पदत्वं सकारस्यनस्मात्
अनभिधानात्सोपपदाद्विज्ञा बाहुधिकेचोत्यादि प्रयोगाभावात्। कर्णो वर्णलक्षणादिति। नत्वपदादिविधावित्युच्यते स्वरश्चायं पदादिविधिः।
ककारो आदिर्नत्वकार इति अदोषः स्वविधौ अयं समधिय मानवत्वादि व्यपदेशे सत्त्व चासमासार्थं स्यात्। कर्णोपात्तद्वर्णा आदिलादवि
ते शङ्कः कर्णोऽस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। यदि पुनरिति। तेन पूर्वस्मिन् पक्षे च भवत्येव प्रत्ययलक्षणात्। राजकुमारीति। इकोऽसवर्णे इत्यत्र वच
दुःपदांतादतीत्यतः पदग्रहणमनुवर्तते तत्र प्रत्ययलक्षणेन पदांतत्वाच्छाकलप्रसंगः। दधि अधुनेति॥ अधुना प्रत्ययः इदमो धिर्धीयते तत्र द
मशः। अस्येत्यवेतिलोपः॥ ॥

मा य बु

मा.कै.प्र.च १ यस्मात्प्रत्यय इति। प्रत्यासत्तेरिति भावः। एवं कुर्वतो विस्तरत्र यद्यपि समुदायाद्विहितः तथाप्यवयवादपि विहित इति। अभिधानैव समुदायाद्विहितत्वे
उत्तमिति यवयवद्विर्वचनबुद्धिश्च तत्। उक्तविधावेडः परोऽनु शिति पदाधिकारः वचनादिति। समासे चुतरपदं भवति। न च कर्त्तिशब्दो ऽत्र सुप्यां तो ऽपि। अ
र्थे अरिशुद्धिस्त्रांगादीनादिति प्रत्यये। तेन खंजादिभ्य एव हीन स्त्रांगाच्छ्रेष्ठो भवति। न च कर्त्तिशब्दो हीन स्त्रांगवाची। तत्र हीति। उत्तरपद
यस्माद्यः प्रत्ययो विहित इति। इहतर्हि परमदिवा परमदिवे दिवउदित्युत्वं प्राप्नोति। अस्तु तर्हि अविशेषेण। ननु चोक्तं उत्तरपदाधि
कारेण प्रकल्पयेते तिवचनात् उत्तरपदाधिकारो भविष्यति। ततर्हि वक्तव्य मनवक्तव्यं। अनुवृत्तिं करिष्यते इह मा भूत् यस्मात् प्रत्यय तिङंतं
विधिस्तदादि प्रत्यये ऽंगं। सुप्तिङंतं पदं। स्यात् सुप्तिङ्विधिः तदादिसु वर्तते च। न चैतेनांत स्येपदसंज्ञं भवति यस्मात्प्रत्ययविधिः तदा
च दिस्तु वर्तते च। तिति पूर्वं च पदसंज्ञं भवति यस्मात्तिङ्विधिः तदादिसु वर्तते च। स्वादिष्व सर्वनामस्थाने। स्वादिष्व सर्वनामस्थाने पूर्वं पद
संज्ञं भवति। यस्मात्स्वादिविधिः तदादिसु वर्तते चायविभम। यस्मादि प्रत्यये पूर्वं भसंज्ञं भवति यस्मादयमादिविधिः तदादिसु वर्तते च। इहत
तर्हि परमवाकू। असर्वनामस्थाने इति प्रति[redacted]षेधः प्राप्नोति। अस्तु तस्याः प्रतिषेधः या स्वादौ पदसंज्ञा। यातु सुप्तिङंतं पदमिति पदसं पदमिति
ज्ञा सा भविष्यति। सत्येवं तत्प्रत्ययेऽसीत। अनयाभविष्यत्वनयानविष्यति। लुप्तेरिदानीं प्रत्यये यावत एव बाधेः स्वादौ पदमिति पदसं
ज्ञा तावत एवबाधेः सुप्तिङंतं पदमिति। अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरतेति कृत्वा प्रतिषेधाश्रुवती यो लोपवतीतिप्रतिषेधः प्राप्नो
ति। नाप्रतिषेधात्। नायं प्रसज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थाने न रति। किं तर्हि पर्युदासोऽयं। यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति सर्वनामस्थाने अव्यापारः च
रिके न चित्स्यात्मो ति तेन भविष्यति। पूर्वेण च प्राप्नोति ॥ ॥ ॥ एम०

नेत्यपदादिविधिविन्येतत्पचिनमिति। नतश्च प स्वमात्मेत्य त्रवाकुशल स्वम स्वात्पद्वा भावा इहतर्हि शत्नोऽसर्वनामस्थान इति प्रसज्यप्रतिषेधं मन्यते
न तश्च सर्वनामस्थाने परतोय त्वा स्वादि विधिः तदादिसु वर्तते च पदसंज्ञं न भवतीति प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात्पदप्रतिषेधाकुलायास्तिस्य त्वे
तदिति। अवधिभेदात्संहितौ भेदात्। वली यासइति। विधुन्मन्न रूपसात् ॥

गो

एवं तर्हि। शिष्योगविभागः। तिसर्वो प्राप्तिः प्रतिषिध्यतइति दोषो भाव्यः। असर्वनामस्थाने इति नञ् क्रियापदेन संबंधः। उत्तरपदेनासंबंधोप
वीत्येतच्च सर्वनामस्थानविशेषणं तेनायमर्थो भवति। यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पदसंज्ञा न भवतीति हलादौ तु सुप्त्वेन भवत्येव
अप्राप्तेर्वा। अथ वा अनंतरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते। कुत एतत्। अनंतरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति पूर्वा प्राप्तिः प्रति
षिद्धा तया भविष्यति। ननु चैवं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते नोत्सहते प्रतिषिद्धा सतिबाधितुम्। यद्येवं परमवाचौ परमवाचरति सुप्ति
ङंतं पदमिति पदसंज्ञा प्राप्नोति। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति। ततः सर्वनामस्थाने अयचि पूर्वं प
भं दसंज्ञं भवति। ततो भसंज्ञं भवति। यजादावसर्वनामस्थाने इति। य[redacted]इतर्हि सादयीयरंभवति। एचः प्लुत विकारे पदांतस्य
ह रा वोदयिष्यति। इहमा भूत् भद्रं करोषि गौरिति तस्मिन् क्रियमाणे ऽपि प्राप्नोति। वाक्यपदयोरंत्यस्य एवं तत्रा इहतु
र्हि दधि सेचो दधिसेचुरिति मात्यदाद्योरिति पदादिलक्षणः षत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति। मा भूदेवं पदस्यादिः पदादिः पदादेर्ने
ति कथं तर्हि पदादादिः पदादिः पदादेर्नैत्येवं भविष्यति। [redacted]निवेशसंयं। इहापि प्रसज्येत। करसु[redacted]सुल
स्तु कुमारीषु किशोरीष्विति। सात्मति षेधो ज्ञापकः स्वादिष्व पदसंज्ञानतेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति। इहतर्हि व
हुसे चौ बहुसे चः बहुलयं प्रत्यय अत्र पदादादिः पदादिः पदादे र्नेत्युच्यमाने ऽपि न सिध्यति। एवं तर्हि उत्तरपदत्वे चपदादि
विधौ लुमता लुप्ते प्रत्यय लक्षणं भवतीति वक्ष्यामि। तन्नियमार्थं भविष्यति। पदादिविधावेव न पदांतविधाविति। कथं
बहुसेचौ बहुसेच इति। बहुस्वर्वस्य। बहु च पूर्वस्य च पदादिविधावेव न पदांत विधाविति ॥

भाष्ये स्वतु मातृंउपन्यस्तं सर्वनामस्थाने अयचीति यजादौ सर्वनामस्थाने परसंज्ञा या निषेधात् तत्सामर्थ्यात् स्वसर्थः संप्रयत्ने अप्यजा
दौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा भवतीति। वाक्यपदयोरिति। गौरित्यौकारो वाक्यांतो न भवती त्यर्द्धतो न भवतः। पदादादिरिति। पंचमीति
योगविभागात्समासः कथं बहुसेचावित्ति॥ समासाभावात्तो ऽस्य पदत्वम्। नापि पूर्वस्य पदत्वम ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प पे

मा॰कै॰अ॰ दूंद्वेत्वस्येति। इञ् एप दृत्वेत्येत्यत्रैनैव सिद्धे नियमार्थमिदम् अंत्यस्यैवेति मध्यमस्यापि पूर्वपदांत्यस्योत्तरपदत्वसंभवात् प्रत्ययलक्षणप्रति
षेधप्रसंगात् सुप्येत् द्वयदेसंभवति कथं मध्यमस्य ग्रहणं स्यादिति चिंत्यम् नेतह्या आकारप्रकरणादिति। आकारस्य नियमार्थत्वेन
प्रस्तावादित्यर्थः॥ अथवाकारप्रकरणादानदृत्यत्र सिचः प्रकृतत्वादित्यर्थः इति सुप्यसुत्र इति। पराङ्गवद्भावो सुप्य दस्पदो शांविधानादि देश
विशदप्रयोगाः अयमर्थो विभक्तिविशेषणामिति। षष्ठी चतुर्थी द्वितीयासिद्धये व सिद्धे स्य ग्रहणे सत्यर्थो भवति तासुपेस्त्वत्रचितेषु

इंद्वेंत्यस्य। इंद्वे अंत्यस्य लुमतालुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति च स्यमावाकस्त्रकस्त्वचे। इह अभ्य निति प्रत्ययलक्षणे न तु
सभावः प्राप्नोति। सिचि तु लोः प्रसंगः आकारप्रकरणात् सिचि सिद्ध निमित्तस्य तु सः। अप्रसंगः। किं कारणम् आकारप्रकरणा
त्। आतःस्येन नियमार्थं न विध्यति। आत एव च सिच्लुगेतातन अन्य स्मात्सिचलुगंताताँ इह इति सुप्यसु च्रोद्दातेः स्य
स्मात् च्रोद्दातिस्य अप्रत्ययलक्षणेन सुप्यद स्पदोः षष्ठी चतुर्थी द्वितीयास्थयोर्वा नावौ इत्यः प्राप्नुवंति। सुप्यद स्पदोः
स्य ग्रहणात्। स्य ग्रहणात अक्रियते तत अप्यमाणा विभक्ति विशेषणं विज्ञास्यते। अस्ति अन्यत स्य ग्रहणस्य प्रयोजनं न
माकिमास विभक्तिकस्य वां न्नावास्यो यथास्यादिति। नेतदस्ति प्रयोजनम् अपरस्यो निवर्तते। विभक्त्यं तं पदं त तत्रांतरेण च
पि स्य ग्रहणं सविभक्तिकस्यैव भविष्यति। भवेत्सिद्धं यत्र विभक्त्यंतं पदं तत्र। यत्र तु खलु विभक्तौ पदं तत्र न सिध्य
ति॥ ग्रामो वां दीयते। जनपदो वां दीयते। ग्रामो नौ दीयते जनपदो नौ दीयते॥ ॥ ४ चितिवांनावा ४ ॥ ॥ ॥

णा प्र इस्सदीर्घः प्रत्ययसुचाव स्थाने संभवति न तु प्रासुः लुप्तस्य आधारत्वासंभवात्। अस्त्यदिति। तिष्ठति रिहाना न पिवर्तते। यथातप एप॰
सिसिक्षितः तयोरन्नहातोत्सयः तव्या समयेनिह सुग्रीव। समयं माह्वसीरिति। विधेः तेनोसनिस्त्व हणे तत्स हितयोः कार्यं विज्ञायते।
थ अपवादयथासे आनीवता। सित्युक्ते सरथः आनीयते न थाय ह्मादिस इति तयोः सुप्यद स्पदोः कार्यं भवतीति विज्ञायते। पदस्ये निवर्तते। त
केवलयो पदत्वाभावान्न दन यवौपदं स्पद तह निधात। यत्र विति। अत्र हिते एव पदे निति यो रेवादेशप्रसंगः। ॥

सर्वग्रहणमनुवर्तते। अनेकालत्वात्सर्वादेश त्वे सिद्धे सर्वग्रहणमनुवर्तते च यंतंवि परिशाम्यमानं शर्वे स्य प्रयोगार्थ स्य विभक्त्यंत स्य स्थानित्वम
वगमयती त्यर्थः यान्न योश्च कारेति। परत्वाज्ञिनादिसु कृते सु आमः ति लुकि प्रत्ययलक्षणेन प्राप्त पादित्यस्यापि इत्यवितिपूर्वेः पद्सः आ
मिलिलोपादिति। नाम्रशेषु त्विवादिषु लुगस्य मागः तेनां बाधकः अंगाधिकारे इति। अंगास्येति स्वर्यते तेन अंगाधिकारे विहितं यल्का
तस्य च
सर्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते तेन सविभक्तिकस्यैव भविष्यति। इह च सुष्का मं यज्ज यां च कारे तिदिङ् तिङ् इति निघातः तस्माद्वा
निघातः प्राप्नोति। आमिलिलोपास्य वा निघातः तस्माद्वा निघातः आमिलि लोपः स्य चास्य निघातः तस्माद्वा निघा
तः सिद्धो भविष्यति। अंगाधिकारे इ रो विधिप्रतिषेधो। अंगात्यधिकारे इ रो विधिप्रतिषेधे न सिध्यता। जिगामिषसं विद्वत्सा। अंग
स्येति इटो विधिप्रतिषेधो न प्राप्नुतः। क्रमे ईर्घत्वं च। किंच। इह विधिप्रतिषेधे नेत्याह। अदेशः यंचः पठितः क्रमे ग्रदीर्घत्व म उ
तक्रामसंक्रामइति। इह किं चिदंगाधिकारे लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन भवति। किंचिन्न भवति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मेतलुमतालुप्ते प्रत्यये तु भवति। ति सत्रार्थे सो बोधन्यामः सिद्धामिवेति। अतो हेमिलिलु किकृते नेरिट् परस्मैपदे षिति इत्न प्राप्नोति। से
वि हत्येतीमइ इत्यत्र तुभ्य इति इट्प्रतिषेधः क्रमेरिति। कार्ये समीपेषु भूयमाणेषु कार्यं कार्यमेव समुच्चित माति इत्यभिप्रायेणाह। किंचे
ति। अदेशइति कार्यस्य सम्बन्धे तमस्य भावात्तामर्थ्यात्प्रकृतिसमुच्चय इत्यर्थः। किंचिदेति। जिनिकिस्त्वरः ॥

पा॰कै॰प्र॰१। न लुमताङ्गस्येति। लुमताविति लुमतः प्रत्ययस्तस्मिन्कार्यं यदाङ्गमङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः। अत्र यस्त्वत्र स्वरेण भवितव्यं तदुक्तं तस्यैव कितोः कौदास्
स्वविधानात्। किं कृते कार्ये लोपे सत्यात्मन्यपलक्षणाद्यदन्यस्य कार्यं तत्प्रत्ययलोपे भवति न तु यत्प्रत्ययस्यैव कार्यं तदपि नाङ्गकुवते नास्ति।
कार्यं लब्धस्यते प्रतिपादयितुं। तद्विशेषण इति। विशेषणीश्चोपसर्जनात्कार्यं प्रतिनिमित्तभावो नात्रीप्सार्थः इनिलिदादेशात्वतिलु

यदि पुनर्न लुमताङ्गस्येति स्थित्वेतान्यथ न लुमताङ्गस्येत्युच्यमाने किं सिद्धं भवति। इटो विधिप्रतिषेधो क्रमेदीर्घत्वं च
। बाढं सिद्धम्। नेटो विधिप्रतिषेधौ परस्मैपदे षिद्युच्यते। कथं तर्हि सकारादर्थविति। तद्विशेषणांश्च रस्मैपदग्रहणं न खल्वपि
क्रमेदीर्घत्वं परस्मैपदे षिद्युच्यते। कथं तर्हि शितीति तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम्। न लुमताङ्गस्येति चेदनिशिदादेशस्त
लोपे न लुमताङ्गस्येति चेदनिशिदादेशात्तलोपे न सिध्यति। अवधिभक्तादस्तु। अग्राषिभवतामस्तः अध्यागाभिभव
ताः नुवाकः। तलोपे कृते लुकीति नि शिदादेशान्न प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः। न लुकीति न शिदादेशे प्राप्नुवन्ति किं तर्हि आर्धधातु
के इति तद्विशेषणं लुकग्रहणम्। इह च सर्वं स्तोमः सर्वे स्तोमाः सर्वस्य सुपीति आद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। मा भूदेवं लुकग्र
हणं न लुमताङ्गस्येत्येव सिद्धम्। कथं न लुमताङ्गस्येत्यधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते किं तर्हि यो सौ लुमता लुप्यते तस्मिन्यदङ्गं तस्य य
त्कार्यं तन्न भवति। एवमपि सर्वस्वरो न सिध्यति। कर्तव्योऽत्र यत्नः॥ ॥ ॥ ॥

का लुकोऽविषयत्वाद्व्यवहारात्तद्विषयसम्प्रत्ययाश्रयणे प्यसिद्धिः। तद्विशेषणं लुग्ग्रहणमिति। तेन लुक्परे शिदादेशविधानं। न लुमतेति। अङ्गस्येत्य एक
स्य स्वरितत्वात्प्रतिज्ञानात्तत्रस्थे प्रत्यये परतो यदङ्गं तस्य यत्कार्यं प्रत्ययाश्रयं यदाङ्गमङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः। कर्तव्योऽत्रेति। सर्वशब्दार्थं व
चनं कर्तव्यम्॥ ॥ ॥

अलोऽन्त्यात्पूर्वः। किमिदमिति। प्रश्नभाष्ये अलोऽन्त्याद्इति संदेहप्रश्नः। एवमिति। प्रश्नभाष्यामभिप्रेतार्थसंदेहार्थे मलेकवचनं च अन्त्यात्। अ
न्त्यादितिपंचम्येति पूर्वः अल्। त्यपि च पंचम्यन्तमिति भावः। अन्त्यग्रहणमिति अतिविधीयते तेनेति निर्देशः। यथा अलोऽन्त्यस्य प्रतिषेध यते
इति। पूर्वस्याविशेषितत्वात्समुदायावयवसंनिधौ समुदायस्यैव कार्यं स्यादेका अत्र द्विवचने नरस्येति भावः। अन्त्यविशेषणालीयर्णानिर्देशे स्यातिग्रहणे
प्कलस्यापादानस्य अन्त्यात्संख्याविवक्ष्यते। यो शृणोतीति। अत्राप्यन्त्यग्रहणसामर्थ्यात्संख्या विवक्ष्यते विग्रहेऽतत्प्रतिज्ञानाच्च लिंगात्। अ
अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा। किमिदमल्ग्रहणमन्त्यविशेषणं एवं भवितुमर्हति। उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्दिश्यते संघातप्रतिषेधः।
उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। संघातस्योपधासंज्ञा प्राप्नोति। तत्र को दोषः। शास इदङ्हलोः
शिष्टः शिष्टवान् संघातस्येत्वं प्राप्नोति। यदि पुनरलन्त्यादित्युच्यते एवमप्यलो विशेषितो भवति। तत्र को दोषः। संघातादपि पूर्व
स्योपधासंज्ञा प्रसज्येत। तत्र को दोषः। शास इदङ्हलोः शिष्टः शिष्टवान् अकारस्येत्वं प्रसज्येत। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमे
ण वास्तु। ननु चोक्तमुपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातप्रतिषेध इति। नैष दोषः। नैतत्प्रविज्ञानात्सिद्धमिदमेतत् कथम्। अलोऽन्त्यस्य
विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य भविष्यति। अन्त्यविज्ञानात्सिद्धमिति चेत्तन्न किं कारणम्। अनर्थके लोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे। अनर्थके
अलोऽन्त्यविधिर्नेत्येषा परिभाषा कर्तव्या। किमविशेषेणनेत्याह। अनभ्यासविकारे। अभ्यासविकारान्वर्जयित्वा। अभ्यासविकारेषु मित्
अर्तिपिपर्त्योश्चेति। कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। प्रयोजनमभ्यासानुकरणस्यानर्थकस्यान्त्यस्य प्राप्नोति। अनर्थके लो
न्त्यविधिर्न भवतीति न तदोषो भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नान्त्यस्य रूपं भवतीति। यदयं नाभ्रेडित
स्यान्त्यस्य तु वा इत्याह॥ ॥

त्समुदायस्य संज्ञेत्येवं तत्स्य प्राप्तिरेव नास्ति किमर्थं तत्प्रतिज्ञानेन। सत्रं चेति। अलोऽन्त्यादिति यच्यमाने त्वर्थेन अन्त्यविज्ञानादिति उप
धायाः इति षष्ठी अन्त्यमलं नीयतात्यर्थः। अतस्य। सविकारामति। अभ्यासानर्थकेभ्यसुधाप्रवृत्तिर्नार्थस्य अन्यजानुकरणस्येति। अन्यत्रा
नुकरणस्य योक्तस्त्वस्यैतेयारूपमितिसूत्रार्थः परमिति। नाभ्रेडितस्येत्ये वचनमनर्थकं स्यात्॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कैः२

२ घसोरुद्दौ तती भ्यासस्येति अत्र चल्लोपोनुवर्त्तिष्यते २

कार२३

भाष्ये प्र घसोरिति। अनभ्यासविकारेष्वतिप्रतिषेधो रूपवत्यस्यैवोलोपस्तुनीरूपः तथाचु पस्यशार्यालोप्याम वर्णविकार इत्तिलोपविको शैभेदेन
निर्दिष्टो पुनर्लोपेविलोपो यो पीत्यतो लोपग्रहणार्थानुवर्त्तमान इति भावः सत्र घसोरेवृत्वभ्यासस्येति वरूपम। तत्रभ्यासस्मान्त्यास स्य
लोपश्चमविष्यतिनसेतं भोगविभागो वाकरिष्यते तत्र पुनर्लोपवचनात्सर्वोपहारार्थोरल्लोपस्य स्येति श्रूयते। हि शक्तो निर्दिष्टः इति।
लोपशब्दस्तकृदंता संज्ञिनार्थे भार्यवसाहि भक्ती कृता यांप्रकारः प्रतिनिर्दिश्यते तस्य चशत्संज्ञार्था सर्वादेशो लोपोभवति। इत्संज्ञा उपदे
घसो रेहावृभ्यासलोपश्च घसोरहा वभ्यासलोपश्चेत्यस्य प्राप्नोति। अनर्थकेलोपस्य विधिर्नेति नदोषोभवति। एतदपि नास्ति प्र
योजनं पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्सर्वस्यभविष्यति। अथ वा शिष्टोपः करिष्यते सशित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति। सतहिंश
श्र२ कारककर्मभकर्तक्रियतेस्यास एव हि शकारस्को निर्दिश्यः घसोरेह्वाभ्यासलोपश्चेति आपि लोपोकोन चि। निघति सत्रे।
अन्यथा व्याख्यायते आपिद्व लिलोपश्चेयंसस्य प्राप्नोति। अनर्थके अलोन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोज
नं। अनएव लोपं वृष्याभिः नदनो ग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं। प्रकृतमनुवर्तते। क प्रकृतं अनाप्यक इति। तद्वै प्रथमयानिर्दिष्टं षष्ठीनि
र्दिष्टेन चेहार्थः हलोत्येवास श्नसो अनिति प्रथमा याः षष्ठी प्रकल्पयिष्यति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। अत्र लोपोभ्यासस्य अस्य
स्य प्राप्नोति नानर्थके लोन्त्यविधिरिति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम। अत्र ग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति। अस्यत्वन्त्र ग्रहणा द
स्य प्रयोजनं। किं सन्नधिकारोऽपेक्षते हमाभूतार्थोऽरदो। अंतरेणाप्यग्रहणं सन्नधिकारं अपेक्षिष्यामहे। संस्तार्हि सकाशादिरपेक्षते। प्र
[illegible] सकारादावित्ति हमस्भ्यतन्निसाप्यिवति इति अंतरेणाप्यनग्रहणं सन्नसकारादिरपेक्षिष्यामहे। प्रकृतेय स्तत्यपे स्तंते। एता
सा प्रकृतीनां लोयोप्रयास्यात इहमाभूत्तापि पतातिविपद्याति। अंतरेणापि अत्र ग्रहणं एताः प्रकृतीरपेक्षिष्यामहे। विषय स्तत्यपेक्षे
तेपुचोकर्मकस्यगुणोवेति इहमाभूत गुणत्ता मातिति अंतरेणाप्यग्रहणं एतं विषयमपेक्षिष्यामहे। कथं अकर्मकस्य सुच्यते तेभ मत्रेया
यमुदिरकमेकसतेत्रे नभविष्यति। समावोयोन पापो र भाव सा मानर्थके लोन्त्यविधिरिति॥
तु शेषवर्त्तते नतत्कार्यं प्रयोग तस्मैव सि धां तः नित्वतिसज्ञमिति [illegible] स्यलक्षणाभावस्माविकल्पितस्माग्निरुतत्त्वमिति न कृतं। तत्राप्यमर्षा इति हतिसत्र
नप्रत्याख्यायते तत्र यथा व्याख्यायते। तत्रानवीत तेन हलोस्यस्य अर्थव्याख्या तु आप्यकश्यनुवृत्तिर्दर्शिता। अनएवेति अनाप्यकश्रेतिसास्या
न्येनानादेशविधायह लोदोतुन स्येवल्लोपोविधास्यत इत्यर्थः। येनताप्यवधान मिति स्वराघल्लेनव्यवधानमाश्रीयते। अत्र ग्रहणस्या मध्यासिति

मंक.५

यथा जातीयकोत्स्य इति। एतत्त्व मुक्ता पंचमीयहस्ताश्रितः षष्ठी प्रथमयोरपि नसोष। षष्ठीपक्षे निर्धारणोक्ती निर्धारणं चतत्त्व जातीयस्यभव
तीति अलां मध्ये योत्मोल तस्मात्पूर्व उपधा संत इत्यल्लेवोक्त स्यामास्प्रतीयते। प्रथमा बहुवचं पक्षेपि अयमर्थः। अंत्यात्पूर्वोनुपधा संज्ञ इति अल
इति जातौ बहुवचनम्। अवधिमत्तुल्यजातीयकत्वावधिरिति अलोंत्यादिति विज्ञायते। तस्मिन्निति निर्दिष्टे। किमुदाहरणमिति। इतिकरण
स्य गोरित्यसमाहेत्यारोस्य सम पदार्थ कल्लेन मस्वापक स्वरशेनात्प्रश्नः। दध्यत्रेति। यदि तु स्मिन्नतीं चोति तस्माच्छसइति चात्रैवैते परिभा
षे उपतिष्ठेतां। तत्रैव पूर्वग्रहणं उत्तरग्रहणं वा करिष्यते तामिति भावः। अत्र व्यवधेयमस्ति। यो यस्माकी णा अस्मस्य रेह। आस्मा कोन्युक्तमध्ये
धें अल्लोंत्यात्पूर्वोलुपधेति गाः अथवाल्पक्रममेवैतत्पठितं अलः अंत्यात्पूर्वोलुपधासंज्ञो भवतीति। तत्र हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं। अव
चनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धं। अंतरेणापि वचनं लोकविज्ञानात्सिद्धमेतत्। तद्यथा लोके अमीषां ब्राह्मणानामंत्यात्पूर्व आनी
जातीयकोः स्सतथा यतामिस्युक्ते यथाजातीयकोंत्यास्सर्वआनीयते॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वे। तस्मादित्युत्तरस्य। किमुदाहरणं इहतावत्तस्मि स्य
न्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। इकोयणचि। दध्यत्र मध्वत्र इह तस्मादित्युत्तरस्येति छातरूपस गोभ्यो पयति। द्वीपं। अंतरीपं। समीपं। अ
न्यथाजातीयकेनश ब्देन निर्देशः क्रियते। अन्यथाजातीयकउदाह्रीयते। किं तर्ह्युदाहरणं। इहतावत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्व
स्येति। तस्मिन्निति च पुषाकास्माकाविति। तस्मादित्युत्तरस्येति। तस्माच्छसोनः पुंसीति॥ ॥
शीप्तामिति स्वत्रपरयोर्युष्मदस्मदोरेशादेशो भवतः। इत्यानित्यत्र च पूर्वस्य वर्णदीर्घमिताच्छस्तु वेस्य च कारस्य नत्वं नभवति। अथ शस इति ष्यन
षष्ठीति व्याख्यानात्सकारस्य न भवतीत्युच्यते। एवमप्युत्तर तत्र अनुपालभत इत्यादो पूर्वसवर्णदीर्घोत्पर्वसंशसोनत्वं स्यव छेघ मेव। अन्यथाजा
तीयकेनेति इतिकरणात्स्वरूपग्रहणेन वर्णव्यक्तिति भावः। यथाला प्रकारस्यमत्र माभिधीयत इति तदुतो अभिधानाय जातीय [illegible] प्रत्यय स्तल्लौकि
कप्रयोगेलाध्यवादस्यदर्शनाय प्रत्ययहूयप्रयोगः केवलेनापि जातीयरा प्रकस्यानगम्यत एव॥ ॥ ॥२॥ ॥ ॥

भा॰कै॰प्र॰ इदं चापीति॥ किं तावदीदं निकरणेनार्थनिर्देशार्थ एव त्वंद्वयपि निवृत्तनाम्नः॥ यत्र हतो भाष्ये। सर्वनाम्ना अयमिति। सूत्रं तत्र शेषात्त्वातामिति
स्यास्तस्मादित्यस्य वचने तत्सु करणाके तर्हि सर्वनाम्ना निर्देशार्थ इत्यर्थः॥ तेन यत्र सप्तम्यर्थे निर्देशः पंचम्यर्थे निर्देशश्च तत्रोभयोरुपस्थानं वि
शेषाश्रयीति। आपि संभावनायां। न समुच्चयेन हि विशेष परित्यागेन दृशास्त्रे सामान्यमस्ति यदुदाहरणं स्यात्तत्तस्मात्सर्वे विशेष॥ उदाहर
णमित्यर्थः॥ सामान्यस्य सर्वविशेषेषु भावात्॥ किं पुनरिति। सामान्यविशेषभावस्यानवस्थानात्प्रश्नः॥ कदाचित्तद्रूपं स्वमात्रग्रहणापेक्षा
कृत्स्नादि विशेषावगमः कस्यचित्सर्वेकृत्स्नादेर्येदृशापश्चाद्गोत्वादेः॥ गोः सामान्यमिति। यद्विशेष्यं प्रधानं तत्सामान्यं येन तु विशेष्यते तेन यदेप

प इदं चाप्युदाहरणं कोणादि द्रुतरूपस्योभ्योरिति। कथं सर्वनाम्नायं निर्देशः क्रियते सर्वनाम च सामान्यवाची। तत्र सामान्येनिर्दि
ष्टे विशेषा अप्युदाहरणानि भवंति। किं पुनः सामान्यं को वा विशेषः। गोः सामान्यं कृष्णो विशेषः। न तर्हि दानीं कृष्णः सामान्यं गो वि
मा शेषो भवति। भवति च। यदि तर्हि सामान्यमपि विशेषः विशेषो पि सामान्यं सामान्यविशेषौ न प्रकल्पेते प्रकल्पेते च कथं वि
वक्षातः। यदास्य गोः सामान्येन विवक्षितो भवति कृष्णो विशेषस्तत्र तदा गोः सामान्यं कृष्णो विशेषः। यदा तु कृष्णः सामान्येन वि
वक्षितो भवति गौर्विशेषत्वेन विवक्षितस्तदा कृष्णः सामान्यं गौर्विशेषः। अपर आह। प्रकल्पेते च। कथं। पितापुत्रवत्॥
तद्यथा स एव कंचित्प्रति पिता भवति। कंचित्प्रति पुत्रो भवति। एवमिहापि स एव कंचित्प्रति सामान्यं कंचित्प्रति विशेषः
एते खल्वपि नैर्देशिकानां वार्त्ततरका भवंति। ये सर्वनाम्ना निर्देशाः क्रियंते। एते हि बहुतरं व्याप्यते। कं ॥ ॥ ॥ ॥

कादीत्यादिनिर्दिश्यते तत्र विशेषाविति तात्पर्यं उदाहृतिर्विप्रिवस्तेन तस्य प्रत्यर्थमात्रं सामान्यं निर्दिष्टं। अपि त्वीत्यादय स्तु विशेषाः। पितापुत्रवदिति। सम॰
विशेषण अन्य ज्ञानक शक्तिद्वययोगात्वेकस्यैव विशेष्य शक्तिद्वययोगात् कदाचित्कचित्कदाचित्शक्तिराश्रीयते सप्तमी निर्दिष्टे पूर्वस्येत्येककस्मान्नो
तत्स्याह। एते खल्वपि रिति। नैर्देशिकानां निर्देशप्रयोजनानां मध्ये वार्त्ततरकाः पुरुतरकारस्पर्धः भाष्यकारवचनप्रामाण्यात्र तरप्रत्ययस्तम
वार्थमावत एते हीति। यदि हि सप्तमी निर्दिश्येत्युच्येत तदा सप्तमी शब्देनयोनिर्दिश्यते तिप्रतीयेतेतिभावः। ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

किमर्थमिति। किमर्थमुपसर्गपुरुस्य धातोर्निर्देशः क्रियते तस्मिन्निति पूर्वस्येति कस्मान्नोच्यतइति प्रश्नः। न पुनर्निर्देशस्येवोच्यतामिति प्रश्नः।
केवलस्य निर्देशार्थत्वादिहानुपयोगात्। शब्दइति। अंतरेणापि निर्दिश्यग्रहणं तस्मिन्निति पूर्वस्येति निर्दिष्टत्वे लब्धे पुनर्निर्देशग्रहणं वादी
यमानो बहिर्भावं गमयति शब्दाद्बहिर्भूतः शब्द एव भवतीति। जनपदइति। अयमर्थः स्यात्त्वनपदवाचिनिशब्देपात श्चातुरर्थिकस्य लु
ब्भवतीति। अर्थेति। ननु प्रयोजनस्योक्तत्वात्पुनः प्रश्नानुपपत्तिः। अयं भावः जनपदे लुबिति पञ्चार्थेन पो वीयर्थासंभवात्तन्नपदेयरत्वन्नः प्रत्य
यस्तस्य लुब्भवति। तथात्र प्रतिशायने वर्तमानात्तपवास्यइति अर्थनिर्देशेप्युपस्थानं न भविष्यति। यदि चैत प्रयोजनं तदातस्मिन्निति शब्दस्वं स्य

अथ किमर्थमुपसर्गाणां निर्देशः क्रियते। शब्देन सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं यथा स्यात्। अर्थेमाभूत्। जनपदे प्रतिशायने तु। किं ग
तमेतदुपसर्गाणामाहोस्विच्छद्वाधिकारादर्थाधिक्यं गतमित्याह। कथं निरस्यं बहिर्भावे वर्तते। तद्यथा निष्क्रांतो देशान्निर्देशः बहिर्देशइति
गम्यते। शब्दश्च शब्दाद्बहिर्भूतः अर्थः अबहिर्भूतः। अथ निर्दिश्यग्रहणं किमर्थं मा निर्दिश्यग्रहणमानंतर्यार्थं मा निर्दिश्यग्रहणं क्रियते
आनंतर्यमात्रे यथा स्यात्। इकोयणचि। दध्यत्र मध्वत्र। इह माभूत्। समिधौ। समिधः। दृषदौ॥ दृषदः। किमर्थं पुनरिदमुच्यते तस्मिं
न्नसादिति। पूर्वोत्तरयोर्योगविशेषान्नियमार्थवचनमदभुदकम्। पचत्योदनम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तिवक्तव्यम्। निर्दिश्यग्रहणामिति। पूर्वोक्तप्रयोजनाभावादिति भावः। निः शब्दः नैरंतर्ये वर्तते दिशिरुच्चारणक्रियः तेन निरंतरोच्चारितेकार्यमिति
लभ्यते। समिधादिति। ननु संहितायामित्युच्यते न च व्यवहिते यो संहितास्ति अधीतिवार्त्तिककरणमोपश्लेषिकं निर्दिष्टं न च व्यवहितमुपश्लिष्टं भ
संहिता वति। नैष दोषः। वर्णानां परः संनिकर्षः संहितास्ति अचीति सप्तमी विज्ञायेत व्यवहितेपि पर्वशब्दो वर्तते इति यत्र विषये यथाभूतर्कसं
भवति अनंतरो व्यवहितो वा तत्र तथाभूत [redacted] स्येव यणादेशः स्यात्। किमर्थमिति। किं नियमार्थमिपरी प्रकृ स्पष्टमिति प्रश्नः। पूर्वोत्तरयो
रिति कर्मणि षष्ठी। योगः संबंधः। तदयमर्थः। अप्रयुक्त्युपश्लिष्टस्येकोयणादेशः। यथा चिपरस्मिन्पूर्वं तु पश्चि इष्ट एव पूर्वस्मिन्नपि यस्त्वतिङ् अति
ङ इत्यत्रापि यथा तिङ् तात्पर्यं तिङ् नं भवति एवं पूर्वमपि। न त्वयसी पङ्क्तिप्र पश्चेषु अनुवर्तयितव्यौ इति। बप्रसंगान्नियमार्थमित्युक्तम्॥ ॥

भा॰२

भाष्येऽत्र योगयोरिति पुस्तकेष्विति योगौ कर्मणि पञ्चमीति सप्तमीयस्येष्य नियम प्रसंगः अचि पूर्वस्येति। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति स्या
वाधिकरणसप्तमीकृतानतद्दिग्योगलक्षणापञ्चमीत्यत्र दधुस्तक मित्यादौ पर्यायप्रसंगः न हि पुगपदकस्य स्थानित्व[redacted]नि मित्तत्वं चोपप
द्यत इति नियमार्थीवचनम्। पूर्वस्यैवानन्तरस्यैव भवतीति दृष्टव्यः नेन क्रियते विरनि वृत्तिर्यवहितनि हाहिश्च संदेहरूपक्रम मात्रत अन्यतः

२ उः परस्येति ३

तस्मिन्नस्मादितिपूर्वोत्तरयोर्योगयोर्विशेषात्रियमार्थे यमारंभः। ग्रामे देवदत्तः पूर्वः पर इति संदेहः ग्रामदेवदत्तः पूर्वः पर इति सं
देहः एवमिहापि इको यणचि दध्यु स्कं पचत्योदनं उभाविको भावचो। अचि पूर्वस्य च चिप रस्येति संदेहः। तिङ्ङतिङ इत्यत्र
तिङः पूर्वस्य परस्येति संदेहः उच्यते वा आचि पूर्वस्यास्यात्। अतिं। तत्रान्तरे णायत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम्। एवमर्थमिद
मुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। अयमस्ति भयं निर्दिश्यते किं तत्र पूर्वस्य कार्यं भवति। आहोस्वित्परस्येति। उभयनि
र्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशः उभयनिर्देशो विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं लसार्वधा | भवो
तुकानुदात्तत्वेऽत्रस्यति तास्यादिभ्यो नुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तसिजर्थ इति। तस्मिन् क्रियमाणे तास्यादिभ्यः परस्य लसार्व
धातुकस्यानुदात्तत्वं रिशादीनामादिलोपे वा वहो लुङ्रेषामिष्ठेमेयसां इष्ठेमेयस्सुपरतो वहोऽरिति संदेहः वहो रु अथेयाष्ठेमेयसा ॥ ॥
१ लसार्वधातुके परतः तास्यादीनामिति संदेहः तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य १

नाहितं देहद्दलस्सणानिति त्यायात्स्वर्या यत्र संगतात्र अथ्यत्रेतियथा वहोलौ पञ्चत्वयुगपदेकस्य कार्यित्वानिमित्तत्वासंभवात्प्रसङ्गः विप्रतिषे | एम
धादिति। इत्रपाठे वेस यावरस्य व्यवस्थापक इमित्यर्थः। किं प्रयोजनमिति। विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाशत्वादिति वस्यमाणो भिन्ना
यः संदेह इति संदेहाद्वर्णो य प्रसंगः इष्ठेमेयस्विति। तदा च वहुत्वा हस्यलोपभूभावोपर्यायेणस्याताम् ॥ ॥ ॥

गोतोणिदिति। यदि लोपश्च हस्यणिर्वस्यादृदातिषति गोरित्यत्र वचन सामर्थ्यादनेनास्यापि वृद्धिः स्यात्। इमो हस्वादिति। इमो ङमुण्णमेसति कुर्वन्नास्ते
इत्यत्र णत्वप्रसंगः। परस्य चेको सकारो नौ नतद्दव यिरति पदान्तस्येति णत्वप्रतिषेधो नास्ति। विभक्तीति। पूर्वोपात्रेषु सप्तमी निर्देशस्यक्ष्वित्यर्थौ थैला सत्रेषु

गोतो णित् गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य सर्वनामस्थाने परतः गोत इति संदेहः गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य रुदादिभ्यः सार्वधातुके।
रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य सार्वधातुके परतो रुदादीनामिति संदेहः रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य आने मुगी दासः आसउत्तरस्यान
स्य आने परत आस इति संदेहः आसउत्तरस्यानस्य आमि सर्वनाम्नः सुडात सेनसउत्तरस्यामि परतः सर्वनाम्न इति संदेहः सर्वना | मः
नद्याः | म्नउत्तरस्याम इ घेर्ङित्याणानद्याः अर्णवादिङितां ङिसुपरतो नद्या इति संदेहः नद्या उत्तरे षां ङितां याडापः आप उत्तरस्य ङित ङिति परत आ
प इति संदेहः आप उत्तरस्य ङितः ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यं ङमउत्तरस्याचः अचि परतो ङम इति संदेहः ङमउत्तरस्याचः विभक्तिविशे
षनिर्देशानवकाशत्वाद्विप्रतिषेधः विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादयुक्तोऽयं विप्रतिषेधः सर्वत्रैवमत्र[redacted] कृतसामर्थ्या
सप्तमीअकृतसामर्थ्यैवं च सति ङित्वायां सप्तमीनिर्देशो भविष्यति। यथार्थं रावचोनिर्देशस्य चार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्यः। यत्र पूर्व
स्य | स्य कार्यमिष्यते तत्र पूर्वस्य षष्ठी कर्तव्या। यत्र परस्य कार्यमिष्यते तत्र परस्य षष्ठी कर्तव्या। सतर्हि तथा निर्देशकर्तव्यः न कर्तव्यः
अनेनैव प्रक्रमेण भविष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठी तत्रार्हि षष्ठीग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं प्रकृतमनु | ति
वर्तते। क्व प्रकृतं। षष्ठी स्थाने योगा इति ॥ ॥ ॥

तत्कार्यित्वार्थे णत्वावकाशं। पञ्चमी तत्रिरवकाशेति परस्यकार्यित्वं बोधयिष्यतीति भाष्यार्थं वेति। यथाविषयमित्यर्थः प्रदेशेषु कार्यिणः
षष्ठ्योपनिर्देश्या॥

भा॰कै॰प्र॰ब॰१

प्र

प्रकल्पकमिति। यत्र षष्ठी नास्ति तत्र तस्याः प्रकॢप्तिः क्रियते। यत्र तु षष्ठ्यस्ति कोयणचीत्यादौ तत्रानेन नियमः क्रियते। नहि व्यापारद्वयमुपप
द्यते येन षष्ठीप्रकॢप्तिस्तस्याः नियमश्चेति भावः। इत्संज्ञेति। आदेशस्योपदेशाभावात्तस्येत्संज्ञा न सिध्यतीत्यर्थः। स्थानी च उपदिष्टकाले एव निर्दि
ष्टमिमुखवत्त्वात्प्रतिपत्त्रा इति स्थानिन्यपि तत्संज्ञा नास्ति। यणीति प्रथमा स्यादिति। ततश्चेकः स्थाने पूर्वान्तलभ्यते। इकोप्यन्य आदेशः स्यात्प्र
योगोप्यन्यत्र स्थितता स्थान्यादेशभावस्य स्वस्थानस्यात्। उभयकार्यप्रसंग इति। विरोधाभावात्तयोरुपदेशे उभयोः कार्यं प्राप्नोति। नाभ्र

स्या

प्रकल्पकमिति चेत्तन्नियमाभावः। प्रकल्पकमिति चेत्तन्नियमाभावः उक्तं चैतन्नियमार्थोयमारंभ इति। प्रत्ययविधौ त्वनुपंचम्यः
प्रकल्पिकाः स्युः। तत्र को दोषः। गुप्तिज्किद्भ्यः सन्। गुप्तिज्किद्भ्यः इत्येषा पंचमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्। तस्मादि
त्युत्तरस्येति। अस्तु न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रानर्थकः सन्नेव भविष्यति। नैवं शक्यं। इत्संज्ञा न प्रकल्प्येत। उपदेशे इ
त्संज्ञोच्यते। प्रकृतिविकारभावश्च स्यात्। प्रकृतिविकारयोर्व्यवस्थानं प्रकल्प्येत। इकोयणचि। अचीत्येषा सप्तमी यणिति प्र
थमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति सप्तमी पंचम्यो श्चाभावादुभयत्र षष्ठी प्रकॢप्तिः। तत्रोभयकार्यप्रसंगः। सप्तमी
पंचम्योश्चाभावादुभयत्रैव षष्ठी प्राप्नोति। तास्यादिभ्य एषा पंचमी लसार्वधातुकस्येत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत्। तस्मादित्युत्तर
स्येति। तथा लसार्वधातुके इत्येषा सप्तमी तास्यादिभ्य इति पंचम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत्। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। तत्र को दोषः। त
त्रोभयकार्यप्रसंगः। तत्रोभयोः कार्यं प्राप्नोति। नैष दोषः। यत्रावश्यं पंचमी प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभाव इति। नाभ्र निर्दिष्टः सप्तमी नि
र्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते एवं पंचमी निर्दिष्टे परस्य यावता सप्तमी निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते पंचमी निर्दिष्टे परस्य तोत्तद्व
ते सप्तमी निर्दिष्टे परस्य कार्यमविहतं तावि पंचमी निर्दिष्टे पूर्वस्य यदप्युच्यते प्रत्ययविधौ पंचम्यः प्रकल्पिकाः स्युरिति संतु प्रक

ल्पिकाः॥

नियम इति। षष्ठीप्रकॢप्त्यैव तत्फलस्य संपन्नत्वादिति भावः। यत्र षष्ठी नास्ति तत्रासौ प्रकल्प्यते। यत्र तु षष्ठी कोयणचीति तत्रापि पूर्वस्यैव षष्ठी न
परस्येति प्रकल्प्यते॥

स्यास्य

कृतासामित्संज्ञायामिति। सत्रेप्ये उच्चारितस्येत्संज्ञेति प्रयोगे सशब्द एव सन्नकार्यं लभते इत्यर्थः। अथ वेति। परत्वविशिष्टस्य सन्नुत्पादन
उप तत्पात्प्रहत्यं तत्र राभावान्नास्ति पंचम्याः प्रकल्पकत्वमित्यर्थः। प्रकृतौ षष्ठीति। इकोयणचीति प्रकृतयोरेव स्थान्यादेशभावोपपादा
नात्स्मि षष्ठीप्रकल्पनेप्रवेशाभावाच्चेत्यर्थः। यस्यामिति। यद्युभयनिर्देशात्स्वरं षष्ठीप्रकल्पने सति महाशाकवाक्या स्वप्ना।

ननु चोक्तं गुप्तिज्किद्भ्यः सन् इत्येषा पंचमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्। तस्मादित्युत्तरस्येति। परिहृतमेतत्। न क
श्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रानर्थकः सन्नेव भविष्यतीति। ननु चोक्तं नैवं शक्यं इत्संज्ञा न प्रकल्प्यते। उपदेश इत्सं
ज्ञोच्यते इति स्यादेष दोषः यदि इत्संज्ञा आदेशं प्रतीक्षेत। तत्र खल्वनुकृतायामित्संज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति। उपदे
श इति हीत्संज्ञोच्यते। अथवा नानुत्पन्ने सनि प्रकॢप्त्या भवितव्यं। यदा च उत्पन्नः सन् तदा कृतसामर्थ्या पंचमीति कृता प्र
कॢप्तिर्न भविष्यति। यदप्युच्यते प्रकृतिविकारावस्था चेति। तत्रापि कृता प्रकृतौ षष्ठी इकः इति विकृतौ प्रथमा यणि
ति। यत्र च न तावत्सौत्री षष्ठी नास्ति तत्र प्रकॢप्त्या भवितव्यं। अथवा अस्तु तावदिको यणीति यत्र नाम सौत्री षष्ठी यदि चेद
नीमचीत्येषा सप्तमी यणीति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। अस्तु न कश्चिदन्य आदेशः प्र
तिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतो यणो यणेव भविष्यति। यदप्युच्यते सप्तमी पंचम्योश्चाभावादुभयत्र षष्ठी प्रकॢप्तेस्तत्रोभयका
र्यप्रसंग इति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोभयत्र प्रकल्पिके भवत इति यदयमेकः पूर्वपरयोरिति पूर्वपरग्रहणं करोति।

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य। तस्मादित्युत्तरस्य॥ ॥

तामनुमीयते तास्यादिभ्यो लसार्वधातुकस्य लसार्वधातुके तास्यादीनामनुदात्तत्वं भवतीति। तदङ्गाख्यादावपि तथैव प्रकॢप्तिर्भविष्य
तीति किं पूर्वपरयोरित्यनेनेत्यर्थः। तत्र परत्वान्नवकाशत्वाभ्यां नियमपक्षवत् षष्ठीप्रकल्पनपक्षेऽप्येव स्यादिति धीर्हेतुर्भवति। स्यात्र षष्ठी
स्थाने व्यत्ययेन पंचमीव्याख्यानात्तु गुणाय पूर्वग्रहणं तावत्कार्यं पूर्वस्यैव तु भवति न तु परस्य॥ ॥ ॥

ति दे

५२

कै॰प्र॰१ स्वंरूपंशब्दस्य॥ स्वरूपस्य वर्णानां तद्विशेषाणां च ग्रहणोपायनियमार्थोऽयं परिभाषेति केचिदाहुः। अन्ये तु लिङ्गाभावाद्विध्यंतरशेषभावाभावाद्वि वा
नेयं परिभाषा अपि तु संज्ञा सूत्रमिति प्रतिपन्नास्तेषां दर्शनाद्यथा संज्ञायां नियमार्थोऽयं। तेषु हि सूत्रः सर्वोऽर्थप्रत्यायनशक्तिषु क्रौशब्दः स
र्वशब्दप्रत्याय्यशक्तियुक्ताश्चार्थ इति व्यवहारप्रयत्नियमः क्रियते। रूपशब्देन चेह [redacted] गिशब्दत्वादिकं शुकसारिकादुरुक्तादीति भि
न्नशब्दव्यक्तिसमवेतं सामान्यमभिधीयते तत्र व्यक्तेः सामान्यसंज्ञा सामान्यस्य वा व्यक्तिरिति व्याख्यानेकामचारः। व्यक्तेः कार्यं प्रतिपद्यमा
नासामान्यप्रतिबंधे प्रतिपद्यतो सामान्यमपि कार्यं प्रतिपद्यमानं व्यक्तिद्वारेणैव प्रतिपद्यतइति फलेन कश्चिद्भेदः। रूपग्रहणमिति॥ प्र
तीतावुपदेशानपेक्षत्वादंतरंगत्वाद्रूपस्य साधारणत्वाद्रूपमेव ग्रहीष्यते। अर्थो हि संबंधग्रहणमपेक्षते॥ अनुकरणशब्देषु तादर्थ्यात्प्र

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा॥ रूपग्रहणं किमर्थं न स्वं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीत्येव रूपं शब्दस्य संज्ञा भविष्यति। न ह्य
न्यत्स्वं शब्दस्यास्ति अन्यदतो रूपात्। एवं तर्हि सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। अस्त्यन्यद्रूपात्स्वं शब्द
स्येति। किं पुनस्तत्। अर्थः। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्॥ अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणमित्येषा परिभाषा न कर्त
व्या भवति॥

तीयते साधारणाश्रयत्वादपि तान्न चार्थः संज्ञा शक्यते कर्तुमसाधुत्वेनार्थस्य सूत्रमनर्थकमिति प्रश्नः। एवं तर्हीति। यतस्वरूपग्रह एप॰
णमस्य व्यावर्त्यं नास्ति तत एव ज्ञापकं सति त्वव्यावर्त्ये तत्रैवोपक्षयान्न ज्ञापकं स्यात्॥ अर्थवद्ग्रहण इति। अर्थयुक्तं रूपं गृह्यत इत्य ५१
र्थः। तेन काशे कुशे इत्यत्र शे इति रूपस्य संज्ञा न भवति। यत्र चार्थवतां रूपेण शब्दो नाश्रीयते तत्रेदं नोपतिष्ठते यथा वर्णग्रहणेषु देरेत्वे चे
तिपचेते इत्यत्र अनर्थकस्यापि देरेत्वं भवति॥ ॥ ॥ ॥ ऐ

५२

किमर्थमितीति। स्वस्मादभिप्रायः। शब्देनार्थगतेरिति। कात्यायनवचनप्रामाण्यादक्रियामिति प्रतिषेधस्यानित्यत्वाद्विभावप्रयोगोऽक्रियामिति
पंचमी। इह यो यत्नो लक्षणेन सर्वो येन शब्देनार्थो लोके प्रत्याययति। व्याकरणेऽपि पशुरपत्यं देवता प्रोच्यते इदं चोभरतादत्यर्थ एव गृह्यते। अग्रे ढ
गित्यादौ त्वर्थस्य प्रत्ययेन योगोपपत्तिसंभवात् तद्वाचिनः संप्रत्ययः स्यादिति सूत्रारंभः। संज्ञाप्रतिषेधार्थमिति संज्ञासंप्रत्य
संज्ञायामाध्रेणा... दिवित् य उच्यते। न वेति। शब्दपूर्वको ह्यर्थप्रत्यायनमिति संज्ञामात्रे सा विषयमवगमयंति। अर्थस्य शास्त्रीये कार्ये ह्यविषयत्वात्प्रत्यास

किमर्थं पुनरिदमुच्यते शब्देनार्थगतेरर्थस्य असंभवात्तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वं रूपं वचनम्। शब्दे नोच्चारितेनार्थो गम्यते।
गामानय दध्यशानेति अर्थ आनीयते अर्थश्च भुज्यते। अर्थस्यासंभवात्। इह व्याकरणे अर्थे कार्यस्यासंभवः। अग्नेर्ढगि
ति न शक्यतेऽङ्गारेभ्यः परो ढक् कर्तुम्। शब्देनार्थगतेरर्थस्यासंभवात् यावंतस्तद्वाचिनः शब्दास्तावद्भ्यः सर्वेभ्य उत्पत्तिः प्रा
प्नोति। इष्यते तस्मादेव स्यादिति। न चांतरेण यत्नं न सिध्यतीति तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वं रूपं वचनेन एवमर्थमिदमुच्य
ते। न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययस्तस्मादर्थनिवृत्तिः। न वा एतत्प्रयोजनमस्ति किं कारणम्। शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः
आतश्च शब्दपूर्वकः। यो हि गुसावाहूयते नाम्ना नामच्यवदानेन नोपलब्धं भवति तदा प्रवृत्तति किं भवानाहेति शब्दपूर्वकश्चा
र्थे संप्रत्ययः। इह च व्याकरणे शब्दे कार्यस्य संभवः तस्मादर्थनिवृत्तिस्तस्मादर्थनिवृत्तिर्भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं। अशब्दसं
ज्ञेति वक्ष्यामीति इह मा भूत्। दाधाघ्वदाप् इति॥ ॥ ॥

प्रत्यास एवोपात्तं संज्ञा ग्रहीष्यते न विप्रकृष्टं शब्दांतरमिति भावः। शब्दपूर्वक इति। अर्थोपलब्धिः शब्दपूर्विका इत्यर्थः। अशब्दसंज्ञेति न्यायात्स्वरू
पग्रहणे सिद्धे शब्दसंज्ञायां स्वरूपग्रहणं माभूदिति एवमर्थमिदमित्यर्थः। अन्यथोपसर्गयोः किरिति किः प्रत्ययो घोः धातोः शब्दार्थास्यात् स
नतु दाधा घ्वः कुमारी घ इत्यत्र घुरूपकल्पने नहिति ह्रस्वः प्रसज्येत। इह त्वपो स्यात्तघुशब्दस्य कार्यं तत्त्वाभावात्साधुत्वेनैव ग्रहणमस्ति
रूपमिति॥ ॥ ॥
५२

मा॰ के॰ प्र॰ वचनप्रामाण्यादिति। प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्थं संज्ञाकरणमिति सामर्थ्यात् स्वरूपग्रहणं न भविष्यति। ननु चेति। उभयथा तिरिह शास्त्रे दृश्यते व्याकरणे करणादिष्विति। इहापि स्वरूपस्य संज्ञिनश्च प्रदेशेषु ग्रहणं स्यात्। न ह्यस्तीति। यद्यप्यौ लुगित्यादावुच्चारितेति भावः। कातर्हीति। अत्र इकारान्तः शब्द इच्चारितो लक्षणसोऽस्य वकारान्तता क्व कर्तव्यः ष स्यामिति चेत्। नुद इत्यौ इत्यत्र इमिति। इकारान्तः श्रूयमाणोऽपि इत्वस्यासिद्धत्वात् षकारान्तस्य स्वरूपस्य ग्राहको भविष्यतीत्यर्थः। मन्त्राद्यर्थमिति। मन्त्रादयः शब्दस्य संज्ञाः। शास्त्र

याः शब्दसंज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं वचनप्रामाण्यात्। शब्दसंज्ञाप्रतिषेधोऽनर्थकः। शब्दसंज्ञायां स्वरूपविधिः कस्मान्न भवति वचनप्रामाण्यात्। शब्दसंज्ञावचनसामर्थ्यात्। ननु च वचनप्रामाण्यात् संज्ञिनो संप्रत्ययः स्यात्। स्वरूपग्रहणं च संज्ञायाः एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति शब्दसंज्ञायां न स्वरूपविधिर्भवतीति यदयं स्मान्तावद्विति वकारान्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञां शास्ति। इतरथा हि वचनप्रामाण्याच्चकारान्तायाः संख्यायाः स्यात् स्वरूपग्रहणाद्वकारान्ताः। नैतदस्ति ज्ञापकं। न हि षकारान्ता संज्ञा कानहिं डकारान्ता। असिद्धं तद्दत्वं तस्यासिद्धत्वात् षकारान्ता। मन्त्राद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। मन्त्रे कश्चिद्यजुषीति यदुच्यते तन्मन्त्र शब्दे कश्च शब्दे यजुः शब्दे च मा भूत्। मन्त्राद्यर्थमिति चेत्तच्छास्त्रसामर्थ्यादर्थात् तैः सिद्धम्। मन्त्राद्यर्थमिति चेत्तन्न। किं कारणं। शास्त्रस्य सामर्थ्यादर्थस्य गतिर्भविष्यति। मन्त्रेकश्चिद्यजुषीति यदुच्यते मन्त्रशब्दे कश्च शब्दे यजुःशब्दे च तस्य कार्यस्य संभवो नास्तीति कृत्वा मन्त्रादिसहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति। सा हचरितः। सिद्धविशेषाणां ग्रहणार्थं तथा। सिद्धिं निर्देशः कर्तव्यः ततो वक्तव्यं तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति। किं प्रयोजनं। हलाद्यर्थं। भिन्नाब्राह्मणमौतिश्च स्वन्य ओभं भस्य ओभाः ॥ ॥

सामर्थ्यादिति। देवदत्तयोरित्यादौ स्वन्यादीनां निमित्तत्वेनोपादानात् परस्तु विशेषतिमन्त्रतिच स्वरूपं न गृह्यत इति। न हि तत्राद्युदात्तत्वं सम्भवतीति भावः। संज्ञादिसहचरितमिति। साहचर्यं च शब्दानुवृद्धिः। विशेषाणामिति। हलसंग्रहणे वर्ण निर्देशः कर्तव्यः। एतद किंपात्मति हे। तुल्यजातीयानां हुं दे [redacted] एकव इवतीति वक्ष्यते वर्णवारणां च युगपत्संबन्धोऽभावात् सामान्यविशेषाणां च वाच्यवाचकभावात् शब्देन सर्वविशेषाणां ग्रहणाद्धि पाद्यं ते। मितिहृद्ब्राह्मणादिविशेषाणामेव ग्रहणं स्यन्स ओभाराणां ग्रहणं सिद्धम्। ॥१९ ॥

तृ॰ इस॰१

पिन्पर्यायवचनस्य चेति। यशाद्रान्त स्वरूपस्य विशेषाणां च ग्रहणम्। इदं वाचनिकमेव। जित्पर्यायचेति। इदं त्वाचसिद्धमित्याहुः। अराजेतिपद्दे दासत्र्याश्रीयते तेन राजशब्दः स इत्र मतो तत्पर्यायाणामेव ग्रहणमिति भावः। झित्स्य चेति। इदं वाचनिकमेव। मत्स्याद्यर्थमिति। मत्स्याद्विशेषोऽलुकि निर्दिष्टस्तत्फलसाध्यार्थं कर्तव्यः। अस्येकस्येति। इत्यमिति रेव। अणुदित्स॥ अप्रत्यय इति। किमर्थमिति। किं यस्य प्रत्ययस्य

पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम्। पित्ति निर्देशः कर्तव्यः ततो वक्तव्यम् पर्यायवचनस्य तद्विशेषाणां च ग्रहणं भवति। स्वस्य च रूपस्येति किं प्रयोजनं। स्वाद्यर्थम्। स्वेषु पः स्वपोषं पुष्यति। रैपोषं। धनपोषं। विश्वपोषं। अश्वपोषं। गोपोषं। जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थं। जिन्निर्देशः कर्तव्यः। ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवति। किं प्रयोजनं। राजाद्यर्थं। सभा राजामनुष्यपूर्वा। इनसभं। ईश्वरसभं। तस्यैव न भवति। राजसभा। तद्विशेषाणां च न भवति। पुष्यमित्रसभा। चन्द्रगुप्तसभा। झित्तस्य च तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थं। झिन्निर्देशः कर्तव्यः ततो वक्तव्यं तस्य च तद्विशेषाणां च ग्रहणं भवतीति। किं प्रयोजनं। मत्स्याद्यर्थम्। पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति। मात्स्यिकः। तद्विशेषाणां। शाकरिकः। शाकुलिकः। पर्यायवचनानां न भवति। अनिमिषान्हन्ति। अस्येकस्य पर्यायवचनस्येष्यते मीनान्हन्तीति मैनिकः। स्वं रूपं शब्दस्य॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः। अप्रत्यय इति किमर्थं। सनाशंसभिक्षउः। असांप्रतिको। अस्त्वत्यमिदमुच्यते। अप्रत्यय इति अप्रत्ययादेशटित्किन्मितामिति वक्तव्यं। प्रत्यये उदाहृतं। आदेशे इदमदस। इतः इह। अटिति लविता। लवितुं। किति कुक्ष्वा। मिति हेऽनडुन्। टितः परिहारः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नटितां सवर्णानां ग्रहणं भवतीति यदयं यद्योऽलिटि दीर्घ इति दीर्घशास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकं नियमार्थमेतत्स्यात्। ग्रहोऽलिटि दीर्घ एवेति ॥ ॥ ॥ । किति दीर्घ

ग्राविहितात्तस्य प्रतिषेधः। उतयः प्रतीयते विधीयत इति चेतिः कः प्रत्ययः तत्स्यापि तिग्रकाः। इतरति। विशेषविहितत्वात् सदा पत्वं बाधित्वा निमात्र आदेशः प्राप्नोति। लभवेति। चलुनासिकः प्राप्नोति। अनडुन्निति। आम विपक्षे प्राप्नोति। यद्यमिति। ग्रहेरेव दीर्घो नान्येभ्य इति विध्यभावादित्यभावः। नियमार्थमिति। ग्रहेर्दीर्घ एव न ह्रस्व इत्येवमर्थं स्यादित्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

च त

भाष्ये प्र॰ च १ हूतोचेति। ननु चैवं वा रथ्येति लिटि दीर्घो मा भूदित्येव मर्थमेतस्मात्तरति कथं ज्ञापकं एवं न हि हूतस्त्यआपि अलिटीत्यनुवर्तनाद्भिटि दीर्घो नि
वेधाद्रन्यत्र अभयत्रिनातिद्धे वाग्रहणं ज्ञापकं। मीट् इटाग्रहणाभावस्य॥ सत्यये भूता निति॥ साध्या रणाज्ञा साभा [redacted] णाद्दे
त्यर्थः। प्रत्यय इत्यन्वर्थसंज्ञाकृतो येन अर्थं प्रतियन्ति स प्रत्ययः न च दीर्घप्लुतयोरर्थस्याभिधानमस्ति। हृस्वा इति॥ भूयंते उच्चार्य
ते आणादिचो दन्तादित्यर्थः। दीर्घा इति। हृस्वेनं ही तेरणत्वाद् दीर्घो णां ग्रहणात्। तत्र अपत्न आविभक्तादित्यत्र आकारो ग्याह्वकेर
माम्नादित्यर्थः। यद्येवद्य णत्वादाकारो रपरत्वादिकर्णेऽयलिपद्यते तथा ग्रहकत्वमपि प्रतिपद्यते इति भावः। कथं पुनर प्रत्यय

पत्र हि हूतोवेति विधान्याम्न्यास्ति। सर्वेषामेव परिहारः भाष्यमाने न सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति। प्रत्ययेभ्यस्त्वाहिहा
दः। अनभिधानात्प्रत्ययः सवर्णान्न ग्रहीष्यति। यत्न हि प्रत्ययः सवर्णग्रहणेन गृह्णीयात न तेरर्थस्याभिधानं स्यात्। अ
नभिधानान्न भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। इह केचित्प्रतीयन्ते केचित्प्रत्याय्यन्ते। हृस्वाः प्रतीयन्ते दीर्घाः प्रत्याय्यन्ते।
र्नी यावत्प्रत्याय्यमानेन स वर्णग्रहणं नेति तावदप्रत्यय इति किं पुनर्दीर्घः सवर्णग्रहणेन गृह्णीयात हृस्वस्य
लाघिवग्रहं ग्रहीष्यति। प्लुतं तर्हि गृह्णीयात। अनण्त्वान्न ग्रहीष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यदप्रत्यय इति प्रतिषे
धं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येषा परिभाषा भाष्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति ॥ ॥ ॥ ५

प्रत्याय्यमानस्यार्थः अंतर्भावितण्यर्थात् एतेः कर्मण्यच्। विधानात्। यस्तक्षिप्यादिति। ननु च हृस्वोच्चारणे ऽद्विमात्रिकस्याग्नि
कस्तस्य क्षितिदीर्घोच्चारणस्यभयार्थं स्यात्। एतत्तु तन्निरूपितं न्याये एव आत्रय [illegible] हारेण। भिन्नस्य तो अन्नेण त्वाक्षिति। अत्राहि स्तत्रे प्रत्या त्यम॰
ह्य संक्षिप्तेषा एवं ग्रहणं तेनाम्नाति। क्रियाविशेषात्तु अनिष्टादात्तग्रहणाकृष्णा स्तत्राभावा [illegible] अत्र सूत्रे कातादिभिरा कारादीनां ग्रह
णास्त्रेभवोः न्यदेशप्रदेशेषु अनेन सज्ञेणाकारादिभिरा कारादयो गृह्यमाणा अणादिकार्याणि लभन्ते। भाष्यमानेनेति। प्रतीयतेविधी
यत इति वैशेषिकस्यात्र प्रत्ययस्य ग्रहणमिति भावः।

इ२ तै

किमर्थं पुनरिति। आकृतिनिर्देशात्सिद्धमिति भाष्यः। अणः सवर्णस्येति उदित्ग्रहणस्य अविद्याविध्यमाणाद्देवदत्तकंड्वक्षिणि दीर्घकाला
दिभिन्नस्य ग्रहणं न प्राप्नोतीति भावः। प्रत्याहारग्रहणमिति। केवलीतिपत्रे [illegible] व्याप्रत्याप्यनुमिकारादीनां तेषां ग्रहणं न स्यात्तस्य अस्वरू
पेणोच्चार्यते अप्यस्येदोषस्येति चेदिति। तत्रैव वर्णग्राहकत्वं स्यात्। अनुपदेशादिति। अनुच्चारणादित्यर्थः। नाहि प्रत्याहारे दीर्घोच्चारितास्तथा प
तः आणादिवोद्भाविग्रहो लत्। अथवा अकोऽचीत्यादावनुच्चारिताकाराद्यो दीर्घाणां प्रत्यायकास्त्वसुरित्यर्थः। ननु चेति उच्चार्यमाणो एव प्र र्य

किमर्थं पुनरिदमुच्यते अणः सवर्णस्येति स्वरानुनासिक्यकालभेदात्। अणः सवर्णस्येत्युच्यते स्वरभेदादानुनासिक्यभेदात्कालभे
दाच्च अणः सवर्णान्न गृह्णीयात्। इष्यते च सवर्णग्रहणं स्यात् तदिति न चांतरेण यत्नं सिध्यतीत्येवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयो
जनमेतत्। किं तर्हीति। तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णग्रहणमनुपदेशात्। तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति।
अकः सवर्णे दीर्घ इति। किं कारणम्। अनुपदेशात्। यथाजातीयकानां संज्ञा कृता। तथाजातीयकानां संप्रत्यायिका स्यात्। हृ
स्वानां च संज्ञा क्रियते। हृस्वानामेव संप्रत्यायिका स्यात्। दीर्घाणां न स्यात्। ननु च हृस्वा अप्रतीयमानाः दीर्घान्संप्रत्याययिष्यन्ति।
हृस्वमप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणः शब्दः संप्रत्यायको भवति शब्दस्यावचनम्। हृस्वसंप्रत्ययादिति चेत्तन्न। किं कारणम्। उच्चार्य
माणः शब्दः संप्रत्यायको भवति न संप्रतीयमानः। तद्यथा कृतिस्त्रक्ते संपादमाण्याप्यते न अस्य अर्थो गम्यते॥ ॥ ॥

प्रत्यायकेर्मवितअपितिना। सन्निहितात्तु प्रत्यायकाः। तत्र सन्निधानं पृथाय्यो प्रयत्नस्यैवेत्यर्थः। उच्चार्यमाणेति। प्रतीयमानो हि प्रधानं अक्षु सत्
मन्यप्रत्याययत्तुभावेन तदेवा [illegible] शब्दस्यावचनमिति। प्रतीयमानेन शब्देन अन्यस्याप्रत्यायनमित्यर्थः। कृतिस्तत्र इति। यद्यपि प्र
करणवशात्तद्विशिष्टसंनिवेशापेक्षकशब्दमक्रकप्रत्याप्यते तथापि स्वार्थं न प्रत्याययतीत्यर्थः ॥ ॥ ॥

भा॰ कै॰ प्र॰ च॰

णि

एवं तर्हीति। अइउणिति प्रत्याहारा एवाकारादिभिरेकारादीनां ग्रहणाद्वा मव्यादिभिः संज्ञाभिर्ग्रहणं भविष्यतीत्यर्थः। उपदेश इति प्रत्याय्यत्वाभिप्रा
यः कथ्यत इति आख्यायते। अवर्ण कालत्वादिति निष्पन्नं वर्णोपदेशत्वात्स्वरूपग्रहणे बहिस्पृष्टोऽसवर्णानां ग्रहणं भवति तत्र गुणान्तिरस्त्वात्त
ऋ त्यनिष्पन्नत्वादितिभावः। सर्वत्रेति। आर्थक्रमे णापदिश्यत्वेऽप्येषोऽवेत्यर्थः। वर्णानामनुपत्तावितिः [redacted] अइउणित्यत्र इयमेव वर्णानामका
रादीनामुपदेशप्रतीतिर्ज्ञाप्ति। तस्मादिति। प्रत्याहार एवं दीर्घप्लुतानामविवक्षितावित्यर्थः। तत्रानुवृत्तीति। व्यक्तिपक्षेऽसत्यपि त्वारम्भे वांतर

एवं तर्हि वर्णपाठस्योपदेशः क्रियते वर्णानामुपदेश इति चेद्वरकालत्वात्परिभाषाया अनुपदेशः वर्णानां क्रमेणोपदेश इति
चेद्वरकालत्वात्परिभाषाया अनुपदेशः किं वरकाल आतां क्रियते इत्यतो वरकालानेत्याह सर्वथा वरकालः स्वर्णानामुपदे
शस्तावत् उपदेशोत्तरकाला इत्संज्ञा इत्संज्ञोत्तरकालः आदिरन्त्येन सहेता इति प्रत्याहारः प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा सवर्ण
संज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति तेनोपदेशोत्तरकाला अनुदित्काला अवरकाला सती वर्णानामुपदेशे निमि
न त्तायाप्रकल्पयिष्यतस्येतत्तस्मादुपदेशः तस्मादुपदेशः कर्तव्यः तत्रानुवृत्तिनिर्देशः सवर्णग्रहणमन्तरेण नानुवृत्तिनि
र्देशे सवर्णानां ग्रहणमनर्थकमनुवृत्तिनिर्देशे केतर्हि पौषस्य समाप्त्यपदिश्यते। एवं तर्हि वर्णत्वाद
नुवृत्तोऽनपदेशाच्च प्रत्याहारेन उच्यते चेदम् सवर्णान्ग्रहीतीति कथं वा व्रतिष्यति। न चात्र तज्ञाप्तिने दर्शवचनाद्
यः आप्ति प्यन्यदेतस्य बहुत्वे प्रयोजनम् किं प्रयत्ने प्रत्याहाराणामादितो वर्णास्ते सवर्णानां ग्रहणं प्रयास्यात ॥ ॥ ॥

नप्राप्नोति। अस्य वीप्सेति चार्थकारणं

यत्रेति।

भेदसंभवाद्ग्रहणान्निष्पत्तिरित्यर्थः। वचनादिति। ग्रहणस्य दृश्यत्राग्रहणं प्रत्यर्थोऽवन्तरीभवयत्र नास्ति अकोचीत्यादौ। अत्रा एम॰
नुवर्धनस्वित्रे न प्रत्याहारस्य एव निर्दिश्यस्यास्तु चारणे वाप्ति तत्राकार उच्चारितः आदिरन्त्येन सहेतेति मध्यपतितानां स्वरूपस्य चग्राह
कोऽस्माच्च वचनात्सवर्णानामपीत्यर्थः एवं च क्रियते सप्रवित्त आरम्भे नास्ति रक्षणसिद्धिः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नो२

आकृतिपक्षे सूत्रं नकर्तव्यमित्याह सवर्ण इति। प्रत्याहारे नुवृत्तिनिर्देशे च सर्वत्र सामान्यरूपस्यैतस्यान्तरीयकं तस्य तस्य चारणं अतं च ह
स्वदीर्घप्लुतेषु विद्यते यथा गोत्वं कृशे गोपिंडे स्थूले च इति भावः नन्वेवात्मिति। श्रुतिभेदाद्भेदमस्यमानस्य प्रश्नः अनन्यत्वाच्चेति मस्य
विद्युतिभेदे एकाकृतियोगोऽस्त्येव। यथा कृशे स्थूले च गोपिण्डे गोत्वयोग इत्याह। अभेदस्यापि प्रत्यभिज्ञाना सङ्गावदित्यर्थः यस्ति
ति। अत्राधियदा प्राणिनं हंतव्यरतिमासोत्वेनाश्रयणं तदा अभेदस्य। यावान् स्वरूपाश्रयेणतु भेद इति भावः अत एव आविभक्ता विस्तत्र

एवं तर्हि सवर्णग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्। सवर्णग्रहणमपरिभाष्यं कुतः आकृतिग्रहणात्। अवर्णाकृतिरु
पदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति। तथेवर्णाकृतिः तथोवर्णाकृतिः। ननु च आकृतिरकारस्य अन्या आकारस्य च। अनन्य × अन्या २
त्वाच्च। अनन्याकृतिरकारस्य [redacted] आकारस्य च। अनेकान्तोऽन्यत्वकरः योऽप्यनेकान्ते भेदः नासावन्यत्वं करोति। तद्यथा
नयो गोश्च गोश्च भेदः सोऽन्यत्वं करोति। यस्तु खलु गोश्चाश्वस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति। अपर आह। सवर्णग्रहणमपरि
भाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वाच्च। सवर्णग्रहणमपरिभाष्यम् आकृतिग्रहणादनन्यत्वं भविष्यति। अनन्याकृतिरकार
स्य आकारस्य च। अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः योऽप्यनेकान्ते भेदः नासावन्यत्वं करोति। तद्यथा। नयो गोश्च गोश्च भेदः सो
न्यत्वं करोति। यस्तु खलु गोश्चाश्वस्य च भेदः सः अन्यत्वं करोति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तपस्ताधिवच्या दीर्घव्यक्तिसमवेतं तामाख्यंगस्य ते। यथापूर्वं वयाब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति विशिष्टव्यक्तिस्थं ब्राह्मण्यमाश्रीयते। अ
पर आहेति। व्यक्तिरेव शब्दार्थः जातिस्तु शब्दार्थोपि अभेदप्रत्ययहेतुरस्तीति सर्वव्यक्तीनामभेदेनाश्रयणात् एकस्मात्तो निर्देशे
पि ग्रहणं सर्वव्यक्तीनां सिध्यतीति भावः अत्र पक्षे आकृतिग्रहणमाकृतेरेकाकारप्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रपञ्चितमुच्यते ॥ ॥

णि२

भा॰कै॰प्र॰व॰२ तद्दीर्घेति। यथाकृतिग्रहणाद्रणस्तु कार्यं सेत्स्यति तथा दीर्घप्लुतयोरपि आकृतिग्रहणादेव सेत्स्यति। व्यक्तिपक्षे तु एकैकवर्णव्यक्तिभेदेन व्यपदेशमाश्रा
दयेत। पूर्वोपात्तैस्त्वन्यासामिति लोपो न स्यात। अवृद्धैस्तु राधैश्चतुःस्यात। आतु भस्य यावयवयोस्तकारयोर्भेदएवेति चेत्तत्राह। अनेको तइति।। ण २
द्रुते। तेहूत्लग्रहणे येवेदमुत्पन्नमेतेन्नास्ति असत्सवर्णानग्रहणेति। असतस्तुव्यक्तिनिर्देशोपि ग्रहणकशास्त्रेणास्मादेवग्रहणमिति न्त
स्य ग्रहणं। इतिपृथक्कमिति। न्दीर्घादिग्रमाणाल्लग्राणापि ह्रस्विन्नेदीर्घस्यादिति स्वद्वाभिरित्यत्र प्रसंस्योतेतिभावः। क्रियतेइति। अ
वश्यकर्तव्यतांदर्शयति। व्यक्तिपक्षे। एतसवर्णान्गृह्णातीति प्रसंगः तत्र प्रत्याख्यानेतु आकृतिग्रहणात। उदित्ग्रहणं कर्तव्यमेवेत्यर्थः × नहिव ५

तद्ग्रहणमहणेषु। एवंचऋ्कारल्कारग्रहणेषु सिद्धं भवति। ऋलृ। अवाख्मः अवाप्नम अवाप्त। ये त्रेतत्रापि अणास्तवे
र्णान्गृह्णातीति। अनेकान्तोह्यनन्यत्वकारस्तु कार्थम। द्रुतविलंबितयोश्च अनुपदेशान्मन्यामहे आकृतिग्रहणात्सि
द्धमिति। यदयं कस्यांचिद्वृत्तौ वर्णानुपदिश्य सर्वत्र प्रकृतीभवति। अस्ति प्रयोजनमेतत। किं तर्हि। इति एवं त्वंतुनोप
पद्यते। द्रुते तु एवं तन्नोपपद्यते। तस्मात्तत्रतपर निर्देशात सिद्धम। तस्मात्तत्र तपर निर्देशः कर्तव्यः न कर्तव्यः। क्रिय
तएतत्न्यासे एव अतो भिस एस्सिति। अणुदित्सव ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

णामेकाकृतिर्योगोक्ति स्थिते तु सत्रे कुतोहोश्रुरित्यादेशाभ्यमाल्पोद्विस्सामर्थ्यात प्रसंगपदनिनिषेधोत्यावतरतीति अतास्वेवनिषेधः। प्रत्या एप॰
ख्यानपक्षे भाष्यमाने पुयथा कृतं रूपं मुत्पद्यतेइति आकृतिग्रहणेपि भिन्नकालानांग्रहणं नभवति यथा यमुना पक्षे तयमुमालमेतेसुत्पाद्वि
वाक्य स्वात्संख्या वैवस्वते उदात्तादयस्तु भेदकाः प्रत्युक्तम। अनुवादे तु नातिप्रसंगकत्वादेकव्यक्त्युच्चारणेपि सकलव्यक्तिग्रहणं। यथायाग्रहणं
विंशतिसर्वेषां ग्रहणं प्राप्नोति प्रत्याहाराद्यादिभ्यो नासो नातातांसंमातंनम ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तपरस्तत्कालस्य। न्यायेतासंबद्धमर्थः। न्याय्यशब्दस्य तु प्रयोगः प्रसिद्धत्वात्कृतम। कदाचित्तु प्रसिद्धार्थस्यापि प्रयोगोदृश्यते न्यायेनानुक्र
मितिभाष्यार्थे अतम्र तस्य प्रयोगाभावो नहि भवति। नीयतिप्राणानिति। तदित्यनेनेति। स्वकालस्येति कालसामानाधिकरण्येनतद्धृस्वो
पादानात्तदित्ययं च व्यवर्तते इति परामृश्यत इत्यर्थः। तपरस्तत्कालस्य इत्यस्य अर्थस्य तदनेनपरामर्शात। वर्णस्येति। वर्णस्येति। वर्णो वा सिनेत्त
द्दस्येत्यर्थः। कालेनेति। कालवाचिनेत्यर्थः। कालोहि प्रसिद्धपरिमाणा क्रिया प्रसिद्धपरिमाणस्य क्रियान्तरस्य परिच्छेदिका। यथा दिवसम
धीतइति। दिवसशब्देनोदयादिरस्तमयान्त आदित्यगतिप्रबंध उच्यते। स चाध्ययनस्य परिच्छेदकत्वात्कालः। वर्णस्तु क्रियात्मकोनभवति। तस्य

तपरस्तत्कालस्य। अस्तूर्कोयं निर्देशः तदित्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते। तदित्ययं चवर्णः। तत्रायमर्थः वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्य
म। कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः तत्कालकालस्य। किमिदं तत्कालकालस्येति। तस्य कालस्तत्कालः तत्कालः कालोयस्य सोयं तत्कालका
लः तत्कालकालस्येति। सतर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः न कर्तव्यः। उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः। उष्ट्रमुखं + इते + मिवमुखं यस्य सो
यमुष्ट्रमुखः। खरमुखः। अथवा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। कालसहचरितो [redacted] वर्णोपि काल एव। किं पुनरिदं नियमार्थमा
होस्वित्प्रापकं। कथं च नियमार्थं स्यात। कथं वा प्रापकं। यद्यणां ग्रहणमनुवर्तते। ततो नियमार्थं। अथ निवृत्तं ततः प्रापकं
कश्चात्र विशेषः ॥ ॥

कालइति। येवैकस्य वर्णस्य परिच्छेदिका क्रिया नि मेषाभिरेव स्पष्टस्य स तत्कालः कालः उष्ट्रमुख इति। गम्यमानस्यार्थस्य ससाहितीय मुखश
ब्दप्रयोगः उष्ट्रमुखमस्योष्ट्रमुखः न च प्राणिप्राण्यं तस्य मुखमिति सामर्थ्यात्सादृश्यप्रतीतिः। समग्रेणचोष्ट्रेणमुखस्य सादृश्याभावात् उष्ट्र
शो वयवे वर्तते मुखसादृश्यं प्रसिद्धमिति सामर्थ्यात् उष्ट्रमुखस्येव मुखमस्येत्यर्थो गम्यते। एवं हापि वर्णः कालो न भवतीति सामर्थ्याद्वर्ण
मात्रिकयात्रिकया वर्णस्य परिच्छेदिकेति वर्णएव परिच्छेदक उच्यते। अथवेति। वर्णसहचरिता या क्रिया यां तद्धर्मेवर्तते
सकालो ध्येति तत्क्रियापरिच्छेदिका। सेत्यर्थः। यथा प्रमादिद्व्यंद्व्यांतस्य परिच्छिन्नं सुवर्णादीनां परिच्छेदकं तद्वत्क्रियापीत्यर्थः ॥

५०

आ॰के॰प्रच॰। दीर्घग्रहणाग्नतो भेदकाइदात्तादयश्रतिभावः। तत्र हद्विशेरैलितिवरणमाकारणां हद्विसंतेप्यते। एकस्यैव तुरार्थस्यस्यात्। तपरकरणं लेजर्थमेव स्यात्। ह्रस्वग्रहणरति। अतोभिसरेसित्यकारस्य हरणपूर्वं सूत्रे रणादीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं प्राप्नोति। इदंहि सूत्रमनणग्रहणेन। रेतार्थम्। विप्रतिषे धादिति। विरोधोत्र विधते। यदि पूर्वं सूत्रे णाकारः सवर्णानां ग्राहकः तदाः ध्यारणानां ग्रहणप्रसंगोने न तु षस्मंतत्र परत्वात्तेनैव तपरो। णासव र्णानातक्कालानां स्वरूपस्य ग्राहकः। नन्वत्र रितितकारोच्चारणसामर्थ्यादनेनेव ग्रहणं भविष्यति किं विप्रतिषेधाश्रयणेनेतदस्ति। मुख

तपरस्तत्कालस्येतिनियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणेस्वरभिन्नाग्रहणम्। तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणेस्वरभिन्नानां ग्र
* तुनासिकार हणं न प्राप्नोति। केषामुदात्तानुदात्तस्वरितानां। अस्तु तर्हि प्रापकं। प्रापकमिति चेत् ह्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतप्रतिषेधः। प्रापकमि
तिचेत् ह्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतयोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्यः। विप्रतिषेधात्सिद्धं। अणः सवर्णान् गृह्णातीति एतदस्तु। तपरस्तत्काल
स्येत्यत परस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। अणः सवर्णान् गृह्णाति। त्यस्यावकाशः। ह्रस्वाः अतपराः अणः। तपरस्त
त्कालस्येत्यस्यावकाशः दीर्घाः तपराः ह्रस्वेषु तपरेषूभयं प्राप्नोति। तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। यद्येवं द्रुतायांत
* दकार पंरणोमध्यमविलंबितयोरुपसंख्यानं कालभेदात्। द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलंबितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। तद्याम
ध्यमायां द्रुतविलंबितयोः। तथा विलंबितायां द्रुतमध्यमयोः। किं पुनः कारणं न सिध्यति। कालभेदात्। ये हि द्रुतायां वर्णास्त्रिभागाधि
कास्ते मध्यमायां। ये च मध्यमायां वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलंबितायाम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सुखार्थस्येव तकारस्य स्पर्शेनाहृतद्रुतो रीतिः यथा। यद्येवमिति। यद्यं योगान्तकाल्यान्प्रतिपादयन्निभिन्नकालान्निवर्तयतीत्यर्थः। त्रिभागाधिका इम
इति। द्रुतं श्लोकमुच्चारयति नक्करीरिकायस्या नव पानीयपलानि स्रवंति। तस्या एव मध्यमायां द्वादशपलानि स्रवंति। नवानां
त्रिभागास्त्रीणि पलानि तदधिकानि द्वादश संपद्यंते। विलंबितायां षोडशपलानि स्रवंति ॥ ॥

वं

सिद्धं त्विति। सर्वासु वृत्तिषु वर्णानामुपचयापचयौ यद्यपि भवतस्तथापि वृत्तिभेदात्तिमेदेपि न मात्राभेद इत्यर्थः। विभमति। वर्णा प्रयत्नस्त्याः
तद्वृत्तिभेदाद्भिन्नकालास्य। अध्वानुव्यवस्थित एव गन्तृक्रियाजन्या स्फुटं होति। व्यक्तिस्फोटो व्यविस्थितपक्षे नित्यः। एतेन चैष नोच्चारितेन
तेनेत्यत्र यस्य रणस्य द्वितो विशिष्टमिति न तत एव वो ह्यम। शब्दगुणः उपरं स्फोटव्यंजकत्वेनेत्यर्थः। तद्यथा। घटः पुनः पुनर्दृश्यमानोपि न भेदमव
लंबते। तथा विलंबितायां दृष्टो अकार एव पुनः पुनरुपलभ्यत इति वृत्तिभेदे विवर्णस्य भेदो न गृह्यत इति सर्वं वृत्तिषु तत्कालत्वं। ह्रस्वदीर्घप्लु

सिद्धं तु अवस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यंते सिद्ध्येतत। कथं अवस्थिता वर्णाः द्रुतमध्यमविलंबितासु। किंकृत
स्तर्हि वृत्तिविशेषः। वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यंते वक्ता कश्चिदाशुभिधायी भवति। आशु वर्णानभिधत्ते। कश्चिच्चिरेण कश्चि
च्चिरतरेण। तद्यथा। तमेवमध्वानं कश्चिच्चिरेण गच्छति। कश्चिदाशु गच्छति। कश्चिच्चिरतरेण गच्छति। रथिक आशु गच्छति। आश्विकश्चि
रेण। पदातिश्चिरतरेण। विषम उपन्यासः। अधिकरणमत्र अध्वा व्रजतिक्रियावचन तत्रायुक्तम्। यदधिकरणस्य वृद्धिह्रासौ स्यातां। एवं त
र्हि स्फोटः शब्दः ध्वनिः शब्दगुणः। कथं भेर्याघातवत्। तद्यथा। भेर्याघातो भेरीमाहत्य कश्चिद्विंशतिपदानि गच्छति। कश्चित्त्रिंशत्।
कश्चिच्चत्वारिंशत्। स्फोटस्तावानेव भवति। ध्वनिकृता वृद्धिः। ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते। अल्पो महांश्च के
षांचित् उभयं तत्स्वभावतः। [redacted] ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तास्तु स्वत एवाभिन्ना अभिन्नैर्ध्वनिभिर्व्यज्यंते इति तेषां कालभेदः। भेर्याघातवदिति। भेरीमाहत्येति भेर्याघातस्य उपलक्षणमात्रे दृष्टांतः। यथा प्रयत्नविशे
षाद्व्यंजनो भेरीशब्दः कश्चिदल्पकालमुपलभ्यते। कश्चिच्चिरकालं। कश्चिच्चिरतरकालं। एवं वृत्तिषूपलब्धीनां कालभेदो विषयस्य त्वभेद एव। स्फोट
स्तावानेवेति। शब्दोतिकोल्पमुपलभ्यते। यस्यासः ध्वनिः स्फोटश्चेति। व्यंजको व्यंग्यश्चेत्यर्थः। शब्दो नो व्यंग्यानां संबंधी व्यंजकत्वेन यो ध्वनिः
स एव महांस्तथाल्पश्चलक्ष्यते व्यंग्यस्याभिन्नकालत्वेत्यर्थः। उभयमिति। व्यंग्यो व्यंजकश्च प्रमाणेन स्वभावतः स्वरूपेणास्ति हीत्यर्थः। केषांचि
दिति। व्यक्तानामुभयं गृह्यते। अव्यक्तानां तु ध्वनिरेव। [redacted]।

आ॰ कैयट॰ १

आदिरंत्येन॥ अ संप्रत्ययशति। अप्रतिपत्तिरित्यर्थः। संबंधिशब्दैर्वेति। संलग्ने शास्त्रिकः संज्ञीत्यर्थः। आद्यंतौ च मध्यायेन्ता वितिमध्यमानोमेवसंज्ञित्वं। स्वरूपं मिति अनुवर्तनात् स्वरूपस्य च। सह ग्रहणं बाधते। सम्प्रदिति संज्ञेति इको यणाचीति समुदायादेव विभक्ते रुत्पत्तिर्नोदिश्यात। स्वं रूपं त्वादेरेव गृह्यते नांत्यस्य। नन्याधान्यादिति स्यात्रेति केवल एवयकारः आदेशः प्रवर्तते तेन तु णाकारस्य हितः। येन विधि॥ रहक स्मादिति। शब्द

आदिरंत्येन सहेता॥ आदिरंत्येन सहेतेत्य संप्रत्ययः संज्ञिनो निर्देशात्। आदिरंत्येन सहेति असंप्रत्ययः किंकारणं संज्ञिनः अनिर्देशात। न हि संज्ञिनो निर्दिश्यंते। सिद्धं त्वादिरिता सहतन्मध्यस्येति वचनात्। सिद्धमेतत्। कथं आदिरंत्येनेतात्सह ग्रहणमाणः स्वस्य च रूपस्य ग्राहकः तन्मध्यानां चेति वक्तव्यम्। संबंधिशब्दैर्वा तुल्यं। संबंधिशब्दैर्वा तुल्यमेतत्। कथं तद्यथा। संबंधिशब्दाः मातरि वर्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन् पितरीति संबंधाच्च गम्यते यायस्य माता यः यस्य पितेति एवमिहापि आदिः अंत्यमिति संबंधिशब्दावेतौ तत्र संबंधादेतद्गंतव्यं यं प्रति य आदिः अंत्यमिति च भवति तस्य ग्रहणं भवति स्वं च रूपस्येति॥ येनविधिस्तदंतस्य॥ रहकस्मान्न भवति इको यणाचि। दध्यत्र मध्वत्र अस्तु अजंत्यस्य विधयो भवंतीत्यत्यस्य भवति नैवं शक्यं येऽत्रे काल आदेशाः ते षु दोषः स्यात् एचोयवायाव इति नैष दोषः यथैव प्रकृतितस्तदंतविधिर्भवति एवमादेशतोपि भविष्यति। तत्र एतांतस्य आयाद्यंता आदेशा भवंति वक्ष्यति। यदि चैव क्वचिद्देहव्यं न तत्र दोषः स्यात् ब्रह्मोदनः॥ ॥ ॥

ब्रह्मेंद्रः १

नुशासनप्रस्तावात्शब्दस्वरूपमिकाविशेष्यत्वमिति अस्तितरंतस्य संज्ञायेऽनेकालशति। ततश्चवपनलपनादिषु अपनमिति प्राप्नोति। प्रकरणाद्भेदशास्त्रसाहितविवार्थविशेषावगतिः स्यात्। निर्दिश्यमानस्यादेशास्त्येतदनाश्रितं परिहारांतरं विवक्षया। यदि चैवेति। आहुराग्रत्वादेः अमहि अदित्यकारांतो गृह्यते। अजीतिवाजादिस्तेन षड्ड्रस्यादेः अवर्णांतस्य संघदायस्य अन्तादेशगुणप्रसंगाद्रूपम संज्ञा॥ बक्ष्यनिर्देशाच्च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीत्यपि नास्ति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ एम॰

× वे२

× स्य

महंतं

× हन्म२

अतिमहतीति। मतिक्रांतेति प्रादिसमासः। तत्र यथि गोरादिषु पठ्यत्वं महतशति वक्ष्यते। तथा पित्रनुपसर्जनादिति अधिकारात्तत्र ङीप् न भवति। तेषु गौरादिस्वरणोऽपप्राप्ष्यते। अन्ये तु गौरादिषु अनयोः प्रमह्याठयाहुः। तथा चउक्तं। नयाद्युदात्तत्वे वृहतीं परंच्यानमितीश्वि हि सतिउदात्तस्य सिद्धत्वात् किं त्वथाउदात्तविधानेन। अन्तः इति। तदंतविधावसति सिद्धरूपानुग्राहीस्यात्। सर्वकं इति। अकचिकृते शीभावो न स्यात्। उच्चकैरिति। तथैवाकचि कृते स्वरः न स्यात्। उच्चकैः धी या न स्यात् प्रत्यानां प्रति षेधः इति पात्वद्रावप्रतिषेधो न स्यात्। उच्चकैः मुखमिति नाभ्यय दिक् शब्देतिसुखरेति षेधो न स्यात्। विनशति॥ धातोरंत इत्यभावो भवति। उदात्तत्वं न स्यात्। प्रत्ययस्वरेणानुत्तिष्ठतीत्यभिप्रेति द्योतिधातोर्विधीयमाने हृस्वं न स्यादिति वक्तव्यम्। अन्ये त्वाहुः भिन्नत्वात्र अग्रामानुदात्तत्वेन प्रत्ययस्वरस्य बाधितत्वात् सति शिष्ट

दृ१ उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोः। उगितश्च। भवती अतिमवती महती अतिमहती। वर्णग्रहणं। अतस्त्र। शासि। शास्ति। अस्ति चेदानीं कश्चिद्केवलो कारः आतिपदिकं यदर्थो विधिः स्यात्। अस्तीत्याह। अततेर्डः अः। तस्यापत्यं अ तस्त्र इः अकच्छ्रम्वतः सर्वनामव्यथातु विधानुपसंख्यानं। अकर्तव्यम्। अकच्वत् सर्वके। स्वके। अव्ययविधौ उच्चकै नीचकैः। शब्दतः भिनति छिनत्ति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। एतत्स्वाद्यर्थे ग्रहणं भावविति तदंतस्यचापि चेदं तदंतविधिरन्तं सिद्धं तु तदंतं वचनात्। इहैतत् कथं तदंतो स्वयचनात्तु तदंतांतस्येति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं तदंतांतस्येति। तस्य अंत [illegible] स्तरतं अतो यस्य तदुक्तं तदंतांतस्येति। सति हि तथा निर्देशः कृतं व्यनकर्त व्य अत्र परलोपोत्रदृश्यते तद्यथा। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः एवमिहापि तदंतः अंतो यस्य तदंतः तदंतस्येति

सांख्यातिसिंदंसति सर्वशब्दस्य वा अकारांतोऽनेकशब्दाः एवमन्यत्रापि प्रोज्यं। तत्र सर्वनामातीत्यन्यथा संज्ञा शिष्टः संज्ञी सर्वादिभिर्विशेष्यते अन्ययनैः शास्त्रिः स्वरादिनिर्धारित संज्ञाभावात्। वाप्रकारान्वात्भिरिति भावः अत्र पदलोपः इति। वाचनिकोऽलोपः न तु समासं भ्यतित गम्यमानात् यामिनिमित्तो। त्वाहुः। अन्ये तु पूर्वं यंति। यथावयव दर्शनात्त्रैरित्यवयवविधिर्या बहिरंतित तथैव समस्तशब्दस्य योऽवयवो त्यन्तं नैव सर्व शब्द विषय बुध्युत्पादकः नववान्तः सर्वशब्दांतरन्यिरयदिश्यते। अथवावयवेसमुदायस्यारोपात्तदंतता भविष्यतीति गौणोऽपि नैव शास्त्रे व्यवहारो दृश्यते।

छन्नपार्श्वः अत्र लदंशात्तिनशीतोक्वादिद्रुस्वादिषु॥

× रु२

× तदंतः२

५३

भा॰के॰प्रच १॰ तदेकदेशविज्ञानादिति। मध्यपातिनोः कस्मादयम् तदेकदेशः इति सत्त्वबुद्धिं न विघ्नंति। अत्र परिमाणानामिति। परिछिन्नपरिमाणानामित्यर्थः यावद्
नि॰ अन्यमधिकं चेत्यर्थः इत्याह्वापीति। सर्वो घुधादीनां संज्ञाः क्रियमाणाः कथं सर्वकालीनां भवंति। नित्या हि शब्दाः अविकारीपननरहितास्तिस्तव
शब्दः सर्वकः शब्द इति न वक्तुं शक्यते इत्यर्थः। एवं तर्हीति। यद्यपि नित्याः शब्दाः तथापि प्रक्रियायामकस्मादभ्यो विधीयमाना [illegible]

तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धं। तदेकदेशविज्ञानाद्वा पुनः सिद्धमेतत्। तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते। तद्यथा। गंगायमुनादेवदत्तेति। अ
नेकान्नदी गंगां यमुनां च प्रविष्टा गंगायमुनाग्रहणेन गृह्यते तद्यादेवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते। विषमउपन्यासः। इहके
× रू २ चिन्महान्तः परिमाणानामर्थानां वाचका भवंति। य एते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाः [redacted] श्च पंच सप्तेति। एके नाप्यपायेन भवंति। द्रो
णः खारी आढकमिति। तेनैवाधिके भवंति। न न्यूने। केचिद्यावदेवैतद्भवति तावदेवाहुः। ये एते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च तैलं घृतमिति। खा ×त ४
र्यामपि भवंति। द्रोणेपि। शुक्लो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेपि द्रव्ये। इमा चाप्यर्थसंज्ञा अक्तपरिमाणानामर्था
नां क्रियंते। ताः केन अधिके स्युः। एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति। यदयं नेदमदसोरकोरिति सककार
योरिदमदसोः प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम् इदमदसोः कार्यं उच्यमानं कः प्रसंगः यत्सककारयोः स्यात्। पश्यति त्वाचार्यस्तदेक
देशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति। ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। सर्वनामाव्ययसंज्ञायां। सर्वेषु पुन ×प्रयोजनानिरू
सर्वविश्वेपुनः विश्वे। उच्चैः परमोच्चैः नीचैः परमनीचैरिति। उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणं प्रयोजनं। भयंकरः अभयंकरः। आढ्यंकरणः
स्वाढ्यंकरणः। ङीपविधावुगिद्ग्रहणं प्रयोजनं। भवती अतिभवती। अतिमहती ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
महती१

तदन्यथाः प्रयोजनमिति॥ अन्वर्थसंज्ञा सिप्रः संज्ञी सर्वादिभिर्विशेष्यते। अपूर्वो वा तदंतविधि रूपसंख्यायते। एवमुत्तरत्रविज्ञेयं। उपपदविधा एम॰
विति॥ भयाढ्यादिभिः कर्म विशेष्यते। तेन प्रियमद्रेणार्तौ तस्मात्कर्मणां तेमादयः इति तदंतविध्यभावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्योत्तरत्रेति सिद्धेबोः हलकादेशाद्धिकेन प्रत्ययेगुणोवल्लोपकमिति कार्यत्रयस्य प्रसंगः तत्र अपवादत्वाद्गुणबल्लोपो बाध्यते। गुणस्त्वंतरंगत्वाद्बाध्यते गुणो
हि अप्राप्ते वंधितौ विग्रहणं लघ्वी पुगधर्मार्थधात्वंतं चाश्रयति। इत्युक्का संतमागमनु नास्तिकादिकं च प्रत्ययमित्यन्त्यापेक्षत्वादंतरंगः तत्र कृते गु
णाद्यप्राप्नोति ग्रणादिमान्। तत्रवर्णमात्रापेक्षत्वाद्गुणादेशोंतरंगः प्रवर्तते। नात्र प्रयत्नाद्गुणादीगंवनीयश्चये नप्राप्नोति यत्रैकाश्रये अंतरंगोऽप्यपर
कारस्त्वतिग्रत्राश्रयेप नद्दृष्टो तत्रैवास्य प्रवृत्तिः। यदि चवृक्षोपशादीत्यनुनदंततद्राद्दिविधौ स्यात्तान्तयत्वारेशश्चांतरंगत्वाभावास्परत्वाद्गुणः स्यात्।
अंतरंगत्वस्याश्रयेति। असतितदंततदादिविधित्वेऽयो तरंगत्वस्येत्यर्थः। एवं वहिरंगलक्षणो गुण इति व्याख्येयं। अल्विधिरिति। अलोंत्यस्येत्यत्र

अपि च अंतरंगा वहिरंगे न प्रकल्पेयातां। तक्कोदोषः स्योनः स्योना। अंतरंगलक्षणस्य यणादेशस्य वहिरंगलक्षणो गुणो वाधकः प्रस
ज्येत। अकनशब्दमधिक्रियत्वात् न शब्दमधिक्रियत्वात् अल्विधिश्च न प्रकल्पेत। द्योः पंथाः स्वानीतः स्वानीत प्रकृते तदंतविधिरिति व
क्तव्यं लवृत्यमः पेरेति करणो स्नातरती था। अन्ये तु च अन्यस्य विधिर्भवति। तद्यथा। देवदत्तस्य समाशशरावेरो स्नेन च युक्त
प्रतिविध्यते। तथा संप्रामंद्र एव स्वरूपदार्थेभिः शमिहाप्य वाधातोर्यत्वं विधत्ते। [redacted] अकारेण प्राति पदि कस्य उज्जे विधत्ते। ॥ ॥

पितरंतविधिसद्भावारंत्यस्य स्यस्य समुदायस्य कार्येण भाव्यमिति घोः पंथा इत्यत्रालोन्त्यस्यादेशो न प्राप्नोतीत्यर्थः तत्र कदाचित्यधिज्ञियस्य अकारः
स्यात् कदाचित् उक्षन्त्यस्य। अनेकाल् शित्सर्वस्येत्येतत्तु सर्वस्यैवेति नियमार्थं स्यात्। प्रकृत इति प्रस्तुते। प्रस्तावश्चक्कचित्साक्षात्तद्विधिभागो निर्दिष्टा दत
न। यथा दूरे द्विवचनं प्रगृह्यमित्यत्र द्विवचनस्य क्वचिदधिकारात्। यथारेजित्यत्र धातोः क्वचिदाक्षेपात्। यथैको ग्रालित्यत्र स्नाधातोः करणे ए
षेति। विधिशब्दः कर्मसाधनः। येन करणेन कार्यं विधीयते स्य शब्दस्तदंतस्य मे तेति अर्थः। तेन विशेषणेन विशेष्यस्य तदंतविधिर्नत्यथा। इको यणचीत्या
दौ वा विशेष्यस्यासंनिधानात्तदंतविधेरभावात् हस्तस्य सायसहितिमिरिति। बहुप्रकृतिनाभावादेक वद्भावाभावः ॥ ॥ ॥

ग्र

१आ·कै·फ१ ग्रहणोपाधीनामिति। एतदेवार्थतस्तृतीयेन स्पष्टयति। ग्रहणानि तस्य तेषामुपाधयस्तेषां तेन तदंतस्य संज्ञिनः प्राप्नुवंति। संज्ञा हि संज्ञिप्रत्यायने विशेषणमभावमपचास्य कथयात्म
नो विशेषणसंबंधमनुभवेत। संज्ञानामिति। ओघ्यः पूर्वो म स्यात्स्वका सांसा हृतोः तस्य उत्वमित्येष स त्राश्यःस्यात। अत्र च सूत्रे अधिकृतत्वं यदत्र समेत्यस्य
अपि तं नयत्प्यते। अवधित्वादयाविलत्वयोरेकस्य विशेषणात्। सिद्धं स्तीति। [redacted] वृध्यादि संज्ञा गुणप्रधानभावानपेक्षा एव प्रदेशेषु संज्ञिनं प्रत्याप
नै४ यंति। यत्तु संज्ञा गुणप्रधानभावापेक्षत्वात्कार्यकाले। तत्र उश्च प्रत्ययादिति आदि युविशेषणसंबंधमनुभवविशेषणसंबंधमुकाराशि[redacted]भवतीति। नु४
येन विधिस्तदंतस्येति चेत्यग्रहणोपाधीनां तदंतोपाधिप्रसंगः। येन विधिस्तदंतस्येति चेत्तग्रहणोपाधीनां तदंतोपाधित्वप्रसंगः। यस्य हृणोप
धयस्तेपि तदंतोपाधयः स्युः। तत्र कोदोषः। उत्प्रत्ययात्संयोगपूर्वादिति। असंयोगपूर्वग्रहणमकारांतविशेषणं स्यात। तत्र कोदो
षः। असंयोगपूर्वग्रहणेन इहैव प्रसज्येत हस्वः स्यात। अत्र गुहेः। तद्गुहीति। इह न स्यात। आप्नुहि। शक्नुहीति। तथा उरोष्ठ्यपूर्वस्येति ओष्ठ्य
पूर्वग्रहणं ऋकारांतविशेषणं स्यात। तत्र कोदोषः। ओष्ठ्यपूर्वग्रहणेन इहैव प्रसज्येत। संस्कीर्णामिति। इह च न स्यात। निपूर्तो। विंदः
इति। सिद्धं तु विशेषणाविशेष्ययोर्यथेष्टत्वात। सिद्धमेतत। कथं। यथेष्ठं विशेषणविशेष्ययोर्योगो भवति। यावतायथेष्टं ग्रहणाव
तउतश्च प्रत्ययात्संयोगपूर्वादिति न असंयोगपूर्वग्रहणेनउकारांतं विशेष्यते किं तर्हि उकार एव विशेष्यते उकारो यो असंयोगपूर्व
स्तदंतात्प्रत्ययादिति। तथा उरोष्ठ्यपूर्वस्येति ओष्ठ्यपूर्वग्रहणेन ऋकारांतं विशेष्यते। किं तर्हि ऋकार एव विशेष्यते ऋकारो य ओष्ठ्य
पूर्वस्तदंतस्य धातोरिति। समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः। समासविधौ प्रत्ययविधौ च प्रतिषेधो वक्तव्यः। समासविधौ तावत। द्वितीया
श्रितादिभिः समस्यते। कष्टं श्रितः। नरकं श्रितः। कष्टं परमश्रितस्य न भवति। प्रत्ययविधौ नडादिभ्यः फक। नडस्यापत्यं नाडायनः। इह न भव ×भू२
ति। सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः। किं न विशेषणमित्याह। उगिदूर्णाग्रहणवर्जं। उगिद्ग्रहणं वर्णग्रहणं च वर्जयित्वा ॥ ॥
यथोक्तदोषाभावः समासेति। श्रितादिभिः संबंधस्य विशेषणोक्ता तिप्राप्त तदंतविधिः प्रतिषिध्यते प्रतिषेधद्वारेणाचैतत प्रदर्श्यते। श्रितादयः प्राधान्येना गम
× सु५२ अयितव्याः तद्विशेषणत्वेन संबध्यंते। कष्टपरमश्रितइति। श्रितांतमेतत। मुवर्तं न भवतीति सूच्यं तदाह तेन प्रसक्तेति एतत प्रत्ययलक्षणेन सु
बंतं भवति। श्रितांतं च श्रूयते। सौत्रनाडिरिति अस्त्यर्थाद्यादिकादिवाद्धुभयवर्द्धि। नडादीति प्रातिपदिके न विशेष्यतदंतितदंतविध्यभावः। ॥

३२

प्रतिषेधइति। विधीयत इति विधिः सामान्येन गृह्यत इति प्रतिषेधेपि तदंतविधिर्भवति स्वस्रादिभिः प्रातिपदिकस्य विशेषणात। द्विपरमविस्तेति। द्विगु
नाएं निधापितरस्य पदं वित्तादिभिर्विशेष्यत इति तदंतविधिः। रिति ग्रहणं चेति। परमद्वियास्य त्वा न भिधानात एपो न भवति। तस्य जेति। स्व
रूपं नित्यस्य असुतृश्विवार्तिककारोनेच्छति तथा चाद्यंतवदित्यत्र येन विधिस्तदंतत्वेइति प्रयोजनमवोचत। व्यपदेशवद्भावो। प्रातिपदि
केनेति अनुरोधी शब्दो न प्रातिपदिकं प्रत्ययांतत्वात नैष दोषः। अप्रातिपदिके नेस्यत्र [redacted] व्याप्ये प्रातिपदिकग्रह
प्रतिषेधे स्वस्रादिग्रहणं प्रयोजनम् स्वसा परमस्वसा। दुहिता परमदुहिता। अपरिमाणविस्ताचितकंबल्येभ्यो नतद्धितलुकि। द्विविस्ता द्विपरमविस्ता त्रिविस्ता त्रिपरमविस्तादि। तिग्रहणे च। प्रयोजनं। द्वितेस्य पदे
माणविस्ताचितकंबल्येभ्यो न तद्धितलुकि। द्विविस्ता द्विपरमविस्ता त्रिविस्ता त्रिपरमविस्तादि। तिग्रहणे च प्रयोजनं। द्वितेस्यपदे
×रिस्रिसारिस्र२ स्यः अस्तिते रपत्यं आस्तिरथेति। अदिति ग्रहणेन कतेष्यं भवति। रोगपा आरा रोणा अरायहणोश्च प्रयोजनं। आसक रोणः सैरिक रोणः
। तस्य च प्रतस्य चे तिद्व। कथं रोणः किं पुनः कारणं न सिध्यति। न तदंता न तदंतविभिन्नादिहं केवलात्र व्यपदेशिवद्भावेन। व्यपदेशि
वद्भावो प्रातिपदिकेन। किं पुनः कारणं व्यपदेशिवद्भावः प्रातिपदिकेन। इह सूत्रांता ठक भवति दर्शाशातदेभवतिदति। केवला दु
त्पत्तिर्मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनं सिद्धमत्र तदंतविधिनाके वलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन। सोयमेवं सिद्धे सति यदंतग्रहणं क
रोति तत ज्ञापयत्याचार्यः सूत्रांतादेक दृष्टांतादेवेति। नात्र तदंतादुत्पत्तिः प्राप्नोति। इदानीमेव सुकृतमृसमस प्रसङ्गः। यावधो प्रति
बेधइति। प्रातदेवापरिभाषाकर्तव्या नकर्तव्या आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति
परयंप्रवर्तिनिः सर्वाश्चेत्याह। नैतदस्ति ज्ञापकम अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं किं। सर्वातप्रत्ययादिनि वस्यामीति। यत्तर्हि
यो गवि भागं करोति। इतरथा ह्यप्यवक्ष्यत सर्वपूर्वाच्चिनिरित्येव ब्रूयात ॥ ॥ ॥ ॥
गोनिंगविशिष्टस्याग्रिग्रहणेनेति वचनात स्त्रीप्रत्ययान्तैरपि व्यपदेशिवद्भावो न भवति। न च लिंगविशिष्टस्य परिभाषारूपदिवयैवेते प्राति
पादिकसत्त्वेवस्मते। सपदादिति। एवं ग्रहणेत्यन्तेसपर्वादिनिरिति उच्यमाने सर्वस्मात्तत्पूर्वात प्राप्नोतीति कथं ज्ञापकमित्यर्थः ५ ॥

भा॰के॰रा॰ पद्युनुक्रान्तमिति। अप्रातिपदिकेनेति न निषेधः पत्रो तत्र ग्रहणं सूत्रे एवोपात्तं तत्र यथा दृष्टान्ता उदितिदृष्टान्त्राधिष्ठिमित्कृते ऽस्य न भवति। य
द्विधायिति। तद्विधिर्वोतत्वदन्तविधेर्भावास्यरमहम हलिक इति कृतेन भवति। अत्रोतोविरिति। कृत्स्या चिन्तशब्दाद्यो हृद्विमान्त्रस्य स्तो द्विधा नेत्रयव
वानां तन्त्रं नु विधिः शरदः पूर्वो भागः पूर्वशरत् तत्र भवमिति त्र तुल्लसरणे यात्रा तत्र द्विम दितिवचनात् प्रादृष एण्यत्र तदन्तविधिर्न भवति तेन त्र
हणे वभवति पूर्वं प्रावृषमिति। प्राहृष्टशब्दो वृक्षोपधो यत्र अथवा नामिति किं पूर्वस्य द्विपौर्वशरद्विकं इत्यत्र न भवति कालाद्गन्निसेवम वति। तत्रे		भवं २
हियष्टा कथं वे कालवाचिनो पूर्वं ते। हिमाद्विकमिति। द्वेष्वरी परिमाण [redacted] मस्येतितस्मात्सकृते प्राह्याद्विति दकृतभवति। संख्यायाः तदन्तविधौ सति
किंपुनः स्यमस्येव शेषः तस्यवेति तेन स्याह। यच्चानुक्तं तत्य च्चानुक्तं स्यतेस्यस्य सर्वस्य वशेषः तस्यचेति रस्मसीना हलेम्योद्युद्वियौ प्रयोजनमथ्याः
परमस्थः नीत्यं परमसीत्यं। हल्यापरम हल्यासुस वौर्यि स्विङ्द्वेष्योज नवदस्यप योजनमान्तु पांचालकः सुमाग्रको सर्वसर्वपांचालकः।		५२
सर्वभागध कः सर्व। अर्द्धअर्धपांचाल कः अर्धभागधकः अर्धा दिकुरु दा पूर्वं पांचालकः पूर्वभागधकः। क्तो द्विमद्वियाद वयवानां प्रयोजनमापू
वंशादं अपरशारदं। पूर्वनैरात्यंस्य परने अपं। हन्नविधौ संख्यायाः प्रयोजनं। द्विवाहिकं पंचवाहिकं। धर्मात्कजं प्रयोजनमाधंर्मवरतिधार्मि
कः अधर्मचारीत्यादि किंचित्। अथ यदिति तितनत्क य्येभवति। पदांगाधिकारे। तस्य च तदन्तस्य चा। पदांगाधिका [redacted] रेतस्य च तदन्तस्य च पदस्य चेति
×तंत्रि॰४	वक्तव्यं। पदाधिकारे किं प्रयोजनं प्रयोजनमिष्टकेषीकमालानां चितत्सभारिषु ह्रस्वः इष्टकचितं चीतं। पक्वे इष्टक चितं चीतं। इषीकतूलेन। मुंजेषीकतू		×चितं ४
लेन। मालभारी। उत्पल [redacted] मालभारिणी कन्या। अंगाधिकारे किं प्रयोजनं। प्रयोजनमंग
हृत्स्वसृनसराधि विधौ। महान्। परममहान्। महत्। अपः। आपः। स्वापः। इति स्वापञ्चिति। अपः। स्वसा। स्वसारौ। स्वसारः। परमस्वसा। परमस्व
सारौ। परमस्वसारः। न। प्रतः प्रत्यान परमनप्ता परमनप्तारौ परमनप्तारः ॥ ॥ ॥
सर्व्यातादपि प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्। तेनप्राप्त्यते इति। ते प्रत्यनुवर्तनानेतद्धन परिमाणादिति। प्रत्ययः प्रत्ययार्थसमर्थौ विभक्तिनिर्देशात्। कृतेच नु किंपुनस्तन्नि		सम॰
र्देशाधर्य्यः पुनः प्रत्ययः तद्विधानसामर्थ्यात् पुनर् भवति। अथ यदि पूर्वेति लुङ्भवति स्तो स्थाप्रा प्रत्यय इतः सो [redacted] ॥ लुगभावः। पदांगा
धिकारइति। परशब्देन उत्तर पदस्य तेनैकदेशलोपात अन्यदेन सामर्थ्यं दर्शयति पदमिष्टकादिभिर्विशेष्यते ॥ महत्स्विति। महदादिशब्दैः पञ्चविंशो
ष्यते ॥ स्वापइति ॥ नप्त्रनाद्विति सपार्शान्तस्यविधेयः अपो भीतिन
क्षि	त्वमपि स्वङ्गिरितिभवति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दि

क्षिपद्विति। पादः पदित्यत्र पाद्धदेतां विशेष्यते। पोस्यदेति। ननु पदाद्वेतदन्तविधि कृतः अपते तु परमपादिविधि नेति [redacted] पदोदः पादशब्देन पूर्वपदस्य
विशेषणात्तदन्तविधिः। अनेनैव न्याये नवपदभावेतितदन्तविधिप्रसंगः। पथा भूतः पूर्वसूत्रे पादशब्दो निर्दिश्यते तथा भूतस्यो त्तरसूत्रे नु वर्तनात्
त। एवं तर्हीति। एवं च परमपादेकपदी तिविग्रहस्यापदमपदकाषीतिभवति। पदातपरमः पदकाषी। तिविवहतदापरमपदकाषीतिभवति।
पास्यतेमिति। परेर्थे ताद्दिसर्व्यः पदर्थ पारतिस्विपाद: सत्त्वसुक्तः समासन्तविधानात नष्ट लनादिसत्र पत्तो याक्षतिग्रहणमितिवचनाद्ग्रा
सम॰१
पचुकादस्यापान्नहोस्यापद्वावः प्रयोजनं। गृहपरप्रपस्या अस्तिदानीं कस्विके त्तः पादद्दो यस्थ योविधि स्यात। नास्तीत्याह। एवं त
र्हि अंगाधिकारे प्रयोजनं। ततो तिकृत्वायदाभिकास्वरं प्रयोजनमुक्तं। हिमकाषिहति घुवयथा पदकाषि तीपकाविराः। एवं परमपदका
विलोपमपदकाषिणः। यस्ति र्हि पदाधिकारे पारस्यतदन्तविधिर्भवति। पाइस्य पदाज्याति गोपहतेषु। पद्येभवति पदेनोपहतं पादोपह
तं। एवमत्राप्रिस्यात। हिमपादेनोपहृतं हिमपादोपहतमिति। एवंतर्हि आ [redacted] धिकारस्य प्रयोजनं। नतुयोक्तं। नास्तिके
चलपादत्विहति। अपपति। पार [redacted] पतेप्रात्ययपातः परः पदे पतः। पुष्पात्स्वस्या पूर्ववत्। ग्नित्पूर्णयातिवपा। अस्यादि। अस्या र
×परमदृक्ता॰२	ग्रामस्यप्रस्या स्योपस्प्रस्या। अञ्जुहोनुम। अनडुहः परमानडुह्युपधिः। चितगोसविनत उदत्त्रिग्रहणं प्रयोजनम। गोः
सुगोः। पंथाः सुपंथा परमपंथा। पुमान्। परमपुमान्। गौः। सुगौः। सखा। परमसखा। परमसखायौ। परमसखायः। चत्वारः। परमचत्वारः	×समासान्तः
मेधा॰१		अनड्वाहः परमानड्वाहः अग्न्यागां परमअग्न्यागम ॥ ॥ ॥ ॥	१
तिनिवेधः। सप्तमिसप्तमं पारस्थियाच्च पामौसेरित्पपमपाठः। गोरतद्धितलुकीति कविधानातन्त्यामीति पादः परमौखाव्यावितित्र द्वाभिः। तत्परूपे
व१	तु स्वाभावे। अनडुत्कक्ले हप्रसंगात्। परमानडुहोनुमिति तु एवं वनादादिति पद्विकार उभयमोः कुलयोनविधौ तदन्तविधिनात्र मामो। प्रियतदन्तविधे
र्हेवात। अम्ले गां हृत। अमतो हनुपूर्वहेतो एवं वत्ति क्रियते तत्रैगामागमोतदन्तस्यस्यात। परमानडुहा हल्पत्वमने स्यादिति पुनः पाठः। केवलस्य के
विधावेनुमर्यः कर्तव्यः। अन्यथा मामोरेव तदन्तविधिः स्यात् तन्नुमिधौ ॥ ॥

प्रक्रि॰प्र॰१ ऋतिस्वरति शोभनस्वरत्यर्थे उपसर्गेनेनुतस्वस्थ हार्थोः तितदिति भवति वहुधा स्त्रिकेति नञ्पूर्वो णामपीति नवक्रमं भवति वर्णग्रहणांचेति। यदेव प्र
णाहूर्णाग्रहणावर्जो प्रक्ष्य त्रिकिमर्थम्च र्णग्रहणाप्युच्यते। प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधाद्वर्णग्रहणे प्रत्ययविधौ प्रतिषेधाशंका निवारणार्थं। प्रत्यय
ग्रहणाचापं चष्यादतिप्रसप्रत्ययग्रहणे समस्तात्स्थि ह्नितरतिसिद्धे तदन्तविधावपं चेत्स्या इति प्रतिषेधार्थं वद्गनं यत्र पंचमंतात्प्रत्ययः कार्यान्तरविधा
नाय पोस्यष्ट्र तेतत्र तदन्तविधिर्भवत्यच्यारद्वाभ्यामित्यत्र तत्र हि तदन्तविधौ रेफरवा भ्यां उत्तरो यो निष्ठातकारस्य तकारस्तस्य नकारस्यात्
वसंज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नो [redacted] पत्र हि संज्ञाविधानं तत्र अयं निषेधः इह तु निष्ठानुवादेन नत्वविधिः संज्ञाविधौ तर्हि
तदन्तविधिनिषेधस्य किं फलमुच्यते। यदि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं संज्ञास्यात् उदेश्येषु तत्तदन्तविधिस्यादिति प्रत्ययांतानामद्येनत्त
(जर्भस्त्रका)
र्जा२ त्पदादिविधिभवत्यारि स्त्रीग्रहणांच प्रयोजनमासःत्र अतिसभस्त्रका भस्त्रिका निर्भस्त्रिका वहुभस्त्रका वहुगस्त्रिका स्त्रीग्रहणांचप्रयोजन
नष्त्रियौ स्त्रियः राजस्त्रियौ राजस्त्रियः वर्णग्रहणांच सर्वत्र वेग्रहणांच सर्वत्र प्रयोजनं न भवति सर्वत्र अंगाधिकारे चान्यत्र च अन्यत्रो
दाहृतं अंगाधिकारे। अतो दीर्घो यञि। सुपि च स्तैच स्यात् आभ्यां घटाभ्यामित्यत्र न स्यात्। प्रत्ययग्रहणाचापं चम्याः प्रत्ययग्रहणांचापं
चम्याः प्रयोजनम् यञि जोष्य मवति धाम्यां यमाने वत्स्या मनः पर्मण्यामधान। परमवाल्प्याम न ना अपं सुम्या इति किमर्थम्। ट्टवतीणी
परिवदृश्री शर्णा। ॥

भ॰ सप॰ स्यात्सं ताविधावपि तदन्तविधेर्निषेधोस्तु स्यामित्यत्र वत्स्य अपं चम्यास्य स्नत्रायमर्थः अत्र पंचम्यंता त्प्रत्ययो विधीयते तेन तत्र तदन्तविधिर्नेति शैवं हि
भाख्यायमाने निश्रुत त्रयादि सत्र तत्र प्रत्यपादेवा निविधीयमाने तस्मे न्याय ततायं वृद्धि दीर्घस्यान्तानतु तदंतस्य वपा पायन्यायाउति। गाम्याय
णाइत्यादौ हृर्णागाग्यहास्य सुंता तपचिभातनत्तत्रय समाप्रशब्दात्यस्य तस्यय त्रंत त्रामाववातत साक्षकं किं विधीयमाने षाः समागमीप
णाइत्यनिष्टरूप प्रसंगः स्तस्माद् ततया यमुस्मादन्तर्थिपमामापीय्यातपुपस्य तं उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविध्यभावो न त्वग्रहणे
नतापि तःत त्रररा्याभिस्त्रत्र निमाया प्राधान्ये न आश्रयणात तदंतविध्यभावः स्यतासी ल्ट लुटो हि त्सजमातोरित्यधिकारात् च स्मादिति नि
षेधात् ल्ट लुटो वा प्राधान्येनाश्रयणात्तदंतविध्यभावः ॥ ॥

अल्लिवानर्थकेनेति अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति वर्णो निर्देशो वुता प्रीत्यतदन्तिकितं वर्ण्यहरणयान्म स्थाप रस्य आम पर्णानार्थवद्यारूपमाप्नी
यते तत्र वर्णग्रहणांच सर्वत्र संज्ञ वर्णग्रहणे ग्रहणाति ग्रहणां द्वर्णसमुदाय ग्रहणः नच्येकस्य ग्रहणं प्राप्तं समनेननियमेन निवर्त्यते अल्लिवेतिंचे
कलं स्त्राणरा त्वाद्विवस्थितनियमविधानस्य थ्याद्वाहग्रहणाद् इति नजीहा नविति दीर्घो भवति उत ग्रहणेषति उदस्थांसंभोरित्यने ×ते२
गर्भुत स्वास्यता निषुवीस रोधि कःप स्त्रीग्रहणमिति। तेनशस्याविति स्त्रियारनिइयङ् न भवति प्रत्ययग्रहणे किंदी। पाय सं करोतीति सं
पर्यु पेभ्यस्तिसुट्नभवति उत्तरस्य ग्रहणो स्त्रीग्रहणो वा सस्यविशेष्यत्वात्तस्मात्र तदन्तविधिः उरच्छेत्यत्र तो वृत्तिः अधिकाराद्वर्णात् ग्रहणं च

अल्लेवानर्थकेनना स्ये नानर्थकेनेति वक्तव्यम् किं प्रयोजनम् हन्ग्रहणेनाहन्ग्रहणां मा भूत् उद्ग्रहणेगर्भुत ग्रहणाम् स्त्री
ग्रहणेन स्त्रीग्रहणम् संग्रहणेनाय संकरोतीति मा भूत् किमर्थमिदमुच्यते न पदांगाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेत्येव
सिद्धम् नचेत्तततंना पितद्वत्तरपदम् ॥ ॥ ॥ ॥

नविशेषणत्वात्स्मात्तदन्तविधिः प्रतिषेध विज्ञानेन नभवति उदश्चतर्णोगविशेष्यत्वात्तोरित्यस्य नापि तदन्तत्वात् संग्रहणे पदस्य करणा तदन्तविधि
विध्यादिति निवार्यते पदेन समा दद्यो विशेष्येत इति तदन्तविधिया कः पाणमंकरोतीति क रोते र्भूषणार्थ इत्र्तात्संभवतीति सुट् स्यात् किमर्थमि
ति अल्लेवानर्थकेने त्येतत्राशिष्यते अस्य हि नियमस्यली हा मानितया दिप्रयोजनं तथ्या न्यथा सिध्यति अंगाधिकारे हन् ग्रहणांस्त्रीग्रहणांच्याक्ति
पड्पदांगादिति पदाधिकारे ग्रहणांवापदात्तस्य तस्य ग्रहणानुवर्तनाद् उदस्था स्तंभोरिति पूर्वस्य वर्णः पदाधिकारे विधीयते यदांगाधिकारे
इत्यत्र केवल पदाधिकारो विग्रहीष्यते। उत्तरपदाधिकारेपि। ततश्च मी हानांविसा दिप्रसंगोन भविष्यति। नहि स्त्री हानोस्य तत्र तत्र न्यत्र नापि
तदुत्तरपदमिति प्रसंगः ॥ ॥ ॥

भा·कै·प्र·व·१ तत्रवक्तव्यमितिपरंगाधिकारस्त्वेतदिसएवान्तेवालर्थकेनेतिवचनादर्थवत्तांतदन्तविधिस्तद्वावादितिभावः।तदन्तविधिरेवैतिग्राह्यकस्येकः
सूत्रेणैवतदन्तविधिः।सएवतुअन्तेवालर्थकेनेतिनिगम्यते।यस्मातिमहानिति॥परमस्थासावतिमहानितिसमासः।तत्रपरमादिमहच्छब्दो
नभवतिनापिमहच्छब्दोऽपरपदःअतिमहच्छब्दोऽपरपदत्वादितिसांतमहत्वइतिदीर्घोनस्यात्।अनेनैवमापेनोगिदचसाणिनुमागमोऽपिनस्या
ततदन्तविधिनातुभवतिसुस्रोतपति।अत्तामकालांसागमकाआदेशात्नाप्यमादेसअनर्थकस्यअर्थवतोऽस्यागमइतिमायाग्रेसर्थ

तत्रवक्तव्यंभवति।किंपुनस्तत्र्यन्तरंतविधिरेवस्यायंताइदमपिसिद्धंभवति।परमातिमहान्एतद्दैनेवततनापितदुक्तं।रपरं।अनि
नस्यअग्रहणस्यर्थवताचानर्थकेनचतदन्तविधिंप्रयोजयन्ति।अनन्तरोऽस्मर्थेयता।इत्याश्रयेनर्थकेनशस्तदंश्यर्थवता।वाग्मीत्य
नर्थकेन।[redacted]अस।सुपयात्स्यर्थवतासस्तोतास्मनर्थकेनप्रमनासुशर्मा।इत्यर्थवतासुप्रथिमाइत्यनर्थ
केन।यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे।यस्मिन्विधिस्तदादावितिवक्तव्यं।किंप्रयोजनम्।अचिश्नुधातुभ्रुवांय्वोरियङुवङौविदिर
हैवस्यात्।श्रियौ।भ्रुवौ।श्रियः।भ्रुवः।इहनस्यात्।वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्।वृद्धिग्रहणंकिमर्थम्।यस्याचामादिस्तद्वृद्धमितीय
त्युच्यमानेदाक्षाः।राक्षिताः।अत्रापिप्रसज्येत।वृद्धिग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम॰

वालेवास्यायस्मिन्विधिरितितदन्तविध्यपवादस्तदादिविधिः।अतएवविशेषणेनभवतिनान्येन।वृद्धिर्यस्याचामादि।वृद्धिग्रहणमिति।असतिवृद्धि ६२
ग्रहणेएकस्वरवर्णस्यवृद्धसंज्ञानभवतीतिचेत्।यस्याचामादिर्भिन्नजातीयोऽस्तितद्वृद्धमित्यन्यादिषेर्वर्जितस्यात्।दाक्षाइत्यत्रसातेर्वृद्धिग्रहणेनि
वृत्तिहेतोर्धर्मस्यानुपादानात्सदृशः।सुगमोपार्थीविज्ञायेत।इत्यस्यद्वयोरक्रियाशब्दोद्रष्टव्यः।नामधेयस्यतुपक्षेवस्यैववृद्धसंज्ञा।प्रत्येकवृद्ध
मित्यत्रयदानामधेयत्वादच्हालःप्रत्येकमादिर्यत्वंतदर्थप्रतिषेधःस्यात्॥ ॥ ॥

यस्येतिलपरोक्षावेति॥संज्ञिनइतिदोषः।अन्यथाहेतेनकिंप्रत्ययमस्येतातदितस्याउपादानेचवृद्धेरेववृद्धसंज्ञाप्रसंगः।गार्गीयाइत्यत्र
हिगार्ग्यशब्दस्यवृद्धत्वादिः।किंतर्हिहल्समासादीनांचेत्येतत्तुनामधेयार्थंस्यात्।सभासन्नयनइति॥सतिचेहादिग्रहणेआद्यन्तवत्सूत्रएकग्रहण
स्यसमासस्यैकपनशब्दःसमुदायग्रहणे।असतितिवहआदिशब्देऽरद्वतेरिवर्णेनतत्तामामावोभावएकग्रहणस्यप्रयोजनम्।अचामितितुबहुव
चनाविवक्षार्थंस्यात्॥नद्यचामितिः।सर्वस्यप्रातिपदिकस्याचांसमुदायस्यत्वात्।अचामित्यनेनकेवलानामच्यांसमुदायःसन्निवेश ५३

अथयस्यग्रहणंकिमर्थम्।यस्येतिअपदेशाय।अथास्यग्रहणंकिमर्थंवृद्धिर्यस्यादिस्तद्वृद्धमितीयत्युच्यमानेऽहेवस्यात्।औपग
वीयाः।ऐतिकायनीयाः।इहनस्यात्।गार्गीयाः।वात्सीयाइति।अग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति।अथादिग्रहणंकिमर्थं।वृ
द्धिर्यस्याचांतद्वृद्धमितीयत्युच्यमानेसभासन्नयनेभवःसाभासन्नयनःअत्रापिप्रसज्येत।आदिग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषो
भवति।वृद्धसंज्ञायामच्संनिवेशादनादित्वं।वृद्धसंज्ञायामच्संनिवेशादादिः।इत्येतन्नोपपद्यते।नह्यचांसंनिवेशोऽस्ति।ननुचएवंविज्ञा
यतेअन्तेवादिरितितोन्निवेशक्रमःकरहेवप्रसज्येत।औपगवीयाः।ऐतिकायनीयाःइहेनस्यात्।गार्गीयाः।वात्सीयाइति।एकांतादित्वंवि
ज्ञायते।एकान्तादित्वेचसर्वप्रसंगः।इहापिप्रसज्येत।सभासन्नयनेभवःसाभासन्नयनइति॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा॰१

तोऽसिद्धिरिपौर्वापर्येणाअवस्थानंसन्निवेशः।सचकेवलानामसंभवाति॥ननुचैवमिति।अचांसंनिवेशस्यासंभवादचांमध्येऽजपेक्षयावस्यवृद्धिशब्दे
तिविज्ञास्यतइत्यर्थः।नैवंशक्यमिति।वृद्धिविशेषणार्थस्यानिर्धारणेषष्ठीस्यात्।अचांमध्येअचरूपायावृद्धिरित्याकारस्यनिर्धारितत्वात्।आकारो
ह्यनलेवसनकेवलमवकार्ये।गोग्रहणकशालेनास्यभतेनतत्रआश्वलायनइत्यत्रनस्यात्।गार्ग्यइत्यत्रचौकारस्यानचलात्समुदायानादेस्तास्तन
स्यात्।एकान्तादित्वेचेति।एकान्ताअचःप्रातिपदिकस्यतेषामचामादिर्वृद्धिर्यस्यतद्वृद्धमित्यर्थः।सर्वप्रसंगइति॥नह्यत्रविशेषउपादीयतेसर्वेषा
मचामादिर्वृद्धिरिति।ततश्चमध्येवर्तमानआकारोऽन्त्यापेक्षयाआदिरितिसभासन्नयनेसंज्ञाप्रसंगः।आदिग्रहणंचेत्वानिइत्यर्थःस्यात्तदृत्तौ॥

अवयवा२

भा॰कै॰प्र॰१ (वृद्धिमितिडमयरूपत्वेविप्रातिपदिकत्वाज्जात्याकृतिरचाभिनिवर्तताश्रीयते विद्यमानापि हलाकृतिर्नाविवक्ष्यते तेनायमर्थः यस्य शब्दस्य सकला
नवेस्त्याकृतिरादिरस्तद्वृद्धिमिति। यथापङ्क्तौ ब्राह्मणा नामादिमात्र येषु क्रोशमतो पिथुब्राह्मणी न नादृस्य ब्राह्मणाज्ञाती यात्येषु प्रयोगा ब्राह्मणाः आदिरिस्त्वा
मापतो यत्न तस्येति। अचामिति वचनादृद्धिमात्रा न्यपि व्यंजनानामिमविवक्षितानीत्यर्थः। यथान्यत्रेति। यथा स्वरविधावयोग्यत्वाद्व्यंजनमविद्य
मानवद्भवति हाप्यचामिति वचनादित्यर्थः न्यस्तनुद्वाममितिस्वरविधौ अदुहृ तान्निमार्थसंज्ञावधाय कमेवेसुदः विसावितिमतुपुडराज्ञलनम
वर्तते। वानामधेयस्येति। पोङ्गेयं नामगृह्यते। कंबलचारायणीया इति। कंबलः प्रियस्य वारायणस्य ब्रात्यस्य शिष्याः औदनपाणिनीया इति॥

वृद्धमनाकृतिनिर्देशात। सिद्धमेतत। कथं। अज्ञाकृतिर्निर्दिश्यते। एवमपि व्यंजनैर्व्यवहितत्वान्नप्राप्नोति। व्यंजनस्याविद्यमानत्वं यथा
न्यत्रेमनुतस्याविद्यमानवद्भावो वक्तव्यः यथान्यत्र अन्यत्रापि व्यंजनस्याविद्यमानवद्भावो भवति। क्व अन्यत्र। स्वरे। वानामधेयस्य वा
नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या। देवदत्तीयाः यज्ञदत्तीयाः यावद्व्यवस्तरदत्तः गोत्रान्त्यदस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या। कंबलचारायणीयाः औदनपाणिनीयाः
घृतरौढीयाः गोत्रान्ताद्वा समस्तवत। गोत्रान्ताद्वा समस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यं। शतान्यौ दाद्रूरणा निर्किं प्रविशेषेणानेन्या द्वाजि
ह्वाकास्याद्वारितकाश्यवर्जं जिह्वाकात्यः हरितकात्यं वर्जयित्वा। जिह्वाकातः हारितकातः। किंपुनरत्रप्रायः। गोत्रान्ताद्वा समस्तव
दित्येव त्यपेत्तद्भवति। पिङ्गलकाण्वस्य छात्राः पैङ्गलकाण्वाः। त्यदादीनि च। त्यदादीनि च वृद्धसंज्ञानि भवन्ति। तदीयं
त्यदीयं। यदीयं एतदीयं। इदमः इदंप्रस्त्येता त्वत्यचस्य छात्रा स्वत्सु त्राः मात्सुत्राः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एतितलोपत्यामित्यत्र। गाथ्यिकिदृष्टिइतिप्रकृतिप्रत्ययादिलोपाच्छपाणिनस्यापत्यं युवेतीजातस्यछात्राइतिविवक्षितेप्रतिलुगितीजोत्लुक् एम॰
तेनदजश्चेत्यणा न भवतीति क्रोभवतिवैगलकाण्वादातः। कशब्दादिष्वो तेत्र। त्यदादीनां तु छः स्यात। त्यदादीनि च। त्वा सुत्रा इति
आदियद्वाणानुत्कृत्य यथान्युपपत्ते पसर्जना नामपि त्यदादित्वं स्यादिति भावः। अवामित्यत्र सत्त्यौ चैवानुवृत्तिः स्यात्तत्संबन्धस्येद्व्यो
ग्यत्वात्सद्भावस्य समानजातीयविषयत्वात्॥

भा॰कै॰प्र॰ ६४ तद्धितप्रत्ययानापदेशिषु द्वौ तत्रासिन। आपत्ति पदिके नैतिनिषेधात्। एवं पचिरिति। कृत्ती यान्तमेतत। सन्धमनुरेत्स्यते महाकुप्यतीत्यर्थः। अव्य
यसंज्ञावृत्त्तइति संबंधकानिमित्ताः पुनः अनुतके पि वापकाभावात्म वृत्ति। वृद्धिग्रहणसंबद्धिग्रहणमित्रानुवर्त्ततइति नास्तित स्यापि सिद्धिः
संबंधस्य तथापीति। एतदृग्या पतिसंविसितलभतिता मातुहासस्त्रेऽयोग्यक्षत्रस्यचामादिरितिसंबध्यते। एङ्प्राच्यामादिना द्वद्वुवि
तिवास्यार्थत्वादनायत्त्व योग्यसत्संबन्धमनुपपत्तिः उल्पमाली पसवि द्वोरणा तन्यदादीनां ना जनपदावात्वाचायस्याचामादेयात
दप्रसक्ति संबंधाभावात। एक्याचां। कृशानुसाकं पद्मादाचार्यनिर्देशार्थम। अनिकतवे भावादेति भ्याख्यातं। तेमक्रोडेनाभ्यद

इहवचनस्मात त्वदीयो मदीय इति। अथातिगुकृत्रमः। एङ्प्राच्यां देशे यस्याचामादिरिवृद्धं कतर्व्ययमपदास्सुनुवर्तते। कथं तास्पुत्राणा
मुत्रा इति। अनंबंधमनुवर्तिष्यते। वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं त्यदादीनि च वृद्धसंज्ञानि भवन्ति। एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्ध
एवं प्राच्यां देशेयस्याचामादिर्वृद्धत्वं वर्तते। एङे पदकं निग्रहणं तत्र याभाक्। क्षत्रकां मातरे संसृष्टिके तत्स्यमन्त्यव्यपादरे सपरा
श्रीतारोऽयालो भवति न दासयं जहाति। एङ्प्राच्यां देशे। एङ् प्राच्यां देशे। एकैकेभिति वकमेतासेपुरि कीसे पुरिका। स्कोनग
रिकी। स्कोनगरिकेति॥ इति श्रीमदुपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पाद
श्वाथमपादः समाप्तः॥ ॥

हयामस्तत्र पत्रक्रोदरन्यातोभवति। अन्येन तु प्राकम्य हसंप्रदेशविशेषणं व्याख्यातं तेनदेवदत्त हृद्यादीहीकग्रामेष्वपि विठन्जि दो भवतो। दो एक॰ पा॰ ए॰ग्रा॰
नि केपि। तीवचनादयाविका त्योर्हदनह्नात्रस्य पाभावः। को दद्रे वस्त्र योनाम्नादेशवाचिनो यंदा। रिके नेविभाव्य नभवती। नेप्रादेशवाचिन ५५९
सु देवदत्तस्य हृद्धतं कत्वा कास्यादि तद्धह लप्तौ ठन्जिठौ भवतः॥ इति श्री भाष्यप्रदीपे प्रथमस्य प्रथमेन वमपादोकंपादः समाप्तः॥ ॥
+ हतोनाम यहीकेषु ग्रामः तत्र भवो देवदत्तः प्रदृद्धलात्ठञ्ञ्ञिठौ न भवतः। भाष्यकारास्तु कुशिमतमेव आशिश्रेष्यमा सेपुरं स्कोनगरं च वाहीकग्रामौ तत्र

भा॰ केपच२ श्रीगणेशायनमः॥श्रीभार्गवरामः॥गाङ्कुटादिभ्यः॥चत्वारोऽत्रपक्षाउपक्षिप्ताभाष्येङित्वकित्वसंदेहप्रतिपादनेभाष्यं संज्ञाकरणमतिदेश
१ श्चेतितत्रायपक्षानिराकरणायवार्त्तिकमुपन्यस्यतिङिद्विकिद्वत्वनइति॥सतीहीति॥[redacted]॥विद्यमानेनवस्तुनाभिसंबंधोर्थस्यशब्दस्य
तेवक्तुंनचगाङ्कुटादिभ्यःपरस्यप्रत्ययस्यङकार[redacted]येनतस्यङिदितिव्यपदेशःस्यात्सत्वेवाभक्तत्वा[redacted]उच्चारणप्रयोजनाभा
वाद्प्रामाण्यमायत[redacted]ति॥[redacted]नचगाङ्कुटादिभ्यश्चेदनादेःङिञोनेनविधानमुपपद्यते॥ञिणि॥द्वित्वादित्वमर्थप्रसंगात्॥[redacted]
[redacted]पाणिनेश्चति॥गाङ्कुटादिभ्यःपरेभ्योञ्णित्प्रत्ययःसङ्गिवदितिङकारश्चसंज्ञकस्तस्यभवतीत्यर्थः॥एतत्रादौमध्येऽन्ते

नु॰उ॰ श्रीगणेशायनमः॥श्रीविंध्यवासिनीविश्वेश्वराभ्यांनमः॥गाङ्कुटादिभ्योञ्णिन्ङित्॥किमुच्यतेनतयोरभावात्प्रसिद्धिःङित्किद्
चुनेस्तयोरभावात्ङकारककारयोरभावात्ङित्कित्वयोरप्रसिद्धिःसताह्यभिसंबंधःशक्यतेकर्तुम्नचात्रङकारककारौ
शा॰भा॰ विनोपदेशःसिद्धःतद्यथाचित्रगोर्देवदत्तइतियस्यताःगावोभवंतिसएवताभ्यांशक्यतेऽभिसंबद्धुम्॥भाष्येनेतरोनेनगा
ङ्कुटादिभ्योञ्णिन्ङित्ङित्वतीति॥असंयोगात्लिट्कित्वतीति॥भवतीतिचेदादेशप्रतिषेधः॥भवतीतिचेदादेशस्यप्रतिषेधो
वक्तव्यःङकारककारावितावादेशौप्राप्नुतः॥कथंपुनरिक्तुंतयोनामादेशःस्यात्॥किंहिवचनान्नभवति॥एवंतर्हिषष्ठीनिर्दिष्ट
स्यादेशाउच्यंते॥नचात्रषष्ठीपश्यामः॥गाङ्कुटादिभ्यइत्येषापंचमी॥अञ्णिदितिप्रथमाभाषाषष्ठीप्रकल्पयिष्यति॥तस्मादि
चेतिदेशविशेषंनापेक्षतेदुर्बलातिदेशवत्विधानात्॥तोचधर्मौऽप्रथमाणानामपिकार्यप्रतिविशेषकत्वात्॥ पुनरस्येति॥
कि॰त्व भवतीतिचेदिति॥इत्वंमित्वानामभावात्ङकारककारावनंतरौ॥स्वेतित्रानंतरार्थेवहुव्रीह्याभावाच्चोदिः॥परस्येतिआदेशाविनेङकारआदेशः
प्राप्नोतीत्यर्थः॥इत्थंतर्हिलितत्पुरुषएवन्याय्यः॥इयपदार्थप्राधान्येनतस्यांतरंगत्वात्बहुव्रीह्यर्थानुपादानात्चकुटितेत्यादौप्र
सिद्धङित्वाभ्युपग[redacted]यो[redacted]धारेशारानिकृतेतदानेतरद्योऽभिधानेसमर्थाद्भतञ्चरथस्यनेहशास्त्रेप्रसिद्धःअथात्मादेववचनाद्पूर्वा
क्रियेरनतदाङिचेत्संप्रत्ययस्तुःकथंपुनरिति॥उत्संज्ञकोह्यसन्नेकार्यमात्रंप्रतिपादयति॥आदेशस्तुभावरूपोन्यस्यप्रसंगोभवति॥किंशी॥तो॥नो

ङ थी२

संज्ञाकरणमिति॥अक्षरपरिमाणंसंज्ञाकार्येतिनाक्षरातिरिक्तःशब्दोऽहारणेसंज्ञास्वरूपास्तथ्वलोभात्संज्ञिनामसंप्रत्ययःङित्संज्ञाकरणंत्वच्चेःकुटादित्वमनूदीति
थेस्या वचनात्संप्रसारणार्थं॥लिटिकित्संज्ञोवचिस्वपीतिसंप्रसारणार्थंस्यात्॥गाङ्कुटादिभ्यःपरंहिङित्संज्ञाकिमर्थंस्यात्॥अनर्थकाभवतुत्यायनुगार्थंकिं
व कुर्मःक्ङितिचेत्यादिषुयौगिककिक्षौ अग्रहणंस्यात्मस्यङ्क्रक्त्वेसंज्ञकःअनयोरेवेतिक्ङिति मार्क्ङिमयोःक्ङिपेकार्यसंप्रत्ययइतिन्यायात्तच्चहा
ककारो

संज्ञाकरणांतहीदंगाङ्कुटादिभ्यःअञ्णित्ङित्संज्ञोभवतिइति॥असंयोगाल्लिट्कित्संज्ञोभवतीति॥संज्ञाकरणेङ्क्ङिद्ग्रहणयोःसंप्रत्ययः
भे शब्दभेदात्॥संज्ञाकरणेकृङित्यग्रहणेःसंप्रत्ययःस्यात्किंकारणंशब्दभेदात्॥अन्योहिशब्दःक्ङितीति॥अन्यःकितीतिङितीतिच॥
तथाकितयग्रहणेषुङिद्ग्रहणेषुचानयोरेवसंप्रत्ययःस्यात्॥तद्वदतिदेशस्तर्हिअयमस्तु॥गाङ्कुटादिभ्यःअञ्णित्ङिद्वद्भवतीति॥अ
संयोगाल्लिट्कित्वद्भवतीति॥सतर्हिवतिनिर्देशःकर्तव्यःअंतरेणवतिमतिदेशोगम्यते॥अंतरेणापिवतिमतिदेशोगम्यते॥तद्यथा॥
एषब्रह्मदत्तःअब्रह्मदत्तंब्रह्मदत्तइत्याहतेमन्यामहेब्रह्मदत्तवदयंभवतीतिएवमिहाप्यङितंङिदित्याहङिद्वदितिगम्यते॥अकितंकि
अ
दित्याहकिद्वदितिगम्यते॥तद्वदतिदेशेकिंहियथिप्रसंगः॥तद्वदतिदेशेकिंद्विविधयपिप्राप्नोतिस्वाश्रयमपिकित्वंसिमत्वम
दिहसते॥अकित्स्वाश्रयोऽगमःप्राप्नोति ॥ ॥ ॥
दीनांतुङित्करणंक्ङिद्वदेशेषुग्रहणार्थंस्यात्यत्रसंज्ञास्वरूपानुपलब्धिः॥एषब्रह्मदत्तइति॥निर्ज्ञातमेदेसत्कार्यप्राप्तोपेतद्रूपारोपणंक्रियते
इत्यतिदेशगतिः॥अकिद्विधिप्रसंगइति॥कार्यातिदेशेतत्रातिवद्भावेकार्यःशास्त्रव्यपदेशमंतरेणापिभवंतीतिपुगादीनिभवंतीत्यादेर्नामेवातिदेशः
मा अगमस्तुस्वाश्रयत्वात्केननिवार्यते॥यथाब्राह्मणवद्वतिदेशःक्षत्रियस्यस्वाश्रयंयुद्धादिननिवर्तयति॥अकितीतिचपर्युदासस्याश्र
यणेकिंतप्रतिबद्धकार्याभावात्स्वाश्रयःआगमःस्यात् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
णा

नाकौप्रचर सिद्धं त्विति प्रसक्तप्रतिषेधे अप्रमाणात् निषेधस्य विकल्पार्थम् । सिद्धं तु पूर्वस्येति । विशेषमत्र ङित्कार्यं प्रति दिश्यते तत्सर्वमित्यर्थः । तत्सामर्थ्यात् पि वतिरिति । स
२ सामर्थ्येन स्थानादिवार्थे वतिरित्यर्थः । ननु नेह वतिः स्मार्तः तत्कथमयं परिहारः । अयं भावः । यथा तत्र सर्वकार्यप्राप्त्यर्थं एवात्र हन्त इति ब्रह्महन्त इत्यत्र

सिद्धं तु प्रसक्तप्रतिषेधात् । सिद्धमेतत्कथम् । प्रसक्तस्य अयं प्रतिषेधः क्रियते किङिति । सर्वत्र सनंतात्मनेपदप्रतिषेधः । सर्वे पुष्के
षु सनंतादात्मनेपदं प्राप्नोति । उत्कुकुटिषति । निकुकुटिषति । तत्र स्यादात्मनेपदं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । सिद्धं तु पूर्वस्य
कार्यातिदेशात् । सिद्धमेतत् कथं पूर्वस्य यत्कार्यं तदतिदिश्यते । किं पुनस्तत् । इह कथमनुच्यमानं गंस्यते । सत्यप्येषपदि वतिर्भवति ।
तद्यथा । मथुरावत्पाटलिपुत्रवत् पाटलिपुत्रवत् । एवं ङित्वदिङ्वत् । कार्यं किमर्थं चैत्यकार्यं ङित्ते क्रियते तेन सर्वं क्रियते
स्यात् ङिदेव वा । एवमनुबंधत्वे प्रयोजनं वच्मि स्वपि यजादीनां संप्रसारणं सार्वधातुके चड्डादिषु । एवमनुबंधत्वे प्रयोजनं वचिस्वपि य
जादीनां संप्रसारणं सार्वधातुके चड्डादिषु सार्वधातुके प्रयोजनम् । यथेह भवति । सुप्तः सुप्तवानिति । एवं स्वपितः स्वपि य उच्यत्रा
ङ्नजिद् पि प्राप्नोति । चड्डादिषु च प्रयोजनम् । केपुनश्चड्डादयः । चङ् ङुनिप् अथचङ् चङ् । यथेह भवति शयनं शयवानिति । एवमाशिश्वियद
त्रापि प्राप्नोति । अङ् । यथेह भवति श्वनङ्कस्त्येवमश्वद्वौ चेत्त्रापि प्राप्नोति । ङ्निङ् । यथेह भवति सुप्तः सुप्तवानित्येवं स्वप्नजि
त्यत्रापि प्राप्नोति । ङ्वनिप् । यथेह भवति शयितवानित्येवं सुप्त्वा त्रापि प्राप्नोति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शेषः अपि तु कस्मात् देवकार्यस्य वा भावार्थः । एवमिहापि व्याख्यानात् ङित्कार्यातिदेशार्थ एवाश्रीयते । प्रत्ययस्य स्वरूपासंग्रहः उपदेशग्रहणात् एव
हत्वा बोपदेशे योङित् तस्मादात्मनेपदमिति सामर्थ्यात् स्वस्य कार्यातिदेशोऽयम् । अथ किमर्थमिति । कार्यार्थत्वादनुबंधासंगस्येके नैव अनुब ২
न्धेन गुणनिषेधार्थः सिद्धत्वादनुबन्धे भेदः । अनर्थकरतिप्रश्नः एकस्यानुबन्धस्य करणे तिदेशोपि भेदेन कर्तव्यः ॥ ॥ ॥ ॥

आवमध्य इति ॥ ऋदिविदिभ्यां ङिदितिक्नु मानेऽपसर्गेऽवसेरित्यर्थः । जाग्रइति । किति गुणाद्व्यते न ङिति एवं विषयविभागः एवमनुबंधोपादानेऽलभ्यते । नु
तौ वितेतिमूत्तु विश्वनेकितीति सप्रमाणनिर्देशात् ङ्प्रतिषेधस्याप्यतिदेशः स्यादित्युपन्यासः नापि ङ्प्रतिषेधः पूर्वस्य कार्यम् । कुटित्वेति । न ह्रासे

अयं चङ् यथेह भवति उषितः शयितः एवमावसथः अत्रापि प्राप्नोति । नङ् यथेह भवति स्वप्नः सुप्तवान् इत्येवं यत्नः अत्रापि प्राप्नोति । जाग्रोऽगुणवि
जागृ तः धिः । जागर्तेर्गुणविधिः प्रयोजनम् । यथेह भवति । जागृतः जागृथः इत्यदि ङ्विति वृद्धो नो भवति । एवं जागरितः [redacted] जागरितवान् इत्यत्रापि प्रा
जागर्तेर्गुणविधिः प्नोति । [redacted] अपर आह । जाग्रो गुणविधिः प्रयोजनं यथेह भवति । जागरितः जागरितवानित्येवं जागरूकः जागृथः इत्यत्रापि प्राप्नोति । किं कु
टादीनामिद् प्रतिषेधः कुटादीनामिद् प्रतिषेधः प्रयोजनम् । यथेह भवति । लूत्वा पूत्वा इति अमुकः किति तीट् प्रतिषेधो भवत्येवं नु
विलक्षुविता अत्रापि प्राप्नोति । क्वायां कित्प्रतिषेधश्चा कि चरम प्रतिषेधः नेत्याह । अग्रेरादेश चक्रपठितः क्वायां चा कित्प्रतिषेध इति
कुटित्वा यथेह भवति देविता सेवित्वा । न क्त्वा सेडिति कित्प्रतिषेधः । एवं कुटित्वा अत्रापि प्राप्नोति । अत्र व्यवादेश एवार्यं च पठितः क्त्वा
यां कित्प्रतिषेधश्च इद् प्रतिषेधश्च कित्प्रतिषेध उदाहृताः इट् प्रतिषेधः यथेह भवति । लूत्वा पूत्वा इति अमुकः किति तीट् एवं नु विलक्षुविता
अत्रापि प्राप्नोति । स्यादेतत् प्रयोजनम् । यद्यस्य निमित्त अतिदेशिके न ङित्वेन अपदेशिकं किं त्वं बाध्येत । सत्यपि तु ङित्वे कि दे
शेषः तस्मात्र लूत्वा पूत्वेत्येवं भवितव्यम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ङित्निषेधो विशेषानुपादानात् सौपदेशिकवदातिदेशिकस्यापि किद् तस्य स्यात् । अथवा यदप्राप्तं कार्यं तदतिदिश्यते इति क्त्वाप्रत्यये किदा तिदे
श एव नस्मात् । नुविलक्षितिङि त्वेनात्र कित्वं येन नाप्राप्ते तस्य येन बाध्यते इति भावः सत्यपीति । विरोधाभावादति देशेन स्वाश्रयस्य कित्त्वस्य निवर्तकाधि
नभावात् प्रेरितत्याप्याभावाच्च । नहि कुटिता कुटित्व मरत्यादौ किञ्च प्राप्नोति त्वारम्भः ॥ ॥ ॥

मा॰ कै॰ च॰ २ २ दे॰ तो॰ द्वा॰ त॰ ता॰ २

३ सार्वधातुकमपित्। निमित्तं व्याप्ति व्याप्तिरिति प्रदर्शनाय सार्वधातुकग्रहणं [redacted] स्यादेव प्रतिषेधाभावे भाव्यकार्यस्य उपन्यासो आर्धधातुकीया निति॥ आर्धधातुकम्भवा अस्य तिरजे तत्रापि भावाद् इसूचीतो दानाहु सिनिष्ठ प्रभावे हुह्वो भवति। तानङ् स्तुङि लिति पित्वात् प्राप्तमित्यज्ञापकं सार्वधातुकाङित्वस्य। इ नियोङित्त्वम् ज्ञापकं अस्त्वित्यपि त्वात् ङित्त्वाप्राप्ति॥ अथ वर्तने सर्वते अति ग्रणात् पूर्वं नित्यत्वात् ईरंशा बा [redacted] देश॥ तत्र कृते परस्मै हापितं आश्रितत्वात् स्वकार्ये प्रत्ययस्य वित् अभावाद् गुणा निषेधः। स्यात् तस्य परिहाराभिधानाय वा आश्रितं अमिति नाश्रितं प्रसज्य प्रतिषेधे तद्ङित्त्वनिषेधः पूर्वस्य कार्यमिति पू

सार्वधातुकमपित् सार्वधातुकग्रहणं किमर्थं अपित् ङिद्वति यत्तु व्यपवर्गे आर्धधातुक [redacted] स्याप्यनेन पितोङित्त्वं प्रसज्येत कर्त्तव्ये ही नैषदोषः। आ वार्य प्रत्ययेऽङ्गत्वं व्यतिनानेनार्धधातुकस्यापितो ङित्त्वं भवतीति यद्यर्धधातुकीयान्यं काश्विङ्किः करोतिचङ्

ङ् ङ् ना ङिङ् निवथङ्ङः सार्वधातुके प्येतत् ज्ञापकं स्यात् तत्तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं। कथं तत्तुल्यजातीयं यथाजातीयकं ज्ञापकं ङुङ्ङिङ्

५ ङु निप्लुत कालानां का ५ ङु निवथङ्ङः कथंजातीयकोऽचिते। आर्धधातुकीयाप्ययेतत् क्वि तत्तुल्यजातीयस्य ज्ञापकमिति वा ङुङो लुङि करणानां ज्ञापकोऽस्तु ता तान् निङ् तेमान कालानां प्यथाक् शब्दो णादि नानाङ्शब्दो प्रथमानां। तस्मात्सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यं किंपुनरयं पर्युदासः यदन्यत्पित इति। आहो स्वित् प्रसज्यायं प्रतिषेधः पितेति। कश्चात्र विशेषः अपित् ङिदिति चेदवेकादेशप्रतिषेध अपदिष्ट त्वादपित् ङिदिति चेत् श वेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः च्यवंते प्रवंते॥ किं कारणमादिवत्त्वात्। पित् पितोरेकादेशः अपितः आदि वत्स्यात। अस्त्वन्यापितश्शतिङ्कत्वाङिवं प्राप्नोति। अस्तु तर्हि प्रसज्य प्रतिषेधः पितेति। न पित् ङिदिति चेद् श मेकादेशप्रतिषेधः

न पित् ङिदिति चेद् शमेकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति॥ ॥ ॥

षेप्रतिषेधं तत्त्वानि आभावः यद्यपि सार्वधातुकावयवस्याकारस्यैकादेशः तथापि परं प्रत्यादिवत्त्वादन्ते शब्दः सार्वधातुकमपि भवतीति स्यादेव ङित्त्वम्। अवेरिति चोत्तमैकवचने सर्वस्यैव सार्वधातुकस्य एकादेशात् ङित्वप्रसंगः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ एग॰ २

सार्व

गो॰ २ च

तुदानीति॥ यद्यप्यत्र मस्यापित्वं तथापि न तदुक्तम् अपादः॥ पित्वयवस्यैकादेशः पित उत्तमस्य आदिवत् ङिदिति स्यात् ङित्वनिषेधो। नैदेस्यत्र सर्वस्यैव पित एकादेशः पित आदिवत् ङिदिति ङित्वप्रतिषेधः प्रसंगः॥ स्यादिनिवङ्गावादिति। यथा स्वादिनिकाले यथा श्रुणोत्प्रवृत्तिनिवृत्तीन्यादेशो पिकृते व्यवस्था नित्यं न तु भ्राभवतः॥ असंयोगात्। लिट् कित्। कृ डुपधेभ्यः लिटि। द्विविदुः। भिदुः इत्यादौ किर्त्वं गुणं स्यानिस्मा। बुबृते इत्यादौ तु हूयोरप्यनित्यकर्त्त्रप रत्वाद् गुणप्रसंगः पूर्वविप्रतिषेधादन्ये गुणा निवार्यते॥ नवा कस्येति। यथा कस्य किं स्थ करणं स्पष्टार्थमनुग्रणां बाध्यते तथा रहा तिदेशसामर्थ्या

तदा निगालिरवानि। किंकारणमादिवत्त्वादेवपि पितोरेकादेशः पित आदिवत्स्यात् अपिन्नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। यद्येत्तसिन्न च्यास्तु

कमु नत्वचोर्भयथा च दोषः [redacted] दूति उभयथापि न दोषः। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानं। असंयोगात्लि ट्कित। ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्वं गुणाद्विप्रतिषेधेन। ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणाद्भवति विप्रतिषेधेन। अनवकाशो। उक्तं वा किमुक्तं न वा क्ङस्य अनवकाशत्वात् अपवादो गुणस्येति विषम उपन्यासः। युक्तं तत्र यदनवकाशं कित्करणं गुणं बाधते। इह पुनरु भयं सावकाशं॥ कित्करणस्यावकाशः ईजतुः ईजुः। गुणस्यावकाशः वर्तिता वर्धिता। इहोभयं प्राप्नोति। ववृते ववृधे प रत्वाद् गुणः प्राप्नोति। इदं तर्हि उक्तमिष्टवाची परशब्द इति विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ वट ते

दित्यर्थः युक्तं तत्रेति। बलस्य कित्करणे प्रयोजनान्तराभावः। इह तु संप्रसारणविधौ कृतार्थत्वाद् दुर्बलेनातिदेशेन प्राप्यमाणो गुणनिषेधो दुर्बलत्वात् नतरां हि भिनत्ति स्पर्धते। तातङ् न्यायेनेरेश्वाचीति सूत्रकारेणोक्त अयमर्थः संगृहीतः सत्तु स्मर्तव्य इत्यर्थः॥ ॥

२भूयिथ अहंबभूवेतिवणिता भावपक्षेस्या दितिप्रश्नः। इंधेरिति। भाषायां लिट् आमा अंबधानाछंदस्यमंत्र
इत्याम्प्रतिषेधो देतदुक्तं नत्वं २ ६

प्रतिषेधात्र संगातं १

भा.को.च२ ४ इंधिभवतिभ्यां किमर्थमिति। विनापि स्त्रेणैंसिध्यति सत्यपि वरं नसिध्यति। बभूवेत्यत्र लुस्यायाः ह्रेरि त्स्यरणत्वाभावात्तुसमात्रमिमेध
एवतुर्वेस्य भाषायां प्रयोगाभावः तत्र छंदस्युभयथेति लिटः सार्वधातुकत्वात्समीधेतिः स्वात्रलोपः आर्धधातुकत्वात्त्राम भावः। व्यत्ययो
बहुलमितिवचनाद्धाकित्योगुणिति। ओः सुपीत्यत्र ओरिति नानुवर्तत इति भावः एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्भुवात्तेरप्राप्त भावः सत्या
मपिवाशब्दांतरप्राप्तो कृताकृतप्रसंगित्वाद्वुको नित्यत्वं तु किंकृते गुणस्य प्राप्तिरेव नास्तीति नेतयोस्तुल्यबलत्वम्॥ मृडमृद॥ मृडादिभ्यः
इंधिभवतिभ्यां किमर्थमिदमुच्यते। इंधेः संयोगार्थत्वात् भवतेः पिदर्थो अयं योगः शक्योवक्तुं। कथं इंधेः छंदो विषयत्वात्तथो वुको नि
त्यत्वात् ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यं इंधेश्छंदो विषयो लिट्। नत्वलरेशाछंद इंधे रमंत रेति दूलभ्यः। आमा भाषायां भवितव्यं नु
वोवुको नित्यत्वादुवतेरपिति सोवुक्। कृतेपि प्राप्नोति अकृतेपि ताभ्यां किद्वचनानर्थक्यं। ताभ्यां किद्वचनमनर्थकम्। मृडमृद॥
किमर्थं मृडादिभ्यः परस्य क्त्वः किलमुच्यते। नक्तिदेव हिकानन्तकासेदिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। तद्वाधनार्थं। यदि तर्हि मृडादिभ्यः
परस्य क्त्वः किलमुच्यते मार्थो न क्त्वासेडिति कित्वप्रतिषेधेनः इदं तर्हि नियमार्थं भविष्यति मृडादिभ्य एव परस्य क्त्वः कित्वं भ
वति नान्येभ्य इति नियमः क्रियते ह्यापितर्हि नियमात्प्राप्नोति। स्वत्वा पूत्वा अत्र अप्यकित्वं प्राप्नोति। तुल्यजातीयस्य नियमः
कस्तुल्यजातीयकः [redacted] यथाजातीयको मृडादिभ्यः क्त्वः कथं जातीयकं मृडादिभ्यः परः क्त्वा
सेट्। एवमप्यत्रास्ति कश्चिद्विभाषिते इसोनिष्ठा नियामकः स्यात्। अस्तु तावद्योसेटस्तेषां ग्रहणं नियमार्थं भविष्यति यस्तहीतीवि
भाषितेट् तस्य ग्रहणं विध्यर्थं भविष्यति। रुदविद। खुपिप्रच्छोस्सन्नर्थं च ग्रहणं किदेवाहि क्त्वा॥
वेति। विपरीतनियमस्तुव्यावृत्यामान्न भविष्यति मृडादिभ्यस्त्वे वकिद्भवतीति नस्थाने शयोग्याशास्त्रप्रवृत्तिर्लक्ष्यस्य लक्षणत्वाद्व्याकरणस्य तेन लक्ते = तृ १
ति। क्त्वाप्रत्ययमात्रस्य नियमः स्यात् किल तु क्त्वा तोसुम्कसुनश्याद्योविशेषणार्थं स्यात्। एवमपीति। क्लिशः क्त्वा निष्ठयोरिति विकल्पेन एम. ४
अ उदितोवानात्स्मृत्वावदिति। मृडएवरबसां क्त्वः किलविधानं नियमार्थं। गुधकुष क्लिशीनां तुरलोप्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं तु
त्रादिधिसंभवेक्लिशेरनिटः क्त्वः किल विधानं नियमार्थं न भवति। रुदविद॥ सन्नर्थमिति। तत्र चरितार्थत्वादनिटः क्त्वः किल विधानं नियामार्थं
मृ२ क्रू४

त्रा
इकोझल्। किमर्थमिति। इको झल्हलंताच्चेत्येक स्वर्योगः कर्तव्यः किमर्थो योगविभाग इति प्रश्नार्थः वस्यमाणप्रश्नाभिप्रायः दीर्घत्वमिति। अन्यस्यानाकर्मा
सनीति दीर्घत्वेनाप्राप्ते गुणस्य मार्गात्स्य बाधकमिति भावः। कृतेभवेदिति। शास्त्रमार्वयमानेष्वर्मसाधनं न प्राधिगदिति भावः। अनर्थकं विति। शा
स्त्रपूर्वकात्प्रयोगाद्भूमीन तु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रादिति भावः। हस्वार्थमिति। हस्वानामेव दीर्घ विधानसामर्थ्याद्गुणो न स्यात् दीर्घाणां तु प्राप्नोत्येव तादृव्या
रूपविशेषसंपत्तिफलत्वाच्छास्त्रस्य दीर्घशास्त्राप्रवर्त्तनाद्गुणप्रसंगः। दीर्घाणामपीति। गुणापाकरणार्थं दीर्घेषु पिदीर्घशास्त्रं प्रवर्ततएवेत्यर्थः।
इको झल्। किमर्थमिकः परस्य सनः किल्वमिदमुच्यते इकः किंचं गुणो माभूत। इकः किल्वं क्रियते गुणो माभूदिति। चिचीषति तुष्टूषति।
नैतदस्ति प्रयोजनं दीर्घारंभात्। दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति कृतेभवेत् दीर्घत्वे कृते गुणः प्राप्नोति। अनर्थकं तु। अनर्थकमेवं सति दी
र्घत्वं स्यात्कामनर्थकं। हस्वार्थं हस्वानां दीर्घवचनं सामर्थ्यात्तु गुणो न भविष्यति भवेद्धस्वानां दीर्घत्ववचनसामर्थ्यान्न गुणो न स्यात्
तु दीर्घाणां तु प्रसज्यते दीर्घाणां खलु गुणः प्राप्नोति दीर्घाणामपि दीर्घत्व वचनसामर्थ्याद्गुणो न भविष्यति न दीर्घाणां दीर्घाः प्राप्नुवंति
किंकारणं। नहि भुक्त्वा पुनर्भुंक्ते कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति। ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि दृष्टा भुक्त्वा नपि पुनर्भुंक्ते कृतश्मश्रुश्च
सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यं पुनः श्मश्रूणि कारयति। सामर्थ्याद्धि पुनः प्रवृत्तिर्भवति। भोजनविशेषाच्छिल्पविशेषाद्दीर्घाणां पुनर्दीर्घत्ववचनेनाकिंचित्क्रियो
त्पन्नमस्ति। अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निवत्। तद्यथा। अग्निर्यददग्धं तद्दहति दीर्घाणामपि दीर्घवचने एतत्प्रयोजनं गुणो माभू
दिति कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत्। तद्यथा पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च सर्वमभिवर्षति॥ ॥ ॥ ॥ ॥
नहि भुक्तवानिति। दृष्टफलं भोजनं फलेसंपन्ने पुनर्न प्रवर्त्तते। ननु चेति। तृप्तोपि पुनर्भुंक्ते इत्यर्थः भाष्यमिति कर्तव्यं भोजनांतर विशेषाद्यर्थिभि दि
त्यर्थः। नकिंचिदिति। तद्धिदीर्घाणां दीर्घतरः संपद्यत इत्यर्थः। अग्निवदिति। दग्धस्यापि पुनर्दाह इति भावः। हस्वत्वप्रयोजनत्वाद्दीर्घेषु दीर्घशा घ
स्त्रेणानवकाशत्वमिति भावः। दीर्घाणामपीति। स्वेष्ट पूर्वं दीर्घरूपसंपादनार्थं दीर्घशास्त्रप्रवृत्तेते दीर्घ पुनदीर्घरूपप्राप्तिबंधि गुणनिवर्तनेन
स्वरूपप्रत्यापत्त्ये। यथानो राजितनः क्वाविति मकारस्य मकार इति भावः। ततश्च हस्वानामिव दीर्घाणामपि येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घेण गुणो
बाध्यत एव॥

भाष्यप्रदी
५

यथैवेति॥दीर्घोस्यादविकृतेनेवदीर्घेणापत्यमितिभावः कृदित्वमिति॥यद्यंतरेणाशीर्घ्ये विधानं प्राप्नुयादृदित्वं तातदीर्घेणाबाध्येत यत्तु दीर्घोऽ
पमेवकृदित्वंतदा तदेवफलंदीर्घस्य तं ज्ञातमिति ऋदित्वे प्रवर्तिष्यते तथा चोच्यते। यदि विधिं प्रसुपदेशो नर्थकः सविधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्नि
मित्तमेव नासौ बाध्यत इति दीर्घाणामिति। इत्थं बाध्यं गुणाद्बहीभवतो विप्रतिषेधे नैति गुणप्रसंगादिति भावः॥ णीयन्तीति॥ असतिकिं त्वगुण
वति लोपस्याभिविशेषाभावाद्दीर्घत्वं बाधकं स्यादित्यर्थः॥ का तद्वति॥ यथान्यत्राशिषां शादीनामन्यत्र निपातो संभाव्यः। एवं किं तत्
लोपे योरपि संबंधो न संभाव्यत इत्यर्थः। एवोऽपि संबंधस्ति॥ णीयन्तीति॥ णेर्लोपदीर्घत्वानि प्राप्नुवन्ति तत्र सतिकिं त्वं गवकाशस्त्वाद्दृश
काभावाद्गुणबाधित लोपस्या विदीर्घत्वं बाधकं स्यात्। अथवा पुरस्तादपवादा अनंतरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति णिलोपस्यैव बाधकं तत्र

दी यथैवेत दीर्घत्वचनसामर्थ्याद्गुणो न भवति एव मृदित्वमपि न भवतीति॥ चिकीर्षतीति॥ ऋदित्वं दीर्घसंश्रयं। नाकृते दीर्घत्वे ऋ
दित्वं प्राप्नोति। किंकारणम्। ऋकारस्य उच्यते भवेद्दूपान्नां नाकृते दीर्घे ऋदित्वं स्यात्। दीर्घाणां तु खल्वकृते पि दीर्घत्वे ऋदित्वं प्राप्नो
ति। दीर्घाणां नाकृते दीर्घे दीर्घाणामपि नाकृते दीर्घे ऋदित्वं प्राप्नोतीत्यर्थः। दीर्घत्वेन गुणो बाधितः तत्र इत्कालमृदित्वं भवति॥ णि
लोपस्तु प्रयोजनं न चास्य तु हि प्रयोजनमम॥ णिलोपो यथा स्यात्। णीयन्तीति। कृताः कृतिपत्ति ताः कर्कि संज्ञ णिलोपः। कोऽवाभि
संबंधः यत्सति किं त्वे णिलोपः स्यात् सति किं त्वे णिलोपो न स्यादिति। एवोऽपि संबंधः यत्सति किं त्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वात् णिलो
पो बाधते असति किं त्वे पुनः अनवकाशं दीर्घत्वं यथैव गुणं बाधते एवं णिलोपमपि बाधेत तत्र णिलोपस्यावकाशः कारणा हार
णारीर्यं तस्यावकाशः॥ वेदी यतिरिह वर्तिरिहोभयं प्राप्नोति णीयन्तीति परत्वाण्णिलोपः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्यात्गुणान्तुस्यादेवसतितु किं त्वे तेनैव गुणो बाधित इति चिचीषती त्यादौ न चावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपेन बाध्यते नचासत्यादि किं त्वे एप०
न ताप्रसतित्यादौ न गुणस्यैव बाधकं दीर्घत्वं भविष्यति न णिलोपस्य गुणबाधने न च सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपेन बाधिष्यत इति नार्थः ५
किं त्वे नालं तदपि पदाबाध्यं येऽनपेक्ष्य ते र्थंसर्वत्र शास्त्रं रंतका चेदे वैति तदा यन्यायः पुद्गात बाध्य मात्रम पेक्ष्यते विध्यंतरे णाव्याप्तो विष
यो लक्ष्यः ईदसीति तदा सर्वस्यैव बाध्य याभाव्यं ॥

तो
असत्यपीति॥ मीनातिमिनोत्योः सत्यनवकाशत्वात् गुणं बाधित्वा दीर्घः प्रवर्तेते नमीयह णोनयह णारित्याभावे न प्रतिपर विहितेन गुणेना ध्यते कृ
भावः। ते चेत्स्यावेहलंतासेति किं त्वाच्चय व धगुणात्तत्र सामान्यग्रहणोवरितार्थत्वाद्दीर्घविधानस्य णीयंतीति परत्वाण्णिलोपो भविष्यतीति नार्थः किं त्वे
न॥ ननु लाक्षणिक त्वान्मिनोतेर्मीरूपस्य मीग्रहणे न ग्रहणं न प्राप्नोति नैष दोषः यत्र लक्षणाभिनिर्वृत्तेन शब्दरूपमवेक्ष्यते तत्र लक्षण प्रतिपदो
क्तयोरितिपरिभाषो यथा न तु यत्र प्रयोग रूपाश्रयणं तत्र सत्वे वंमस्य सत्वपि मीग्रहणे नय हणोमो प्राती त्यादि त्वात्र लेकृते माम्यद्ग्रहणेष्व
विशेषश्चेति माग्रहणेन ग्रहणादित्स्यमवि ष्यतीति सामान्यग्रहणमपि दीर्घस्य प्रयोजनं नोपपद्यते एवं तर्हि रोषांतराभिधानेनास्य पूर्वंपक्षस्यैन ह
करणाद्भाष्यकारेण नेतत्स्तुति दूषितं तत्र रे वरोषां तस्माह यथैवेति सामान्यग्रहणे उप युक्तत्वादीर्घस्यनाद्यवकाश त्वमितिदूष्यणाणि लोपाश्यो न

असत्यपि किं त्वे सावकाशं दीर्घत्वं को वकाशः इह ममाकाः निमित्सति प्रमित्सति मीनातिमिनोत्योर्दीर्घ स्तेकृते मीग्रहणे न ग्रहणं यथा स्यात्
। यथैवतर्हि सति किं त्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपो बाधते एवं गुणोपि बाधे त तस्मात् किं त्वं कर्तव्यं। इकः किं तु गुणो माभूद्दीर्घारंभात्तत्र भ
वेत। अनर्थकं तु कृत्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते। सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यं ऋदित्वं दीर्घ संश्रयं दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनं।
इको झलः हलंताच्च अयुक्तोयं निर्देशः कथं हि इको नाम हलंत स्यादन्यस्यान्यः कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः इग्वतो हल इति यदि
वां थे यह्सीति अत्रापि प्राप्नोति एवं तर्हि इगुपधात् हलंतादिति वक्ष्यामि एवमपि ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
वकार
न
दीर्घत्वं बाध्यत इति कर्तव्यो किं त्वं न च दीर्घविधानस्य कुर्छ शब्दे इत्यादौ यवकाश त्वं कुर्षते इति प्रसक्त कुट् शब्द इति पाठः तत्र कुटादित्वाद्गुणे
तिगुणाभावाद्दीर्घस्यावकाश सिद्धं वे इलोकयोश्च कृतशब्दस्य मयो गोहस्य ते गुरुत्वावैशाविति चेत् उहस्ति गमयमिति अपात किं प्रत्याहारेणाइ ग्रहणेन।
लंता॥ अयुक्त इति। अंतशब्द स्यावयववचनत्वाद यं तु युक्तो। अन्यस्यान्य इति। असंतभेदमनेन दर्शयति। अवयवावयवि नो रभेद विवक्षा
विषयात्तेन तूर्णीपद इति। अभेद विवक्षापि पदीभवति लिंत वश्ति। इग्वतो हल इति। हलंता दित्यर्थः॥ यियक्षतीति। अत्र संप्रसारणात्तगाः।
[redacted]
चकिति लोपो नेस्यात ॥ ॥

भा·के·प्र·च·२ तपरः सामीप्य इति। एवंच हल्त्वासावंतश्चेति कर्मधारयः। निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः। एवमपीति। व्यक्तिनिर्देश इति भावः। असति तु किं तेन लोपो न स्यात्
ह्रोरिति। वर्णग्रहणे जातिग्रहणमिति निपातएकाजनादि स्मत्रज्ञापितत्वात्। नचात्रव्याप्तौ। तमेकत्वमपि तु जातेः। ह्यालं तत्तत्रपराताव्यक्तिव्यतिरिक्तात्
६ ति हल्स्वपक्षे व्यक्तिद्वारकः सामीप्यादयो धर्मा जातावनस्या एकत्वात् सामीप्यत्वं सन्नपरत्वं तस्येति समर्थीति सिद्धम्। सती किं तं हकारादिषु साभिन्नप्रत्य
द् माभिधानार्थत्वतातेः तद्वाक्यस्यापि त्वम्कयं एवज्ञाः किरिणिपक्ष तदाभेस्वमुदासादभे सभ्रय पदादिष्टासिद्धिः। लिङ्क्ष्यामिति। आत्मनेपदेष्विति सकृ सि
कृतस्यार्थद्वयेन लभ्यते। यदि तत्र निर्देशो सप्तमी तदा तुल्यजाती यस्य निर्धारणाद् विशेषितः स्यात्। लिङ्शब्देन लिङादेशानां ग्रहणात्। अथ

हलो नेन्नप्रोति। सत्रं च विधीयते। यथान्यासमेवास्तु नन्वोक्तमयुक्तोऽयं निर्देश इति नाप्युक्तः। अयमंतशब्दो ह्यवयववाची तद्यथा। वस्त्रा
तो वस्त्रांतः। वस्त्रावयवो वस्त्रावयव इति गम्यते। अस्ति सामीप्ये वर्तते। तद्यथा। उदकांतं गत उदकसमीपं गत इति गम्यते। तद्य सामी
प्ये वर्तते। तस्येदं ग्रहणं। एवमपि दंभेर्न सिध्यति। योऽयमचः समीपे हल् न तस्मादुत्तरः स्य अस्मा ज्झौ उत्तरः हलन्तादा विकसमीपे एवं तर्हि इ
को हल् ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धं। हल्जातिर्निर्दिश्यते इकश्चेत्र राध्याहृत जातिरिति हलन्ताच्च। लिङ्सिचावात्मनेपदेषु॥ कथं
मिदं विज्ञायते आत्मनेपदयोर्लिङ्सिचाविति आहोस्विदात्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति। किंचातः। यदि विज्ञायते आत्मनेप
दयोर्लिङ्सिचाविति। लिङ्विशेषितः सिज्विशेषितः। अथ विज्ञायते आत्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति सिज्विशेषितः। लिङ्
विशेषितः। यद्येवमिति। अस्तु तावदात्मनेपदयोर्लिङ्सिचाविति। ननु चोक्तं लिङ् विशेषितेऽपि सिज्विशेषितः इति। सिज्वि
शेषितः। कथं आत्मनेपदं सिचा नास्तीति कृत्वा आत्मनेपदपरो सिचि कार्यं विज्ञास्यते। अथवा पुनरस्तु आत्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सि
इति चाविति। ननु चोक्तं सिज्विशेषितः लिङ्विशेषितो लिङ् विशेषितः। कथमात्मनेपदेषु परतो लिङ्नास्तीति कृत्वा आत्मनेपदे लिङि का
र्यं विज्ञास्यते॥

परसप्तमी तदा सिज्विशेष्यते न लिङ्सीयुडादिसमुदायो लिङ्शब्देन गृह्यत इति तस्यात्मनेपदपरत्वाभावात्। नचानयोर्भिन्नयोरर्थयोः सहविवक्षा सं राम॰
य भवतीत्येकशेषस्यासंभवात्। सिचा निर्विशेषित इति। आत्मने पदपरत्वाउपचारात् सिजेवात्मनेपरस्तु च्यते। गौणमुख्यार्थयोरात्मनेपदशब्दयोः सारूप्य ६
मात्रप्रतीतिबद्ध एकशेषः करिष्यत इति भावः। आत्मनेपदेलिङीति। अवयवगतं यौ [redacted] पर्ये समुदाय आरोप्य विधास्यत इति भावः। अथवा तंत्रेण
आत्मनेपदशब्दयो रुच्चारणाद् अर्थद्वयं लभ्यते॥

म २

नैव वेत्ति संभवव्यभिचाराभ्यां सिजेव विशेष्यते न लिङ्। स्पष्टे। हलोऽनन्तराः संयोग इति। इत्वकस्येति। कथं पुनरत्र षष्ठी यावता हेतुत्वं। श्लोकेनयुक्तमिति हेतुनन्ती
यथार्थत्वं। नैव दोषः हेतुरूपतायामपि विवक्षितायां स्वरूपेण विवक्षितत्वात्। यथा परीयाः पुत्रः प्रतिशेषिकप्रत्यं ततु त्यात्रिकान्तो पत्यरूपत्यस्यात्र
विवक्षणात्स्कार इत्तरेतरत्र स्वभावस्तकारेत्वं किमर्थं। क्षिपतेरीर्घो मा भूदिति। ओतरं तस्मात् प्राप्नोतीति भाव। भाव्यमानोऽण् सवर्णान् गृह्णातीत्येष
तु परिहारो नित्यहाङ्गो ज्ञः। कश्चिद्भाव्यमानेनापि सवर्णग्रहणात् यथा अमूभ्यां इत्यादावूकारो दीर्घस्य भवति परिहारे अन्तरतमाभिधानाद्वा। अन्तरेणापि
ति इकारविधानेन विनापीत्यर्थः। किंत्वं तु कर्तव्यमेव तेन। विनाऽस्य स्य प्राप्त्यभावात्। अनन्तर इति। अप्रसरशेषो आदेशोऽक्षिपस्या ख्यायते। यद्यनेन लु
नैव वा पुनरर्थो लिङ्ग्रहणेनात्मनेपदग्रहणेन। किं कारणं। सलिति वर्तते। आत्मनेपदेष्वेव लिङ्सलादिः। न परस्मैपदेषु तदेतल्सिज्विशे
षणं आत्मनेपदग्रहणं। अथ सिज्विशेषणे आत्मनेपदग्रहणे सति किं प्रयोजनं मिहमाभूत्। अस्राक्षीत्। [redacted] अवात्सीत्। नैतदस्ति
इक इति वर्तते। एवमप्यवेवीत्। अनैषीत्। अत्रापि प्राप्नोति। हलन्तादिति वर्तते। एवमपि। अकोषीत्। अमोषीत्। अत्रापि प्राप्नोति। नैतदस्ति
प्राप्नोतीति वर्तते। एवमप्यभैत्सीत्। अच्छैत्सीत्। अत्रापि प्राप्नोति। नैतदस्ति। इकः समीपाद्धलो गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधस्त्वेष। गुणस्य वृद्धिः। इदं तर्हि
प्रयोजनमिह माभूदस्राक्षीत्। अद्राक्षीत्। किं च स्यात्। अकि हलन्तस्याः अमागमो न स्यात्॥ सृजिदृशोर्झल्यमकिति॥ इत्वकस्य तकारत्वं कस्य
हेतोरिकारः तपरः क्रियते दीर्घो माभूत्। दीर्घो मा भूदिति। कृतेऽपि सः अन्तरेणापि आरंभसिद्धो न दीर्घः। घुमास्थागापाजहातिसां हलीति।
अनन्तरे प्लुतो मा भूत्। इदं तर्हि प्रयोजनं। अनन्तरे प्लुतो मा भूदिति। कुतो नु खल्वेतत्। अनन्तरार्थं आरंभे सति ह्रस्वो भविष्यति न पुनः
भवति प्लुत इति। प्लुतश्चाविषये स्वतः विषयेप्लुतः उच्यते यदा च स विषयो भवितव्यमेव तदा प्लुतेन। उच्च कस्य तकारे दीर्घो माभूत् इतेऽपि सः अ
नंतरे प्लुतो माभूत् प्लुतश्चाविषये स्वतः। घ्वाद्योरि इ॥ ॥
नोविधीयते तदा यत्रापि विषये नांतस्यापि प्रसङ्गः ख्यानयोरित्यादिना प्लुतो विहित स आत्मनेपदविधीयते अस्मिन् कृते पूर्वत्रासिद्धमित्यासिद्ध
कत्वप्लुतस्याकिद्व्वान्तलक्षणपक्षेनुवाददोषः प्राप्नोतीति ह्रस्व एव भविष्यति। अन्येतु तपरत्वमनेन समर्थितमिति व्याचक्षते अनन्तस्यादेशोऽप
माणो दीर्घ एव स्यात्। ननु सिद्ध एव दीर्घस्तत्कर्त्तेति ह्रस्यापि पुनर्विधानं प्लुतनिवृत्त्यर्थं स्यात्। नैप्लुतश्चेतत् प्लुतविषये स्थनशति। सर्वांतिसपरत्वे स
न प्राप्नोतीति दिर्घं निहत्यनिष्ठपरत्वं स्थितं। प्लुतविधौ तु वास्यस्थानेरित्यधिकारात् कथमिकारस्य प्लुतः स्यादिति चिन्त्यमेतत्॥ रे२

श्वे २

मा॰कौ॰प्रच२ नत्कासेषा॰कृतेः किं स्वरति। अकारप्रश्लेषणं निष्ठायामिति। ह्रीडादिभ्य एव परा निष्ठा न क्विदिति नियमः। विपरीतं तु निषेधे निष्ठायामात्र भवति।
१ परोत्तायामिति। पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या परोक्षा लिड् उच्यते। अस्त्वत्रेति। प्राप्नोतु किं नु मित्यर्थः। न तु निर्देशस्य निषेधः कर्तुं शक्यः। कुत्साद्यपि यातामिति।
वा स्यान्नक्तातामिति स्थितेरत्वं च प्राप्नोति चिराय द्व्यचतत्परत्वाद्विषद्धान् कु प्राप्नोति वृद्धिश्चात्र तृतीय पवादत्वात्सुगागमः। नञ्कृते अकारस्येत्स

न्ताकामेर। नसेद्विति कृतेः किं त्वेनसेदिस्सेव सिद्धं नार्थः त्काग्रहणेन निष्ठायामपि तर्हि प्राप्नोति गुधितः गुधित्वा लिति निष्ठायामब धारणा
न निष्ठायामवधारणान्न भविष्यति किमवधारणं। निष्ठायां शिदि मि शिश्चि दिदृष्टवानिति पर्यायं तर्हि प्राप्नोति किं च स्यात्तत्पापिबनपि
प्रकृतीत्याकारलोपो न स्यात्तमा भूदेवमिति ह्येवं भविष्यति रदत्तर्हि ल् जिवत् घ्रिम क्तिः सुपधालोपो न स्यात्तज्ज्ञापकात्तत्परोक्षायां ज्ञाप
कास्योन्नायामन भविष्यति किं ज्ञापकं। सति स्वस्य ग्रहणं विदुः। परस्य चिकोपलिति स्वस्य ग्रहणं करोति। तत्र ज्ञापयत्याचार्यः। ओपदेशि
ज्ञा कस्याकित्वस्य प्रतिषेधो नाति देशिकस्येति। कथं कृत्वा ज्ञापकं। अस्य ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं न लादौ यथा स्यादिह माभूत् शिशयिषत इति त
यदि चात्र आदेशिकस्यापि कित्वस्य प्रतिषेधः स्यात्। स्वस्य ग्रहणा[redacted]मनर्थकं स्यात्। अस्त्वत्र किंचित्वं नसेद्विति प्रतिषेधो
भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यः। ओपदेशिकस्याकित्वस्य प्रतिषेधो नाति देशिकस्येति। ततो स्वस्य ग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकं कुत्र
रार्थमेतत्स्यात् स्वाध्योरिच। स्वलादौ यथा स्यादिह माभूत् उपास्यादिषाता मुपास्याविषत। कुत्वं किं स्वस्य नियोजनं। कितत्वं नियो
गेनेत्युच्यते तेना सति किं त्वेऽस्त्वे न भविष्यति येन तुल्यं सुधीव नि। तद्यथा सुधीगा सुधीवेति। दीर्घं नियोगेन रूपं भवति न गोस्य
तेदीपि न भवति। अथवा स्त्वत्रेत्वे। कारूपसिद्धिः। इहैं कृताया मायादेशो भविष्यति। वसथ्यै। वस्वर्थं तर्हि त्काग्रहणं कर्तव्यं
तोर्यौ परेशिकं किं त्वे। किं च स्यात्। पपिवानत्र स्थिवान[redacted]क्तिः त्स्याकारलोपो न स्यात्। माभूदेवं शब्दिने त्येवं भविष्यति॥ पो

प्रसंगात्। ननु चुस्तर्कस्यते। पूर्वमेव चुक्तावाधितत्वादिति भावः। अस्त्विति किं स्वरति। स्वस्य ग्रहणस्य ज्ञापकत्वेन तावत्स्थितमिति। अति देशिकस्यापि रामः
किं त्वस्य न सेद्विति निषेधो भवतीत्यभिप्रायः। सुधीवनीति। अनो बहुव्रीहेरिति प्रकृतेस्यैव दीर्घो निषेधः। ननु रेफस्यापि सुतु सन्नियोग १
शिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभाव इति न्यायान्निवर्तते। अमेन्यापोद्धकादिष्वक्षस्य त्वगितस्यात्र ग्रहणेन ग्राह्यः॥ अस्त्वेति
यकारस्य कृतेऽस्त्वे वृद्धिर्भविष्यति युगागमेन ह्याकारस्य वृद्धिर्बाध्येत्व ✗ तेन नित्यकारस्य त्वं३ पि॥

[redacted]। आजिवानिति। इदं नोपपद्यते। अत्राहि न
लोपे कृते द्विर्वचने एकादेशे च वस्वेकाजाद्बुलामिति राप्तमः। तत्रापि कित्वप्रतिषेधात्लोपाभावाद्द्विवचनं त्रुटिसत्तिर् काल्लभात्वादि प्रिहू
त्र्यौन लोपादी नो च क्रकप्राप्तिः। चक्रके पूर्व एतोऽनवस्था भाष्यकारेणानुपरिहारान्तरं तद्वावादेषपरिहारो नाश्रितः। निर्ग्रहीतिरिति तुसे ति
घयहादीन्नामिसीदाग प्रश्नक्का चविग्रहादिति। विग्रहो विभाषो बोरस्यकरिष्यते इत्यर्थः। उदुपधात्पशुति। ज्ञापः संबंधी नैक्षिक रतोयस्त
मादित्यर्थः। पूङ् च पुङ् इति। सेदिस्मन्यतरस्यामित्यनुवर्तनात्सेटोरेवत्क्त्वानिरयोः किं त्वविकल्पः स्यात्। लतश्च पुविला पुवित इति पदे

रदंतर्हि जिघ्रिवान्। जघ्रिवान्। क्तिः सुपधालोपो न स्यात्। किंदतिदेशात्। अस्त्वत्र ओपदेशिकस्यकित्वस्य प्रतिषेधः आतिदेशि
कमत्र कित्वं भविष्यति। यत्र तर्हि तत्प्रतिषिध्यते। अंजेस्त्वाजिवानिति। एवं तर्हि छांदसुः कसुर्लिट् च दर्शत सार्वधातुकमपिच च
नृति। तत्र सार्वधातुकमपि तद्भिवती निर्दिस्य उपधालोपो भविष्यति। लिग्रहीतिः प्रयोजनम्। इदं तर्हि प्रयोजनं रुदमाभूत्।
उपस्थिहितिः। लिग्रहीतिः निकुचितिः। तत्र हि क्त्वाग्रहणं कर्तव्यं क्त्वा च विग्रहात्। उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। नसेट्। निष्ठाशीङ्खिदिमिदिक्ष्वि
पूङ् दिधृषः। मृषस्तितिक्षायां। उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्यां। ततः पूङः। निष्ठा सेट् किद्भवति। ततः क्त्वा च। क्त्वा च सेण्न किद्भवति। पू
ङ् इति निवृत्तं। नसेद्वितिक्तते किं त्वेनिष्ठायामवधारणात् ज्ञापकान्नयहोत्रायां निरस्य ग्रहणं विदुः। इत्वं किं त्वं नियोगेन रोगं तुल्यं सुधी
वनि। वस्वर्थं किं रतीदेशात्। ग्रहीतिः त्क्त्वा च विग्रहात्। उदुपधाद्भावादिक॥ इहकस्मान्न भवति। गुधितः। गुधितवान्। उदुपधात्। अपशब्दिक
प्रक रणोऽभ्यस्यते। उदुपधात्॥ पूङः। क्तस्य। पूङः। क्त्वानिष्ठयोरिति विभाषा संगःसेटरेणातापूङः क्त्वानिष्ठयोरितिविभाषा प्राप्नोति। किं कारणं स
इ प्रकरणात्। सेटिति वर्तते। नव सिद्धस्यापि किंदाश्रयत्वादवशिष्टविकित्वं। न वा पुंवदो दोषः किं कारणं सेट्स्यापि[redacted]राश्रयत्वादकि
दी अयं सेट् चेदा। अकित्त्वेन देटा भावित्वं सेट् स्यापि किंदाश्रयत्वादनिट्त्वविभाषा किं भविष्यति। डिष्टोरूपं शब्दः ग्रहणं क्रियते पूर्व ते
नादिट्ट्वे प्रकरणात् इट् वेति विभाषा किं प्राप्नोति। इड्भ्यो ग्रहणं। इड्भ्यो पूङोऽग्रहणान्न कर्तव्यं॥ हि
स्यात्। अक्लिशेगामः। पूङः क्त्वेति विकल्पे नेट्प्राप्ताते। नवेति। इड्भ्यो पूङः क्त्वेति सूत्रं वार्त्तिककारः प्रत्याचष्टे तत्रानिटोरेवत्क्त्वानिष्ठयोरनेन किं
त्वं विकल्प्यते। तत्र वरकिं त्वे तेदा भ्रुकः किं त्वीति इट् प्रतिषेधात्मेवापूत इति भवतिपदात्वं किं त्वं नदेट् गुणयोः पाचेला पवितं इति भवति॥

भा॰ कै॰ प्र
८

म

भारद्वाजीया इति। लाघवमनादृत्य स्वप्रकारेण परेऽश्रौ द्वि धौ पठितं रह्तु विकल्पोऽनुवर्तते अत्र वा नहणादिति सिध्यतीत्यमिति भावः। उत्तरा
र्थमिति। नत्कासेऽट्टेति किं त्वप्रतिषेधस्यासिद्धत्वात्। न विभाषेति॥ एतार्थमिति। शास्त्रस्य प्रत्यापारंपर्यं प्रतिपादनेन अनादित्वात्स्वामाण्य प्र
तिपादनात्॥ रलो॥ किमिदमिति। किमियं प्राप्तविभाषा। आहोस्विदप्राप्त इति प्रश्नः। तत्र प्राप्तविभाषायां सत्यनेवा प्रांशं किं त्वं पक्षे विधीय
भारद्वाजीयाः पठंति नित्यमकित्वमिति पाठेः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम्। नित्यमकित्वमिड्राद्योः सिद्धं कथं विभाषा मध्ये संयोगात् क्रियते। विभा
षामध्ये च यो विधयस्ते नित्या भवंतीति। किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणं क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थं उत्तरार्थं क्त्वाग्रहणं क्रियते नो यथा स्यात् कृत्वा
दं चिलुंच्य तृषित्वेति। न विभाषा विकल्पः काश्यपस्य कोऽयं पञ्चग्रहणं किमर्थं। काश्यपग्रहणं पूजार्थं वेत्येव हि वर्तते॥ तृषिमृषि॥ रलो
व्युपधाद्॥ किमिदं रलः क्त्वासनोः कित्वं विधीयते। आहोस्वित्प्रतिषिध्यते। किं चातः। यदि विधीयते क्त्वाग्रहणमनर्थकं। किं देवदि
क्त्वा अथ प्रतिषिध्यते सन्ग्रहणमनर्थकं। अकिदेव हि सन्। अत उत्तरं पठति रलः क्त्वासनोः किं त्वं रलः क्त्वासनोः कित्वं विधीय
तेन नु चोक्तं क्त्वाग्रहणमनर्थकमिति नानर्थकं। न क्त्वासेडिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। तद्बाधनार्थम्॥ रलो व्युपधात्॥ ऊकालोऽज्
युक्तोऽयं निर्देशः ऊ इत्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते। ऊ इत्ययं च वर्णः तत्रायुक्तं वर्णस्य कालेन सह मानाधिकरण्यं कथं तर्हि
निर्देशः कर्तव्यः ऊकालकाल इति॥ किमिदं ऊकालकाल इति ऊ इत्येतस्य कालः ऊकालः ऊकालो यस्य ऊकालकालः शक्ति स ते
हि तथा निर्देशः कर्तव्यः न कर्तव्यः उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। उष्ट्रमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः। खरमुखः एवमूकालकालः [redacted]
[redacted] ऊकाल इति। अथवा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। कालसहचरितो वर्णोऽपि काल एवं ह्रस्वादिषु समसंख्या प्रसिद्धिर्नि
र्देशो न स्यात्। ह्रस्वादिषु समसंख्यत्वस्याप्रसिद्धेः। किं कारणं निर्देशवैषम्यात्। तिस्रः संज्ञा एकः संज्ञीति वैषम्यात्संख्याता
नुदेशो न प्राप्नोति ॥ ॥
नयति क्त्वानुदृश्यमर्थिकानाहितस्य किं त्वं विधेयं स्वतएव भावात्। अथ प्राप्तविभाषा नदाक्कः कि नमस्तीति
सेय पक्षे निषेधः कर्तव्यः। तेन सन्ग्रहणं कार्यं नाहितस्य कित्वमस्ति यस्य प्रतिषिध्यते। रल इति। अप्राप्तविभाषेयं एकेनैव रूपेणाव
स्थितेऽयमर्थः एकरूपत्वदर्शनाय विचारः कृतः। न सुभयत्र विभाषा नसंप्रति प्रतिलक्ष्यं व्यापारात्प्रत्ययस्तौ सांप्रति दुष्टता। ऊकालो॥ अयुक्तोऽयमि
ति। नपरस्तत्काले स्वस्यैव त्र्यात्वात् स्वादिह्रस्वाख्यायते। ह्रस्वादि[redacted]षिति ऊ इत्येकस्येव शब्दस्योच्चारणं दृष्टान्तवर्णमानेन संज्ञिविशेषणं

कालः
द्वि
स्म॰

सिद्धं। स्विति। त्रयाणां ह्रस्वैकादेशानां निर्देशादिशेषताम्यावच्छिन्नत्वात् तिनामपि विशिष्टाप्यावये वयं संबंधासिद्धस्यार्थः। अर्थेन च साम्यं यथा सं
ख्यसूत्रे आश्रीयते न शब्दत एवा अथवा शब्दतः साम्यमाश्रयतोऽपि संहिता प्रयादैक्यमिव प्राप्नुवत्यः शब्दा उ वा ऋताः स्यद्वोषः। कथं पुनरिति। प्र
त्यसैलौकिके वशब्दस्य श्रवणाद् द्रावणे प्रमाणाभाव इति भावः। तिहृणामिति। अनुमानाद् द्रावस्यापि इति भावः। अयं तत्पवदिति। लौकिकस्य

समसंख्यत्वात् कथं

हि हेतुसमसंख्यत्वात् सिद्धमेतत् कथं समसंख्यत्वं त्रयाणां हि विकारनिर्देशः। त्रयाणामयं प्र
श्लिष्टनिर्देशः त्रिभिरूर्ण्णां संज्ञानां करणसामर्थ्यात्। यद्यपि तावत्सिद्धं संज्ञानां करणसामर्थ्यात्त्वाम्नेत्र्याणामयं प्रश्लिष्टनिर्देश इति।
कुत एतदेतेनानुपूर्व्येण संज्ञिविशेषा नां संज्ञा भविष्यतीति। आदौ मात्रिकः कृतो हि मात्रप्रतत्त्वि मात्र इति। न पुनर्मात्रिकोऽमध्ये वाते मा
स्यात् तस्यादिमात्र आदौ वाते वा स्यात्र मात्र आदौ मध्ये वा स्यात्। अपतावदिमात्र आशश्य आदौ मध्ये वा कर्तुं कुतः प्लुताश्रयो हि
प्रकृतिभावः प्रसज्येत। मात्रिक हि मात्रिकयोरपि द्वन्द्वे पूर्वनिपतताति मात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यति। यत्तावदुच्यते यत्ता द्विः
मात्र अप्रश्य आदौ मध्ये वा कर्तुं कुतः प्लुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्येतेति। प्लुताश्रयः प्रकृतिभावः प्लुतसंज्ञा चानेनैव यदि च
त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात् प्लुतसंज्ञैवास्य न स्यात् कुतः प्रकृतिभावः। यदप्युच्यते मात्रिकं हि मात्रिकयोरपि द्वन्द्वे पूर्वनिपतती
त्रिमात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यतीति द्रष्टव्याश्रयो हि घिसंज्ञा सह संज्ञा चानेनैव यदि च मात्रिको मध्ये वा ते वा स्यात् ह्रस्वसंज्ञै
वास्य न स्यात् कुतो घिसंज्ञा कुतः पूर्वनिपातः एवमेवान्यत्र स्थान प्रकल्प्यते। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिकोऽन्ते भवे
तीति। यदयं विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेरिति मात्रिकस्य प्लुतं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकं यदि तस्य प्लुतसंज्ञः यदि च मात्रिकोऽन्ते स्यात्प्लुत स
ज्ञास्य स्यात् तत्र मात्राकालस्य मात्राकाल वचनमनर्थकं स्यात्। मध्ये तर्हि कस्मान्न भवति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। न मात्रिको मध्ये
भवतीति। यदयं प्लुतो दीर्घोऽप्यचि स्याप्येतिदीर्घत्वं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकं यो हि मध्ये स दीर्घसंज्ञकः। यदि च मात्रिको मध्ये स्या
त्। हि घिसंज्ञाऽस्य स्यात्। तत्र मात्राकालस्य मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् ॥ ॥
वहाणाश्रयत्वेन प्लुतत्वे ह्रस्वत्वं वासिद्धप्राप्तिस्यैतदुच्यते। यत्तावदिति। शास्त्र संज्ञिताद्याह्रस्वादिव्यवस्थायां लोके सूत्रादिष्वपि वहा सेनात्यकेऽनि
भावः। पद्यापेति। अनंतरतमादेशविधानार्थमेतत्स्यादिति चेत्तन्न। हेस्स्रनेंतरतमस्यास्याः परिभाषायाः प्रत्यक्षायाबाधात् प्रकृतिविशिष्टानुपू

नर

[भा॰ कै॰ प्र॰ ६] मात्रिके तोति॥ लिंगाद्यपेतं तमध्यायं मात्रिकस्याप्ययं कृत्स्नार्थ इत्यर्थः। दीर्घप्लुतयोरिति। उकारो ह्युत्कालो द्विमात्रत्रिमात्रयोरेव हृस्वसंज्ञा
हकार इति हृस्वसंज्ञा भाव्याप्रसज्येत। न च दीर्घे प्लुतसंज्ञा भाव्या। द्विमात्रत्रिमात्रयोर्हृस्वसंज्ञा बाध्येत संज्ञानां सन्निवेशाभ्युपगमात्॥
आकारादेकारे स्तेति वचनात्। द्विमात्रत्रिमात्रौ लनगतौ। त्रिकालानां नत्राहुकालादित्रितंत्रदोष॥ भावश्चेति। एककार्ये हृदेतुरुकेऊ च्यासि
त्येककालार्थो लभ्यते। उकारादयो दुर्लभं नन्वनिचरं तानिमासुं न तेनाविशेष्यते। अपितु तेषां च तत्र उकारादिका न त्वाउकारादिसदृशोऽग्रीष्म
द्विमात्रसंहितेस्वादिति। अत्राप्याचार्यप्रहाशेहां पुयत्तिनद्विमात्रो नेभवतीतिपदयमोमप्यान्तरदति द्विमात्रिकस्य प्लुतंशा॥ कि
मेकत्वात्तावकं चोते सन्तुतसंज्ञ॥ यदि च द्विमात्रो लेस्यात्तु प्लुतसंज्ञास्यस्यात्तानत्र द्विमात्रा काललव चनमनर्थकं स्यात मात्रि
केणचास्य पूर्वनिपातो वा चिन्तइति कृत्वाकाल्यत्रोत्सहर्तेभविष्यंदस्ये तोमध्यात्तारदमेयोऽप्यनल्पप्रकृष्टा भवे तव्यस्थाचप्रकृ
[सं] ष्टा॰ दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसंज्ञासंज्ञा दीर्घप्लुतयोरपि पूर्वसंज्ञा प्राप्नोति। कान्हस्वसंज्ञा किं कारणा अरणास वर्णानर क्वाती॥ तिस्ते
[नपरानिर्देशः कर्तव्यः] तपरनिर्देशात्। सिद्धमेतत्। कथं तपरनिर्देशात् उदृकालशति। यथेवं द्रुतायां वरकरणोमध्यविलंबितको हुपसंख्याने कालभेदा [प]
त्प्लुतादिषु चोऽर्थसिद्धत्वव्युत्पत्तिर्वर्णानां कुष्ठाचिरंचन्नाहृतयो विशेष्यतु इति स तर्हि तपरनिर्देशः कर्तव्यः। ह्रस्व काल[illegible] [नकर्तव्यः]
[किमुक्तं] ग्रहणं कीपतोऽवनद्वातप उकरणात्। उकालग्रहणं। अत्रैकं च कालतत्कपरिमाप्यते एका नकालज उकालइति। अथवा ए
कसंज्ञाधिकारोऽयं योगः कर्तव्यः। तत्रैकासंज्ञा भविष्यति। आपवादतनवकाशाश्चेति। एवं हि दीर्घप्लुतयोः पूर्वे संज्ञानभविष्यति। अथवा
स्वरूपंशाद्वाद्वास्ते सेयमेयोगः प्रत्याख्यायते। तत्र पदे तद्दशब्दसंशेति। एत पथा विभक्ष्या निर्दिश्यमानमर्थं व्रजतितस्मान्निर्दिश
प्रस्तानुवर्तिष्यते। अत्रश्चित्तवृत्तौस्थकाशेष्यय॥ आशब्दसंज्ञायामिति॥
तेदृतिनार्थ्याः कालग्रहणोन्नतां क्रियते प्रपमात्रोर्नेवोकारे एकाल विशेषविदुर्मिति सब वर्णेष्व हृस्वानभाविष्यतीति। नैतत्स्यात् उकारात्पर कालत [तम॰]
व्योनेश्रप्तहृल्या। हा प्रत्येकवेति। परमाजस्याचो संभ्यात। संज्ञाप्रकरणात्विति भाषा मात्रा इदं नीयामिति। ह्रस्वसंज्ञा पुशब्दसंले तितादिषु भवेउका [६]
रसवर्णग्रहणं स्यात्। सिद्धहा हारममस्तु गुणाअभेदकाइति तद्भिन्नेस्यापि ह्रस्वसंज्ञाभविष्यति। उदात्तादिसंज्ञा स्वञ्जग्रहणं निहत्य मितिदीर्घप्लुतानामपि
लाभविष्यति हृस्वानयोग्य स्वाभदभावा॥ कौपराशी तितुनश्चास्ले संज्ञाविधाने चापि तुआदिसंगे नेनिविहित संज्ञानुवादइति सवर्णग्रहणं भविष्यति॥

रा॰ नर

रत

अपना ह्रस्वसंज्ञेति। अथवा तांश्चेद्ध्रस्वसंज्ञा [illegible] तदा ह्रस्वप्रदेशेषु अच इति संज्ञिनउपतिष्ठेरंस्तत्रात आदेशविधाने ह्रस्व संज्ञा विधानमन
र्थकमेवस्यात्। अथ वचनादनेन तरंतोऽभवेतएवमपि ह्रस्वप्रदेशेषु ग्रहणमेव कुर्यादित्यर्थः॥ इदं तर्हीति। असंज्ञायां ह्रस्वोदेश इति कर्त
नयुज्यते। ततश्च ह्रस्वविधिप्रदेशेषु बहुत्वः स्वरणीति बहुव्यंतंद्रुभवति॥ ग्रहणाली ति॥ ह्रस्वतो न नार्थ इति ग्रहणपदमुच्यते ह्रस्वा

अथ वा ह्रस्वसंज्ञावचनसामर्थ्याद्दीर्घप्लुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति। ननु चेदं प्रयोजनं स्यात्तंज्ञाविधाने नियमं वक्ष्यामि। ह्रस्वसं
ज्ञायां युज्यते तद्वचः स्थाने यथा स्यादिति। स्यादेतत्प्रयोजनं यदि किंचित्करणं ह्रस्वशासनानि स्युः यत्तत्तु ह्रस्व लुपावदं ग्रह
[शा] णं तावद्ध्रस्वग्रहणमतो। किं विकरणं ह्रस्वशासनानि। इदं तर्हि प्रयोजनं एच इग्ध्रस्वादेश इति वक्ष्यामि इति। अनुच्यमाने ह्येतस्मिं
स्त्रिह्रस्वप्रदेशेषु एच इग्भवतीति वक्तव्यं स्यात्। ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य एच इग्भवतीति। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य एच इग्भ
वतीति। संज्ञावता मन्यते लघीयः कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं। लघीयश्च त्रिः ह्रस्वप्रदेशेषु एच इग्भवतीति। ननु च सं
[ग्र] ज्ञाकरणं। त्रिः ह्रस्वप्रदेशेषु एच इग्भवतीति षड्ग्रहणानि संज्ञाकरणे पुनरष्टौ ह्रस्वसंज्ञा वक्तव्या। त्रिर्हि ह्रस्वप्रदेशेषु ह्रस्वग्रह
णं कर्तव्यं। ह्रस्वो ह्रस्वो ह्रस्व इति। स्वरं स्थादेश इति। सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे यद्गरीयांसं यत्नमारभते तस्यैतत्प्र
योजनं दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसंज्ञा माभूदिति॥ अचश्च॥ किमयमलोन्त्यशेषः आहोस्विदलोन्त्यापवादः। कथं चायं तच्छेषः स्या
त्कथं वा तदपवादः। यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीति। अचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्येति। ततोयं तच्छेषः। अथ
नानावाक्यं अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीति। अचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्य स्थाने न्यस्य च। ततोयं तदपवादः। कश्चात्र विशेषः॥ ॥
[८]
देशन्यासः प्रश्नोपनिर्देशात्स्वध्यक्कप्रयोगाभावाद्दाद्भू परिगणित ततः ननु मितां ह्रस्व इत्यत्र हेतुर्वेषनुत्यस्या हिरण्यतीत्यर्थमेव रागीतिवक्तव्यं स
यारवस्वमयसे आपिय रमंस्य इत्यर्थमिति गोरवप्रसंगः। एवं तर्हि एच इगिति यंचक्रतोप्युच्चार्यमाणो प्रतिपन्निलाघवं भवतीति लाघवोपल
[ए] [तुंम] स्वरायरंभाव्यं द्रष्टव्यं। ह्रस्वदीर्घप्लुत इति सोत्रत्वान्निर्देशस्य लिंगव्यत्ययेन पुंस्त्वं॥ अचश्च

[right margin, vertical: हृस्वसंज्ञा ... ह्रस्वदीर्घप्लुतश्च ...]

मा.भाष्ये.२ प्रमादिप्रभृतीति।प्रभृतिग्रहणेनाष्टिवृक्कुम्वादयोऽर्थसंनेतिद्युत्तरानि।यकारादेशोर्न्दगीलस्वणोःवचनोःक्तिलेवमत्रप्रसंगः। यदात्तु अभि व च कारा

१०

ह्रस्वादिविधिरनोंत्यस्येतिचेद्धुविप्रक्षिशमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वत्रग्रहणं।ह्रस्वादिविधिरनोंत्यस्येतिचेद्धुविप्रक्षिशमादिप्रभृति
ह्वोनगमिदीर्घेष्वत्रग्रहणं कर्तव्यं।वचिप्रच्छ्योर्दीर्घः।अचरतिचरूर्णं अनेत्यस्य।ह्विनप्राप्नोति।शम्यादीनां दीर्घः।अचरतिचरूर्णं अनं
त्यस्याह्विन प्राप्नोति।हनिगम्योर्दीर्घः अचरतिचरूर्णं अनंत्यस्याह्विन प्राप्नोति।अस्तुतर्हिंतरपकारः।अचर्चेनपुंसकह्रस्वाकृ
त्सार्वधातुकनामिदीर्घेषु अनंत्यस्य प्रतिषेधः।अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेषु अनंत्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः।ह्रस्वो
छिद्यते नपुंसके प्रातिपदिकस्य।यच्छेह्रम्भवति।रैअतिरिनं।अतिनु।सर्वस्तुवाक्च्राह्मणकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति।अकृत्सार्वधातुक
योर्दीर्घः।यथैहम्भवति।चीयते।स्तूयते।एवंभिद्यतेत्रापिप्राप्नोति।नामिदीर्घोऽयथैहम्भवति।अग्नीनां।वायूनां।एवमत्रापिप्राप्नोति।वल्लभा
नैषदोषः।नोपधायाश्चेतन्नियमार्थं भविष्यति।प्रकृतस्येवानियमः स्यात्।किंचप्रकृतं।नामीति।तेनयदिदिहनि यमान्नस्यात्।अन्यते
तन्यते।अत्रापिप्राप्नोति।अत्राप्येवं नियमः स्या[redacted]त्।नोपधायाःनाम्येवेति।एवमपि भवेद्धिह्रनियमान्नस्यात्।अन्यते।तन्यतेर
ति।षष्ठस्यपिस्यन्नप्राप्नोति।अत्राप्युभयतोनियमः स्यात्।नोपधायाएवनाम्येवनोपधायाइति।एवमपिभिद्यते स्तुवाक्ब्राह्मणकुलमित्यत्रा
विप्राप्नोति।एवंतर्हिह्रस्वोदीर्घःप्लुतइतियत्रब्रूयात्।अचइतिएतत्तत्रोपस्थितंद्रष्टव्यं।किंकृतंभवति।द्वितीयान्वष्ठीप्रादुर्भाव्यतेतत्रकामचा
रःग्रहमाणेनवात्रचांविशेषयितुं।अचावाग्रहमाणं।यावताकामचारः।इहतावद्धुविप्रक्षिशमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेषुग्रहमाणेनाचं
विशेषयिष्यामः।एतेषांदीर्घोभवत्यचइतिइहेदानींनपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेषु वाग्रहमाणंविशेषयिष्यामः।नपुंसकस्यह्र
स्वोनवत्य चः।अनंतस्येति।अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः।अचः।अनंतस्येति।नामिदीर्घोभवत्यचः।अनंतस्येति।इहकस्मान्नभवति।योःपथ्योः एष १०
[redacted]सरति ॥ ॥

दिनाविशेषयतेतदाव्यवधानान्नास्तिप्रसंगात्र एवमत्रापिवेदितव्यम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अनितिवर्ततइति।नतस्थुह्रस्वादिशब्दाइहानुवृत्तानांचंऽपस्थापयंदित्तस्यस्वमुपस्थानासिन्नाश्रितस्वरूपस्थाप्यत्रागाश्रियंनेतेनह्रस्वरूपेवंधः।चूसे
यःस्थानेभवतीत्यर्थःसंपद्यते।एवंदीर्घप्लुतयोर् पि ॥अचश्चेति॥इहैवतरज्ग्रहणंक्रियतांपष्ठंतज्ञेतुनवक्तव्यमितिप्रश्नः॥प्रतस्येति।येषांप्रत्या
हारेअप्लुताअकारादयोदीर्घप्लुतसंज्ञेनभंतेतेषुव्यासंभवोगोविह्रस्वसंज्ञःस्यादितितत्प्रसं[redacted]संगः।[redacted]तितउच्चत्रमिति।
त्या प्ररत्वाद्दीर्घलक्षणोवान्तकिसतिसकृद्भतोविप्रतिषेधइतिभाष्यात्ह्रस्वलक्षणाद्धुनर्नप्रवर्तते।नचैवंविधेविषयेपुनःप्रसंगविज्ञानम।क्तिनित्यवि
कल्पयोर्विरोधात्पूर्वेणापरस्यबाधप्रसंगात्।यत्रह्निपूर्वोविधिःपरंनबाधतेतत्रपुनःप्रसंगविज्ञानंक्वचिदाश्रीयतेसमुदायेवाकार्यप्रतिज्ञाश्री
यमाणेऽवयवस्यापारतंत्र्यादवयवाणांचह्रस्वलक्षणात्कप्रसंगाःअनुक्तियमाणेप्यज्ग्रहणेवर्णाग्रहणेनातिप्रहरणात्समुदायस्यापिदीर्घसंज्ञाप्र
व संज्ञाविधानेनियमः।संज्ञायाविधीयंतेतेष्वनियमःकिंचस्वमेतत्ानहिकश्चिदनुव्यमानेगांस्तते।अनितिहिवर्तते।तत्रैवमभिसंबंधःकरि
ष्यते।अचःअचमवति।ह्रस्वोदीर्घःप्लुतइत्येवंभाव्यमानेगति।अव्ययलेसित्योगेल्युग्रहणेनातिकिंप्रयोजनं।अज्ग्रहण[redacted]संयोगावस
मुदायनिवृत्त्यर्थं।अज्ग्रहणंक्रियतेसंयोगानिवृत्त्यर्थंसमवायसरायनिवृत्त्यर्थं संयुग्गानिवृत्त्यर्थंतावत्।प्रतस्थप्रस्थ।ह्रस्वस्यपितिकृतितुगि र
तितुक्माभूदिति।अथसमुदायनिवृत्त्यर्थंतितउच्चैरुदात्तःमुदात्तःयदात्राह्वेतिक्लिश्मामाभूदिति।उच्चैरुदात्तः।किंषष्ठीनिर्दिष्टमत्र नीचैरनुदात्तः।
हणमनुवर्ततेउतत्ाहोस्वित्किंचातः।यद्यनुवर्तते।हल्स्वरप्राप्तौव्यंजनमविद्यमानवदित्येषापरिभाषानकल्प्यते।कथंहल्नामस्वरप्रा
प्तिःस्यात्।एवंतर्हिनिवृत्तं।बहूत्येतस्याःपरिभाषायाःप्रयोजनानि॥ ॥ ॥ ॥ तुरु.२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

संगः।नैषदोषः।ऊकालइतिविशेषणादिहव्याक्रियाश्रीयते।नाविज्ञातेःपरिभाषाणामस्तिव्यक्तिह्रस्वकंवाज्ञातेःपरिभाषाणामाश्रीयतेएकेकव्याप्तिव्यं
ज्याह्निज्ञातिर्नसमुदायव्यंग्याउच्चैःषष्ठीनिर्दिष्टमिति।उच्चैर्नीचैरित्येतेःव्ययेधिकरणप्रधानेतच्चावश्यंतुहेशोसत्यांअपचर्योर्भवति।उच्चैःस्था
नउक्तेनप्रमाणउदात्तसंज्ञः।स्वाचःस्छ्लनाति।ह्रस्वस्वरप्राप्तौविति।सत्यामस्वरस्यस्यानुदात्तोसमासस्यांतोदात्तंरात्रपूर्वपादादावेवस्यान्नवराह्न
पदिस्यादौअसत्यांतनुदात्तोसमासस्यांतोदकारस्त्वस्यस्वरप्राप्तावविद्यमानत्वात्कारस्यस्वरःसिद्ध्यति।एषाचपरिभाषापतोनावश्यकेअ
नावइतिप्रतिषेधेनज्ञापिता।अस्यप्यानान्यनिमित्तनकारस्यायोग्यत्वादाकारस्यचानादित्वादुदात्तत्वंनभविष्यतीतिकिमनयावइतिप्रतिषेधेन॥ ॥

भा०प्र०

११ अथ प्रथमानिर्दिष्टमिति। ननु को विशेषः यावता यत्र स्वरो विधीयते तत्र व्यंजनस्याविधमानत्वात् स्वर एव भविष्यति। अनुदात्तादेरित्यत्र अनुदात्तादेरिति पञ्चमी
स्वरश्च स्वरोनुदात्तः संभवतु अनुदात्तानुपपत्तेः तदनुदात्ते न कार्यं विधाने न कश्चिद्विशेषः एवं तर्हि स्याप्युत्पादार्थमेवायं विचारः। ननु चेति।
ति बाधकाभावात् अन्त्यसिद्धिः इमे तेशिति। अन्यथाप्युपलंभो भवति स्वरे शिभावः अन्तरेणापि व्यंजनमिति। आप्यायत इत्यर्थ इति यथा अत्रहि आकारादेशः इति।
तस्मान्नेघातः त तत्र अव्ययमाविकाम्यामव एवैते गुणाः यस्तु हुलामध्ये तेगुणा अभिव्यज्यन्ते हलामध्ये च भिन्न स्वरताम्युपालक्ष्यं तस्मात् वाचैव एव

अथ प्रथमानिर्दिष्टमनंतरग्रहणमनुवर्तते उताहो न किं चात्र मुह्यन्ते वाहमर्थः पठ्येते व्यंजनस्य विगुणात्वलक्षणे ननु च प्रत्यक्षमुपलभ्यंते वेलो
ईला। नेते व्यंजनस्य गुणाः अवश्यं तेगुणाः तस्मान्नीयता व्यंजनमपि तद्गुणमुपलभ्यते तद्यथा दृष्टीय्रकृपौर्य सूत्रे मोसं घस्मिन् कोगस्त्रे तद्गुणमुप
लभ्यते वस्तु विष्टको रिकोलो त्वकं सः तद्गुणमुपलभ्यते कुतो नु खल्वेतत्र अयमेवैते गुणाः तस्मात् नीयानां व्यंजनमपि तद्गुणमुपलभ्यते
ति नपुनर्व्यंजनस्यैते गुणाः स्युः तस्मान्नीयानामजनं पितृगुणं उपलभ्यते इति। अंतरेणापि व्यंजनमचमेवैते गुणाः तस्मात्ते नपुन रेतरेणात्
व्यंजनस्य उच्चारणमपि भवति। अन्त्ययं ऋल्वपि नियत्तेचनं सर्वाण्येते स्वराः। अत्वकल्पनादि व्यंजनमिति। उच्चनीचस्वानानामित्युक्ता हा प्र
सिद्धिः। रउच्चनीचमनवस्थितपदार्थके तस्वेदिकिंचित् प्रत्युच्चैर्भवति किंचित्प्रतिनीचैः एवं कंचित्कश्चिदर्थमपन्न ग्राहकस्तु अवश्यमेव
यनीचैर्वर्तता मिति। तमेव तथाख्यीयमानमयरुक्ता हा किमेतदितकेनाल्पो उच्चैर्वर्तता मिति। एवमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकं तत्र स्यान्
व स्थाना संज्ञाया अप्रसिद्धिः एवं तर्हि लक्षणं करिष्यते। आयामो दारुण्यमणुता खस्येत्युच्चैःकराणि शब्दस्य। आम्नायते गात्राणां निग्रहः
दारुण्यं स्वरस्य दारुणता रुक्षता। अणुता खस्य कंठस्य संवृतता उच्चैःकराणि शब्दस्य। अथ नीचैः कराणि शब्दस्य। अन्ववसर्गो गात्राणां देवसु
रुक्षताखस्येति नीचैःकराणि शब्दस्य। अन्ववसर्गो गात्राणां शिथिलता। मार्दवं स्वरस्य मृदुता स्निग्धता उरुता खस्य महताकंठस्येति नीचैःकरा
णि शब्दस्य ॥

स्वरमध्ये विदधतीति तस्मात् उच्चनीचस्वर्यं स्वरोस्तीति निश्चयः। जांधवतीति। अनुगच्छतीत्यर्थः। शिष्टसमाचाराद्वेदनिर्वचनमपि हितं तस्य च वर्णादप्यं एम०
किंचेदानीं अथवा गतिरार्थे प्रज्ञेत्यर्थविशेषाद्ध्यस्य उपगणपाठादिति व्यंजनमित्यप्यर्थः पर्यायान्तरेणाप्यकारेणापि हितः उपरागस्य पूर्व ११
पराक्षांनिआते पिपरेण चाहलो भवति नपूर्वेण उच्चनीच स्वरेति। श्रुतिप्रकर्षापकर्षेत स्वरोच्चनीचत्वात् आश्रयः पर्यायः न चानवस्थितत्व स्वाश्रये
णसाधुत्वं प्रवर्तित एतेरतिभावः ॥ ॥

एतदपीति। औतादिवक्तव्यता तथामाई धर्मोत्कार्योद्वस्मति कांचित्संकीर्णत्वात्यादिसमाहाराणो नीचैरणुच्चारयन्नरेणामहांतं देशं व्याप्नोति। अल्पप्राण
तउच्चैः पितरन्वत्यदेशं व्याप्नोति। सिद्धं स्विति। प्रक्रम्यंते। स्विन्न वर्णान्तप्रक्रमः स्थानमुच्यते तेनायमर्थः। एकस्मिन् तात्वादिके स्थाने ऊर्ध्वाधरभावत्वके
ऊर्ध्वभागे नोच्चार्यमाणः उदात्तः अधरभागनिष्पन्नो नुदात्तः एवं नीचैरित्यनेनोर्ध्वभागेन गृह्यते नीचैरित्यधरभागः। अभ्यासमभिगम्य स्वाथ्यं स्वरवि
शेषः यच्चप्रदिवहिते मः समाहारः कस्येति। समाहरणं समाहार इति भावसाधनं समहाकस्येति प्रश्नः अचोरिति। तयोः समाहार उभयेऽपि रूपाय
न्यत्रैतौ उच्चारयभयरूपो विद्यते भवति। गां गो नूपइति। स्वारनेनोरेकारैकाग्रो रूदात्तानुदात्तयोः समाहारात्स्वा। निर्भिमा देशात्मा पितया व्यपदेशः।

एतदप्यनैकांतिकं। यद्यन्यप्राणस्य सर्वोच्चैः तत्माहात्प्राणस्य सर्वनीचैः। सिद्धं तु समानप्रक्रमवचनात्सिद्धमेतत्। कथं समानप्र
क्रमेइति वक्तव्यं। कः पुनः प्रक्रमः उरः कंठः शिर इति। समाहारः स्वरितः। समाहारः स्वरित इत्युच्यते कस्य समाहारः स्वरितसंज्ञो भवति।
अचोरित्याह। समाहारोचोश्चेन्नाभावात्। समाहारोचोश्चेत्तन्न किं कारणं अभावात्। न ह्यचोः समाहारोस्ति। नन्वयमस्ति। गां गो
नूपइति नेणोचोः समाहारः अन्योन्यमुदात्तानुदात्तयोः स्थाने एक आदिश्यते। एवं तर्हि गुणयोः गुणप्रोश्चेन्नाचप्रकरणात्। गु
णयोः समाहार इति चेत्तन्न किं कारणं अच्प्रकरणात्। अजिति वर्तते। सिद्धं त्वसमुदायस्याभावात् तद्गुणोसंप्रत्ययः सिद्धमेतत्।
कथं अचसमुदायो नास्तीति कृत्वा तद्गुणस्याचः समाहारगुणस्य संप्रत्ययो भविष्यति। ॥ ॥ ॥ ॥

समाहारेचोश्चेदिति। कार्यैकक [illegible] इत्यादौ स्थानिद्वयेकोः पि समाहारव्यपदेशो नास्तियत्राप्यस्ति गांगो नूपइति तत्राप्यचौ गौणः तत्र वर्णाश्र
योः श्रांतत्वादतो दात्तः सद्धमेकवचनेनस्तु स्वारनुदात्तेन सहैकादेश उदात्तः अनूपशब्दः अतो प्रधानकनीयसीत्वं तो दात्तत्वादनुदात्तादिस्तत
दा एकादेशः स्वरितो वानदात्तेर्पदाविति स्वरितः एवं तर्हीति। गुणयोर्नैरंतर्यं णोपालंभात् पितसमाहारः अचोकरणादिति। प्रकरणं प्रस्तावः न तु स्व
रितत्वानुवृत्तिः तस्याः पूर्वप्रत्याख्यानात् इत्यमर्थः। पूर्वसूत्रयोः सामर्थ्यात्सिद्धौ तेव संज्ञे उदात्तानुदात्तशब्दयोरिति ताविहानुवृत्ता न च प्रत्याय
यं स्त्रेन गुणं। सिद्धं त्विति। गणितवोरचोः समाहाराभावात्ताम्यर्थ्यात् गुणयोः समाहाराश्रयणमित्यर्थः। ॥

(इतिहैतोः४ न४

भाकेप्रचर कथंपुनरिति। [redacted] स्वरितइत्यनन्यासंज्ञयायोग्यत्वाच्चंज्ञितेवान्निप्रः। नचश्चसमासारोभ्भवति। मतुक्तोपश्रुति। गुणागुणिनोरभेदोपचारात्कृष्णमानार्थे
१२ स्वमतुपोऽप्रयोगाइत्यर्थः। अकारइति। अर्श आदेराकृतिगणत्वात्। त्रैस्वर्यमिति। त्रयाणामुदात्तानुदात्तस्वरितानां स्वराणां समाहारः। त्रैस्वर्यं व्यवहारो
इतिभावः नस्यात्। आगमिचार्यमवहारे अन्तरपेक्षमिति। स्वरशब्देनात्रत्रयमेवस्वरास्त्रैस्वर्यमिति स्वार्थेष्यञ्। तस्मादित्। अङ्कपरिमाणस्य ह्रस्वसंज्ञा (अनन्यपरस्य)
अन्यपदंकोऽवयवः कृतानामपरकस्येति। मात्राघ्रीघ्राप्लुताश्चयोर्ह्रस्वग्रहणेनग्रह्यतइत्यत्राह। अर्धह्रस्वमिति। कस्मेति। कस्माद्राज्ञोमनुष्याणामंतइतिस्वरि न्य

कथंपुनः समाहारइत्यनेनअच्चव्यः प्रतितिरिष्टं। मतुप्लोपोत्र द्रष्टव्यः। तथाच पुष्पकाएषां तेपुष्पकाः कालकाएषां तेकालकाः इति।
एवंसमाहारवान्समाहारः। अथवा अकारोमत्वर्थीयः। यथा तुन्दोघाटइति। यद्येवं त्रैस्वर्यं न प्रकल्पेत। तत्रकोदोषः। त्रैस्वर्येणाधीम
हेइत्येतन्नोपपद्यते। नैतद्गुणापेक्षं। किंतर्हि अन्तरपेक्षं। त्रैस्वर्येणाधीमहे त्रिप्रकारैरज्भिः स्वरैरधीमहे केचिदुदात्तगुणैः केचिदनुदा
त्तगुणैः केचिदुभयगुणैः। तद्यथा शुक्लगुणः शुक्लः कृष्णगुणः कृष्णः। यइदानीमुभयगुणः सतृतीयामाख्यांलभते कल्माषइतिवा
सारंगइतिवा। एवमिहापि उदात्तगुणः उदात्तः अनुदात्तगुणोनुदात्तः यइदानीमुभयवान्सतृतीयामाख्यांलभते स्वरितइति। तस्मा
दितउदात्तमर्धह्रस्वं। अर्धह्रस्वमित्युच्यते तत्रदीर्घप्लुतयोर्न प्राप्नोति। कस्य। शाक्तिके शक्तिकेनैषदोषः मात्रचोत्रलोपोद्रष्टव्यः।
अर्धह्रस्वमात्रमर्धह्रस्वमिति। किंसर्द्धमिदमुच्यते। आमिश्रीभूतमिवेदं भवति तद्यथा क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रीभूतत्वान्नज्ञायते
का तेकियत्क्षीरंकियदुदकं कस्मिन्नवकाशेक्षीरं कस्मिन्नवकाशेउदकमिति। एवमिहाप्यामिश्रत्वान्नज्ञायते कियदुदात्तं कियदनुदात्तं
[redacted] कस्मिन्नवकाशेउदात्तंकस्मिन्ननुदात्तमिति। इयदुदात्तमियदनुदात्तं अस्मिन्नवकाशेउदात्तमस्मिन्ननुदात्तमिति। [redacted]
१ति।तदाचार्यः सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे
[redacted]
तच्छाक्तिकेशक्तिकेइति। स्वरितमात्रेदितेमत्येति स्वरितमभूत्। मात्रचरति। अर्धह्रस्वशब्दः प्रमाणवाचीरूढिशब्दः सुत्रत्यर्थे तु ह्रस्वोपादानं अ रामः
ने र्धमात्रं नाभिधीयते ततः प्रमेयेमात्रचं विधाय तस्यप्रमाणेलइति लोपः क्रियते तत्रयथा ह्रस्वेर्धमात्रा विहिता एवं दीर्घप्लुतयोरपि। किम १२
र्थमिति। [redacted] नैवं भूतमिहान्वाख्यानं ह्रस्वस्वेयस्यादिविभागस्यापि विभागस्यान्वाख्यानप्रसंगादिति प्रश्नः। आमिश्रीभूतमिवेति।
नवतोस्येवविभाग इतिवचनस्तु पात्रः। क्षीरोदकेरिति। नियतत्वावच्छिन्नविभागानामलाभात्परत्वाभा
४२

मैत्रावरुणिकेदृष्टौ । वामनकृतकाशिकावृत्तौ (side margin)

उदात्तविधेतिएतत्कत्वेपूर्वोअर्धलेतन्नेरेतिपस्पशायामात्वात्। संज्ञाकरणमिति। प्रदेशेषुचैकदेशप्रत्यायनात्समुदायआरोप्यते उभयमिति। स
मप्युक्तरणीरखेमहतोर्थस्याविर्भवति। सूत्रेणविभाग्यापिपरिज्ञानात्। उदात्तादेरिति। उदात्तादेः प्रतिपादकं मत्स्याप्रमाणुदात्तेनित्स्वरितादेरपिप्रतिपादकं प्राप्नोति
ततश्चप्रत्य [redacted] मः कदाचित्स्वरितादेरपि स्यादित्यर्थः। अन्वाख्यानमेवेति। नकेवलमिदंसूत्रं। यावद्दुच्चैरुदात्त इत्यादिसंज्ञाकरणमपिमंदबुद्धिप्र

यपयमेवंसुहृत्। किमस्यान्यपि एवंजातीयकानिनोपदिश्यन्ति। कानिपुनस्तानि। व्याकरणानुप्रदानानि। व्याकरणंनामेयमुत्तराविद्या सो
सौछंदश्शास्त्रेष्वभिविनीतउपलब्ध्या अधिगन्तुमुत्सहते। यद्येवं नार्थोऽनेन। इदमप्युपलब्ध्याधिगमिष्यति। संज्ञाकरणंतर्हीदं। तस्य स्वरितस्यआदि
४ तोर्धह्रस्वमुदात्तसंज्ञमितिप्राप्नोति। किंकृतंभवति। त्रिहृदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणंनकर्तव्यं भवति। उदात्तस्वरितपरस्यसन्नतरः। उदात्तस्वरि तयोर्यणः
यत्नायत्ना... (margin note) स्वरितोनुदात्तस्योदात्तस्वरितोदयं नासंज्ञाकरणंहिनाध्यतोनलघीयःकृतएतल्लघ्वर्थं हिसंज्ञाकरणं। लघीयश्चत्रिहृदात्त [redacted] प्रदेशेषु
... पुनः स्वरितग्रहणंन संज्ञाकरणं त्रिहृदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं नवाक्षराणि संज्ञाकरणेपुनरेकादश। एवंतर्हि उभयमनेनक्रियते। अन्वा
ख्यानंचसंज्ञाच। कथंपुनरेकेनयत्नेनोभयंलभ्यं। लभ्यमित्याह। कथं अन्वर्थग्रहणंविज्ञास्यते। तस्यस्वरितस्यादितोर्धह्रस्वमुदात्त
संज्ञंभव [redacted] ति अर्धह्रस्वमात्रमिति चातउदात्तं यदि तर्हि संज्ञाकरणं उदात्तादेर्यदुच्यते तत्स्वरितादेरपिप्राप्नोति। अन्वाख्यानमेवतर्हीदं
मंदबुद्धेः स्वरितस्यार्धह्रस्वोदात्तत्वादोदात्तस्वरितपरस्यसन्नतरः उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितात्कार्यं स्वरितादितिसिध्यर्थं स्वरितस्यार्ध
त ह्रस्वोदात्तत्वादुदात्तस्वरितपरस्यसन्नतरः [redacted] स्वेतस्मात्सूत्रादिदं द्वनकंडस्मुदात्तादनुदात्तस्यस्वरितः कर्तव्यं। किंप्रयोजनं। स्वरि
तादितिसिध्यर्थं। स्वरितादितिसिद्धिर्यथास्यात्। स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति। इमंमेगंगेयमुनेसरस्वतिशुतुद्रि ॥
१इत्यतः२
आ
तिपादनार्थीमहो दिवेदृष्टमर्थिनं। भीष्मायामेवोदात्तादिव्यवहारः स्वरितस्येति। अर्धह्रस्वोदात्तत्वादेकारप्रश्लेषः। एवं नवसमुदात्तादनुदात्तस्यस्वरप्र०
सितस्येतप्रश्लेषात्कर्तव्यावानेनस्वरितात्संहितायामनुदात्तानामित्येकश्रुतिविधिरयमप्राप्तः। उदात्तादिति स्वरितस्यासिद्धत्वंभवति। तेनमेगङ्गेस्वरिताद
रंगंगे प्रभृतीनामामंत्रितत्वादनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति ॥ ॥ ॥ ने
गं

भाःकैः प्रचर १३ कृतन्हीति। आश्रयात्सिद्धत्वं स्वरितस्य भविष्यतिरस्याभिप्रायः। कार्यमिति। अत्रापि स्वरितमिति स्वरितत्वं तत्सुसिद्धमित्यत्रैव स्यात्। स्वरितो दत्तार्थमि
ति। स्वरितस्य यउदात्तः। विधीयते सत्राश्रयिकस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोति। सूत्रहल्यमिति। स्वरविशेषाः। पतत्प्रत्ययत्ति लात्स्वरितः तत एकैका
देशः स्वरितानुदात्तयोरितरतरस्याः स्वरितः। तत्र ओमाङ्ग्वो सुदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरितएवतस्यासिद्धत्वादुदात्तत्वं तस्य हल्यणो यामितस्वरूप चर
तस्योदात्त भवनस्येतन्न तु निगदोलक्ष्येतास्वरितोदात्तो भवति। आगच्छ इत्यत्र नगदाकारस्य स्वरितेकृते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति कृशब्दाकारस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति। स्य
इति। यथोचेति पूर्वे परप्रकृतिस्वरस्तत उदात्तस्वरितयोर्यणस्यकारः स्वरितस्तस्यासिद्धत्वात्पूर्वस्य स्वरितत्वेन स्यात्। देवब्रह्मणोरिति प्लिंगात्स्वाठक्रमवा

कृतन्हीस्यात्। यः सिद्धः स्वरितः कार्यं स्वरस्य पदाज्ञो स्वरितो दात्तार्थं चास्वरितोदात्तार्थे च तत्रैव वक्तव्यं। नस्तुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तदुदात्तः। इंद्र आगच्छ
सिद्धः तर्हि स्यात् यः स्वरितः सुब्रह्मण्योमिंद्र आगच्छ। स्वरितो दात्तास्वरितार्थे तत्रैवकृते च। इंद्र आगच्छ हरिव आगच्छ। स्वरितस्य स्वरितार्थे च। स्वरितपरस्तत्र प
त तदर्थं च तत्रैव कर्तव्यं। उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः। मा गाणकसदित्तकाभिरूपकः स्पष्टः। कृतन्हि स्यात् यः सिद्धः स्वरितः। मात्रा वकत्त्वरित्तकाभिरूपक त
कृतन्हीव कृत्यं न वक्तव्यं। देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं स्वरितादिनिसिद्धत्वस्य। देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं। सिद्धं तद् स्वरितेति। स्पष्टेत त
तु ज्ञाप्यते स्वरितोदात्तस्य स्वरानुदात्तस्य स्वरितत्वे प्राप्नोति। तत्रमो देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्धं तद् स्वरितत्वात्। किन्तर्हि परमेतत्समन्
संबुद्धेग्रहणं कारु भिति। एकश्रुतिदूरात्संबुद्धो। किं भिदं भाविभाविभाव्याः संबुद्धेर्ग्रहणं एकवचनं संबुद्धिः आह्वानेविदन्यथाग्रहणात्संबोधनं संबुद्धिरिति। किं चातः
यदि भाविभाविभाव्याः देवाः ब्रह्मणः। अत्र न प्राप्नोति। अथान्वर्थग्रहणं न दोषः। यथा न दोषस्तथास्तु। किं पुनरिपमेदश्रुतिर्दात्तान्या हो
दयं स्विस्नुदात्ता नोदात्ता। कथं स्यात्ते यन्न बहुव्रीस्तरां वावषट्कारइत्यस्यकथं कृत्वा ज्ञापकं। अतं तंत रनि देशः ॥ ॥

ह्वेनकर्मतस्माश्रियतेऽन्यथा स्वरितस्य असिद्धत्वादनुदात्तस्यानुदात्तविधानमनर्थकं स्यात्। यद्येतदिति। स्वरितस्यैवासिद्धत्वमनेन लिंगेन ज्ञाप्यते इति त्त्म॰
प्रश्नो [redacted] नत्र मरतिं। सान्नैवेशांतर ज्ञापनार्थं लिंगं व्याख्यायते। तत्स्मर्थः। एकश्रुतिः किं भेदमिति। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययस्तत्रोभयगतिरिह शास्त्रे १२
संभवतिरित्यन्यत्र यत्रूपसंभवोऽत्र। यथा नदोऽशति। नहि हूरादिति विशेषणमेकवचनस्योपपद्यते। संबोधनं तु क्रियारूपत्वादुपादानमयाह्वानादिति
विशेषणासंभवः। व्याविश्वालंब्यग्रहणं भवति। किंतु नरीति। उदात्तानुदात्तानुदात्तशास्त्रश्रयः। ॥ द

त्रि१

यावद्बहुवेरिति। व्यस्विोदात्तेकस्तु रेभविष्यन्तरान्यस्तकर्मशपननपरस्य वेतिरेकश्रुतेः सिद्धत्वाद्बहुवेस्तरां वावषट्कारइति सूत्रं नारभ्यते स्पष्टः। यावत्स्तंत्र इति।
तत्रैकश्रुत्यस्तु सुस्वेवासिद्धत्वात्तेनंतरविधानमनेष्टकं स्यात्। अंतराले ह्यपतइति। स्वस्तोर्हि कर्मकत्वात्प्रधानकर्मणि लकारः। स्तीरोदकं बहुदात्तानुदात्तयो
र्भेदस्तिरोधानमेकश्रुतिरित्यर्थः। स्वरिते तु विभागेन तयोरुपलब्धिः। उच्चैर्दृष्टिरिति। सोमस्याग्रे वीहीवौषट्। अत्र मंत्रे मन्त्रकर्मण्यत्वनेनैकश्रुतिर्विहि
तातदर्थेन प्याडीवदशब्दस्य उदात्तत्वं विधीयते। सति चैकश्रुतेर्हदात्तानुदात्तो तदर्थेन स्वः प्रकर्षो दृश्यते। मन्त्रमन्त्रलिनेव स्तेही सामानुवेद्धस उदात्ते गा
रुपेक्षावस्त्रांतरेषु पुरुत्तरेश्मपदेश इत्यर्थः। सन्नंदृष्टिरिति। एकश्रुति सामसिसर्थं। सोऽस्येनेति। अनुदात्तेनोपरके। यथा पुत्रः पटावाणि सरस्वकेनद्र
म्योऽन्यर्थः। कश्चिदनुस्वरितस्योदात्तभाषोनानुदात्तेनानुवर्ण्यते इति एषकृस्वरितोऽनिर्देशः स्वरितस्य भेदात्तान्यस्वरास्योः श्रोतेभाष्येकारेणासकृत
सोमपदात्
यावद्बहुवेस्तावद्बहुवेस्तरामिति। यदितर्हिनोदात्ता अनुदात्ता। अनुदात्तान्वचनात् कथं ज्ञाप्यते। यदयमुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकं
अत्रैव तरनिर्देशः। यावत्सन्नतरः। तावत्सन्नतरोऽस्ति। स्वेऽयाप्यकाप्याप्तदात्तानुदात्तयोः मध्ये एकश्रुतिर्हितरात्रिप्रियतेऽत्र वषट्कारः। किमयमेकश्रुतिरुदा
वावषट्कार ज्ञः उतानुदात्ता। उदात्ता। कथं यदयमुच्चैस्तरां [redacted] स्माद्। कथं कृत्वा ज्ञापकं तंत्रं तरनिर्देशः उच्चैरुच्चैस्तरामित्येतद्भवति। यदि तर्हि उदात्ता नातरां ता अनुदात्ता
दय [redacted] कथं ज्ञापते। यदयमुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकं तंत्रं तरनिर्देशः। सन्नतरइत्यसन्नतरइत्येतद्भवति। तत्रैते
तनेतरनिर्देशेऽस्त्रस्वरो भवति। उदात्तः अदात्तमसेनुदात्तः अनुदात्तस्य स्वरितः। स्वरिते परे उदात्तः सोऽस्येन विशिष्टः एकश्रुतिः सप्तमः। ननु ब्र
ह्मण्यायां स्वरितस्यतद्दात्ताः। सुब्रह्मण्याप्याः ओकार उदात्तः। सुब्रह्मण्याम् ओकारउदात्तो भवति। सुब्रह्मण्योम् आकपस्य आरभ्यते यदादि
आकारंआसमानपदाश्व सुब्रह्मण्योम् उदात्तो भवति। इंद्र आगच्छ हरिव आगच्छ। वाक्यादौ चद्बुउदात्तो भवतः। इंद्र आगच्छ हरिव आगच्छ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
तु२
स्वादिषु नोक्ताः। स्वयं चैकश्रुतिरप्रसुतात्संबोधनत्वात्स्यभवतिप्रसुतस्तुदात्तएवविधानसामर्थ्यात्। सुब्रह्म। ओकारइति। नेदमपूर्वविधानं [redacted] सत्र
ओ आपारएवतत्प्रदर्श्यते। यथा चोदात्तः ओकारः तथा तस्यादित्तस्यैकं ओमस्यादानपुंस्विंगे तौदात्तत्वं भवति तस्यामन्तरकर्मविवयवादित्याहुः। इंद्र आग
छेति शब्दः आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तः तस्माद्वितीयो वार्णेवस्य मानस्योदात्तः सर्वमादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितः तस्यानेनोदात्तत्वात् आकारआ नि
स्याः तदत्ति। तेर्दं तेमाच्छशब्दे परतः आकारः उपसर्गत्वादुदात्तः परामिश्रेति। आकारात्परस्यगच्छेत्यस्यादिहुदात्तः। तिङ्तिङइति निघाते पूर्ववत्स्वरितेऽत्रक
तेनेनोदात्तविधानात्। वाक्यादौ चेति। अनेन तयोरुपाप्तिः कप्यतिभावः ॥

तं४ ता२

भा: के प्रश्व२ मघवन्नन्तेषिनि। मघवन्नूरुस्मस्मामंत्रितस्येति निघाताविधानात् तु सापराणामिति। स्वभाणङ्गः परो येभ्यस्ते वा पितृपर्यः। छन्दसि ति स्वं तत्वादं तो दात्तत्वं असा
१४ विस्पतत्रति। इदं वा वनिकं असावित्रिप्रथमो तो पल स्राणां मामिशति। शिवादायुदात्ते प्राप्ते त्वतो द्यान्तविधिः। अनुप्येति। बहनो तो पलस्सणामि ततः। दात्तेति
पूर्ववदाद्युदात्तत्वं प्राप्ते। देवत्र हणो। अनुदात्तसमेकश्रुति। येदेवा ब्रह्माणा इति पदयोर्वैयधिकरण्यमाह। तदा सर्वस्मामंत्रितस्य अविद्यमानत्वात् द्वयो। पि
त पदयोरामंत्रिताद्युदात्तत्वेशेषनिघाते स्वरितत्वे च कृते। नैनानुदात्तं क्रियते। पदात् तु देवाब्रह्माणा इत्यनयोः सामानाधिकरण्यं तदा विशेषणे विशेष्यवचने
बहुवचनमिति पक्षे विद्यमानत्वादामंत्रितस्येति निघातस्य सिद्धत्वाञ्चानेनार्थः। इत्यन्ये। वां मतं मतमिति मतभेदैर्दर्शितार्थमेकश्रुतेः॥ स्वरितात्से॥ छेकश्रुति। सद
औ२ भवति२
उदात्तोभवति मघवन्नस्मि। आगच्छमघवना सुत्वावसूणामंतः। हुत्वापणामतउदात्तो पविष्यति। अहे सुत्वां अहे सुत्वां। असाविस्त्वं तः असावित्वं तउदा
त्तमार्ग्यो यन्ते। वास्त्येयन्ते। अमुष्ये तं। अमुष्ये तउदात्तो दात्ते पिता यजते। सीतो पोत्रमं च यांत पूपो पो त्रमनुदात्तेभवति॥ अनेकश्रु
तार्पयस्पिता यजते। वास्त्य स्पापिताय जते। वानामध्येयस्य वानामध्येयस्य स्पान्तस्वरूपे स्वमुदात्तंभवति। देवब्रह्मस्यापिता यजते। देवब्रह्मणो
स्वदात्त। देवब्रह्मणो। उदात्तत्वमेकेदिव ब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके इच्छंति। देवाः ब्रह्माणाः देवाब्रह्माणः। स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां॥ स्वरि
तात्संहितायामनुदात्तानामिति चेत् छेकयोरेकश्रुत्यं वचनं। स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेत् छेकयोरेकश्रुत्यं वचनं। आश्रि
क नेश्यः अस्वति। किंपुनः कारणं न सिध्यति। बहुवचनेनानिर्देशः क्रियते तेन सर्वेषां नामैकश्रुत्यं स्यात् तच्छेकयोर्न स्यात्। नैव दोषः नात्र निर्देशस्तत्रो।
कथं पुनस्तेनैव नामनिर्देशः क्रियते तत्र प्रसंज्ञस्यात्। तत्कारी च भवां स्तद्दैषीच॥ ॥

पञ्चनाथ्यजे ते तिवत्सं ध्याया विवक्षितत्वात्। आमिवेश्य इति यज्ञं तत्वादादि सहाङ्गशेषनिघातः ततो द्वितीयो वर्णउदात्तादिति स्वरितः तस्मात्
सैद्धावनुदात्तो। पद्यतीति। भातरुदात्तः शाश्वतिथावनुदात्तोत तः शवकारः स्वरितः ततः परस्को नुदात्तः छेकयोरित्य त्र द्विशब्देन द्वित्वमुच्यते। एक एव
शब्दे नैकत्वं ते न द्विशब्देनैकत्वे बहुत्वे। त्यर्थः। नाश्नेति। तत्रशब्दोत्र प्रधान वाचीयबाम्यहं संख्या पीति संख्यानविवक्ष्यते तेन बहूनामपीत्यर्थः। तत्कारी ५६
ति। असत्यां बहुत्वसंख्यायां बहुवचनमेव न स्यादिति तद्विवक्षणीयं नात्र निर्देश स्तत्रमितिवचनात्। देवा विवक्षितमिति विरोधइत्यर्थः॥

६ दायतुपपलालाम्युपसृजति। तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान् सकंटकान् सशल्कान् आहरति नांतरीयकत्वात् स यावदा [redacted] ६

२३२
नांतरीयकत्वादिति। शब्दस्य कारणार्थमेवानवहुत्वं विवक्ष्यते नेन तु कार्यसिध्यर्थमित्यर्थः। तुषपलालानीति तुषसहिता निपलालानीति तत्तु
रूपः। द्वंद्वे तड्डाति वाशित्वादेकवद्भावप्रसंगः। एवं शकलकंटकानिति। व्यवहितानामिति। स्वरितादिति पंचमी॥ निर्देशात् तस्मैव कार्यमारभ्य २
वे वितव्यमिति। शंगोयस्य असमे एवा त्वरितात्स्वरस्यैकश्रुत्यं नानं तंस्वरात्। नाद्वितीयादीनामव्यवधानादित्यर्थः। एकशेषनिर्देशोत्यमिति मो
गारंभपक्षे वर्णत्रयोपादाने नैकशेषः क्रियते अनुदात्तयोरनुदात्तानामिति सरूपत्वे एकशेषे पुनरेकशेषः कर्तव्यः। आकृतिवक्षायाम्य एतु

नांतरीयकत्वादत्र बहुवचनेन निर्देशः क्रियते। अवक्ष्यं कस्माद् द्विवचनेन चिह्नवचनेन निर्देशः कर्तव्यं यदि। यथा कश्चिद्रव्यार्थी
शालिकलापं सपलालं सतुषमाहरति नांतरीयकत्वात् यावदादेयं तावदादेयं तावदादाय शकलकंटकानुत्सृजति। एवमिहा
पि नांतरीयकत्वात् बहुवचनेन निर्देशः क्रियते। अविशेषेणैकश्रुत्यं भवति। अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद्व्यवहितानामप्रसिद्धि
अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेत् अव्यवहितानामेकश्रुत्यं न प्राप्नोति। इमं मे गंगे यमुने सरस्वति शुतुद्रि अनेकमपी तितुवचना
सिद्धं। अनेकमप्येकमपि स्वरितात्स्वरं संहितायामेकश्रुत्यं भवति शतिषक्रियां सिध्यति सूत्रे न हि भिद्यते। यथा कस्मै नास्तु न
वे तुर्कस्वरिहात्संहितायामनुदात्तानामिति चेत् छेकयोरेकश्रुत्यं वचनमविशेषेणाव्यवहितानामप्रसिद्धिरिति। नैष दोषः। एक
शेषनिर्देशोयं। अनुदात्तस्य चानुदात्तयोश्चानुदात्तानां चानुदात्तानामिति। एकमविवक्षया प्रभृतीनामेव प्राप्नोति। अप्रभृतिषु कश्चैकः
परिसमाप्यते। प्रत्येकं वाक्य परिसमाप्तिरिति छेकयोरपि भविष्यति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ कथं२

प्रत्यासत्त्यातेस्त्रेत्राणामाख्यामिति बहुवचनं कलं ततस्त्रेकद्विबहूनां स्वरितात्परस्य जातेरानंत्येर्गणोपलंभात्सर्वेषामेकश्रुत्यमस्यासि द्ववाद्योप्या
भावः एव भवति। सहविवक्षा यामेकशेषविधानात्समुदितानां कार्य प्रसंगः। प्रभृतिग्रहणेनैवैकशेषवाक्येनुदात्तानामित्यनेनैव चतुरादयोप्य
नुदात्ताः स्वतेप्रतिदर्शयति। प्रत्येकमिति। निर्देशेष्वसहविवक्षा कार्य प्रवृत्तिस्तु प्रत्येकं यथा देवदत्त यज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यंतामिति प्रत्येकं दत्ता
द्या व घोरवधुनते॥

मा॰कैयट अएकः॥ स्वादिलोपर्मति। विभेदेति। णलोः एकत्र ग्रहणेनैव निवृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः। आतिञोरि र्तिपरदयो ग्रहणमेवं गौरवं। निति भावः। णलवचनेऽितुग
१५ पवादेरणो विज्ञास्यते। अथवा णस्वतु किं सिद्धे णा विधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः। कद्धि उत्तस्य धर्ममिति। यन्निवोऽत्वेति प्रासङ्गिक कोपात्रना धर्णवचनं

ए॰वं॰हि॰२

अएक एकाल्प्रत्यय॥ अएकसंज्ञायां हल्ग्रहणं स्वादिलोपे हलो ग्रहणार्थं॥ अएकसंज्ञायां हल्ग्रहणं कर्तव्यं एकहल्प्रत्ययोऽएक
संज्ञो भवतीति [redacted] वक्तव्य। किं प्रयोजनं स्वादिलोपे हलः अग्रहणार्थं। स्वादिलोपे हलो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। हल्ड्याब्भ्यो दी [redacted] र्पातु
तिस्यपृक्तं हलिति अएकस्येत्येव सिद्धं। आतिञोलुगर्थं च ग्रहणं कर्तव्यं। किं प्रयोजनं। आतिञो लुकि ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। गणणो
त्रियार्थे त्रितो प्रनिलुणाञोरिति। अएकस्येत्येव सिद्धं। आतिञो लुगर्थे मन्यग्रहणं [redacted] इ। आतिञो
लुगर्थमिति चेत्रोति प्रसंगः। आतिञो लुगर्थमिति चेत्णोति प्रसंगो भवति। इहापि प्राप्नोति। फांटाहृते रपत्यं माणोवकः फांटाहृत
न [redacted] इति। णस्य चनेसामर्थ्यान्न भविष्यति। वचं प्रामाणयादिति चेत। कद्धि तस्यैव वचनं। वचं प्रामाणयादिति चेत् कद्धि तस्य [redacted] न
[redacted] र्थमेतत्स्यात् कण। णोमाभूदिति। पैलादिषु वचनं नास्तीदं। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्पैलादिष्वेव पाठं कुर्वीत। न
त्रपादादन्येषा म। पैफ कोणिनि इति प्रीविष्यति। एवं सिद्धे सति यदयं णांशास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यो नास्य लुग्भवतीति। ता न्येतानि त्रीणि ग्र
हणानि भवंति। अएकसंज्ञायां हल्ग्रहणं कर्तव्यं। स्वादिलोपे हलो ग्रहणं न कर्तव्यं। आतिञो लुकि ग्रहणं कर्तव्यं। अल्ग्रहणे पि वै
त्र क्रियमाणे नान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवंति। अएकसंज्ञायामल्ग्रहणं कर्तव्यं। स्वादिलोपे हलो ग्रहणं कर्तव्यं। आतिञो लुकि ग्रहणं
कर्तव्यं भवति। अएकग्रहणं कर्तव्यं। तन्नास्ति लाघवकृतो विशेषः। अयमस्ति विशेषः। अल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं न करि तत्र॰
ष्यते॥ कस्मान्न भवति। दर्विः जागृविः अलेवयः प्रत्ययः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ १५

स्याततस्य वक्तृस्वारे वेत्यर्थः। कस्मान्न भवतीति। प्रत्ययस्य विशेषणान्ल्ग्रहणमिति तदं न विधिः तद्भावः इति न लाप्रश्नः। इदं तन। अन्तं अनुना
सिक परस्यादिति॥ ॥

ह॰२

अल्ग्रहणसामर्थ्यादिति। यद्यन्तं तस्य स्याकेवलस्य ञ्याघंतव इवाग्रहण। ग्रहणे न न किं विशेषावर्तितं स्यात्। दार्वीति। ननु हलं तवाभावात्प्राप्तिरेव ना
स्ति। नैष दोषः। अयं संप्रति को विशब्द इति किं वा रिषु भूतपूर्वगति नैव न्यते तत्र अएकसंज्ञा यां हल्ग्रहणे नैव वा न गरीय नः यथा गुरौ गुरुल इत्यत्र गुरु
मात्रा इत्येवेति। हलः प्राधान्यात्स्य पस्य विशेषणत्वादित्यर्थः। किं वा दिषु तु भूतपूर्वगत्याश्रयणात् द्रौ हणी चेत्कल्पनान्न ग्रहणे पक्षे सततहूतो ग्रहणे
किं नगोणीति। हल्ग्रहणसामर्थ्यादिति। किं वाद्योऽपि हल्त्वेतो दर्वीरित्यादौ विप्रत्ययोऽपी। तो किं मनेन व्यवाछिन्नं स्यादित्यर्थः। हल्तेतस्य पवास्यादिति।
ततश्च अलस्यैकग्रहणेहन्मादिस्मादीतिलोपः स्यादिति कर्तव्यं हल्ग्रहणं क्रियमाणो एक [illegible] ग्रहणम न ग्रहणं तु क्रियमाणे न कर्तव्यं कृतं तु लाघवो

यां

किं वक्तव्यमेतत्। न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते। अल्ग्रहणसामर्थ्यात्। यदि वै चाल्त्वात् न्यस्तत्र स्यात्। अल्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। हल्
वै ग्रहणे विक्रियमाणे एकग्रहणं न क्रियते कस्मान्न भवति दर्विः जागृविः हलेवयः प्रत्ययः। किं वक्तव्यमेतत्। न। हि कथं अनुच्यमानं गंस्य
ते। हल्ग्रहणसामर्थ्यात्। यदि पः हल्त्वान्य स्तत्र स्यात्। हल्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। अस्त्यन्यद्धल्ग्रहणस्य प्रयोजनं। किं हलो तस्य यथा स्या
त अलोंतस्य माभूदिति। एवं तर्हि सिद्धे सति यद्धल्ग्रहणं क्रियमाणो एकग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो। नत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवतिर
ति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। भेदं जग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धमित्युक्तं तदुपपन्नं भवति॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः इत्युक्तं तत्पुरु त
षः समानाधिकरणः कर्मधारयः इति चेत्समासे कार्यत्वादप्रसिद्धिः। तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत् समासस्ये कार्यत्वात्संज्ञा प्र
अप्रसिद्धिः। एकोयमर्थस्तत्पुरुषो नाम अनेकार्था अयं च सामानाधिकरण्यं॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

र्थे तद्दर्शितं भाष्ये यद्यप्ययमर्थो निपातः कालज्ञा। भिन्नेकग्रहणे न साधित स्तथापि स्वबुद्धौ नामनुग्रहमपकरि हलापितः अएकप्रदेशेषु तु हल्ग्रहणे नै
व सिद्धं हलविधानं विस्तरार्थम्। गुद्गुरादेजित्यत्राप्य परिभाषा तत्त्वमवस्थापितम्। एकध्यसंज्ञात्वे नव्यवहारः पराहर्थ्ये सामर्थ्यात्परिभाषामात्रत्वे नव्यवस्थिय
तत्स्यदोषः। तत्पुरुषः समा॥ समासे कार्यत्वादिति। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्यानेकस्यार्थस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमच्यते। लोस्तत्रादेश
तत्पुरुष एकस्वात्रितसामानाधिकरण्यम नुपपन्नमिति पद [redacted] नं तु सामानाधिकरण्यमुपपद्यते तत्पुरुषत्वं तते ग्रंनाः। स्तिम ॥

मा॰ कै॰ प्र॰ च॰ २
१९

ऐकपद्यमितिपदशब्देनग्रहेणश्रूयतेऐकार्थ्यमित्यर्थः। अथवासमासादिष्वप्युपेक्षोसत्यपेकपद्यमुच्यते। एकविभक्तित्वमिति। एककारकत्वमित्यर्थः। नतूपरि। ननुषष्ठ्यन्तस्यतत्पुरुषपदांतरेणसामानाधिकरण्यंसंभवत्येवराजपुरुषःशोभनइत्यादौतत्कथंतेनास्यग्रहणं। नैषदोषः। तत्पुरुषस्यपदांतरेणसामाना
धिकरण्यंपदविहितंराज्ञोंतरंगत्वनिर्देशादिति।नित्यत्वादेवाश्रीयतेतत्रसामर्थ्यान्नतुरूपशब्दोगौणार्थवृत्तिःपरिगृह्यतेतेनसमासघटकवाक्यमेवपदांतरक
र्मधारयसंज्ञाविधीयतेसमुदायेचवाक्यपरिसमाप्त्यापदसमुदायस्यैकैककर्मधारयसंज्ञानतुप्रत्येकं। तत्पुरुषसंज्ञकरणेऽथैसंज्ञानकृताएक
संज्ञाधिकारेतत्पुरुषसंज्ञाबाधोमाभूदिति। प्रथमा। अनिर्देशात्प्रथमायाइति। समासेकिंप्रथमानिर्दिष्टंभवेत्पुरुषइतिसमासेसमासेप्रथमानिर्दि

सिद्धंतुपदसामानाधिकरण्यात्सिद्धमेतत्कथं। तत्पुरुषःसमानाधिकरणपदःकर्मधारयइतिलोकवृत्तिर्वक्तव्यं। सिध्यतिसर्वत्रनिर्दिश्यते।
यथान्यासमेवास्तुननुचोक्तंतत्पुरुषःसमानाधिकरणःकर्मधारयइतिचेत्समासैकार्थ्यादप्रसिद्धिरिति। नैषदोषः। अयंतत्पुरुषोस्य
नप्राथमकल्पिकः। यस्मिन्नेकपद्यमेकस्वर्यएकविभक्तित्वंच।अस्तितादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं। तत्पुरुषार्थोभिप्रायानितत्पुरुषइति। तद्धःताद
र्थ्यात्ताच्छब्द्यंतस्येदंग्रहणं। प्रथमानिर्दिष्टंसमासउपसर्जनं।। प्रथमानिर्दिष्टंसमास[redacted]उपसर्जनमितिचेदनिर्देशात्प्रथमायाःसमासेस
त्यप्रसिद्धिः।समासेउपसर्जनसंज्ञायाअप्रसिद्धिः।नहिकष्टादीनांसमासेप्रथमानिर्देशोस्ति।सूद्रतुसमासविधानेवजन्ता।तासिद्धमेतत्
कथंसमासविधानेप्रथमानिर्दिष्टंउपसर्जनंभवतीतिवक्तव्यं। तन्नद्विवक्तव्यमान्यवातादर्थ्यात्ताच्छब्द्यंनवावक्तव्यंकिंकारणंतादर्थ्या
त्ताच्छब्द्यंभवति।समासार्थंशास्त्रंसमासइति।यस्यविधौप्रथमानिर्देशस्ततोन्यत्राप्युपसर्जनसंज्ञाप्रसंगः। यस्यविधौप्रथमानिर्देशः
२ प्रथमानिर्दिष्टंसमासउपसर्जनमितिचेदनिर्देशात्प्रथमायाः ... क्रियतेततोन्यत्रापितस्योपसर्जनसंज्ञाप्राप्नोति ॥ ॥
यतेन्नूक्तंतथाप्युक्तस्यसंभवःसमासेकृतेतस्यैवप्रथमोस्यघटतेनतुतद्वयवात्। अंतर्वर्तिन्याचविधप्रथमानिर्दिष्टत्वमाश्रीयमाणोकष्टश्रित ... एष॰
इत्यत्राश्रितशब्दस्यैवोपसर्जनसंज्ञास्यात्कष्टशब्दस्यनिर्दिष्टग्रहणंचानर्थकंस्यात्समासेतदुपसर्जनमितिवक्तव्यंस्यात्। नवेति। प्रत्यासत्त्येवं
भवाद्गौणोर्थोगृह्यतइत्यर्थः। यस्यविधाविति।निर्देशःपूर्वेणोपसर्जनसंज्ञाप्राप्नोतीतिभावः॥ ॥ ॥ ॥ ॥
+ स्यासमासस्याधारत्वात्प्रथमानिर्दिष्टस्यस+ मासेप्रथ२

राज कुमारीमिति। तत्पुरुषसंज्ञेनत्वेस्वःस्यात्पूर्वेनिपातात्स्यात्राजिहंतीतिप्यश्रिताः। समासविधौतंश्रितादिकंप्रतीप्रर्थ्य। अमहती
संज्ञानि। तोदेचाप्रधानमुपसर्जनमत्रैतिःइहाधितश्चैवाम्बीयतस्यार्थःयद्येवंपूर्वकार्यः। इत्येवाल्पोपुरुषप्याप्त्याश्रिडपसर्जनसंज्ञाप्रधा
नस्यनप्राप्नोति। नैषदोषः। अन्वर्थसंज्ञाविज्ञायसोऽथैसंभवतितत्रप्रवृत्तिप्रिताये। ताःप्रवर्तते। अन्तुविधानसामर्थ्यान्निमित्तनिरपेक्षाः
।यथाकुमेप्रत्ययसंज्ञास्वत्यादौ।नमितिप्रथमानिर्देशसामर्थ्यादपरोनांसंज्ञाप्रवर्तते। अप्रधानेतिपरिहारांतरसद्भावे[redacted]
राजकुमारीत्यत्रकुमारीश्रितः।श्रितादिसमासेद्वितीयांतप्रथमानिर्दिष्टंतस्यपूर्वीसमासेष्पुपसर्जनसंज्ञाप्राप्नोति। किंतुमस्य
विधौतं प्रतीतिवचनात्सिद्धमेतत्कथंयस्यविधौयत्प्रथमानिर्दिष्टंतंप्रतितदुपसर्जनसंज्ञंभवतीतिवक्तव्यम्। तत्राहैवक्तव्यंस्य
कार्ये उपसर्जनमितिमहतीसंज्ञाक्रियतेसंज्ञाचनामयतोनलघीयःकुतएतत्लघ्वर्थंहिसंज्ञाकरणं तत्रमहत्याःसंज्ञायाःकरणे
तत्प्रयोजनम्। अन्वर्थसंज्ञायथाविज्ञायेत।अप्रधानमुपसर्जनमिति। तत्रप्रधानमुपसर्जनमितिचसंबंधिशब्दौ। तत्रसंबंधादेतद्गंतव्यं
यत्प्रतिनप्रधानंतंप्रतितदुपसर्जनसंज्ञंभवतीति। अपयत्रद्वेष्टप्यंते। कस्मात्तत्रप्रधानस्यउपसर्जनसंज्ञानभवति। राजपुरुषस्यराजपुरुष
स्येति। षष्ठ्यंतयोश्चोपसर्जनत्वेउक्तं। किंप्रकृतंषष्ठ्यंतयोःसमासेऽर्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपातइति। एवंतर्हि इहकृतंभवति। उपसर्जनंपूर्व
मिति। अर्थश्चाभिन्नशतिकृत्वाप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञानभविष्यति। यद्यपितावदेतदुपसर्जनकार्यंपरिहृतमिदम्परंप्राप्नोति। राजकुमार्यः
राजकुमार्योगोस्त्रियोरुपसर्जनस्येतिह्रस्वत्वंप्राप्नोति। उक्तंवा। किमुक्तं। परवल्लिंगमितिशब्दशब्दार्थौविति। तत्रावदेशिकस्यह्रस्वत्वमनि
देशिकस्यप्रागभाविष्यतिप्रथमानिर्दिष्टं॥
तदुच्यतेअन्वर्थाश्रयणेनसर्वेतदपिसिध्यति।षष्ठ्यंतयोश्चेति।एवंनिपातप्रकरणमदमुक्तंतत्रहिपूर्वनिपातःप्रत्याख्यायतेनवानिष्टादर्शनादिति। अव्याप्या
त्पतेतस्यापिराजशब्दस्येनपूर्वनिपातोनतुपुरुषशब्दस्य।एवंद्विवाक्यायेतयासमासस्यैकार्थ्येभवतिअन्यथावाक्यसमासयोर्भिन्नार्थतास्यादित्यर्थः। तथा
हिपुरुषोराज्ञापेक्ष्याप्रधानमेवाश्रैतिन्यासेोभिधतेराजानंसर्वामन्याति।स्यतेततोप्रधानस्येवराज्ञःपूर्वनिपातःशब्दसाधीति।नन्वेतत्रअन्वाख्यातंप
रमपुवतिरित्यादौद्वौपिशब्दौप्यातामितिएकेनार्हिअन्वर्थप्रयोगअस्यपरिहारस्यउक्तत्वादत्रतत्रनेसिद्धहृता॥ दश।
की

भा॰के॰प्र॰
१७

एकविभक्त्या समास इति वि ते सुस्य एवेह समासो ग्रहीतस्मात् विधानान्नेयं एकविभक्तौ पिं समासार्थे वा वाक्यं समासो इत्युते सर्वस्य वश इत्येकविभक्ति तमिति विशेषणोपादानसामर्थ्याद्यस्य पर्यायेणानेकविभक्तित्वं तदुपसर्जनसंज्ञं यथा निष्कौशाम्बिरिति कौशाम्बीशब्दो निष्क्रमणक्रियापे क्षया पञ्चमीशक्तिसंबन्धस्वयम्पेतएकनियतस्य क्रियान्तरापेक्षः शक्त्यन्तराविर्भावाद्वितीयादीनामिति। कप्रश्रितादिषु कस्माद्यः श्रितादिविशेष णस्यैकविभक्तिकानुपसर्जनत्वेऽपि नसंज्ञा तेनाप्राप्नोति। तत्र अपूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्राप्नोति पूर्वसूत्रस्य तु नौ लोपलादिः समानाभि

एकविभक्ति चापूर्वनिपात इति द्वितीयादीनामन्यनेनोपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति। तत्र को दोषः। तत्र अपूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्रसज्येत। नाप्र तिषेधात् नायं प्रसज्यप्रतिषेधः पूर्वनिपातो नेति। किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्यत्पूर्वनिपातादिति पूर्वनिपाते अव्यापारः यदि केन चि त्प्राप्नोति तेन भविष्यति पूर्वनिपातश्च प्राप्नोति तेन भविष्यति। अप्राप्तेर्वा। अथवा अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते। कुत एतत्। अन न्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति॥ ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुं। एका विभक्तिर्वक्ष्यं तवचनं एवं विभक्तावक्ष्यतामामिति वक्तव्यं इह माभूत्। अर्धपिप्पल्याः अर्धपिप्पलीति उक्तं वा किमुक्तं परवल्लिङ्गं द्वन्द्वेति शब्दशब्दार्थाविति अपदेशिकस्य सूत्रस्य समानादेशिकस्य श्रवणं भविष्यति। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोज नानि। प्रयोजनं द्विगु प्राप्तापन्नालंपूर्वगत्याः कार्याः द्विगुः पंचभिर्गोभिः क्रीतः पंचगुः दशगुः। प्राप्तापन्न प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः आपन्नो जीविकां आपन्नजीविकः अलं पूर्व अलं कुमार्यै अलं कुमारिः उपसर्गाः कार्याः निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः॥ इति श्रीमहा भाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीये प्रथममाह्निकम्॥ ॥

कस्मात् समासेऽवकाशः न नुचेपमिति। प्रतिषेधयुक्त्वापुक्तत्वेन विरोधात्परत्वादिति भावः नोत्सहत इति। अपवाद विषयं प्रकल्प्योत्सर्गस्य प्रवृत्ते नुत्तारपद्गुरिति। द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमा [redacted] सेषु प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनात्पर्वाद्विलिङ्गं न भवति। अलंकुमारिरिति। पर्यादयो ग्लानाद्य र्थे चतुर्थ्या इति समासः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥ ॥ राम॰ १७

अर्थवत्॥ अभिधेयवत्तोऽत्र अर्थशब्दः आश्रीयते तत्र अधातुरप्रत्यय इति पर्युदासाश्रयणादर्थवत एव संज्ञा भविष्यति नार्थो ऽर्थवद्ग्रहणेनेत्याशंक्याह। अर्थवदिति। अपरे त्वाहुरिति संज्ञितम् इति वाक्यशेषः पर्युदासाश्रयणे केन धर्मेण सादृश्यमाश्रीयते इत्यप्रेतिपत्तिः स्यादिति भावः वर्णानामानर्थक्यादिति। [redacted] विशिष्टसंज्ञिव्यपदेशफलं दर्शयति। कचिद्गुणितां वेति पाठः। तत्र चशब्देन परस्मैपदानां शतृशानचौ इत्यादि समुच्चीयते किं च स्यादिति संख्याकर्मद्विवचनादीनामभिधानादनर्थके यस्त्वादुत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रश्नः। वनमिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य प्रतिषे धो भविष्यति नेत्तदस्ति प्रतिवर्तमानविभक्त्युत्पत्तिप्रसंगः। नव प्रतिवर्णं भावात्संज्ञासमावेशः। अयं भावः। अविशेषेणास्वादयुत्पद्यन्ते ते पूत्यत्र सुप्तिति प्रसः प्रकृतार्थविहतया नाप्रत्ययनियम इति स्यादेव स्वाद्युत्पत्तिः अव्ययादिवत्। पञ्चकं संघातस्यैव कार्यं सुभाजो वर्णादिनिनेत्यर्णाम धेनुशापसेतत्रापि तत्रैकैकैवादिविभक्तिः स्वसंख्यान्वयवा [redacted] र्थाभिधानं प्रत्यापद्येप्याति। एकमेवहि तदेकसंततत्रैकैनैव हि सुवाप्रसाधितामि

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं॥ अर्थवदिति व्यपदेशाय वर्णानां चमाभूदिति। किं च स्यात्। धनं वनमिति नलोपः प्रातिपदिकं तस्येति नलोपः प्रसज्येत। अधातुरिति किमर्थं। अहन्नहन्। अधातुरिति शक्यमकर्तुं। कस्मान्न भवति अहन्नहन्नमिति। आचार्यप्रवृत्ति र्ज्ञापयति न धातोः प्रातिपदिकसंज्ञा भवतीति। यदयं सुबोधात्प्रातिपदिकयोरिति धातुग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकं प्रतिपिद्धार्थमे तत्स्यात्। अधिकाकः अध्येनायते इति। अप्रत्यय इति किं। काण्डे कुड्ये। अप्रत्यय इति शक्यमवक्तुं। कस्मान्न भवति। काण्डे कुड्ये इति॥ १

त्वबयवेभ्यो विभक्तिर्न स्यात्। अनर्थकस्य तु प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रकाशयितुमस्यार्थस्याभावात् सुबाद्यादिवत्प्रतिवर्णं विभक्त्युत्पत्तिप्रसंगान्नलो पदशेति। विभक्तेः श्रवणं न भवति समुदायस्यैव प्रातिपदिकसंज्ञा यातदन्तर्भावात् कोभावान्नलोपस्योपलक्षणार्थत्वात्। शब्दादीनायमिप्रसं गः। अहन्निति। विशेषणविशेष्यतेत वाक्त्राद्यु [redacted] न्त्रोत्सर्गाः प्रत्यास्य धातुभक्त्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां नलोपप्रसंगान्न वा प्रत्यय इति सु पञ्चकोस्यप्रतिषेधान्न हि संबुध्यो इति ह्यपक्रान्तन्लोपेऽवधीयमाने प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति प्रतिषेधाभावात्। धातुग्रहणं करोति तिपि श्रीपती स्यादौ प्रातिपदिकत्वादेव लुक्सिद्ध इति भावः श्येनायते इति। अन्त्रा प्रत्यय इति प्रतिषिद्धा प्रातिपदिकसंज्ञा॥ ॥ ॥

भाष्ये प२ कृत्तद्धितग्रहणमिति। तद्धितग्रहणमत्र नियमार्थं कृद्ग्रहणं तु प्रतिषिद्धार्थमिति हृदि स्थितमिति। अत्र [illegible] प्रतिषेधप्रसंगः। अनेनाप्यप्रसंग इति। अनेकप
९ दसमिति चिन्तितं अनेकपदः समुदायः तस्य संज्ञाप्रसंगात् इत्यर्थः। अनेकस्यापि पदस्येति। समुदितस्येति चेत् सूत्रं प्रातिपदिकत्वे न संज्ञा प्राप्नोत्यप्रत्यय इति निषेधा
त्समुदायस्य तु निषेधो न प्रवर्तते प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इति वचनात् समुदायाच्च प्रत्ययस्याविधानात् प्रत्ययान्तत्वाभावान्निषेधे तु प्रत्ययोऽपि न
सोऽयमप्रत्यय इत्यस्य [illegible] नेत्युपदर्शनस्य समुदायस्यानिषेधप्रसंगात् स्वरे दोषप्रसंगात् समुदायोऽत्रानर्थक इति पदार्थान्तरासमन्वयाभा
वात्। अवयवार्थवत्त्वादिति। अवयवधर्मेण समुदायेऽव्यपदेशात् सति च प्रातिपदिकत्वे सुब्लुक्प्रसंगः। एवं वेति। एवं प्राप्ता चोदितः सैवापत्त

कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थं भवति कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति। अर्थवत्यनेकपदप्रसंगः अर्थवदिति
प्रातिपदिकसंज्ञायामनेकस्यापि पदस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति। दशदाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकम
र्थ कः तत्कुमार्याः [illegible] शीलम् इति। समुदायोऽनर्थकः। समुदायोऽनर्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात्समुदायार्थवत्त्वं यथा लोके। समुदायोऽन
र्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात् समुदायार्थवत्त्वं अवयवैरर्थवद्भिः समुदाया अर्थवन्तो भवन्ति। यथा लोके। तद्यथा। लोके आढ्यमिदं नगरं गोमदि द्य
दं नगरमित्युच्यते। न च सर्वे तत्राढ्या भवन्ति सर्वे वा गोमन्तः। यथा लोके इत्युच्यते। लोके चावयवार्थवन्तः समुदायः। आनर्थक्यात् [illegible] वार्थ
वत्तो न समुदायस्य [illegible] भवति स तेन कार्यं करोति। यस्य तु [illegible] भवति सतां [illegible] अन्ये [illegible] कात य
द्ध [illegible] इह तावदाढ्यमिदं नगरमित्यकारो मत्वर्थीयः आढ्याः सन्त्यस्मिन्
तदिदमाढ्यमिति। गोमदिदं नगरमिति। मत्वर्थो लुप्यते ॥ ॥ ॥ द्ध।

मा गोमत्यर्थे अकारो मत्वर्थीयः परतीयः [illegible] समुदायेऽव्यपदेशः किं तर्हि संख्यादिविशेषोऽपि करस्यां [illegible] मत्वन्तादिति मत्वन्तात् [illegible] भवति सरूपप्र एम
त्ययो नेष्यत इति स्वतन्त्रा [illegible] भाष्यकारवचनप्रामाण्याल्लोपः। अत इति च तत्र निर्दिष्टं। गोत्रिकादि [illegible] र्थे गवांसमूहो १८
गोत्रा [illegible] अथवा मत्वन्तात् [illegible] अवयवधर्मस्य समुदायेऽध्यारोपमाह। इह तु [illegible] भवस्तु पचरित
न स्वश्रोपायोनसमूहः ॥सं

न्व निरं२
अर्थवत्त्वमिदानीं दर्शयति। एवमपीति। अर्थवदिति पदार्थानां सम्बन्धे मा भवत्। नैव पदार्थादिति। पदानि स्वस्वमर्थं प्रतिपाद्य निवृत्तानि। पदार्थाः स्वस्वकांक्षा
योग्यतासन्निधिवशात् परस्परं संसृज्यमाना वाक्यार्थः। न तु वाक्यं वाक्यार्थो वा एकार्थीति। पदार्थाभिसंबंधस्येति। [illegible] सापेक्षत्वात् पदार्थस्य पदार्थे
संसर्गस्य स्वबोधकमन्तरेण वाक्यार्थः स्यात्। कर्ता निर्दिष्ट इति। संबोधनविषयमनि यत्क्रियेकर्तृमात्रमित्यर्थः। [illegible] नेति।
*वाक्यमेवसुरका: श्लो४ पदार्थसंसर्गरूपो वाक्यार्थ इत्यर्थः। अत एव वाक्यार्थ एव समुदायः [illegible] व्यतिरेको [illegible] लाघवार्थमभिधानपदार्थव्यवस्थानं क्रि प

एवमपि वाक्यप्रतिषेधोऽर्थवत्त्वात्। वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः। देवदत्त गामभ्याज शुक्लां देवदत्त गामभ्याज कृष्णामि
ति। किं कारणं। अर्थवत्त्वात्। अर्थवद्ध्येतद्वाक्यं। न वै पदार्थादन्यस्यार्थस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये। पदार्थादन्यस्यानुपलब्धेरिति चेत् पदा
स्त्समान प्रतिषेधः र्थाभिसंबंधस्योपलब्धिः। पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत्। इदमुच्यते पदार्थाभिसंबंधस्योपलब्धिर्भवति [illegible]
वाक्ये इह देवदत्त इत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः कर्म क्रिया गुणौ चानिर्दिष्टौ। गामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं कर्ता क्रिया गुणौ चानिर्दिष्टौ। अभ्याजेत्यु
कत क्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्तृकर्मणी गुणश्चानिर्दिष्टः। शुक्लामित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः कर्तृकर्मणी क्रिया चानिर्दिष्टा। इह देवदत्त गामभ्याज शुक्ला
मित्युक्ते सर्वं निर्दिष्टं। देवदत्त एव कर्ता नान्यः। गौरेव कर्म नान्यत्। अभ्याजिरेव क्रिया नान्या। शुक्लैव गुणो नान्य इति। एषां पदानां सामान्ये व
र्तमानानां यद्विशेषेऽवस्थानं स वाक्यार्थः। तस्मात्प्रतिषेधः। समासस्य तिप्रतिषेधो वक्तव्यः। अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं। अर्थ
वत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। समास एवार्थवतां समुदायानां प्रातिपदिकसंज्ञो भवति नान्य इति। यदि नियमः किं पुन
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति। बहुपटव उच्चकैरिति ॥ नवक्तव्यः१२ ॥

पते प्रतिवाक्यं [illegible] असंभवात् [illegible] प्रसंगात्। बहुपटव इति। [illegible] प्रकृति [illegible] समुदायो भ
वति उच्चकैरिति। तन्मध्यपातित्वात् [illegible] इति महासंज्ञा [illegible] दोषः। सदा हि सर्व [illegible] ते अ यथा
दिति स [illegible] अभावात् [illegible] प्रातिपदिकयोरिति [illegible] प्राप्नोति ॥ ॥

न

भा० के प्र० किं पुनरत्रेति। उक्तं केचिदाहुः स्याद्यन्वाख्यानं विधास्यतीति प्रश्नः। इतो बहुपटव इति न सिध्यतीति मन्यमान आह। प्रातिपदिकादिति। स्वरः इति। बहुपटव इति वकारान्ता
१९ त्स्वादेः प्राप्तो ङीष् इकाराद्वकारस्य चेष्यते। प्रकृत्यन्तेकदेशस्यादिति। नत्वसौ प्रकृतेरेकदेशस्य प्रत्ययस्य इति। प्रतिषेधे शास्त्रीयस्तेन कश्चि
द्युक्त बहुपटवः स्वत्राप्यप्रत्ययस्य इति प्रतिषेधः प्राप्नोति इत्यत आह। स च तदन्तप्रतिषेध इति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य विधिः।
संज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्निवारितः अप्रत्यय इत्ययं तु प्रतिषेधः विधिः बहुशब्दाज्जातः स लुप्तो न बहुपटुशब्दादिति बहुपटव
इत्येतदप्रत्ययान्तमेव। अथवा अप्रत्यय इति बहुव्रीहिः स्यात् यत्र प्रत्ययादेरपि बहुपटवः स्यस्य निषेधः प्राप्तोतीत्याह। स चेति। अप्रत्यय

ने किं पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते। प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्त्यर्थं ङ्याप्प्रातिपदिकादिति नैष दोषः। यथैव तत्र प्रातिपदिकत्वात् स्वाद्युत्प
त्तिर्भवति एवं लुगपि न भविष्यति। ततु यैव प्राप्ताऽवर्तते। तिसृ विभक्तिस्तस्या एव श्रवणं भविष्यति। ते इंशक्यं स्वरे दोषः स्यात्। तथा
हि पटव इति एवं स्वरः स्यात् बहुपट्व इत्यत्रैवेष्यते। यद्विप्रतिषेधाच्चार्यः चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति। तस्मात्प्रत्ययान्तस्य विभ
क्तिरुत्पद्यते तस्याः प्रकृत्यनेकदेशत्वात्तदादेरन्तत्वं न भविष्यति। एवं तद्धितान्तस्य प्रत्ययान्तविग्रहेऽपि भवति। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य
प्रातिपदिकसंज्ञेति प्रतिषेधं शास्ति। स च तदन्तप्रतिषेधः सतद्धितज्ञापकार्थः प्रत्ययप्रतिषेधोऽवकाशः। ननु चावश्यं प्रत्ययोऽपि वक्तव्यः
नार्थः प्रासङ्गिको न कृत्तद्धितयोग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति नान्यस्य प्रत्ययान्त
स्येति। स एवमत्र नियमार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य वा प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या। उभयं न वक्तव्यं। तुल्यजाती
यस्य नियमः कश्च तुल्यजातीयः यथाजातीयकानां समासः कथं जातीयका नो समासः पदसंघातानां। सुप्तिङ्समुदायस्य तर्हि प्राति
४ यदयं अप्रत्यय इति ४ पदिकसंज्ञा प्राप्नोति। सुबन्तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्स्यते ॥
प्रधान इतित्सुरुवत्राप्नुयात् तस्य पदार्थेनान्तरंगत्वादिति भावः प्राप्त्यर्थ इति। प्रतिषेधे प्रासङ्गिक इत्यर्थः सएषो नत्वार्थ इति ज्ञापनार्थ एवेत्यर्थः तु
वंतानामिति। एतज्ज्ञोपलक्षणं भवत्संसर्गादिरर्थवान्न सुबन्ता नास्य समासत्वं ताम्रवन्तानामपि समासो दृश्यते अनुश्वकी तद्धितान्तेति का स्वीपदानां
कुंडिमहमसत्त्व चर्मं पाकुसुतुल्यं तेभिते स्वनातादेवर् जोग्रामेणतरत्या देः सुबन्तसदायस्य च क्यपनियमे न निवृत्तिः स्यादत्यभिप्रायेण

॥ सुबन्तत्वेदि प्रवृत्तिर्दृष्टा ॥
रत्न०
१०

२ संगः आख्यातमिति। ततश्च २
न हि कर्मणो तिनत्तु समासं मन्येयं समासांशोदाहृत्यो निषिद्धोऽतः समाससार्थं वाऽवप्रातिपदिकत्वमितित्तु तुल्यजातीयत्वम प्रति न्यादतर्थमेतदुपन्यस्तं
तिङ्समुदायस्येति। परपुत्रावती त्यादेः तत्त्व प्रातिपदिकसंज्ञोदाहरणं प्रसक्तासेन तुल्यजाती यानां सर्वेषां ग्रहणानां निपमात्रिं पर्युदस्ते त्यर्थः अर्थ
वदिति। अर्थवत्त्वात् संज्ञानिमित्तेनेनेहोपाशासावद्वाक्यस्य वपदस्य वाकेवलस्य लोके प्रयुक्त्वमा नासो पपद्यते न तु प्रकृतिभागस्य केवलस्य प्रयोगाभा

न हि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्रा संज्ञा निदधाति इति। तन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैव सुबन्तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्ये
ति तिङ्समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्स्यते। आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्य इति
तन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैव तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति। अर्थवत्त्वान्नोपपद्यते केवलेनावचनात्। अर्थवत्ता
नोपपद्यते वृक्षशब्दस्य किं कारणं केवलेनावचनात्। न केवलेन वृक्षशब्देनार्थो गम्यते। केन तर्हि सप्रत्ययकेन। न वा प्रत्ययेन नित्यसं
बन्धात्केवलस्याप्रयोगः। न वा एष दोषः किं कारणं प्रत्ययेन नित्यसंबन्धात्। नित्यसंबन्धावेतावर्थौ प्रकृतिः प्रत्यय इति प्रत्ययेन नित्यसंब
न्धात्केवलस्य प्रयोगो न भविष्यति। अन्यत्र भवानस्यो अन्यदा चष्टे आम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे। अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचना
दिति भवानस्याभिप्रायः। केवलस्याप्रयोगे हेतुमाह। एवं च किल नाम कृत्वा चोद्यते समुदायस्यार्थे प्रयोगाद् अवयवा नाम प्रसिद्धि
रिति। सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धमेतत्। कथं अन्वयात् व्यतिरेकाच्च। कोऽसावन्वयः को व्यतिरेको वा। इहार्थेषु उक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूय स
ते वृक्ष इति। अकारान्तः सकारश्च प्रत्ययः। अर्थोऽपि कश्चिद्गम्यते मूलस्कन्धफलपलाशवानेकत्वं च। वृक्षावित्युक्ते कश्चिच्छब्दो ही प
यते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी। सकारो हीयते। औकार उपजायते वृक्षशब्द अकारान्तोऽन्वयी। अर्थोऽपि कश्चिद्धीयते कश्चिदु
पजायते कश्चिदन्वयी। एकत्वं हीयते द्वित्वमुपजायते मूलस्कन्धफलपलाशवानन्वयी। ते मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो
य उपजायते तस्यासावर्थो योऽन्वयी तस्यासावर्थः। इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्त्येवेति भावो हीयते पः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते यः शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽ
र्थोऽन्वयी ॥
नाहर्णी यदयं बहुत्वार्थत्वात्। न वेति। अप्रयोगात् किंचित् केवलस्याप्रयोगः न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति नियमात् अर्थवत्त्वात् अन्वयव्य
तिरेकाभ्यामस्त्येवेति भावः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति। अन्वयः अनुगमः सति शब्दे अर्थावगमः। व्यतिरेकः सत्यप्यभावे तदर्थस्य अनवगमः।

भा॰कै॰अ॰२ विषमइति। यद्येकः शब्दः एकस्मिन्नर्थे नियतः स्यात्ततएतद्युज्येतवक्तुं यत्त एवनियतास्ततः प्रकृतेरेव सर्वेऽर्थाः स्युः पच्छादाधूमध्वग्निविदितिप्रत्य
२० यस्तुद्योतकः प्रत्ययस्यैवतासर्वेऽर्थाः स्युः इयानधुनेष्यथा। प्रकृतिस्त्वर्थाभिधानेसहाय कमात्रंकुर्यात्। ततः किंनसाधीयइति। अ
प्रकृतिः सर्वानर्थानभिधत्ते द्योतका स्तुविभक्त्यइतिसिद्धेवत्ररावशा। प्रत्ययएवेति। ननस्य प्रकृतेरर्थवत्तानास्तिप्रती तिनरवस्फोटोपरत्य

विषमउपन्यासः। बहवोहिशब्दा एकार्था भवंति। तद्यथा इंद्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः कंदुः कोष्ठः कुसूल इति। एकश्च शब्दो बह्वर्थः। त
द्यथा। अक्षाः पादाः माषाः इति। अतः किंनसाधीयः। अर्थवत्तासिद्धा भवति। न ब्रूमः अर्थवत्तासिद्धा न भवतीति। वर्णिता अर्थवत्ता
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां। सेकत्तव्यकुतएतदयंप्रकृत्यर्थोऽयंप्रत्ययार्थइति। नपुनः प्रकृतिरेवोभावर्थौ ब्रूयात्प्रत्ययएववा। सा
मान्यशब्दाएते एवंस्युः सामान्यशब्दाश्च नांतरेण विशेषं प्रकरणं वा विशेषेष्ववतिष्ठते। यत्तस्तु खलु नियोगतोऽहिस्तदस्युकृत्स्न
भावतः कस्मिंश्चिदर्थे प्रतीतिरुपजायते। अतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति। न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृ
त्यर्थेवर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे। किंपुनरिमे वर्णा अर्थवंतो आहोस्विदनर्थकाः वर्णस्यार्थवदनर्थकत्वउक्तं। किंपुनरुक्तं। अर्थवं
तो वर्णाधातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपाता नामेकवर्णानामर्थदर्शनात् वर्णव्यत्यये चार्थांतरगमनात् वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः र्थ
संघातार्थवत्त्वाच्च संघातस्यैकार्थ्यात्सुब्भावो वर्णात् अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः वर्णव्यत्ययापायोपजननविकारेष्वर्थदर्श
नादिति। तत्रेदमपरिहृतं संघातार्थवत्त्वाच्चेति। तस्य परिहारः संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेत्दृष्टोऽयं तद्देशेनगुणेन गुणिनोऽभावः। संघाता
र्थवत्त्वाच्चेति चेदृश्यते हि पुनरतस्मिन्नर्थेन गुणेन गुणिनो र्थभावः। तद्यथा। एकस्तंतुस्त्वक्त्राणे समर्थः तत्समुदायश्च कंबलः समर्थः। एकश्च
तंडुलः तृणप्रतिघाते समर्थस्तत्समुदायश्च खार्यपिसमर्था। एकश्च बल्वजः बंधने समर्थस्तत्समुदायश्च रज्जुः समर्था भवति। विषमउप
न्यासः। भवति हि तत्र यावांस्तावांस्तंतुस्त्वक्त्राणे समर्थः। एक तंडुलस्तृणप्रतिघाते समर्थः एकश्च
बल्वजो बंधने समर्थः। इमे पुनर्वर्णा अत्यंतायैवानर्थकाः। यथातर्हि रथांगानि विहृतानि प्रत्येकं व्रजिक्रियांप्रत्यसमर्थानि भवंति तत्समु
दायश्च रथः समर्थः। एवमेषां वर्णानां समुदाया अर्थवंतः अवयवा अनर्थकाइति॥ ॥ ॥ एम॰
र्थ इत्यसमस्यग्रहणमिति। प्रकृतिप्रत्ययस्य हि प्रत्येकं ह्यात्मलाभएवानर्थकत्वं सर्वस्य प्रातिपदिकस्यार्थप्रत्यायकत्वेऽनर्थकस्य नेत्यर्थः। २०
यस्तुस्वलिंगात्। प्रकरणादिनापि वै तिभावः। अतदर्थेनेति। अनर्थकेनेत्यर्थः। गुणोनेति अवयवेन। सहयुक्तः कारकैरनुगतः अवयवी
तु गुणी अर्थभावः प्रयोजनमित्यर्थः। बल्वजास्तृणविशेषाः यावांस्तावानिति अयं समुदायः क्वचिदित्यस्यार्थे वर्तते। विहृतानीति विश्लिष्टानीत्यर्थः।

त्या

अनर्थकस्येति। निपातानां द्योतकत्वात् अभिधेयार्थाभावेऽपि द्योत्यार्थसद्भावादेषां अर्थवत्त्वं तेषां निपातस्येति संज्ञाप्रसक्तौ तद्योतोऽप्यर्थोऽस्तीति तदर्थं वचनं।
निघाते यथास्यादिति। कार्यवदनर्थकत्वेऽपि सत्त्वविशेषाणामर्थ्यसंज्ञाविधानं सामर्थ्यान्निघातोऽभवतीत्येके। सैषा न वाक्यता निमित्तो निघातो न
सामर्थ्यनिमित्तः। शाब्देहापि आरभ्यते साप्यकारक विशेषणं वाक्यमितिनिपातिभावसंबद्धवाक्यस्य स्वस्य परे। नहीति। ह्यादिविधिवाक्यस्य सौवि त्या
धिवाक्येनैकवाक्यत्वात्। अविशेषेणेति। नानावाक्यताश्रयणात् नियमश्चार्थानां प्रत्ययानामित्यनर्थकेऽपि तेऽभवंति। अथ चेति। प्रत्ययानि

निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं। निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या। एवं ज्ञातिनिरवं जभि। लंवते प्रलंवते। किंपुनरत्र प्रातिपदि
कसंज्ञया प्रार्थ्यते। प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः सुबंतं पदमिति पदसंज्ञा परस्य पदादिति निघातो यथास्यात्। मैतदस्ति प्रयोजनं स
यु त्याप्यप्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति। किंकारणं। नहिप्रातिपदिकसंज्ञायामेव स्वाद्युत्पत्तिः प्रतिबद्धा। किंतर्हि एकत्वादि
ष्वर्थेषु स्वादयो विधीयंते। न चैवामिकत्वादयः संति। नैषदोषः। अविशेषेणोत्पद्यंते अव्ययानां नियमः क्रियते। अथवा प्रकृतानर्थान
पेक्ष्य नियमः। केच प्रकृताः एकत्वादयः एकस्मिन्नेवार्थे एकवचनं। नद्वयोरेव द्विवचनं। नैकस्मिन् बहुषु बहुत्वे
वार्थेषु बहुवचनं नैकस्मिन्नद्वयोरिति। अथवाच्यार्थप्रवृत्तिरुपयास्ति। अनर्थकानामप्येते षां भवत्यर्थवत्कृतमिति। यद्यप्यर्थ धि
परीअनर्थकाविति अनर्थकयोरेतयोरुपसर्गसंज्ञाधिकारे प्रवचनीयसंज्ञा शास्ति। किंपुनरयं पर्युदासः यदन्यत्प्रत्ययादिति
आहोस्वित्प्रसज्यप्रतिषेधः प्रत्ययो नेति। कश्चात्र विशेषः। अप्रत्ययइति चेत् निवेकादेशे प्रतिषेधो नवक्तव्यः। अप्रत्ययइतिचेन्निवे
कादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः कांडे। कुड्ये किंकारणं। अंतवत्त्वात्। निर्वृत्त एकादेशः आदिवदंतवत्त्वात्। अन्त्यस्यापि परत्वात्कुत्सा प्रातिपादि
ति
कसंज्ञा प्राप्नोति ॥ ॥
यमेपिदोषाभावइत्यर्थः। अधिपरीइति। अभ्यायो येन तत्रापसर्गसंज्ञयोर्विधानादनर्थकयोरपि प्राप्नोति प्रसक्तावपि रेवनास्तीति संज्ञाविधानं प्रयोजकार्थस्य
ज्ञापकं संपद्यते। अनर्थवत्वं च निपातस्य धातुनिपातमात्रः साधारणार्थत्वमाः धिकर्त्योत्यादोऽभावाद्धुक्तेनतु सर्वोत्तमनायार्भावात् नित्येकादेशइति।
निपत्तिशब्दादारभ्य सुपः यकारेण प्रत्याहारः। अंतवत्त्वादिति। पूर्वस्य प्रत्ययसहशस्य प्रातिपदिकसंज्ञाकार्यमित्तिपूर्वमत्यंतवद्भावः ॥

भा॰कै॰ प्र॰२ आखिलादिति। परकार्यप्रतिषेधेकर्तव्ये परं प्रत्येकादेशस्य आदिवद्भावः परमिति। अथवा प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति
२१ स्यादयमुत्पद्यते। देइति। तत्र अंतरंगत्वात् प्रत्ययो लुप्तः प्राप्नोति अत्र हस्वं धुशब्दस्य प्रहस्य प्रातिपदिकसंज्ञे लुङेकादेशस्य पूर्वं प्रति अंतवद्भावात् स्य
न व प्रातिपदिकत्वमिति न कश्चिद्दोषः। नेति। तत्र लोपो न स्यात् अत्र व्यंतरंगत्वात् सर्वमेव प्रत्ययांतिपदिकसंज्ञा वाद्विशेषात् प्रतिषेधेन न शक्यते
निवर्तयितुमिति परिहारान्तरमाह। नह्यस्य बुध्यामिति। ननु हे [illegible] सुराजनीति समास प्रातिपदिकसंज्ञार्थः प्रतिषेधः स्यात् लचो अरप्राप्नोत्यत्र
इति प्रतिषेधः मध्ये पवादन्यायात् एवं तर्हि समासे प्रत्ययस्य निवर्तते अन्यथा सुराजा तिराजेत्यादौ विध्यर्थता न संभवत्या नियमार्थं समा

अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः प्रत्ययो नेति। न प्रत्यय इति चेदिहैकादेशे प्रतिषेध आदिवत्वात्। प्रत्यय इति चेदिहैकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति अत्र
ह्ल कंधू कीकारलो आदिवत्वात् प्रत्यया प्रत्ययस्यैकादेशः प्रत्ययस्यादिवत्वात् तत्र प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। ते ब दोषः। आचार्य प्र
वृत्तिर्ज्ञापयति। उत्पद्यते ऊडे तात्स्वादयः तिप्रदर्यं नोङ्धात्वोरिति विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधं शास्ति। अपवाद्धस्तत्र प्रातिपदिकसंज्ञेत्र ह
यव स्थापितमुदायस्यापि तत्र अवयवस्य प्रातिपदिकसंज्ञा तया तद्वद्भावात् स्वापुत्पत्तिर्भविष्यति। सङ्घो येच प्रत्ययलक्षणात्। सह्यो
ये च प्रत्ययलक्षणो न प्रतिषेधः प्राप्नोति। राजा तक्षा प्रत्ययलक्षणो न प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्य
यलक्षणेन प्रतिषेधो भवतीति यदयं न ङिसंबुध्योरिति प्रतिषेधं शास्ति। अथवा पुनरस्तु पर्युदासः ननु चोक्तम् अप्रत्यय इति चेत्तिवेकादेशे प्रति
षेधो न वत्वादिति। प्रसज्यप्रतिषेधे दिव्यदोषः दिह्यत्र प्रातिपदिकत्वं तत्र अवयवस्यापि समुदायस्यापि प्रत्ययांतत्वात् प्रातिपदिका प्रातिपदिक
योरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन तत्र पुंश्चाप्रियमपि व्यक्त्वं स्यात्। हस्वो नपुंसके यत्र स्येति। किंच नपुंसके नपुंसकेऽयस्य गुणाकस्य
नपुंसकं गुणप्रातिपदिकस्य अर्थवत्स्था। कृत्तद्धितसमासाश्च॥ समासेषु ग्रहणं किमर्थं समासग्रहणं कृतं। किमुक्तं अर्थवत्समुदायानां समास
ग्रहणं [redacted] नियमार्थमिति। कृत्तद्धितसमासाश्च॥ भा॰२।२
सग्रहणं तस्मात् प्रत्ययस्येति विभक्त्यंतं च शक्तिसंख्या प्रधानं न च तयोर्लिंगयोगः न च अंतवद्भावेनार्थः शब्दात् निर्देशमिति तेन पतिहस्वः। अथवा राम॰
क नपुंसकं प्रातिपदिकार्थस्यैव संभवतीति प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थमित्यंतवद्भावेन यत्प्रातिपदिकं तस्य हस्वो अत्र च स २१
त्वेव सुसम्मर्थवत् उदाहरणो मुख्यत्वेनोतुकूरं तत्वादेव सिध्यतीति एषा रात्र्या अंशो नर्थकः स्यात् अनुत्त्यापि सस्ये स्त्रेव संज्ञापकमित्यसद्गुः॥

हस्वो नपुंसके॥ प्रातिपदिकग्रहणमिति। नपुंसकं लिंगं द्रव्यस्यैव संभवति द्रव्यवाचि त्वं प्रातिपदिकस्यैव न तद्वत् तस्य शक्तिप्रधानत्वात्॥ ना
विशिष्टस्य क्रिया प्रधानत्वा [redacted] शितिप्रश्नः। कारणे इति। द्रव्योपि शक्तिमतो निधानाद्यत्र नपुंसकार्थ इति सुबंतस्यापीति भावः। इमते ब्रा
ह्मणकुलमिति। यथैव साधनाश्रयं संख्या मारभ्यात्र पादे तत्व्याख्यानं च हि द्यपि। अव्ययप्रतिषेधइति। अव्ययप्रतिषेधस्तस्यार्थे नाव्ययस्यापि
लिङ्गयोगात् पिहितः। दोषा ब्राह्मणकुलमिति। दोषा सहचरितत्वात् ब्राह्मणकुलमेव दोषाशब्देनोच्यते इति हस्वप्रसंगः। नाव्ययमिति। दोषाश

हस्वो नपुंसके॥ प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थं नपुंसकहस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं तिसृत्वार्थं नपुंसके हस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं ति
स्त्रिरत्वर्थं तिष्ठतस्य हस्वत्वं माभूत। कारणे कुड्येरमते ब्राह्मणकुलमिति। अव्ययप्रतिषेधः अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। दोषा ब्राह्मण
श्री कुलं दिवा ब्राह्मणकुलमिति। स तर्हि वक्तव्योन वक्तव्यः। नात्राव्ययं नपुंस [redacted] के वर्तते किं तर्हि अधिकरणमत्राव्य
यं नपुंसकस्य इह तर्हि प्राप्नोति। काण्डीभूतं वृषलकुलं कुड्यीभूतं वृषलकुलमिति॥ प

दोषाव्राविलर्थे वर्ते तेति दिवा शब्दो प्यहनीत्यत्रेति। ब्राह्मणकुलसाधनानां क्रियाणामधिकरणं कालो भवन्ब्राह्मणकुलस्याधिकरणं भवति।
दोषा रज्यते चरत्यधीते आधेयस्य वधाने नाधिकरणस्य क्रियाधारणात्। काण्डीभूतमिति॥ प्रकृतिविकारयोरभेद विवक्षायां च्विप्रत्ययः भूके
ण्यप्रत्यययोर्नपुंसकत्वात् हस्वप्रसंगः। कृते हस्वत्वे च्वौ चेति दीर्घो भविष्यतीति चेत् हस्वस्य बहिरंगत्वात् दीर्घे कर्तव्ये असिद्धत्वं दीर्घाप्रसंगः ए
वं रमते इत्यत्रापि हस्वे सति टेरेत्वस्याप्रसंगः॥ ॥ ॥

यव२

माके नेवेति। अत्र सत्व्याख्येित्वा रूपमस्मन्तेनलिंगं प्रतिपादयतरत्यर्थः॥ नचैतयोरिति। आख्यातस्य शब्दस्याश्रयद्रव्यसंख्याप्रातिपादने सामर्थ्यं न तु तल्लिंगप्र
२१ तिपादनेविचित्रत्वाद्भावशक्तीनां। कांडेतिष्ठतश्चत्रापि संख्यापाः प्राधान्यमपुंसकत्वायोगः। अवश्यमिति। यद्यवंधर्मेहासमुच्चयोऽयमपदिश्यतेऽस्य

नवा लिङ्गाभावात्। न वा वक्तव्यं। किं कारणं लिंगाभावात्। अलिङ्गमव्ययं किं पुनरयमव्ययस्यैव परिहारः आहो स्विन्निर्वृत्तस्यापि विपरि
[redacted] हारः। निर्वृत्तस्यापीत्याह। कथमव्यया हि किंचि। द्विभक्त्यर्थप्रधानं किंचित्क्रियाप्रधानं। उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्य
र्थप्रधानं। हिरुक्पृथगिति क्रियाप्रधानं। तिवंतं कांचिकिंचि। द्विभक्त्यर्थप्रधानं किंचित्क्रियाप्रधानं। कांडे कुड्ये इति विभक्त्यर्थप्रधानं
। समतेब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानं। नचैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं। क्रियमाणेऽपि हि प्राति [redacted]
पदिकग्रहणे इह प्रसज्येत काण्डे कुड्ये। द्वित्वत्र प्रातिपदिकसंज्ञे। अव्ययस्य विसमुद्युपस्यापि। गृह्यते च प्राति
पदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन। तस्माद्ब्राह्मणामिति वक्तव्यम्। ह्रस्वो नपुंसके तत्रस्येति। किं च न पुं
सके। नपुंसकं यस्य गुणः कस्य च नपुंसकं गुणः प्रातिपदिकस्य। एकादेशदीर्घत्वेषु प्रतिषेधः एकादेशादीर्घे प्रतिषेधो
षेधो वक्तव्यः ॥ ॥

र्थः। कमन्येति। यस्मात्तस्यैव परानपुंसकत्वं तत एव ह्रस्वः यस्य तत्र यद्वारकं तस्य माभूत्। अथवा तस्यैव तु पूजातव्यतिरेकस्य सोऽपर्थः। विभक्त्यंत्रंचो रमः
पजातव्यतिरेकमिति ह्रस्वभावः। सूत्रकारेणात्तु प्रातिपदिकग्रहणं पुनः प्रातिपदिकग्रहार्थकृतं प्रातिपदिकस्यैव नपुंसके ह्रस्विंभवात् २२
तेनास्वबाधादिप्रातिपदिकस्य ह्रस्वाभावः ॥ ॥ ॥

पुम्वत्राये तादीर्घकृतेषु नत्र्ह्रस्वः पुनर्दीर्घ इति चक्रकप्रसंगः॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य॥ कृतिम्हस्वर्थमिति। धातुस्त्रियान्त्रपि कुर्वंतादे
हेनानिर्देशः। भाष्यकारस्तुतरेवं विभजस्य्याचष्टे। कस्त्रियाधातुस्त्रियाश्चेति। स्वरितेनेति। स्वरितेनाधिकार इति योगो। नेकथाय्यारख्यातः। त

पुगावरत्रा यपुगावरत्रांर्थेपुगा वरत्रेभ्यः। एकादेशदीर्घत्वेष्वविरंगलक्षणात्सिद्धं वहिरंगाः स्तेविधयः। अन्तरंगं ह्रस्वत्वं। अ
सिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ गोस्त्रियोः। उपसर्जनह्रस्वत्वे च। किं एकादेशदीर्घत्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। अतिखट्वाय अतिखट्वा
भ्यः अतिखट्वेभ्यः। उपसर्जनह्रस्वत्वे च। किं च। बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धमित्येव च। हिंगा एते विधयः अंतरंगं ह्रस्वत्वं। असिद्धं व
र्तव्यं। कि हिरंगमन्तरंगे। गोटाइ ग्रहणं कस्मि द्वन्द्वार्थं। गोटाइग्रहणं कस्मिन्न्दं टाइति प्रत्याहारग्रहणं। कस्मिन्विधानं प्रत्याहारः। द्वापत्र
भस्याप्यहोरकारात्। किं प्रयोजनं। कन्निङ्गस्यर्थं। कृतिस्त्रियाधातुस्त्रियाश्च ह्रस्वत्वं माभूदिति। अतितंत्री रति श्रीरतिलक्ष्मीरि
ति। तन्नर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं। स्त्रीग्रहणं स्वर्यते स्वरितेनाधिकारगतिर्भवति। स्त्रियामित्येवं प्रकृत्य येविहितास्तेषां ग्रहणं
विहास्यते स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तन्त्रत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्र तदधिकारेण स्यतेऽस्य यमपि तत्स्यार्थे। स्त्रियां क्रि त्रिसेतत्प्रकरणविहितानां तु ह्रस्वभावे त्वाभावा
[redacted] दग्रहणम् ॥ ॥

२

भाके २३ अस्त्रीप्रत्ययेनेत्येवं तत इति। ननु भ्यः संप्रसारणं नित्यमातिकारी वा। भ्युव्रइसत्र संप्रसारणाभावार्थमनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययविषय लदादिनियमप्रतिषेधः प्रदर्शितः स्तुपसर्जनत्वात् इह नियमेन भाव्यं नैव दोषः। क्वचिदुपसर्जनेपि तदादिनियमो न भविष्यति। कुत्र प्रावृष्य इस्त्रदीर्घग्रहणात्। अन्यथा निष्कौशांबिरिति खट्वइत्यादावुपसर्जनत्वादध्यावंतत्वात्सुलोपो न भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेः

ल यद्येवं प्रत्ययग्रहणाधिरं भवति। तत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति इहन प्राप्नोति। अतिराजकुमारिरिति सेनानीकुमारीति। अस्त्रीप्रत्ययेनेत्येवं तु तत् ॥ ॥
रि

नाकष्यंत इत्युपसर्जनादित्यत्रको भकारे येन सिध्यती सुक्कंमावता कारशब्दादपि डीपि कृते तदादिनियमाभावात्कुंभकारीशब्दा णम दपिङीप [redacted] भविष्यति अदोषः तदादिनियमाभावे कारीशब्दादपि कस्मादिति तद्वक्तव्यमस्मात ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ २३
नै

पुंवद्वचनमिति। यथा पुंविषये कारः अर्थ्यते न तु इस्वत्वं प्रतिषेधेन तत्र भेयं सोविषयइत्यर्थः गोकुलमिति। प्रथमाविदिंड्डमिति गोशद्वस्योपस र्जनत्वं। राजकुमारीपुत्र इति। राजकुमारीशब्दः समासप्रातिपदिकं इह तु कुमारीपुत्र इति कुमारीशब्दस्य प्रत्ययांतत्वात प्रातिपदिकत्वाभावात्
त भयसंगि प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययश्चेह ग्राह्यो यत्ते तत्र यदि प्रातिपदिकस्यांतवतत इस्त्रीप्रत्ययः यदेनास्ति। अथ स्त्रीप्रत्ययस्यादिवततं प्रतिप दा दिकत्वाभावः। गोतस्येति उपसर्जनस्य ग्रहणेन गोस्त्रियोर्विशेष्यते। पश्चाद्वाभ्यां प्रातिपदिकमिति तदंतविधिः ग्रहणवतत्वे तच्च सत्यपि विधि
ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनं। ईयसो बहुव्रीहौ एवं वद्भावो वक्तव्यः बहवः श्रेयस्योस्य बहुश्रेयसी प्रियमातृश्रेयसी। पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो गो
मास समासनिवृत्त्यर्थः पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः किं प्रयोजनं गोस्त्रियोर्निवृत्त्यर्थं गोस्त्रियोः समासनिवृत्त्यर्थं च। गो निवृत्त्यर्थं तावत्। गोकु लं गोसौरंध्रोणालक इति। समासनिवृत्त्यर्थः। राजकुमारीपुत्रः सेनानीकुमारीपुत्र इति। किमुच्यते समासनिवृत्त्यर्थमिति न पुनः स मासे यत्किंचित्पूर्वपदं तदर्थः प्रतिषेधः स्यात्। अत्र तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते। न चांतरेण समासं स्त्र्यंतं प्रा तिपदिकमुपसर्जनमस्ति। ननु चेदमस्ति खट्वापादो मालापाद इति। एकादेशे कृते तदेव इत्वात्प्राप्नोति। उभयत आश्रयेनांता दिवत्। गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः। गोंतस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते। न चैतद्गोंतं। ननु चैतद्व्यपदे शिवद्भावेन गोंतं। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन समासनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः स्त्र्यंतस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते प्रधानमुपसर्जनमिति च संबंधिशब्दावेतौ। तत्र संबंधादेतद्गंतव्यं यं प्रतिपद प्रधानं तं प्रत्युपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीति। अ वश्यं चैतदेवं विज्ञेयं उच्यमानेपि हि प्रतिषेधे इह प्रसज्येत पंचकुमार्यः प्रिया अस्य पंचकुमारीप्रियः दशकुमारीप्रिय इति ॥
विषयत्वादिह नोपतिष्ठते। व्यपदेशिवद्भाव इति। ननु रोणात्र सूत्रस्य चेत्सूत्रतस्य चेति सर्वस्य शेषइति व्याख्याना तत्स्वं रूपमित्यस्माद् एतत्तु सामान्यात गोकुलमिति इहस्वः प्राप्नोत्येव नैव दोषः स्वं रूपमिति तत्रं तानुवर्तते। तथा चापि तत्स्त्रेयेन विधिस्तदंतस्य प्रयोजनमुक्तं। तस्य चे स तत्तु तत्र सर्वार्थिकस्य शेषोन्न तु सत्रस्य अगोपुत्र इत्यत्र पितृ भवति। अत्र हात्यप्रातिपदिकं गोंतं अन्यत्र तिगोशद्वस्योपसर्जनत्वा पंचकु मारीप्रिय इति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोः पस्मोर्द्विगुः समास इति पंचकुमारीशब्दः पूर्वपदं न भवति ॥ ॥

३

स्या

भाष्ये
२५ कपिचेति॥ अंतरंगत्वात् ह्रस्वः प्राप्नोति ततः कपिति भावः कपीति च विषयसप्तमी॥ कुक्कुटमयूर्यौ इति समासोऽर्थे अवयवार्थे प्राधान्या
त्नेकमित्यस्यानुवृत्त्या प्रथमो निर्दिष्टः इत्युपसर्जनत्वं। अनंत्यत्वादिति। समासांतइति कुर्वन्नात कबेव समासस्यात
इति स्त्री प्रत्ययांतस्य सप्रातिपदिकं न भवति। परत्वात्क इति। स च काशब्दः कप एव हृस्वकारक इत्यादौ॥ अंतरंगमिति। उपसर्जन

कपिचा कपिच प्रतिषेधो वक्तव्यः बहुकुमारीकः बहुब्रह्मबन्धूकः इति च प्रतिषेधो वक्तव्यः कुक्कुटमयूर्यौ इत्युक्तं वाकिमुक्तं कपि
ता बहुकुं न कपीति प्रतिषेध इति नैतदस्ति उक्तं केराशीस्तत्रया ह्रस्वप्राप्ति स्त्रस्या अतिदेशः इति कुतएतत् अन्तरंगत्वात् विधिबलीयस्त्वात् प्र
तिषेधो वेति॥ अवश्यं चेतदेवं विज्ञेयं यो हि मन्यते यावत्या वतो हृस्वप्रोक्तिस्तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेध इति इह अपि तस्य प्रति
षेधः प्रसज्येत प्रियं ग्रामणी ब्राह्मणकुलं मयूरी पञ्चाभाति कः प्रिय सेनानिकः इदं तर्हि उक्तं कपि कृते नंत्यत्वा ह्रस्वत्वं न
भविष्यति इदमिह संप्रधार्यं कप् क्रियतां ह्रस्वत्वमिति किमत्र कर्तव्यं। परत्वात् कप् अंतरंगं ह्रस्वत्वं॥ अंतरंगतरः कप् न
नु चायं कप् समासांत इत्युच्यते॥ तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यं भविष्यति येषां पदानां समासः न तावत्तेषामन्त्य इति कपं तावत् प्रतीक्षते
॥ इहेष्युक्तं किमुक्तं परत्वात् इति गामितिशब्दस्य ह्रस्वत्वमिति तत्रोपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य प्रवर्तां भविष्यति गोस्त्रियोः

स्त्री प्रत्ययांत प्रातिपदिकमात्रापेक्षत्वात्। कस्तु समासविशेषं बहुव्रीहिं च उत्तरपदमपेक्षते इति बहिरंगः। अंतरंगतर इति। परामृश्यमाना राम०
पेक्षत्वात् प्रकर्षप्रत्ययः। तादर्थ्यादिति। तत्प्रयोजनत्वात् समुदायापेक्षो ह्रस्वो बहिरंगः। इहेष्युक्तमिति। परिहारांतरमप्यस्ति २५
अवयवार्थो येन परस्परसहितो ह्रस्वार्थ इति प्राधान्यादुपसर्जनत्वाभाव इति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

लुक्तद्धिता अवंत्यादीनामिति। अवंतीत्यत्र यत्त्वं वर्तिशब्द उपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययश्चास्ति लुक् तद्धितस्य कृतस्त्यस्ति लुक् प्राप्नोति अलुक् परत्वादिति।
यत्र स्त्री प्रत्ययांतात् परस्मात् तद्धितस्य लुक् तत्र लुका भाव्यं अत्र तु कृते लुकि ङी प्रत्ययः कृतः। न ङीति। लुको नीरूपत्वात् बुद्धिपरिकल्पितं तु लुकः प
रत्वमाश्रित्यवार्तिककृतो क्रमलुक् परत्वादिति॥ न वक्तातिरिति। उपसर्जनग्रहणेन स्त्रीप्रत्ययो विशेष्यते अप्रधानं चेत् उपसर्जनं गृह्यते न शा

१ तद्धितलुक्यवंत्यादीनामप्रतिषेधोऽलुक्परत्वात्।

लुक्तद्धिता तद्धितलुक्यवंत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः अवंतीकुंतीकुरूः तद्धितलुक्यवंत्यादीनामप्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधः कः
प्रतिषेधः लुक् कस्मान्न भवति अलुक्परत्वात्॥ लुकीत्युच्यते तेन चात्र लुकं पश्यामः लुकीति नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञा
तुं॥ नाहलुका पौर्वापर्यमस्ति का तर्हि सत्सप्तमी लुकि सतीति सत्सप्तमी चेत् प्राप्नोति। एवं तर्हि इदमिह व्यपदेशं सतश्चा
चार्यो न व्यपदिशति किं उपसर्जनस्येत्यविद्यमाने तेन च जाति रुपसर्जनं। लुक्तद्धि॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्र

स्त्रीयसंभवात्। अवंतीत्यत्र चाप्रधानस्यत्वाद्वाति। स्त्रीत्वं पुंत्वाप्राधान्येनाभिधीयते इत्यर्थः। अप्रातिपदिकत्वाच्चात्र ह्रस्वाभावः। आमल राम०
कमित्यादौ तत्र हि तांतत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा लिंगविशिष्टस्येव ग्रहणात्। लिंगविशिष्टपरिभाषाया उपस्थानाभावः कुक्कुरीत्यत्राप्येवम
यत आश्रयेणां तदिवादस्य प्रातिपदकत्वं ॥ ॥

भा·कै
२५

व

इह्नोणपाः इतिवाँचनइति॥इतरीतिसप्तमीइवद्देष्णुव्यमानेगोरिवप्रावरस्य थैः॥गोणिरिति॥परामात्रचोव्हुक्क्रिपतेतरालुकि प्रतिषिद्धे॥सध्यत्येवुह्स्वत्वं॥नस्मात्तद्यमाविधानेपरिमाणाग्रहणाम्प्रयोजनं तद्धितमंतरेणाविषयत्वाद्विमाणाशब्दापरिमेयेवर्त्तेते तद्विप्रथमापथ्यास्यादितिएवंचानुपसर्जनत्वारंभेऽपि वारेणाप्रमेयवृत्तित्वास्याप्रोक्तह्नस्वइतिह्नस्वविधीयतेसर्वत्रतर्हिगोणाप्रत्ययप्रसंगः॥एवंतर्ह्युपसर्जनस्येतिवर्त्तेनेनतु

दशगोणिः।

ति२

इह्नोणपाः॥इहुतोणपानेति वक्तव्यं॥गोण्यानेत्वेवसिद्धं॥नार्थइत्तेन॥कारूपासिद्धिः॥पंचगोणिः॥ह्नस्वता॥ह्विविधीयते ह्नस्वत्वमत्रविधीयतेगोस्त्रियो रूपसर्जनस्येति इतिवावचनेतावत इदैवोक्तितनेतिवाकोत्रविशेषः॥मात्रार्थवाकृतंभवेत अथवामात्रार्थमिदंवक्तव्यं गोणीमात्रमिदंगोणिः॥अपरस्त्राह गोणपाद्लंप्रकरणात॥अशिष्यंगोणपाइत्वेति कस्मात् प्रकरणात्प्रकृतंह्नस्वत्वं ह्नस्वइतिवर्त्ततेननुस्रव्याः सूच्याद्यर्थमप्यापिवा॥सूच्याद्यर्थमिदंद्रष्टव्यं॥पंचसूचिः॥इह्नोणपानेतिवक्तव्यंह्नस्वताह्विविधीयते॥ इतिवावचनेतावन्मात्रार्थवाकृतंभवेत् गोण्याइत्वंप्रकरणात सूच्याद्यर्थमप्यापिवा ॥ ॥ ॥ दशसूचिः।

तद्धितलुकीतिनेमपत्रस्वार्थोपसर्जनमर्थांतरं प्रस्ताव्यतेतत्रेत्वविधिर्ईत्वंतुनस्यात्प्रातिपदिकत्वात॥अशिष्यमितिगोस्त्रियोरित्यस्यानंतरंगोण्याइत्वेतलुकपवतादहृस्वार्थवक्तव्य॥नतुसूच्याइति॥उत्तंप्राप्नोतीतिशेषश्चकचित्तुनतुसूच्याइतिपाठःतत्रेत्वमिष्यतस्यथ्याहारः॥इह्नेदगोसतियोगक्षिभाप्तोत्नभवेनेः॥गो।णिरिति तुमात्रवोत्वोवेन।सिध्यति॥ ॥ ॥ २५

लुपि॥प्रकृत्यर्थसंबंधियौलिंगसंख्येप्रत्ययार्थेअतिदिश्येते॥शिरीषाइतिवरणादित्वाद्धणोलुप॥ग्रामवाचित्वाद्धुनत्वेनवाचित्वाभावास्त्रत्वाभाव॥कलीचनस्यात्तद्येयस्यभेदोग्राववदि योनाश्रितइतिकल्पाभावेपिशिरीषस्यासिवनस्पतिर्वंषवीति॥प्रकृत्यर्थगतस्यव्यतिरेकस्यप्रत्ययार्थेअतिदेशात्पष्ठीप्रसंग॥घनस्थ॥तिवचनस्पृष्टस्थैकवचनादयः प्रत्ययाउच्यंते॥तत्र वाक्यावस्थायांषष्ठीदर्शनात्तस्या एवात्रातिदेशः प्राप्नोतिनेत्युक्तिः॥एकवचनादिसंज्ञाविधानकालेअनुनिष्पादितवनशब्दोपिसंज्ञालेननियुक्तइतित्रस्ययःपारिभाषिकंवचनमुच्यते॥अन्वर्थग्रहणमिति॥संख्यालक्षणोर्थोतिदिश्यतइत्यर्थः अस्यापिकृतमतदेति॥संख्यानिदेशेतद्वचनेनशब्देनप्रवृत्तिनस्य॥षष्ठ्यापिसंख्यायाःप्रतिपादिकेतिभावः॥ षष्ठीशब्देनचषष्ठ्यर्थः संख्यालक्षणोविधीयते॥अर्थवाच्यमुच्यते संख्याप्रतिपादनाष्ठीतिस्यर्थः॥लुपोक्तत्वादितिलुपस्हचरितेनगापदेनोक्तत्वादित्यर्थः॥अभिहितःसोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थःसंपन्नइतिहवाव्यतिरेकाभावस्त्यर्थः अतिदेशिकीति॥संख्यापामनिर्दिष्टापातहाचीशब्दःप्रयोक्तव्यः॥

लुपियुक्तवद्व्यक्ति॥व्यक्तिवचनेइतिकिमर्थाशिरीषाणामदूरभवोग्रामःशिरीषाःतस्यग्रामस्यवनंशिरीषवनंकिंचस्याद्विभाषौषधिवनस्पतिभ्यइतिणात्वंप्रसज्येता अथ स्त्राहा॥क टैद्दर्याअदूरभवोग्रामःकटुवंदरीवदीयुक्तवद्भावेनमाभूदिति अथ व्यक्तिवचनइत्युच्यमानेकस्मादेवात्रनभवतिषष्ठ्यर्थिविहितवचनं॥नेदंवाचिभाविकस्यवचनस्यग्रहणं किंतर्हिअन्वर्थग्रहणमुच्यतेवचनमिति॥एवमपिषष्ठीप्राप्नोतिषष्ठ्यभिव्यज्यते॥लुपोक्तत्वात्तस्यार्थस्याहिस्रीप्रकर्त्रियोतेणानभविष्यमुक्तार्थानामप्रयोगइति॥अतिदेशिकीतर्हिप्राप्नोतिएवंतर्हिप्रागपिवृत्तेर्युक्तंवृत्तंवायोदयत्वतायुक्तवत्कामचारःप्रागवृत्तेलिंगसंख्येयेप्रागपिवृत्तेर्युक्तंवनस्पतिभिर्नागांवृत्तेर्वायुक्तंवनस्पतिभिर्नागांवृत्तेयुक्तवद्धावोविधीयतेकामचारश्चप्रयोक्तुःप्रागवृत्तेर्येलिंगसंख्येतेअतिदेष्टुंवृत्तस्यवायेलिंगसंख्येते॥याःवताकामचारःवृत्तस्यैवेलिंगसंख्येतेअतिदिष्टेतेनप्रागवृत्तेर्येअथवाप्राग्वृत्तेर्येवाक्येचषष्ठीदृष्टेतितस्याएवप्रसंगः॥प्राप्नोतीति॥प्रत्ययार्थेनप्रकृतिवाच्यंवृत्तसंख्येइवाक्या वक्षमाणमवस्थापवृत्त्यर्थःकर्तृश्चेति॥चशब्दोभिन्नक्रमःप्रागवृत्तेरिसस्यानंतरंद्रष्टव्यः॥तनक्षाममर्थःप्राग्वृत्तेर्येलिंगसंख्येचशब्दात्वृत्तस्यैतेअतिदेष्टुंकामचारःवृत्तस्येति॥प्रसासंसाइतिभावःवृत्तावुपसर्जनस्यापिकचित्तंत्वाविशेषाव्ग्गातिभंप्रतियथातावृत्तौनोमामकीनत्वादेपातुसंख्याभेदाग्रातिदृष्टुकामचारःवृत्तस्येति॥प्रसासंसाइतिभावः॥अतिरिक्तसंख्याप्रागपाप्रकृत्यर्थेतस्वसायःयथाग्रादेशेः प्रथमासामान्याधिकरणपदर्शनात्तलटितदवगातिः तत्रविंशत्युपसर्जनंप्रमःतमेव्हप्रत्ययार्थेअतिरिक्तसंख्याभावात॥प्रकृत्यर्थेतस्वसायःयथाग्रादेशेः प्रथमासामान्याधिकरणपदर्शनात्तलटितदवगातिः॥अथवाप्रागवृत्तेर्येलिंगसंख्येतेअतिधानार्थमभिनक्षतिअतिरेकाभावात् संख्यामात्रप्रतिवद्धप्रातिपदिकार्थप्रत्ययमेवेति॥कचिदधिकोपथुःपश्यते॥अथवाप्रागवृत्तेर्येलिंगसंख्येतेअतिदेष्टुंवषष्ठीकस्मान्नभवतिसामान्यातिदेशोविशेषानतिदेशइति॥तत्रायमर्थः वाक्यावस्थायांप्रकृत्यर्थस्यये लिंगसंख्येतेअतिदिश्येते॥वषष्ठीतु अति

क
हु

थ्य२ ६२

५

भा·कै ४६ किमर्थमिति॥ अंतरेणाप्यतिदेशं लिंगसंख्ये सिद्धे। पृथ्वीयोदारा इत्यादाविति प्रश्नः। अन्यत्रेति। अभेदं लिंगसंख्ययोराश्रित्य वार्त्तिककारेण पठितं। भाष्यकारस्तु
वाचकभेदनिबंधनभेदाश्रयेणेन वर्त्तिना व्याचष्टे। अभिधेयवदिति। अभिधानवदिति। अभिधानशब्देनोपसर्जनमभिधीयते। तेन हि प्रधानार्थोऽभिधीयते
लिंगसंख्ये अतिदेक्ष्येते। षष्ठी कस्मान्न भवति। सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते॥ अन्यत्राभिधेयस्य व्यक्तिवचनभावाद्युक्तवदनुदेशः अन्यत्राभिधेयवल्लिंगवचनानि भवंति। कान्यत्र। लुकि
वरणाः सृवर्णः वरणा नगरं वरणा नाम। अन्यत्राभिधेयवद्व्यक्तिवचनानि भवंति लुकि तु हाप्यभिधेयवल्लिंगवचनानि प्राप्नुवंति। अप्य
तेवाभिधानवत्स्युरिति। न ह्यंतरेणाप्यलं न सिध्यति लुपि युक्तवदनुदेशः एवमर्थमिदमुच्यते अस्तिप्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति लुपो
स दर्शनसंज्ञित्वादर्थगतिर्नोपपद्यते तस्मात् यमदर्शनं संज्ञा क्रियते तच्चादर्शनस्य लिंगसंख्ये शक्यते अतिदेष्टुं लुपः अदर्शनसंज्ञित्वादर्थ
गतिर्नोपपद्यते। न वा दर्शनस्याशक्यत्वादर्थगतिः साहचर्यात्। न वा एष दोषः किं कारणं अदर्शनस्याशक्यत्वात् अदर्शनस्य लिंगसं
ह ख्ये अशक्ये अतिदेष्टुमिति कृत्वा अदर्शनसहचरितो योऽर्थस्तस्य [redacted]
अन्यत्र [redacted] योगाभावाद्धान्यस्यैव दर्शने नयोगो नास्तीति कृत्वा अदर्शनसहचारितो गतिभिर्विशेषणैरुच्यते राम॰
योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति साहचर्यात् तत्समासे उत्तरपदस्य व [redacted] द्वचनस्य लुपः॥ समासे
उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपः युक्तवद्भावो वक्तव्यः मधुरायां पंचालाः॥ किं प्रयोजनं नियमार्थं समासे उत्तरपदस्यैव। मा भूत् प
चालमधुरे इति। लुपि युक्तवत्॥

तस्य चार्थद्वारको लिंगसंख्यायोगः। न वा दर्शनस्येति। अभावरूपत्वादिति भावः योगाभावादिति। अदर्शनेन प्रकृत्यर्थो न युक्तस्तत्पर्यायः। मधुरापंचाला ४६
इति वाक्ये पदार्थः स्वापेक्षितेरस्य रा द्वंद्वो य इति सिद्धे नियमः क्रियते अत एव मधुरागोदा इति भवति न तु मधुरागोदाविति। द्वंद्वे पि गोदार्थस्य हि लाभ इति
प
कं॰ मात्र॥

विशेषणं कस्मादिति। किं सामानाधिकरण्येन संबंधः विशेषणानां युक्तवद्व्यक्तिवचने जातिस्तु पदार्थविशेषणानां तदा नेति। अर्थेनाधिकरणेन जातोनि
तेर्यामि विशेषणानि तेषां नेति। अजातेरिति वासमर्थसमासो भवति नान्यः संबंधात्। उभयथा चाप्याश्रितः प्रतिषेधस्येति प्रश्नः। आजातिप्रयो
गादिति। सूत्रे आह प्रश्नेष न तु नञः अत्राय मर्थः तावत् युक्तवद्भावो भवति न प्रत्याख्यातोऽस्ति। जातिः प्रक्रम्यते विशेष्यत्वेन विशेषणे ते
विशेषणानां चाजातेः। कथमिदं विज्ञायते जातिर्यद्विशेष्या तमिति आहोस्विज्जातेर्यानि विशेषणानीति। किं चातः। यदि विज्ञायते
जातिर्यद्विशेषणमिति सिद्धं पंचाला जनपद इति। सुभिक्षः संपन्नपानीयः बहुमाल्यफलं इति न सिध्यति। अथ विज्ञायते जातेर्यानि विशेष
अ णानीति सिद्धं सुभिक्षः संपन्नपानीयः बहुमाल्यफल इति। पंचाला जनपद इति न सिध्यति॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायते जातिर्यद्विशेष
णमिति नापि जातेर्यानि विशेषणानीति कथं तर्हि विशेषणानां युक्तवद्भावो भवति आ जातिप्रयोगात्। किमर्थं पुनरिदमु
च्यते विशेषणानां वचनं जातिनिवृत्त्यर्थं जातिनिवृत्त्यर्थो यमारंभः। किमुच्यते जातिनिवृत्त्यर्थ इति। न पुनर्विशेषणानाम
तौ पि युक्तवद्भावो यथा स्यात् इति। समानाधिकरणात् सिद्धं। समानाधिकरणाद्विशेषणानां युक्तवद्भावो भविष्यति। यद्येवं नार्थो
नेन। लुपोऽन्यत्रापि जाते युक्तवद्भावो न भवति। क्वान्यत्र। हरीतक्यः फलानि। किं पुनः कारणमन्यत्रापि जाते युक्तव
द्भावो न भवति आविष्टलिंगा जातिर्यल्लिंगमुपादाय प्रवर्त्तते उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशान्न तल्लिंगं जहाति॥ विशे॥ ॥ ॥ जाते ५

न वा तदा युक्तवद्भावो न भवतीति। हरीतक्यः फलानीति। मधुरादीनां विशेषणानां तु पूर्वप्रतिपादितत्वात्तल्लिंगसंख्यायोगः तत्रोपनिपाते तु हस्तात्
यल्लिंगसंख्यायोगः आविष्टलिंगेति। आविष्टलिंगा यया विष्टलिंगानि यतो लिंगानि आश्रयवशेन व्यभिचरति लिंगानां सङ्गा वपि केन चिच्छब्देन किं चि
ल्लिंगं प्रत्याप्यत इति शब्दविशेषापेक्षया विष्टलिंगत्वमुच्यते। उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशादिति। जाते हृत्पत्तिविनाशायोगात् शब्दे च स्वलिंगा
उत्पत्ताबुत्पत्तिविनाशो व्यपदिश्यते तेन पुंसंज्ञकं या च क्वावाच

६

भा॰को॰ २७ गुणवचनानामिति अपदसंस्कारपक्षे वाक्यैकमेततत्परे हि पदान्तरे पिक्ष्ये संप्रति यथा गोमंडूकं लिंगसर्वनामप्राप्तमेकसंबंधं स्वतन्त्रनिरपेक्ष त्वात्सन्निहितमिति युक्तपदादि तिप्राप्ते अविनोवहिरंगस्या श्रयस्य सर्वं भिन्नो लिंगसंख्ये अनेन प्रतिपाद्येते विशेषणानां गुणवचनानां मित्यर्थः युक्तवद्व्यक्ति वचने आश्रयवद्विंगसंख्ये तस्यार्थः यदा तु वाक्यसंस्कारस्तदायमनुवाद एवात्र पविशेषस्य पूर्वमेव प्रक्रमे

नलहीदामीमयं योगो वक्तव्यः वक्तव्यश्च किं प्रयोजनं इदं तत्र तत्रोच्यते गुणवचनानामाश्रयतो लिंगवचनानि भवंतीति तद्वेनक्रियते॥ हरीतक्यादिषु व्यक्तिः हरीतक्यादिषु व्यक्तिर्भवति युक्तवद्भावे नहरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फला नि खलतिकादिषु वचनं खलतिकादिषु वचनं भवति युक्तवद्भावेन। खलतिकस्य पर्वतस्याहूरभवानि वनानि खलतिकं वनानि मनुष्यलुपि प्रतिषेधः मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः चंचा अभिरूपा वध्रिका दर्शनीयः ॥ ॥ ॥ ॥

विशेषणानामपि तद्विषत्वात्स्कृतयोर्लिंगसंख्ययोः सिद्धत्वात्स्वदातु जातिर्विशेषणात्तदा न भवति युक्तवद्भावः हरीतक्यादीति॥ नि राम॰ यमार्थ्यपेतत्ते नवचनं अभिधियाश्रयं भवति॥ खलतिके ति॥ [redacted] खलतिको नाम पर्वतस्तस्याहूरभवानि वनानीति लिंगमभिधेयाश्रयमेव भवति॥ मनुष्यलुपीति॥ विशेषणानामयं प्रतिषेधः तेन चंचाभिरूप इत्यभिधेयाश्रये लिंगसंख्ये भवतः तृणमयः पुरुषः चंचा तत्सदृशो मनुष्यश्चंचा संज्ञायामिति विहितस्य कनो लुम्मनुष्य इति लुप्॥ ॥ २७ ६

१ जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् २ अस्मदो द्वयोश्च ३ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ४ तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वंद्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ५ अस्मदो नाम्नो ईत्यादेकार्थे (अन्यस्मिन्... प्रकरणे तदपेक्षया लिंगं वचनं) श्री

तदशिष्यं किंप्यादि एताः इति प्रत्यासत्त्याश्रये प्रकृतानेत्याहेति। प्रत्यासत्तेः सामर्थ्यं बलवत् नहि दिष्टुमादिसंज्ञाप्रमाणत्वं युक्तवद्भावशास्त्रस्याशिष्यत्वे हेतुरु पपद्यते संबंधाभावात्। संज्ञानमिति। अवयवः संप्रत्ययः इत्यर्थः तत्रपर्यायो दर्शः सिकताः वर्णा इत्यत्र लिंगसंख्याविशेषाव गतिरुपपद्यमाना प्रमा

एताः णां एवं पंचालावरणाइत्यादावपि। न च पंचालादयोऽयो गिकाः अपितु जनपदादीनां संज्ञा इति योगाभावान्नात्र वृत्तौ नोपपद्यते इति लुपि न वक्तव्यः तत्र सर्वेषां लिंगानां सर्वत्र भावात्तके न विच्छेदेन प्रत्याख्यानेन वक्तुं कस्य चिल्लिंगस्य युक्तमिति दारादिषु नियत लिंगतासिद्धा वकुलमव्यवपदा तं शक्यं तत्र वान्यत्र समारोप्यत इति संख्यायां न विसिद्धः एकानिकते तत्र विशिष्टप्रयोगदर्शनात्सिध्यति। जात्याख्या ति रूपलक्षणां द्रव्यतु शब्दार्थ इति दर्शनाश्रयेणाह। इदमयुक्तमिति। बहुष्वेकवचनमिति। अत्र पक्षे जातेरुपलक्षणात् बेलाख्या जात्याख्येति। व्याख्यानं। जातिपदार्थपक्षाश्रयेण

तदशिष्यं। किंपाएताः कृत्रिमा टिघुभादिसंज्ञा स्तत्त्वामाराया रशिष्य नेत्याह॥ संज्ञा नं संज्ञा जात्याख्या। इदमयुक्तं वर्तते। किमत्रायुक्तं बहवस्ते ऽर्थाः

२ श्रा तत्र युक्तं बहुवचनं तद्यदेकवचनं शासितव्ये बहुवचनं शिष्यते। एतदयुक्तं बहुष्वेकवचनमिति नामवक्तव्यं॥ अत उत्तरं पठति जात्याख्यायामेक

नी मान्याभिधादेकार्थ्यं भविष्यति यत्र द्वौ होत्रीहि लवं पदेय व्रत गार्ग्यं गार्ग्ये तदेकत्वसद्दिविक्षितं तस्मेकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति इष्यते च बहु

२ इति वचनं स्यादिति तत्र जातेरेषा पक्षे नासिध्यतीति जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमेव मर्थमिदमुच्यते अस्ति प्रयोजनमेततत्किंतर्हीति तत्र एकवचनादेशोऽयुक्तं किं प्रक्रियोऽप्यः आ प्रतत्य त्रयो हि ती गुणाः प्राप्नोति नैष दोषः अर्थातिदेशात्सिद्धं अर्थाति देशोऽयं। नेदं पारिभाषिकस्य वच नस्य ग्रहणं। किं तर्हीन्वर्थग्रहणं उच्यते वचनं। बहूनामर्थानां वचनं बहुवचनमिति॥ यावद्बहूनां दिकोर्थोऽ न बहुवती तावदेकस्मिन्बहु वचनमिति। संख्या प्रयोगे प्रतिषेधः संख्याप्रयोगे [redacted] प्रतिषेधो वक्तव्यः एको व्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोति एकोऽपि

अस्मदो नाम युवप्रत्यय योश्च॥ प्र वः संपन्नः सुभिक्षं करोतीति अस्मदो नामप्रयोगे युव प्रत्यययोगे च प्रतिषेधो वक्तव्यः नाम प्रयोगे अहं देवदत्तो ब्रवीमि अहं यज्ञदत्तो ब्रवीमि। युव प्रत्यय प्रयोगे अहं गार्ग्यायणो ब्रवीमि अहं वात्स्यायनो ब्रवीमि। पुनस्य इतो न नार्थः अस्मदो नाम प्रत्यय प्रयोगेनेस्यैवं दमपि सिद्धम वातिअहंगार्ग्यो ब्रवीमि। अहं वात्स्यो ब्रवीमि। अपर आह। अस्मदः सविशेषणस्य प्रयोगे नेस्यैवं दमपि सिद्धं भवति। अहं बड्डो ब्रवीमि अहं पटुर्ब्रवीमि॥

नामाह॥ जात्याख्यायामिति। गार्ग्यमिति। गोत्रस्यापि जातित्वात्प्रयमादे तदुक्तं बहुषु गार्ग्या गार्ग्यो लस्यामिन्नस्याभावात्। एकस्मिन्नो ब्रवीमि॥ सर्वाभिधानाभि राधिं इत्रयस्याभेदात् जातिः सा हि कास्रु जाति जाति जात्याख्यायामिति वचनसामर्थ्यान्न प्रयुज्यते। जातिपदार्थवादिमते हि स देश द्रव्य सामर्थ्या मिथा पि न इति सामर्थ्याद्द्रव्यविशेषणाज्जातिराश्रीयते। बहूनमिति। बहूनामर्थानां बहुत्वमेवोच्यते इत्येकस्मिन्नर्थे बहुत्वमनेनातिदिश्यतं इति बहुत्वाद्व हु वचनं भवतीति नास्ति स्यात्पादेशभावः एवं तिव्यवनं त्वो रेसत्रापि द्विवचनं बहुवचनशब्दाभ्यां द्वित्व बहुत्वयोरभिधानादर्थातिदेशात्सख्या

उभयपदार्थ[redacted]पक्षाश्रयेण व्याख्यातुमाह।१

प१

पा°के° ४ आशिष्यमिति॥ तत्र करादिविज्ञातेः प्राधान्यं कदाचिद्द्रव्यस्येति यथेष्टप्रयोग उपपद्यते। अस्मदः॥ त्वदेति॥ एकेंद्रियप्रत्ययो चेंद्रियं तराणां त्रेदासीत्येनसं

२८ यं विधातृत्वात् तत्कर्तृत्वविवक्षेति वेदपश्यामहे इत्यादिसिद्धेः ॥ एवं द्वियेष्वप्यहंकारो त्याद् त्वयमित्यनेनेंद्रियाणामभिधानात्॥ पारतंत्र्यविवक्षायां लिंद्रि

याणामहं ब्रवीमि इत्येकवचनं सिद्धं पुष्मदस्मादो श्लोकशेषेऽस्मदो यद्युयाभिधाना द्विवचनमिति नार्थो योगेन प्रत्ययमाभाण्या व्युष्मदि गुरौ

व पक्षे बहुवचनं सिद्धं॥ फल्गुन्यौ॥ बहूनि तिथ्यां इति। अमावास्यायामप्यादिसमरूपं प्राविशेन चंद्रेणान्त्वमाणायो स्येवेति तदापि बहुवचनमहं ब्रोः कृत्रिम

इत्यादि न्यायेन सिद्धं एकस्यां तुलायां फल्गुनी शब्दोन वर्तत इति एकवचनाभावः सर्वत्र लौकिकः प्रयोगः प्रमाण्येनाश्रीयत इत्यनवस्थानम

आशिष्यं वा बहुवत् पृथक्त्वाभिधानात्। आशिष्योर्हि बहुवः किंकारणं पृथक्त्वाभिधानात्। पृथक्त्वेन हि द्रव्याण्यभिधीयंते बहुवस्ते थौ तत्र युक्तं

बहुवचनं किमुच्यते। पृथक्त्वाभिधानादिति यावता द्वावीमेवो क्तं व्याख्यायां सामान्याभिधानादेकार्थ्यमिति जातिशब्दे न हि द्रव्याभिधानं

जातिशब्देन हि द्रव्यमप्यभिधीयते जातिः पिकथं पुनर्ज्ञायते जातिशब्देन द्रव्यमप्यभिधीयत इति एवं हि कश्चिन्महति गोमंडले गोपालकमासीनं

पृच्छति अस्त्यत्र कांचिद्गां पश्यसि॥ स पश्यति पश्यामि॥ यः गाः पृच्छति चकांचिदत्र गाः पश्यसि इति नूनमस्य द्रव्ये विवक्षितमिति यदा द्रव्याभि

धानं तदा बहुवचनं [redacted] भविष्यति यदा सामान्याभिधानं तदेकवचनं भविष्यति॥ जात्याख्यायां॥ अस्मदो द्वयोः॥ अयमपि योगः

शक्यो वक्तुं कथं अहं ब्रवीमि आवां ब्रूवः वयं ब्रूमः इमानीन्द्रियाणि कदाचित्स्वातंत्र्येण विवक्षितानि भवंति तद्यथा इदं मे अक्षि सुष्ठु पश्यति अयं मे

कर्णः सुष्ठु शृणोतीति। कदाचित्पारतंत्र्येण अनेनाक्ष्णा सुष्ठु पश्यामि अनेन कर्णेन सुष्ठु शृणोमीति तद्यदा स्वातंत्र्येण विवक्षा तदा बहुवचनं

भविष्यति यदा पारतंत्र्येण तदैकवचनद्विवचने भविष्यतः॥ अस्मदो॥ फल्गुनी॥ अयमपि योगः शक्यो वक्तुं कथं उदिते पूर्वे फल्गुन्यौ उदिताः

पूर्वाः फल्गुन्यः उदिते पूर्वे प्रोष्ठपदे उदिताः पूर्वाः प्रोष्ठपदाः फल्गुनी समीपगते चंद्रमसि फल्गुनीशब्दो वर्तते बहवस्ते थीस्तत्र युक्तं बहुवचनं यदा

सुपां तयोरेवाभिधानं तदा द्विवचनं भविष्यति। फल्गुनीछंदसि पुनः विशाखयोः अस्माद्यो योगोऽशक्यो वक्तुं कर्थः पुनर्वसु विशाखयोः सुपां सु

त्र लुक् पूर्वसवर्णोति सिद्धं। पुनर्वसु विशाखयोः सुलुक् पूर्वसवर्णो इत्येव सिद्धं॥ तिष्यपुनर्व[redacted]स्वोरिति तिष्यपुनर्वस्वोरिति किमर्थं कृत्तिका रोहिण्यः

र्व नक्षत्र इति। किमर्थं तिष्यश्च माणवकः पुनर्वसू च माणवकौ तिष्यपुनर्वसवः अथ नक्षत्र इति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणं किमर्थं अयं तिष्यपुनर्व

सुशब्दो यस्मिन्वस्योनिवर्तते अस्तिपः कालवाची तद्यथा वर्तन्ते तिष्यपुनर्वसवो भविष्यति क्रांताः कृतरेण तिष्येणागत इति तयोर्योनि विवर्तते तस्येदं

वर्ति तिष्यनक्षत्र इति किमर्थमिति तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः स्त्रोरणार्थं तान्त्रभविष्यति तिप्रश्नः उक्तस्वादिन स्वस्य मभिप्रायः। तिष्येण युक्तः का

लः तिष्य इति जातो माणवक इति योगिकल्पाः सिद्धं गौणार्थं तस्यो तिविवर्तेत इति। नन्वेकेनैव नक्षत्रग्रहणेन कालमाणवकयोर्निवृत्तिः सिद्धा ते

त्र किं द्वितीयेन नक्षत्रग्रहणेन नैतदस्ति अंतरंगः कालः बहिरंगः माणवकः स्यतरंगस्य काल स्यैवं नक्षत्रग्रहणेन निवृत्तिः स्यात्तस्य थाकम

१ ग्रहणं पुनर्नक्षत्रग्र सू२ ↄ३ बहुवति प्राणिद्वंद्व स्तु विकल्पेनेन्यायसिद्धश्चार्थो बहुवचनग्रहणेनालिंगेन सूच्यते। एकृ१

ननु नक्षत्रद्वंद्वे सुक्रे व्यापकालमाणवकयोर्निवृत्तिः सिद्धैवेत्याह। अथवेति पत्ति तिष्यपुनर्वस्वोरिति योगविभागः किं पत्तेन नक्षत्र इत्यधानुवर्तिते तेन

व मात्कं थिति तिष्यपुनर्वस्वोः कार्यं तन्नक्षत्रद्वंद्वयोरेव भवति। यथापलोपेके तस्मेव नक्षत्रग्रहणापि तत् निप्रमेणाप्रग्रहाथ वेति। स्वरूपस्य ग्रहणो प्रज्ञे ध्ये यह

णार्थं हि तोयं नक्षत्रग्रहणे स्तथ स्यै वायमनपेक्षितोऽसि शब्द स्याति देशाद्वति पर्यायाणामपि ग्रहणासिद्धः॥ तिष्यपुनर्वसवेत्तुन्मुग्धाः इति के

चिद्राङ्कः पुरुषा अन्यपदार्थाः नक्षत्राणां बहुत्वाद्धि हि इति द्विवचनप्रसंगः अन्ये त्वाहुः नक्षत्रद्वंद्वे स्वार्थस्य ग्रहणो पुरुषाणामन्यपदार्थत्वे प्र

संग एव नास्ति स्वपदेन विग्रहः समुदायः समासार्थ इति तिष्यारप एव विपर्यासविषयादित्यादि हिरण्यं च तन्नस्त्यादि प्रसंगः॥ जातिर्द्वंद्व इति॥ कथ

मनयोर्जातिश्च वर्तते यावता जातिप्रदेशेषु भिन्नाधारा जातिः प्रत्येकुतेनस्यास्यापि भेदः कास्विन्नेदे कुत्र क्वचिष्या॥ एवं तर्हि प्रतिमन्वंतरे भिन्ना

ति नक्षत्राणामिति दर्शनेऽपि नाधारा जातिः संभवतीति [redacted]नकाश्चिद्दोषः॥ तवोद्वंद्व इति॥ अप्राणिजातिद्वंद्वो नित्यमेकवद्भव

अथवा नक्षत्र इति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्य तस्मयोजनं विदेशस्यमपि तिष्यपुनर्वस्वोः कार्यं तदपि नक्षत्रस्यैव यथा स्यात्सातिष्यौ योनक्षत्रा

पलोपो वक्तव्य इति नक्षत्रग्रहणं न कर्तव्यं भवति अथवा नक्षत्र इति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं तिष्यपुनर्वसुपर्यायवा

चिनामपि यथा स्यात् तिष्यपुनर्वसू अथ द्वंद्व इति किमर्थं यस्तिष्यस्तोपुनर्वसू यस्य सोऽयं तिष्यपुनर्वसुरन्मुग्धा बहुवचनस्येति कि

मर्थमुदितौ तिष्यपुनर्वसू कथं यत्रैकवचनं॥ जातिर्द्वंद्व एकवद्भवतीति अप्राणिनामिति प्रतिषेधः प्राप्तो॥ तिएवं तर्हि सिद्धे सति यद्वह

वचनं करोति तत्[redacted]ज्ञापयत्याचार्यः सर्वो द्वंद्वो विभाषैकवद्भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं बाभ्रवशालंकायनं बाभ्रवशालंकायना

यना इत्येतत्[redacted]सिद्धं भवति अथ यत्तन्त्र भवतः प्राणिनः प्राणा एवात्र भवंतः॥ इति द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकं॥ सरूपाणामेकशेष

एकविभक्तौ। रूपग्रहणं किमर्थं समानार्थानामेकशेष एकविभक्तौ यत्नेन समानार्थं यदि स्यादिह न स्याद्वनाः

इति इह न स्यात् अक्षाः पादाः माषाः इति रूपग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति रूपे निमित्ते न त्वेवाश्रीयते अतो च रूपग्रहणं॥

प्रकरणं हि विषयविरोधार्थमासन्नं प्राणयाणदीनां समाहारस्य नतु प्राणपाणादीनामेव समाहार इति तत्स्थलकरणालुपालानां समाहारेऽतिप्रसंगः गपो

द्वंद्वः सिद्धं एव॥ अथवेति नहि तेषु लोकेऽपि व्यवहारः प्रसिद्ध इति भाष्ये प्राणा एवेति तरधी नस्थिति त्वात्॥ प्राणिनामत एव प्राणा उच्यते॥ इत्यु

पाध्याय श्रीकैयट कृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निके सरूपग्रहणमिति॥ रूप[redacted]स्यात तथा वादह

महाद्युपदेशानपेक्षणाच्च तैलकृतभेदस्य समानस्त्वेऽहीयते प्रतिपादितं नायवे च समानामिस्वरूपमाने भवति रूढशब्दत्वात्समानशब्दस्य तुल्यार्थे

त्वावगमात् समानार्थानामिति पुनरुच्यमाने परद्वयार्थावगमपर्यायेकार्थपराश्रयेवगमात् सुलिपत्तिगो स्वं भवतीति प्रश्नः शेषोऽर्थश्चेति स्वरूपाणिस्मत्रहे।।

ना२

८

पा॰ के॰ २८

एकग्रहणमिति। शेषग्रहणं शेष इति भावसाधनपक्षे प्राप्त्यपूर्वकस्यैव शेषो भविष्यतीति शिष्यत इति शेष इति कर्मसाधनपक्षे प्येकलसंख्याव्याविव
क्षितत्वादेक एवावशिष्यत इति प्रश्नः। द्विवद्ध इति। द्वित्वबहुत्वविषयस्यानेकस्य शब्दस्येत्यर्थः तत्र भावसाधनपक्षे व्याप्तिस्याप्यग्रहणानेकस्या
पि शेषः स्यात्। कर्मसाधनपक्षेपि संस्कार्यत्वात्प्रधानत्वात्तं स्याच्च वाप्यविवक्षा स्यात्। यथा ग्रहं संमार्ष्टीति भावः। शेषग्रहणमिति। सरूपाणामे
कः शिष्यत इति वाक्यशेषो ध्याहृ शिष्यत इति भावः आदेशो यमिति। षष्ठीस्थानेयोगेति नियमात्। तत्र को दोष इति। अतो लम एक आदेशः प्र
वर्त्तिष्यत इति भावः तत्स्फस्वरदोषमाह। अत्र स्वश्वश्च्चेति। छुदात्तवत इति। द्वावुदात्तवंतावनयशब्दौयस्यसमुदायस्य सद्भुदात्तवान्समुदायः आ
देशोपि द्वावुदात्तगुणयुक्तावकारौ यस्येति छुदात्तवानुच्यते एतच्चोपलक्षणं। तेन छनुदात्तवतो छनुदात्तवान्नादेशः प्राप्नोति। लोप्य लोपि नेति।
लोपनीयस्य लोपित्वं लोपसंबंधोन प्राप्नोतीत्यर्थः॥ गौरिति। प्रकृतिरर्थाःभेदादेकेव। प[illegible]जप्रत्ययात्फवद्वव: यत्राकृतेश्च वधानाभाद्य

अथैकग्रहणं किमर्थं सरूपाणां शेष एकविभक्ताविती पत्कच्यमाने हि बह्वोरपि शेषः प्रसज्येत एकग्रहणेपुनः क्रियमाणेन दोषो भव
ति। अथ शेषग्रहणं किमर्थं सरूपाणामेक एकविभक्ताविती पत्कच्यमाने आदेशोयं विज्ञायेत तत्र को दोषः अश्वश्चाश्वश्चाश्वौ आतपेतो ५४
छुदात्तवत स्यादिति लोछुदात्तवानादेशः प्रसज्येत लोप्यलोपिताच न प्रकल्प्येत तत्र को दोषः गार्ग्या वात्स्याविदाउर्वाः यञोञ्चबहुषु इत्यो बहुषु
त्पक्कयमाना लुङ् प्राप्नोति माभूदेवं मन्त्रं नयुत बहुषु अन्तं पद्ध ह्रस्वित्येवं भविष्यति नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृत
यः काश्यपा इति एकविभक्ताविति किमर्थं पयः पयो जरयति वासो वासः छादयति ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहीति॥

दनेकस्यापि प्रत्ययस्य परत्वं न विरुध्यते तत्र गार्ग्यपय इति स्थिते यदा गार्ग्याश्चेमुच्यत[illegible]प्रत्ययानामेवैको यश आदेशः क्रियते तदात्तस्य बहु
षुर्थि वांच्य क सिद्धातिपसातुविरूपाणामविसमालार्थोना एकशेषवदेक आदेशः सप्रकृतिकः क्रियते तदा गार्ग्य इत्यस्यापि यश्चयशद्वयो
गोंयशद्व आदेशस्तत्र यशद्वौ तस्य यज्ञ बहुष्विति सप्रत्ययमात्रस्येति भावः। फलं लोपद्वंद्विमिति। आदेशपक्षे हि वचनसामर्थ्यात् स्यादपत्ययत्र गम॰
बुह्वादसादायमं तमेतदिस्वाप्नोपते॥ काश्यपा इति। काश्यपस्यापत्यं तत्प्रकृतिरिति द्वेव प्रतिकृतावितीति विहितस्य कनोऽ जीविकार्थे चापण्य इति २८
लुपि तत्ः काश्यपस्य काश्यपश्च काश्यपश्चेति प्रतिकृति प्रत्ययविवक्षायामेकः काश्यपशब्दः प्रयुज्यते सबहुर्थः अनं तम्प्रेति लुक्प्रसंगः लौकि
कस्य गोत्रस्यानंतरस्य ग्रहणमिति परिहारस्तु तत्र वक्ष्यमाणत्वादिहनोक्तः पयइति अत्र रात्रार्थ विप्रति वेधादिति [illegible]व्याख्यानं करिष्यते॥

र्थः। किमर्थमिति। जातिः शब्दार्थः तत्याश्चैकत्वाद्नेकशब्दप्रयोगाप्रसंगः आश्रयगतसंख्याप्रतिपादनाय च द्विवचनबहुवचने भविष्यत इति प्रश्नः॥ द
व्यं पदार्थ उपलक्षणं चाकृतिरिति दर्शनेस्त्रमारभ्यमित्याह। प्रत्यर्थमिति। यावंति द्रव्याणि विशिष्टगुणक्रियाविषयत्वाविवक्षितानि तावतां
शब्दा[illegible]नामेकैकार्थोपलक्षणानां प्रयोगे प्राप्त एकशेषारंभ इत्यर्थः॥ किमिदमिति। यदि हेतुरहितं दृष्टांतमाश्रित्य विरूपाणेकशब्दप्रयोगदर्शना
त्सरूपैकशेष आरभ्यते तत्र दासरूपैकशब्ददर्शनात्तद्विरूपानेकशेषः किमिति नारभ्यत इति प्रश्नः प्रयोगात्तद्दर्शनाद्वनुमानमानाय्यानांकिंचि
दार्भ्ययंत्र व्यपदार्थापदेपि स्वभावादेकः शब्दो नेकमप्यर्थं प्रत्यायविष्यति अस्यथास्कशेषारंभेपि कथं प्रत्यायकः स्यात्। नहि स्वतो
सतः शक्तिरन्यार्थेनाशक्यते कर्तुं मंदबुद्धिसुत्पादनार्थं यत्नास्थित प्रयोगानुसरणे कोनुरोधः सरूपैकशेषारंभे। न पुनर्विरूपानेकशेषारंभे लाघ्र
पेकशेषारंभश्चेतन्न लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः तत्र हि प्रह श्विविषया बुद्धिरेकरूपैवभव[illegible]ति। एकशेषेतु प्रशंशेमिहा विवचान प्रतिपत्ति
किमर्थं पुनरिदमुच्यते। प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानं। प्रत्यर्थं शब्दाअभिनिविशंते किमिदं प्रत्यर्थमिति अर्थमर्थंप्रति
प्रत्यर्थं प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेतस्मात्कारणान्नैकेन शब्देनानेकस्यार्थस्याभिधानं प्राप्नोति तत्र को दोषः तत्रानेकार्थाभिधानेनेकश
ब्दत्वं। तत्रानेकार्थाभिधानेनेकशब्दत्वं प्राप्नोति इष्यते चैकेनाप्यनेकस्याभिधानं स्यादिति तच्चांतरेणयत्नं न सिध्यति तस्मादेकशे
षः एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत् किंतर्हीति किमिदं प्रत्यर्थं शब्दाअभिनिविशंत इत्येतद्दृष्टांतमा स्याय सरूपाणामेकशे
षआरभ्यते नैरप्रत्यर्थंशब्दाअभिनिविशंत इत्येतद्दृष्टांतमाश्रयविरूपाणामनेकशेषआरभ्यते तत्र तस्मात् लघीयसी सरूपनिर्
त्रिगतिमसौ। विरूपप्रतिपत्तिरिति। तच्चनंलघीयस। विरूपप्रतिपत्ति किंकारणमत्र हि बहूनां सरूपाणामेकः शिष्यते तत्रावरतः द्वयोः
सरूपयोर्द्विरिति वैरूप्यात्स्याद्वयमप्येतस्मिन्सति किं चिदाचार्यः सुकरमन्यते सुकरतरकं शेषारंभं[illegible]मन्यते। किंपुनरयमेकविभक्तौ
वैकशेषोभवतीत्येवं भवितुमर्हतिएकविभक्ताविति चेन्नाभावाद्विभक्तेः एकविभक्ताविति चेत्तन्न किंकारणमभावाद्विभक्तेर्नहि समुदाया
गौरवप्रसंगः अवरतो द्वयोरिति। यदा त्रयाणामेकः शिष्यते तदा द्वयोर्निवृत्तिर्द्विः स्यादेवं भक्तिरस्ति किं कारणम प्रातिपदिकत्वात्॥
त्यापत्त्ये तेत्यर्थः। शेषशब्दस्य निवृत्तिविशिष्टावस्थानवाचित्वात्। यदा तु द्वयोरेकशेषः तदेकस्य निवृत्तिः चतुः प्रभृतीनां वेकशेषेत्रिप्रभृतीनां
निवृत्तिरिति प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणविषयभेदात्तद्बुद्धौ गौरवावतिरिति भावः। सुकरतरकं चेति। एवं हि प्रकरणमभिन्नरूपं भवति हेतूपन्यासादिप्रश्नः एवं भवितुमि
रेकशेषस्य विधानात्। अनेकशेषारंभे तु हृदयकल्पना ततप्रयोगे वंशादि विषयः किंतु तदिति किमयमेकशब्दः संख्यावाची इति प्रश्नः
तिसंख्यावाचि। देनेकशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वादिति भावः। नाभावादिति। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यनेकवचनांतानामेवद्वंद्वकृतः तत्र पदाधोनास्य त्रसंख्या

६

मा॰ कै॰ ३०

त्यै२

ननु चेति। अवयवार्थातिरिक्ते सापरस्परापेक्षाणां सत्यां समुदायार्थोपजननात् समुदायापि विनिवेशिनी एका प्रातिपदिकसंज्ञा भिन्नस्य समुदायस्यैकप्रा
तिपदिकमिति स्यादुत्पत्तिरिति रूढा। अर्थवत्समुदायानामिति। अविशेषेणानियमो ननु सुबन्ता नामेवेति मन्यते द्वंद्वे तु सर्वथा यमेकशेषमाश्रित्याह। य
एकपुनरिति। पृथक्संस्कृतमिति। वृक्षश्च वृक्षश्चेति स्थिते विभक्तौ परतो यानि समूपाणि तेषामेकशेषेऽभ्युपगते विभक्तिनिमित्तं लाक्षणिकत्वेन
गांविभक्तीनां प्रयोगस्य प्रापेण इत्यर्थः। संयोगांतलोपेनेति। वृक्षस् वृक्षस् इति स्थिते संयोगांतलोपो भविष्यति। ननु संयोगांतस्य पदान्तस्य लोप उक्ते तत्र पदे
सकारांते हौ सकारौ द्वे पदे इति पदत्वेऽपि सकारद्वयस्य कुतो लोपः संयोगांतलोपस्य चापवादः संयोगादिलोप इति न भाव्यं पूर्वत्रासिद्धमिति वचनात् हल्ङ्यादिलो
पेन वा भाव्यं। [redacted] अत्र व्याचक्षते संयोगस्य योंऽतः सकारस्तस्य लोपः स च हल्ङ्याब्भ्य इत्यनेन। संयोगादिलोपेनेति। अत्राप्येकस्य पदस्य संयोगस्यादिर्नास्तीति

न तु चार्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति। नियमात् प्राप्नोति अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति यदि पुनः पृथक्सर्वेषां
विभक्तिपराणामेकशेष उच्यते। पृथक् सर्वेषामिति चेदेकशेषे एषां विभक्त्यपत्तिः प्रसज्यतां प्राप्नोति। पृथक् सर्वेषामिति चेत् एकशेषे पृथक् विभक्त्युत्पत्ति
रिति प्राप्नोति किमुच्यते एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिरिति यदा समर्थः कृतः न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्यय इति तदाश्रयत्वात् प्राप्नोति॥
यत्र हि प्रकृति निमित्ताः प्रत्ययानिवृत्तिः तत्राप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगो भवति अग्निचित्सोमसुदिति तत्र प्रत्ययानिमित्तप्रकृतिनि वृत्तिमात्र॰ यथा
प्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगो भवत्यधुना स्यादिति यत्र मत्तकसंयोगांतलोपेन सिद्धं कुतो न स्वत्वे तत्र यद्यपि वृक्षसू वृक्षसू इति निवृत्ति भविष्यति न पुनः पूर्वे
योरिति। तत्रैतत्स्यात् पूर्वनिवृत्त्यपि संयोगादिलोपेन सिद्धमिति। न सिध्यति तत्र वारतो द्वयोः सकारयोरनयोः प्रसज्येत तत्र संयोगांतलोपो च
नास्ति तत्र च न सिध्यति कुतः संयोगांतलोपो नास्ति द्विवचनबहुवचनयोः यदि पुनः समासे एकशेष उच्यते तत्र किं कृतं भवति कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो
भवति। तत्र हि समासग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृते धातुप्रत्ययवर्जमर्थवत्त्वे न सूत्रं द्वंद्वे बहुवचनं नित्यमिति ॥ न्नम्बिवच ॥ ॥

हल्ङ्यादिलोपमेव संयोगादिलोपं प्रतिपन्नाः संयोगाश्चासौ सकं हलां संयोगसंज्ञेति यथाश्रयेण अथ हलश्चापेक्षया तस्य लोपो हल्ङ्याब्भ्य इत्यनेनेत्यर्थः समा॰
। अवरतशतिभ्यः स्वहृत्सितिमाश्रोतिद्वहृत्प्रातिपादकपरं चैतन्नपुनः कदाचिद्यथा समवणप्रतिपादनार्थं। द्विवचनबहुवचनयोरप्राप्तिः येच स्वभावतः च॰ ३०
द्विवचनबहुवचने ताः प्रयुज्यंते। गौरौदारस्य सिकतादास्यात् पक्ष द्विवचनबहुवचने पर तः एकशेषेऽसाति। द्विवचनबहुवचनानां अवणाप्रसंगाः
कृतेकशेषाणां न एकशेषे किं यमारो द्विवचनबहुवचनश्रवणाप्रसंगाः कश्चिद्वचनलोपइति। पक्षेण कश्चिद्वचनलोपउक्तः स परिहृतः अथवा
सुपां परिहृतो न तिङामित्यर्थः ॥ ॥

सर समासांतोदात्तेति। समासे कृते समासांतोदात्तेन कृते परिपूर्वशेष स्वरोदात्तत्वं प्राप्नोति। अश्रुयशेषस्त्वदा॰ अश श॰ स्वांतो दात्तत्वं प्रसंगः परत्वादि
ति। ननु नाप्राप्ते समासांतोदात्ते आरभ्यमाण एकशेषस्तस्य बाधकः। नेतरस्ति। निस्वकाशो हि बाधको भवति कृते पि च समासांतोदात्ते एकशे
षप्रवृत्तेर्नाद्विरोधाभावाच्च नाऽस्त्यत्राप्यं सभावः। आक्केतिप्र चक्र च अश्रुति। स्थिते अन्तवर्त्तिन्यां विभक्तौ लुकाऽलुग्वाऽस्य पलक्षणं प्रतिषेधात्वा
समेकविभक्ति परत्वेति एकशेषनिमित्तसमुदायात् विभक्तिरुत्पाद्यात् स्याज्जना तिसा हृष्यंएकौ हि स्तकृ॰ हो॰ परस्य च शब्दः समासांतः [redacted]
[redacted] समासस्यैवावयवो नौ तरपदस्येति चेत् नहि तेन वक्ष्यमाणात् समासविभक्तेरेकशेषो न स्यात् समासार्थ्यो नान्तरपदस्योक्ता समासांतात्वा विभा
षु कारस्य मत्वमिति अग्र॰ चशब्दस्योर्वे रूपमाश्रित्य स्वाभ्य कृता दोषउद्भावितः। आगाश्रमे चेति। चशब्दात् नाश्रये वि पद्यानौ इ नावो नेति। स्व
समासत्वमिति चेत्वर समासांते बुदोषः समासत्वमिति चेत स्वर समासांते बुदोषो भवति॥ स्वरे अश्रुयाश्च इत्यो समासांतोदात्ते कृते एकशेषः
प्राप्नोति इदमिहसंप्रधार्यं समासांतोदात्तं क्रियतामेकशेष इति किमत्र कर्तव्यं परत्वात्समासांतोदात्ते च दोषो भवति॥ स्वरे समासांते।
अकृत्वा कृतं च समासांते कृते असाहृष्यादेकशेषेण प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं समासांतः क्रियतामेकशेष इति किमत्र कर्तव्यं पर
त्वात् समासांतः समासांते च दोषो भवति। आगाश्रये चैकशेषश्च चमं आगाश्रये चकारो एकशेषो वक्तव्यः स्वसा च ह्लसा च स्वसारः आ गा
श्रये कृते सा रूप्यादेकशेषेण प्राप्नोति इदमिह संप्रधार्यम् आगाश्रयः क्रियतामेकशेष इति किमत्र कर्तव्यं परत्वादागाश्रयः। तिङ् समासेति
ङ् समासवचनं तिङ् समासेति। तिङ् समासो वक्तव्यः। एकं तिङ्ग्रहणमनर्थकं समासे तिङ् समासत्वेवं। नानार्थकं तिङ् समासे प्रकृते तिङ्
समासो वक्तव्यः तिङ् कश्चिद्विधेयः कश्चित्प्रतिषेध्यः पचति च पचति च पचतः तस्य हो विधेयः तिशब्दः प्रतिषेध्यः। यदि पुनरसमासे
एकशेष उच्यते। असमासे वचनलोपः पृथक् समासेव चनलोपो वक्तव्यस्तेन एव विचनलोपं चोदितासः द्विवचनबहुवचनविधि
द्वंद्वप्रतिषेधं च वक्ष्यति मस्त्वं पुनः श्रूयते द्विवचनबहुवचनविधिः द्विवचनबहुवचनाति विधेयानि इह समस्त्वं सह द्वौ द्वंद्व स्वच्छ द्वंद्व
द्वंद्व स्वच्छ इति। द्वंद्व प्रतिषेधश्च द्वंद्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः द्वंद्वस्य द्वंद्व इति यौ द्वंद्वश्च इत्थं हदाः इति वाच्ये द्वंद्व इति द्वंद्वः प्राप्नोति न
सावकाशं गते चेति। किमर्थमेकमेकवचनांतं द्वितीये द्विवचनं उतदोषः अनवकाशः एकशेषो द्वंद्वं बाधिष्यते सावकाश एकशेषः कोऽवकाशः
नौ तेन हि चेत्सर्वथा वे रूप्यप्रतिपादनापत्याद्विप्रपात्रवैत्रिप्या वृथा प्रभक्तो लुप्राप्तामविपचनसाम र्थ्यात्समस्य लक्षणामाश्री यते तदा तत्र वैरूप्यम
यावित समासविभक्ते वाविपा क्षिपरत्वं तु या चैवेरूप्यं तिङ्समासः सिंल मासे कशेषे विधीयमानं तिङ् समासेप्येकशेषो न कल्प्य॰ स च तिङ् समासो
वक्तव्य इत्यर्थः। एकमिति। विनापि तेना र्थस्यावगमात्। प्रकृत इति। आख्यातमाख्यातेनेत्य त्र द्वंद्व श्च समूपाणामिति वक्तव्यं यदि पुनरिति
दोषीत दोषस्यासाध्व नरूपस्यासः तदर्थमिति पूर्वे दोषमात्रमुपन्यस्तं के वलाया विभक्तेः अवणं प्राप्नोतीति। इदानीं तत्र तिङ् विधानापवत्ते

नामैकशेषः ॥ समासे एकशेषे किं द्वंद्व प्रतिषेधः ॥ एकवचनानुपपत्ति द्वंद्वे नाशः

कृतिनीचां समापद्यांते समासादिश्चाविभक्तेर्नान्तरम् ॥ तत्पद दर्शनात्कि द्विवचन इत्यं

वृत्ति॰ श्रु

१०

पदिष्टुनगीति। सप्तमीनिर्देशोप्रकृतिमात्रनिर्देशोऽप्रत्ययश्रवणात्प्रसंगः षष्ठीनिर्देशेतु विभक्त्यन्तानां निरूप्याभावमिति नास्ति केवलविभक्तिश्रवणात्प्रसंगः।
कश्चिदिति। शिष्यमाणस्यैकवचनश्रवणात्प्रसंगः एव। एकविभक्त्यन्तानामिति। सप्तमीनिर्देशमपास्य षष्ठीनिर्देशः कृतं यत्र तस्यार्थः। किं प्रयोजनम्
मिति॥ एकयहणस्य प्रयोजनप्रश्नः षष्ठीनिर्देशस्य तु प्रयोजनमुक्तमेव कश्चिद्वचनलोपः परिहृत इति। नवेति। एकविभक्त्यन्तानामिति न
वक्तव्यमेव प्रयोजनस्याभावात् तत्रानुत्पन्नायामेव विभक्तौ प्रातिपदिकानामेवैकशेषः क्रियते। शिष्यमाणस्यानिवर्त्यमानार्थाभिधानात्
द्विवचनबहुवचनसिद्धिः। द्विप्रतिषिद्धा विति। चतुर्थ्यन्तस्य शेषे आनुगोऽप्यकृते कृतेऽपि न प्रवर्तते तत्रापि तस्य शेषे आनुगोऽप्राप्तौ
संप्रदानत्वं न गम्यते। यश्चाश्चो नेकार्थप्रत्ययान्तानामप्रभवति स शिष्यते नान्यः। अपत्यं हीति। एक विभक्त्यन्तानामिति क्रियमाणे तु प्र
युक्तदोषः कश्चिदिति॥ शिष्यमाणस्यैकवचनलोपो वक्तव्यः परिपठनमिति। एकविभक्ताविति नाक्रियतेऽन्त्वेन पुनः कृत्यतः प्रातिपदिक
यदि पुनः पदयवस्थे विभक्त्यन्तानामेकशेष उच्यते किं कृतं भवति कश्चिद्विवचनलोपापरिहृतो भवति विभक्त्यन्तानामेकशेषे विभक्त्यन्
तानामेव तु निवृत्तिर्भवति एकविभक्त्यन्तानामिति तु पदयथा विभक्तिप्रतिषेधार्थः। एकविभक्त्यन्तानामिति तु वक्तव्यं किं प्रयोजनं
विभक्तिप्रतिषेधार्थं पयसी विभक्त्यन्तानां माभूत् ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहि न सार्थविप्रतिषेधात् युगपद्वचनाभावः
वा एष दोषः किं कारणम्। विप्रतिषेधाद् द्विप्रतिषिद्धावेतावेकशेषः संप्रदानमिति अशक्योऽयुगपद्विधेयं तुल्यार्थप्रतिपादयितुं
गपद्वचनं न भविष्यति अनेकार्थाश्रयश्च पुनरेकशेषः अनेकमर्थं संप्रत्याययिष्यामीति एकशेष आरभ्यते न चैकशब्दत्वं तस्मादेकश
व इत्वं न भविष्यति। अयं तर्हि दोषः कश्चिद्वचनलोपः इष्टं च तत्र पुंवचनविधिर्द्विप्रतिषेधश्चेति। यदि पुनः प्रातिपदिकानामेकशेष उच्यते किं
कृतं भवति वचनलोपः परिहृतो भवति प्रातिपदिकानामेकशेषे मात [redacted] मात्रोः प्रतिषेधः सरूपत्वात् प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृ
मात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः माता च जनयित्री माता च धान्यस्य मातरौ मातरः किं कारणं सरूपत्वात् सरूपाणि ह्येतानि प्रातिपदिकानि किमुच्य
ते प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति न पुनरयं स्यात् विभक्त्यन्तानामेकशेषे सति मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः
स्यात् तत्र स्यादिविधिनाम विभक्त्यन्तानि सरूपाणि मातॄभ्यां च मातृभ्यां चेति। अथ मतमेतत् विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेवैकशेषेणेति दो
अहणमनुवर्त्यानुत्पन्नायामेव विभक्तौ सरूपाणां प्रातिपदिकानामेकशेषः क्रियते। तदिदं तेषु कर्थं उच्यते न वक्तव्यमेव पचत्वमिति। स्यिते कृतं त
त्वात् प्रातिपदिकत्वे सत्येकशेषः। मातृमात्रोरिति। कथमयं निर्देशः पावतो एकशेषे सामान्यं एकशेषे सति विवक्षितार्थानवगमात् भावः एवं स्त्रत्रा यो
वि बाह्लितो न नेतौ विन्यपरिहृत्याविनष्टमात्रे शब्दस्यैक [redacted] शेषप्रतिषेधो वक्तव्यः सहत्ये षष्ठ्यर्थे मात्रोरित्युक्तेन गम्यते। अथ मतमेतदिति। अर्थे विप्रति
षेधाद नैकशेषो न भवति कृते त्वेकशेषे ताभिरित्यनुप्रयोगेषु मध्योऽन प्रतीयते ते इति वो के स्वत्र प्योन वगतिः अन्यपाणिन्यादिमत्वे तद् उच्यते विभक्त्यन्ता
के२

५ येति प्रातिपदिकानामेवैक

हरितेति। एवं प्रातिपदिकावस्थायां वैरूप्यमिति एकशेषो न प्राप्नोति विभक्तौ तु सारूप्यसद्भावात् अस्त्येकशेषः। हरितस्य स्त्रीति। नानेन पुंयोगः प्रतिपा
द्यते तत्र हरिणी भार्या हरितीति। किं तर्हि पुमर्थो हरितशब्दः स हरिणी सा च स्त्री॥ न वेति। प्रातिपदिकग्रहणं विधित्वादिह नानुवर्तते सारूप्यं चेहाश्री
यते न च प्रातिपदिकानि लोके प्रयुज्यन्ते किं तर्हि पदान्येव शास्त्रे विप्रकृत्य पुनरेशेनानुमेयत्वात् प्राति [redacted] पदिकानां प्रयोगाभावः तेन पदावस्थायां मा
त्रमात्रावितिवैरूप्यादेकशेषाभावः हरी एयादि स्यादेतु भवतीति दोषः प्रातिविधानं कृतं अपर आहेति॥ पक्षासंभव प्रतिपादनार्थं मुक्तमिति स्पष्टार्थः एतौ
भाष्यकार [redacted] एवं पक्षं समर्थयिष्यमाणः अथवा नेति। विभक्तिः सारूप्येति। एकविभक्तिनैकशेषनिमित्तत्वेनोपात्ता किं तर्हि सारूप्योपलक्षणार्थमेकविभ
क्तौ यानि सरूपाणि दृष्टानि लोकिके प्रयोगे तेषामेकशेषः स चानेमित्तिकत्वाद् विभक्तिन्यायेनस्तेन भाष्ये प्रातिपदिकस्य ग्रहणस्योपलक्षणार्थता तद्यु तानाम
हरितहारिणाक्येन श्येन रोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसंख्यानं। हरितहरिणश्येनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यं हरितस्य स्त्री ह
रिणी हरिणा स्यादि हरिणी हरिणी [redacted] च हरिणी च हरिते श्येनस्य स्त्री श्येनी श्येनस्य एनी श्येनी च श्येनी च श्येनौ। [redacted] रोहितस्य स्त्री रोहिणी रो
हिणा स्या रोहिणी रोहिणी रोहिणी च रोहिणी च रोहितौ नवा पदस्यार्थे प्रयोगात्। न वा एष दोषः किं कारणं पदस्यार्थे प्रयोगात् पदार्थे प्रयुज्यते विभक्त्यन् म
तेच पदं रूपं चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगं तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सरूपाण्येतानि आपदस्तावदस्यार्थे प्रयोगा
न वा एष पक्षप्रवृत्तिप्रातिपदिकानामेकशेषः किं कारणं पदस्यार्थे प्रयोगात् पदमर्थे प्रयुज्यते विभक्त्यन्तं च पदं रूपं चेहाश्रीयते रूपनि
[redacted] यहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगं तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे प्रातिपदिकानां प्रयोगो नास्ति॥ अथवा नेन पक्षेणार्थः स्यात् प्रातिपदिका
नामेकशेष इति यदाहमर्थः किं च कृत्यमेतत् न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते एते नैवाभिहितं सूत्रेण सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति केवि
भक्तिः सारूप्येणाश्रीयते। अनेमित्तिक एकशेषः एकविभक्तौ यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवतीति केयत्र तत्र देति। अथवा नेन पक्षेणार्थः
स्यात् विभक्त्यन्तानामेकशेष इति यदाहमर्थः किं च कृत्यमेतत् न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते एतदप्येतेनैवाभिहितं सूत्रेण सरूपाणामेक
शेष एकविभक्ताविति यत्कर्थं नेदं यदि भाष्यिका विभक्तेरेहरणां किं तर्हि अन्वर्थग्रहणं विभागो विभक्तिरिति एकविभागे यानि सरूपाणि ते
ना षां हरिणादीनामेकशेषो भवति स्वरभिन्नानामिति वचनात् स्त्रीत्वं तस्य हरिणी शब्दस्य शेषः प्रत्याहुः हरित नामेकशेषो भवतीति ॥ ॥ ॥
हरिणयो रेवैकशेषे कृते उभय नाचित्वेपि अन्यत रस्य वर्णाया चित्वं नास्ति वा चित्वं वा श्रित्य स्त्री मसपः क्रियत इति तेषां पक्षे स्वरभेद प्रसंगः मा
त्रमात्रोः लौकिकत्वात् सारूप्ये पर्यवसितप्रतिषेधोरेकशेषाभावस्य न तत्रेति॥ अनेनानैमित्तिकत्वमेव प्रतिपाद्यते॥ विभाग इति। कर्मादिकारकमिह वि
भक्ति शब्देनोच्यते तेन हि प्रातिपदिकार्थो विभागेनावस्थाप्यते तत्रैकस्मिन् कारके विवक्षिते तन्निमित्तया विभक्त्या भाव्यमित्येकविभक्त्यन्तानां सरूपा
णामेकशेषः सिध्यति॥

११ पृ० ५२

[illegible]

नं२

सर्वत्रेति॥ षट्प्रसारहोपसिसाः। पथ कृविभक्तौ परत एकशेषः। एकवचनां त्रीतोवा। समासाद्धा एकस्यां विभक्तौ परतः। सरूपसमुदायाद्धि विहितायामे
कविभक्तौ परतः प्रातिपदिकानां वा। सहविवक्षायां वा प्रत्येकं द्विवचनबहुवचनान्तानामिति। [illegible]
[illegible]

१२

प्रा॰क्रै॰ ३२

वक्रदंडश्च कुटिलदंडश्चेति। द्वंद्वं निरस्यार्थमेतद्वक्ष्यते नैतत्सोव हृष्टिव्यविपर्यस्ते आश्रीयमाणोपि इति अतिप्रसंगत्वं तत्वं बहुव्रीहित्वाश्रीयते तदा अन्यविकल्पानाम्
यणात्तु वक्रदण्डश्च कुटिलदंडश्चेति वाक्यमेव भवति न तु द्वंद्व इति न वक्रयोर्विरूपाणामेकार्थानामेकशेषः स्वरभिन्नानामिति स्वरेणापि त्वाना
मित्यर्थः अक्षश्चेति। एकोत्र शब्दः शेदेवनइति सम्प्रत्ययान्तत्वादेतोरात्रः। द्वितीयस्तु घञंतत्वादाद्युदात्तः तस्यैकशेषो भवति एकौ मीमांसकशब्दो एवं तत्वानाम्यो
दात्तः अपरस्तु मीमांसामधीत इति क्रमादिभ्यो वुन्नित्याद्युदात्तस्तस्य शेषः। एकश्चेति। द्वंद्वो प्यन्यार्थाभिधानात्र भवति अर्थासंप्रत्ययादिति। यत्रैकशब्दो ऽनेकम
र्थमभिधातुं शक्नोति तत्रैकशेषो नान्यत्र प्रयुक्तानामिति भाष्ये कविचित्युक्ते अ सहायादिर्थैतामन्यते न तु द्वन्द्वित्यर्थः अन्यपदार्थत्वाच्चेति। असति अनेन
दांतरणायमर्थः प्रत्याख्यातइत्यर्थः। नाप्यंतेति आ सर्वत्र आगमीत्रे यस्माव्यर्थे स्यस उत्तरात्संदेह्य अर्थासंप्रत्ययः। उक्तः कालेत्तु प्रकरणादिशात् तूं देहनिश्चितः॥

एकार्थानामपि विरूपाणां एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषो न क्व्यः वक्रदण्डश्च कुटिलदंडश्च वक्रदंडौ कुटिलदंडाविति। स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरवि
धिः स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिस्तस्यैकशेषो वक्तव्यः। अक्षश्च अक्षश्च अक्षौ। मीमांसकश्च मीमांसकश्च मीमांसकौ इह पदार्थत्वात् समानभवति एकश्च
कश्चदेवो चदेवो चेति संख्यापात्रार्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चानेकशेषः संख्यापायार्थासंप्रत्ययादेकशेषो न भविष्यति न ह्येकावित्युक्ते नार्थौ गम्यते अन्य
पदार्थत्वाच्च संख्यापा एकशेषो न भविष्यति। एकश्च एकश्च यस्य द्वे इत्यर्थे द्वौ चेद्वौ चेत्यस्य च त्वात्र पर्थ ऽनेतो तत्र यदि दौप हत्वे तु ऽयं संख्या आ अर्थासं
ल्प्र प्रत्ययादिति। अर्थासंप्रत्यये विहितस्यैकशेषो भवति तथा गार्ग्यश्च गार्ग्यो यद्यश्च गार्ग्यो न चोच्यते इह द्वौ युवानौ वितिभवति नैकशेषः पदमुच्यते। अ
न्यपदार्थत्वाच्चेति। अन्यपदार्थे नैकशेषो भवति। तद्यथा विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती इति तयोः सत्वारिंशदित्यर्थः एवं तर्हि नेमौ पृथक्तारिहारौ ए
कपरिहारो ऽयं सख्याणा। अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चेति। यत्रार्थासंप्रत्यय एव वा अन्यपदार्थत्वे एव वा भवति तत्रैकशेषः गार्ग्यो विंशती इति
पर्थः। अथवा नेमे एकशेषशब्दाः प्रदिता हि नेमे एकशेषशब्दाः समुदायशब्दा स्तर्हि भवति तत्र को दोषः एकवचनं प्राप्नोति एकार्थो हि समुदायाभ
वंति पूर्थं शंतवनामिति। सं तु तर्ह्येकशेषशब्दाः किंकृतं सारूप्यम् अन्योन्यकृतं सारूप्यं। संति पुनः केचिदन्ये विशाताये यामन्योन्यकृतो भावः संती स्याह

नन्तु सद्योपूर्नेति वचनात्संदेहेप्येकशेषः स्यात्। अस्य तु निः संदेह विषय संभवात् कथं संदिग्धविषये प्रवृत्तिः नैतदस्ति अन्वादिकं यत्सातत्र्येति ॥ ॥
संदेहविषये ह्यस्य अर्थासंप्रत्यये सत्यन्यपदार्थत्वादित्ययं हेत्वर्थः पदि तर्हीति। प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकशेषे सत्येकस्यानेकार्थत्वं संभवति प्रदातु समु
दाय वाचित्वं प्रादीनामभ्युपगम्यते तदा वनादिवदेकवचनप्रसंगान्न युज्यते तेति वहुवचनं तत्समुदायप्रभव विवक्षायां तत्ववयवभेदविवक्षायां॥ समु
दायवाति॥ समुदायवाचिन इत्यर्थः॥ किं कृतमिति। एकस्य एकस्येति विग्रहे कथं द्विशब्दः प्रवर्त्तते इति प्रश्नः। अन्योन्यकृतमिति। परस्परापेक्षयाहि द्वोस्य
नोत्पत्यां प्रक्रियायां सप्रि देशभवति द्वौ च द्वौ चेत्यत्रैको द्विशब्दः शिष्यते। यात्तेति यथा सुजन्मनः प्राणलब्धं मात्रव्यपदेशं स्त्री पश्चाद्भवति पूर्वसंख्येयान्तरा

तै॰१

अपायेष्वपीति। यत्र विनाशेपि पितृव्यपदेशो न निवर्त्तते पितरि विनाशे पि पुत्रव्यपदेशः। चतुर्णी वैकापाये नास्ति चतुःशब्दस्य प्रवृत्तिः। अन्यदिद
नीमिति। अवश्यं साधर्म्यं शक्तिर्वैधर्म्यं नाभावः। अन्यथा तत्त्वमेव स्यात् न तु साधर्म्यं तत्र वैधर्म्ये दृष्टान्तेनेन कश्चिद्दोष हेतुः स्यादित्यर्थः मात्रादयश्च
शब्दाः संबध्यन्तरापेक्षयैकस्मिन्नेवाश्रयेवर्त्तन्त इति संबन्धान्तरविनाशेपि आश्रयसद्भावाद्युक्तं यत्प्रवर्त्तन्ते॥ द्यादयस्तु समुदायमभिधेयमिन ए
कापायेन तत्समुदायाभावात्कथं प्रवर्त्तेरन्॥ एतच्च वार्त्तिकमिति॥ एतदुक्तं यदाश्रयसंनिधानात्सेकापायेपि मात्रादयस्तदपेक्षाः प्रवर्त्तन्ते इत्यपि॥

विषमउपन्यासः। सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि प्रवर्त्तन्ते॥ इह पुनरेकेनाप्यपाये न भवति चत्वार इति॥ अन्यदिदानीमि
तदुच्यते। सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि प्रवर्त्तन्ते इति। यत्तु भवानस्मान्श्चोदयति संति पुनः केचिच्छब्दा ये यामन्योन्य
कृतोभावइति तत्रैते स्माभिरुपन्यस्ताः तत्रैतद्भवानाह सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि प्रवर्त्तन्त इत्येतच्च वार्त्तं ए
कैको नोयं तुभारं शक्नोति यतः कथं तत्र। एकैकः कर्त्ता स्यात्तस्वैव वा स्युः कथं युक्तं कारणमुपमनंचेन्तो पक्षं तदा
तदेतत्ततत्तुल्यं। तस्मात्स्थ कर्पृथक्त्वेकर्त्तारः समपेक्षात्॥

इदानीमेतद्वैधर्म्यं तद्धेतं द्वितीयं दृष्टान्तं वक्ति॥ एकैकइति। यथा पंतद्दृणां परस्य रसं निश्चित्य तं कर्तृत्वमेकैकापायेपि तथासं ते। तस्मादभ्या
दिष्टपदेशोपीत्यर्थः। कथं। कथं तत्रेति न्याय्यमित्यध्याहारः। एकैकइति। परस्परनिरपेक्ष इत्यर्थः। कारणमुपमनं चोदितिः। कर्त्तृव
प्रतीतात्वित्यर्थः कार्यकल्पितत्वाच्चकर्ता मे युक्तं तत्तुल्यमिति॥ तेनोदं यत्र तुल्यं द्वितीयमुपं तारमं तत्सोत्यर्थः अथवा तत्तुल्यमि
ति। प्रादिशब्देष्वप्येतत्तुल्यमित्यर्थः ॥

१२

पा॰ के॰ ३४ प्रथमेति। एकस्मिन्प्रकृतेक्रियायाः कर्तात्वात्स्त्वेकशेषः पुरुषभेदे तु प्रत्ययस्य परस्मैपदादिभेदे विरोधात् क्रियायाः अनेकत्वादेकशेषो वक्तव्यः नि
क्रियते चैकशेषे प्रकरणादिवशादर्थविशेषावसायः यदा तु युष्मदस्मदोः एवानेकार्थाभिधानसमर्थे इति पक्षः अत्रापि चाहं त्वं चेति भेदा एव क्रि
यायाश्चारण्यात्तेनाभिधानं तदेकशेषोऽनवक्तव्यः। द्विवचनेति॥ प्रत्ययार्थशब्दनिवेश एकैकः शब्दः एकैकार्थाभिधायीति सिद्धेऽपि पक्षान्तरे
क्षेषु शब्दान्तरेषु शिष्यमाणेन शब्देन स्वस्मिन्नेवैकत्वार्थेऽवस्थेयमिति भावः सर्वेषु पक्षेष्वयं दोषः प्राप्नोति यदि केकशेषे द्विवचनबहुवचनान्

प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषोऽतद्रूपत्वात्। प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो वक्तव्यः पचति च पचसि च पचथः पचसि च पचा
मि च पचावः पचति च पचसि च पचामि च पचामः किं पुनः कारणं न सिध्यति असरूपत्वात् द्विवचनबहुवचनयोः प्रसिद्धिरेकार्थता
त्। द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः किं कारणम् एकार्थत्वादेकोऽयम् अवशिष्यते नानेकार्थम् अभिधत्ते यद्यपि सर्वे न यदर्थं एक
: किमर्थं शेषः एक एक पदार्थकः नेकार्थ्यं नायमेकार्थः किं तर्हि द्व्यर्थो बह्वर्थश्चानेकार्थ्यमिति चेदारम्भानर्थक्यं नेकार्थ्यमि
ति चेदेकशेषारम्भोऽनर्थकः स्यात्। इह हि शब्दस्य स्वाभाविकी वानेकार्थता स्यात् वाचनिकी वा। तद्यदि तावत्स्वाभाविकी त्र
शिष्यैकशेषः एकेनोक्तत्वात् न शिष्य एकशेषः किं कारणम् एकेनोक्तत्वात् तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमु
क्तार्थानामप्रयोग इति। अथ वा वाचनिकी तदुक्तं यामेको न सर्वशिष्यते स वक्ष्यार्थो भवति वक्तार्थश्चेति न वक्तव्यः। सिद्धमेकशे
षत्सेन॥

तत्त्वशिष्टसंज्ञाः विभक्तं तावन्नाविभक्तो वा परत एकशेषेऽध्यभावात् द्विवचनबहुवचनयोर्निवृत्तिप्रसङ्गः अथ स्वभावतः शिष्यमाणोऽनेका पाम॰
र्थः किमेकशेषेण। वाचनिकी चेति यदि पि सर्वमेव स्वाभाविकं तथापि यत्र प्रयोगा विप्रयोगो दृश्यते तत्र विप्रयोगानिवारणाय यद्वयन्ते ३४
तद्वाचनिकमभिधीयते। सवचार्थ इति। सरूपाणामेकशेषो नेकार्थ्येऽसति विभक्ताविति वक्तव्यमित्यर्थः। सिद्धमिति। एकशेषारम्भा
मर्थ्यादिवमर्थो वगम्यते। शिष्यमाणः शब्दोऽनेकार्थाभिधायी। एकेनाप्यनेकार्थाभिधानाय एकशेषः क्रियते। एकार्थाभिधाने त्वेकश
ब्दाप्रसंगादनर्थक एकशेषः स्यादित्यर्थः॥

तत एतत्सामर्थ्यमज्ञानन्त्राहा कथमिति॥ तत्त्वेकशेषकृतमिति॥ एकशेषविधानेनैतत्प्रतिपादितमित्यर्थः। लोपकृतमिति। लोप
द्वारेणैतत्संगृहीतमित्यर्थः। अनेनेति। एकशेषविधानेन॥ उक्तेनेति॥ वचनादनेकार्थकार्थाः शोप्रवर्तते। यथा ज्ञात्वा त्या यासेकस्मि

कथं पुनरेकोऽयमवशिष्यते तस्यानेन द्व्यर्थता वह्वर्थता वा शक्या लब्धुं॥ तत्त्वेकशेषकृतं नञ्चान्तरेण तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं त
स्यार्थस्य गतिर्भवति। पश्यामस्तु पुनरन्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवति। अभ्रिचित् सोमसुदिति य
था॥ ते मन्यामहे लोपकृतमेतत् येनात्रान्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति। एवमिहाप्येकशे
षकृतमेतत् येनात्रैकोऽयमवशिष्यते तस्यानेन द्व्यर्थता बह्वर्थता चाभिधानं भवति। उच्यते तर्हि नतु पश्येत। योऽत्रात्म
श्च इति ब्रूयात् अश्वं वा गौरिति नञा तु चित्संप्रत्ययः स्यात्तेनानेकार्थाभिधानेकार्थाभिधाने यत्नं कुर्वतां परोऽलोकः
एव तोत्र गन्तव्यः केऽस्य सर्थे पुलौकिकाः कान् शब्दान् प्रयुञ्जते इति लोके चैकस्मिन् हंस इति प्रयुञ्जते द्वयोर्हंसाविति बहु
षु हंसा इति॥ ॥

नेति नत्वेकार्थः शब्द एकशेषविधानेनानेकार्थः स्यादिति। अभ्युपगमे समारोपक केवलं प्रतीपते न तु तात्विकमभ्युपगममित्यर्थः॥

भा॰कै॰ यदित र्हीति। यदि चलोकः प्रमाणमित्यर्थे ऽभ्युपेतत र्हीत्यतः प्रभृति सर्वो ग्रंथ एकशेषप्रत्याख्यानवादिनः। तदपि प्रत्यर्थमेवेति॥ अर्थो ऽभि
३५ धेयपुष्यते यस्मात् स अर्थः शब्दो नो को ऽथ्यर्थतां तद्धातिवद्बहर्थत्वबद्धवर्थतां रोदसी द्यावाप्रथिव्याविति यथे त्यर्थः द्यावता मिति। इदमस्त्विदमस्त्वितितदर्शना

यदि तर्हि लोको वशः शब्देषु प्रमाणं॥ किमर्थमेकशेष आरभ्यते अथ किमर्थं लोप आरभ्यते। प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थ
यमानो लोपं आरभते एकशेषारंभेतु न स्य न किंचित्प्रयोजनमस्ति न तु चोक्तं प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानमि
ति॥ यदि चैकेनानेकस्याभिधानं न प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः कृतः स्यात् प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानात् अप्रत्य
र्थमिति चेत्तदपि प्रत्यर्थमेव। प्रत्यर्थमेव। प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानात् अप्रत्यर्थमिति चेदेवमुच्यते। यद नर्थ
प्येकेनानेकस्याभिधानं भवति तदपि प्रत्यर्थमेव यदपि यथार्थं वर्थो प्रतीतस्तदपि प्रत्यर्थमेव यदपि यथार्थं न प्रतीतस्तदपि प्रत्यर्थमे
व यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्यः यावतामर्थानामभिधानं तावतां शब्दानां प्रयोगः स एष पक्षो न्याय्यः यावता
मभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेकेनाशक्यमनेकस्याभिधानं यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेवमुच्य
ते एषो ऽपि न्याय्य एव यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति यदि तर्हि एकेनानेकस्याभिधानं भवति द्वन्द्वस्य प्रयोगो ऽभ्येकेनोक्तत्वात्
परस्य प्रयोगो ऽनुपपन्नः एकेनोक्तत्वात्तस्यापरस्य प्रयोगेण न भवितव्यं किं कारणमुक्तार्थानामप्रयोग इति ॥ ॥

द्वनात्स्त्वेकशेषे वा अनेकार्थे तैकस्य न स्यात्॥ एकेनापीति॥ सहविवक्षायामेक एव शब्द उद्भूतावयवभेदं समुदायमभिधत्त इत्यर्थः। प्रत्त एभ
त्ययोभाविति॥ अत्रापि सहविवक्षायां समुदायार्थप्रादुर्भावादेकैनैव समुदायस्य प्रतिपादनोत्पद्यितापरस्य प्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः॥ ३५

ति अनुक्तत्वादिति। प्रत्ताविषये केवलस्य प्रत्तांतरेण सहत्वं गम्यते न तु न्यग्रोधेनेत्यर्थः। उभयदर्शनाच्चेति। सरूपस्य विरूपस्य विरूपस्य विरूपस्य चैकस्या
नेकार्थाभिधायित्वदर्शनादित्यर्थः। द्यावेति॥ यो शृङ्खोत द्यावापृथिव्योरभिधानात्तत्तः परस्यौकारस्य सुपां सुलुगिति आकारः ज्योतिषो तोरिति काति तत्र हरा
तुरिस्थाद्वद्विरावादेशस्य। पृथिवी इति द्विवचनांते वाछंरसीति पूर्वसवर्णदीर्घे पृथिवीशब्देनात्र दिवस्पृथिव्योरभिधानं। विरूपाणामिति। प्रकरणादि

एकेनोक्तत्वात्परस्य प्रयोगो ऽनुपपन्न इति चेद्दृष्टत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः एकेनोक्तत्वात्परस्य प्रयोगो ऽनुपपन्न इति चेदनु
क्तः प्लक्षेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते। कथमनुक्तः यदिदानीमेवोक्तमेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवतीति। सरूपाणामेके
नाप्यनेकस्याभिधानं भवतीति। न विरूपाणां किं पुनः कारणं सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न पुनर्विरूपाणां। अभिधानं पु
नः स्वाभाविकं स्वाभाविकमभिधानं उभयदर्शनाच्च उभयं खल्वपि दृश्यते विरूपाणामप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति। तद्यथा। द्यावा ह क्षा
मा द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते इति। विरूपाणां किं तर्हि केनानेकस्याभिधानं स्यात् किं पुनः सरूपाणां आकृत्यभिधानाद्वैकं विभक्तौ
वाजप्यायनः। आकृत्यभिधानाद्वा एकं शब्दं विभक्तौ वाजप्यायन आचार्यो न्याय्यं मन्यते। एका आकृतिः सा चाभिधीयत इति॥ ॥

न्तराणामर्थविशेषणस्याप्यत्र प्रकरणादिनिमित्तमेदे विविनूपोतेकार्थाभिधायी दृश्यते तत्र सरूपः कथं न स्याद्यत्रैकं प्रकृतिनिमित्तमित्यर्थः
तदेवं द्व्याभिधानपक्षे ऽपि प्रत्याख्यात एकशेषः अनेकार्थप्रक्रमे अनेकार्थ एव हि स शब्दः प्रयुज्यते तेनतद्दद्ध अनभिधानात्। द्वा सीमा रू
तिपक्षमप्रपेक्षमत्याख्यानेकमेति॥ आकृत्यभिधानादिति॥ जातिः पदार्थः तस्याएकत्वादनेकशब्दप्रयोगप्रसंग एव नास्ति किमेकशेषेणेत्य
र्थः॥

१५

भा॰का॰ कथंपुनरिति॥ द्रव्यव्यतिरेकेणाकृतेरनुपलंभादभावमन्यमानस्य प्रश्नः प्रख्याविशेषादिति। प्रख्या बुद्धिः तस्या अविशेषादेकरूपत्वात्तद्
३६ द्विषयस्याप्येकत्वं प्रतीयते गुणाप्रमाणादिभिन्नेष्वपि गोपिण्डेषु गौर्गौरित्येकाकारप्रत्ययोदयादवश्यमेकेनालंबनेन सामान्येन
भाव्यमिति जातिसद्भावएकत्वं चावसीयते। गौरित्युक्ते इति। गौरित्यनेन शब्देनोक्ते प्रत्यायिते सामान्यलक्षणेऽर्थे विशेषानवभा
सनादेकं सामान्यस्यावसीयत इत्यर्थः। कुतस्त्वेतदिति। भवतु सामान्यमेकं तस्य तु वाहदोहादिकायामर्थक्रियायामयोग्यत्वात्
। द्रव्यस्यैवयोग्यत्वात्। अभिधानेऽप्यप्रतिपत्तिरित्याप्रश्नः। अभ्यपवर्गात्तेश्चेति॥ अभ्यपवर्गोऽभेदः अविच्छेदः अविशेषस्तस्य गतिः प्र

कथंपुनर्ज्ञायतएका आकृतिः साचाभिधीयतइति। प्रख्याविशेषात्। नहिगौरित्युक्ते विशेषःप्रख्यायते शुक्लानीलाकपिला
कपोतिकेति यद्यपितावत्प्रख्याविशेषात्ज्ञायते एका आकृतिरिति। कुतस्त्वेतत्साभिधीयतइति। अभ्यपवर्गात्तेश्च। अ
व्यपवर्गात्तेश्च मन्यामहे आकृतिरभिधीयतइति नहिगौरित्युक्ते व्यपवर्गो गम्यते शुक्लानीलाकपिलाकपोतेति। ज्ञायते
चैकोपदिष्टं। ज्ञायतेखल्वप्येकोपदिष्टं गौरयं कदाचिदुपदिष्टो भवति सतमन्यस्मिन्देशेऽन्यस्मिन्कालेऽन्यस्यां चवयोव ॥
स्थायां दृष्ट्वा जानाति अयं गौरिति ॥ ॥

तीति रित्यर्थः। जातौ चाभिधीयमानायां द्रव्यद्वारकावाहदोहादयउपपद्यन्ते जातिमद्द्रव्याभेदोपचारात् गौः शुक्ल इति सामानाधिकर
ण्यादिव्यवहारोऽप्युपपद्यते। अथप्रख्याविशेषादभ्यपवर्गात्तेश्चेति किमर्थमुभयोरुपादानं एकेनापि हेतुनैकत्वाभिधानयोः सिद्धत्वात्। ने एम॰
षदोषः अनेनाभिधीयमानापि जातिः सन्निधिभेदेनाप्रख्याविशेषेण भिन्नेव भवतीति प्रख्याऽविशेषेण प्रत्यभिज्ञा प्रत्ययेनैकत्वमेव प्रति ३६
पादितं नाभिधानं तु आह जातिमिति सर्वविशेषाभ्यंतरीकरणेनाभ्यपवर्गात्तावपि प्रख्यायात् अविशेषो नास्ति भिन्नस्वरूपत्वालंबनत्वादिति प्र
त्यय स्यां। एकोपदिष्टमिति। एकस्मिन्नुपदिष्टो रथेत्यपायदनस्य एवमस्त्यादिवक्ता। अथवैकमुपदिष्टं यस्य तदेकोपदिष्टं सकृदुपदिष्टं गोत्वादिम

उपोहलकमिति। उद्धृतं बलं प्रत्यक्षं तस्य स्वेकत्वादनुमानस्य उद्धृतस्य समीपमनुमानमित्यर्थः प्रख्याविशेषादित्यनेन प्रत्यक्षं ज्ञात्यालंबनं प्रमाणमुप
न्यस्तं। ततो विप्रतिपन्नं प्रतिपादनायानुमानमिह ज्ञातिसद्भावे ज्ञायते चैकोपदिष्टमित्यनेनोक्तं। देशकालावस्थाविरोधेऽबाधितप्रत्यभिज्ञाप्रत्य
योदयान्यथानुपपत्त्या सामान्यसद्भावोऽनुमीयत इत्यर्थः। अथवा पत्नमुद्दीपयत्युपोहलकमुपरोहकमुच्यते। धर्मशास्त्रं च तथेति। अनेनैतद्
र्शयति। न साहस्येकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्ता भ्रांता प्रत्यभिज्ञा सर्वत्रेति भ्रांता किं तर्हि अभिन्नविषयनिमित्ता स्मृतिकारणामप्यविप्र
तप्रमाणाभावस्मृतौ अनिवृत्तवचनानां ज्ञास्त्राश्रयेण सर्वव्यवहारप्रवृत्तेनादित्यर्थः। एकं ब्राह्मणमिति। एकस्यैव द्रव्यस्य ब्राह्मणशब्दवाच्यत्वादि

कः पुनरस्य विशेषः प्रख्याविशेषादित्यतः तस्यैवापोहलकमेतत्प्रख्याविशेषात्ज्ञायते चैकोपदिष्टमिति। धर्मशास्त्रं च तथा। एवं च कृ
त्वा धर्मशास्त्रं प्रवृत्तं ब्राह्मणो न हंतव्यः सुरा न पेयेति। ब्राह्मणमात्रं च न हन्यते सुरामात्रं च न पीयते॥ यदि द्रव्यं पदार्थः स्यात् एकं ब्रा
ह्मणमहत्वा एकां च सुरामपीत्वाऽन्यत्र कामचारः स्यात् कः पुनरत्र विशेषः अभ्यपवर्गात्तेश्चेत्यतः तस्यैवापोहलकमेतत्। अव्यप
वर्गात्तेश्च धर्मशास्त्रं च तथेति। अस्ति खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते। अस्ति खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते।
किं आदित्यः तद्यथा। एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते। विषम उपन्यासः नैको द्रष्टा आदित्यमनेकाधिकरणस्थं यु
गपदुपलभते एवं तर्हि इंद्रवद्विषयः तद्यथा। एक इंद्रोऽनेकस्मिन्क्रतुशते आहूतो युगपत्सर्वत्र भवति एवमाकृतिर्युगपत्सर्वत्र भ
विष्यति अव श्यं चैतदेवं विज्ञेयं एकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यत इति। नेकमनेकाधिकरणस्थं युगपदिति चेत् तथैकशेषदोषः
योऽहि मन्यते नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यत इति एकशेषेन तस्य दोषः स्यात्। एकशेषे विनैकेनोक्तत्वशब्देनानेकमर्थं युगपदभिधी
तेऽव श्यं चैतदेवं विज्ञेयं आकृतिरभिधीयत इति ॥ ॥

तिभावः तस्येति। अभ्यपवर्गात्तिरस्थांता स्मृतिकारणामविनष्टैव व्यवहारदर्शनादित्यर्थः। मन्वेकमनेकस्थं कथं भवति न हि देवदत्तो
युगपत्स्रुघ्नपाटलिपुत्रयोर्भवतीत्यत आह॥ आस्ति चेति। अवयवी यद्यप्यनेकावयवस्थः तथापि तत्सद्भावे विवादान्नासौ दृष्टांतत्वेनोपात्तः।
इंद्रवद्विषय इति। एकस्याप्यनेककृतिदावेशेयः शब्दप्रादुर्भावेऽव्ययीभावे कृते वृत्तिप्रत्ययः। सर्वत्रेति। सर्वेषु योगेषु द्रव्यवदाता प्रतिपद्यत
इत्यर्थः। एकशेषेणापीति। प्रत्येकस्यानेकसंबंधोऽनाप्युपगम्यते तेऽस्येकः शब्दोऽनेकार्थसंबंधाभावात्प्रत्यायये दित्यर्थः ॥ ॥

१५

भा॰टी॰ उक्तमेवार्थं समर्थयितुमाह। द्रव्याभिधाने हीति। श्रुतिस्मृतिविहितानां सर्वेषामनुष्ठानासामर्थ्यप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः। ननु चोक्तं सर्वविषयत्वाच्चोदनाकृ
२१ तिश्चोद्यते। तदा सर्वव्यक्तिविषयमनुष्ठानं विना वैगुण्यमेव स्यादित्यर्थः। अथ यानुष्ठानासामर्थ्यादेकद्रव्यविषयत्वेन कर्म क्रियते तत्राप्युच्यते॥
टि एकाकृतिरिति चेत्। चशब्दः स्वशब्दस्यार्थे वक्ष्यमाणार्थं द्योतयति यामयुक्ते येवा। सर्वेदानीमिति। एकत्वेनानेकशब्दप्रवृत्तेः सिद्धत्वादेकशे
षारम्भः प्रसार्यव्याप्यते अनेकत्वेनानेकव्याप्त्येकशेषवदित्यर्थः। एवं नहीति सर्वाभिर्व्यक्तिभिः संबंधस्तु न्यायात्तस्य सर्वत्रैवाभिव्यक्त्या

द्रव्याभिधाने ह्याकृत्यसंप्रत्ययः द्रव्याभिधानेऽप्याकृतेः संप्रत्ययः स्यात्तत्र को दोषः तत्रास्य सर्वद्रव्यगतिः प्राप्नोतीति+ तत्रास्य सर्वद्रव्यगतिः + अस्य सर्वद्रव्यगतौ को दोषः गौरनुबंध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति एकः शास्त्रोक्तं कुर्वीत अपरः शास्त्रोक्तं अशास्त्रोक्तं च क्रियमाणे विगुणे कर्म भवति विगुणे च कर्मणि फलानवाप्तिः ननु च यस्याप्याकृतिः पदार्थः तस्यापि यावदवयवेन चोद्यते न चानुबध्यते। विगुणं कर्म भवति विगुणे च कर्मणि फलानवाप्तिः एकाकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयते तस्याप्येतस्यापादने प्रयोजनं एकशेषो न वक्तव्यः इति। सर्वेदानीं वक्तव्यो भवति एवं तर्ह्यवयवेन चोद्यते प्रत्येकं च समाप्यते यथा आदित्यः ननु च यस्यापि द्रव्यं पदार्थः तस्याप्यवयवेन चोद्यते प्रत्येकं च परिसमाप्यते एकशेषस्तु यावत्कृत्यः त्वया पितृ हि द्विवचन
बहुवचनानि साध्यानि॥ ॥

इतामत्र प्रत्येकं समाप्तत्वादेकस्मिन्नपि द्रव्ये तत्कर्म क्रियमाणं तत्कृत्स्नमेव भवतीत्यर्थः यथा आदित्य इति। प्रतिदर्शयत्यास्त्वीकृता आदित्य एम॰
उपलभ्यते तथा जातिरपीत्यर्थः। न भवति हि द्रव्येऽपि पदार्थे जातेरनभिधेयाया उपलक्षणत्वेनाश्रयणात्सरित्यकृत्स्ने द्रव्यमात्रं विशि
ष्टजातियुक्तं शब्देनोच्यते। प्रत्येकं च परिसमाप्यत इति। पाशमित्यथाहारः। अथवा जातिरूपलक्षणाभूता प्रत्येकं परिसमाप्यते २१
इति व्याख्येयं एकशेषस्त्वयेति। जात्युपलक्षितस्य द्रव्यस्य शब्देनाभिधाने सत्यभिधेयानेकत्वेऽनेकशब्दत्वे प्रसंगादित्यर्थः। त्वयापीति।
न१ जातेरेकत्वात् द्विवचनबहुत्वनिबंधनानि द्विवचनबहुवचनानि न सिध्येतीति भावः॥ ॥ ॥ ॥

एवंभाष्यकारेणापक्षयोः साम्यं दर्शितं वार्तिककारस्तु जातिपक्षाश्रयणं स्वपक्षप्रयोजनानि समुच्चयेनाचष्टे चोदनां यस्त्वेकस्येति। सामान्यस्याश्रेयादेः उपाधित्वेनेति। आग्नेयाष्टाकपालत्वादिरुपाधिः तत्प्रवृत्तिः प्रवृत्तिः एतदुक्तं भवति। यदि आग्नेयादिशब्देन सामान्यमभिधीयते तदा तेनाशेषद्रव्याणामाक्षेपात् प्रतिद्रव्यमष्टाकपालत्वमुपाधिरुच्यते। द्रव्ये तु पदार्थे [illegible] एकेनैव यजमानेन स कृ

चोदनायां चैकस्योपाधित्वेः चोदनायां चैकस्योपाधित्वमेव स्याम हे आकृतिरभिधीयत इति। आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् एकं निरूप्य द्वितीयस्तृतीयश्च निरूप्यते॥ यदि च द्रव्यं पदार्थः स्यात् एकं निरूप्य द्वितीयस्तृतीयश्च निर्वपणं न प्रकल्प्येत। कः पुनरेतयोर्भेदः चोदनयोर्विशेषः एकानिर्देशेन। आपद्यानिर्वृत्त्येन॥ ॥

द्वेयाष्टाकपालः पुरोडाशो निरूप्यते तावन्नान्यस्येत्यर्थः। कः पुनरिति। गौरनुबंध्य आग्नेयमष्टाकपालमिति वाक्ययोरित्यर्थः। एकानिर्देशेनेति। नैव द्रव्यान्यस्मिन्नप्युभाववाप्ता साध्यतायाः पादीयते। अपद्यानिर्वृत्त्येनेति। आग्नेयोष्टाकपालः चोदनेयेनोत्पाद्यते न तु चोदनायाः पूर्वं निष्पन्नस्यार्थः तत्र निर्वृत्तेर्भेदाय हरणात् द्रव्यान्तरेऽपि प्रवृत्तिः स्यात् तत्तु निर्वृत्तस्यादृष्टार्थग्रहणादित्येव शब्दप्रयोगीनामाजातिः॥

भा॰कै॰
३९

द्रव्याभिधानमिति। ज्ञातेर्हि विकल्पात्समस्तेनाभावं मन्यमानो व्याडिर्द्रव्यमेव शब्देनाभिधीयत इति मन्यते। आकृतौ चोदितायामिति। आकृ-
तिवादिपक्षे शब्देनाकृतिश्चोद्यते द्रव्ये तु कार्यं प्रवर्त्तते। असत्यं चैतत्। न ह्यन्यस्यान्यचोदने ऽन्यस्य कार्ये क्रियमाणे यथोक्तं कृतं भवति। तस्मात्
सांप्रतं द्रव्यमेव शब्देनोच्यत इति न्याय्यं। न चैकमिति। न च हेतुरहितेनादित्यदृष्टान्तेन साध्यसिद्धिर्भवति। देवदत्तदृष्टान्तेन विपर्ययस्यापि
साधनात्। स्थानमिति। अभिव्यञ्जकविनाशे ऽपि तेनैव तत्पिण्डान्तरे स्थितेति प्रत्ययो न स्यात्। ज्ञानप्रत्ययस्यैकाधारपर्यन्तत्वार्थः। यद्याश्र-
यापाये आश्रितस्याप्यपायः अवश्यमपाये अवश्यं भिन्नत्वे निर्ज्ञाते विनाशप्रसङ्ग इत्यर्थः। गौर्जात इति ज्ञाते न गोपिण्डेन गोत्वमभिव्यक्त-
व्यं तत्र सर्वाश्रयत्वान्नेति एकगोपिण्डप्रत्यक्षत्वे सर्वगोपिण्डप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः। आनन्त्यादिति। पदार्थान्तरप्रत्ययस्यावकाशाभावात्॥

द्रव्याभिधानं व्याडिः। द्रव्याभिधानं व्याडिराचार्यो न्याय्यं मन्यते द्रव्यमभिधीयत इति। तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः एवं च कृत्वा लिङ्गवच-
नानि सिद्धानि भवन्ति ब्राह्मणी ब्राह्मणः ब्राह्मणौ ब्राह्मणा इति। चोदनासु च तस्यारम्भात्। चोदनासु च तस्यारम्भान्मन्यामहे द्रव्यमभिधी-
यत इति। गौरनुबन्ध्यो ऽजो ऽग्नीषोमीय इति। आकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते। न चैकमनेकाधि-
करणस्थं युगपत्। न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते न ह्येको देवदत्तो युगपत्स्रुघ्ने भवति मथुरायां च। विनाशे
प्रादुर्भावे च सर्वं तथा स्यात्। किं विनश्येत् प्रादुर्भवेत् अन्यत्र तद्वदिति प्रादुर्भावे न प्रचरेत्। गौर्जात इति सर्वो गोभूतमनवका-
शं स्यात्। अशिष्टेन वैरूप्यं। अस्ति खल्वपि वैरूप्यं गोश्च गोश्च खण्डो मुण्ड इति। तथा च विग्रहः एवं च कृत्वा विग्रह उपपन्नो भवति गो-
श्चेति। व्यर्थेषु च मुक्तसंशयं। व्यर्थेषु च मुक्तसंशयं भवति। आकृतावपि पदार्थे एकशेषो वक्तव्यः। आशाः पादसमाप्य इति ॥

अथवा स्वर्वेव वक्तव्या। पिण्डोत्तमेष्टव्यं। अन्यथा न याति न च तत्त्वादस्ति पश्चाद्वचो ऽशवत् ज्ञहति पूर्वेणाधारमहिमा व्यसनं संततिरिति द्रौ-
पापत्तिः ततश्च व्यक्तेर्नैकत्रस्थायकभेदात् सर्वत्र गम्यादिज्ञातिर्दृश्येत सर्वत्रेति। सर्वेषु पदार्थेषु गोत्वप्रत्ययप्रसङ्गः। अस्ति च वैरूप्यमिति
तस्मात् द्रव्यमेवाभ्युक्तं न तु साधारणकमान्यं न ह्येकस्य भेदाभेदो न रूढो उपपद्यते इत्यर्थः एकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्तकप्रत्ययविज्ञानप्र-
त्ययश्चेति भेदविवक्षायां समुच्चयः सामान्यस्यैकत्वाभिधेयत्वे व्यत्यासादित्यर्थः। आकृतावपीति। यदर्थं आकृतिपक्षपरिग्रहः तत्रैव

दानीमाकृतिवादी दोषान् परिहर्त्तुमाह। लिङ्गेति। आकृतिमङ्गाः पूर्वमेव प्रत्ययवत्त्वमनामप्रवृत्तिभेः प्रतिपादितः। सर्वगतत्वे पिण्डाश्रितानां विवि-
त्रशक्तियोगात् कश्चित्पदार्थः कांचिदेवाकृतिमभिव्यनक्ति न तु सर्वस्मिन् गुणाश्चात्र द्वित्वस्त्रीत्वादयो विवक्षिताः। नैश्चाकृतेरेकार्थसमवाय-
लक्षणः संबन्धः इत्याकृतावपि पदार्थे लिङ्गसंख्यासिद्धिरित्यर्थः। अनित्या इति। कदाचित् स्त्रीत्वयुक्तेन पिण्डेनाकृतिर्व्यज्यते कदाचित्पुंस्त्वयु-
क्तेन कदाचिदेकाधारस्था प्रतिपाद्यते कदाचिदनेकाधारस्थेत्यर्थः। किं पुनरत इति। गुणास्तेन प्रसिद्धाः न च तदनित्यत्वं लिङ्गवचनसिद्धौ
हेतुरुपपद्यत इति प्रश्नः प्रकरणादर्थं निश्चय इत्याह। नेत्याहेति। वचनपरिहारस्त्विति। लिङ्गपरिहारो न किंचिदुच्यते वचनपरिहारे चायं

लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्यानित्यत्वात्। लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति कुतः गुणस्यानित्यत्वात्। अनित्याश्च गुणाश्च आपिनश्चापायिनश्च किं
य एते शुक्लादयः नेत्याह स्त्रीपुंनपुंसकानि गुणाः एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च। कस्याश्चिदाकृतिरेकत्वेन युक्ते कदाचिद्द्वित्वेन कदाचिद्बहु-
त्वेन कदाचित्स्त्रीत्वेन च कदाचित्पुंस्त्वेन कदाचिन्नपुंसकत्वेन भवेल्लिङ्गपरिहार उपपन्नः वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते यदि हि कदा-
चिदाकृतिरेकत्वेन युज्येत कदाचिद्द्वित्वेन कदाचिद्बहुत्वेन एकाकृतिरिति प्रतिज्ञा हीयेत॥ यत्रास्य पक्षस्योपादाने प्रयोज-
दा नमुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति स च इदानीं वक्तव्यो भवति एवं तर्हि लिङ्गवचनसिद्धिः गुणविवक्षानित्यत्वात् लिङ्गवचनानि सिद्धा-
नि भवन्ति कुतः गुणविवक्षाया अनित्यत्वात् अनित्या गुणविवक्षा। कदाचिदाकृतेरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदाचिद्द्वित्वेन कदा-
चिद्बहुत्वेन कदाचित्स्त्रीत्वेन कदाचित्पुंस्त्वेन कदाचिन्नपुंसकत्वेन भवेल्लिङ्गपरिहार उपपन्नः वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते। यदि कदाचि-
दाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदाचिद्द्वित्वेन कदाचिद्बहुत्वेन एकाकृतिरिति प्रतिज्ञा हीयेत। यत्रास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजन-
मुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति ॥ ॥

अभिधीयमाने एकाकृतिरिति प्रतिज्ञाहानिः द्वित्वबहुत्वसंबन्धस्यापि अभ्युपगमात् एकशेषो वक्तव्य इत्यर्थः। गुणविवक्षानित्यत्वादिति। स्वतः आकृतेरेकत्वं द्रव्यगतद्वित्वबहु-
मात् द्विवचनबहुवचनवदने कृशाङ्गलम्। पिण्डाश्रितास्य एकशेषो ऽपि वक्तव्य इत्यर्थः। यथा संपन्नो यवो ऽपि न शेषवदिति संपन्नाविनाशाद्व्यगताभ्यां जाति-
त्वविवक्षायां तु द्विबहुवचने भवतः आश्रयधर्मैराश्रितानामपदेशः यथा संपन्नो यवो ऽपि न शेषवदिति संपत्तिविनाशाद्व्यगताभ्यां जातिर्व्य-
पदिश्यते न च्याल्लिङ्गसंख्यापि भवतीत्यर्थश्च भवेदिति। अभ्युपगमे विशेषाभावात्। वचनपरिहारस्त्वभ्युपगमाद्विरूपादि द्वित्वबहुत्वयोगाभ्युपग-

भा॰प्र॰ ३८

लिंगपरिहारश्चापीति॥ विशेषणानां चाजातेरित्यत्रोक्तमाविष्टलिंगा जातिरिति तत एकमेवाभ्युपगतं लिंगमुपादानं सर्वदा जातिः पश्याश्रम्यपशुना त यः संपेटकः स्त्रीत्वमेवोपादत्ते ता च रूपा इति आम्नायांसु पुंस्त्वमेव आदत्त इति। पश्येत्यर्थः॥ तस्मादिति॥ सिद्धान्तवादी प्रकृतं पक्षमाश्रयति॥ लोके किमिति। भा॰

स्तनकेशादिसंबंधरूपत्वार्थः। ता श्रिता स्त्री परास्त्रीलिंगं तेरेषां संबंधो न स्यादिति। तस्मात्त्वसिद्धान्तमवर्णाश्री यते गुणानां सत्त्वरजस्तमः परिणामरूपा

लिंगपरिहारश्चापि नोपपद्यते आविष्टलिंगा जातिर्यल्लिंगमुपादाय प्रवर्तते तदुत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात् न जहातीति तस्मात् वैयाकरणैः शब्दस्य किं कं लिंगमास्थातुं अवश्यं कश्चित् स्वकृतान्तः आस्थेयः कोसौ स्वकृतान्तः संस्त्यानप्रसवौ लिंगं संस्त्यानप्रसवौ लिंगमास्थेयौ। किंचिदं संस्त्यानप्रसवाविति संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान्। ननु च लोकेपि स्त्यायतेरेव स्त्री सूतेश्च पुमान्। अधिकरणसाधना लोके स्त्री स्त्यायत्यस्यां गर्भ इति। कर्तृसाधनश्च पुमान् सूते पुमानिति। इह पुनरुभयं भावसाधनं संस्त्यानं प्रवृत्तिश्च कस्य पुनः स्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिर्वा पुमान् गुणानां केषां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां सर्वाश्च पुनर्मूर्त्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः यत्राल्पीयांसो गुणास्तत्रावरतः स्त्रयः शब्दः स्पर्शो रूपमिति रसगन्धौ न सर्वत्र॥ प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या न हीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्द्धते यावदनेन वर्द्धितव्यमपचयेन वा युज्यते॥ तच्चोभयं सर्वत्र। यद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था विवक्षातः संस्त्यानविवक्षायां स्त्री। प्रसवविवक्षायां पुमान्। उभयोरप्यविवक्षायां नपुंसकं तत्र लिंगवचनसिद्धिर्गुणाविशेषात् निपातनादिति लिंगपरिहारश्चापवत्तः वचनपरिहारस्तु नो पपद्यते वचनपरिहारश्चाप्युपपन्नः इदं तावदयं प्रष्टव्यः अत्र यस्य द्रव्यं पदार्थः क

ब॰ह॰ थं तस्य एकवचनद्विवचनबहुवचनानि भवन्तीति एवं स्वपृच्छति एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति तस्यापि वा

चनिका भिन्न स्या भाविकत्ति अहमप्येवं वक्ष्यामि। एकस्मिन्नेकवचनं। द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति ॥ ॥ ॥

स्त्रीं शब्दादीनां वृद्धिरूपमध्यस्थः शब्दे कस्मोचराः लिंगा तेन वचिरस्यते आत्मन स्वपरिणामविरूपत्वात् प्रवृत्तिर्धर्मिलेण्यप्रसृतमनुपापिता लिंगायो ॥ गम॰

गःयाचनिकानीति॥ संकीर्णप्रयोगोपालंभात्त्वसंकरार्थोपि द्रव्यपदार्थिकस्य वाचनिको वचननियमः तरुतिवा दिनोपि सस्ते क्या चेत्का ३८

अयसंबंधपि वृद्धाख्यामाह तेरेकवचनं यथापशुनापसेते ति अनेकाश्रयत्वं यंधक्तिवक्षायां द्विवचनं बहुवचने ॥

ब॰

ननु द्रव्यस्यानभिधेयत्वादाकृत्यर्थत्वं तत्कृतत्वादाकृतेर्वचनोपकारकत्वस्याहुरिति हीति। तत्रयथापत्वतिपचतः पचन्तीति क्रियाभाभान्ये विसंख्यासंख्या कृतो वचनभेदः एवमाकृतिप्राधान्येपि द्रव्यसंख्याकृतस्य दोषः। यदसाविति। जातिरद्रूतो भेदाः व्यवसायात्तद्व्याप्याज्जातिः प्रतीयमानात

न ह्याकृतिपदार्थिकस्य द्रव्यं न पदार्थः द्रव्यपदार्थिकस्य वाकृतिर्न पदार्थः उभयोरुभयं पदार्थः कस्यचित्तु किंचित्प्रधानभूतं किंचिद्गुणभूतं आकृतिपदार्थिकस्य आकृतिः प्रधानभूता द्रव्यं गुणभूतं द्रव्यपदार्थिकस्य द्रव्यं प्रधानभूतमाकृतिर्गुणभूता गुणवचनवद्गुणवचनवद्वा लिंगवचनानि भविष्यन्ति यथा गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिंगवचनानि भवन्ति शुक्लं शाटी शुक्लः कंबलः शुक्लौ कंबलौ शुक्लाः कंबला इति एवमिहापि भविष्यति अधिकरणगतिः साहचर्यात् आकृतावारंभणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरंभणादीनि भविष्यन्ति अपदेशो द्रव्यमाश्रितो भवति गुणस्तस्य पक्षिगं च तन्न चतद्गुणस्याभिभवति एवमिहापि पदस्तोद्रव्यमाश्रिता आकृतिस्तस्य यल्लिंगं वचनं तदाकृतेर्भविष्यति नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदादित्यवदिति विषयः न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते रत्यादित्यवद्विषयो भविष्यति। तद्यथा एक आदित्योनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते। विषमउपन्यासः नैको द्रष्टानेकाधिकरणस्थमादित्यं युगपदुपलभते एवं तर्हि इन्द्रवद्विषयः तद्यथा एक इन्द्रोनेकस्मिन्क्रतुशते आहूतो युगपत्सर्वत्र भवति एवमाकृतिर्युगपत्सर्वत्र भवेदिति ॥

द्रुतलिंगसंख्याऽऽश्रितं गणीत्यर्थं चोदनासु च तस्य समादितिपठितत्परिहारार्थमाह। अधिकरणगतिरिति। सहचारिणी पतामिति स्मृतेः केवलस्याग्रहणेनयनासंभवान्नातरीयकत्वात्तत्र चोदितमपि प्रमातीयते एतदेवाभिप्रायनयनेपतत्तत्र स्यात्तथाकृताकारे भणादीनि बाधमसानि सामर्थ्यात्तसाहचर्यात्द्रव्यमभिनिविशंते सर्व एवाकृतेः क्रियायोगं तर्भावितद्रव्यायोगेति द्रव्यद्वारकः सं

पद्यते ॥१॥

१८

भा॰ के

४० अनाश्रितत्वादिति॥ गुणानां द्रव्याधीनस्थितित्वादाश्रितत्वं नैवमाकृतेः। अन्यत्रापि प्रत्ययाभिधानयोराकृतेर्निमित्तयोर्भावान्नि
त्यत्वं तस्या इत्यर्थः। इतरः संबंधमात्रमाश्रितत्वं मत्वा पृच्छति किमुच्यत इति। अनैकान्त्यादिति॥ पूर्वोक्त एवार्थो विशिष्यानेन प्रतिपा न

अविनाशोनाश्रितत्वात् द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः कुतः अनाश्रितत्वात्। अनाश्रिता आकृतिर्द्रव्यं।
किमुच्यते अनाश्रितत्वादिति यदिदानीमेवोक्तं अधिकरणगतिः साहचर्यादिति॥ एवं तर्हि अविना
शोऽनैकान्त्यात् द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः कुतः अनैकान्त्यात्। अनेकत्र आत्मा आकृतेर्द्र
व्यस्य च। तद्यथा। वृक्षस्थो वतानो वृक्षे छिन्नेपि नविनश्यति ॥ ॥

यतो नित्याकृतिरेकास्त्वेत्र गा। तद्विपरीतं द्रव्यमिति भेदात् द्रव्यविनाशेपि तान्नविनाशः पूर्णलक्षं तु द्रव्याधीनास्थितित्वा प्र॰
त्वादध्ययनाशे वर्णनाश इति नतेव्यभिचारः। वृक्षस्थो वतान इति यथा वृक्षस्थोपि शिष्याद्विलतानतान छिन्ने तो न वृक्षविनाशान ४०
नु विनश्यति तथा आकृतिरपीत्यर्थः ॥

वैरूप्यविग्रहाविति॥ द्रव्याणां स्वगतभेदप्रतिबद्धो वैरूप्यविग्रहावित्यर्थः। तत्र द्रव्यात्मभेदो यद्यप्येकस्यामप्याकृतौ समुच्चयो व्यपदेशाविग्र
हीनाविद्यते। क्रियासामान्यादिति भिन्नासु क्रियासु अभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तं यत्तत्संपतदेव द्रव्ये स्थापितं त्रिप्रिंसंनद्वितीयमापाचक मा
इत्याश्रयात यातमविहिंसामान्यं समवायं प्राप्तद्रव्ये उपकरोति पृथ्वी रिका शितलौहित्यं संपृक्तं समवायात्परे लोहितप्रत्ययमाद
धाति। पुराकल्प इति॥ पुराकल्पे प्रसिद्धोर्थः संप्रतिनिमित्ताभावेपि तथैव व्यपदिश्यते। माषसंवध इति। तत्र षोडशमाषाः प्रति
ष्ठः तथैवकार्षापणो माषः षोडशत्वं नाम सामान्य उपादशमाषशब्द इति सिद्धमेकशब्दत्वं॥ संख्यासामान्यादिति। सर्वेष्वेव सामान्यमभिन्न
रा प्रत्ययहेतुत्वात्। मन्त्रषोडशसंख्या षोडशसु पदार्थेषु व्याप्यस्थितानसेकस्मिन् षोडश। एवं तर्हि षोडशसंख्यापूरणोसंनामपत्ता मान्य

वैरूप्यविग्रहो द्रव्यभेदात् वैरूप्यविग्रहावपि द्रव्यभेदाद्वै विष्यतः अयं वै सामान्यात्सिद्धे। विभिन्नार्थेषु च सामान्या
त्सिद्धं सर्वं अश्वो तेरुद्ध पच्यते पाठः मिमीतेः माषः। तत्र क्रियासामान्यात्सिद्धं॥ अपर स्वाह॥ पुराकल्प एतदा
सीत षोडशमाषाः कौषीणषोडशपलाश्च माषशंवधस्तत्र संख्यासामान्यात्सिद्धं। सन्नूपाणामेकशेषः॥

तं संख्यासामान्यमुच्यत इत्यदोषः। अथवा द्विष्ठा इति भिन्नेषु संज्ञिष्वेकाकृत्यभावात्कथमेकशब्दत्वमुच्यते भिन्नरिष्ठशब्द ग
तं रिष्ठशब्दत्वं नाम यथा शब्दे भावेष्वप्रत्ययाभिधानहेतुः तथा सोपमितिशब्दार्थ्यो यो भेदाध्यवसायादध्यस्तः इष्टशब्दे षु संज्ञि
षु विसंबंधो दृष्टिप्रत्ययाभिधाननिमित्तमिति सिद्धमेकशब्दवाच्यत्वं। तथा ताविवेताविति च पक्षे तदुक्तं प्रत्यक्षत्वादिकं सामा
गो न्यपतीयं अत्र सामान्ये सामान्ये इति व्याप्ते घटत्वप्रत्ययहेतुत्वं सामान्यस्य विद्यमानमपि सामान्यमाश्रयितव्यम्। अथवा निःसामान्यानि
सामान्यानीति तार्किकदर्शने न वैयाकरणोऽनियोगत आश्रयं॥ कार्यानुमानाहि ते भावपदार्था इति सामान्येष्वपि सामान्य
मस्ति अभावाश्च तारतम्यत्वत्रापि निरूपाख्येषु सामान्ये कल्पनीयं न देवं सर्वत्राकृतिसद्भावात्सिद्धमेकशब्दत्वं ॥ ॥

भा॰के तृद्धो॥इहकस्मादितिं॥भयाति रिह्शास्त्रे संभवतीति मत्वा प्रश्नः। अथवा हृद्ध इह शास्त्रे अपत्यविशेषेण परिभाषित इति स
४१ तावद्यो वाची गृह्यते तस्मात् चर्थश्च पुत्रशब्दोपि तर्थे वेति प्रश्नः। अतो वृद्धशब्दाना ज्ञाति शब्दत्वेप्यत्र शब्दांतर संनिधानात् वृद्धाव
शेष स्थाभिधायित्वं द्रष्टव्यं। अन्यथा सामान्यविशब्दानां द्वंद्वो न स्यात्। सामान्य शब्देन सर्वविशेषा णामाक्षेपात् विशेषेः सह समुच्चया
भावात्। वस्यमाणां मनमि कृत्वाह॥ तल्लक्षणश्चेदेव॥ इति योग्रहीतामिप्रायं आह। तल्लक्षणइति। परिहारस्तत्र तत्र वक्ष्यते। स्त्रीपुंव
च्च॥ इत्यमिति॥ यदि स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तदा स्त्र्यधिकार विहित टाबादि प्रत्ययग्रहणं। ततश्चाव संर्थः। एवं तर्हि स्त्रीप्रसंगो न भवती
वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः इह कस्मान्न भवति अनश्च वर्कश्च अश्वश्च किशोरश्च उष्ट्रश्च करभश्चेति॥ तल्लक्षणश्चेदेव विशेष
च इत्युक्ते तेन चात्र तल्लक्षणएव विशेषः तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः स्त्रीपुंवच्च॥ इदं सर्वं स्त्रीग्रहणेपुवि
वार्यं तं स्त्रीग्रहणे स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा स्यात्। अर्थग्रहणं वा। अस्त्रीशब्दग्रहणे किं चातः यदि प्रत्ययग्रहणं गार्ग्यश्च गार्ग्यायणी
गार्गी च गार्ग्यायणौ च गार्ग्याः केनस्य शब्दो न श्रूयते अस्त्रियामिति लुग् उच्यते॥ इह गार्गी च गार्ग्यायणौ च गार्ग्य एव तस्मात् सौ पुंसः
सत्वे न प्राप्नोति। अथार्थग्रहणं न दोषो भवति यथा न दोषस्तथास्तु। इह कस्मान्न भवति अजा च बर्करश्च वडवा च किशोरश्च उष्ट्री च
करभश्चेति॥ तल्लक्षण एव विशेषः इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षणा एव विशेषः। तल्लक्षण एव विशेषः यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः पु
मान् स्त्रिया॥ इह कस्मान्न भवति कुक्कुटश्च मयूरी च। अश्वश्च रोहिणी चेति। तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः इत्युच्यते न चात्र तल्लक्ष
णएव विशेषः। तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥ ॥ ॥
त्वभावातिदेशः क्रियते॥ स्वरितत्वाभावे तु शब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा॥ तत्र शब्दग्रहणपक्षे स्त्रीशब्दस्य पुंशब्देन रूपं भवतीति स्त्रीत्व निवृत्तमेव। एम॰
अर्थग्रहणपक्षे तु पुमर्थातिदेशे तदर्थं प्रतिवर्द्धमानका र्याणां सिद्धिः तत्रार्थस्य तत्त्वाभावात् इष्टत्वाच्चार्थं एवाश्रीयते॥ अस्त्रियामिति॥ य ४१
म॰ ह्ययं प्रसज्यप्रतिषेधस्तदा दोषः। पर्युदासे तु शिष्यमाणः शब्दो निवृत्तमात्रार्थाभिधायी स्त्रीत्वमात्रे स्त्रीमिति शब्दोर्थ इति लुक् सिध्यति यते॥ स्त्रीत्वस्या
निर्देशो मार्ग्यं एव वहुत्वे शस्त उपात्रइति सत्वं न सिध्यति ॥ ॥ ॥

भ्रात॥यत्समानायामिति॥ एकाश्रयत्वं नामसमानाकृतिरस्ति॥ ओं वृद्धमिति यत्रैकाप्रत्ययप्रकृति स्तत्रैवेत्युच्यते तत्रैकशेषस्त्वर्थः त्यदादीनि स
र्वैर्नित्यमित्येतद्दर्शयिता सर्वत्र सरूपाणामित्यस्यानुवृत्त्यानुपपत्तेः पश्चोक्तार्थत्वाभावः। अत्रेवार्थो एतत् सूत्रे लिंगोपदेशितस्यार्थे यितरत्र साण
विशेषेपुमान् स्त्रियैत्येकशेषो भवति यथा गौश्चायं गौश्चेयमित्येतौ गावौ चरत इति चरताचेति। वृद्धाहं सी॥ पूर्वसूत्रइति॥ पूर्वाचार्यकृते व्याक
रणेऽपत्यमंतर्हितं वृद्धमिति गोत्रप्रभृतेरपत्यस्य वृद्धसंज्ञा कृता। वृद्धो यूनेत्यत्र च कृत्रिमस्य संज्ञीवृतितः श्चैषु वेत्यस्य ग्रहणं तन्मात्रं चर्थात्रह
भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यां॥ किमर्थमिदमुच्यते न पुमान् स्त्रियेत्येव सिद्धं॥ न सिध्यति॥ तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते। न चात्र तल्लक्ष
णि णएव विशेषः तल्लक्षण एव विशेषः यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः एवं तर्हि सिद्धे सति यदिमं योगं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः पत्रौ धुं प्रकृतेष्वा
तल्लक्षण एव विशेषः तत्रैकशेषो भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं॥ हंसश्च वरटा च चक्रश्च चक्री च कच्छपश्च कच्छपी च ऋश्यश्च रोहिच्चेति अत्रैकशे
र षो न भवतीति॥ वृद्धोयोंगायोर्न्यानपरिहारः यावद्ब्रूयात् गोत्रं यूनेति तावद् वृद्धो यूनेति पूर्वसूत्रे गोत्रस्य वृद्धमिति संज्ञा क्रियते।अ च
असरूपाणांपुवत्स्त्रीत्वं स्त्रीपुंसौ विशेष्य स्यादिवक्षितत्वात् सामान्यस्यां विवक्षितत्वात्सिद्धं॥ असरूपाणां पुवस्त्रियः
स्त्रीपुंसानां विशेषश्चाविवक्षितः सामान्यं च विवक्षितं विशेषस्याविवक्षितत्वात् सामान्यस्य चाविवक्षितत्वात् सरूपाणामेकशेष एकावभि
क्तिक्त्येव सिद्धं ॥ ॥ ॥
स्याच्यपत्यस्य स्वग्रहणमित्यर्थः असरूपाणामिति। गार्गीवत्स्यत्वं सामान्यं हृद्धत्वेनो विवक्षितमिति सिद्धमेकशकत्वं। आश्रयणेप्येकशेषेगार्ग्योवि
तिविशेषोनावधार्यते किंत्व हृद्धवानेति प्रकांतोऽतः तदाहविति। प्रकरणापेक्षैतु विशेषा सामान्यस्योपक्रमे पितरवेविशेषो सामान्य इति
नार्थएकशेषारंभेपरं वृद्धो विवाक्ष्यापत्यविवक्षाभिधानात्रको वेष्यति स्त्रीपुंसयोः पिममी दीर्घ वक्ष्यातिमात्रविवक्षीपात्रारम्भं विद्यादिप्रयोगात्
।सिद्धं॥

२२

ति५

पा॰कै ४२ पुमान्स्त्रिया। ब्राह्मणवत्सा चेति॥ अस्य त्वप्रकृतत्वं हेतुत्वेन लक्षणो विशेषः। नचात्र कश्चिद्दोषः स्त्रीपुंसयो रूपान्तरविभक्तिपरस्येति। एकविभक्तावित्यनुवर्तते तेन एकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतः यत्र स्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः इह तु तस्यान्तर्वर्तित्वाद्विभक्तिरित्येकशेषाभावः। कारिका चेति॥ इत्यस्य वि शेषस्य वाचकं तत्रैकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतो नेत्यमिति दोषः एतत्समाधानार्थं विचार्यते। कथमिति॥ अर्थस्त्रियाः शब्दरूपकं विभक्तिपरत्वे कारिका चेति। शब्दस्त्रियाष्टाप् कृतमित्यसिद्धमिति सिध्यति॥ ताद्धि टाप्प्रत्ययेन टाप्कृतः तथाप्यधिकमिति समर्थितमिति न च तदर्थ स्त्रीकृतमिति दोषः। गोमती चेति॥ शब्दस्त्रियाः कार्येति विशेषः कृतः अर्थस्य स्त्रीत्वं सिध्यति अनर्थकं कारस्य विशेषस्य कृतत्वात्॥ पदीत्वं नात्र यणादेशस्थले ह्रस्वत्वाच्छब्द स्त्रीति भिन्नत्वेनोपा

पुमान्स्त्रिया॥ इह कस्मान्न भवति ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणी वत्सश्चेति ब्राह्मणवत्सा ब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य विभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वान्नैकशेषः। ब्राह्मणवत्सा ब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गं स्वविभक्तिपरस्य विशेषवाचकशेषो न भविष्यति यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति नात्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं परित्यक्तं यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति इह न प्राप्नोति कारकश्च कारिका च कारकौ। नह्यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं। कथं पुनरिदं विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति आहोस्विदर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति किं चातः यदि विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति सिद्धं कारकश्च कारिका च कारकौ इदं तु न सिध्यति गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ अथ विज्ञायते अर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति सिद्धं गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ इदं तु न सिध्यति का

कौ॰२ रकश्च कारिका च कारकौ उभयथाऽपि पटुश्च पट्वी च पटू इत्येतन्न सिध्यति॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति नाप्यर्थो या

ति२ स्त्रीति कथं तर्हि शास्त्रे एव विशेषः कथं न हि शब्दार्थौ या स्त्री सद्भावेन वर्तते तल्लक्षणो विशेषः आश्रीयते एवं चकृत्वा सहापि प्राप्नोति ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेति तत्रैतदपि हि व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति किं तर्हि त्यज्यते तदित्यने न प्रकृतौ स्त्रीपुंसौ प्रतिनिर्दिश्येते कोऽत्र प्रकृतौ प्र

धानभूतशब्दस्त्री कृतेन पात्र अर्थ स्त्रीति ॥ ॥ ॥

राजन्य पताश्रयणोनयणादेशविधानात्॥ नवतत्स्थाने भवतस्त च विभिन्नत्वं नाप्यर्थ स्त्री यणादेशस्योक्तिर्भिन्नमिति दोषः शब्दार्थो वितिनात्र योऽपि च नो भयोर्थ इहशास्त्र नियमस्तु नेन प्ररूप्यते तेन न कश्चिद्धह स्त्रीकृतविशेषपरिग्रहः क्वचिदर्थ स्त्रीकृतविशेषाश्रयणं। पट्वीत्यत्र च भवतीका यो य

राम॰ ४२ णादेशस्य निर्विज्ञमाश्रित्य निषये तद्भावमाविल्वादर्थोपि वार्यं पर्याय भवत्ये वनि भिन्नमीत्यणादेशयोः एवं तर्हीति विस्पष्टं न व्यपदिशतीत्यर्थः

वा॰ सत्त्रोपात्तएवमर्थः येनात्र न भवेत्यकः शेषस्याहात दिस्मने नेति॥ स्त्रीपुंसयोः प्रकृतिवत्तायामेकशेषः स च प्रधानयोरेव भवतीति पत्र प्रधान

नपुंसकमेकस्कश्च युक्तं चेत्येकविभक्तौ विभक्त्यन्तानां चेति रूपादेकशेषो न प्राप्नोति शुक्लश्च शुक्लं चेत्यत्रापि विभक्त्यन्तानामसारूप्यात्। एकविभक्तौ तु सरूपाणामेकशेषेपुं नपुंसकयोः पर्यायेण प्राप्नोतीति वचनमिदमेकवद्भावार्थं च॥ प्रधानेकार्यसंप्रत्ययादिति। शब्देनार्थस्याभिधीनमिह कार्य तच्च नपुंसका नपुंसकसंनिधौ नपुंसकस्यैव भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः। किमिति पथ्यालोकेवद्गुणच्छ सुरञ्जातावतः। प्रधानेतरात्याश्रयते तत्र प्राधान्यं तरधीन प्रवृत्तिनिवृत्तिरास्येवं इह तु नपुंसकस्यापि कृते प्राधान्यमिति नपक्षः। एवं हि लोके दृश्यत इति। व्यापिस्यात्रापुंसकस्य प्राधान्यमा हाक्षिति नपुंसकमी च सर्वत्राविघ्नतः क्षिप्तेन रूपसेनैव स्त्रीपुंसयोरपि विवक्षायां सिद्धो नपुंसकशब्दप्रयोगः अनित्यानित्येति। सामान्यरूपेणाज्ञाते स्त्री त्वादिनात्विशेषेणानेत्वात्तन्मध्यर्थः गुणसंदेहस्तिगुणाः स्त्री त्वादयः इत्यं चैवेति॥ यद्यपि नपुंसकस्य तन्नत यापि तत्र तन नाम मथत त्रपुंसकमिति

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुं कथं शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लं च तानि शुक्लानि शुक्लं वा शुक्लानि शुक्लानि च वृक्षान्तरे शुक्लं तानीमानि शुक्लानि॥ प्रधानेकार्यसंप्रत्ययाच्छेषः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषो न भविष्यति॥ किं च प्रधानं नपुंसकं कथं पुनर्ज्ञायते नपुंसकं प्रधानमिति एवं हि लोके दृश्यते अनिर्ज्ञातेर्थे गुणसंदेहे च नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते किं जातमिति स्यात् इदं चैव हि ज्ञायते स्त्री वा पुमान्वा। तथाविदूरे अन्यक्तमारूपं दृष्ट्वा वक्तारो भवन्ति महदेतत्पश्यति ब्राह्मणरूपमिव॥ प्रधानेकार्यसंप्रत्य यान्नपुंसकस्य शेषो भवति। इदं तर्हि प्रयोजनं एकवच्चास्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यामीति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं आकृतिवाचित्वादेकव चनं आकृतिवाचित्वादेकवचनं भविष्यति यदा द्रव्याभिधानं तदा द्विवचनबहुवचने भविष्यतः॥ ॥ ॥ ॥

नेह नपुंसकलसर्गा किं तर्हि शब्दैकत्वात्त्वमेव लिङ्गानां तथा सतिवनपुंसको मज्जीति प्रयोगाज्ञपद्यते॥ महदिति रूपमिवेति रूपशब्दः संस्थान वचनः यत्र इदरात दृश्यमाने वस्तुनि निमित्तयोर्नास्ति केवलं संभावनारूपं दे हस्तत्रैकस्यादिशब्दस्य प्रयोगो भवति। एकाण्डं यं स्यादिति एवमिति अपि महिष्यां वै ततस्त्यान्निमित्ये षष्ठिमहिषो रूपमिवेति प्रयुक्तरूपशब्दोत्र नपुंसकलिङ्गादृष्टान्तलेनो पात्रः यत्र तावि शेषस्यानेकत्वं शुक्लाः शाटाः शु क्लाः कवला इति तत्रतास्ति नपुंसकप्रयोगः अन्यत्रं अस्यापि एतस्याविशेषेवैकात्रानुवर्तनान्महत्त्वस्योपाधेराधिका देकशेषाभावः॥ ॥

२२

भा॰ वे पिता॥ किमर्थमिति। स्त्रीविषये भ्रात्रादिशब्दानां स्वस्रादिषु चरितार्थत्वात् सिद्ध एकशेषः इति मत्वा प्रश्नः। कारणादिति भिन्नं च प्रवृत्तिनिमित्तं भ्रातृशब्दस्य स्वसृ
४२ शब्दस्य चेति भ्रातृशब्देन स्वसुरभिधानं न प्राप्नोतीति॥ एकशेषविषयमिति॥ आरब्धे एकशेषे वर्णं भ्रातृशब्देन स्वसा मिथः पाक्षान्य थैकशेषारंभो न

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यां। पिता मात्रा॥ श्वशुरः श्वश्र्वा॥ किमर्थमिदमुच्यते। न पुमांस्त्रियेत्येव सिद्धं। भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कार
णात् द्वन्द्वे एकशेषः भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणात् द्वन्द्वे शब्दनिवेशो भवति। भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणात् द्वन्द्वे शब्दनिवेश इति चे
त्तुल्याकारशोत्यत्ति सिद्धमिति। तावृद्धिप्रत्ययेति भ्राता स्वसर्थ्यपैति इव ति। तथा परिपुत्रानीति प्रीणातीति वा पुत्रः दुहितर्यपैति इव ति। तथा
ह्रियति पालयतीति वा पिता मातर्यपैति इव ति स्वसर्थ्यः। तथा पद्यात्। श्वश्रूः श्वशुरः श्वश्र्वामपैति इव ति। दर्शनं चेहेतुः न हि स्वसरि भ्रातृ
शब्दो दृश्यते। दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यं। दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति स्वसर्थ्यपि भ्रातृशब्दो दृश्यतां। तुल्यं हि कारणं न वै एवं लोके
संप्रत्ययः। न हि लोके भ्राता आनीयतामित्युक्ते स्वसा आनीयते। तद्विषयं च तादृशं चैतद्दृष्टमवति स्वसरि भ्रातृत्वं किं
विषयं॥ एकशेषविषयं॥ युक्तं पुनर्यन्नियतविषया नाम शब्दाः स्युः। बाढं युक्तं अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात्। अन्यत्रापि नियतविषयाः
शब्दा दृश्यन्ते। तद्यथा समाने रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवति अश्वः शोण इति समाने च काले वर्णे गौः कृष्ण इति भवति अश्वो हेमर
इति समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवत्यश्वः कर्क इति॥ ॥

र्थकः स्यात्। एवमेतास्वेकशेषे नित्यत्वाच्छब्दार्थसंबंधस्य महाविषयत्वात्पामेव भ्रातृशब्दः स्वसुरभिधायको भविष्यति॥ न त्वविधमानसंबंध स्य॰
स्य शब्दस्य शक्तिः शास्त्रेण नियम्यते अनभिधाना च भ्रातृपुत्रशब्दयोः स्वसृदुहितृभ्यां द्वंद्वो भावः मातापितरौ श्वश्रूश्वशुराविति द्वंद्व इष्यतस्व ४२

स्वरादौ। त्यदादीरिति रति॥ यच्छास्त्राश्रयणेति तत्सिः आढ्या दित्वाद्य॥ स चेति। स्त्रीत्वे प्राप्ते पुंस्त्वं विधीयते पुंस्त्वकयोस्त्वेकशेषे शब्दपरविप्रतिषेधा
त्रपुंसकत्वं भवति॥ अर्हद्दृतस्रुहृष विशेषणानामिति। प्रायसि द्विवदं परस्वत्वि ंद्वं द्वतस्रुहृष योरिस्माहार्थस्य लिंगातिदेशात् ह्रिशे षणास्या
पि सर्वशेषप्रसंगात्प्रस्तल्लिंगस्पष्टिहृत्वात् मामान्यमर्थ इति। व त्रुमानेन स्वरादिभिः परामर्शयतइत्रिनदेवे वामर्कः। परस्येति। सति सूत्रे शब्दवि
प्रतिषेधः शक्यते आश्रयितुं॥ पूर्वशेषदर्शनाद्वेति। सति त्वारंभे पूर्वशेषो न स्यादिति दोषप्रसंगाः ढूंढू इति। तद्देवदत्ताविरमादि प्रयोगो माभूदिति
र्थः। आभी राज्ञति। आह्न शाङ्गरकन्या प्रामी भरिहीनामज्ञायते प्राहिको ये प्रज्ञायते विट्प्रू द्राज्ञनयो नंपादि ति स्मृतिः। स्त्रिय एवेति॥ ततस्त्वात्र गो
त्य शद्धतिस्त्रेर्नित्यः। त्यदादितः शेषेषु नपुंसकते। लिंगवचनानि। त्यदादितः शेषेषु त्र पुंसकतो लिंगवचनानि भवंति। साचदेवदत्तश्च तौ साच
कुंडे चतानि। अर्हद्दृतस्रुहृष विशेषणानां अर्हद्दृतस्रुहृष विशेष णानापि तिय त्रुक्तं हृहमान्त्रसंकुकुटः स्त्रनमपूर्योक्ता कुटम पूर्पौतो॥ अ =
हूपिप्पल्यास्तदूहपिप्पलीच सात्र हूहपिप्पल्यौते। अपमपियोगः शक्यो वक्तुं कथं त्यदादीनां सामान्यार्थत्वात्। त्यदादीनां सामान्यमर्थः =
आतश्च सामान्यं देवदत्तेपि हि सर स्तेतद्भवति यज्ञदत्तेपि। त्यदादीनां सामान्यार्थत्वात्तयोभिव्यक्तिः स्यादेतद्धि प्रयोजनं परस्यशेषं वस्त्रामी
ति। परत्वचीभयप्राप्तित्वात्तत्र परवादिपरं। पूर्वशेषः दर्शनाच्च। पूर्वस्य खल्वपि शेषो दृश्यते सच यश्चताबानेयभावाय इदं तर्हि प्रयोज
न॥ द्वहीमाभूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वंद्वाभावात्। सिद्धं सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वंद्वो न भवतीति वक्तव्यं
यदि सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वंद्वो न भवतीत्युच्यते श्रद्राभीरं। गोबलीवर्दं। तृणोलपमिति न सिध्यन्ति॥ नैष दोषः इह तावच्छूद्राभीरमि
ति आभीरा जात्यन्तराणि गोबलीवर्दमिति गावः स्त्रियः पुंस्कास्तु वृहाप च विक्रयाय च स्त्रियः। शिष्यते तृणोलपमिति अपाकलप
मिति नामधेयं तत्रार्थं वक्तव्ये न वक्तव्यं सामान्येनाक्तत्वाद्विशेषस्य प्रयोगो न भविष्यति॥ सामान्येनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य विशेषस्य प्रयोगे
णानभवितव्यं किं कारणं उक्तार्थानामप्रयोग इति न तर्हीदानीमिदं भवति तद्राह्मणानानय गार्ग्यमिति। भवति यदा नियोगतस्तस्यैवान
यनं भवति येनेव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्यं भवति। तं ब्राह्मणानानय गार्ग्यमिति तेनैव हेतुना द्वंद्वोपि प्राप्नोति। तस्मात्सामान्यविशेषवाचि
नोर्द्वंद्वो न भवतीति वक्तव्यं॥ ॥
शब्दः स्त्रीगतीयासेव वाचकः। सामान्येनेति सामान्यस्य सर्वविशेषाणां मा प्रज्ञात्रापि स्तान्यविशेषपोरिस्त्र योर्गार्ग्यशब्दस्येति भावः। भवतीति।
मुचपदस्यार्थः। तद्राह्मणामिति। ति॥ तपि सुनेनगतब्राह्मणाशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्तो नेत्राह्मणामित्यनेन गतत्वाच्च गार्ग्यशब्दस्येति धोतद्वर्तितेषु विशेषा
सामान्योपक्रमे विशेषानभिधानमित्यर्थः। येनेवेति। पद्याचेत्स्यादविशेषपोर्विशेषणाविशेषप्रभावोदृश्यते तथा विशेषवेत्तिधो तदूर्ति तेषु विशेषा
तेषु सामान्यशब्दस्य द्वंद्वश्चात्र स्मरणादयातात्र सहाप्यात्र स्ति तस्मात्रथा विधेविषये पंचाचनिको द्वंद्वनिकोद्वंद्व प्रतिषेधः तस्मिं श्च सत्यस्ते

भा०प्र०
४४
ग्राम्या। स्त्रीपुंसात्मकस्य संघस्य स्त्री शब्दे नाभिधानं यथा स्यादिति स्त्र्यादयः उपयात्मकमस्त्रीत्वमाह। अत्र पमिति। स्त्रियं एवेति। पद्यपि त
त्वरूपमस्यापि संभवः तथापि यः स्त्रियामेव तत्र पशुसंघस्य स्त्रीत्वेन भवति। अत्र यथा स्त्रीत्व पुंत्वमिश्रणात् संघस्य पुमान् इति

ग्राम्यपशुसंघ तरुणेषु स्त्री। अयमपि योगः शक्योऽवक्तुं कथं गावश्चमाश्रयं तिष्ठन्ति गावः श्रान्ताः। गावश्च कलितथुंस्का वाहाय
स विक्रय त्यतु स्त्रिय एव वा वशिष्यते इदं तर्हि प्रयोजनं गावोक्षेति स्वामी तिष्ठतु माधव त्वं कुवश्च मे मक्षमारग्येतिकः पुनरहति
अग्रामवाराणां मसुत्कालयितुं ये गृहीतुम शक्याः कुत एव वाहाय चविक्रयाय च इदं तर्हि प्रयोजनं पशुः श्वेतिय स्वामी तिष्ठ
तु माधव त्वं आह्वरेणा इमेह बला इमे कः पुनरर्हत्य पश्चुतांश्च स उत्कालयितुं वे अश्वा बावाहाय वा विक्रयाय च इदं तर्हि प्रयो
जनं संघेक्षितिय स्वामीति इहमाभूत् एतौ गावौ चरतः कुः पुनरर्हतीति तौ तेये अन्यथा प्रयोक्तुं इदं तर्हि प्रयोजनं अस्त हरण
क्षितिय स्वामीति इहमाभूत् तुरगा काश्मेव कारमहति॥ कः पुनरर्हति तुरगाणां पुंसउत्कालयितुं ये अशका वाहाय च
विक्रयाय च — — त्राकेछि ति तिविकल्प्य इहमाभूत् अश्वाश्मरंति गर्दभाश्मरंति॥ इति श्री महाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकं ॥

नियुंसको वा अन्ये कृत्याके छि ति॥ उच्छ्रयाणां त्वां रूपकत्वात्स्त्री शेषाभावः तत्रानेन प्रकरणेन प्रयोगस्यानियतत्वाज्ज्ञातिः क्वचिद्ग्राम्य एप
फलं गोमस्त्री तेन यथादृश्यते। क्वचित् स्त्रियं तेते फुंस्तं वा तेः इत्युपाध्यायजय्यटपुत्र कय्यटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्याय ४४
स्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकं ॥।

भवाद्यो धातवः कुतो यमिति। लक्षणाभावं मत्वा कस्मान्निमित्तादकारदति ख्याति। परिता बारिति। प्रयतो देशे नैकाभिवर्तितत्वात् अथत्र संहितयेति। अयु
पगमवादोपे। नत्वेकस्मिन्पदे अस्ति संहिता स्त्रिं संहिते कथं दंतिस्येति वचनात् तस्मात् यथानिर्दिश्यो न संभवतीत्ये वं प्रयोगे तन भूवादी नाभिसंज्ञा चापि तेभू ति
वादिराम्रद्यथी विवक्षित स्तत्र वाचक संबंधी भूवादीनां भू वादिशब्द व्याख्यानो वकारद् इतिव्यपदिश्यते। मंगलार्थ इति। ननु निमित्ते एषैप्रयोजन कथन
न मप्रस्तुतं नैष दोषः। प्रयोजन कथनेन निमित्तस्यापि कथनात् अत एव निपातनात् गम शीघ्र वकार कृतः न चायमसाधुः वैयाकरणानि काव्ये प्रसिद्धत्वा
लो ततस्य च मंगलं प्रयोजनं इत्यनेन प्रतिपादितं भवति। अपूर्व सद् भ्वादेलो भो के मंगलं सूचयतितभिप्राय गणेवकारो मंगलार्थः संपद्यते अथ वा सतिवका
रे वृद्धि रत्नेभूरादेरचार्य मातो महाव्याप्तिमस्थाने मंगलं भवतीति पास्पर्येएव कारे मंगलार्थः संपद्यते। नार्थ इति भ्वादी न्पठित्वा ते धातव इति व कल्पे
भवाद्यो धातवः कुतो यमेव कारः। यदि तावत् संहितापाने दंड्राः क्रियते भ्वाद्य इति कर्तव्यं अथ संहितया भू आदय इति भवितव्यं। अतउत्तरं एवभि
भू वादीनो वकारो यं मंगलार्थः प्रयुज्यते मांगलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मंगलार्थं वकारमागमं प्रयुंक्ते मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलांता
नि हि शास्त्राणि प्रथंते वीरपुरुषाणि भवंत्यायुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च मंगलयुक्ता यथा स्युरिति। अथादिग्रहणं किमर्थं यदि तावत् छंदेना
र्थ आदिग्रहणं [illegible] न अन्यत्रापि सर्पयुरं नादिग्रहणं न करोति क्वास्य अस्मदुत्ययं कृषन्निवेशव दक्षः स्त्वेति। अथ न प्र युंक्ते॥ नत रोऽर्थ
आदिग्रहणेनानपठिताः शकास्त्र आदिग्रहणेन विशेषपितुं एवं तर्हि सिद्धे सति यदादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो। सिच पाठे पाठ य
श्च सत्राद्दिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। पाठेन धातुसंज्ञेत्येतदुपपन्नं भवति। पाठेन धातुसंज्ञायां समान शब्द प्रतिषेधः। पाठेन धातुसंज्ञायां स
मानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः याइति धातुः याइत्यावंतः। वाइति धातुः। वाइति निपातः। नुइति धातुः। नु इति प्रत्ययश्च निपातश्च। दिवइति
धातुः दिवइति प्रातिपदिकं॥ ॥
ति यथा तेन धूंज्ञा इति। नन एभिर्नोपाठे गतार्थत्वान्न कर्तव्यं। अस्मति न संबंधादित्यर्थः। अत एव प्रतिषेध प्रसंकर्षः संबंधाभा
वे तंतमे वा करणमित्यस्यार्थस्य प्रतिपत्त्ये पुरुष एव्यः। एवं तहीति। सत्रेषु येषु तेम द्राक्ष्यः तान्माप्यते धातुरिति वचनेन सिद्धे सतीत्यर्थः। आदिच पाठ इति अनेना
संबद्धत्वं परिहृतं वाह्यश्चेत्यादिनागतार्थत्वं निराकृतं पाठेनेति येधातु पाठे पठिता स्तेषामेव धातु संज्ञा तेषां च पाठेनोपलक्षणार्थः। अपि तु द्रव्यस्य प्रतिपाद
नार्थः तत्र यदि क्रियावाची धातुरिति लक्षणं क्रियते तदा अणव्ययस्यादीनामपि धातुसंज्ञा स्यात्। अर्थ सत्र पठितानाम नैते धातव इत्यपि तत्र तत्राप वि तरं
तानां नस्यात् तस्मात् भ्वादय इति कर्तृव्यं सत्र वा किं किभाष्यगणे षु ये पठ्यंते ते पि सूत्रकारे दिप्रामाण्याद्धातुत्वेनाश्रयणीयाः। समानशब्दानामितिसमानश्रुती
नामित्यविपरीतानां नामक्रियावाचिनामित्यर्थः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥॥ ॥॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥॥ ॥श्रीः
श्री

भा॰कै॰ तव्यदादीनामितीयथैवद्विंपत्र्येतिवात्स्यक्रियापेक्षोकर्मणोद्वितीयाभवतिएवंतव्यदादयोपिस्फारीत्यर्थः।साधनद्वति।अंतरंगधातुक्रियापेक्षेसाधनेतव्यदादयः
१ सावकाशाः वाक्यक्रियापेक्षेनोत्पद्यंतइत्यर्थः। योपिशाकटायनिस्वार्थिकस्तामुत्सोप्यनभिधानात्नभविष्यति।पाः परेषांतिप छंदेन धातुरितिविभक्तिर्दृष्टेति स श्व॰१स्व
तस्यामविद्यापिच कृतोधातुसंज्ञायामातोधातोरितिलोपप्रसंगः।अस्तुइतिपुनिनेनुग्णधातुष्वपठितःनचास्तिनसारूप्येणैवदोषः प्रयोगेनुशब्दएव
न धातुस्तेनचास्यसारूप्यमपिदृश्यमपिचायंसालुवधस्तथापिधातुष्वनुबंधकपरिभाषाकेश्चिन्नाश्रीयतेअथवोपलक्षणार्थमिदंतेनव्याण्वेणडयुदा
हरणोत्रस्यधूरिति।अत्रकृदंतत्वात्प्रातिपदिकत्वेनैवअत्रेष्यतइति।शिष्टप्रयोगाभावात्नस्मादिवक्रोद्दितिज्ञापकमेव॥इतरोज्ञाप्यकत्वंनिघ्यति॥
किंचस्यात्यद्येतेषामपिधातुसंज्ञास्यात्।धातोरितितव्यदादीनांउत्पत्तिः प्रसज्येतनैषदोषः।साधनेनव्यदादयोविधीयंतेसाधनंचक्रियायाःक्रिया
भावात्साधनाभावःसाधनाभावात्तत्त्वमपिधातुसंज्ञायांतव्यदादयोनभविष्यंति।इदंतर्हियाः पठ्यआतोधातोरितिलोपः प्रसज्येतनैषदो
षः अनापइत्येवंसः।अस्यतर्हिचाशब्दस्यनिपातस्याधातुरितिप्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधःप्रसज्येतअप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्ति
र्नस्यात्।नैषदोषः।निपातस्यानर्थकस्यप्रातिपदिकत्वंवोदितंतत्रानर्थकग्रहणंनकरिष्यते।निपातः प्रातिकमित्येवाइदंतर्हिनैषइति पदि
अधिश्रुधातुम्रुवांय्वोरित्युवङादेशः प्रसज्येत।नैषदोषः।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनप्रत्ययस्योवङादेशोभवतीतियदयंतेअश्रुग्रहणं
करोति।अस्यतर्हिदिवशब्दस्याधातुरितिप्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येतअप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्नस्यात्।नैषदोषः।आ
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिउत्पद्यंतेदिवशब्दात्स्वादयइतियदयंदिवःसावीत्वंशास्ति।नैतदस्तिज्ञापकं।अस्तिह्यन्यदेतस्यवचनेप्रयोजनं किंरि
वशब्दोयः प्रातिपदिकंतदर्थमेतत्स्यात्।अक्षद्यूरितिनेवअत्रेष्यते।अनिष्टंचप्राप्नोति॥इष्टंचनसिध्यति।एवंतर्ह्यननुबंधकग्रहणेनसानु
न बंधकस्येत्येवमेतस्यनभविष्यतिएवमप्यनुबंधकोदिवशब्दोनास्तीतिकृत्वासानुबंधकस्यग्रहणंविज्ञास्यते।परिभाषाणाअद्भुतांच।परिभाषा
ग्रहणंचकर्तव्यमित्यानवधिर्धातुसंज्ञोभवतीतिवक्तव्यं।कुतोह्येतत्भूशब्दोधातुसंज्ञोभविष्यति।नपुनर्वधशब्दइति।यदिपुनः क्रियावचनो
अनिष्टंचेति।स्वंतर्हीति।धातुः सानुबंधकइतिभावः।एवमपीति।अधातुरितिप्रातिपदिकसंज्ञानिषेधातनिरनुबंधका धातुरित्येतल्लक्षणंक्रियेत।
त्वोरसंभवः।अयसंभवेचास्याः परिभाषायाउपस्थानेनान्यथा॥इत्यानवधिरिति।अवधिनोपलक्षितेनविशिष्टावधिपरिच्छिन्नस्यधातुसंज्ञाविधे राम॰
थेत्यर्थः।भिक्षशब्दइति।ततश्चभ्वेषशब्दान्लङादिप्रसंगः।नचार्थपाठः परिच्छेदकः।तस्यापाणिनीयत्वादभियुक्तैरलक्षणतयोपात्तत्वात्अनेका १
र्थत्वदर्शीनादर्थस्यनियामकत्वाभावात्।क्रियावचनइतिएवंसतिसमानशब्दानांप्रतिषेधोनवक्तव्यः।नापिपरिमाणंनेह्येवपन्नावसमुदायः क्रियावा॥
वा
अवधिमान्॰

ध्या
कापुनरितिद्रव्यातिरेकेणानस्याः सत्तामसंभावयतःप्रश्नः ईहेति।ईहाचेष्टाशब्दयोरन्यत्रआपारविशेषवचनत्वेपीहव्यापारमात्रवचनत्वंबोद्धव्यंकस्य
चित्केनचिद्धत्वेनशीर्षः प्रसिद्धइत्यनेकपर्यायोपादानं॥सर्वथेति।यावद्द्रव्यव्यतिरेकेणक्रियासद्भावेप्रमाणंनोक्तंतावत्पर्यायोपादानमात्रेण
थ॰।अ नस्याः स्वरूपंननिश्चीयतइत्यपर्थजातमिति।अर्थस्वरूपमित्यर्थः।अशक्येति।आख्यातपदवाच्यापूर्वापरीभूतावयवासाध्यमानावस्था
भूतभविष्यद्वर्तमानसदसदनेकावयवसद्रूपासदूपविषयेंद्रियग्राह्यानभवतीत्यर्थः।पिंडीभूतेति।यथापरमाणवः पिंडीभूताउपल
भ्यंते नकेवलाः।एवंपिंडिभावाभावात्क्रियाप्रत्यक्षेत्यर्थः।गर्भोऽनिर्लुठितइतियथाकुक्षिस्थोगर्भोऽप्रत्यक्षः तथाक्रियेत्यर्थः।अथा
वापथ्याऽनिर्लुठितोनिर्गतः कुक्षेर्गर्भःप्रत्यक्षःनैवंक्रियेतिवैधर्म्यदृष्टांतः साविति।व्याख्येयमुक्तासा।सावनुमानेनप्रतीयतेकासाविति।
कापुनः क्रिया।ईहा।कापुनरीहा।[redacted]चेष्टा।कापुनश्चेष्टा।व्यापारः।सर्वथाभवान्शब्देनैवशब्दानाचष्टेनकिंचिद
र्थजातंनिदर्शयतिएवंजातीयिकाक्रियेति।क्रियानामेयमत्यंतापरिदृष्टाअशक्यापिंडीभूतानिदर्शयितुंयथागर्भोनिर्लु
ठितः।सासावनुमानगम्याकोसावनुमानः इहसर्वेषुसाधनेषुसन्निहितेषुकदाचित्पचतीत्येतद्भवतिकदाचिन्नभवति
यस्मिन्सन्निहितेपचतीत्येतद्भवतिसानूनंक्रिया।अथवापययादेवदत्तइह[redacted]लापाटलिपुत्रेभवतिसानूनंक्रिया।क
यपुनर्ज्ञापतेक्रियावचनाः पचादयइति।यदेषांकरोतिनासामानाधिकरण्यं॥॥
वोभावेत्पाद्सनपुंसकः।अन्यत्रत्वभि
धेयवल्लिंगनियतलिंगाः अथवानन्यतिघेप्यनुमानइतिरूपं।यस्मिन्सन्निहितइति।यस्मिन्नवस्तुनिसंनिहितेसतिपचतीत्येतत्प्रयुज्य
तेनासतिसाक्रिया।क्वचित्तुयस्मिन्साधनेसन्निहितइतिपाठः।तत्रापमर्थः।यस्मिन्वस्तुनिसन्निहितेसतिपचतीत्येतत्साधनविष
येभवतीति॥स्यादेतत्।मगात्सिकोविषयजन्यज्ञानवत्पचतीत्येतत्सत्यविषयज्ञानमित्याशंक्याह।यद्यपिवर्तिदिग्ांतरप्राप्तिलक्षणो
नकार्येणावाधितेनक्रियाख्यंकारणमनुमीयतइत्यर्थः।ननुप्रत्यक्षाप्रवृत्तौसंबंधग्रहणाभावात्कथंक्रियाविषयमनुमानंप्रवृ
त्तिनैषदोषः।धातुवाच्यसमूहस्यपूगपदसन्निधानादप्रत्यक्षत्वेएकैकस्यतुक्षणस्यप्रत्यक्षत्वेबुध्याताक्षणानुसंकलय्यपचतीति
मपुज्यतेपदार्थे कस्मिन्क्षणेपचतीतिप्रयोगस्तदातत्रसमग्ररूपारोपणेशब्दशक्तिस्वाभा
वि॰२

प्रा.के. किंकरोतिपचतीति। सामान्यविशेषभावेनसामानाधिकरण्यात्क्रियाविशेषवचनात्पचादयः प्रतीयंतइत्यर्थः। यदातुकिंकरोतीतिएवैन
२ करोत्यादिरत एवकेवलमितिप्रतिवचनंतदाव्यापारमात्रस्यावगम्यमानत्वाद्विशेषविषयप्रश्नः प्रतिवचनंतुविशेषनिराकरणेनेति

किंकरोतिपचतिकिंकरिष्यतिपक्ष्यतिकिमकार्षीदपाक्षीदिति। तत्रक्रियावचनउपसर्गप्रत्ययप्रतिषेधः क्रियावच
नेधातावुपसर्गप्रत्यययोः प्रतिषेधोवक्तव्यः पचतिप्रपचति॥ किंपुनः कारणंप्राप्नोति। संघातेनार्थगतेः। सं
घातेनह्यर्थोगम्यतेसप्रकृतिकेनसप्रत्ययकेनसोपसर्गेणच अस्तिभवतिविद्यतीनांधातुत्वं अस्तिभवतिवि
द्यतीनांचधातुसंज्ञावक्तव्या। यथाहिभवताकरोतिनापचादीनांसामानाधिकरण्यंप्रदर्शितंनतथास्यादीनां
निर्दिश्यते। नभवति किंकरोत्यस्तीति प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात्प्रकृत्यंतरेषुप्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात्प्रकृत्यंतरे
षुमन्यामहेधातुरेवक्रियामाहेति। पचतिपठतिप्रकृत्यर्थोन्यश्चान्यश्च। प्रत्ययार्थः सएव। धातोश्चार्थाभेदात्प्रत्य
यांतरेषु। धातोश्चार्थाभेदात्प्रत्ययांतरेषुमन्यामहेधातुरेवक्रियामाहेति। पक्तिः पचनंपाकइतिप्रत्ययार्थोन्यश्चा
न्यश्चभवति। प्रकृत्यर्थः सएव॥

वोढव्यं संघातेनेति। संघातस्यैवप्रयोगादर्थवत्त्वंकेवलानांतुधात्वादीनामप्रयोगादानर्थक्यम्॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॰ एप॰

तं४ ॥ ॥[illegible]

अतिशब्दश्चेति। यद्यप्यर्थंप्रत्ययसमुदायस्याप्यकृतिभागावशेषपरत्वात्प्रत्ययभागपर्यालोचनेतुनारदादेवमुक्तं। अथवापूर्वाचार्यैः के
श्चिदुक्तिः प्रत्ययत्वेनकल्पितइतितदपेक्षयैतदुक्तं। किंतुसाधीयति। यद्यप्रकृतिरेवक्रियांसाधनंचाहतदासिद्धमेवप्रकृतेः क्रियावाचित्वंप्रत्य
कथंपुनर्ज्ञायतेयंप्रकृत्यर्थोयंप्रत्ययार्थइति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां। अन्वयाच्चव्यतिरेकाच्च। कोसावन्वयोव्यतिरेकोवा इहपचतीत्युक्तेक
श्चिच्छब्दः श्रूयतेपच्अश्वकारान्तः अतिशब्दश्चप्रत्ययः। अर्थोपिकश्चिद्गम्यते। विक्लित्तिः। कर्तृत्वमेकत्वंच। पठतीत्युक्तेकश्चिच्छब्दोहीयतेक
श्चिदुपजायतेकश्चिदन्वयीयस्तुशब्दोहीयतेपठ्शब्द[illegible] उपजायते॥ अतिशब्दोन्वयी। अर्थोपिकश्चिद्धीयते। कश्चिदुपजायतेकश्चि
दन्वयी॥ विक्लित्तिर्हीयतेपठिक्रियोपजायते। कर्तृत्वमेकत्वंचान्वयितेमन्यामहेयः शब्दोहीयतेतस्यासावर्थः योर्थोहीयते। यः शब्दउपजाय
तेतस्यासावर्थः योर्थोपजायते। यः शब्दोन्वयीतस्यासावर्थः योर्थोन्वयी। विषमउपन्यासः। बहवोहिशब्दाएकार्थाभवंति। तद्यथा
इंद्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः कंदुः कोष्ठः कुसूलइति। एकश्चशब्दोबह्वर्थः तद्यथाअक्षाः पादामाषाइति। अतः किंनसाधीयोर्थवत्ता
सिद्धाभवति। नापिब्रूमः अर्थवत्तानसिध्यतीति। वर्णिताअर्थवत्ता। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव। तत्रकुतएतदयंप्रकृत्यर्थोयंप्रत्ययार्थइ
तिनपुनः प्रकृतिरेवोभावर्थावभिधत्तेप्रत्ययस्वरूपएववा। सामान्यशब्दाएतएवंस्युः सामान्यशब्दाश्चनान्तरेणप्रकरणंविशेषंवाविशेषेष
वतिष्ठंते॥ यतस्तुखलुनियोगतः पचतीत्युक्तेस्वभावतः कस्मिंश्चिद्विशेषेपचशब्दोवर्ततेअतोमन्यामहेनेमेसामान्यशब्दाइति। नचेत्सामान्यश
ब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थेवर्ततेप्रत्ययः प्रत्ययार्थेक्रियाविशेषकउपसर्गः पचतीतिक्रियागम्यतेतांप्रो विशिनष्टियथापितावदत्रैतत्कथ्यते
वक्तुंयत्रधातुरुपसर्गंव्यभिचरति। यत्रनाव्यभिचरतितत्रकेचिदर्थेअध्येतिअधीतइति। यद्यप्यत्रधातुरुपसर्गंनव्यभिचरतिउपसर्गस्तुधातुं
व्यभिचरतितेनमन्यामहेयएवास्यार्थेएषोर्थः सरहापीति। कः पुनरस्यात्राभेर्थः। अभिरूपरिभावेवर्तते। इहतर्हिव्यक्रमसीतरंगम्यतेतिष्ठति
प्रतिष्ठतइति निष्ठतीतिव्रजिक्रियायानिवृत्तिः। प्रतिष्ठतइतिव्रजिक्रियागम्यतेतेनमन्यामहेउपसर्गकृतमेतदितिनात्रव्रजिक्रियागम्यतइति॥
सोयंदृष्टापचारः। आदिकर्मणिवर्तते। नचेदंनास्तिबहवोह्यर्थाधातवोभवंतीति। तद्यथावपिः प्रकिरणेदृष्टः छेदनेचापिवर्ततेकेशश्मश्रुवप
तीति। ईडिस्तुतिचोदनायाच्ञासुदृष्टः प्रेरणेचापिवर्ततेअग्निर्वाइतोवृष्टिमीट्टेमरुतोऽमुतः च्यावयंतीति। करोतिरभूतप्रादुर्भावेदृष्टः निर्म
लीकरणेचापिवर्ततेपृष्ठंकुरुपादौकुरुउन्मृदानेतिगम्यतेनिक्षेपणेचापिवर्ततेकटेकुरुअश्मानमितः कुरुस्थापयेतिगम्यते। एवमिहापितिष्ठ
तिरेवैनीत्येत्रविशिष्टःरूपंज्ञानेधात्वर्थः। प्रोपसर्गः। अन्यत्रापिप्रयोगाततत्रान्यत्राप्रयोगाद्घोषः सएवेहाप्यनुमीयतेअनेकार्थत्वात्तांतिष्ठ
धेयंभवतीस। घरेकेर्२

[illegible]

त्रिविद्यतीनामाप्रभाव

भा.वृ. भावचनरूतीभावशब्दः क्रियामात्रवाचीयथायस्यचभावेनेतिभावेघञितितेनपचादीनामपिधातुसंज्ञासिध्यतिअस्तिभवतेःस्वार्थाभिधायित्वात्
वतिपचतीतिआत्मभरणवचनोभवतिः। तत्रात्मभरणंकिंस्वेकार्यसमवायेःध्याकतादिभिर्विशेषैःकार्थसमवायेयथाग्नेःस्वरूपमितिशुद्धस्येत्यर्थः
३ व स्तोत्वंस्तत्वंचाशीतित्रिस्तोत्रयोःस्वचनाः एवंपचाद्योभावविनाइत्यर्थः। कः पुनर्यतिः। यदिक्रियैवभावस्तदापश्चात्तरोपादानमनर्थकंअन्यान्यत्व
ह्ल दाःव्याप्तिरितिप्रश्नः। स्वपदार्थइतिस्वग्रहणमुपचरितार्थनिवृत्त्यर्थंगौणोपिपदार्थोभवति। ननुस्वःकामिकाणम्। परग्रहणप्रकरणात्। इतनपेक्षत्वप्रतिपा
दनार्थंभवनेनेर्भवइत्यविग्रहः कर्तृसाधनत्वनिरासार्थःभेदइति॥ विनाशोभेदः छेदस्त्वधूपुरूतेःप्रथभावविरोधीतिभावःसर्वानुस्यूतानितिकिंकरोतिपचता
मिकिंकरोमिपचेत्यादौविपरीताधिपुरुषानुचतिःसर्वग्रहणेनविवक्षितभवति। पुनरितिनहिभवतिभविष्यतिपक्षस्त्वभूत्। अपाक्षीत्भवतःप
यदिपुनर्भाववचनोधातुर्लिङ्गेवंलक्षणोक्रियते। कथंपुनस्तयितेभाववचनाः पचादयइति। पदेषांभवतिनासामान्याधिकरण्यंभवतिपचतिभव
तिपक्ष्यतिभवत्यपाक्षीदिति। कः पुनर्भावः [illegible] भवनेःस्वयदर्थीभवनंभावइति। यद्धिभव तेःस्वपदार्थोभवनंभावः विरति पिद्धानांधातुसंज्ञान
प्राप्नोतिभेदः। छेदः अन्योहिभावःअन्योर्थभावः। आतश्चान्योभावःअन्योभावइति। योहिपस्पभावमिच्छतिसततस्याभावं। यस्यचाभावंततः
स्वभावं। पचादीनांचधातुसंज्ञांनप्राप्नोति। यस्माद्धिभवताक्रियावचनेधातोरुक्तेतिनापचादीनांसामानाधिकरण्यंनिर्दिष्टंतततथाभावव
चनेधातौनिदर्श्यते। करोतिःपचादीनांसर्वत्रिकालानांसर्वपुरुषानस्वर्णाणिवचनान्यनुवर्तते। भवतिःपुन र्वर्तमानकेलैकेचैकत्वंचाको
तर्हिधिवाचोयुक्तिः। भवतिपचतिभवतिपक्ष्यतिभवत्यपाक्षीदिति। एविषावाचोयुक्तिःपचादयःक्रियाःभवतिःक्रियायाःकर्त्रीभवंविधायि
पितावदेत्रेतचक्रकंतेवक्तुंयत्रान्यावान्याचक्रियायत्रखलुसैवक्रियातत्रकथंभविष्यतिभवेत्स्यादपिस्यादिति। अत्राप्यन्यत्वमस्ति। कुतः
कालभेदात्साधनभेदाच्च। एकस्यात्रभवतेर्भवतिः साधनंसर्वकालश्चप्रत्ययः। अपरस्यवातुसाधनंवर्तमानकालश्चप्रत्ययःयावता
प्र चनोभवतियचेतितिकातर्हीति। कर्थसंबंधइतिचेत्एवैति। येषात्वयाद्दृष्टः(अप्यन्यत्वमस्तिपचादयश्चक्रियाःभवतिक्रियायाःकर्त्रीभवंतीति॥
सेषावएविभावस्वरूपेत्यर्थःपचादयइति। साध्यासाधनभावःसंबंधनतुसामान्यविशेषभावइत्यर्थः। ननुअन्यत्रोक्तेतिदभिहितोभावःक्रियार्थो
त समवायेनगच्छतिनभवति[illegible]पचतिपठतीतितर्थ्योनेतद्दिरूप्यतअन्नाद्यःकर्मकर्तृभावेनक्रिया। स्यात्तावत्क्रिययोःसंबंधतएव
भर्तिविपचतिपठ्यमानेगाथावतीतिकरणात्स्वभावेनतुनसंबध्यतेतथाप्रयोगादर्शनात्भवेदपिभवेदिति। एकस्याःक्रियायाअात्मायेक्षणसा
ध्यसाधनभावोविरूद्धइतिभावः। कालभेदादिति। स्वाभाविकमन्यत्वंकालसाधनभेदेनव्यन्यते। एकस्येति। अपिभवेदिसत्रयोभवतिःतस्या
रोप्यादिविशिष्टदेवदत्तादिकर्तृकासत्तावर्तमानात्वर्थः। तथाभूताहिसत्ताप्रार्थ्यतइतिवर्तमानकालप्रत्ययः भातुसत्ताभवेदितस्याःसत्तायाः

वे६

श्वते२

अस्त्वयमितिगभेदाद्योपिभवतीतितद्वचनानांसिध्यतिधातुसंज्ञासंज्ञान्यपीतिएतत्रमियाघानिवस्त्वीत्यर्थः। भाव्यतेपःस्वभावइति। तेनसा
मानाधिवाचिनांधातुसंज्ञेत्यर्थः। स्वभावसिद्धमिति। शब्दान्तरानुसारेणनतद्व्यतेकतनाक्रियमाणतावकर्तव्यता। पुनरान्यपिद्रव्याणि
द्रव्याएवेवप्रातिपदिकेनाभिधीयंतेशब्दांतरेणवृतेषामुत्पन्नानांप्रत्ययमानेतिमात्रसेपुत्रजन्मनाभाव्यते। सर्वथेति। पाद्याश्रयेसमान
शब्दानांप्रसंगः कर्तृसाधनेभावशब्देहस्त्यादीनांकर्मसाधनेमात्रादीनामित्यर्थः। इदानींसमाधानमाह्यपठिष्यतीतिपठितानामेववचनानांधा भाव
अस्त्वयंकर्तृसाधनोभवतीतिभावइतिकिंकृतंभवतिविप्रतिषिद्धानांधातुसंज्ञासिद्धाभवति।भ वेदिप्रतिषिद्धानांधातुसंज्ञासिद्धप्रा
तप्रातिपदिकानामपिनुप्राप्नोतिदक्षः दक्षइतिकिंकारणंएतान्यपिहिभवंतिएवंतर्हिकर्मसाधनोभविष्यतिभाव्यतेपःस्वभावइतित्रि
पाकेवहिभाव्यते। स्वभावसिद्धंतुद्रव्यं। एवमपिभवेत्केषांचित्स्यात्यानिनभाव्यंते। येत्वेतेसंबंधिशब्दास्तेषांप्राप्नोतिमातापि
ताभ्रातेति[illegible]। सर्वथावयंप्रातिपदिकपर्युदासान्नमुच्यामहे। पठिष्यतिह्याचार्योभूवादिपाठः प्रातिपदिकाणांवयस्यादिनिव
त्त्यर्थइति। यावतापठिष्यति। पचादयश्चक्रियाभवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवंतीतिअस्त्वयंकर्तृसाधनोभवतीतिभावइति। किं वक्त
व्यमेतत। नहि। कथमनुच्यमानेगस्यते॥ एतेनैवाभिहितंसूत्रेणभूवादयोधातवइति॥ कथं॥ नेदमास्थिग्रहणंब्रदेरयमोरणादि
कर्तृकर्तृसाधनः भुवंवदंतीतिभूवादयइति। भाववचनेधातोनदर्शप्रत्ययप्रतिषेधः। भाववचनेधातोनदर्शसप्रत्ययस्यप्रति
षेधोवक्तव्यः। शिञ्पइति॥ किंसस्यात्। अशीतीत्यात्प्रसज्येत। तद्धिधातोर्विहितं। इत्तरेतान्यपंचप्रत्ययेभाववचनस्तंतस्मात्
नुसंज्ञानामेषापित्यर्थः। अस्त्वयमितिभवतीतिभूरितिकर्त्री[illegible]ब्रिवस्तिनतुकर्मणिअर्थस्त्वभिन्नएवयोहिभवतिः प्रत्ययः
स्यचभाव्यतेनान्यःनेदमिति। तद्धिशब्दस्यमंगलार्थस्यप्रयुक्तत्वाद्वकारोमंगलार्थोनोपयुज्यतेभुवंति। जायमानमर्थयेभिदध सि
तितिधातवइत्यर्थः भवतिरत्रजन्मवाचीगृह्यतेनसत्तावाचीतिसिद्धार्थाभिधायिनांसंज्ञानभवति। शिञ्पइतिभाचाभिधायित्वात्स्यस्यधातु
संज्ञाप्रसंगादत्वंमाप्नोतितच्छनेभितिक[illegible]शितुप्रतिविध्यतेएकारोच्चारणंतुपदाकर्तृकर्मणोलकारस्तेर[illegible]र्थपाठस्तुनतावदस्यमनसिवर्तते

ति१

भा॰कै॰ इतरेतराश्रयं चेति मा कश्चाद्व्यापारात् समुदाय एव नास्ति कुतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थस्य प्रविभागः तस्मिंश्चासति भावव चनत्वात् यीकाना
॥५॥ ऽऽत्मत्वेनाव्यवतिष्ठत इत्यर्थः सिद्धं त्विति नित्यव्यवस्थिता एव पदव्यापाः संसृष्टार्थाभिधायिनः केवलमुत्तरैस्तत्प्रक्रियया सामर्थ्यभागः ऽऽत्मभाग
[redacted]ऽऽपोद्ध्रियत इत्यर्थः। अनाश्रित्येति पारमार्थिकं नाश्रीयते परिकल्पितं त्वाश्रीयते एवं तत्त्वतो हि न्यावृत्तं तरात्पेवार्थान्तरेषु प्रयुज्य
ते। प्रथमभावग्रहणं चेति। तदर्थप्रत्ययपरिहारेयं॥ प्राथम्[redacted]स्यापेक्षिकत्वात् प्रश्नति। कुत इति। पुत्रीयतीति। नात्रप्रथममुत्तार्थमाराः

इतरेतराश्रयं च भवति कार्यतरेतराश्रयता प्रत्ययेभावव चनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः उत्पन्नेऽपि प्रत्यये भावव चनत्वं गम्यते सचता
वन्द्भाववचनात् उत्पाद्यः तदेतदितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते। सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात् नाश्रित भाव व
चनत्वे प्रत्ययः सिद्धमेतत्कथं नित्याः शब्दाः नित्येषु च शब्देषु अनाश्रितभावव चनत्वे प्रत्यय उत्पद्यते। प्रथमभावग्रहणं
च। प्रथमभावग्रहणं च कर्तव्यं। प्रथमेयो भावमाहेति॥ कुतः पुनः प्राथम्यं किं शब्दतः आहोस्विदर्थतः किं चातः यदि
शब्दतः सनादीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति पुत्रीयति वस्त्रीयतीति। अथार्थतः सिद्धा सनादीनां धातुसंज्ञा सएव तु दो
षः भाववचनेतदर्थप्रत्ययप्रतिषेध इति। एवं तर्हि नैवार्थतो नापि शब्दतः॥ ॥अभिधानतः॥ ॥एमः॥ ॥श्रीः॥

पुत्रशब्दो भावमाह सनाद्यन्ताभातव इति प्रत्याख्याते यं दोषः सिद्धेति। प्रथम आद्यो भावो ऽ प्रथमेनापि कश्चाभिधीयते न तु द्वितीयः। द्वि
त्यइत्यत्र तु प्राप्नोति स्वार्थिकेन प्रत्ययेन प्रथम एव भावोऽभिधीयते न तु द्वितीयः। अभिधानत इति। अन्येनानभिहितं भावं य आह स
धातुः द्विः स्पेइत्यत्र तु प्रकृत्यभिहितं भावं प्रत्यय आहेति न तस्य धातुसंज्ञा प्रवृत्तिर्यथा प्रथमश्यं एनां न्येपरप तीस्य स्योममर्थः। अन्ये एमः
नाइष्टं प इष्यतीति तथेहापि प्राथम्यमभिधानक्रियापेक्षमाश्रीयते अन्येभ्यो भावाभिधायिभ्यो यः प्रथमाहेति॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥५॥

सुमधमइति। द्विशब्दार्थपक्षे दृष्टत्वात् यशिरन्योपादीयमानमभिधानमध्यमभिति व्यपदिश्यते तद्देन निर्दोषत्वाद्धोभनत्वेन विशेष्यते चिकी
र्षनीमत्रकरोत्यर्थो पसर्जं नामिच्छामन्ये नानभिहितां सन्प्रत्ययश्चाहेति प्रन्नन्तेधातुसंज्ञा त्वत्र पक्षे यथा शिश्य इति प्रत्यय स्य धातुसंज्ञा नभ
वातन्या। स्वार्थिकानामापादीनामपि न प्राप्नोति गोपायति कामयत इति तदर्थं सनाद्यन्ता धातव इति पठितव्यमेव॥ इदे तितदर्थप्रत्ययप्रति
षेधः इतरेतराश्रयं च प्रथमभावग्रहणं च सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति च केवलभावग्रहणमपनीय प्रथमक्रियाग्रहणं चेति क्रियाग्रह
णं कर्तव्यं तत्रेदमिति। किं करोतीति प्रश्ने त्रस्त्यादिभिः प्रतिवचनाभावाद् क्रियावचनत्वमेषामन्यते पचाप्युतामिद सर्वेषु साधनेषु सु
निहितेषु कुशाशीत्पचतीति भवति कदाचिन्नेति तदस्यादिषु नास्ति नस्थलीति कटाचिन्दत्वमपि तु सर्वदैतिपाकादिभिर्वैधर्म्यं यथा पचतितरामिति प्रकर्षो

सुमधामेत्र अभिधानेयः प्रथमं भावमाह॥ इहयएव भाववचने धातोर्दोषा ते क्रियावचने पित अतएव परिहारः। तत्रेदमपवित्तं नत्र
स्तिभवति विघतीनां धातुत्वमिति। तस्य परिहारः कां पुनः क्रियां भवान्मत्वाहअस्ति भवतिविघतीनां धातुसंज्ञानप्राप्नोतीति किं
पत्तेद्विलक्षः कांस्यपात्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्ते इति नन्नमः कारकाणि क्रियेति किं तर्हि कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया। अन्य
था च कारकाणि भुङ्क्तेदनेन च वर्तते अन्यथा च मांसौदने। यद्येवं सिद्धा स्तिभवतिविघतीनां धातुसंज्ञा। अन्यथा हि कारका
णस्तो प्रवर्तते अन्यथा हि म्रियतेषड्भावविकारा इति इह स्याद्वार्षीयपरिणः जायते स्तिविपरिणामते वर्धते पक्षायते विन
श्यतीति॥ ॥

भवति नैवमस्ति तएमिति किं न रोति पत्तच्छब्दाभ्यां कारकैर्वेचित्र्यं निर्दिश्यते। प्रवृत्तिविशेष इति। सवीप्रकृतिः प्रवृत्तता
भिद्यते इति सर्वस्याः क्रियात्वं अन्यर्थे लिभ्युः कां दनेनेमं दयपत्नः प्रवर्त्ते तेमासौदनेन संवेगेन यथा च भोजनक्रियाणां परस्परं स्वेतस्परंमाया
वृत्तिविशेषरूपत्वं नैवमस्त्यादीनां यद्येवमिति अत्रापि हि संतरापेक्षया स्येव प्रवृत्तिविशेषरूपत्वमित्यर्थः। अन्यथेति अस्त्यात्मभर
त णरूपा प्रवृत्तिम्रियतेवर्तेपणरूपा जस्ति प्रभृत्यादिना शब्दसनानुयंगाइली तिप्रत्ययस्य संनिहितेषु साधनेषु इत्यादिर्वर्णभाविनीति क
दाचित्कत्वाभावः प्रकर्षप्रत्ययोपि दृश्यते विघतेतरामिह धान्यमिति अत्रैवार्थे आगममाह षड्भावविकारा इति भावस्य क्रियायाः षड्वि
कारा इत्यर्थः। तेषु चास्तिः पठित इति तस्यापि क्रियात्वमित्यर्थः। अथवा भावस्य सत्तायाएते प्रकाराः सत्तैवानेक क्रियात्मिका साधन संबं
धादवधीयमानसाध्यस्वरूपा जन्मादिरूपतया भासते एते च भावविकारा निरुक्ते निपुणं व्याख्याता

भा॰कै॰ सर्वथेति। भावविकारपरिसंख्यानस्याव्यापकत्वमिति भावः। एवं तर्हीति। अनुमानेन सत्तायाः क्रियात्वं प्रतिपादयति अन्यथा। स्थित इत्युक्ते
५ ति क्रियान्तरनिर्देशे तिष्ठतीत्यर्थः। अथवेति। क्रियान्तरधर्मसमन्वयेनास्त्यादीनां क्रियात्वं प्रतिपादयति। इत्युक्ते कालविशेषावगतिर्भवति अस्ति अभू
तूत्तोव्याख्या द्भविष्यतीति भूतकालविशेषावगमात् स्वार्थस्य कालेन योगात् क्रियात्वावसायः। अथवेति। निर्ज्ञातायां सत्तायां किं करोतीति प्रश्नः संभवात्
स्तीति प्रतिवचनाभावान्न तु क्रियात्वाभावादित्यर्थः। यदा तु प्रत्यासन्नविनाशाशंकया देवदत्तः किं करोतीति प्रश्नः। तदास्तीति प्रतिवचन
सर्वथा स्थित इत्यत्र धातुसंज्ञा न प्राप्नोति वाक्यो न स्थितेभ्यः स्तिष्ठतिः। एवं तर्हि क्रियापाः क्रियानिवर्त्तिका भवति द्रव्यं द्रव्यस्य निवर्त्तकं। एवं हि
अपर आह स्थितावसी कश्चित्कं चित्पृच्छति किमयं स्थितो देवदत्तस्य व्याधिरिति स आह वर्द्धत इति। अपरस्त्वाह स्थित इति। स्थित इत्युक्ते वर्द्धते इत्यापद्यते अनिद्दे
भविति र्त्तिं। अथवानन्तरेण क्रियां भूतभविष्यद्वर्त्तमानाः कालाव्यज्यन्ते। अस्त्यादिभिरपि भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालाव्यज्यन्ते। अथवान्यत्
ना ईप्सितख्येयं तेनन[redacted] भविष्यति किं करोत्यस्तीति॥ अथ यद्येवं क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षः अथापि भाववचनो धातुरिति किं गतमेत
दियता सूत्रेणाहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सत्रं कर्त्तव्यं। गतमित्याह अपमादिशब्दो स्येव अवयवार्थं वर्त्तते नु घ्यादेवत्तादी
न समुपविष्टा नाहूदेव दत्तादयः आनीयन्तामिति ते उपात्प्यानीयन्ते। आक्षिप्य कारेव वर्त्तते। तद्यथा देवदत्तादय आपो अभिरूपादर्शनी धा
याः प्रष्टव्याः देवदत्तप्रकारा इति गम्यते प्रत्येकं चादिशब्दः परिसमाप्यते स्यादय इति च वादय इति च। तद्यदा तावत्। क्रियावचनो धा
तुरित्येष पक्षः तदा भूइत्ययं आदिशब्दः सव्यवस्थापां वर्त्तते वा इत्यत्र आदिशब्दः स [redacted] मकारे भू इत्येव [redacted] मादयो वा इत्ये
वं प्रकारा इति। यदा तु भाववचनो धातुरित्येष पक्षः तदापि अत्र आदिशब्दः सव्यवस्थायां भू इत्यत्र आदिशब्दः समकारे वा इत्येवमादयो
भू इत्येवं प्रकारा इति। यदि तर्हि [redacted] लक्षणं क्रियते नेदानीं पाठः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यश्च किं प्रयोजनं भ्वादिपाठः प्रातिपदिकाणवपत्यादिनिवृत्त्य
र्थः। भ्वादिपाठः कर्त्तव्यः किं प्रयोजनं। प्रातिपदिकाणवपत्यादिनिवृत्त्यर्थः प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थः। आणवपत्याद्दिनिवृत्त्यर्थश्चापि पुन
दापरिसं नमवत्येव। अथ यद्येवेति। परिस्पंद इत्यतपाक्रियाभावयोर्भेदेनोपन्यासो नतदावेत्यत्रेति अत्र। एणवपसादयः आणवपनिवर्तितिवद्द्यते।
स्तीनामादेशागतिं गमनयोरितिप्रठितव्यं अदादिगणो पिगणानामादौ तेन सर्वधातुपाठसन्निविष्टा गृहीता भवन्तीत्यदितहीति क्रिया
वचनो धातुरिति भाववचनो धातुरिति वा लक्षणं क्रियते नार्थः पाठेनेत्यर्थः भूवादिपाठ इत्ययभो कुंपाके इति क्रियाश्रयाणां तु मुनादी
निभवंति तथा धातुसंज्ञास्यादिति पाकादीनां च प्रातिपदिकानां पाठेनासो निवर्त्यते। हि रुक् एथगित्यादीनां च क्रियाप्रधानानामव्ययानां ॥

अत्र शोधः एव समाप्ती

नी
√ शिष्टप्रयोगादिति। प्रयुक्तानामिह स्वरूपाख्यानेन पाठ एव प्रत्यादयः शिष्टैः प्रयुज्यंत इति नाप्रति तेषां शास्त्रेणानुविधानमिति भावः। एतेनैव न्यायेन माति
ठ: पदिकनिवृत्त्यर्थापि पाठो नोपयुज्यते न हि पाकादयः शब्दा धातुविहितप्रत्ययपरा लोके प्रयुज्यन्ते। उपदेशे। उद्देशोपदेशाशब्दयोरुपसर्गभेदेपि अभिन्ना
उपक्रमते र्थत्वं प्रक्रमते इत्येतयोरिव मन्यमानः पृच्छति। उपदेश इति किमर्थमिति अत्र आं अपइति अयं नोपदिष्टः किं तर्हि आउ अनुनासिक इत्यंतरनिदेशोत्ति उच्चरितः
तस्य समन्वाग्रः स्वाने विहितः यदि आउः आं छंदसीत्यप्रत्यस्य तदा भविष्यदेवोपदेशेनुनासिकः। प्रत्यक्षमाख्यानमिति इन्द्रियगोचरस्यार्थस्य
स्वरानुबंधज्ञापनाय च। स्वरानुबंधज्ञापनाय च पाठः कर्त्तव्यः स्वराननुबन्धांश्च ज्ञास्यामीति न ह्यंतरेण पाठं स्वरा अनुबन्धा वा शक्या विज्ञातुं
ये त्वेते साप्यविकरणा उदात्ता अननुबन्धकाः पठ्यंते एतेषां पाठः शक्यो कर्तुं॥ एतेषामप्यवश्यमाणवपत्यादिनिवृत्त्यर्थं पाठः कर्त्तव्यः
न कर्त्तव्यः शिष्टप्रयोगादाणवपत्यादीनां निवृत्तिर्भविष्यति। स्वावश्यं शिष्टप्रयोग उपास्यः। ये पि पठ्यन्ते तेषामपि हि पर्यास्तिनिवृत्त्य
र्थः। लोके हि कृष्यर्थ कर्षिं प्रयुंजते। दृश्यर्थे चदृशिं। उपदेशेनुनासिक इत्। उपदेश इति किमर्थम् अभ्रं आं अप। उद्देशेऽपोनुनासिकः
तस्यामभूदिति। कः पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेषः प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशः गुरोः प्रमाणमुद्देशः प्रत्यक्षं तावदाख्यानं उपदेश इत
द्यथा। अगोज्ञाय कश्चिद्गां सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वा उपदिशत्ययं गौरिति स प्रत्यक्षमाख्यानमाह। उपदिष्टो गौरिति। गुरोः प्रायण
मुद्देशः। तद्यथा कश्चित्कंचिदाह देवदत्तं मम भवाननुद्दिशत्विति स इह स्थः पाटलिपुत्रस्थं देवदत्तमुद्दिशति। अंगदी कुण्डली कूर्दार
[redacted] स्कोरत्त वा अलौहिता सस्तु गना सौ विचित्रामाणाइदृशो देवदत्त इति। इत्संज्ञापां सर्वप्रसंगो विशेषात्। इत्संज्ञायां सर्वप्रसंगः सर्वस्या
[redacted] नुनासिकस्यइत्संज्ञा प्राप्नोति। अस्यापि अभ्रं आं अप। किं कारणं अविशेषात्। न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवं जातीयकस्यानुना
सिकस्येत्संज्ञा भवतीति। अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसंगः किमुच्यते अनुपदीयमाने विशेष इति कथेन नामोपादीयते यदोपदे
शादइत्युच्यते॥
ख्यानं स उपदेश इत्यर्थः। प्रसिद्धधर्मोपाश्रयेनेन तु प्रत्यतिपादनं स उद्देशः। प्रत्यक्ष [redacted] माख्या॥
तमिति बालिकपाठः। तत्राख्यानमा [redacted] तमिति भानेनोदि द्वेयः। इन्द्रिय इति एते: शब्देयाः दर्शा बुद्धा वर्ष्याः मति भासतेता
दृशोत्रा हा इत्यर्थः। एतेषामपीति ग्रामपाठे निवृत्तिराणवत्यादिवत्स्यात सादाणवपत्यादिष्वेषामितस्तिर्यथा स्यात्तन्मध्ये मा प्रविक्षन्निति
× ते
बमर्थस्तेषां पाठः कर्त्तव्य इत्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥
दृष्यणेत्राप्रमाणमाह उद्दिशामि देवदत्त इति

ने

लक्षणेनेतिलक्ष्यतेनैतिलक्षणं गुणास्तेनाप्यपदेशोभवतीत्यर्थः। इषित्वकमधीयेतिइषित्वकमित्येतत्पूर्वेणासंबध्यतेसतस्मात्पन्वेदेइषित्वक
मितिइषित्वत्राब्दोयस्मिन्ननुवाके क्षितमाचष्टइत्यर्थः। गोधाइतिशिष्योवृत्तिरितिवृत्तत्वपुः किमर्थमाचष्टइत्याहअधीयेतिअत्रअपनार्थमाचष्टइत्यर्थः
अकार्यनोपदृतियदिलोपोभिमतोभविष्यतस्तेनोपछोसीतिवावेस्यादित्यर्थः। अनंतरलक्षणाख्यामितिपदानेकांताअनुबंधास्तदाने तदंते
तकः कार्यस्यविशेषकोभवतीतिधातोरादित्वादिइप्रतिषेधप्रसंगः। उपदेशनइतितेनशास्त्रेपत्त्वारितोनुनासिकः सइत्संज्ञकइत्यर्थः। परत्वेन
बाधकत्वेलक्ष्यतेतेनानवकाशत्वात्ल्युट्प्राप्नोतीत्यर्थः। हलन्त्येति अयंतुल्यपेक्षोबाधकःभावबाधमाकिंतिद्वलन्त्येत्य त्रसंज्ञायांप्राप्तेण
लक्षणेनापिस्युपदिष्टाःसंकीर्णत्वाद्वुपदेशोपमत्यस्मात्व्यानमुदेशः।गुणोप्रमाणमुपदेशः। प्रत्यक्षंतावदाख्यानमुदेशः।तद्यथाकश्चि
त्कांचिदाहअनुवाकंमेभवानुद्दिशतुइतिसतस्मायाचष्टेइषित्वकमधीषइलोदेवीयकमधीयेतिसमस्तमाख्यातमाह।उद्दिष्टोमेनु
वाकस्तमध्येष्यइति। गुणेप्रमाणमुपदेशः। तद्यथाकश्चित्कंचिदाह ग्रामांतरंगमिष्यामिपंथानंमेभवानुपदिशतुइतिसतस्माया
चष्टेअमुष्मिन्नवकाशेदक्षिणहस्तेगृहीतव्यः अमुष्मिन्वामइतिसगुणैः प्राप्यमाणमाहउपदिष्टोमेपंथाइति। एवमेतौसं
कीर्णावुद्देशोपदेशौ॥ एवंतर्हिइत्कार्याभावात्तत्रेत्संज्ञानभविष्यतिनचलोपस्यवचेत्कार्यंस्यात्तत्रकार्यंलोपः। इहद्विशब्दस्याथे
उपदेशः। कार्यार्थोवाभवत्युपदेशः। अवयवार्थोवाकार्यंचेदनास्तिकार्यंचासतियदिअवयवमपिनस्यात् उपदेशोनर्थकः स्यात्। इद
मस्तीत्कार्यं इहअभक्तोश्रितः। अनंतरलक्षणायामित्संज्ञायां सत्यामादित्वेतीइप्रतिषेधः प्रसज्येततसिद्धंतुउपदेशनेनुनासिके
वचनात्सिद्धमेतत्कथं उपदेशनेयोनुनासिकः सइत्संज्ञोभवतीतिवक्तव्यं।किंपुनरुपदेशनेत्रशास्त्रेसिध्यतिसूत्रंतर्हिभिद्यतेयथान्या
समेवास्तु।ननुचोक्तमित्संज्ञायांसर्वप्रसंगोविशेषादितिनैषदोषः।उपदेशइतिवर्त्तमानेनइत्संज्ञानसिध्यति।परत्वाल्ल्युट्प्राप्नोति
।नद्वमो। कर्तरिचकारकेसंज्ञायामितिकिंतर्हिहलन्त्येति॥ संज्ञायामितिवर्त्तते। नचैषासंज्ञा।प्रायवचनादसंज्ञायामपिभविष्यतिप्रायव
चनात्संज्ञायामेवस्यात्तेनवानत्युपाधेरुपाधिर्भवतिविशेषणस्यवाविशेषणंमुदिनोपाधेरुपाधिर्भवतिविशेषणस्यवाविशेषण
मिचवर्त्ततेसंज्ञयाचप्रायग्रहणमभिसंबध्यतेप्रायेणसंज्ञायांघञ्भवति कल्याणदासनामिनइकुलेनपावाइनउ विभाषानप्राप्नोति॥ ॥
तिकचिदसंज्ञायामपीत्यर्थः। संज्ञायामेवेति॥ प्रत्ययस्यविधेयत्वपाप्राधान्यात्प्रायग्रहणंप्रत्ययेनैवसंबध्यतेनतुगुणेनसंज्ञयेत्यर्थः। उ
हारितिप्रत्ययेनपञ्चः कर्त्ताभिधीयतेइतिपञ्चरूपाधि। याणिकधात्वाधातेइतिप्रत्यधातुत्वाभिधीयतइतिविशेषणमुच्यते। इहदूभावेतिप्रत्ययसवि

न

५ संयोगेत्सइत्यर्थः। अवयवास्तुसमुदायेतत्रत्वानांतरीयकोपदेशत्वाद्वातुत्वादिनानपरिच्छिन्नाः। तत्रप्रकर्षगतिरिति। आदिनिरसर्थत्वात् अंस्य कथंप्रकर्षगतिः
उच्यते। आदरपिउच्चारणानंतरं अवसानसंनिधानात् अस्तवमनिगमयमितिनास्तितन्निष्प

इत्संज्ञेतिअपरेपदेशत्वात्तस्यैवप्राधान्यमित्यर्थः। इकुत्स्त्रीभ्योढगितिप्रसिद्धजदनुबन्धेन नदिउधीयतेकुगेवेतिमुदीचांइहाद्गोत्रादित्वेनेनकिञ्चि
हितत्वदनुबंधेनकुकोविधानात्। नचेदमकृतमिति। आश्रितमेवेत्यर्थः। गुणप्रधानसन्निधौयत्रप्रधानार्थविशेषणेनभवति तत्रतस्यैवविशे
षणंप्राप्येनतुगुणस्यएवंचकृतेतिएवस्यितेत्यर्थः। तेनपञ्चकल्पामवश्यात्संज्ञायांप्राप्तेवात्तिष्ठतिसएवात्रनप्राप्नोतीतिप्रमाणकर्तृकत्वा
त्वाप्रत्ययउपपद्यते। एवंतर्हीतिवइत्सत्रइहणादसंज्ञायामपिघञ्भविष्यतीत्यर्थ। हलंत्यं। अंतेवसानेभवमत्यमिन्नोइतिमिसर्वस्यहलोवसानेनसैवधा
तस्यंतस्यइणत्वादिनिरर्थंस्यात्।सिद्धंत्विति अवसिताः परिच्छिन्नाःसमुदायाधातुप्रत्ययत्वादिनाधर्मेणतेवत्ति।तिसामर्थ्यात्प्रकर्षआश्रीयतेव्य
इत्संज्ञेवात्रप्रधानेविहितः प्रत्ययः प्रकृतत्वादनुवर्त्तते। इहतर्हिवाकिनादीनांकुक्चपुत्रांनादन्यतरस्यामितिकुकविभाषानप्राप्नोति। अत्रापि
कुगेवप्रधानेविहितः प्रत्ययः प्रकृतत्वादनुवर्त्तते। एवंन्चेदमकृतंभवतिनोपाधेरुपाधिर्विशेषणस्य नाविशेषणमिति। नचकाश्चि
द्दोषोभवति। एवंचलत्याघञ्नप्राप्नोति। एवंतर्हिकृत्यल्युटोबहुलमित्येवमत्रघञ्भविष्यति॥ हलंत्यं। हलंत्यं [redacted] सर्वप्रसंगः सर्वांत्यत्वात्हलंत्येसर्वप्रसंगः। सर्वस्य
हलः इत्संज्ञाप्राप्नोति। किंकारणं सर्वांत्यत्वात् सर्वोहिहल्तंतमवधिंकृत्वांत्योभवति। सिद्धंत्ववसितोत्यत्वात्।सिद्धमेतत्कथमव
सितांत्यत्वात्। अवसितांत्योहलित्संज्ञोभवतीतिवक्तव्यं। केपुनरवसिताः।धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपाताएषामादेशाः सिध्यतिसूत्रं
तर्हिभिद्यतेयथान्यासमेवास्तु।ननुचोक्तं।हलंत्येसर्वप्रसंगः सर्वांत्यत्वादिति। नैषदोषः आहायंहलंत्यमितिसंज्ञाभवतीतिसर्वस्यहलंतंत्यम
वधिप्रत्यंत्योभवति। तत्रप्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयोयोंत्यइतिकश्चसाधीयोंत्यअवसितांत्यः। अथवासापेक्षोपनिर्देशः क्रियतेनचान्यतिकिंचि
इपेक्ष्यमस्तितेनमन्यामहेअवसितानेवापेक्षिष्यामहे। लकारस्यानुबंधाज्ञापितत्वाद्धल्ग्रहणप्रसिद्धिः। लकारस्यानुबंधत्वेनत्रज्ञापितत्वाद्धल
वसितानांयोत्यइति। आदिरन्त्येनसहेताइत्यस्याप्रसिद्धिः। [redacted] इदंतामित्संज्ञोभवतीत्युच्यते। लकारस्यैवताबदित्संज्ञानप्राप्नोति॥ ॥
काल्पनिकमंत्यत्वंसर्वांत्यस्यनित्यमेवेतितस्यैवयुक्तं अद्यप्रयोगाथवेति। एवंसमुदायसन्निवेशोसमुदायापेक्षमंत्यत्वमाश्रयितुंयुक्तमितिपरिहरति
यंतीतुसमुदायापार्थत्वादुपदेशस्यानवयवानामसत्वात्तदपेक्ष्यणहणोत्पत्तिमितिमत्वापरिहियते। लकारस्येति। इतरेतराश्रयमन्यतेअसत्यहलित्य
त्रलकारमित्संज्ञायामिहहलितिप्रत्याहारः। सतिचप्रत्याहारेलाणित्यत्रलकारस्यहल्त्वात्संज्ञायस्यइतिअंतेनिर्दिष्टत्वादित्संज्ञेति। प्रत्याहोरस्यां
रेत्यस१

५ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् ६।१।६८ ल्या
सुसि ५

ना.दी. लकाराद्वेति। पूर्वं लकारस्येत्संज्ञा विधीयते न हलिति प्रत्याहार उपपद्यते। न च हलन्त्यमिति माहेश्वरसूत्रे हकारस्य संज्ञा सेयो गोतस्य लोप इति लकारादेरपि ने हलन्त्यमिति हल्
७ न हलि त्येकमतं सूत्रः द्वितीयः प्रत्याहारो न पुंसकमनपुंसकेनेति चेकशेषः। एकस्य पुंल्लिंगत्वादितरस्य नपुंसकत्वात्। अथ वेति। शेषस्य हल्
मित्य न्त्यमिति लकारस्येकदेशोलपरत्वं च क्रियते तन्त्रेण मपीतरेतरं एकमेव लकारस्य सम्पन्निति मायां हलिति प्रत्याहारः सतिच प्रत्याहारे स्त्रीति चका
रस्येत्संज्ञा तस्या मिति प्रत्याहारः प्रत्याहारे सति लकारस्येत्संज्ञाए वं तद्विस्तरितदृक्षितव्यात् लकारस्येत्संज्ञाको नोभविष्यति। तिनास्तीतरेतराश्रयत
मितिभगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः। अथेवेति। शालोल कारः स्वरार्थः सतो ऽसत्यांचेत्संज्ञायां कृतः स्वरः श्रवणार्थस्तु शालीनलेकारः [illegible] विमे
नृ. देतियाव्याहृत्यर्थं हल्ग्रहणं कृतं लकारस्य चश्रवणो ऽकृत्वाभावो लोपस्य प्राप्तिरिति किं हल्ग्रहणेन। प्रातिपदिकप्रतिषेधइति। पदा मज्जकादि

सिद्धेतु लकारनिर्देशात्। सिद्धे तेन तस्यं लकारनिर्देशः कर्तव्यः। हलन्त्यमित्संज्ञं भवति लकारश्चेति वक्तव्यं। एकशेषनिर्देशाद्वा। अथवा। एक
हल्य शेषनिर्देशोऽयं। हल्च हल्च हलौ तौ त्यमित्संज्ञं भवतीति। अथवा लकारस्येदं ग्रहणं हस्य ग्रहणं। नत्रोपदेशे ऽजनुनासिक इति मीसं साम
वीष्यति। अथवाऽऽचार्य प्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति लकारस्येत्संज्ञेति यदयं शालं लित्करोति। प्रातिपदिकप्रतिषेधो ऽकृत्तद्धिते। अस
तद्धितोतस्य प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधोवक्तव्यः उदश्वित्ताकदिति। अकृत्तद्धितात्स्येति किमर्थं कुंभकारो नगरे ओपगवः कापटव कार:
इति। इत्य्थभावात्सिद्धे। इत् कार्याभावादेवेत्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्ती त्कार्यमिति स्वरितेति स्वरितत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति। प्रत तमि
यग्रहणात्तत्र चोदयिष्यति। इहतर्हि राजा तक्षा क्तितीत्या धुरान्तं यथा स्यात् क्तितीत्युच्यते तत्र।

निरवयवः प्रातिपादकानामुपदेशः कर्तव्य इतिपक्षस्तत्वापं प्रतिषेधो ऽनर्थोपदेशाभावात्प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः स्यात् कुंभकारादु
तिअपवादविप्रतिषेधात्रोसंज्ञायाः प्रवर्त्तनात्सर्वं प्रातिपदिकसंज्ञेति प्रतिषेधप्राप्ते ऽकृत्तद्धितग्रहणं विषयः क्रियते प्रत्ययग्रहणमिति। उदश्वित्तिप्रभृ नि
दिति चेनावकाशमन्तो द्वादिमित्राकेर्मति न्नितिय धपिवत्स्याघ्ने तथाप्यपदेशात् कार्यत्पो नु भवतीत्संज्ञा न प्रवर्त्तते राजातक्षेति। म न यज्ञार्त्ते ती
पक्षेयत्नयोस्तु रूपमाफदात्तत्वमेव त्वंत त्राघदात्तत्वे किं प्रयोजनं पनेत्संज्ञास्यात्। उच्यते। आमंत्रित निघातप्रतिषेधार्थमाफदात्तत्वस्या एम. ०
न्नन्द्रि. संबुध्योरिति नलोपस्य प्रतिषेधो नेत्संज्ञायामिति तत्र प्रतिबद्धः स्वरः स्यात्॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः
धुरान्तस्य

अप वर्गाभावादिति निर्त्य येनाहितीतिभावः पदातुसौ वर्णः सुप्स्यप्तदंतस्य इति पक्षाद्वापि निदेशार्पं नतुनिहन्तरिति नास्ति स्वरः अत्रानुपदेशोत्रीति यदा यत्नि
वाक्यार्थपदवर्जं तद्वारेण सिध्यति यदानुच्छंदसः अत्रभावो दीर्घप्रत्ययस्तद् निर्दंतत्वात्स्वरसिद्धिः यथा आगस्त्येति प्रत्ययस्य लुकि तेन
विशिष्टस्य कुंडिनादेः शास्त्र प्रत्ययलक्षणेन तद्धितांतत्वात्प्रातिपदिकत्वादित्संज्ञानिषेधः स्यात्। न चायं चकारस्तद्धितसंबंधी यतो ऽकृत्तद्धित इति
तिनिषेधः स्यात्। नविभक्तौ। इत्संज्ञापरित्राणार्थमिति इत्संज्ञायाः परित्राणमिति साभ्यनेकते तियं वमीतस्य सूत्रः शेषविव क्षायां वायक्षीय मा

अपवर्गाभावान्न भविष्यति इदं तर्हि स्वरउपोत्तमं वृत्तीसेष स्वरीयथा स्यात् स्वरितकरणमा माध्यान्ना भविष्यति। मधु स्वरो स्वार
तावितिः। इहतर्हि अंतरउत्तमज्ञानस्त्रिप्रभृतिषु वर्ततेनचात्रत्रप्रभृतयः संतिइहतर्हि सन्तुत उपोत्तमं रितीत्येष स्वरो यथा स्यात् र
अंतोदात्तनिपातनं करिष्यते सनिपातन स्वरादित्स्वरस्य बाधको भविष्यति। एतचात्र पुरस्तादि तत्कार्याभावादित्संज्ञान
तद्यथा आमल्य दाडियच स्यात्।। यत्रेत्कार्यं भविष्यति तत्रेत्संज्ञायोरगत्तिकुशितनिति। नविभक्तौ तुस्माः विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधो ऽयं तद्धितइतिव तद्धिते। विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधः
कव्यं। इहमाभूत् किमोत क्रोशनदीष्यसे व्याहृतीमासादृति। सतर्हि वक्तव्यः न वक्तव्यः आचार्य प्रवृत्तिर्ज्ञापयति न विभक्तौ तद्धिते
प्रतिषेधो भवतीति यदयम [illegible] दमस्यमुरिति म कारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थमुकारमनुबंधं करोति। यद्येतज्ज्ञाप्यते इदा
नीमित्यत्र प्राप्नोति। इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्ति तत्कार्यमिद्वौत्यपर इति अत्र वा मतत्वा लशेषयथा स्यात्।। इह एभ्रा मा
वेकृते नास्ति विशेषः मिदचोन्त्यात्पर इति वापरत्वे प्रत्ययः परश्चेति वा सर्वथा वदिद्भावे न प्राप्नोति। किंकारणं प्रागद्दिशः प्र
त्ययेषु स्थस्यते। कः पुनरईदृशो भावं प्राग्दिशः प्रत्ययेषु वक्तुं किं तर्हि प्राग्दिशो विभक्तिर्भावः किं सर्वनामबहुभ्यो द्वादिभ्यः प्रत्ययो
स्मृतिः। एवं तर्हि दोषपर्यं वक्तव्यः। तदस्य मिदचोन्त्यात्पर त्वेन न सिध्यति॥ ॥
रा। अनेनोकारेणानुबन्धेन यं प्रतीये भक्तिरिति वि
दा अत्र निर्दृष्टा नीमित्यत्र प्रत्यर्थं स्थिति। यथेष्टमवधिमत्त्वनेत्यर्थः अवधिमत्त्वेनाश्रीयते तत्रानु
वि भक्तिसंज्ञा तेषां न विभक्तावितीत्संज्ञानी भविष्यतः। अत्र निर्दृष्टानीमित्यत्र प्रत्यर्थं स्थिति। स्यस्य तदृहणेन ग्रहणात् सर्वा
त्मनश्च प्रत्ययेरुशासनतः प्रसंगः। यदि तु एवं प्रसंगः स्याद्दाभित्यात्चोत्यामरिस्नीभि क्ते तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् सर्वा
देशेऽद्रि सति इदानीं विधानमनर्थकं भवस्यात् ते दोषपर्यमिति तदो ऽत्रेति चकारेणानुकर्षणात्॥ ॥ ॥॥श्रीः॥ ॥ ॥श्रीः॥ ॥॥श्रीः॥ ॥॥
दा

भा.कै.
८

ननु चेतिसप्तम्यां विभक्तावुत्सन्ना पामत्वे कृते इदानीमिति भावः। तद्धीति प्राग्दिशो र्थे विहित एवं विभिधानात्सप्तम्यर्थवृत्तेः कालवाचिनो मिग्रहणमवर्थमेदा नीमा भव्यामि नितदानीमित्यस्यासिद्धिरेवेत्यर्थः। यकारान्त इति पकारोत्पत्त्वमनुभवन्नमकारस्यांत्यत्वं प्रतिबध्नाति। यकारस्य च सेयो गांतस्य लो पद्रतिलोपः क्रियते। यद्येवं मकार एवोपदेशोत्यः श्रूपतद्रति प्राप्नोत्येवमकारस्येत्संज्ञानेतदस्ति एवं त्रासिद्धमिति मकारस्येत्संज्ञायां यलोप स्यासिद्धत्वाद्त्पत्त्वाभावात्। चुड्लुप्तनिर्दिष्ट इति। एवं निर्दिष्टः पष्ठ्याल्लुप्त इत्यर्थो रजादंतादेश इति गण्णत्वात् भाष्यकारवचनाद्धूपर्वकाल अ.१ पा.३

ननु चात्राप्यत्वे कृते नास्ति विशेषः मिद्चोंत्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर इति वा। तद्धि अत्वं न प्राप्नोति। किंकारणं विभक्तौ वित्युच्यते एवं तर्हि पकारान्तो दानीं करिष्यते। किं पकारो न श्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टो पकारः। चुट्। चुंचुप्चणपोश्च कारप्रतिषेधः। चुंचुप् चणपोश्चकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः केशचुंचुः केशचणः इत्यर्थाभावात् सिद्धमिदं तत्कार्याभावात्रेत्संज्ञान भविष्यति। इदमस्तीत्कार्यं। चितः अंतोदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्॥ चित्करणमिदानीं किमर्थं स्यात्। चित्करणं किमर्थं इतिचेत् पर्यायार्थं। चित्करणं किमर्थमिति चेत् पर्यायार्थमेतत्स्यात् एवं तर्हि यकारादी। चुंचुप्चणपौ। किं प[redacted]कारेण श्रूयते लुप्तनिर्दिष्टो पकारः। इरउपसंख्यानं। इर उपसंख्यानं कर्त्तव्यं। रुधिर् अश्रुद्धत् अरौत्सीत्॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥

य

परनिपातोथवा लुप्तोयमिति प्रतिज्ञातो लुप्तनिर्दिष्टः। इरउपसंख्यानमिति इरितो वेत्य ओरिरिति समुदायानुकरणमिरि इत्येतिसोयमिरि नसमुदायस्य वाक्यत्वात्मकत्वादप्राप्तेत्संज्ञोपसंख्यायते समुदायस्य चेत्संज्ञायां वचनाः परं तन्त्यादित्संज्ञानलभंतदति इदित्वाभावान्नुमभा वः नन्वेवंसति स्वरितेतइत्यात्मनेपदं न प्राप्नोति नैष स्वरितत्वप्रतिज्ञानसामर्थ्यादिकारयवगतं स्वरितत्वं समुदाय आरोपयिष्यते॥ ॥ एम.
दोषः संज्ञा२ ८

अवपवग्रहणादिति। इण्वितीयस्य सद्विदित्वे वमित्संज्ञकत्वेनावयवाश्रयणे तेनसमुदायाद्रत्यर्थः। यादि तु नरितिापस्यतु कुंभीधान्यादन्यान्न इति धातुर्धनास्ति
पे तकुंभीधान्याः यद्यपि तु म्बिधावस्य [redacted]न्यायस्य निमित्तं नास्ति तथापि दोषो वेतु आया नाश्रयणमाह। नायमिति इरु कार एवेदिति। इरितो धातु विशेष
नदति तदंतविधिः। अकारस्येति अतद्धावोपीतीत्यरत्वेभिदिरित्यादि[redacted]निर्देशः। अनंगस्यापि निपातनादित्वं तत्रभिद्र वे वृद्धिर्नेकारस्येत्संज्ञा तत्र न
रि [redacted]त्व एरत्वेइरितो चेत्यत्रापि अर इद्र स्येति समासे कृते निपातनादित्व एत्वयोः कृतयोरितौरिति निर्देशः। नुमनुषङ्कानि तिनुमानेवा ऐलक्ष्यते न का एतु ष
का[redacted]नित्यर्थः। नचलोपाभावार्थो नकारोपदेशादिति वक्तुं शक्यं अनकारोपदेशेपीदित्वान्नलोपस्याप्रसंगात्तस्मान्नकारोपदेशेनेरितामिरित्वकार्याभा
व अवपवग्रहणास्सिद्धे पेकस्यात्र हलंत्यमिति भविष्यति। इकारस्योपदेशे जनुनासिकदृति। अवपवग्रहणादिति चेदिदित्वे इरिप्रसंगः। अवपवग्र
हणादिति चेदिदित्वे इरपि प्राप्नोति भेत्ता छेत्ता इदितो नुम्धातोरिति नुम् प्राप्नोति। यदि पुनरयमिदिद्विधिः कुंभीधान्यन्यायेन विज्ञायेत। तद्य
था कुंभीधान्यः श्रोत्रिय इत्युच्यते यस्य कुंभ्यामेव धान्यं स कुंभीधान्यः यस्य पुनः कुंभ्यां चान्यत्र च नासौ कुंभीधान्यः। नायमिदिद्विधिः कुंभी
धान्यन्यायेन शक्यो विज्ञातुं इहहि दोषः स्यात्। इन्दि नंदथुरिति। एवं तर्हि नैवं विज्ञायते इकार इद्यस्य सोयमिदिदिति तस्येदित इत्येतत्कथं तर्हि
कारः ऐपेन। इदितइदिदंतस्येति। अथवाऽसकारस्येवेदमित्संज्ञायां भूतस्य ग्रहणं तस्य चोपदेशेन मनुनासिक इतीत्संज्ञा भविष्यति अथ वाऽऽचार्य
य प्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवंजातीयकानामिदिद्विधिर्भवतीति यदयमिरितः काश्चिन्नुमनुषक्तान्पठति। उ बुदिर् निशामने स्कंदिर् गतिशोषणयोः। अ
थवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति इत्स्येत्संज्ञा भवतीति यदयमिरितो वेत्याह॥ अथवाऽन्त इति वर्त्तते॥ न सलोपः। तस्य ग्रहणं किमर्थं
इत्संज्ञकः प्रतिनिर्दिश्यते नैतदस्ति प्रयोजनं॥ प्रकृतमिदिति वर्त्तते। क्व प्रकृतं। उपदेशेजनुनासिक इति तद्वै प्रथमा निर्दिष्टं षष्ठी निर्दिष्टेन चेहा दि
र्थः। अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति॥ तद्यथा उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमंत्रयस्वैनं देवदत्त मिति गम्यते। देवदत्तस्य गावो ऽश्वाहि
रण्यं च आढ्यो वैधवेयो देवदत्त इति गम्यते। पुरस्तात्षष्ठी निर्दिष्टं सदर्द्धद्वितीया निर्दिष्टं प्रथमा निर्दिष्टं भवति। एवं इहापि पुरस्तात्प्रथमा निर्दिष्टं
बोजाप्यते। नहु इति कृतादेशाः सेदर्थात्षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनं। येऽन्ये कालरत्संज्ञास्ते पालोपः सर्वादेशो यथा स्यात्॥ ॥
निषेधेनापीरितामिरित्कार्याभावे लायते। अन्यथा इदोरिदित्वान्नुमिसति इगुपधत्वाभावात्प्राप्तिरेव वक्तव्यस्य नास्तीति किं तन्निषेधेन अंतरितिगो पदांतद स
तः। तेनानोर्दिष्टो धातोर्नानुमागमः। मध्येदितान। तस्य। तस्य ग्रहणामिति॥ अभावो लोपः स च भावोपाधिरेव प्रतीयते नान्यथेति मकारणादित्संज्ञस्यैव लोपो कृ
भविष्यतीति प्रश्नः विभक्तिपरिणाम इति। सादृश्यपात्तत्वाध्यवसायाद्विपरिणामव्यवहारः वा[redacted]तो यो न्यविभक्तान्तेषु प्रार्थतः श्रार्द्वं तत्स्थेव सन्निधीयते॥ ॥
कौ

भा॰वै॰ तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति॥ अनेकान्तपक्षेत्वंशस्य लोपे प्रसक्ते तस्य ग्रहणेन समुदायस्य लोपः प्रतिपद्यते। ग्रहणप्रतिषेधात्सिद्धिः। नैषापि संज्ञा प्रतिषिध्यते अपि अ॰१पा॰३
९ तु तन्मात्रे न इत्कार्यमित्यर्थः। निर्दिष्टलोपाद्वेति॥ न चैत्स्वनेन संज्ञाप्रकरणे निर्दिष्टस्य परस्य ग्रहणमस्त्यामपीत्संज्ञायां लोपो भवतीत्यर्थः। तुस्मानामिति पपसत्या
मपीत्संज्ञायां लोपे। भवति तदा तुस्मानां मपि प्राप्नोतीति हि हलन्त्यमित्यत्र निर्दिष्टाः। न वेति। इत्संज्ञाप्रतिषेधादेवामित्कार्यं नास्ति यदि स्थानेन लोपः स्यात्
उपदेशस्तेषामनर्थकः स्यात्॥ अनुबन्धलोप इति॥ यथा कश्चिट्टकिप्रत्ययोत्ती तिपुनश्चनास्तीति तथानुबन्धोऽमुत्राणाम्यवानुज्ञानं लोपविधानात्॥ नौ

अथ क्रियमाणोऽपि तस्य ग्रहणे कथमिव लोपः सर्वादेशो लभ्यः। लभ्य इत्याह कृतः। क्वचन पामानपाततस्य ग्रहणसामर्थ्यात्। इतोपेण लो
लत्त्वा निष्ठास्य एव रत्वानमित प्रतिषेधात्। इतो लोपेणान्तल्ला निष्ठास्पर्शं ख्यानं कर्तव्यं। रात्। अदेपन्न। क्लोदे वित्वा सेवित्वा॥ निष्ठा॥
ज्ञपितः। ज्ञपितवान्। किंपुनः कारणं न सिध्यति॥ इत प्रतिषेधात्। प्रतिषिध्यते हीत्संज्ञा णालुत्तमो णिद्वा भवति। क्त्वासेटन किन्न भवति निष्ठा
सेटान किन्न भवतीति। सिद्धं तु णित्वादीनां ग्रहणप्रतिषेधात्सिद्धमेतत् कथं णत्वादीनां ग्रहणानि प्रतिषिध्यन्ते णलुत्तमो वा णित् अवो
न गृह्यते क्त्वा सेटन कित्त्यग्रहणेन गृह्यते। निष्ठा सेटन कित्त्यग्रहणेन गृह्यते निर्दिष्टलोपाद्वा सिद्धमेतत्॥ अथवा निर्दिष्टस्यायं लोपः
तस्य गुणानां प्रतिषेधः क्रियते तस्मात्सिद्धमेतत्। तत्र तु स्थानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। तस्मात्तस्मिन्नौ हुक्षाः। प्लक्षाः। अविनवमसुनवमकरवं। ने वो मारणा पश्यात[illegible]सिद्धम्
ला मर्थ्यात्। न वा वक्तव्यः किं कारणं उच्चारणसामर्थ्यात् अत्र लोपो न भविष्यति। अनुबन्धलोपे भावाभावयोर्विप्रतिषेधादप्रसिद्धिः। अनुबं
धलोपे भावाभावयोर्विप्रतिषेधादप्रसिद्धिः न ज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसजतीति के न निवर्तितं करोतीति इति॥ सिद्धं तु पवादन्यायेन सिद्धमेतत् कथं
अपवादन्यायेन। किंपुनरिदं तत्ख्यापयति नादिर्भावो दृष्टिकार्यार्थो। नन्वार्थो लोपः। कार्यं कृत्वा नुबन्ध आसज्यते कार्यार्थस्य
न्याय्य इति लोपः। अथ यस्यानुबन्ध आसज्यते किं स तस्यैकान्तो भवति आहोस्विदनेकान्तः॥ एकान्तस्तत्रोपल[illegible]ः। एकान्त इत्याह कुतः।
वि भावानुवृत्तेर्विरोधाद्सामानाधिकरण्यप्रसंगः सिद्धमिति॥ यथा तत्रोपलब्धेः। तत्रस्योस्य अनुपलभ्यते तद्यथा वृक्ष्यपास्तारः वा दक्षका नाउपलभ्यते॥
कोवाधते तथा कोपि चरितार्थमुच्चारणान्नासंभाव्यलोपो। नन्वार्थो बाधते। एकान्त इति एकदेशः अनेकान्तस्तूपलक्षणमेवं केवलं यथा हंसका
कः। तत्रोपलभ्यमानस्य दर्शनात् कपोरिति प्रश्नः॥ एकान्तस्तत्रोपलब्धेरिति। ननु पदेव संज्ञाय निमित्तं सर्वथा निर्णयहेतुः। राम॰ ९
उच्यते। सामर्थ्याद्बाधा तत्रैव तालभ्यते अनवयवस्य तत्र चान्यत्र च। ननु वकारस्य वनग्रहणानुक्षादिषु वदृश्यपलब्धिः न चासाव नवयवः
नैषदोषः। भिन्नसमुदायावितिपदं वर्णान्तरमेवेति भाष्य प्रतिपादितम्॥ ॥श्रीः॥ ॥

पृ

तत्रासरूपइति। अनाकारान्तत्वादिति तत्र दोषप्रतिषेध इत्यनेनैव सामर्थ्यासंबध्यते कविषय इति। एकान्तत्वे चैत्स्यात्समावेशप्रसंगः। अनेकान्तत्वे तु भावप्रकां
एवं वेति सारूप्यादसमावेशः। अनेजन्तत्वादिति। यथा ढौकतेः ककारस्यैकान्तत्वादात्त्वं न भवति एवं देवोपि न प्राप्नोति उपदेशग्रहणं त्वलुप्तेपि पक
त्वेन प्राप्नोति। अस्तु तर्हीति। कार्यं लक्षणप्रत्ययकेवलमनुबन्धउपात्तः न तु तस्यावयवः इति विशेषः सिध्यति अनेकान्तत्वे कद्यस्येति
वशाभावात्। अनन्तर इति। यद्यप्यनन्तरादिषु बहुशो भवति तथापीह वचनसामर्थ्यात् अनवसितत्वाद् व्यवसितानां विच्छिन्नानां पाठः
तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधेष्वपृथक्निर्देशोऽनाकारान्तत्वात्। तत्रासरूपविधौ दोषो भवति कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे क इति। कविषये [illegible]
अणपि प्राप्नोति। सर्वादेशे च दोषो भवति। दिवऔत्सर्वादेशः प्राप्नोति। दाप्प्रतिषेधे च पृथङ्निर्देशः कर्तव्यः। अदाप् दैप् इति वक्त
व्यं। किंपुनः कारणं न सिध्यति। अनाकारान्तत्वात्। ननु चायं तेभविष्यति। तद्धात्त्वं न प्राप्नोति। किं कारणं अनेजन्तत्वात्। अस्तु तर्हि ने
कान्तः। अनेकान्ते इति विशेषः। यद्यनेकान्तः। इतिविशेषो न सिध्यति। विति मिति तीति कार्याणि न सिध्यन्ति। किं हि स तस्य तद्भवति येनैतत्स्या
स्यात्॥ एवं तर्हि नान्तरः। अनन्तर इति चेत्पूर्वपरयोरितकृतप्रसंगः। अनन्तर इति चेत्पूर्वपरयोरितकृतं प्राप्नोति। बुञ्छण्। सिद्धं तु व्यव
सितपाठात्। सिद्धमेतत्। कथं व्यवसितः पाठः कर्तव्यः। बुञ्छण्। स चावश्यं कर्तव्यः। इतरथा ह्येकान्तेपि संदेहः। अजिपमाणव्यवसि
तपाठे एकान्तेपि संदेहः स्यात् तत्र न ज्ञायते किमयं एव स्यावयवा आहोस्वित्परस्येति। संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्या
नतो विशेषप्रतिपत्तिः नहि संदेहादलक्षणमिति एवंसितिव्याख्यास्यामः। एतादृशि सिद्धमेतत्। सिद्धमतभाष्यादान्तेदृष्टा जिदितिव
वसेयं। अतोदांतेदृष्टा किरिति। पुनः पुनरपि निमित्तको नामानुबन्धः स्यात् नानुबन्धनिमित्तकेन नाम इत्तेन भवितव्यं। इत्तनिमित्तकएवानु
बन्धः। उत्तरोत्तराचार्योऽनुबन्धाना[illegible]सजति। उभयमिदमनुबन्धेषूक्तं एकान्ता अनेकान्ता इति किम न्याय्यं। एकान्ता इत्येव न्याय्यं। कुत एत
दर्थसिद्धेतुर्व्यपदिष्टः। पञ्च नाम सहेतुकं तन्न्याय्यं। ननु चोक्तं तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधेष्वपृथक्निर्देशोऽनाकारान्तत्वादिति। असरू
पविधौ तावन्न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नानुबन्धकृतमसारूप्यं भवतीति यदयं ददातिदधात्योर्विभाषां शास्ति। यदप्युक्तं सर्वादे
कर्तव्यः ततः पूर्वस्यैवासावनन्तरः। ननु परस्य काले यद्इति तत्रापि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नानुबन्धकृतमनेकान्तत्वं भवतीति यदयं पांशिस्वसेषाह।
मुबंधानानव्याख्यातं इति एकान्तपक्षे एकोवयवो द्वयोर्न [illegible] भवतीति संदेहे व्याख्यानान्निश्चयः। अनेकान्तत्वे त्वानन्तर्यमुभयापेक्षमविरो
चार्य भवतुस्तस्तः। शिष्यास्तु कथं प्रतिपद्येत व्याख्यानात्। तस्मिन्नेवैतदुक्तं स्तादे नेनाकितेदेवोच्यते। नैष दोषः पूर्वहेतु इति व्याख्यानमुक्तं स्तात् नेन स्तु
न२

भा.कै.
१०

नेदृत्तिपघप्यनेकांतपक्षस्यापिज्ञापकमेतच्चाख्यातुंयुज्यतेतथापिहेतुरहितत्वादिहानेकांतपक्षोभाष्यकृतासकृः। प्रदेशांतरेषुत्वनेकांतपक्षेएवापिस्य अ.१.३.२
द्विपतेपिहूमनुबंधस्यानेकांतत्वादिति॥ यथा। संख्यातेगणानमुच्यते। अनुदेशशब्दस्यसंबंधिशब्दत्वाद्देशस्याक्षिप्तः। तेनायमर्थः। समानां [redacted]
[redacted]समसंख्यानांपथागणानमुद्दिष्टानांसहानुदेशिनःसंबध्यते। एकोयराख्यीति। इकुशादेन चत्वारःस्थानिनः प्रत्याण्णंतेयणादेशेनापिचत्वारआ
देशाइत्यर्थतोस्ति [redacted] संख्यासाम्यंपश्चानुपूर्व्यपीकारादिभिर्वृत्तानांवर्णानांग्रहणात्देवपसंतत्थापिप्रथमतोस्येव संख्यासाम्यं। इदंतदीति। नात्रस्था
नहेतमांतरप्राप्तिमाप्यादेशस्यप्रतिकालेऽर्थक्रुतांतपसंप्रत्ययः प्रकृतानामादेशानांस्थानात्पथाभिधानात्॥ ननुनेति। नित्यानांशब्दानांप्रयोगार्थ
कृतमांतर्यमस्त्येवकिमर्थमिति। यादृक्रमेणेवसंबंधोभविष्यतीतिभावः। संज्ञासमासनिर्देशादितिपरस्मैपदानांणलनुसिमत्रसंज्ञयासर्वेयुगपत्त
परप्युक्तंदाप्रतिषेधेधप्यत्वनिर्देशः कर्तव्यइति॥ नकतेयमाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनानुबंधकृतमनेजंतसंभवतीति। यदयमुदीचांमाङोव्यतीहारइति ॥
मेरः मानुबंधकस्यापिभूतस्यग्रहणंकरोति। यथासंख्यमनुदेशःसमानां। विभिहोदाहरणं। इकोयणचि। रध्य ग्रमध्वज। नैतदस्तिसनिंतरतमेना
प्येतत्सिद्धं॥ कुतआंतर्यंतालुस्थानस्यतालुस्थानः। ओष्ठस्थानस्योष्ठस्थानोभविष्यतीति॥ इहतर्हितिस्थस्थमिपांतांतंतामइतिननुचेतदपि ॥
स्थानितःप्रत्येनेवसिद्धं। कुतआंतर्यं। एकार्थस्यैकार्थोद्व्यर्थस्यद्व्यर्थोबह्वर्थस्यबह्वर्थोभविष्यतीतिइदंतर्हितुदीघत्नातुरवर्मतीकृतचाणतप्र
खरात्तपकइति। किमर्थंपुनरिदमुच्यते। संज्ञासमासनिर्देशात्सर्वप्रसंगोनुदेशस्यतत्रयथासंख्यवचनंनियमार्थं। संज्ञयासमासेननि
र्देशः क्रियेतेसंज्ञयातावत्। परस्मैपदानांणलनुसुस्थलथुसणल्वभाइतिसमासेनः तदीसन्नातुरवर्मतीकृतचाणाइकखरात्तपकइति।
संज्ञासमासनिर्देशादेतस्मात्कारणात्सर्वप्रसंगःसर्वस्योद्देशासर्वानुदेशः प्राप्नोतिइष्यतेचसमसंख्ययथास्यादितितच्चांतरेणयत्नं
नसिध्यतीति॥ तेनयथासंख्यवचनंनियमार्थं। एवमर्थमिदमुच्यते॥ किंपुनःकारणंसंज्ञयाचसमासेनचनिर्देशःक्रियते। संज्ञासमास
[redacted]निर्देशः पृथग्विभक्तिसंस्पर्शनुच्चारणार्थः। संज्ञयाचसमासेनचनिर्देशःक्रियतेपृथग्विभक्तिःसंल्हितस्तोचारमिति॥ प्रकर
णंचसर्वसंप्रत्यायार्थः। प्रकरणेचसर्वेषांसंप्रत्ययोयथास्यात्। विदोलटोवेति। किंपुनः शब्दतःसाम्येसंख्यातानुदेशोभवति॥ आहोस्वि
त्साम्यंतदृतिनाक्षिपाक्रमाद्यावस्थालोकेप्यजाविधनोदेवदत्तयज्ञदत्तविविसमासनिर्देशेनास्तिक्रमनियमः। द्वंद्वेनच एषांतः केषाञ्चविशेषः॥ राम. १०
केनै नेकावयवात्मकसमासेनैवशक्तिप्राप्याप्यंतइतिकुतः क्रमानियमःस्यात्। किंपुनरिति। तिपोणल्तसोतुसित्यादिक्रमान्नक्रियतेइतिप्रश्नः विदोलटोवे
मसो ति एषइनिर्देशोक्रियमाणेमहतस्येयानंतप्यसंबध्येतेस्पर्शः। व्यवहितानामपिस्वरितत्वादनुवृत्तावाश्रीयमाणायांप्रतिषतिगौरवप्रसंगः किंपुनरितियष
प्यर्थशब्देसगुणाभावादर्थतएवंसाम्यंतथापिशब्दधर्मणाप्यर्थस्यप्रपदेशोदृश्यतेयथाश्रमणाब्रस्पद्विरेफत्वानद्विरेफोभ्रमरःनथाचरक्षरंमांसंच्छश्रम [illegible]

इणौरसइति। यदाउगौरसथ

ख्यातादयइति। परस्मैपदशब्देनप्रकृतानामिचनवानांग्रहणंनतुशब्दकसोतित्यर्थतः ग्रामग्मत्तिनतुशब्दतः। णौरसश्चेत्येकशेषः क्रियतेतदार्थतःसाम्य
मस्ति॥ अगमकइति॥ संख्यासाम्यस्यानववोधकत्वपर्यः। लन्तुरोरितिलशब्दस्यलरू लटावर्थाविति साम्याभावः। यदानुलरूपसामान्यंअर्थो

सख्यासाम्यंशब्दतश्चेरणलादयः परस्मैपदानांणौरसः प्रथमस्यापवापावस्चइत्यनिर्देशः। संख्यासाम्यंशब्दतश्चेरणलादयःप
रस्मैपदानांणौरसःप्रथमस्यअपवापावस्चइत्यनिर्देशः। अगमकोनिर्देशः। निर्देशःपरस्मैपदानांगालतुसुस्थलथुसणल्वमा
इतिणलादयोनवहवः परस्मैपदानामित्येकः शब्दः वैषम्यात्संख्यातानुदेशोनप्राप्नोतिणौरसः प्रथमस्यणौरसोबहवः प्रथमस्ये
त्येकःशब्दःवैषम्यात्संख्यातानुदेशोनप्राप्नोति। एचोयवायावः। अयवायावोबहवः एचइत्येकःशब्दःवैषम्यात्संख्यातानुदेशोन
प्राप्नोति। अस्तुतस्र्योधितः। अर्थतश्चेतल्लुटोर्नर्थपरीहरणासिंधुतक्षशिलादिषुदोषः। अर्थतश्चेल्लुटोर्न्नर्थपरीहरणसिंधुतक्षशिलादि
षुदोषोभवति। स्यतासीलृलुटोः। स्यतासीद्वौल्लुटोरित्यक्षत्रयोर्यां वैषम्यात्संख्यातानुदेशोनप्राप्नोति। नौष्वाद्दिषचारिम्पोल्सुणि
न्यचः। नंघाद्योबहवः त्सुणिन्यचस्त्रयः वैषम्यात्संख्यातानुदेशोनप्राप्नोति। अरीहणाद्योबहवः। वुञादयः समदशवैषम्यात्संख्या
तानुदेशोनप्राप्नोति। सिंधुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ। सिंधुतक्षशिलादयो[redacted]बहवः। अणञौद्वौवैषम्यात्संख्यातानुदेशोनप्राप्नोति॥

लत्वावस्येतियस्सः तशस्त्वेनसाम्यमितिदोषाभावः नंघादिष्वपिअवयवेनविग्रहः समुदायः समासार्थइत्याश्रीयमाणोसमुदायत्रयाणेष्व
यासत्ययन्त्रयस्यसाम्यसम्दर्बदेदोषः॥ ॥ ॐ॥ ॥श्रीः॥ ॥ॐ॥ ॥श्रीः॥ ॥ श्रीं ॥ ॥श्रीः॥ ॥ श्रीं ॥ ॥रामरामरामः॥ ॥

भा॰कै॰ आत्मनेपदेति। नन्वात्मनेपदसंज्ञानन्तरस्य किंतु तत्प्रत्यापितानांनकानांतादीनामिति [redacted] नास्त्यर्थतः साम्येनेष दोषः। तद्ग्रहणात्मकात् अ॰१पा॰३

११ यत्रात्मनेपदत्वेनप्रत्याप्यंतदुत्पत्तिसाम्यं॥४॥ र्धधातुकाद्यिग्रहणोक्षिति। द्वोगृह्लोतेयषुतानिद्वियहणानिसार्वधातुकस्यद्वियेहणानीति॥

एङः प्लुतेप्रतिषेधः॥४

आत्मनेपदनिष्ठाविधिसार्वधातुकद्वियहणेषु। आत्मनेपदनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति॥ आत्मनेपदविधिश्च न सिध्यति। अनुदात्तङित आत्मनेपदं अनुदात्तङितौ द्वौ। आत्मनेपदमित्यस्य द्वावर्थौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति॥ निष्ठातोनः पूर्वस्य च दइति रेफदकारौ द्वौ निष्ठेत्यस्य द्वावर्थौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। सार्वधातुकद्वियहणेषु च दोषो भवति श्नसोरल्लोपः श्नम स्तौ द्वौ सार्वधातुकमित्यस्य द्वावर्थौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। एङः एर्दत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः। एङः पदांतादति इत्येङौ द्वौ अदि त्यस्य द्वावर्थौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति अस्तु तर्हि शास्त्रतः। ननु चोक्तं संख्यासाम्यं शास्त्रतश्चेत्समत्वात् स्थाः परस्मैपदानां शसोरसः मध्यम भवति

स्यापवादाः एवं तत्प्रनिर्देशा इति॥ नैषदोषः। स्थानेंतरतमत्वेनैनव्यवस्था भविष्यति। कुतः आंतर्यैककार्यस्यैकार्थो [illegible]

अ द्व्यर्थो द्व्यर्थस्यैकार्थः संवृतानर्थास्य संवृतावर्णाः। विवृतावर्णास्य विवृतावर्णाः आतिम संयोगगुणवृद्धिप्रतिषेधे क्ङिति गुणवृद्धी द्वे क्ङि अतिप्रसंगौ गुण वृद्धिप्रतिषेधे क्ङिति।

तौ द्वौ संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। नैषदोषः। गकारोप्यत्र निर्दिश्यते तत गकारस्य ग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं क्रियते न्यासे एव ककारे ग

कारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते गिति क्ङिति ङितीति॥

मासन्ता र्धधातुकमपि तेषु स्वतद्गतित्वेन विशेष्यंते। संवृतावर्णादितिपचापि शास्त्रे अकारस्य विवृतोपदेश उक्तस्तथापि लौकिकप्रयोगापेक्षयैतदुक्तम्॥ राम॰

वि ॥क्ङिति द्वौ ति। क्ङिवत्सैकत्वे पि ककारः ङकारयो र्द्वित्वात्सिशाच्च तः साम्यं॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥ १२

३ ति।

उदिकूलेति द्वंद्वे यमागेतु नाचेकोगानिर्देशादितिबोधं डदितिपंचम्यास्थानषष्ठीकृता उद्यणा। भ्यास्तनव हिम्पामतिपरिहारः। धातु त्रिग्रहणे क्षैत्री शीत्र

हणानिविधाने त्रिग्रहणाः धातवस्त्रिग्रहणायेषु तच्छीलादिषितिपुनर्वक्रशी द्विः। कर्तृकर्मणोरनिभवेतेरक। संकत्वात् कर्तैवोपपदं करोतेरूप

उदिकूले रुजिवहोः। उदिकूले दे रुजिवहो द्वौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। नैषदोषः। नोदिकूलपरं किं नर्हि विशेषणं रुजिवहोः। उ

त्स्वभ्यां रुजिवहिभ्यां कूलउपपदइति तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु दोषो भवति। विदिभिदिछिदेः कुरच्।

विदिभिदिछिदस्त्रयः। तच्छीलास्यस्त्रयः संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। घञादिषु द्विग्रहणेषु। कर्त्रादिषु द्विग्रहणेषु दोषो भवति। नि

ष्पोः एत्वोः निरभ्यौ द्वौ पत्वौ द्वौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। नैषदोषः। इष्यते चात्र संख्यातानुदेशः निष्पावः अभिलावइ

ति। एवं तर्हि अकर्तरिच कारके भावे चेति द्वौ एवं दोषे द्वौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति॥ अवे तृस्त्रोः करणाधिकरणयोः। तृस्त्रो

द्वौ करणाधिकरणो द्वौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः। कर्तृकर्मणी द्वे भूकृञौ द्वौ तत्र संख्यातानुदेशः प्रा

म प्नोति। अनव्ययेष्वस्यैर्थमेष्वस्यैर्थमोर्यकिं द्वे तेपि अनव्ययस्यैर्थौ द्वौ किं द्वे द्वे तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। क्त्वोः क्त्वाणमुलौ। क्त्वो द्वौ

क्त्वाणमुलौ। द्वौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति॥ [redacted]

दर्शयत्वाल्लिप्यते॥ अन्येतु माण्डर्य्यस्य भवतेरूपपदत्वेप्रत्ययमिच्छंति॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥ ३॥

छंदो ब्राह्मणानीतिगोवलीवर्दन्यायेन छंदः शब्देनमंत्रग्रहणं यथा जुष्टार्पिते च छंदसीत्यत्र ब्राह्मणानां ग्रहणनित्यमंत्र इति मंत्रग्रहणं तच्छंदो ग्रह
णेनैव ब्राह्मणानां ग्रहणे सिद्धे ब्राह्मण विशेष प्रतिपत्त्यर्थं ब्राह्मणग्रहणं कृतं तेन याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानीति तद्विषयता न भवति॥ मंत्रेति। अ आ १ पं ३
नुदेशउच्चारणां योगानेतु शब्दांतरस्य अनुमानं न तत्त्वारणामिति न्यायप्राप्त एवायमर्थः। विदोलदोषेति॥ अन्नत्र यथासंख्यानामनुमानादस्य ८

दे

अधीयानविदुषोश्छन्दो ब्राह्मणानि छंदो ब्राह्मणानीति दे अधीते वेत्ति च द्वौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। शेषघेतोः। पथिदृतयोः पथो
धेतोः प्राचां। ततगच्छति पाथिदृतयोः। शेषघेतो द्वौ पथिदृतौ द्वौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। तत्र भवस्तस्य व्याख्यानः क्रतुयज्ञे स्य
भ्यश्चा तत्र भवस्तस्य व्याख्यानी द्वौ क्रतुयज्ञौ द्वौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। संघादिषु न प्रभृतयः। संघादिषु प्रभृतयः सं
षदो ख्यातानुदेशेन न सिध्यति। नैषः। दोषग्रहणमपि तत्र कर्तव्यं। वैशेष्य शास्त्रादिभ्गो घञ्रवौ। वैशेष्य शास्त्रादिद्वौ यञ्रवौ द्वौ
तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति॥ इसिस सोः ख्यत्यात्परस्य। इसिस सो द्वौ ख्यत्यौ द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति॥ नु वा समा
नयोगवचनात्। नेवा एष दोषः। किं कारणं समानयोगवचनात्। समानयोगे संख्यातानुदेशं वक्ष्यामि तस्य दोषो विदो दोषा॥ ल
तस्येतस्य लक्षणास्य दोषो विदो लदोवेति संख्यातानुदेशेन प्राप्नोति। षाश्चेटोः नातीमुखाञ्च। षाघेटो नातीमुखौ। संख्याता
नुदेशेन प्राप्नोति। वल गोत्थादिनि ञकघचश्च। संख्यातानुदेशेन प्राप्नोति। सिध्यपकशभ्यां कनरण्वौ च संख्यातानुदेशेन
प्राप्नोति युष्मदस्मदोषां देशाः युष्मदस्मदो षादेशाः संख्यातानुदेशान्न सिध्यंति। तस्माद्यस्मिन् पक्षे स्वीयो सो दोषास्तमास्थाय
प्रतिविधेयं दोषेषु॥ १२

दस्रे

समदो वः युष्मदस्मदोस्तेव ह्रवचनस्य वस्नसावित्यादिषु योगेषु अनुमीयमानत्वात्क्रपर्दैर्दैर्वा संख्यानप्राप्नोति। यस्मिन्पक्षे दोषास्तः साम्यमेकयोगेन
तेव यस्तन्मात्रा प्रतिमात्राद्यु दोषप्रतिविधानं तु कर्तव्यं विदोत एव द्विरूपस्यां कर्तव्ये ह्यभिधानमिथ्या नाभ्यामिति कर्तव्यं॥ ॥१॥ ॥४॥ ॥१॥

८१

अथ वेति यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञापितं तत्रैव शब्द इतोऽर्थतो वा संख्यायां अपरेण यण्संख्यानात्मत्र एसपि संख्या साम्ये॥ स्वरितेन॥ स्वरितेनेति स्वभंग
स्वीयास्वरितेनाधिकारोलक्ष्यते स्वरितत्वं तस्य स्थानी केवलमधिकारस्तानार्थं प्रतिज्ञापयते न तु मयागसमवाप्ति। अधिकारान्न दोषाव साधनः कर्म साध
नो वा विनियोगो लोके धिकार उच्यते स इहवेदं इष्यते। किमर्थमिति। आकांक्षादित्वात्प्रकृतस्य संबंधो भविष्यतीति प्रश्नः किंगतमिति किमथोधिका

अयं वैयस्कस्यामिय था [redacted] संख्यमनुदेशः समानांस्वरितेन। ततो धिकारः। अधिकारानन्नभवति स्वरितेनेत्येवमपि स्वरितत्वं द
ह्यासंदेहः स्यातन ज्ञापितं किंप्रयंसमसांख्यार्थः। आहो स्विदधिकारार्थ इति। संदेहमात्रमेतन्न्द्वनि सर्व संदेहेषु वेदमपतीष्टतेव्या
ख्यानतो विशेष प्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति सम संख्यार्थ इति व्याख्यास्यामः। स्वरितेनाधिकारः। किमर्थमिदमुच्यते॥ अ
धिकारः प्रतियोगंतस्यानिर्देशार्थः। अधिकारः क्रियते प्रतियोगंतस्यानिर्देशार्थ इति॥ किमिदं प्रतियोगमिति योगंयोगं प्रतिप्रति
यो[redacted]गंयोगे योगे तस्य ग्रहणं माकार्षमिति। किंगतमेतदियता सूत्रेण। गतमित्याह। कुतः लोकतः। त
द्यथा लोके अधिकृतो सो ग्रामे अधिकृतो सो नगर इत्यतं। योपत्रव्यापारं गच्छति। शब्देनचाप्यधिकृतेन कोन्यो व्यापारः आको
वगंलुंअन्यदतो योगे योगे उपस्थानात्। न वानिर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथा लोके। न चा एतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणं निर्दिश्यमा
नाधिकृतत्वाद्यथा लोके निर्दिश्यमानमधिकृतं गम्यते। तद्यथा देवदत्तायगो दीयतां यज्ञदत्ता यविष्णुमित्रायेति गो रिति गम्यते॥ ए
वमिहापि पदरूपविशास्त्रेषोधत्र। स्थाश्चेरेभावेध त्रितिगम्यते। अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकः तस्मात्परिभाषा। अन्यनिर्देशस्तु लो
के निवर्तको भवति। तद्यथा देवदत्ताय गौ दीयतां विष्णुमित्राय कंबल इति कंबलो गौर्निवर्तको भवति। एवमिहापि अभिविधौ भावदनु
णप्त्रानिवर्तकः स्यात्तस्मात्परिभाषा कर्तव्या॥ ॥श्रीः॥ ॥
स्तारेनपरिच्छिन्नतः अर्थनेतिप्रश्नः शाब्देतेतिनाडिपरिसंख्यः शब्दस्यवाः
पारेपिनंवेतिवचनं पहितात्लोकव्यवहारदेवतत्सो भोर्थः सिद्ध इत्यर्थः। पज्ञदत्तायेति। संप्रदानविभक्त्या सन्निहितागोकर्मिकास्त्राति क्रियापेक्ष
ते। अश्रुतकल्पना यास्त्रुतायेस्वरणस्य लाघवात्। यत्रोनिवर्तकः स्यादिति। तत श्राक्रोशे वन्योर्थहइत्यादिषु नंतरदुत्करणस्यात् सति स्वेष
म्। स्वरितत्वप्रतिज्ञामात्रस्य निर्भवतिनत्रिगुणः विपर्ययात्॥ ॥

भाष्ये॰ अधिकारपरिमाणज्ञानं त्विति। यथा धातोरिति किं प्राक् लादेशेभ्यः। अथवा प्राय परिसमाप्तेरिति। अंगाधिकारः प्राग् भ्यासविकारेभ्यः। अभ्यासस्य परिसमाप्तेरिति। स्वरितं इत्येति। प्रकृतस्याधिकारस्य नित्यपेत्वाद्वा तत्र स्परिसमाप्तिं तत्त्वं प्रतिज्ञायते। तेन विंशतिकात्स्वदत्र स्वरितत्वदर्शनात् द्वित्रिप्रभृति
१३ इति। तस्य निवृत्तिरनुपीयते। यावतिथं द्वित्रि एर्त्तां निष्कास्तित्रिकारोऽनुबंधः कर्त्तव्यः। तेन द्वयोरनुवृत्तिर्भवति। एवमन्यत्रापि वेदितव्यं अन्पीया
स इति कथं पुनर्भिन्नजातीयापेक्षया मकर्षप्रत्ययः परमतापेक्षया अल्पेयोगा इति चेन्मन्यसे तन्न। अलीयांसो ऽलः तथा बहवो ऽलः इति
द्वी अधिकारपरिमाणज्ञानेतु। अधिकारपरिमाणं नतु भवति न लभ्येत किंयत्तमवधिं कारोऽनुवर्त्तत इति। अधिकारपरिमाणज्ञानार्थं तु। अ [हनि]
धिकारपरिमाणज्ञानार्थमेवास्तु। अयंयोगो न वक्तव्यः। अधिकारपरिमाणज्ञानार्थमिति। कथं पुनः स्वरितेनाधिकारस्तस्मिन्नैनाधिकारपरि
न माणं त्राकं विज्ञातुं एवं वक्ष्यामि स्वरितेनाधिकार इति स्वरितं दृष्ट्वा अधिकारो भवतीति केनेदानीमधिकारो भविष्यति लौकिकोऽधिकार इति
धिकार इति चेदुक्तं। किमुक्तमन्यनिर्देशस्तु निवर्त्तकस्तस्मात्परिभाषेति। अधिकारार्थमेव तर्ह्ययं योगो वक्तव्यः। ननु चोक्तं अधिकारपरि
माणज्ञानं त्विति। यावतियो ऽलनुबंधस्तावतो योगानिति वचनात्सिद्धं। यावतिथो ऽलनुबध्यते तावतो योगानधिकारोऽनुवर्त्तत इति व
क्तव्यं। अथेदानीं यत्राल्पीयांसो ऽलः भूयसश्च योगानधिकारोऽनुवर्त्तते कथं तत्र कर्त्तव्यं। भूयसि प्राग्वचनं। भूयसि प्राग्वचनं कर्त्तव्यं। प्राग
मुत इति वक्तव्यं तत्र हि वक्तव्यं। [redacted] न वक्तव्यं। संदेहमात्रमेतद्भवति। सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो वि
शेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति प्रागमुत इति व्याख्यास्यामः। यद्येवं नार्थोऽनेन केनेदानीमधिकारो भविष्यति लौकिको ऽधिकारः। न [८]
नु चोक्तं नाधिकार इति चेदुक्तं किमुक्तमन्यनिर्देशस्तु निवर्त्तकः तस्मात्परिभाषा। संदेहमात्रमेतद्भवति। सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्या
द ख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमित्युक्तं इन्ग्यणः घञि इति संदेहे घञि इति व्याख्यास्यामः। मत्तर्हि इदानीमयं योगो वक्तव्यः वक्त
अधिकः कारः व्यश्च किं प्रयोजनं। स्वरितेनाधिकारगति र्यथा विज्ञायेत अधिकारगतिः। अधिकं कार्यं गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यत्र गोग्रहणं चोदितं
न कर्त्तव्यं भवति। स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते। स्वरितेनाधिकारगतिर्भविष्यतीति स्त्रियामित्येवं प्रकृत्य येविहितास्तेषां ग्रहणं विज्ञास्यते तत्र स्वरितेना
धिकारगतिर्भवतीति नदोषो भवति॥ अधिकं कार्यमपादानमाचार्यः किन्त्वाध्वं मन्यते। यत्र प्राप्य निवृत्तिः तेनैव स्यात्भीमादाग च्छति गत [१२]
वेन्द्र्यांसो योगा मवसीतिकर्मणि इत्यणप्प इति। सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रकाः अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात्। स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति
सम्यक् देहित्वा द्विरूत्वां तत्र हीति यावतिथो लिति भूयसि प्राग्वचनं च त्वर्थः। घञिति व्याख्यास्याम इति न गुरुरेनुण आनंतर्यात्संदेहाभावं उच्यते। यत्नो
हि शोक अपप्प इति। ध्रुवमपाये इति कलः। मकर्षमिन्द्रियेण पाटलिपुत्रका विभज्यन्ते इति ध्रुवापायाभावादपादानसंज्ञा न स्यात्। फलमपाय इत्यत्र तु स्वरितत्वप्रति
दपो

कत्वम् आधाराणेति। सेनेः स्यपात्र व्याप्त्या इत्यर्थः। गंगायां गाव इति। गंगाशब्देनात्र तद्यामेव वर्त्तते नतत्समीपे देशेत स्याद्धि स्वयमेव आधारत्वमित्यप्रयोजनमेतत् स्यात्।
व्याप्तसामीप्याद्धेदाधारत्वमितिषपत्नाव संस्ता सिद्धि पर्वे इति। विप्रतिषेधे परं कार्यमिति वचनात् सर्वत्र बाध्यः स्वरितत्व प्रतिज्ञानेन बाधकः संप यो तेन जातीयस्य त्वं
बाधकः न तु निष्पादितुक्तस्य॥ ॥इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकं॥ अनु। विकरणेभ्य इ
तथाधिकरणमाचार्यः किन्त्वायं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति तेनेव स्यात् तिलेषु तैलं दध्नि सर्पिरिति। गंगायां गावः कूपे गर्गकुलमि
त्यत्र न स्यात्। स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति। अधिकं कार्यमधिकः कारः। पूर्वविप्रतिषेधान पठितव्या भवंति। गुणवृद्ध्योस्तत्
त्व भ्रस्व योनुम पूर्वविप्रतिषिद्धं नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुडिति नियमा नुडो स्वर पिष्येते तत्र स्वरितेनाधिकः कारो भवतीति नुडो भविष्यतः। कथं तुन
नाधिकः कार इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधाः शक्या न पठितुं। लोकतः। तद्यथा लोके अधिकमपकारं करोतीत्युच्यते योऽयं दुर्बलः सन्बलवन्तं
सह भावयति। एवमिहाप्यधिकमपकारं करोतीत्युच्यते योऽयं पूर्वः सन्परं बाधते। अधिकारेणेति समर्थाविशेषाभ्यामधिकं कार्यं। अथ यो [धा]
न्योऽधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधार्थः सः। ॥इति श्रीभगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथमाह्निकं॥ नेष दोषः।
ते ॥ ॥अनुदात्तङित आत्मनेपदं॥ ॥विकरणेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः चिनुतः। सुनुतः। लुनीतः। पुनीतः। ङित इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति नैष दोषः [उ॰।]
ङित नैवं विज्ञायते ङकार इत् यस्य सोऽयं ङित् तेन इति। कथं तर्हि ङकार इत् ङित् तेन इति। अथवोपदेशादिति वर्त्तते। अथवोक्तमेतत्। सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यात्
ङ निर्देशादिति। सर्वथा चेद्भ्यां प्राप्नोति। एवं तर्हि धातोरिति वर्त्तते। न समकृते भवति यो धातुरिति। नह्ये प्रथमानिर्दिष्टं पंचमी निर्दिष्टेन च तर्त्पः। अ
र्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति। तद्यथा उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमन्त्रयस्वैनं देवदत्तमिति गम्यते देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यं च आ
ढ्यो वैधवेयः देवदत्त इति गम्यते पुरस्तात्षष्ठी निर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति। एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमा निर्दिष्टं सदर्थात्पंचमीनिर्दिष्टं भविष्यति॥
तिा लादिशेषु नियमार्थं न नित्यत्वाद्विकरणाः तेषां सार्वधातुकमपि ङिदिति ङित्वातिदेशात् आत्मने॰
प पदनियमो नेम प्राप्नोति ङकार इति॥ अस्मदर्थापेक्षणाद्धि संयोग इ तत्रीहिः तस्य एव स्ववीर्यपदार्थप्रधानत्वात् तरंग इति स एवाश्रीयते के
वलो ङकार इत्यात्मनेपदासंभवात्सामर्थ्यात्तत्संनिधौ वर्त्तते एवं तत्राश्रीयते तेन ङित इत्यात्मनेपदमित्यर्थः। अथ वेति नोपदेशे यो
ङित्तस्मादात्मनेपदं नत्वातिदेशिकङित्वेभ्यः एवं तर्हीति। अत्रापि पक्षे चतुर्विषयत्वात्प्रसंगनिवारणार्थं सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादित्यप्पा
अप्रणीय॥

भा·कै· किमर्थमितिकिंविहितानोल्लादेशानामेवनियमः क्रियते॥ अथवैकवाक्यतयाविधिरितिप्रश्नः नियमार्थइति एकवाक्यतायांभावितायांशास्त्रपणी
१४ तेन येतिवाक्यभेदएवाश्रीयतेनैनियमोयंसंपद्यते।परत्वादितिविकरणानामवकाशः अल्लादेशाश्वानवकाशाः निममस्यावकाशः।लेट्टुब्बाविशा
तुकसंज्ञौ। स्यट्टतद्दृत्यादावुभयप्रसंगेपरत्वाद्विकरणांतेनव्यवधानान्नियमाप्रसंगः।अनवकाशाइतिसर्वत्रविकरणानांव्यवधायकत्वादितिभा

किमर्थंपुनरिदमुच्यते॥ आत्मनेपदवचनंनियमार्थंनियमार्थोयमारंभःकिमुच्यतेनियमार्थोयमितिनपुनर्विध्यर्थोपिस्यात्॥
लविधानाद्विहितं।लविधानाद्ध्यात्मनेपदंपरस्मैपदंचविहितं॥ ॥अस्तिप्रयोजनमेतत्॥ ॥किंतर्हीति।विकरणेलुग्व्यवहि
तत्वान्नियमोनप्राप्नोति॥ ॥इदमिहसंप्रधार्यंविकरणाःक्रियंतांनियम●इति॥ ॥किमत्रकर्तव्यं॥ ॥परत्वाद्विकरणाः॥
नित्याः खल्वपि विकरणाः कृतेपिनियमेप्राप्नुवंत्यकृतेपिनियमेप्राप्नुवं[redacted]तिनित्यत्वाच्चपरत्वाच्चविकरणेषु
कृतेषुविकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमोनप्राप्नोति॥ ॥नैषदोषः॥ ॥अनवकाशोनियमः सावकाशः।कोवकाशः॥ ॥यद
नेलुग्विकरणाश्चलुविकरणाश्चलिङ्लिटौच॥ ॥यदिपुनरयंपरिभाषाविज्ञास्येतकिंकृतंभवति।कार्यकालंसंज्ञापरिभाषं
यत्रकार्यंतत्रद्रष्टव्यं।लस्यतिवाक्येमवतीत्युपस्थितमिदंभवति।अनुदात्तङित आत्मनेपदंशेषात्कर्तरिपरस्मैपदमिति॥ ॥

वः।यदिपुनरिति।आत्मनेपदपरस्मैपदाभ्यांलिंगाभ्यां इदंप्रकरणंलादेशविशेषानुपतिष्ठते तत्रमहावाक्येनविहितेष्वल्लादेशेषुविकरणाइति
दोषाभावः।स्यादिषुकथंतेषिलावस्थायामेवविधीयंतइतितैर्व्यवधानान्नियमोनप्राप्नोति।तिङ्क्ष्वतेलमः।तापेक्षत्वादंतरंगत्वाल्लादेशेषुकृते
षुलकारविशेषापेक्षयाविहिताः स्यादयोभविष्यंतीतिनन्वामाश्रित्यायेन शब्दात्क्रियाश्रितात्कारिविधावनुवर्तनाद्॥ ॥६॥ ६॥ ६॥ एम·
२४

एवमपीति।एकवाक्यतायस्तेविहितानांलादेशानांमंतिपेनतेषांस्तात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञे स्यातांततश्चैतत्परिभाषोपस्थानेसतिसंज्ञाश्रयत्वात्दे
विधानेलादेशविधानाय्यावसंनेतिभावः परस्मैपदानुक्रमणमितिनन्वसुनिपरस्मैपदानुक्रमणीयरस्मैपदमनुदात्तेत्द्भ्यः प्राप्नोति।नैवदोषः
आत्मनेपदसंबंधागमेनतेयांपरस्मैपदसंबंधनाभनाच्छेषाद्रेवपरस्मैपदंव्यवस्थास्यते॥ अवश्यमिति।आत्मनेपदबाधनार्थमितिभावः।य

एवमपीतरेतराश्रयंभवति।काइतरेतराश्रयता अभितिर्वृत्तानांलस्याख्यानेतिवाद्यीनात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञयाभवितव्यंसंज्ञया
प्र चतिवाद्योभाव्यंतेतदितरेतराश्रयंभवतिइतरेतराश्रयाणिचनकल्प्यंते।परस्मैपदेषुतावन्नेतरेतराश्रयंभवतियरस्मैपदानुक्रमणं
नकरिष्यते।अवश्यंकर्तव्यं।अनुपराभ्यांकृञइत्येवमर्थंनिनुचएतदपिआत्मनेपदानुक्रमणंनकरिष्यते।स्वरितत्रितः कर्त्र
भिप्राये क्रियाफले॥ आत्मनेपदंभवतिकर्त्रर्थेनुपराभ्यांकृञोनेति।आत्मनेपदेषुचापिनेतरेतराश्रयंभवति॥ कथं॥भाविनीसं
तं ज्ञा[redacted]विज्ञास्यते।सूत्रशाटकवत्।तद्यथाकश्चित्कंचित्तंतुवायमाह।अस्यसूत्रस्यशाटकंवयेतिसवयतिशाटकोनवा
तव्यः अथवातमोनशाटकः शाटकोवातव्यश्चेतिविप्रतिषिद्धं।भाविनीखल्वस्यसंज्ञाभिप्रेतासमन्येवातव्योयस्मिन्नुतेशाटकइ
त्येतद्भवतीति।एवमिहापिसतस्यस्थानेकर्तव्यः यस्याभिनिर्वृत्तस्य आत्मनेपदमित्येषासंज्ञाभविष्यति।अथवापुनरस्तुनियमः
।ननुचोक्तंविकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमोनप्राप्नोति॥नैषदोषः।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिविकरणेभ्योनियमोबलीयानिति॥यद
यंविकरणविधावात्मनेपदपरस्मैपदान्याश्रयतिपुषादिद्युताद्यृदितः परस्मैपदेषु आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति।नैतदस्तिज्ञापकं॥
अभिनिर्वृत्तानिहिलस्यस्थानेआत्मनेपदानिपरस्मैपदानिच।यतस्तेनुपसर्गादिद्वितिविभाषाइ
दमिति॥ सूत्तनियमानामसंकरेण
क्षितानांद्विनिमित्तभावोपपत्तिः।अभिनिर्वृत्तानीति।प्रागपिनियमात्तेषांसंभवमात्रेणनिमित्तत्वाविरोधात्।यत्तर्हीति।एतत्कुलिपिद्दर्श
स्याच्चक्रमेणचक्रामत्क्रम्यात्क्रंसीष्टेतितस्माद्दूरापकर्षकृप्रदर्शिताभाष्यकृताज्ञापकंतुकृञ्यःस्य संनोरिस्तनस्येतिकल्पविधानं॥ ॥ ॥

कै किंपुनरिदं प्रथमस्मान्नसंभवति। अनेकार्थिनर्थी वाक्यस्यैकस्य तात्पर्यायोग्यत्वात् अन्यतरनियमसंभवात्प्रश्नः। ननु यथा प्रत्ययात्परस्य यथा नौ नियमोपु
१५ क्तः। एवं तर्हि मिथालेपरोपो माभूदिति प्रकृत्यर्थनियमोपि संभवति। भावकर्मणोरेवेति ननु एवं नियमा भावकर्मणोरिति सूत्रं विध्यर्थं स्यान्नतु
नियमार्थं नैष दोषः समस्तमात्मनेपदप्रकरणमेकं वाक्यमिति तदपेक्षयैव मुक्तं कस्य इति। वाक्यपदमिति परस्मैपदे विकासिते आत्मनेपदस्यानुदात्तङि आ१।३

ऽ१२मिति किं कारणं परस्मै२

किंपुनरयं प्रत्ययनियमः। अनुदात्तङित एवात्मनेपदं भवति भावकर्मणोरेवात्मनेपदं भवतीति। आहोस्वित् प्रकृत्यर्थस्यैष नियमः अनुदा
त्तङितः आत्मनेपदमेव भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति। कश्चात्र विशेषः। न प्रत्ययनियमे शेषवचनं परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात्। न प्रत्य
यनियमे शेषग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थं शेषात्कर्तरि परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् प्रत्यया नियताः। प्रकृत्यर्था अनियताः तेन त्रप
रस्मैपदमपि प्राप्नोति। तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थं शेषादेव परस्मैपदं भवति नान्यत इति॥ कथं आत्मनेपदवचनं
तस्यान्यत्र नियमात्। कथं आत्मनेपदं वक्तव्यं॥ लोहितायति लोहितायते किंपुनः कारणं न सिध्यति तस्यान्यत्र नियमात् तत्र स
त्र नियम्यते यत्र चैव न च प्राप्नोतीति तद्वचनाद्भविष्यति। अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थनियमः। प्रकृत्यर्थनियमे ऽन्याभावः। प्रकृत्यर्थनियमे
अन्येषां प्रत्ययानामभावः। अनुदात्तङितः लादयो न प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः। अनवकाशास्ते लादयः ते वचनाद्भविष्यन्ति।
सावकाशा लादयः। कोवकाशः। परस्मैपदिनो वकाशः तत्रापि नियमान्न प्राप्नुवन्ति। तस्मादयस्तु तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नु
वन्ति। तस्मादयोप्यनवकाशाः। ते वचनाद्भविष्यन्ति॥

श्री० शहीय नियतत्वात्साधुत्वात्कारकस्य प्रसंगः। उभयोर्नियतत्वे नियम इति लकारे नियम इति नियमः भवति तेन परस्मैपदस्यासिद्धत्वादेव वचने न तस्य
न विकल्प्यमाने वचनमनर्थकं स्यात् केवलायाः प्रकृतेः प्रयोगाद्दुत्वाच्च मतेरेकार्थस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् प्रयोगानिकल्पायोगात्तस्मा १५
दात्मनेपदमेव विकल्पेन विधीयते तेष्वादयो पी नियच्छिस्तानीयं प्राप्नोति यादीकरणादीनां कारकसंख्यापिता योरेव तिबादीनामाभावकर्मणोर्वाद्धि
धानं तद्वक्तव्यं॥

विरामतृतीति न तु भावकर्मणोः सार्वधातुकस्य योर्थो न विरमः। तत्कथमपाणिनीयो पते। सहाभिधानपक्षे चिरणोपि भावकर्मणोः अर्था विप्रदोषः पक्षहीति।
अकर्तरीति विधीयमानो पादानादिषु प्रात्यकारकः उपपदविशेषणमिति। सप्तमीस्थस्य सामान्यस्य कर्मणोः नेन विशेषस्य प्रतिपादनाद्युपपद
विशेषणमुच्यते। एवमभिधेयविशेषणेनेति व्याख्येयं। कर्तरि चेति निवृत्तकर्मवदिस्य शास्त्रात् इति देशास्तदा कर्मवत्कर्तरि परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति स्मि

चिरणतर्हि भावकर्मणोर्नियमान्नप्राप्नोति चिरणवचनाद्भविष्यति। यत्र तर्हि भावकर्मणोर्नियमात्प्राप्नोति तत्रापि प्रकृतं कर्मग्रहणम
नुवर्तते। कृपलुतं। अपक्रमणे चेति। तद्धि त्रोपपदविशेषणं। अभिधेयविशेषणे नचेदार्थः। न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति। नाव
त्वप्यन्यत् प्रकृतमनुवर्तनादन्यत् भवति। नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति। प्रत्यावर्त्यते नान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति। अन्या
र्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति। तद्यथा। शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयते उपस्पृश्यते च शालयश्च भाव्यन्ते। यदप्युच्य
ते नचान्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यत् भवति नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति। भवेद्द्रव्येषु नैतदेवं स्यात् शब्दस्तु खलु येन
तस्य येनाभिसंबध्यते तस्य विशेषको भवति। शेषवचनं च शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति किं प्रयोजनं शेषनियमार्थं प्रकृ नं
त्यर्था नियता प्रत्यया अनियतास्ते शेषेपि प्राप्नुवन्ति तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषात्कर्तरि परस्मैपदमेव नान्यदिति। कर्तरि आत्मनेप
दविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थं क्रियतां शेषग्रहणं कर्तरि शेषादेवं निवृत्तम् ... माभूदभिधाने कृस्नं स्वयमेवेति कर्तरि भ्रस्त्यस्ते
यं दोषः। प्रकृत्यर्थनियमे तावन्न दोषः। प्रकृत्यर्था नियताः प्रत्यया अनियतास्तत्र न अर्थः कर्तृग्रहणेन कर्तृग्रहणेन दोषः प्रत्ययनि
यमे तर्ह्ययं दोषः प्रत्यया नियताः। प्रकृत्यर्था अनियतास्तत्र कर्तृग्रहणं कर्तव्यं तत्र कर्तृग्रहणं कर्तव्यभावकर्मणोर्निवृत्त्यर्थं॥क
र्तृग्रहणं चैव दोषः। प्रकृत्यर्थनियमे शेषग्रहणं कर्तुं। कथं प्रकृत्यर्था नियता प्रत्यया अनियता भवन्तो वक्ष्यामि॥ श्री॥
शेषकर्मकर्तादावुभयोरेव कार्त्स्न्येन कार्यातिदेशानुपरत्वादात्मनेपदं सिध्यति। प्रकृत्यर्था नियता इति। भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति नियमात्तं तेन
प्रकृतग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदं लभ्यत इति नार्थः। कर्तृग्रहणेन। कर्तृग्रहणान्वेति परत्वात्तु परिहरिष्यति॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥

भा॰कौ॰ परस्मैपदमिति॥ सिद्धे परस्मैपदे पुनर्विधानमात्मनेपदनिवृत्त्यर्थं संपद्यते इत्यर्थः॥ नाप्यकिंचिदिति निषेधात्संभावनस्वभावं वस्तित्यर्थः॥ यदि तर्हि॰ ॥
१६ णिकर्त्र्यन्तमिनेपरंभवति हन्यमानो हंतीत्यत्रापि प्राप्नोति नैष दोषः॥ मन्यामहे सेकधातु विषयकर्मकर्तृत्वं विचार्यते॥ यस्य स्वाश्रयं कर्तृत्वं वि आ॰११॰३

परस्मैपदं भवतीति तन्नियमार्थं भविष्यति। यत्र परस्मैपदं चान्यत्र प्राप्नोति तत्र परस्मैपदमेव भवतीति। तत्तर्हि मित्यय नियमे
कर्तरि॰ द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं [redacted] योगविभागः करिष्यते॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदं ततो भावकर्मणोः॥
ततः कर्तरि चात्मनेपदं भवति भावकर्मणोः ततः॥ कर्मव्यतिहारे। कर्तर्येव। भावकर्मणोरिति निवृत्तं। यथैव तर्हि कर्म
णि कर्तरि भवति एवं भावेपि कर्तरि प्राप्नोति एति जीवंतमानंदः नास्य किंचिद्रुजतीति द्वितीयो योगविभागः करिष्यते॥
अनुदात्तङित आत्मनेपदं। ततो भावे। ततः कर्मणि। [redacted] कर्मणि चात्मनेपदं भवति। ततः कर्तरि। कर्तरि चात्मनेपदं
भवति। कर्मणीत्यनुवर्तते भावइति निवृत्तं। ततः कर्मव्यतिहारे॥ कर्तरीत्येवं मरीणीति निवृत्तं। एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यं।
अनुपपराभ्यां कृञ इत्येवमर्थं। इहमाभूत्॥ ॥अनुक्रियते स्वयमेव पराक्रियते स्वयमेव॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥
कृ२ ननु चैतद् पि योगविभागादेव सिद्धं।
कृ
जायते [redacted] त्रास्त्रातिदेशाच्चोपचारिकं कर्मत्वं तत्रैव भवति॥ अनुपराभ्यां कृञ इत्येवमर्थमिति॥ एवं हि योगोप्यवहि एम॰
तः पक्षांतरसापत्वादात्मनेपदापवादत्वाच्च न वानिति न शक्यते योगविभागेन वाधितुं ननु वेत स्पीति प्राप्तिमात्रेण योगविभागेन बाध्यते॥ ॥ २६

तं२
ननु चेयमभिति पूर्वं विप्रतिषेधेनेति भावः॥ शेषादित्यस्यावकाशो याति वातीति अनुपराभ्यामित्यस्यावकाशो शेयः कर्त्रभिप्राय क्रियाफलविषयः॥ अनुकरोति
तिकर्मकर्तृसुभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधेन शेषादिति प्राप्तिर्भवति सापि योगविभागेन बाध्यते नात्मनेपदमिति शेषादिति प्राप्तिर्योगविभागेनापवादेन कर्मक
र्तृविषया [redacted] हि परत्वात्तेना नात्मनेपदं नो प्राप्तिं वाधितुमित्यर्थः॥ अथ वै संयोगविभागप्राप्ति रविशेषात्परानुपराभ्यामित्यतामपि प्राप्तिं वाधिष्य
तद्वर्थः॥ नोत्सहतइति। अपवादापवादत्वात्तानुपराभ्यामित्यनयामास्याप्रतिषिद्धात्मनेपदमेव वाधितुमित्यर्थः कर्तृविषय कर्तरीतिपरस्यपि
देशांतरं नास्त्रीत्यर्थः॥ यथेयमसिद्धिरिन्नति ति करस्य कर्तृविन प्राप्नोति नैष दोषः॥ कर्त्रवस्थायां करणाभावात् मिथ्याते कुहूलः स्वयमेवेत्यत्रतु
[redacted] न सिध्यति। अनंतरस्य प्राप्तिः सा योगविभागेन शक्या वाधितुं। कुतस्तत्रानंतरस्य विधिर्वा भवति
प्रातिपदिकेति प्रत्यासत्तिरप्राप्तिः सिद्धान्तयाप्राप्तिमीति॥ ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं वाधते नोत्सहते प्रति सिद्धासतीं वाधितुं। एवं तर्हि कर्तरि कर्म
ते व्यतिहारे त्वत्र कर्तृग्रहणमत्याख्याय तेन प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते॥ शेषात्कर्तरीति। किमिदं कर्तरि कर्तृशक्तिकर्तृविषयः कर्तृतत्र नीके
यथा स्यात् कर्तृवाच्ये प्रश्नः कर्त्रभिप्राये ततः अनुपराभ्यां कृञः कर्तरि कर्तरीत्येव॥ कर्तरि कर्मव्यतिहारे॥ क्रियाव्यतिहार इति
वक्तव्यो कर्मव्यतिहार इत्युच्यमाने इहप्रसज्येत देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनंतीति। इह च न स्यात्। व्यतिलुनते व्यतिपुनत इति। तत्तर्हि
वक्तव्यं न वक्तव्यं॥ क्रियादिनो के कर्मस्तु पचंति को क्रिया करिष्यसि किं कर्म करिष्यसीति। एवमपि कर्तव्यं। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे सं
प्रत्ययो भवति। क्रियापि कृत्रिमं कर्म न सिध्यति कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते कथं च क्रियानाम [redacted] क्रियया ईप्सिततमा स्यात्॥ ॥
स्वाश्रयं कर्तृत्वमनिर्देशात् कर्मत्वाभिन्न भवति परस्मैपदं॥ कर्तरि कर्म ॥ क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यमिति प्रत्यासन्नत्वात् कृत्रिमस्यैव साधनकर्म
णो ग्रहणं प्राप्नोति। साधन कर्मणि च धातोर्वृत्त्यसंभवात् तदर्थस्य तादृशस्य विनिवृत्तिः प्रतीयते। देवदत्तस्य धान्यमिति देवदत्तस्वामिकं धान्यं लवनेन स्वी
कुर्वंतीत्यर्थः। क्रियाणां साध्यकस्वभावानां कथं व्यतिहार इति चेद्योग्यतादत्राद्दर्शयं क्रियाणामात्मस्थादिदं साधनमिति निर्णीत साध्यसाधनभावेयो
व्यत्यासः सक्रियाव्यतिहारः। परस्परकरणमपि केचिद्क्रियाव्यतिहारोयथा संप्रहरंते राजान इति त्रैवैव क्रियासंचावि ये न लक्ष्यते क्रियावि
तिनो क्रिकाप्राप्यादिह एहं तेकथं च क्रियेति द्वयोः साध्यतात्परस्परेणासंबंधमत्तीप्यत्रा॥ ॥॥ ३॥ ॥॥४॥ ॥ ॥ ॥

भाकै क्रोशेभिभो कुंभिछतिभो कुंजानातीतिदर्शनात्तक्रपात्रियेयेतिक्रियांतरत्वाचिप्रयोगाभावात्संप्रत्र। संपत्र्पतिक्रियपेयेतिसंदर्शनादीनामव्यभिचारात्प्रतीयमानत्वात्
९७ तोभ्यमानक्रियापेक्षया चप्रविश्रापिंडीमितादोनमोरिभावदर्शनात् हरकर्त्तृ इति क्रियायाः साध्यत्वात् साधान्यात्। क्रियमाप्तुमिच्छतयत्नात्तादर्थेनक्रियाप्र
वर्तिनात्तकर्मणोपिप्राधान्यात् भयव्यतिहारेष्वेव कर्मग्रहणात् क्रियाव्यतिहारेण्यते क्रियाया धातुवाच्यत्वादंतरंगत्वात्।। तत्र प्रतिषिद्ध इति कर्मव्यतिहारेन श्र.२क३
क्रि क्रियापिपियेक्षितत्तमाभवति।। कस्मात्क्रियया संपत्र्पति क्रियया साध्यंत्विक्रियया। [redacted] अप्रवसतिक्रिय
या च। दृष्टयएवमनुष्यः प्रेक्षाएवंकरणिभवतिसबुध्यालावतकेचिदर्थं संपत्र्पति। दृष्टप्रार्थनामार्थिते व्यवसायः अध्यवसायेआरंभः आरंभेनिर्वृत्तिः
निर्वृत्तौफलावाप्तिः। एवंक्रियापि कृत्रिमं कर्म। एवमप्युभयोः कृत्रिमयोःप्रसंगाति; प्रसज्येतततस्मात्क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यं लिवक्तव्यं। इह कर्त्तभ्यामि
हारइतिइयता सिद्धे सोयमेवं सिद्धे सति यत्कर्मग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं क्रियाव्यतिहारे यथा स्यात् कर्मव्यतिहारे माभूदिति।। अथ कर्त्तग्रहणं किम
र्थं। कर्मव्यतिहारादिषु कर्त्तग्रहणं भावकर्मनिवृत्त्यर्थं। कर्मव्यतिहारादिषु कर्त्तग्रहणं क्रियते भावकर्मणोरेनेनात्मनेपदं माभूदिति।। [redacted] इतर
थाहितत्रप्रतिषेधेभावकर्मणोः प्रतिषेधः। [redacted] अक्रियमाणे कर्त्तग्रहणे भावकर्मणोरप [redacted] नेनात्मनेपदं प्रसज्येत। तत्र को दो
षः तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत। तत्र्यंते गम्यंते ग्रामाः व्यतिहन्यंते दस्यवः इ
नवा अनेनतस्य प्रतिषेधात्। नवा एष दोषः किंकारणम् अनंतरस्य प्रतिषेधात्। अनंतरं यदात्मनेपदविधानं तस्य प्रतिषेधात् कृतएतत् अनंतरस्यापि
षिर्वाभवति प्रतिषेधो वेति [redacted] पूर्वामासिप्रतिविधाततयाभविष्य
तिनन्वेयं प्राप्तिः यदा प्राप्तिं बाधते तेनोऽस्य हन्ते प्रतिषिध्यते सतीवा अस्तु। उत्तरार्थं तर्हि कर्त्तग्रहणं कर्त्तव्यं। नियमोतेत्रे शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति।। छि नकर्तव्यं
यं कर्त्तग्रहणं कर्त्तव्यं। किं प्रयोजनं कर्तृवयः कर्त्तीतत्र यथा स्यात्। कर्त्ता चान्यश्च यः कर्त्ता तत्र माभूदिति।। कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे। नगतिहिंसार्थेभ्यः
अ प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानं [redacted] प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं व्यतिहसंति व्यतिजल्पंति। व्यतिपठंति।। हस्वद्योरप्रतिषेधः। सेम एध
गतिहिंसार्थेभ्य इत्यनेन प्रतिषेध इत्यर्थः। नगतिः। हसा० हरतेरज्ञानः। संविवंहत्तगंगैरितिनबहिर्गत्यर्थः। देशांतरप्रापणक्रियावहिः। नगति।। ।। ९७
दीनानामिति हसाद्योरितिह रतेर्हिंसार्थत्वाद्धहतेर्गत्यर्थत्वात्प्राप्तिः ततः संप्रहरिष्यंतोदृष्ट्वा कर्णाधनेत्र व्यतिहारेण निवारितः किंतर्हियो
मात्राविनिनावहिवाधितेः देशांतरप्रापणक्रिया इतिभारं वहंती त्यादौ देशांतरप्रापणसमं नोपसर्ने प्रापणमवाच्यंन अतुगतिमीते इति कृत्वात् प्रतीयते न तस्मै भा
२ हसिप्रकारणाशब्दक्रियाणामित्यर्थः। २ त्वयो संवन्यायपक्षिसुपूर्थस्यानुचारकमर्थ्य ग्रहणं।। गर्गाणांच प्राप्याकल्पाद्धारकर्मिति वहेर्गत्यर्थो भावः।।

स्तोतरए।। लौकिके शब्दव्यवहारे लाघवानादरादितरेतरान्योन्योपसर्गाच्च कर्मव्यतिहारे द्योतनार्थप्रयुज्यंते।। विपराभ्यां जेः। विशब्दइनियक्तिना पीतुर्यो विशब्दस्तस्य
नपुंसकत्वाभावात् पुंसिविभक्त्या व्यवधानात्तस्यैरनंतरोजयतिर्नसंभवति वक्तुं विजयति वनमित्यत्र नद्धत्वार्थोयांव्र तौ वैरानर्थक्यादिह चार्थवतो ग्रह[redacted]
णादहत्वार्थोपामपितदर्थस्योपसर्जनत्वात् ग्रहणं संकुच्यं तं तु वेदितिरूपातस्त्वरुःत्वात्तन्न इष्यते। एकदेश विकृतस्यानन्यत्वात् द्विशब्द एवायमिति चेद्विरि
त्यस्यविभक्तांतस्यैवेतिविकारेणतु विशब्दस्यैत्पदोषः वीजपत्तुइति अनेकार्थत्वादस्य एवं सत्यंत्तवप्रत्यवादि शब्दानेतरेजयतिः संभवत्येवेति चेत् एवं स
द कार्यकर्त्तव्यं तर्हि भावः। नचात्र वद्धस्य कार्यं किंचिदित्यदोषः। अपरोगौतिद्वितीयः शब्दो लोकेप्रयुज्यमानो यद्येवं द्वितीयत्वं तत्तुल्यजातीये एव संप्रत्यय
करोतीत्येवमिहापि विशब्दसाहचर्यात्पराशब्दोप्युपसर्गो यस्तेतपदिवा विनाविशब्दस्य संभवितुं द्वयोरपि सदृशोप चारत्वात्परस्परसाहचर्यात् उपसर्गग्रहणं
न्यो इतरेतरान्योन्योपपदाच्च। परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यं [redacted]। परस्परस्य व्यतिलुनेति। परस्परस्य व्यतिपुनंति। इतरे।। विपराभ्यां जेः। उपसर्गग्रहणं कर्त्तव्यं इह
माभूत्। पराजयति सेनेति। तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं। यद्यपि तावदयं परा शब्दो दृष्टापचारो अपसर्गश्चानुपसर्गश्च अयंतु खलु विशब्दो दृष्टापचा
रः उपसर्ग एवतस्यास्यको न्योद्वितीयः सहायो भवितुमर्हति अन्यस्तत उपसर्गात्तद्यथा। अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवो श्वान गर्दभ इति पादीयते
।।विपराभ्यां जेः। आङोदोनास्य विहरणे।। ।।आङोदो। व्यसनक्रियस्य। आङोदोऽव्यसनक्रियस्येति वक्तव्यमिहापि यथा स्यात्। विपादि
कां व्याददाति।। कूलं व्याददातीति तत्तर्हि वक्तव्यं न [redacted] वक्तव्यमिह आङोदो [redacted] नास्य इतीयता सिद्धे सोयमेवं सिद्धे सति यद्विहरणग्रहणं
करोति तस्यैतत्प्रयोजनमास्यविहरणसमान क्रियादपि यथा स्यात्तथा जातीयकाद्वास्यविहरणक्रिया तथा जातीयकादपि। स्वांगकर्म
काच्च स्वांगकर्मकाच्चेति वक्तव्यं इह माभूत् व्याददते पिपीलिकाः पतंगमुखमिति।।
व्याख्येयं।। आङोदोनास्य।। अव्यसनक्रियस्योति व्यसनं विक्षेपो विकासनमित्यर्थः। केवलोवि हरणाय स्यात् यमानः पादविहरणमपनीत्या सम्यग्ग्रहणं अत्रेकृतं केवल
व्यसनशब्दोऽः स्नात्स्विवर्त्ततेइतिवा तिके क्रियाग्रहणं कृतं आङोदोनास्य इति। आस्यसमवायिन्यां क्रियायां दृष्टानि वर्तमाने आस्यवत्ति र्भव तियथा लोमनि वयत इवं
तिहृपिन्तौ सुमेवर्त्तते तु त्स्वतिररटनेरेवास्य इति संभवो नान्येषांव्द। रूपाणामिति तेषामिहग्रहणाभावः। यद्येवं स्वमुखमादत्ते इत्यत्रापि मुखविषयत्वाद्दा
नस्य प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्येषदोषः। आस्यसमवेतैव या क्रिया तस्यां व्ह नो ददातिर स्येमुक्तो भवति ग्रहणं क्रियास्य ग्रहीतविषयं अनास्यइतिपर्युदासः आस्या
नास्यसमुदायश्चास्य सदृशइति विधिरेव भवति। सोयमितिआस्यग्रहणं विहरणाविशेषणं लक्षणार्थी मिप सत्यप्यास्य विहरणसम्भावान्निषेधो भवति स्वां
गकर्मेति स्वमंगं स्वांगंनतु पारिभाषिकमध्वं मूर्तिमत्स्वांगमिति तेनपरकीयास्यवि हरणे विधिरेव भवति।। ।।श्रीः।। ।।श्रीः।। ।।श्रीः।। ।।

भा.चे क्रीडानु॥ अनुक्रीडति तीर्थिती पार्थदिसनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो माणवकेनसह क्रीडतीत्यर्थः॥ एतत्तु सामर्थ्याद्वचनपरिलभ्यते॥ आगमयस्वेति सह स्वकंचित्कालं
१८ मानवरिक्षाद्यर्थः॥ शिक्षेरिति॥ केचिदाहुः शकिः संनोयोगस्तन्नतिविप्रकर्षमिदं क्रियाविषयश्च शकिः प्रयुज्यते भो जंतुराक्रोतीतिप्रयोगदर्शनात् इच्छाद्यभिला अ.१व.२
ते सविषयः शकिर्गृह्यते विद्यां जिज्ञासितुमिच्छ इत्यर्थः॥ आत्मनेपदे नैव जिज्ञासायामवगम्यमानायां जिज्ञासितुमिति न प्रयुज्यते॥ अन्ये तु शिक्षविद्योपादानेन
स्य ग्रहणं नियमार्थं वर्णयंति विशेषेणतु आप स्वात्तनंतस्य शाकेर्ग्रहणं न्याय्यं किं तेरीतिविशेषार्थः किं इति दर्शयत्य शक्तविषयत्वे नोपात्ताः॥ हर्षा
र दिशे वा पाचं तु ख्याति ति सुट् विधीयते हेते रितिगतंप्रकारं चैतत्क्रमितिपितुरागतं प्रकारं संततं शीलयंतीत्यर्थः॥ मातुरनुहरतीत्यत्र मातुः सादृश्यं

क्रीडोनुसं परिभ्यश्च॥ उपसर्गग्रहणं कर्त्तव्यमिदं हमा भूत॥ अनुक्रीडति माणवकमिति॥ समो कूजनो॥ समः अकूजन इति वक्तव्यं इह मा भूत्
त्संक्रीडंति शकटानि॥ आगमेः क्षमायां आगमेः क्षमायामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं॥ माणवकमागमयस्व तावत्॥ शिक्षेर्जिज्ञासायां॥ शि
क्षेर्जिज्ञासायामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं॥ विद्यासु शिक्षते॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलाय करणेषूपसंख्या
नं कर्त्तव्यं॥ अपस्किरते वृषभो हृष्टः॥ अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी॥ अपस्किरते श्वाश्रयार्थी॥ हरतेर्गतताच्छील्ये हरतेर्गतताच्छी
ल्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यं॥ पैतृकमश्वा अनुहरंते॥ मातृकं गावोनुहरंते॥ आशिषि नाथः॥ आशिषि नाथ उपसंख्यानं कर्त्तव्यं॥ आनुते
उपगमः॥ आपृच्छते गुरुमिति॥ आशिषि नाथः॥ आशिषि नाथ उपसंख्यानं कर्त्तव्यं॥ सर्पिषो नाथते मधुनो नाथते॥ शप उपलंभने॥
व शप उपलंभन उपसंख्यानं॥ देवदत्ताय शपते यज्ञदत्ताय शपते॥ क्रीडोनुसंपरिभ्यश्च॥ स्थः॥ आडः स्थः प्रतिज्ञाने॥ आडः स्थः प्रतिज्ञा
न इति वक्तव्यं॥ अस्तिं सकारमातिष्ठते॥ आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठेते॥ विकारौ गुणवृद्धी आतिष्ठेते॥ समवा॥ उदोनूर्ध्वकर्मणि॥ उदई
हायां उदईहायामिति वक्तव्यं इह मा भूत् उत्तिष्ठति [redacted] सेनेति॥ उदः॥
अविवक्षितं तमकारलाक्षीत्यमित्यात्मनेपदं तद्धितार्थे स्त्रमभाष्यकारेण
र्ता॥ आशिषि नाथ इति॥ आशिष्यिवना थदिति नियमार्थमिदं सर्पिषो नाथत इति सर्पिर्मे भूयादित्याशास्ते इत्यर्थः॥ आनुत इति उत्कण्ठापूर्वकं श्रवं एप
पलंभनेइति॥ शेनीत्यर्थः॥ शप उप लंभनं प्रकाशनं देवदत्ताय शपत इति श्लाघह्नु स्थेति संप्रदानसंज्ञायामीप्स्यमाने विवदंते केचिदाहुरीप्सा प्रायाख्यानेसत्स्य १८
दानं प्रत्याख्यायंत सहसम्प्लेम्यो उदईहायामिति इहा विशिष्टाचेष्टा कायपरिस्पंदात्मिका गृह्यते उत्तिष्ठति उत्पद्यते जायते सेना इत्यर्थः॥ ॥॥ ॥
उदोनूर्ध्वकर्मणि१

उपान्मं॥ उप॥ देवपूजेति॥ अमं त्रकरणार्थमिदं अर्कमुपतिष्ठतऽति देवपूजां मत्वा निपदं कृतं वा पलमित न नएजनमिति नतन कृतं अपरआहेति संगतकर

उपान्मंत्रकरणे॥ उपाद्देवपूजासंगतकरणयोः॥ उपाद्देवपूजासंगतकरणयोर्वक्तव्यं आदित्यमुपतिष्ठते चंद्रमसमुपतिष्ठते॥ संग
तकरणे रथिकानुपतिष्ठते॥ अश्वारोहानुपतिष्ठते॥ बहूनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान् पश्य वानरसैन्येस्मिन् यदर्क
मुपतिष्ठते मैवं मंस्थाः सचि तो यमिये पि हि यथा वयं॥ एतदप्यस्य कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति॥ अपर आह॥ उपाद्देवपूजा
संगतकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यं संगतकरणे उदाहृतं॥ मित्रकरणे॥ रथिकानुपतिष्ठते॥ अश्वारोहानुपतिष्ठ
ते॥ पथिषु अयं पंथाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते॥ अयं पंथाः साकेतमुपतिष्ठते॥ वालिप्सायां॥ वालिप्सायामिति वक्तव्यं भिक्षु
को ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठति॥ भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठति॥ उपान्मं॥

णमुपश्लेषमात्रं मित्रकरणं त्वनुपश्लिष्टस्यापि मैत्रीसंबंधः॥ अयं पंथाः स्रुघ्नमुपतिष्ठत इति स्रुघ्नं प्राप्नोतीत्यर्थः॥ भिक्षुक इति लिप्साहेतुभूतया ब्राह्म
णकुलमुपगच्छतीत्यर्थः॥

दि

मा.के. उद्भिन्नात्परस्मैपदे वर्त्तमानस्यापि ... अकर्मकः। स्वांगमिहो नरत्र च पूर्वमत्र वक्तव्यमंगं गृह्यते ... न भवति। देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पाणिमुन्नमति। अथेति।
१९ म ।किमयं विधिरुत नियम इत्यभिप्रायेण प्रश्नः। उद्भिन्नात आत्मनेपदमेव भवति न यगादीति निमित्तेन न क्रियते इत्यादि निष्पत्त इति विधिनियमसंभवे
ति। विधिर्बलीयानिति मत्वाह किं पुनर्विधिर्न संभवतीति मत्वाह न विधिरिति भाष्ये नेदीप्यत इत्यत्रार्थे अकर्मकादित्यर्थः। अकर्मकाश्चेति। अनेनकार्थत्वात् अ.१ख.३

उद्भिन्नांतयः। अकर्मकादित्येव। उत्पतति सुवर्णस्फुरणकाः स्वांगकर्मकात्त्र। स्वांगकर्मकाच्चेति वक्तव्यं। उत्पतते पाणी। वितपते पा
णी। उत्तपते पृष्ठं वितपते पृष्ठं। अथोद्भिन्नामित्यत्र किं प्रसुप्ताद्दीप्यते निष्पद्यत इति किं पुनः कारणमात्मनेपदमेवोदाहृतं नेन पर
स्मैपदं प्रत्युदाहार्यं स्यात्। न पिरयमकर्मकः। अकर्मकाश्चापि सोपसर्गाः सकर्मका भवंति न चांतरेण कर्त्तारं सकर्मकाश्च कर्म
कर्मका भवंति। यद्भवतेन चांतरेण कर्मवर्त्तारं सकर्मका अकर्मका भवंतीति। अंतरेणापि कर्मकर्त्तारं सकर्मका अकर्मका भ
वंति। तद्यथा नदी वहतीत्यकर्मकः भारं वहतीति सकर्मकः तस्मान्निष्पद्यत इति प्रत्युदाहार्यं। उद्भिन्नां। आड्योयमहनः। अक
र्मकादित्येव। आयच्छति रज्जुं कूपात्। आहंति वृषलं पादेन। ॥ स्वांगकर्मकाच्च। स्वांगकर्मकाच्चेति वक्तव्यं आयच्छते पाणी आ
हते उरमिति। आङो॥ ॥

नामंत र्भावित ण्यर्थत्वादित्यर्थः। तत्स्थनापने वर्त्तमानत्वपि सकर्मकः पुनः प्रयोजकव्यापाराविवक्षायां कर्त्तुः कर्मविवक्षातसिद्धमात्मनेपद
मिति पुनर्विधानं नियमाय संपद्यत इत्यन्यत्राण्यात्मनेपदं भवत्येव। इदानीं विधिपक्षबाधाद्दंतरेणापीतिवदे वं ज्वलनं हतिस्तापि सकर्मकः संता एष.
यनेविलापनेच सकर्मकः। कर्मकर्त्तरि तु प्रकरणात् प्रतिषेधोपि अधिग्रंथीति वचनेन पक्षे णोमतिपिष्टो॥ ॥ श्रीः॥ ॥ ॐ॥ ॥श्रीः॥ ॥ १९

ता२ वा२

समेतासमेत ... अतिवार्त्तिकमाख्यं उपसर्गादिति अत्राकर्मकादिति न संबध्यते॥ आङ॥ ... अकर्मकः कर्मिं॥ दृष्ट्वा
समाक्रमतीति न भवत्यात्मनेपदं। अत्राह क्रमिर्व्यभीचरति गत्यर्थे ... सर्वत्रेति। येव रत्यर्थस्य कर्त्तारः ... इति भावः। अयं वेति विनापि
प्रकर्षगत्या ... अधिकरणं पदं ... इत्याद्यः ... कारिकादीनामसर्वत्र
र्थविषयं स्वाभाविकं ... [redacted] मिति तत्रात्मनेपदाभावः। अवाङ्ग ... तविष
समोगौ ... सम्भोगमात्रं विशिष्टविस्वरतीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं। संविते संप्रष्टुमस्वरते। अर्ति
श्रुदृशिभ्यश्च। अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यं। मासमृत। मासमृषातां। मासमयत। अभिशृणुते। दृशि। संपश्यति। उपसर्गादस्योर्वोवचनेऽप
सर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वक्तव्यं। निरस्यति निरस्यते। समूहति समूहते। आड उद्गमने। ज्योतिषामुद्गमने। ज्योतिरुद्गमन इति वक्तव्यं इह मा भूत्। आक्रामति
धूमो हर्म्यतलमिति। व्यक्तवाचां समुच्चारणे। व्यक्तवाचामिति किमर्थं। वरतनु संप्रवदंति कुक्कुटाः। व्यक्तवाचामित्युच्यमाने ... एते विहि
व्यक्तवाचः। आत्मस्थव्यक्तवाचः। कुक्कुटो ... एवेते हि व्यक्तवाचामित्युच्यते ... वाचः। तत्र ...
साधीयो ... येषां वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यंते ... वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यंते [redacted] ... वाच्यकारद
योवर्णा व्यज्यंते [redacted] आत्मस्वव्यज्यंते श्वेहाड्डः कुक्कुटः कुक्कुटिनिर्नैवं तत्राड्डः। अनुक
रणमेतत्तेषां। अथवा नैवं ... इमे व्यक्तवाचः ... बाधिचरणियेषां तद्इमे व्यक्तवाचरति। व्यक्तवाचां
। अवाद्र। अवादृगितैः। अबातय ... तनद्विवक्तव्यं। मन्तैवं ... प्रयोगाभावात्। अवात्स इत्युच्यते
... प्रयोगोस्ति। अवाड्डः। समस्त तृतीयायुक्तात्॥ तृतीयायुक्तादिति किमर्थं। उभौ लोकौ संचरसि इमं चामुं च देव ... तृतीयायुक्ता
दित्युच्यमाने ... प्राप्नोति। अत्रापि ... तृतीयायोग इति। स्वंस इति ... युक्तादित्युच्यते॥ सर्वत्र च तृतीयायोगः। तत्र ... साधीयो य
... तृतीयायोग इति॥ ... ॥ ॥
त्वात्तेषां विक्रियाविशेषणानां ...
तीया॥ धातोस्तृतीयायोगासंभवात् ... सर्वत्र ... संभवतीत्यभिप्रायेण ...
... अन्ये तु ... ॥ न हि ...

सच

भा०कै० दायाः॥ अशिष्टव्यवहाराद्विति अशिष्टानां संकीर्णाः वाक्यानां योव्यवहारस्तस्मिन्नित्यर्थः॥ तत्र चेच्छन्दसि वार्थे व्याख्यानाक्षरात्मनैनेनैवो भयं संगृहीतमित्याहुः॥ सहयुक्त
२० इति दास्ये विभ्रा राणंते मासहो पभुंक्त इत्यत्रौपकार्यः॥ उपा॥ स्वस्थलत्वेन क्षितस्य ग्रहणादिकं करणं स्व कौ ग्राम इत्यत इति मत्वा प्रश्नः॥ इहेति॥ अस्वमितिश्च
तरंगात्वान्निष्पन्नलक्षणोत्र कथं पर्याप्स्यति॥ नातद्वित्ति विकल्पेन विधाना दितिकिविदाह॥ प्रकृतेरविंक्षितत्वात्कार्यमात्र विवक्षायां नास्ति त्रितिप आ०१।३।३
र्थ्य दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे॥ सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे इत्युच्यते कथं नाम तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात्॥ एवं तर्हि शिष्टव्यवहारेणेन तृतीयाया विधीयते आत्मनेपदं च
दास्या संप्रयच्छते रथ्यां संप्रयच्छते॥ यः शिष्टव्यवहारः ब्राह्मणीभ्यः संप्रयच्छतीत्येव तत्र भवितव्यं॥ यद्येवं नार्थोनेन केनेदानीं तृतीया भवि
ष्यति आत्मनेपदं च॥ सहयुक्ते तृतीया स्यात् व्यतिहारे तद्धिविधिः॥ सहयुक्तेप्रधान इत्येवं तृतीया भविष्यति कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यात्मने
पदं॥ दाणश्च॥ उपाद्यमः स्वकरणे॥ उहक स्मान्न भवति॥ स्वं शाटकां तमुपयच्छतीति॥ अस्वं यदा स्वं करोति तदा भवितव्यं॥ यद्यवं स्वी
करणादिति प्राप्नोति॥ विचित्रास्तद्धितवृत्तयः॥ नातस्तद्धितस्त्यते॥ उपात्॥ नानोर्ज्ञः॥ अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकग्रहणं कर्तव्यं इह माभू
त्सर्पिषश्चानुजिज्ञासत इति॥ न वाकर्मकस्योत्तरेण विधानात्॥ न वा कर्तव्यं॥ किं कारणं॥ अकर्मकस्योत्तरेण विधानात्॥ अकर्मका
ज्ज्ञानात इत्युत्तरेण योगेनात्मनेपदं विधीयते॥ पूर्वेनतु नद्दति॥ [redacted] प्रतिषेधः पूर्वस्य च॥
पूर्वस्य चायं प्रतिषेधः सच सकर्मकार्थ आरंभः कथं पुनर्ज्ञायते पूर्वस्यायं प्रतिषेध इति॥ अनंतरस्य विधि र्वा भवति प्रतिषेधो वेति॥ कथं पुन ति
र्ज्ञायते सकर्मकार्थ आरंभ इति॥ अकर्मकाज्ज्ञानात इत्यनेन आत्मनेपदस्य वचने प्रयोजनं नास्तीति सकर्मकार्थो विज्ञायते॥ नानोः॥ शादे
शितः॥ शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वात् आत्मनेपदाभावः॥ शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदस्याभावः शीयते शीयते॥ किं च भोः
शदेः शितः परस्मैपदेषित्युच्यते न खलु परस्मैपदेष्वित्युच्यते परस्मैपदेषु तु विज्ञायते॥ कथं अनुदात्तङित आत्मनेपदं भावकर्मणोरात्मनेपदमि
त्यात्मनेर्ह्यः शेषान्कर्तरि॥ शेषवेनप्रवर्तितुमिः ८ संतोद्विरियोगो उक्तं त्विपरस्मैपदमित्युच्यते एवं नेपरस्मैपदेष्वित्युच्यते॥ परस्मैपदेषुविशेषे- क्रोशेषा
च्छतीत्यर्थः॥ नेवतिए र्वा सकर्मका ज्ज्ञानातिः समंतादेवात्मनेपदं विधीयते अकर्मकत्वात्परत्वात् एवं वसनङ्यनेन॥ शदेः शदेः शिति॥ विद्दिकरणात्मनेः ए सम०
र्वात्मनेपदनिमित्ताभावाच्छेषत्वात्परस्मैपदेन॥ एवं तत्र कृते शितः कस्मिन्नात्मनेन विहितं परस्मैपदं निवर्तयितुं प्राकृतमत्वप्रतिया दत्तलक्षणाप्राप्त ए २०
न समृद्धत्र स्वप्राप्तं किंचभोद्विसार्वधातुकसंज्ञेनेन शितो विधानेन परस्मैपदस्य शब्देन॥ न स्वस्मित्येति सामर्थ्यादिति भावः॥ ॥श्रीरामरामः॥ ॥

कः पुनर्हि॥ समत्मेवात्मनेपद प्रकरणं महावाक्यं नियमार्थं॥ तत्र नियमेन लादेशेषु कृतेषु स्थिति विकरणे कृते नियमो न प्रवर्तते॥ [redacted] शदेः शित एव नतु शक्य
तीत्यादौ सर्वमपीविधि पितात्पर्यपर्यालोचनेन प्रकरणस्य नियमार्थत्वं तथा वेनैव सत्रार्थपर्यालोचनकाले॥ वांतरव्यापारसंभवादित्यर्थस्तासंभवत्येव
[redacted] अनारंभे दोषपक्षनिक्षेपादारंभेत दुर्हरत॥ लडादीनामिति आश्रित्याव्रः प्रकोथेषु शिता भाव्यं तेलरादयः शिप्रकृतेरिति॥ योग्यतया शित्वं क्वचि
२ परस्मैपदमित्येव हि २
कः पुनरर्हत्सं तौ योगावुक्तौ शपाल तरिपरस्मैपदं बलु किं तर्हि विशेषेण सर्वमात्मनेपदं प्रक रणमनु क्रम्य शिष्यात् कर्तरि परस्मैपदमित्युच्यते
॥ एवमपि परस्मैपदाश्रयो भवति॥ कथं॥ इहेताव द्वयं प्रष्टव्यः॥ यदीदं नो च्येत किमिह स्यादिति॥ परस्मैपदमिति चेत्परस्मैपदाश्रयो भवति॥
सिद्धं तु लादीनामात्मनेपदवचनात्॥ सिद्धमेतत् कथं शदेर्लादीनामात्मनेपदं भवतीति वक्तव्यं सिध्यति सत्रं तर्हि भिद्यते मध्यात्म्य समेव
त्त॥ ननु चोक्तं शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वात् आत्मनेपदाभाव इति नैष दोषः शित इति नैषा पंचमी का तर्हि संबंधे षष्ठी शितो यः शदिः त
च शितः शदिः प्रकृतिः॥ शदः शित प्रकृतेरिति॥ अथवा आद्यायं शदेः शित इति न च शदिः शिदः शितं एवं विज्ञास्याम शदेः शिद्धि षया
इति॥ अथवा यद्यपि ताबदेतत् अन्यत्र भवति विकरणाभ्यो निपमो वक्तव्या निति इहेतन्नास्ति विकरणो हि हाश्रीयते शित इति॥ उपसर्गपूर्व
नियमे अड्व्यवायउपसंख्यानं॥ उपसर्गपूर्वस्य नियमे अड्व्यवाय उपसंख्यानं कर्तव्यं॥ न्यविशत व्यक्रीणीत किं पुनः कारणं न सिध्यति॥ अप
व्यवहितत्वात्॥ ननु चायमद्धातुभक्तोधातुग्रहणेन ग्रहीष्यते न सिध्यति॥ अंगस्य स्तु उच्यते निकरणां तं चांगं सो सो संघात भक्तोन शक्यो
ति भातुग्रहणेन ग्रहीतुं॥ एवं तर्हि इह संप्रधार्यम् अड् क्रियतां विकरणा इति किमत्र कर्तव्यं॥ परत्वादडागमः नित्या विकरणाः कृतेपि प्राप्नुवंति
अकृतेपि अडुपि नित्यः कृतेपि विकरणेषु प्राप्नोति अकृतेष्वपि प्राप्नोति॥ अनित्योऽड् अन्यस्य कृतेषु विकरणेषु अन्यस्याकृतेषु॥ ॥॥ ॥
न्यथा शित्यप्रागेवाडित्यत्तेरात्मनेपदं विधीयते॥ शिद्धि षया दिति शिद्धिषयत्वात् छक्षरे वशिद्धस्ते नाभिधीयते॥ अपदेति प्रकरणं नियमार्थं तन्नियमात्पूर्व
मात्मनेपदपरस्मैपदयोन्य नियमेन प्रवृत्तानि तत्रैतत्सत्रारंभसमये प्राप्त पूर्वं विकरणः प्रवर्तते पश्चात् छत एव शदेरात्मनेपदमिति नियमः॥ न्यविशत इति ननु
१ विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति प्रागेव विकरणोस्तु ते नियमेन भाव्यं तत्ते नित्यत्वात्पूर्वं विकारणलनोऽजागमद्दति किं वा ति किन॥ उच्यते एतदनाश्रित्यै

लो२

भा॰कौ॰ काद्यंतस्येति विकरणास्तत्राद्यंतरत्वे प्राप्नुवंतो नानित्याः । कृते पटीति धातुभक्तत्वात् वस्त्रद्रहणेन ग्रहणाच्च नभाना भावात् आगमस्त्वनित्यः यदि
२१ नदित्रोषु कृतेषु विकरणो नित्यत्वान्नित्य ध्यंते विकरणेषु कृतेषु शब्दांतरप्राप्त्यानित्य ।। नित्यनिमित्तत्वादिति कृतेऽपि देशे स्यानिवद्भावाल्लकारस्य पदे
शो स्तीति प्रदर्शनार्थं निमित्तग्रहणमुपात्तं यद्यपि लादेशे कृते विकरणेन नित्यत्वात् बाध्यते तथापि पक्षलक्षणांतरेण निमित्तं विहन्यते नत इति नि अ॰ २४२
तन्नोभयोः नित्ययोः परत्वात् प्राप्नोति ननु भवतु परत्वादिडागमः न त्वतु धातुभक्तत्वात् व्यवधायकत्वादस्ति अत्यात्मनेपदं ।। नैष दोषः अत्रांतरंग व
त्वाल्लादेशेषु कृतेषु नियमात् पूर्वं नित्यत्वादिकरणेषु कृतेषु आगमस्तु विकरणांतभक्तत्वाद्भूतो व्यवधायक इति स्यादिप्यः परोऽनित्योऽपि स्याद

एवं तस्य च मा प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । एवं तर्हि इह संप्रधार्यं अद् क्रियतां लादेश इति किमत्र कर्तव्यं परत्वादिडागमः नित्यो लादेशः । कृतेऽपि प्राप्नोत्यकृ
तेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वाल्लादेशे कृते आत्मनेपदमेव स्याद्यागमो भविष्यति । नित्यत्वाल्लादेशे आत्मनेपदस्य वाऽडागमः इति चेदेवं नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदाभावः
नित्यत्वाल्लादेशात्मनेपदे अडागम इति चेदेवमुच्यते अडपि नित्यः निमित्तः कृतेपि लादेशे प्राप्नोति अकृतेऽपि प्राप्नोति । अपि नित्यनिमित्तत्वात्
ने नेपदस्याभावः । [redacted] । तस्मादुपसंख्यानं । तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यं । न कर्तव्यं । अंतरंगस्तर्हि लादेशः ।। नैतद्विवदामहे अंतरंगो नो
तरंग इति ।। अस्त्वपि नित्यश्चांतरंगश्च । अत्र खलु लादेशे कृते त्रीणि कार्याणि युगपत्प्राप्नुवंति । विकरणाः आडागमः नियम इति ।। न यदि सर्व
तो नियमो लभ्येत कृतं स्यात् तत्तु न लभ्यं ।। अथापि विकरणात्पूर्वं अप्युक्तं लभ्येत एवमपि कृते स्यात्तत्तु न लभ्यं किं कारणं आगमात्पूर्वं विकरणाः एषित
व्या ।।

प॰२
योन भवंतीत्यात्मनेपदप्रसंग इति भाष्ये चोपंव्यवस्थाप्यते अंतरंगस्तर्हि इति ।। नकारमात्रापेक्षत्वादडागमस्य लकारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरंगः ।
नैन इति लादेशेन सह संप्रधारणं किं तु नियमेन सहेति भावः । ननु न लभ्यमिति न नु पूर्वमिव लोके कादिकरणेभ्यो नियमेस्यबलीयस्त्वं प्रतिपादितं तत्किमुच्य पं॰
ते तत्तु न लभ्यमिति उच्यते ।। अन्यथापि व्यापकं समर्थयितुं प्राह अन्ते कृतेऽपि विकरणेन व्यवधायक इति पर्यवं नित्यत्वान्नियमेनेन दूष्यं तत्के बलो विकरणे २१
व्यवधायकस्तत्र भवतु नियमः । यथा निवृत्त्यज्ञेनिनिशाने इतिपत्र तु कृते विकरणे । आगमस्तत्रादौ व्यवधायकत्वान्नियमो न प्राप्नोति ।। ।। ।। ।।

नस्तत इति अत्र पर्वे मितेः एनपिष्यति आरिकृत इति आस्थेति वृद्धिकारादेशः प्राप्नोति अग्धिभावस्तु तत्र वर्णमात्राश्रयत्वादेकादेशोऽन्तरंगः । नानाश्रयत्वात्
रंगं वद्गीयदिति नास्ति तन्नत्रैकादेशे कृते तेन स्यादिग्वद्भावात् इद्धिभावः प्राप्नोति ततः अस्थादिति संख्यानं तत्वादिति ।। ननु चेति तत्र स्वत्वमहाकार्यमिहशास्त्रे संभ
वतीति भावः । यत्तावदिति ति तत्र नित्यमित्येव विकरणस्य नित्यत्वं इति समर्थ प्रवर्तते । यत्रात्विति निरपेक्ष्यात पतीति अस्त्वत्र ग्रीतिपरत्वाद् उत्वनाभावमर्भवा उप
देनैतदुच्यते ।। चक्र हि तिलवस्थाकारिणां शास्त्रेणाभाव्यमित्यव्यवस्था हेतुः पुनः प्रवृत्तिर्न भविष्यतीत्यर्थः तद्देवं क्षितमीन रंतरंगत्वाल्लादेशेषु परत्वा
यद्यविशब्दादिति रडागमः । नचायं नियमः शब्दांतरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति न तु यतोऽडागमस्यानित्यत्वं स्यात् विकरणस्य च नित्यत्वं कृतप्रसंगित्वात् तु ह्योरपि नि कृतौ

नरन्तः तरंतीत्येवमर्थं अराट्भ्यामप्यनदोंगपर्वमेषितमं । उपार्छेदित्येवमर्थं । तत्र स्यादिकृते सा ऋकस्य अद्विभावः प्राप्नोति नन्तु चत्र अद्विभावे
कृते शब्दांतरस्याकृते आदिति कृत्वा पुनरागुरभविष्याति । पुनः अद्विभावः । पुनराडिति च ऋकस्यानवस्था प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते
अंगात्पूर्वं विकरणा एषितव्याः नरन्तः तरंतीत्येवमर्थमिति । भवेत्सिद्धं यत्र विकरणा नित्याः । आगमानित्यत्वात् आगात्पूर्वं विकरणाः स्युः यत्र
तु खलु भयं नित्यं परत्वात्तत्रांगत्वाव तन्न भवति यदप्युच्यते अराड्भ्यामप्यन्यदोंगपर्वमेषितव्यं उपार्छेदित्येवमर्थ इति । अस्त्वत्राट् आदिकृते सा ऋकस्य
अद्विभावे कृते शब्दांतरस्याकृते आदिति कृत्वा पुनराड्भविष्यति ननु चोक्तं पुन अद्विभावः । पुनराडिति च ऋककमनवस्था प्राप्नोतीति । नैष दो
कौ षः । चैकद्विरुक्ते व्यवस्था ।। अथ वा नेति रितिज्ञे च पंचमीकातर्हि विशेषणाय षष्ठी निर्देश्ये विशिः । कस्मान्ने विशिः विशेष्यः । व्यवहितस्यापि स्यात्का
ने विशेषयितुं ।। अथवा निराप्येय दविशिरापपदं ।। पदविधिश्च समर्थानां । व्यवहितेपि सामर्थ्यं भवति । शांतेः शतः ।।

९रश्राप्ति१
स्यात्समंगत्वात्तस्याश्रयणाद्धनास्ति शब्दांतरः । नेयो विशिरिति व्यवहितस्यार्थद्वारेणाविरोध्यत्वात् संबंधी भवतीत्यर्थः ।। अथ वेति नेर्विशइत्यस्याप
श्रोनिश्चाब्दात्परस्मात्मनेपदं तान्विद्रूपवयवं पदं साधु भवतीति सत्यप्युपगमे नेः यस्मनंतरमेव निर्दोषाभावः विशिरपीति । विशिशब्देन विरूपस्य वः
स्यासमुदाय उपचारादभिधीयते ।। पदविधिश्चेति न्यायमा घ्रानुवासेमन लेतत्म तेपपुज्यतइत्याह ।। ।।राम।। ।।राम।। २ ।।राम।। ।।राम ।।राम।। ।।राम।।।। रा
श्री

भा॰वै॰ एवंचत॥एवंशब्दःसंबंधिशब्दत्वादवधिमपेक्षतेतत्रकोत्रावधिरभिप्रेतइतिपृच्छतिकिमिति येंइतिप्रोणच्छोपोभातुभ्योविधानाद्योगेभ्योविहितमित्युच्यतेयस्ताअ॰१पा॰३
१२ क्षेपितेनतुल्यमितितत्तीयांतात्इतितेतुपंचम्यंतात्तत्प्रकरणाभावात्तुल्यार्थेशितिविहितात्तीयासर्वविभक्तयर्थान्तभौवपतीतिपंचम्यर्थेस्यात्रनह
एामुपपन्नमेवयथाब्राह्मणावद्वैतुपादधीतेब्राह्मणादिवेवेउपादधीतेद्व्यर्थतिवेतुपापादानकस्याध्ययनस्यब्राह्मणाध्यादेष्मकपथयनमुपपा

एवंवत्सनःकिमिदंएवंग्रहणंसनपेक्षंप्राक्सनोयेभ्यआत्मनेपदमुक्तंतेभ्यःसनंतेभ्योपि भवतीतिआहोस्विद्योगापेक्षंप्रागेतस्माद्योगा
द्येभ्योयोगेभ्यआत्मनेपदमुक्तंतेभ्यः सनंतेभ्योपिभवतीति।किंचातः।यदिसनपेक्षंनिमित्तमविशेषितंभवति एवंवत्सनः।नज्ञायतेकिमे
तातभवितव्यमिति॥अथयोगापेक्षमुत्तरत्रविधिर्नप्रकल्पेत।बुभुक्षतेउपपृपुक्षतेइति॥यथेच्छसितथास्तु।अस्तुतावत्सनपेक्षं।
ननुचोक्तंनिमित्तमविशेषितंभवति।निमित्तंचविशेषितेकथं।सनमेवात्रनिमित्तत्वेनापेक्षिष्यामहे।एवंवत्सनआत्मनेपदंभवतिकुतःसन
इति॥अथवापुनरस्तुयोगापेक्षं।ननुचोक्तमुत्तरत्रविधिर्नप्रकल्पेतेति।विधिश्चप्रक्लृप्तः।कथं।उत्तरत्रापिपूर्ववत्सनइत्येवानुवर्ति
ष्यते।किमर्थंपुनरिदमुच्यतेपूर्ववत्सनइतिशदिम्रियत्यर्थं।शदिम्रियत्यर्थोयमारंभः।शदिम्रियतिभ्यांसनंताभ्यांआत्मनेपदंमाभूदि
ति॥इतरथाहिताभ्यांसनंताभ्यांआत्मनेपदप्रतिषेधः।इतरथाहिअनुच्यमानेःस्मिनशदिम्रियतिभ्यामात्मनेपदस्यप्रतिषेधोवक्त
व्यःस्यात्शीशत्सतिमुमूर्षति॥

नंतत्रचब्राह्मणावोवर्ततेनब्राह्मणोनातुल्यंनेउपादधीते[redacted]इतितत्तीयांताहृतिरेवमिहापिएवंवारिनिद्य वंकिसंनतिदितितत्श्चाप्रतिपत्तिःस्याद२२
दिनाआसनेपदनियमविधानसामर्थ्यादिननसर्वधातुभ्यआत्मनेपदं भवतीत्यितन्त्लभ्यंतेविषयविभागस्तुनज्ञापतेतिभावः।सनेमेवतिमुत्पाद्यस्तेति
भावेनउत्तरमाप्नोति।उत्तरेषुयोगेषुवाकाभेदेनपूर्ववत्सनइत्येतत्संबध्यतेप्रोषाभ्यांपुनरात्मनेपदंभवतिततः एवंवत्सनइतिकिमर्थमितिविधिनिषेधाभ

यथाएवंयोगितिनानोर्थःमत्साद्वांश्चवइत्येतयोःद्वहचशादिम्रियतीअनुवर्त्स्यतिइतिभावः।यथाच्छसीतिनिषेधादेवसनंतात्पूर्ववद्विधिस्तुभीय
तेविधिपक्षेशदिम्रियत्योःसनोनेत्यनुवर्तमानमविष्यतिएवंचसत्येतिद्वितीयस्यसनग्रहणस्यानुष्टम्भेनिभावेनचशाधिवेतिसाम्रग्याः कार
कथंपुनः पूर्ववत्सनइत्यनेनशादिम्रियतिभ्यामात्मनेपदस्यप्रतिषेधःशक्योवक्तुं।वतिनिर्देशोयंकामचारश्चवतिनिर्देशेवाक्यशेषंसमर्थयि
तुंतद्यथा।उशीनरवन्मद्रेषुयवाः संतिनसंतीति।मातृवदस्याः कला संतिनसंतीति।एवमिहापिपूर्ववत्भवतिनभवतीत्येवंवाक्यशेषंसम
र्थयिष्यामहेयथा।एवंयोगयोः सनंताभ्यामात्मनेपदंनभवतिएवमिहापिशदिम्रियतिभ्यांसनंताभ्यामात्मनेपदंनभवतीति।[redacted]
यदितर्हिशदिम्रियत्यर्थोयमारंभः विधिर्नप्रकल्पेत।आसिसिषते।शिशयिषते।अथविपर्ययः।शदिम्रियतिभ्यांसनंताभ्यामात्मनेपदंप्रा
प्नोति।यथेच्छसितथास्तु।अस्तुतावत्प्रतिषेधार्थः।ननुचोक्तंविधिर्नप्रकल्पेतइतिविधिश्चप्रक्लृप्तः कथमेतस्यैवज्ञापयतिसनंतादात्म
नेपदंभवतीतियदयंशदिम्रियतिभ्यांसनंताभ्यांआत्मनेपदस्यप्रतिषेधंशास्ति।[redacted]
[redacted] अ थवापुनरस्तुविध्यर्थः।ननुचोक्तंशदिम्रियतिभ्यां
सनंताभ्यांआत्मनेपदं[redacted]प्राप्नोतिनिषेधश्च।प्रकृतसनोनेत्येवानुवर्तिष्यते।कप्रकृतंज्ञाश्रुस्मृदृशां
सनःनानोर्ज्ञःसकर्मकात्सनोनभवति।प्रत्याङ्भ्यांश्रुवः।सनोन।शदेःशितः।सनोनेत्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेत्यनेनेति।इहेदानींपूर्ववत्सनइ
तिसनइत्यनुवर्तितेनेतिनिवृत्तं॥एवंचकृत्वासोप्यदोषोभवति।यदुक्तंनिमित्तमविशेषितंभवतीतिनैववापुनरस्तुशदिम्रियतिभ्यांसने
ताभ्यामात्मनेपदंप्राप्नोतिकिंकारणं।शदेःशितइत्युच्यतेनचशदिरेवात्मनेपदस्यनिमित्तंकिंतर्हिशिदपिनिमित्तं।अथापिशदिरेवशितप
रस्तुनिमित्तं।नचायंसनपरःशित्परोभवति॥यत्रतर्हिम्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति॥ ॥ क्रियते
णत्वं नकेवलस्यशदेःशावेहसामग्रीनास्तिसनः सर्वस्यशदेःशितोभावात्॥अथापीतिशितावितिरोध्यमाणत्वाच्छदेरेवप्राधान्यात्पत्तत्वर्हीति
म्रियतेर्लिङ्लुङोःपूर्ववत्सनइतिसनंतात्प्राप्नोतीतिभावः॥ ०० ०० ०० ०० ०० ०० ॥

भा॰कै॰ अत्रापीतीषियतेर्लुट् लिटोश्चेतिनियमार्थमाद्यामितिभावः किंपुनरिति। किमयंकार्यातिदेशोपपत्त। एवंस्यादात्मनेपदंविधीयतेतस्मात्सनंतादपीति। आहे
२२ च्छिन्निमित्तातिदेशः एवंस्यपक्षेभिन्नं ३ त्वादित्तत्सनंतस्यातिदिश्यते निमित्तेचातिदिष्टेतत्प्रयुक्तत्वादेवकार्यंभवतीतिप्रश्नः। नखेतेभ्यद्दिति॥ अ॰१प॰२
६ दर्शनात् सनंतादात्मनेपदभावइतिचेत् गुपादिष्वप्रसिद्धिरिति। नैषदोषः। अनुबंधकरणसामर्थ्यात्तिभविष्यति। अथवावयवेकृतंलिंगंसमुदायस्य
अत्रापिनाश्रियतेरेवात्मनेपदस्यनिमित्तंकिंतर्हि लुट् लिटावपिनिमित्तं। अथाप्रियतेरेव लुट् लिट् परकनिमित्तंनचायंसनःपरः लुट्
लिट् परोभवति। किंपुनः एवंस्ययदात्मनेपदस्यदर्शनंतस्यातिदिश्यतएवंभवितुमर्हति। एवंस्यात्मनेपदस्यदर्शनात्सनंतादात्मनेपदभावइतिचे
द्गुपादिष्वप्रसिद्धिः। एवंस्यात्मनेपददर्शनात्सनंतादात्मनेपदंभवतीतिचेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः गुपादीनांनप्राप्नोतिजुगुप्सतेमीमांसतइति।
नह्येतेभ्यः प्राक्सनआत्मनेपदंनापिपरस्मैपदंपश्यामः सिद्धंतुएतस्यलिंगात्तिस्थानात्॥ सिद्धमेतत्कथंएवंस्यात्मनेपदलिंगंतत्
ग सनंतस्याप्यतिदिश्यते॥ कृञादिषुतुलिंगप्रतिषेधः कृञादिषुतुलिंगस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः। अनुचिकीर्षतिपराचिकीर्षतीति। अस्तुत
र्हिमाकृसनोःपिआत्मनेपदस्यदर्शनंतेभ्यःसनंतेभ्योभवतीति। ननुचोक्तं एवंस्यात्मनेपदस्यविशेषकंभवतितद्यथागोः सकथ्निकर्णे
वालिंगंकृतंसमुदायस्यविशेषकंभवति॥ यद्यवयवेकृतंलिंगंसमुदायस्यविशेषकंभवतिनुदस्यतिमीमांसयतिइत्यत्रापिप्राप्नोति।
नैषदोषः। अवयवेकृतंलिंगंकस्यसमुदायस्यविशेषकंभवतियंसमुदायंयोवयवोनव्यभिचरतिसनंचनव्यभिचरतिणिचंपुन
र्व्यभिचरतितद्यथागोः सकथ्निकर्णेवाकृतंलिंगंगोरेवविशेषकंभवतिनगोमंडलस्य॥

निःसनविषयत्वात् इत्यादिविति अनुपराभ्यांकृञइत्यनेनपरस्मैपदमेवविधीयतेनतुणित्वंनिवर्त्यतेएवंकार्यत्वातिदिश्यमानेअत्रदोषाभावः रव॰
परस्मैपदेनात्मनेपदस्यबाधितत्वात् एवंस्यात्मनेपदकार्यादर्शनात्सनंतस्याप्रसंगात्॥ अन्ववेति॥ तत्सामर्थ्यात्सन्नवयवोपकं। अथवेति २२
॥समुदायेलिंगासंगस्योपायोवयवेलिंगासंगः॥

घनामती
प्रत्ययग्रहणमिति। यद्येवमतिप्रसंगः पर्यायवर्तीति। अत्रकेचिदाहुः एवंवत्तणियक्सनइतिप्रत्ययविशेषाएवनिर्दिष्टव्याः। अन्येत्वाहुः। एवंपाठेनार्त्ति

प्रत्ययग्रहणंणिचगर्थं। प्रत्ययग्रहणंकर्त्तव्यं एवंवत्प्रत्ययादिति वक्तव्यं। किंप्रयोजनं णिचगर्थं णिचगंनात्यययथास्यादिति। आकुस
यतेविकुस्मयतेहरीणांमनेमहीपतइति॥ तत्रकोदोषः। तत्रहेतुमण्णिचः प्रतिषेधः। तत्रहेतुमण्णिचः प्रतिषेधोवक्तव्यः आसयति
शाययतीतिसत्त्वंचमिधतेयथान्यासमेवास्तु। कथमाकुस्मयतेविकुस्मयते। हरीणांमहीयतेनरइति॥ अनुबंधकरणसामर्थ्याद्भविष्य ते
ति॥ अथवावयवेकृतंलिंगंसमुदायस्यविशेषकंभवति। तद्यथागोः सकथ्निकर्णेवाकृतंलिंगंसमुदायस्यविशेषकंभवति। यद्य
वयवेकृतंलिंगंसमुदायस्यविशेषकंभवति। हृणीयपतिमहीयपति अत्रापिप्राप्नोति॥ अवयवेकृतंलिंगं[redacted]कस्यसमुदायस्य
दो स्यविशेषकंभवतियंसमुदायंयोवयवोनव्यभिचरति। यकंचनव्यभिचरति। णिचंतुव्यभिचरति॥ तद्यथागोः सकथ्निकर्णेवाकृतंलिं
गंगोरेवविशेषकंभवतिनगोमंडलस्य॥ एवंवत्सनः। आमप्रत्ययवत्कृञोनुप्रयोगस्य॥ कृञ्ग्रहणंकिमर्थंइहमाभूत् ईहांचक्रे ईहा
मासुः॥

कंभाष्यंचनव्याख्यातंभवतीतिहेतुमण्णिचः प्रतिषेधइत्यतिप्रसंगविषयोपलक्षणार्थंहेतुमण्णिज्ग्रहणं॥ आमप्रत्ययवत्। कृञ्ग्रहणमिति।
कृञएवानुप्रयोगोविहितोनान्यस्येतिभावः॥

नै वर

भा॰कौ॰ इहकस्मादिति। स्वरितञितइत्यनेनेतिभावः। ननुसंविधानेनेनात्मनेपदंविधीयतेपपाचय। स्तादयः संविधानेनवर्त्तनेशब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तथोक्तमादयोपि
२५ तदर्थानुपातीचक येतिरप्यत्रनियमेसंविधानेनेर्त्तितद्व्यात्मनेपदस्याप्रसंग।। नैषदोषः संविधानएवात्रविषयेपदेकुमारयोर्वर्त्तनेशब्दशक्तिस्वाभाव्या अ॰१व॰३
य तदर्थाभिव्यक्तयेतद्वाकरोतिः प्रयुज्यमानः संविधानविवेकमित्वाचोद्यमुपन्यस्तंपरिहृतंतचपर्वंवक्तृणानुवृत्त्यानाकाभेदेनतत्रैकेनवाकेनविधिः
क्षिपतेद्वितीयेननियमः। प्रोयाभ्यां। स्वराद्यंतोपसृष्टादिति। समनिर्दृसट्टले। ताहि रसस्सर्वउपसंगीः संगृहीताः भुनोनवने।। यास्यभुजेभिनिषंसर्गवदिप

कथंचात्रात्मेरनुप्रयोगोभवति। सत्याहारग्रहणंतत्रविज्ञापनं। कथंपुनर्ज्ञायते तत्रमत्याहारग्रहणंइति। इहहलन्त्ग्रहणात्।। इहकस्मान्नप्रत्याहार
ग्रहणंनभवति।। इहैवकस्मग्रहणात्। इहकस्मान्नभवतिउइंमांचकारउइंमांचकार। ननुचाम्प्रत्ययवदित्युच्यतेनचात्रामप्रत्ययादात्मनेप
दंयत्रपामः। नत्रमोनेनेतिकिंतर्हिस्वरितञितः कर्त्रभिप्रायेक्रियाफलेआत्मनेपदंभवतीति।। नैषदोषः इदंनियमार्थंभविष्यतिआमप्रत्यय
वदेवेति। यदिनियमार्थोविधिर्नप्रकल्प्यतेईहांचक्रेऊहांचक्रइति। विधिश्चप्रकृतः। कथंएवंविवदिष्वित्तिवर्त्ततेआ। [redacted] म्प्रत्ययवत्एवंवक्ष्येति
।।आमप्रत्यय।। प्रोयाभ्यांयुजेरपज्ञपात्रेषु।। स्वराद्युपसृष्टादितिवक्तव्यं। उद्युंक्तेअनुयुंक्ते। अपस्थाद्। स्वराद्यंतोपसृष्टादितिवक्तव्यं। प्रयु
क्तेविनियुंक्ते।। प्रोयाभ्यां।। समक्ष्णुवः।। किमर्थंविदेशस्यसंग्रहणंक्रियतेनसमोगमादिष्वित्येवोच्यतसमः क्ष्णुवः। सकर्मकार्थं।। स
कर्मकार्थोयमारंभः। अकर्मकादितितत्रानुवर्त्तते। समः क्ष्णुवः भुजोनवने।। अनवनकौटिल्ययोरितिवक्तव्यं। इहापियथास्यात्। अभुज ति
तिबाससीनिभुजतिजानुशिरसीत्यरति।। तत्रहिवक्तव्यंनवक्तव्यं। यस्यभुजेरवनमनवर्नंचार्थः तस्यग्रहणंनचास्यभुजेरवनमवनंचा
र्थः। भुजोन। णेरणौयत्कर्मणौचेत्सकर्त्तानाध्याने।। णेरात्मनेपदविधाने। णंतस्सकर्मणस्तत्रोपलब्धिः। णेरात्मनेपदविधाने। णंतस्य
कर्मयदाणंतेनतदेवकर्मभवतितदात्मनेपदंभवतीतिवक्तव्यं।। दृतस्याद्हिसर्वप्रसंगः। इतरथाहिसर्वत्रप्रसंगः स्यात्। इहापिप्रसज्येत।। आरो
हंतिहस्तिनंहस्तिपकाः। आरोहयमाणोहस्तीस्थलमारोहयतिमनुष्यानइति।। ।।श्रीरस्तु।। २५
योगोविज्ञेयस्तत्रहेतुर्यथादोग्ध्रीपयसायोधेनुः। सकर्मा
रः। उपादीयमानः। ससर्गिभिर्विशिष्टेवस्थाप्यतेसम्यक् साधेनुरानीयतांसकिशोरासवत्सेति। एवमत्रसाकिशोरा। सवत्सेति। विशिष्टैवधेनुः
मतीयतेमसपेनरथः संसर्गः सैवतदहिता। आनीयते। गोरणौ। एकस्मिन्वाक्येकर्मांतरनिरस्तनिरस्तभेदे। तिणेरितिवार्तिकारंभः। एकवाक्यतायोस्य
यमण्यणंताद्आत्मनेपदंभवति। आण्यंतावस्थायांयत्कर्मणंतावस्थायांसपरिकर्त्तृभवेत्पाध्यानात्पत्ते

476

णौ४

माध्यकारस्तुवाक्यभेदाश्रयेणैनमर्थंसाधयतिणेरणौ। आत्मनेपदंभवतीत्यर्के। किंततो। णेरणौयत्कर्मणौचेदितिद्वितीयेत्रवाक्येयतदोर्नित्याभिसंबंधात्सएवेतत्प्रत्ययः
क्षिप्यतेधर्मांतरस्यचानिर्देशात्कर्मत्वमेवसंनिधानात्प्रतिनिर्दिश्यते। अणौयत्कर्मणौचेत्तत्कर्मेतिप्रतिनिर्देशेनचकर्मत्वाख्यारतिः। किंपुनेनत्वेनौकर्मणौणौकर्म
त्वसन्द्रावः प्रतिपाद्यतेस्वकेनेतिवाक्यांतरेणैतस्यकर्तृत्वप्रतिपादनात्युगपदेकक्रियापेक्षायाकर्मत्वकर्तृत्वविरोधादेकस्य।। यथेष्टंनाकाशेषपरिकल्पनादणौ
यत्कर्मणौचेत्तदेवकर्मत्वेवकर्तृत्वाद्विहाताकर्मातरनिवृत्तिलाभः। ततः सकर्तृत्वेतिविपर्ययात्समणौकर्मणौकर्तृत्वप्रतिपादनपरमेवमिथोवाक्यानामेकवाक्ये
महावाक्यंलक्ष्यस्यसंस्कारकंसंपद्यते। पचेवमिति। गत्यातुनातिकेदारंदेवदत्तोलूयतेकेदारः स्वयमेवेतिकेदारः कर्मकर्त्तानम्राएपनेमवतिस्नावयतेकेदारः
स्वयमेवेतिकथमितिचेदुच्यतेलुनातिस्नावद्विधाभवनोपसर्जनेद्विधाभावनेवर्त्ततेलुनाति केदारंदेवदत्तो। द्विधाभवंतंद्विधाभावयतीत्यर्थः। यदातु [redacted]
रस्यसौकर्यातिशयविवक्षायांदेवदत्तव्यापारेणविवर्णतिनदाद्विधाभवनमात्रेलुनातिर्वर्तते। अनेकार्थत्वाद्धातूनांभिन्नाएवशब्दात्तवोभिन्नार्थाः सार
न प्यातुंबाध्यवसायः। तत्रद्विधाभवनेकेदारस्यकर्तृः कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियइतिकर्मकार्यं। त्ययतिद्विरूपंतेनलूयतेकेदारः स्वयमेवेसात्स्य यः प्रयोगाउपपन्नाः
अत्रापिस्वयमितिअस्यपदार्थस्यार्थः तद्वात्मापेक्षयाकर्मत्वमस्येनेतिलूयतेकेदारदलेनावद्वाहार्थेवृत्तिकाराणांतुस्वयमितिनचनेकर्त्रीनेरव्युदासपरंणौ
ननुर्हिवक्तव्यंनवक्तव्यं।। एवंवक्ष्यामिणेरणात्मनेपदंभवति। ततः। अणौयत्कर्मणौचेत्। अणप्यंतेयत्कर्मणौचेत्तणौपदितितदेवकर्मभवति।। ततःक सरूती
र्त्तीचेत्सभवति एवविवितंयघवंकर्मकर्त्ताद्यंभवतितत्रकर्मकर्त्तृत्वात्तामिद्वम।। ॥
ज्ञेयमयवास्वयमितिअनेनकारणत्वमात्मनः प्रतिपादनेनकर्तृत्वं। तस्यनीचेत्सभवति एवविवितंयघवंकर्मकर्त्तात्रकर्मकर्त्तृत्वाणीति। यस्तुनातिकेदारंदेवदत्तइतितस्याषोन्नावयतिकेदारंदेवदत्तइति
तोयदाद्विधाभवनस्तैलूनातिदेवदत्ताद्विप्रयोजकव्यापारेणीनुत्पद्यतेनदायदायार्थानुनातिकेदारंदेवदत्तइतितस्याषोन्नावयतिकेदारंदेवदत्तइति
[redacted]पुनः केदारस्यस्पर्शोकर्पातिशयविवक्षायामविवक्षितेदेवदत्तव्यापारेद्विधाभवनमात्रवतिर्लावयतिः संपद्यतेतत्र 3
यएवार्थोलूयतेकेदारः स्वयमेवेतितस्यार्थोलावयतेकेदारः स्वयमेवेति। नचप्रयोजकप्रयोज्य कभावनिवृत्तोणिचोनिवृत्तिःस्यान्निरन्तरावप्युपपानि
वर्त्तनात्। सिद्धत्वंद्युत्पत्तयेहिप्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनाश्रीयते [redacted] कर्थस्योपा
दानंसाणभ्रांतेनिलोकिकेतुव्यवहारेणैकर्पमात्रविवक्षयालावयतेकेदारःसनिप्रयुज्यतेएवंनावन्निवृत्तप्रेषणात्तोःप्रास्तेर्थोणिजुत्पद्यतेतत्प
श्चाश्रयेणकर्मकर्त्तव्यास्यात्। अपरः कल्पः लुनातिकेदारंदेवदत्तोलुनतंदेवदत्तंप्रेरयतीतिणिवालेकेदारः सुपुंतकइतिकेदारव्यापारेणिजुत्पद्यतेलावय
तिकेदारोदेवदत्तेनेतिपुनःप्रयोज्यप्रयोजकभावाविवक्षायांलावयतेकेदारः स्वयमेवेतिप्रयुज्यतेतत्रपदार्थक्रियाश्रयणोकर्मवत्कर्मणेतिसिद्धमात्मनेपदं
नयाद्विनावयतिकेदारंदेवतदूसत्रपर्यालिन्नावयमोधातोयादृशीकर्मातस्योपाकेदारस्यद्विधाभवनलक्षणाक्रियातस्मिन्नेवधातोनादृशीकर्त्रवस्था
यामितिसिद्धंलावयतेकेदारः स्वयमेवेति। द्वितीयातुप्रक्रियामेजरतस्मिन्नारंभेसंभवंतीतिप्रदर्शितानतुमंच्याकर्मवभावः मध्योत्तिलावयतेनोकेद्वार। एवके

४३

477

श्री

भा॰टी॰ यक्रियोर्नित्यत्वार्थं इति॥ अत्र गौणकर्म चैतद्वक्तव्यमिति तद्गौणकर्मणे आत्मनेपदमेव न त्वन्यदिति नियमार्थमेतदित्यर्थः। उदपुपुच्छत पुच्छमिति। कथं पुनरत्र गौणकर्मविधित्वं यावद् ॥अ॰१॥३॥
२५ मां यपुच्छशब्दो द्रव्यवचनः। अत्राहुः। आशिन्विषये पुच्छशब्दः पुच्छकर्मकां पामुद्रसनक्रियां वर्तते तेन स्वातन्त्र्यार्थं गौणं प्रत्ययस्ते तीयदा ग्रामं मांगु
छं संस्कारवशात्तत्र भ्रमणक्रियायां भूतत्वात्तत्रेणाविवक्ष्यते तदा पुच्छे न त्वात्मनेपदमेव गौणं ताद्यथा स्यादिति समर्थमिदं सत्सूत्रं संपद्यते॥ गणा
२३ यतिगणादिति। गणेणालाविवकर्मणा वर्तते स्वनियमस्य व्यापारात् गणश्चित्रं पश्चात्तीति वक्तव्य एव प्रतिषेधः सत्र स्वेव बहव्यापकतान्नार्थे नत्र गौणात्
थी॥ कर्यपुनरत्र कर्मवत्भावप्राप्तिर्यावता कर्मस्थभावकार्त्तिकर्मस्थक्रियाणां च कर्मवद्भावो विधीयते गणानेव संहत्य निमित्तः यस्तिरोद्वान विशेषः
च कर्त्तृस्थितेनैव दोषः भागत्रो बहुवध्यापने पिण्डित्तिभाग यो वृतिषु मानां गोपालको वध्यापयति। तत्रानुकूलत्वात् करणस्येन कर्तृत्वविवक्षायाम
कर्मकर्तृत्वासिद्धमिति चेदन्विगणोर्नित्यार्थं वचनं। अकर्मकर्तृत्वादसिद्धमिति चेद्यावत्करोर्नित्यार्थमिदं वक्तव्यं कर्मापदिष्टोयक्चिणोरमाभूता
मितिनवाच्यक्चिणोः प्रतिषेधात्। नवाएवदोषः। किंकारणं यक्चिणोः प्रतिषेधात्। प्रतिषिध्येते अत्र यक्चिणौ यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमणि [redacted]
ति श्रिब्रूञामुपसंख्यानमिति। यस्तर्हि निर्हेतुश्रिमिच [redacted] तदर्थमिदं वक्तव्यं तस्य कर्मापदिष्टोयक्चिणोमाभूतामिति। प्रतिषेधे हेतुमणिश्रिब्रूञां आत्मनेप
दस्यप्रत्ययस्यापुच्छं स्वयमेव। अत्रापि यथाभाष्यजीपाः यदृतितयाभवतिरूपं प्रतिषेधेन यक्चिणोः प्रतिषेधः। अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्नप
दाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति। स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः। इतरथा हि यत्र नियमस्ततोऽन्यत्र प्रतिषेधः। अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्प
त्रनियमस्ततोऽन्यत्रतेन पक्चिणोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् गणायतिगणं गोपालकः। गणायतिगणः स्वयमेव। आत्मनेपदस्य च
आत्मनेपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। गणापतिगणाः स्वयमेव। आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं तु। आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यं॥ गणा
यतिगणाः। स्वयमेव। इष्यत एवात्रात्मनेपदं॥ किमिष्यत एव आहोस्वित्प्राप्नोत्यपि। इष्यते च प्राप्नोति च। कथं। अणावितिकृस्य दंडोऽगृह
णाप्यस्मात्से॥ प्राक्कर्मकर्त्ता वा विधीयते नेच तस्मात्से प्राक्कर्मकर्त्ता वा विधीयते॥ इदं तर्हि प्रयोजनं। अनाख्यानमिति वक्ष्यामीति। इहमाभू
लिकर्मस्थभावकत्वात्कर्मवद्भावः। आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिति। अणौ कर्मणोऽणौ तस्मादित्वन्गुल्मस्य कोकिलः स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति
कर्तृत्वमात्मनेपदं यथा स्यात् गणौ तु कर्मणोऽणौ कर्मा भवति सकर्मकमिदमित्यर्थः। नैवैतस्मादिति। नित्यत्वाच्चिच्च केवलानां बुरादीनां प्रयोगाभावाण्णौ कर्म एम॰
णोऽसंभवात्स्मरतिहेतुमणि चाग्रहणं प्रतिषेधो युक्तमणावितिस्यैव प्रत्यासत्त्यान्याप्यत्त्वप्रहेतुमण्णौ गणास्यकर्मत्वं हेतुमण्णौ कर्तृत्वमिति सत्रस्यापि निषेधो २५
भवत्येवेति च यमत्रात्मनेपदं निवार्येति तात्पर्यः। इदं तर्हीति। न चानिर्दिष्टविषयः प्रतिषेधः शक्यते विधातुमिति सर्वमेव सूत्रं क्रियते। वनगुल्मस्मरतीति। कर्मणोपलक्षणा
निवनगुल्ममितिप्रदर्शनीयं॥ स्मरयत्येनमिति। एतदप्युपलक्षणमत्र स्येनमिति कर्मणः सत्त्वाकर्मवदकर्मकाणामिति वचनात्कर्मवद्भावस्य प्राप्तिर्नास्ति

भवत्येवंजातीयकानामिति। येषामणौ कर्मणां तेषां णौ तु नायं दासक इतरा कर्तृत्वम्। वाक्ये यत्वेष्यात्मनेपदं भवतीत्यर्थः एवं च ब्रुवता भाष्यकारेणात्रमेत
द्धि यथार्थमित्यपि उक्तं भवति तेनारोहयते हस्तीत्यादावनेन नात्मनेपदं सिद्धं भवतीत्यर्थो हि हृत्योर्गति विशेषवचन इतियद्विप्रुपरं छंदसीत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति एवं
कर्तृस्थक्रियत्वान्नास्यत्र कर्मवद्भावः एवं चारुह्यते हस्ती स्वयमेवेति येन कर्मवद्भावप्रदर्शयं तितेन्यायं भाष्यं च बाधमानास्त्रवधीरणीयाः तथा हि। किं
य यद्दर्शनपत्र क्रियात्तत्र नावस्थिता क्रियानित्यात्वन्येषां शब्देन प्रकाश्यते तिविशेषवद् इनेन शब्दार्थानुसारेण वानारूप्यं क्रियायाः कर्थतेएतत्र कारणादय
माणेहणास्य कर्तृस्थतां प्रतिपादयतिन कर्मस्थतां तथा हि हस्तिनमारोहयति हस्त्यमारोहति पर्वतमारोहतीत्यादौ कर्मभेदेऽपि नारोहणस्य भेदः प्रतीपंत
न चैते युप्रयोगेषु क्रियाः कर्माण्ण्य कश्चिद्विशेषो रूपते धातुना च कर्तृगतैव क्रिया प्रतिपाद्यते न कर्मणा केवलं कर्मणः कारकत्वास्वरूपं क्रियमाणाभाव
कार मिति क्रियानुमीयते सर्वाणि हि कारणि स्वंस्वं व्यापारमनुतिष्ठंति प्रधानक्रियां संपादयंति। वक्तव्यस्याप्ययमर्थः किंचित्तु प्रसक्तोऽयं योगः तु कर्मेति प्रकृतमनु
एतद पिनास्ति प्रयोजनं। कर्मापदिष्टविधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवंति कर्तृस्थभावकस्यायमेवं तर्हि सिद्धे सति यदना
ख्यानमिति प्रतिप्रतिषेधं शास्ति तत्ज्ञापयत्याचार्यः। भवत्येवंजातीयकानामात्मनेपदं किं मतस्य ज्ञापने प्रयोजनं पश्यंतिभृत्या राजानं दर्श
यंते भृत्या न राजा। अत्रापि नेपदं सिद्धं भवति॥ आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधः। आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः। हंत्यात्मानं घातय
त्यात्मानमिति। स तर्हि वक्तव्यः। नवाणयंते स्वकर्तृत्वात्। न वा वक्तव्यः किं कारणं णयंते स्वकर्तृत्वात्॥ अन्यदस्य णयंते कर्म अन्योऽणयंतस्य
कर्त्ता कथं द्वावात्मानौ अंतरात्मा शरीरात्मा च अंतरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति॥ शरीरात्मा तत्कर्म करोति येना
नरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति॥ णौ इणो॥
न सयमः स्वपितिप्रत्यान्नाजितानत्र कर्मत्वेस्मृत्वादत्रानेनात्मनेपदं नैर्भाष्ये उच्यते। अस्मादेवोऽहं हरणभावप्यकारस्य यमभिमामपूरयते स्पंतावस्था
ति यायेक कर्तृकर्मणोरत्र ज्ञातितं कर्मत्त्वस्यान्यत्वे आत्मनेपदं न भवति यथा स्वलमारोहयति मनुष्यानिति इह तु एवं ताव ण्यार्थकर्तृणां भृत्यानां राज्ञोऽणौक
र्मत्वमिति भवस्येवात्मनेपदं एवं च स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति कोकिलस्य कर्मत्वेऽपि प्रत्युदाहरणं युज्यते आत्मनः कर्मत्व इति। यद्येकमेव वस्तु
ध्याविभज्य कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च विवक्ष्यते तदा प्रतिषेध इत्यर्थः। नवेति॥ वस्तुत एवात्रात्मभेदो न त्वेकस्यैव कर्मकर्तृत्वे चेत्यर्थः अंतरात्मेति॥ संघातस्य
तः करणमंतरात्मा तस्यैव कर्तृत्वसंभवात्पुरुषस्य कर्तृत्वात् तं नैयायिकादीनां मतेतु पुरुषस्य कर्तृत्वात्स एवांतरात्माविवक्षितः शरीरं सुखदुः
खे इति॥ शरीरस्याचेतनत्वात्तु सुखदुःखहेतुत्वं शरीरस्य वचनेन इति व्याख्येयं॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥

भा०वृ० स्वरितञितः। एवमात्मनेपदं संविधानं शक्तिप्यो भवतीति केचिद्व्याचक्षते पचते[redacted]पाचयतीत्यर्थः। अनेकार्थत्वाद्धातूनां प्रकृतिरेव यदा संविधाने वर्तते तदा
२६ तस्य द्योतकमात्मनेपदं भवति यदा तु प्रकृत्या नाभिहितं संविधानं तदा तदभिधानाय णिजुत्पद्यते पाचयतीति। यदा तु णिजन्तस्यैव प्रयोगस्तदात्मनेपदं भवति त अ०१०पा०३
दा द्वितीयेऽसंविधाने तस्य वृत्तिः परिकल्पनीया यथा गणपाठ इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यनेनैव संविधानलक्षणस्य क्रियाविशेषस्योपलक्ष्यते
धातौ क्रियाणीभयपक्षे तौ चिनुत इति त्रिरपि प्रयोगे पुनः प्रयोगान्यतस्वरित। ञित एवं संविधानेऽत्र वक्तव्यकिं स्वाभाव्यात् कृत्स्नेति नान्ये धातवः इति स्वरितञिद्ग्रहणं भाष्यप्रत्ता
दंप ख्यातं। अन्ये त्वाहुः। स्वार्थे यं क्रियामात्मनेपदेन वाचकात्मनेपदमेष्यां भेतुपरस्मैपदं साच स्वार्थता पर्यंता विवक्षानिमित्ता[redacted]नौ किके प्रयोगे स्वरि व
ञिद्धिपंयेषनयात्मारि निवयेत्य त्रापि पक्षे स्वरितञिद्ग्रहणं भ्रांतमाख्यातं स्वयं च भिद्धले। कषतीति विभाषोयपद्येनेति पक्षे त्रात्मनेपदभावः स्वा
मिद्वासीपचता ततिक्रियामात्रविवक्षायां परस्मैपदं यदा तु स्वामिगतो धर्मो दासे आरोप्यते तदा स्वामिदासो पचते इत्यात्मनेपदं भवत्येवं सर्वेषां चेतिय
वंत्रयं विधानं संभवान्न सर्वत्र स्वार्थनिष्ठानसंभवादिति भावः। येषां[redacted] संभवे चापि चोरस्व सति प्रकारांतरस्य वच्छेदेन विशिष्टप्रकारेण कार्यविभा

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले॥ स्वरितञित इति किमर्थं॥ याति वाति द्राति प्साति। स्वरितञितग्रहणमिति निराकरणमकर्तुं। कस्मान्न भवति याति
वाति द्राति प्साति इति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्युच्यते सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति तेनैव विज्ञास्याम इयेषां कर्त्रभिप्रायम
कर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति। नैवं सर्वेषां कर्त्रभिप्रायं कर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तथाजातीयकाः स्वल्पाक च
र्येणास्वरितञितः पठिताः येऽनुभयवंतः। येषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति॥ अथाभिप्रायग्रहणं किमर्थं। स्वरितञितः
कर्त्रीये क्रियाफल इत्युच्यमाने यमेव संप्रत्ययः स्यात् क्रियाफलं तत्रैव स्यात् लूनाति पुनीते इह न स्यात् तत्र वपते। अभिप्रायग्रहणे पुनः क्रि

नायु विषयनिर्देशः क्रियत इति भावः। नचैषामिति। यात्यादयः संनिधाने वर्त्तितुं न क्रमंतीत्यर्थः। अथवा स्वाभिधेयमात्र यमाणेन दोषो भवति।
तयोर्यात्यादयो नैतेषां स्वार्थता विशिष्टक्रिया वाचित्वसंभवे। तथाजातीयका इति प्रकारस्यार्थेऽत्र जातीयर् विधायकः जातीयर् विहितः। अर्थेति॥ कर्त्ती
रमेति प्राप्नोतीति कर्त्रीयमिति भिन्नतेवाविव इति प्रश्नः यमेवेति। केचिदाहुः वर्त्तमानकालविवक्षायामिति तस्य वृत्तेः कालसामान्ये रामः
न॥ तस्मात्स्यमर्थो हि विषं पागादि फलं दृष्टमदृष्टं च दृष्टं च पुत्र दृश्यश्रुतवधादिकं अदृष्टं स्वर्गादि ॥तत्र एवं प्रत्यासन्नमवश्यंभावीति प्रधानमिति स्वविषु २६
रसत्यपि निपातस्य संभवेऽवृत्यभिचारसंभवाद्धि प्रकृष्टलाभाप्रधानमिति तस्य ग्रहणं न स्यादभिप्रायग्रहणात्तु नस्यापि ग्रहणं अभिमुख्यं फलस्य पदाकर्त्ता
नुष्ठाप्य वसति क्रियारंभे तदात्मनेपदमिस्यैव भिन्नग्रहणेसति लभ्यते वाक्यत इति। केऽत्र स्मस्य वपते इत्येवं त्रवासन्ने फलेस्यात् प्राधान्यं वपत इत्यत्र तु विप्रक्

प्रेर्येणाभिप्रायादिति। अथवा एतादोः तत्कालनिर्देश प्रसंगे नोक्तं कन त्राप्नोति निमित्तमस्ति पारिकमहाफलिपादोऽकृतिः त्र्यार्थ। समासे निषिकारिणः इतिष्टक्।
न्वांतरेणोति नहि स्वर्गादि फलं यागानंतरेण भवति तदुद्देशेन वयागप्रवर्तनात्॥ याजकादिति॥ प्रतिग्रहेण प्राप्तमिति भावः। तथा च हरि गोत्कं यस्य स्वार्थस्य
प्रसिद्धार्थमारभ्यते यचादयः। तत्र भावे फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनमिति। शेषात्कर्तरि॥ ।भिद्यत इति॥ ।कुसूलस्य कर्मत्वात् तस्मातिदेशेन स्वाश्रयक
त्नम निष्पन्नमिति परत्वात्स[redacted]रस्मैपदं प्राप्नोति स प्रसंगेन तस्य शेषत्वं नेन कर्त्तरि विशेष्यमाणो कर्मकर्तुः कर्मवद्भावेन कर्मत्वात् स्मातिदेशादात्मनेप
अभिप्राय भिमुख्येऽप्रत्यादि कर्मणि गान्ते न पचंत्यभिप्रेतिपंच्याभिप्रेष्यति पंचाभिप्रायात्तत्र सर्वत्राभिमुख्यमात्रे सिद्धं भवति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफल
इति किमर्थं। पचंति भक्तकराः कुर्वंति कर्मकराः यजंति याजकाः। कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्युच्यमाने पि प्राप्नोति। अत्रापि हि क्रियाफलं
कर्मारंभमभिप्रेति याजका यजंते गावो यस्याम इति कर्मकराः कुर्वंति पा[redacted]दिकमहं लभ्यामह इति। एवं तर्हि कर्त्रभिप्रा
ये क्रियाफल इत्युच्यते सर्वत्र च कर्त्तारं क्रियाफलमभिप्रेति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यत्र कर्त्तारं क्रियाफलमभिप्रेति न चांतरेण यजिं
यजिफलं वपिं वा वपिफलं लभंते। याजकाः पुनरंतरेणापि यजिं गा लभंते भृतकाश्च पादिकमिति। स्वरितञितः। शेषात्कर्तरि परस्मैपदं।
शेषवचनं पंचम्या चेदर्थे प्रतिषेधः। शेषवचनं पंचम्याश्चेदर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः भिद्यते कुसूलः स्वयमेव छिद्यते रज्जुः स्वयमेवेति। र प
वंतं हि शेष इति वस्यामि शेषवचनेन सप्तम्याश्चेत्प्रकृतेः प्रतिषेधो वक्तव्यः। आस्ते शेते च्यवते प्लवते सिद्धं तु भयतिर्देशात्। सिद्धमेतत्
कथमुभयनिर्देशः कर्त्तव्यः। शेषात्शेष इति वक्तव्यं। कर्तृग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात्। कर्तृग्रहणमनुवृत्यधर्म इति स्यात्। इदमाभूत्। निषेधोक्षः कर्ते प
अनुक्रियते स्वयमेवेति। सिध्यति स्वतं हि भिद्यते पच्यान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं शेषवचनं पंचम्याचेदर्थे प्रतिषेध इति। नैष दोषः कर्ता
त पिकर्मव्यतिहारे त्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यापितेन तत्प्रकरणमिहानुवर्तिष्यते शेषात्कर्तरि कर्त्तरि इति किमिदं कर्तरि कर्तरीति कर्त्रैव यः कर्ता तत्र
यथा स्यात कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति॥ ॥ ॥
रविधावुपयोगाद् वक्तव्यात् परस्मैपदाभावः सप्तम्या चेदिति। प्रत्ययनियमे प्रकृत्य गंधनादिषु कर्त्रभिप्राये क्रियाफ
तीनाम नियमान्नुदात्तङितः परस्मैपदमपि प्राप्नोति। अनद्यतन इति॥ अनुपपत्त्यां कृत्रत्येतदशेषाधीमास्य शेषे कर्त्तरि परस्मैप कर्तृग्रहणस्य
लोपपरस्मैपदार्थं तत्रापतीहकर्तृग्रहणो कर्मकर्त्तयपि परस्मैपदप्रसंगः सति तु कर्तृग्रहणे उत्तरशेषग्रहणमस्य ॥श्री॥ ॥॥ ॥श्रीः॥ ॥
परविधानात्कर्मकर्तरि न भवति॥
२

भा॰कै॰ अनुपराभ्यां॥ तत्रात्मनेपदप्रतिषेध इति अयमभिप्रायः अशिष्यत्वात् कृञः स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्यात्मनेपदप्रसङ्गे परस्मैपदमनेन प्रतिप्रसूयते तद्वदनुपराभ्यां कृञो नित्यं विधि

२१ वाक्ये नात्मनेपदप्रसङ्गः विधीयत इति नियमार्थे कारणाद् दूरे प्रतिप्रसवत्वं द्वयर्थः॥ न वेति॥ यथा शेषात् कर्तरि परस्मैपदमिति वचनानुवृत्तौ परस्मैपद

प्रतिप्रसवार्थमयं विनः सिद्धस्वरितत्वेन वा वचनानुवृत्तौ नियमपरस्मैपदप्रतिप्रसवैरात्मनेपदाभावस्यात्मनेपदनियमेनेति। साक्षादात्मनेपदनिषेधेति

यमारोपे लविषेः प्रतिप्रसवशंकानभवति। यथैव तर्हीति॥ आत्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयतेन तु तत्प्रतिप्रसवद्वारेण अनियमः प्रतिपाद्यत

अनुपराभ्यां॥ किमर्थमिदमुच्यते परस्मैपदप्रतिषेधात् [illegible] कृञादिषु विधानं। परस्मैपदप्रतिषेधात् कृञादिषु परस्मैपदं विधीयते प्रतिषिध्य

ते तत्र परस्मैपदं स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्यात्मनेपदं भवतीति अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोप्रतिषि

द्धत्वात्॥ तत्रात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः किं कारणमप्रतिषिद्धत्वान्नात्मनेपदं प्रतिषिध्यते। किं तर्हि परस्मैपदमनेन विधीयते॥

न वा द्युताद्भ्यो वा वचनात्। न वा एष दोषः किं कारणं द्युताद्भ्यो वा वचनात्। यद्ययं द्युताद्भ्यो वा वचने [illegible] करोति तज्ज्ञापयत्या वा

र्थः॥ न परस्मैपदविषये आत्मनेपदं भवतीति आत्म[illegible]नेपदनियमे वा प्रतिषेधः आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्वरितञितः

कर्त्रभिप्राये क्रियाफल आत्मनेपदं भवति। कर्त्र्यनुपराभ्यां कृञो नेति। सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तत्रात्म

नेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वादिति॥ परिहृतमेतत् द्युताद्भ्यो वा वचनादिति। अथ वा द्वितीयं प्रयत्नः। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रिया

फल आत्मनेपदं भवतीति परस्मैपदं कस्मान्न भवति आत्मनेपदेन बाध्यते यथैवात्मनेपदेन परस्मैपदं बाध्यत एवं परस्मैपदेनात्म

नेपदं बाधिष्यते॥ बुधयुध॥ बुधादिषु केऽकर्मकास्तेषां ग्रहणात् सकर्मकार्थं। अचित्तवत् कर्तृकार्थं च। अणावकर्मकात्। अणाव

कर्मकादिति चुरादिणिचोऽपि ताप्परस्मैपदवचनं। अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो णिजन्तात् परस्मैपदं वक्तव्यं॥ इहापि यथा स्या

त्। भावयति बुध्यति। सकर्मकार्थमिति। अकर्मकाच्चापि भावतः चेतयमानं प्रयोजयति चेतयतीति तत्रापि इष्यते आग्रहणभेदेन किमर्थमन्ते

सर्वो अनुपसर्गो वार्थान्तरे वर्तते सकर्मका भवति अन्तर्भावितण्यर्थो वा प्रयोगः सकर्मकाणां। अचित्तवत्कर्तृकार्थं चेति। नाशयत्यर्थेन अकर्मकाणामचि

त्तवत्कर्तृकार्थं ग्रहणं विवक्षितं कारणं तु सकर्मकार्थमित्यर्थः। अणावकर्मकात्॥ अणौ विनिर्गमात्र पर्युदासात् चुरादिभ्यो णिचो योऽकर्मकं स्वनवत्कर्तृक

वतस्माद्धेतुमण्ण्यन्तात् परस्मैपदमिति प्राप्तिवार्त्तिकमारब्धं। चुरादिणिचो णिजन्तादिति चुरादिण्यन्तात् द्वितीयं हेतुमण्णिजन्तादित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

अकर्मकग्रहणमिति। अणावित्यस्य यद्यपि प्रयोजनमस्ति आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते आरोहयते हस्ती आनेन मा भूत् परस्मैपदं। तथापि प्रयोजनान्तर

मप्यस्तीति भाष्यकारो दर्शयति। सिद्धं तु तस्मिन्निति। तच्छब्देन हेतुमण्णिजन्तं निर्दिश्यते। तस्येव पूर्वसूत्रे उपादानात् बुधादिभ्यस्तस्यैव संभवात्तेना

यमर्थः। अहेतुमण्ण्यन्ता योऽकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्धेतुमण्ण्यन्तात् परस्मैपदं भवति। तेन चेतयतीत्यत्रापि सिध्यति। यस्मा ण्णेरिति। एत

अकर्मकग्रहणमन्यन्त विशेषणं यथा विज्ञायेत। अथ क्रियमाणे णिग्रहणेऽकर्मकग्रहणं कस्य विशेषणं स्या

त्। णेरिति वर्तते। ण्यन्तविशेषणं। तत्र को दोषः। इहैव स्यात्। चेतयमानं प्रयोजयति चेतयति। इह न स्यात्। आसय

ति शाययति। सिद्धं त्वतस्मिण्णाविति वचनात्। सिद्धमेतत्। कथं। अतस्मिन्णौ योऽकर्मकस्तत्रेति वक्तव्यं। सिध्य

ति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात् परस्मैपदवचनमि

ति। नैष दोषः। अणाविति कस्येदं णेर्ग्रहणं। यस्मा ण्णेः प्राक् कर्मकर्ता नाविद्यते। न चैतस्माण्णेः प्राक् कर्मकर्ता

वाविद्यते॥ न पादम्याङ्यमाङ्॥ यादिषु धेट उपसंख्यानं। यादिषु धेट उपसंख्यानं कर्तव्यं। धापयेते शिशुमेकं स

मीची। लुटि च क्लृपः॥ किमर्थश्चकारः स्यसनोरित्येतदनुकृष्यते। यदि तर्हि नान्तरेण चकारमनुवृत्तिर्भवति। द्युद्भ्यो

लुङीत्यत्रापि चकारः कर्तव्यः विभाषेत्यनुकर्षणार्थः। अथेदानीमन्तरेणापि चकारमनुवृत्तिर्भवति। इहापि नार्थश्चका

रेण। एवं सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्या

यस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकं। पादश्च समाप्तः॥ ॥ ॥

ञ्णेरणाविस्यत्रोक्तं तदेव पुनः प्रकृतोपयोगाद् भाष्यकारेण स्मारितं। न पाद। समीचीइति। प्रथमाद्विवचने वा छन्दसीति पूर्वसवर्ण

दीर्घः। लुटि च। स्वरितत्वादनुवृत्त्या च शब्दप्रतिपाद्यस्यार्थस्य सिद्धत्वाद् भाष्यकारः सर्वानेव च शब्दान्प्रत्याचष्टे॥ इत्युपाध्यायजै

यटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ तृतीयः पादश्च समाप्तः॥

श्रीः॥ किमर्थमिति। आकडारात्सरानिरवकाशानवसते व्यपेते तत्रांतरेणापि स्सूत्रं विप्रतिषेधे परं कार्यमितिनन्वमात्परत्र न सिध्यति। न पूर्वा। निरवकाशापि
सानवकाशं विशेषविहितत्वादेव बाधिष्यते भविष्यति। क्वौ ङिन्त्स्य विधानमिति यतकप्रानमिति प्रश्नः। अन्यत्रेति। विप्रतिषेधे परं कार्यमित्युच्यते। न च संज्ञानां
विरोधः। युगपत्प्रवृत्तिसंभवात्। न च बाध्यबाधकभावः। भिन्नफलत्वादिति भावः। दधितक्रयोरभिन्नं फलं ओदनसेक इति तयोर्बाध्यबाधकभा
वः। अग्नीत्रिर्यूपो भवति वाजपेयस्य चतुरस्त्रिरित्यग्निः त्रिचतुरस्त्रित्वयोर्विरोधात्। इंद्रः शक्र इति। यद्यप्यत्र फलभेदो नास्तीति प्रतिपादनायोदाहर
णोपन्यासः। कर्तव्यमिति। प्रत्ययसंज्ञायाः फलं धातोरंग संज्ञा। कृत्संज्ञायाः फलं प्रातिपदिकत्वं। कृत्संज्ञापास्तयोरेवकर्मणि विधानं। उभयथेति।

श्रीगणेशाय नमः॥ आकडारादेका संज्ञा। किमर्थमिदमुच्यते। अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनं। अन्यत्र संज्ञानां समावेशो भ
वति। क्वान्यत्र। लोके व्याकरणे च। लोके तावदिंद्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः कोष्ठः कुसूल इति। एकस्य द्रव्यस्य बह्व्यः संज्ञा भवंति। व्याकर
णेपि कर्तव्यं हर्तव्यमित्यत्र प्रत्ययकृत्कृत्यसंज्ञानां समावेशो भवति। पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भ इत्यत्र प्रत्ययतद्धिततद्राजसंज्ञानां समा
वेशो भवति। अन्यत्र संज्ञानां समावेशात्तस्मात्कारणादाकडारादपि संज्ञानां समावेशः प्राप्नोति। इष्यते चैकैव संज्ञा यथा स्यादिति
तच्चांतरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनं। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। कथं चैतत्सूत्रं पठितव्यं। किमा
कडारादेका संज्ञेति। आहोस्वित्प्राक्कडारात्परं कार्यमिति। कुतः पुनरयं संदेहः। उभयथाप्याचार्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः। के
चिदाकडारादेका संज्ञेति। केचित्प्राक्कडारात्परं कार्यमिति। कश्चात्र विशेषः। तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वचनं। तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वक्त
व्यं। किं। एका संज्ञा भवतीति। ननु च यस्यापि परं कार्यं तेनापि परग्रहणं कर्तव्यं। परार्थं मम भविष्यति विप्रतिषेधे चेति। ममापि तर्हि लिंग
ग्रहणं परार्थं भविष्यति सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति। संज्ञाधिकारश्चायं। तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः। तत्रै
कैतावद्वाच्यं। आकडारादेका। किमेका। संज्ञा भवतीति। अंगसंज्ञया भपदसंज्ञयोरसमावेशः। अंगसंज्ञया भपदसंज्ञयोः समावेशो नमा
गुणदोषविचारः कर्तव्य इत्यर्थः। तत्रैकासंज्ञेत्यस्मिन्पाठे क्वचित्संज्ञासमावेशार्थो यत्नः कर्तव्यः। परं कार्यमित्यस्मिंस्तु पाठे समावेशः सिध्यति।
अत्रापि हि पाठेयमर्थः। प्राक्कडारात्संज्ञाख्यं कार्यं परं भवतीति। संज्ञाप्रकरणात्संज्ञैवात्र सूत्रे कार्यशब्देन विवक्षिता। तत्र यस्याः संज्ञायाः परस्याः पू
र्वया बाधः प्राप्नोति सा परा तेन भाव्यत इति नियमार्थं सूत्रं भवति। न नियमार्थं। एतदेव च परसंज्ञाविधानं ज्ञापकमत्र प्रकरणे संज्ञानां बाध्यबो
धकभावस्य। तेन परयानवकाशयापि पूर्वा बाध्यते। ह्रयोश्च सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परया पूर्वा बाध्यत इत्येतदत्र वक्तव्यं। आकडारादेकेति। संज्ञाप्र
करणादेकेति स्त्रीलिंगनिर्देशः संज्ञार्थो व्याख्यानेपि न विरुद्धः। अस्मात्सूत्रादारभ्य सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति प्रकरणं कर्तव्यं। तत्रैकेसस्य

सार्थिक इति। असत्यामंगसंज्ञायामंगस्योच्यमानात् वृद्धिर्न स्यात्। अंगसंज्ञा च कर्तव्यमित्यादि सु स्थानकाशा। यत्र पूर्वस्य भपदसंज्ञेन तत्तः। ननु तद्धितेष्व
सामादेर्लिंगस्य वृद्धिविधानसामर्थ्यात् समावेशो भविष्यति। नैतदस्ति। अचन्नादनंगस्यापि वृद्धिः स्यात्। ततश्च देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्रापि यञि परतो
देवदत्तादेः समुदायस्यादिवृद्धिः प्रसज्येत। यथा ङित्यभस्याप्यनुबंधकरणसामर्थ्यात् कुरु ध्वानित्यादौ टिलोपः। परं कार्यत्वमिति। परं कार्यमित्येत
स्यैकदेशस्यानुकरणं परं कार्यं शब्दस्तस्य चानुकार्येणाभेदार्थवत्वात् प्रातिपदिकत्वान्न द्वितोत्पत्तिः। अनुवृत्तिः क्रियते इति। ततस्तत्पूर्वकत्वं
लभ्यते। अंगसद्संज्ञमित्यर्थः। अत्रोत्तरमाह। पर्यायः प्रसज्येतेति। एकासंज्ञेति वचनादंगसंज्ञायाः निरवकाशत्वाभावात् पर्यायः स्यात् व्यावृत्तिः स्यात्। एवं
नियमेनाश्रितो भवति। अनुवृत्तिश्च सफला भवति। ननु पदांतेऽसंज्ञके भावप्रकारेणोक्तं चेत् स्थानित्वस्य सिद्ध्ये यथैवान्यानि पदकार्याण्युप
लभ्यंते तत्त्वं एवमिदमप्युपलभ्यते भसंज्ञाना मेति। तत्र च पदसंज्ञं तत्कं भवतीति विज्ञायते। भसंज्ञायां पदसंज्ञानुवृत्त्या यापि भसंज्ञया पदसंज्ञा

सार्थिकः वार्हिकः याजुकः भानुकः औत्रजोमांऽत्य इति। अनवकाशे भपदसंज्ञे अंगसंज्ञां बाधेयाताम्। परवचने हि नियमा
पपत्तेरुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथं। पूर्वे तस्य भपदसंज्ञे। परांगसंज्ञा।
कथं। एवं सवक्ष्यति। यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि। सुप्तिङंतं पदं। नःक्ये। सिति च। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने। यचि भं। तस्यां
मिति। तत्रारंभसामर्थ्यात् भपदसंज्ञे परं कार्यत्वा च्चांगसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्यंगसंज्ञा पूर्विके
भपदसंज्ञे। कथं। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एकसंज्ञेति वचनान्नास्ति योगपद्येन संभवः। कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं
कर्तव्यं। तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति। एकसंज्ञाधिकार इतिच्योदितं। अक्रियमाणे हि अनवकाशा कर्मधारयसंज्ञा त
त्पुरुषसंज्ञां बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः
सिद्धः। कथं। पूर्वा तस्य कर्मधारयसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा। कथं। एवं सवक्ष्यति। पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिक
रणेन कर्मधारय इति। एवं सर्वकर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य

याधाधः पदकार्यनिवृत्तये भुपयंतव्यः। इहत्वंगसंज्ञानुवृत्तौ पर्यायउक्त इति विरोधः। नैष दोषः। अंगसंज्ञानुवृत्तेः प्रयोजनांतराभावात् पर्याय इहोक्तः
पदसंज्ञानुवृत्ते स्तु भसंज्ञायाः प्रयोजनं पदकार्यत्वं भसंज्ञायाम यथा स्यादिति। ततश्च अनपदांते निरूपानिवृत्ति निषेधात् कारको पस्यतसोमत्वर्थे इति
भसंज्ञायां सत्यां पदत्वाभावेनेत स्यानिति सिध्यति। कथमितिचेदुच्यते। भसंज्ञाविधौ पदमिति निवर्तते। तत्रानुवृत्ति सामर्थ्यात् पूर्वपदसंज्ञा प्रवर्तते।
तेन पदकार्यं भसंज्ञा भवति। नान्यथा। एतदेव चानुवृत्तेः प्रयोजनं। ततः प्रवृत्तया भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते। एकासंज्ञेति नियमात्। कर्मधारयत्वे इति। ए
कसंज्ञाधिकारे प्रयुज्यते। यथा कर्मधारयसंज्ञाया मेकसंज्ञाधिकारे अन्यत्र नाक्रियमाणायां तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यं। एकसंज्ञाधिकारे संज्ञासमावेशा
र्थं। प्रदेशांतरे तु समासांतरस्य कर्मधारयसंज्ञानिवृत्त्यर्थं। यथा तु अस्मिन्नेव प्रकरणे कर्मधारयसंज्ञा क्रियते समावेशश्च सिध्यतीति तत्पुरुषग्रहणं न क

र्तव्यं इति। यद्येवं समानाधिकरणस्य कथं तत्पुरुषसंज्ञा सिध्यति। उच्यते। पाठक मार्गर्थ क्रमो जलीमान् इति पूर्वं तत्पुरुष इति कर्तव्यं। ततो द्वितीयाश्रितेति। तत्पु
रुष इत्यत्र च पूर्वकालैकादीनि सूत्राण्यनुवर्त्य तत्पुरुषसंज्ञा विधीयते। ननु च यस्यापीति। व्यधिकरणानां तत्पुरुषसंज्ञा विभाषया समानाधिकरणस्य तत्पुरुष
संज्ञानुवृत्त्याऽत्र पूर्विका कर्मधारयसंज्ञा विधास्यत इत्यर्थः। समावेशस्य च कारकं गवीतिपुंवद्भाव समासांते प्रयोजनं। द्विगुश्च ग्रहणमिति। द्विगोः संज्ञावि
नवकाशत्वात् ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः। नन्वेकसंज्ञापक्षे द्विगुश्चेति सर्वमेव सूत्रं कर्तव्यं तत्र किं चशब्द एव चोद्यते। तत्राहुः। द्विगुश्चेति सूत्रं द्वयोरपि पक्षयोः क
र्तव्यं। एकसंज्ञापक्षे तु संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति चशब्दः समावेशार्थः कर्तव्यो न पक्षांतरे इत्येतद्वार्तिककारस्य विवक्षितं। भाष्ये मध्ये नैव्या व्याख्यायते तत्पुरुषो द्वि

तस्यां ते श्रितादिभिस्तत्पुरुष इति। तत्रारंभसामर्थ्याच्च कर्मधारयसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्त
स्यापि तत्पुरुषसंज्ञा पूर्विका कर्मधारयसंज्ञा। कथं। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एकसंज्ञेति वचनान्नास्ति योगपद्येन संभवः। तत्पुरु
षत्वे द्विगुश्च ग्रहणं। तत्पुरुषत्वे द्विगुश्च ग्रहणं कर्तव्यं। तत्पुरुषः द्विगुश्चेति चकारः कर्तव्यः। अक्रियमाणे हि चकारे अनवकाशा द्विगुसंज्ञा तत्पु
रुषसंज्ञां बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं कार्यं तस्य नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः। कथं। पूर्वा
तस्य द्विगुसंज्ञा। परा तत्पुरुषसंज्ञा। कथं। एवं सवक्ष्यति। तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च संख्यापूर्वो द्विगुरिति। एवं सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य तस्यां
ते श्रितादिभिस्तत्पुरुष इति। तत्रारंभसामर्थ्याच्च द्विगुसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरु
षसंज्ञा पूर्विका द्विगुसंज्ञा भविष्यति। कथं। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एकसंज्ञेति वचनान्नास्ति योगपद्येन संभव इति। गतिर्दिक्श्च
र्म हेतुमत्सु च ग्रहणं। गतिर्दिक् कर्म हेतुमत्सु च ग्रहणं कर्तव्यं। उपसर्गाः क्रियायोगे गतिश्चेति चकारः कर्तव्यः। अक्रियमाणे हि चकारे अनव
काशा उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञां बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयो
र्भावः सिद्धः। कथं। पूर्वा तस्योपसर्गसंज्ञा परा गतिसंज्ञा। तत्रारंभसामर्थ्याच्चोपसर्गसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च गतिसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्या
प्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्युपसर्गसंज्ञा पूर्विका गतिसंज्ञा। कथं। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एकासंज्ञेति हि वचनान्नास्ति योगप
द्येन संभव इति। गतिसंज्ञाप्यनवकाशा सा न च बाधिष्यति। सावकाश गतिसंज्ञा। कोऽवकाशः। ऊर्यादिच्विडाचश्च। आदीनां गतिसंज्ञासा

गुश्चेति चकारः कर्तव्य इति। तद्धितार्थेत्यनेन यः संख्यापूर्वः समासः स तत्पुरुषो द्विगुश्च भवतीति संज्ञाद्वयं विधीयते इति यावत्। एतदर्थश्च कारः कर्त
व्य इत्यर्थः। अयमेवार्थः परस्तात् प्रकटी भविष्यति। तस्यां ते इत्यादि भाष्यं पूर्ववत् क्रमविपर्ययेण व्याख्येयं। गतिसंज्ञामिति। ऊर्यादिषु सावकाशामि
ति भावः। प्रादीनां गतिसंज्ञेति। गतिश्चेत्यत्रासत्यपि चकारे समावेशः सिध्यति। गतिरित्यत्र योगे प्रादीनामनुवृत्त्या गतिसंज्ञा विधीयते तत्र न च नसाप्यपि
सर्वथा उपसर्गसंज्ञानुवृत्तिः समावेशार्था भविष्यतीत्यर्थः। समावेशस्य च प्रणीतमभिषिक्तमिति गतिस्वरो णत्वषत्वे च प्रयोजनं।

भा.कै.प्र.
३०

दिवः कर्म चेति। समावेशस्य च प्रयोजनं अक्षैर्दीव्यते देवदत्तो मह्यं दत्तेनेति प्रयोज्यस्य कर्तुर्गतिबुद्धीति नियमात् कर्मसंज्ञानिवृत्तिरणाव कर्मकादि तिपरस्मैपदभाव अक्षा महोनम क्षा दीव्यतीति द्वितीया न प्राप्नोति। तृतीयया परत्वाद्बाधितत्वात्। विभक्तिद्वयं चेष्यते। कर्मसंज्ञा च सावकाशा। अकर्मकस्य पदेशव्यावृत्त्यर्थत्वात् करणसंज्ञा विदेवनाअक्षा इति स्युरर्थः। अत्राह। कार्यकालसंज्ञा परिभाषा मिति पक्षोत्राश्रीयते। तेन कर्मणि द्वितीयेत्यत्र का यं यत्कर्मसंज्ञायाउपस्थानं तद्नवकाशमिति द्वितीया न भविष्यति। अक्षाणां देवितेत्यासे कृत्प्रयोगे षष्ठ्या द्वितीया अपवादत्वाद्बाध्यते तृतीयातु परत्वा दृ हेतुमदिति। हेतुसंज्ञाय स्मिन्वाक्ये विधते तत हेतुमत् तत्र च यत्प्रणं कर्तव्यं समावेशस्य च प्रयोजनं कारयतीति हेतुमण्णिचि कर्तरि लकारः। गुरुल

दिवः कर्म। साधकतमं करणं। दिवः कर्म चेति चकारः करणस्य। आक्रियमाणे हि चकारे अनवकाशा कर्मसंज्ञा करणसंज्ञां बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्ते रुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्ते स्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथं। पूर्वा तस्य कर्मसंज्ञा। परा करणसंज्ञा। कथं। एवं सम्पत्स्यति दिवः साधकतमं कर्म। ततः करणं। करणं च भवति। साधकतममिति वर्तते दिव इति निवृत्तं। तत्रा रंभसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च करणसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि करणसंज्ञा पूर्विका कर्म संज्ञा। कथं। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। दिवः कर्म। हेतुमत्। स्वतंत्रः कर्ता। तत्प्रयोजको हेतुश्चेति चकारः कर्तव्यः। आक्रियमाणे हि चकारे अनवकाशा हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञां बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्तेरु भयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्ते स्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथं। पूर्वा तस्य हेतुसंज्ञा। परा कर्तृसंज्ञा। कथं। एवं सम्पत्स्यति स्वतंत्रः प्रयोजको हेतुरिति। ततः कर्ता कर्तृसंज्ञकश्च भवति। स्वतंत्रः। प्रयोजक इति निवृत्तं। तत्रारंभसामर्थ्याच्च हेतुसंज्ञा। परं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृसंज्ञा पूर्विका हेतुसंज्ञा। कथं। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे। गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे बाधेयातां। गार्गीबंधुः वात्सीबंधुः। वैन्त्रो। विविनष्ट्य। परवचने हि नियमानुपपत्ते रुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्ते स्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथं। पूर्वे तस्य नदीघिसंज्ञे। परे गुरुलघुसंज्ञे। तत्रारंभसामर्थ्यान्नदीघिसंज्ञे। परकार्यत्वाच्च गुरु लघुसंज्ञे भविष्यतः।

घुसंज्ञे इति। यद्यपि नदीसंज्ञे वर्णमात्रस्य क्रियेते तथापि दोषः। यद्यनुतद्दतस्य तदामिन्न विषयत्वात् सिद्धः समावेशः। तस्य तु प्रयोजनं वात्सीबंधुरित्यत्र नदीबंधु नाति हृस्वपतं तो प्रातत्वे। नदीसंज्ञानिबंधनं भवति। वात्सीबंधोइति गुरोरनन्त इति सुतो गुरुसंज्ञानिबंधनः। घिलघुसंज्ञासमावेशस्य च प्रयोजनं विभेतव्ये भिनत्तीति घिलक्षणः पूर्वनिपातः। चित्रो भीरो येन्त्र मिति इगंतो वल पुल्लादित्वण्। इन्ह मनो ह्यादित्वा कुत्रिमत्ते तद्भावश्चित्वः। विनरा थाच इति मिति रि

नदीघिसंज्ञापूर्विके इति। ननु विशेषविषये नदीघिसंज्ञे गुरुलघुसंज्ञे तु सामान्यविषये तेकथं नदीघिसंज्ञापूर्विके प्रयुज्येते। एवं मन्यते। नाक्न भेदेनस्त बंधः करिष्यते। कृत्स्नमक्षरं लघुसंज्ञं भवति। ततो घिसंज्ञं च लघुसंज्ञमिति। एवं दीर्घं गुरुसंज्ञं। ततो नदी नदीसंज्ञं च गुरुसंज्ञमिति। पर्याय इति। नदीघिसंज्ञा भ्यां गुरुलघुसंज्ञयोर्नित्ये बाधे प्राप्ते तयोरनुवृत्तिः पर्यायार्थैव स्यादित्यर्थः। परस्मैपदसंज्ञामिति। ततश्च कामतीत्याद्यो दीर्घत्वं न स्यात्। ज्ञातर्येन तु स्यात्। ननु च सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति ज्ञापकात् समावेशो भविष्यति। नेत्यदत्ति। अस्माद्वचनादस्मिन् कार्ये पर्यायः स्यात् न समावेशः। ततश्चापा क्षिप्सीत् वृद्धिः स्यात्। परस्मैपदसंज्ञापीति। ततश्च पर्याये लब्धे अनुवृत्तिः समावेशार्था भविष्यतीति भावः। कृत्लिय इति। भसंज्ञायां सत्यामोर्गुणः स्यात्। पदसंज्ञायां त्वग्रहणं स्यात्। गतिबुद्ध्यादीनामिति। एकसंज्ञाधिकारे गत्यादिसूत्रे कर्मसंज्ञायां सिद्धायां नियमार्थं। तथा हि। प्रयोज्यः स्वव्यापा

ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारः तस्यापि नदीघिसंज्ञापूर्विके गुरुलघुसंज्ञे। कथं। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा। परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्ते रुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्ते स्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथं। पूर्वा तस्य पुरुषसंज्ञा। परा परस्मैपद संज्ञा। कथं। एवं सम्पत्स्यति तिङ् स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा इति। एवं सर्वपुरुषनियमम् तु कम्पत स्यां तेलः परस्मैपदमिति। तत्रारंभसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञा। परं कार्यत्वाच्च परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि परस्मैपदसंज्ञापूर्विका पुरुषसंज्ञा। कथं। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। परस्मैपदसंज्ञा पदसंज्ञा। यो वचनाद्भविष्यति। सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा। कोवकाशः। शतृ क्वसू अनवकाशः। परवचने सिति पदं भं। परवचने सिति पदं भसंज्ञामपि प्राप्नोति। अयं ते योनिरृत्वियः। प्रजां विन्दाम ऋत्वियः। आरंभसामर्थ्याच्च पदसंज्ञा परं कार्य त्वाच्च भसंज्ञा प्राप्नोति। गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां कर्मकर्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति।

रे स्वतंत्रः प्रयोजकव्यापारेण व्याप्यत इति संज्ञाद्वयप्रसंगे एकसंज्ञाधिकाराद्न्यतरेण भाव्यं। तत्र प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्तं प्रयुक्त्या कर्मसंज्ञया प्र वर्त्यं। गुणप्रधानसंनिधौ प्रधानस्य प्रयोजकत्वे संभवति पृथक् गुणास्तद्विरुद्धं स्वं कार्यं न प्रयुंजते। ततश्च सिद्धायां प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञायां गत्यर्थादीनामेवा ण्यन्तानां कर्तॄणां ण्यन्तानां कर्मसंज्ञा भवति। नान्येषामिति नियमः क्रियते। तेन पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति कर्मसंज्ञा न भवति। प्रधानप्रयुक्तकर्मसंज्ञाभा वेच गुणक्रियानिमित्ता कर्तृसंज्ञा प्रवर्तते। यदा तु परं कार्यमिति पाठस्तदा ऽनियतेधा। सर्वत्र संज्ञाद्वयप्रसंगे गत्यर्थादीनामेवेति नियमेनण्यंतधातृत्वं तत्प्र योज्यान्तं कर्मसंज्ञा व्यावर्त्यते। गत्यादिप्रयोज्यस्य तु संज्ञाद्वयप्रसंग इत्यर्थः॥

भा॰ कै॰ प्र॰ ९२ यदपमिति। यदि गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयं प्राप्नोति तत्र सूत्रे एका वक्तव्या नाकारिष्यत तान्यतरस्यां ग्रहणमित्यर्थः। एकधेति। श
कृदिशब्दान्ङे प्रत्यये कृते परत्वान्नदीसंज्ञां निमित्तं आट् कृते तस्माद्ङि इत्केल्वाद्धेर्ङिती तिगुणः प्राप्नोति। नवाऽसंभवादिति। अयं भावः। यद्य त्रापि
संज्ञा प्रवर्तेत तदा वरगलीत् पूर्वमेव अन्नस्याः प्रवृत्तिः स्यात्। नदीसंज्ञा तु ङिप्रत्ययापेक्षया बहिरंगा। तत्र घिलक्षणे गुणे कृते ङस्याभावाद लि

आरंभसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मसंज्ञायां क
र्तृसंज्ञा भवतीति। यद्ययं हृक्रोरन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यां ग्रहणं करोति। शेषवचनं च। घिसंज्ञा निवृत्त्यर्थं शेषवचनं
कर्तव्यं। शेषो घ्यसखीति। किं प्रयोजनं। घिसंज्ञा निवृत्त्यर्थं। नदीसंज्ञा बाधिसंज्ञा माभूदिति। शकट्यै पद्धत्यै धेन्वै
न्वै। इतरथा हि परं कार्यत्वाद् घिसंज्ञा आरंभसामर्थ्याच्च ङिति ह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञा। नवाऽसंभवात्। नवा कर्तव्यं। न
दीसंज्ञायां घिसंज्ञा कस्मान्न भवति। असंभवात्। कोऽसावसंभवः। ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा। घिसंज्ञायां च गुणेन भ
वितव्यं। तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा [illegible] भावात्। तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा न भ
विष्यति। किं कारणं। आश्रयाभावात्। आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा निवृत्तिरिति चेद् घ्यणादेशाभावः। आश्रया
भावान्नदीसंज्ञा निवृत्तिरिति चेदेवमुच्यते यणादेशोपि न प्राप्नोति। नैष दोषः। न ह्याश्रयत्वाद् यणादेशस्य ह्रस्वस्य न
दीसंज्ञाभावः। न ह्याश्रयो यणादेशः। यदा नदीसंज्ञया घिसंज्ञा बाधिता ततउत्तरकालं यणादेशेन भवितव्यं। न
ह्याश्रयत्वाद् यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञा भविष्यति। बहुव्रीह्यर्थं तु। बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थं तु शेषग्रहणं कर्त
व्यं। शेषो बहुव्रीहिरिति। किं प्रयोजनं। अव्ययीभावोपमानद्विगुकृच्छेषु। अव्ययीभावे। उन्मत्तगंगं लोहितगंगं।

घित्वाच्च सति नित्याभावान्नदीसंज्ञा नैव प्रवर्तेतेति न नदीसंज्ञाविभानं ह्रस्वस्यानर्थकमेव स्यात्। तस्मान्नदीसंज्ञाविधानसामर्थ्याद् घिसं
ज्ञा न भवतीति। नह्याश्रयत्वादिति। यन्निमित्तं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स निमित्तं बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यत इति भावः। उन्म
त्तगंगमिति। अत्र बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तिकश्च कप्समासांतः प्राप्नोति॥ ९२

शाली यथा मेति। यदाश्चामाशब्दः शालस्य मित्र उपमाने वर्तते उपमेयं तु समासवाच्यं तदा अन्यपदार्थत्वात् बहुव्रीहिसंज्ञा प्रसंगात् तन्निबंधनः पासि
कः कप्प्रसंगः। स्वरस्तु तत्पुरुषे तुल्यार्थ इति तत्र विधीयत इति नास्ति विशेषः। पंचगवमिति। यदा समाहारो भावरूपो वा स्वस्य दान्यपदार्थ सद्भावः। स
माहि यथाणार्थत्वे तदभावः। बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां तन्निबंधनः स्वरप्रसंगः। कप्स्वशेषत्वात् प्रसंगाभावः। नन्वेवं द्विगुत्वेन्द्रकरणाद् बहुव्रीहिस्वरो
न भविष्यति। एवं तर्ह्युदाहरणान्तरमिदं। एतत्त्वेवोदाहरणं पंचपात्रमिति। निष्कौशांबिरिति। क्रांतस्यान्यपदार्थस्य समासवाच्यत्वे बहुव्रीहिसंज्ञायां
तन्निबंधनो नदी उरसः कप्प्रसंगः। यदा तु पूर्वपदमेव क्रांताद्यर्थं वर्तते तदान्यपदार्थाभावः। किं प्रमाणं विशेषग्रहणेपि संतरमाह। तत्रेति। एक

उपमाने शस्त्री श्यामा कुमुदश्येनी। द्विगु पंचगवं दशगवं। कृत्सु पेनिष्कौशांबिः निर्वाराणसिः। तत्र शेषवचनाद्दोषः। संख्या
समानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहिप्रतिषेधः। तत्र शेषवचनाद्दोषो भवति। संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहु
व्रीहेः प्रतिषेधः प्राप्नोति। संख्या द्वित्राः वितीको देशः त्रीराववीको देशः। समानाधिकरण वीरपुरुषको ग्रामः। नञ्समास अ
ब्राह्मणको देशः। अवृषलको देशः। कृत्सु पेवशेषग्रहणात् प्रादिभिर्न बहुव्रीहिः। कृत्सोपेवशेषवचनात् प्रादिभिर्बहुव्रीहि
र्न प्राप्नोति। प्रपतितपर्णः प्रपर्णकः। प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति। अथैकसंज्ञाधिकारे कथं सिध्यति। एकसंज्ञाधिका
रे विप्रतिषेधात् बहुव्रीहिः। एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधात् बहुव्रीहिर्भविष्यति। एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधात् बहुव्रीहि
रिति चेत् क्रार्थे प्रतिषेधः। एकसंज्ञाधिकारे बहुव्रीहिरिति चेत् क्रार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः। निष्कौशांबिः। निर्वाराणसिः।
तत्पुरुषोत्र बाधको भविष्यति। तत्पुरुष इति चेदन्यत्र क्रार्थात् प्रतिषेधः। तत्पुरुष इति चेदन्यत्र क्रार्थात् प्रतिषेधो वक्त
व्यः। प्रपतितपर्णः प्रपर्णकः। प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति। सिद्धं तु प्रादीनां क्रार्थे तत्पुरुषवचनात्। सिद्धमेतत्। कथं।
प्रादीनां क्रार्थे तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यं। ॥

संज्ञा बाधानु शेषग्रहणं न करोति। अनवकाशा हि ऽव्ययीभावादिसंज्ञानिर्बहुव्रीहिसंज्ञा बाधस्य सिद्धत्वात्। द्वित्रावतीका इत्युत्तरत्वाद् भविष्यति।
द्वित्रावतीक इति। नदीसिद्धेस्य पावयीभावः प्राप्नोति। तस्यानवकाशाः पंचनदमित्यादि पदासमाहिर्य याणो ऽर्थो ऽन्यः। प्रपतितपर्णः प्रपर्णक इति। प्रप
र्णक इत्युदाहरणं। कृत्सोपसर्गार्थार्थं तु प्रपतितपर्ण इत्युक्तं। यथा निष्कौशांबिरिति तत्पुरुषसंज्ञा भवति एवं प्रपर्णक इत्यादि स्यादित्यर्थः। तत्पुरुषो
त्रेति परिगणनं मनसि कृत्वाह। इतरो विशेषमप्रतिपद्याह। तत्पुरुष इतीति। सिद्धं त्विति। क्रार्थो यत्र समासार्थः तत्र तत्पुरुषसंज्ञा। प्रपर्णक इत्यत्र तु क्रार्थः व

२२ कानिपुनरिति। अस्मिन्प्रकरणे पठितानां संज्ञानां यासां समावेशो नेष्यते ताः प्रयोजनं। प्रकरणांतरविहिता अप्यंनिष्यमाण समावेशा उप
संख्यातव्या तेन प्रयोजनानि भवंतीति प्रश्नपूर्वकं दर्शयितुमाह। ह्रस्वसंज्ञामिति। ऊकालोज्झ्रस्वदीर्घप्लुत इत्युक्तमुकारस्थाणत्वात् द्विमात्र
त्रिमात्रयोर्ग्राहक इति तयोरपि ह्रस्वसंज्ञाप्राप्ता सा दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां बाध्यते। स च बाधस्तत्रैव सूत्रे विस्तरेण प्रतिपादितः। तिङ्सार्वधा
तुकमिति। लिङः लिटोश्च सार्वधातुकसंज्ञायां सत्यां तन्निबंधनाः शबादयः प्राप्नुवंति। अतः धातुकसंज्ञा तत्तन्निबंधनेडागमर्थः। छंदस्युभ
कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनं ह्रस्वसंज्ञां दीर्घप्लुतो। ह्रस्वसंज्ञां दीर्घप्लुतसंज्ञे बाधेते। तिङ्सार्वधातुकं लिङ्
लिटोरार्धधातुकं। तिङ्सार्वधातुकसंज्ञां लिङ्लिटोरार्धधातुकसंज्ञा बाधते। अपत्यं वृद्धं युवा। अपत्यं वृद्धं युवसंज्ञा बा
धते। घिं नदी। घिसंज्ञां नदीसंज्ञा बाधते। लघुगुरु। लघुसंज्ञां गुरुसंज्ञा बाधते। पदं भं। पदसंज्ञां भसंज्ञा बाधते। अपा
दानमुत्तराणि। अपादानसंज्ञामुत्तराणि कारकाणि बाधंते। कं। धनुषा विध्यति। कंसपात्र्यां भुंक्ते। गां दोग्धि। धनुर्विध्य
ति। धनुषा विध्यतीत्यपायविवक्षायां ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति। साधकतमं करणमिति करणसं
ज्ञा। करणसंज्ञा परा सा भवति। कंसपात्र्यां भुंक्त इत्यत्रापायविवक्षायां ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति।
आधारोऽधिकरणमिति चाधिकरणसंज्ञा। अधिकरणसंज्ञा परा सा भवति। गां दोग्धीत्यत्र अपायविवक्षायामपादान
संज्ञा। कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कर्मसंज्ञा। कर्मसंज्ञा परा सा भवति। धनुर्विध्यतीत्यत्र अपायविवक्षायामपादानसंज्ञा
प्राप्नोति। स्वतंत्रः कर्तेति च कर्तृसंज्ञा। कर्तृसंज्ञा परा सा भवति। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मेत्यप्राप्तानां क्रुधद्रुहोरुपसृष्ट
योः कर्मसंज्ञा संप्रदानसंज्ञां बाधते। करणं पराणि। करणसंज्ञां पराणि कारकाणि बाधंते। कं। धनुर्विध्यति अस्निश्छि
नत्तीति। अधिकरणं कर्म। अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा बाधते। कं। गेहं प्रविशतीति॥
यथेति तु तिङ्सार्वधातुकसंज्ञार्थं। शेषस्यापि सार्वधातुकसंज्ञार्थं स्यादित्यशापकं असमावेशस्य। अपत्यं वृद्धमिति। अत्र समावेशे कुतिश्च
लकेः सैव स्य च सूत्रः आत्राइति विवक्षिते गोत्रे लुगचीति फक्फिञोर्लुक्प्रसज्येत। फकि फिञो रन्यतरस्यामित्यस्यैव तु विकल्पः आनंतर्यान्मुनि
लुगित्येतमेव लुकं बाधते। नतु पैलादिभ्यश्चेत्येतमिति। घिर्नदीति। शकटीत्यत्र घिर्डेरिणगुणाभावः। लघ्विति। अनंतरमित्याद्यसन्धानाभा
वः। धनुषा विध्यतीति। अपायविवक्षा विना धनुषो ध्रुवः साधकतमत्वाभावात् संज्ञाद्वयप्रसंगे परत्वात्करणसंज्ञा भवति॥ ॥ २२

गत्युपसर्गसंज्ञे इति। तेन सुसिक्तमित्यादौ षत्वं न भवति। स्तूयमानात् क इति गतिसंज्ञकसुशब्दाश्रयमंतोदात्तत्वं च पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति। परस्मैपदसं
ज्ञामिति। तेनाध्योष्ट अक्रमतेत्यादौ वृद्धिदीर्घाद्यभावः। समाससंज्ञाश्चेति। तेन सोहितगमित्यव्ययीभावः द्वितृतीयक इति बहुव्रीहिरेव भवति। गुणवच
नं चेति। एकविषयत्वाच्च बाधकरणाच्च गुणवचनप्रातिपदिकसंज्ञयोः समावेशो भवति। उत्तरासु च संज्ञासु प्रातिपदिकमित्यनुवर्तनात्ताभिः प्राति
दिकसंज्ञा समाविष्टानि गुणवचनसंज्ञा तु ताभिर्बाध्यते। तस्याश्च प्रयोजनविधिः प्रयोजनं प्राग्लक्षणादिग्रहणं तु समासादिसंज्ञाविषयार्थं प्राणभृज्जा
अधिकरणं कर्ता। अधिकरणसंज्ञां कर्तृसंज्ञा बाधते। कं। स्थाली पचतीति। अधुपसृष्टं कर्म। अधुपसृष्टं कर्माधिकरणसंज्ञां बा
धते। गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा बाधते। परस्मैपदमात्मनेपदं। परस्मैपदसंज्ञामा
त्मनेपदसंज्ञा बाधते। समाससंज्ञाश्च। समाससंज्ञाश्च याः पराः अनेकाः संज्ञाः। पूर्वाः सावकाशाश्च बाधंते। अर्थव
त्प्रातिपदिकं। अर्थवत्प्रातिपदिकसंज्ञं भवति। गुणवचनं च। गुणवचनसंज्ञं च भवत्यर्थवत्। समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामा
सर्वलिंगा जातिः। समासाः समाससंज्ञा वक्तव्या। कृत्। कृत्संज्ञा च वक्तव्या। तद्धित। तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या। अव्यय। अव्यय
संज्ञा च वक्तव्या। सर्वनाम। सर्वनामसंज्ञा च वक्तव्या। असर्वलिंगा जातिरिति। एतच्च वक्तव्यं। संख्या। संख्यासंज्ञा च वक्तव्या।
डु च। डु संज्ञा च वक्तव्या। काउनर्ई संज्ञा। षट्संज्ञा। एकद्र्व्योपनिवेशिनी संज्ञा। एकद्र्व्योपनिवेशिनी संज्ञा इत्येतच्च वक्त
व्यं। किमर्थमिदमुच्यते। यथान्यास एव ह्येषाः संज्ञाः क्रियंते। संति चैवात्र काश्चिद्गुणाः संज्ञाः। अपि च। एतेनानुपूर्व्ये
ण संनिविष्टानां बाधनं यथा स्यात्। गुणवचनसंज्ञायाश्चैताभिः संज्ञाभिर्बाधनं यथा स्यादिति॥ आकडारात्॥ १
त्यादिलक्षणात्र प्रत्ययबाधनार्थं युवाद्यण्समावेशार्थं च। असर्वलिंगा जातिरिति। लिंगानां च न सर्वभागिति लक्षणलक्षितां जातिमाश्रय
ति। चित्रगुर्वंकारकत्वमोपगवत्यमुक्तेत्वं सर्वलिंगो त्वं धकृत्वं यत्वं द्विस्थत्वमिति गुणवचनसंज्ञायाः समासादिसंज्ञाभिर्बाधनात् प्रयुज्य
भवति। हेकंराजपोरुष्यमित्यादौ तु प्रातिपदिकत्वात्प्रयुज्य॥ ॥ १

भा.कै.प्र.
३२

विप्रतिषेधे। आचार्यवचनानां सर्वेषां प्रामाण्याभ्युपगमाद्यौगपद्ये कार्यस्य विरोधसंभावितो विप्रतिषेधः। तस्येह ग्रहणं न संभवतीति मत्वा पृच्छति। विप्रतिषेध इति कोयं शब्द इति। इतरस्तु यौगपद्ये कार्यद्वयविरोधात् संभवत्यन्योन्यार्थः परिभाषित इति मत्वाह। विप्रतिपूर्वादिति। कर्मव्यतिहार इति सिधेर्दिशेषणं। व्यतिहारविशिष्टक्रियावचनात् सेधतेर्भाव घञित्यर्थः। इतरेतरप्रतिषेधोन्योन्यप्रतिषेध इति। सहार्थः पर्यायाभ्यां प्रदर्श्यते। यद्वा पर्यायप्रतिपत्तौ शब्दयेन। विरोधं पूर्वोक्तेनन्यायेनासंभावयन् पुनः पृच्छति। कः पुनरिति। द्वौ प्रसंगाविति। सर्वस्याचार्यवचनस्य प्रामाण्येपि तुल्यावकाशयोर्वचनयोरेकस्मिन्विषये विरुद्धकार्यद्वयसमर्पणात्क्वचिद्विरोधः। प्रसज्येते इति प्रसंगौ विधी। अन्यार्थाविति। अन्य

विप्रतिषेधे परं कार्यं। विप्रतिषेध इति कोयं शब्दः। विप्रतिपूर्वात्सिधेः कर्मव्यतिहारे घञ्। इतरेतरप्रतिषेधो विप्रतिषेधः। अन्योन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः। कः पुनर्विप्रतिषेधः। द्वौ प्रसंगावन्यार्थावेकस्मिन्स विप्रतिषेधः। द्वौ प्रसंगौ यदान्यार्थौ भवतः एकस्मिंश्च युगपत्प्राप्नुतः स विप्रतिषेधः। क पुनरन्यार्थौ क च एकस्मिन् युगपत्प्राप्नुतः। वृक्षाभ्यां वृक्षेष्विति अन्यार्थौ वृक्षेभ्य इत्यत्र युगपत्प्राप्नुतः। किं च स्यात्। एकस्मिन्युगपदसंभवात् पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसंगः। एकस्मिन्युगपदसंभवात् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसंगः। इदं विप्रतिषिद्धं। यदुच्यते एकस्मिन्युगपदसंभवात् पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसंग इति। कथं चैकस्मिंश्च युगपत्संभवः स्यात् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसंगश्च स्यात्। नैतद्विप्रतिषिद्धं। यदुच्यते एकस्मिन्युगपदसंभवादिति। कार्ययोर्युगपदसंभवः। शास्त्रयोरुभयप्रसंगः। तज्जादिभिस्तुल्यं। तज्जादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोति। तद्यथा। तज्जादयः पर्यायेण भवन्ति। किं पुनः कारणं तज्जादयः पर्यायेण भवन्ति। अनवयवप्रसंगात् प्रतिपदं विधेश्च। अनवयवेन प्रसज्यन्ते प्रतिपदं च विधीयन्ते।

नस्यावकाशौ। विप्रतिषेध इति। युगपद्या सा प्राप्तिः सा विरोधनिमित्तत्वादभेदोपचाराद्विप्रतिषेधशब्देनोक्ता। किं च स्यादिति। यदीदं नारभ्येतेति भावः। इतरोन्यतरपक्षाश्रयेण पर्यायप्रसंगमाह। एकस्मिन्निति। अनवयवप्रसंगादिति। सर्वस्य प्रदेशेन शास्त्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थः। प्रतिपदं विधेश्चेति। अनेनोत्सर्गापवादयोर्धर्मं दर्शयति। नत्वेतत्सर्वः प्रतिपदं विधीयते तत्र पर्यायप्रसंगो निर्दिष्टार्थमिदं। परमेव भवति न पूर्वमिति। एतत्स्वाराम पूर्वस्य लक्षणस्य तत्रानारंभोनुमीयते। तदुच्यते। संभवतो विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति॥ ३२

टी२

इदानीं जातिपक्षाश्रयणेनाह। अप्रतिपत्तिर्वेति। अत्र पक्षे विप्रतिषेधे द्वयं संभवतीति। तस्मिन् कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिनिमित्तमस्ति। ततस्तदपि प्रवर्तते। तदुक्तं तेषु इदानीं जातिपक्षाश्रयणेनाह। अप्रतिपत्तिर्वेति। अत्र पक्षे तत्कार्यद्वयं। परत्वादेः साधुत्वस्य चेत्यर्थः। एकवाक्यतापत्त्यात् अनवकाशत्वात्। तन्नास्ते यांपरत्वेन न प्रसंगविज्ञानात् सिद्धमिति॥ तव्यदादीनां तु कार्यस्येति। परत्वादेः। तस्मिन् तस्य दृष्टोनभिन्नाइत्यर्थः। स स्कृता विति। यथाकृता तत्त्वमिति हेतुः कृतस्य नव्यवस्था। तज्जादिभिरिति। आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात्॥ तज्जादिष्व

अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वात्॥ अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयोः शास्त्रयोः स्यात्॥ किं कारणं। तुल्यबलत्वात्। तुल्यबले ह्युभे शास्त्रे यथा स्यात्। यदा तु मुभो युगपत्प्रेषयतः नानादिक्षु च कार्यं भवत्। तस्मादाप द्वयमाचविरोधात् तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति। यदा तु मुभौ युगपत्प्रेषयतः। नास्ति योगपद्येन संभवः। तत्राप्रतिपत्त्यर्थं वचनं। तत्र प्रतिषेधार्थं भवति। उभयोर्न करोति। किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति। यौगपद्यासंभवात्॥ नास्ति यौगपद्येन संभवः। तत्राप्रतिपत्तिर्वचनं। तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं वक्तव्यं। तव्यदादीनां त्वप्रसिद्धिः। तव्यदादीनां तु कार्यस्याप्रसिद्धिः। नहि किंचित् तव्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते येन तत्प्र प्रत्ययं विधीयते तत्र अनवकाशत्वादाद आचार्यः। यद्भवता हेतुर्व्यपदिष्टः अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति तुल्यः स तव्यदादिषु नेयदोषः॥ अनवकाशत्वादाद आचार्यः। यद्भवता हेतुर्व्यपदिष्टः तज्जादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति तुल्यः स तव्यदादिषु स्नावदिहरूयः उच्यते चैतेवचनात् विष्यन्ति। यद्भवता हेतुर्व्यपदिष्टः तज्जादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति तुल्यः स तव्यदादिष्विहापि। विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव पुनः प्रसंगविज्ञानात् ते विप्रतिषेधे परमिति। यदि प्यति तथाचार्यः। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति पुनः प्रसंगविज्ञानात् सिद्धमिति। किं पुनरियता सूत्रेण उभयं लभ्यं लभ्यमित्याह। कथं। इह भवतो हेतोर्हेतुमपदिष्टे तज्जादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति सिद्धमिति। किं पुनरियता सूत्रेणोभयं लभ्यमिति पुनः प्रसंगः क्रियते नियमः। विप्रतिषेधे परमेव भवतीति तदेतद्यद्यप्यन्यं भवति सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधित

ᵛ द्वावप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते नियमः। विप्रतिषेधे परमेव भवतीति तदेव हि अप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते। द्वौ विप्रतिषेधे परं तावद्भवति तमेवेति। पदार्थविषहेतुः प्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति तदपि भवति। जेदेदुपपन्नं भवति पुनः प्रसंगविज्ञानात् सिद्धमिति॥

स्मिन्कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि भवति॥ इत्यमिति॥ अप्रतिपत्त्यर्थमनेन परशास्त्रप्रवृत्तेरुपायः क्रियत इतियावत्। पुनः प्रोति नाम चपरत्वादेः तस्याप्यनिवर्तावात्तु तुल्यं भवन्ति॥ द्विर्वचनं भवति लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्था कृतिपदार्थाश्रयणादनयोः परिभाषयोर्विषयविभागो वसेयः। प्रसंगविज्ञानादिति। ईजतुरिति परत्वात्संप्रसारणे कृते द्वि

■अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति॥ तस्य हात्रायदेषहेतुस्तज्जादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति त

भा॰कै॰ तद्यद्दृष्वाचीति। दृष्टानिष्टविभागश्चव्याख्यानाद्गोध्यः। अंतरंगेनेति। अंतर्भूतानिनिमित्त[illegible]त्तानिपाराण्यर्थाद्यस्यतदंतरंगमितिकथ्यते॥ एवंबहिरंग अ॰१पा॰४
३६ निपस्यतदृहिरंगंएतच्चन्यायसिद्धमेवोपपादितं। कार्यमित्यर्थाद्यैकत्स्यः। करणाद्वैकार्यंतुल्यवलंचकरणाद्वैमितिनित्योत्सर्गापवादांतरंगबहिरंगेष्व
स्यसत्र्यप्याव्यापारः। स्योनदृतिक्षिप्येवीद्भवकान्नपत्ययेकृते अपवाद्ला हलोर्यवाधित्वागुणात्पूर्वमंतरंगत्वाट् दूवति॥ नत्रकृते तरंगत्वाद्यणा
अंगाधिकारे२ कुम्ये१
विप्रतिषेधेपामित्युक्तंपूर्वाधिकोपूर्वमितिवक्तव्यं। किंप्रतंभवतिपूर्वविप्रतिषेधानपठनीयाभवंति। गुणवृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावेभ्योनुमपूर्वविप्रतिषिद्धं। नुमचिरतृज्वद्भावेभ्योनुट्टिति॥ कथं येपरविप्रति षेधाः इत्वोत्वाभ्यांगुणवृद्धीभवतोविप्रतिषेधेनेति सूत्रंचभिद्यते। य
थान्याससेवास्तु। कथंये पूर्वविप्रतिषेधाविप्रतिषेधे[illegible]परमिस वासिद्धं परंत्राव्दोयं गृह्यर्थः। अस्यव्यवस्थायांवर्तते। तद्यथापूर्वे
परदृति। अस्त्यन्योर्थवर्त्तते। परपुत्रः परभार्या अन्यपुत्रः अन्यभार्येतिगम्यतेअस्तिप्राधान्येवर्ततेतद्यथापरमिपंत्राह्मणोत्र
स्मिन्कुटुंबेप्रधानमितिगम्यते। अस्तीष्टवाचीपरशब्दः। तद्यथापरंधामगतदृतिदृष्टंधामगतदृतिगम्यते॥ तदिष्टवाचीपरशब्द
स्तस्येदंग्रहणं॥ विप्रतिषेधेयदिष्टंतद्भवति। अंतरंगंचबलीयोभवतीतिवक्तव्यं। किंप्रयोजनंप्रयोजनंपणोकादेशोलोलनिगुणा
द्वि वृद्धिर्द्विर्वचनाल्लोपस्वरेभ्यः। गुणाद्यणादेशःस्योनः स्योनाचगुणश्चप्राप्नोतियणादेशश्च। परत्वाद्गुणःस्याद्यणादेशोभवत्यंतरंग
तः इक्पूर्वयणादेशः। द्योकामिः। स्योकामिः। वृद्धिश्चप्राप्नोतियणादेशश्चपरत्वाद्वृद्धिःस्यातयणादेशोभवतिंरंगतः॥ ॥॥ ॥
अंतरंगच२ स्यं
गुणोबाध्यते। बहिरंगस्यापूर्वे‍ऽपयणादेशोकर्तव्येअसिद्धत्वंतुनभवति। नाजानंतर्यइतिवचनात्। द्योकामिरितिनुक्तपरयादेशात द्वितीयत्वो राम॰
हग्याभावमितिनोसियुगपत्तयणक्श्वोः साधिः एवंतर्हिकृतमृहाः पाणिनोयाइति। दिउकामइतिस्थितेअत्रयणाहश्वोर्युगपत्प्रसंगः। अथवा ३६
द्योकामिरितिपदस्यदावभज्यान्वाख्यायते। दिवकामइति। तदादिवउदित्युत्वेकृतेयणएहवृद्धीप्राप्नुतः। ९९॥ ९९॥ ॥६०॥ ॥६९
इ

उघूषतीतिरिंविःसनसनीवंतर्द्धेतिपक्षेइङभावःहलंताच्चेतिकित्वंऊठादेशः। तत्रयणएवप्राप्नोतिद्विर्वचनंचनिमित्ताद्विर्वचनंस्यात्। एतत्दाष्र्यंहृपवंनि। द्विः
प्रयोगोद्विर्वचनंपाणिकंव्यवस्थापितं। तत्रशब्दांतरप्राप्त्याद्विर्वचनमनित्यंयणएनित्यइतिवदंतः। अल्लोपस्येति। ननुगांगीवधन्नित्यत्रास्तिसंप्रधायाग्रा
गांगीवधनुअन्नादृतिस्थितेयरिपूर्वयणादेशः ततोनसंयोगाद्वमंताटिस्तल्लोपनिषेधाद्रूपसिध्यति। अथतुपरत्वादल्लोपः स्यात्तदायणनस्यात्।
एवंतर्हिनितत्वात् एवंमत्रयणभवतीतिमन्यते। कृतेप्यल्लोपेतस्यस्थानिवत्वाद्यणः प्राप्यानित्यत्वं। यणिकृतेनास्त्यल्लोपः। नसंयोगाद्वमंतादि
तिप्रतिषेधादितिनस्यानित्यत्वं। द्योकामिरिति। दिउकामइतिस्थितेयणप्राप्नोतिअनित्यादिर्नित्यमितिस्वरश्च। पदिपूर्वस्वरः स्यात्तदोदात्तस्वरितयो
श
द्विर्वचनाद्यणादेशः उघूषतिद्विर्वचनंप्राप्नोतियणादेशश्चनित्यत्वात्। द्विर्वचनेयणादेशोभवत्यन्तरंगतः। अल्लोपस्यचयणादेशस्यच
नास्तिसंप्रधारणा। स्वरायणादेशः। द्योकामिः। स्योकामिः। स्वरश्चप्राप्नोतियणादेशश्चपरत्वात्स्वरःस्याद्यणादेशोभवत्यन्तरंग
त। गुणादेकादेशः कद्वयोमत्रभवत्पतुगुणश्चप्राप्नोत्येकादेशश्चपरत्वाद्गुणःस्यादेकादेशोभवत्यंतरंगतः। वृद्धेरेकादेशः चे
क्ष्माणिः। सौत्थिति। वृद्धिश्चप्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वाद्वृद्धिःस्यादेकादेशोभवत्यंतरंगतः। द्विर्वचनादेकादेशः। जायाश्रौदनोश्रौ
दनः। श्रौदनमिच्छतिश्रोदनीयतिश्रोदनीयतेः सनजुश्रोदनीयिषतिद्विर्वचनंप्राप्नोत्येकादेशश्चनित्यत्वाद्द्विर्वचनंस्यादेकादेशो
भवत्यं तरंगतः अल्लोपादेकादेशः उन्नाम्रः नेअल्लोपश्चप्राप्नोत्येकादेशश्चपरत्वादल्लोपःस्यादेकादेशोभवत्यंतरंगतः॥ ॥
न
यणाइतिउकारः स्वरितःस्यादुदात्तइष्यते। घकामइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरोपियणांतरंगत्वाद्बाध्यतेतथैवदिवउदित्युत्वेनकारस्वेपृष्टतिकद्
शब्दात्संज्ञापामित्यादि। कृतस्त्रीभावकच्चकृतिभूतेयादेशोचदेलोपप्रतिषेधादोगुणइतिगुणश्चप्राप्नोत्येकादेशश्च। नन्वकृतएकादेशेऽसति
यइतिनिषेधात्प्रातिपदिकत्वाभावात्तद्धितस्वनस्यात्कृतेतेकादेशेत स्यातवद्भावात्प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिरित्यानुरव्यासिद्धत्वात्प्रयो
जनमेतदित्साद्गुणः अत्रोच्यते॥ अकृतेप्येकादेशेनोरः धातोरितिदुलोपोकद्गादृतिनिषेधाच्चत्नापकस्य विष्यतितद्धितदृत्यदोषः प्रभेति॥ ननुप्र
युवेतिसंप्रसारणेकृतेतस्यासिद्धत्वदत्राभादिसमिद्धत्वान्नसंयोगाद्वमंतादितिनिषेधादल्लोपस्यनास्तिप्राप्तिः। एवंतर्हिप्राग्भादित्यसिद्धत्वमा
श्रित्येतदुक्तंप्रयोजनं॥

भा.कै. प्रत्याख्यानबाधात्। नैतदस्तीति। प्रयोजनबाधाह। अयमस्तीति॥ प्रत्याख्यानबाधाह। नात्रेति। प्रयोजनबाधाहेनैषइति। मध्याह्नपचत इति। पत्रपुनी
३५ त्यर्थः। श्रुनः पत्र्येति॥ अत्रहि न गोश्वन्नीतिप्रतिषेधाभावात् ल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसंगः। तस्मात् नेमेकादेश एवमुभयः। प्रत्याख्यानबाधाहेवं
तर्हीति प्रयोजनबाधाह। अत्र तर्हीति। बहुश्रुनीति बह्वोनेत्यवरनरपदमहीतोदात्तस्तस्मात् ङीपि कृते ल्लोपे क्रियमाण उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्।
प्रत्याख्यानबाधाह। पद्धिरिति। प्रयोजनबाधाह नेदंत्र क्वापि॥ कुमारशब्दः सावयवार्थ इति ङीप उदात्तस्वरेण स्यात्। प्रत्याख्यानबाधाह॥ अ १२-३४
स्वतर्हीति। श्रुनीत्यत्र ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य सिद्धत्वात् किं ङीपि विधीयमाने त्यर्थः॥ तदेवमल्लोपादेशस्य स्वरस्य त्वं ह्यपिनं विशेषान्तरं लस्ये व। पक्ष कादे

नैतदस्ति प्रयोजनं नास्त्यत्र विशेषः अल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा। अयमस्ति विशेषः अल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः
प्रसज्येत। नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति किं कारणं। न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधात्। नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः। कस्य
तर्हि न तृतीयादिस्वरस्य प्रतिषेधः। यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरेणास्ति श्रुनः पत्र्येति। एवं तर्हि नेतल्लाक्षणिकस्य प्रतिषेधः। किं तर्हि
नं केन चिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः। यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति बहुश्रुनीति। यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्र
तिषेधो विज्ञायेत नैवं शक्यम् इहापि प्रसज्येत। कुमारीति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति यदयं
दि श्वन्नुक्षन्गोर्पदिष्यु पठति अंतोदात्तार्थं यत्नं करोति सिद्धं स्यात् ङीप्येव। स्वमादेकादेशः सोऽस्तिति:। वैसमासिनः। स्वरश्च प्राप्नोति एकादे
शश्च। परत्वात् स्वरः स्यादेकादेशो भवत्यंतरंगतः॥

भवति
आल्लोपो भवतितनो। न तु पधालोपिन इति ङीपि सति यकृश्रुनीति यदा त्वेकादेशेनाल्लोपो बाध्यते तल्लोपधालोपित्वाभावात् ङीबभावात् नैव ङ्श्रुनी
तिप्रत्याख्यानवादिमते नोपन्यस्तं। नत्वेसेति लङीपात्र भाव्यमिति। न्यायमूलं चेदमंतरंगयल्लीयइति न चन्यायस्यात्र केन विरुद्धोस्तीति वद एम
त्यवभाव्यमिति न्यायविरुद्धः। सेत्स्यति निपतितस्य तु स्थित इति स्थितेपि यत्र पूर्वमुकारस्योदात्तत्वं स्यात् तदा स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्व
रितत्वं प्रसज्येत। एवं त्वेकादेशे कृते निघातः फलदात्तमेतत् भवेति॥ ॥श्रीः॥ ॥ ॥॥ ॥ ॥श्रीः॥ ॥ ॥॥ ॥ ॥श्रीः॥ ॥ ॥ ॥
३ बहुश्वेति भवति। गौरादिलक्षणो ङीष्तु नास्ति अनुपसर्जनाधिकारात्। भाष्येतु ३

गुणस्येति। परत्वाद्वृद्धिं गुणेन भाव्यं ह्णेर्णिरिति। शिभज्या न्याख्याने कृतइति स्थिते। अंतरंगत्वादितं ततो वृद्धिः स्यादिति॥ सोणिमिति पदिस्वरः ततस्तं
तथाप्यंतरत्वमप्युदात्तत्वं सिध्यति॥ नेति॥ इंद्रा प्रमित्या गुणः प्राप्नोति। कुमारीहितदृत्यादौ पण्णादेश इत्यंतरंगं सवर्णदीर्घत्वेन विध्यंतरवाध्यते
नरिति॥ एकनिमित्तप्राप्तविध्यंतरबाधेनेन सावकाशः सवर्णदीर्घो तरंगं बाधितुं न शक्नोतीति भावः। निरवकाशेन विध्यंतरेणासावकाशोरंगोपि तं
त्रे विधिर्बाध्यते। यथा गोलुंगचीत्यलुका लुक्॥ नवापरत्वादिति। यथात्वत्र परत्वेन न व्यवस्था। अपितु अंतरंगत्वेन व्यवस्था। तथा द्गुणोपि समानकाले

गुणस्य वेत्वोत्वयोश्च नास्ति संप्रधारणा। ह्लेर्णित्वोत्वेरेतोर्णि: पोर्णि:। वृद्धिश्च प्राप्नोति इत्वोत्वे च परत्वात् वृद्धिः स्यादित्वोत्वे भवतोंऽतरंगतः। द्विर्व
चनादित्वोत्वे। आतिस्तीर्ये आपो एयं ते द्विर्वचनं च प्राप्नोति इत्वोत्वे च नित्यत्वात् द्विर्वचनं स्यादित्वोत्वे भवतोंऽतरंगतः। अल्लोपस्य चे
त्वोत्वयोश्च नास्ति संप्रधारणा स्वरेनास्ति विशेषः। द्गुणाः। शीनामा द्गुणः सवर्णदीर्घत्वात्। एि. शीनामा द्गुणः सवर्णदीर्घत्वात्।
वृक्षइंद्र प्रयोजनम् यज इंद्र अवय इंद्र इंद्र आद्गुणश्च प्राप्नोति सवर्णदीर्घत्वं च परत्वात्सवर्णदीर्घत्वं स्याद्गुणो भवत्यंतरंगतः। न वा सवर्ण
दीर्घत्वस्यानवकाशत्वात्। नवा एतदंतरंगेणापि सिध्यति। किं कारणं। सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात्॥ अनवकाशं सवर्णदीर्घ
त्वं आद्गुणं बाधेत। नैतदंतरंगेस्ति अनवकाशं परमिति। इहापि स्योनः स्योनेति अक्रियं कुर्वन् वा परत्वाद्गुणः स्यादिति ऊ ऊ पोरेकादेश ई
कादे त्वलोपाभ्यां। कुणापोरेकादेशादीत्वलोपाभ्यां भवत्यंतरंगतः। प्रयोजनमीत्वादेश एवश्रीयति मालीय ईत्वं च प्राप्नोति एकादेशश्च परत्वा ति
ईत्वं स्यात् एकादेशो भवत्यंतरंगतः लोपादेकादेशः। कामं इल्लोपः भार्याहेया: लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च परत्वाल्लोप एका
देशोभवत्यंतरंगतः अथकिमर्थमीत्वलोपाभ्यामित्युच्यते। न लोपेत्वाभ्यामित्येवोच्येत संख्यातानुदेशो माभूदिति आपोण्येका
देशो लोप प्रयोजयतीत्येवोक्ति वार्तिकः॥
दीर्घत्वाध्याने नत्वंतरंगत्वमिति भावः। एवश्रीयतीति। लिंघआय इति। स्थितेपदिपूर्वमीत्वं स्यात्तत आद्गुणः प्रसक्
ज्येत। नन्वाकारस्य कृते ईत्वे यस्येति लोपो भविष्यति। नैतदस्ति। एवं विधावीत्वस्य स्थानिवत्वात्। ल्लोपेत्वाभ्यामिति। ऊड् ईत्वासंभवात्पंचमोपु
पा कः आश्रपितुमितिमा कः। यघोंपदंतपि तीत्वशाब्दस्य पर्वनिपातोन्याप्यः। तथापि लक्षणे प्रापेणासौ नाद्रियते। चैहिंचाति। एवमाकारलोपे
प्रतिलघ्यानिवत्वात् आसिद्धत्वात् ङकारलोपाभावात् द्गुणः इति गुणप्रसंगः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥

भा.कैं. ग्लानीयमिति भिन्नपाल्लाख्याने ग्ले अनी यदुति स्थिते अनैमित्तिकत्वादात्वमंतरंगं भवति। ग्ला छत्रमिति॥ ग्लाइति क्विवंते अत्रापि तथा विभज्यालाख्या
२९ नेग्ले छत्रे इति स्थिते यदि ह्रस्वंतु कस्मात् तदैजंतत्वाभावादात्वं न स्यात् पश्चाद्धोकितेति। उपदेशग्रहणानपेक्षं चैतदुदाहरणं। अतिपत्रेति। अतिरै
अत्र इति स्थिते आपादेशे सत्यनजंतत्वात् ह्रस्वो न स्यात्॥ आ। इ। आस्त्रीदमिति स्थिते यद्यत्र एकमेकादेशः स्यात् तदा नस्योत्व वात् ह्रस्वे कृते अ.२.४

आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वान्यपायाविकादेशात्तु ग्विधिभ्यः। आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि अपवादप्याविकादेशात्तु ग्विधिभ्यो भवंत्यंतरंगतः।
बेन्नवानीयं स्त्री ग्लानीयं ग्ले। ग्लानीयं। ग्लै ग्लानीयं ग्ला छत्रं ग्ला छत्रे अत्रात्वं च प्राप्नोति एते च विषयः। परत्वादेते विधयः स्युः आत्वं भवत्यंत
अतिरि रंगतः। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्रयोजनं अतिनु अत्र। अतिरि छत्रं अतिनु छत्रे। आ रा शाल्मी दधानाम् कुल्मी इदं निघौ शांवी इदं निर्वाणी
सी इदं निर्वारीणा मिश्रछत्रं निष्कौ शांविछत्रं। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्राप्नोत्येते च विषयः। परत्वादेते विधयः स्युः नपुंसकोपसर्जन
ह्रस्वत्वं भवत्यंतरंगतः तु ग्यणेकादेशगुणवृद्ध्यौत्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्वरीविधिभ्यः यणेकादेशगुणवृद्ध्यौत्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्वरीविधिभ्य
स्तुग्भवत्यंतरंगतः। यणादेशादग्निचिदत्र सोमसुदत्र एकादेशादग्निचिदिदं सोमसुडिदं के गुणादग्निचिते सोमसुते। वृद्धेः। प्रत्राछकः
प्राश्छकः। औत्वादग्निचिति सोमसुति दीर्घत्वात् जगभ्यां जनगभ्यां। इत्वात्। जगत्यति। जनगत्यमि। उमः अग्निचिन्मन्यः। सोमसुन्म
त् न्यः एत्वात् जगभ्यः। जनेगभ्यः। रीविधेः। सुहेत्तनिया पकस्यति अनडान् द्रेभ्याचेति वकेम्यं स्कृत्तसुकमनड् इत्येतौ तुक् प्राप्नोत्येते च वि
षयः। परत्वादेते विधयः स्युः तुक् भवत्यंतरंगतः॥

पंनसिध्येत्॥ अग्निचिदत्रेति यद्यसमुदाये सविभज्यान्वाख्याने अग्निचि अत्र इति स्थिते परिश्चेपराय स्यात्तदा तु न स्यात्। नपुंसकं चाग्नि चि एम
रेविद्रस्त्वंस्येति विभज्यान्वाख्यानात्॥ सुल्डड फलावीति। न पुनरत्वानड् प्राप्नोति यावता विघापी निसंबंधवाचिनाम्को रंतानां इहेसतिवि २६
हितइति विसमेतत्॥ ॥

यियतीति। शिवास्योरिति शिशोकनीति वाश्मयोगुणः प्राप्नोति। विकरणात्परपद् भवत्यंतरंगात्। यणादेशश्चेति। एकैकाचरस्येन जुहुवतुरिति। ह्व
अनुः। ह्वः संप्रसारणं भवति अत्र चेति संप्रसारणे कृते यथाकारलोपः स्यात् स्थानेऽस्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद्वेव ऊ न स्यात्॥ ओ। पगवीति॥ उपगोरि
यमित्र्यास्थिति इ चि वक्ते यदिमत्यथा घटात्तात् तपिटतुदात्तात्पूर्वलोपः स्यात्तदोदात्तनिहत्तिस्वरईकारस्येन स्यात्॥ कामिरि इति यमिप्रत
यदिताभ्याः प्रकृतेः प्रयोगेनाक्षिप्तमपि ताकास्य विभज्यान्वाख्याने क्रियमाणे संविचारः क्रियते यद्यपि प्रत्ययस्थानित्वं तथाप्यंतरंगत्वे
इयङादेशो गुणात् प्रयोजनं धिपतिरियतीति इयङादेशश्च प्राप्नोति गुणश्च परत्वाद्गुणात् इयङादेशो भवत्यंतरंगत्वात् उवङादेशश्चेति वक्तव्यं।
लु प्राद्रुवन् प्रासुवन्॥ ग्वेः संप्रसारणं पूर्वत्वं च यणादेशात्। ग्वेः संप्रसारणं पूर्वत्वं भवत्यंतरंगतः। प्रयोजनं शुशुवतुः। शुशुवुः। पूर्वत्वं च शु
प्राप्नोति परणादेशश्च परत्वात् यणादेशः स्यात् पूर्वत्वं भवत्यंतरंगतः। हु आकारलोपात्। ह्व आकारलोपात् पूर्वत्वं भवत्यंतरंगतः प्रयो
सं जनं जुहुवतुः। जुहुवुः पूर्वत्वं च प्राप्नोति आकारलोपश्च परत्वादाकारलोपः। पूर्वत्वं भवत्यंतरंगतः। स्वरो लोपात् भवत्यंतरंगतः। प्रयो स्वरोलोपात्
जनं औपगवी। सौत्थमनी। स्वरश्च प्राप्नोति लोपश्च परत्वाल्लोपः स्यात् स्वरो भवत्यंतरंगतः प्रत्ययविधिरेकादेशात् प्रत्ययविधिरेका
देशाच्चेति वक्तव्यं अपिरत्र वाक्षरत्र लादेशावर्णविधेः। लादेशो वर्णविधेर्भवत्यंतरंगतः प्रयोजनं पचत्वत्र पठत्वत्र लादेशश्च प्रा
प्नोति शब्दत्वमत्यंतरंगतः। प्रयोजनमग्निरिंदः। वायुरुदकं प्रत्ययविधिश्च प्राप्नोति एकादेशश्च परत्वादेकादेशः स्यात् प्रत्ययविधिर्भव
त्यंतरंगतः। परमाध्नीति परणादेशाश्च परत्वाद्यणादेशः स्याल्लोहेशोभवत्यंतरंगतः तत्पुरुषांतोदात्तत्वं एवं पदप्रकृतिस्वरात्॥
तत्पुरुषांतोदात्तत्वं एवं पदप्रकृतिस्वरात् भवत्यंतरंगतः। पूर्वशाला प्रियः। अपरशाला प्रियः। तत्पुरुषांतोदात्तत्वं च प्राप्नोति पूर्व
दश पदप्रकृतिस्वरत्वं च परत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात्तत्पुरुषांतोदात्तत्वं भवत्यंतरंगतः॥
नैवासिद्धत्वान्न तदाश्रितं पचत्वत्रेति पचत्र एवं परत्वात् अनन्तविभाविति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्ध्रस्वं न स्यात्। पूर्वशाला प्रिय इति॥ पूर्वा शाला प्रि
याऽस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थेति द्वयोः पदयोः समासः तत्र त्रिपदाश्रय बहुव्रीहिनिमित्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बहिरंगत्वान्न प्रवर्तते
तेन तत्पुरुषसमासाश्रयं शालाशब्दस्योदात्तत्वं भवति॥ पूर्वशब्दः स्वांगशिटामदंतानामित्याद्युदात्तः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥॥

लु २

भा॰कै॰ प्रत्याविधयिति। अंतरंगबलीयस्त्वेनैतन्नसिध्यति॥ बहिरंगेकृतेअंतरंगमतदिहितमाप्नोति। अन्येयैवेतिर्यहि प्यापिकार्येभ्यः प्रयोजननिष्पादात्तत्रास्त्रासिद्ध
२॰ त्वाश्रयणातबहिरंगलक्षणांनतावत्प्रवर्त्तते। अं तरंगलक्षणेतुप्रवृत्तेपत्रीनिमित्तसंभावप्रात्रबहिरंगलक्षणप्रवृत्तिः। नाजानंतर्यइति। अचोरानंतर्ये अ॰१॰४४
माश्रित्ययत्रकार्यंविधीयतेतत्रैषापरिभाषानोपतिष्ठते॥ वस्यमिति॥ कोसिचइत्यीत्येतिबहिरंगस्यसिकादेशस्यासिद्धत्वात्त्वंनभविष्यतिरु कृप्र
वर्तिष्यतइतिकिमसिद्धवचनेन। यद्यामितिदित्यवादप्रमइतिस्थितेवाः संप्रसारणमेवकर्त्तव्यं तत्रकृतेएकादेशेचशब्दाश्रयेसंगुणोदृष्टि
रेवीतिद्वेसिद्धंदित्योहइति॥ अनकारांतेपिचपदेवहिरंगंक्षिपिनिनेटरूपते। प्रयोगदर्शनेनासत्यकृते। किंपिसप्रयोगोभविष्यतिकिमुदाहरण
स्तान्यस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानियदर्थमेषापरिभाषाकर्त्तव्या। यदिसंतिप्रयोजनानीत्येषापरिभाषाक्रियतेनतुचेयमपिकर्त्त
व्याअसिद्धंबहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षणइति। किंप्रयोजनंपचावेदं। पचामेदं। असिद्धत्वाद्बहिरंगलक्षणस्यगुणस्यांतरंगलक्षणेभि
त्वं [redacted] माभूदितिउभेतर्हिपरिभाषेकर्त्तव्येनेत्याह॥ अन्यैर्वसिद्धं॥ इहापिस्यो नन्नस्योनेतिअसिद्धत्वाद्बहिरंगलक्षणस्यगुणस्यांतरं
गोपरणाटित्वोभविष्यतिपद्यासिद्धंबहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षणइत्यपेक्षतेअक्षयः हिरणपूर्वेअसिद्धत्वाद्बहिरंगलक्षणस्यांतरंगल
क्षणेपरणाटित्वोनस्यात्। नियदोषः। असिद्धंबहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षणइत्यस्यानित्यत्वाच्छामिनाजानेतंप्यबहिरूपमन्नशिरि
नकर्त्तव्या ति। सातर्हेषापरिभाषाकर्त्तव्या आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवत्येषापरिभाषेतियदयंपाचनुकोऽसिद्धस्याह। इयंतर्हिकर्त्तव्याअसि
द्धंबहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षणइतिएषाचनवक्तव्याआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषापरिभाषेतियदयं वाहऊठंशास्ति तस्यदो
षः एर्वपदोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरयोरेकादेशात्तस्यैतस्यलक्षणस्यदोषः। एर्वपदोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशाते अंतरंगतोभिनि
अपरेषुकारणम्ः र्वत्तान्नप्राप्नुतः। एवैषुकामः ग्रामः गुरो दकंतिलोदकंउदकेवनइतिपूर्वोत्तरपदयो र्यवर्गाभावात्स्वरोनस्यात्॥ कै
विधानिनेतिपरिभाषायाज्ञापकऊठिति। तस्यांहिसत्यांबहिरंगस्यसंप्रसारणस्यापित्रासिद्धत्वादंतरंगोगुणोनुस्यादितिऊठिधीयते। एवैषुकामः ग्रा
मइति। एर्वइषुकामग्रामीत्यादिपरिस्थितेयणंतरंगआद्गुणः स्यात्तदाएर्वोत्तरपदयोरपवर्गाभावादुभमतआश्रयेदेइत्यादिवन्द्वीवनिषेधात्तद्विशेष एच॰
गंप्राप्ताव्याप्तमनगणरोत्मितुत्तर पदवृद्धिर्नस्यात्॥ उत्तरपदवृद्धौसर्वेचेतिचआद्यस्यात्तदित्कसाहेति। तथैवचएर्वपदांतोदात्तत्वंनस्यात्सावकाशो २॰
चैतउभयंएर्वकालप्रक्रिकइति। गुरोदकमिति। उदकेवनइतिएर्वपदांतोदात्तत्वंनस्यात्। उदश्वित्इत्यादावेवतुस्यात्॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥

प्रसंगेनव्याकरणांतेरलक्षणांविचारयितुमाह॥ यणादेशाद्दिति॥ लोपोभविष्यतीति॥ ननुबहिरंगत्वाच्छ्रुवोरसिद्धत्वाल्लोपेनप्राप्नोति। अत्राह॥ भ्रमु
दध्यस्यासिद्धत्वेनाद्यपवर्गस्येतिसमुदायस्यासिद्धत्वेसामर्थ्यान्नदवैस्याप्यसिद्धत्वमितिचित्यमेतत्। पृथक्स्यात्इसइतिस्थितेपद्यत्रांतरंगत्वात्परूपंक्रि
यतेतद्यापवर्गाभावादियदिशेनस्यात्एकादेशस्यांतवत्वाद्भविष्यतीतिचेत्एवमपिरूपंनसिध्येत्। पासितेपतस्येतिसलोपापवादत्[redacted]यादेशः॥ अ
नैषदोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिपूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यंभवतिनेकादेशइति यदयंनेड्वशिकृतीत्यपरस्येतिप्रतिषेधंशास्ति। कथंकृत्वा
ज्ञापकंइद्वाद्यवोतत्रैकोपस्येतिचेतिलोपेनायात्रियतेअपरस्यैकादेशोननुतः अनद्वेइः संपन्नः तत्रदृढेः कः प्रसंगः यत्पश्यति
त्वाचार्यः पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यंभवतिनेकादेशइतिततोनेड्वशिपरस्येतिप्रतिषेधंशास्ति॥ यणादेशादिश्रुवौ। यणादेशादि
पुवाचंतरंगतोभिनिवृत्तान्नप्राप्नुतः। वैयाकरणः सौवश्व इति। नक्षणंहिभवतिचोर्दिप्रसंगेष्युवोभवतइतिनैषदोषः। अन्च
ध्य कारणाविष्युवोअचीत्युच्यतेकिंपुनः कारणमचीत्युच्यतेइहमाभूत्वेशेतिकायनः औपगवइति। स्तामत्रेयुवोस्तायोव्योर्नत्तीतिलोपोभ
विष्यति । यत्रनहिलोपोनास्तिप्रेयमेभः। प्रेयंगवइति। अस्तिपरस्याच। उस्तिपरस्याचांतरंगतोभिनिर्वृत्ताद्धियादेशोनप्राप्नोतिप
नैषदोषः चेयुः। पजेयु। नैवंविज्ञायतेयाहत्येतस्यइप्रभवतीतिकिंतर्हियासिसेतस्यइयादेशोभवतीति। लुग्लोपयणायवायावेकादेशेभ्यः
लोपयणायवायावेकादेशेभ्योलुग्बलीयानितिवक्तव्यं। लोपात्। गोमानप्रियोस्यसोयंगोमत्प्रियः। गोमानिवाचरंगोमत्यते। यवमत्ते। ता
यणादेशात्। आमरणः कुलंग्रामणिकुलंसेनान्यः कुलंसेनानिकुलं। अयवायावेकादेशेभ्यः गवेहितंगोहितंरायः कुलंरैकुलंनाक
कुलंनौकुलंहकाभ्यंयंहकमयंलुकचप्राप्नोतिएतेचविषयः। अंतरंगत्वादेतेविषयः स्फः। लुग्बलीयानितिवक्तव्यं। लुगपयास्या
दिति॥ ॥इतिश्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येप्रथमाध्यायस्यचतुर्थपादेप्रथममाह्निकं॥
कृतेसलोपेनालिपररूपप्रसंगः। गोमत्प्रियइति। यद्यत्रलोपः स्यात्तदाप्रत्ययलक्षणेननुमादिस्यात्॥ ग्रामणिकुलमिति। यणादिषुकृतेषुलु
किसतिरूपंनसिध्येत॥ हकादिति एर्वमेकादेशेकृतेतस्यादिवद्भावात्लुकिसतिरूपंनसिध्येत॥ अंतरंगान पिविधीन्बहिरंगोलुग्बाधतइत्यस्यप्रत्य
योत्तरपदयोरित्यत्रज्ञापितत्वात्सिद्धं॥ ॥इतिश्रीकैयटोपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपेप्रथमस्याध्यायस्यचतुर्थपादेप्रथममाह्निकम् समाप्तम्॥ ॥
पा

ति

भा॰कै॰ एतस्मा॥ पहृति किमर्थमिति॥ स्त्र्याख्यौनदीत्येतावदेवास्तु ताएकादापीनभविष्यतीप्रश्नः॥ यस्वरइति एर्वपदान्तोदात्तत्वमित्यर्थः॥ इष्यतिच एर्वपदस्वल
१६ तिस्त्रेराद्युदात्तत्वंस्वरस्त्राख्यनित्स्वरेणाद्युदात्तत्वात् मातृरितिमातृशब्दः संबोधिवचनः स्त्रीविषयएवेतिनाख्याग्रहणेननिवर्त्यतेपरिछित्वा अ॰१च
नि चीतन्यएवमात्रशब्दः नघ्नतश्चेतिकपग्रहणमस्त्र्यर्थं स्यात् वक्रपित्रक द्रूपज्ञापकमकार्यं तान्नानदीसंज्ञाभावस्य॥ किंपुनरिति न तु समानधर्मानु
नि पपत्त्यासंदेहाभावात्प्रश्नानुपपत्तिः॥ नहि दीर्घनिर्देशे उतिर्देशोपपत्तिः एवंतर्हि युक्तायुक्तनिरूपणाय प्रश्नः॥ उत्तरत्रेतिह्रस्वनिर्देशेतु ह्रस्व
वि इत्येकत्वस्याविवक्षितत्वात् ह्रस्वावितिशेषणाविशेष्यभावोपपत्तिः॥ असतितुविशेषणे मात्रेमातुरित्यत्रापि प्रसंगः॥ अथह्रस्वयोरिति दीर्घ

हस्त्र्याख्यौनदी॥ एइतिकिमर्थंखट्वामाला किंचस्यात्॥ खट्वावन्धुः मालावन्धुः नदीवन्धुरित्येषस्वरः प्रसज्येत इहचयक्रस्वरु ककाइतिन
घ्नतश्चेतिनित्यः कप्प्रसज्येत नैषदोषः॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनापोनदीसंज्ञाभवतीति यदयं रेरान्ताधान्त्रीभ्यइति एपवत्स्त्रा
पुग्रहणंकरोति॥ इदंतर्हि मात्रेमातुरित्याएनघाइत्याइप्रसज्येत किंपुनरिदं दीर्घयोर्ग्रहणमाहोस्विद्ध्रस्वयोः किंचातः॥ यदि
दीर्घयोर्ग्रहणंएइति निर्देशो नोपपद्यते दीर्घाद्धिएर्वसवर्णः प्रतिषिध्यते उत्तरत्र च विशेषणं न प्रकल्प्येत ह्रस्वाविति यदि ह्र
नह्रस्वौ अथह्रस्वौ न एए ह्रस्वौचेतिविप्रतिषिद्धं॥ अथह्रस्वयोः हेशाकरे अत्रापि प्रसज्येत नैषदोषः॥ अवश्यमत्र विभाषानदी
संज्ञेषितव्या उभयं हीष्यते। हेशाकरि हेशाकरे इति॥

वोरप्यणसवर्णान्नश्रन्हू॥ तीतिसिध्यतिनत्वचोक्तानदीत्यत्रोक्तंअरइत्यत्राशाख्यसंज्ञाप्रहणमनुवर्ततेततश्चसवर्णग्रहणेनभाव्यंनैष्वरो
ग्रहणं वःनेयङुवङ्स्थानावस्त्रीतिप्रतिषेधात् सवर्णभविष्यतिनहिह्रस्वइयङुवङ्स्थानःस्त्र्याख्योस्तिअस्त्रीत्ययमपिनिषेधपर्युदासः सवर्णग्र
हणस्यज्ञापकः॥ अवश्यमत्र तित्रदीर्घग्रहणपक्षेशाकदिशाब्दस्याप्राप्तपक्षेनदीसंज्ञाविधेयाद्ध्रस्वनिर्देशेतु नित्यप्राप्तायक्षेवाध्येतिनास्तिवि सप॰
शेषः॥ अन्यतुयस्त्रादिषुशाकटिशब्दोविभाषादीत्यर्थः पक्षेतेतदादीर्घनिर्देशपक्षेयास्तिकेटीषि हेशाकरि इतिभवति शाकटिशब्दस्य हेशाकरे इति॥ ह्र ३८
स्वनिर्देशेतु ईषिप्रसज्यतिचहेशाकटीतिप्राप्नोतीत्यस्तिभेदः॥ ॥श्रीः॥ ई ॥श्रीः॥ ई ॥श्रीः॥ ई ॥श्रीः॥ ई ॥श्रीः॥

क्षरम

१
एघस्वंइतिएर्वपदांतोदा[redacted]त्तत्वएर्वपदप्रकृतिस्वरेणातुंशाकटिशाकृत्रयोप्यस्य पर्यायेणउदात्ताभवंति शाकटिशाकघोरैसंपत्यायेरोमितिवचनात्
ह्वेति॥ शेषाद्धिभाषेतिविभाषाकविष्यतेनिमध्यमाप्नोतीत्वैमर्थकादित्तिकोर्थाः स्त्रीतिकिमर्थंनस्याभावः किमर्थकंप्रश्नविषययोः संबंधोभा
प
इहतर्हिशाकटश्चसुरितिनदीवन्धुनीत्येषस्वरः प्रसज्येत॥ इहचवङ्शाकटिरितिनघ्नतश्चेतिनित्यंकप्प्रसज्येत॥ नैषदोषः ङितिह्रस्वश्चेत
यंनियमार्थंभविष्यति ङिन्त्येवह्रस्वोनदीसंज्ञोभवतः॥ नान्यत्रेति कैमर्थक्यान्नियमोभवतिविधेयंनास्तीतिकृत्वा इह चास्तिविधेयं
श्रा किंनित्यानदीसंज्ञाप्राप्तासाविभाषाविधेयाततश्चाएवं नैकिंश्च स्तुनियमोस्त्विति॥ अपूर्वोविधिर्भविष्यतिननियमः॥ अथायंनित्योयोगः सा
तत्र कल्प्येतनियमः॥ चाहुंमकल्प्येत॥ नित्यस्तर्हिभविष्यतितत्कथं॥ योगविभागः करिष्यते॥ इहेदमस्ति यूस्त्र्याख्यौनदी॥ ततोनेय
ङुवङ्स्थानावस्त्रीवामितितः ङितिङितिचइयङुवङ्स्थानौएवाअस्त्रीनदीसंज्ञौनभवतः॥ ततोह्रस्वौचएस्त्र्याख्याविङिति नदीसंज्ञौभ ह्र॰नो
वतः॥ इयङुवङ्स्थानौनानेतिनिवृत्तंपद्यवंशाकटयेअजसुरणोनप्राप्नोति॥ द्वितीयोयोगविभागः करिष्यतेशेषग्रहणंनकरिष्यतेक
थंइदमस्ति एस्त्र्याख्यौनदीनेयङुवङ्स्थानावस्त्रीवामिततः ङितिङितिचेयङुवङ्स्थानौएवाअस्त्रीनदीसंज्ञौनभवतः॥ ततः ह्रस्वः
ह्रस्वौचएस्त्र्याख्यौङितिनदीसंज्ञौभवतः॥ इयङ्वङ्स्थानौवानेतिचनिवृत्तंततोघि॥ घिसंज्ञौचभवतः स्त्र्याख्यौएइह्रस्वौङितितः
सखि असरिवंवाजितिच एइह्रस्वौघिसंज्ञौभवतः स्त्र्याख्यौङितीतिचनिवृत्तंयस्तितर्हिशेषग्रहणंनक्रियतेतेनार्थएकेनापियोगविभागेन॥ ॥
क
यथस्यैनोच्यतेयत्रतत्राच्यस्यार्थस्यसिद्धत्वात्किमर्थमितिप्रश्नस्तस्येवनियमार्थत्वेनतुप्रयोजनमस्तीत्यर्थः॥ यथेवंशौच्येइति॥ नित्ययानदीसंज्ञया
त बाधितत्वात्॥ ततोघीति॥ एकविधयत्वाच्चविनदीमजयोरेकसंज्ञाधिकारात्पर्यायेणप्रवृत्तोशकंधेत्राद्वएपइतिचसिध्यति॥ ॥श्रीरामणाय॥॥

यो यो न्नं

मा·के· अविशेषेणेति ।.द्र स्वैर्दीर्घ स्वेत्यर्थः। वाक्यत्वाद्ध स्वानामाघाद्यस्य गृहुक्तं परत्वात्पुंसकयोः कृतार्थाघिसंज्ञा बाधिका।तस्यामिति।अदि।तिनुत्राकदिवंभुर्वद्
२ यीः आकादिरित्यादेोघिसंज्ञ यानदीसंज्ञाबाधितत्वात दोषाभावः।छंदोवदिति।तादर्थ्यात्सत्रेष्वपि छन्दः शब्दोवर्ततेइति छंदोविषयं कार्यमत्रेषपि प्रवर्त्त अ·२४
ते। गौणामुख्यन्यायस्थलेदः प्रदेशेषु निर्दिशान्यथानुपपत्त्या नश्रीयते अर्थेतियथार्थीभिमेतेन तथात्रावसंस्कोरक्तीतिभावः।अनुपसर्गेहीति।यस्मा
तप्रीयसर्गेइतिकः सयरत्वात्कर्मणित्रसिताययावाध्यतेननहीतित्रिष्टप्रयोगार्टम्भिपक्षेकप्रत्ययस्य साधुत्वमिष्टमिति भावः।छन्दोवत्कवयइति
तेनच्छान्दसत्वान्द्विष्यति दिमेति अत्र साधवएवेवमादयः नेतुतथामाराणांसाधुत्वव्यवस्था आख्यायेतेइतिवअर्थकविधानमितिकप्रत्ययः साधनेक

अविशेषेणनदीसंज्ञोत्सर्गः स्याद्घ्रस्वयोर्घिसंज्ञावाधिका।।तस्यांनित्यायांप्राप्तायांइयंङ्.तिविभाषारभ्यते।।अथवायुनरस्तुदीर्घयोः।ननु
चोक्तंमिर्दिश्चोनोपपद्यतेइतिदोर्विद्धिःएतस्मिन्कर्मणिदीर्घः प्रतिषिध्यतइति।।वाछंदसीत्येवंभविष्यतिछन्दसीत्युच्यते[redacted]न
वेदंछन्दः।छंदोवत्सूत्राणिभवंतीति।।यदप्युच्यते उत्तरत्र विशेषणांनप्रकल्पिता।एद्घ्रस्वाविति पदिघ्नद्दृस्वौ।।आमङ्स्रीनएदृघ्रस्वा
वितिचविप्रतिपिद्वमितिनैतद्विप्रतिषिद्धं आहायंएद्घ्रस्वाविति यास्मन्द्घ्रस्वोआम्घ्रस्वोनएतएवंविज्ञास्यामः।योर्घिद्वि स्वाविति नेकोचघाई
स्वोसक्वौत्रिअथघ्रस्वाविति कोयंशब्दःस्त्रियमाचक्षाते स्त्राख्यौ स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति।अनुपसर्गेहिकोविधीयते।।ननु हीदानीमि
दंभवतियस्मिन्स्वाराहस्त्रा।।णिपुत्रेजातेगर्वादद्दो ब्राह्मणेभ्यः प्रियार्थेभ्यः सोयमुन्छेनजीवति।।छन्दोवत्कवयः कुर्वतिनत्येषाद्धिः।
य एवंतर्हिकर्मसाधनोभविष्यतिस्त्रियामाख्यायेतेस्त्र्याख्यौ कर्मसाधनः।कात्स्त्र्यधातुस्त्रियास्थनशिष्यतितत्रैलक्ष्येयप्रियेभुवेएवं
तर्हिकुत्रीहिर्भविष्यतिस्त्रियां आख्याअनयोस्त्र्याख्योइति।एवमपिकस्त्रियाधातुस्त्रियास्वनसिध्यतितत्रैलक्ष्येयप्रियेभुवे।।एवंतर्हि
१७७ विचभविष्यति अथवापुनरस्तुकएवस्त्रियामाचक्षातेस्त्राख्याविति।।ननुचोक्तंस्त्राख्यायाविति प्राप्नोति अनुपसर्गेनेहिकोविधीयत
इति।।मूलविभुजादिपाठात्कोभविष्यति।।एवंकृत्वासोप्यदोषोभवतियदुक्तंयस्मिन्दशसहस्राणिपुत्रेजातेगवांददौब्राह्मणेभ्यः प्रिया
ख्येभ्यः सोयमुञ्छेन जीवतीति।। ॥॥॥
काशि नेतिसप्तमी[redacted]समासः कात्स्त्र्यार्थतनहितणोर्णकारोस्त्रियांविहितोय्याख्यानाविति भावः।एवंतर्हीति। १७४·
आप्यानमाख्यात्रातश्चोपसर्गेइत्यत्र स्त्रियामाख्यानयोरितिवहुव्रीहिः।अत्रैपक्षेसत्रैरोगेवप्रत्ययः समोसस्थसिध्यतीतिभावः।स्त्रियांकृति विच्छेव।आ २९
ख्याप्रतिपादनेइत्यर्थः।एवमपीति।नहितस्याःस्त्रियांविधानमित्यर्थः।एवंतर्हीति अत्रसरूपत्वादणपक्षेविनत्वाध्यतेसमुदायभमिप्यावयवेआगेयात्स
स्त्रियाआख्यानपक्षेसंज्ञासिध्यति।। ।।श्रीः।। ॥

आख्याग्रहणामिति।विच्छतेआख्याशब्दएवायंकप्रत्ययपक्षेतुप्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशः।पूस्त्रियामित्येवस्त्र्यर्थे वृत्तिलभ्यतइति प्रश्नः।स्त्रीवि
षयार्थमिति। आख्याग्रहणसामर्थ्यान्नियम आश्रीयतेस्त्रियमेवयावाचस्यातेनतुलिङ्गान्तरयुक्तमपीत्यर्थः।ग्रामणयइतिग्रामणी
शब्दः क्रियाशब्दत्वान्नस्त्रीविषयोनभवतीतिस्त्रियामपिवर्त्तमानोनदीसंज्ञोनभवति यद्येवमिषशानिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानांप
द्वादीनांचगुणवचनत्वात्सर्वलिङ्गानांस्त्रीविषयत्वाभावात्स्त्रियांदृष्टोऽपितिङ्खप्स्वतिनदीसंज्ञानप्राप्नोतिएवंतर्हीतिद्रूस्व
स्वत्रैवंविधोपितियमोनाश्रीयतेकेवलस्यस्त्रीशब्दस्यानुवर्त्तनादित्यदोषः प्रथमलिङ्गग्रहणमितियःशब्दः प्रथमंस्त्रीत्वविशिष्टम

अथआख्याग्रहणंकिमर्थं।।नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणंस्त्रीविषयार्थं।।नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणंक्रियतेस्त्रीविषयार्थस्त्री
विषयावेवयौनित्यंतयोरेवनदीसंज्ञायथास्यादिहमाभूत्ग्रामण्येसेनान्यैस्त्रियैइति।।प्रथमलिङ्गग्रहणंचप्रथमलि
र्न·प्रथ ङ्गग्रहणंचकिंमलिङ्गेयौस्त्र्याख्याविति वक्तव्यं किंप्रयोजनंकिंनुस्समासाः क्विपकुमार्यैब्राह्मणायत्नपरस्वरकुचेब्राह्म
णायसमासः अतितंत्र्यैब्राह्मणाय अतिलक्ष्म्यैब्राह्मणाय ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ऋ१ यमाहपश्वादंप्रकारांतरेणार्थोतरंलिङ्गांतरयुक्तंतस्यतदानीमस्त्र्याख्यत्वादप्राप्तानदीसंज्ञानेनवचनेनविधीयते।।किंविति
कुमारीमिच्छत्यात्मनःकुमारीयतिततः कर्त्तरिक्विप अथवाकुमारीवाचरतीत्याचारेक्विपं विधायकर्त्तरिक्विबिधेयां स्त्राकु घे
इतिस्त्राकुदीवेतीत्यर्थसंज्ञायामितिकृतोत्नुमन्तुध्यश्चतिलुपपद्यप्यत्रयुक्तंवद्वावात्स्त्रीत्वमाक्षितत्यविस्रापयस्युंस्त्वस्त्रानि
वर्तनान्नायंस्त्रियामेवपर्यतेकिंतर्हिपुंस्यपीत्याख्याग्रहणात्रियमार्थाद्प्राप्तानदीसंज्ञाविधीयते।।अतितंत्र्ये।तितंत्रीमति
क्रान्तइतितत्पुरुषः ॥

१

भा·कै ४० अवयवस्त्रीविषयत्वादेति॥ अत्र द्रु इत्यादौ स्वमेव स्त्र्याख्यत्वात् प्रवृत्तानदीसंज्ञा पश्चादुपजायमाने लिङ्गस्त्र्यपोवाहिरङ्गे नानि
वर्तते इति भावः॥ आध्ये इति। ध्यायतेः संप्रसारणं चेति क्विप् संप्रसारणं च अत्राव पवोधी शङ्कृस्पद्ध स्थानः समुदायस्य लैरनेकाच्त्वा
प्रथी तियणादिधानादियङ्स्थानत्वाभावः न त्वाधी शब्दो कि याश्चस्त्वात् त्रिलिङ्गत्वात् स्त्रीविषयो न भवतीत्युपर्थे व आमत्ती सेनानी शब्दा
न विति दीर्घं तपानभावोमिति पूर्वापरस्याद्यादर्शनात् चिंस्मेत तसिईलिति आचिश्रुधा [redacted] लियनेऽङ्स्येयङ्वङ्विधानात्तसो
मथ्यो स्त्रिप्रमत्राङ् तेन पस्याङ् स्येयङ्वङो प्रवर्तेते तस्य नदीसंज्ञा निषेधः आध्ये इत्यत्रावयवस्याङ् त्वनास्ति अङ्स्येचे रतेका
तत्राहि विकल्पं नवकव्यं॥ अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धं अवयवोऽत्र स्त्रीविषयः तदाश्रयानदीसंज्ञा भविष्यति अवयव स्त्रीविषय
त्वात् सिद्धमिति चेदियङ्वङ्स्थानप्रतिषेधे परास्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवस्य यङ्वङ्स्थानत्वात्॥ अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्ध इ
मिति चेदियङ्वङ्स्थानप्र [redacted] तिषेधेऽपरास्थानयोरपि स्त्रियोः प्रतिषेधः प्रसज्येत आध्यैब्राह्मण्यै किं कारणं अ प्रध्यै
वयवस्य [redacted] इयङ्वङ्स्थानत्वात् अवयवोऽत्र इयङ्वङ्स्थानं सिद्धं त्वगरूपग्रहणात् यस्याङ् स्येपुनोत्तत्प्रतिषेधात् सिद्ध
मेतत् कथं अङ् रूपत्वं गस्येत्येपस्याङ् स्येपुनोभवतः तस्येयङ्ग्रहणं तस्येत स्यीङ् स्थैपुनोभवतः द्वित्वेपुनस्थानप्रहृत्तौ यत्तौ वद
नेङ्त्वो वाद्युवस्थानो च प्रवृत्तौ च शाकु प्रवृत्ते स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञोभवतः इति वक्तव्यं शकट्यैब्राह्मण्यैक माभूत् शकटये अतिशकट्यै
अतिशकटये ब्राह्मणाय धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै कमाभूत् धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय श्रियै ब्राह्मण्यै क माभूत् श्रिये अति अतिश्रियै
नी चइतिविधानादियङ्वङ्स्थानत्वात्स्त्री [redacted] (श्रियै ब्राह्मणाय भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मण्यै क माभूत् भ्रुवे ब्राह्मणाय ॥ अतिभ्रुवे
[redacted] तिनिषेधाभावः एतदर्थमेवस्थानग्रहणं कृतम् एकवद्भावस्थितिः तदाप्रतिषेधोमयथा प्रातय राम·
पर दाह पक्षादेनवाधुस्तदा प्राप्नुवन्तीति। अवैग्रहणात् सिद्धमित्यपरपक्षवादः द्रवे पदुवङ् स्थानानीप्रवृत्तिर्णां तत्संक्रान्तिः तस्मांसत्यां स्त्रीव
चनएव संज्ञाभवतिनालिङ्गान्तरवचने च शब्दात् प्रवृत्तोऽनविवेयमेतदेव प्राक्प्रवृत्तेरितिभाष्येऽस्य पुष्कलतम् ॥ ॥

५२

अपर आह ङितिचशब्दोत्रनपठ्यते इति पूर्वस्यादेशोऽप्यनविष्णक्प्रवृत्तेः किंचिदनिष्टमापद्यतेऽयमर्थः समुच्चयः क्रियते पठ्यमानो वा च शब्दः स्त्री
वचनशब्देन संबध्यते स च नियमार्थः क्वचिन्नुभाव्येपठ्यते अस्त्रीवचनावेवनदीसंज्ञो भवत इति वक्तव्यं शकट्यै ब्राह्मणायक माभूत् तथा रु
वचनशब्देन संबध्यते सत्र नियमार्थः उप संहारस्यान्यथा विधानात् प्रपश्यो गरिमा गइति॥ तेनवरिभाषा संपद्यते
वये अतिशकटये ब्राह्मण्यै रस्यादिरेषत्वपचाद्व्याकुःउप
अपरस्याहङ्कवेयुवस्थानप्रवृत्तौ स्त्रीवचनोङ्खौ चेयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यं शकट्यै अतिश
श अतिशकट्यै ब्राह्मण्यै कमाभूत् शकटये अतिशकटये ब्राह्मणाय धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै कमाभूत् धेनवे अतिधेनवे [redacted] ब्राह्मणाय
श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै कमाभूत् श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय भ्रुवै अतिभ्रुवै [redacted] ब्राह्मण्यै कमाभूत् भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय
श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै क माभूत् श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय इतीतत् तद्विध्यं विज्ञानीयात्सर्वमेतत् विकल्पत इति तदाचार्यः सूत्रं द्वन्द्वाग्रा चेङस्वी
किमर्थं पुनरिदमुच्यते॥ अथ मन्लिङ्ग्रहणं वा दितं तत्तद्धिध्यं विज्ञानीयात्स मेतत् प्रगृह्य स्त्रिया पोषा विभाषा अकर्त्मकंयो पुकस्वं दसि
चेयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवेति स्त्राख्यो नदी षष्ठीपुरुषकस्त्वसिद्धा॥ पोषा विभाषा अकर्मकयोः पुरुकस्वंदसि
वा चेयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक्प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवेति स्त्राख्यो नदीसर्वविधयो भवतीति सुपः प्रत्ययः तिङः प्रत्ययः वर्णप्रत्ययः लिङ्व्य
षष्ठीपुरुषः पतिशब्दः छन्दसि घिसंज्ञो भवति ततः वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्तीति सुपोऽस्य पुत्रा मातासीदुहितृणाया [redacted]
त्ययः कालव्यत्ययः पुरुषव्यत्ययः आत्मनेपदव्यत्ययः सर्वे यदव्ययं सुपोऽस्य पः पुत्रा मातासीद्दुहित्रिणायाः
[redacted] दक्षिणायामिति प्राप्ते तिङ्व्यत्ययः च षालेये अश्वपृपायत तातिलद्वे तीति प्राप्ते अतिवर्णव्यत्ययः त्रिष्टुभौजः शुभितमुग्र
वीरं सुक्षितमिति प्राप्ते लिङ्व्यत्ययः मधोर्गृह्णाति मधोस्तृप्तावासते मधुनः इति प्राप्ते कालव्यत्ययः श्वोग्नीनाधास्यमानेन सव
वीरसु क्षितमिति प्राप्ते लिङ्गव्यत्ययः मधोर्गृह्णाति प्राप्ते पुरुषव्यत्ययः अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः वियूयादिति प्राप्ते आत्मनेपदव्यत्य
सोमेन यक्ष्यमाणेन श्वआधाता श्वोयष्टेति प्राप्ते पुरुषव्यत्ययः अधा सवीरैर्दशभिर्वियूयाः वियूयादिति प्राप्ते आत्मनेपदव्यत्ययः
यः ब्रह्मचारिणमिच्छते इच्छतीति प्राप्ते परस्मैपदव्यत्ययः प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति युध्यते इति प्राप्ते
पावस्हृशास्त्रेकार्यतद्भवत्सिवाभवतितत्त्वान्येव सिद्धत्वात् बहुलं छन्दसीत्यादिनवक्तव्यं एतदर्थं व्यत्ययो बहुलम् (षष्ठीयुक्तः ॥
भित्यत्र योगविभागेनसाध्यते अपत्रविभाषाचेयविते याम्यामिति कर्मणि द्वितीये स्वादेर्नियमस्य विकल्पना दानियमो विद्धं दृसिभव
तीति सुपांव्यत्ययसिद्धि कालव्यत्यय इति कालविहितप्रत्ययः इत्यर्थः ॥ ॥

व्य

सा॰कैं॰ यस्मात्। यस्मादिति व्यपदेशायेति संदिति नइति लोपः सतिहि यस्मादित्यस्मिंस्तदादीत्यनेन संज्ञी निर्दिष्टं शक्यते नान्यथा परस्मिन् सत्यतिदेशे तदिति
५१ परामर्शाभावाच्चतदादीत्यस्य द्वयमेव स्यात्। स्त्रीयतीतिस्त्रीशब्दात्स्त्रप्रत्यये लोपस्य च विधिरस्तीत्यङ्गसंज्ञास्या तमस्तत्रेति संज्ञाद्वयनिमि
त्तोयस्येति लोपः प्रसज्येत ईश्वर इत्यादेशस्य यस्येति लोपस्याभिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वेनास्ति प्राप्तिरिति स्थितं मिति केचिदस्यापराभात्
नी यदाश्रय निपेत्त्र यद संस्कार यत्नेस्यादिव द्राबो नास्ति नादिष्टास्य ऋकं स्त्रीशब्द इति अथेति यस्मात्प्रत्ययविधिर्विधीयते तस्य धाड्रिष्यत
तिप्रश्न: दधि मधु नेति अत्र सति विधिग्रहणे परश्रहस्याव्यधाहास्यात्तदेमेव्यदा अधुना प्रत्ययो निपात्यते तदमादेशस्य वेशोयस्येति
लोपः न देवं प्रत्युदाहरणं पदार्थविदमो: शभावः धुनाच प्रत्ययः स्त्रीयती मितदेव प्रत्युदाहरणं ननु क्रियमाणेपि विधिग्रहणे अत्राङ्गसं
यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेङ्गं यस्मादिति व्यपदेशाय अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थं यस्मात् विधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमा
ने स्त्री इयती स्त्रीयती स्त्रत्रापि प्रसज्येत प्रत्ययग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति अथ विधिग्रहणं किमर्थं यस्मात्प्रत्ययस्तदादि
अधु [redacted] प्रत्यये इति उच्यमाने दधि अधुना मधुना अत्रापि प्रसज्येत विधिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति तदेतत्प्रत्ययग्र
हणेन विधिग्रहणेन च समुदितेन क्रियते सन्नियोगः यस्मात्प्रत्ययो विधीयते तदादि तस्मिंश्चाङ्गसंज्ञं भवतीति अथ तदादिग्र
हणं किमर्थं अङ्गसंज्ञायां तदादिवचनं स्यादित्यर्थं अङ्गसंज्ञायां तदादिग्रहणं क्रियते स्याद्यर्थेन मर्थं च स्याघर्थे तावत्कारि
प्यावः कारि प्याम: तु मर्थंकुरुणानिवृत्ताति ॥
ना प्राप्नोति अस्ति हि दधि शब्दात्तु प्रत्ययविधिः अधुना प्रत्ययपरः तत्र चाङ्गसंज्ञायां भ्रंजाप्नोच सर्वा यस्येति लोपः प्राप्नोतीत्यस्येति सं
देतदिति प्रत्याससिन्यायात्प्रपणाघुस्मात् य: अस्य योविहितस्तस्मिन्नेव प्रत्यये परतस्तदादौ प्रत्यर्थः कर्मिण्यादरतिविकरणात्स्यादङ्ग
संज्ञायोगस्यांतस्त्रि वधनम लोरो दीर्घ इति दीर्घत्वं भवति अन्यथा यावत्स्याद्वावस्यात्पयेयं तस्य प्रत्ति लोपोभावे सीरित्य एम॰
लोपे दीर्घत्वेच कृते कुरुनोति त्यदा नुमयादिस्तदा तुपि चेति दीर्घः सिध्यति दधीनीत्यादौ तनकाति त्वाच्च सिध्यति पूर्वं तपस्त्रे सार
नीत्यादिव न सिध्यति पदात्वमकृ वस्तते दें प्रयोजनमादिग्रहणस्य पूर्वोत्तवस्तस्याप्यपि तत्प्रयोजनमितत ॥ ॥
न१

मितस्करोरिति मित्सुतो: कलयोरित्यर्थं प्रायकारस्कावकतोव्याख्यानं करोतीमित्वत इति भिन्नत्तीति रूपोदाहरणमेत त्कार्योदाहरणं चाभिनदि
तिभित्स्वा तत्रापि कृते नासंख्याम सत्यात्न दुराग्रेन स्यात्परं त्वयसंज्ञोय संख्यापतेसंच स्करत इति हि वै वनेकृते का दुप्यास्यमायेपी ति मुरि
त्वनंगत्वात्रसतश्च संयोगादेरिति गुणेन स्यात्तायदातु पूर्वधातुरूपसौ गणपुत्वनन्त्वेव पद्यान्तर्दातौ गत्वा स्त्रियकृते तड्कुस्यत न्द्र इणे
तद्ग्रहणात्त स्कशहादेव प्रत्ययविधिरिति यगसे तास्सिध्यत्येव स्क शहस्यादि वच नेकृ ते शत्रु पूर्वो स्वय प्रतिरव य: श्रोवेसंच स्करतु मिति सिध्यति। किं
त तु संस्कृषी द्वसंक्रियत इति दुगुणा निर्देये कम्पूर्वग्रहणेना भ क्वत्वं तेहापितमिति पूर्वेमपि प्रत्ययो त्वञ्ज: सुटि कृते नाप्ति सदसाहितस्यां
मितसुटोरुपसंख्यानं। मित्वता मुद्ह तश्चोपसंख्यानं कर्तव्यमितत: भिनत्ति छिनत्ति अभिनत। आच्छिनत। सद्धत: संचस्करात् उपसेचस्क
र: किं पुन: कारणं न सिध्यति इह तस्य वायहणं भवति तदादेर्वा नि चेदं तत्तल्लापितदादि सिद्धं तत्तराधादि वचनात् प्रसिद्ध मेतत कथं त
त [redacted] दाधादि अगसं संभवतीति वक्तव्यं किमिदं तदाधादीति स्पष्टदि स्तदादि यदिदस्यतदिदं तदाधादीति सत्तर्हि तथा निर्दे दादि:न
श: कर्तव्य: न कर्तव्यः उच्चरणसलोपोत्र द्रष्टव्य:। तद्यथा उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुख: खरमुख: एवं तदादि तदादीति।
तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धं। तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धमेतत् तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते॥ तद्यथा गंगा यमुना देवदत्ते न
ति अनेका नदी गंगां यमुनां च प्रविष्टा गंगायमुनाग्रहणेन गृह्यते। तद्यादेवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते॥ ॥
गसंज्ञेति गुणो न स्यात् इत्युपसंख्यानं। तस्य वेति व्यपदेशिवद्भावादिति भावः तस्यादिरिति भिद: आदिर्भकारो भिनदित्यस्येति भवत्यं
गसंज्ञा एवं करोतेर्हि वैवनेकृतेच स्कु शहो स्थितेप स्यात् कृ शहातु प्रत्ययविधिस्तस्यादिश्च काएसरवादिश्च कार [redacted] स्य स्कु शब्दस्य पु
मुखश्च इति॥ पक्षान्तरमाह तावत्तास्मुखशब्दो ह्निहितत्यापूर्वं प्रतिपादितं हापि प्रातिलत्यं लक्षणाभेदाद्वयवेतदह्रोवर्तते न तु तित स्वय वा
दिना स्मि तु टो: कृतयोर्गसंज्ञा सिध्यति ॥ ॥ ॥

१

तस्य

मा॰कै॰ एकेनाप्यपायइति। अथवा येरूपस्याप्यगमे एकेनकरणेनस्वकाभावे तेत्यर्थः। यथा वर्षेषु तंडुलैः सिद्धिरिति वर्षे भवकरणं संपद्यते। अंगसंज्ञा
४२ वाधीति। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीनि विशिष्टरूपपदार्थग्रहणात्॥ तदेकदेके देशभूत इति। तन्मध्यपतितत्वात्तद्देशं लावसाय्यः। स्त्र कदे
र्थमिति। असति हि द्वितीये प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययविधानमात्रप्रतिबद्धांगसंज्ञा स्त्रीशब्दस्य प्राप्नोतीति तत्तुर्थी विधाना हतश्री गाम्यपर ते
यदस्यात् पुनः प्रत्ययग्रहणे तु यस्माद्यः प्रत्ययो विहितः स एव यदा परो भवति तदा तस्यांगसंज्ञा भवति यस्मात्प्रत्ययो विहितः तासो

चि विषमउपन्यासः। गृहकैर्ब्धृशाखरूपरिमाणानामर्थानां वाचकान्यपि एते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च पंचसप्तेति तएके
नाप्यपायेन भवंति। द्रोणः खारी आढकमिति। नैवाधिकेभवंतीतिवक्ष्यते। केचिद्यावदेवतद्भवति तावदेवाह्वयपरस्ते तत्प्रतिश्रा
द्गयगणशब्दाश्च तैलं घृतमिति खार्यामपि भवति द्रोणोपि भवति। भुक्तो नीलकः पिलरिति हि भवत्यपि वर क्रोशो क्रोमात्रे विद्र भवति
त्रे। अंगसंज्ञा चाप्यक्रूपारि माणानामर्थानां क्रियते साके नाधिकस्य स्यात्॥ एवं तु धीचार्य प्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतेत ति
द्रहणेनगृह्यते इति यदयं नेदमदसोरकोरिति सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकं। इदमदसोः कामसुत्र्यमा
नेकः प्रसंगोपत्तककारयोः स्यात्तु यदयति त्वाचार्यः तदेकदेशभूतं तग्रहणेन गृह्यते ततः स ककारयोः प्रतिषेधं
किमर्थं प्रत्ययग्रहणं शास्ति। अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं पदादावप्रसंगार्थं प्रत्ययग्रहणं क्रियते पदादावंगसंज्ञा माभूदिति किं च स्यात् णं
स्त्र्यर्थं स्त्र्यर्थो स्त्र्यर्थे अंगस्येति यणुवङौ स्यातां परिमाणार्थं च। परिमाणार्थं च द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं क्रियते यस्मा
त्प्रत्ययविधिस्तदादिग्रहणमिति यस्क्रमाने दाशतयस्याप्यांगसंज्ञाप्रसज्येत॥
परन्तु प्रवाह्वत्प्रत्ययलक्षणं भवतिनलुमतांगस्येति निषेधात् दिपरा देशकार्यस्यांगत्वात्। स्मिन्कर्त्तव्ये निषेधप्रवर्त्तनात् परिभा णम॰
णार्थं चेति। अस्य भावे देवदत्तौदनमपाक्षीदिति देवदत्तशब्दात्प्रत्ययस्य विधिरिति तदादेः संघातस्यांगसंज्ञा यो सत्यां देवदत्तशश्
स्वर्णोऽग्रामः स्यात् प्रत्ययग्रहणे तु सति यस्माद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नेव च परतस्तदादेरंगमिति विज्ञायमाने न भवत्यतिप्रसंगदोषः।
दाशतयस्येति। दशाश्वयवावयवा येषां ते दशतयाः तेषु भवो दाशतयः। एतच्चानियमप्रतिपादनार्थं नस्तत्रदश सेख्या विवक्षिता॥

अवस्थालविचार्य सूत्रमास्ते पुंप्रश्नं करोति। तत्र हीति। सूत्रमित्यर्थे। प्रत्यय इति प्रकृत्येति तेन तत्र लक्षणाभिस्सप्रकृतिभिर्गृह्यन्ते इत्यादौ देवदत्त
ङिधि सामवृः। प्राकारोदिति लङ्परतः पूर्वस्य तनियतावधेः सुपामो विधीयमानत्वपसर्गे रेः स्यात् सिद्धं स्विति। यत्र पूर्वके कार्यत्वे नाश्रीयते
य तत्र तदादेः कार्यं भवति तत्र तु प्रत्ययोंत्यः संघातः आश्रीयते तत्र तदादेः प्रत्ययोत्तस्य ग्रहणं भवति सर्वः प्रत्ययग्रहणे वेति प्रत्ययोंऽस्यते
यस्मिन्नसत्त्वेतदंगसंज्ञासूत्रमित्यर्थः। अवश्यमिति क्रियमाणेप्यस्मिन्सूत्रे परिभाषावश्यं कर्त्तव्येति ज्ञापितत्वात् परिभाषेदाश्रयणीयात्
तु सत्रमित्यर्थः संघातस्येति तत्तस्य सञ्ज्ञकप्राप्नोति। महांतं पुत्रमिति। समुदायस्यांतिसुपस्त्रवणात् सुबंतत्वात् समासं तु परिभाषायां समु
तत्रहि वृक्षस्यं नवकस्यं कच्चिदानीमंगकार्यं भविष्यति। प्रत्यय इति प्रकृत्यांगकार्यमध्येष्यपरिप्रत्यय इति प्रकृत्यांगं कार्यमधीयेऽत्र
करोतु वेह्यष्टुपसर्गात्त पूर्वमडागेऽप्राप्तिरसिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेस्त देतांचेत्तानात् सिद्धमेतत् कथं प्रत्ययग्रहणेय
स्मात् सविहि तस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणं भवती त्येषा परिभाषा कर्त्तव्या। कस्तु नरत्रविशेषः एषा परिभाषा क्रियते प्रत्ययग्रहणेया
अवश्यमेषा परिभाषा कर्त्तव्या। वक्ष्यत्यस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासतद्धितविधिस्वरप्र।
धातुः देवदत्तश्चिकीर्षतीति संघातस्य धातुसंज्ञा प्राप्नोति धातोः प्रातिपदिकं देवदत्तो गार्ग्यः संघातस्य प्रातिपदिकस्य संज्ञा प्राप्नोति।
प्रातिपदिकप्रत्ययात् महांतं पुत्रमिच्छतीति संघातात् प्रत्ययोत्पत्तिः प्रसज्येत प्रत्ययः समासः ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः संघातस्य स
समास मासः संज्ञा प्राप्नोति तद्धितविधिर्देवदत्तो गार्ग्यायणः संघात्तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति तद्धितस्वरः देवदत्तो गार्ग्यः संघातस्य कि गौ
तीस्वाधकदात्तत्वं प्राप्नोति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेस्तदंतस्य ग्रहणं भवतीति न दोषो भवति ॥ १।
दायस्यासुबंतत्वात्स्य वयवस्य सापेक्षत्वात् असामर्थ्यान्न भवति प्रत्ययः ऋद्धस्येति सुपरूपे तीविवक्षितायामपि संख्यायां समुदाय
स्य सुबंतत्वात् समासप्रसंगः परिभाषायां तु सत्यां समुदायस्यासुबंतत्वात् सुबंत समुदायस्य च सेख्याविवक्षायां समासाप्रसंगात्तत्र
वयवस्य च सापेक्षत्वात् समासाभावः संघातात्तद्धितोत्पत्तिरिति। तत्स्वरद्धिस्वरौ संघातस्य स्यातां पूर्वस्य च सुपो लुक् ॥ ॥

विधि५

भा॰वै॰
४३ एवंचस्यामीति। योगविभागोत्रक्रियते यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययपरस्येकं सूत्रं अत्र लोपस्कारत्वात्स्त्र्याणंगस्यमाणेगस्तरतिबाम
शेषःसमर्प्यते। प्रत्ययेगृह्यमाणे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिग्रहणं तत्स्यार्थः। सांकूटिनमिति। अणितराणरतिय स्किकूटिनित्वे तस्माद्गृह्
स्यात्ततदात स्त्रियादि हृद्धिः स्यात्। हृादागतत्रति। आद्यस्य नेस्यातिकर्मणि कृ। तत्रगतिस्वरेणाघ्ककदात्रस्या गतशब्दः। ततो हृ स्वस्तोका
तिकेति समासः। पंचस्याःस्तोकादिभ्यश्चलुक् अत्र समासात्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादकृत्स्वरेणाघ्कदात्रस्या गत शब्दे प्राप्ते सति रावैकृ
सात्तहेवं चापरिभाषाकरं त्यानकले स्याद्गावंवस्याभिप्रस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेगृह्यमाणेगस्यते। ततोगंअंगसंज्ञंचभ
वति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये। परिप्रत्ययग्रहणे यस्मात्सतदादेर्ग्रहणं भवति। सुच्यते अबलस्येन कुलस्थितस्य एत
तउदकेविशीर्णत एततासगातिकेनसमकुलेन च समासो न प्राप्नोति एवंतर्हि प्रत्ययग्रहणेयस्मात् सतदादेर्ग्रहणंभ
त वतीसुत्कांती बस्याभिक्रुद्धुणी गतिकारकपदं स्यापि। कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणंभवती स्येषा परिभाषाकर्त
व्याकात्येतस्याः परिभाषाया प्रयोजनानि। प्रयोजनं समासतद्धितविधिस्वराः। समासः अवत श्वेन कुलस्थितं तएते
सन तउदकेविशीर्णत एतत्साताति केनकुलेन च समाससिद्धिर्भवति। समासः नद्धितविधिः सांकूटिनं व्यावक्रोशी। संचारेद्धितोत्पत्तिः ती
सिद्धाभवति। तद्धितविधिः स्वरः दूरादागत आगता दूरादागतः। अंतः थाथघञ्क्ताजविञकाणामित्येव स्वरः सिद्धो भवति। कृद्ग्रहणे
गतकारकपूर्वस्यापि ग्रहणंभवति तिनदोषोभवति। सातहेवं चापरिभाषाकरं त्यानकरं स्यात्त्र आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषाप
रिभाषेति यदयंगातिरनंतरस्येत्यत्र ग्रहणं करोति ॥

तन्नातस्यानंतरश्चाप्रत्वात गातिस्वरस्य बाधक स्यापि बाधकत्वात्तथा घञ्कत्रेतिसिद्धमंतोदात्तत्वं। पदयमिति॥ अनंतरग्रहणं प्रयोजनम् एप॰
द्विताय नमपुद्गतमिस्यत्राभिशब्दस्यव्यवहितस्य प्रकृतिस्वरो मा भूदिति विप्रतिषेधात् स्वरितश्च कृतं तत्रान्तोदात्तत्वे उपसर्गे रेफस्य तो गतिस्व नं
नो रोविधीयमानेवप्राप्नोति। किमनंतरस्य ग्रहणेन तद्भियमाणा मस्याः परिभाषायाः पद्धावेत्सा पयतीत्यर्थः ॥ ॥ ॥

सुप्तिः॥ अत्रत्यग्रहणामिति। असत्यं तग्रहणे सुप्तिङामेव पदसंज्ञा स्यात्तत श्च प्रविधिस्तदादौ सास्यादावोपिति षत्वप्रतिषेधाप्रसंगः इत्येतदर्थं पदग्रहणं
क्रियते तत्र कर्त्रिंक प्रत्ययग्रहणेप स्यात्स विधितद्धिरत्यंततरो कृत्परिभाषया तदंतविधेर्लब्धत्वादिति प्रश्नः॥ कुमारीगौरितरेतितरस्वंतस्य घसंज्ञा
यां सत्यां तत्रोऽत्रपदेपरतो हृस्वत्वे कुमारीशब्दस्य पुंवद्भावेच रत्नाद्धुधितास्यात्। तरपि तु परतोगौरीशब्दस्य स्यात्ततः कुमारगौरीतरेतिप्राप्नो
थते तिकुमारगौरितरेतिचेंभाव्येतु समासप्रवृत्ती न परं अन्यस्य पाद्यैः समासे तामात्मनस्याति। अन्यथा समर्थोः तामेवदुके च लानिंधातु संज्ञायास्तत्
श्वविकीर्षोदित्यत्र समस्यधातुत्वात् प्रत्ययो स्यन्नोत दादेस्वां ॥ त्रात्सतः पूर्वीं स्यात्। कृत्तद्धितेत्यत्रास त्यतग्रहणे के वलयोः कृत्तद्धितयोः प्रातिप
सुप्तिंङंतं पदं॥ अंतग्रहणं किमर्थं न सुप्तिङ् पदमित्येवोच्येत। केनेदानीं तदंतस्य भवति। तदंतविधिना। अत उत्तरपदतिपरसंज्ञापामंतग्रह
णामन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधिप्रतिषेधार्थः। पदसंज्ञायां अंतग्रहणं क्रियते ज्ञापनार्थं। किं ज्ञाप्यमेतत् ज्ञापयत्याचार्यः अन्य
त्राम्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधिर्न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं तरप्तमपौघः तरप्तमपौ घसंज्ञौ न भवतः इति किंच
त्रसंज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधिर्न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं तरप्सत्यज्ञानौ नाधाताव। इति अंतग्रहणं कर्तव्यं। कृत
स्यात् कुमारीगौरितरा। धारिणुनघाद्रस्वो भवतीति हृस्वत्वं प्रसज्येत॥ अयेतत् ज्ञाप्यते समाधं तानाधातव इति अंतग्रहणं कर्तव्यं। कृत
इति समासात्सु अंतग्रहणं कर्तव्यं। इदं ततोपमं तग्रहणं ज्ञापकार्थं। इतरास्त्रियते न्यास एवा। परखुज्यते कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र
ग्रहणं कर्तव्यमिति न कर्तव्यं। अर्थवदिति वर्तते कृत्तद्धितांतं चैवार्थवत्त्र के वलाः कृत्तद्धिताः ॥ ॥ ॥
रिकसंज्ञास्यात्ततश्चभि दक्षिदिति किंतस्य नस्यात् अर्थवत्सूत्रे धातुनमवस्यधातुरितिनिषेधात् नापि प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति प्रत्ययनिमि
अमन्यस्य यत्कार्यं विधीयते तत्प्रत्ययलोपे भवति न तु प्रत्ययस्यैव यत्कार्यं तदपि। नश्च सत्कार्यविलम्ब चन शते नापि शक्यमसंपिते केवलस्य
तद्धितस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यामेव पावस्त्यत्र विभक्त्याः प्रसिद्ध। दिकेन्नेतर्हितर्हि लुङ् नस्यात्तदंतावेधोतशेवालयता॥ नकेव
लात्तिनानु पन्य वास्तोकि स्यात् प्रयते सापदस्यैवन कृत्तद्धितांतस्य प्रत्ययपरस्यैवलोके प्रयोगार्हत्वात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चार्थवत्त्वाके
वलानामपिकृत्तद्धितानामस्तीति किं प्रयते नकेवलाः इति। एवंतर्हि पदं पुरुषार्थं स्यात् तेनापि कार्यार्थं प्रत्यासत्त्यापि यत्कृत्तद्धितयो प्रत्ययो
नेपुनस्यतेस आकीर्यतत्सदोषः ॥

भा॰वृ॰ ४४ नंवे। किमर्थमिति। नुमेपि प्रत्ययलक्षणेनतिष्ठापरसंज्ञेतिप्राप्नोति तमेवेतिक्लीबवत्तांतमिति विपरीतनियमो नभवतिनहि। संबुध्योरिति। नुमोपनिषेधात्तापकात। वाच्यतीति। नन्वत्रन्ननासभांगो समानाक्षरत्नात्तादितिवचनात्पक्षीयम तेन दित्यदोषस्तमतेनुसंक्रमपोद्गलं सेख्यावर्जितपस्यती
त्यादौ। स्वादि। राजेति। प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात्। नाप्रतिषेधात् इति। प्रसक्तस्य प्रतिषेधः प्रतिषेधश्च हेतोक्तः। अप्राप्ते वेति। प्रसक्तस्यप्र
तिषेधाश्रयणोपि नदोषइत्यर्थः। ननुवचनमिति। पस्त्वादिति भावः। स्वादिष्विति प्राप्ति प्रतिषेधोबाध्यतेतत्रपश्चादेवदत्तस्य हंतरि हतेविनपुनः
प्रादुर्भावः एवंपदसंज्ञा न स्यादित्यर्थः। नोत्सहत इति स्वादिष्विति प्राप्तिः किंपूर्वस्याः प्राप्तेर्निषेधकात्सत्प्रनिषेधस्य वाबाध्येतितत्र प्राप्त यस्यो नपु
नःको। किमर्थमिदमुच्यते। नसुप्तिङं तं पदमित्येवसिद्धे नियमार्थोयमारंभः। तांतमेवकेपदसंज्ञं भवतीति नान्यत। ज्ञापकमूलक्वाव्यतौ स्वा
दिषु। असर्वनामस्थाने इत्युच्यते तत्र तेन तान्त असर्वनामस्थाने इतिपदसंज्ञायां प्रतिषेधः प्रसज्येत। नाप्रतिषेधात् नायं प्रसक्तप्रति
षेधः सर्वनामस्थाने नेति किं तर्हि पर्युदासोयं यदन्यत्सर्वनामस्थानात् इति सर्वनामस्थानेषु व्यापारः यदि केनचित् प्राप्नोति तेन भविष्यति
पूर्वेणचप्राप्नोति अप्राप्ते वा। अथवा नन्तस्याप्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते कुतस्तत्। अनंतरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति पूर्वा या प्राप्तिः
यं साप्रति षिद्धत स्य भविष्यति। नतत्रैवप्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती नापि तु। अथवा योगविभागः करिष्यते स्वादिषु पूर्वं
पदसंज्ञं भवतीति। ततः सर्वनामस्थाने अयचि पूर्वं पदसंज्ञं भवति। ततो भं भसंज्ञं च भवति यचि असर्वनामस्थाने इति यदि तर्हि स्वादिष्वपि
इंभवति एवं कृतविकारे परांतत्वहंतोरविष्यति इहमाभूत् तम इंकरोति गोरितित्वक्षिण्वियपालोपाप्नोति वास्पदयोः स्वस्थेत्येवंतत्पुन
इतश्चो धारयद्वद्ध्यः एतपो पदसंतावक्रव्या॥ भुड्द्वाणो धारयद्वद्ध्य॥ ॥ ॥ ॥ ४
स्पतेइत्यप्राप्नुमानं बाधस्सपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्यप्रकर्षणात् स्वादिष्विति प्राप्तिस्तत्रासतीकथं बाधकत्वमासास्ये तु यस्मात् हलादि
सत्रनादिरीति प्रतिषेधारंभात्तहूवयिपूर्वसवर्णदीर्घस्याभावात्तत्रैवप्रतिबाधकत्वाभावात्तहिः प्रवर्तते। तथेहसुप्तिङंतं पदमिति पदसंज्ञेत्यर्थः।
सर्वनामस्थाने अयचीति असर्वनामस्थानस्य त्वनज्ञकृतोपचीयलेन संबंधः लापतेः। यकारादि सर्वनामस्थाने नास्तीति यग्रहणमुत्तरा
र्थं तेनातारो सर्वनामस्थाने यदसंज्ञानिषिध्यते नतु हलादाविति राजेत्यत्रापि भवति। भसंज्ञेवेति भसंज्ञा। विधौ सर्वनामस्थाने नैवनसंबध्यते।
गोरिति। अत्रस्वादिष्विति पदसंज्ञायां सत्यां पूर्वस्यादेस्याद्वस्मेदुताविति प्रसज्येत। वाक्सयदयोरिति। वाक्स्यवाज्विसर्जनीयो नैतोरकारः

द्वै॰४ तो

सूत्र ति
भ॰ ८
रामः

पक्षिभाषकाः इति षंगुलिशब्दादनुक्तं पार्श्वाबहुचो मनुष्यनाम्नः। निठविकृते प्रमादाद्वर्ध्वमिति दृ। गुलिशश्च स्यलोपे यस्येति चेत्सकारलो
पेचकृते तस्याद्यधिकमाभसंज्ञा प्रत्ययलक्षणेन सुबंतं पदमिति प्राप्तायाः पदसंज्ञायाबाधकात्वर्त्तनस्यादिति वचनं। सिद्धमचरति॥
अचोलोपस्येत्यर्थः। तत्र भसंज्ञावो विधीयमाना यो अकारलोपस्य स्यादिति वचनादकारांतमेतद्भसंज्ञा सतीति निन्यावधिकत्वात् भव
दृसंज्ञयो वोध्यबाधकभावाभोक्तुनपदांतेति स्यादिति वत्वनिषेधोत्र न भवति क्वपदांतो विधीयते तत्रा तोतोनिषेधः मघाकीव्रतः कार

यविभंभसंज्ञायामुत्तरपदलोपे वक्षः प्रतिषेधः। भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे वषः प्रतिषेधो वक्तव्यः अनुक्तं पितः षडंगुलिः षड्
करतिक्षिद्रूमचः स्यात् निवृद्धावात् सिद्धमेतत्कार्यं। अचः स्यान्निवृद्धाबादुसंज्ञानभविष्यति। इहावितर्हि प्राप्नोति। बाग्याशी
व वाचिकइति वस्त्यरैतत्। सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपे मतादिति। उदुहा पितर्हि प्राप्नोति षडंगुलिः षडिकइति॥ व
ष स्य लोपत्व वद्धादादि वचनात् सिद्धमिति॥ नभोंगिरो मनुषां वत्युपसंख्यानं। नभोंगिरोमनुषां वत्स्युपसंख्यानं कर्त्रं यंतभवतः
अंगिरस्वत् मनुष्वत् वृष एवत्सश्वयोः वृषण्वित्येतस्य वत्सश्वयोर्भसंज्ञा वक्तव्या वृषण्वसुः वृषणश्वस्य छिंगः वृषणास्व
स्यमेने॥

निर्मतीति। अत्र हिवकारोयकारश्चापदांतो विधेयः इहतु पूर्वमेवलोपे प्रवृत्तं नावदांगी विधेयाः सिद्धमिति। उत्तरपदलोपस्य हलादेशात्
नाभिस्यानिवत्वमिति तुल्याव धिकत्वाभसंज्ञायापदसंज्ञा बाध्यते॥ मनुष्वादेति। सत्यां पदसंज्ञायां रुत्वं स्यादत्र तत्वं अपदांतस्येति
वचनात्। वृष एव सतिनिपदांतस्येतितिनि षेधाणत्वं स्यात् नलोपश्च प्रसज्येत भसंज्ञसत्य व्यक्तो यो नरस्य कारलोपोत्र न भवति भसं
संज्ञायाअपा वारंगास्येति चत अधिकारात् उपसंख्यानात्मेतानि छंदो विषयाणीत्याहुः॥ ॥ ॥ ॥

मा॰कै॰ ५५ तस्मैमत्वर्थे अर्थग्रहणमिति। स्वादिष्विति वेत्ते। तत्रैवसंबंधः क्रियते॥ मतौ पः स्वादिषु तेत्तरतिशब्देव स्वत्संभवात् सदर्थव्रुशिर्विज्ञायतइतिभ्रम।
इहैव स्यादिति मतौ स्वादावपि तिसामानाधिकरण्येनमुख्यकल्पना तथा सर्वथैव संभवति अर्थग्रहणं नलभ्यतइति भावः। यथा स्वादिनिति मत्वर्थीय प्रकार
हो अन्यतरस्यांग्रहणानुवर्तनात् विनिलामतु पनवाध्यते। नहिमनुविति। उपलक्षणस्यान्योक्तत्राणोः परितार्थत्वात स्वत। कार्यप्रतिनिमि
त्तत्वादगमाभावात्। मतुवर्थीति अस्यासिद्धित्वमिति मतुवर्थः। स्वविज्ञानान्नविवमतुपोतिभावः। तथेति। अयमत्रार्थः। यत्रहृपान्तरेणोपलक्ष
प णात्वं रूपान्तरेणाच कार्ययोगः प्रतिपाद्यते॥ तत्रोत्तैन्ह्रणास्यादुपलक्ष्यरूपस्थत्वे सति कार्ययोगो भवति॥ तद्यथा देवदत्तशालायां ब्राह्मणा
आनीयतामित्युक्ते सति ब्राह्मणे देवदत्तस्याव्यानयनं भवति कार्यनिमित्तरूपोत्तराभावेतुत्तमस्य पलक्षणस्य कार्ययोगः यथा देवदत्त
ये तस्मै मत्वर्थे अर्थग्रहणं किमर्थं। नतस्येमतावित्येवोत्तौ॥ तस्मैमतावित्युच्यमाने इहैव स्यात् यस्मात् पशवान पयस्वी यशस्वी [redacted]र
त्यत्र नस्यात्। अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे मतुपि च सिद्धं भवति यद्यप्यन्ते न समानार्थ स्तस्मिन्नपि अर्थग्रहणे क्रियते पयस्वान्नत्रनप्रा
प्नोति। किं कारणं। नहेमतुपमत्वर्थे वर्त्तेते मतुवपि मत्वर्थे वर्त्तते। तद्यथा देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते पदिदेवदत्तो
विब्राह्मणो भवति सोप्यानीयते। अयमस्ति परिहारः। निर्दिश्यते उभयसंज्ञान्यपीतिवक्तव्यं। स सुष्टुभा सक्रतुना गणेन। वहुषु। वहुषु बहुवच
नमित्युच्यते। केषु वहुषु अर्थेषु इत्याह॥ पद्येवं दृश्यहः अत्रापिप्राप्नोति वहवः स्तेषां मूलं स्कंधः फलं पलाशमिति॥ ॥

शालाभिपतामिति॥ अयमपराअनेन तर्पाद्युसंज्ञाविधानसूत्रे सौत्र निपातनं प्राप्तमित्याह। उभयसंज्ञान्यपीति। अन्वक्ते। तौ पदत्वात्कुत्वं मत्वा
तनत्वं नभवति। नविधानात्पेयदसंज्ञावाधनाच्च भसंज्ञा प्रवर्त्तमाना तत्रिवंधनकार्यभावः। वहुषु केषु वहुष्विति। जातिवादी प्रश्न यतिष्व ते।
जातेः प्रातिपदिकार्थत्वेतस्या एकत्वात् वहुत्वासंभवात् तत्सहचरितद्रव्यगतवहुत्वमाश्र[redacted]यतीपं ततयहुहस्त्यत्रा एम
त पव यवार्थवहुत्वसद्भावात्स्याद्बहुवचनमिति भावः॥ अत्रोत्तरं अर्थेष्विति। अस्यायमाशयः। द्रव्यं पदार्थः तत्राभिधेयगतमेव वहुत्वमाश्रीयते
वी इत्तशहस्य वाचयं वाच्यः। नसवयवयाः। आकृतिपक्षेपि प्रत्यासत्त्यातदाधारद्रव्यगतवहुत्वमाश्रीयते नत्ववयवगतं॥ तारा इत्यादौ तुव पवा
वयव्यभेदविवक्षया वहुत्वमारूप्यारागतमेव वहुवचनवाच्यमित्यदोषः॥ इतरोगृहीताभिप्राय आहृत्यैवमिति। अर्थशब्दो भवताव्यप
र्यायः प्रयुक्तः मूलादीनि च वहूनि वस्तूनीतिमन्यते॥

एवं तर्हीत्ययमर्थः। नेदं स्वातंत्र्येण विधायकं। किं तर्हि। विहितानामनेन नियमः क्रियते। वहुवचनादिभिस्त्रिभिश्शब्दसंज्ञाभिः सुपितिङ्ग्रप्रत्या
यंते। तेषां च शास्त्रांतरेणाप्युते विधाने इदमस्य नामनियमाय भवति। नचेदमेव विशिष्टार्थानुवादेन सुप्तिङ्विधायकमित्येतच्छ
द्रसंज्ञाप्रत्यानेन प्रदर्श्यते। वेष्वर्थेष्विति। कचित्तुपाठः। एवं तर्हि येष्वर्थेष्विति। एकवचनमित्यादितु भाव्यं ताहस्यैव। अयमर्थः। पं
चकः प्रातिपदिकार्थः तथ्याच्चि द्धिवपये स्वादौ विभक्तिश्रवणानंतरेणापि पंचार्थाः प्रतीयंते स्वाधोदयः विभक्त्यस्तु कोचि द्योतक
त्वेनापेक्ष्यंते। तत्रानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवंतीति संख्यायां कर्मादिषु वसिद्धा एव स्वादयः अनेन तु नियम्यंते। तत्र कर्मादिश

४ प्राप्नोति बहुषु बहुवचने ४

क एवं तर्हि एकवचनं द्विवचनं वहुवचनमिति शब्दसंज्ञा एताः येष्वर्थेषु स्वादयो विधीयंते तेष्वेकत्वकेषु चार्थेषु स्वादयो विधीयंते क
र्मादिषु। न कैकर्मादयो विभक्त्यर्थाः के तर्हि एकत्वादयः। एकत्वादिष्वविभक्त्यर्थेष्ववश्यं कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः
कर्मणि एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणोबहुत्वइति। सत्यं हि तत्र्यानिर्देशः कर्त्रयोनस्यत तरेणाभावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवतीति
निर्देशः वहुत्वस्य कैमन्यं तेतदेकेमन्यंते इतिपरत्वादेकवचनेनैत्येवयोगः पक्षः करिष्यते। तत्रापि पर्यासः कृतो भवतिर
हृचवह्नेरोदनः वहुः सूत्वतिपरत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोति ॥ ॥

वहुत्वे क्तिकार्थसमवेतएवं बहुवचनं भवाति तत्वबपवराते। नवेकमादय इति। अनभिहितसत्रार्थसामर्थ्यात् तकर्मादीनां नैव विभक्ति
वाच्यत्वमिति मन्यते तेषां हि विभक्त्यर्थत्वे तिङ्कृतद्धितसमासै स्तेषु क्तेषु तार्थत्वात् द्विव्यादीनां प्रसंगएवनास्ति किमनाभिहि
क ताधिकरणएकत्वादिवपीतिवाकौवाकालेसतिमहाधाक्संपद्यते कर्मण्यनभिहिते पदेकत्वेतत्रैकवचनमित्यादि। सत्यं हीति। वहु
त्वरत्येवं इत्यर्थः। तकेमन्यंत इति। प्रातिपदिकार्थएकत्वमप्राप्यास्ति वहुत्वं द्व्येकयो रित्यत्रावशेषणादानाद्यावानकाश्चिदे
कशब्दार्थः तस्य ग्रहणेनभाव्यं तत्र परत्वादेकवचनप्रसंगः महत्त्वेति॥ पद्व्येकयो रितियोगात्परतेयोगः। किंपर्तेतदाविशेषभावा
द्वैरूप्यरूपस्यापि वहुत्वस्यग्रहणे सतिपरत्वाद्बहुवचनप्रसंगः ॥

व

मा॰कौ गुणाविशेषकत्वति। अतएवैकत्वादिनिम्नषष्ठीसमासप्रतिषेधः शेषषष्ठ्यावा सामानाधिकरण्यमिति। मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा। तदा नतु
४६ रेणेति। गुणिवाचिनः शुक्लशब्दात्भावप्रत्यये [redacted] कृते गुणः प्रतीयते नान्यथेत्यर्थः। द्रव्येपर्यवसितप्रवृत्तिनिमित्तकविभक्तेरुपलक्षणात्
गुणिनो ह्याधारत्वादिवृत्त्यायोगेऽप्यविभक्तेर्यथैवेदं कर्मत्वमिति सर्वत्वेति॥ कथमिति॥ बहुत्वस्यैकत्वात्तद्बहुत्वेतिभावः मित्रशब्दः। एतदेवे ति
ति। अत्र प्रयोगतं बहुत्वे बहुत्वे गुणे आरोप्यमिति शङ्कते। तस्मिन् तत्प्रयोजनं भिन्नवस्त्वाधारस्य बहुत्वस्य संख्यारूपस्य ग्रहणेऽपि व्याख्यात एकार्थ
त्य नैषदोषः यत्रावुच्यते न ह्यंतरेणाभावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवतिनिर्देश इति अंतरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवतिनिर्देशः कथं
शुकरादिहु गुणविशेषको भवति यथा शुक्लः पट इति। कदाचिद्गुणिनाभिन्नोऽपि दृश्यते पटस्य शुक्ल इति। तत्पदात्तावल्गुणोग
गुण णविशेषको भवति पटः शुक्ल इति। सामानाधिकरण्यं तद्योगुणिनो तदानीं तरेणाभावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः यदा तु गुणि ण
नागुणो यथा दृश्यते पटस्य शुक्ल इति स प्रधानत्वाद्गुणो भवति तदाद्यषष्ठीतद्धितरेण विभावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवतीति नि
र्देशः। नचेहवपमेकत्वादिभिः कर्मादीनि विशेष्यन्ते। किं तर्हि कर्मादिभिरेकत्वादीनि विशेष्याणि कथं। एकस्मिन्नेकवचनं
[redacted] कस्य कर्मणः द्वयोर्द्विवचनं कयोर्द्वयोः कर्मणोः बहुषु बहुवचनं केषां बहूनां कर्मणां॥ कथं बहुषु वचनामिति॥ ए बहु
तदेवेतापि पत्याचार्यः। नानाधिकरणवाची योवहुशब्दस्तस्येदं ग्रहणं न वैपुल्यवाचिन इति। किं नेतस्यतापि न प्रयोजनं। पटु
कं बहूदनो बहुः सूपस्तिपरत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोतीति स न दोषो भवति। यद्यप्युच्यते॥ इत्येके मन्यन्ते इति परत्वादेकवचनं प्राप्नो
तीति नैषदोषः। एकशब्दोऽयं बह्वर्थः। अस्त्येव संख्यावाची। एको द्वौ बहव इति॥ अस्त्यसहायवाची एकाग्नयः एकहलानि एकाः
किमिःकृत्यकेनिति मिति॥ अत्र संख्यार्थे वर्तते तद्यथा सध मादो द्वि प्राएका सा अन्यार्थे॥ तथोऽन्यार्थे वर्तते तस्येव प्रयो
गः॥
पवाग्निनो वैपुल्यरुपसमासभूत। एकशब्दोपमितिाद्वेकयोरित्यत्र संख्याप देनाद्विशब्देन साहचर्यादेकशब्दस्यापि संख्यावाचिनोग्रहणाद्वित्वेक साम॰
तयोश्चाप्येकशब्दो वर्तते इति द्वेकयोरिति द्विवचनेन निर्देशः। अन्यथा बहुवचनं स्यात्प्रसिध्यास्य संख्येयार्थस्य नेकादीनामष्टादशान्तानां
मुच्यते॥

सुपतिङामिति।

किमर्थमितिा लौकिकादेव प्रयोगात्त्वबहुत्वादिषु बहुवचनादीनां व्यवस्था भविष्यतीति प्रश्नः। सुप्तिङ् विधानवाक्ये संख्याविशेषा निर्देशात्तु विशेषानु
पादानेन तेषां विधानमित्यर्थः। यद्यप्यतिशास्त्रे नुपात्तोऽप्यर्थः प्रयोगादेव यस्याव्यतनस्यार्थः। सुपत्ताव त्वार्थे विधीयमानाः स्वार्थे द्व्यलिङ्गसंख्या
द कर्मादिलक्षणाः पंचकः प्रातिपदिकार्थः इति निर्देशे संख्यायांति द्वाः संख्याविशेषावाति लौकिकात्ति द्वा। तिङोपि कर्तृकर्मणो विधीयमानाः

किमर्थं पुनरिदमुच्यते। सुप्तिङामविशेषविधानात्तदृष्टविप्रयोगात्वाच्च नियमार्थं वचनं। सुपो विशेषेणा प्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्ते
तिङो विशेषेण धातुमात्राद्विधीयन्ते। तत्रैतत्स्यात्। यद्यप्यविशेषेण विधीयन्ते नैव विप्रयोगो लक्ष्यत इति दृष्टविप्रयोगत्वाच्च। दृश्यते
खल्वपि विप्रयोगः तद्यथा आस्ती तिमेद ईली यानि [redacted] पाद्यामे सकुमार तराइति। सुप्तिङोरविशेषविधानात्तदृष्टविप्रयोगत्वाच्च
व्यतिकरः प्राप्नोति इष्यते चाव्यतिकरः स्यादिति तच्चांतरेणाप्यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनमेवमर्थमिदमुच्यते। अथेतस्मिन्नियि
मार्थे सति किंपुनरयं प्रत्ययनियमः एकस्मिन्नेवैकवचनं द्वयोरेव द्विवचनं बहुष्वेव बहुवचनमिति आहोस्विदर्थनियमः एकस्मिन्ने
मेव कवचनमेव द्वयोर्द्विवचनमेव बहुषु बहुवचनमेवेति। कश्चात्र विशेषः। तत्र प्रत्ययनियमः व्ययानां पदसंज्ञाभावः सुवंतत्वात्। तत्र प्र
त्ययनियमे व्ययानां पदसंज्ञा न प्राप्नो [redacted] ति। उच्चैः नीचैरिति। किं कारणं अस्वंतत्वात्। अर्थनियमे सिद्धं। अर्थनियमे सिद्धं भव
वति। अस्त्वर्थनियमः। अथवा पुनरस्तु प्रत्ययनियमः। ननु चोक्तं तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञाभावोऽसुवंतत्वादिति॥॥

संख्यासुक्तयोरेवतयो [redacted] र्था चकाभवि प्यंतिस्वभावतः संख्याविशेषः प्रयोगदर्शनादवगम्यत इति भावः। आस्तीत्यादिर्हि लोकेवहुव
चनं दृश्यत इत्यर्थः। विहृदृ प्रयोगो विप्रयोगः। तत्र प्रत्ययनियम इति [redacted]। प्रत्ययाः विशिष्यार्थसंख्यायां नियम्यन्त इति तिः। तस्ये
मोव्ययेष्वपत्तेर्यामनु त्पादात्पदत्वाभावाद्वाक्येनैव धनस्त्याघ मा [redacted] प्रसंगः। अर्थनियम इति। अर्थानियताः प्रत्यया इति ते सुवदर्शनाभाव प्रत्ययास्त
नियम्यतादव्ययेभ्योपिसिध्यतीत्यर्थः॥

भाष्ये ५०

व

सुपमिति॥ कर्मणि द्वितीयेत्यादेः प्रकरणस्य बहुषु बहुवचनमित्या रेष्वित्वादि सूत्रेणास्य एकवाक्यता। तेनार्थे विहतस्य छेदेतत्र बहुषु सुपात्रः॥ तत्रैकस्मिन् कर्मणीत्येवं गुणागुणिनोः सामानाधिकरण्येन संबंधे मतिः साध्या कर्मादयश्च सुपामर्थाभवंति। प्रसिद्धो नियमइति। अर्थे नियम इत्यर्थः। नियमः प्रकृतेषु वेति। तुल्यत्वात्तो यस्य नियमेन व्याप्तिः किमतत्स्य व्यपेक्षः स्वादीनामत्याग्रेः अथ वेति भवत्प्रत्ययानां सामान्ये नियमस्तथा विज्ञापकादव्ययेभ्यः स्वादिसिद्धिरित्यर्थः॥ तत्र पाध्यायंत्रेपरपुत्रके पटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथम स्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वि

था

नैषदोषः सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङां॥ सुपा संख्यैवार्थः कर्मादयश्च तथा तिङां॥ प्रसिद्धो नियमस्तत्र प्रसिद्ध स्तत्र नि यमनियमः प्रकृतेष्वा॥ अथवा यदुच्यमानर्थो न पेक्ष्य नियमः किं च प्रकृतां एकत्वादय एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु द्व योरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु॥ बहुष्वेव बहुवचनं न द्वयोर्नैकस्मिन्निति अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्सर्गतेव्यपेक्षः स्वाद इति॥ यदयमव्ययात्सुपइति अव्ययाच्चुकं शास्ति॥ बहुषु बहुवचनं इति॥ इतिश्री० भा० द्वितीयमाह्निकं॥ कारके॥ किमि दं कारकइति संज्ञानिर्देशः किं वक्तव्यमेतत॥ नहि॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते इह हि व्याकरणे ये वा एते लोके प्रतीतपदार्थ काः शब्दास्ते निर्देशः क्रियंते। या वा एताः कृत्रिमा टिघुभादिसंज्ञाः ॥ ॥ २ २॥ २ । २ ॥

तीयमाह्निकं॥ कारके॥ किमि दमिति॥ सप्तमीनिर्देशात्तावत्संज्ञात्वेनाधिकार संज्ञायाश्च प्रमाणत्वात्प्रथमानिर्देश स्यत्याप्यत्वात्। अथ एप० विशेषणत्वेनाधिकार। तदाकारकादित्यश्रुतयो ह्यपादानादिसंज्ञाविकल्पस्याधिकारकस्य ग्रहणं प्राप्नोति। बुद्धिस्थस्यैव चेष्यते तद्यथा रकं च कारकमस्तिपयानरस्य भवतीति प्रश्नः संज्ञानिर्देशइति। सुपां सुपो भवंतीति प्रथमायाः स्थाने सप्तमी कृतेति भावः। किं वक्तव्यमि ति। सप्तमीनिर्देशादयुक्तः संज्ञापरस्तदिति भावः। नहीति। सु प्रश्नस्य प उक्तः ॥ ॥ ॥

नवाथमिति॥ शास्त्रे लोके च प्रसिध्यभावात्सत्प्रश्न ... सप्तमी कृतेति भावः। अत्र ... निर्देशइति। च यद्यपि स्वस्य प्रमाणत्वं वाक्यस्यैव सिद्धं तोत्वर्थं ते तथापि विशिष्टः संज्ञीनिर्देश्यः। पश्चिकायाः साधकं करणादितलकारकसंज्ञा अपादानसंज्ञं भवतीति। अनु संज्ञापरत्वे कारकमंशात् अपादानादिसंज्ञाभिः समावेशोन प्राप्नोत्येक संज्ञाधिकारात्। नैवदोषः क्रत्व मपायइति योगविभागे नकारकइति संज्ञा क्रियते ततो पादानमिति अत्र कारकग्रहणमनुवर्तते अवम पायइति च तेन कारके सदपादानसंज्ञामित्येवं समावेशः सिध्यति। अत

ये रेणाप्युदाहरनसमर्थ्यात्यर्थां सिद्धे समावेशार्थानुदाहृतिं विज्ञापत्वे एवं संप्रदानादिसंज्ञास्वपि समावेशो व्याख्ये यः [redacted]स मावेशस्य च प्रयोजनं तत्वेरमस्यादावधिकरणत्वात्सप्तमी। कारकत्वात्कृदंतस्योत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरः ग्रामस्य समीपादिनिं यथा यो वृ

नवायें लोके कृवादीनां प्रतीतपदार्थकः शब्दः स्तवल्पविका त्रिमासंज्ञा अन्यत्राविधानात्संज्ञाधिकारस्थापितत्र किमन्यव्यसंविज्ञातुं अन्यदतः संज्ञायाः कारकइति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनो पि निर्देशः कारकइति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनोनिर्देशः कर्तव्यः साधकं निर्वर्त कं कारकसंज्ञं भवतीति वक्तव्यं इतरथा ह्यनिष्टप्रसंगो ग्रामस्य समीपादागच्छतीत्यकारकस्य। इतरथा ह्यनिष्टप्रसक्त्येत अकारकस्या प्यपादानसंज्ञा प्रसज्येत। क्व। ग्रामस्य समीपादागच्छतीति नैष दोषः। नात्र ग्रामोपायमुक्तः। किं तर्हि समीपं। यदा च ग्रामोपायमुक्तो भवति भवति तदापादानसंज्ञा। तद्यथा ग्रामादागच्छतीति। कर्मसंज्ञाप्रसंगो कथितस्य व्राह्मणस्य पुत्रं पंथानं पृच्छतीति। कर्मसंज्ञा

क च प्राप्नोति अर्थस्य स्वव्राह्मणस्य पुत्रं पंथानं पृच्छतीति। नैषदोषः। अयमकथितशब्दोस्त्येवासंकीर्तिते तद्यथा कथितकं वित्तंच स्यादह असावगाकथित असंकीर्तित इति गम्यते। अस्य प्राधान्ये कथितशब्दो वर्तते। यथा अकथितोसौ ग्रामे अकथितो सोनगरइ त्युच्यते यो यत्र प्रधानो भवति ॥ ॥

सशास्वावांयनातिवृत्तादण्सोपतति। एवं यो ग्राम[redacted]समीपा[redacted]
दाणहति अ मनष्य सावागच्छति॥ ततश्चापाये ग्रामस्य भवताभवति। ग्रामे तु निर्वर्तकत्वाभावः समीपविशेषणत्वेनोपात्तत्वात। नात्र ग्रामइति। समीपविशेषणत्वेनोपादानादेव ग्रामस्यापाययोगो नास्ति। नहि संश्लेषपूर्वकः संश्लेषध्वनस्य चानुध्याके त्यज्यते स्व समीपस्ये वाविवक्षितो नग्रामस्येत्यर्थः। ग्रामात्समीपादिति चो क्ते वस्त्वं तर्पितं ग्रामस्येव सामीप्यं प्रतीयते न तु ग्रामापेक्षमन्यस्य स्यसामीप्यं। संवधे तिवर्त पितेत्यर्थः। वर्जने प्रतिषेध इति स्याज्जारेशाभावः। वर्जनं प्रसक्तस्य सन्नाती यस्येत भवतीति कारकस्यैव कर्मसंज्ञा भवति। न तु ग्राह्मणस्य पुत्रंप्र

शा२ तिविशेषणत्वेनोपात्तस्य ॥

६

भा०के ४८ तद्यदेति। अप्राधान्यस्यप्रसंगानिरपेक्षत्वात् ब्राह्मणो विपुत्रः बहुत्वात्पथ्याही प्सिततमत्वात्प्रधानेनपुत्रेणापि ब्राह्मणस्यैव ईप्स्यमानत्वमिति प्राप्तस्य समीपादित्यपायपुत्रक्रान्तिर्यातिसह वा नास्ति ग्राम स्यापायपोयोगः। इहत्वर्थात् इस्याभिनिर्देशाइ तस्यैवापायपुत्रकृतत्वमिति भावः। नवापायस्य ति परः। विशेषणत्वेनैव इह तस्याविवक्षितत्वात्तथाहि इक्षमत हत्वापि चपोशाखास्थित भूमिं स्पृशति इत्यत्र स्पर्शा पततीति प्रयोगो भव तिसतिहि अवधौ गति स्यायो भवति। नान्यथा गतिविशेषस्यादवायस्य। न ज्ञापनं इति। शङ्केनास मर्यस्यास्संबंधि विशेषस्येति भावः। अन्यास्त्यात् इह एव संबंधित्वेन प्रतीयते॥ कर्मसंज्ञा प्रसंग इति॥ अप्रधानेवा अकथितशेषा अयण इति भावः अन्वर्थसंज्ञेति। मह

तद्य दाप अप्राधान्यैकथितशङ्को चत्रैतेत इएवदोषः कर्मसंज्ञा प्रसंगः कथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पंथानं एच्छतीति। अपादानं चह
त तस्यपर्णो वर्तीति॥ अपादानसंज्ञा च प्राप्नोति इक्षस्य पर्णपततिकुड्यस्य पिंडः पततीति। अवायस्या विवक्षितत्वात् नवाण्वदोषः
किं कारणं। अपायस्या विवक्षितत्वात्। मात्रा पावो विवक्षि तः किंतर्हि संबंधः प[redacted]
ति सं वायायोविवक्षितो भवति तदापादानसंज्ञा तद्यथा इक्षात्पर्णं पततीति संबंधस्तु तदा न विवक्षितो भवति। नहापवते कस्य वा कुड्यस्येव
र्भ ति। अयं तर्हि दोषः कर्मसंज्ञा प्रसंगाः अकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पथामे एच्छतीति। नैव दोषः कारकमिति महतीसंज्ञा क्रियते संज्ञा च नामय
तोन लघीयः कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं। तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनं अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत करोतीति कारक
मिति। अन्वर्थमिति चेदकर्त्रीरकर्तृशेषानुपपत्तिः। अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दो नोपपद्यते करणकारकम[redacted]धिकरणं कारकमिति

तौ
स्याः संज्ञायाः करणादनुमीयते न त्वविशिष्टाकारयः संज्ञित्वेन निर्दिष्टाः पहि शेषदर्शनादनुरूपा तेषां संज्ञा क्रियते[redacted]करोतीति कारकमिति साध्य राम
त्वेन क्रियैवप्रवृत्तप्रतीयत इति क्रियापादनिर्वर्तकस्य कारकसंज्ञा यादानादिसंज्ञा च प्रवर्त्तते। अन्वर्थमिति। करोतीति कारकमिति पद्यमाश्रीयते तदा
स्वतंत्रस्यैव कर्तृसंज्ञावत्कारकसंज्ञा[redacted]पि प्राप्नोति नतु करणादीनां कर्तृपरतंत्राणां कर्तृशब्द इति। कर्तृवाची कारकशब्द इत्यर्थः॥ ॥

सिद्धं त्विति। स्वव्यापारे सर्वेषां स्वातंत्र्यात्तदनुष्ठानद्वारेण प्रधानक्रियायामुपयोगात्कर्तृसंनिधावपि स्वव्यापारस्य निवर्त्तनात्स्थाल्यां स्थाल्यामव्युत्प
न इदं कारकमित्यर्थः समर्थं क्रियत इति सिद्धत्वम् क्रियामित्यर्थः धारणक्रियामिति। स्थिरत्वादक्रिया सा मा प्रेत्तंडुलानां धारणमित्यर्थः एधाः पचंती
प्रति
सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रियाभेदात्पचादीनां करणाधिकरणयोः कर्तृभावश्च सिद्धः करणाधिकरणयोः कर्तृभावः प्रतिकारकं क्रियाभेदात्प
चादीनां हि प्रति कारकं क्रियाभिद्यते। किमिदं प्रतिकारकमिति कारकं कारकं प्रतिकारकं। को सौ प्रति कारकं क्रियाभेदः पचादीनां अधि
अयणोदकासेचनतंडुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्तुः पाकः आधिश्रयणोदकासेचनतंडुलावपनैधोपकर्षणादीन्याकु क्रि
र्वन्नेव देवदत्तः पचतीत्युच्यते तत्र तदा पाचिर्वर्त्तते एव प्रधानकर्तुः पाकः एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वं। द्रोणं पचत्याढकं पचतीति संभवनक्रिया
धारणक्रिया वा अधिकरणस्य पाकः द्रोणं पचत्याढकं[redacted] पचतीति संभवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली पचतीत्यु
च्यते तत्र तदा पाचिर्वर्त्तते एषोधिकरणस्य पाकः। एतदधिकरणस्य कर्तृत्वं। एधाः पक्ष्यंत्यावि ज्वलिष्यंतीति ज्वलनक्रियाः करणस्य पाकः
एधाः पक्ष्यंतीति आविज्वलिष्यंतीति ज्वलनक्रियां कुर्वंति काष्ठानि पचंतीत्युच्यते तत्र तदा पाचिर्वर्त्तते एष करणस्य पाकः। एतत्कर ए
णस्य कर्तृत्वं। उद्यमननिपातनानि कर्तुः छिदिक्रियाः उद्यमननिपातनानि कुर्वन् देवदत्तः छिनत्तीत्युच्यते तत्र तदा छिदिर्वर्त्तते। ए
षप्रधानस्य कर्तुः छेदः एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वं पद्मत्वत्सोनततस्य परशोः छेदनं। यः सत्समाने उद्यमनलि यतनादेनेत इति। छिनत्तीति
असिःत्राधोः छेदनेतस्य प्रविशेषः स्यात् स्पर्शमित्राच्छिद्यते तत्र तोनावित्तः छिद्येत॥ + मनोनिपातनेन परशुनाच्छिद्यते नत्वरणेन तत्परशोः छे
दनं। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं। इतरथा ह्यसित्रणयोः छेदनेविशेषः स्यात्। योहिमन्यतेऽद्य + २॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ति। भविष्यन्निर्देशः कर्तृगतसंभावनापेक्षः कर्त्रा ह्विसंभावितक्रिय एनिसृज्यंते नियुक्तास्त्वव्याप्रियंते तेन तत्प्रागेव। नतत्र भविष्यन्निर्देशस्तंत्रं अनेकार्थत्वा
द्धातूनां तादर्थ्यात्तदृव्यास्याभ्ततकरणाद्व्यापारेस्त्रेहिरिह एव्यापरसत्तत्तोनेति। अन्ये पक्षत्रिरेकाभ्यां करणस्य विशिष्टव्यापारावेशनिदर्श ना
प
थ दर्शयति॥

१०

तं

मा॰कौ॰ ८ नतथेतिनद्यपादानेध्रुमित्याम आगच्छतीतिप्रयोगो। तिचलाहकादितितिः सारांगोयोतलेधकतिवर्तेतेयथाभावस्थाविच्छितरत्पयादानत्वं। वनाहकेरुशि स्थितंगेयोतनेधकतिर्वर्तते। वलाहकेस्थितत्वात्योती ह्यावियक्तविद्योततइत्यर्थः वलाहकइति। विधृतोवलाहकस्यचाभेदविवक्षायामयंप्रयोगः। एवोस्य मिति। लब्धापारानुष्ठानमंतरेणप्रधानक्रियायामुपयोगाभावात। आम आगच्छतीत्यर्थातापादानकारकत्वंपादानसाधारणविवक्षायान्तुप्रयोगाभावः एवंप्रा इतरणायदत्तोत्र्याथेपादानोदाहरणदानीतिप्रयोगाभावः शइशक्तिलाभात्याद्यपादानसंप्रदानव्यापारेधातुर्नवर्तते। अप्रकृतस्थापादानस्यावधिभा

अपादानादीनांस्वप्रसिद्धिः अपादानादीनां कर्तृत्वस्याप्रसिद्धिः। यथाहिमवताकरणाधिकरणयोःकर्तृत्वं निदर्शितंनतथादानादीनां पा निदर्शयति। अन्यास्वतंत्रपरतंत्रत्वात्तयोःपर्यायेणावचनेवचनाश्रयाचसंज्ञा। नवाएषदोषःकिंकारणं स्वतंत्रपरतंत्रत्वात्सर्वत्रैवात्र त्वे अपादानत्वंचविवक्षितंतयोः पर्यायेणावचनं। तयोः स्वातंत्र्यपारतंत्र्ययोः पर्यायेणावचनंभविष्यतिवचनाश्रयाचसंज्ञाभविष्यति। त घध्यावलाहकाद्वियो ततेवलाहके[redacted]विद्योततेवलाहकोविद्योततेइति। किंतर्हुच्यते अपादानादीनांत्वप्रसिद्धिरिति

दा एवंतर्हिन क्रमोपादानादीनांकर्तृत्वस्याप्रसिद्धिरिति। यथाकरणाधिकरणयोःकर्तृत्वं निदर्शितं अपादानादीनांकर्तृत्वं निदर्शनायपया प हेतुरुपलाक्षणात्यान्निदर्शनाय। किंतर्हि संज्ञापात्रप्रसिद्धिः यावतासर्वैवात्रस्वातंत्र्यं विवक्षितेपारतंत्र्ये अचततंत्रपरत्वातकर्तृसंज्ञैव प्राप्नोति। अत्रापिनवास्वतंत्रपरतंत्रत्वात्तयोः पर्यायेणावचनं पृथक्नाश्रयात्संज्ञेत्येव यथापुनरिदंभवतास्थाल्याःकर्तृत्वंनिदर्शितं संभवनक्रियायांचधारणात्क्रियायांचकुर्वतीस्थालीखतेत्रेति। क्वेदानीपरतंत्राख्यातायन्नत्रस्तानंपरिवर्तनंवा॥ ॥ ॥ ॥प्रकृतमाहारतंत्रे॥

वेनावस्थानंयावाप्येतिसंप्रधानस्याप्यनुमननादेवतदाप्रतीपमानोविध्यापारः कारकव्यपदेशनिबंधनं। यथाप्रविशपिंडीमितिपरत्वादिति। अ पादानादीनामवकाशः यदास्वातंत्र्यंनास्तिकर्तृसंज्ञायाअवकाशः देवदत्तः पचतीति। ननुसर्वत्रस्वातंत्र्यस्यमपूर्वाभावास्तिकर्तृसंज्ञाविनि मुक्तोपादानादिसंज्ञानामवकाशः सत्यमेततापदार्थपरतंत्रपरत्वात्तत्रचन्यायाभासेनैवभाव्यं अन्ययापूर्वपक्षएवतस्यानः अत्रापीति। उद्भूतस्वातंत्र्य वेवक्षायांकर्तृसंज्ञास्थालीपचतीति। उद्भूतपारतंत्र्यविवक्षायांतन्याभावान्नसदपिस्वातंत्र्यंसकार्यंनप्रयुंक्तेयथागलसनिधौतदनपयोगीस्वका ॥

एवमप

नवाएवमर्थमिति। प्रक्षालनाद्यभावेपिपाकनिष्पादनेत्वांतत्रानंगत्वात्किंपुनःप्रधानमिति। सामग्रीतःकिंयोस्यादत्रसर्वेषांतत्रसामान्यानुक स्यापिस्वाधान्यमितिभावः कर्ताप्रवर्तयितेति। तदधीनप्रवृत्तित्वातकरणादीनांमस्यचप्राधान्यतशक्तिलाभातप्रतिनिध्यदर्शनात्करणाद्यभावेप्या त्तशोतेइत्यादौकेवलस्यकर्तुर्दर्शनात्कर्तृरहितानांकरणादीनामदर्शनात्प्राधान्यंकर्तुरित्यर्थः उभौवान्योन्यविशेषकाविति। ततश्चस्वातं

प्र अपारतंत्र्यपोर्युगपद्विरोधात्विशेषणविशेष्यत्वेनैकस्येतेत्यर्थः। एवंतर्हीति। सर्वेषांकारकाणांसाध्यत्वेनसाधारणीक्रियातत्रसर्वेषांत स्यांकर्तृत्वमव्यवस्थापार्थविवक्षा कांनुकरणादिरूपत्वं यथामातापित्रोरपत्योत्पादनेकर्तृत्वमेवविवक्षा पातुअन्यस्वामियमतानयतीति।

न अधिकरण त्वमपदार्थंचव्यवतिघते। कर्तृसंज्ञातुकरणत्वा●वस्थापानभवति। स्वतंत्रःकर्तेत्यत्रकारकत्वादेवस्वातंत्र्येलब्धेपुनःस्वतंत्रग्रहणंनि यमार्थंतेनस्वतः स्वातंत्र्यमेवयस्यतस्यकर्तृसंज्ञानतुणातंत्र्यसहितस्वातंत्र्यपुरुषस्य। कारकसंज्ञातुवस्तुस्थित्याविद्यमानमुद्भूतंतेनाविवक्षि नवाएवमर्थस्याल्लुपादीपतेप्रक्षालनंपरिखंत्रंचकरिष्यामीति। किंतर्हिसंभवनक्रियांधारणक्रियांचकरिष्यतीतितत्रवासोस्वतंत्रा। एवंत र्हिस्थाल्याःक्षेपतेकथ्यमानेस्थालीस्वतंत्रा कर्तृत्वेपतेकथ्यमानेपरतंत्रानुक्तवभोःकर्तृस्थेपिचपलेकथ्यमाने स्थालीसंभवनक्रिया धारणक्रियांचकरोतितत्रासोस्वतंत्राक्वेदानीपरतंत्रा। एवंतर्हिप्रधानेनसमवायेस्थालीपरतंत्राव्यवायेस्वतंत्रा। तद्यथा अमात्यादीनांराज्ञा सहसमवायेपारतंत्र्यंव्यवायेस्वातंत्र्यम्। किंपुनःप्रधानंकर्ताकथंपुनर्ज्ञायतेकर्ताप्रधानमिति। यत्सर्वेषुसाधनेषुसंनिहितेषुकर्ताप्रवर्त

वा यिताभवति। ननुचभोःप्रधानेनापिवैसमवायेस्थाल्याः अतेनार्थः। अधिकरणंकारकमिति। नहिकापकोपेत्यनेनाधिकरणत्वमुक्तं अधिक रणमितियाकारकत्वं। उभौवान्योन्यविशेषकौभवतः। कथं। एकद्रव्यसमवायित्वात्। तद्यथा गौदेवदत्तस्येति। नहिगार्ग्यइत्यनेनदेवदत्तत्व मुक्तं। देवदत्तस्येत्यनेनवागार्ग्यत्वं उभौचान्योन्यविशेषकौभवतः एकद्रव्यसमवायित्वात्। एवंतर्हिसामान्यभूतोवर्तते तेनस्वतःसिद्धंकारकं। क्रिया अथवायावत्ब्रूयात्क्रियायामितितावत्कारकइति। एवंचकृत्वानिर्देशउपपन्नोभवतिकारकइति। एतदप्याहिकारकेषितिद्युक्तंकारके॥ तमपिस्वातंत्र्यमाश्रित्यकरणादीनांविधानसामर्थ्यंतप्रवर्तते। पत्रवशब्दानांनिमित्तनिमित्तिभावेनप्राप्यद्विवक्षातत्रसंज्ञानांविप्रतिषेधउच्यते। प्र याधतुवाविध्यतीति। विनाधाप्यविवक्षयाधनुषःसाधकतमत्वाभावात्संज्ञाद्वयप्रसंगेपरत्वात्करणसंज्ञा। असिःछिनत्तीतिसत्येवसाधकतम त्वेस्वातंत्र्यस्यविवक्षितत्वात्परत्वात्कर्तृसंज्ञानदातत्रैस्थालीनांकारणत्वाज्ञेयादीनांकर्तृत्वविवक्षायामात्मनःकरणत्वेतेषामेवहिविवक्षाव शाद्वैधावतिष्ठते। कर्तृत्वेनेवस्वस्थितिस्तत्वेकएवार्थोत्रेतिकर्तृत्वकरणत्वस्यवाचकमुच्यते। अथवेति। क्रियासूत्रेकारकशब्दोनोच्यते। साहिक त्रिदानिनिशिव्यपदेशमुपक्रामिकोतिविषयतेनचायमधिकारः। क्रियार्थोविषयतश्चवित्यादिवस्तुसंपद्यते। एवंचकृत्वेति। निर्देशणसमर्थाहिका

करणत्वेन२

मे२

भा॰कौ॰ घातमपायाद्ध्रुवग्रहणमिति। अक्रवस्यापायात्प्रभृति तावत्प्रवर्तिष्यत इति प्रश्नः। शकटेनेति॥ अपाये ध्रुवस्यापि साधकतमत्वात्पादानसंज्ञा प्राप्नोति। करण
५० संज्ञेति पक्षान्तरं बाधिष्यते किं क्रियमाणेऽपि ध्रुवग्रहणे परत्वात्करणसंज्ञा भवति। एवमक्रियमाणेऽपि शकटस्य भविष्यतीत्यर्थ इत्यतह। नन्वनुक्तस
पात्री साधनमेवागमने न भवति। अनि क्रियाप्रान्तु साधनं ध्रुवा वा चत्र परत्वादधिकरणसंज्ञेति कस्य स्त्रेऽप्युक्तं। एवं तर्हि वस्तुस्थित्या ग्रामनं [redacted]
तदर्थं तु भोजनं शशश्च विपरीतो गुणप्रधानभावः प्रतीयते एवं दुःखं हरिति। चंक्रम्यमाणो धीयात्र नयनं ग्रामं गच्छतू। तादर्थ्यस्याविशेषे विशब्दे
दृश्यतां यत इति। तत्रोक्तं सपात्रीभुजेः साधनत्वान्नहारेण ग्रामनस्यापि भवत्येव साधनं॥ अत्रापीति॥ शब्देन भोजनं स्यैव प्राधान्यं प्रतीयत इति तत्रसु

ध्रुवमपायेपादानं। ध्रुवग्रहणं किमर्थं। ग्रामादागच्छति शकटेनेत्यत्र करणसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति। इदं तर्हि ग्रामाद्गच्छ
कंसपात्र्यां पाणिनौदनं भुंक्त इति। अत्राप्यधिकरणसंज्ञा बाधिका भविष्यति। इदं तर्हि वृक्षस्य पर्णं पतति कुड्यस्य पिण्डः पततीति जुगुप्सा
विरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानं कर्तव्यं। जुगुप्सा। अधर्माज्जुगुप्सते। अधर्माद्बीभत्सते। विराम। अधर्माद्विरमति। अधर्मान्निवर्तते।
प्रमाद। धर्मात्प्रमाद्यति धर्मान्मुह्यतीति। इहचोपसंख्यानं कर्तव्यं। सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति॥ तत्तर्हि इ
२ जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानं २ दंबहुवक्तव्यं ॥
कर्म्येवमत्त्याभाष्यं॥ यथा भोक्तुं ग्राममभिनिविशत इति प्रधानक्रियापेक्षया ग्रामस्य कर्मसंज्ञा भवति न तु भुजपेक्षया धिकरणसंज्ञा वृक्षस्येति।
अस्सत्रापाय इति भावान्वत्रकारकत्वाभावात्संज्ञा न भविष्यति। अपाया भावाद्वा सत्येवावे[redacted]धावुपायो भवतीति पूर्वसूत्रे ऽनुक्तत्वात्। तत्रके
चिद्दुःखस्य ज्ञानत्वात्पूर्वसूत्रेणुक्ता वा भाष्यकारेण पमर्थ्यो नोक्तः। अन्ये त्वाहुः। सतीहध्रुवग्रहणे विशिष्टोपायोलभ्यते अस्ति तु तस्मिन्पात एत॰
मात्रस्यालोके पायत्वेन प्रसिद्धत्वात्कारकारणे कारानपेक्ष्यां च प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तं जुगुप्सेति। संज्ञे वपूर्वोत्तविश्लेषोपापायः स्वात्रनास्ति बुद्धिकल्पि
तद्गुणोत्पन्नभावः कारकशेषत्वात्तत्र षष्ठी प्राप्नोति। यथा तस्य अप्राप्नोतीति। सांकाश्यकेभ्य इति पूर्वमवधिभूत इत्यनपेक्ष वचनं। अत्र यत्तथ्य
नि र्धारणमिति षष्ठी सप्तम्यौ प्राप्तः ॥

उ
नवक्तव्यमिति। साधकतमं करणमिति तमप्ग्रहणेन ख्यापितेन अधिकाररत्याधिकः कारोधिकारः स्वल्पमेव पायश्रयणेनत्र बुद्धिव्यवस्थापितापायाश्रयापा
दानसंज्ञा प्रवर्तते। अधर्माज्जुगुप्सत इति। जुगुप्सादयो निवृत्त्यङ्गा जुगुप्सादीयन्ते। संभिन्नबुद्धिरिति। धर्माधर्मयोरेकाकारबुद्धिर्नास्तीत्यर्थः।
यत्तो सितिः तैः सांकाश्यकैः पाटलिपुत्रका गुणमयत्वात्प्रकृष्यत्वात्तवान् सम्प्रकर्षोपाये गुणैः इत्यकूलत्वा वाक्ये प्रयुक्त इत्यर्थः॥
इति१
नवक्तव्यं। कथं। इहतावद्य अधर्माज्जुगुप्सते अधर्माद्बीभत्सत इति य एव मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दुःखोऽधर्मो नाने
नकृत्यमस्तीति बुद्ध्या तं संप्राप्य निवर्तते। तत्र ध्रुवमपायेपादानमित्येव सिद्धं। इह अधर्माद्विरमति [redacted] त्रधर्मा
न्निवर्तते धर्मात्प्रमाद्यति धर्मान्मुह्यतीति। इह य एव मनुष्यः संभिन्नबुद्धिर्भवति स पश्यति नेदं किंचिद्धर्मो नाम नैवं क
रिष्यामीति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते। तत्र ध्रुवमपायेपादानमित्येव सिद्धम्॥ इह च सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका
अभिरूपतरा इति यस्तैः साम्यं गतवान्भवति स एतत्प्रयुंक्ते ॥ २ ॥ २ ।२। २ ॥ ॥
य य आ
त्रिविधं चेदमपादानं निर्दिष्टविषयं सपात्रविषयमपेक्षितक्रियं चेति॥ तत्र निर्दिष्टविषयं यत्र धातुनापायलक्षणो विषयो निर्दिष्टो यथा ग्रामादा
गच्छतीति। उपात्तविषयं यत्र धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थमाह॥ यथा वलाहकाद्विद्योतते इति निःसरणांगे द्योतने द्योतिर्वर्तते। यथा ते
कुसूलात्पचतीत्यादौ आदानांगे पाकेव विवर्तते॥ अपेक्षितक्रियं यत्र क्रियावाचिपदं न श्रूयते केवलं क्रिया प्रतीयते। यथा सांकाश्यके
भ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति ॥ ॥ ॥

मा दै° ५१ ग्रातिपुत्रकेष्विति॥ अचलं ध्रुवमेकरूपं चेति परिस्पंदे ध्रुवतानास्तीति मन्यते। अत्र ग्रामात्सा दिति। त्रा सपूर्वकेपरिस्पंदे नेकार्थत्वात्लौ त्र सिवैतेत्र त्त
ग्रामाः पातस्यतिमित्रमितिपूर्वमिस्य च हातेन संबंधः पश्चासतीति इतिस्ने नेति ध्रुवताप्रसनपत्ति। न चेति। अपमर्थः। ध्रुवमेकरूपमच्यते
तदपायो व्यमपायविषयमाश्रीपतेमत्व नवछिनंततो वा मेपदत्वाविशेषतद्ध्यपेक्षमुत्पति देवस्तके केच पातेत्र सत्तस्याप्यच्चस्यापायवि
ग्राभावात् ध्रुवत्वं स्विरत्स्यैवापाप्यविशारदध्रुवपूर्वीपः संबंधस्तनश्चाम्प्यातितद्वतिसंबंधेनास्य ग्रामस्य ध्रुवत्वं पश्चात्र स्तत्वेन संबंधे सत्य
पश्रौव्ये त्वंगास्मात्तमित्र इति। विशेषणस्पा ४ त्वं। अथवा अस्पत्र स्वा पदध्रौव्यंतत प्रथममविवक्षितमित्यर्थः॥ तथाहिकारकस्य
न पूर्वक्रियपासमन्वयः सच प्रकृतिप्रापितउच्यते यस्मात् शिलबतौवा ४ सत्यप्यपादानत्वे सामर्थ्ये विभक्तेः सा चावि शेष्यानुरोधेनवर्तते नत्व
नियमेन। अथवा अस्तस्याप्यपादानत्वसत्वपिश्रास्तावेत्री श्रौव्यपातप्रतिश्रौव्यात्। यथोर्ध्वं प्रदृश्यः श्रीसुगामिस्त्व मिति। अपमर्थः स्य मित्रि निमित्तमात्र
अध्या० ५ ४२ माश्रुगामित्वमिदिति तद्येस्यपापश्रौव्यं न प्रकारौर्वत्ताति रेवशदेक्षिनिमित्तमितिनास्त्येव त्रा श्रौव्यं स्याश्रुगामित्वशद्देनकार्थसमवायात्स्माद्दच
ग्रातिपुत्रेषु पादानसंज्ञानोपपद्यते अध्रुवत्वात्ग्रातिपुत्रे ष्वपादानसंज्ञानोपपद्यते। अग्रामात्सात्याति तः। उथात्सवीतात्यतितस्सार्थात् द्रक
तोहीनतिकि कारणं। अध्रुवत्वात्। नवा श्रौव्यस्पाविवक्षितत्वात्। न चाप्यसेव्यकिंकारणं। श्रौव्यस्पाविवक्षितत्वान्नात्राश्रौव्यंविव
नदति । क्षितं किं तर्हि श्रौव्यं। इहलावदश्वात्मा स्पतिंच नदस्यमुत्पमान्नुगामित्वंतत्र ध्रुवंतत्ववि वक्षितं रथात्सवीतात्पतितत्वति यन्नदुष्टेस्पत्वं रंभते
मित्र अथ शतितत ध्रुवं तत्रावि वक्षितं सार्थाद्धनेहीनशतिप [redacted] त्सार्थेसाच्छेत्व हार्थीभाव तत्र ध्रुवं तत्रविनाक्षिते। यद्यपितावदेत्रैतद्ध
कतेयत्कुंतेतै। यंत्र ग्रातिपुत्रकत्र कथंधाधावतत्स्पतितः लरमारणात्स्पतितत्वति। अत्रापि न वा श्रौव्यस्याविवक्षितत्वादित्येवाकमुनः सतो
नामाविवक्षा स्पात्। सतोप्यविवक्षाभवतितद्यथा अलोमिका एडका अनुदराकन्येति असतश्च विवक्षाभवति तद्यथा समुद्रः कुंडिका विंध्यो व
र्धितम्वलमेवोस्येतोयपीति। यत्रक्रियापानप्रवृत्ति निमित्तं किं स्व्युत्सत्रिमा त्रति मित्रत्र तेतद्वत्कुंप्रयुज्यते। यत्रतु शब्दप्र एहितकमिति॥ ॥
द्वतिनिमित्तं क्रियातत्र कथं मा श्रौव्यमिति प्रश्नः अत्राप्पोति। सरसादिकियोपत्तक्षितं द्रव्यमात्रम पादानत्वेन विवक्षितं तवेदस्त कालकेपाते पूर्वो एम०
कन्यायातद्ध्रुवमेवेत्यर्थः। कर्थपदनरिति। शाद्दोपात्रमपिस्सरसादेरसोपलक्षणार्थत्वादुक्तौव्यनिमित्तजननभवतीतिकृतएतदितिप्रश्नः। अलोमि
केति। अल्पलोमोप्यत्नकारणकरणादेवकुच्यते विति निरर्थकमोक्षिदेवं ल्येतपथापाससतोविवक्षाभवतिएवं सतोप्यविवक्षेत्यर्थः। समुद्रः कुंडिकेति।
कुंडिकायां पानीय वाहल्यात्समुद्रत्वविवक्षितं समुद्रस्य वासुतरनात्कुंडिकात्वं॥ विंध्योवर्द्धितकमितिं। वर्द्धवरमसतरूपाक्तवेयाख्या स्मेयवेवोंदपस स्मेधा
र्दतीत्यर्थः कस्पमेवस्य कर्तृत्वविवक्षा अपरस्पादानविवक्षाय दातुमेवावपसर्पतरति प्रयोगात्तदा वध्येतरमेवेत्राणीयम॥

अश्त

भीत्राकथमिति॥ भयमाकुलीभावस्त्राणमनर्थ प्रतिघातः तत्र च नास्तिमुख्योपाय इति प्रश्नः। प्रेक्षापूर्वकारीति। बुद्धिव्यवस्थापितोत्रापायो
स्तीति भावः। तत्र निवृत्तं ते भयेदि भेत्यादयो वंर्हतइति। उवारुविषयमेतस्याद्रामं चोरेभ्यस्त्रापतइत्यनर्थपरिहारत्यानिवर्तयती त्यर्थः। चौर
मध्यगतस्याक्रिरोचोरसंपर्कफलस्यवध मनहरणादेर्निवर्तनात्तेभ्यो निवर्तयतीत्युच्यते। त्रारणार्थानामीप्सितत्वत्तेना त्रापादान
संज्ञाप्राप्नोतिचोराणाम। नीप्सितत्वात् स्त्रारभयहेतुकारकशेषत्वात्तषष्ठीप्राप्नोति देवचनं। परातोपराजिः क्वचिदभिमवेवर्ततेयथा
१ दस्युभ्यस्त्रायत
भीत्रार्थानां। अयंयोगः शक्योवक्तुं। कथं हके भ्योविभेतिदस्युभ्यो विभेतिचोरेभ्यस्त्रायतेइतीह वृकेभ्यो बिभेतिदस्युभ्योवि ता
भेतिपएवमनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारीभवति सपश्यतियदिमांवृका पश्येतिध्रुवोमेमृत्युरितिसबुध्यासंप्राप्यनिवर्ततेतत्र ध्रुवमपाये
ते पादानमित्येवसिद्धं। इहचेरभ्यस्त्रायदस्युभ्यस्त्रायतइतिपएवमनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारीसुहृद्भवतिसपश्यतियदीमंचोराः पश्यंति।
बंध ध्रुवमस्यवधपरिल्केशइतिसबुध्यासंप्राप्यनिवर्तयति। तत्र ध्रुवमपाये पादानमित्येवसिद्धं। भीत्रार्थानामितिरसिद्धः। अयमपियो
गः शक्योवक्तुं कथमध्ययनात्पराजयतइतिपएषमनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारीभवतिसपश्यति दुःखमध्ययनं दुर्धरंच गुरवश्चदुरुपा
चाराइति सबुध्यासंप्राप्य निवर्ततेतत्र ध्रुवमपायेपादानमित्येवसिद्धं। वारणार्थाकिमुदाहरणं माषेभ्योगावारयतीतिम
देयसमाणा [redacted] नावः तस्यमाषा ईप्सिताः स्युः पस्पतु खल्वामेनमाषाः कथं तस्यमाषा ईप्सिताः स्युः ॥ ॥ ॥

शत्रूनपराजयतइहस्त्वसोढ्यहणमुक्तीभावदृशेर्दस्यते। अध्ययनात्पराजयते द्रूसतिअध्येतुं नाप्नोतीत्यर्थः। अत्रवार्थो [redacted]
कर्मकत्वात्तषष्ठीप्राप्ताणांवचनं। पूर्ववदस्यापिप्रत्याख्यानंनिहसंयोगेपराजयेपराजेर्वर्तेनात्र॥ वार। किमुदाहरणमिति। अध्याशिम
त्यमानस्यप्रश्नः। मदेषस्येति। पस्यात्मीयामाषा हस्यतदीप्सिताइत्यर्थः। अभिप्रेतपर्याप्पमीप्सितशद्दमन्यते। पस्मात्विति। पस्यात्मीयागावः
परकीयास्तुमाषाः तस्यनतेईप्सिताः ॥ ॥

५१ वैं
५२

तस्यापीति ईप्सितशब्द क्रियाशब्द आश्रीयते न तु हविःशब्दः तत्र वारणार्थानां प्रयोगे यवेभ्यो गां वारयति इत्यत्र यवेभ्य इत्यस्य अपादानसंज्ञा प्राप्ता सा न भवति एवं कूपादिति अंधसंबंधे कूपस्य न विनाशः नापि रागभयादीति ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म इत्यत्र सूत्रे पाया सद्धावात्र त्वेप्सिततमं मन्यते तस्यापीति वारणार्थानां प्रयोगे इत्यर्थः ॥ अथैवेति ईप्सिततमत्वेन कर्मसंज्ञा कर्तृमात्रस्यात्रेपादानिवार्यमा णस्य च अपाय सन्निधौ यथा कूपं आह्नुपि शेषवती प्रतिवर्तते पादानसंज्ञा अंधस्य कूपस्य नु मेघाः तदाह अन्यत्रापश्यन् इति ॥ अंधस्यत्यर्थः ये तस्य पश्य आपेयंत ख्येति प्रापयति अन्यथा न कश्चित्तस्य प्रवृत्तिः स्यात् ॥ स्वदातीपति प्रसंगमुद्भावंति ॥ इहाग्नेरिति कर्मसंज्ञाशेषे परत्वादिति भावः

दधं वा १ य

तस्याविमाषाएवेप्सिताः आतत्वेप्सितत्वेप्योगावारयति इह कूपाय यतीतिकूपेपादानसंज्ञा न प्राप्नोति तस्य कूपस्येप्सितः कुतः इह तं अंधः तस्यापि कूप एवेप्सितः पश्यत्यंधः कूपमाप्नुयादिति अथवा अपैर्थेता स्यात् अत्राप्यपश्यतः कूपस्यैव कूपेप्यपि ॥ इहाग्नेर्माणवकं वारयतीति माणवकेपादानसंज्ञा प्राप्नोति कर्मसंज्ञा च बाधिका भविष्यति अत्रापि तर्हि अधिकारस्य तत्त्वं कथं व्यं कर्मणोप रीप्सिततमौ प्सितेप्सितमिति वा ॥ वारणार्थे कर्मग्रहणानर्थकं किं कारणं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्येव सिद्धं अयमपि योगः श क्योवक्तुं कथं माषेभ्यो गा वारयतीति पश्यत्ययं यदीमा गाव स्तत्राप्यछंति ध्रुवं सस्य विनाशः तस्य विनाशोधर्मस्ने वरात् म पंचसकुष्या संप्राप्य निवर्तयति तत्र ध्रुवमपायेपादानमित्येव सिद्धं अंतर्द्धौ अयमपि योगः शक्योवक्तुं कथं उपाध्यायाद अर्धतिशते पश्यत्ययं यदि मां उपाध्यायः पश्यति ध्रुव प्रेषणं उपालंभो वेति सर्वथा संप्राप्य निवर्तते तत्र ध्रुवमपायेपादानमि त्येवासिद्धं ॥ ते

कर्मसंज्ञाया अवकाशो वारणार्थेभ्यो यवेभ्यः अपादानसंज्ञाया अवकाशः प्रकर्षरहितमीप्सितं ईप्सिततमस्य तु अपद संगे परत्वात्कर्मसंज्ञा अत्रापीति कारकाधिकारे प्रकर्षेण विवक्ष्यते त्यस्तं तमा नेईशं मन्यते कर्मणो इप्सित मित्ति तत्र कर्मसंज्ञा नि एव० मित्तमेवापादानसंज्ञा यात्रेति माणवके प्रवर्तेते तत्त्वेप्सितस्यापि पादानसंज्ञेत्यर्थः ईप्सितेप्सितमिति नार्थापि तुर्यद्वीप्सितं कर्म तस्य पूर्वी प्सितामित्यर्थः शेषषष्ठ्या चात्र समासः अस्याश्च नवप्रज्ञापामिति निषेधः स्यात् कर्तुरितिप्र कर्षप्रत्ययो पादानस्यापि कर्मसंज्ञा यात्र कर्मो विवक्षित एव तत्रद्वयोः संज्ञयोः सावकाशयोः परत्वा दीप्सिततमस्य कर्मसंज्ञा अंतर्द्धौ अंतर्द्धरतिति तिरोभवतीत्यर्थः ॥

यर्थ

ति।

॥ आख्यातोपयोगे उपयोगात्याद्याः सत्त्वाविशेषेन टो बाध्यायध्योरितिमलात्पठति उपयोग इति किमर्थमिति आरंभकारंगं तीर्थंमाप्ति कथानं आरंभकायलेन ग्रहणि मितो गृह्णाती त्यर्थः प्रकर्षं गाहिति व्यापारमात्रेनबुद्ध उपयोगग्रहणं निशिष्यायाय परिग्रहार्थंते नर्तयथा र्थधात्वार्थं द्वहर्ता सउपयोगः अयथेति उपयोगशब्द स्येवापमर्थः नियमपूर्वक विद्याग्रहणं किंपुनरिति उभयथा संभवात् दोषदर्श

यथिकृस्यथ्योति १

आख्याता उपयोग इति किमर्थं नटस्य शृणोति उपयोगेकुरूव्यमाने अत्र प्राप्नोति एषोपि हुपयोगः आतश्चोपयोगः यदारंभकारंगं कांतिनटस्य श्रोष्यामः इति कस्य श्रोष्याम इति एवं तर्हि उपयोग इत्यस्य ते सर्व उपयोगाः तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो य उपयोग इति कश्च साधीयः योऽर्थार्थयोः अथवा उपयोगः को भवितुमर्हतीति यो नियमपूर्वकं अध्ययनं उपयुक्तानां माणवकाउपलक्षणं न्यस्तेम एते नियम पूर्वकमधीतवंतो भवंति किं पुनराख्यातानुपयोगे कारकं आहोस्विद् कारकं कश्चात्र विशेषः आख्यातानुपयोगे कारकमिति चे दकथितत्वात्कर्मसंज्ञा प्रसंगः आख्यातानुपयोगे [redacted] कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञा प्राप्नोति अस्तु तर्ह्यकारकं आका रकमिति चेदुपयोगवचनानर्थक्यं अकारकमिति चेदुपयोगवचनमनर्थकं आह तर्हि कारकं ननु चोक्तमाख्यातानुपयो गे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसंग इति नैष दोषः परिगणनं तत्र क्रियते दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामिति अयमपि

या योगः शक्यो वक्तुं कथं उपाध्यायादधीत इति अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनं यथा पक्रामति किं नात्वेतायावक्रामति सततत्वात

[redacted] ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥२॥२॥

नात्र प्रश्नः पचपक्रामतीति यथा कलेरस्माद्वक्रांतं न पुनर्नष्टे सेतद्भवति एवं शब्दे विप्रसंग इत्यर्थः संततत्वादिति शब्दस्य संतत्काध्ययनमुपाध्यायेनो त्पाद्यमानाभिन्नाअपि सादृश्यात्सर्वेनाध्यवसीयमानाः श्रोतुः पुनः श्रोत्रप्रदेशं गच्छंतो भक्तिस्फोटरूपं तानि स्फोटरूपं वा शब्दमभिव्यंजयंतीत्यर्थः ॥

अथवा योनिर्वर्तनानि भवंति। निकृतिः प्रकृतिः। अयमपि योगः। आक्षोर्वक्तुं कथं गोमयाद्वृश्चिको जायते गो लोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायंते इति
अपक्रामंति तास्तेभ्यः। यद्यपक्रामंति किन्न्वासंतताया पक्रामंतीति संनतत्वात्॥ मूलं

भा॰ ५३ अथ येति। पथान्यदानारूपं स्योति। विच्छेदेनोत्पद्यमानं तावश्या जलेनाप्य वसीयमानं ततैनैव बोधाध्यायज्ञाना निभिन्नानि शद्रूपनामापध[redacted]माना
भिसंततान्युच्यंते। ज्ञानस्यशद्रूपस्यापक्षिरिति दर्शनमत्र भाष्यकारस्या तथा योक्तं वायोरपदोज्ञानस्य शद्वात्वाप त्रिरिष्यते। कश्चिद्दर्शनमेदोपि प्रवादेष्व
नवस्थितइति। जुनाति अपक्रामंत्रितायति। लोकप्रसिध्याश्रयणेनैतदुच्यते लोके हि यथस्मान्नायते ततस्मात्रिर्गच्छतीत्युच्यते तकस्थि मात्स्मात्र
धामियंते। वैशेषिकदर्शनेपरमसत्वादिसमवेतेकारणे भ्याणोप्यदेशेकार्यमुत्पद्यत इति नास्तिकार्यस्यापक्रमः। सांख्यदर्शनेप्याविर्भावतिरोभावल
क्षणजन्मनाशरूपपरिणामप्रकृतिमात्रत्वात्स्यपक्रमः। प्रदीतिः। पथतोपक्रामतीति तत्सुचरद्रश्यतातिप्रसिद्धंरहतत्वात्कृतिरर्धनामिति प्रश्नः। संत
तत्वादिति आविच्छेदादित्यर्थः। प्रवाहिनिलात्केशोगोलोमोमीनिष्कुमतप्यविच्छेदात्त्रोपक्रम्यतेतथा दूर्वा अपक्रामत्यर्थः। अथवेति। स्थालिकपसंदृश्यां

४ अथवात्मनस्त्वात्मप्रादुर्भवंति। प्रवत्रमपरियोगः। शक्तोयवत्तुं। कर्मेहिमत्सोगाप्रभवतीति अपक्रामंतितास्तस्मादपपधेक्रामंतिकिं
नास्यंतापापक्रामंतिसंततत्वात्। अथवात्मस्थापयाप्रादुर्भवंति॥ कर्मणान्न[redacted]प्रहणं किमर्थे। युष्मभिप्रैतिसंप्रदानमितीयमुच्यमा
नेकर्मणएवसंज्ञाप्रसज्येत॥ कर्मप्रहणेपुनःक्रियमाणे नदोषो भवति॥ कर्मनिमित्तस्ते नाश्रीयते॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तहींसंप्रदानसंज्ञाश्रीयेत दुन्वमित्यन्नननु सतो जनमायो धारसतत्वकर्तव्ता संभवत्यत्रांतरा भवानकक्षर्येरोनायत इति प्रयोगनैनैपदोक्तबुद्धि व्यवस्था
पितस्यार्थस्य क्रियापांकारकरूपेणापि भातः॥ संवःसंतनस्यादिति सारश्यनिर्बंधनत्वात्यवसापादवि च्छेदेन तासामुपलंभादित्यर्थः॥ अथवेति। वस्तुतो
अभेदएवापादानमिति भावः॥ कर्मणा क मित्वप्रहणामिति॥ उपाध्यायायगांददातीत्यत्र गोरूपाध्यायस्याप्यभिप्रेयमाणत्वेपतो गोर्दानक्रियमाणाक र
उपा ्यात्तपाञभिप्रेयतेगांध्यायः। तत्रपरत्वात्। गोः कर्मसंज्ञेतिपरिशेष्याद्‌पाध्यायस्यैवसंप्रदानसंज्ञा भविष्यतीतिप्रश्नः॥ कमिति एकेति। स्यत्य एम
भयसंप्रवर्तितांगात्वात्कर्मणएवबाधादेःस्यादित्यर्थः। नन्वेवंकर्मसंज्ञानवकाशा स्यात्तद्वचनसामर्थ्यात्तर्हि पर्यायः स्यात्त्वकारकप्रकरणे च प्रकर्षपो
गो नाश्रीयते। तत्रेतरां गाहरिणा व्यवहारः। ननु पर्याये सति। तस्थे कर्मतीत्यां प्रोनर्थः कुःस्यात्प्रत्यात्मा तत्वादस्येत्यदोषः॥ [redacted] ॥

अथेति। अध्याहारेणा विसर्वनामहृष्टार्थे। तत्प्रत इति प्रश्नः। अभिप्रयतएवेतिश्रुत पदार्थसंबधेनैव निशकांत्सेध्याहारानुपपत्तिरितिभावः। क
र्मसंज्ञायास्तु कर्मकोधानुरवकाशःस्यात्॥ ततश्चोपाध्यायाय शिष्यं शाणोर्दीयत इत्यत्रार्थशिष्यस्योपाध्यायस्यगौर्दीयत इति स्यात्। नन्तु शिष्य
स्य कर्तृत्वाभावे कथं गोः कर्मसंज्ञानेपदोषः। कर्मसंज्ञायां त्वात्तस्य कर्तृ प्रहृणे नोपलक्षणात्। तथा च सार्थात् द्वीर्पस्तत्र कर्मणि लकारो ते
त्पत्तिः। निर्दिश्यत इति आकृष्यत इत्यर्थः। अथेति॥ कर्मणा यमभिप्रैतिगच्छतिप्राप्नोति संबध्नातीत्यर्थः। अभिप्रेतीत्यत्र समेव अर्थ इति प्रश्नः।
आभिमुख्यमात्रमिति॥ उपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात्कालान्तवच्छिन्नक्रियाश्रीयत इत्यर्थः। ननु यथा तेनदीयतीत्यादौ संगच्छा कालयो

अथ यसंप्रहणं किमर्थं कर्मणा अभिप्रैतिसंप्रदानमितीय सत्यमाने ऽभिप्रयत एव संप्रदानसंज्ञा प्रसज्येतयं संप्रहणे पुनःक्रियमा
णेनदोषो भवति यं स च्चैव प्रहणादभिप्रयतः संप्रदान[redacted]संज्ञा निभिप्सिते। अथाभिप्रयहणं किमर्थं कर्मणा यमेति ससंप्रदान
मितीयस्युच्यमानेयमेवति प्रत्येति तत्रैव स्यात्तदुपाध्यायाय गांददाति इहनस्यादुपाध्यायायमहातउपाध्यायाय गांदास्यती ति।
रामि॰ ८ त्रेसर्वं ३ अभिप्रहणे पुनःक्रियमाणे नदोषो भवति। अभिर्मुख्ये वर्तते प्रशब्द आदिकर्मणि तेनयं चाभिप्रैति यच्चाभिप्रेष्यति यं चाभिप्रा
गात्तत्सर्वाभिमुख्यमात्रे सिद्धं भवति। किं पुनः प्रहणमधिकर्तृत्वमुत हापि यथास्यात्। आहापनिहं हितेपदंप्रसंज्ञस्पति। पत्येशोतर
ति। तत्रर्हि चक्रव्यंनतक्रव्यं। कथं। क्रिपाहि नामलोके कर्मसुपत्तइति। कांक्रियां का रिष्यसि किं कर्म कुरिष्यसीति। एवमपि क
र्तव्यं। कृत्रिमाकृत्रिमयोःकृ त्रिमेसंप्रत्ययो भवति। क्रियापि हि कृत्रिमं तत्रिध्यति। कर्त्रीति कितत्रमं कर्मस्तु पत्ते॥ कथं च नाम क्रि
कर्म॰ यथा क्रिपाईप्सितं तमस्यात्॥ ॥ ॥

इवि व सातत्येहापि संख्यावत्कालस्य प्रवृत्तत्वाभविष्यतीति किमुपसर्गद्वयोपादानेन। एवं तर्हि भावस्द्रव्य वाचित्वप्रकरणे पादानेन भरत्येतरति
भाष्यकारस्य प्रयोगस्यापहायेति। आर्द्रं तिर्दति नाप्तिकत्वादित्यर्थः। प्रद्युत्येति। प्रदुविवक्षत्वत्रहन पूर्वकं निश्चयं करोती त्यर्थः। प्रत्ये शोतरति।
पतिमुपसृत्वरो तरत्यर्थः। नसिध्यतीति क्रिया तदानुपपत्ताः सितिभावः। कथं च नामेति। क्रियांतरा नुपादानेन एकस्याएव क्रियांपाधाः। क्रिया
कारकभावः एककदा एककालत्वेन नो पपद्यत इति भावः॥

दामे २

भा॰ के॰ ५४ क्रियापीति। प्रतीयमानक्रियापेक्षः कारकभावः प्रविशन्ति इत्यादाविवाचेत्यर्थः। यदा तु संदर्शनाद्युपयोग एवार्थः तदा भेदेन विवक्ष्यन्ते तदा संप्रदानसंज्ञा अप्यु दातुकर्मसंज्ञैव यथा करके रोतीति कलत्रभेदं विवक्षाप्रयोगदर्शनमनियतविषयेवाश्रीयत इत्यतःप्रयोगास्या संकरः कर्मणः करणसंज्ञेति। एतद्वेदोपि विषयं सर्वे विधयः छन्दसि विकल्पं तरति पशुना रुद्रं यजते इति॥ रुद्रदेवतामुद्दिश्य पशुं त्यजतीत्यर्थः केचित्तु दत्त्वर्थसंज्ञाया अभ्युपगमात् तत्र चाक्रियाग्रहणस्य गत्यर्थकर्मणीत्यस्य चस्त्रस्य प्रत्याख्यानं कृतं। तथा स्वत्वनिवृत्त्यभावे विवदेतेः विज्ञानाद्दातिविषयस्य संप्रदानसंज्ञेत्यभ्युपगतं॥ दाने च स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापत्तिपर्यन्ते॥ प्रस्नुतावि। ततुभयमभ्युपगतं। अन्यत्रापि भाव्यकारेण संज्ञा प्रयोगो दृश्यते नैषुद्रा यनमति दयादिति। खाण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति चेत् कुध॥ किमितरति। ननु लोकव्यवहारा देवार्थावगमात् संदेहानुपपत्तेः एवं तर्हि विसंदोषहृयतां सर्वेषामस्ति तिसामान्यावेतापामेकार्थत्वमवांतरभेदविवक्षायां तु भिन्नार्थत्वमित्य

अध्यवसितिर्भिन्नाति क्रियापि हि क्रियायाः प्रतिसमा भवतिक पाक्रियया संदर्शनक्रियया॥ प्रार्थनक्रियया वा॥ इहयएषमनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत् किंचिदर्थं संपश्यति दृष्ट्वा प्रार्थना। प्रार्थनायामध्यवसायः अध्यवसाये आरंभः। आरंभे निर्वृत्तिर्निर्वृत्तो फलावाप्तिः एवं क्रियापि क्रान्त्रमेकमेवमपि कर्मणः कारणसंज्ञा यत्क्ष्या संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा। पशुना रुद्रं यजते पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः।
अथैकिल पशुः आदीप्यते तद्द्रायोपकल्प्यते इति कुध॥ किमेत एकार्था आहो स्विन्नानार्थाः किं चातः यद्येकार्थाः किमर्थं पृथगुद्दिश्यं ते। अथ नानार्थाः कथं कुपिग्रहणं कांते विशेषयितुं। एवं तर्हि नानार्थाः। कुपोलेवां सामान्यमस्ति नह्यकुपितः क्रुध्यति नाकुपितो द्रुह्यति न चाकुपित ईर्ष्यति न चाकुपितोऽसूयति ॥

रोधः। किमर्थमिति। एकेनैव धातुना तार्थस्योपलक्षितत्वादन्येषां वैयर्थ्यप्रसंगः। नानार्थाशंका कोधो रोषः द्रोहो हिंसा। ईर्ष्या परगुणासहनं। असूया परगुणविध्वंसनं कुप्यावितिकुपो धात्वेवं लेन पदवश्यितेतदेवां समाधारणमित्यर्थः। कोपपूर्वकाः ग्रहणार्थं यं प्रति कोप इति विशेषणमित्यर्थः। तेन हृष्टभवति। भार्याभीर्ष्यतीति परेईश्यमानां न सह तहति नास्ति कोपप्रभवत्वमत्रेर्ष्यायाः न ह्यकुपितः क्रुध्यतीति तत्र कोपः कोध एवेति भेदाभावात् कथं योस्य पर्यवंतर्हि प्रथमानतु द्रुतो कोपात्स्याद्धितीयां बौद्धता विकृतवाक्यापव्याप्तानामव्यानां। मित्याभ्रिसे तदुकमिस्य द्रोहः नाकुपितो द्रुह्यतीतियत्र विषये संप्रदानसंज्ञेष्यते तेनदृष्टे श्नेनेसहृष्यतेन तु सर्वविषयादेवयां अस्याख्यूनिदा एभाव्यातयं प्रति कोप इति विशेषणमनुपादेयं स्यात्। भार्यामीर्ष्यतीति विषयादौ पात्रयोरदर्शनात्॥ अस्मात हे ह्यि स्मत्र संप्रदानसंज्ञा न भवतीति द्विषेरुक्तेन पादयं स्यात्। कामिन

५ णासर्वेषां

ह

साधकतमग्रहणमिति। कारकाधिकारात् साधकत्वेलब्धे पुनः साधकग्रहणात् प्रकर्षमवगम्यतीति प्रश्नः। सर्वेषामेवेति प्रकर्षणा तिशयं ननु प्रतिपादयिष्य ते। तत्र वचनसामर्थ्यादेकसंज्ञाधिकाराच्च करणसंज्ञायाः संज्ञान्तराणां च विकल्पः स्यात् तत्र सति विशेषाश्रये करणकारकसंज्ञाद्वयोपादानमनर्थकं स्यात्। तर्हि संज्ञाद्वय विधानसामर्थ्यात् करणसंज्ञा कंचिदेव विषयं परिहरतीति लभ्यते। न त्वविशेषविषयपरिहारे लेषश्वविषये तस्याः शक्तिर्न ५ भ्या। पात्वादेवकाशत्वादिति। विषयभेदापेक्षो हेतद्वयोपन्यासः॥ सावकाशत्वे सतिपरत्वं हेतुरन्यत्र निरवकाशत्वम्॥ इहतही। ति। अत्र संज्ञाद्वय

साधकतमग्रहणं किमर्थं न साधकं करणमित्येवोच्येत साधकं करणमितीयत्युच्यमाने सर्वेषां ~~[...]~~ करणसंज्ञाप्रसज्येत। सर्वाणि हि कारकाणि साधकानि भवंति। तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। नैतदस्ति प्रयोजनं पूर्वा तावत्संज्ञा अपवादत्वाद्बाधिका भवि ष्यंति॥ यत्र परत्वाच्चानवकाशत्वाच्च॥ इह तर्हि धनुषा विध्यतीत्यपाय युक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा साधकत्वाच्च करणसंज्ञा प्राप्नोति तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। एवं तर्हि लोकतस्तत्सिद्धं॥ तद्यथा लोके अभिरूपाय उदकमानेयं अभिरूपाय कन्या देयेति। न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति। तत्राभिरूपतमायेति गम्यते। एवमिहापि साधकं करणमित्युच्यमाने सर्वाणि च कारकाणि साधकानि। न चासाधके प्रवृत्तिरस्ति। तत्र साधकतममिति विज्ञास्यते॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तमग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः कारकसंज्ञायां तरतमयोगो नास्तीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं अपादानमित्यार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र प्राप्य निवृत्तिस्तत्रैव स्यात् ग्रामादागच्छतीति ॥ ॥ ॥

प्रसंगो निरवकाशत्वादपादानसंज्ञैव स्यात् करणसंज्ञा ह्यपायाद्न्यत्र सावकाशा तमग्रहणे तु सति विविक्तविषयत्वाभावादुभयोः धनुषा विध्यतीति परत्वात्करणसंज्ञा सिध्यतीति। इह कस्मान्नियमिति कस्मादानार्थाः न चानभिरूप इति॥ दृष्टादृष्टप्रयोजनत्वात् कन्यादानस्येति भावः। तरतमयोगो नास्तीति। कथं पुनः केवलयोः प्रत्ययोः प्रयोगः अनेन वदोषः प्रत्ययार्थानुकरणात्तत्रानुकरणाभ्यामनुकार्यौ प्रत्ययौ प्रतीयेते ताभ्यामपि साहचर्यात्तदर्थः प्रकर्षोल्लक्ष्यते॥ तत्र तमब्प्रकृतिरेतत्तत्र ज्ञापयति प्रकर्षप्रत्ययमंतेराहप्रकरणे सामर्थ्यात्प्रकर्षो नाश्रीयते॥

भा॰कैं॰ ५५ सांकाश्यकेभ्यश्च पाटलिपुत्रकेभ्यश्चाभिरूपतरा इति॥ सर्वे स्वयं वैः सहपत्रावयवी व्याघ्रस्य बलाधिकारो विवक्षितस्तेनाध्यायाध्यास
भावात्तस्यादधिकरणसंज्ञा। अस्मात्तत्रापकाराणां सामीप्यस्यात्राप्येऽप्रकल्पितस्वाद्रिव्यनासामवति। अथ सामर्थ्यसाध्यायां क्रियायां कोति
शयः करणस्येति चेत्। तद्व्यापारानन्तरं क्रियाप्रसिद्धिः। यस्य च यदाश्रिश्यात्। वैवक्षातरातुस्य करणत्वं पचास्यास्यापच्यनइति॥ कारकांतरापेक्षया करण
स्यातिशयो न तु स्वकर्तृत्वापितुस्मैनपचारादीपिकया व्रजतीतिमस्वेषां क्रियाति व्यतिरेकतां नित्यस्योपकारकत्वात्करणत्वं सिद्धं॥ उपावसेरश्यर्थस्येति॥
अयर्थश्रु हौ नि स्वरिवायो व्यधिकरणेवक्ष्यो अश्यर्थस्यौ वाचकोव स्थितस्येयर्थः। अन्वाश्रीर्डोऽर्थश्यर्थः। न स्यर्थः अश्यर्थः तस्याश्या नर्थस्येत्यर्थः

संकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रकाश्चाभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात् कारकसंज्ञायां तरतमयोगेन भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति। तथाधारमात्रार्यः किं
स्यादन्यमन्यते पत्रकृत्स्नस्याधारत्वमाख्यात्। भवति तेने इष्टे वस्याततिलेषु तैलं दध्नि सर्पिरिति। गंगायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्या
त्। कारकसंज्ञायां तरतमयोगेन भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति॥ उपान्वध्याङ्वसः। वसे रश्यर्थस्य प्रतिषेधः। वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो
नवल.ञ: वक्तव्यः। ग्राममुपवसतीति। वसतिर्हि विरुध्यते। नाञ्जोपपूर्वस्य वसेर्श्रमोऽधिकरणं। कस्य तर्हि अनुपसर्गस्य। ग्रामेऽपवसन् त्रिरात्र
मुपवसतीति। कर्तुः तमग्रहणं किमर्थं। कर्तुरीप्सिततमं कर्म तीयप्रस्व्यमाने इहाग्नेर्माणवकं वारयतीति ॥ ॥

:स्याने हि शीरवर्तते। पथ्यान्न लाशयतीति। तेन ग्रामेति छली[redacted]त्य ग्रामेग्राममुपवसतीति प्रयोगः। अस्यानार्थेत्वे तत्राग्रामउपवसतीति। ना एम॰
त्रैति॥ विशेषार्थात्यानाश्रित्यत्वेन निषिद्धे देवदत्ते भोजननिवृत्तिविशिष्टकालं प्रत्यायित्तुमिदं प्रयुज्यते ग्रामेऽपवसतीति। तत्रांतरंगत्वात् प्रतीय
मानवशिक्रियापेक्षयाग्रामस्याधिकरणाभावः। उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनैवास्यां तदंगसंबंधः ग्रामादिनात तद्बहिरंगस्य
फलकर्तु। तमग्रहणमिति। अस त्यपि तमग्रहणे अमग्रहतीत्यादौ कर्मसंज्ञा सिध्यतीप्सिततमादेतिप्रश्नः ॥ ॥ ॥ ॥

माणवकं इति। विशेषविहितत्वादपादानसंज्ञा बाधः। कर्मसंज्ञेति। परत्वात्तन्वाग्रा बयीति। अग्रिमाणवकयोरीप्सिततमसद्भावात्कर्मपादानसंज्ञाविषय
विभागात्। नपरमेतत्। न तु निरवकाशापादानसंज्ञा सावकाशा कर्मसंज्ञाया बाधि। तुंशकार्तेन सम्यग्रहणे तु संज्ञाविषयविभागाभावे हि तेनोक
कः। शास्त्रे च समासे न तिरदिश्यते लोके प्रयुज्यमानेवाक्यं त्रिचो द्राक्षिपमाणत्वात्। द्रव्यांतरमिति। ओदनशब्दस्य तंडुलविकारविशेषवचन
त्वात् पचेश्चाविक्लित्तुपसर्गे नविक्लेदनवचनत्वात्त्रिदृतस्योदनस्य विक्लेदनातरकरणात्। ओदनार्थाश्च ति। गौणार्थो ऽपि ताभिर्वसर्वलोकस्य
प्रयोगदर्शनादिदमत्र न चौदनीयमुख्यस्यैवौदनस्य पुनर्विक्लित्रिकरणे कस्माद्यं प्रयोगो न भवतीति। विकारविशेष प्रति पादनायोगेणार्थ
प्रती परिग्रहः। तंडुलान् पचतीत्यत्र विकारांतरमापाद्यते॥ अथेहेति। उपथा प्रयोग इति नातः प्रकृते॥ सा सा तु पादानास्वादर्थात्तत्र अनुप
मानार्थके पादानसंज्ञा प्राप्नोति तेन परो चः कर्मसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति। अप्राप्तापितर्हि धार्धका स्यात्। इह पन्न स्तमग्रहणे क्रियमाणे तङ
पपद्यते पत्तुर्वारणेऽर्थ्य चकर्मग्रहणान्यर्थसंकल्पेतेप्सिततमं कर्मेतिवचनात इति। इहोच्यते। ओदनं पचतीति पचोदनः पचेत द्रव्यांतरम
भिनिर्वर्तितं। नैवदोषः तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति ओदनार्थास्तंडुला ओदना इति। अथेह कथं भवितव्यं तंडुलानोदनं पचतीति आहो
ना स्वित्तंडुलानामोदनं पचतीति। उभयथा भवितव्यं कथं। यदा तावत्तंडुलानोदनं पचतीति सोऽर्थः पचिस्तंडुलान्पचन्नोदनं निर्वर्तयतीति। यदा तं नि
तंडुलानामोदनं पचतीति सोऽर्थस्तेन पचिः विकारः पोषणषष्ठी। तंडुलविकारमोदनं निर्वर्तयतीति। इह कश्चित्कंचिदामंत्रयते सिद्धं
ज्यतामिति। [redacted]स आमंत्र्यमाण आह प्रभूतं भुक्तमस्माभिः। अमंत्रयमाण आह दधि खलु भविष्यति पयः ख लु भविष्य
खलु तीति। आमंत्र्यमाण आह दध्नापि पयसापि भुंजीयेति। अत्र कर्मसंज्ञा प्राप्नोति। तद्धितस्येप्सिततमं भवति ॥ ॥ ॥ ॥
यत्रे विक्लेदनवचनेपचौ तंडुलानामोदनं पचतीति प्रयोगो द्रव्यांतरनिर्वृत्तिप्रसंगात निर्वर्तन वचने तु पचौ तंडुलानां कर्मभावादघटनौदनं तंडुला
पचतीति प्रयोगाभावप्रसंगात् प्रश्नः। सोऽर्थः पचिरिति। विक्लेदनोपसर्जने निर्वर्तनेऽपि विवर्तते। तंडुलानविक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः। तत्रो
पसर्जनविक्लेदनक्रियापेक्षं तंडुलानां कर्मत्वं॥ प्रधानभूतनिर्वर्तनापेक्षं त्वोदनस्य। अर्थसंबंधे इति। तंडुलानां संबंधिनं विकारविशेषमोदनं वि
क्लिस्यानिर्वर्तयतीत्यर्थः साच विक्लित्तिः सामर्थ्यात्तंडुलानामेव विज्ञायते। इह कश्चिदिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दधिपयसोरीप्सिततमत्वं लोद
नस्येति दर्शयति

१३

भाकै॰ ५९ तस्यापोदनमिति। दधिपयसोः संस्कारकत्वात् करणमात्रं नतु गुणोक्तिरीप्सितः। गुणोभूयकास्केषु केवलेषु नास्त्यादरः। किं तर्हि तत्संस्कृते ओदने तस्य यत्नः। मृदु विशदमिति। मृदुश्चासौ विशदश्चेति कर्मधारयः। यदि मार्दवमात्रे आदरः स्यात् तदोपकपयि मृदुभवेत्। विशदमात्रादरे सिकतासु अपि। ईप्सितस्येति। ईप्सिततमेवेप्सितपदे म नसा माप्य शब्देन निर्दिष्टं विशेषणसामान्यस्यभावात्। तत्र तत्प्रतिज्ञीहितं क्रियया साध्यं विकार्यं क्रियाविषयं धर्मं केवलमुपादीय तेन तत् क्रियासंबंधात् प्राप्यमपि तेप्सिततमिति तस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति। यत्र हि कर्मार्थो क्रियानि व्याप्तिसंस्कारप्रतिपत्तिभिः तत्र कर्मेप्सितं तत्रान्यत्र तु क्रियैव प्रतीयमान

ईप्सित

तस्यापोदनस्यैवेप्सिततमत्वं न तु गुणे। यस्मात् तु सेषः तथा यथार्थं जीयाह मोदनं यदि मृदु विशदं स्यादिति। एवमिहापि दधिगुणामोदनं भुंजीय यप योगुणमोदनं भुंजीयेति। ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्दिष्टस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञाप्रसंगः। क्रियेप्सिततमत्वात्। ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्दिष्टस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति। गुडं भक्षयतीति। किं कारणं। क्रियेप्सिततमत्वात्। क्रियायास्तस्यैव। तद्वो भयेप्सितत्वात्। नवा एव दोषः। किं का ते रणं। उभयेप्सितत्वात्। अर्थ्यं हितस्येप्सितं। आतश्च उभयोर्यस्य गुडं भक्षणे बुद्धिः प्रसक्ता भवति नासौ लोष्टं भक्षयितुमाहती भवति। यद्यपि तावदत्रैतदुक्तं तेषु कुपेषु तेराजकर्णिणोमनुष्या स्तेषां काश्चित् कंचिदाह कटं कुर्विति। स आह। नाहं कटं करिष्यामीति। घटो म याहृत इति। तस्य क्रियामात्रमीप्सितं। यद्यपि तस्य क्रियामात्रमीप्सितं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

संदर्शनादिक्रियापेक्षयाईप्सितेति भावः। गुडं भक्षयतीति। भक्षणाय गुडस्योपादानं न तु गुडस्य भक्षणाज्ञानं। नवेति गुडभक्षणस्येप्सितं तस्य गु रामः डे भक्षणक्रियये [illegible] प्सितः। पश्यान्यासे गुडस्य दर्शनस्पर्शनादिना हेतु ती भवतीति। तापि लोष्टा [illegible] दिभक्षणे नेति। न भक्षणमात्रमीप्सितं नापि गुडमात्रमिस्यर्थः। येलेतराति तेहियांकं। ततक्रियामनुशायकाल मतिवाहयेति न तेषां द्रव्यविशेषेतास्यर्यं तत्र नाहं कटं करिष्यामीत्यत्र कट स्य कर्मत्वात् यथास्यादिती यान प्राप्नोति। तिकरकर्मिका क्रियानानिविद्धा भवेत्। तथा घटो मया हृत इत्यत्र घटस्य कर्मत्वाभावात् दाहृतस्य इति कर्म शिक्षा न प्राप्नोति ॥

५४०

५४२

यस्त्वसौ प्रेषयतीति। प्रयोजकविरलानुवर्तनं तस्य स्वार्थसिद्धये कर्तृत्वं यदा च विशिष्टकर्मिका क्रिया तेन संपाद्यते तया तदा तानुष्ठितास्मतीति प्रयो जकवत् प्रयोज्यस्याप्यक्रमग्नमीप्सितमिति भाष्यकारस्याभिप्रायः। अत्र तु प्रयोज्यकर्तृ चेत् या प्रयोज्यस्य कर्तुरनीप्सितमपि कर्मत्वं यावदुच्यते भवतु प्रयो तृ जकस्याप्यारस्यापि शार्थं तत्र तु उदाहरणे युक्तमिति स्याय विदोमन्यते। तथा। कस्यचनामेति विषमिति वृत्ते विषभक्षणामिति। किमर्थमुच्य ते यदि भक्षणामीप्सितं तदा विषमपीप्सितं विषभक्षणस्य सत्वे प्सितत्वे विषमपि प्राणाहरत्वादनीप्सितं भवति। भक्षणक्रियया च विषं नेप्सितं परि

यस्त्वसौ प्रेषयति तस्योभयमनीप्सितमिति। तथा युक्तं। किमुदाहरणं। विषं भक्षयतीति। नैतदस्ति। पूर्वेण प्यैतत्सिद्धं। नाविध्यातिः कर्तुरीप्सित भ तमं कर्मेत्युच्यते। कस्यचनाम विषभक्षणमीप्सितं स्यात्। विषभक्षणमपि कस्यचिदीप्सितं भवति। दुःखपरम मनुष्योदुःखार्तो भवति सोस्मान्निदु न्य खोत्पन्नतिरस्य विषभक्षणमेवज्यायो मन्यते आत्मेप्सितं यन्नद्वक्षयति। यत्तर्हि अन्यत्करिष्यामि अन्यत्करोति तदुदाहरणं। किं पुनस्तत् ग्रामांतरमयं गच्छन् चोरान् पश्यति अहिं लंघयति कंटकान् मृद्गाति। इहेप्सितस्याभि कर्मसंज्ञा स्यते अनीप्सितस्या च। यदि वानीं वृक्षमूलान्युपसर्पति नैवेप्सितं नाप्यनीप्सितं। तत्कथं। ग्रामांतरमयं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पतीति। अत्रापि सिद्धा कथं अनीप्सितमिति नायं प्रसज्य प्रतिषेधः ईप्सितं नेति [redacted] किं तर्हि पर्युदासोयं यदन्यदीप्सितात्तदनीप्सितं नाप्यनीप्सितमिति ॥ ॥ ॥

१ तदनी [illegible] प्सितमिति अन्यत्वेतदीप्सितात् १

हारादिक्रियापेक्षया तु तदीप्सितं भवत्येवेति मतम्। एष्टुदोन प्रदर्श्यते। दुःखमक्षणामपीति प्रयाते प्सिततमत्वे लोकस्य सुखप्राप्यर्थो क्रियायां प्रवृ वि त्तिः। तथा भयादिभ्यो दुःखनिवृत्यर्था विधि वादिविषयेप्सितस्याः। चोरान्पश्यतीति विषयेंद्रियसंबंधसामर्थ्यात्तद्दर्शने नाप्रमनिवृत्तमात्रापि चोरान्तथा युक्ताः पूर्वेण सिद्धकर्मभावात् अनेन कर्मसंज्ञा यासंबध्यं तेनेप्सितस्यापि। ईप्सिततमस्यापी त्यर्थः। नायं प्रसज्यप्रतिषेधः इति। यथा धर्मादन्यता दिभिउत्तरपदार्थप्रतिपत्तद्भूतं वस्तु तत्प्रतिषेधद्वारेण प्रतिपाद्यते तथा अनीप्सितशब्देनापि द्वेष्यं वस्तु यदभिधीयते तदेवन गृह्यते किं तु सर्वमीप्सि तादन्यदित्यर्थः ॥

५४१

भा॰कै
५७

अकथितं चेति किं साधारण्याकारकसंज्ञया अर्थविशेषसंज्ञाभिरपादानादिभिरिति प्रश्नः। अपादानादिभिरिति कर्मेति कारणोवात्र तत्तीयाभूत कालस्यात्र नित्यस्मृतेय यथाप्राप्तेरसौ तस्य आसहिष्यमाणा स्याप्यपादान संज्ञा भवति। अथ व न्यायप्राप्ते व्यतइति। तेन हेतुकर्तृसंज्ञाभ्यां कथयि ष्यमाणा स्याधिकर्म संज्ञा न भवति। एतत्कारकं स्वनुवर्तनात स एव कारकं न कथितस्य कर्मसंज्ञया भाव्यमिति स्यात्। विशेषकथाभिरक थितत्वमाश्रीयते। प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां चारकीर्त्तितवचनो कथितशब्दोनत्वप्रधानवाची हृदिशोत्रायितत्वनिदर्शितं। हृद्विबुद्धियत्व
त मर्थमेवाक्षिपोपादीयतेनत्वप्रकृतिनिमित्तत्वेनेप्याचाक्तौ तितोमिति व्यक्तत्वावपियाक्ता। एतत्केनेति प्रश्नोत्थेनेति प्रतिवचनेन भवति
[redacted] तथ्यागोरिक्त प्रश्नप्रतिवचनेन भवतं किमुदाहरणमिति॥ नरस्य श्रुणोतीत्यादावपि कर्मसंज्ञा [redacted] प्रसंगादिति प्रश्नः। अथ वापादानादिभिः सर्वे स्वविषयं व्याप्यनादुहरणासंभवमत्वाघ्रक्षतिउपयोगनिमित्त

नादि स्व

अकथितं च। केनाकथितं मया दाँभिर्विशेषकथाभिः। किमुदाहरणं। दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजि प्रयोगनिमित्तमपूर्वविधौ। ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना ॥ ॥

मितिउपयुज्यतइत्यपयोगः पयःफलादितस्य निमित्तं। नादि अनेन गांदोग्धि पयस्तत्र पयसउपयुज्यमानत्वात् ईप्सिततमत्वं गोस्तु पयोर्थ त्वादुपादानत्वात्। ईप्सिततमत्वं दर्शयति तथा उक्तत्वाभावाद्गौ सतथायुक्तमित्यनेनापि कर्मसंज्ञा न सिध्यति। अपूर्वविधाविति। पूर्वं त्वलम्यलोप लक्षणामितिप्रापविधय ईवं संज्ञा न भवति। ब्रुविशासिगुणेनेति। ब्रुविशासन्योर्गुणः साधनं प्रधानं कर्मधर्मादिकं तेनेव तत्संबध्यत इत्यर्थः। क्रियायाः यत्स साध्यत्वात्प्राधान्यं तदर्थत्वात् इतरेषां कारकाणां [redacted] गुणत्वं। कविनेति। कविशब्दो मेधाविवचनः। कात्यायन [redacted] दर्शनात्। पुरस्तात्लोचार्यो फलसाधने एम पादानात् पर्यायपयोगोपि कर्मसंज्ञा भवति। ननुगांदोग्धि पय इत्यस्यायमर्थः गौः पयः सृजति देवदत्तोगाप्यपयस्यात्पतति तत्र प्रयोक्तव्यापा ५७
रेणाप्यमानत्वात् गोः सिद्धं कर्मत्वं। नैतदस्ति। यथारूपं तेषु क्रियाविशेषु प्रयुज्यते इति प्रतीतिर्नैव भिन्नं निक्षिपस्याविवादे दोहनादिक्रिया विनियोगात्।

भातुवु

गांदोग्धीति। दोहेनाप्यमानत्वेपि गोरीप्साप्रकर्षाभावात्तत्पयउपादानात् प्रकर्षस्य विवक्षितत्वात् अप्राप्ता कर्मसंज्ञा अनेन विधीयते। दुह्या दिष्वपि गौणानां तत्स्वभावेनोत्तीर्यादेर्न भवति। कथितात्रेति। गोः पयः आदरस्यार्थवा मातयोर वंश्यामिति। यो खेलाभादित्याय विवक्षतइत्यर्थः प्रतीक्ष्य गोश्चेप्सिततमत्वं न पौरवस्या। कथितेति। पौरवाङ्गांस्तुपयसस्तत्स्वार्थसंप्रत्ययात्। माणवकं याचतेति। याचितापि याच्जा न काले नाप्यव स्यतिन्नम लस्मादिदं वस्तु नितोस्य मा प्राप्नोति इति भावः। अन्यत्र णाद्दीति। तोर्ब्रजं प्रविशति गयाब्रलं प्रवेशयतीत्यर्थः। कथिते
व ति॥ गां ब्रजेस्थापयतीति सेप्रत्ययात् ब्रजस्य स्था न क्रियायेत्र मध्यास्तं। माणवकं पिति॥ अचिरस्या यक्षिपात्र्यंथा नंसा णवके नेप्स
दुहिः। गां दोग्धि पयः। नैतदस्ति। कथितात्र पूर्वापादानसंज्ञा। दुहिर्याचिः। इदं तर्हि पौरवं गां याचतइति। नैतदस्ति। कथिता अत्र पूर्वोपादा
त नसंज्ञा। नयाचनादेवापायो भवति। याचितो यदि ददाति तोपाये न युज्यते। याचि। रुधि। अन्वरुणद्धि गां ब्रजे नैतदस्ति कथि
ताऽत्र पूर्वाधिकरणसंज्ञा। रुधि प्रच्छि। माणवकं पंथानं पृच्छति। नैतदस्ति। कथितात्र पूर्वोपादानसंज्ञा। नहि प्रश्नादेवापायो भवति दा
पृष्टो यो पथा च वेत तो बायेन युज्यते। प्रच्छि भिक्षि। पौरवं गां भिक्षते। नैतदस्ति। कथितात्र पूर्वोपादानसंज्ञा। न हि भिक्षणादेवापा
नो यो भिक्षितो सोयादददाति ततोपायेन युज्यते। भिक्षि। चि। अवचिनोति फलानि। नैतदस्ति। कथितात्र पूर्वोपादानसंज्ञा।
चिञ्। ब्रुवि शासि गुणेन च यत्सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना। ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते पूर्वं तथ्यते तत्त्वोदाहरणं किं पुन
स्तत् पुत्रं ब्रूते धर्मं। पुत्रमनुशास्ति धर्ममिति। नैतदस्ति। कथितात्र पूर्वा संप्रदानसंज्ञा। तस्मान्नीरण्येवोदाहरणानि। पौरवं गां याचते मा न
वणकं पंथानं पृच्छति पौरवं गां भिक्षते ॥

दृश्यं कथितेति। माणवकान्मार्गोपदेशं लिप्सुत्तरतिर्स प्रत्ययात्। न प्रश्नादेवेति प्रश्नमात्रमनंगीकृतापायं धात्वर्थ इत्यर्थः। भिक्षिर्विवक्षारूपः। अथ यदि चि भिक्ष्योरेकार्थत्वात् किमर्थं पृथक् पोरुपादानं उच्यते। अनुनयार्थस्यापि याच्ञेर्ह सर्वं तेनाविनीतं विनयं याचतेरस्याविकर्मसंज्ञा भवति। हस्तमिति॥ हस्तेनाप्यर्जयति फलानीत्यर्थः। कथितेति। हस्तात् फलान्यादत्त इत्यर्थो वक्ष्यमाणत्वात्। पुत्रमिति। उत्तरोध मम प्रतिपद्यते उत्तरं धर्मं प्रतिपादयतीत्यर्थः। कथितेति। धर्मोपादानत्वान्नु शास्तेन कर्मता उत्तरस्याभिप्रेय माणत्वात् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भाष्ये
५८
अथेतिमेयोरुदाहरणं याधावार्थेउदाहरणत्रयवाक्रितसमताग्न अयवितुमाह॥ इहासे कीर्त्तितपर्वोयस्याकथितशब्दस्य हार्थोविवक्षाभेदात्ताँटोधिपपरस्याव
घाभवति॥ तेर्हेत्पिपयस्याचापि। पूर्वोक्तेतदाहरणे अनेकमेसंज्ञेवेत्येवायमयस्या। अप्रधानवचनाकथितशब्दोपादानेनत्यपरान [redacted] संप्रदानसंज्ञेवाधितव्या
ति दुह्यादिषु कर्मसंज्ञैवस्यादत्यन्तेकीर्त्तितमकथितंह्यादिर्थं॥ तत्र कर्मणिलारप्युत्पद्यमानाः प्राधान्याप्राधान्याभ्यांमित्रकर्मनेकं कर्मपुनादभिधानम
समर्थाः किंप्रधानकर्म्मण्युत्पद्यते अथगुणकर्मणीति प्रश्नः। कथितेउक्ति। प्रधानेहित्तमत्युत्यर्थः। प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानस्यैवाभिधानस्य न्याय्य
त्वात॥ अथवापरः कथितस्यैवाभिधानेमन्यते। अकथितस्यतकारकत्वाभावात् अभिधानासंभवमेवेति यदुक्तं तत्पष्ठीकुर्यान्तदागुणग्रतिः॥ अकार
अथयेधातुर्नांदिकर्मकः किंतेवां कथितेलादयोभवंतिअाहोस्विदकथिते॥ कथिते। [redacted] कथितेलादयः कथितेलादिभिरभिहितेगुणकर्मणिकाकर्तव्या।
कथितेलादयश्चेस्युः पष्ठी कुर्यात्तदागुणेकथिते लादयश्चेत्स्युः पष्ठीगुणकर्मणितदाकर्तव्या। इहतेगोः पयः पयःप्राप्य तेपौरवस्यकं बलंइति। कथं
अकारकंस्यकथितत्वात् अकारकं सतदुक्तं। किंकारणं अकथितत्वात् कारकं चेतन्नाकथ्या॥ अथ कारकं नाकथितं। अथकारकेसति
काकर्तव्या॥ कारकं चेद्विज्ञानीयात्तत्यांपामत्येत साभवेत। कारकं चेद्विज्ञानीयात्तयायाप्राप्नोति साप्राकर्तव्या। इहतेगोः पयः पयःप्राप्यते पौर
वात्कंबलं इति। कथितेभिहितेत्वविधिस्त्वमतिर्गुणकर्मणिलादिविधिः स्यपरे। कथितेलादिभिरभिहितेत्वविधिरेषभवति। किमिदंत्वविधिरिति
तवविधिस्त्वविधिः। [redacted] त्वमतिः किमिदंत्वमतिरिति तंमतिस्त्वंमन्ये मन्यंते कथंतस्त्वंमन्यमन्यते ॥ ॥ ॥ ॥
क व मतिः॥ नैव १
कमिति। अपादानादिषिवविशेषेषु कारकत्वमात्रमेवस्थितं न तु विशेषरहितस्य सामान्यस्य स्थितिरस्तीतिभावः। अकारकस्यति। विशेषाश्रयणाद्वसिसामा
म न्यांक्षिसर्थः कंपाभिति। उद्देशएवहीप्साप्रतिपत्तेस्तिसाभवेदितिप्रतिनिर्द्देशेन विवक्षिता। इहातेगोरिति। अपादानं गोः। याच्यतेपौरवादिति। ननूह्यह
रणात्रयवादीपौरवस्यकर्मत्वमिच्छत्येवेतिकथंपौरवादिस्कन्दं अत्रोच्यते। न्यायस्य समानत्वादत्राप्यपादानत्वं मन्यते। तच्यापियाच्यते पौरवात्कंबल गाम०
इत्यस्य पौरवात्कंबलमादित्सत इत्यर्थः। ततो बुद्धिसंप्राप्तापायस्य संभवः कथितेऽप्रधानकर्मणिलादिभिरभिहितेतवेयंमतिः पदकर्मगुणेपष्ठीभवति
चतुर्थीपंचम्योचेति। तवविधिरेति। असपदेनविग्रहः। स्वशब्दस्त्वस्यवाची। पयोयत्तः पश्यत्रितिवपशायामुक्तं। पुष्पदर्ध्वस्यापिसापेक्षा ग्यश्ादस्यसम
क२ ति२ स्तीत्येवमुक्तं ॥

१ गौर्दोग्धव्याःपयः १
रदानीत्यार्थ्यं पत्तं दर्शयति गुणकर्म्मणीति। लादयोनकस्यकृत्यवलपीगौर्दुह्यते पयोगौर्दुग्धा पयः गौःस्तरोदोहापयः अनेनदुह्यादयः सर्वएवोदा
हरणानीतिरथीत्। सन्निव्यवापयोः प्रदानविवक्ष्यते निमित्तमात्रमात्रविवक्षैवतुगोस्तदानेनकर्मता। अपादानादिविशेषविनिर्मुक्तंचविषते का
व रकं मथ्यारनरस्यश्रणेतीतिः यतश्चपयोधीप्रथमंगाविसृतेततोंतरंगत्वा तहृष्यादिगुणकर्मणिलादयोभवंति। सत्यपि चांतरंगत्वेगावाहीना
मौक्तिततमत्वाभावोन्यायत्वातत अक्रियापस्तृत्वैःपयसस्त्वमेवस्यात्यागोरेवेष्यतिततमत्वंपयोक्तं अपादानमुत्तरणाणिगांदोग्धीति। पयोविवक्षा
यांचप्राधान्येप्यंतरंगत्वात्तगुणेलादयः। उक्तंचगुणकर्मणिलादिविधिः पूर्वगुणकर्मणाभवतियोगात्तमुख्यं कर्मप्रेक्षार्यस्यात्तगमेवपत
ते प्राकृतस्याकुर्दस्पष्टेर्भवति। गावापूर्वमेवसंवेष्योर्दुहिता पयसस्तत्प्राकृतस्योदयत्तामित्रिति। अपादानविवक्षायांतु पंचमीभवतिगोः
गुणकर्मणिलादिविधिः स्यपरेगुणकर्मणिलादिविषयोभवंतिसहपरेणाप्योगेन। मतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्म्माकर्मकाणामणिकर्त्ता
सणाविति। ध्रुवस्वेप्सितयुक्तिषुचाप्यगुणेतस्त्वल्पमतेर्वचनं स्मरत। ध्रुवयुक्तिषुचचेप्सितयुक्तिषुचाप्यगुणकर्मणिलादयोभवंति। एत
दल्पमतेराचार्यस्यवचनं स्मर्यतां॥ ॥ ॥ ॥ ॥
ईप्स्यतेपयइति॥ पदात्तुपयोविशेषणत्वेनगोर्विवक्षातरा पष्ठी। गोः पयोदोग्धीति। माणवकमाणवकधर्मंब्रूतइत्यपिभवति परार्थमेवाणमाणवकस्या कर्मणा
भिप्रेयमाणत्वंविवक्ष्यते। तदविवक्षायांतत्तेनकर्म्मत्वं। सपरइति। उत्सूत्रेप्ययमेवविधिरित्यर्थः। बोध्यतेमाणवकंधर्मंभोत्स्यते माणव
कं ओदनः आश्यते माणवकंश्लोकइति। प्रयोजककर्त्तायारेणाप्यमानत्वात्तमाणवकस्यप्राधान्यंधर्मादेस्तुगुणभावः। ध्रुवेप्सित॥ अ
गुणेप्रधानेकर्मणि ध्रुवयुक्तिषुकर्मकेषुचेप्सितयुक्तिषुचगत्यर्थेषुचलादयोभवंति पूर्वाचार्यप्रसिध्याध्रुवशब्दः कर्मकाउच्यते। तेषां
हिक्रियायामवस्थितानांतत्कर्मपर्यातत्रध्रुवस्वभूतइतिस्वभ्यनिष्ठेः कर्म्मकोधात्वर्थउच्यते। तेनमासमास्यतेदेवदत्तः शाय्यतेक्रोशंदे
ता वदत्तइतिप्रयोज्येदेवदत्ते प्रयोजककव्यापारस्यतत्रैवपूर्वसंनिपातात्लादयोभवंतितथा। गम्यतेग्रामंदेवदत्तस्तस्यत्रापि अनल्पमतेरितिमेधावि
नआचार्यस्येत्यर्थः। स्मरतेति। आगमस्याविच्छेदमनेनदर्शयति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

२०

अपरआहेति

मा॰को॰ पृ॰

ति

आपामएवायंतत्ववमं परिकल्पतेतिदर्शयितुमाह॥ अजानीयतइति॥ अजायाः प्राधान्यान्नेतुश्चतस्यामेव पूर्वोक्तियाप्रवर्त्तनादेतरंगताद्भुतस्यामेवलादयः। प्रयतेकतेश्चकर्मणा इति॥ कर्त्तुः सतोसंपतेधातोःकर्मणोवाचकत्वाद्यो भवति। गतिबुद्धीत्यनेनयस्यप्रयोज्यस्यकर्मसंज्ञाविधीयतेतस्मिन्नवाच्येसर्वेपु गत्यर्थाद्विपुधातुषुलादयोभवंतीत्यर्थः॥ पूर्वश्लोकेतुमेदेनोक्तं गत्यर्थाकर्मकेषुप्रधानेकर्मणिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषुतस्य परस्यनेनलादयो गुणकर्मणि प्रयोज्यकर्मण्यपिवलादयोदृश्यंतइत्येकेवांपतेःमाणवकं धर्मंब्रूतेमाणवकंधर्मंबोधयति॥याद्यावेतिमतोगुणप्रधानेश्लाहुः धर्म भाव

टी॰२

अपरआह। प्रधानकर्मण्याख्येयेलादीनाहुर्द्विकर्मणांप्रधानकर्मणिषिद्धेयेद्विकर्मणांधातूनांकर्मणिलादयोभवंतीतिवक्तव्यं अजांनयतिग्रामं अजानीयतेग्रामं॥ अजानीताग्राममिति॥ अप्रधानेदुहादीनां अप्रधानेदुहादीनां कर्मणि लादयोभवंतीतिवक्तव्यं दुह्यतेगौः पयः दुग्धागौः पयइत्यादयंतेकर्तुश्चकर्मणः लादयोभवंतीतिगम्यतेदेवदत्तोग्रामंयत्तदत्तेन।केपुंधातूनांद्विकर्मकाः।नीवह्योर्हर न

तेष्वाप्येगत्यर्थानां ॥

धर्मस्यप्राधान्यंमाणवकस्य स्य ण

प्रतिपादनपरत्वेवाक्यस्यगुणभावः माणवकंस्कारप्रयोजनत्वेमाणवकस्यप्राधान्यंधर्मस्यगुणभावःतत्याभिधानस्यापारिप्रयोजकव्यापार रामं॰ स्यप्राधान्यात्प्रयोज्यस्येवकर्मणः प्राधान्यंगुणत्वं तप्रयोज्यव्यापारकर्मणश्चगुणभावः।आर्थेनतुल्याश्लेनप्रयोज्यव्यापारस्यप्राधान्यंतदर्थत्वा तप्रयोजकव्यापारस्यतत्प्राधान्यात्तत्कर्मणोपिप्रधान्यमितिवदंतआचार्याः दुहादिषरिगणनात्स्यत्रद्विकर्मत्वंनप्राप्नोतिदृश्यंतेचेतिमतापरुक्षति। क केषुनरितिगत्यर्थाणिमितिद्रुत्रसूत्रोपात्तधातूपलक्षणार्थयहणं ॥ ॥ ५२ =

नी

तथैवचेति चकारेणतत्रपसाराः समुच्चीयंतइत्याह॥ इत्यंजयतिदेवदत्तं शतंमुष्णातिदेवदत्तं शतंदंडयतिदेवदत्तमिति॥ तिहंवेति॥ अन्यस्याप्य माणस्यक्रियाविशेषस्यकर्मणः संभवादित्यर्थः अथवाकर्मणाहेनकर्मत्वमुच्यते। अन्यकर्मताद्भिन्नंविभावणाशमिति चमौ। यथोप्र विशपिंडीमितिभक्षणात्येदर्शितः कर्मत्वंतथ्यत्वंनयतिग्रामं मिमित्सयग्रहणापेक्षमजापाःकर्मत्वं।नयतिस्थप्रश्निभात्रावीतेनाग्रामंहरि तास्यामंप्राप्तोतिपतेवाप्यार्थःसपघतेपरत्वमनइतिनयतेःपरेणनकारेणनयतिकर्मैवाभिधानेयं।ग्रहणस्यत्वाकर्मननयतेरितिके

व

तथैवच।द्विकर्मकेषुग्रहणांदृष्टमिति निश्चयः अजांनयतिग्रामं।भारंवहतिग्रामं भारंहरतिग्रामं। त्यर्थानांभामयति देवदत्तं र्यर्थे पापयतिदेवदत्तंग्रामं।सिद्धंवान्यकर्मणः सिद्धंवाएनदेतद्भवति।कुतः अन्यकर्मणः अन्यस्यात्रान्नाकर्म अन्यस्यग्राम अजा मक्षोगृहीत्वाग्रामं नयति। अन्यकर्मेतिचेदूतानद्रादीनामविधिर्भवेत। अन्यकर्मेति चेतब्रूयाह्वादीनामविधिरयंभवेत। अजानी यतेग्राममितिपरत्वान्तस्यद्यमानेनलेनासौप्राप्तनिधानेनप्राप्नोति॥ कालभावाध्वगतेमाः ॥ ॥ ॥

थंसालेनाभिधीयतेतस्मादन्यकर्मत्वमतापांनएष्यमंकानेति। तासाप्यपदकालवाचित्वेनलोकेप्रसिद्धः नतुणो दोहनपाकादयइतितस्यविभा कृतं वस्यकालत्वेप्रत्ययपादानौनिर्ज्ञानपरिमाणताहि।क्रियाअनि [redacted] नांनपरिमाणाप्तः क्रियायांघटिकेहायोरीयमानामासतोदोहा त दिशृङ्गत्याकालानिर्देशानां अधिवासोतोभोध्वानवत्याअतएवनियातनद्विकेभगास्यपिव रतिपातः।तेव्यत्पालोकेषः प्रसिद्धः कोश स्योननादिनियितपरीमाणसत्येवकर्मत्वंनास्यस्ये [redacted] ध्वानंस्वपितिनभवति।केचिदध्वात्यंताइत्यपिपटंतितआपमर्थः। ग नेतोनिषाततियोवत्येतुते।सेनाकोशयोतनादयः अस्वलोगत्यंतानाइतिपष्ठीसमासः ॥ ॥

टी॰२

२१

भा॰कै॰ ९० कर्मसंज्ञा हीति। ननु कालाध्वनोरपि तिसिद्धैव तीयेति किं कर्मसंज्ञया। गोदोहादीनां कालत्वेनाप्रसिद्धत्वाद्वितीया प्राप्नोतीति भावः। तथापि कर्मसंज्ञा विधेया कालाध्वनोरपि लादिविधानार्थं कर्मप्रत्ययः इति तव्यं आस्यते मासः आसितो मासः स्वापो मासः शय्यते क्रोशः इति द्रष्टव्यं। यद्यप्येवं
क॰ कृतसकर्मकत्वं तदर्थं आसनादावास्यादयो धात्वर्थे तेन सापेक्षत्वे कर्मत्वं सिद्धं। तथा हि मासमात्रत्वस्यापि सम्भवः। मासमासने नव्याप्नोतीति तथा चैत्रः कृतिप्रकृतमेवेदं विषयाकारं करोतीति। अत्र दर्शने न केवलमकर्मकाणां कालादयः कर्मत्वं प्रतिपद्यन्ते अपि तु सकर्मकाणामपि। न्यायस्य तुल्यत्वात्। देशश्चेति। संस्थाप्य विशेषकं रूपं चान्यादि दिग्देशाद्यस्तत इति भाष्यउदाहरणे दृश्यते। इदानीं

कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणां। कालभावाध्वगन्तव्याः अकर्मकाणां धातूनां कर्मसंज्ञा भवतीति वक्तव्यं। काल मासमास्ते। मासं स्वपिति। भाव। गोदोहमास्ते। गोदोहं स्वपिति। अध्वगन्तव्यः क्रोशमास्ते। क्रोशं स्वपिति। देशश्चाकर्मकाणां कर्मसंज्ञो भवतीति कुरून् स्वपिति पञ्चालान् स्वपितीति विपरीतं तु यत्कर्मतत्कल्पकर्मकं विदुः। किमिदं कल्प्येति। अपरिसमाप्तं कर्मकल्पम्। नैतत्। मिनत् सर्वाणि कर्मकार्याणि क्रियन्ते। किं तर्हि द्वितीयैव। यस्मिंस्तु कर्मण्युपजायते न्यत्॥ ॥ ॥ ॥

मकथितस्यापूर्वं स्वार्थकृतं संज्ञान्तरं रूपयितुमुपन्यस्यति। विपरीतमिति। कर्मधर्माणां विपर्ययाद्विपरीतमुच्यते। ईप्सिततमं द्वेष्यं इतरच्चेति त्रिविधं कर्म पूर्वं निर्दिष्टं। इदं तद्विपरीतं। कपिलकादित्वाच्च लत्वे कृते कल्प इति भवति। अपरिसमाप्तमिति। ईप्साप्रकर्षाभावादित्यर्थः। नवेति। गम॰ ... ।तत्कृत्यकः स्वलर्थानामविधानात्। प्रधानकर्मण्याख्येये इति पूर्वमुक्तत्वात्। दुहादीनां तु प्रधाने कर्मणि लादिविधानात् तत्कल्पस्यापि परत्वात् तथाचपरस्मात् द्वितीयैवोच्यते। तस्यैव विपरीतकर्मणो लक्षणं दर्शयति। यस्मिंस्त्विति। यस्मिन् गोदादौ कर्मणि सत्यन्यत्समः प्र... जायते तत्कर्मकल्पं ॥ ॥

भाग २

धात्वर्थयोगादिति। धातुशब्देन धात्वर्थ उच्यते। तस्यार्थः प्रयोजनं यस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तेन स्यात् सा षष्ठी न भवति। गोदोहने पयः पयोऽस्य कर्मत्वे पाक्यत इति प्रधाने न भवति षष्ठी दुह्यते पयः गोदोहो इति। इदानीं संज्ञान्तरमनारभमाणा आह। कल्पनो क्रमिति। यस्मात् पृथक् कल्पेति शास्त्रेऽपि चोक्तं। दुहादीनाम प्रधाने कर्मणि नादिरर्थानात् सर्वकर्मकार्याणि यस्याः पारिसमाप्त्यां। भेदेन च कल्पसंज्ञाविधाने कर्मकार्याप्रसङ्गादिति भावः। धातोर्हि वृत्तिरिति। एकस्य लत्वमात्रे साधा तो रर्थान्तरे वृत्तिर्नास्तीत्यर्थः। क्वचित्पाठः धातोर्निवृत्तिरिति तत्राय मर्थः। धातोः कर्तरि फलत्वमात्रेणास्वार्थान्निवृत्तिर्नास्ती। एतदुक्तं भवति। वर्णविकारेऽपि कृते कर्म्मकल्पताद्रूपस्य पर्यायपदैरेव। यथा गौः स्नुरयो स्नुनशब्दयोऽन्तत्र

धात्वर्थयोगादिति चय त्र षष्ठी। तत्कर्मकल्पत्वे सिद्ध कल्पतोक्तं धातोर्हि वृत्तिर्नरल्प्यतेति। एतेन कर्मसंज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन। तत्रापि तस्य किं स्यात् प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः। यत्तु कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिध्यर्थं

किं संज्ञाभेदेनेत्यर्थः। एतेनेति। अकथितं कर्मेत्येवान्वमाप्त तत्पूर्वसूत्रद्वयं ... तद्विपक्षे नैव कर्मसंज्ञायाः सिद्धत्वादपरिगणनं च नकरिष्यतरति प्रश्नार्थः। यावेति। यदेव्यो गां वाययतीति गवां कथितत्वात्कर्मसंज्ञा न स्यात्। स्याद्गणार्थानामीप्सितत्वस्य प्राप्तसंज्ञेयं तत्स्यादिति कर्तीप्सिततमेनेत्यर्थः स्वं त। सिन्नारछे। नी। किं तस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोतीति तत्र युक्तमित्यादि तत्तदुपाय कस्याने न भवत्यते। नैतद
व सिद्धयार्त्तिग्रहणं नाद्याणोता त्यारा युतिप्रमाणसि तस्यार्थमवश्यं कर्त्तव्यं। ईप्सितयुक्तं चेति। ईप्सितेन यत्ना दिनां वा द्विवार्थमाणां तस्य युक्तमत्र कर्मसंज्ञा विधेया पूर्वसूत्रे कर्त्तव्यमित्यर्थः। चशब्दात्कथा दानं तयोर्विषयविभागासिध्यर्थं चेत्युक्तं भवति ॥ ॥ ॥

सूत्रेणे१

भा॰कै॰ ६२ देशितमेवेति॥ अथ यथा ते नेष्याप्र कर्मभावं प्रतिपाद्यते। अकथितेनेति सूत्रैकदेशानुकरणमेतत् अनेनैतत्स्पष्टं अपरे इति। प्रधा
नकर्मण्यभिधेये लादीनाहुर्द्विकर्मकाणाम् अन्यदिष्ट हरतेन किं यद्यपि गृह्यते। उत नः यथादिश्च होश्च व्याख्यायां तदानः कर्माणि तथा वेचा
कर्मकेभ्यः तयोरेव कृत्यकेवल धात्वर्थे यथा हरतान्याप्य। अथ प्रकारेतरात्र क्षुपिलादिश्च हरतेन शब्द तत्रेति प्रधानकर्मण्येवलाप व
तीति यताश्च। उभयथेति॥ गुणकर्मणि वा द्वितीया दर्शनादुभयमपि समर्थते। वा वनिकं चेदं न तुल्याण्णं। यत्र ह्येके नश हेतुमिन्नक

ईप्सितमेव तु यत्स्यात्र स्पष्टमविशेष्य कथितेन। अथेह कथं भवति अनेनाश्वस्य कष्टमिति। आहोस्वित्तेनाश्वस्य [redacted] स्तु घस्ये
नि। उभयथाप्तेति कारकः। गतिबुद्धि। शब्दकर्मेति कथमिदं विज्ञायते शब्दोपेक्षा क्रियेति। [redacted] आहो
स्विच्छब्दोपि यां कर्मेति। कश्चात्र विशेषः। शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेत् ह्वयत्यादीनां प्रतिषेधः शब्दकर्मनिर्देशे
शब्दक्रियाणामिति चेत् ह्वयत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः केवलं ह्वयत्यादयः। ह्वयति क्रन्दयति शब्दायते। ह्वयति देवदत्तः ह्वायय
देवदत्तेन क्रन्दति देवदत्तः क्रन्दयति देवदत्तेन ॥ ॥

संयोगगुणप्रधानयोः कर्मणोरभिधानं न संभवति तत्र प्रधानकर्मणा सह विधानं न्याय्यं बहीतु एवं च पृथग्प्रधानाभ्यां द्वितीयावद्विधीय
तइति वितथाभावाद्गुणाभ्यां प्राप्ताश्च सप्तगुणकर्मेति विकल्प्यते प्राप्ते। कथमिति [redacted] ह्वयत्यादयोधातवः साध्यमाना व तम॰
ध्यक्रियारूपं शब्दमपि दधति। ते शब्दकर्मकत्वादतिप्रसंगो प्राप्ति प्रतिषेधो विधेयः। ह्वयति देवदत्तः ह्वाययति देवदत्तेन कर्मणो भावादकर्मकत्वेह्वय
तेर्नाणो कर्मीयं॥ + कर्मशब्देन क्वचित्क्रियापि गृह्यते यथा कर्त्तरि कर्म [redacted]
प्यातेह्वारयति। क[redacted] विद्गुणसाधनकर्मणि पश्यावेः शब्दकर्मणा इति॥ न तन्त्रोभयथाप्य वहार दर्शनात्सं शयानः एव

२४

शब्दायते ।। शब्दं करोतीति शब्दवैरकलह इत्याह। शब्दस्य गा स्वकर्मणोत्रांसभावात कर्म नस्यापोगाद्यकर्मकत्वादपि कर्मसं ज्ञाप्रसं [redacted] गः अ
तो त्यादीनामिति। शब्दोपलब्धिरूपेऽप्येवं तस्मान्नः श्रृणोत्यादयः शब्दक्रियान भवति शब्दसाध नकर्मणा स्फुटा द्विवचने नप्रयोगानानु
मेवं गुण्यर्थं तस्य श्रृणोत्यादयो हि न ज्ञानमात्रवचनाः गुणार्थं ज्ञानामकं भजते इत्येतोपप्लुत्य लक्षिमात्रवचनो तथापि योज कत्वपार्थि प्र
य

शब्दायवने देवदत्तः शब्दाययते देवदत्तेन। श्रृणोत्यादीनां चोप संख्यानमशब्दक्रियत्वात् श्रृणोत्यादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यं पुनः यं
श्रृणोत्यस्यः श्रृणोतीति विज्ञानान्निउपलभते। श्रृणोति देवदत्तः श्रावयति देवदत्तं विजानाति देवदत्तः विज्ञापयति देवदत्तं। उपलभते दे
६ वदत्तः उपलंभयति देवदत्तं किं पुनः कारणं न सिध्यति अशब्दक्रियत्वात्। अस्तु तर्हि शब्दोपेक्षां कर्मेति ।। शब्दकर्मणा इति चेज्जल्पतिप्र
भृतीनामुपसंख्यानं॥ शब्दकर्मणा इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यं। केपुनर्जल्पति प्रभृतयः जल्पति विल
पति आभाषते। जल्पति देवदत्तः जल्पयति देवदत्तं। विलपति देवदत्तः विलापयति देवदत्तं। आभाषते देवदत्तः आभाषय
दृशेः सर्वत्र तिदेवदत्तं दृशेः सर्वत्रोपसंख्यानं कर्तव्यं ॥ ॥ ॥ ॥

कर्तारयोपक लादिवशात्स्पराश्व विध्यामेवोपलक्षित्प्रस्थापत तासाधनकर्मग्रहणे सिध्यतिन तु क्रियाग्रहणा स्वरूपसंख्यानं क
र्तव्यं॥ एवं तर्हि ध्यर्थत्वादनयोः सिध्यतीति चिंत्यमेतत्। जल्पति प्रभृतीनामिति॥ जल्पत्यादयः शब्दक्रियमा वर्तेत इति क्रियाग्र
हणे सिध्यति न तु साधनकर्मग्रहणे पुनः जल्पतीत्यादेः शब्दकर्मकत्वाभावात्॥ दृशेः सर्वत्रेति॥ यदि क्रियाग्रहणं तथा साधनग्र
हणमथोभयथात्याश्रयणं सर्वत्र दृशेर्न प्राप्नोति इति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰कै॰ परप्रतिरूपतर्क इति॥ चस्त्रु॰ प्रणिधानद्वारके यत्नं मेपदाद्यशेर्विह्रते तेरेतद्रकर्म्म अत्यन्त तद्भूय थैलात सिध्यति॥ तत्र साधनकर्मग्रहण इतेष
६२ यस्त्याश्रीयते॥ क्रियायाहणोकर्मग्रहणानर्थक्यप्रसंगात्॥ तितिक्षिशब्द प्रत्ययवत्सान्यार्थोकर्मकाणामित्येवसिद्धत्वात् पुत्रादिकर्मत्वेल त्य
प्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यमेव॥ क्रियाकाद्यिशब्दविशेषकर्मक त्वे तु शब्दकर्म [redacted] त्वात् सिद्धिः इ शेतृप्रयाख्यादे वयह णं सिध्यति॥ आदि
त्वायोः प्रत्ययसामार्थ्यत्वात्प्राप्तिः नीवहोः तिसिद्धत्वात् यद्यपि नयतिर्हि सार्थेऽप्यकर्त्प्रत्ययवहि तीत्यर्थे इत्यकर्मभाष्ये। तथापि वह र नियं

पश्यतिरूपतर्कः कार्योपयोगादर्शोपतिरूपतर्कं कार्योपयोग्यां॥ आदिखादिनी वहीनां प्रतिषेधः आदिखादिनी वहीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः आ
द तेदेवदत्तः आस्यते देवदत्तेन। अपर घ्राह॥ सर्वत्रैव प्रत्ययवत्सान्यकार्यमदेनं भवतीति वक्तव्यं। परस्मैपदमपि इदमेकमिष्यते क्रोधि
करणो चक्षोऽर्थ्या तिप्रत्यवसान्यार्थे प्यइति इदमे शब्द्यः धालादि। खादयति देवदत्तेन। नीनयति देवदत्तं नाययति देवदत्तेन। वहत्यनियंत
कर्तृ कर्तृकस्य। वहेरनियंतृकर्तृकस्येति वक्तव्यं। वहति भारं देवदत्तः वाहयति भारं देवदत्तेन। अनियंतृकर्तृ [redacted] कस्येति किमर्थं। वहति
यवान् लीवर्द्दा यवान् वाहयति बलीवर्द्दान् यवान्। हिंसार्थस्य भक्षेरहिंसार्थस्येति वक्तव्यं। भक्षयति पिंडीं देवदत्तः भक्षयति पिंडीं देवदत्ते
न। अहिंसार्थस्येति किमर्थं। भक्षयति यवान् बलीवर्दान् भक्षयति यवान् बलीवर्द्दान्। अकर्मकग्रहणे कालकर्मकाणामुपसं
ख्यानं। [redacted] ॥ अकर्मकग्रहणे कालकर्मकाणामुपसंख्यानं कर्तव्यं। मासमास्ते देवदत्तः। मास कौ
मासयति देवदत्तं मासं शेते देवदत्तः मासं शाययति देवदत्तम ॥ ॥ द
त कर्तृकस्येत्यभिधानाय वहे रूपं ज्ञेयः परस्मैपदमिति निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति प्राप्ते। वहेरीति निपतेत्तारा। श्रीमत्सेदिति। आशिकर्त्रे यम॰
सिद्धेतु मतशिवो निषेधाद्युपादित्यत्वेऽ एव तस्य वेति प्राप्तिः॥ भक्षयतिय वानिति॥ तेत्र स्थालं च्याप्ताघवस्थायां यदा। तंभरणात्तूर्हि सा भवतीत
दुव स्थायां केचित्त्वत्रेत मस्याभ्युपगमात्। परकीयपयवमत्सणो वाधपरोहिंसितो भवति। हिंसांगेऽत्रक्षणोत्रभक्षितिर्वर्तते। कालकर्मकाणामिति। कालस्य
गोनतास्त्वयांतरूर्वेसहस्रमिति इत्यत्रातभावाध्वदेशानामपि ग्रहणं वस्यमाणन्यायस्ति स्यसाद्धः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ .

द
सिद्धमिति। मासमास्यते देवदत्तेनेत्यादावकर्मकेभ्यो भावे विधीयमानत्वात्। सिद्धा भवंतीत्याश्रयंवा न्यायात्। अकर्मकत्वं तेन मास आस्यते देवदत्तेनेत्यादौ
कर्मण्यपि भवंति॥ नवकेचिदिति॥ ननु क्रियामात्रविवक्षायां कालादीनामविवक्षितत्वात्तेष्वकर्मकत्वं भवत्येव। प्रयाशेते देवदत्तो न भुंक्त इति॥
मे अत्राह॥ अत्येताविषयाजकर्मणो धातवोऽकर्मकग्रहणे गृह्यंते न त्वविवक्षितकर्माणः। अन्यथाऽपवादीनामपि कर्म विवक्षायामकर्म
कत्वनिबंधनानि कार्याणि भवेयुः। अकर्मकशब्देन धातवोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयंते न त्वर्थाः। अर्थाश्रयणे हि कर्माविवक्षायामर्थस्याकर्मक
ने त्वव्यपदेशः स्यात्। धातुराश्रीयमाणो युक्तः कश्चिदपि कर्मसंबंधदर्शनेन सारूप्यात्। एवं तर्हि तत्र सर्वविषयतानाकलेन त्वव्यपदेशं ते आश्रयास्त कर्म
नवकर्मा
का
सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकत्वं भवत्यन्नात्ससिद्धमेतत् कालकर्मका अकर्मकवद्भवंतीति वक्तव्यं। तत्र हि वक्तव्यो अकर्मकेष्विति
च्यते। नवकेचिदपि कालभावाध्वभिरकर्मकाः। एवं विज्ञाप्याप्यकस्मिँश्चिदकर्मकाः इति। अथवा येन कर्मणा सकर्मकास्त्वकर्मका कच्चित्
भवंति तेनाकर्मकाणां न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः। अथवा यत्कर्म भवति न तद्भवति तेनाकर्मकाणां न चैतेत्कर्मक
चिद्भवति किंचिन्न भवति ॥
कारकादिभेदात्तदभिन्ना एवेत्यस्येत्सकर्मका अन्यथाऽकर्मकाणामिति साध्यपदेशः। पदार्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति दर्शनं तदार्थेऽप्यत्यपदार्थे
[redacted] विशेष्य
[redacted] विशेषणं तु। चिदिति। द्रव्यमेवकर्मणि सत्यकर्मकर्तृत्यर्थः। अथवायेनेति। संभवव्यभिचाराभ्यां विशेषणा
भावे सर्वत्र वस्तुस्थितिर्हि पूर्वं क्रियायां द्रव्यकर्माणि सिद्धं भवति पश्चात्कालादिभिः परिमाणनिर्द्धारणाय। तथा चोक्तं॥ शक्तिप्रमाणसंख्या
देरं न भत्या आविर्भाविता अपि कालादयः संती। तेन तैः केचिदकर्मकास्त्यक्ष्य एवेति। अकर्मकग्रहणं तर्हि द्रव्यकर्मविषयं विध्यते। न व
हि ते कालादिकर्मतत्त्वं भवति तत्प्रवर्तते। क्रियासु कालयोगोतः प्रयोगो द्रव्यकर्मणोति। सत्त्वं चेदं नियमार्थमिति कैयटः। तत्र उक्तं तत
भा एवावधार्य ॥

मा॰कै॰ ६२ हक्रोः । गुरुमपत्रविभाषेत्यमितिनिवर्तते विभाषेत्यत्रोक्तं । अभिवादिदृशोरिति । अभिवाद्यस्य तावत्प्राक्कर्मसंज्ञा पक्षे विधीयते । दृशेर्दृश्यर्थत्वात्
नित्या प्राप्ता पक्षे निवर्त्यते ॥ स्वतं ॥ किं प्रयोजनमिति ॥ तं तु वाच्यस्य स्वतंत्रशब्दवाच्यत्वात् विशेषानुपादाना ज्ञप्रश्नः । तं तुवा यदि । यद्यपि तं तु वाच्यो
वमतिक्रम्य करत्वादौ नंतवाप स्वकर्तृसंज्ञेष्यते तथापि विशेषविहितत्वात् परत्वाच्चापादानादिसंज्ञाविषये पि साप्राप्नोति । अप्रग्रहणे पौ तद
त्यादौ ब्राह्मणादेर्नप्राप्नोतीति दोषः । विहानस्तु । विवक्षितं स्वतंत्रं ब्राह्मणा इति । स्वपर्श्न आत्मवाचीस्व आत्मा तंत्रं प्रधानं यस्य स व
स्वतंत्र उच्यते । तत्र कारकाणि कारकक्रियापारि... प्राधान्यस्योपयोगात् तं तु वाच्यस्यापि तं तु वाच्यरूपत्वात् तत्रानुपयोगात्प्रधानमाचिनः

हक्रोः । हक्रोर्वा वचने अभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानं हक्रोर्वा विवचने अभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानं कर्तव्यं । अभिवदति गु
रुं देवदत्तः अभिवादयते गुरुं देवदत्तं । अभिवादयते गुरुं देवदत्तेन । पश्यन्ति भृत्या राजानं दर्शयते भृत्यान् राजा दर्शयते भृत्यैः राजा क
र्थं च आत्मनेपदं एकस्य गतेर्गणस्येति । अपरस्याणि चेत्येति । स्वतंत्रः किं यस्य स्वतंत्रं सस्वतंत्रः किं वातः तं तु वापे प्राप्नोति नैष दो
षः । अयं तंत्रशब्दोऽस्त्येव वितानेवर्तते । तद्यथा आस्तीर्णं तंत्रं प्रोतं तंत्रं वितानमिति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते तद्यथा स्वतंत्रो
ब्राह्मण इत्युच्यते । स्वप्रधान इति गम्यते । तद्यः प्राधान्ये वर्तते तंत्रशब्दः तस्येदं ग्रहणम् स्वतंत्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्या
नम स्वतंत्रत्वात् । स्वतंत्रस्य हि कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानं कर्तव्यं । पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति । किं पुनः कारणं न सिध्य
ह
ति अस्वतंत्रत्वात् । नतास्वाते न्यादितरथाहि ॥ ॥

स्वतंत्रशब्दस्यैर्ग्रहणात् अनेक कारकसाध्यायामपि क्रियायां यस्याकस्यचित्स्वातंत्र्यं तथ्या कारकमत्रेप्रतिपादितं । यस्यधातुनाव्यापारो
गुणाभावेनोच्यते । सर्वो सोऽस्वतंत्रः स्येत्यदपि तत्रैव भाष्यकृता प्रतिपादितं । हेतुमतीति । प्रयोज्यस्येत्यर्थः । यथा कर्तृसंनिधौ करणादीनां एम॰ ६३
नास्ति स्वातंत्र्यं तथा प्रयोजकसंनिधौ प्रयोज्यस्य यथा तंत्र्यात् कर्तृसंज्ञाया अप्रसंगात् पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति कर्तृत्वसामान्यप्राप्तो
निःस्प्रयोजकस्य तत्र चतच्छदेन पराम्पृष्टो नोपपद्यते । न वेति । प्रयोजकसंनिधेपि प्रयोज्यस्य करणादिसाधनानिवृत्तियोगात् स्वातंत्र्यमस्य
धाने । क्रियासिद्धौ सद्भावादित्यर्थः ॥ ॥

प्रयोज्ये
अकुर्वत्यपीति । यदि प्रयोज्यस्य स्वातंत्र्यं न स्यात् प्रेष्यासो साधनां त्रैः तर्हि नियोगादिना क्रियां कुर्यात् तथा चाकुर्वत्यपि प्रयोजकः कारयतीति
व्यपदिश्येत । आवकं तावदिति ॥ उपसंख्यानवाध्य पि प्रयोज्यस्य स्वातंत्र्यमस्तीत्यभ्युपगच्छतीति प्रतिपाद्यते । प्रयोज्य [redacted] स्यस्वातंत्र्ये
णस्वव्यापारे प्रत्यप्रवृत्तेनास्ति लोपसंख्यानमारभ्यते । तेन चेदमवश्याभ्युपगंतव्यं यः करोति स स्वतंत्रः । न त्व कुर्वन्निति एवं चेत् प्रयो
नान्यथेति जकसंनिधानेपि स्वार्थदर्शनात प्रयोज्यः करोतीति तस्य स्वातंत्र्यमस्त्येव । तथा चोक्तं भाष्यकृता न दिंकाश्चित्परे नु ग्रहोष्यति प्रवर्तते स त
वे इमे सम्भूत्यर्थम्पतताति । प्रेषिते चेति । कर्तृत्वाधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् सप्तमी । क्रियाभिति प्रत्यार्थदर्शनात रक्षापांसत्या क्रियां । तद्दर्शना

अकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात् । न वा कर्तृत्वं किं कारणं स्वातंत्र्यात् स्वतंत्रोऽसौ भवति । इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात् यो हि
मन्यते नासौ स्वतंत्रः अकुर्वत्यपि तस्मिन् कारयतीति स्यात् । नाकुर्वतीति चेत् स्वतंत्रः । न चेदकुर्वतीति तस्मिन् कारयतीत्येतद् भवति स्व १
तंत्रोऽसौ भवति । एवं तावद् नेनोपसंख्यानं कुर्वता वक्तुं कुर्वन् स्वतंत्रो अकुर्वन् नेति । साधीयोऽस्तु पर्कं भवति प्रेषिते च
[redacted] किलायं क्रियां चाक्रियां च दृष्ट्वा व्यवस्यति कुर्वन् स्वतंत्र अकुर्वन्नेति । यदि च प्रेषितोऽपि न करोति स्वतंत्रोऽसौ भवति ।
तत्प्रयोजकः प्रेषेः स्वतंत्र प्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञा प्रसिद्धिः । प्रेष्यस्वतंत्र प्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञा प्रसिद्धिः [redacted] स्वतंत्र प्रयोजको हेतुसंज्ञो भवतीत्युच्यते न चासौ स्वतंत्रं प्रयोजयति ॥ ॥ ॥

त्व अक्रियां यदि चेति । द्वार्थो दर्शनादिक्षायास्त्यामित्यर्थः । तत्र प्रेष इति । ननु पूर्वस्त्र एव प्रयोज्यस्य स्वातंत्र्यमुपपादितं तत्कि
मर्थं चोद्यते । एवं मन्यते प्रेषणात्पूर्वं प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे प्रवर्तनात् स्वातंत्र्यं प्रेषणकाले तु स्वव्यापारा प्रवर्तनात प्रवृत्तेः प्रेषणे यथा स्वा
तंत्र्यं नास्ति तस्य च प्रयोजकत्वेन हेतुः स्यात् । तत्राप्यत्र न हि तत्र मंतेत । प्रेषयग्रहणामध्येषणानिवृत्त्यर्थमिति के चित् । अध्येषणे किल व्यापार्य
माण स्य गुर्वादेः स्वव्यापारे स्वातंत्र्यमस्तीति । न चैतद्युक्तं व्यापारस्य तुल्यत्वात् । तस्मादत्र प्रेषग्रहणेन नियोगमात्रमुच्यते न तु निकृष्ट विषय ए
व नियोगः १ (

भा॰कै॰ ६१ स्वतंत्रत्वादिति॥ दृष्टसामर्थ्यो वा संभावितसामर्थ्यो वा क्रियां प्रति स्वातंत्र्येण समाश्रित एव निपात्यत इत्यर्थः। स्वतंत्रश्च परतंत्रश्चेति। प्रयोजकस्त्रि
धो यारम्भे त्येणास्य तं त्र्यस्यतिरस्कृतत्वाद्यो ग्राघानुपपत्तिरिति भावः। उक्तं वेति। वक्ष्यमाणस्यापि बुध्या विषयीकृतत्वात् भूतत्वसमारोपात् उक्तं
वक्ष्यमाणं ज्ञामेदेनोक्तं वेति निर्दिष्टं न वा सामान्यकृतत्वात्। हेतुमति चेत्यत्र वार्त्तिककारेणोत दुक्रमः मुक्तसंशयेनेति॥ अप्रयुक्तोपस्वयमक
रोतितेन तुल्यः प्रयोज्योपात्यर्थः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकं॥ प्राग्री॥

स्वतंत्रत्वात्सिद्धमिति। इहमेतत्कथं स्वतंत्रत्वात् स्वतंत्रसंज्ञेयो प्रयोजयति। स्वतंत्रत्वात्सिद्धमिति चेत् स्वतंत्रपरतंत्रत्वं विप्रतिषिद्धं। यदि स्वतं
त्रोन प्रयोज्यः अथ प्रयोज्यो न स्वतंत्रः प्रयोज्यः स्वतंत्रश्चेति विप्रतिषिद्धं उक्तं। किमुक्तं एकं तावदुक्तं। न वा स्वातंत्र्यादितरथा ह्यकुर्व
त्यपि कारयतीति स्यात्। अयं उक्तं न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुतो ह्यविशिष्टं स्वतंत्रप्रयोजकत्वात् अप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्य
मिति॥ इति व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थपादे तृतीयमाह्निकं॥ प्राग्रीश्वरान्निपाताः। किमर्थं रेफाधिकः ईश्वरश
२ ब्दो गृह्यते ईश्वराद्धि चवयन्माभूदिति। रीश्वरे तु सुच्यते वीश्वरान्मा भूत्। शकि णमुल्कमुलौ सृपितृदोः कसुनकसुनाविति। नैतदस्ति।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन तोसुनकसुनोः पूर्वस्य संज्ञा भवतीति यदयं कृन्मेजन्त इति कृतो मान्तस्यैजन्तस्य चाव्ययसंज्ञां शा
स्ति। कृन्मेजंतः पूर्वोप्येतस्मात्कृन्मांतमेजंतं चाप्राप्ति तदर्थमेतत्स्यात्॥
परोपिसः

किमर्थमिति॥ प्राग्रीश्वरादित्येव क्रियतां अस्यास्त्याधिरीश्वरस्येत्यमनेवेश्वरशब्दो गृह्यते इति प्रश्नः। रीश्वरादिति॥ व्यादिरिष्टपाठाद्धीश्वरा एव
तप्राक्स्यात्। यदाऽस्त्वेति सूत्रपाठस्तदा वकारसहितं ईश्वरशब्दोत्तीत्येतदभिप्रेत्यैवमुक्तं प्रयदप्यमिति। सेत्येन प्रसृती नां णमुल्कमुलो ६४
श्च निपातत्वादैवाव्ययसंज्ञायां सिद्धायां कृन्मेजंत इत्यव्ययसंज्ञाविधानात् ज्ञापकात्प्राग्रीश्वरान्निपात इत्यर्थः। पर्योपीति। कृत्यार्थे तवैकेनि
त्यादिरेजंतः स्वमकृशास्त्रीनातोऽसि तदर्थमेतत्स्यादित्य ज्ञापकं प्राग्रीश्वरस्य ॥ ॥ ॥

पर्युदासीति॥ व्याख्या प्रागीश्वरादिति निपातत्वादव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञासिद्धैव किं तद्विधानेनेति ज्ञापकं सपद्यते। समासेष्विति। तुल्यत्वाती
पद्यारत्येयनियमार्थमेतत्स्यात्। न त्वप्राप्तग्रहणात् प्राप्तमर्थमेतद्वित्यर्थः। एवं तर्हीति। लोके प्रत्यासत्त्याश्रीयते यथा कपिंजलानाल
भेतेति त्रय एवालभ्यंते न चतुरादयः। शास्त्रे च लोकव्यवहारो गृह्यत इति भावः। लौकिकमिति॥ लौकिकं प्रत्यासत्तिलक्षणं न्यायं लोक
एव पीत्यसूति। स्त्रेहादिवशात् द्वितीयमप्युपरक्तांतं प्राप्नुवंति वर्ज्यंते। कविंनानित्यत्र तु मध्यमातिक्रमे कारणाभावान्न हि स्यात्तथा ५
भृताननि तु तथा रिपुनिबंधा वनेराज्ञ्यः। रवात्मयंते॥ इहत्वविरोधाभावा व्याप्तिन्यायाश्रयः स्यात् तल्लोकव्यपेत्यं ययोतलोकादी

पर्युदासेऽव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनंतरोऽर्वशब्द रशब्दस्य ग्रहणमिति। समासेष्वव्ययीभावः समासे
ष्वेतत् ज्ञापकं स्यात् अव्ययीभाव एव समासोऽव्ययसंज्ञो भवति नान्य इति॥ एवं तर्हि लोकतः एतत्सिद्धं। तद्यथा लोके अवरेतो न
दो ष्टकोशात् त्रिपञ्चायम नुब्रजेरिति प्रथमो वना द्वितीय उत्तरकाले अनुव्रजंति लौकिकं चातिवर्तन्ते द्वितीयं तृतीयं चवर्तान
ते एकोनस्त्रियं एव प्रथमो वनान्ते उरकात् त्ततोनुव्रजन्ति लौकिकं चातिवर्तन्ते द्वितीयं तृतीयं च वर्तन्ते कर्तव्यं
मुदकान्तं वानुव्रजंति। तस्माद्रेफाधिक ईश्वरशब्दो गृह्यते अथ प्राग्वचनं किमर्थं प्राग्वचनं संज्ञासमावेशार्थं प्राग्वचनं क्रि
यते निपातसंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् अधिकारो हि प्राग्वचनेन विज्ञाशातां सुपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञा निपातसंज्ञां
[redacted] बाधेरन् तां मावाधिवतेति प्राग्वचनं क्रियते ॥ ॥ ॥

तानि हि द्वे बह्वीनि विधेयेन स्तेनाम् पाठात् अभयसंज्ञायाः एवाभावं ज्ञापयेत् निपातसंज्ञानुस्यादेव। तत्पश्चिक्कीर्षामित्यादौ निपात एकाच् ७
नादिति प्रगृह्यसंज्ञा स्यात्। अर्थेति। प्रागग्रहणाद्धारेणावधिनिर्देशश्चोद्यते निपाताऽइत्येतावद्वक्तव्य प्राप्तमप्रत्यादिरधिकारो विनाप्य
धिनिर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्त्तते न त्वाप्य भविप्रवर्त्तेऽत्यत इति भावः। निपातसंज्ञामिति। चादिषु प्रादिषु क्रियायोगे विकल्पित गतिसंज्ञा
विषये सा नाम निपातसंज्ञा न प्रवर्तेतेत्यर्थः निपातसंज्ञा स्यादितं ता मिवोच्यते स्पष्टं ॥ ॥

श्री लब्धे

भा कै ६५

अथक्रियमाणेऽपिनिर्दिश्य ।पदितिपंचम्या आकुलं शब्दः ॥ हा ॥ ँ ॥ऽन् ऋतिः आग्रहांस्तंयघते ।परश हाभ्याहरेणात्तु पंचमीनभविष्यति ।चादयोऽसत्त्व
स्पदीनामसेवद्वित्वप्रसंगात् तत्रैणैवचाद्वेप्राकृशब्दाच्चुद्यावेतेतेनायमर्थः ।प्राग्रीश्वरान्नियमविधित्वात्तोसेन्प्राङ्गुपातसंज्ञाभवंतीति निपातानसंती
त्यादिसंज्ञाइतिसमावेशसिद्धिः केवलेतुनिपातात्र्यधिकारेक्रियमाणेसत्यामपित्रतिषेधोगमत्वह्नावेकसंज्ञाधिकारातयोपः स्यान्नत
समावेशःस्यात् ।अवयवसंज्ञाइति ।विशिष्टावधिपरिच्छिन्नस्यसमुदायस्यैतराल्पतिताएतस्यादिसंज्ञाभावोऽवयवाभवंति तेषांसंज्ञास्त्य
र्थः ।चादयोऽसत्त्वपमिति ।अर्थद्वयेपिसत्त्वशब्दस्यप्रयोगदर्शनाद्विशेषावातोप्रमाणानुपलंभात्प्रश्नः ।तत्रसीदंत्यस्मिन्गुणाः क्रियाश्च

अथक्रियमाणेऽपिप्राग्वचनेयावता अनवकाशाएताः संज्ञाः कस्मादेवनबाधंते क्रियमाणेहिप्राग्वचनेसत्यांचनिपातसंज्ञा
यांस्ताअवयवसंज्ञाअर्थेनैतत्त्प्रवचनात्समावेशोभविष्यति ।सत्त्वमित्यस्यसलक्षणोऽस्त्येवद्रव्यपदार्थकः ।तथ्याश्च
त्वमयंब्राह्मणाः सत्त्वमियंब्राह्मणी अस्तिक्रियापदार्थकः सद्भावः सत्त्वमिति कस्येदंग्रहणमिति द्रव्यपदार्थकस्येदं
ग्रहणंकुतएतत्एवंवक्ष्यामिविधिरस्ति हेभवतिप्रतिषेधश्च ॥ ॥

तिस्वंद्रव्यमुच्यते ।यदातुसतोभावः सत्त्वंतदासाध्यमानतयाक्रियारूपापन्नास[redacted]त्रासत्त्वशब्देनोच्यते ।एवंचकृत्वेतिः ।यदिसत्त्वशब्दे स्पा॰
नसत्ताभिधीयततदाप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्तत्रहिचादिशब्दवाचीकश्चित्सदस्तीति पदस्यैनिषेधः स्यात् ।अमुंवैपश्यत्यत्रचनिपातसं ६५
ज्ञास्यात्तत्वाधकरणमांचः पठितो ।हियंस्मार्थंइत्यादावपिविधिनिषेधौयथाभिमतविषयं मन्यवतिष्ठेयातां द्रव्यग्रहणेतुव्यवतिष्ठे
ते ।द्रव्यशब्देनचाक्षसिद्धरूपंवस्त्वभिधीयते ।तद्धस्ववंचकतन्त्रयंपत्र[redacted]सर्वनामप्रयुज्यतेनोद्रव्यमित्यभ्यते सोऽयोभेयतेनविवक्षितइति ॥

द्विस्तुतारिति ।उभयथाशास्त्रेदर्शनात्प्रश्नः ।विप्रशतिविप्रातीतिविप्रः आतश्चोपसर्गइतिकप्रत्ययांतः क्रियोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात्केवलात्द्र
व्यात्क्रियाद्रव्यसमुदायस्याप्यत्वाद्र्व्यात्त्यास्मिन्नर्थेवर्त्तते ।प्रादिभिरिति ।निपातत्वेनाभिमतैः ।सामान्यमिति ।सारूप्यं ।तदंतविधिनेति ।ननु
विशेष्यस्यासन्निधानात्कथंतदंतविधिः ।निपातस्यसंज्ञानिपातसंज्ञासाचाव्ययसंज्ञातस्यांवास्तितदंतविधिः प्रयोजनंसर्वनामाव्यय स्यापि
संज्ञायामिति ।तत्रविप्रशब्देप्रशब्दस्यनिपातसंज्ञायांसत्यांयथापरमोच्चैरितिस्वरायांतस्याव्ययसंज्ञाभवतिएवंनिपातांतस्यात ।नतो

किंपुनरयंपर्युदासः ।पाहोस्वित्प्रसज्यायंप्रतिषेधः सत्त्ववचनेनेतिर्किंचातः ।यदिपर्युदासःविप्र इत्य
त्रप्राप्नोति ।क्रियाद्रव्यवचनोऽपसंघातः द्रव्यादन्यच्चाविधिनाश्रीयते अस्तिचप्रादिभिःसामान्यमितिकृत्वातदंतविधिनानिपा
तसंज्ञाप्राप्नोति ।अथप्रसज्यप्रतिषेधः सत्त्ववचनेनेतिनदोषोभवति ।यथानदोषस्तथास्तु ।प्रादयः ।उपसर्गाः क्रियायो
गे ।प्रादयइतियोगविभागोनिपातसंज्ञार्थः ।प्रादयइतियोगविभागः कर्त्तव्यः ।प्रादयोऽसत्त्ववचनानिपातसंज्ञाभवंतिततः
उपसर्गाः क्रियायोगइति ।किमर्थोयोगविभागः ।निपातसंज्ञार्थः ।निपातसंज्ञायथास्यात् ।एकयोगेहिनिपातसंज्ञाभावः ।
एकयोगेहिसतिनिपातसंज्ञायाः अभावः स्यात् ।पस्मिन्नेवविशेषेउपसर्गाःकर्मप्रवचनीयसंज्ञातस्मिन्नेवविशेषेनिपातसं
ज्ञास्यात् ।मरुच्छब्दस्योपसंख्यानंम रुद्गच्छत्योपसंख्या नकर्त्तव्यम् ।

इ
कुप्रसत्येत ।विप्रकंपलइत्यत्रनिपातांतस्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ।प्रादयः यदाप्राग्वेवप्रादयइतियोगोविभज्यतेतदाप्रयोजनमकथ
नीयमाविकं ।यदातुप्रादयउपसर्गाः क्रियायोगइत्येकोयोगः पठ्यते ।तदायोगविभागः कर्त्तव्यस्तेनचोद्यते एकयोगेहीति ।अक्रिया
योगे ।निपातसंज्ञानस्यात् ।क्रियायोगएवतुगत्युपसर्गसंज्ञावत्स्यात्ततस्तथाप्रागतश्चाचार्यस्त्यत्रदस्पेपरप्रकृतिस्वरोनस्यात्प
स्मिन्नेवेति ।कर्मप्रवचनीयसंज्ञासुरुज्ञायामित्यादिभिर्योगैः प्रादीनांविहिता ॥२॥२॥२॥ ॥ ॥

भा॰कौ॰
६६

मरुद्दत इति प्रक्रियायां रूपमलौकिकमिदमुपाइंतत्वेन हि नित्यं भाव्यं। उपसर्गसंज्ञेयेष्यते तेन निपातसंज्ञा तस्यां हि सत्यां निपाता आद्युदात्ता
इत्याद्युदात्तत्वं तत्तीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्यात् अंतोदात्तस्य मरुद्दृष्यते। अत्रापसंज्ञा चास्यात् तत्र एवोपसंख्यायते अन सर्ग
मिधानाद्विकिरुद्र न भवति। संज्ञा च नसामर्थ्यं ज्ञानं ततोपि तत्त्वं प्रवर्त्तते। अनेन उत्त्यापेन मरुत्तन यतीति तव गत्यव्यायो। पिशांतप्रा
प्राप्ति। तस्मात्तत्त्वोपसर्गसंज्ञा वक्तव्या। प्रकृतांतरेणापि मरुत्त शद्वो गुत्वादपिष्यते। तथ्य एव मरुद्धापिति। अच्छ इस्येतिते न भिदादि

मरुत्तदत्तो मरुद्दत इति अच उपसर्गात्त इति तत्त्वं भवति। अच्छ इस्य चोपसंख्यानं अच्छ इस्य चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। अच्छा
गति श्च। कारिकाशब्दस्योपसंख्यानं कारिकाशब्दस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं कारिका कृत्य। पुनश्च नसोच्छदसि गतिसं
ज्ञो भव तद्गति वक्तव्यं पुनरुत्स्मृतं वासो देयं पुनर्निष्कृतो रथः उशिग्दूतश्च नोहितः ॥ ॥

अच्छ इत्यशद्वो नपाठितव्यो भवति। गतिः। कारिकाशब्दस्येति कारिका क्रियाम र्यादा स्थितिरित्यर्थः। श्लक्ष्णपरो यत्क श्लोकवाची गम॰
कारिकाशब्दस्तस्य ग्रहणं तन्न भवति क्रियायोगग्रहणं तेन कारिका शब्दस्य विशेष[redacted]णा तत्क्रियार्थग्रहणात्। पुनश्च नसावि
न तितेश्च पुनराधेयमिति छंदतो त्र स्वरप्रकृतिस्वरेणाप्यतो नावश्यति धि शब्द उदात्तः पुनरुत्स्मृतमिति। गतिस्त्वात्समासः। स्वरस्तत्प्र
दृष्टादेरा कृतिगणत्वादंतोदात्तत्वं। चनो हित इति। निपातत्वादाद्युदात्तस्य चनः शब्दस्याति रत्नं तरसंति प्रकृतिस्वरः ॥

गमुपसर्गाः क्रियायोगा इति सामान्यो पादानात् विशेषावधारणार्थं वचनं। अथवा प्रत्यासत्तेर्येन क्रियायोगस्तत इति न्याय्यं त्या दृत्यार्थं
वृद्धिविधौ वृति उपसर्गाणो धातोरात्सेयात् प्रकृतं करति वृति। प्रगाता आच्छ्कार इति वृद्धौ हि। तथा तु ग्रहणस्य शाकलनिहक्षिः प्र
योजनं वस्तते। उदूत इति। क्रियाशब्दस्याप्रयोगात् उपसर्गत्वाभावः। अन्यत्र काशा इति। येषां हि क्रियाशब्दप्रयोगे तं प्रत्युपसर्गाः सं
गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायो●गे यत्क्रियायुक्ताः तं प्रतीति वचनं। गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्ताः तं प्रति गत्युपसर्गसं
ज्ञा भवंतीति वक्तव्यं किं प्रयोजनं षत्वणत्वानिषेधः। प्रसूद्धो भवः प्रभादः अनुपसर्ग इति प्रतिषेधो माभूत्। षत्वं विगताः से
णत्व चकाः अस्मादुसेचकोग्रामः उपसर्गादिति षत्वं माभूत्। प्रगताः नायका अस्माद्ग्रामात् प्रनायको ग्रामः उपसर्गादिति णा
त्वं माभूत्। वृद्धिविधौ च धातुग्रहणानर्थकं वृद्धिविधौ धातुग्रहणमनर्थकं उपसर्गाद्वृति धातोतत्र धातुग्रहणास्ये[redacted]
तत्प्रयोजनं ग्रहमाभूत् प्रर्षभं वनं इति। क्रियमाणो हि धातुग्रहणो प्रक्रके रत्यत्र प्राप्नोति यत् क्रियायुक्ताः तं प्रति गत्युपसर्गसं
न ज्ञा भवत इति वचनान्न भवति। वृद्धिर्यस्माभावाबीत्वस्वांगादिस्वरात्त्वे पुरोयोभवति विदिद्विधि। मरुद्दतो नित्यतो वा सिद्धः सतवृद्धि
धि। नस्माद्। प्राणसमुखं। उन्नसं मुखं। नसभाव। अबील। अयंपरोप अबीलं। स्वांगादि स्वरः प्रस्फिक् श्रोदरः स्वांगादिस्वरात्
प्रणश्च द्रुः प्रणः सूक्ष्म प्रणसि। सा प्रणः। ग्रहा उपसर्गादित्येते विधयो न प्राप्नुवंति। वाहीं पि नसभावा बीलस्वांगादिस्वरात्त्वेषु व
ति चन प्रामाण्यापि हि। अनवकाशा एते विधयः वचनप्रामाण्याद्भविष्यं स्युरोः प्रति येषो नुम्बिधितत्व षत्वसात्त्वेषु स्युरोः प्र
तिषेधो नुम्विधि त्व षत्व[redacted]णत्वे षु वक्तव्यः नुम्विधिः। सुलभं दुर्लभं उपसर्गादिति नुममाभूदिति
अ। न स्तु दुर्ध्यांकिवलाभ्यामित्येतेवक्तव्यं भवति। नेतरस्ति प्रयोजनं। क्रियते एतन्न्यासएव। तत्त्वं। सुदत्तं। अच उपसर्गात्त इति तत्त्वं
माभूदिति। षत्वं सुषिक्तं घटशतेन सुस्तुतं श्लोकशतेन उपसर्गादिति षत्वं माभूदिति। सुः पूजायामित्येतन्न वक्तव्यं भवति। ने
तरस्ति प्रयोजनं। क्रियते एतन्न्यासएव। णत्वं दुर्नयः दुर्नीतं इति उपसर्गादिति णत्वं माभूदिति।
ज्ञातेसं प्रत्यनुपसर्गसंज्ञा अपि गत्यंतरस्यार्थः क्रियत इति केवलाभ्यामिति विशेषाभिधानार्थमवश्यं कर्त्तव्यं तितानि सुलभमित्यत्रेषुप

ने

मा॰ कै॰ उर्थः॥ ऊतिम स्केति प्रयोगापर्यालोचनेन संभवमात्राश्रयेणोक्तं दूरात् तं न चात्यपि निश्चिरन्वैतावत् कम्वत्तियोगस्वविहितेन पीरयोपिकम्वत्तिविष

६० यास्व प्रयुज्य तेन। अत्रेति। अनुकम्पमिति। दृयोः विसमासयोः संभवपत्तदोषः शोनात्त्व प्रश्नः। स्वादिति कृत्वेति। गतिसंज्ञायां समासः स्यात्। धा

तोश्चानंतरं प्रयोगः इति रूपसे तन्नसिध्येत्। इति स्वाद् कृत्येत्यत्र च निषेधप्रसंगः। श्रोष्यति। श्रोत्रस्याह इति परोन भवति वोप इ। स्वव धात्वादि

इतः २

ऊर्योदि। कम्वत्तियोग इति वक्तव्यं। इहैव पचत्यपत्ताऊरीकृत्य ऊरीस्य॥ इहमा भूत् पक्ता ऊरी पक्तात्र्त्राहै कृत्वौ। क्रियायोगास्त्यनुवृत्ते नवक्तव्यम्

वि न चान्यया क्रिययाऊर्यादिरुपसर्गोऽप्रयोगोऽस्ति॥ अनुक। कथमिदं विज्ञायते। परिमितिपरं नञ् इतिपरम् अनितिपरमिति॥ अग्रोस्वित् इतः

इतः परं परोयस्माद् इति। इमितिपरं। नञ् इतिपरम् अनितिपरमिति। किं चातः। यदि विज्ञायते इतिपरं। नञ् इतिपरं अनितिपरमिति। स्वादिति कृत्वा

निरष्ठीवदित्यत्रापि प्राप्नोति। अथ विज्ञायते इतः परो यस्मादिति परं नञ् इतिपरं अनितिपरमिति। श्रौ षट् इति कृत्वा निरष्ठीवदि

तदिद त्यत्रापि प्राप्नोति। अस्तु तावदिति परोयस्मादिति परं नञ् इतिपरम् अनितिपरमिति॥ ननु चोक्तं श्रौषट् इति कृत्वा निरष्ठीवदित्यत्रा

पि प्राप्नोतीति नैषदोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। अथेह ते प्राप्नोति इति कथं गतिमात्रस्य पूर्वप्रयोगो भवति उपोद्धरतीति॥ गत्या

तिःप्र कृतिः प्रतिनिर्दिश्यते इति। इहापि तर्ह्यनुकरणं कृतिनिर्दिश्यते। अथ किमर्थमिदमुच्यते अनुकरणस्येति करणपरत्वप्रति

षेधोनिष्टश हृ निष्टस्मर्थः। अनुकरणस्येति करणपरत्वप्रतिषेध उच्यते। किं प्रयोजनं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परत्वं

तिगतिसंज्ञाप्रसंगः। ननु च व्यवहितेपि परशब्दः पर्शोनातम वत्सेवेति नैषदोषः। अव्यवधाने एवात्मपुरवात् त्रिरूपत्रत्वंतरा लस्य मत्स्या श्र॰

व्यवधानमेवाश्रित्य प्रयुज्यते। इह तर्हि वृषलोऽव्यवधायक स्ववरणस्त कम्पनपेक्षतां वा स्कृत्येति निरष्ठीवदित्यत्र धातुव्यवधानेपि प्रति

षेध प्रसंगात्। इदं तावदिति। यो मन्यात्र पेत्यव्यवधानं मन्यते गत्या कृतिन स्व ग्राभिन्नार्यपि व्यक्तिः अभिन्नापामा समन्वयव धानः। किमर्थमिति।

अनितिपरमित्येतदित्यर्थः संज्ञानियमपक्षे सिद्धिं मत्वा प्रश्नः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थं इति भवादिति कृत्वेति प्रयोक्तव्ये इति स्वाद् कृत्येति प्रयोगः स्यात्। प्रयोगनियमे चायं दोषः तत्र अनुपमर्थः। गत्युपसर्गसंज्ञा

त धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इति तौ व्यवहितस्य प्रयोगप्रसंगः। संज्ञानियमे तु न दोषः। अत्रैवैव नियमेन स्वादिति कृत्वेत्यत्र व्यवहितस्य संज्ञाविधा

नाद् स्य प्रयोगास्य सिद्धत्वात्॥ आदरा॥ कथम सत्कृत्येति। यदि तस्य तत्कृत्या सत्कृत्येति न समासः क्रियते तदा सति शिष्टत्वान् कृदुत्त

रपद प्रकृतिस्वरं बाधित्वा व्ययपूर्वपद प्रकृतिस्वरो घटितस्यात्। अथ न सदसदिति समासः क्रियते तदा सत्कृत्य गतिसंज्ञा विधीय

मानाः सत्कृत्य न स्यादिति भावः। तदंत विधिनेति। यद्यपीह प्रकृतं विशेष्यं नास्ति तथापि कार्यान्वयात्संज्ञा यस्य कार्यं देशेषु प्रकृतस्यात्र थ

संज्ञा

अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः। अनिष्टशब्दता माभूदिति इदं विचारयिष्यते प्राग्धातु वचनं प्रयोगनियमार्थं वा स्यात् संज्ञानियमार्थं वेति

तद्यदा प्रयोगनियमार्थं तदानिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यं। यदा हि संज्ञानियमार्थं तदा दोषो भवति आदरा। इदमा तिवह

क्रियते आदरे अनादरे सत्तत्र स्तारिति। आदरे सदित्येव सिद्धं॥ कथं असत्कृत्येति। तदंत विधिना भविष्यति। केनेदानीमना

दरो भविष्यति॥ नञादरप्रतिषेधं विज्ञास्यामः न आदरे अनादरे इति। नैव शक्यं। आदर प्रसंग एव स्यात् अनादर प्रसंगो

न स्यात् अनादर अ इहोपच्छन्न क्रियमाणो बहुव्रीहिरयं विज्ञायते। अविद्यमाना आदरे अनादर इति तस्मादुभयग्रहणं कर्तव्यं॥

नादे

तेना विशेषणात तदंत विधिर्भवति। तत्र सत्पात्र विशेषो स्त्र वेति प्रकृतं गतिस्तं तदस्य नपूर्वपदं गतिः। गतावित्यत्र पदस्येति अनपसंज्ञायाम

स्येव तदंत विधिः। अन्वादरोति। अनेन असत्कृत्य अनादरार्थत्वं इतिं दर्शयति। तत्क्वान् अस्य इहोन पतत्साध्यं तदस्य यावत् सिध्यतीत्येवं

परमेतत। आदर प्रसंग इति। गतिसमास तत्कृत्येत्यादौ तु स्यात। प्रत्यर्थं इति समसत्कृत्येत्यादौ तु न स्यात्। तथा स्व आहारार्थति स्त्रियादिरेवो

च्यते॥ ननु गौणादिः बहुव्रीहिरिति। स्वात्यंताभावे प्रसक्त भावे च प्रवृत्तिरिति सर्वत्र संज्ञा सिध्यति ॥ ॥ ॥

ऊी

२८

अंतरा२

भा॰के
६८ असतस्त्विति। आदयानादरयोः सदित्येव वक्तव्यं तत्रानादरे सत्कृत्य सत्समाधानात् सामर्थ्यात् इदं न विधिना असत् शब्दस्य गतिसंज्ञा भविष्यति।
यथा गोब्यादंसेविते प्रधानेविते गोब्यदश इत्यत्र समवादागो ब्यदार्थमेव विलयहृतां। अंतंशस्येति अद्। किं विधिना तानि उपसर्गसंज्ञाप्र
याणि। समासस्त्वगतिसंज्ञा [redacted] अयरस्य पूर्ववचनं स्त्रीवादानं च सामान्येनोपसंख्यानमुच्यते गतिसं[redacted] ज्ञायां अनेने
वसिद्धत्वात्। अपूर्वं च वचना वात। अंतर्ईरण्यादिति। हते रतपूर्वस्येति गत्वस्य सिद्धत्वात्। अंतरदेशस्तिने त्रैव्यं भवति देशो तु स्क आ
४ युक्तं। मकारांतत्वं गतिसंज्ञा सन्निय

असतस्कृतदंतविधिनासिद्धं। अंतर्परियहे। अंतः शब्दस्याङ्कि विधिसमासणत्वेषूपसंख्यानं। अतः शब्दस्याङ्कि विधिसमा
स णत्वेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यं। अङ्। अंतर्द्धा। किं विधिः अंतर्द्धिः। समासः। अंतर्हत्यणत्वा। अंतर्ईरणाद्रो। अयो। साक्षा
त। साक्षात्प्रभृतिषु अर्थवचनं। साक्षात्प्रभृतिषु चार्थ [redacted] ग्रहणं कर्त्तव्यं। अ साक्षा
त्साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य पदा हि साक्षादेव किं चित् क्रियते तदा मा भूदिति। मकारांतत्वं च गतिसंज्ञा सन्नियोगेन कर्त्तव्यं। लवणं
कृत्य। तत्रच्व्यंतस्य प्रतिषेधः। तत्र च्व्यंतस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। लवणीकृत्य। न वा पूर्वेणाकृतत्वात्तन वा वक्तव्यं। किं कारणं
अस्तुता वदनेन विभाषा पूर्वेणानिस्तो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं मकारांतत्वं च गतिसंज्ञा सन्नियोगेन कृतं तत् च्व्यंतस्य
मा भूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं लवणशब्दस्यापूर्वविभाषा लवणं शब्द आदेशः क्रियते। यदि लवणं शब्दस्यापि विभाषाल
२पूर्वेण कृतत्वात् त् वणं शब्द आदेशः क्रियते। न किं चिद् दृष्यति। त्रेशवृंचेत्सामर्थ्यं तचेवं सति सिद्धं भवतीति।
वि स्त्वा सत्त्वाभावः तथैवायने चेति न वक्तव्यं कृत्य च शक्तिं द्वत्वात्। अंतर्गायतीत्यत्रापि उपसर्गो वर्त्तिगत्वे सिध्यति साक्षात्। साक्षात्प्रभृति एम॰
ष्विति। अभूततद्भावविषयाणामेव यथा स्यात्। यदा तु साक्षाद्भूतारूपात् रेणा क्रियते तदा मा भूदित्यर्थः। नवणी कृत्येति। अत्र हि पर
त्वात्त्वेन विभाषा प्राप्नोति नित्या च गति संज्ञेष्यते। पूर्वेणोति। पितृप्रसंगाविज्ञानादिति भावः। अंतस्य मा भूदिति। स्क देशविकृतस्यान

ते प्राधान्।किमिदमिति।नियमद्वयसंभवात् प्रश्नः।तत्र यदा प्रयोगनियमः तदा तेरत्यले नत्वञ्च गत्यसर्गसंज्ञाः प्रागंशंते।यदा तु संज्ञा
नियमः तदा प्राग्य उपनिबद्ध्यंतां। स्वरूपेणेव प्रत्यय मृश्यंते। संज्ञा वा अतिप्रसादात्। अनेनैकवाक्यतामापन्नैः पूर्वसूत्रैस्तस्या वि
धानात्। अनुकरणं स्योति अनुकरणं चानितिपरमित्येत्रैत न व्याख्याते। संज्ञानियमे सिद्धमिति। अनितिपरमिति न कर्त्तव्यं। अने
नैवनियमेन रवाडितिकृत्वेत्यत्र संज्ञानिरासस्य सिद्धत्वाद्ध्वनस्य च सूत्रद्वयं न कर्त्तव्यं भवति परब्याहितानां तत्य पसर्गसंज्ञयो निवारणं त्र

ते प्राक्।किमिदं प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थं एते प्राग्घातोः प्रयोक्तव्याः आहोस्वित्संज्ञानियमार्थं।एते प्राक्प्रा
क्प्रयोक्तव्याः प्राक्प्रयुज्यमानानां गतिसंज्ञास्यादिति कश्चात्र विशेषः प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चे[redacted]दनुक
रणस्येति क[redacted]रणपरप्रतिषेधो।निरेशबलि इत्यर्थः।प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेत् अनुकरणस्ये
तिकरणपरप्रतिषेधो वक्तव्यः।किं प्रयोजनं अनिष्टशब्द निवृत्त्यर्थं। अनिष्टशब्दता मा भूदिति।छंदसि परव्यवहितवचनं।
सति छंदसि परेपि व्यवहिताश्चेति वक्तव्यं।। संज्ञानियमे सिद्धं।।संज्ञानियमे सिद्धं भवति।। अस्तु तर्हि संज्ञानियमः।उभयोरन मेतत्
र्थकं वचनमनिष्टादर्शनात्।उभयोरपि पक्षयोर्वचनमनर्थकं।।किं कारणं।अनिष्टादर्शनात्।न हि कश्चित्प्रपचतीति
तिप्र प्रयोक्तव्ये पचति प्रेति पक्ष्यादिरपानिष्टं दृश्येत तत्तो येन नार्हं स्यात् ।।
तुप्रयोगस्येत्यर्थः।अस्ति।तिलाघवादस्येव पत्रस्य प्रयुक्तत्वात्।उभयोरपि।भाषायां परव्यवहितप्रयोगो न दृश्यते।तत्र किं प्रयोग
नियमेन संज्ञानियमेन वा यत्र हि लोके संकीर्णः प्रयोगः यथा गोर्गावीति तत्रासाधुपरिहारायसाधुनुशासनं कर्त्तव्यं।न त्व संकीर्ण
एव प्रयोगे स्थिते शास्त्रस्य किंचिदं क्त्रि प्रयोजनं।छंदसि तु परव्यवहितप्रयोगोदृश्यत एव ।। ।। ।। ।।

भा॰कै॰ द्गुपसर्जनसन्निपातइति। यद्यपि लोके विपरीतः प्रयोगो न दृश्यते तथापि कूलमुद्रुजं इत्यादौ द्वयोरप्युपपदत्वात्समासे कृते उपसर्जनं पूर्वं
६७ मिति शास्त्र दर्शनात् पर्याये णपूर्वं निपाते न भवति। कूलमुद्रुजं उत्कूलं रुजं इत्येवं यौ आप्येतत्तं प्रतीदंसत्रं कङ्गमित्यर्थः। सुकटंकराणी
ति। एतेन कटाः क्रियन्त इति कर्तृकर्मणोश्च कृतो रितिरवलतत्रास्मात्त्रियमात्कटेत्कराणीति प्राप्नोति। अत्वत्र्नेति॥ शास्त्रेण प्राप्नोत
प्रतिषेधात्तेनेव प्रयुक्तत्वत्यर्थः। एवित्करणाद्व्ययस्यापि भवतीति चेत्। नेत राष्ट्रि। अनव्ययस्येति निषेधस्य प्रसक्तत्वात्तद्बाधितमशक्यत्वा

उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थो। उपसर्जनसन्निपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमेतद्वक्तव्यं। वृषभं कूलमुद्रुजं। वृषभं कूलमुद्
पूर्व हं अत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो यथास्यात् यद्युपसर्जनसन्निपाते परव्यवस्थार्थमिदमुच्यते। सुकटंकराणि वीरणानि इषत्कटं
कराणि वीरणानि इत्यत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र गतेः प्राक् प्रयोगो भवतीति यदयं ईष
दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खलिति खकारमनुबन्धं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं खित्करणे प्रयोजनं खितीति मुम् यथा स्यात् यदि वा र
त्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात् खित्करणमनर्थकं स्यात्॥ अस्त्वत्र मुम्॥ अनव्ययस्येति प्रतिषेधो भविष्यति यस्य तर्हि तत्रा चार्यस्ता
धातोः त्र गतेः प्राक्प्रयोगो भवति [redacted] ततः खकारमनुबन्धं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकं। यद्यप्यत्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात्स्यादेवात्र मुमाग
मः कथं कृत्वा ग्रहणेन तदादिकारककपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति। तस्माज्ज्ञापकमेव नैतदर्थं न प्राग्धातुवचनेन। कथं अग्रभं कूलमुद्रुजं अग्रभं कू
लमुद्रुहं॥ नैवदोषः। नेव उद्दिष्टस्यपरं किं तर्हि विशेषणं॥ उद्दिष्टकूलेरुजिवहोः उ सूत्रोप्यांह त्रिव/द्विप्यांकूलेषु पपदे इति। कर्मप्रक्रि
मर्थमहतीसंज्ञाक्रियते अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत। कर्म प्रोक्तवतः कर्मप्रवचनीयाः के पुनः कर्म प्रोक्तवंतः ॥ ॥ ॥

ता प्रयोगानियमस्यात्य त्रसावकाशत्वात्तद्बाधेपि न काचित्क्षतिः स्यादेवेति। कटंसकराणीत्येवमपि प्रयोगो स्यादेव मुम् [redacted] मित्यर्थः। कर्मप्रवच रास॰
नीयाः। किमर्थमिति॥ नापवार्थं तात्संज्ञाकरणं स्वल्पाद्यप्रकर्षार्थेकाक्षरत्वात्संज्ञा कार्येति भावः। अन्वर्थसंज्ञेति। अर्थमनुगतार्थेन वानु ६९
गतां गाकृतप्रवृत्तिनिमित्तां प्राप्तास्तर्त्सान्वर्थसंज्ञा। कर्म प्रोक्तवंत इति। प्रयुज्यमानेके यापदे क्रियाविशेषं यो तितवंत इत्यर्थः॥ ।

२ द्याक्षरा

हेतु २

क्रियां नाहुरिति क्रियागतविशेषं न द्योतयंतीत्यर्थः। ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुरिति। शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षदित्यत्र वासो अप्रयुज्य
मानस्य निशमेरर्थः क्रिया तत्कृतो वर्ष संहितयोर्हेतुर्हेतुमद्भावलक्षणः संबंधः इत्यर्थः अनु शब्दसंनिधौ प्रतीयते। तदयमनुः संहितामिति
हेतु द्वितीयाभिहितं संबंधमवच्छिनत्ति। विशिष्टक्रियाजनितत्वेन हेतुमद्भावलक्षणविशेषस्य तथा बातत्संनिधौ संबंधस्य संप्रत्ययात्। त
थाहि क्रियाध्याहारात्तावदयं न वाचकः कारकविभक्तिप्रसंगात्। शेषविभक्तिसंबंधस्यापतीतिप्रसंगाच्च। अत एव नाक्रियापदाक्षेपकः। यथा
प्रादेशं विपरिलिखतीति विशब्दो विमानक्रियाया आक्षेपक इति प्रादेशमिति कर्मणि। द्वितीयाक्रियाविशेषद्योतकत्वमपि क्रियापद

प्र
येसंप्रतिक्रियांनाहुः केचसंप्रतिक्रियांनाहुः। येप्रयुज्यमानस्यक्रियामाहुः ते कर्मप्रवचनीयाः अनुर्लक्ष॥ किमर्थमिदमुच्य
य ते कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् ॥ उपसर्गसंज्ञेमाभूतामिति किं च स्यात्। शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षत् गतिर्गता
विति निघातः प्रसज्येत। यद्येवं वेरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वक्तव्या वेरपि निघातो नेष्यते प्रादेशं [redacted] विपरिलिख
तीति॥ अस्य अविशेषः॥ नात्र वेर्लिखिं प्रतिक्रियायोगः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

संनिधाने दृष्टमिति॥ [redacted] अत्र न संभवतीति पारिशेष्यात्संबंधावच्छेदहेतुरनुः संपद्यते॥ तथा लोकं हरिणा क्रियायाः
द्योतको नायं संबंधस्य न वाचकः। नापि क्रियापदाक्षेपी संबंधस्य तु भेदक इति॥ तत्र क्रियामाहुरिति क्रियाशब्देन तद्गुपलक्षितसंबं
धविशेष उपचारात् उच्यते॥ आहुरिति अप्रयोगित्वयंतीत्ययमर्थः॥ क्वचित्प्रवृत्तिनिमित्ताभावे विवचन साम्यर्थादि[illegible]यं
संज्ञा प्रवर्तते॥ यथासुः पूजायां सुतरं दत्तमिति॥ कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति। निघातः इति। निपातत्वादाद्युदात्तो अनुदात्तत्वमिष्यते। नात्र वेरिति।
जायोनिति सो पतादि निवृत्तये गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थानुलक्षणे। किमर्थमिति लक्षणे थंभ्रस्तास्त्यानिर्ननैव नहि प्रादेशो लिख्यते ॥ ॥
सिद्धत्वात् इति प्रश्नः। इतर शिष्यबुद्धि परीक्षार्थ

मा॰कै॰
७०

किंतर्हीति। धातुं प्रतीति वाक्यशेषः प्रादेशेष्विमं प्रक्रियावेशात् शेष्येति सामर्थ्याद्धिमानक्रियापाद्याक्षेपः शाकल्येन सुकृतामिति। अत्र वा
क्ये पातिशमनक्रियाततकृतो वर्षसंहितयोः संबंधावच्छेदो नुना प्रतिपाद्यत इति लक्षितवर्षक्रियायोगो नो इत्यर्थः। अनुर्लक्षण इति॥
सू॰ आनुकरणमेतत् सामान्यकृतत्वादिति। सामान्यं साधारणं यत्तत्र मर्थान्तरसंस्यंतरनिर्दिष्टं शास्त्रेनेवकृतत्वात् असिद्धत्वादित्यर्थः। हे
त्वर्थमिति। हेतुरर्थः प्रयोजकस्तत्र स्ववचनस्येत्यर्थः हेतुरिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्षप्रति संहितायाः कारणत्वावगमादित्यर्थः।
२ वचनानर्थक्यसामान्यकृतत्वात् अनुलक्षणे २
किंतर्हि अप्रयुज्यमानं प्रादेशं विमायपरिलिखतीति। यद्येवं नोपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञया नार्थः। अनोपि हि न वर्षप्रतिक्रिया
योगः किंतर्हि अप्रयुज्यमानं निशमिं प्रति शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत। स तर्हि प्रयोजनं द्वितीया
यथा स्यात् कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। अतउत्तरं पठति। अनुर्लक्षणे वचनमनर्थकं किं कारणं सामान्यकृतत्वात् सा
मान्येनेवात्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भविष्यति लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव इति। हेत्वर्थं तु वचनं हेत्वर्थमि ३
दं वक्तव्यं हेतुः शाकल्यस्य संहितावर्षस्य न लक्षणं किंवक्तव्यमेतत् नहि कथमनुच्यमानं गंस्यते लक्षणं हि नाम भवति सभ
येन पुनः पुनर्लक्ष्यते न यः सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते। सकृच्चासौ शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्ष
त। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः अनुर्हेताविति। अथेदानीं लक्षणे न हेतुरपि व्याप्तः नार्थो नेन। न लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तः
न ह्यवश्यं तदेव लक्षणं भवति येन पुनर्लक्ष्यते किंतर्हि यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते॥ ॥ ॥ ॥ ॥
पुनः नपु लक्ष
किं वक्तव्यमिति। हेतोर्लक्षणत्वं नास्तीति किंपरिभाषितव्यमिति एकतियेनः पुनरिति। योनः पुनस्तेन साहचर्यावगमे लक्षणभावो भवतीति
भावः। अथेदानीमिति येनोक्तं सत तर्हि तथेति सूत्रस्वरसाद्विज्ञानः पक्षश्च मिः। व्याप्त इति॥ हेतौ हेतुविषयत्वात् लक्षणस्य तेन हेतुर्लक्षणं भवति ७१
नलक्षणेन निमित्तं तवारी॥

४६ सेवेति। वसन

तदपि लक्षणमिति। कार्योस्य भिनिमित्त अपि तद्विशेषावगमे हेतुत्वात् लक्षणभवतीत्यर्थः परत्वादिति॥ येन नाप्राप्तिन्यायेन कर्मप्रवचनी
ययुक्ते द्वितीया बाध्यात् एव वा अधिकारात् तु परत्वात् तृतीयां बाधते। पुनः संज्ञाविधाने तु पश्चात् अन्तरंगत्वाद्द्वितीया हेतु तृतीयां बाधते॥ आङ्।
आङ्मर्यादेति। अन्यत्र मर्यादाभिविध्योर्भेदेन निर्देशदर्शनात् विनाते नेति मर्यादा सहते नेत्यभिविधिरित्यर्थभेदं मत्वा वार्त्तिकं
पठति आकुमारमिति॥ आकुमारं यशः पाणिनेरित्यर्थः पमर्यादावचने अभिविधौ सत्येवं प्रयोजनं अन्वान्तरभेदपरिहारे गणिरिके
तदपि लक्षणं भवति। तद्यथा अपि भवान् कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति॥ सकृदसौ कमण्डलुपाणिः छात्रो दृष्टः तस्य तद
वलक्षणं भवति। तदेव तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात् कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति एतदपि नास्ति प्रयोजनं सिद्धात्रद्वि
तीया कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्येवानेसिध्याति परत्वाद्बाध्यते तृतीया प्राप्नोति। आङ्मर्यादा। आङ्मर्यादाभिविध्योरिति
वक्तव्यं। इहापि यथा स्यात्। आकुमारं यशः पाणिनेरिति। तत्तर्हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं आङ्मर्यादावचनस्यैव सिद्धं॥ एवा
वक्तव्यं। इहापि यथा स्यात्। कस्य लक्षणादयोर्थानिर्दिश्यन्ते। इत्थादीनां क्रियां पर्थ्य पुनरिदमुच्यते कर्मप्रवचनीय
स्यपशब्दो मर्यादालक्षणेषु। कस्य लक्षणादयोर्थानिर्दिश्यन्ते। ने तदस्ति प्रयोजनं॥ यत्क्रियायुक्ताः प्रति ता गत्युपसर्गसंज्ञे भव
संज्ञा यथा स्यात्। गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति। नेतदस्ति प्रयोजनं॥ इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात् कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति वृक्षं प्रति वि
नः न च वृक्षादीन् प्रति क्रियायोगः इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात्
यथा लोहा। द्योतते विद्युत् वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्॥
इहेतुमात्रं मर्यादेत्यादेरेतद्वास्येति॥ किं यथा विभक्तिः समीपादयोः अपाये तथा लक्षणादयः प्रत्यादीनामर्थपदान्तरवाच्याः
इति प्रश्नः। इत्थादीनामिति। वृक्षं प्रति विद्योतते। विद्युदिति वृक्षो विद्योतनस्य लक्ष
संतो विषयभावे नसंज्ञायाः प्रत्यादीनां यानि दृष्टानि प्रश्नः इत्यादीनामिति॥ वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युदिति वृक्षं प्रति सिंचतीत्यत्र कर्मत्वात् द्वितीया सिद्धेति त
णां। प्रत्याद्यर्थस्य प्राप्तिक्रियायोगे नाम तत्संबंधविशेषावच्छेदहेतुकः किमर्थमिति। वृक्षं प्रतिसिंचतीत्यत्र कर्मत्वाद्द्वितीयासिद्धेति त
द्विधा नार्थता वृद्धिं भवति। प्रत्यादीनां चात्र क्रियाविशेषानवद्योतनात् क्रियायोगाभावात् उपसर्गसंज्ञा बाधनार्थमपि लोपसूत्रस्त
इति प्रश्नः। इदं प्रतीति॥ अकर्मकत्वात् फलतेः कर्मत्वात् द्वितीयानास्ति॥

२३

भा॰ कैं॰ ७२ म — अधिपरी अनर्थकौ ॥ अनर्थकयोः क्रियायोगाभावात् संज्ञान्तरबाधनार्थं नोपयुज्यते । नाधिपरियोगे पंचमी विधानार्थं अपेन साह
चर्यादुक्तेन विधिपरियोगे तस्याविधानात् अपाङ्गसदृशे ॥ अधिशब्दस्य प्रयोगे च परियोगे तत्रिमिक्षा याः पंचम्याः सिद्धत्वादिति प्र
श्नः । अध्येति । पूर्वी परिसे घेताओ ज्यते । ए तस्य शब्दस्य वा अन्यथोस्य यावत् कृतसंभवति तस्य वा क्रोथः उपपोगति प्रयोगा उपसङ्गिः तस्या
दर्थशब्दद्वयो नन्वाचीते नयोर्थो अनयोर्द्योस्तु प्रकरणवशात् संभवत्यात् निः प्रयोजनानावेता बुध्येते धातुनोक्तमिति । प्रक
रणादेसामर्थ्याद्गत विशेषा धातुनोक्ता क्रियामित्यर्थः । आ इत्यादि घी तपत्तरस्माः तत आधि शीङ्मिति । ततक्रियानन्तरानन्तवि

अधि । किमर्थमधिपर्यो रनर्थकयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञोच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अभावात् गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । नेतद
स्ति प्रयोजनं । याः क्रियाः प्रत्याह प्रत्येवगत्युपसर्गसंज्ञे भवतः । अनर्थकौ चेमौ । इदं तर्हि प्रयोजनं । पंचमी यथा स्यात् पंचम्यपाङ्परि
भिरिति । कुतः पर्यागम्यत इति । सिद्धात्र पंचमी अपादानमित्येव । आत पश्चाद्वासंपंचम्येवा । यत्र तर्ह्यधिशब्देन योगे पंचमीविधीयते तत्रापि
प्रसज्येत । कुतोऽध्यागम्यत इति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदनर्थकयोर्गत्युपसर्गसंज्ञा बाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति । तज्ज्ञापयत्याचा
र्यः अनर्थकानामप्येभवत्येवार्थवत्कृतमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं । शियात् स्यात् । अधिकस्याग्नानि पदेषिकत्वं प्रत्युक्तं न सम्बन्ध
र्थं भवति । अथ वा नेमावनर्थकौ । किं तर्ह्यनर्थकावित्युच्यते । अनर्थान्तरवाचिनावनर्थकौ धातुनोक्तां क्रियामाहतुः । तदविशि
ष्टं भवति यथा शेखि पदपञ्च एवं धातुनोक्तत्वात्स्यार्थस्योपसर्गप्रयोगेन प्रयोजनं । नार्थान्तरप्रयोगाः इति । क्रुद्धान्तरेऽपि
प्रयोगोऽदृश्यते । तद्यथा ॥ ॥

शिष्टमधिपरीत्युत्तिनिष्प्राप्तेऽप्यनारम्भेऽतिविशेषाभिव्यर्थः । पद्येति । शंस्वेन्यत्संदृश्यते केरलासि गुरुशं खादित्यर्थः । पयेवामिति । धातोर्वाचकत्वात्त एम
स्य प्रयोगान्तरत्वे पतितेनाविनातयोः प्रयोगात्सेभवातुपसर्गाग्रहणात्वाभिधेयस्तेरूपलक्षणार्थं । तत्राक्षोलामिति । प्रकरणादिवशाद्गतार्थी
नामपि स्फुटत्वावगत्यर्थः प्रयोगो लोके भवति । न चानियमप्रसङ्गो येषामेव हि गतार्थानां प्रयोगो दृश्यते त एव प्रयुज्यंते । नैतृशस्तु पारम
इति तथात्प्रयोगादर्शनात् ॥ तु

मो

अप्रवेशो द्रावियितिः । अभ्यपाविस्यत एवाख्याते । द्विर्वे द्विशब्दस्यादिप्रयोगोल्लोकेऽदृश्यते । एतदुक्तं भवति । यथास्याकृशद्वेवाक्यान्तरविज्ञेय
एव । अन्यस्य वाचकशब्दः यथास्वत्रहूयमभ्रामभ इति तथैवाध्याहर्तव्यो गच्छतीति । तत्रार्थवशेनाधिपर्योऽसहाभिधायित्वमे
ति कर्त्तव्यं । अपि । स्वेति । पश्यामिदा दृश्यकर्मप्रवचनीयसंज्ञार्थासत्यांस्याद्रिस्यत्रोपसर्गाश्रयं षत्वं न भवत्येवं सर्पिषः स्यादिति द्वेली
इ॰ याकस्मात्र भवत्वाति प्रश्नः । इह रोभवत्येवा अपेः संज्ञे स्याद्धकिंच स्यात्मेति । नेमरवितः यद्यपि शब्दार्थोरमे । ने इतस्य स्वपदार्थे इह
नादी — नार्थकं स्यात्तास्य पदार्थाविभेदानात्तन्भाव नोवोपादानमनर्थकं स्यात्तेषामविचारार्थलात्ता । पदार्थोऽर्थो इति । स्यादेत्यादेः परस्य
स्यादि — पदस्य मीत्य सर्वस्य धेः अन्यमर्थभेस्यादिपरंकर्तृसामान्यवाच्यविपरार्थसाम्यर्थ्यात्कर्तृविशेषविदोऽचन्ते । तदानन्तरप्रत्यपः क

अपथोद्धावानयत्रास्लोद्धावानयेति ॥ अपिः । इह कस्मान्न भवति सर्पिषोऽपि स्यात् मधुनोऽपि स्यात् किंच स्यात् द्वितीयापि
प्रसज्येत कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । नैष दोषः । नेमेभ्यर्थं निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि परपदार्थान् इमे एते सर्वे परस्परं वर्त्तन्ते तत्र
यपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति ॥ अथ वा परत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते नादः प्रयुज्यते किं पुनस्तत् बिंदुः बिंदो खल्वपि हि कस्मात्र
भवति ॥ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति । आधिः । अधि रिवरस्य वचनद्रूक्तं । किमुक्तं । यस्य चेश्व
रवचनमिति ॥ ॥ ॥

कर्मप्रवचनीयः सर्पिषः शब्दस्य समुदायस्य वर्त्तते नावयवे अत एवावयवो पजनित अतिरेके षष्ठी भवति । अथ वोति । बिंदुकर्त्तृकत्वं क्रि
यायाः द्योतयितुं अपिः प्रयुज्यत इति । बिंदुं प्रति कर्मप्रवचनीयो पिर्न तु मपिः प्रत्ता तिमाव्य अंदे सतीहीतिर्नुवदा । बिंदु शब्दो न प्रयुज्यते त न
दापिः कर्मप्रवचनीयः नइच्यते श्रृंकारैः पदान्तस्यास्य मानस्यार्थः परार्थ इति न चापयुक्ते द्वितीया विधातुं शक्या । अत्राङ्गुः पदार्थे प्र
ग्रहणाद्बिद्धो पत्न तत्तार्थमुपाङ्गं तेन वस्मिन् वदार्थे पदात् रस्याभिधानशक्तेर्नास्ति तत्रापिः कर्मप्रवचनीयः सत्तत्वात्तो बिंदुश
प ब्दोऽपदाविस्य एव प्रति नयेप्रयुज्यते तदापिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति ॥ उपपदविभक्तेरिति ॥ कारकविभक्तेः प्रथमा सर्वत्रैव आसेः
वश्यंभावित्वाक्रियत्वात्तत मनुष्यात अविदेः प्रथमैस्या एस्यनेन संबंधोत्तरां पश्चात् तत्रद्भक एकोऽपि शब्देन अधिः । उक्तमिति बस्यमाराम
पिकुध्यानिरूपितत्वादुक्तमित्यर्थः ॥

भा॰कै॰ कर्तृनिर्देशश्चेदिह्यिणयरीश्वरवचनमित्यनेनपदे नेश्वरः स्वामीत्यत्र नियोगादेवः कर्तृत्वेन निर्दिश्यते। तदानेन स्वामिनः सप्तमी विधीयते। अधि
७२ ब्रह्मदत्ते पंचालाः इति अधिकरणत्वदेवसिद्धा सप्तमी ब्रह्मदत्ते स्थिताः पंचाला इत्यर्थावगमात् पंचाला इति प्रथमान्त प्रातिपदिकमेव प्रवचनीय
युक्ते द्वितीयेति द्वितीयया बाधितत्वात्। स्ववचनादिति। अधिब्रह्मदत्ते पंचाला इत्यस्यान्यथासिद्धत्वात् अधि स्व इति वक्तव्यमधि पंचालेषु ब्रह्म
वम दत्त इत्यर्थे। ईश्वरवचनमिति च कर्तव्यच्छा समासः ईश्वरे शाप्यद्य्यते स्वं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमीति यदि वा यत्स्वं तेन ईश्वरस्य व
चनं तत्र सप्तमीति तत्र पंचालेषु सत्पदिक्रियोपयुक्तानि तेसवेषे पक्ष्यां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते। स्ववचनप्रत्यये कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न तु स्वामिन

कृता निर्देशश्चेतत्र वचनात् सिद्धं॥ प्रथमानुपपत्तिरुक्ता स्ववचनात् सिद्धमिति॥ अधिं स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवतीति वक्तव्यम्
[illegible]॥ लः परस्मैपदं लादेशो परग्रहणं पुरुषबाधितत्वात्। लादेशे परस्मैपदग्रहणं कर्तव्यं किं कारणं पुरुषसंज्ञा बाधितत्वात्। एह
वचने हि संज्ञा बाध्यते। एह हि क्रियमाणेऽनवकाशा पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञां बाधेत॥ परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा साव च
षा नाद्यविष्यति॥ सावकाशं परस्मैपदसंज्ञा कोऽवकाशः शतृक्वसू अवकाशः तिपि तु हि द्वे परस्मैपदवचने ज्ञापकं पुरुषसंज्ञा बाधक
त्वस्य परं यत्तिपि तु हि परस्मैपदे शिति परस्मैपदग्रहणं करोति तद्ज्ञापयत्याचार्यः पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञां न बाधत इति॥

प्रितिज्ञापितं प्रथमेव भवति। लः परस्मै॥ लः इत्यादेशः पे लः षष्ठी लादेशः परस्मैपदसंज्ञः स्यादर्थः लादेश इति। लस्येत्यत्र परस्मैपदमि ताप॰
ति वक्तव्यं॥ इहत्वव चने एकसंज्ञाधिकारात् परस्मैपदसंज्ञा शत्रक्वसोः सावकाशे पुरुषसंज्ञा तिङ्सु वाधेत तिन्यर्थः। सिद्धि द्वे एविति।
अस्मादेव लिङादेकसंज्ञाधिकारोऽत्र वाध्यत इति भावः। आत्मनेपदसंज्ञया परस्मैपदसंज्ञा बाध्यते यथा स्यादित्येवमर्थमपि ग्रहणं कर
णोऽन्यो: संज्ञयोर्विधानं सामान्यापेक्षं वा ज्ञापकमित्यात्मनेपदसंज्ञया पुरुषसंज्ञानो च समावेशोऽभवत्यन्यथा पुरुषसंज्ञा सावका
शात्तङ् आनश्च नवकाशया आत्मनेपदसंज्ञया बाध्येरन्॥ ॥

तिः हीति लिङां परत्रिकाः संज्ञाः सन्ति स्वरतिवेष्यात्पष्ठा संख्यं न प्रयोतीति यत्राह प्रथमेति॥ आत्मनेपदग्रहणेन चरथ करिष्यमाणेऽत्र चं परस्मै
पदविषयमेव भवतीति वाक्यभेदादेकेन वाक्येन परस्मैपदानां त्रयाणां त्रिकाः संज्ञाः द्वितीयेनात्मनेपदानामिति तिङ्मिदं वै यम्यादिति। य प्रत्येकं कस्य
त्रिकस्यानेकसंज्ञाकरणेऽप्रयोजनाभावः तथापि कस्य विचित्रिकस्य काश्चित्संज्ञेत्येतावज्ञ्यते न तथाभिमतविषयविभागलाभः आनुपूर्व्यवचनं

ति इस्त्रीति॥ प्रथमयमध्यमोत्तमसंज्ञाया आत्मनेपदग्रहणं समसंख्यार्थं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञाया आत्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं आत्मने
पदानां च प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यं किं प्रयोजनं समसंख्यार्थं संख्यातानुदेशो यथा स्यात्॥ क्रियमाणेऽप्यात्मनेपदग्रह
णे तिस्रः संज्ञाः षट्स्वाज्ञितः वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति किं यमासोऽपि चात्मनेपदग्रहणे आनुपूर्व्यवचने च आनुपूर्व्यवचनं कर्त
व्यं अक्रियमाणे हि कस्यचित्त्रिकस्य प्रथमसंज्ञा स्यात्कस्यचिदेव मध्यमसंज्ञा कस्यचिदेवोत्तमसंज्ञा॥ नैकशेषनिर्देशात्तयज्ञाप्यनुच्य
ते आत्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं संख्यातानुदेशार्थमिति॥ न कर्तव्यं। संज्ञा अपि षड् एव। कथं। एकशेषनिर्देशादेकशेषनिर्देशोऽयं। अथेतस्मि
न्नेकशेषनिर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वंद्वः प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ मध्यमश्च मध्यमश्च उत्तमश्च प्रथममध्यमोत्तमाः प्रथममध्यमोत्तमाश्च
तमाप्यप्र प्रथममध्यमोत्तमप्रथममध्यमोत्तमा इति। किं चातः। यदि कृतैकशेषाणां द्वंद्वः मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमोत्तमश्च उत्तमश्च उत्तमौ प्र
थमौ च मध्यमौ च उत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति। आहोस्वित्कृतद्वंद्वानामेकशेषः प्रथमश्च द्वंद्वः प्रथममध्यमयोः प्रथ
मसंज्ञा प्राप्नोति। उत्तमप्रथमयोर्मध्यमसंज्ञा प्राप्नोति। मध्यमोत्तमयोरुत्तमसंज्ञा प्राप्नोति ॥ ॥

चेति अत्र सूत्रे त्रिकाणामुच्चारणं नास्ति केवलं त्रीणि त्रीणीति वीप्सया प्रतिपत्तिस्तेषां तु आनुपूर्व्यग्रहणेनेप मार्थमानुपूर्व्यग्रहणं च कर्तव्यमि
त्यर्थः। एकशेषनिर्देशादिति॥ अकृतपिधानाश्रये सामर्थ्याख्यानं सूत्रे शास्त्रे प्रक्रियासौ पत्यर्थमेव संपद्यते। अथैन निश्चिति॥ उभयथापि स
मयात् प्रथमः प्रथममध्यमयोरिति॥ प्रसिद्धिमाश्रित्येत्युच्यते॥ [redacted] ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

व्याख्यानान्निर्णयइतिमन्वाह १ लोकतयति/२

भा के ३२ कृतद्वंद्वानामिति॥ वृद्धशक्ति किटकमिति॥ एकशेषेकृतेद्वंद्वःस्यातिरप्राप्ति नामित्येकवद्भावः वहुशब्दस्त्वत्र वैपुल्यवचनइत्येकवचनं समुदायस्य
वैपुल्यमवयवानांप्रचयाद्भवति॥ यदातसमाहारद्वंद्वेकृते एकशेषःक्रियतेतदाहव द्वन्द्विशक्तिवृटकानीतिभवति॥ पथापंक्तिस्थे पुत्राद्यानापुद्दीन्दी
हारणावा नयेत्क्रमे आनुपूर्व्ये प्राप्तनयमंभवतितेन तस्युक्रमेप्राप्तथेह्यपिभवतीत्यर्थः॥ विहृत्यस्येति विहृत्यायस्यसूत्रस्यव्याख्यानं द्वयमपिरूप
थ्योपरतस्त्रके आनुपूर्व्येणा अकृद्वंद्वस्यते॥ वेभा सतिप्रयोजनेस्मारितत्वप्रतिवद्धेशब्दानामनुपूर्व्यमननुरत्नीभवतः॥ लिंगदर्शनं च पसद्ववयस्तीतिसंदे

भाष्य

अथकृतद्वंद्वानांमेकशेषः॥ नदोषोभवीत॥ यद्यनदोषमथ्याकृतः किंपुनरत्रतत्त्वाय द्वभयमित्याह॥ उभयं हि दृश्यते तद्यथा वृद्धशक्ति
किटकं॥ वृद्धनिशक्तिकिटकानिवद्ध[redacted]स्यात्। यिद्यथा वृद्धानिध्यानोपिटसागि॥ परएसुत्यतेक्रि पमरालेधि आतानेपद्ग्रहणे आनुपूर्व्येणव
नैकत्वंव्यवोति॥ नकत्वंवोकृतएतत्सिद्धं॥ तयथालोकेविहृत्यस्यद्वन्द्वयं नग्निरूपस्येपठतिनचोच्यतेआनुपूर्व्येणेति॥ आनुपूर्व्येण
चोपस्थापते॥ विभक्तिःप्रतिरूपाणि त्रीण्येत्यतःत्रीण्येत्यनुवर्तते ताहोना॥ किं चातःपथनुवर्तते॥ अहनआविभक्ताविस्यात्तंनप्राप्नोति
अथनि[redacted]इर्दं प्रथमयोः पूर्वसवर्णःइत्यत्रप्रसयथोरेवग्रहणं प्राप्नोति॥ नवेष्टकिततथारकः अस्तुनावदत्तवर्ते रतिननुचोक्तं अप
नआविभक्तौ [redacted] विस्यालं नप्राप्नोतीति॥ वचनाद्भविष्यति अथ वापुनरस्तु निहर्त्वं॥ ननु चोक्तं प्रथमयोः पूर्वसवर्णःइत्यत्र
प्रत्यययोरेवग्रहणं प्राप्नोतीति॥ नैषदोषः॥ अचीत्यनुवर्ततेऽतस्वाजादी प्रथमेप्रत्ययौ ततः॥ नतुचेवंविज्ञायते अजादीयोप्रथ
मौ॥

हल्प्रयोः त्रीणि त्रीणीति अत्तंनप्राप्नोतीति॥ [redacted]॥ नह्यत्रनशब्दात्परं पूर्णपद्यं विकमस्ति प्रथमयोरिति। प्रत्येकं संज्ञितो विभक्ति उप
समुदायस्यविभक्तिग्रहणेना[redacted]ग्रहणात् प्रथमयोरिति समुदायद्वयोः उपपत्ते प्रत्यययोरेव द्वयोर्ग्रहणं प्राप्नोतीत्यर्थः व वनादि ७३
तिप्रिक स्पृष्ठाय तप्रयोगाभावात सामर्थ्यात्समुदायदृश्विभक्तिशब्दो वयवेवर्तेस्य तदितिभावः तच्चाजादीति। सुशब्दौश द्वौप्रथमौ सुशब्दश्चा
जादिर्भवतीतिप्रत्यययोःस्ताद्विलासंभवाद्वयवशब्दस्त्रिके समुदाये उपचाराद्वर्तनतीभावः अजादीपावितिः अजादी विभक्तीप्रथमयोरि
तिविशेषणं॥ तेनौतु रेषवपद्यहणमस्तित्यर्थः॥ ॥

574

मि२

अजादानां वेति अचीत्यनुवर्ततेतत्यायाना अजादि विधिर्निर्दिष्टो गणं वा अपिष्यते अजादिषु प्रथमावितिः एवमप्येनतोरेवत्रह ग्रांसादि
तिचोद्यमहेतीति। एतानगाः पश्चेत्य अनलदृस्यर्थतस्मादिष्यते॥ औतसोरेव ग्रहणं तं नरास्पूर्वसवर्णादीर्घदुस्यं सकारोनमवतातिकिं ७
तस्मादिस्यनेना तक्रियमाणं त्रिकद्वयमहणस्य नापकं संपद्यते सुप्रकाकि मर्थमितिकिलादेशाविधानदामेनेकवाक्यत्वाविध्यर्थमिदं॥ अथ विहितेषु लादे
शेषुनियम [redacted]र्थमितिप्रश्नः तत्रैकवाक्यत्वापत्तेरतो तरा अपवादोद्यावभाविनीसंज्ञा आयितरवेतिप्रतिपत्तिलाघवार्थवाक्यभेदेन नियमपरत्वं दर्शयितु
माहपुष्पदन्त इति॥ कि मयमिति। ननु प्रत्ययस्यप्राधान्यात्स्त्रियमणवयुक्तं नैषदोषः समुदायस्यसंज्ञिकी विभक्तत्वात्प्राधान्येतदंश

सोनःपुं अजादीनां वायोप्रथमाविति॥ यत्रार्हत्रसाद्वैतीति अनुक्तं तपूर्वसवर्णादीर्घत्वं प्रतिनिर्दिशति तत तापयस्याचर्ये॥ विभक्तेर्विभागग्रहणं
मिति॥ अथवावचनग्रहणमेवकुर्यात औतसोः पूर्वसवर्णति॥ पुष्प हि॰ अस्मदि॰ शेषे॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते॥ पुष्पदन्तश्चैवं कृतं
नियमार्थं॥ नियमार्थोयमारंभः अस्वेतस्मिन्नियमार्थे सतिकिमपशुपदनियमः पुष्पदन्तमन्यएववअस्वस्य प्रमए अहोस्वितप्युरुषनिय ८
[redacted]मः पुष्पदेव मध्यमः अस्मदेवोत्तम इतिकिं चातः यदि पुरुषनियमः शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति किं कारणंमध्यमोत्तमौ
पुनरस्मदीपानियते नियतौ तत्र प्रथमोपि प्राप्नोति तत्रशेषग्रहणं कर्तव्यं अथापनियमार्थं शेषेवत्वप्रथमोभवति नान्यत्रेति॥ अथ पदनियमः एव
मपिशेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति पुष्पदस्मदी [redacted] नियतेमध्यमोत्तमा वभियतौ तौशेषेपिप्राप्नुतस्त [redacted] त्रद्वो [redacted] नियमार्थं
शेषेप्रथमएव भवतिनान्यत्रेति॥ उपपदमिवमेशेषेग्रहणंशक्यमकर्तुं कथं पुष्पदस्मदीनियतेमध्यमोत्तमावनियतौ [redacted]
[redacted] शेषेपिप्राप्नुतस्ततोवस्तामिप्रथमोभवती तितन्नियमार्थं [redacted] भविष्य
ति॥ यत्र प्रथममध्यमोत्तमा प्राप्नोतितत्र प्रथम एव भवतीति॥

तातु प्रत्ययोपपदयोर्द्वयोरप्रधानप्राधान्यमिश्रणमयोरपि नियम आश्रयते॥ पुष्पदिमध्यम एवेतिलभ्यतातीय आहुर्नैर्नियमफलत्वादुत्तम
प्रथमोनिवार्यतेनत्साद्यः तत्रादिविधिसामर्थ्याद्व्यवस्थितेषु निवारणे क्व प्रथमप्रोक्ते॥ पुष्पदिमस्व अस्मद उत्तमएवेति पुष्पदस्मदोर्नि
यतत्वात्तयोः पुरुषा तेन भवति मध्यमोत्तमयोस्तु नियतत्वात्तेशेषेपि तत्प्रसंगात्प्रथम इति सूत्रमाप्यमारंभसिद्धे त्रशेषे मध्यमोत्तमनिवा
रणार्थनि यमार्थसंपद्यतेप्रथमएवभवति नमध्यमाविति॥ यथासमे शेषपदेनेन नियमस्थिती प्राप्नोतिनियमः॥ ॥ ॥
तमा मध्यरू

575

भा॰कै
७४

शेषत्वादिति॥ यत्र केवले युष्मदस्मदी उपपदे स एवाशेषत्वात्तत्र प्रथमः यत्र त्वन्यसहिते ते स्तः तत्र समुदायस्य युष्मदस्मद्ग्रहणेनाग्रहणाच्छेषत्व
मेवेति प्रथमप्रतिषेधो वक्तव्यः स एवाहमसि द्वैष्णविति॥ यत्र शेषे युष्मदस्मदी स्तस्तत्र शेषे प्रथमो नेति वक्तव्यमित्यर्थः चोदक आह॥ स त्वं होति॥ आ
चार्यदेशीय आह॥ न वक्तव्य इति। अस्मदः शेष इति॥ अयं पचाव इति तत्रास्मदः क्रम इति॥ ननु शिष्यमाणस्यास्मदो ग्रन्थत्वात् अप्रयुज्यमाने पि
युष्मदि तदर्थाप्रतीतेर्मध्यमाविधानात् ततस्याप्यत्र प्रसंग इति विप्रतिषेधात् अपि तु उक्तः अत्राहुः युष्मदर्थे स्वाहं च यौ च हास्मदुपलक्षणो युष्मत्तरस्तत्र
युष्मदर्थाभावादस्मदुपपदत्वमिति॥ सिद्धः उत्तम एवेत्यदोषः॥ चोदकस्त्वाह॥ अनेकशेषभावार्थमिति त्वं चाहं च पचाव इत्येतत्प्रयोगे। आचार्यदे

तत्र युष्मदस्मदोः शेषे प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वात्॥ तत्र युष्मदस्मदस्येष प्रथममस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। त्वं च देवदत्तश्च पचथः। अहं च देवदत्त
श्च पचावः किं कारणं शेषत्वात्। शेषे प्रथम इति प्रथमः प्राप्नोति। सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात्॥ सिद्धमेतत्। कथं युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात्
। शेषे प्रथमः युष्मदस्मदोः नेति वक्तव्यं॥ युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमोऽपि प्रतिषेधेन। युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमस्तस्य तद्भवति प्रतिषेधेन युष्म
दि मध्यम इत्यस्यावकाशः त्वं पचसि। अस्मद्युत्तम इत्यस्यावकाशः अहं पचामि॥ इहोभयं प्राप्नोति त्वं चाहं च पचावः। अस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति
विप्रतिषेधेन॥ स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः त्यदादीनां यद्यत्परं तत्तच्छिष्यत इत्येतस्मादस्मच्छेषो भविष्यति॥ तत्रास्मद्युत्तम इत्येव सिद्धं॥ = वस
अनेकशेषभावार्थं तु विप्रतिषेधो वक्तव्यः यत्रैकशेषो नाकरोत्यैकशेषो न। सहविवक्षायामेकशेषः। यदा न सहविवक्षा तदैकशेषो नास्ति·
न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणत्वात्॥ न वा अनेकशेषभावाद्विप्रतिषेधः नादर्थो विप्रतिषेधेनापि किं कारणं युष्मदस्मदोरनेकशे
षभावात्तदधिकरणानामपि युष्मदधिकरणानामपि अनेकशेषे समवेतत्वं। त्वं चाहं च पचावः पचामि चेति क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वे
दर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्य क्रियापृथक्त्वे द्रव्यपृथक्त्वं दृश्यते तद्यथा पचसि त्वं पचामि चाहं चेति तदनुमानमुत्तरत्र·
यौक्रिययोरेकशेषो न भवतीति। एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदोः शेषे प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वादिति॥ तत्रापि हि नैवं
भवितव्यं त्वं च देवदत्तश्च पचसि पचति च अहं च देवदत्तश्च पचामि पचति चेति ॥ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ ॥

शीय आह। न चेति। सहविवक्षाया अभावे यथा युष्मदस्मदोरेकशेषाभावः एवं तदधिकरणयोरपि क्रिययोरपि देश्य विवक्षितत्वादारम्भात युष्मदोर
प्येकशेषाभावे पचसि पचामि चेति इत्यादावपि प्रयोगोऽत्रार्थोऽपि प्रतिषेधेनेत्यर्थः॥ एतदेव समर्थयितुमाह॥ क्रियापृथक्त्व इति॥ यथा क्रियापृथ
क्त्वे सति द्रव्यपृथक्त्वं तत्सहायवेक्षा एवं द्रव्यपृथक्त्वेऽपि क्रियापृथक्त्वेन भाव्यं परस्परसापेक्षत्वात् तथा यथि वाता॥ एवं च कृत्वेति॥ द्रव्यपृथक्त्वे सति

श्री पाद॰ व्याकरण[illegible]

राम॰

इदानीमाचार्य आह॥ पचावइति॥ एकशेष इति॥ एकशेषफलत्वादेकशेष इत्युच्यते। नन प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो सरूपत्वा
दिति वाचनिकस्त्वेकशेषः। एवं ह्येकशेषे आश्रीयमाणे नार्थो विप्रतिषेधेन तस्मात्कारकभेदे क्रियाभेदात् एकत्वात् प्रयुज्य
ते तस्य च पचति कारणानेकार्थाभिधायी विधानात्। तत्र पुरुषद्वयप्रसंगे युक्तो विप्रतिषेधः॥ अत्राह इति शङ्करात् विभीत का संदे
ह नास्ति शास्त्रं सहविवक्षायामेकशेषः। तत्राव क्रियायाः समुदाय आरोपात् भर्त्तुं तामित्यादिवचनं सामानाधिकरण्यं वा यथा
ते यथा द्रव्ये एकशेषे क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वं पिक्रियैकशेषश्रवणस्थैः। नहि शेषश्रुत्यर्थेति। उपयुक्तादन्यः शेषः युष्मदस्मदो

यत्र वक्तुरुच्यते न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावाद्विप्रतिषेध इति। दृश्यते हि युष्मदस्मदोरध्याने
कशेषः तदधिकरणानां चैकशेषः तद्यथा त्वं चाहं च वृत्रहन्नुभौ संप्रयुज्याव है अति॥ यदस्मत्तु नेति कि पाथिा द्रव्यपृथक्त्वदर्शन
मनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्येति॥ क्रियापृथक्त्वे इत्यन्तमतो द्रव्येकशेषो दृश्यते तद्यथा अस्माकं स्वेलाभ भूयांसो दीव्यतामिति।
एवं च कृत्वा सोऽपि दोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मत्स्वेषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वादिति। नैष दोषः यादृशे नयेत ताद्दि हि तद्युष्मदस्मदोः
प्रतिषेधात इति॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः। शेषे प्रथमो विधीयते न हि शेषस्त्वत्र शेषग्रहणेन गृह्यते। भवेत्प्रथमो
न स्यात्। मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः किं कारणं। युष्मदस्मदो रूपरयो मध्यमोत्तमावुच्येते न चात्र युष्मदस्मदी अन्यथा युष्मद
स्मद्ग्रहणेन गृह्यते यत्र युष्मस्य आत्मास्मा नताश्रयौ मध्यमोत्तमौ विध्यतः। यथैव तर्हि यत्र युष्मत्तयत्रास्मत्तत्र मध्यो
मध्यमोत्तमौ भविष्यतः स्वं वोत्र शेषस्तदाश्रयः प्रथमः प्राप्नोति। एवं तर्हि शेष उपपदे प्रथमो विधीयते उपोच्चारितपदस्यपरं
यच्चात्रोपोच्चारितं नस शेषः ॥ ॥

श्रोपयुक्तपोः सह्याना त्रासिशेषत्वं। तत एतत्सामर्थ्यमविदेत्याह॥ पचेदिति॥ इतर आह॥ पदत्रोनि। ततोऽसिधैः शेषत्वाभावात्प्रथमो वचन
मेव कार्यं भवतीत्यर्थः। इतरः शेषशास्त्रं पाविद्वानाह यथैवेति॥ एतद्विचारणीयमणुपेसोपपदार्थेवरणोपि तमाह एवं तर्हीति य चात्रे
ति युष्मदस्मदोः श्रवणात्तदभावे च शेषत्वसद्भावात् ॥ ॥ ॥

॥

भा कै ७५ यच्च शेष इति। स्वे रूपे इति। ननु तत्र एतावता न हि तत्स्थे वसाधनं संकिं तर्हि युष्मदस्मदर्थयोरपि॥ न चात्र शेषत्वेनेति। किं तर्हि युष्मदस्मदर्थेनापि तद्वाक्य
शेषत्वाभाव इत्यर्थः। एवं तर्हीति। युगपद्यनेकशेषे एकपदप्रकान्तस्य स्थाप्ये एकशेषे। विहृत्य तार्थी यमुपक्रमः। प्थ्यानित्यपीति॥ अत्र युष्माने प्रयुज्य
माने च शेषे प्रथमविधानात्। शेषान्तरमप्याह॥ त्यदादीनामिति। एतदपि हार्थमस्यमानो नस्ते शेषात्यरव्याह। युष्मदीति। परमत्वामिति। युष्मदस्म
द्विशिष्टरूपपरिग्रहार्थस्य च शब्दोत्तरत्वात्। आचार्यदेशीय आह। तदन्तविधिनेति। युष्मदस्मदोः पदस्य विशेषणत्वात् तदन्तविधिरित्र चोदकोऽश
यमाह॥ इहापीति। अतित्वमिति। त्वामतिक्रान्त इति समासः एवं तदन्तविधावतिप्रसङ्गमाशङ्कमाह। ये वाप्येत इति॥ त्वत्कल्पस्यैव शेष

यच्छेषः। ननु तद्योगादिभवे त्वत्प्रथमो न स्यात् मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः। किं कारणं युष्मदस्मदोः पदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते उपपदीभूते इत्यर्थः
पदस्य ज्ञात्रोर्वा श्रितं तेन त्वत्कस्मदी ये च युष्मदस्मदीन तद्योगाश्रितं सर्वं तर्हि शेषे सामानाधिकरण्ये प्रथमो विधीयते न चात्र शेषे
तेन सामानाधिकरण्यं। भवेत् प्रथमो न स्यात् मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः। किं कारणं युष्मदस्मदोः सामानाधिकरण्ये मध्यमोत्तमावुच्येते तेन
न चात्र युष्मदस्मदी आमे व सामानाधिकरण्यं एवं तर्हि त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येवमत्र युष्मदस्मदोः शेषो भविष्यति। तत्र युष्मदि मध्यमः।
अस्मद्युत्तम इत्येव सिद्धं॥ न सिध्यति। एकतिङ्व्यपीति प्रथमः प्राप्नोति त्यदादीनां खलु सर्वैर्नित्यमिति पदसंस्कारे क्रियत इति यदा भवतः शेषस्य
प्रथमः प्राप्नोति। युष्मदि मध्यमः अस्मद्युत्तम इत्येतावदेवोच्यते तावाधिहिन प्राप्नुतः। परमत्वं पचसि परमाहं पचामीति। तदन्तविधिना भ
विष्यतः। इहापि तर्हि तदन्तविधिना प्राप्नुतः अतित्वं पचति अत्यहं पचतीति येवाप्येते सामानाधिकरण्ये त्वत्र पक्षे तत्र च मध्यमो
त्तमौ न प्राप्नुतः॥ त्वत्तरः पचसि मत्तरः पचामीति। त्वद्रूपः पचसि मद्रूपः पचामीति। त्वत्कल्पः पचसि मत्कल्पः पचामीति। एवं तर्हि युष्मद
स्मदोस्तात्स्थ्ये विभविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नुतः अतित्वं पचति अत्यहं पचतीति। एवं तर्हि युष्मदि साधने अस्मदि साधने इत्येवं भविष्यति॥

इ समासस्वं त्वत्कल्प इति काल्पान्तरमसिद्धं युगादिहेतो युष्मदर्थ एव त्वत्कल्पशब्देनोच्यते। ननु तत्सदृशं पदार्थान्तरं तदभिधाने युष्मदर्थस्य सा सा०
धनत्वाभावात्॥ एवमत्कल्प इति बोध्यः। आचार्यदेशीय आह॥ एवं तर्हीति। सौत्रस्यानिर्देशस्य पक्षे तु हृत्योपो वेधास्यत इति भावः। चोदक आ
ह॥ इहापीति॥ आचार्य आह॥ एवं तर्हीति॥ समानाधिकरणे इति वचनात् युष्मदस्मदर्थेन पत्रलान्तस्य सामानाधिकरण्ये तत्र मध्यमोत्तमाभ्यां
भवितव्यमिति भावः॥ इति कैयटः॥

एवं च कृत्वेति। युष्मदस्मदर्थस्य साधनत्वाच्छेषाभाव इत्यर्थः। प्रथमस्येतावत्संक्षिप्यते अनाश्रितविषयविशेषः प्रथमो वि
धीयमान उत्सर्गो भवति। प्रतिविषयविशेषे विधीयमानौ मध्यमोत्तमावपवादौ भवतः। ततः तत्रापवादविनिर्मुक्ते वा तस्यापि प्र
विविषये मध्यमोत्तमावेव भविष्यतः। ननु प्रथमः स्यादर्थः। अत्वं त्वमिति। प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षायां च्विप्रत्ययः। तत्र किं प्रकृ
त्याश्रये प्रथमेन भाव्यमथ विकृत्याश्रयेण मध्यमेनेति प्रश्नः। अत्रोत्तरं त्वद्भवतीति। प्रकृतेरेव विकाररूपेण संपत्तेरं

एवं च कृत्वा सोप्येषदोषो भवति॥ यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वादिति॥ अथ तत्प्रथमपुरुषः करि
ष्यते तत्र युष्मदस्मदी। एव यद्यो मध्यमोत्तमावपवादौ भविष्यतः तत्र युष्माद्रूपः अस्मद्रूपश्चास्तीति कृत्वा मध्यमोत्त
मौ भविष्यतः। अथेह कथं भवितव्यं॥ अत्वं त्वं संपद्यते त्वद्भवति मद्भवतीति। आहो स्वित् त्वद्भवसि मद्भवामीति। त्वद्
भवति मद्भवतीत्येवं भवितव्यं। मध्यमोत्तमौ कस्मान्न भवतः गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययो भवति तद्यथा गौरनुबन्ध्यो
ऽजोऽग्नीषोमीय इति न वाहीकोऽनुबध्यते। कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः गौर्वाहीकस्तिष्ठति गां वाहीकमानयेति। अ
र्थाश्रय एतदेवं भवति यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति शब्दाश्रयो च वृद्ध्यात्वे ॥ ॥ ॥ ॥

त्वद्भवतीति भावः मध्यमोत्तमौ कस्मादिति। यथा प्रकृतिस्तद्धर्मसमावात्युष्मच्छब्दे प्रांलभते तथा मध्यमोत्तमावपि प्राप्नुतः गौ
णमुख्ययोरिति तद्धर्मसमाचारादारोपितमत्र युष्मदर्थरूपत्वमिति भावः॥ शिष्टभाष्यमो स्पष्टार्थमास्मातेन तत एवावधार्यं यद्युक्तं
भवतः शेष इति तत्रोत्तरमाह॥ युष्मदस्मद्वृत्तरस्यैवेन सन्निवेशाश्रयणोपक्रमः। ततश्चाप्यद एव शेषो न तु भवतः पूर्वं शेषदर्शनाद्वे
तिवचनाद्वा ॥

३०

आ॰ के
७६

परःपूर्ववर्णोच्चारणानंतरमेव यत्र वर्णोच्चार्यते न तु तदभ्यंतराल सद्भावः स परः उत्कृष्टः संनिकर्षः प्रत्यासत्तिलक्षणः संहितासंज्ञो भवतीत्यर्थः।
स्वं स्थिते वोच्यते। परः इति द्रुतायामेव उच्चारणानंतरो कः परः संनिकर्षः संभवति। न तु मध्यमायां विलंबितायां चेत्यर्थः। असंहितमिति। संहितासं
ज्ञाया अभावः स्यर्थाभावे अव्ययीभावः। अविद्यमाना नाम संहिता अस्मिन्निति बहुव्रीहिः। द्रुतमध्यमविलंबितास्विति। द्रुता च मध्यमा च विलंबिता
चेति द्वंद्वे कृते भाष्यकारस्य च न प्रामाण्याद् ह्रस्वः। सर्वासु त्रिषु तुल्यः संनिकर्षः नैरंतर्यं उच्चारणानां विशेष इति। त्रीनिति शेषः। क्वचित
वृत्तिविशेष इत्येव पाठः। वर्णानां त्रिविधा इति। वर्णोच्चारणकालभेदात् वर्णकालभूयस्त्वमुच्यते। द्रुतायां स्वल्पउपस्थितकालः। मध्यमायां

परः सन्निकर्षः संहिता। परः सन्निकर्षः संहिता चेद् द्रुतायाम् असंहिता। परः सन्निकर्षः संहिता चेद् द्रुतायां वृत्तौ संहितासंज्ञा न प्राप्नोति।
द्रुतायामेव हि परः सन्निकर्षो वर्णानां। नाद्रुतायां। तुल्यः सन्निकर्षः। तुल्यः सन्निकर्षो वर्णानां द्रुतमध्यविलंबितासु त्रिषु किं तर्हि तत्र रू
विशेषः वर्णकालभूयस्त्वे तु। वर्णानां तु कालभूयस्त्वं। तद्यथा हस्तिमशकयोः तुल्यः सन्निकर्षः प्राणिभूयस्त्वं तु यद्व
द्रुतायां तु परकरणे मध्यमाविलंबितयोः स्वरूपसंख्यानं कालभेदात्। द्रुतायां न परकरणे मध्यमाविलंबितयोरूपसंख्या
नं कर्तव्यं। किं कालं भेदात्। द्रुतायां ह्रस्वो वर्णः। त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायां मध्यमायां ह्रस्वो वर्णः त्रिभागाधिकास्ते विलं
बितायां उक्तं वा। किं मत्रं सिद्धं व व्यवस्थिता वर्णा वक्तुरिच्छया विरच्यमाना तद्वृत्त्योर्विशिष्यन्ते इति ॥ १

मध्येका विलंबितायामधिकतरः प्राकृतवैकृतभेदाद् भिन्ना ध्वनयः तत्र वैकृतध्वनिवशात् तस्यैव वर्णस्य धनः पुनः रूपलब्धिर्भवतीति ध्वनि
भेदः। कृतशक्तिकारणोऽपि वर्णानां कालभूयस्त्वं स्थितिसामर्थ्यात् कारणमेवोक्तं भवतीति। हस्तिमशकयोरिति। हस्तिनो हस्तिना पः राम
सन्निकर्षः मशकस्य च मशकेन स तुल्यः परस्परं तयेत्यर्थः। प्राणिभूयस्त्वं स्थितिः हस्तिनो महान्तं देशं व्याप्नोति मशकोऽल्पं नैरंतर्ये ७६
तु विशिष्टमित्यर्थः। वर्णानां व्यंजकध्वनिकृतं पृथक्त्वं भेदमप्रतिपद्यमानः द्रुतमेव भेदं मत्वा चोदयति पृथगेवमिति। शेषं भाष्यं स
परतस्कालस्यैव व्याख्यातं तत एवावधार्यं ॥

शब्दविराम इति। पदाप्रयोक्ता शब्दोच्चारणात् विरमति तत् शब्दविरामः स च मध्यविलंबितयोः विपरसन्निकर्षो भावे भवतीति संहितासंज्ञा श
ब्दविरामे प्रतिवर्णमिति। भिन्नप्रयत्नजनितध्वनिव्यंग्यत्वात् वर्णानां प्रतिवर्णं प्रयत्नभेदादेकप्रयत्नाविच्छेदाभावात् प्रथमप्रयत्नोच्चारितत्वात् नान्त
रप्रयत्नीतरेण वर्णान्तरोच्चारणादेकैकस्य वर्णस्य विरामसद्भावात् अवसानसंज्ञा प्राप्नोति। अवसानसंज्ञामिति। वर्णान्तरानुच्चारणे हि स्याद्
लावकाशा। अतिभावः। तेन सर्वेषां वर्णानां यो विरामः सोऽवसानसंज्ञो न तु नान्तरीयक इत्यर्थः। अथ चेति। सर्वत्र विरामसद्भावात् पुनः कस्या
विशेष आश्रीयते शब्दार्थ इति। अन्यत्र तु सविशब्दविरामे पदार्थस्य वाक्यार्थस्य वा विरामात् नमवत्यवसानसंज्ञा। शब्दविराम इति।।
अथ वा शब्दविरामः संहितेत्येतद्व्यत्ययांकारिष्यते शब्दविरामे प्रतिवर्णमवसानं शब्दविरामे प्रतिवर्णमवसानसंज्ञा प्राप्नोति। किमिदं
प्रतिवर्णमिति वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णमिति। येनैव प्रयत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते विच्छिन्ने तस्मिन् प्रयत्ने संहृत्य तमन्यमुपादाय द्वितीयः प्रवर्त्तते
तथा तृतीयस्तथा चतुर्थः एवं तर्ह्यनवकाशसंहितासंज्ञावसानसंज्ञां बाधिष्यते। अथवा अवसानसंज्ञायां यो प्रकर्षोऽभिविला
स्यते। साधीयो परः प्रकर्षः कथं साधीयः यः शब्दोच्चार्यो विरामः अथवाक्या विरामः संहितं त्येतद्व्यत्ययांकारिष्यते॥ शब्दवि
रामे स्पर्शघोषसंयोगे सान्निध्यात् संहिते। शब्दविरामे स्पर्शानाम घोषाणां च संयोगे सान्निध्यात् संहितासंज्ञा न प्राप्नोति।
कुक्कुटः पिप्पलीपित्तं किं पुनः तत्संयोगादिति। अथ घञ्ञेकः पचतीत्येकः पूर्वपरयोर्वर्णयोः देन प्रज्ञायते तेन यथा द्वयो रक्तयोर्वस्त्र
योर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तत् यथा पुष्पलवद् पिटके रिक्तको लोहकंसयोर्मध्ये पुष्पलभ्यते॥ ॥ ॥
प्रयत्नविशेषत्वानि तौ वर्णौ तेऽपि अनुरागान्रूपो वर्णान्तरोच्चारणेऽप्यनुवर्तमानो यो ध्वनिरुच्यते। स्पर्शो घोषसंयोगाविति। वर्णानां प्रथम
द्वितीयानां शषसानां च संयोगो घोषविच्छेदाद् संनिधानात् संहितासंज्ञाया अप्राप्तिरित्यर्थः। अघोषसंयोग इत्येव सिद्धत्वात् स्पर्शग्रह
णमनर्थकं। अस्पर्शनामपि अघोषाणां शषसानां संयोगे तुल्यत्वाय त्वात्संज्ञाया अप्रसंगात्। न च स्पर्शानाम घोषाणां चेति समुच्चयो
घोषवतां स्पर्शानां संयोगे दोषाप्रसंगात्। कुक्कुट इति। कुक्कुट उदाहरणमिति कतोत्पन्न तव्यशक्तित्वात् कृते संज्ञायां उपमानमित्याक्षरात्र
त्वं शेषमनुदात्तं ततः संहितायां विधीयमानमुदात्तानुदात्तस्य स्वरितत्वं न स्यात् ॥ ॥

भाके
२७

एकेनेति। अनेकस्य पक्षस्य संनिकर्षः सं एकेन तुल्यः यथैकोऽन्तद्गुणोपि तद्गुणवत्त्वं तस्य संनिधौ तद्गुणउपलभ्यते तथानेको विस्फटिकादि रर्थः इत्यर्थः। अ
थवेति। वर्णानां उच्चारणकालादन्येन वर्णाभ्यन्तरेण कालेनाम्यवहितैर्या पौर्वापर्ये संहितेति लक्ष्यते क्रियते तिनम ध्यमवि तत्वोऽपरसन्निकर्षो भावेपि स
त्वात्तिष्यते। प्रवीपराभावादिति। युगपत्तास्थिताना देशकृतपौर्वापर्ये दृष्टं। वर्णास्तु केकेशउपलभ्यमानाः पौर्वापर्ये नासंनिधानात कथं पौर्वा
पर्यमस्त्वीरन। एकैकवर्णवर्त्तित्वादिति। सामान्येनोपक्रमात स्त्रीप्रत्ययाभावः। उच्चरितोति क्रमोऽस्याच्च अपि वर्णाबुद्धिदेशन एकस्यात पूर्वा
वरदेशो न्वेषमध्यमकल्पितव्यपदेशवत अनवस्थानात्तत्रास्तितास्तिवकः पूर्वापरभाव इत्यर्थः ध्वनेरुकध्वन्यपेक्षपार्थे तत्रुक्तः। ध्वनिस्फोटवे

एकेन तुल्यः सन्निधिः यथैवैकोवृत्तोऽन्तरेन प्रकाश्यते। एवमतेकोपि। अथ वा पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहितेत्येतत्र लक्षणं कारिष्यते। पौर्वाप
र्यमकालव्यपेतं संहिता चेत पूर्वापराभावादसंहितं पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहिता चेत पूर्वापराभावात संहितासंज्ञा न प्राप्नोति। नहि
वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति। किं कारणं। एकैकवर्णवर्त्तित्वाद्वाचः। उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानां॥ एकैकवर्णवर्त्तिनी वाक् न द्वौ वर्णौ युगपद
च्चारयति। गौरिति यावद्गकारे वाग्वर्त्तते नौकारे न विसर्जनीये। यावदौकारे न गकारे न विसर्जनीये। यावद्विसर्जनीये न गकारे नौकारे। उच्चरितप्रध्वंसित्वात्। उच्चरितप्रध्वंसिनः खल्व
पि वर्णाः। उच्चारितः प्रध्वस्त इति। अथापरः प्रयुज्यते न वर्णो वर्णस्य सहायः। एवं तर्हि बुद्धौ कृतासर्वा चेष्टाः कर्त्ता धीरस्तत्वनीति
शब्देनार्थान्वाच्यान् दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात् पौर्वापर्यं। बुद्धिविषयमेव शब्दानां पौर्वापर्यं। एषमनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति अ
स्मिन्नर्थेऽयं शब्दः प्रयोक्तव्यः अस्मिंस्तावच्छब्देऽयं तावद्वर्णः ततोऽयं ततोऽयमिति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दन्यत्रानीर्णितत्वात्रेहोपन्यस्यते। नह्येषुगपदेकत्र युगपतद्द्वपो रूवासगोऽस्याश्चैवमवधानेकालेन पौर्वापर्यं तु मा भूदिति भाव्यमाणाः। वर्णा वृद्धि राम
यमित्यर्थः। एते न युगपदेन बुद्धिः नात्तसंनिकर्षोप्यारब्धिप्रश्नतिवितेयं। एवं तर्हीति बुद्धिकल्पितः सर्वः पौर्वापर्यसन्निकर्षादिव्यवहारस्त ७१
र्थः। धीरः पंडितः तत्तन्वीतीति। तनने ततस्तक्ति पक्षः। सा ततत्वतीसकल्पविषयेव्या पिनीनीति बुद्धिर्मस्यंहतत्वज्ञोति रिति। अन्ये तु तत्व
नीतिरितिपठंति तत्त्वतावि षयान् व्याकरणती बुद्धिरस्येति स एवार्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विरामदं विचार्यते। इतिशाधिचरतिनानागच्छति यह स्फतद्विचार्यते परास्यतरस्यर्थः। अभावो वेति। केचिदभावोवसानमिति पठंति। अन्ये तु विरा
मोऽवसानमिति तत्रपुक्तः पुक्तविचारः क्रियते। वर्णोच्चारणहर्ष्वं यो भावः तदुपलक्षितोऽवसानमिति वक्तव्यं प्रागभावस्योपलक्षणत्वनिहत्यर्थ
रसइति पाव त पर्वस्यापि रेफस्याभावविषयत्वाद्विसर्जनीयप्रसंगः विरामे विरामवचनमिति अधिकर्त्तव्यमित्यर्थः। ततोवसानं वेति। अदर्श
नमभावइत्येकएवार्थः। तेन पुनरभावग्रहणं न कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्र लोपसंज्ञायामभावः संज्ञित्वेनाश्रीयते। अवसानसंज्ञायां तूपल

। विरामः। इह विचार्यते अभावो वावसानलक्षणं स्याद्विरामो वेति। कश्चात्र विशेषः। अभावेऽवसानलक्षणे उपर्यभाववचनं अ
भावोऽवसानलक्षणं उपर्यभावग्रहणं कर्त्तव्यं उपरि यो भाव इति वक्तव्यं पुरस्तादपि हि शब्दस्याभावस्तत्र मा भूत्। किं च स्यात्।
ता रसः रथः। खरवसानयोर्विसर्जनीयः इति विसर्जनीयः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि विरामः। विरामे विरामवचनं यस्य विरामः विरा
मग्रहणं तेन कर्त्तव्यं। ननु यस्याप्यभावस्तेनाप्यभावग्रहणं कर्त्तव्यं परार्थं मम भविष्यति। अभावो लोपः। न तोवसानं च
। तैमसापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति। विरामो लोपोवसानं चेति। उपरिष्टाद्विराम इति वक्तव्यं पुरस्ताद्धि शब्दस्य
विरामस्तत्र मा भूत्। किं च स्यात्। रसः रथः। खरवसानयोर्विसर्जनीयः इति विसर्जनीयः प्राप्नोति। नैष दोषः ॥ ॥

रूपातत्वेन तेन वर्णो तराभावोपलक्षितो वर्णोवसानसंज्ञा इत्यर्थः। उत्तरत्रापावस्थे वर्लोपावसानवसंज्ञेव्याख्यास्येते। अस्मिन्पक्षे वसा
नत्वात् इति पक्षे खरः समीपस्य रेफस्य चोरेफस्येत्यर्थः। अर्थवैका पिसद्मोविषयभेदानभिघतेरवाधिकतो रेफस्य विसर्जनीयो अव
साने वरे फस्यातेति विसर्जनीय इत्यादेशस्य विषयत्वेन स्यान्नीविवक्ष्यते। समाप्येति। अभावो विराम इति पर्याय त्वं मन्यते ॥

भा॰कै॰ आरंभपूर्वक उपरतिर्विरामः । स च प्रकृतिस्थ भवति । तथा च अवसानलक्षणमिति । अभावोपलक्षितो वर्णोवसानं विरामोपलक्षितो वेति पूर्वं विचारितं ।
७८ इदानीं तावेव संज्ञित्वेन विचार्यते । अभावो लोप इत्येक एष संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्यात् द्विधा विभाग आश्रीयते । प्रसक्तस्याभावो लोपः संज्ञः अभा
वमात्रम् अवसानसंज्ञमिति । नाव एव मिति । तृतीय सत्यां यानि दृष्टिस्त स्यामित्यर्थः । उपलभ्यमिति त्रिति । न प्रवृत्तमिति किं तर्हि पूर्वमेव प्रवृत्तानी ।

आरंभपूर्वको मम विरामः । अथवा नेदम् अवसानलक्षणं विचार्यते । किं तर्हि संज्ञी विचार्यते । किं तर्हि संज्ञी विचार्यते । अभावोवसान
२ संज्ञा स्याद्विरामो वेति । कस्मात् अविशेषः । अभावेऽवसानसंज्ञा तु पर्यभाव वचने अभावे वसान अभावे वसानसंज्ञा तु पर्यभाव ग्रहणं क
र्तव्यं यथा इयो भाव इति वक्तव्ये पुरस्ताद् अपदिष्टा स्याभाव स्त ग्रामा भूदिति किंच स्यात् रसः इयः स्वर स्वसानयो विसर्जनीयः प्राप्नोति ।
अस्तु तर्हि विरामो वसानं विरामे विरामे विरामवचनं । यस्य विरामत्वं तस्य विरामग्रहणं कर्तव्यं । ननु यस्याप्यभावस्तस्याप्यभाव ग्रह
णं कर्तव्यं । परार्थे मम विष्यति । अभावो लोपो वसानं चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति विरामो लोपोवसानं चेति ।
उभयथापि विराम इति वक्तव्यं । ननु चोक्तं आरंभपूर्वको विराम इति नावश्यमयं रभिः प्रवृत्ती वेदवक्त्रे । किं तर्हि प्रवृत्ताव विवर्ति
तेतव्याऽपरतानि स्यात् इन ब्राह्मणकुले ब्रतानि उपरतः स्वाध्यायः इति न च तत्र स्वाध्यायो भूतपूर्वो भवति नापि व्रतानि । भावा
विरामभावित्वाद्दृश्या वसानलक्षणं न । भावाविरामभावित्वात् शब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यते किंचिदपि संभावाविरामभावि
त्वादिति भावस्याविरामो भावाविरामः भावाविरामेण भवितुं शीलमस्येति भावाविरामभावी भावाविरामभाविनो भावः भावावि
रामभावित्वं ॥ ॥

सर्वथा इति पतविषयत्वाच्च प्रयोगस्य शब्दविषयाणामुपरतमिति प्रयोगाभावः । कचिद् द्विरमितमिति पाठः । भावाविरामभावित्वाद्विषयादि रामभ
। इति । इह शब्दस्य स्वर्संबंधी इत्यभावो वसानलक्षणं स्यात् शब्दो तरसंबंधी यावत् तावत्संबंधी विरोधात्र हि यस्य सत्तास्यत दानीमेवासे स्यु
स्यते ॥ नापि शब्दान्तरसंबंधी न हि घटप्रागपटस्याभावो भवति । भावस्य सत्ताया आविच्छेदेन भवत्यवस्थमिति भावाविरामभावी शब्दः ।
न हि शब्दस्य भवनकाले सत्ताविच्छेद इत्यर्थः ॥ ॥ ॥

भा॰कै॰
७९ अथ आह इति भावविराम शब्दयोर्द्वयस्यार्थे इदं नीलत्वमाह यस्याप्यनुपपत्तिः प्रतिपाद्यते । भावेन सत्तायाः विरामे णाविच्छेदेन भवतीत्यर्थः ।
यथा घटे हि तस्याभावस्य प्रतिपत्तिर्नास्ति । तत्पर इति ॥ इदानीं शब्दानामवपरोवर्णो वसानसंज्ञ इति प्रतिपाद्यते । अभावेनापि बुद्धिपरि
कल्पितयोर्वा वर्णमाश्रीयते । अथवा विरामशब्दे करणे साधने आश्रीयमाणे अपरमर्थो लभ्यते तथा विभावसाधनस्याभिमं

अपर आह । भावस्याविरामभावित्वाच्च शब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यत इति ॥ तत्पर इति न चवर्णस्यावसानसं
ज्ञं विराम एव वर्णो वसानसंज्ञो भवतीति वक्तव्यं वर्णास्यो वासामम । अथवा एषक्रमेण पठितं मंत्रं सोवर्णो वसानसं
ज्ञो भवतीति । तन्न हि यत्कंच्य । न कस्य संहिता वासान पोलौकविहितवत्स्विद् । संहितावसानमिति लोकविदितावे
तावेतावर्णौ । स यदि कश्चित्कं चिदधीयानमाह ॥ शन्नो देवी रेवी यं संहितया अधीष्वेति सततमपांसन्निकर्षं मधीते ।
अपर आह केनावस्येति स आह अकारेणोकारेणाकारेण । वेति ॥ एवमेतौ लौके विदितावध्यात योर्लोकविदितत्वा
त्सिद्धम् ॥ इति श्रीमदुवटस्य तंत्रलिखिविरचितेव्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयपादे तृतीयमाह्निकं पादश्चा
पश्चसमाप्तः ॥

वाक्यरणसाधनत्वं विरामध्यमिति ब्रह्मरूपेवव्यवस्थितयामित्युक्तं संहितयाधीष्वेति यथा परनैर्दं तथैव संहिताव्यवहारः तथैकपद्ये पि वर्णो एप०अध्या पद्माणि
न्नेतयें अवसानशब्दो विधिप्रदेशे सुपामसाधनाकरणसाधनो वाप्यापि व्यतह इति नार्थभेदः स्याद्द्वयविधानेन तेनाविनापाठस्यसिद्धत्वात् ॥ २९२
इति श्रीमदुवटो व्याख्यानेन वरपुत्रके पदकृतेभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकं ॥ ॥ ॥ ॥

प्रथमोऽध्यायः समाप्तः॥

अथमहाभाष्येद्वितीयाध्यायस्यप्रथमपादप्रारंभः

भा॰ कै॰ हि॰ श्रीगणेशाय नमः ॥ समर्थः पदविधिः विधिरिति कोऽयं शब्द इति अर्थानि [illegible] तिप्रश्नः किंभावसाधन उत कर्मसाधनः तत्र
भावसाधने यदा नो विधीयमानत्वात् कर्मणि षष्ठी इत्यत्र शेषषष्ठी तत्र येषामर्थभेदाच्छब्दभेद इति दर्शनं तादृशनिबंधना
१ तुल्यरूपत्वात् [illegible] विधिशब्दनिर्हारणापायेऽर्थभेदेऽपि शब्दस्यैक्यमिच्छंति तन्मतेऽर्थभेदाच्छब्दभेदमारोप्यकर

श्रीगणेशाय नमः समर्थः पदविधिः विधिरिति कोऽयं शब्दः विधानं कर्मसाधन इ [illegible]
कारः विधीयते विधिरिति किं पुनर्विधीयते १ ॥ ॥ [illegible] ॥

[illegible] विधिविधानं [illegible] सर्वेषां विध्यर्थं [illegible] त्वेषां तपोभेदः इत्यस्यां
७ तत्स्यां [illegible] कर्मसाधनमिति एतद्भावसाधननिरसनार्थमुक्तं।
विधीयत इति वाक्य [illegible] किं पुनरिति कार्यविशेषस्येहानिर्देशात्प्रश्नः १ ॥ ॥ एन॰ १

इत्येवं समासेन [illegible] समासइति अनंतरस्यापि [illegible] विषयत्वादनादरणं [illegible] २१
का१ [illegible]
[illegible] एवं हि पदविधिर्भवति अथापि
[illegible]
[illegible]

समासो विभक्तिविधानं परांगवद्भावश्च किं पुनरयमधिकारः आहोस्वित्परिभाषा कः पुनरधि
कारपरिभाषयोर्विशेषः अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति यो गे योगे उपतिष्ठते २ ॥

नक्रियापाश्रवति प [illegible] कार्यविशेषानिर्देशात् [illegible] ४
पुनरिति [illegible] परिभाषा [illegible]
[illegible] परिभाषायामुक्ते [illegible]
[illegible]
वि१ [illegible]

भा॰ के॰ द्वि॰ परिभाषा पुनरिति लिंगोपादानेन परिभाषा किं यथा ग्रामे यत्र यत्र लिंगोपलंभस्तत्र तत्र गृह्यत इत्यर्थः प्रदेशान्तरेषु तु स्वपरार्थत्वात्सामान्यादधि
२ कारपरिभाषयोरभेदेन व्यवहारो भाष्यकारस्याधिकारो नाम त्रिप्रकार इति तथाद्वयोः परिभाषयोः लब्धकाशयोः समुपस्थितयोरिति कः
पुनरत्रेति कस्मिन्पक्षे यत्नस्य लाघवं भवति कस्मिन्वा गौरवमिति प्रश्नः स्वरितत्वमिति स्वरितगुणयुक्तं समर्थग्रहणं पठितव्यमित्यर्थः त
त्र स्वरितो गुणः क्रियारूपेण स्वरितत्वमिति निर्दिष्टम् यथा श्वेतो गुणः श्वेत इति यद्विधिग्रहणं चात्र पक्षे न कर्तव्यमित्यर्थोक्तं भवति
सर्वमपेक्ष्यमिति यावन्ति पदकार्याणि तानि सर्वाण्यपेक्ष्य परविधि शब्दोपादानेन परिभाषा केवलं सर्थः अन्यास्वपि परिभाषास्वपि

परिभाषा पुनरेकदेशस्था सती कृत्स्नं शास्त्रमभिज्वलयति प्रदीपवत् तद्यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः ए
रु॰ कदेशस्थः सर्वं वेश्माभिज्वलयति कः पुनरत्र प्रयत्नविशेषः अधिकारः सति स्वरितत्वं परिभाषा
यां तु सर्वमपेक्ष्यं तथेदमपरं द्वैतं भवति एकार्थीभावो वा सामर्थ्यं स्याद्यपेक्षा वेति तत्रैकार्थीभावे सामर्थ्ये
अधिकारे च यतति ३ ॥

सुपाधिपत्ते तद्विभागं पुनः पेक्षाक्षिपते द्वैतमिति द्वयोर्भावो द्विता तत्र भवं द्वैतं संशयरूपं तत्रोच्यते अथवा द्वाभ्यामितं प्रकारद्वयेन
विरुद्धत्वात् भिन्नाधारवर्तिनो वस्तुनः द्वैतं तत्र भवं द्वैतं तदेव संशयस्थानं एकार्थीभाव इति यत्र पदान्तरेण सह तेनैकार्थता
ध॰ निरिकत्वार्था निवापः प्रधानार्थोपादानार्थो यः प्रयोजनमित्यादि वा तत्र एकार्थीभावः परस्पराकांक्षा अपेक्षा ३ श्रीगण
॥ श्रीगणाधिपतये नमो गणाधिपतये नमः ॥

इति द्वितीयः पक्षः १

समासएक इति तत्रैकार्थीभावस्य लक्षणं न केवलं एकार्थीभावः सामर्थ्यमधिकार इत्येकः पक्षः व्यपेक्षा सामर्थ्यमधिकार इति द्वितीयः सामर्थ्यमधिका
र इति तृतीयः एवं परिभाषायामपि त्रयः पक्षा इति द्वयवस्थितं मन्ये एकार्थीभावः परिभाषा चेति ते तु तत्र अभिन्नत्वरूपं भवतीति
न्नतरकं भवतीति उभयविधेन सामर्थ्ये आश्रीयमाणे अर्थसमेतत्वं तत्र सभेदः स्यात् भिन्नेषु सामर्थ्यं न भिन्नेषु वाक्ये भूयस्यान्नाध्यपे
क्षायामपि सामर्थ्यं यद्यपि तत्र समभिन्नं भवति तथाप्येकार्थीभावे सामर्थ्ये आभावात्मकार्थयोगाद्भिन्नतरका भिन्नव्यते तत्र यद्गुणवत्

समासएकः संज्ञो भवति विभक्तिविधानं परं वस्त्रावस्थाः संगृहीतः व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्ये अधिकारे च न विभक्तिविधानं परा
गवस्थाः संगृहीता भवति समासः केवलं संगृहीतः अस्पष्टत्वात् समर्थग्रहणानिवृत्ताय ग्रहणानि च कर्तव्यानि भवति का न्यत्र
स॰ २ सुपोः सामर्थ्यं न च वा ग्रहणे वक्तव्यं इति व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्ये परिभाषायां सत्यां पावोन्याकरणे परं गांधस्तु सर्वे संगृही
तो भवति समासः केवलं संगृहीतः तत्रैकार्थीभावे सामर्थ्ये परिभाषा चेद्धि सन्नस्त समभिन्नतरकं भवति एवमपि कश्चिदेक
र्तव्यं समर्थग्रहणं क्रियते कश्चित्कर्तव्यं न क्रियते अकर्तव्यं तावत्क्रियते ४ ॥

वेतद्विभिन्नग्रहणात् दोषाभावः विभक्तिविधानेपि कारककारकविभक्तिविधानेषु कारकविभक्तिषु क्रियाकारकयोर्व्यपेक्षां विना भावित्वात् उप
भा॰ २ पदविभक्तिषु युक्तयोगग्रहणात् प्रत्यासत्तेः क्वचित्तु उपयोगस्यासत्त्वे यदि तत्स्तु यस्यां विधौ दोषः परिभाषायां च तत्र यथा तत्र भजत्यः सर्वाः
भ॰ १ तु पः संगृहीता भवति एकार्थीभावे चेत्सामर्थ्ये व्यत्ययुक्तं यद्ग्रहणं तत्समर्थग्रहणं च कृतमेवेति तत्राप्यविशेषः ४ ॥
हा॰ १

भा॰कै॰ २ समर्थानामिति, एकाल्तनेषुकालनाम्न इत्यलुग्विधानाल्लिंगाद्विभक्त्यंतानां द्धितउत्पद्यत इति पदविधित्वादेत्तत्परिभाषोपस्थाना[illegible]सामर्थ्ये
प्रत्ययात्प्रागात् कर्माणीति यं चक [illegible] पदिकार्थ [illegible] नेव कर्मणउपात्तत्वान्नातिपदविधित्व [illegible] विभक्ति
वाच्यत्वात्कर्मणः पदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थानान्नातिदोषः ननुचेति यदि कुंभकारादेः समर्थाभिधायी [illegible] समर्थाभिधायीश्चस्या
[illegible] समर्थाभिधायि प्रयोगनिवृत्त्यर्थोयत्नः कर्तव्यः स्यात् न त्वस्यार्थ इतिभावः स एव तावदिति यथा समासादयोः समर्थानामाम्

समर्थानां प्रथमाद्वेति कर्तव्यं न क्रियते कर्मणण्समर्थादिति ननु च गम्यते तत्र सामर्थ्यं कुंभकारोनगा
रकार इति सत्याम्पते [illegible] समर्थादित्यादिः अथ समर्थग्रहणं किमर्थं वसति, द्वि
तीयाश्रितादिभिः समस्यते कष्टश्रितो नरकश्रितः समर्थग्रहणं किमर्थं ५ [illegible] ॥ ७॥

वृत्तिस्ववसामर्थ्यवचनं क्रियते [illegible] समर्थग्रहणमसामर्थ्यप्रत्ययनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः प्रतिविधानं [illegible] सू॰ १
के यत्तउपबदमितिमहत्याः संज्ञायाः करणं प्रत्ययस्य [illegible] तिसमर्थपरिभाषोपादार्थमेव अर्थेति प्रधानपर्युपयोगात्
नैषवाक्षेपःप्रयत्नेन सामर्थ्यानविधीयते नह्यसमर्थस्य सामर्थ्यं वचनेन कर्तुं पार्यते तथापि [illegible] विधौ सामर्थ्यापेक्षानार्थस्ला
[illegible] प्रधानस्यत्रते समस्यते इति यद्यपि समर्थानां तावद्विधीयते तथाप्युपबोधनाय भिन्नयोः शब्दयोः संश्लेषः प्रक्रियायां क्षिप्यत इति
स॰ २ भा॰ १

पश्येति अतति [illegible] तिभिः समस्येदविरोधात् एकार्थीभावाभावे विवचनात्सामासत्तेत्स्यात् अनर्थकृत्यापि प्रमाणत्वे
वचनात्तिपदिकसंज्ञा स्यात् विध्यर्थत्वसंभवे [illegible] नियमार्थत्वानुपपत्तेः [illegible] पदिकसंज्ञानिषेधः कर्तव्य एवस्या स॰ १
देकार्थाभावभाविपदो [illegible] संबंधिनं प्रति [illegible] रोधावतीति तत्तीयो [illegible] न लभ्यत इति
समासः स्यात् [illegible] इति असेवा [illegible] सामर्थ्ये [illegible] कष्टश्रितः [illegible] समासः स्यात् [illegible] महत्कष्टश्रित इति
भा स्यात् अथापि [illegible] स्यात् [illegible] विधीप[redacted] मानत्वं [illegible] अथापि [illegible] इति

पश्य देवदत्त कष्टश्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलं तथा [illegible] तार्थे न गुणवचनेन शंकुलाखंडः किरिकाणः समर्थग्रहणं किमर्थं
किं करिष्यसि शंकुलया खंडोधावति उपलेन चतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः गोहितं [illegible] समर्थग्रहणं किमर्थं
[illegible] पंचमी भयेन वृकभयं दस्युभयं चोरभयं समर्थग्रहणं किमर्थं गच्छ त्वं मा ते [illegible] देवदत्ताद्य
[illegible] षष्ठी [illegible] समस्यते राजपुरुषः ब्राह्मणकंबलः समर्थग्रहणं किमर्थं भार्या [illegible] देवदत्तस्य सप्तमी शौंडैः
अक्षशौंडः स्त्रीशौंडः समर्थग्रहणं किमर्थं कुशलो देवदत्तो [illegible] शौंडः पिबति पानागारे अथ [illegible] पर्यग्रहणेऽरक
एवंच [illegible] समासः [redacted] [illegible] महाकष्टश्रित इति [illegible] पश्य[redacted] [illegible] भवति महत्कष्टश्रित इति {
[illegible] भवति स एव समासस्य [illegible] गोभवते महाराणमतीनइति दूयपदेस
[redacted] [illegible] स्यात् [redacted] [illegible]
[illegible] समासे कृते [illegible] समासः [illegible]
[illegible] प्रधानार्थाभिधायित्वान्महत्कष्टयोः परस्परसंबंधाभावात्समानत्वे विशेषणत्वे [illegible]
[illegible] नतत्वाल्लनस्यात् अहीनेद्वितीयेतिप्र[redacted] [illegible] ६
[illegible] भा॰ १

मा
१५८१

माकेहि नवाभवतीति यथाभार्याराजः पुरुषो देवदत्तस्येत्यत्रासंतान समासो नेवमिदेहिति पावः भवति यदेति श्रितमनेपेक्षमाणयोः परस्परापेक्षा यामहत्
न२४ लक्षणः तस्मापेक्षते श्रितत्वे नतमासः कस्मात्कस्मादिति सामान्यनिर्देशः पदद्वया लकस्य पदत्रयात्मकस्य चसमुदायस्यग्रहणं ना
र्थः बहूनां कस्मान्न भवतीति द्वयोरपि श्रितापेक्षमाकर्मत्वेश्रितमेकामर्थ्याद्वयोरप्यस्ति कष्टस्पैववा कर्मत्वेन द्वारेण महतोपि श्रितेन
सामर्थ्यमस्तीति भाव सम्पुपेति वर्त्तन इति व्याख्यापा पि वक्ति तन्त्वोत्तिकस्पैव द्ववंतस्यैकेन तद्वेते नसमासस्ततोव हूनां न भवति स यः
प यथा पश्चात्पौत्रेतेस नेकस्य पशोर्हपादानामावत्स्येहापि न तु च भोः इति यथा ब्राह्मणो न हंतव्य इति सर्वस्य ब्राह्मणस्य हन नमतिषेध

नवाभवति महाकष्टश्रित इति भवतिपदेन द्वाक्यं भवति महत्कष्टमहाकष्टं महाकष्टश्रितो महाकष्टश्रित इति यद्यपि
तद्वाक्यं भवति महत्कष्टश्रितः इति चेद्वा नमपि तिअ तद्दाच सा प्नोति तत्र समासान्न भवति कस्मात्कस्मान्न भवति किं द्वयोः साहाय्ये
नो बहूनां कस्मान्न भवति सुप्सुपेति वर्त्तते न तु च भोः आकृतौ शास्त्रप्रवृत्तेः तद्यथा शैतिपक्षिकाः इति वर्णनाने समस्तान्
प्रमाणानि प्रातिपदिका द्वस्ति भवति सत्यमेव मेतत् आकृतिलक्षण प्रत्येकं परिसमाप्यते न समुदाये पाव सेत्तस्यारिसमाप्यते प्राति
पदिका इति तावन्न तु स सा भवितव्यं प्रत्येकं चेतस परिसमाप्यते न समुदाये ग्राव प्रिहाय पावसे न तस्योः समाप्यते सुप्सुपेति तोव
तः समासेन भवितव्यं द्वयोश्चेत् तसीत समाप्यते न द्वयोः त र्हि कस्मान्न भवति असामर्थ्यात् एवमपि सामर्थ्यसापेक्षमसमर्थं भवतीति ०
तथेहापि बहूनां समासेन भाव्यमिति भाव आह तिलिति एकैकस्यां व्यक्तौ जाति परिसमाप्यते अभिधान सद्भावा तत्र यथा प्रातिपदिकस्य
प्रत्येकं समाप्ताति परिकल्प्य न नो विभक्ति नामनुत्पत्तिः तथा सुबन्तसमुदायस्य श्रितेन समासाभावः प्रत्यासत्तेः सुबन्तसमुदायस्य सुबन्तेन वि मा १
कीर्तितस्य प्रधानत्वात्तद्गणत्वात् प्रातिपदिकासु वपुवत्प्रत्येकं सुबन्तयोर्घात तायात्तत्सम्पादिविन्ताणान्ब्राह्मणसमुदायस्य हन ४
ने तु शास्त्रयी निक्रान्त एव भवतीति ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादौ निषेधस्याप्यनिवृत्ते १

सापेक्षमसमर्थं भवतीति भाष्यपदे तृतीया पपसर्जनीभूत परेन प्रधानार्थे पिधापिनाभाव्यं सविशेषणापेक्षा या च सस्याधान्यमिति कथमेकस्ये
कस्य प्राधान्ये कार्यभाव अस्मात् इत्येतत् वचनमेवदितिमत्वा चोदयति यत्सापेक्षमिति भवतिचेति साधनानि देवानेके नोपका
रकेण पकार्यत्वाविरोधात्ताभाव्यापयोग इति लिंगदर्शनात् सम्बन्धापेक्षेति गुरुकुलादिसमुदायस्य पुष्पनिनद्यान रेकैकेवस्त्र सि
निदर्शन च पथव हारक आहेवर तस्य समुदायेन संबंध इति सामर्थ्यादेव पवमपि विशेषणास्ये भाति तदुक्तं समुदायेन संबंधो ये योगरु

पदिशापेक्षमसमर्थं भवतीत्युच्यते राजपुरुषेषु भिक्षुकराजपुरुषोदर्शनीयः अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति नैष दोषः प्रधानमत्र सापेक्षं भ
वति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः यत्र तर्हि प्रधानेता पेक्षो भवति तत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरु
पुत्रः देवदत्तस्य दासभार्या अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति नैष दोषः समुदायापेक्षात्र षष्ठी सर्व गुरुकुलमपेक्षते यत्र तर्हि न स
मुदायापेक्षा षष्ठी तत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति किमोदनः शालीनां सक्तुकुडमाचार्याणां कुतो भवान् पाटलिपुत्रक
इति चक्षुषा जानकीवल्लभो दीक्षामाये

कुल्यादिना संबन्धस्यावपपाले पिपु से तेत हलासे हेति किमोदन इति केषां शालीनां किं कल्पमाना आचार्याणां शाली
नामन्येषां वौदनः इति प्रश्नः सक्तुकुडमिति आचार्याणां सक्तुनोपादकमित्यर्थः कुतो भवानिति कस्मात् पाटलिपुत्रो भ
वानागत इत्यर्थः अनेकत्वात् सह लिंगत्रयस्य तद्वयमानो वाभयः अत्रापि पथेतोः साधा मिति तद्धिते वृत्तिर्न प्राप्नोति ८

११ १ १ १ १ १ १ १

पाके॰ इहचापीति समुदायसंबंधेसतिसामीप्यादिरूपिमतिपत्तिप्रसंगस्तस्यार्थः नैषेति गुर्वपेक्षावग्नीतं संबंधिग्रहणात्तस्मात्सार्थवत्त्वमपेक्षायाश्चात्र वप्य
५ ज्ञानात्भवसेवशक्तिः३ काव्यसंबंधिशब्दः सापेक्षोति संबंधः समुस्तते सार्थवत्त्वमपेक्षास्यश्चात्र यिनर्हं ततइति अस्मचेति ततोन
नि वेतनसापेक्षमसमर्थभवतीति वाचिकेस्यतामर्थेयथासर्पिः कालकमितिषसेन भवतिसमानाधिकरण(समस्य)मर्थवति

इहचापिदेवदत्तस्यगुरुकुलंदेवदत्तस्यगुरुपुत्रोदेवदत्तस्यदासभार्येतिषष्ठ्यर्थःसमुदायापेक्षाषष्ठीसामर्थ्यनिर्णेतानिपातितोऽस्यदेवदत्तस्यपो
स्व२ गुरुत्वंपुत्रत्वमिति किंतर्हिमेसापिगुरुपुत्रोदेवदत्तस्यकिंचिदित्येषोऽप्यर्थोऽस्मिन्नर्थेनपतत्तत्त्वलुनियोगतोदेवदत्तस्योगुरुत्वस
पुत्रत्वसेषोर्थोगम्यतेऽत्रतोमन्यामहे नेषाससमुदायापेक्षाषष्ठीति अन्यत्रत्वपिसमर्थग्रहणात्सापेक्षस्यापिकार्यंभवति
ऋद्धस्यराजपुरुषः सामर्थ्यंब्राह्मणस्योपिधारातीतितस्माद्वृत्तश्चवाक्येसापेक्षमसमर्थंभवतीतिवृत्तिश्चार्हं कस्मान्नभवति
महत्कष्टंश्रितइति सविशेषणानांवृत्तिर्नवृत्तस्यवाविशेषणंनप्रयुज्यतइतिवक्तव्यं यदिसविशेषणानांवृत्तिर्नप्राप्नोति
तस्यवाविशेषणंनप्रयुज्यतइत्युच्यतेदेवदत्तस्यगुरुकुलंदेवदत्तस्यगुरुपुत्रोदेवदत्तस्यदासभार्येत्यत्रवृत्तिर्नप्राप्नोति अग
रुपुत्रादीनामितिवक्तव्ये तर्हिवक्तव्यंसविशेषणानांवृत्तिर्नवृत्तस्यवाविशेषणंनप्रयुज्यते अगरुपुत्रादीनामिति १

तिवचनात् एवंब्राह्मणस्यसर्पिः करोतीत्यत्रापिनस्यात्तस्येवाह वृत्तिर्हिकस्मादिति सविशेषणानामिति वृत्तिर्नेतिच्च समा॰
नानपत्तादिभवसेवस्त्रीक्रातुस्तारेणायमपिसापराधोक्तेः १ ५

एतद्उत्तरंसमग्रपत्रांकरहस्तेग्रंथोवेदितव्यः

सं२
असूर्यंपश्यानीति सर्पेकार्मिकयादर्शिकिपपानत्नःसंबंधोनतुसूर्यस्यपातत्नेपेसामर्थ्यमपुनर्गेयाइति पुनर्नगेयाइतिगानेनत
स्यसंबंधोनतुपुनःशब्दार्थेन अश्राद्धभोजीति श्रुतिनानञ्संबंधोनतुश्राद्धेनश्राद्धभोजननिषेधावगमात् अनयुक्तस्ये
ति प्रसज्यप्रतिषेधपदेअयअसमर्थसमासःअसमर्थत्वसमासानांकेषांचित्साधुत्वत्वापनापानदुक्तस्येतिप्रसज्यप्रतिषेधआ
श्रीयतेयस्तासेपिच्यवनकाश्चिदोषःतदेवसमर्थग्रहणेक्रियमाणेविध्यर्थमेतेषांवचनेकर्तव्यंतदेवाक्रियमाणेनियमार्थभविष्य
तीत्यर्थःएवसिद्धवति अभेदमात्रिस्यैकवचनेकृतंतत्रत्वेनेषांवहुत्वात्बहुवचनप्रसंगःअसमर्थसमासेतिक्रियमाणेभयोःसंनिपाता
देकार्थीभावःतत्राश्रोस्तेवअयक्रियमाणेपीतिअनुबोधनार्थंकरणेऽस्युपाम्यमानइत्यर्थःकिंसमर्थंनामेति यद्यपिसर्वमे
असूर्यंपश्यानिमुखानिअपुनर्गेयाःश्लोकाःअश्राद्धभोजीब्राह्मणःसूडनंपुंसकस्येसेतन्नियमार्थंभविष्यति एतस्येवा
ऋ२ समर्थसमासस्यनञ्समासस्यचमकस्यसाधुत्वंभवतिनान्यस्येति तस्मान्नार्थःसमर्थग्रहणेन अथक्रियमाणेऽस्मिन्सम
र्थग्रहणेसमर्थमित्युच्यतेकिंसमर्थंनाम पृथगर्थानामेकार्थीभावः ११

व्यपेक्षायां
कार्थीभावोवासामर्थ्यमित्युक्तंतथाप्येतद्विवाक्यानेतत्संएतत्सिद्धेनतुसंबंधस्याहारःकृतःपृथगर्थानामिति एकार्थीभावंतावत्सामर्थ्य
दर्शयति परस्तात्तु व्यपेक्षालक्षणंदर्शयिष्यतिपृथगर्थानिपदानितानिसमासेयानिपदानिवाक्येदृष्टानिपुरुषस्तत्रएकार्था
थीभावःपृथगर्थःपदस्यार्थःपदेनतत्रराज्ञःपुरुषइत्यत्रपदशब्दोऽपिपृथगर्थेवावयवइतिद्वयोरेकार्थीभावोभवति अथवावा
र्थो२ एवावयवार्थान्वितःसमुदायार्थःसमुभवतीतितस्यपक्षेएकार्थीभावउच्यतेपोस्तुइकवद्विभागायन्नत्वाद्यपृथक्शक्तावेवहृत्तिर्वयम
णोक्तत्वर्थकोत्तथापिसादृश्यात्तत्त्वाध्यवसायेपदानामपिसपृथगर्थानामेकार्थीभावइत्युक्तं ११

श्री ३

पा॰ कौ॰ ६

समर्थवचनमिति समर्थशब्दस्य वाच्यइत्यर्थः कर्म्मणीत्युक्त कृतस्येति पृथगार्थत्वमेकार्थत्वं च स्वरूपत्वादेकस्मिन्विषयेन संभवतीति
पुरुषः राज्ञः पुरुष इति राज्ञः स्वेन च देनराज्ञार्थो नियम्यते पुरुषेण च राज्ञः परप्रकृत संबंधो विशेषणभाव मापन्नोभिधीयते पुरुषः स्वेनैव रूपा उ
र्थः स्वमितो विधीयमानत्वाधानमापन्नोभिधीयते इत्येषोभेदस्य निवर्त्ते नास्तु अधिष्ठानस्यापि संबंधस्यान्तर्भावात्स्वशक्तिवर्त्तते सैवच
स्वाभाविकी निवृत्तिः तयोः धात्वर्थातिपदिकयोरिति शास्त्रेणास्त्रायते स्वस्य लक्षणं सिद्धये किं सूत्रतइति एवं द्विवाक्ये यदानाह

समर्थवचनं पृथगार्थानां पदानामेकार्थीभावः समर्थमित्युच्यते क्वपुनः पृथगार्था निकेकार्था निवाक्ये पृथगार्थानि राज्ञः
पुरुष इति समासे पुनरेकार्थानि राजपुरुष इति किमुच्यते पृथगार्थानीति यावता राज्ञः पुरुष आनीयतामित्युक्ते राज
पुरुष आनीयते ~~राजपुरुष आनीयत~~ राजपुरुष इति च स एव नापि ब्रूमो यस्यार्थस्यानयनेन भवतीति कस्तर्हि एकार्थी
भावे कृतो विशेषः १२ श्रीरामायनमः १२ ॥ ६ ॥

पृथगार्थत्वं स्यात् यद्येक एव विशिष्टार्थो न प्रतीयेत इहतु राज्ञः पुरुषमानय प्रतीतौ सत्यामेकार्थीभावः यो राज्ञः पुरुष इति वाक्ये पृथगेवार्थः प्रतीयते तत्र स त
सामर्थ्यमेतेपि नानास्तित्वापि भ्रमः इति वाक्ये पृथगार्थत्वमपि पदानामानार्थता यो स्वतात्र याद्विशेषणविशेष्यभावो न विविक्षितः प्रतीतिः प्रेत्ताव
पि विविक्षितः वार्था राजपुरुषशब्दाभ्यामभिधीयते कृत्यस्य नयनेन चैतावता इति वाक्य ऐकार्थ्यं ता यथा ब्राह्मणानां यज्ञभोजनं ता श्रते
ब्राह्मणा भोज्यं ता मितिब्राह्मणस्य पिकार्यस्याभेदेन इत्यर्थाभिधानेतथे ह्यपीत्यर्थः १२ ॥ ताम ६

३ १२

न वक्तव्यमिति सापवित्वात् इहसमानार्थेन तिंवाक्येनापि भानेप्राप्ते समासस्य अवकाशः समानार्थ एव मान्यः महत्वात् श्रितः कश्चि
तः समहत्कर्म करोतीत्यादि प्रतीयते किंचविशेषणं च वहत्वं सतीपेत नत्क कश्चिद्विशेषणं ननु मद्वृत्तिर्लोके प्रयुज्यमानस्य साधुत्वमस
धुत्वं च विचार्यते यो गात्र्यादि शब्दवत्तथ हस्तकष्टश्रितइत्यपंक्षम हस्तकं श्रितइत्येतत्स्वार्थेनैव प्रयुज्यते प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानं यतो

न वक्तव्यं वृत्तिस्तर्हि कस्मान्नभवति आगमकत्वात् इहसमानार्थेन वाक्येन भविन्यं समासेन यथैव हि यो वाक्येनगम्यते महत्कं
ष्टश्रितइति नासोजातविसमासेनाप्यते महत्कष्टश्रितइति एतस्मादेतोर्नास्तिगमकत्वादिति ननुमोपयति साहितिप्राप्ते गम
को भवति भवति तत्र वृत्तिः तद्यथा देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येति यद्यगमकत्वं हेतुर्नार्थः स
मर्थग्रहणेन इहापि भार्यो राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति यो यो वाक्येनगम्यते नासौ जातचित्समासेनाप्यते भार्याराजपुरुषो देव
दत्तस्येति तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन इदं तर्हि प्रयोजनं अयमस्त्यसमासो नास्ति मालागामकः तस्याः साधुत्वमाश्रित्य किं
चित्कुर्वाणः समासग्रहणं गाधात्वस्य स्थापितिए तदपि नास्ति प्रयोजनं अवश्यं कस्यचित्समासस्य समर्थस्य गमकस्य
धुत्वं वक्तव्यं १० ज्य १

नात्रसमासो भविष्यती सर्थक समासो गमकइति गाध्यात्स्थिरसाधुरपि गमकत्वाभिमतो लोके प्रयुज्यते तस्मात्तत्समर्थग्रहणे
साधुत्वं प्रासन्ततत्त्तत्र वृत्तसामर्थ्यमेतदित्यर्थः किंचित्कुर्वाणः समासग्रहणं गाधात्वस्य स्थापितेति सर्वेषु तत्र समासः १०

एतदुत्तरं सर्वं पिठ्ठपत्र स्तोत्रं थः ततः एतस्यां कृ पृ गस्तो ग्रंथः।

अ समर्थ

भा॰के सुबलोप इति एकार्थीभावाभावकृतोऽपि विशेषः एकार्थीभावकृत उच्यते संनिधानासंनिधानाभ्यां क्रियाभिनिर्वृत्तेः पदार्थानां कारणत्वात् । यथा वर्षे
कृतं सन्निधिसर्षपकृतं दुर्भिक्षमिति चोच्यते तत्र राज्ञः पुरुष इति वाक्ये भेदाधिष्ठानस्य संबंधस्य सूत्रसापेक्षित्वात् स्थिराभिन्नेति भेदानां तस्य समासापीप
८ ब्र् तु मशकत्वाज्ञातिस्तु लोपः समासे कृते भेदनिवृत्तौ तदाश्रयस्य संबंधस्योपरमात् स्वाभाविकी सुपो निवृत्तिः सेवतुल्या प्रीणातु त्वाप ते
तरेवं सुपो भावाभावाभ्यां स्वार्थस्य भावाभावाभावानुमानं वाक्यसमासयोर्व्यवधानमपि सत्यर्थभेदे ह्यं वाक्ये मायोराज्ञः पुरुषो देवदत्त

सुबलोपोऽव्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिसंबंधः स्वरइत्येकार्थीभावकृता विशेषाः सुपस्तु लोपो भवति वाक्ये राज्ञः पुरुष
इति समासे तु न भवति राजपुरुष इति अव्यवधानं भवति वाक्ये राज्ञः पुरुषः अभिरूपः इति समासे तु न भवति राजपुरुष ऋद्धस्य
इति यथेष्टमन्यतरेणाभिसंबंधो भवति वाक्ये राज्ञः पुरुषोऽभिरूप इति समासे तु न भवति राजपुरुष इति द्वौ स्वरौ
भवतो वाक्ये राज्ञः पुरुष इति समासे पुनरेकस्वरो राजपुरुष इति नैते एकार्थीभावकृता विशेषाः किं तर्हि १३
नः पुरुषयोः

एति अस्ति न इष्टदेवदत्तस्य त्रयदमध्येपदांतरस्य मध्ये नुमश्शक्यत्वात् यथेष्टमिति वाक्ये अनियतपौर्वापर्येण पदानां
मयोगः समासे तु नियतयोर्वोपर्यः स्वरार्थाभेदनिबंधनः यथा कर्करित्यमयोक्तव्ये कर्कटं नेदृशं प्रयुज्यते द्वौ स्वराविति अर्थभे
भे॰ देस्वरभेदो दृश्यते यथा देवदत्तगामभ्याजेति तदृद्देन दर्श्यते मध्याद्यर्राराजः पुरुष इति द्वावपि पदे नित्यस्वरा गृह्यते राजपुरुष इति समासांतो राष॰ ८

सुगमत्वैवातश्च ४ भाक्ये वर प्र योग नियमो धरणं नरिह-
श्चेति । न । हेभ धाति व रन हि लभ्य भवइति । २

वाचनिकानीति वचनेनैवं प्रवृत्तानामन्वाख्यानत्यभिवादात्राभमाने सुबलोपादिकमर्थभेदे सत्येव सार्थः यथा पृथगयोगे पत्तीस्तु विनापि विभक्त्या
कर्तृकर्मप्रतीतिर्भवति पंचकपालिकार्थेदृश्यते तथा राजपुरुषस्य समासेवार्थभेदे राजपदमेव संबंधमभिदधाति अर्थाभेदे च स्वरकान्
यो दृष्टो यथा वर्षास्वशोषाः युवा इति तथाष्टन्नाविपि प्रयोगा नियमोऽत्र्यनेऽत्तादीन्याद्येत्तोज्ञातउक्तः पुरस्तादिति एकस्वर्यं वाक्ये पि दृश्य
नेत्री हौ नपरस्तु ना दृश्यन्निति अर्थाभेदे च स्वरभेदः कन्यैव अन्वेतव्याइति अतश्च तेषां सुबन्तादिस्य सत्रस्वरः सङ्ख्याविशेषइति वाक्ये उपस
र्जनपदानि विभक्त्यर्थाभिधायित्वात्संख्याविशेषस्वार्थं प्रतिपादयंति समासे त्वर्थांतस्वार्थप्रधानार्थमभिदधती सर्वदैकत्वसंख्यामप
यति सांख्याविशेषाणामविभागेनावस्थानमभेदैकत्वसंख्यापर्यायधिरसाः सर्वं प्रधानाहितं यत्क्रमः अविभागेन वर्तेते तेनां संख्यातात् दृशीवि
वार्तिककारमेतन्निश्चाहुहि भगवान् सुपोधातुप्रातिपदिकयोः उपसर्जनं सर्वं समाससंस्थानतदन्तोऽभवतीति इत्यनेन तर्ह्येकार्थीभावकृता
२ संख्याविशेषो विशेषा इत्यन्वीभिधान सुपसर्जनविशेषणानां च यो गमतः इति संख्याविशेषो भवति वाक्ये राज्ञः पुरुषः राज्ञोः पुरुषो राज्ञां पुरुष इति समासे
न भवति राजपुरुष इति अप्रसिद्धकारणं येनैत देवं भवति किं कारणं यो सौ विशेषवाची शब्दः १४ ॥ छ ॥
दुरितिरप्रत्यपरित्यक्तविशेषं संख्यासामान्यमभेदैकत्वसंख्यां तदुक्तं भेदानां वा परित्यागात् संख्या सा मात्रता विधः व्यापाराज्ञातिभागस्येहावोरि
नवर्त्तते अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् प्रख्यायते न शुक्लादिभेदरूप तया गम्यत इति क्वचित्संख्याविशेषाऽपि व्यक्ति भवति प
था द्विपुत्रः पंचपुत्र इत्यादौ प्रातिपदिकार्थ एव संख्याविशेषः तावकीनो मामकीन इत्यत्र युष्मदस्मदोरेकत्वे औपधिकमिति प्राति
न पदिकेऽवविशिष्टस्यैवपीमाणस्योपादानादेकत्वाक्रामत्वात् यथा मास्तु जातइति विशिष्टकालावाममिथ्यायोगादेकत्वावगतिरेवमन्यत्रापिप्र
कारांतरेण संख्याभेदावसायो द्रष्टव्यः १४ ॥ छ ॥
नार तन

पा॰के तद्दत्तानि धनानीति लुकाविभक्तेर्निर्दिष्टत्वादित्यर्थः न पुचेति नहि विद्यमाने ऽर्थे ऽन्यकल्पना कार्या न्याय ऽत्राप्यर्थस्याभावात् स एव यथा शुद्ध
स्पनिवृत्तिः से वा लुगप्यन्तरस्यार्थः अर्थरूपेणेति प्रत्ययविधिनार्थप्रतिपादनाय ह्यवप्रयोगात् अर्थरूपमिति अर्थस्य भावः शतद्दत्तं भवति
८ त्वाविशेषादि पुत्रवत्त्वमतिपादनेच्छायां वाक्यमप्युच्यते अन्यथा तद्वृत्तिः गोपुत्रहति गोपुत्रः कुलोत्पन्न उच्यते एकस्यां विद्ययोर्वृत्तौ पुत्रा ६३ नः
पुत्रचरति सर्वो तावविशेषेणोच्यते ज्ञातो चेदेव इव वचनमिति अक्रियागतसंख्याभेदान्वयगतिः यदि तु अक्रियागतं व कुलमतीयेतं तदा प्यमेवम् ५१२

तद्दत्तानि धनात् अंगाहि भवोत्तपुत्रायतगंसतेत विशेषः न पुचेनैव तं भवितव्यं नहि श्यामकेतेन नाम्नोर्थेन भवितव्यमपि केतेन ना
मशङ्केन भवितव्यं तदेतत्सर्वे दृश्यते अर्थरूपमेव तत्सजातीयमपेक्ष्य मात्रविशेषे नाम्यन्तर इति अनवच्छेदस्य वे विते यथोहि मन्य
तेयो विशेषवाचीश्यकेस्य निष्पाद्य विशेषोनाप्यन्तरलिङ्गत्व स्वविशेषाभ्यतेऽपि चरो गोपुत्रवर्णास्तु रतीति यत्क्रा
भिधानं भवति वाक्ये ज्ञात्यस्यकेवल विद्यतीति समाहितनकं १५

चनं क्रियेत पदान्तसलपि इव वचनेऽपि तद्वक्तव्यं न प्रतीयते तदातात्सामर्थ्यपवचनमपि तत्स्पृश्यतावते वर्णसितं गोपः अत्राप्येकस्मिन्नपि
व ज्ञातावयवस्यत्यर्थे तो वक्तव्यचनोतोष्वेणयोदशनीते नतु ज्ञातवत्समृतीयतरस्याप्यभेदेऽकस्य स्युपज्ञायते तत्तुल्यैकलिव हलमिस्त्रा
६२ ल्लुक् लिङ्गविशेषस्यापि कश्चिद्वचनाप्रायानिकुमारी ज्ञातिक्रियापदेऽकं गोरेभ्यो मांसमिति वाक्येऽपि ज्ञातस्त्रीत्वनिवृत्तिपरो लिङ्गविशेषा ए॰ ८
विवक्षाद्दत्यते छागस्य मांसमिति १५ ।। ९२ ७ ७

ब्राह्मणकंबलइति यद्यपि श्च स्वरान्निर्णयस्तथापि बाहुल्यसमाप्तान्नित्यायाभावस्यैवं परमेतत् यत्रापिनास्ति स्वरभेदः संयुक्तिषष्ठीसमासयोः
निष्ठितिना स्रुणाकंबलस्य हितत्वप्रकरणवशाद्व व्यंसनिश्चयेन भाव्यं कंबलशब्दो घृतादित्वान्नियातनाद्यतो हेतः एकार्थी भावेऽसति भे
दनिबंधनसंबंधाभिधायिविभक्तिनिवृत्तेनानेकतो विशेषोऽभ्यक्ताभिधानमुच्यते एषेऽपीति व्यभिचारात् अपिशब्दः स्तवलौ यथद्ये

ब्राह्मणकंबलमितिष्ठतीति संदेहो भवति संयुक्तिवास्यात् षष्ठीसमासोवेति एषोऽप्यविशेषो भवति किंकिं विद्धाते अभ्यक्तं तन्न समासेऽप्य
तं वाक्ये तावदव्यक्तम् अर्द्धपशौ देवदत्तस्येति संदेहो भवति यस्तु गणस्य सर्वस्य देवदत्तस्य पर्द्धत्वं अथवाप्यो हो संज्ञीभूतः पशुनामत एषमद्द
र्द्धमिति तत्र समासेऽव्यक्तं भवति अर्द्धपशुर्देवदत्तस्येति उपसर्जनविशेषणं भवति वाक्ये ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषइति समासेन भवति
राजपुरुषइति एषोऽप्यविशेषः समासेषु पसर्जनविशेषणं भवति तद्यथा देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभा
६ र्येति चयोगो भवति वाक्ये स्वचयोः स्वामि चयोगः इति स्वचयोगः राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्चेति समासे न भवति राजगवाश्वपुरुषा इति
सामीप्ययोगाः देवदत्तस्य च यज्ञदत्तस्य च विष्णुमित्रस्य च गौरिति समासेन भवति देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राणां गौरिति १६

स्यां समुदायार्थेः अङ्गुल्येति तस्या वा योऽस्य सुतः पदं तार्थे भवति पुत्रो वाक्ये यो यत्वादिशेषणात् संबंधमनुभवति पुत्रो नृपसत्तेनी भूतस्वार्थमर्थांतरं प्रसा
मयतीत्यप्यत्वाद्विशेषणेन संबध्यते एषापीति अव्यापीत्वात् चयोगः इति वाक्ये पदार्थानां भिन्नत्वाद् भेदनिबंधनस्य पुत्रपयोर्तेनाय वशादः प्रसगते
दृष्टेऽनुसन्तु स्तुल्यतेणकार्थसाहुर्भावाद्भेदस्य निवृत्तेना नशेऽसार्थीभावात् द्योतकस्यापि चशब्दस्य निवृत्तिः १६ ।। ।।

मा॰।वे अथैतस्मिन्निति अयंभावः अस्त्यावनिकमर्थाभिधानं तत्र अनेकार्थीभावे चार्थे द्वंद्वविधानात् द्वंद्वे नैव चार्थे सो कत्वाद्व स्याप्रयोगो न्याय्यामिद्ध
६ त्वान्नानुमानमेकार्थीभावस्य स्वाभाविके तु चार्थ इत्यादिर्थेन निर्देशो नर्थकः अर्थानादेशनादिति अवयव विग्रहे समासादि निभावः आदि
शान्निति सहन्नादिग्रामलक्षणं वर्तमानं नत्वेषा स्वप्रवेधात्वर्थमादेशयति वाक्यभेदे न चार्थादेशनं मन्यते सुवंतमनेकमन्यपदार्थे वर्त्म
ते तद्व बहुव्रीहिसंज्ञमिति एवमन्यत्रापि वाक्यभेदे दर्शनीयः पदान्तलोकप्रसिद्धार्थानुवादेन बहुव्रीहिसंज्ञाविधीयते यदन्यपदार्थे अनेकं

अथैतस्मिन्नेकार्थीभावकृते विशेषे कोऽस्वाभाविके शब्दे र्थानामभिधानमाहोस्वित् स्वाभाविकमित्याह कुतस्तत् अर्थानादेशना
त न ह्यर्थान्नादिश्यन्ते कथं पुनरर्थानादिश्यन्ते वं भूयाः [illegible] नार्थानादिश्यन्त इति यदाह भगवान् अनेकमन्यपदार्थे ८
वार्थे द्वंद्वः अपरेस्कले निर्देश इति नैतान्यर्थादेशनानि स्वभावतएतेषां शब्दानामेते ष्वर्थेषु अभिनिविष्टानां निमित्त्वेनान्वा
ख्यानं क्रियते तद्यथा कूपे हस्तदक्षिणः पंथा अयं वत्स प्रश्नेति सत्रिभावतत्त्व अस्य स्वपथ इति यत्र अनिमित्त्वेनान्वा
ख्यानं क्रियते एवमिहापि चार्थेयः सद्वंद्वः अन्यपदार्थेयः स बहुव्रीहिरिति किंतुतः कारणमर्थानादिश्यन्ते तत्र ७
श्रीगणेशायनमः ७ ७ ७ ७ ७

नैते तद्बहुव्रीहिसंज्ञमिति तद्यानार्थादेशने वानापि वाक्यभेदः अर्थेष्वभिनिविष्टानामिति अभिनिविष्टेषु सत्सु परिक्रमणं स्तत्रो सन्तस्सांय हृणानु
वर्तनादिक स्वेन कर्म संज्ञा विधानात्तत्त्व भोक्ता एतेषु वृभावचनालिंगतादिक स्वस्य रूपस्यति कूपोलक्षणात्वेनोपादीयते हस्त अस्ति गुणो गरु ताम॰
णस्कन्धस्तत्र प्रश्नावस्य सोनत्वेनानिर्दिश्यते किंतु निरितिप्रकृतिप्रत्ययोपदेशवनस्येव तथा कर्मभेदेनार्थादेश्यामिति भावः १७ ६

लक्ष्यर्थमिति लघुशब्दो लाघवे वर्तते लाघवार्थमर्थानादिश्यन्ते अन्यथा गोरवमवश्यं वप्राप्नोति तथा हि स्वस्वार्थे वर्तते अनेकं तत्र द्वंद्वं समितिस्वा
कर्मभेदेनार्थादेशने क्रियते तदेवं सूत्रस्यास्तत् एवमर्थेसत्यावाचोपेनाक्रमत्सा तत्समाहारे तत्रेतरयोगश्चेति तनुः कः समाहारः क इतरेतरयोगः
गादिति प्रश्नोक्तिवचनयोरन्तवस्याग्नेवश्च्च्यते अतएवरति अर्थानामर्थान्तरोपवर्णनमस्मति पाणिनाचार्यादिश्य नस्योस्यानवुष्यात्सम्भवः परस्तु
एवं प्रविविष्टत्युपमालाः कोटीति अनेकार्थत्वाविनिभावः तद्यथा तूलामनेकार्थत्वं तु ईश्वरईश्वरईश्वरी उपाप्येतिनिपमार्थादेवकारादिप्राप्नुयते।
अर्थान्
लक्ष्यर्थलक्षार्थत्वर्थानादिश्यंते अत्र प्रयत्नेनार्थानादिश्यन्ते केनचिद्विशेषेण दोषः कर्तव्यः स्यात् तत्सवचनाबलेन रूतः येनाप्रक्रियेत अ
थत्तमेकेनापि तत्र तत्र [illegible] केन तस्मात्स्वस्थ अत्र भवाः स्वत्वपृथादिशनस्यको हिनामसमर्थो धातुप्रातिप
दिकप्रत्ययनिपातानामर्थानादेष्टुं नचैतत्प्रतिप्रसपार्थेनिर्दिष्टेषु रूसर्थौ निर्दिष्टइति भवति हि गुणाभिधाने गुणिनः स
प्रत्ययः तद्यथा शुक्लः कृष्ण इति १८ ॥ छ॥

प्रातिपदिकानामपि पर्यायेषु विनियोगात्सर्वमात्तशक्तिनियमित्तु उपयुक्तापाठः प्रसपार्थान्तु स्वस्तुतौ वक्तुं लोके धातवश्च लक्षणारंभात् निपा
तानामनेकार्थत्वं नानाविधस्यार्थस्य प्रयोगेषु द्योतनात् नोचेनासंभवामिति कस्यचिदेवार्थो निर्दिश्यते अन्यस्य तस्य धात्वन्तो
निर्वर्तीति भावः भवतीति एकत्वादिषु गुणेषु स्वाभ्यो विधीयते गुणोत्क्षुणिन आत्रेयो भवति निदाघाप्रस्य गुणस्याभावात् तद्यथा यौ।
प१ शुक्ल इति गुणमात्राभिधाने गुणिन्याम् इत्यर्थः तथा अपरेप्रसंगे विधीयमाना प्राप्तार्था स्वपलवतः प्रकरणार्थसाक्षात् पाठि निर्देशः इति प्रत्येति १८

भा०कै०टि० विषमवृत्ति यथाग्न्यादेः रूपस्य वृत्तिगुणेन क्रियामात्रस्य तस्यो नगुणा विशेषस्य एवं वृत्तः समुदाय सत्त्वापेक्षत्वाधारो स्थाप्यं प्रसीदेत यो लोकस्यैव धारणा नाश्रीयेत नापि शाक्रिया प्रतिपन्न कृतिनिर्दिश्येतार्थः तं शब्दात्प्रयोगस्थ्या तत्र अभिधायिकः स्विति प्रकरणाद्यभावे विशेषप्रत्ययोनस्याद्वृत्ति वृत्त
१० स्मा द्वन्द्वव्यवहारा एवं शब्दार्थसंबन्धस्य सत्त्विनि छत्रा पिण्डक्रिया वशाद्देश्ये त्यर्थः येषामर्थानन्तापन्तरति स्वर्गापूर्वदेवतादि शब्दानामर्थाः प्रस स्यापरिच्छेद्यत्वादिदं तथा न ज्ञायन्ते तत्र तेषां कथमर्थो निर्दिश्यते इत्यर्थः वैविध्यं द्वन्द्वव्यवहारात्तेषामर्थो विज्ञायत एव अतिनिको चैरितिय

विषमउपन्यासः स्यामास शब्दाए तेष्वंसुः सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण विशेषं प्रकरणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते यत्नकृत खल्वपि नियोगतो इत्य स्तु क्रेत्स्वभावतः कस्मिंश्चिद्देव विशेषे वर्तन्ते शब्दवन्नित्यं स्तोममहेने सामान्यशब्दा इति नचित्ता मामशब्दः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तन्ते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे वर्तते अप्रवृत्तिः स्वस्त्वर्थादेशानस्य वक्तव्या हि शब्दा येषामर्था नञ्पठेन भिन्नस्तत्परीत अतो राज्ञस्त्व विशद्वप्रयोगबहवोऽर्थाः प्रत्यन्तेऽपि निको चेद्याणां विद्वारस्वतरत्वात्पि निर्ज्ञात स्वार्थस्य न्याख्याने कोविद् पि प्रयोजनमस्ति यो हि वृत्तान्तरात् दिस उद्देति पश्चाद्रसेनछत्रि मधुरो गुडः कटुकं शृङ्गबेर मिति किं तेन कृतं स्यात्तवावचनानर्थकं चास्वभावसिद्धत्वा त् बौवचनं चानर्थकं किं कारणं स्वभावसिद्धत्वात् इहद्वौ पश्यो हि स्विय स्थाने पद्मस्वभावतस्तेन स्यात्वति वाक्यं च समासश्च
भा तत्र सामान्येके द्विविषये नित्ये समासेनैव च नेनकिम मच्छुका ममिति संज्ञा महतः संज्ञायाः १९

येनेत्व्यवहारवशात्स्वार्थाणप्रत्यनेत्याद्यर्थीतिभावः नत्वात्वर्थीति सार्थसाधु संकरनिराशायशास्त्रारंभात्तिलोकव्यवहारएवगत्तार्थोन्वाख्यानेप्र योजनमित्यर्थः वावचनानर्थकं वेति इहन्यूपसेत्यां समासानभवति एकार्थीभावे वाक्यं नेति विविक्तविषयत्वात् पोर्याश्च वा घकभावो न भविष्यतीति नार्थो विकल्पेन एकार्थीनाविकल्पनात् १९ श्रीकृष्णपरमात्मदेवतायानम १९ ॥ ॥ १९ एम०
१०

न च संज्ञा स्यादिति। एकार्थीभावे चित्रगुरित्येवेष्यते न तु चित्रा गाव इत्येवं। यथा राजपुरुष इतीष्यते न राज्ञः पुरुष इति। ऐकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च सर्वं एकार्थीभाव इष्यत इत्यर्थः। अथेति। कार्यशब्दिका वाक्यादेव विकल्पेन वृत्तिं निष्पन्नां मन्यमानाः किं वृत्तौ लक्षणं कुर्वन्तीति प्रश्नः। नित्यशब्दिकास्तु वृत्तिवाक्ये नित्ये इति विकल्पविषये मन्यन्ते। परार्थाभिधानमिति। परस्य शब्दस्य योऽर्थस्तस्याभिधानं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः। यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायां अनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयते। अथ तेषामिति। नित्यशब्दा

न च संज्ञायाभावो वाभावो वा निष्पद्येते। तस्मान्नार्थो यावद्वचनेन। अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति किं त आहुः। परार्थाभिधानं वृत्तिरित्याहुः। अथ तेषामेवं ब्रुवतां किं जहत्स्वार्था वृत्तिर्भवत्याहोस्विदजहत्स्वार्था भवति। किं चातः। यदि जहत्स्वार्था वृत्तिः राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति। औपगवमानयेत्युक्ते अपत्यमात्रस्येति। अथाजहत्स्वार्था वृत्तिः उभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति। का पुनर्वृत्तिर्न्याय्या। जहत्स्वार्था। युक्तं पुनर्जहत्स्वार्था नाम वृत्तिः स्यात्। बाढं युक्तं। एवं हि दृश्यते लोके। पुरुषोऽयं परकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं कर्म जहाति। तद्यथा। २०

इति पक्षे तु राजपुरुषादीनि वाक्यविषयपदसरूपाण्यवयवानि वर्णवदनर्थकानि पठ्यमानानि अवयवानि तत्सतो निरवयवान्येव। केवलम स्सप्रक्रियाश्रयणेनान्वाख्यायन्ते। जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था। पुरुषमात्रस्येति। राजपदोपादानमनर्थकमिति चेत्। पर्यायत्वं पुरुषराजपुरुषशब्दयोर्वाच्यवाचकयत्स्यादित्य दोषः। द्विवचनं प्राप्नोतीति। लक्षान्यग्रोधाविति यथा। जहत्स्वार्थेति। न हि स्वार्थमजहतः स्वेनार्थेन वशीकृतस्यार्थान्तरोपादानं घटते। युक्तं पुनरिति। उपात्तस्वार्थस्य त्यागाभावात्। अग्निर्नेवोष्ण्यस्य। बाढं युक्तमिति। परार्थवृत्तित्वादेव। २० ॥

भा॰कै॰ अत्रैव दृष्टान्तमाह तद्यथा तक्षा राजकर्मणीति यद्यपि राज्ञा तक्षा हस्ताद्येनिपुणेनेतराख्यं कर्म न जहाति नासंतापेति स्वामात्रमभिसंधाय जहत्स्वार्थत्वस्य
११ ते ननु सर्वात्मना स्वार्थः परोपकारत्यक्त स्वोपादानात् सर्वथा च स्वार्थस्यागपरोपकारात् तेपादानाहेतुपात्रानेव प्रयोजनाभावाज्जहत्स्वार्थत्विसर्थः
द्विक्षितेति तेषां साधनमत्वात्तक्षाराजकर्मेत्यत एव विच्छिद्यते सर्वः न चायमर्थ इति वाक्येऽपि राज्ञार्थस्य विशेषणत्वात् केन संबन्धो

तद्यथा तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं कर्म जहाति एवं राजा पुरुषार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जह्यात् उपगुश्चोपगवर्थे वर्तमानः स्वमर्थं जह्या
त् ननु चोक्तं राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति औपगवमानयेत्युक्तेऽपत्यमात्रस्येति नैष दोषः जहत्स्वार्थासा
र्थेनासंतापनं हातिमः परार्थविरोधी स्वार्थः तं जहातीति तद्यथा तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं कर्म जहाति न तु हिक्कितहसित
कण्डूयितानि नेवायमर्थः परार्थविरोधी विशेषणानामतस्मान्न हास्यति अथवान्वयाद्विशेषणं भविष्यति तद्यथा घृ
तघटस्तैलघट इति निषिक्तेऽपि घृते तैले वा अन्वयाद्विशेषणं भवति अयं घृतघटः अयं तैलघट इति विषम उपन्यासः भवति हि
तत्र या च यावती चार्थमात्रा अथ हि भवान् मन्यते निष्कृष्यघृतघटं तेन कूर्चेन प्रक्षाल्य तदुपयुक्तेन विशेषः यथा तर्हि २१ न

विशेषण इति चेत् वाक्ये विशेषणसंबंधप्रतिपत्तौ सामर्थ्यविघातः एवं तावदुपसर्जनीभूतेन स्वार्थं न जहाति नान्यस्योपकारे विशेषणा प्रतिषे भा॰
धौ सामर्थ्यहानिः अन्वयादिति एतत्र हस्ताद्यर्थनिमित्ते पुरुषार्थविशेषमापाद्य स्वार्थं न जहाति न चान्यनिमित्तविशेषः शेने निवर्तते प्र॰
कृष्टे यथाग्निसंबंधजनितपाकजरूपादिनिवृत्तेऽपि घटेऽग्निसंयोगो निवृत्तेऽपि न भवतीत्यर्थः विशेषणमितिविशेषणरूपस्यान्मे भविष्यतीति ११

मल्लिकापुट इति अन्योऽन्यपादिशेषावगतिरिति भावः वृत्तौ क्रियत इति यदि वृत्तौ भेदसंसर्गौ निरस्ततां तदा सामर्थ्यमेव न स्यादेकात्मकत्वात्साम
र्थ्यस्येत्यर्थः तत्र भेदः संसर्गाविनाभावित्वादनुपीयमानं संसर्गः सामर्थ्यं संसर्गो वा भेदाविनाभावादनुमेयभेदः उभौ वा योगपद्येनापीप्सुणो
सामर्थ्यमित्यर्थः सर्वस्वमिति राज इति षष्ठ्यां सर्वविधि पात्रसादेपात् सर्वः स्वामीति यदा पुरुषस्य पारतंत्र्यं प्राणतोऽपि चेतत्स्यैव

मल्लिकापुटश्चम्पकपुट इति निष्कीर्णास्वपि सुमनःस्वन्वयाद्विशेषणं भवति अयं मल्लिकापुटः अयं चम्पकपुट इति अथ यस्यामसमर्थाधिका
रोऽयं क्रियते सामर्थ्यं च भेदः संसर्गो वा अपर आह भेदसंसर्गौ सामर्थ्यमिति कः पुनर्भेदः संसर्गो वा इहराज्ञ इत्युक्ते सर्वं
स्वं प्रसक्तं पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः इहेदानीं राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजा पुरुषं निवर्तयत्यन्येभ्यः स्वामिभ्यः पुरुषोऽपि रा
जानमन्येभ्यः स्वेभ्यः एवमेतस्मिन्नुभयतो व्यवच्छिन्नेऽपि यदि स्वार्थं जहाति कामं जहातु न जातु चित्पुरुषमात्रस्यानयनं भविष्यति
अथवा पुनरस्तु अजहत्स्वार्था वृत्तिः यत्तं पुनर्यदुक्तमजहत्स्वार्थानां वृत्तिः स्यात् वा इत्युक्ते एवं हि दृश्यते लोके भिक्षुकोऽयं द्विती
यां भिक्षां समासाद्य पूर्वां न जहाति २२ ॥

तदुच्यते अयमप्युपस्थान इति प्रतिपत्तिः स्यात्तस्य स्वामिभावा यतो यः तत्र भेदस्तेन राजा पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्तयत्यर्थं न जहाति पुरुषस्तु
द्वयमपि स्वार्थं तेभ्यो राज्ञा निवर्त्यत इति तत्र च हन्त कार्यस्य च तु राजार्थस्यानिवृत्तिः चकारात्कार्यस्य निवृत्तोऽपि रेवनस्यात् एवं संसर्गो
पि योजनीयः उभयतः इति उभयस्मिन्परस्परेणावच्छिन्ने इत्यर्थः पुनः पुनरिति स्वमर्थं हन्त हन्त तेन वशीकृतस्यापीत रोपाहानमयुक्तमिति भावः २२

भा॰कै॰ संबन्धायेति एवं शेषिकाविद्विषयएकार्थः क्वचिदनेकार्थ इत्यर्थः कस्मादिति एकयाविभक्त्या गुणप्रधानभूतस्यार्थद्वयस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वा
१२ दितिप्रश्नः प्रथमापारति प्रधानानुविधायित्वात् गुणानां प्रधानानाभक्तिः प्रथमात्मणोपि प्रतिपन्नत्वेति भावः नप्रथमापि समर्थेति प्रथमाद्विवचने
[illegible] प्रधानेन संबन्धात् तत्र गुणप्रधानभाव एव न प्रतीयेत। षष्ठ्यास्तर्हीति संबन्धस्य प्रत्यस्तत्वान्न [illegible] यावि [illegible] नत्वात् नषष्ठीति[illegible]
[illegible] षष्ठीद्विवचनं स्यात्तत्र द्वयोरपि समकक्षत्वेन संबन्धमात्रस्य [illegible] संबन्धः प्रतीयेत अभिहितइति कश्चिदर्थोभिहितोपि नान्तर्भूतोपद्यात
संचयायेवप्रवर्तते ननु चोक्तं भ [illegible] विद्यमानत्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोतीति कस्मात्पुनर्द्विवचनं प्राप्नोति प्रथमायाः
नप्रथमासमर्थास्ति षष्ठ्यास्तर्हि प्राप्नोति नषष्ठी समर्था पुरुषः प्रथमा [illegible] एव तर्हि प्राप्नोति ननु चोक्तं न प्रथमासमर्थास्ति एनेति
अभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नः तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति प्रथमा याएव द्विवचने प्राप्नोतिसंघात [illegible] एकार्थी
[illegible] वयवसंख्यातः सुब्रुत्पत्तिर्न संघातस्यैकत्वमर्थस्तेनावयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके।पर
स्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेकइच्छन्ति १३
इतिषष्ठ्या संबन्धोभिहितो यथा राजपुरुष इति तत्र पुरुषे राजा सत्वास्यर्थान्तर्भवति न त्वभिधीयते। तथा कश्चिदर्थोभिहितोन्तर्भूतः यथा
पचतीति कर्त्राभिधीयमानो गुणभावादन्तर्भूतो न त्वसौ प्रातिपदिकार्थ इति [illegible] तत्र संबन्धोभिहितोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः स
पन्नइति अतिरेकाभावात्प्रथमाद्विवचनं प्राप्नोति संघातस्येति इह राजपुरुषादेः संघाताद्विभक्त्युत्पत्त्यर्था। तेन संघाते नावयवार्थो [illegible]°
पृक्तः एकत्वसंख्यायुक्तो विशिष्टार्थः प्रतिपाद्यत इति तदाश्रय एकवचनं प्रवर्त्तते न तु गुणभूत [illegible] वयवार्थत्वाश्रयं द्विवचनमित्यर्थः पर
स्परेति व्यपेक्षेत्यत्र सामर्थ्यं न त्वेकार्थीभावस्ततः २३ ॐ १२
ঢ ঢ ঢ
[illegible]

थ३
कारकयोरिति संसमर्थप्रतिगणभावाद्द्वयोः परस्परव्यपेक्षा न संभवतीति संज्ञान्तर्यं योरिति प्रमात्तगतापेक्षा सामर्थ्यसमारोप्य इतः कि
यो [illegible] मायपिति राज्ञादि क्रियापिति [illegible] सामग्र्य [illegible] स्य प्रतिग्रहादिभिर्नित्यत्वोपादाः क्रियाकारकयोरिति का
रकशब्देनात्र शब्दाधारोत्र युच्यते क्रियाकारकयोरभिसंबन्धनिमित्तत्वाच्छक्ति स्वाभिसंबन्धः तेनकर्मशक्तौ षष्ठिका द्वितीयेत्यर्थः अथवा
कारकशब्दोप्यपेक्षानुबन्धः यत्र पोरिति किं तु लब्धार्थयोः इह राजः पुरुषः इतः राजा पुरुषमपेक्षते न समासमिति पुरुषोपि राजानमपेक्षते
अह मस्येति तयोरभिसंबन्धे स्व षष्ठीवाचिका भवति तथाकष्टंश्रित इति क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्य द्वितीयावाचिका भवति अथ यद्य
वैकार्थीभावः सामर्थ्यं स्याप्यपेक्षा सामर्थ्यं किंगतमेतत् येनास्य त्रेणाद्द्वीप्तिरस्मत्तरस्मिन् पक्षे भूयः सूत्रे कर्तव्यं न तमिसा
हे कथं समासे समर्थशब्देन समासः संबन्धपर्यायः उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः यत्र कश्चित्क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमा
हुः नचेह कश्चित्क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते येन समः सामर्थ्यं स्यात् तत्र प्रयोगाहेतवेत अनूनमत्र कश्चित्क्रियावाची योगार्हः १
भ शब्दो न प्रयुज्यते येन समः सामर्थ्यमिति तद्यथा धूमं दृष्ट्वाग्निरत्रेति गम्यते त्रिविष्टब्धकेदृष्टा परिव्राजक इति कः पुनरसौ प्रयोगार्हः शब्दो न
प्रयुज्यते उच्यते संगतार्थः समर्थः संसृष्टार्थः समर्थः संप्रेक्षितार्थः समर्थः संबद्धार्थः समर्थ इति तद्यथा तावदेकार्थीभावः सामर्थ्ये तदेवं वि
ग्रहः करिष्यते संगतार्थः समर्थः संसृष्टार्थः समर्थ इति तद्यथा संगतं घृतं संगतं तैलमित्युच्यते एकीभूतमिति गम्यते संसृष्टार्थः
समर्थ इति संसृष्टोग्निरित्युच्यते एकीभूत इति गम्यते यदा व्यपेक्षा सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते संप्रेक्षितार्थः समर्थः संबद्धार्थः समर्थ इति क
पुनरिह संप्रेक्षार्थः आतिष्ठ गः स्व [illegible] रस्तु व्यते पोस्य वा [illegible] वा कीलं त्वा [illegible] भवतिन वस्यं च प्रान्ति २४
कारकशब्देन शक्तिरेवोक्ता शक्तिश्च वाचिका द्वितीया समर्थ्या क्रियाकारकसंबन्धस्याप्युपमानस्य वाचिके सत्यक अथ पदवेति यथास्मात्तृतीयादिविध
स्यापि सामर्थ्यं संभवः तदा पुरुषापुरुषविचारणाद्युक्तानामर्थातिसंगः संयोपसर्गा इति। तेन तस्य स्ववाचिना शब्देनसामर्थ्येनोपपद्यत इति संप्रयोपा [illegible]
भ्य१ वग१ त्२
[illegible]

अनुगम्यते। कदाचिद्युगपज्ञोभयार्थं कार्यं ... क्रमेण। ४

भा॰ कै॰ व्यतिहारइति रज्वादिनिमित्तः सम्प्लेषोव्यतिषंगः एकजातीयानां क्रियेति अपेक्षायुक्तो व्यतिरेकार्थः व्यतिनरहती स सामर्थ्यं हि नो विघाति कृतापे व्यायं
१३ से वध्यते स्पर्शना दिस्यर्थः व्यत्येतस्मिन्निति यदिरूपावेकार्थीभावोनाश्रुयते तदावाक्यवत्सरूपाविभोषोय सर्जनवि शेषणादी
नामसंगानदे भावोवचनेन प्रति [illegible] पाद्योवावचनं वक्तव्यं समानार्थत्वादप्रयोगोनिरर्थकः तत्सर्वशब्दसाभाविके रूप
कस्यचिन्निस्पर्शनाश्रयेण कार्यसद्भावे तु सत्योवार्त्तधर्म्मावचनेन प्रतिपाद्य इति गोरस्य प्रसंगः तथा हि निष्कोष्ठांविमौरिष्योयुतघटीय
स उद्धानाः केशाश्चह्नुः स्वर्णालंकारो हिरण्याः सम्प्रयोगोरक्षाः समाहृकेस्तत्कारमार्गमिश्रसंज्ञारविकारस्तद्वस्य लोपोवीप्सा नातिविशेषा म्भ
तथा। च्यतिषंगो एवव्यति किंतर्हिसं व्यहानावपिवर्ततेसंवद्धावितोरभावित्वमेतेयावन्मोमेन न गृहीतः अथवा भवति केवुजाती यक्रियके षु
प्रातिवेति तद्यथा व्यतिनो गमे सिवंधः व्यतिनोवर्त्तेः संबंधइति अर्थेतस्मिन्नपेक्षा योगात्मकेऽयोगादेकार्थीभावस्तो विशेष
सवक्तव्यः तत्र नानाकारका निघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः तत्रे तस्मिन्नपेक्षायामर्थे नानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादे
शाः प्राप्नुवंति तेषांप्रतिषेधोवक्तव्यः निघातश्च युष्मदादेशो हरा नेन २५ ॐ

भिन्नपिपसंवचनप्रतिपाद्यं निमदर्शनेनेव्वेकार्थीभावस्तत्एवापं विशेष इतिनर्किंचिदनिपातनीयं एवं व्यपेक्षायामर्थेरोपमभिधायेत्यसंभृत
वैयाकरणात्तुशब्दइति तत्र नानाकारकादिति नानाशब्दः पृथग्भावे वचनं भिन्नाःक्रियायाः पत्कारकं तन्नानाकारकं यथा
यदेङ्गेहे एनेनेति इदंशेत्ति क्रियायाः कर्तृत्वेन वृद्धि क्रियायास्तथा नानाविभक्तत्वकारकं यस्य तदपि नानाकारकं यथोद्दने च च नवभवि
ष्यतीसेवंपके तलेवेसेतत्कारकलेनैनोपात्तेनतः पचेसेतत्सामुत्तरस्य युष्मदादेशोनभवति क्वचित्सपचेदेनं च भवि ष्यती निपाद्यः
न॰ दनस्पचतिक्रियांप्रतिकारकत्वे तु भवतिक्रियांप्रतिनाकारकत्वं भिन्नक्रियापेक्षत्वात्कारकत्वस्य २५ ताभ॰ १३

मा॰ दि॰

अस्तिसंदस्तेति अनेनेतिपदेनसंसम्प्रहरणोकरणत्वेनानिर्देशात् अस्तीनस्तेतिसामान्ये भावत्वाभावित्वः प्रतिपादितंस्यार्थः तेनैनवासनेतिर्त्रत्र सं
हरणप्रतिकारकत्वान्नातिनानाकारकत्वमित्यिभि पक्षः अपहृतोनीति यत्रास्य क्रियापदन भूयतेतत्रान्तरं गत्वादृतिर्त्रिंशि यद्वतीयते च
तोत्ति क्रियायांहेतु स्यकर्तृत्वात्स्वबसेवन्नानाकारकत्वमित्यर्थः द्वहेवदनइति यत्र वहतः पुरुषादृष्या भवेति तदेतेनत्रओदने य
भि॰ तिष्ठतीति पदान्ते निघातेनानाकारकत्वं इति हौदि एरचाधिकरणत्वेनदेव इतः प्रतिपाद्यते मचयइति अनेकस्मिन्नवंविनि

अस्तिदंडस्पहरतेत्यपेक्षे किम्त्वानिघातःप्राप्नोति युष्मदस्मदादेशाः ओदनंपचतवभविष्यति ओदनंपचममभविष्यति अस्तो
[illegible] स्तप्रयस्मदःस्तदीश्चअपेक्षेतेतिकृत्वावाभावादयः प्राप्नुवंति तेषांम तिषेधोवक्तव्यः किमुच्यतेनानाकारकादिति य॰
तैनेवासमसदृप्तेनापि प्राप्नोमेनासमर्त्हि पतदृति किंतर्हिशब्दः प्रमाणकाववचनंकस्मान्न तदस्माकंप्रमाणंशब्दे
हसहामाह श्रेयदंडोऽस्त्रीतिगम्यतेसंदंडःकर्त्ताभूत्वामेनशाहेनापिसर्वकृष्यमानःकरणंसंपद्यतेतद्यथाकश्चित्कं
न॰ चित्स्तौति हेदेवदत्तइतिसतत्साधर्थ्ये श्रवोहृत्तहतिकरणमसक्ति श्रुतीतिसदृहोधिकरणो भूत्वामेनशक्तेनापिमेवमाध्यं
नः कर्त्तास्यते। भवयेसमाहमतिषेधः भवयेसमाहप्रतिषेधोवक्तव्यः राज्ञोगोश्चाश्वश्च पुरुषस्य राजगवाश्वपुरुषायते।

विवक्षितइत्यर्थः तत्रगोत्राणिसामर्थ्यमपुरुषाच्यामपि तत्पुनयत्द्वौ इदंतत्पुरुषोमा प्रनेतावच्च ॥ समर्थतरणादा २६
स्यतवःपश्चात्दंहविमतिषेधाभावाच्च नपद्भुवनवस्वामित्वसमुदायविषयत्वात्तसंज्ञा इयंस्यात्तत्र षष्ठीतत्पुरुषसति गोत
हितत्वकीतिस्थानप्रोतिव्यर्थस्याभिधते। सतागवाश्वपुरुषार्दसंज्ञानःपपुरुषयोराज्ञासंबंधोनप्रतीयते २६

भ॰१

प्रथमाप्राप्तिप्रसक्तिमात्रे विधीयमानानां किंचिद्धास्यं तल्लिङ्गं अपेक्षते षष्ठी तु बन्धसंबन्धाय
भा॰के॰ समर्थतराणां वेति शक्ततराणामित्यर्थः एषां त्वाश्रुतत्वेऽपीति अस्ति ह्यत्र बहिरङ्गत्वमिति ह्येकत्वे षष्ठीसमासस्य सिद्धत्वात् आश्रुतत्वं च
१४ तत्वाद्बहिरङ्गा तत्रान्तरङ्गत्वमप्रधानानि मित्रः सर्वं दृष्टो भवति अस्ति ह्यत्र बहिरङ्गमिति ह्येकत्वे षष्ठीसमासस्य सिद्धत्वात् एतावता तदेकार्थीभावे तत्रान्तरङ्गतापि समर्थतरस्य २१
इति आश्रुतप्रतिपन्नत्वोऽयं आश्रुतत्वमुच्यते एतानीति तत्सजातीयत्वेऽप्यपेक्षापायात् कार्यार्थीभावेऽपत्यान्तरत्वेऽपि समर्थतराय
सामर्थ्यादिति समुदायस्य ह्यर्थं प्रति राज्ञा विशेषणत्वेनोपात्तत्वादिति तेनैव राज्ञः सामर्थ्येनावयवेन स्वार्थः अपरस्त्वाहेति अन्यपत्ते समु एतत्
समर्थतराणां वापरस्मिन् समासो भविष्यति कानि पुनः समर्थतराणि यानि द्वन्द्वभावीनि कुतोऽन्यापेक्षाप्रधानतापत्तिः आप्नोति तद्यथा सम
र्थतरेऽपि माणवकोऽध्ययनापेक्षत्वात् अश्रुतत्वे यथा इति गम्यते अपरस्त्वाह समर्थतराणां वापरस्मिन् समासो भविष्यति कानि पुनः
समर्थतराणि यानि द्वन्द्वभावीनि कुत एतत् समानविभक्तीनि तानि असमविभक्तीनि राज्ञा भवति विशेषः तस्मिन् भ्रातरि पितृव्ये च।
समुदायसामर्थ्याद्धासिद्धं समुदायसामर्थ्याद्धा पुनः सिद्धमेतत् समुदायेन राज्ञः सामर्थ्यं भवति नावयवेन अपरस्त्वाह समर्थतरा
णां वा समुदायसामर्थ्यात् समर्थतराणां वापरस्मिन् समासो भविष्यति कुत एतत् समुदायसामर्थ्यादेव अस्मिन्नेव वेस्तरस्य सामर्थ्य
ते भवति एतत्तु समर्थितं कथं नैव वाक्यान्तरे राज्ञो पुरुषापेक्षमाणस्य गवा सह समासो भवति कथं तर्हि गोः राजानमपेक्षमा
णस्याश्वपुरुषाभ्यां सह समासो भवति प्रधानमन्तरा गौणं भवति भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः २७
दायस्याप्यर्थसमर्थतरत्वे हेतुः समुदायसंबन्धे चावयवस्याप्यनुमीयमानः संबन्धोऽस्तीति इत्यर्थः अस्मिन्नपक्षे एकस्मिन्सा
पेक्षे तद्यथा नेति कस्मो भवति इह तस्मात् हेतुः एतच्चेति सापेक्षत्वे नाससामर्थ्यात् समासो भवतीत्यस्यार्थस्य एम
वादः प्रतिपादकाः २८ श्रीरामायनमः ॥ १४
१२

अ॰२

आख्यातमिति नानाकारकान्निघातादिनिमित्तपेक्षया सहैव वर्तमानेवाक्ये निघातस्तु व्यवहारदेशात्तदन्ते तत्र लौकिकवाक्यग्रहणनिषेधार्थं वाक्यप
रिभाष्यते अव्ययकारकविशेषणानि समस्तेकं समुदितानि वाक्यसंज्ञे यथाक्रमं लेनेमवे एवं अव्ययकारकविशेषणानि आख्यातमिति एक
त्वविवक्षते लक्षणविधानसामर्थ्यात् तथा चतिङ्ङतिङ इत्यत्र समानवाक्ये निघातप्रतिषेधानर्थक्यं च समानवाक्याधिकारादिति भवतिपचतीत्यस्मा
दौ तस्यापि साध्यसाधनभावे आख्यातयोर्हि स्वार्थमानवाक्यत्वाभावान्निघातप्रसङ्गात् उच्चैरिति यद्यप्यव्ययकारकविशेषणानि तथापि
आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यं आख्यातं साव्ययं सकारकं सकारकविशेषणं वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्
उच्चैः पठति नीचैः पठतीति सकारकं ओदनं पचति सकारकविशेषणं ओदनं मृदु विशदं पचति सक्रियाविशेषणं चेति वक्तव्यं
सुष्ठु पचति दुष्ठु पचतीति किं प्रयोजनम् आख्यातं सविशेषणमित्येव सर्वाणि ह्येतानि क्रियाविशेषणानि एकतिङ् एकति
श्रु॰६ ङ् वाक्यमिति भवतीति वक्तव्यम् ब्रूहि ब्रूहि समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः समानवाक्याधिकारे निघातयुष्मदस्मदादे
शा वक्तव्याः किं प्रयोजनं नानावाक्येषु मा भूवन्निति यत्तत्र इह ओदनं पच तव भविष्यति ओदनं पच मम भविष्य
ति योगविभागः पदस्य पदात् अनुदात्तं सर्वमपादादाविति वक्तव्यम् किमर्थमिदमुच्यते यथा न्यासमेव वाक्यादिभिर्योगप्र
तिषेधाय उच्यते इह मा भूत् क्रियते वाक्यं ततः समानवाक्याधिकारात् ज्ञायते सर्वमेतत् ॥ हि कल्पनं इति तदा चार्थः
सिद्धं भूत्वा न्यायैर्वा इति योगे यथान्यासमेव भवतीति साचावयं वाक्यसंज्ञा वक्तव्या समानवाक्याधिकारश्च वक्तव्यः २८
प्रपञ्चार्थं समस्तोपादानं त्वाख्यातं सविशेषणमित्येवेति सक्रियाविशेषणं चेति प्रसारस्याकारकस्येव यद्विशेषणानि तत्स्वरूपेणेत्युक्रिया
या इति भावः आख्यातेन क्रियाप्रधानत्वं लक्षणतः इत्यनिरिति तेऽपि एवं तेन शाब्दिकत्वमिति यादिषु वाक्यत्वं सिध्यति एकतिङिति एकशब्दः समान
वचनो न तु संख्यावाची ब्रूहि ब्रूहि अपि ब्रूहि ब्रूहीति ब्रूहि ब्रूहि देवदत्त समानवाक्यत्वान्निघातः सिध्यति २८

पा कें समर्थनिघातेद्दीति निघातउपलक्षणं तेन सुप्स्वरसमासे प्राप्नोतीति पँ इति अत्र समानाधिकरणे असमर्थत्वं वर्तते तथा चनिःसामर्थ्यमि
१५ ति । अत्र तिस्रो नवात्मा धिकारे सुप्स्वरसमासे शोन स्यात् उक्तंप्रत्युक्तेपि सात्ता सामर्थ्याभावात् कार्यं न स्यात् नग्रहणस्य ह्विकारक विशेषणत्वे
सेपरात्मावी क्षीरइति एको यागोस्तस्याः क्षीरमित्येतस्मिन् अर्थे राज्ञगो क्षीरमित्यपि प्राप्नोति किमुच्यत इति द्वयोः अभ्यते तयोः समासप्रसं
ग इत्यर्थः मत्वा पर्यनुयुंक्ते तस्य पिनिसंख्या पापविवक्षितत्वात् समुदायस्य वा एवं तत्सामान्य समासप्रसंग इत्यर्थः इतरो भिमायमका

म समर्थनिघाते हि समानाधिकरणे युक्तमुक्ते सप्तसंख्या नॅसमर्थत्वात् [illegible] समर्थनिघाते हि समानाधिकरण युक्तेष्वप्यानंक
र्थ्यसात् समानाधिकरणोपस्वेते राम्या मिश्रदेवे ते रामामि समानाधिकरण युक्तायुक्ते न घालिस्थुति कुलेश्वरस्य वृत्ते शारवा या शाली
नो ते श्रोत्रन्दृशपि किं अन्यकारणानमिश्रति असमर्थत्वात् राजगवीक्षीरे हि समाप्रसंगो द्विपक्षीभावात् राजगवीक्षीरे हि समास
प्रसंगः किं कारणं द्विपक्षीभावात् ईत्यत्र पक्षोराज्ञः गोः क्षीरमिति किमुच्यते द्विसमासप्रसंग इति म हाभाष्ये निवर्तते ते राद्विसमा म
सप्रसंग इति नैवं विज्ञापते द्वयोः एकस्यो समासप्रसंगो द्विसमासप्रसंग इति कथं तर्हि द्विप्रकारस्य समासस्य प्रसंगो द्विसमासप्रसं
ग इति राज्ञगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति नैवं भवितव्यं भवितव्यं च यदा राज्ञोपेक्षं भवति गोः क्षीरं गोक्षीरं गोक्षीरं राज्ञो गोक्षीरमिति यदा तु राज्ञो
द्वापेक्षं भवति राज्ञो गोः क्षीरमिति तदा न भवितव्यं तदा च प्राप्नोति तदा कस्मान्न भवति सिद्धं तु २९ ॥

बाधृ ति नैवमिति द्वयो समासयोः समाहारो हि समासं पात्रति ष्य प्रतिषेधः इति लीलाभावः असुपेक्षार्थप्रयोजनं तरेणाप्यवलीकरेणोति हि प्रकाश्येति एक
स्मिन्नेवार्थे करणे द्विघ्न राजगवीक्षीरं करणे द्विघ्न राज्ञोगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोतीत्यर्थः भवितव्यं चेति अर्थान्तरं इत्यर्थः तथा च गवादवच्छिन्नं क्षीरं राज्ञाभिसंब ल्प
भिमिसती यते गोक्षीर राजविशिष्टान सतीयते २९ ॥ १५

क्षौ:१

एतद्विशिष्टायाइति तत्रच्छागोः सर्वेण राज्ञः संबंधः पश्चात् क्षीरेणेत्यर्थः नैवं वेति सत्यपि गोरुमाप्यां संबंधे सापेक्षमसमर्थं भवतीति असामर्थ्याद्राज्ञः क्षीरेण समा
सो न भवति एतान्नभवति एतापेक्षमाणोः प्राधान्यादेतदुक्तं भवति महत्त्वक्षम्यतइत्स नैवाप्यार्थस्य विचारितत्वात् पुनः षष्ठी राजगवीक्षीरे द्विस
मासप्रसंगाइति समर्थाधिकारइति पारार्थ्यसामान्यात् परिभाषाधिको स्याद्देनोक्ता विनियोगोत्पधिकारः सच परिभाषायामप्यस्ति तथा चक्षणोः
कः यो चेत्स्वत्र व इत्ते अधिकारो नामत्रिप्रकारइति अत्रप्यरत्र हणास्याच्चेपः समर्थो विधिरित्येव वक्तव्यं आनन्तर्यमात्र इति विनापि साम

राजविशिष्टायागोः क्षीरेण सामर्थ्यात् सिद्धमेतत्तत्र राजविशिष्टायागोः क्षीरेण हस्मातो भवति न केवलायाः किं वक्तव्यमेतत् न हिक
थमनुच्यमानं गंस्यते यथैवायं विपक्षत्तेन च क्षीरमात्रेण संतोषं करोति एवं राजन्यपि पतते एको यागोत्तस्या पतत्क्षीरमिति नैवमा
पुनः अत्रगोः राज्ञा नमपेक्षमाणायाः क्षीरेण समासः प्राप्नोति किं कारणमसामर्थ्यात् कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति ।
कथं तर्हि गोः क्षीरमपेक्षमाणायाः राज्ञा ह हस मासो भवति प्रधानमत्र तद्रागो भवति भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः अथ
किमर्थं पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते पदविधौ समर्थवचनं वर्णाश्रये शास्त्रे आनंतर्यविज्ञानात् पदविधौ समर्थाधिकारः
क्रियते वर्णाश्रये शास्त्रे आनंतर्यमात्रे कार्यं यथा विज्ञायेत तिष्ठतु दध्यशान त्वंशाकेन तिष्ठतु कुमारीछत्रं हरदेवदत्तेति ३० ॥ ८

र्थ्येन त्सर्थः तिष्ठतु कुमारी छत्रमिति दीर्घादिति सहकाभवति यत्तत्प संतोइति विकल्पितः सपद विधित्वात् सामर्थ्ये न भवतीसाऊः
औ अस्मेव पदादेत्येव दीर्घेण पदे विशेष्यमाणे लक्षितं तत्वेन तत्र ग्रहणासहक्त्वो विप्रकार्यो दिज्ञापते यत्तोत्तस्य दीर्घस्य तु भवति न
तु दीर्घात् पदं स्ये तिपदविधित्वाभावात् तस्य पिसामर्थ्यं वातुमनतीसाकुः ३० ॥ ७

सा॰२

भा॰के॰ समर्थाधिकारस्येति विधिशब्दस्य कर्मसाधनत्वात् तत्पदसंबंधी समासादिरर्थो वाच्यः तत्समानाधिकरणं च समर्थग्रहणं तत्रासमर्था
नामपदानां समासस्यानिर्वर्तनत्वात् समर्थवचनेन न किंचित्क्रियत इत्यर्थः तथा हि समर्थानां यः समासः स समर्थ एव योऽसमर्थानां समा
१६ सा हि पुरुषो देवदत्तस्य ततो विनियमाभावान्निर्वृत्त एव तत्र समर्थस्यापि अनेन समर्थवचनेन किंचित्क्रियते तेन लक्षणान्तरेण साधु न॰३
त्वव्यवस्थापनाय च किंचित्कर्तव्यमिति स्यादयोऽप्यसमर्थानां समासाः परिगणनेन निरस्ता इति तदर्थमेतत्र भवतीति द्वित्विति वच

समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधिकरण्यपक्षे निर्देशानर्थक्यं समर्थाधिकारोऽयं विधेयेन समानाधिकरणं किं च विधेयं समासः
समर्थः समास इति समर्थः पदविधिरिति समर्थाधिकारो किंचिद्विपरीतं
समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधिकरण्यनिर्देशो नार्थकः सिद्धं तु समर्थानामिति
एवमपि द्वयोर्न प्राप्नोति एकशेषनिर्देशाद् अथवा एकशेषनिर्देशोऽयं
समर्थश्च समर्थश्च समर्थानामिति एवमपि बहूनामेव प्राप्नोति एकशेषः परिसमाप्यते
एवमपि द्विविभक्तीनां न प्राप्नोति ३१

नाख्यानादिस्यर्थः समर्थपदसंबंधित्वात् विधिरूपत्वात् समर्थशब्देनोच्यत इति मत्वा एवमपीति यथा पुनरायजेतेति
गुणेषु संख्याविवक्षा इहापि समर्थस्य विवक्षितत्वात् एकमिति आश्रितसंख्याविशेषाणां एकशेषः साम १
र्थ्यादेवमपीति सर्वमेतद्धानिकमिति मत्वा पुनः पर्यनुयुंक्ते ३१ १६

समर्थादिति तिङ्सुबन्तात् समर्थ इति यथा कुत्सने च गोत्रादाविति सर्वः समासः परत्र लोपीति गतार्थत्वादिविशेषस्याप्रयोगः स
र्थः समर्थपदग्रहणं कृत्वा विधिरेव समर्थ इति संबंधमात्रमवचनमस्ति समासे विभक्त्यन्तरार्थो यं
च तद्भवतीति समर्थेन अपि ताः विभक्तीति भेदाभेदविवक्षायां भेदे सति परत्वात् अभेदविवक्षामाश्रित्य यथा निर्देशः

समर्थात्समर्थे पदात्सदिति एवं तर्हि समर्थपदयोर्विधिशब्दः सर्वविभक्त्यन्तः समासः समर्थस्य विधिः समर्थे विधिः समर्थयो
विधिः समर्थे विधिः समर्थानां विधिः समर्थे विधिः समर्थाद्विधिः समर्थे विधिः समर्थे विधिः समर्थे विधिः पदस्य विधिः पदविधिः
विधिः पदविधिः पदानां विधिः पदे विधिः पदाद्विधिः पदे विधिः पदविधिः समर्थविधिः समर्थविधिश्च समर्थविध समर्थविधिश्च
यः पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधयः समर्थविधयः पदविधयः समर्थः पदविधिः सर्वः
समासस्तत्र परलोपी यादृच्छिकी च विभक्तिः समानाधिकरणो समर्थत्वात् समानाधिकरणो संख्यानेकत्वे
वीरः पुरुषो वीरपुरुषः किं तु नः कारणं न सिध्यति असमर्थत्वात् कथं सामर्थ्यं इत्यत आह यदि स्याद्
इत्यर्थः समानाधिकरणयोरिति केचिदाचार्याः असमर्थमतिपन्नाः केचित् गुणाद्धेतोः न भवतीति सामर्थ्याभावात् ३२
यासमस्य तत्स्वभावादिति संसर्गो भेदकं प्रत्युत व्यापारं प्रतीयते गुणत्वेन अयोगात् गुणत्वं परत्वेन अर्थाः
वीरः पुरुष इत्येतावान् समासः कथं प्रतीयते न तु वीरत्वं पुरुषत्वं च तत्र भेदाभावं भेदा क्षिप्तान् सम्बन्धे हन्ति समर्थात् असति सामर्थ्ये समा
सो न प्राप्नोतीति वचनं ३२

१ षीरत्वं पुरुषत्वं चैकव्यक्तिगतमेताभ्यामभिधीयत इति भेदहेतुः किः संसर्गोऽस्तीति भावः। नान्यत्वमिति। ४१

भा॰वै॰ १७ अथ हि गुण इति उपकारविवक्षायां सामर्थ्यनाम न्वमानेत्यर्थः एवं तयोरिति न तत्त्वं द्वारेणाति विशेषणविशेष्यभावः द्रव्यपदार्थिकस्यापि एकमपि द्रव्यं भिन्नगुणसंसर्गाद् दृष्टकार्यं लभते अथ च इति भेदहेतोर्विद्यमानस्यापि गुणस्य पराङ्गे नावाच्यत्वादित्यर्थः न तदेतदिति गुणो न निरपेक्षं वर्तते इत्यर्थः यद्यपि तस्यानभिधीयमानोऽपि संनिधिमेव परिच्छेदहेतुत्वाद् अन्यत्र नत्वाऽनन्तरमिति शब्देन नोच्यत इत्यर्थः

अथ हि गुणः पदार्थो भवति तदा सामर्थ्यं अन्योऽन्यं हि वीरत्वं गुणः अन्यो हि पुरुषत्वं नानयोः समस्तीति तयोः सामर्थ्यं भवति अन्योऽन्यं हि देवदत्तो गोमान् आढ्यो विद्वान् इत्येतावता सामर्थ्यं भवितीति कोऽयं विशेषः अगुणपदार्थे सामर्थ्यं स्यात् इदं वचनस्यान्येषु विशेषः एकत्र योरधिकरणं अन्यश्च वीरत्वं गुणः अन्यः पुरुषत्वं द्रव्यपदार्थिकस्यापि गुणभेदात्सामर्थ्यं भविष्यति अशक्योऽद्रव्यपदार्थि वा केन द्रव्यस्य गुणकृतउपकारः प्रतिज्ञातुं ननु चाभ्यन्तरो भवति यद्यप्यभ्यन्तरः न खल्वन्यतो नहि गुडः इत्युक्ते मधुरत्वमप्यन्तरं गम्यमिति किं दुष्करत्वं गुणपदार्थिकेनापि तर्हि अशक्यो गुणस्य द्रव्यकृतउपकारः प्रतिज्ञातुं अथ गुणपदार्थिकः प्रतिजानीते द्रव्यपदार्थिको पि कस्मान्न प्रतिजानीते एवमनयोः सामर्थ्यं स्यात् अनवाक्चतार्वादिदं स्यात् समानाधिकरणेनेति ११

गुणपदार्थिकेनापीति यद्वाऽस्योपकारकत्वं नाश्रीयत इत्यर्थः अथवाऽस्याप्युपकारकत्वमाश्रीयते तदापि तद्ध्येयं द्रव्यपदार्थिकेनाप्यनुक्तत्वादिति यद्वाऽस्यो[redacted]पकारकत्वं नाश्रीयत इत्यर्थः १२

एम॰ १८

यत्रास्त्वमिति समानमेकमधिकरणमभिधेयं यस्य तेन पर्यायेणेत्यर्थः इति अन्यतेतत्स्थप्रत्ययनिमित्तमप्येकं वाच्यं वर्तते चेदेव स्यादित्यर्थः कथं पुनः अविशेषणविशेष्यभावव्यक्तौ कथित न्यायात् गम्यमानार्थः अतिद्योऽन्यस्य प्रतिद्रव्यं इति प्रतिद्रव्यस्य विशेषणत्वमितरस्य विशेष्यत्वं तौ तत्ताविति व्याप्येऽन्यापेक्षायोगाभावात् सामर्थ्याभावात् इत्यर्थः भूतस्य मणीषेति अतिचार्यादिशब्दप्रयोगः इति भावः नेतावितीति उपाधिभेदाद्भिन्नार्थकानामिति

यत्र सर्वं समानं इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति नैकार्थानां पर्यायाणां युगपत्प्रयोगेण भवितव्यं अस्त्येव पर्यायत्वं किंकारणं अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यं किंकारणं उक्तार्थानामप्रयोग इति न तर्हि इदानीमिदं भवति वृक्षः प्लक्ष इति नैतौ समानार्थौ एकोऽत्र शब्दार्थेऽनेकार्थः अपरो हि शब्दो यत्र दृष्टः अहं हि लिङ्गभारापि इति यदि तर्हि यत्र किंचित्समानं कश्चिद् विशेषः तत्र भवितव्यं इहापि तर्हि प्राप्नोति इदानीमेव याचे भोक्तुं यतते इति अत्रापि किंचित्समानं कश्चिद्विशेषः किंतु नत्वत्र सामर्थ्याभावान्न कश्चित्समासोऽस्ति भावे नलः उक्त इति हेतुमा नाधिकरणेनेति तत्र सर्वं गतिविधान नेप यत्र साधीयः सामानाधिकरण्ये तत्र साधीयः सामानाधिकरण्ये पत्र तर्हि मान स्त्रावाम्भावोऽवेध अथवा समानाधिकरणेनेति तत्समानमाश्रीयते तत्र समासो न भवति न भवति च २४

षष्ठ्यर्थे इत्यनीयामानेति यदि हि सति भेदेऽपि कोविदमानमाश्रीयते समासः क्रियते तदापि वीरपुरुषः इत्यत्र न भिधीयमानमपि एकं समानाश्रित्य समासः क्रियते तथापि तत्रास्मानेतिक्त्वा प्राप्नोति न तु परत्वादत्र बहुव्रीहिः समासो भविष्यति नैतदस्ति समानाधिकरणेनेति प्रतिषेधः प्राप्नोतीति वि धेः अवकाशः इति चेत् इहापि तर्हि अवस्थानं स्यात् समानाधिकरणे तत्पुरुष लक्षणं पुंवद्भावः प्रसक्तेस्तस्य वामभावादिति सत्तायामित्यर्थः २५

दपाद ला

भा·कै· नैचेतरिति सञ्ज्ञायाः सर्वत्रभावात्व्यभिचाराभावात्त्रासौ समानाश्रेना ध्रीयते सर्वःपरिहारः समानत्वमभ्युपगम्योक्तः आसा भवकर्षाघयेयो
१८ त्रः अन्नरक्तसर्वसाधारणात्सञ्ज्ञायाः समावव्यपदेशोप्रतिनिमित्तत्वानाश्रयेणाभिहितेऽथवेति अधिकारणशब्दोभिधेयवाची निवर्त्य
तुप्रयोगो द्रव्यवाची तिसमानाधिकरणं दर्शनीयाप्यामात्तसत्रतुद्रव्यमेदः अभिधेयस्य तस्य ज्ञायाः समानत्वात्समानत्वेस्यात् अहितमिति
विवादः कृतत्रसर्थः सर्पिः कालकमिति रहितेः सामर्थ्यदिति पत्वनिवारणार्थं वाचनिकमसामर्थ्यमिति वीरपुरुषइति समान

नचैतत्समानंक्वचिदपिनभवति अथवा पावद्रव्यात्समानुद्रव्योयोनित्वावत्समानाधिकरणेनेति द्रव्यंहिलोकेधिकरणमित्युपच
र्यते नान्यथा एकस्मिन्द्रव्येवृत्तिरेकस्मिन्नधिकरणेवृत्तिरिति तथा व्याकरणेविप्रतिषिद्धंवानधिकरणवाचि अद्रव्यवाचीनिमाम्
तेएवमपीत्यवयवैकत्वेव्यसमानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति किंप्रयोजनं सार्पिःकालकं यजुःपीतकमिति एवमर्थम्
द्विसमानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीत्युच्यते सर्पिषः पीतेयजुष्मिपतद्रसत्वधत्वंनप्राप्नोति अथावाभिहितेवंतत् एवं तम्मि२
वक्तव्यासमानाधिकरणेषूपसंख्यानंकर्तव्यं वीरपुरुषो वीरपुरुषइति किंकारणं असमर्थत्वात्तद्वचनप्रामाण्यात् त
त्वात्कर्तव्यं किंकारणं वचनप्रामाण्यात् वचनप्रामाण्याद्व समासो भविष्यति किंवचनप्रामाण्यं समानमध्यमध्यम
वीराश्चेति लुप्ताख्यातेषुच लुप्ताख्यातेषूपसंख्यानंकर्तव्यं ३५ वृ२

धिकरणसमासोपिनस्यादिरसर्थः अधात्वभिहितमितिधातुग्रहणमितिअसमर्थायान्नशाहे वोक्तेनाभिहितेकर्मादिर्यदिभवतिसामर्थ्ये
वेसर्थः नवेति वचनसामर्थ्याद्वानिकमसामर्थ्येसादानादव्यर्थेवीरः पचनिमित्ततोधात्वभिहिते अनभिधानादुक्तम्यग्रहणं द्रव्यमाना
मर्वेमसतेलुप्ताख्यातेषुचेति वचनप्रामाण्यादिस्मत्तोपनीवनार्थोमिद्यन्ते भाष्यकारस्तुअयं चार्थमुपसंख्यानं भवितविधानेवक्तव्यमेदेन ण्प॰
वक्तव्याख्यानघटेनकिंपापरेकोत्ताद्यविकथ्यते ३५ १८

भिकौशांविरिति सर्वपदेनान्यपदयोः सामर्थ्यमस्तीतिक्रियाविषयत्वादुपूलगोणाद्रव्येसंबंधाभावात् किंतर्हीति वार्त्तिकारवचनस्यापि सन्निधिशब्दत्वा
त्समानाधिकरणमिति सर्थः तस्यार्थइति क्रोनशब्दस्यार्थः प्रतीयते निःशब्देन क्रिमाक्षिपतेन तस्यार्थस्य सामर्थ्याभावात्सत्वान्नदोषे
ण सर्वपदेनान्यपदयोः सामर्थ्यादिसर्थः सोर्थइति निरएवाक्षिप्तविवक्षोगेन तत्पर्यायेणानदर्शयति अयुक्त इति यत्रविशिष्टेपूर्वपदेन्यद
पदेउपात्तेपयाप्तिर्नोपाश्रितेतितत्रना जिवहूनोप्रयोगः यन्नतुविशेषणोपात्तः अनेकमन्यपदार्थेचार्थेद्वंद्व इति तत्रसंदेहः यदिसर्वप
दिकोशांबिः निर्वाणगतिः लुप्ताख्यातेषुच किंवचनप्रामाण्यातेद्विसव किंवचनप्रामाण्यं कुगतिप्रादय इति अस्मन्मतेनसर्वत्रैवप्रयोज
नाकरणवाचतिगतेति नकूपोवृत्तिः सत्ववचनप्रामाण्यादिति किंतर्हि वार्त्तिकवचनप्रामाण्यादिति सिद्धंतुकारकस्यसिद्धत्वांगतिव
चनात् प्रारूपः कार्थइति तत्स्थगतेर्वातस्थागतेर्वापुनःसिद्धयेनव किमिदंतद्स्थगतेरिति तत्स्थोलरर्थः तरस्थस्यगतिःतारथ्य
मितारथ्याग्नेरिति यस्यार्थस्यकोशांब्यासामर्थ्यसंनिधीयते अथवातस्थोलरर्थः तरस्थस्यगतिस्तरस्थात्सपातिस्तरथ्यो
गतिस्तस्थायानेरिति यस्यार्थस्यकोशांब्यासामर्थ्यसः निधीयते अथयत्रबहूनांसमासप्रसंगः किंतत्रद्वयोर्द्वयोःसमा
सोभवतिआहोस्विदविशेषेण कस्माद्विशेषः समासोद्वयोश्चेत् द्वंद्वेनेकग्रहणं कर्तव्य
चार्थेद्वंद्वोनेकमितिवक्तव्यं इहापियथास्यात् लक्ष्यन्यग्रोधखदिरपलाशा इति नैषदोषः अन्यापिद्वयोर्द्वयोः समासोभविष्य
तिवर्तिनेतनोविवक्षितत्वात्तत्त्वाणः द्वयोर्द्वयोः समासेनभवितव्यं अथानिरुद्धं यावत्समस्ति द्वयोर्द्वयोः समासइतिचेन्न २१
पदार्थेचार्थेच द्वंद्वस्ताववसोभाष्ये नन्वनेकग्रहणाद्बहूनामपिभाष्येऽस्मयान्तरस्यार्थवत्स्यात् नैतदस्ति अनेकग्रहणंसुपपुर्जेन
सज्ञार्थस्यात् चित्रगुरित्यादौद्वन्द्वार्थेपदार्थेकविभक्तौलवेनोपसर्जनसेवाधिष्यतो ह्यन्तेतसमेकग्रहणंउपसर्जनविशेषार्थवि
ज्ञायते तेनबहूनांसमासःसिद्धः २९

मा॰दि॰ १९ बहुशुद्धित्वाभावादिति नतु बहुप्युहो विद्यते नद्यथा एषामप्राप्तानामाह्वानपेति तत्र बहू पूष्कांते उलत्तमयो धयोरेकाहं ... [illegible]
... [illegible] ...
मिसयोः होतृपोतृनेष्टोद्गातारः ... [illegible] ... किंकारणं बहुशुद्धित्वाभावात् नवद्दशुद्धित्वमप्तिनाप ... [illegible]
... [illegible] ...

पोता च होता

ति होतापोतानेष्टोद्गातारः ... [illegible] ... १०

ग्ना ... [illegible] ... १० ...

त्यग्ने ... [illegible] ... २९

... [illegible] ...

१८ ... [illegible] ...

मि ... [illegible] ...

म्य ... [illegible] ... १९

रामचन्द्र ४ ... [illegible]

भाकै १० विप्रतिषेधादिति विरोधमात्रमेवप्रतिषेधशब्देनाभिधीयतेहेतुत्वंतत्रांतत्वेनिमित्तस्यावलीपतत्वंचतत्रतत्कविप्रतिषेधमत्वंप्रतमनेनहेतुत्वेनोक्तमि
तिमत्वाहनैषदुष्कसंख्येयोतिश्रुतुदात्तेपदेकवतेपिविवचनास्वयोः [illegible] भवान्तकस्यांतरमप्रत्याख्येवाअबाधकभावाद्दप
वाच्यपत्वादेंतसांत्वव्यवस्थादिवरूपोपलरस्यर्थः अतरंगोपिसतिशिष्टेनुबहिरंगेणापिस्वरेणबाध्यतइसनेकांतिकमंतरंगत्वंमताहेत
तस्मादनिमित्तिस्वरवलीयस्त्वादिति वत्वितकुर्मीहीनरवपवोत्तरपदाप्रमोदपात्रस्यस्वरूपदविवकुर्मीहीनेनिमित्तं एकत्रिंशतिपादितिषु
विप्रतिषेधात्तत्रोत्तरत्वंकिमत्रार्थपदमकविलरइति अतोत्राउत्वंभवतिमलीविप्रतिषेधेनेवेषुतक्तोविप्रतिषेधविप्रतिषेधेपणि
तुअते सर्वत्रांतोदात्तत्वपरसर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नपरविप्रतिषेधग्रहः किंतर्हात्तरावि प्रतिषेधं निमित्तिस्वरवलीयस्त्वात् अथवा
निमित्तत्वादिनिमित्तिस्वरोवलीयानितिवक्तव्योकिंतुवनिमित्तंकोवानिमित्ती बहुव्रीहिर्निमित्तंचतस्वरोनिमित्ती तत्रीहेवकथनिमि
त्तस्यत्रिमित्तिस्वरोवलीयानितिनवक्तव्यं एकत्रिंशतिपादवरेवचनत्वापकेनिमित्तिस्वरवलीयस्त्वस्यप्रपंचप्रकारोत्यादेशेक
५५ त्रिंशतिपचहंपरति मतुच्यंसाधापोनिमित्तस्यनिमित्तिस्वरोवलीयानिति कडवरहेतिपुत्राणोत्पादेशेकत्रिंशतिपाकेहेपुत्तुपवीकेन
तःकै नामेपरोत्तेपकः त्रितिःएकत्रिंशतिःएकत्रिंशतिःपादोपसेतितत्त्वेनपवविग्रहः संख्यायेएकः त्रितिरेवबहुसंख्येकत्रिंशतःएकत्रिंशतपःपाद
पसेतिएकत्रिंशतिपादितिः अथाप्येवंविग्रहः क्रियतेएकः त्रितिरेकाधिकाःएकत्रिंशतिःपादोपसेतिएवमपिनार्थः पादेनइंगनेत्रिंशावसेप
होतेवाधकोभविष्यतिअपत्तर्हिबहुव्रीह्यवयवस्यतत्पुरुषसंज्ञाप्राप्नोति एतत्स्थानस्वेकेनतननानिनवाप्यता एतंनत्रिंशतिरेवेति
त्रापेक्षादितुसर्वपदप्रकृत्यर्थः पाऽएकशदत्रकतेन नेत्रकोदोषःतस्मात्प्राप्नोतिविप्रतिषेधादिसंतोषतलवात्तविप्रतिषेधेनैवदोषः ३८
त्वात्सोपाधावाविक्रियावारांकतन्त्रपिपरेबहुव्रीहौकृतेदहमोप्पतत्पुरुषेचैवबहुव्रीहौप्रकृतेतिसिद्धअाह्वदात्तत्वेष्टापनार्थःपाकस्यपाते
कथनादितिसर्वथाप्रस्थसिद्धत्वात्कर्तव्यएवपादेनज्ञापकरस्यर्थःनिमित्तिस्वरस्यतवलीयस्त्वेवावनिकंनवज्ञापकमिति ३९ ॐ

ग्र० २०

य० व२ नेहमिति यद्यन्वयेकंनक्रिपेत्तबहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषोभवतीति नतोनसातोषः द्विकसंख्योपात्तत्वात्पदेतत्पुरुषेविधीयतइतिदोषाभावःबहुब्रुवनादिति।
सैतत्पुत्रपस्यकत्वावपवस्पास्य च्याविशेषलक्षणेनविनावहुत्वेवचनान्नभवत्येवं अधिकषष्टिवर्षइतिस्मिपदेबहुव्रीहौकृतेअधिकग्रहणेना तु
कीमधिकशब्दस्यसंख्यासंज्ञत्वात्संहितार्थात्वयवेनपदत्वपस्यतत्पुरुषेकृतेसमासांतो [illegible] प्राप्नोतीत्यर्थः अधिकशब्देकृतेनतत्पु
नेहबहुव्रीह्यवयवस्यतत्पुरुषस्यलत्ताणमाश्रीयते किंतर्हि नसबहुव्रीह्यवयवस्यतत्पुरुषस्यतत्समासांततस्यांतोदात्तत्वंभविष्यतिविप्र
तिषेधेन नचास्याप्यस्तिकिंविशेषणंविशेष्येणावहुलमिति बहुलवचनान्नभविष्यति अस्यतर्हिबहुव्रीह्यवयवस्यतत्पुरुषसं
ज्ञाप्राप्नोति अधिकषष्टिवर्षइति तत्रकोदोषः तस्यांतोदात्तत्वंविप्रतिषेधादिसंतोषसत्वेपादिप्रतिषेधेन नेषाहोषः इष्टत्वमेतेविशेषः
स्वाधायकोभविष्यति यस्तर्हिनेयंतः अधिकषष्टवर्षइति [illegible] अधिकषष्टिवर्षइतिसमासांतःप्राप्नोति अप्रकरणेसंख्यायास्त
तुरूपस्योपसंख्यानंनिर्दिष्टाशायर्थमितिनेवदोषःअसमासेरीत्येवंतस्यकिंतुनःकारणामव्ययादीरीत्येवंततहेमाश्रुत गोत्रेशब्दोपे
त्यादिशेषिति बहुव्रीहिस्तत्रातर्हिप्राप्नोति संख्यायाअव्ययासन्नाद्दूराधिकसंख्याःसंख्येयइति ४० ॐ ॥ ७२

दात्तैः बहुव्रीहिसंज्ञात इति अधिकषष्टिवर्षपिशयति भावः त्रिपदेबहुव्रीहौकृतेपरत्वस्यतद्धितार्थोत्तरपदेनितत्पुरुषपरत्वा
द्वाधित्वासंख्ययाव्ययेतिबहुव्रीहिः प्राप्नोति ततश्चबहुव्रीहौसंख्येपरविश्वसंगः ४० ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ॐ

भा कै· नुसंख्यामिति अधिकषष्टिवर्ष इत्येव यथा स्यादिति सेयमर्थभ्रष्टविकल्पस्याप्यनेनाधिकाषष्टिवर्षाणां सेति वा कामेवमयन्ति सर्वे रोगिति अधि
२१ काषष्टिर्येषां वर्षाणामिति विग्रहे वृत्तावेव पुनरनेकमन्यपदार्थे एवार्थे ऽभिव्यक्तौ हि प्राप्नोति संख्येयवृत्तित्वाच्च बहुव्रीहेरसति च धनोऽद्य चप्रीति शेषः
बहुव्रीहिमभ्यस्य पुनर्वे पालिमभिधेये बहुव्रीहिः प्राप्नोति प्रसाध्यान्तरमिति अथ विकल्पयेनचाधिकाषष्टिवर्षाणामसेतिवाकामेवमवि
कौ विग्रहे अधिकन्यायममत्वात् सर्वे चेतिन्न अविकल्पमाश्रयेणाह मनुतद्रूक्तमिति इति विषयेरशब्दीनामपि द्वौ कौ इति निर्देशात्तस यो

न संख्यासंख्येयेवर्तेपिष्यामः कथं पञ्चविग्रहः करिष्यते अधिकाषष्टिर्वर्षाणामस्येति यथा तर्हि स्वपोः प्रसाध्याफलेन यावत्सर्वेषां प्राप्नोति
कथं च स्वपोः प्रसाध्यापते अविशिष्यः संख्येयत्वात् संख्येयार्थानि यावता ध्वनिति प्रसाध्यानेतस्मिन्योगे संख्यासंख्येयेन तेषि
ष्यामः तेनैवं विग्रहः करिष्यते अधिकाषष्टिर्वर्षाण्यस्येति सर्वे धावयमधिकषष्टिवर्षा इत्युच्यामहे कथं यावता स्वपोः प्र
साध्यते अपञ्चविग्रहोत्ति अधिकाषष्टिर्वर्षाणामस्येति यत्तु तदुक्तमधिकषष्टिवर्षा नास्ति ध्वनीति सिद्धो भवति कथं यावता
स्वपोः प्रसाध्यापते अपञ्चविग्रहोत्ति अधिकाषष्टिर्वर्षाण्यस्येति अधिकशतवर्षमक्तमिप्यति कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥ इति द्वितीया
ध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ४१ ॥ छ ॥

सं ख्यानहृत्त्रिसंख्येयसंख्येयस्यासमस्तार्थस्यासंयोगः प्रसाध्यायतौ अधिकं शतं वर्षाण्यस्येति विग्रहे बहुव्रीहौ कृतेनहि तावोत्र पदे तत्पुरुषे समा ति
सोतो ह्यत्र बहुव्रीहिरत्वं चैष्यते वाक्येऽस्य यत्न इति पुनरुक्तो यत्नाहिष्ट्विकल्पमत्र शब्दः अधिकाराथो द्वयः पदस्यान्ते
पदस्य तत्केयरदेक्तेमत्याप्यपरोपेदिनी प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकं ४१ ःछः धु एष·
अधिकशतवर्षमिति ।३ २१

स्वामंत्रितेपराणवत्स्वरो इतिविकिमर्थमिति आमंत्रितस्य पत्वान्निमित्तो विधीयमानस्य पराणवत्स्वरो यदविधित्वात्तमर्थयत्र भावोप स्थाना
द्वि॰ नास्य न भविष्यति तथाहि अधिकरणस्यापि द्वे तस्मात्तव प्रसामर्थ्ये समानाधिकरणस्य वाचनिकमपि आदि निवारणार्थमवश्यं कर्तव्यं
पष्ठामंत्रितकारकवचनमिति तेनैवेति उक्त स्वसिद्धौ निरातः क्रियमाणो वचनस्य हृणोतो न्यायाप्रसक्त्यानान्त्रिसाहेत्वदंततत्समुदायस्याप्राप्तिरिति
आप्तिः प्राप्नोतीतिभावः कुरोवप्यपन्निति अधातापिहितमिति साधवाहत्वान्ताप्तिवाचनिकमसामर्थ्ये पीपेपीत्यपानेति इत्येव मानतदृष्ट
पापीसृपा हृयीयत्स्वस्तिसामर्थ्ये अयवामंत्रोधन पदैक्रियापास्वविशेषकमिस्तित्तिसामर्थ्ये तथाचनजानिस्वरद्वेति निघातोभवतीति यो

सुवामंत्रितेपराणवत्स्वरे इतिविकिमर्थकरोप्यत्न नेनह्ति असामर्थ्यात्तु न भविष्यतिकथपसामर्थ्ये समानाधिकरणस्य
अ॰२ र्थव हृतवीतिह कर्तुहिं पीपीपीय्यमानेति इत्यंचाप्युदाहरणं करोप्यत्न मनुचोनसामर्थ्यात्स्कन्दभविष्यतीतिकथमसामर्थ्ये
समानाधिकरणमसमर्थेवाहवृतीति नेवृहेषस्वधासुपिहितमेवंतत् आमंत्रितस्य पराणवद्भावे स्वप्नामंत्रितकारकवचनं आम
न्त्रितस्य पराणवद्भावेप्रसूत १ ।२।

अर्हतिताभ्यत्तु अनेदितिलपा र्वधानुकस्मात्तु दातत्वं यकउदात्तत्वास्तेकारेशउदात्तेनोदात्तइत्येकादशः पीश्य मानेससपद्युत्सस्य निघातः स्वधा
त्वमिहितमिति सर्वेन्नाम धातुत्वमिति हृथ्यं तेनसार्थकं कालकमिति यद्यपि धात्वमिहितं तथापि पदक्रियाप्रश्लिनिमित्त स्वरानं धातुप्रस
ये नकत्रो द्विप्रतिपत्तिवाड्यत्वमिहितेभृश्यते पदस्तु मंत्रवनातेरणातिव्याप्तिर्वायेतस्मि तदपि नयुक्तं नहिस्वरकारोवार्त्तिककारस्य
वचनेनानित्याभिनिवेशाणांमस्यते आमंत्रितस्येति आमंत्रितयोविधायतस आमंत्रितस्तं वंधीमवतीति षष्ठीनिर्देशः १

भा. कै. द्वि. आमंत्रितकारकं इति आमंत्रितेयाधातुवाच्याक्रियायाः कारकमित्यर्थं नास्त्येवेति उक्तशेषेनाविषयत्वाविर्तेतस्ये साधुर्यत्रामंत्रितस्य पदात्पर
२२ स्यनिघातः सत्यपिपरांगवद्भावे तत्वंतस्य समस्य सुबंतत्वं शेषनिघातस्यैव निमित्तभावः परत्वेनेति यस्तु शब्दस्याधुर्यो इत्विनिघृष्याद्विवेति
कुरूनामाम्यातोन्ततः तन्निमित्तग्रहणंवेति वाच्ये हीचिकल्मेत सामंत्रितस्य पन्निमित्तेनेहाद्विपरांगवद्भक्तीसर्थः षष्ठ्याण्या एजन्निनिमित्ते इति
मिन्ने एजत्वे इत्सत्तिन्निमित्तत्वे मस्तदेशनिमित्तान्हिरानमात्तत्वेणायइति तन्निमित्तयोराख्यातवाच्यक्रियापेक्षया कारणत्वात्सामंत्रितेन

मामंत्रितकारकं चपरांगवद्भवतीतिवक्तव्यं षष्ठ्यंतंतावत् षष्ठ्यणांतानन्मयाख्यानंतातत् आमंत्रितकारकं कुर्वेनाल्त्व नास्त्यत्र विशेषः
सतिन्वपरांगवद्भावेऽसतीतिवा इष्टेनहि यथुक्तादृष्टान् तन्निमित्तग्रहणंवा अथवा तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यं आमंत्रितनिमित्तं
स्यांगवद्भवतीतिवक्तव्ये षष्ठ्याणंतरं नन्नावश्यममंतरद्रूक्तवे अवचनेहि स्वंतमात्रप्रसंगः अउत्क्रमा नैवेतस्मिन्त्सुबंत
मात्रस्य परांगवद्भावः प्रसज्येत अप्रसारितप्रसज्यतेन्नतेणात्रेषाद्भु संप्रश्नस्य मित्रेणाप्रेमित्रं धेयेषन्नाद् किंतुनरत्रंतपरः तन्निमित्तग्र
हणात्मेवन्याय इद्भमिषितिहृ प्रवक्तिगोष्ठुमायन् एतद्धिनैवपश्यंतंनाप्यामंत्रितकारके २ ॥ ० ० ०

तन्निमित्तत्वाभावः क्रियाहारकं व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमतीतिसामर्थ्यंगांवद्भावः इहद्वयनेचातिप्रसंगेनिरस्ते स्वर्वलत्वात्काष्ठीभावस्वभा
मर्थ्यमाश्रितं अमयात्वद्विविधमपिसामर्थ्यमाश्रीयत किंपुनरत्रेति गुरुलाघवमनादृत्यान्नयाज्ञ नायंतोत्र स्वः गोष्ठुस्तामित्रेति
स्वामीश्वरेति शेषपष्ठीविषयेसप्तमीविधानाचाविकारकत्वनिमित्तत्वंतु सर्वत्र स्यायेनास्ति २ ॥ ॥ ०६ पा॰
२२

स्त्वंतस्येति क्रियमाणोऽपिसुग्रहणेसुबंतस्यसुरामस्यापकंतत्वात्सर्वस्य चपरांगावधानादप्राप्नोति किंपुनरिति अवहितस्यापिपरस्वतंमतयः प्रत्य
रांगवद्भावादामंत्रितात्पूर्वेशादवधानाप्र विष्यतीतिप्रश्नः अनंतरत्वादिति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येतिपरिभाषोपस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्यानं
तर्यार्थत्वादप्राप्तिरित्यर्थः स्वरेवधारणाच्चेति प्रसिद्धेहि लौकिकआनंतर्ये स्वरविधीयमानेपरांगवद्भावोविधीयते नतुपरांगवद्भावावोकत्र
व्यंपरांगवद्भावेनेवानंतर्यं संपद्यते स्वाम्लनिक्रियाविरोधारतिदेशांतराभावाच्च यथोक्तं ग्रहणाणग्रहणेग्रहणाभावस्त्वादित्यमतित स्वर

सुबंतस्य परांगवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानमनवंतरत्वात् सुबंतस्य परांगवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानं कर्तव्यं ती
क्ष्णया सूच्यासीव्यन्तीक्ष्णेनपरशुनावृश्चन् किंपुनः कारणंनसिध्यति अनंतरत्वात् ननुचपरस्यपरांगवद्भावे कृते सर्वस्याभिभ
विष्यति स्वरेवधारणाच्च स्वरेवधारणात्वमसिध्यति स्वरेवधारणं क्रियतेनानंतर्ये परमपिच्छंदसि परमपिच्छंदसि सर्वस्यांगवद्
वतीतिवक्तव्यं आतेपितर्मरुतांसुम्नमेतु प्रतित्वादुहितर्दिवः उषोषसुहितर्दिवः अव्ययप्रतिषेधश्च अव्ययानांचप्रतिषेधोवक्त
व्यः उच्चैरधीयानंनीचैरधीयान् ३ ष्ठीणमाघानम ॥

ग्रहणेविषयभेदाद्वक्तृणांभिद्यतइतिपरस्य आनंतर्यमपदेशेकर्तृसंपरावद्भावेकृते सर्वस्यापिपरांगवद्भावोलभ्यते ननुस्वार्थमानंतर्यस्वरा
द्वेनेह्योच्यते मुख्यार्थसंभवेगौणार्थग्रहणायोगात् नचतस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येतस्मादित्युत्तरस्येतिपरिभाषाद्वयमादेशविधावेवोपतिष्ठते।
या नोणित् रुदादिस्यः सार्वधातुकः इत्यादावपूर्वपस्थानदर्शनात् पितमहतामिति पितिरिसामंत्रितनिघातेनानुदात्तेनस्यास्वमरुतामित्ये
तस्यपदुदात्तमेवभवति अचेमिति उच्चैर्नीचैः स्वरादिष्वंतोदात्तोनोपाद्येते अधिकरणाख्यातेयाधात्वाद्येतन्निमित्तभावः ३ ॥

भा·कै·द्वि· अनव्ययीभावस्येतिप्रतिषेधप्रतिषेधाद्विधिर्भवति एतदुक्तं भवति लोपाभावः सर्वोत्र न विधेः समये सोऽकं भाष्यकारेण सुमर्थ्या कार्यो तेऽव्ययत्वाभावात्
वन्नस्यनेन स्यात् परत्वान्नाहृत्तमिति इत्यत्रिमित्रातिपदिके नवाम सत्यत्र इति प्रसक्ते प्रत्ययेन प्रातिपदिकसंज्ञा निषेधो नदि: संज्ञाधारितिम लोप
१२ प्रतिषेधात् सामर्थ्यात् तत्रासतिस्वरग्रहणोपसंगार्थद्वावेन प्रातिपदिकात्तु प्रवेशान्तयोधात प्रातिपदिकपरिणितद्वये सुबन्नस्ते स्वरग्रह
णोस्तमित्युक्तिकर्त्तव्यश्राव्यद्वावाभावः स्वं नैकान्तश्लिष्टोऽव्ययाविषयत्वात् संयोगविद्वाक्षुश्रते पराणवद्विस्वन्नस्य मित्रितेसन्निधानात्स्वरेण
श्रेन ग्रहते तन्नसंवचनेचेति स्ववचनकार्यं एवपरांवत्सावोऽनन्तरं त्स्याष्मातुप्रातिपदिककार्यं इत्यर्थ: प्रातिपदिकैकान्तेरिति अस्मादिमाप: ज्ञापकेनैव

अनव्ययीभावस्य अव्ययीभावस्येति वक्तव्यं इह माभूत् उपाग्न्यधीयानप्रत्यग्न्यधीमान अथ किमर्थं स्वरेवधारणोक्तिः पक्तोपरेण्या
रणोस्वलोपार्थं स्वरेवधारणोक्तिस्तेनपीलोपोमाभूदिति परत्वान्नाहृतूत्त नवास्त्वतैकान्तत्वात् नवाकर्तव्यं किं कारणोस्वतैके
कान्तत्वात् स्वतैकान्तः पूर्वान्तवद्भावो भवति प्रातिपदिकैकान्तत्वात्लोपे प्राविपदिकान्तस्य भवतिलुप्तोपिवद्भाते प्रत्ययलक्षणे
णेनस्वतैकान्तत्वात् तस्मात्स्वरेवधारणं न कर्तव्यं स्ववलोपार्थं प्रातिपदिकस्थायां सुयोलुग्ध्यते तस्मात्स्वस्यहणेन
नार्थः इदं तर्हि प्रयोजनं चत्वारणेमाश्रत्तामिति कूपेसिंघन ४ ।९। ७ ॥

रनोपत्त्वं तेन संयोगवद्भवति परं चान्तस्य लोपेकृते प्रातिपदिकमेवेति तद्ग्रहणाल्लोपः प्राप्तो तेन प्रत्ययलक्षणेनेति प्रत्ययो निमि
त्तेन तत्रापस्यान्तेन सम्यग्देशस्य तेन स्वैकान्तवमित्यर्थः विशेषणत्वेनाश्रुयात्तर्मामेत्रितं प्रसासस्ता परश्रुतेः न संवध्यात इतिस्व
वेतांगवद्भावो विधायते नत्वप्रातिपदिकांतवद्भावस्त्वर्थः प्रातिपदिकस्थायाति भाष्यकारवचन सामान्यात्स्वरप्राकृतस्यस्त्रीलिं
गत्वं कूपेषिंवविति पर्यंगवद्भावेनस्यैकपद्यात् सकारस्यपरिलोपाभावान्तस्त्वमुक्तः ४ ।१। ७ ॥ १३

चर्मनमस्विति सतियणगवद्भावे समानपदत्वाष्णत्वं स्यात् स्वाश्रयमिति विरोधाभावातिदेशेन स्वाश्रयंपदादित्वं नवाध्यंत पदेदामित्तिस्यकार्यदेश
देशेनचोश्रोतत्स्वंस्य परंगवद्भावात्ताद्विहितस्य भवतु नकारस्य पदत्वाश्रयं पदादित्वं तस्य केनव्या इष्यते नवाप्यतिदेशिकं कार्यमस्तीति स्वाश्र
यंभवस्येव यथानमनेंद्रैः स्वयमेवेसत्रशास्त्र सर्वपदात्तंत्रायामिति पर्यांगवद्भावात्स्यपिनिमित्तमिमिन्निनो: समानपदस्थत्वेऽपदा
न्तेत्त्रायामिति नियमादत्रासंज्ञायोगात्तेन भविष्यतीत्यर्थः नन्वेवेति सर्वशब्दस्यसमाप्तत्वाच पदस्थत्वादिति भावः अविशेषेणेति व्याप्तिमया

चर्मनमस्विति एतदपि नास्ति प्रयोजनं इह तावत् कर्पणमिंचविति स्वाश्रयं पदादित्वं भविष्यति चर्मनमस्विति सर्वपदात्तंत्रायाम
गद्दृत्वेत स्मान्नियमान्न भविष्यति ननु च समासएवैतत्स्वति पूर्वपदस्तत्रपदमिति नेत्याह अविशेषेणोक्तम् इति पूर्वे
पदं उत्तरं पदं पूर्वपदं शाकपार्थिवादिसमासः प्राकृववचनं किमर्थं प्राकृवदनसमास ४ ।१। ७ ॥

न्यायानयोगिकः पूर्वपदशब्दो हलन्तसूत्रे स्वर्थस्वस्य वर्णसमास्याख्यातिसमानाधिकरणस्योपसंख्यानंकर्त्तव्यं परस्परांगवद्भावकृतोपिति
यमेतासन्त्यायस्य वर्तनात् सर्वस्य परांगवद्भावस्यतिहत्वात् प्राकृकडारात् समाश्चनमिति अत्राव्यविवक्षितकानास्तव डारेणाव
धेरपातेपः समासइत्येवस्वरितत्वाद् अधिकारोस्तु यथाप्रत्ययइति अनवकाशत्वात्समासंज्ञायाः तेन तेरेः समावेशाभविष्यतीति
भाः ५ श्रीरामायनम :१:

भा॰ कै॰ द्वि॰ १ संज्ञानिवृत्त्यर्थमिति समाससंज्ञायाः संज्ञान्तरविषये अनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थः अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात्पर्यायः स्यात् तस्मात्समाससंज्ञापि निवर्तेत
२४ त्वादेकाधिकारे तद्विषये प्रसङ्गाभावादित्युपादानसामर्थ्यादन्यत्र गुणमात्रवर्तिनैतेन समावृत्तमात्र समाससंज्ञया भवेति समासाः संज्ञा अव्ययीभावादिसंज्ञाः इति समा
वेशः सिध्यति अवयवसंज्ञा इति समासस्य ह्यपेक्षया कस्यचित्समासस्य काचित्संज्ञेत्येवमुक्तो समाससंज्ञापीति तत्रान्तरङ्गापि य
त्नेन समाविष्टाः सिध्यति विस्पष्टपटुरिति विस्पष्टं पटुरिति विग्रहः विस्पष्टशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तस्य पारवर्तित्वं शोभनानि न तु द्रव्यस्येति विस्पष्टमि

संज्ञानिवृत्त्यर्थं प्राक्कडारवचनं क्रियते समाससंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् अक्रियमाणे प्राक्कडारवचने अनवकाशा अव्ययीभावादयः संज्ञाः स
माससंज्ञां बाधेरन् तस्मात् बाध्यते तस्मात्प्राक्कडारवचनं क्रियते अथ क्रियमाणेऽपि प्राक्कडारवचने यावता अनवकाशा अव्ययीभावादिसंज्ञाः
कस्मादेव न बाधन्ते क्रियमाणे हि प्राक्कडारवचने तत्रैव समाससंज्ञापि आरभ्यते तत्र वचनात् समावेशो भविष्यति स
माससंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनात् भविष्यति सावकाशा समाससंज्ञा कोऽवकाशः विस्पष्टादीन्यवकाशः विस्पष्टपटुः विस्पष्टपटुः
व्यक्तपटुः व्यक्तपटुः नैषोऽवकाशः एवमाचार्यस्य शैली लक्ष्यते यन्नैवावयवकार्यं भवति तेनैव समुदायकार्यमपि भवति येनैव
चावयवकार्यं क्रियते तेनैव समुदायकार्यं समासोऽपि भविष्यति विस्पष्टादीनि गुणवचनेष्विति इदं तर्हि

तिङ्समासे एकसंज्ञाधिकारोऽत्रापि नास्तीति तत्र रूपाभावः यथा शेषे इत्येतत्प्रयोजनमधिकारस्य तथा सहसुपेत्यपीति समास
संज्ञा भवन्ति अवकाशो निराकर्तुमाह एषा हीति शीलेन भावे भवाशक्तिः शैली अवयवकार्यमिदं सर्वं यद्भवतिलः प्रत्युदा
यकार्यं समाससंज्ञा इहकुमारी श्रमणा येनो तरेत्यपि सह सुपेत्येतस्य लक्षणान्न सिध्यति ६ ॥६॥ ॥६॥ गम ॰
२४

काकतालीयमिति समासाद्धितद्वितपाकेः इतिश्रुतसमासानुवादेन छविधानात् विशेषलक्षणाभावाच्चेत्यभ्याससमर्थे तेषामनर्थे बहुव्रीहिविधानात्
दृष्यमानत्वस्यो यमेषपक्षितादृश्य यद्यामाभावाद्भावरूढ्यी इह भावाक्तकारः नेव समासः कार्यः तत्र काकतालशब्देऽस्मदुपचरितापि क्रि
यायोर्वर्तते काकस्यागमनमिवैवं चेत्त्रस्यागमनं ताल स्य पतनमिव दस्योरुपनिपाते तस्यैकदेशाः तत्र समासः ततस्तेन पततालयथा काकस्य
धत्तथा दस्युना चैत्रस्येति द्वितीयस्यार्थः तत्र षष्ठ्यन्तः सुपः अन्यार्थति एवं च तज्जायते न समाससिद्धिः पुनातर्हीति अजितिपाणविभागेन त

काकतालीयमनाक्षपाणीयं एतदपि नास्ति प्रयोजनं अन्यापियेनैवावयवकार्यं ससंपोत्पत्तिः क्रियते तेनैव समुदायकार्यं समाससंज्ञा भ
विष्यति समासाद्धितद्वितपाद्विति इदं तर्हि पुनरागतः पुनर्गवः अत्राप्यवश्यं तत्पुरुषसंज्ञा वक्तव्या तत्पुरुषाश्रयः समासोऽन्तो य
था स्यात् इदं तर्हि पुनराधेयं अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या गतिकारकोपपदादिति स्वरो यथा तदिदं तर्हि पुनरुत्स्यू
तं वासो देयं ६ श्रीरामराम ६

तत्पुरुषसंज्ञां विना रूपसिद्धिं मन्यते तत्पुरुषाश्रय इति पुनर्गवीति द्विवर्थः तन्त्रैवेष्टः तदाश्रयं प्रशस्तादिपिनिवाम पूर्व यस्य वाक्यादित्वाद्यन्तत्पुरुष
पुनराधेयमिति विशेषकार्यादर्शनात्समाससंज्ञामेव मन्यते अन्यार्थीति ततश्च गतिप्रश्न प्रस्थिति तत्पुरुषः तत्र यतो नावइतिथियत्र कृत्वा
ध्याहार्यत्वात् पुनराधेयशब्देऽकारोदात्तः गतिसंज्ञायोऽस्य भावे समासान्तोदात्तत्वं स्यात् पुनरुत्स्यूतमिति पुनः शब्दस्य गतिसंज्ञायोगार्थे
त्वेनोदात्तत्वेन भाव्यं अप्रसक्तसमासानोदात्तत्वेनेति विशेषाभावादतिसंज्ञाया अभावात् समाससंज्ञापि एवं भावे भवन्ते ६

मा॰ कै॰ हि॰ ॥ अत्रापीति असत्यां समाससंज्ञायामनन्तरस्य … भवति पुनः प्राप्
२५ स्यात् … विधानात् … भवति यदि तत्र … भावः भाष्ये …
… स्वरसिद्धये पुनः … समासस्य … प्रत्ययोर्वक्तव्य … स्वरद्वारेण …
… सति यस्य समासस्य … संज्ञया …
… एवं … समास … कार्यं … सहस्त्रैव

अत्राप्येव … विधानात् … इति … एवमप्येका
संज्ञेति वचनात् … पर्यायः … सहसुपा … सहवचनं किमर्थं सह …
… एकैकस्य समाससंज्ञा … इति किं च स्यात् यद्येकैकस्य समा
ससंज्ञा स्यात् २ । १ । ४ ॥

नेति … एकैकस्येति … समाससंज्ञा … एवं समास
संज्ञापि … समाससंज्ञा … भवति किं च स्यादिति … समाससंज्ञाकार्याभावात् …
… समासस्य वि
… समासस्य … भवति … समास …
… भविष्यतीति भावः ॥ (प्र॰
२५

… इति … पाठः … यद्यप्यत्र समासान्तः प्राप्नोति …
… एकार्थीभावे समासविधानात् समुदायस्य … कार्यं …
… समाससंज्ञा भविष्यति … अन्वर्थसंज्ञा … भावः …
… आह … इति …

… इति समासान्तः … एकैकस्य समाससंज्ञा …
ति … इति …
… अथ …
… इति …
… अवयवस्य …
… भविष्यति अथ … इति …
… समाससंज्ञा भविष्यतीति …
… इति योगविभागः … इति …

भा॰कौ॰टी॰ २६

अनुत्पत्त्यवलदिति इति संख्याया विवक्षितत्वात् पूर्वकेः समासः पञ्चाशीत्यत्र समाससंज्ञायां समासे कस्य प्रतिषिद्धत्वात् पदेशो भवति समा १०
सांताः सानुस्वत्वं भवति त्रिद्युः त्रिकृत्विति निपातितत्वाद्यावधितत्वादित्यादि विस्तरः तत्रात्रेति निर्णीताविति निपातः द्विश्च उदात्तः उदात्तत्वादिनिपातनाच्छब्द
नोऽन्तसानस्यापकारत्वल्पि पूर्वत्वद्युवविशादिति यथायोग्यं भावाद्भाष्यकारास्तु सात्वं स्वरस्यानु न समासो लिङ्गं स्थितत्वात्सामासो भारते
लेवास्तयाश्चितिस्यपरे ति ति कालस्याप्रयोगत्वात्तुल्यादिपूर्वस्य केचिदिति त्रिः अन्ये तु सः वचनमयपदात् त्वेरवस्थानादिष्ट अथवा यात्र वित्वं या
सुत्रकृतः अयोग्यभावात् नविभागमनवृत्यैव कथं चेतन समस्तुवृत्त्या द्विलोपः कियनेन आत्मैवे समयात्रामस्तु अधिकारेहि वदने सामायकैवाना
भावेत्नमिति निपातप्रतिषेधः सज्ञायाः प्रयोजनमत्वेवेति निपातनिपातमार्गत्वे आहुः अधिकारेहिति स्वदनः पदीनि विशेषणाभावः निपुण

अनुत्पत्त्यवसन अनुत्पत्तिविसमन्नामतः इत्यादि सुपाद्यसहत्वपरसमासे अधिकारस्त्वलक्षणं च पत्यसमासस्यात्स्यलक्षणं वाशिष्ठादिहेतास
महागांभविष्यति पुनस्तस्य सत्यामोदयं पुनर्विशिष्टज्ञानाय यथा इति विधिवक्त्रे लोपः पूर्वपदस्यान्तिमस्वरत्वं इतिमतानसामासो विभक्तलोपः

यौतिकिमासलुप्तप्रपलुपादावादु अपरिपक्वमर्थेति भावः लक्षणं चेति मनुसंहितिविधा परिभाषितेन च समासस्यापिद्धत्वात्तद्वीयमासपल १०
हृणक्विनाहितः प्रयोजनं पृथग्भावः प्रियविभागः कस्तिपयतिः न विषयप्रत्ययत्वम् तस्याविशेषात्पालिङ्गाकृति अनन्यस्तरमिति पुनः अव्ययीभावम
पिगतिषं ज्ञापयापयरि अस्य हि बहुलमित्यव्ययसंज्ञास्वेव समासांतो यत्र नापि यथादीयक्रियात्मनितिसस्य अथवा कारकेण दानः पयसि समभिप्राये
ण पुनः प्रयुक्तगणितानामादिः संपदाहरणं स्येति सुवेत्पत्त्यसमासलक्षणत्वात् समाविनिश्चितकार्यानां विधानार्थवचनं वाग्मीति इति वायः
होवत्तिलिपिदित्यहन पत्यपोत्रवादासुदाः सामान्यमात्रस्य परस्य आदिदित्युक्त कान्यदितिसमासवहुलप्रयोगानामितिपिच्छतणगुणात्स्यार्था

पम॰ २६

अव्ययी किमर्थमिति लाघवार्थत्वाद्वक्तव्याकरणसाम्यात्सामासात्कार्यमितिप्रश्नः अन्वर्थसंज्ञेति महासंज्ञाकरणेन किंचिद्व्ययपकार्यं प्राप्य अ
नव्ययमव्ययमिवस्यव्ययकार्यलाभादिपर्थः सर्वकथमिति नदकतोलुप्तत्वोपचारः प्रयोजनमिति कथं प्रथमानं क्रियमानमिति दृश्यतु त्रिधा
मन्वर्थत्वेन अविशिष्टकार्यविषयमव्ययत्वमनुभाष्यते इत्यादौ पूर्वपदार्थप्राधान्यं अव्ययीभावत्वमापि च तत्र स्वेर्थप्रयत्नास्तुप्राप्तेतापि तौ सार
तुअपदार्थसप्राधान्योऽस्मानाम विभावादन्यपदार्थप्रधानत्वं ॥ अव्ययपक्षवत्त्वादिति समुदायस्यास्य कार्यत्वात्प्राधान्येनस्येव विभक्त्यार्
योविशेषणानि अतिचात्र समुदायाव्ययत्व सद्धिहितवाक्यस्य पद्धतिनिषिद्ध्य संपुत्रस्तत्रासाकस्य पत्नीयपि पुत्रोनोत्कुम्भाणांतत्रीतत्रयोगेषु आत्र

अव्ययीभावः किमर्थमहत्वात्संज्ञाविपत्ति अन्वर्थसंज्ञापथा विशेषेण अनव्ययमव्ययं भवतीत्यव्ययीभावः अव्ययीभावोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्यि
मन्त्रपत्रवदभवति आव्ययैर्विभक्तिसमी इहकस्मान्न भवतिसमहाः समाधाः सपुत्रः सच्छात्र इति समहेत्राकल्प इति चप्राप्नोतीति विवदोपार
स्वकश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः
उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इत्यतः सर्वपदार्थप्राधान्यगम्यते अथवानेन तत्समासेयाने
दिश्यतेति किं तर्हि अव्ययार्थे इत्यभिनिर्दिश्यते इतिसर्वार्थषु परस्य पंचतंत्रमन्वयं विते सहस्त्रसमस्तरति ११ ॥ ॥

केनुनीतः न कश्चित्सविशेषेण न स्ति संप्रत्ययः तार्ह्यकश्चिदितिवाक्यत्वात्प्रियप्रियेणोद्ध्येत अविकल्पस्याप्यदर्शनात्स्वविपरीतादोऽन्यत्र तत्प्राधान्य
संभवस्यान्यार्थसंज्ञा विज्ञानात्सर्वपदार्थप्राधान्येनाव्ययीभावसंज्ञा भवति वचनमात्रस्य परात्पूर्वपदार्थप्राधान्यासंभवेपि इस्यवति उन्मनोगणमिसारो
चयत्रे अस्य आर्षेवेति आत्मप्रसङ्गात्तादनेनमत्वात्संख्याविभक्त्यादयो विशेषणानि तत्र पर्यवस्यादिनां समासादयः प्रापि प्रियादपि पित्रो
भवंतितस्य पदमत्रादीनां वाचकमिति विधा यदर्थे नाभावनिरुपमन्वयसमुदायस्य समन्वितविशिष्टमर्थमाह सपूर्वमतमाहे यात्रकामनुवाच

नो०कै०द्वि०·· यथा असादृश्यइतिकिमर्थमिति सापेक्षत्वादसामर्थ्यं वृत्तिःसादृश्यएव च पूर्वेणास्वर्णिनिषेधप्रतिषिद्धमिदकारणमयं यथोदेवदत्तस्तथा
२७ सङ्गप्रत्यवायोपेक्षितत्वात्स्यवयाधास्माद्युपमानं स्वचिदचित्रेषु मितिनि मपिकृत्वात्समासोऽप्रोति सचसादृश्यइति प्रकारशद्वस्य साद्
श्यार्थस्वात्मप्रकारश्चमादित्तस्यपथार्थमाप्नोति दशिदर्शितमर्थः अव्ययीभावेति स्वार्थकल्पनाभाद्यत्स्यान्नापिसंबंधोऽत्राप्येतिवीप्सायांचेतिवो
प्सायहणायस्य सिद्धानितयोग्यत्त्वपदार्थानतिवृत्तावपियथार्थो तस्येहमिति सङ्किभिन्नमर्थःप्रतिषेधवचनसामर्थ्यादिति यथार्थपदस्य

यथासादृश्ये अप्रसादृश्यइतिकिमर्थं यथादेवदत्तःतथायज्ञदत्तः असादृश्यइत्युच्यमानेसमासः सिध्यति यथाशक्तियथाबलमितिकिंका
रणं यथासंयच्छकार्यंनेष्यते तस्य चाऽसदृश्यवर्त्तिनि बहोवाः अयंयथाशब्दः सादृश्यं वाचयति त्रिपदिकेंवीप्सावाचि अतिप्रकारव
चनेथात् तत्रपदस्यसमर्थतिप्रहितवीप्सावाचिन इदंग्रहणं अथप्रकारवचनेथाल् तस्य ग्रहणं कस्मान्नभवतिपूर्वेणोवासि
तिसा[redacted]दृश्यपदी तिप्रवचनसामर्थ्यान्नभविष्यति द्वयप्रतिमात्रार्थे यदितिनेमानिवुनःसपग्रहणं किमर्थं
अव्ययमित्येवं तत्र ततत्स्प्रसङ्गे यथास्यात् मात्रप्रतिशूपप्रतिवोऽस्तेनपति २१ ॥ ॥ ।

तिष्ठ२

यपमिति पूर्वेणैवसिद्धे समासे सावधारणप्रतिषेधार्थं तावत्स्यात्समस्य ॥ ॥ सुप्रतिनामात्रार्थेतिसङ्गेमात्रइति सहार्थेवृत्तस्यैतः अव्ययमिति
वृत्तमिति अटोपग्रहणेविवक्षामात्रे दिस्यर्थःपावरवधारणे त्रयस्त्रयो वहेहोव्ययमेव यावन्तः तथाक्षयार्थेस्य मन्त्राणि त्रयमत्येते वाक्यं
स्येनेन अन्यथातिसमासोह्याकचनस्यात् हृदयेनांचद्रोणसमासः समासोऽस्मात्त्रीणीति प्रतिषेधेयं सत्वप्रधानत्वात् शेनान्यत्र च

हम २७

अक्षशलाकासंख्याःपरिणाइति विभक्त्यर्थसमासार्थेयत्र एकमाप्नोति परिणाइति अक्षादिभिःवृत्तपरिक्रिया पांकाकोलादिसाङ्गःशलाकेति सर्वसमासार्थः
अनेकार्थकार्थस्यसाधुत्वंनियमविषयत्वाच्चपापार्थत्वं तत्रैवपर्यायाःसमासइतिनाक्षेणवद्याम्ये तेन परिणाप्येतेरिवृत्तविशेषेनपरान्तर्मीमांसादेवस्य
तन्नाप्योतायोपक्षेपवृत्तिः जयकलिअक्षादीनामेकरूपपदेन संबद्धमाप्नोति यमतादेस्य तत्र सापि तेषांत्वेतिततदासमासः सकवचनेन

अक्षशलाका असाध्यवशीभूतिमाः परिणाःपूर्वोक्तस्यपद्यानन्तरं अयथावृत्तेने अक्षादयस्तृतीयांताः परिणाप्रसमासइति
वक्तव्यं पूर्वोक्तस्ययथानन्तरं अयथामानोपतेवाभिदेशोसमासंनन्तयाक्षत्वं पथा पूर्वमिति। अक्षपरिशलाकापरिअस्शलाकयोस्येक
वचनांतयोः अक्षशलाकयोर्मिश्रैकवचनांतयोरितिवक्तव्यं अक्षमाभूत्स्वाम्योरन्नेनेकेसेन किंतुवृत्तवद्वारेण किंतवृत्तवद्वारेति
वक्तव्यं इहमाभूत अक्षेणीदंतताक्षशलाकेनपथापूर्वमिति अक्षादयस्तृतीयांतापरिणाप्रसमासस्पष्टयानन्तरं किंतवव्यवहारे
वाक्षशलाकयोर्मिश्रैकवचनान्तयोः २३

वेति समर्थविहितत्वावमवाग्मादेकवस्यापरिनिरपेक्षत्वात्समासंतस्यासमानिमभवासाप्तवान्नमहितयाकः पदकमेसेदेकसंस्यायास्त्रोपास्त
इतिसिद्धान्तस्यावित्वायेणा किंतवव्यवहारइति येविकल्पानामनूत्पत्यंवभिन्नैःशलाकाभिर्वाभवति तत्रयदा सर्वेकरूपाःपतंतितदायजपि
तानयति अन्यथानुपायपराजीयते २३

आं०वृ०
१८ विभाषा योगविभागइति अस्यार्थे हैवाख्येय योग आशंक्येत योगविभागे त्वधिकारो गम्यते अपपरी वर्जने पापाह वर्याह जे न्नर्थो ग्रहिष्यते तौच कर्मप्रवचनीयौ तद्योगे पंचम्येव विहिता बहिर्योगेपि बहिर्योगे द्योयमान्यान्नित्यमिति विहिता अन्नृत एवेदं लक्षणाच्च विहिता ग्रामग्रामस्या हेतुस्समासोनभविष्यति एवं यदार्थग्रहणाभ्यासस्य वक्तिनिह समर्थवश्च यो भावस्तविधानादित्यभिप्रायेणाह पंचमीग्रहणमिति सेतेष्विति वसमा

विभाषा अपपरीबहिरंचवः पंचम्यायोगविभागः कर्त्तव्यः विभाषेत्ययमधिकारस्ततः अपपरीबहिरंचवः पंचम्येति अपपरीबहिरंच वः पंचम्या पंचमीग्रहणं शक्यमकर्तुं कथं पुनर्वैते नैतिवहीत एते ह्युक्तकर्मप्रवचनीयैर्योगे पंचमी विधीयते तत्र मन्त्रेणाप्येव सिद्धं ग्रहणं पंचम्यन्तेन समासो भविष्यति इहतर्हि प्रयोजनं वहिः शब्देन योगे पंचमी न विधीयते तत्राप्यपयास्यात् बहिर्ग्रामं बहिर्ग्रामात् अथ क्रियमाणे च पंचमीग्रहणे यावता बहिः शब्देन योगे पंचमी न विधीयते तत्र पंचम्येव लभ्यते पंचमीग्रहणं हामथीत ॥ ॥ आङ्मर्यादाभिविधिग्रहणं न कर्तव्यं कथं पंचम्येति वर्त्तते आङ्च कर्मप्रवचनीयेन युक्ते पंचमी विधीयते तयोश्चैवार्थयोराङ् कर्म

माणाः येत्यपाक्रुत्ववचननिर्देशः अर्थेति बहिर्ग्रामादित्यपादाने पंचमी स्यात् बाल कथं तत्र लक्षणाच्चाप्यन्तइति प्रश्नः पंचमीग्रहणात् माच्यादिति बहिर्ग्रामात् आग्रामादित्यत्राग्रामच्छ्यमासेन समस्त विज्ञर्थं तत्सात्पष्ठी विषये पंचमी वहियोगे नुमीयते तेनोपलक्षणं तत्तजोर्थं
२४ पा०
२८

यश्च किंपुनर्ग्रहणमिति लक्षणलक्षणयोर्ह्योव्यापारमचक्षाणं दिहातः स्थिति गंगाबैलक्षण्यमिति अनेकदेशव्यासार्गंगायात्त्रयाममित्येनलक्ष्यमाणे जातलक्षणार्थं ग्राम नाम त्वलक्षणं लक्षणोपयपिकस्य चित्सुत्र ग्रहणानि न पुरग्रामं खलुनाम न सिद्धेत्सांन्यायार्यामियम त्यपेक्षपात्रयोगायमेव कित हिंसचुलोकापेत्तपात्र्यर्थदति लक्षणेनैत्यसानुमान्याविनापापृष्ठमिति हिरशीयत उपमानोपमेयभावेचापत मास्य व्यतेलक्षणगुणे वोपमेयं यीन्तरगुणसुपमाने तत्संपूर्णगुणं ततिधीन्यलगुणमसहुणमिव प्रतिभातीतितास्य व्यास्ककर्षं गति विज्ञायते ग्रहणेपाचक्षणस्तनिधीवपक्ष

यस्य चायामः किंपुरादहणं अनुगंगं हस्तिनपुरं अनुगंगं वाराणसी अनुशोणं पाटलिपुत्रं यस्यचायाम इत्युच्यते गंगाचाप्यायत्ता वाराणसि प्यायता तत्रानुशब्दयोगे गंगा सह समासो भविष्यति न पुनर्वाराणस्येति एवं तर्हि लक्षणेनैतिसन्नि गंगैव लक्षणं नवाराणसी अथवा यस्य चायामस्तु यतो गंगायाचाप्यायता वाराणस्या पाटलत्र तत्र प्रकर्षणिर्दिश्यते समासो भविष्यति समासः प्रस्तुतगंगायाः नवाराणस्याः ति ष्ठद्गु किमर्थं प्रकारः स्वकार्यकृतिष्ठद्गु प्रभृतीनि च समासः समासमेति तिष्ठद्गु कालविशेषे तिष्ठद्गु कालविशेषहृति समासं तिष्ठद्गु वोहिन्कालेषतिष्ठद्गु वहद्गु खलेयवादीनि तथर्थ संज्ञास्पदार्थे खलेयवादीन्यन्यपदार्थे तत्समासमइतिवैतन्यं खलेयवादिसुतं खलेयवयन्यं
एवं सूपमानपदे १५ ॥ ॥ ॥

ष्पसकोर्पणासंबंधश्चेत्तरस्याः गतिष्ठद्गुकिमर्थं इति सद्गुद्वेतत्प्रस्यासावृत्तश्चासएवकार्यार्थं इति अन्ये कार्थत्वानिपातनामितिभाव तेभावः तेनतिष्ठद्गुप्रभृतीनिचैकार्थीभावविषयाणीत्यर्थः सामुशब्दोऽतिगाह्याथीभावं प्रतिपद्यते त्यसार्थः वहद्गु इति असकालविशेषहन्तिवर्शनार्थमेवस्यः खलेयवादीनीति अव्ययीभावस्य प्रातिपदिकार्थे ए्वं प्रयोगःकर्तव्यो नात्मनेतिभावः अन्ये

भाष्यप्रदि॰ यदि वाक्यत्वमिति महाविभाषयैव वाक्यस्य षष्ठीसमासस्य च सिद्धत्वादिति भावः द्वन्द्वेऽन्यस्य चार्थे त्वे वा वाक्यत्व पि निस्त्वादयेन प्रकाश्यप्राग्
५९ हविभाषेति अपरमपीति षष्ठीसमासेऽपि अव्ययीभावस्यारम्भे सुतिन्तत्वाद्बाधकः प्राप्तः इति महाविभाषाधिकारात्त्विकल्पेनवाक्यं भवतीति यद्वे
षष्ठीसमासः सिध्यति तेः यदि विकल्पेन विधीयन्त इति वाक्यमपि पक्षे सिध्यतीत्यर्थः अतत्र एवमिति एतस्मात्मत्रादुपपत्तेरर्थः वक्तव्यमिति आवश्यकत्वा
त्पक्षेऽत्र एकदेशिप्रधान इति मतुबर्थे काय इत्यादि पूर्वपदार्थस्य एकदेशः प्रधानं तेन केवलैकदेशेषु एवं तर्हि एकदेशिना न स्मात्स्यत्प्राधान्यं समासस्य

यदिलक्ष्यं वा चनं किमर्थं विभाषा समासेऽपि अव्ययीभावस्य स्यात् समासेन मुक्ते वाक्यमपि पक्षे स्यात् पाणिनीयात् इति नैतत् सिद्ध्यति पूर्वमहाविभा
षानुपा वाक्यमपि भविष्यति इदं तर्हि अपीत्यर्थे चाव्ययीभावेन मुक्ते षष्ठीसमासो मा भूदित्येवमर्थं महाविभाषाधिकारात् वाक्यमपि लब्धं प्रत्यक्षविभाषा
षष्ठीसमासोऽपि भवतु भोः कस्मात् न सिध्यतः अतएव एकवर्ति प्रीत्यर्थमाह वचनं तस्य प्राप्तेति वक्तव्यं अयुक्तेन हि षष्ठीसमासाभावो पूर्वे क
देशिषु एकदेशिना एकाधिकरणेऽपि षष्ठीसमासस्याभावः स्यात् पूर्वकृदेश्यप्रधाने तद्यथा एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासोऽपि भवति किमु
कारणं एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति समासान्तरं नास्तीति विभाषा विशेषेणेति सामान्यापवादः इहपुनर्वचनेन क्रियमाणे १६

विशेषता न प्राधान्यं पूर्वपदार्थे दर्शितः प्रधानमिति षष्ठीसमासेन समासे उच्यते अथवा प्राधान्येन निमित्तत्वं नास्ति त्वसंगीतात्मा पि नेत्येकसमासे तद्विनाना
क्षिति तत्पुरुषपक्षे द्विवा पर्यन्तमात्रं अपि निर्दिष्टः इक्ष्वाकोराभिधानप्रविष्टत्वात् प्रमाणादवाक्यस्य बाधिकाप्राप्तोतीति विकल्पेन वाक्यस्य पक्षे तत्पुरुषेणेति
यते तस्याप्रवादेऽपि विकल्पेन विधीयमाने वैकल्पिकवाक्यस्य बाधकत्वं नास्तीति तस्यास्तिनित्येन बाधेन बाध्य तेनापदृष्टेनात्मलोपीयिति प्राप्नुयाय प्र॰
मतिर्विकल्प्यस्यति १६ ५९

मकृदिति विभाषयेत्यर्थः अपदेशेति इदमेव वाचनमुदिष्टिः त्वोऽन्यत्रः त्वां ग्रहणं च ज्ञायकं परमोऽत्र योयवर्दीदिहत्तिष्ठि विभाषात्रायवादेन मुक्त
उत्तरोऽनभवतीति समम्या प्रत्येकेति मत्पुरुषेकमेतिरहल ग्रहणादिति भावः यदा त्वन्यत्रेति यत्रोत्तरमाद्यात्त्वपदोऽप्समासार्थाभावात्तत्र

एकयाहमैर्विभाषापयुक्तान्निविषयो निरोपवादः एकोत्तरनिपातनं च एकान्तनियामनं च कर्त्तव्यं परांगमिति न कर्त्त
व्यमेवत्वम्यात्रलुकास्ति हृभवेत्तस्मि हूयपदास्मर्मी यदात्व॰ त्वाविभक्तपदादनलिप्सति नदीभिश्च नदीभिः संख्यासमासेऽन्यपदार्थे
प्रतिषेधः नदीभिः संख्या समासेः न्यपदार्थप्रतिषेधोवक्तव्यः द्वीएवतीकोदेश त्रीएवतीकोदेशः नदीभिः संख्येतिप्राप्नोति नवक
व्यः इत्यत्रकश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः पूर्वपदार्थप्रधा
नोऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः १९ ॥ ॥

ममावत्ता एतदेविभ्य अर्थविशेषमनुपादाय पूर्वपक्षे अपरस्मात्र निर्दिष्टन समासोऽयं विधीयमानो द्विगौ वा बहुव्रीहेरपि वाधकः स्यादिति
दोषिणीति वार्त्तिकारम्भः न वक्तव्य इति भाष्यकारो वार्त्तिकप्रत्याख्यानं पूर्वोक्तविहितगुरुसंख्यापणादपाठी नांपदेशेचोदितः संज्ञासमर्थपरत्वद
पाठीयमेवेतास्यति २०

पा॰के॰द्वि॰ नद्यश्चेति दीर्घवतीकइत्यादौ नन्वेवमपि द्विपमुनमित्यादौ सत्यद्रातम्योर्पूर्वपदार्थप्राधान्यं स्यादिति समासोऽसर्वपदार्थःसंयपदिसमाहा ८
हारसमासइतिभावःउत्तरपदार्थप्राधान्यं अथत्समाहृतिपंचतिसमाहारसापि द्विमुनेःसमाहारोद्विमुनिमितिपूर्वपदार्थविशिष्टउत्तरपदार्थःप्र
३॰ धानं नैवदोषः समाहृतिप्रमाणार्थःसमाहारः तत्रपूर्वंद्विशब्दार्थविशेषणंप्रमाणार्थकोपदार्थस्यविशेषणत्वविशेष्यत्वंपू
र्वपदार्थस्य अथवाद्वित्रिविशेषाद्वारःसंख्यासमासेऽपिसर्वतइतिपमुनयोर्हित्वमित्यर्थेद्विमुनमित्येवंतद्वितप्रत्ययेपूर्वपदार्थप्राधान्यं दुर्निवारम्

मनात्रपूर्वं पदार्थप्राधान्यमाप्यते नवुत्तरपदेनोच्यतेतत्साक्षाद्भवति अत्रपदार्थान्तराप्रयोगाभावात्पदार्थोऽपितमर्थमुच्यमानंपश्यामः एतदेवन
मानीमः पदेनोच्यतेतस्यार्थइति अपिवान्यपदार्थप्रधानतान्तकस्मिन्विग्रहेऽवलम्बीति किकारणं अन्यपदिद्विवचनेनान्यांशब्दाभ्या
मितमर्थमुच्यमानानंपश्यामः पदेप्यिताभ्यांपदाभ्योर्भावोर्धेउच्यतेऽन्यपदार्थोपिप्राप्यतेतत्रान्यपदार्थाद्योबहुव्रीहिर्भविष्यति १८ ॥ ७॥

एकोन्यपदार्थमापिपतिमनुवेति अयंभावःदीर्घवतीकइतिदेशविशेषोऽभिधीयते सचपूर्वोत्तरपदयोःलक्षितयोरर्थैरतिन्नान्यामर्थान्नोपयोगिशब्द
नेतराःपूर्वपदार्थविशिष्टेशस्तत्तत्प्राधान्यमप्राप्तावन्यपीभावःएतदेवेति द्विशब्दनयादौ तस्याभिप्रायःसमासेष्वन्यपदार्थःप्रतीयतेऽनुपूर्वोत्तरपदा
र्थो नयोरन्वयमनि(का)र्थ्या अर्थात्प्रमिथापिचादन्यात्प्रत्ययाद्विशिष्टद्वितावच्छिन्नंदद्विषयमन्यथाहतदेश एतस्मीयशेषिन्नदीविशेषमाह न
देशमिति द्विशब्दिदेशस्यावाचकइतिकथंपूर्वपदार्थप्राधान्यमभिधीयते अपिचिनित्यपक्षाश्रयणमेदिशोवातिमर्थःचास्यैषपसुन्यायेनंपाद्वि
राम १
३॰

इत्यापीति चायेतीलंते अयमपिश्चायःपूर्वपदेऽत्रायस्यनिर्देशएतत्समासमावात्र्योरिवलपुदितयोर्देशार्थइतिपूर्वोक्तन्यायेनपूर्वपदस्याप्यभाव
र्थइतिशब्दिस्यअव्ययीभावःएवंतहीति भुक्ताश्वयवाश्न्यायेनायंद्विगुमेवयाधत्त्वदव्रीहिणात्मपरत्वादुच्यते शेषग्रहणंतत्रप्रत्याख्यातं त्रिकोपेयो
वाशेषःएकनदीतिइति यदिसमाहाराग्रहणंनक्रियतेतत्सपुरस्तादपवादाइत्यनेनन्यायेनायंसमासःपर्वकालेकेतिसमासंबाधेत समासोत्पत्त्यादि
पुःस्यात्तत्रत्रैकनदीनत्राव्ययीभावेकृतेतन्निवंधनोनदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यइतिवाटच्प्रत्ययजितेपुलकत्वेच यत्नोदात्तवर्णामध्येऽस्यत्मार्थ

इत्यपितर्हिपदान्यार्थेऽन्नाप्नोतेत्सपदार्थोपिग्रप्नोतेतहावाश्योऽव्ययीभावःप्राप्नोति एवंतर्हीदमिहसंप्रधार्यमव्ययीभावःक्रियतांव
हुव्रीहिरिति वहुव्रीहिर्भविष्यतिविप्रतिषेधेनभवेदेकसंज्ञाधिकारेत्विदं परकार्यत्वेतुनसिध्यति आमिंसामर्थ्यात्सव्ययीभावःप्राप्नोति सा२
पेक्षत्वाद्बहुव्रीहिः यरकार्थेत्वेचनदोषःनदीभिःसंख्यायाःसमाहारोऽव्ययीभावोवक्तव्यःसेचावश्यंवक्तव्यःसर्वमेकनदीतरेव ॥ द्विगुश्चेति
गोत्नस्मुरुत्यत्वेकानिप्रयोजनानिद्विगोस्तत्पुरुषत्वेसमासांताः प्रयोजनं द्विगोस्तत्पुरुषत्वेसमासांताःप्रयोजनंपतिपंचगवंदशगवं पंचराज
इत्यादि २९

नं पौषसन्दंसप्तयोगविभागेनक्रियते सर्वेष्वसिद्धर्थःनितत्पुरुषप्रयोगार्थमपरस्पर्शादेकनदीसत्रनव्रवनैतेऽव्ययीभावितुपंचनदमित्यत्रभवेत्ये
व एकाग्रहीत्यसमाहारविवक्षायामेकनदं एकनदीतिभवतीत्याहुः॥ ॥द्विगुः समासांताइति पदयेऽजदाधिकतत्पुरुषत्वेनैवयोगंचक्रांगुलमिति न
थापित्वकत्ताधेराद्धस्वधनिर्देशः पंचराजमिति अकारांतोऽप्रपरत्वाभावोऽप्यद्विसभावः पदाद्युसमासार्थोऽप्यदंताःसमासांताइतिपक्षःनदाद
पात्रादित्वाद्द्विगोर्भावः ३०

भ॰ वि॰ ३१ द्वितीया गमिगाम्यादीनामिति ३ गांदिष्यामामन्यपांचसंप्रहार्थं छम्योरूपाद्यन्तं ग्रामगामीति गत्यर्थकर्मणीत्यत्र द्वितीयाग्रहणमपवादविष येपि क्वचिद्यथा स्यादित्येतत्र योगाद्वितीयेपि वधयतिः इति षष्ठ्याः प्राप्तौ श्रितादिना भवति येन समासः कृद्योगादिसामर्थ्यं गम्यं तितद्वितीयायां विषयेण वा भिलसा
त्रुपस्यः मात्स्यकर्मणा प्रथमतः समासः प्रत्ययान्तात् कृत्योगिना समर्थे अयमइतिनवृत्तिमेतोन्नः षष्ठी निषेधः श्रितादिभिरिति यः षष्ठ्याश्रितः कष्ट
प्रमेनश्रितमितिवहुव्रीहिरेवविवक्षितार्थं वाग्भारार्थं दक्षमेरामातो अनुकेनानिवेयपदस्यार्थः अादीनवाचिन्यादति पः कष्टश्रितः अंतेननही

द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः श्रितादिषु स्थितविभक्त्यादीनां सुपसंख्यानं कर्तव्यं ग्रामंगमी ग्राममागामी ग्रामंगमीत्यादि
मणामी श्रितादिभिर्हीनद्वितीयायास्समासवचनानर्थकं वहुव्रीहिकृतत्वात् श्रितादिभिर्हीनवाक्यद्वितीया समासवचनमनर्थकं किं
कारणं वहुव्रीहिकृतत्वात् कष्टः कष्टंश्रितः कष्टश्रितः अयं तवतीतिनत्र वहुव्रीहिणा सिद्धं अहीनेद्वितीयासमासवचनानर्थकं च अ
हीनेद्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं वतीतिसमासस्वरवचनमनर्थकं किंकारणं वहुव्रीहिकृतत्वादेव ३०

ननुसमर्थसविभावः अयमिर्थत्वगतौ वर्तनर तिमात्यर्थत्वात्कर्मकः ततः श्रितपतितगतेः समासोपत्तविधेयः अतीतादिषु क्तस्त्वगत्यर्था
विधियः तेषु कर्तृषष्ठ्याधनाद्येरुदिताभाव्यं अनीतान्तसंयोगाही मह निषिद्धत्वात् प्रामुत्पन्नहीनेद्वितीयासमासवचनस्यावसरः सैव स्वभावे
स्वनाति वहुव्रीहिकृतपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाभाव्यं पर्यात्मकीर्तिकोनूसश्वानीनि पर्वयतौ नतानामपि वहुव्रीहिणा तत्पुरुषयोः स्वरभेदाभावात्
वहुव्रीहिकृतत्वादिति वहुव्रीहिणाः रूपस्य सिद्धत्वात् सामर्थ्यः ३० एम॰ ३१

जातिस्वरः अहंगाइति यदि वहुव्रीहिरेव श्रितेनादिका लेन्याशीतेन संप्रत्येनीमार्थः वहुव्रीहिवारीसवद्दोषं परिहरति जत्रेति वाज्ञा तद्दतिन्नाह
मध्यास्वरात्मादिद्वितीति वदतीत्येन पदेनेभ्योदान्तं यत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमितिदूरयत्रेदं इमद्रति श्रितगतपतितश्रशः ततस्ताद्
महितीयानिनवल्लभमितिलाभः संभवति तत्पुरुषवाघाह् ननु चेति वहुव्रीहिवाघाह नास्ति भेद इति हेस्वरेणेति तत्पुरुषअहीनेद्विती

अामित्वाग्रसंगमक जातिस्वरांग गातश्राड्डिति ग्रामगतः अप्रपोगमइति जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात् क्तोः कृतमितत्रतिप
न्नाइति तत्रत्राद्वितीयवचनात्तद्वृत्तयस्तत्रजात इतिसत्त्वाज्ञादिविशिष्टस्याभि इभेमानास्योभविष्यति ननु पदेभोभवति व
हुव्रीहिः सतिसमासोत्तरपदं स्वरापिभविमत्र्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरात्वमपि तत्पुरुषस्वसतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनैव नास्तिभेदः यो
पिहितत्पुरुषमासभेनेन नत्पसंश्रामितावहुव्रीहिः तत्रतत्पुरुषसतिहीसमासेहीस्वरौ वहुव्रीहौ सति एकसमासोद्वित्वरूपं एवंत
म ५ हिखिद्वितिपन्नतत्पुरुषेन्श्राप्तितत्त्वस्य यत्याद्यर्थः ऊमानार्थिकेस्मात्सोव संविधायभेदाक्चत्रतत्पुरुषः प्राप्तेतिवहुव्रीहिस्तत्रतत्पु
रुषएवभवति किमेतस्यसायनेप्रयोजनं ३१
यतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः वहुव्रीहौ जातिति कोलिसंतोदानत्वं द्विस्वरमिति यावात्
विधिनित्यत्वमन्यासेन एवं तर्हीति ननु वहुव्रीहौ स्वभावमप्कष्ट श्रितइत्यादावहीनेद्वितीयेतिपूर्वपदाद्युदात्तत्वंभवति निष्ठावह्वाज्ञानादि
त्याद्युदात्तत्वात्काष्ठशब्दस्य कतुज्ञाविलक्षणं वहुव्रीहिविधं वचनं तो दास्वली अत्र विकल्पायश्चामेवज्ञापकेन समाधत्तः। ३१

भा॰ कै॰ द्वि॰ राह्नः स्थितिसस्यस्योभयो विशेषस्य प्रत्यासत्त्या हि समर्थो यत्र तदिति बहुव्रीहिः स्यात् अल्पाच्तरमित्यत्र कश्चित् तत्पूर्व पदार्थ [illegible] बहुव्रीहि
२ स्वभावं समस्यमानस्य [illegible] इति आर्यार्थ [illegible] बहुव्रीहौ [illegible] तत्पुरुषस्यांशात् ज्ञापकं [illegible] द्विगोः [illegible] पुरुषविशेष [illegible] च बहुव्रीहि
बलवत्तरं तत्पुरुषं [illegible] विशेषविहितेति [illegible] विशेषविहितत्वं अर्थनीति कथं [illegible] तत्पुरुषविधानात् [illegible]
[illegible] विहितत्वं [illegible] बहुव्रीहिः [illegible] अर्थभेदात् [illegible]

एवं [illegible] इति बहुव्रीहि न भवति [illegible] अपवादे [illegible] उत्सर्गो वाधते [illegible]
[illegible] विशेषविहितेन अथवा सामान्यविहितः [illegible] बहुव्रीहि [illegible] विशेषो बहुव्रीहि तत्पुरुषस्य किं
शब्दकृतः अथार्थकृतः [illegible] बहुव्रीहौ [illegible] तत्पुरुषे अर्थकृतः तत्पुरुषे
[illegible] बहुव्रीहौ ११

[illegible] ननु कथं [illegible] इति समासः [illegible] विग्रहवाक्य [illegible] बहुव्रीहि [illegible] अपि खल्वपि [illegible]
[illegible] विग्रह [illegible] किमिति बहुव्रीहावपि [illegible] तत्पुरुष [illegible]
[illegible] आदिशब्दः [illegible] बहुव्रीहि [illegible] पत्र॰
[illegible] अनुमन्यन्ते [illegible] अनुमन्यन्ते ११ ३१

[illegible] इति सर्वात्मना [illegible] प्रत्ययः [illegible] अन्यथेति [illegible]
[illegible] अव्ययवत् [illegible] उभयमिति [illegible] बहुव्रीहि [illegible]
इति तत्पुरुषत्वात् समासो [illegible] तत्पुरुषे [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] समासस्ते [illegible]

[illegible] कर्मणि भवति [illegible] अन्यथा [illegible] अन्यथा [illegible] संबंधात्
[illegible] उभयत्र [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] अधीत्य [illegible] गुरुभिः [illegible]
[illegible] विशेषवचनात् [illegible] समासवचनात् [illegible] अत्यंतसंयोगे स-
मासः [illegible] विशेषवचनात् [illegible] कालाः [illegible] अत्यंतसंयोग [illegible] अनत्यंतसं-
[illegible] योगार्थं [illegible] ३३
[illegible] अत्यंतेति [illegible]
[illegible] ॥ अत्यंतनः ॥ ॥ कालाः इति [illegible] संयोगे [illegible]
[illegible] कालाः अत्यंतसंयोग [illegible] कर्तव्यः [illegible] अत्यंत

कदाचिदहस्रीति उत्तराध्ययनं कश्चित्साक्षिकमिति दशवैकालिके नन्वथ वृत्तिसूत्रेषु हेत्वेषत्रिश्राम्यास्यपंतसंयोगाः स्वमात्यात्तिद्वंतीत्यर्थः यद्यपि क्लिष्टमति
नाकेदि वृत्तीनामश्रोकाभ्याहत्येतिद्विवेदनमात्रागमश्च कर्मणोद्याशंकनः संकलम्येयपदिश्यंते अथ वेदकेदशगन्तानाहृष्टे नीसुष्यंते गतमहणादिति
३३ द्वितीयेष्वितिस्यजलिदिहातमासवमित्यति आह्विकर्मणि कर्मीकः मातेपरीक्षितमा अवाभिन्नार्थः पुनिपदेदे ण्यचमासस्यानंनसंयोगाभावः।
॥तृतीयात तत्कृतार्थेनेति किमर्थमितिअथेभावस्त्वायद्वेत्यत्रपदिदर्शितांते या स्वंवद्वितिनेत्त भविनत्थसमासेन विशिष्टस्यमहोत्तरथ
यियावकर्तेर्निहनितत्कृतस्व संभवात तत्राथमो जन्माद्यैस्तात्पर्यकरणभावः स्यासुक्तीपद्धीतिनदाज्ञमाथ्याभावात्स्मासेम्नभविष्यतिस्वामस्

तैकदाचिदहर्पछेतिकदाचिद्वात्रिंश्चाहर्गणाः यस्त्रिंगताः नेतदहर्गणप्रहणादपितिहुद्देंतर्हि अहत्तिस्वजा भाष्यतिस्वजाः मासश्चमित
स्वेंदूषाः॥ ॥तृतीयातत्कृतार्थेनेतिकिमर्थस्य आपद्वयितपद्धः नेसति अमासमथ्यास्त्वनभविष्यति कथमसामर्थ्यमिषायितममसमर्थं
भवतीति नहिदेहः पटलसामर्थ्येकेननर्हिधुतिनोसंबंधुतेयद्वेतिदृहाप्यित्रहिनप्राप्नोति धान्यमसौ खंडः किंतिकाशादिति अत्रापि नहि
कुलमयाः खंडेनसामर्थ्येकेनत्तर्हिकरोतिना धान्यकुलमयाकृतः खंडइति २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
पितिअपणाम्पंभाव एवंविक्रियाह्याकरणेतेनैवेनभवितव्यंततच्छिदेषियत्नियाह्यमकलैवेथसंभावकत्वमासः स्यात्तत्र अवधानम्थ्यादिति पत्रमानां
तासमर्थ्यान्नाखिल संयोगस्य एवमादौ तत्र वचनसामर्थ्यात्तृतीयमान नक्तियाह्यारकातदेवाश्रयेपामसमासः इहतु धान्यकुलपाशुद्विष्टत्यादौ हातत्सामर्थ्य
संभवेवचनस्य छावकाशत्वात्तदाश्रपितृतीयत्रनभविष्यतिहृनिस्हापीति खंडशब्दस्यगुणापसर्जनद्रव्यवाचित्वात्मासात्तत्संबंधाभावाद्धान्यकुलया
अथ स्यत्क्रियायेस्तिनमासाभाने तृतीयेण कालकलायोगत् २४ राम
३३

वचनादितिकरोतिक्रियाहतसंबंधाश्रयेणान्यर्थः इहापीतियदस्यासंबंधायवृत्त्यर्वत्तक्रियाव्यक्तिः स्कायेदणीतरसाचाधिकस्येद्दस्सामर्थ्यमनु
वान्तसमासप्रसंगाद्द्त्यर्थः यात्तान्तत स्कृतार्थग्रहणानियामकंस्यिति गुणवचनेनेतिकिमर्थमितिअथेभावः जानेर्निस्वात्तत्कृतत्वाभावाज्ञा
तिवचनेनसमासोनभविष्यति क्रियावचनेनतुकर्तृकरणे कृतावहलमितिभाव्यसमासेन स्वभावसिद्ध्वत्यथितिपूतत्कृतेनत्वभावात्तद
यवाविमापिनभविष्यतिमोमिर्वपावानितिगोत्त्वे विशेष्यापुष्पेणाह्यावल्लभितिनत्कृतत्वभावितवयावद्भावात्कृगुणवचमानभविष्यतियोदि

वचनात्स्विष्यतिइहापिनहिवचनावाधितिदृष्टाय्यदुः घनेनयद्गुणितिनत्वास्तत्कृतार्थग्रहणं कर्तव्यं गुणवचनेनेति किमर्थं गोभिर्व
पावान् सधान्येन धनवान् किंपुनः हेतुरादणं धान्यकुलकंटकेदवनन्त्वतिकथं पुनर्गुणवचनेनसमासस्तथ्यमाचौत्त्यवचनेनसमासः इह
तृतीयातत्कृतार्थेनगुणेनेतीयमासिद्दे सोपमिदंसिद्धे सतियद्व्यग्रहणं करोति तत्सिंहापयोजनं एवं यथा विज्ञायेतगुणमुक्तवान्
गुणवचनेनेति कथंपुनगुणवचनः सम्बन्धिवचनः संपद्यते २५ ॥ ॥ ॥ ॥

गुणास्तु स्वाश्रयमभिधत्ते यथा शुक्लः पट इति शुक्लशब्दः सगुणवचनः क्यासुशुक्लतवर्देशा वयासंबंध विशिष्टं स्वस्मान्निर्दिशन् गुणवचनवि
शुनमितिदृश्यतेज्ञानन्तेनयावचभिसादीकेवलगुणवाचिनास्तमासोनिष्पद्यते गुणापसर्जनद्रव्यवचनत्वाद्गुणवचनानभवि
ष्यतीतिप्रश्नः गुणेनेति अर्थेनवचसमासाभावात्गुणवचनेनभविष्यतिवृतद्वचनग्रहणं कूलकालपरिग्रहार्थं गुणाश्रुक्तवतासंवृत्तिगुणीयएवं
नद्रव्यवाचिना समासो भवतीत्यर्थः कथंपुनरिति विप्रलाग्रहणं वर्णसंबंधस्याख्यानार्थं यतीयनामार्थेनत्वाभिधानेनसंभवतीतिप्रश्नः २५ ॥

श्री १

भा०३० श्चारभ्यत इति अर्थेन चेदेन शब्देन [illegible] तत्पुरुषः [illegible] भवति [illegible]
३४ ति [illegible] प्रतीयमान [illegible] क्रियाद्वारक मिति भावः [illegible] विपर्यये [illegible] सामर्थ्य [illegible] भावः अर्थेनेति
रिति [illegible] इत्यर्थः निर्देशमिति [illegible] सामर्थ्य [illegible] यदि [illegible] इत्यर्थः योगविभाग इति [illegible] इति

१३० आ० [illegible] गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति [illegible] गुणः [illegible] एवं वनार्थ [illegible]
तार्थग्रहणं न भवति [illegible] सामर्थ्यात् [illegible] भविष्यति [illegible] इति तस्मात् [illegible] तार्थग्रहणं न
[illegible] अर्थग्रहणम् अनर्थकम् [illegible] वचनात् तृतीया [illegible] अर्थग्रहणम् अनर्थकं किं कारणं अर्थेनेति [illegible] वचनात् [illegible]
[illegible] अग्निं [illegible] वचनमर्थेनेति [illegible] भविष्यति निर्देश [illegible]
ति चेत् [illegible] निर्देशो [illegible] निर्देशः कर्तव्य इति [illegible] तृतीयार्थनिर्देशोपि [illegible] तृतीयान्तस्य [illegible]
[illegible] कर्तव्य [illegible] निर्देशः [illegible] योगविभाग [illegible] सति च योगविभागे [illegible] गुणवचनेन सह
[illegible] अर्थशब्देन [illegible] अर्थः [illegible] इत्यर्थः [illegible] अर्थग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति

तृतीया [illegible] अर्थेनेति पृथक् [illegible] इति वाक्यभेदः संपद्यते न कर्तव्यमिति अर्थशब्देन [illegible] इत्यर्थः [illegible]
[illegible] गुणस्य [illegible] क्रिया [illegible] भाष्यकारेण
तृ०
३४

पूर्वसदृश [illegible] अर्थशब्देन समासस्य [illegible] अर्थग्रहणं [illegible] पूर्वसदृशेति [illegible]
ग्रहणं [illegible] अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्य [illegible] अर्थग्रहणं समासस्य [illegible] सदृशग्रहणं [illegible]
[illegible] निर्देशः [illegible] सदृशग्रहणमनर्थकं मा
[illegible] इति पूर्वसदृशः [illegible] अर्थेन [illegible] भविष्यति अर्थ [illegible] विधायते

पूर्वसदृश० पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानं [illegible] मासावरं [illegible] संवत्सरावरं [illegible] सदृशग्रहणमुक्तं किमुक्तं सदृशग्रह
णमनर्थकं तृतीयासमासवचनात् षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्यमिति॥ कर्तृकरणे कर्तृकरणे कृतेति वक्तव्यं
अहिहतः नखनिर्भिन्नः दात्रलूनं परशुछिन्न [illegible] इति किमर्थं [illegible] लूनवान् परशुना छिन्नवान् [illegible]
[illegible] वक्तव्य [illegible] ३१

[illegible] सदृशो मात्रा सदृशः पित्रा षष्ठीसमासः [illegible] सदृशग्रहणं [illegible]
[illegible] षष्ठीसमासे [illegible] हेतु [illegible] सदृशग्रह
[illegible] इत्यर्थः [illegible] ३२

भा॰ टी॰ ३५ हृषि [illegible] किंदायत्वाक्रियायादानस्य कर्तृकारणार्थमित्यात्वात् [illegible] प्राप्त [illegible] विधीयते [illegible] अन्ये तु [illegible] पंचार्थमेतत्क्रिया
[illegible] यथा च काकयोः [illegible] विकार्थवचने [illegible] हृषेरिति [illegible] नियमार्थ अपि तु [illegible] स्थानात्कार
[illegible] मिति स्यार्थः [illegible] साधनं कर्तृ [illegible]
[illegible] आयादानिय [illegible] तुर्यसंपूर्त [illegible]

हृषेः [illegible] विकार्थवचने [illegible] हृषेर्विकार्थवचने [illegible] इति [illegible] घनघासं साधनं कर्तृति
[illegible] हारकाणां [illegible] यथा [illegible]
[illegible] अन्ये
[illegible] कारकाणां [illegible] किंकारणं [illegible] क्रियासमर्थ [illegible]
[illegible] भविष्यति [illegible] इति च २८ ॥ ॥ ॥ ॥

एकस्या [illegible] क्रियावाची [illegible] यथा [illegible] क्रियामंतरेणच
[illegible] परस्परसंबंधो नास्तीत्याह [illegible] किंकारणमिति [illegible] क्रिया [illegible]
[illegible] नास्तीति [illegible] निश्चय [illegible] क्रियायोगे [illegible] इति उ
[illegible] इति २८ राम० ३५

नानाकारकाणामिति भिन्नक्रियार्थत्वात्कारकाणामित्यर्थः [illegible] स्वं स्वं [illegible]
[illegible] षष्ठीसमासेति [illegible] संबंधविवक्षायां
[illegible] इति [illegible] आदिति [illegible]

नानाकारकाणां प्रतिषेधः [illegible] नानाकारकाः [illegible] प्रतिषेधो वक्तव्यः [illegible] इति
[illegible] मानाधिकरणाधिकारो [illegible] समानाधिकरणाधिकारो वक्तव्यः [illegible]
[illegible] सुपुष्पिताः [illegible] गुरुस्थ
गुरुस्थ [illegible] षष्ठीसमास [illegible] षष्ठीसमास [illegible] वक्तव्यः [illegible]
[illegible] पुत्रः [illegible] वक्तव्यं [illegible]
[illegible] किंकारणं समासस्य दर्शनात् [illegible] समासस्य [illegible]
[illegible] पूर्ण [illegible] २९

[illegible] इति [illegible] यथा [illegible] इति [illegible] भावः २९

भाके हि ३६ पुनरर्थं प्रसपादिति उक्तग्रहणं पयोपत्रियोयलक्षणमिसुपसेकादयोपिपात्वंतेन द्रक्ते भवति स्योदनः स्रुक्तेदधः शंकारकत्वंतुद नस्पच संस्कार्यत्वमतीयते नचोपसेकसंनो ह्या संस्कार्यसंस्काकभावोस्तीति सामर्थ्यात् उपसेकत्वनीतिः संप्रत्ययो भवति सर्वलोकव्यवहारप्रसि द्धत्वादितिभावः अतस्वनन्यति सार्थिकेदधिहि गुडः नरथ्यां अवसानमिति संदेहा हि न तं दर्शनिश्चयः अर्थः यंकमिति मंदज्ञानं उन्नस्कमिति प

पुनरर्थं तन्मुपाश्वसाम् अर्थरिक्षा पुनरर्थनासंप्रतीयते कथंपुनरर्थरिक्षा पुनरर्थनाप्रतीयत इति तवामपाद्वनदध्याधावसानं सं प्रत्ययाद्वनदधोव्यवहीयते अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयं संप्रतीयमानार्थस्यापि स्वनवस्थायोहि नम्यते संप्रतीयमानार्थानांशब्दानां लो पोभवतीति अनुवस्थानस्य लोपस्यात् दधीत्युक्ते वहवोर्थागम्यंते नेदं कमुत्रकं विज्ञानके मिति नह्युपविनाशब्दानांलोपो युक्तः स्यात् नयम्ब्रुद्रक्तिमुपुराघ्नस्कंधोविभिनि चक्रं कराहस्य अनीयाणिचलुप्तपुपयोगेवहवो योगम्यते इति निकोविःय

गाविहीरेस्वनद्वाविनो शब्दानांलोपोवन्नयः स्यात् ३०

गिपक्का वस्थापोहित भावः निलीन कमिति पक्कावस्थायाम्नये दर्घावपिया शुरं भवाद्धपुरुक्ते संप्रयः आरिनिकीधेति प्रकांश्म रेणविधिनिध्वमहस्योधीवस्थायोगि त्यधीनमयपकानांप्रयोगानात्मियापुरकादीनामयीत्यर्थः ३० ॥

एम ३६

चतुर्थी॰ चतुर्थी चाशिष्यातिष्याहितयोगे चतुर्थी तदंतस्य समासो न भवति। समासाद्वाशिष्यो न मा मादिति के विद्याः। पाणिनीयेतुलक्षणे अतिव्या प्तिपौनतत्कथं वद हृष्टा पूर्वाचार्यन्यासेपि अव्याप्तिं मत्वा विचारः क्रियते। किं चतुर्थ्यंतस्येति। विशेषानुपादानादाषदर्शनात्प्रश्नः। योहीति। देव स्यबलेः संप्रदानार्थतास्तीति तादर्थ्याश्रयः समासः सिद्धः। इदानीं पूर्वाचार्यसूत्रं विचार्यसूत्रं विचार्यते। यदि पुनरिति। अश्वघास इति। तादर्थ्ये

चतुर्थी॰। किं चतुर्थ्यंतस्य तदर्थमात्रेण समासो भवति। एवं भवितुमर्हति। चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसंगोवि शेषात्। चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसंगः। सर्वस्य चतुर्थ्यंतस्य तदर्थमात्रेण सह प्रसंगो भवति। समासः प्राप्नोति अनेनापि प्राप्नोति। रंधनाय स्थाली अवहननायोलूखलमिति। किं कारणं। अविशेषात्। नहि कश्चिद्विशेष उ पादीयते। एवं जातीयकस्य चतुर्थ्यंतस्य तदर्थेन सह समासो भवतीति। अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसंगः। बलिरक्षिताभ्यां चानर्थकं वचनं। बलिरक्षिताभ्यां च समासवचनमनर्थकं। योहि महाराजाय बलिः सम हाराजा र्थो भवति। तत्र तदर्थ इत्येव सिद्धं। यदि पुनर्विकृतिश्चतुर्थ्यंता प्रकृत्या सह समस्यत इत्येतल्लक्षणं क्रियेत। वि कृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानं। विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यं। अश्वघासः श्वश्रूसुरं हस्तिविधेति। अर्थेन नित्यसमासवचनं। अर्थशब्देन नित्यसमासो वक्तव्यः। ब्राह्मणा र्थं क्षत्रियार्थं। किं विकृतिश्चतुर्थ्यंता प्रकृत्या सह समस्यत इत्यतो र्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः। नेत्याह। सर्वथा र्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः। विग्रहो माभूदिति ॥ ॥ ॥

मत्रास्ति। न तु प्रकृतिविकारभावः। श्वश्रूसुरमिति। विभाषा सेनासुरेति नपुंसकत्वं। हस्तिविधेति। विधा हस्त्यन्नं माषादि। अर्थेनेति। महाविभा षाधिकाराद्विकल्पे प्राप्ते वचनं। किं विकृतिरिति। तदनंतरमभिधानात्तस्यैव लक्षणस्य दोषांतरं मन्यते। नेत्याहेति। आनंतर्यसामर्थ्याभावे सत्यकारणमित्यर्थः॥

स्या॰ कैः द्वि

३१ सर्वलिंगता चेति। परवल्लिंगमितिपुंस्त्वमेव प्राप्नोति। अभिधेयवशेन च सर्वलिंगता चिंतयेति दर्शयति। आलंभनार्थमिति। किमर्थेनेति। पूर्वनसंभ

सर्वलिंगता च। सर्वलिंगता च वक्तव्या। आलंभनार्थं पयः आलंभनार्थः सूपः आलंभनार्था यवागूरिति। किमर्थेन नित्यसमासः। उच्यते इत्यतः सर्वलिंगता न वक्तव्या। नेत्याह। सर्वथा सर्वलिंगता वक्तव्या। किं कारणं। अर्थशब्दो यं पुंलिंग उत्तरपदार्थप्रधानश्च तत्पुरुषः। तेन पुंलिंगस्यैव समासस्याभिधानं स्यात्। स्त्रीनपुंसकलिंगस्य न स्यात्। तत्र हि द्वे वक्तव्ये। विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यं। अश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यं। अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः। सर्वलिंगता च वक्तव्या। न वक्तव्यं। यत्तावदुच्यते विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यं। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकृतिश्चतुर्थ्यर्थेन प्रकृत्या समस्यत इति। यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकं। यथा जातीयकानां समासे बलिरक्षितग्रहणेनार्थः तथा जातीयकानां समासः। यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यर्थेन प्रकृत्या सह समस्यते नतदर्थमात्रेण ततो बलिरक्षितग्रहणमर्थवद्भवति। यदप्युच्यते अश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यं। अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यंति। यद्यपि यदर्थं भवति। " "

प्रतिवचने। इदानीं भाष्यकारः पाणिनीयं सूत्रं समर्थयितुं चोदकमुखेनाह। तत्र हीति। यदयमिति। यदि तदर्थमात्रेण चतुर्थीसमासः स्यात् तदा बलिरक्षितग्रहणं न कुर्यात् तादर्थ्यस्य संभवात् तदर्थग्रहणेनैव समासस्य सिद्धत्वात्॥ " ३२

अपममपीति तादर्थ्ये संबंधविशेषे षष्ठ्येव चहामात्यमक्षयंभवनीति तस्मात्रि वक्ष्यायं षष्ठीपदनीत्यर्थ वेतिभावः अथवास्थानां धामुर तियोपता मात्रं विवक्षति ननु ज्ञात्स्थ्यस्वस्य सामान्यतस्वन षिधा नाम्यषष्ठीसमासान भवंति यूपदार्वादिषु चतुर्थ्यत्र इत्यर्थे इति स्वास्थियर्थ तादर्थ्यमेव संबंधविशेषो विवक्ष्यते नेम संबंध सामान्यमिति समासाभावः इत्यर्थं विवि तत्संबंधविकृते त्यत्र तदर्थ समर्थ विवि ति क्रियेत तादर्थ्यं

अपममपितत्राभिसंबंधो भवत्यस्येदमिति तद्यथा गुरोरिदं गुर्वर्थमिति ननु तत्संबंधो भवति चतुर्थीसमासे तत्रापि पूर्वपदस्य प्रकृतित्वस्य तेन भवितव्यं षष्ठीसमासे सतिपुत्रसौ नास्ति तेन नास्ति भेदः चतुर्थीसमासे पिसं बंधो दाभ्रत्वेनैव भवितव्यं कथं आचार्य प्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकृतिश्चतुर्थ्या तायापका पा प्रकृतिस्त्वर्थ ग्रहणेन प्रसंगात्यार्थः तथा जातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वं यदि च विकृतिश्चतुर्थ्या प्रकृत्या भवति तदा चतुर्थी मात्रे न तदर्थग्रहणं च ग्रहणं चार्थवद्भवति यदप्युच्यते अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्य इति न वक्तव्यः स्वपदप्रत्ययः कस्मिन् विकल्पं भवति नैवंविधे केषांचित् स्वपदेन विग्रहो भवति अपि च सर्वलिंगता सिद्धा भवति यदि समर्थ प्रत्ययः क्रियते इत्यत्र शान्तवाप्नोति ३२

पृ२

चतुर्थी समर्थाविभक्ति राप्तिप्यते तस्मेहितमिसती वा सुवर्तते तेन चतुर्थी तात्पर्य्ये भिधेयसमर्थ परिभाषा भवति सकार पदत्वाप तेव वैवति प्रार्थ प्रकृतेनहि समासाप्रतिपत्तिस्याम ह मुक्तो भवितव्यमिति विग्रहाभावः ३३

प्रकृत्या भवति न चतुर्थीमात्र मिति। यदयं चतुर्थी तदर्थे इत्येतत्सर्वग्रहणं कृत्वा हणं च करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं यथा जा६

भाकैटि
३८

अथापीति आदिर्जिड्‌वधः प्रत्ययस्येति संहितयाह अथापि सकारस्य पिकारश्च लक्षणनिर्देशादिति भावः शोभनमिति तत्र स्वयं पोषि
णा शोभनश इति विग्रहः स्वस्य स्वस्य सत्त्ववाचि तन्निमित्तमिति विग्रहः अत्र ब्राह्मणार्थमिति विग्रहो न भवतीति विवेचितं ब्राह्मणा
र्थमिवं समासाधिकारात्तु विग्रहो भवत्येव अन्यथार्थशब्दः प्रयोजनवाची एवमनेनेति ब्राह्मणाय पयः इति समासेनैव यथः शब्दस्या

अथापि कथं विदितं स्यात् सुखमपि स्यार्थं स्वर्थं अर्थास्मितीपूर्वं वेदेऽस्मात् एवं तर्हि बहुव्रीहिरर्थं भविष्यति किं कृतं भवति भवति
चैवं कश्चित्स्वयं विग्रहो बहुव्रीहिः तद्यथा शोभनं सुखमस्यास्मिन्निति नेवंश्वक इहापि स्वस्थे यमित्यास्य कर्येऽस्मिन्नाम्यां ए
वं तर्हि तदर्थमिति पदस्यार्थशब्दः अतिशयः क्रियते किं कृतं भवति नैवं हि क्रियाविहादेशेन विग्रहो भवति अपि च सर्वलिंगता सि
द्धा भवति तत्र हि कर्तव्यं न वक्तव्यं योगविभागः क्रियते चतुर्थी सर्वैर्नैव सह समस्यते ततस्तदर्थार्थं तदर्थस्य योगस्यापरस्य
६२ यत्कर्त्रादिश्चेत्यभवति इहापि नाहिनार्थमिति तदापि चित्रा यत्राश्रि[illegible]मिति आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नादर्थेऽयाच्चतुर्थीसमासे
तेन चतुर्थीमात्रमिति यदयं हितग्रहणं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं यथाकीयकानाममेहितस्य च ग्रहणात्ततस्तथाश्रुत्यावान्तात
मातः यदि च तदर्थे चतुर्थी तासां सर्वेत चतुर्थी मात्रा तेनाहितस्य ग्रहणमर्थवत् भवति इहापि तदर्थस्यान्यपदस्यार्थग्रहो आदेशः
तेनार्थशब्दस्यादेशः क्रियते तेन ब्राह्मणायेति प्रत्याहार्थो यो नाभवति चतुर्थ्यास्य समासेवि हन्नत्वादादेशेनार्थशब्देन विग्रहाभावः
अर्थविशेषाभिव्यक्तये यः शब्दस्य प्रयोगः इहापीति यदि चतुर्थ्यामिन्नाय हन्नाणं क्रियते तु त्वर्थः ३५ ॥ ॥ ॥ ७ गम०

५८

वचिति महाविभाषयार्थादेशो विकल्पितस्तत्र प्रयार्थहा तत्पदार्थं विहितं रूपं भवति यद्यमिति कुवेराय बलं कुबेरस्य वलिमिति पदं ये सिद्धे बलि
तित ग्रहणं ज्ञापकं तत्र कृति विकाराभावात् प्रत्यनिर्णयो थिदिशः तदर्थस्य भवतीति उदकार्थमिति यदि वीवधशब्दस्यार्थादेशः क्रियते तदस्यानिवल्याव
मर्थोदनेति यदेवि वकश्चस्योदादेशः प्राप्नोति समासो यति चतुर्थ्यं तत्सार्थे तेन समासो विधीयते नैवं तर्हि योगे यत्नेन मापयति भावः वच

वावविवाप्सते इहापि तर्हि विभाषा प्राप्नोति ब्राह्मणार्थं तत्रिपार्थमिति एवं तर्हि आचार्य प्रवृत्तिर्ज्ञापयति प्रकृति विकारे सोऽयं समासः तत्र तद
र्थशब्दस्यान्यपदस्यार्थशब्दो आदेशो भवति अन्यत्र नित्य इति यदयं बलिरक्षित ग्रहणं करोति एवं तर्हि उदकार्थो विवधः स्यात् निवल्याव
उदभावः प्राप्नोति तस्मान्नैव शक्यं वक्तुं स्वमर्थे वा नित्यसमासो वक्तव्यः सर्वलिंगता च नैष दोषः इदं तावदयं प्रष्टव्यः अथेह प्रातिपदि
कम् इति सिद्धा चतुर्थी तादर्थ्य इत्याह यदि तादर्थ्ये चतुर्थी अर्थशब्दस्य प्रयोगेण न भवितव्यं उक्तार्थानामप्रयोग इति समासोऽपि तर्
हि न प्राप्नोति वचनात् समासो भविष्यति यदप्युच्यते सर्वलिंगता वक्तव्येति न वक्तव्या लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य

नादिति अस्तु तर्ह्यपि लौकिकेषु प्रयत्नयोग्यं क्रियायां योगायथमस्ति वेत्यर्थः लिंगमितितन्त्र अपरः लिंगमित्यस्य लक्षणस्याभावाल्लौकिकप्रयोगात्त्रया
त्सर्वलिंगता भविष्यतीत्यर्थः ३५

इकमी नः ८

पंचमी भयेनेति [illegible] ॥ [illegible] शिमिमीतिवक्तव्य
भावेदि॥ मितिवृत्तवचनमर्थग्रहणे [illegible] तस्यार्हकिं [illegible] स्यादिति भावः॥ वद
३९ वचननिर्देशादिति [illegible]

पंचमी भयेन [illegible] भयभीतमी [illegible] शिमिमीतिवक्तव्यं [illegible] हकारभी॥
२० भीतिति [illegible] भयमेघुमुः [illegible] शिमिमीतिवक्तव्यं इहापि
४१२ यथास्यात् [illegible] बहुवचननिर्देशात् [illegible] शिमिमीतिविज्ञास्यते [illegible]
[illegible] यथातीर्थे [illegible] एवं [illegible]
ग [illegible] यथास्यात् [illegible]
[illegible]
[illegible] ३८ (५८)

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] पात्रेसमितादि [illegible]
[illegible] एक

[illegible] अपनद्विनकुलस्थितं [illegible] एवं [illegible]
[illegible] नकुलस्थितं [illegible] नकुलेन [illegible]
[illegible] स्वकार्थे [illegible]
[illegible] नदीभिः [illegible]
[illegible] पूर्वपदार्थप्रधानः [illegible] उत्तरपदार्थप्रधानः [illegible] उभयपदार्थप्रधानो [illegible] पूर्वपदार्थप्रधानो [illegible]
[illegible] उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः उभयपदार्थप्रधानो द्वंद्वः [illegible]
[illegible]
[illegible] सर्वमेकनदीतरः॥ [illegible]
[illegible] व्याख्याने॥ [illegible]
[illegible] पादे [illegible] आह्निकम्॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰कै॰टी॰ ५०

॥ ॥तद्धितार्थ समाहार इति कोपमिति किंभावसाधनोथकर्मसाधनः तत्र भावव्युत्पत्तिपक्षे द्वयस्यानपन्नादिकं लभ्यते निष्प्रयोजनत्वाद्वाह समाहा
रस्य तद्धितार्थग्रहणेन समाहारस्यापि ग्रहणादिदं द्वैविध्यमनर्थकं स्यादिति कर्मसाधनत्वपक्षे नपुंसकत्वं न प्राप्नोति द्विगोरेकवचनमित्येतच्च
वक्तव्यं भवतीति प्रश्नः कर्मसाधन इति इदं द्वैविध्यकार्यमेवं वैयर्थ्यं नास्तीति भावः संज्ञाग्रहणं वक्ष्यमाणेन स्यात् व्याप्तमित्यस्य न्यायमपि घज
भवति पदीति कुमार्यर्थस्याप्राधान्यात् समासस्थाप्रत्ययमानिर्देशाभावात् तद्धितार्थेन: यद्यथ नपुंसकत्वं लिङ्गमित्यपि पंचावढीति

श्रीगणेशायनमः॥ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे समाहार इति कोयं शब्दः समाहृतिर्वा इति कर्मसाधनो वा समाहृतिः समाहा
र इति यदि कर्मसाधनः पंचकुमार्यः समाहृताः पंचकुमारि इत्यत्र कर्मोपसर्जनस्य स्यादिति लिङ्गं न प्राप्नोति द्विगोरेकवचनमि
ति न वक्तव्यं एवं तर्हि भावसाधनो भविष्यति समाहरणं समाहारः अथ भावसाधने सति किं प्रतिपाद्यते पूर्ववत् नपुंसकः पुनर्
वा समाहारः यत्र तत्र चित्रत्वमित्राणाम सहायत्वा यथैव विशिष्टे गुणे सर्वगुणान् जीवन्ति स्वसमासे समाहारीकरणं समा

तिलुप्तविधौ तिस्त्रवचनमित्येवं नहि तिपेत्तिलोपं दिगुणिति अनेकार्थेसामर्थ्ये सत्यपि भावः अर्थेति यच्चमत्वादीनां संभवादिति भावः कः
पुनरिति अनेकार्थस्य संभवात्मकः यत्रैवंनमिति एकस्य क्रियायां गुणाच्च समीपीकरणं समाहारः समर्थोऽविवृत्तिः तत्रान्तर्गता
भिन्नत्वादन्यसमाहारस्त्वुक्तं नचत्राद्यभिन्नाभवतीति तन्निर्देशः कृतः पृथक्त्वम् प्रतिपद्यमानः पात्र्याह यथूर्णमिति गोष्ठिति ना
नात्वामिकालानर्थाभावद्याह समभ्यासीकरणमिति समीपीकरणमित्यर्थः१ | हा॰ ५०

एवमपीति ग्रामादीनां निर्देशावस्थानत्वात् समीपीकरणाभावादिति भावः पूर्वग्रामादीनि देशविशेषवाचीनि तस्य दोषः पुरुषवाचिनि तु दोष
ते षां समीपीकरणसंभवात् संयुक्तवाचीनि भिन्नदेशानामेकत्वीकरणं देशान्तरप्राप्तः समाहारः पञ्चग्रामीत्यत्र नास्तीति भावः नावश्यमि
ति तत्र ग्रामादीनामपि सान्निध्यदृशत्वं गुणमात्रसमाहारत्वम् अथवेति केवलेन पदार्थेन व्यवहाराभावात् स्वरूपं क्रियागुणोपा
दाने तत्र चतुष्काभिन्नदेशानामप्येकसमीपीकरणमित्यर्थः सर्वसमाहार इति नत्रिभिन्नत्वादित्यर्थः असंभवादिति स्थानपदमनोगत
पीर

एवमपि ग्रामीणामीति नमित्थमिति किं कारणं संयुक्तवाचीनामभिमुखेवरनेत्राणि देशान्तराप्राप्तानावश्यंभावनिर्देशान्तराप्राप्यणएवं
नैत्रेशत्वं हिंसा स्वेषपि वर्तते तद्यथा मातुलुहतीति पितुलुहतीति अथवा पंचग्रामी पञ्चग्रामीत्रिपुरीनेव रूपिपरिभाव तिष्ठे अवश्यमसो
न तः किं विहारको त्वमित्रियां गुणानां बाधकं तन्नित्यं सर्वसमाहारः अर्थं तर्हि भावसाधने सति दोषः पंचपूली आनीयतामिति भावान
यने चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति नैषदोषः इदं तावदयं प्रष्टव्यः अथेह गोरानय आनीयतामिति कथमानयनं चोदितं तावद्रव्ये आ
नयनं संभवति द्रव्यं संभवान्नाकृतौ आनयनादीनि संभवन्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आनी
तायनं यस्मिन्नपि दयामर्जति एवं भविष्यति पदवं ज्ञायते परस्परयोगादिति तादृक्स्वरूपमिति द्विगुसंज्ञायां पांचादि भेदात्प्रय
१२
र्थः अर्थं चेति पूर्वं सुपादप्यविनाशानां पतिते पात्रस्यद्रव्यस्य क्रियायामन्वयो वेषः कथितः इदानीं तु वास्तवभेदाभावात् वृद्धिपीकल्पित
मेदसमन्वायीति विशेषः किं पुनरिति काष्ठकत्वसमस्तपात्रस्यैवदितीतिसन्दृष्टिहिचास्यति पाणिनीयेतुयस्याधिकाराप्यस्ति दोषस्तत्र
तिविधानलाघवः एवमिति १ | तरमदमा२

भाष्यप्रदीपः कौ॰ टी॰ ॥ ॥ ॥ ॥ पृष्ठा २

द्विगुश्चेति द्विगुरिति यच्चाष्टकपालेषु संस्कृत इति समासे प्रसङ्गादिवधिद्विकालत्वात् यस्यैव समासे प्रत्ययेषु परतो द्विगुरिति उक्तेन तदाश्रयः पञ्चगावो धनम
गृ०१ दिसत्राप्यपरं द्वयमेतत्तु स्विक्रते बहुव्रीहिः त्रिपदे द्विपदा श्रयणी यत्र तदा श्रयोऽन्यथा न भवत्युक्त्वा प्रसक्ते तत्पदस्य द्वयोः यत्त्वौ समासे
५१ नभवितव्यं प्रतिपदयं द्वयस्य समासे बहुव्रीहिणा अस्मिन्नपि पदाभ्याम् अन्यपदार्थत्वेन प्रयोजनं संज्ञा व्याप्याविवक्षितत्वात् त्रायाणाम् अन्नोऽद्भुत
व्रीहिणा न भविष्यति । अन्यत्र यावतेनेकपदग्रहणात् त्रयाणामपि बहुव्रीहिर्भवतिततस्तत्र तीतेत्यत्र यदोषः अथवा पं भावः समासस्य

द्विगुसंज्ञा निमित्तेषु परयोत्तरपदे प्रयोजनस्य समस्तनिमित्तत्वात् द्विगुसंज्ञान्तस्तदितोत्तरपद प्रभवति तेनापवादः प्राप्नोति वकार्य इत्याशङ्क
त्याने एवं तर्हि अर्थेनेति वसामि द्वयोरेव तद्धितानुषङ्गी बहुव्रीहिवत् त्रये एवेन द्विगोस्त्रियां नि तद्विष्णु निषेधमातुः पञ्चानाम् इति
किं कारणं द्विगुनिर्दिष्टत्वात् द्वाभ्यां व्रीहिवत् अथवा चित्रगुः शबलगुरिति बहुव्रीहिणा लक्षणस्य तत्त्वयोः समस्तस्तत्र द्वयोर्न भवति एव
वंतर्हि ३

अन्वर्थसंज्ञेयं समासः संज्ञेयः तत्राहिता न क्रियते यदि अर्थद्वयं बहुव्रीहिवत् वक्ष्यन्ते तदा संज्ञादिकायोऽभावात् किमनयोः संज्ञेयः क्रियते
तस्मात् त्रिसूत्र्यां बहुव्रीहिः तत्र वर्तीतयाऽप्रयुक्तं प्रतिनिर्फलत्वात् नियम्यमिप्युपाह एवं तर्हीति न किञ्चार्थितद्विगाभिधेये अनुत्पन्ने सति द्वि
तेद्विगुरित्येतावतान्यपेक्ष्य प्रयुक्तमिति भावः अर्थे विद्यते यदि तद्धितार्थे विधीयते समासः क्रियते ततः समासेन न स्यात् सामिधिकत्वात् समासेऽप
र्थसमतीति संप्रत्यार्थे भावात् यावत् प्रतीतित्वात् तद्धितो न भवतीति ३ ॥
गृ० ५१

668

समासतद्धितविधाविति न्यासद्वयोः द्वयोः संज्ञा नाप्यासो तत्समाधीयते समासे विधीयमाने तद्धिते च द्विते च दिकसंख्ये सुपा सह समस्यते इति लक्षणात् प्राप्ताः तत्र तेनाश्रयहो
षः यदि निमित्तानेयक्षणात् द्विधैव प्रागेव समासविधादिति भावः अन्यत्रेति यथा स्वरपरागवद्द्वौ विधीयमानः सत्वनत्वयोर्न भवति एवं स्वरे द्विगुसंज्ञा न स्यात् तु प्रा
तेति च लक्षणात् समाहारद्विगौ सावकाशं पानितु गोर्लुगनपत्ये इत्यादीनि तेषु वचनसामर्थ्यात् द्विगुसंज्ञा प्रवर्तते तत्प्रतिप्रतिपत्तौ वा तत्र तावकाशो वसरेषु

समासतद्धितविधाविति वक्ष्यामि समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञाभावः समासतद्धितविधा
विति चेदन्यत्र समाससंज्ञा न प्राप्नोति क्वान्यत्र स्वरे संज्ञायाः इगन्ते द्विगौ इत्येष स्वरो न प्राप्नोति सिद्धं तु प्रत्य
योत्तरपदयोश्चेति वचनात् सिद्धमेतत् कथं प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् प्रत्ययोत्तरपदयोर्द्विगुसंज्ञा
भवतीति वक्तव्यं नैतु चोक्तं द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति तदेतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति नैष दोषः
इतरेतराश्रयमात्रमेतत् चोदितं सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्यपेक्षत्वेन यदि हि तानि सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति
नेदं तुल्यमन्योन्येतरेतराश्रयं न हि संज्ञा नित्या ४ ७ ७ ७ ॥ ॥

क्तः पंचारत्निरिति पंचारत्नयः प्रमाणमस्येति प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक सिद्धं चेति यावता पितिः पंचाव धनरतिव्यवस्थितानामेव शब्दाना
मनुशासनं क्रियते ततः प्रत्ययोत्तरपदे स्थिते एवेति नास्ति दोषः न हि संज्ञेति प्रत्ययसंज्ञा सैव द्वन्द्वसमाससंज्ञा प्रातिपदिकं चोत्तरपदत्वमाश्रित्याय समासः क्रियते
न च प्रत्ययसमाससंज्ञे लोके स्तः ४ ७ ७ ७ ७

669

भार्कं० एवंतर्हीति प्रत्ययोरितिविषयसप्तमीत्यनतुपरसप्तमीत्यवतात्पर्येयाभिनीयंसमर्थयितुमाह अथेवेति तद्धितेरितिसप्तमीत्यादि प्रयोजनं तास्मिन्द्विगुर्भवति हि द्विगु
४२ र्भवतीत्यर्थः स्यादितिप्रार्थनेलिङ् अन्यापियस्त्रेस्वरे द्विगुसंज्ञानप्राप्नोतीत्याह द्विगोरिति अभिधेयवचनेयथ्र्यहेतेतानुत्पन्नेद्वौ नाप्नोतीत्यर्थः समाहा

एवंतर्हिभाविनीसंज्ञाविज्ञायतेतत्यथा कश्चित्कंचित्तंतुवायमाह अस्यसूत्रस्यशाटकंवयेति सपश्यतिय
दिशाटकोनवा[illegible]तव्यः अथवातव्योनशाटकः शाटकोवातव्यइ
तिविप्रतिषिद्धंभवति भाविनीखल्वस्यसंज्ञाभिप्रेतासमन्येवातव्यःयस्मिन्नुतेशाटकइत्येतद्भवतीत्येवमि
२ हापितस्मिन्द्विगुर्भवतियस्याभिनिर्वृत्तस्यप्रत्ययउत्तरपदमितियेतेसंज्ञेभविष्यतः अथवाधुनरस्तुयइति ननु
चोक्तमपवेद्वतद्धितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिवदितिमेषदोषःभावस्यमञ्जीरसंज्ञोभिधेयस्वरूपनीतिकिंतर्हिस्यात्पुनरयंस्वर
र्थोपिवर्ततेतद्यथाहरात्रौद्यद्रामहाधनार्थेभिक्षार्थोहोराःनंस्युर्धनामिनस्युरितिएवमिहापितद्धितार्थेद्विगु
र्भवतीतितद्धितःस्यादिति द्विगोर्लुग्वचनंतापकंतद्धितोत्पत्तेःअपवादयदि गोर्न्यत्परतिद्विगोःतस्य
लुकंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यैडत्पद्यतेद्विगोस्तद्धितइतिसमाहारसर्वेषीरविशेषात्समाहारग्रहणान्वर्थकंतद्धि
तार्थेनकृतेत्वात्तद्धितार्थेद्विगुरित्येवमत्र द्विगुर्भविष्यति यदितद्धितार्थेद्विगुरित्येवंमत्रद्विगुर्भविष्यतितद्धि
तोत्पत्तिप्राप्नोतिउत्पन्नस्यलुकंभविष्यतिकृतानिप्राप्नुवंतिकाचिद्यंचकपूलीस्थाहलीअपरिमाणबिस्ताचितेकंबल्येभ्यान

रसस्त्वयोरिति सरूपपदार्थकत्वाद्विगार्थत्वादेकशेषाभ्याभावअविशेषादितिएकार्थत्वादित्यर्थः ५ [illegible] ८ ८ ८ ८ राम०
४२
मू४

प्रतिषेधःप्राप्नोतीति पंचभिर्गोभिःक्रीतापंचगवीत्यत्रप्राप्नोति नतद्धितलुकतद्धितलुकीत्यस्यास्त्रेयेपिसमाहारग्रहणंक्रियतेसमा
हारएवतद्धितलुकिसमासोभवतीत्यन्येत्तिष्यर्थविज्ञाननिषेधःअविशेषेणेति येषुसंख्याक्रियतेगोशब्दांतःसनत्यरूपस
रूपवविज्ञानानवस्तितत्पद्धिगोःसमाहारइतितस्माद्विगोःसमाहारइतिद्वितीयसूत्रेनियमार्थमित्यर्थःअभिधानार्थत्विति समासेनसमा
प्रतिषेधःप्राप्नोतिपंचगोवंशपञ्चगवीतद्धितलुकीतिसूत्रप्राप्नोतिनैषदोषःअविशेषणद्विगोर्डीप्भवतीत्युक्तात्रयीप्रमाणविरूपवि
तकुश्लीभ्यःसमाहारस्पृत्विस्यामिनन्नियमार्थभविष्यतिसमाहारएवनान्यत्रेति गोसकभोद्विगोःसमाहारेअविशेषेणापिप्रसंगोभवतीत्युक्ता
द्विगोःसमाहारइतिवक्तव्यमितनियमार्थभविष्यतिसमाहारएवनान्यत्रेति अभिधानार्थंतु अभिधानार्थंतु [illegible]
गुसंमोहारग्रहणंकर्तव्यं समाहारेणाभिधानंयथास्यात् तद्धितार्थेनमाभूदिति किंचस्यात् यदितद्धितार्थेअसमस्तप्रत्ययमसंज्ञालुग्भ
विष्यति लुक्तानिषाप्नुवंतिसर्वाणिपरिमाणिसर्वाणियदिद्वात्रिंयवकुमारीत्वकुमारीलुकतद्धितलुकीतियोस्तुकसमर्थमे
द्वंद्वसमुदायोरूपाणिवितस्यसमासवचनंद्वंद्वमनुवर्ततेरूपसमासोवक्तव्यः ६ ॥

हारएवाभिधानंयथास्यान्नतद्धितेनमाभूदित्यर्थः समाहारेणैवसमाहारेभिधेयेद्विगुःपभिधानंयथास्यात् स्वंभाभिधानेसमासेनोक्तत्वात
द्धितानोत्पद्यतेनतद्धितार्थेनेति नद्विगोर्थेद्विगुरित्यभिधानंप्राप्त्यदिग्रथेःएवमभिप्रमितिमद्वितःस्यात्अयंत्रशब्दस्परसाद्येनाज्ञापकासम्भ
वदप्रसंगोनविधानसमासाकृद्विति ६॥

स्व॰ कौ॰ टि॰ ५३

वाक्यपूरणप्रिपयती वाक्यदधक्षत्रिपित्रासपं ध्वाधः प्रिया अस्यितिजित्रिपद बहुव्रीहौ कृते अत्र एव पतौ महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन इ
ह तु सुभ्यो प्रोक्तो निर्देशो नु वक्तव्यो अन्यथा समासाभावपत्तिसमासान्तोन स्यात् ज्ञातिप्राणिनामिति वाक्यप्रमाहा द्वंद्वपरिदृष्टिं निरूप्य
गोत्रद्वंद्वस्यान्तस्य कोपि ने वमेदः स्यात् समुदायपदत्वात् इति बहुव्रीहाविस्यर्थः इति पर्युदासः सकार्थप्रावरस्यर्थः न च समुदायस्य कार्थीभा
वेतदभावो वपवर्योर्गुणः विशेषो दिस्यर्थः यदा अत्र निपिति द्वंद्वे तत्पुरुषधा विनो पदीनां पदाव्ययेसामणोहानर्थ्यं तदा बहुव्रीहिर्न

वाक्यस्य पूर्वप्रिपूर्वत्रोपानहप्रियः स्यमावश्यकः किं प्रयोजनं समुदायस्य नावपवानां मा कदाचित्स्यादिति भूमिकतिमर्थादिव नो व्यंनव १
नपं इहेहो पदे हो इन्निपलक्षाहत्तिपत्तु पदहनि पदः न तु सर्वेषामिवृद्धिः यदा इन्निपत्तास्तदा सर्वे षाम इन्निः उन्नपरिस्त्रयो माणि
नाविणः समासवचनं अत्र पूर्वेन पाणिनीना छिणः सर्वाहो वनेष्य हो मासो जातस्य पदस्य इत्यादि जातः त्रिमासजातः किंतु नंक
षां नमिपतिस्य प्रत्ययलिङ्गवति सर्वे तर्हि वं स्यात् द्वेमासो द्विमासो द्विमासजातस्येति नैव चकारस्तोतिदोषः स्यात् द्विमासजात इति
प्राप्नोति द्विमासजात इति विषयेतत्स्त्रुत्रात्रानन्तिस्थानि द्विमासजात इति द्वे प्रोक्ते न चैवं भवितव्यं भवति एवं पदासमासाहौ द्विमुखस्त्रज्ञा
तस्कानिषेधति कि प्रत्ययेत परिमाणेन तिनप्पु नाल्प त्वापि पंकावपि

भवतीस्यर्थः द्विमासिति द्विगोर्निष्य जयरूपर्थे द्विगो हो भीतृसे
तिकालाः यो मासिनिलिति त्रियुस्समासमासस्यते सवाहस्यपतिस्ख्यायाविवक्षितस्यान्नयाप्रोतिनम्लिङ्गकोने अत्र एवेद्यपरोतोद्विमासशइये
स्समासः कि यनेकालोने द्विगो सर्वस्य स्वकृत्ये यथा स्यात् द्वाहजातस्य नवसमासोतं तदीमासे द्विमासमिति स्समाहारद्विगुः यात्रा द्विसप्रेति

राम ५३

अस्पत्रिति पंचाक्षनदयोः बहुव्रीहौ कृते सर्वेषां समासान्तादि कार्यं सिद्धे एकार्थीभावं आपाद्यितुं बहुला समासं भक्तिर्पतिः तेन एवो
कतीतगणत्रयहोपा पिपूरि स्नापंचंते यथ यथ हृ स्यार्थेर्थ पदिवा अभिधेयत्वं वा पकार्थतद्विनो अन्नतिः नासमनुपलब्धिस्तत्वान्नदर्थं यपे
मेवमयाः स्यातनुबहुव्रीहिः अस्य तेषामासमस्तु विभावादिसकाघः ससामार्थं प्रातिषेधो वक्तव्यः पंचसद्भूति पंचाक्षोपसायिपंत

अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुन्नयपत्वम् इति सिद्धिः अन्यत्र समुदायो बहुव्रीहिसंज्ञः अन्यत्र समुदाय बहुव्रीहित्वादुन्नय
पदप्रवृत्तिः उन्नपदप्रसिद्धे हृन्नस्यदइविहिगुर्धविप्पनि सर्वेत्र मत्वर्थ प्रतिषेधः सर्वेषु पदेषु द्विगुसंज्ञायाः मत्वर्थप्रा
तिषेधोवक्तव्यः किं प्रयोजनं यथवद्वादशस्वेहादिद्विगौ नीकायनमूतयेचागुदेशगुणानहि नसुकोतिदचभूत्
द्विनार्थीन्नायेद ८

द्विपरिग्रिगुस्रातस्यवादयं तः द्वियो काप्य नइति पदे हि गोपिनिपिपाधोतिपसिवक्षणुस्नकालं येन गृहीता नतुसमस्येसमितरवद्यपेति
नन्वलिन्मसापि हतिमतु पूत्रवणप्रासन्नेमनञ्चहिगो सुपीतिपुनाणि आदीव्यनरमधिकाणन सर्वेन द्विपोष्यल तत्राष्यपेमनुपालु
मदर्भविसनिद्राभः जल्कविचञ्जो प्रमाणोनोप्रतिषेधादिवनभविष्यतः पंच आवकापसामापंचाटकोसन्नमुगमाप्नोति ८ ॥ ॥

अ॰२पा॰२
४४

सं(वा) इहाकचिरवयवेपिस्वतेर्यवेतत्कुत्स्नेऽनंतरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति क्वचित्समुदायेपि यथान्यतः पादमितिपादसंहिताधिका
धिहितस्य सर्वस्य कार्यस्य निषेधः क्रियते ततः संदेहाः स्थिति किमनेनंतरस्येति स्वविधावनंतरस्य प्रतिषेधे समानाधिकारात्समासान्तस्यो विहितत्वात्स
रूपस्य गत्यन्तरस्य पाद्युत्तिस्या कर्मणि स्यत्यपोधा वस्याविहिगुणे हास्या मनत्तदोर्तो प्रातिषेधः प्रसंधेतस्य कर्षीयातिस्य कुशादीति एकः शा
मयीयं एकासेतिस्य समासः प्राक्त्वा श्वाकारांपत्ति तैस्य चनिक्तो तेन समासः कुत्स्नेनेयं संयेध भवति एकभिन्नेरुपिति भिन्नार्थस्येवमेतोहित या
भिन्नस्य प्रकाशये दिति प्रयोगः तंत्रेको भिस्त्र नियूर्ववन्नसमासिन्नेनसमासार्थस्याहिलियजमानस्य प्रयुज्यते यथा अनेको परंजनेय इति समासे

संख्यासंज्ञेयं कुत्किं भेनेतीयोगे एकसंख्या इत्वेः सहिगुणेत्र आहो स्वित्पुरुषमन्नि किंचातः यद्यनंतरपियो एकशाटीति द्विगोरिति कप्रिनप्रा
प्नोति अथ तद्धितार्थे एकभिन्ना अन्नापिपाप्नोति अस्तुनेतो कथमेकशाटी ईकारांतेनु समासो भविष्यति एकशाटीत्येकशाटीइह मेकैकाप्र
यो द्विगोरितिकाटिनप्राप्नोति अस्तुतर्हि पूर्वमास्येकयोगकभिन्नाटार्वत्तनसहसमासो भविष्यति एकाभिन्ना एकभिन्ना इत्येतर्हि २४ ॥

कुत्सेसमासार्थस्य पुत्सित्वमेव भिन्नप्यिद्योतमितिसमस्यते ईकारांतेनेतिशाटशाकुत्स्नेतिलक्षणेनविधिकारतिभावः एकशप्पीति एकशोभावप्रत्य
जिस्यैवसमासः अत्राहिगुसिसम्प्रकारेणात्र प्रसिद्धिगुत्सित्वं भाष्ये वक्ष्यति हिमोशिकारः सिद्ध्यतिनान्यथा किवलस्त्रापप्रशस्याः पुंसिवद्भेत
इतिलक्षणेनापुंवद्भावः प्राप्नोति यावेनेति भिन्नयाइति समसनिकृत्तेनाअतस्यतिकार्यतडीकन्तावसत्पर्थः भिन्नाशस्त्रम्य पुंवद्भावहलइतिविधायस्यापाव
ये वाकीचेतस्यलेनपरत्ते नपुंसकत्वेन कृतिस्वद्योतिविभाषाविसर्जनपक्षोपिहस्वत्वे कृत्येनेपंचवत्त्वज्ञ्यैवत्त्वेक्ष्याशीत्तेत्रैवत्रासीत्स्वविधावने एभ॰
भिन्नपक्षेन स्ववधिनात्समासि नभवती तिमन्यते अन्यथा समस्तेकभिन्नाहिस्यात् ९ ॥ ॥ ४४

सप्तर्षय इति द्विकसंख्येयसंख्यायामिति समासः कः पुनरिति अनेकविषयता समाहारस्य एकस्यत्रस्तसंभवात्प्रश्नः पंचादिति एकमप्यनेकं त्रित्वरूपमेकस्मादनेक
मितिमन्यते हानेकहातिशयाहामहत्वाहा अनेकस्मिन्नयः संभवत्वमः समकस्मिन्नपि कुत्रेव्या भवति अपचेति पूर्वत्रापरितोषेणोत्तरमुच्यते आपायामविपा
प्रविशद्धोतोहा जड्यते प्रकृतेतिस्वरपूर्वपदस्यस्यात् अतएवैकशारीत्यासावपिद्विगुस्वराभावः कुत्सितानिति क्रियासमानमिति अपंसाकः शब्दप्रहाति

सप्तर्षयः इंगतेद्विगाविर्त्येषः स्वरः प्राप्नोति अस्तुतस्मिन्नंतरे कथमेकाप्नपीसमाहारइत्येवसिद्धं कः पुनरत्र समाहारः यत्र हानंसंधमो
वाइहतर्हि यं चहोतारोदशहोतारः इंगते द्विगाविर्त्येषः स्वरोनप्राप्नोति अस्तुतर्हि पूर्वमास्येकयोगः सप्तर्षयः अंतोदात्तप्रकरणेत्रिच
क्रादीनां छंदसीत्येवमेतत्सिद्धं अथवापुनरस्तुअनंतरे कथंपंचहोतारः दशहोतारः आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छं
दसीत्येवसिद्धं संख्या कुत्सितोविकुत्सनैः किमुदाहरणं वैयाकरणखसूचिः किं व्याकरणेकुत्सितमाहोस्वित् वैयाकरणः
वैयाकरणः कुत्सितः तस्मिन्कुत्सितेस्य मपि कुत्सितं भवति कुत्सितानि १० ५५६७ ॥ ॥
ततु१

निमित्तकुत्सायामयंसमासइष्यते वैयाकरणखसूचिरित्यादौ माभूदिति तत्र व्याकरणस्यवेदांगत्वाद्वाति कुत्सानापितदर्शयात्यस्य वैयाकरणइति यय
ध्रोविधातिभवतीत्वस्तु चपतिअहोयागनंतिमेवमिति प्रश्नेविस्मारयितुसेनिष्फलव्याकरणाध्ययनत्वात्कुत्स्यते ततवमपीति अप्रयत्नेपीतोपि
तस्यापिनिष्फलत्वात्कुत्सा १०

भा॰कै॰ उपमानानि काति सूत्रानुरोधेन बहुवचनं कृतं किंपदेवोपमानमिति अत्रपमानमात्रस्य जिज्ञासितत्वाद्द्वित्वविवक्षायाः प्रयोजनाभावादेकवचननि
५५ र्देशः नचद्रकर्मकस्मायोर्भेदाकेत्वविषयेसंदेहाभावात प्रश्नानुपपत्तिः अयंभावः शस्त्रीश्यामादेवद्रमेजिज्ञासितत्वंसर्वोष्वपपियघमिन्त्रोविवक्षितेतन्र
न द्वारेणाशस्त्रीदेवदत्तयोरुपमानोपत्वाज्ञस्यचतुयोर्विशिष्टत्वात्तद्वारकनयोर्भेदइतिपदवोपमानंतदेवोपमेयमित्यभ्युपगतंभवति नचैतघमं ग्रा

उपमानानिसामान्यवचनैः उपमानानीत्युच्यतेकानिपुनरुपमानानि किंपदेवोपमानंतदेवोपमेयं आहोविस्विदन्यदुपमानम
न्यदुपमेयं किंचातः यदिय देवोपमानंतदेवोपमेयंक इहोपमार्थः गौरिवगौरिति अथान्यदेवोपमानंअन्यदुपमेयंक
इहोपमार्थोगौरिवाश्वइति एवंतर्हियत्र किंचित्सामान्यंकश्चिच्चविशेषःतत्रोपमानोपमेयेभवतः किंवक्तव्यमेतत्नहि क
थमनुच्यमानंगंस्यते ११ ६७ ९

स्त्रीशब्दप्रयोगवैयर्थ्यप्रसंगात् अथाधारभेदात् श्यामत्वस्यभेदस्तदा शस्त्रीदेवदत्तास्थयोः श्यामत्वयोर्भेदान्नास्तितद्वारकउपमानोपमेयभावइ
ति किंचातइति स्ववाचाभिप्रायमभिधापयितुम्प्रश्नः गौरिवेति व्यक्तिभेदोभेदानाशङ्क्य नासंस्थशौक्ल्यसामान्यमुखेनद्रव्ययत्वसाम्यादितिभाव गौरिवाश्वइति
अत्यंतभेदविवक्षायामिदमुच्यते यदात्वश्वस्यजाड्यादिधर्मप्रतिपादनाय इदमुच्यतेतदाभवत्येवोपमानोपमेयभावः किंचित्सामान्यमिति श्यामत्व
स्याधारभेदाद्भेदोप्यभिप्रायतेगुणानांतेरेकत्वाद्भेदोपीत्यर्थः किंचक्तव्यमिति पर्योपवसितवच नेनविनाकथंप्रतिपत्तुंशक्यमितिभावः इतरोनिर्वचनेनयत्नो रामा॰
ऽप्रतिपादयितुमाह नहीति ११ ५५

भा॰कै॰ श्यैवमिति गुणवचनस्यप्रयलिंगानुविधायित्वाह्वीलिंगेन श्यामाशब्दंनुच्यमानाहीति यथाप्रस्थादि तेनहिसाकल्येनमेयपरिच्छिद्यते तत्समीयइतिमा
५७ नस्यसमीयइत्यर्थः परिच्छेदवशात्सामीप्यपरिकल्प्यात्तेनत्वत्रसत्त्वंसामीप्यमस्ति उपमानानीतिनिपातनात्तत्पुरुषः अव्ययीभावेस्तेतद्भूयनस्यात् कामं
तर्हीति ततश्चव्यवस्थानमीप्रीतीतिभावः वाक्यमिति अयेसानिमित्तकः पितापुत्रान्तत्पुरुषदिव्यवहारवदुपमानोपमेयभावइतिनकश्चिद्दोषइत्यर्थः किंपु
नरिति अयंभावः यदाशस्त्रीशब्दः शस्त्रामेववर्जते श्यामाशब्दोपितस्यामेवतदासमासेनोपमेयपादवन्नाया अभिधानेनप्राप्नोति अथयदापामाश्रीदेवन्नायांव

मानंहिनामानिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते अनिर्ज्ञातमर्थंज्ञास्यामीतितत्समीपेयन्नात्यंतायमिमीतेतदुपमानं गौरिवगवयइति गो
निर्ज्ञातः गवयोनिर्ज्ञातः कामंतर्हिननेवहेतुनायस्यागवयो निर्ज्ञातः स्यात्गोरनिर्ज्ञातःतेनकर्तव्यंस्यात् गवयइवगौरिति
वाक्यंकर्तव्यं किंपुनरिहोदाहरणं शस्त्रीश्यामा क्वपुनरर्थे श्यामाशब्दोवर्तते शस्त्रामित्याह केनतर्हिदानींदेवदत्ताभिधीय
यते समासेन १२

त्रैतेतदावैयर्थिकस्यैतत्समासप्रसंगः वचनसामासेमासेम्रगीवचपल्लाम्रगचपलेतियुंवद्भावोनप्राप्नोति शस्त्रीश्यामेति साधारसाधर्म्यनिविशिष्टोपमेयोदर्श
यार्थेइत्ति शब्दःसामान्यावचनशब्देनचवचनमहणाद्धस्ते यथागुणोयसमेजेनद्रव्यवाची क्वपुनरिति उभयथादोषदर्शनात् प्रश्नः केनेतिपूर्वयदेन
रययोरुपमानवृत्तित्वेतव्यवातिरिक्तशब्दांतराभावात् प्रश्नःसमासेनेति स्वाभाविकत्वादयमभिधानस्याप्यपदार्थगन्तसामतदेवाख्यपत्र कालादिव
ज्ञातिविशेषस्यशस्त्रीश्यामादिकेःसामासउपमेयस्यवाचकइत्यर्थः १२ ६ ६ ६ ६ ॥ ॥ ६ ६ ॥ ६

भा॰कै॰ यद्येवमिति गुणवचनस्याश्रयलिंगानुविधायित्वात् स्त्रीलिंगेन श्यामाशब्देन समासे कृते रूपस्याप्रसिद्धिः उपसर्जनस्येति अप्राधान्यादुपसर्जनत्वं मन्यते समा
४६ सवाच्यत्वादुपमेयस्य हि प्रधानं यदि तर्हीति ह्रस्वविधौ कृत्रिमस्यैवोपसर्जनस्य ग्रहणं ते न तु लौकिकमपि कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति यान्या
लौकिकमहर्णीयप्रसंगः स्यात् त्रिशिकल्याणी कुंभकपाललोहिनीत्यत्र ईयमानस्यपुंवत्पुंस्कलिंगत्वात्समासात्पाक स्त्रीप्रत्ययो नास्ति समासे कृते उपस

यद्येवं शस्त्रीश्यामा देवदत्तेति न सिध्यति उपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं भविष्यति यदि तर्ह्युपसर्जनान्यप्येवं जा
तीयकानि भवंति तित्रिशिकल्याणी कुंभकपाललोहिनी अत्र तु उपसर्जनलक्षणाः ईकारो ह्रस्वं प्राप्नोति एवं त
र्हि शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्त्तते देवदत्तायां शामाशब्दः एवमपि गुणो अनिर्दिष्टो भवति बहवः शस्त्र्यां
गुणाः तीक्ष्णास्तनुत्वादय इति अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः तद्यथा चंद्रमु
खी देवदत्तेति बहवश्चंद्रे गुणाः या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते एवमपि समानाधिकरणो नेति वर्त्तते व्य
धिकरणत्वात्समासो न प्राप्नोति १३

जेनाधिकारात् ङीप्ङीयोः प्रतिषेधः प्राप्नोति सत्यपि वा ङीपि सति शिष्टत्वादुपमानस्य बाधित्वा ङीष्लक्षणः प्राप्नोति एवं तर्हीति तःपूर्वोक्तदोषाभावः शस्त्रीश्या
मो देवदत्त इति श्यामशब्दस्य देवदत्तवृत्तित्वात् त्रिशिकल्याणीति स्त्रीप्रत्ययो ते नोपमेयवृत्तित्वात्समासविधानात् एवमपीति श्यामाशब्दस्य देवदत्ताभिधाने
चरितार्थत्वात् शस्त्रीगतो गुणो न निर्दिष्टः स्यादित्यनियतगुणनिमित्तसादृश्यप्रतीतिप्रसंगः ईत्यर्थः चंद्रमुखेत्वीति अयं भावः प्रमाणनिर्दिष्टोपि गुणो व्य राम॰
वहारवशादुपमाननिमित्तत्वेन प्रतीयते तेन नोपमेयप्रवृत्तः सन्निधानादुपमानकथनं प्राप्नोति १३ ७ ७ ७ ७ ७ ७७ ४६

किंहि वचनादिति इवेत्यप्रकरणात् कृत्वा वाच्यत इत्यर्थः पुंवद्भावद इति पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेष्विति नेन न च स्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वान्मृगक्षीरादि
वन्मृगचपलेति भविष्यति यद्यप्यत्र त्रयः पुल्ले अन्यतुल्यत्वात् पुंवद्भावेवेत स्त्रीप्रत्ययेनि हृजे नास्ति स्त्रीत्वलक्षणविशेषाणावृत्तिः प्रकरणादिवशा
त्स्त्रीत्वप्रतिपत्तौ आतिसाचोपात्तेऽवितत्वतीति भविष्यति साच बहिरंगत्वात् स्त्रीप्रत्ययस्थेत्यतिति भिन्नं भवति एवं तर्हि प्रतिपत्तिगौरवप्रसंगो दे तदत्र

किंहि वचनाद्भवति यद्यपितावद्वचनात्समासः स्यात् इहतर्ह्यलु मृगीवच्चपलाभ्यगाच्चपलासमानाधिकरणत्वलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोति
एवं तर्हि तस्यामेवोभयं वर्त्तते एतद्वा द्युक्तं यत्तस्यामेवोभयं वर्त्तते यदि तर्हि पाहि वद्भूपे रूपं स्यात् यदि तावदेवं विग्रहः करिष्यते शस्त्री
वश्यामा देवदत्तेति शस्त्रीश्यामेत्येतद्रूपं स्यात् अथाप्येवं विग्रहः करिष्यते यथा शस्त्री श्यामा तद्वदियं देवदत्तेति एवमपि देव
त्तायां श्यामेत्येतद्रूपं स्यात् १४

भाष्यकारेणानाश्रितं गत्यंतरसंभवात्त्वतद्दर्शयति एवं तर्हीति शस्त्रीसादृश्याद्देवदत्ता शस्त्रीशब्देनोच्यते सादृश्यनिमित्ताद्भेदोपचारात्तयामो
वाहीक इति पूर्वोक्तस्याश्रयेणाच शस्त्रात्पमानवाचित्वमवसेयं यदि तर्हि श्यामाशब्दो देवदत्तायां वर्त्तते शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यामेव तदा शस्त्रीगतं श्या
मत्वमनेकगुणासंभवे गुणांतरव्यवच्छेदेनोपमाननिर्विभिन्नं प्रतिपादयितुं शस्त्रीश्यामेत्यपेक्षणीयं अथापीति यदा शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्त्त
ते श्यामाशब्दोपि तस्यामेव तदा देवदत्तागतश्यामत्वप्रतिपादनाय श्यामेत्यपेक्षणीयं न च शब्दस्याप्रवृत्तिरस्ति येनोभयगतश्यामत्वं प्रतिपादयेत् १४

भाष्ये० अत्रापि दोषमाह एवमपीति यदा शस्त्रीसादृश्याद्देवदत्तायां शस्त्रीत्वमारोप्य तदाश्रयं गुणमाक्षिपन्ती शस्त्रीश्यामा श्रीयतामित्यर्थः उत्तरं तु पूर्वमेवक्त्या
४७ स्यात् तं पर्यायपि पूर्वयोरपि पक्षयोरपरिहार्योस्ति तथापि हि शस्त्रीप्रत्ययस्वरे पुंवद्भावाभिव्याप्तः स्यादपि स्यात् यं पक्षमाश्रितः उपमानसंरति शस्त्रीश्या
मा देवदत्तेत्यत्र शस्त्रीशब्दसंनिधौ श्यामाशब्दः प्रयुज्यमानः शस्त्रीगतं श्यामत्वगुणं प्रतिपादयति न च शस्त्र्याः श्यामत्वगुणाश्रयत्वाभावे च शस्त्रीत्वात्त्वशब्दस्य

सा ५

एवमपि गुणो न निर्दिष्टो भवति बहव श्च शस्त्रीगुणाः तीक्ष्णत्वादयस्तत्र कस्मिन् गुण इति अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः
तद्यथा चंद्रमुखी देवदत्तेति बहवश्चंद्रे गुणाः यथा सौम्यदर्शनता सामान्यते उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात् सामान्यवचना
प्रसिद्धिः उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात् सामान्यवचनस्याप्रसिद्धिः स्यात् शस्त्रीश्यामेति॥ श्यामाशब्दो यं शस्त्रीशब्दे
नाभिसंबध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते तत्र सामान्यवचनैरिति समासो न प्राप्नोति न वा श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्द
स्य सामान्यवचनत्वस्य प्रसिद्धिः न वा एष दोषः किं कारणं श्यामत्वस्योभयत्र भावात् उभयत्रैवात्र श्यामत्वमस्ति शस्त्र्यां देवदत्तायां
च तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य तद्वाचकश्चात्र श्यामाशब्दः प्रयुज्यते किं वाचकः उभयवाचकः श्यामत्वस्योभयत्र भावात् तद्वाचकत्वाच्च श
ब्दस्य सामान्यवचनत्वे प्रसिद्धे सामान्यवचनत्वे प्रसिद्धे सामान्यवचनैरिति समासो भविष्यति नावश्यं स एव सामान्यवचनः योऽव
श्यं नासामान्यमाह ~~[illegible] सामान्यमाह सोपि सामान्यवचनैरिति समासो भविष्यति नावश्यं स एव सामान्यवचनः योव~~
~~[illegible]~~ योरपि यः सामान्यमाह सोपि सामान्यवचन एव अपवा सामान्यवचनैरित्युच्यते १५॥

वर्त्तत इति सामान्यमाह वचनता भावः इत्यर्थः न वेति शस्त्रीशब्दोपादानसामर्थ्यात् श्यामगुणसंनिधानाद्यथा द्वंशं शस्त्रीश्यामत्वं च स्यादविलक्षणं तादृशं
देवदत्तायाइति संप्रत्ययात् उपमाधारेण श्यामत्वमभवति सामान्ये मितिन कश्चिद्दोषः तत्र साहश्यसामान्यमुच्यते गुणो वा द्विहरिभिर्द्वौ च भिन्नत्वे राम०
४७

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥

सर्वश्चेति शब्दान्तरसंबंधे सर्वः शब्दो विशेषवाचित्वात् सामान्यवचनो न भवतीति सामान्यवचनग्रहणोपादानसामर्थ्याच्छब्दान्तराभिसंबंधात् समासरू
पात्प्रागपि शब्दः सामान्यवचनः समस्यते केवलश्च श्यामाशब्दः श्यामगुणविशिष्टस्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यमात्रमाहेति सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगत्याश्र
यणात् सिद्धमिदं॥ ॥ उपमितं पुरुषोयं व्याघ्र इव शूर इति उपमानप्रतिपादनपरमेतत् वैयधिकरण्यादेवाच सामान्यस्याप्रसंगः यद्यप्युच्या

सर्वश्च शब्दोन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते तत एवं विज्ञास्यामः प्रागभिसंबंधाद्यः सामान्यवचन इति उपमा
नानि उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे सामान्याप्रयोग इति किमर्थमिदमाभूत् पुरुषोयं व्याघ्र इव शूरः पुरुषोयं
व्याघ्र इव बलवान् सामान्याप्रयोग इति शक्यमवक्तुं कस्मान्न भवति पुरुषोयं व्याघ्र इव शूरः पुरुषोयं व्याघ्र इव बलवान् अ
सामर्थ्यात् कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सामान्याप्रयोग इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्या चा
र्योभवति प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं राजपुरुषोभिरूप इत्यत्र यो दर्शनीयः अत्र शब्दशक्तिसिद्धाभवति
६१ १६॥

घ्रशब्दः शौर्यादिः पुरुषार्थेस्ववर्त्तते सामानाधिकरण्यापेक्षातिसमासेन भाव्यतत्र यदा प्रकरणादिवशान्नियत सधारणगुणप्रतिपत्तिस्तदा सामा
न्याप्रयोगे सति समासः यदा तु गुणान्तरस्यावच्छेदाय विशिष्टसाधारणगुणवचनशब्दप्रयोगः पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति तदा समासाभावाय सामान्याप्रयो
गग्रहणं भवति वै प्राधानस्येत्याह सिद्ध एवार्थोलिंगदर्शनमिदं प्राधान्यादेवानेकोपकारकोपकार्यत्वाविरोधात्समासस्यापि सिद्धत्वात् १६॥॥

भाके· विशेषणं विशेष्यणविशेष्ययोरिति उभयोर्षष्ठी नित्यसमासप्रसक्तावुभयशब्दस्य शब्दांतरेण समासो भवति विशेषणविशेष्याभिमतयोर्द्वयोर्द्रव्य
४८ स्वरूपीतत्समासविशिष्टार्थवृष्यानियतः पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति दोषः कृष्णशब्द इति कृष्णशब्द उच्चरितो भ्रमरकोकिलादिद्रव्यमात्रं प्रतिपादयति तिलशब्द
ह्नेनत्वाभिसंबंध्यमानतिले एव नियम्यत इति कृष्णशब्दो विशेष्यात्तिलशब्दो विशेषणं एवं तिलशब्दस्यापि विशेष्यत्वं कृष्णशब्दस्य च विशेषणत्वम्

विशेष्यं २ विशेषणं १

विशेषणं विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयविशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धिः विशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्य
त्वादुपसर्जनस्याप्रसिद्धिः कृष्णतिलादि इति कृष्णशब्दोयं तिलशब्देनाभिसंबंध्यमानो विशेषणत्वं लभते यथा तिलशब्दः कृष्णशब्दे
नाभिसंबध्यमानो विशेषणत्वं न लभते तदुभयं विशेषणं भवतुभयं च विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्य
त्वादुपसर्जनस्याप्रसिद्धिः न वान्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योपसर्जनप्रसिद्धिः न वा एष दोषः किं कारणं अन्यतर
स्य प्रधानभावात् अन्यतरस्य प्रधानं तद्विशेषकत्वाच्चापरस्य तद्विशेषकं चापरं अन्यतरस्य प्रधानभावात् तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योपसर्ज
नसंज्ञा भविष्यति यदा च तु तिलाः प्राधान्येन विवक्षिता भवंति कृष्णो विशेषकत्वेन तदा तिलाः प्रधानं कृष्णो विशेषणं कामं तर्ह्यनेनैव
हेतुना परस्य कृष्णप्राधान्यं ते न विवक्षिता भवंति ~~...~~ न कर्तव्यं १७ ॥ ६६ ६ ६
वत्तेय न वेति अन्यतरस्य द्रव्यत्वे चेत्यर्थः अपरस्येति गुणस्य चेत्यर्थः परास्यतिलादि इति नहि द्रव्यरूपत्वात् क्रियासिद्ध्ये साक्षादुपयुज्यमानाः प्रा
धान्येन विवक्ष्यंते कृष्णस्तु गुणविशेष्यभावम्प्रतिपादितं विवक्षाया अस्त्वात् आरनियमात्प्रयोगाय यो कन्यायमनुपाविविक्षामात्रेति
बंधनत्वमनेन विशेषणविशेष्यभावम्प्रतिपादितं विवक्षाया अस्त्वात् आरनियमात्प्रयोगो नियमः इतिमन्यमान एष इति कामं तर्हीति १७ ॥ रामं ४८

ता विशेषणत्वेन तेन कर्तव्यं ति कृष्णा

रक्षयमिति नहि गुणाद्द्रव्यवाचिनो द्वंद्व उपपद्यते गुणवचनस्य द्रव्याये क्षत्वात् सामर्थ्याद्द्रव्येणास्त विशेषायाः असंभवात् यदित द्वंद्वस्तात्स्यादेवृत्तिलकृष्णाद
तिप्रयोगः नरवत्वत्वयीति गुणो न सह षष्ठीसमाससमासनिषेधादितिभावः प्रधानशब्दाविति प्रथमांतापित्वर्थः अनेन षष्ठीसमासविपरीततत्वं कथितं एकस्मि
न्नर्थे त्पनेन तुद्वंद्वविपरीतत्वं कथितं द्वंद्वे हि सर्वपदार्थानां प्राधान्यात्ता स्ति द्वंद्वे सर्वेषु हताना मेकस्मिन्नर्थे वृत्त्यानं एतच्चावयवार्थाऽस्त्यनेन तद्वंद्वे तयोः
समुदायार्थापेक्षायां तु समुदायसमुदायलक्षणा मेकस्मिन्नर्थे सर्वेषां पदार्थानाह्निरस्त्येव प्रधानशब्दयोरिति परस्परविशेषणत्वेनानुपकारकयोः स्वतंत्र
योरित्यर्थः यत्रोभाविति द्वयोरीय गुणत्वात् द्रव्यव्यवधानेन क्रियासाधनत्वाद्विशेषादितिभावः यत्र त्वन्यतरद्द्रव्यामिति तत्र नास्ति संहरति वा कश्चेषः यतं ४८

न स्वयं द्वंद्वः तिला अस्य कृष्णाश्चेति नरवत्वविषष्ठी समासः तिलानां कृष्णा इति किं तर्हि द्वाविमौ प्रधानशब्दौ एकस्मिन्नर्थे युगपद्वर्तेते तेन च
द्वयोः प्रधानशब्दयोरेकस्मिन्नर्थे युगपद्वर्तमानयोः किं चित्प्रयोजनमस्ति तत्र प्रयोगादेतं कर्तव्यं नूनमन्यतरस्य प्रधानं तद्विशेषकं वा
परमिति तत्रैतावान्संदेहः किं प्रधानं किं विशेषणमिति स चापि कृतं देहः यत्रोभौ गुणशब्दौ तद्यथा खंजकुब्जं खंज इति यत्र त्वन्यतरद्
व्यमन्यो गुणः तत्र यत्र व्यं तत्प्रधानं तद्यथा शुक्लमालभेत कृष्णमालभेतेति नियष्टपिंडीमालभ्य कृतीभवति शुक्लरूपं तद्द्रव्यमाकांक्षति

द्रव्यमिति साक्षात् क्रियासाधनत्वादितिभावः ननु तिलशब्दो जातिवाचीत्यन्न जातिविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद् द्रव्यवाचीत्युच्यते तदा कृष्णशब्दोपि गुणविशि
ष्टद्रव्यवाचित्वाद् द्रव्यवचनः स्यात् इति तयोः कश्चिद्विशेषः नैष दोषः उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात् जातिद्रव्यप्रतीतिं न जहाति न च शब्देन द्रव्यापातिरेकी ना
तेः प्रत्याय्यते नहि भवति शाबलेयस्य गौरिति किं तर्हि तागौः शाबलेय इति तस्मात् स्वात्मा तमेव द्रव्यप्रतीतिं न जहाति शब्दो द्रव्य वचनत्वेनावस्थाप्यते गु
णास्तु न रूपादिना प्रादीन अपि पन्नस्य शुक्ल इति व्यतिरिक्तो अपि द्रव्यात्त्व शब्देन गुणाः प्रत्याय्यंते शति गुणात्मकत्वमुपपन्नातीति गुणशब्दो
द्रव्यवचनत्वेनावस्थापनमर्हतीति एतत्न्यायाश्रयेणावेदिकव्यवहारे निदर्शनायोपन्यस्यति तद्यथेति चेत छागमालभेतेति चोदनापोऽश्रेताभावेह

रामायणकम् ख्यतिबिम्बस्य द्रव्यस्य ४८

भाकै० ४९ कृ यंतहीति द्वयोरपिजातिशद्बत्वात्तद्व्यवाचित्वात्प्रधानत्वंनास्ति अन्यतरस्यविशेषणत्वामितिप्रश्नः नैतपीरिति आवश्यकमस्मिन्नसीत्यर्थः आदित्वाद्स्य
त्यपः अयंभावः यहाप्रथमतएवविशेषउपक्रम्यतेशिंशपेतितदावृक्षविशेषस्यैवप्रक्रांतत्वाद्विशेषस्यचसामान्याव्यभिचाराद्वृक्षशद्बस्यनैवप्रयोगोभा
व्यं यदातुप्रथमंसामान्यमुपक्रम्यतेवृक्षइतितदातद्विशेषणायशिंशपाशद्बइयाहीयमानोविशेषणमेवभवतीतिशिंशपावृक्षइत्येवभाव्य अन्येकेचि
विदाहुः शिंशपाया अपिफलव्यवच्छेदोयोयाहीयमानोवृक्षः किमितिविशेषणंनभवति ततश्चभवितव्यंवृक्षशिंशपेत्ययोगित तदयुक्तं वृक्षत्वास्यव्याप
कत्वान्महाविषयत्वात्तद्वरात्प्रथमतत्त्वस्यैवोपलंभाद्विशेष्यत्वमेव शिंशपात्वंतुस्वल्पविषयत्वात्पश्चाद्ग्रहणात्वप्रथमतःपिद्गुणकल्पत्वाद्विशेषणमेवेति
कृ यंतर्हीमौद्वौप्रधानशद्बावेकस्मिन्नर्थेयुगपद्वृत्तेवृक्षःशिंशपेति नैतयोरावशश्यकःसमावेशः नखलुवृक्षःशिंशपास्ति पूर्वायस्प्रथम
अथाकमर्थमुत्तरत्रैवमाघनुक्रमणंक्रियतेनविशेषणविशेष्येणावहुलमित्येवास्ति हुं १९ ७ ७ ७ ७ ७
नास्तिप्रयोगस्यानियमः तथावृक्षविशेषणस्यखदिरःप्रतिनिक्षिर्भवतितत्वक्षत्वाभावेफलपुष्पादेरुपादानंक्रियतेइतिन्यायविदाहुः नखलुवृक्षइति न
त्तुफलमस्त्येव नैतेदस्ति वृक्षप्रतीतिव्यवधानेनफलप्रतीतेरुत्याहाद्बहिरंगत्वाद्धात्वोचक्षणस्याप्राग्भुत्याहारंतरंगत्वात् विशेषणविशेष्येतिद्वयोरपादा
नविस्पष्टार्थंमिवंविशद्बत्वादेवान्यतरेणातस्याक्षेपात्वहुलग्रहणात्तत्रकुःसयोनीहितलक्षकइत्याहोसमासाभावः॥ ॥पूर्वअपरकिमर्थमिति स
तत्तत्राधुनरक्षत्रान्तक्रमणमित्यर्थः पूर्वकालेत्ययंतुयोगःपूर्वकालादीनांपूर्वनिपातनियमार्थःहिकत्तस्वस्येद्वतिसंज्ञायांनियमार्थःकुत्सितानीतिविशेष्य
स्यपूर्वनिपातार्थःरावचमन्यत्रापिप्रयोजनमूह्यं यत्रपदयोजनाभावपूर्वापरप्रथमेस्याहोतस्यायमारंभः पूर्वैरावसमासस्यसिद्धत्वात् १९ ७७ ॥म० ४९

वहुलवचनस्याकृतत्वात्इति अकृतत्वाप्रतिपन्नविषयत्वात्इत्यर्थः नहिमंदवुद्धयोवहुलग्रहणान्नैवासमासासमासविषयविवेकेमवगंतुंक्षमतत्पर्थ
इतरोपयोक्तमकृतत्वशद्बार्थमप्रतिपद्यवहुलवचनस्याव्यापकत्वमकृतत्वात्वमत्वादोदपति यधकृतत्वामिति ततश्चाति ततश्चातिप्राव्यीजनवहुलव
चनमितिभावः कृतत्वाचेतिपर्यायोयाहानंलौकिकावावोधुज्मासामर्थ्योविघातप्रतियास्तार्थंपथास्वामीप्रभुरीश्वरोभगवानिति चतुर्भिःशद्बैश्चत्वा
रोवहुलशद्बार्थाइतिक्वचित्प्रवृत्तिःक्वचिदप्रवृत्तिरित्यादयःसंगृहीताइत्येकआहुःतेनकस्यसर्थ्यइत्याद्येनित्यःसमासः ग्रामोग्रामदग्ध्याद्याहावसमासः
नीलमुत्पलनीलोत्पलमित्यत्रैविकल्पःसमस्तमत्तटकेशाहावचपवसमासाभावाअन्येत्वाहुः कृतत्वमितिप्रवैघस्यसंमीहकमित्यर्थःकेनरूपेणाव्याप
कं२
वहुलवचनस्याकृतत्वात्उत्तरत्रानक्रमणसामार्थ्यं अकृतत्वंवहुलवचनमित्युत्तरत्रानुक्रमणंक्रियते पर्यहृतवर्षदनेनकृतमकृतंतत् एवंत
र्हिनवृक्षोःकृत्स्नमिति कृत्स्नंचकारंचसाधकंचनिर्वर्त्तकंचपश्चानेहितसुकृतंतत्किमर्थीतस्यैवमाघनुक्रमणंक्रियते उदाहरणाभूयस्त्वात् एवंतेस्व
स्वपिविधयःसुपरिगृहीताभवंतियेषुलक्षणप्रपंचश्चकेवलंलक्षणेकेवलःप्रपंचोवानतथाकारकंभवति २० ७ ७ ७ ◎
कत्वमित्याहकारकमिति कुर्वदपिनविपर्ययेणाकरोतीत्याह साधकमिति वचाकस्यचिदुर्जनेनप्रवर्त्ततइत्याहनिर्वर्त्तकमिति अथवासाधकंपारयपर्ये
तास्यावकर्णयदेशाद्वप्रत्याहारस्त्यारेणास्यासंस्कारस्येत्याह निर्वर्त्तकमिति सासात्कार्यनिष्पादयतीत्यर्थः उदाहरणभूयस्त्वादिति विभाषागुणोस्त्रि
यामितिपंचमीअस्यैवलक्षणस्यभूयांस्युदाहरणानिप्रदर्शयेत्तुमित्यर्थःकेवलमिति केवलेनलक्षणेनमंदवुद्धिविषयविभागंनावधारयति के
वलेनप्रयंचेनसामान्यलक्षणरहितेनप्रतिपदव्याख्यातगौरवप्रसंगः २० ७

भाके० व्यवस्थितविभाषेवकस्मान्नाश्रीयतेकिंबहुलग्रहणेनेत्याहं अवशपामिति वेदेहिवक्त्व्यवहारानुसरणायसर्वेःशब्दैर्हिव्यवहारइत्यर्थःसर्ववेदपारिषदमि
५० ति यदिवदंपारिषदंसाधारणमित्यर्थःपन्नाधात्तुपरिषदश्चेत्यत्र अनन्येत्याहुःपारिषत्वस्मिवारकङ्व्यते सचपरिषत्सवारणाइतिपारिषदत्वेनसाधारणत्वं
लभ्यते सर्ववेदत्वादस्यसर्ववेदसाधारणत्वलक्षणोबहुलादिग्रहणोपेतंक्रियते अनुषंगिकोलौकिकशब्दसंस्कारइतिवेदग्रहणांत्वेनलभ्यते सर्ववे
दत्वादस्यसर्ववेदसाधारणलक्षणोबहुलादिग्रहणोपेतंक्रियते अनुषंगिकोलौकिकशब्दसंस्कारइतिवेदग्रहणांकृतं॥ ॥श्रोणापादयःस्रणापादयदति
सूतएवानाकशिन्यपथापास्थ्यावाधीकृतादिदित्यत्रादिशब्दप्रकारवाचीप्रयोगदर्शनाबोहाहरणास्थानीयाःकतिपयेनिदर्शनीकारैःप्रदर्शिताः स्वकाभि

म८२

अवग्रम्पादत्वप्यस्मामिदिदंबृहद्व्यंबहुलमन्यतस्थान्तभयपावाएकेषामिति सर्ववेदपारिषदंहीदंस्वंशास्त्रंतत्रनैकःपंथाःशक्यआ
स्थातुं श्रोणापादयःश्रोणापादयोवृत्तिःकृत्वादिशाकृतिगणाः श्रोणपादिषु अर्थवचनं श्रोणपादिषु अर्थग्रहणंकर्त्तव्यं अश्रोणायः श्रोणयः
कृताःश्रोणीकृताः यदाहिश्रोणापरम्पराकेविक्रियंतेतदामाभूदिति अन्यआपंअर्थग्रहणोस्तुअत्रतस्यप्रतिषेधंशास्तिहनतथाकिं
कारणं अन्यत्रपूर्वअंतैकार्थयस्थार्थकार्यहपुनःपूर्वअर्थकार्यमत्रकार्य २१ ख ख ख

त्यपरापाश्चपरीनजीविनासंघःश्रेणिः तत्रपहार्थेकांस्थितानांश्रेणीकारणांतदासमासोपपात्यात् यदातुश्रेणीस्थानामेवदनादिरूपकरणांतदामानंदि
त्येवमथमाह श्रेणपादिहित्यादि अन्यत्रेति साक्षात्प्रतीतिचेत्पन्त्र्यर्थवचनमित्युक्तासंनैप्रतिषेधउक्तइहतुकस्मान्नकृतइतिप्रश्नःअन्यत्र
पूर्वमिति साक्षाःकस्येत्यत्रसंतत्वेमृनिनित्यविकल्पितप्रतिसंज्ञाप्रसंगेनपरत्वात्वविकल्पःस्यादितितत्रत्रप्रतिषेधःक्रियतेतेनपूर्वानित्याराभिसंज्ञा राम०
भवति इहतुश्रेणीकृतादतिपरत्वान्नित्योगतिसमासःसिध्यतीतिनार्थइहअन्नप्रतिषेधनेत्यर्थः २१ ख ख ख ख ख ॥ ५०

केनपिवि शिष्टशब्दोपदावधारणारहिताक्षिकावाचुपात्तःतदातिव्याप्तिपरिहारायाहाशानि त्रिविशिष्टइति समानत्वमर्थरूपाभ्यांबोद्धव्यं गोरवमपंस्मिन्पक्षआह
ह अपवजितिवेतिनविद्यतेनञस्मिन्पूर्वदेतदन्नतञप्रत्याक्रोतमिदेहगस्पते तदयमर्थः आक्षिकामात्रंवचनेविशिष्टशब्दउपादीयमानेकर्त्तव्यमंकृतमि
मित्यत्रापिसमासप्रसंगःसमानप्रकृतित्वंवास्तीतिवार्त्तिकेनापिसमासोग्नोनिवारितःततश्चनञग्रहणाक्रांतपूर्वपदनिर्देशार्थकर्त्तव्यमिति अवधारणास
हिताक्षिकवचनेप्यव्याप्तिरितितत्परिहारायाह नुडिअधिकेनचेतिपघपितडिद्येनडक्तोनचापिकृतिभेदेहेतुत्वात् अवधार्यकस्याप्राप्तिरितिभावः

ं८२

कैनञ् नञ्विशिष्टेसमानप्रकृतिग्रहणं नञ्विशिष्टेसमानप्रकृतिग्रहणंकर्तव्यंइहमाभूत्अक्षिकृंवाभुक्तंचेति अनञितिचप्रतिषे
धोवक्तः इहमाभूत्कर्त्तव्यमकृतमिति नुडिडधिनचनुडिड्धिकेनचसमासोवक्तव्यः इहापिपथास्यात् अशिताःनशितेनऊर्ध्वतीत्या क्रि२
क्रिशितेनेति किमुच्यतेसमानप्रकृतिग्रहणंकर्त्तव्यमिति यदानञ्विशिष्टेनेतुच्यतेनचाप्रतःकृतएवविशेषःकिंतर्हिप्रकृतिकृतो
पिअयंविशिष्टशब्दोप्यवधारणेवर्त्तते तद्यथा देवदत्तपञ्चदत्तावागावमित्रपोदर्शनीयोपक्षवंतोदेवदत्तत्वपञ्चदत्तास्याध्या शं२
येनविशिष्टःस्वाध्यायनेवेतिगम्यते अन्येगुणाःसमाभवंति अस्याधिकोवर्त्तते तद्यथा देवदत्तपञ्चदत्तावाधावमित्रपोदर्शनीयो
यःप्रवंतोदेवदत्तत्तपञ्चदत्तोवाध्यायेनविशिष्टःस्वाध्यायेनाक्षिकःअन्येगुणाः [redacted] विवक्षिताभवंति २२ ॥१

नुडिकृहणामागमसमान्वोपलक्षणार्थमितिछिन्नमित्यत्रतुगधिकस्यापिसमासोभवति अर्थभेदमकुर्वतोविकारस्याप्युपलक्षणामिति छातादि
तमित्यत्रशब्दछोरन्यतरस्यामितीत्वेकृतेनदकेनापिसमासोभवति आताज्ञाणामित्याशेनुत्तस्यपत्त्वाद्दकत्वाभावःतथाचेति यदासमंत
भधारणाप्रतिपाद्यतेतदावधारणेविशिष्टशब्दःस्वरूपवर्णानमान्नेत्वाघाद्युणद्वारेणाक्रियमाणेआक्षिकामान्नेविशिष्टशब्दः २२

भाकै० ५१

तत्पदेति इह केन नञेति सिद्धे विशिष्टमहत्वात् समासात् समासः विकल्पविधिः स्यात् गुरुलाघवानादरेणाधिकमात्रवृत्तिर्विशिष्टशब्दोपादानेमति हे तोपपत्तिः
अवधारणाभावे चेदिति पूर्वोक्तरावार्थ आर्ययासगृहीतः अनन्तिव्येतत्तस्य नञ्‌ तेन वेति आर्यायो कर्तव्यत्वेन नञ्ञ्क्त इदानीम व्याख्याति व्याक्षिपति
रायमाल्लोतरमाह सिद्धं चिति विसमाप्तिरसमाप्तिः स्तता कृतमित्यन्नैकदेशीकरणात् स्वास्यात् मात्रिगौणमप्येतेरतिभवतिसमासः कृतापकृतमित्याप

तपदाति वदवधारणौ विशिष्टशब्दलाभे नैवार्थः समानप्रकृतिमहत्त्वेन नेह भविष्यतीति सिद्धं चाभुक्तं चेति नाप्यनञ्चितिमनिषेधेन नेह भविष्य
तिकर्तव्यमकृतमिति नुड्डिड्विकेनापि तु तदा समासो न प्राप्नोति परत्वाधिके विशिष्टशब्दलाभे समानप्रकृतिमहत्त्वात्कर्तव्यमिहमाभूदसि
द्धं चाभुक्तं चेति अनञ्चितिचप्रतिषेधो वक्तव्य इह माभूत्कर्तव्यमकृतमिति नुडिड्विकेनापि [redacted] नतासमासः सिद्धो भवति तत्रा
धिके विशिष्टशब्दमत्वा समानप्रकृतिमहत्त्वात् बाध्यते अवधारणेनञा चेत्तत्तु डिड्विधिष्ठेन नमकल्पेत अपचेदधिकविवक्षा कार्यतुल्य
प्रकृतिकेनेति कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यं कृतापकृतं भुक्तविभुक्तं पीतविपीतं सिद्धं तद्भेन तिसमा सावनञ्‌ सिद्धमि
तीकथं ज्ञो तेन क्रियाविसमासावनञ्क्रांतं समस्यत इति वक्तव्यं गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानं गतप्रत्यागतं यातानुयातं पुटापुटि
काकृपाकृपिकाफलाफलिकामानोन्मानिका ४३

तसमाप्तिर्गम्यते पतकृतं तदेवापकृतं विरूपं कृतं इत्यर्थो वागमात् एवं भुक्तिविभुक्तमिति पक्कं तद्दिष्टकं विरूपं भुक्तं अभुक्तमिति वा योवि
शब्दस्य प्रतिषेधार्थत्वात् भुक्तत्वे चैकदेशाद्रुपकमीजनकार्याकरणाद्वा वोद्धव्ये सिद्धमभुक्तं कर्तव्यमकृतमित्यपत्तदेतं अप्रतिषेधमात्रा नुगमादि
समासाभावात् समीसाभावः मत्स्ये पाव कर्तव्यं तदाह गतप्रत्यागतादीनां चेति कपिके त्याहावल्प इति कप्रत्ययपतदं तत्र स्वभावात्कचिद्वपाव राम० ५१

युवा अपुक्त इति युक्तिंगस्य स्त्रीलिंगेसामानाधिकरण्यानोपपद्यत इत्यर्थो पत्वायविभाषा प्राप्यते तेन युवतिस्तरतीति स्त्रीलिंगयोः समासः नञ्चयोरपिवि
रूढवयोवाचित्वान्नास्ति समानाधिकरणाय नैषः जरत्या युवतिधर्मो यत्नं भात् युवते वीतरतीधर्मसद्भावा जद्रूपारोपात् युवतिशब्दे स्येवस्त्रीनिया
त्रार्थमिदं सनियमो हि युराशब्दत्वात्यायुतर द्विरित्यपियाठशिष्या आ वापेणा वोधिता इति युवजरन्नित्यपि भवति॥ ॥वर्णो इदमिति युवापरा
मर्थं वस्त्र प्रत्यवविनासर्वनाम्नायरामृश्यते नतावदस्मिन्प्रदेशे स्त्रप्रत्यासत्यातं पश्चाद्वविष्यति इह तु कृष्णसारंग इति सारंगशबल

युवाखलतिपलित अयुक्तो यं निर्देशः ५२ समानाधिकरणेनेतिवर्जतिकः प्रसंगोपचाधिकरणानां सस्पार्देवं तद्धि ज्ञायपतावार्यन्पयाजा
तीपकसूत्र यदंत थाज्ञातीयकेन पूर्वदेन समासो भवतीति किमेतस्य ज्ञापके नेप्रयोजनं प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि
ग्रहणं भवती त्यैषायविभाषानकर्तव्या भवति युवा वर्णो वर्णेन। इदं विचार्यते वर्णोन तृतीयासमासो वास्याहेतः कृष्णेन सारंगः
कृष्णसारंग इति समानाधिकरणो वा कृष्णः सारंगः कृष्णसारंग इति कश्चात्र विशेषः वर्णेन तृतीयासमासः प्रतिषेधे वर्णा महतो
वर्णेन तृतीयासमासे एतत्प्रतिषेधे वर्णाकर्तकर्तव्यं तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरं भवति २५ ५ ५ ५ ५ ५

पर्यायः सचगुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात् गुणवचनो भवति सा लोत्पत्या च कृष्णकृतत्व मात्रितं लिखसानि तस्याभावादिति शंकुना स्वेड्व समासः सिद्धः
अथ तु कृष्णावयवत्वात्सारंगवृत्तिः कृष्णशब्दः तदा समानाधिकरणापदः समासर्वगौणोपि समानाधिकरणाय बहुलवचनाद्विशेषणे रोगिनिमि
त्तु इति कृष्णेनेति हेतु तृतीया कश्चात्रेति कृत्लाघव इति प्रश्नः रातप्रतिषेधस्वरनिवरो विधीयमान इत्यर्थः २४ ५ ५

भाके० अनेतेवर्णादिति कृष्णाताशादिश्यादीनतत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीयेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरमिदं अनेतेवर्णादितिसूत्रं कर्तव्यं वर्णावाचिपूर्वपदं एतत्पूर्वपदप्रकृ
५२ तिस्वरं भवतीत्यर्थः तेन कृष्णोरइतिसमासांतोदात्तत्वमेव भवति कृष्णेनेतिसहयोगे इत्थंभूतलक्षणे वा तृतीया अनेन समासः वर्णग्रहणाद्वहिमेनए
तो हिमेनेतद्रत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य भवति हिमेनेति हेतौ तृतीया ज्ञत्कृतार्थेति समासः कृत्स्वरस्त्वाप्ति उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् अकारकत्वाद्वाहिम
स्य यघवर्णादितिवर्णग्रहणास्यव्यवच्छेद्यत्वेन प्रयोजकोनास्तीतिभावः इतरः प्रयाभिप्रायमनुभाष्यमन्यो प्रतिपादयितुमाह नेनेत्येनि कृष्णेनइतिउमादौ

अनेतेवर्णादितिवक्तव्यं इहमाभूतहिमेनएतः हिमैतः अथाद्वितीयेन वर्णग्रहणेनैतविशेषणेनार्थः यघवर्णएतशब्दोस्ति नत्वन्यः
मस्ति आइतः एतः कृष्णोतो लोहितेनइतिनार्थ एवमर्थेन वर्णग्रहणेन यदितावद्दयं कर्मणि क्तः तृतीयाकर्मणीत्यनेनस्वरेणाभवि
तव्यं अथापिकर्तरिपरत्वात्कृत्स्वरेणाभवितव्यं अथसमानाधिकरणे समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहणं असमानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहणं
कर्तव्यं एकंवर्णग्रहणंकर्तव्यमिहमाभूत परमकृष्णः द्वितीयं वर्णाकर्तव्यं इहमाभूत कृष्णतिलाइति एकंवर्णग्रहणम
नर्थकं अवर्णास्यवर्णस्यचावर्णोअन्यतरस्मात्कस्मान्नभवति २५

श्रीतिपररूपं तृतीयाकर्मणीति अनेन इतिषेध आनंतर्यमध्येपवादाद्वातत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यस्यैवबाधइत्यभिप्रायः परत्वादितिकृष्णेन अ
श्वादिनाकरणेनेत आगतः कृष्णेतद्रत्यत्र अनेतइतिप्रतिषेधः पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यकिंबाधकोस्तु अथ कृत्स्वरइतिविचारे परत्वात्कृत्स्व
रत्वाएवबाधकइतिनार्थ एतविशेषणार्थं नवर्णग्रहणेनेत्यर्थः कृत्स्वरमपिबाधित्वायाथादिस्वरेणात्रभाव्यं विशेषोभावाद्वाभाष्यकारेणोत तस०
लौकं अथवापरत्वाद्धुत्कृष्टत्वात्कर्मात्कर्माप्तत्वात्कृत्स्वरः थाथादिस्वरइत्यर्थः २५ ५२

लक्षणाप्रतिपदोक्तयोरिति वर्णोवर्णेनेतिपः समासस्वरविधौद्वितीयवर्णग्रहणामंतरेणापिनहीष्यते तेनातिप्रसंगोनभविष्यतीत्यर्थः शुक्लबभ्रूरिति शु
कोहरितः शुक्लोवाबभ्रुः कपिलः तत्तत्कृत्तत्वाभावात् शुक्लेनबभ्रुरितितृतीयासहयोगइत्थंभूतलक्षणेवाकर्जन्यात्स्मादिति एतत्सूत्रानारंभाश्रा

लक्षणाप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति एवं सतितान्येतानित्रीणिवर्णग्रहणानि भवंति समासविधौद्वे स्वरविधौ चैकं पयाप्यितृती
यासमासस्तस्यपितान्येवत्रीणिवर्णग्रहणानिभवंति समासविधौद्वे स्वरविधौ चैकं सामान्येन मम तृतीयासमासो भविष्यतीति तृतीयात त्कृ
तार्थेनगुणवचनेनेति अवश्यं वर्णेन प्रतिपदं समासो वक्तव्यः पत्रतेन न सिध्यतितदर्थं कृतेन न सिध्यति शुक्लबभ्रुरिति तथासतितान्ये
न्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवंति समासविधौद्वे स्वरविधौचैकं अथेदानीं समानाधिकरणः सामान्येन सिद्धः स्यात् वाढं सिद्धः कथं विशेषणेन वि
शेष्येणबहुलमिति एवमपिद्वे वर्णग्रहणेकर्तव्ये स्वरविधावेव प्रतिपदोक्तस्याभावात् तस्मात्समानाधिकरणे त्वेवयक्षोज्यायान् (समाना
धिकरणेत्वेवपक्षोज्यायान्) समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं यं विप्रतिषेधेनात समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां
परं भवति विप्रतिषेधेन प्रधानानां प्रधानमुपसर्जनानामुपसर्जनं प्रधानानां तावत्प्रधानं [illegible]
[illegible] इंद्रारकनागकुंजरैः पूज्यमानइत्यस्यावकाशः गोइंद्रारकः इन्द्रवृन्दारक
योरापुवतानीमवकाशः इभ्ययुवतिः आढ्ययुवतिः इहोभयंप्राप्नोति नागयुवतिः इंद्रारकयुवतिः प्रधानानामेवपरंप्रधानं भवति विप्रतिषेधे
न उपसर्जनानां परमुपसर्जनं खन्नमहत्परमोत्तमोत्कृष्टाइत्यस्यावकाशः सद्वैद्यः सत्स्त्रीः कृत्यतुल्याख्या अजात्येत्यस्यावकाशः तुल्यश्वे
तः इहोभयं प्राप्नोति तुल्यमहान् तुल्यमहान् उपसर्जनानां परमुपसर्जनं भवति विप्रतिषेधेन २६

वादित्यार्थः प्रधानोपसर्जनानामिति प्रधानग्रहणेन समासशास्त्रे तृतीयानानि लक्ष्यंते उपसर्जनशब्देन समासशास्त्रेप्रथमानिर्दिष्टमुच्यते २६
उ२
४

माकै० समानाधिकरणासमास इति समानाधिकरणासमासाद् बहुव्रीहिः कदाचित्कर्मधारयसर्वधनाद्यर्थ इति वार्त्तिककारेणोक्तं हृदि निधाय वितं भाष्यकारेणान्या
५२ यत्युत्पादनाय प्रतिषेधमुपन्यस्याऽऽदूषयित्वाह तिष्ठिरूपनास्याप विप्रतिपत्त्यासर्जः सामर्थ्यस्य बलवत्त्वात्प्रपेशा कंठेकाल इति व्यधिकरणानां
बहुव्रीहिः सम्पन्नं तस्य सर्वतिपातविधानेन साध्यते वीरपुरुषक इति बहुव्रीहिसंज्ञायां तस्या पूर्वप्रकृतिस्वरः पाक्षिक [illegible] समासो भवति ब
हुव्रीहिसंज्ञायां शेषग्रहणस्य प्रत्याख्याने विप्रतिषेधस्त्रिप्यते कदाचिदिति विषये विशेषनिर्देशात् कदाचिदिति चक्र व्यर्थ [illegible] विषयविशे

समानाधिकरणासमासात् बहुव्रीहिः समानाधिकरणसमासाद् बहुव्रीहिर्भवति प्रतिषेधेन समानाधिकरणसमासस्यावकाशः वीरः पुरु
षो वीरपुरुषः बहुव्रीहेरवकाशः कंठेकाल इहोभयं प्राप्नोति वीरपुरुषको ग्रामः बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन कदाचित्कर्मधारयः सर्वधना
द्यर्थः कदाचित्कर्मधारयो भवति बहुव्रीहिः किं प्रयोजनं सर्वधनाद्यर्थः सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी नटः गौरखरवदरण्यं कृष्णसर्पवान्
[illegible] लोहितशालिमान् ग्रामः किं प्रयोजनं कर्मधारयप्रकृतिभिः [illegible] विधानं यथा स्यात् किं च कारणं न स्यात् २७

षष्ठ्यन्तकाल विशेषो निर्दिश्यत इति [illegible] सर्वधनी नित्यसर्वा [illegible] कर्मधारये कृते तस्य यथा [illegible] पूर्वविप्रति
षेध [illegible] भवति किं प्रयोजनमिति सर्वधनाद्यर्थमिति [illegible] केवल [illegible]
[illegible] कर्मधारयस्यानुकृति [illegible] कर्मधारयप्रकृतिरिति मत्वर्थीयप्रकृतिः सर्वधनशब्दो ताम०
वार्त्तिके तदुक्तः नन्वसन्तेन इत्यर्थः २७
५३

९५६

बहुव्रीहिरिति सर्वधनाद्यर्थस्येति विवक्षायां यदि बहुव्रीहिः क्रियते [illegible] मत्वर्थीय [illegible] कर्मधारये तु सति नेन
[illegible] सर्वधनाद्यर्थविवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन यदि कर्मधारयः क्रियेत नस
[illegible] नहि बहुव्रीहिकर्मधारयसंज्ञा [illegible] यथासंख्य [illegible]
स्वाभाविकत्वात् एवं तर्हीति [illegible] विप्रतिषेध [illegible] यथापूर्वविषयभे
मेरविवत्ति [illegible] भवति [illegible]
बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य [illegible] हेतुः कर्मधारयेण [illegible] मत्वर्थीयः [illegible] बहुव्री
हिणोक्तत्वान्न भवत्व [illegible] न भविष्यति [illegible]
[illegible] एवं तर्हि भवति [illegible] बहुव्रीहिक
[illegible] कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थ इति [illegible]
[illegible] बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेनेति २८
तिभिः कर्मधारयः स्यादिति [illegible] विषयविधि [illegible] निर्देशार्थं [illegible]
भवति [illegible] भवतीति [illegible] आचार्य इति अथवा [illegible]
भवति [illegible] भवति [illegible]
तकर्मधारयस्य [illegible] प्रतिषेधेन कर्मधारयस्य [illegible] अभिधानाया [illegible]

मा॰क्षेद्दि॰ ५७ विप्रतिषेधायनवनयनाथाह नैषधुक्त इति स्वपदार्थ इति मध्यममध्यमवीरश्रीति स्वपदार्थमात्रापेक्षविधानादन्यपदार्थाश्रयणादिति
भावः इतरविषयविशेषबहुव्रीहिसाधयति अस्तीति यथोक्तो नघुकोणांतर्गत्वं कर्मधारयस्य संभवतीत्यर्थः विभाषेति विभाषेति ना
त्रमहाविभाषाविवक्षितान्तया हि यस्त्वन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्यावते तेनैव कार्याभावे सत्याभायाभावो क्रियेति तस्माद्विभाषाकर्मधारय इत्यस्यायमर्थो
विकल्पितः कर्मधारयो विषयविभागेनावस्थानात्तु यदा द्वौ समौ वर्तते नान्यपदार्थे एतदुक्तं भवति अनयेत्ति नान्यपदार्थत्वपदार्थमात्र

नैषधुक्तो विप्रतिषेधः अन्तरांगः कर्मधारयः कांतानतात्वपदार्थकर्मधारयः अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः आतो विभाषाकर्म
धारयः पक्षान्तकर्मधारयेऽपि बहुव्रीहिर्भविष्यति एवमपि पक्षान्तकदाचित्कर्मधारयो भवति कर्मधारयश्च तिभिर्मत्वर्थीये
धानेप्रेप्तिति सर्वस्यापि भवनर्थापत्तेः कर्मधारयपक्षे तिभिर्मत्वर्थीयोऽभिधानेऽस्मृदितिः एवं तहिने इत्यस्य योगस्योदा
हरणं विप्रतिषेधयमिति किंतर्हि इष्टीद्विपतिमासमानाविकरणसमासाद्बहुव्रीहिः कदाचित्कर्मधारयः सर्वथा

त्वविवक्षायां भवतु कर्मधारयः पूर्वमेवत्वन्यविवक्षायामपि पुरुषादेर्बहुव्रीहिर्भविष्यति एवमपीति पूर्वमन्त्येपदिने अन्यपदा
र्थे यदि कर्मधारयः क्रियते तदा पश्चादन्यपदार्थविवक्षायां वीप्सावधान्यामनन्यापि प्राप्तिरित्यर्थः दृष्टीयमिति वीरपुरुषादेर्प्रथममेवा
न्यपदार्थविवक्षाकार्याप्यतर्धेनी नाशे तु पश्चादिति विवक्षाविषये प्रसिद्धये प्रतिपादकमित्यर्थः २९ एम॰ ५४

नार्थान्तरेति न्यायसिद्धत्वात् इति भावः यदि कर्मधारयात्मत्वर्थीयः क्रियते तदा लघ्वर्थपदार्थभावात्संभवादिसिद्धिमत्कर्मधारयः कर्तव्यः इति
धारयपदार्थं मन्यते एवमादिमत्वर्थीयप्रत्ययात् इति स्वतिर्यत्किंचिद्योगरूपं प्रयोगमन्यपदार्थे नैवान्यपदार्थविवक्षायां नदावर्त्तीय दा
र्थान्तरत्वगुणभावप्रवाशीयपदति प्रतिपत्तिपत्तिर्लाघवं भवति अन्येतु शब्देलाघवमन्यते बहुव्रीहिरन्यानपेक्षोऽन्यपदार्थं प्रतिपादयति
कर्मधारयस्तु मत्वर्थीयस्तिरंतिशब्देनेत्यावश्यकः एतच्च शब्दीयस्त्वंत याप्रयोगादर्शनादेव विषये मत्वर्थीय इति इत्यवनस्यादि

नार्थावेव स्मर्तव्यमनुष्यात्मविसर्जनपतिनमुहूर्ते यथा तत्कर्तृकसंकल्पमोक्षणात्तत्सहसंकल्पकुलके नैव एषः हतंत्र कु हालपदेन २
कर्मधारयत्रबहुव्रीहिभिर्मत्वर्थीये इभिधानलक्षणबहुव्रीहिर्भवति बहुव्रीहिणाभाविष्यति लघुत्वात् कथं सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी
नटः स्मितिरिति प्रकृतेषु सर्वादिशिनिरित्यासि तद्वाक्यवतनेऽपि दनोवाधनार्थं कर्मधारयात्पदान्तरयोगोऽस्यावदर्णं च समर्थ वान्तरलमी
कः सोऽहितश्चालिमत्स्याम इत्यल आविशेषः जात्या नाभिसंबंधः क्रियते सोऽसमर्थिताभावात्सर्वं जातिः सामिमूत्वलमीके तिपरत्वं सर्ता
ण जातितद्धर्माभिसंबंधः क्रियमाणोऽपि स्याद्वल्मीकस्यत्वतृदाभवति ३०

सुखपंजनवीयं सर्वविधीतिसंभावयत्वकृतात्साधनं नाशीयत इति कर्मधारयेकतोऽस्ति कर्मेत्यर्थः इनोवाक्यार्थं इति पाशीशिनार
भर्ज्ञेनित्योऽपि कर्मधारयात्द्वन्द्वात् बायेति विनिवर्त्तत्वमित्यर्थः आपत्तिरिति जातिर्यत्क्रमेणकर्मधारयेन प्रतीयते यदा हीति विशिष्टगु
णोऽवद्व्यणतद्बहुत्वायां ठिचहितामित्यर्थः ३०

भाकेदिक्
५१

पूर्वपदातिशयप्रति अतिशयेन कृत्स्नानिवद्याणुप्रियन्त्यर्थः विवक्षायां खुलपदसंयोगे पूर्ववद्बहुव्रीहिः प्रियतमेव बहुव्रीहिः प्रत्ययः भाष्यकारोक्ति प्रतिषेधं प्रत्याहत्य [illegible] पुनः [illegible] इति [illegible] प्राथमिकं व्यवधानात् [illegible] नन्वस्य प्रकर्षे अतिशायिकः प्रकर्षे [illegible] एवं तर्हि [illegible] वस्तुतो अतएवाय्यते समर्थोस्मिति [illegible]

पूर्वपदातिशये आतिशायिको बहुव्रीहिः कृत्स्नवत्तरा इत्यर्थः पूर्वपदार्थातिशयविवक्षायामातिशायिकान्तबहुव्रीहिर्भवति इति प्रतिषेधे न किंप्रयोजनं कृत्स्नवत्तरा इत्यर्थः आतिशायिकस्य [illegible] बहुव्रीहेः [illegible] इति [illegible] बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधे [illegible] प्रतिषेधः [illegible] बहुव्रीहिः आतिशायिकः [illegible] यदि [illegible] एवमप्युक्तः अतः आतिशायिकः [illegible] आतिशायिकः [illegible] बहुव्रीहिः आतिशायिको [illegible] कथं [illegible] एव [illegible] आतिशायिकः अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः [illegible] आतिशायिको भवति [illegible] प्रतिपादितं [illegible] भवति [illegible] आतिशायिकः प्राप्नोति किं कारणं [illegible] भवति [illegible] इति ३१

वर्तेत [illegible] अतिशायिकस्य प्रतिषेधः [illegible] बहुव्रीहिः [illegible] प्रतिषेधः [illegible] इति ३१ ३१ ३१ ३१ ॥ ॥ राम०
५१

ततः [illegible] इति [illegible] अस्यातिशयेन [illegible] इति [illegible] अतिशयस्य [illegible] इति [illegible] इति [illegible]

तर्हि [illegible] भवति [illegible] आतिशायिकस्य [illegible]
भा२ [illegible] आतिशायिकस्य [illegible] आतिशायिकस्य [illegible] प्रतिषेधः [illegible]
[illegible] बहुव्रीहिः [illegible] भवति [illegible]
५५४ [illegible] पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद्बहुव्रीहिः [illegible]
[illegible]
[illegible] बहुव्रीहिः [illegible] आतिशायिकः [illegible] भवति [illegible]
[illegible] स्यात् ३२

[illegible] कथं [illegible] आह [illegible] अन्यपदार्थमात्रविवक्षायां बहुव्रीहिः [illegible] आतिशायिकः [illegible] अतिशयमात्रवि-
वक्षायां [illegible] बहुव्रीहिः [illegible] बहुव्रीहिः [illegible]
[illegible] तत्राह कथं पुनरिति अतिशयेन [illegible] बहुव्रीहिः [illegible]

[illegible]

[illegible]

इतिमहाभाष्येद्वितीयाध्यायस्यप्रथमःपादःसमाप्तः

अथमहाभाष्येद्वितीयाध्यायस्यद्वितीयपादप्रारम्भः

भा॰वै॰द्वि॰ १ अर्द्धं नपुंसकमित्यत्र व्यवस्थितत्वात्कैवसमासे पर्वे पदार्थे सलिंगविशेषानवधारणात् कृतमपि नपुंसकग्रहणमकृतसममिति मत्वाह कथं ति
दर्द्ध इति पुनरिति नपुंसकत्वावधारणात्तावदर्थः अवयववाची पुल्लिंगइति नियमेन नपुंसकलिंगो भवतीति वैयर्थ्ये तत्र अव
यववाचीत्यभिधेयवशात् सर्वलिंगः नत्वाव्ययोगोऽदृश्यते अप्यर्द्धं मया भक्षितं नेतार्द्धं मात्रा लभितमिति तदत्र नपुंसकग्रहणात्

श्रीगणेशाय नमः ॥ अर्द्धं नपुंसकं इत्येकस्मात् भवति ग्रामार्द्धो नगरार्द्ध इति अर्द्धशब्दस्येदं नपुंसकलिंगस्य ग्रहणं
पुल्लिंगस्याचार्द्धशब्दः क्व पुनरयं नपुंसके लिंगः क्व पुल्लिंगः समप्रविभागे नपुंसकलिंगः अवयववाची पुल्लिंगः इत्येकस्मा
न्न भवति अर्द्धं पिप्पलीनामिति न वा भवत्यर्द्धपिप्पल्य इति भवति यदा त्वेवं समुदायः अर्द्धं पिप्पलीनामर्द्धं पिप्पलीनाम् अर्द्धपिप्प
ल्य इति यदा त्वेतद्वाक्यं भवति अर्द्धं पिप्पलीनामिति तदा न भवति न चैतदाकस्मान्न भवति एकाधिकरण इति वचनात् तेन न द्वितीया
दिकं भवति अर्द्धाशिरिति भवत्येकमेवेदमधिकरणं पोषणशीर्षम् १

यस्मिन्नर्थविशेषनियमेन नपुंसकत्वं तदर्थवृत्तेरर्द्धशब्दस्याप्रीयतेनैवार्थेन नपुंसकत्वस्याव्यभिचारात् अर्द्धमिति निर्देशादे
व नपुंसकत्वे लब्धे नपुंसकग्रहणं ज्ञापकं निर्देशेषु लिंगाविवक्षायाः यदा त्वेतदिति अर्थस्वाभाव्यात् भिन्नत्वमपि चेदुक्ते अर्द्धपि
प्पलीस्यात् यद्यपदार्थस्य प्राधान्यात् सैकत्वात् अर्द्धाशिरिति एकशीर्षवचनानि एकत्वात् स्वार्थवचनां च बहुत्वादेकत्वाभावं स्म
मन्यते एकमेवेति शब्दादेकत्वे वार्थस्यानिरोहितभेदस्यावगमादिति भावः ॥ १

श्री ॥ द्वितीय ॥ अन्यतरस्यांग्रहणस्य पक्षे षष्ठीसमासप्राप्त्यर्थत्वं तस्य ज्ञापकतां नान्तरीयकतया प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षोपन्यासः ॥ यद्य
पि पारेमध्ये इत्यत्रायमर्थो ज्ञापितस्तथापीहस्मरणाय पुनर्ज्ञाप्यते । अवयवविधानइति । सामान्याश्रयसमूहापेक्षया प्रतिनियतो
विशेष एकदेशो भवतीति विशेषविषयं विधानमवयवविधानशब्देनोक्तम् ॥ किमेतस्येति । न्यायादेव विशेषविधिः सामान्य

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ अन्यतरस्यांग्रहणं किमर्थम् । अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात् ॥ स
मासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् ॥ द्वितीयं भिक्षाया इति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तया
वाक्यमपि भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासोऽपि यथा स्यात् ॥ भिक्षाद्वि
तीयमिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ॥ अयमपि विभाषा । षष्ठीसमासोऽपि । तावुभौ वचनाद्भविष्यतः ॥ अनन्त
रं पठति ॥ द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषावचनं ज्ञापकमवयवविधाने सामान्यविधानाभावस्य ॥
द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषावचनं क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः । अवयव
विधौ सामान्यविधिर्न भवतीति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । छिनत्ति भिनत्तीति । श्नम्भि शप्न भवतीति ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । शबादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते । तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनु

विधेर्बाधक इति मत्वा पृच्छति । भिनत्तीति । विरोधादेकफलत्वाच्च बाध्यबाधकभावः । इह तु भिन्नदेशत्वाद्विरोधाभावो विकरणानां
चानर्थक्यादेकफलत्वाभावः । वार्तिककारस्य मतेनेदमुक्तम् । स ह विरोधाभावे बाध्यबाधकभावं नेच्छति । तथा चाह । श्नम्बुकुञ्जकक्षनाना
देशत्वादुत्सर्गप्रतिषेधइति । भाष्यकारस्तु विनापि विरोधेन सामान्यविशेषविध्योर्बाध्यबाधकभावमभ्युपगच्छति । अर्थाभिधा

[illegible]

भा॰के॰२
२

प्राङ्मुखीति। अस्वांगपूर्वपदाद्वेत्यतोऽङीपुङीविधौ वेत्यनुवृत्तिः॥ नेतदस्तीति। वार्तिककारस्यमतमाश्रित्यप्रयोजनप्रत्याख्यानं। प
यद्यपूर्वोङीविधीयते तदा प्राग्गुल्फा प्राङ्गुल्फेत्यादावपिस्यात्। ङीपएवतत्तुदात्तत्वविधानेङीपोत्र प्रतिषिध्यत्वाद्दोषाभावः। तदे
वं नित्यस्वरमात्रविधानेनास्तिसामान्यविशेषविहितत्वम्॥ वृत्तिविषयइति। एकार्थीभावविषयइत्यर्थः॥ नैतदिति॥ पूरण

वर्ततेऽनुप्रवृत्तं कर्तरिसप्तमीति। तद्धि प्रथमानिर्दिष्टं। षष्ठीनिर्दिष्टेनमेहार्थः। रूपादिभ्यइत्येषा पंचमीत्यावृत्तिः प्रथमायाःषष्ठी
कल्पयिष्यति। तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयं। नचप्रत्ययविधौ पंचम्यःप्रकल्पिकाभवंति। नायंप्रत्ययविधिः। वि
हितःप्रत्ययःप्रकृतश्चानुवर्तते। एवंतर्हि ज्ञापयत्याचार्यः। यत्रोत्सर्गापवादं विभाषातत्रापवादेनमुक्ते उत्सर्गो नभवतीति॥
किमेतस्यज्ञापने प्रयोजनं। दिक्पूर्वपदान्ङीप्। प्राङ्मुखी प्रत्यङ्मुखी प्रत्यङ्मुखा। ङीपामुक्तेङ् नभवति। नैतदस्ति प्रयोज
नं। वक्ष्यत्येतत्। दिक्पूर्वपदान्ङीपोऽनुदात्तत्वं ङीपा विधानेऽन्यत्रापि ङीपु विषयात्। ङीप्प्रसंगइति। इदंतर्हि प्रयोजनं। अर्धपि
प्पली। अर्धकोशातकी। एकदेशिसमासेनमुक्ते षष्ठीसमासो नभवतीति। उन्मत्तगंगं लोहितगंगं। अव्ययीभावेनमुक्ते
बहुव्रीहिर्नभवति। द्वासिःप्रासिः इत्याद्युक्तेण्नभवति। यद्येतज्ज्ञाप्यते उपगोरपत्यमौपगवः। तद्धितेनमुक्तेऽपत्यपतापि
तिनसिध्यति। अस्त्यत्रविशेषः। हे यत्र विभाषे द्वे प्रतिज्ञे स्थित्याशिष्टिकादेविधिभ्यो न्यतरस्यांसमर्थानांप्रथ
माद्वेति। तत्रैकयावृत्तिर्विभाषा। परयावृत्तिविषये विभाषापवादः। क्रियमाणेपिवैअन्यतरस्यांग्रहणेसमासोनप्रा
प्नोति। किंकारणं। पूरणगुणेतिप्रतिषेधात्। नैतत्पूरणांतं। अनाएतत्सर्वपद्यं। एतदपिपूरणांतमेव। पूरणंनामार्थः तद
माहतीचाद्वः अतःपूरणं। योसौपूरणांतात्स्वार्थे भागे। नसोपिपूरणमेव। एवंतर्ह्यन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्षष्ठीसमासो
गुणेत्यत्रपूरणाधिकारविहितप्रत्ययांतग्रहणादितिभावः। अनेनेति। पूरणाद्भागेतीयादन्नितिस्वार्थिकेनानाव्यवहितमित्यर्थः
एतदपीति। पूरणगुणस्कहितार्थेत्यत्रार्थशब्दस्य प्रत्येकंसंबंधात् पूरणार्थग्रहणं नतुतदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्यर्थः

राम
२

प्रातः॥ तत्रसंज्ञभवतीति चकारेणसमुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषोनुमीयते सोचत्वाद्यनिर्देशस्य प्रकृतिभावः यद्यत्राश्लेषो नभवति
॥ ममपद्मस्माद्वाराद्वंद्वेकृतेत्रिपयत्नत्वकारादेशोपेक्षा क्रियते सु विविताज्जर्वजेनात् प्राप्ता पञ्चवीरेवसंनिधानात इत्यसंज्ञाभवति
सत्रासंभ्रमसामर्थ्योद्वा प्राप्ताजीवकामिति लिंगविशिष्टपरिभाषयाप्यप्राप्तस्यसमासः॥ ॥ कालाः इत्युक्तद्वितीयासमासः सेमासार्थत्वस्था

प्राप्ता किमर्थश्चकारः अनुकर्षणार्थः किमनुकृष्यते अन्यतरस्यांग्रहणमनुकृष्यते किंप्रयोजनं अन्यतरस्यांसमासोयथा
स्यात् समासेनमुक्ते वाक्यमपि यथास्यात् जीविकां प्राप्त इति नैतदस्ति प्रयोजनं प्रकृतासमूहाविभाषात प्राप्ता कामपिमविष्यति इ
दंतर्हि प्रयोजनं द्वितीयासमासोपियथास्यात् जीविकाप्राप्तइति एतदपिनास्ति प्रयोजनं अपमृष्यते द्वितीयासमासोपि तदर्थ
वचनाद्भविष्यति एवंतर्हि नार्थोनुकर्षणार्थश्चकारः किंतर्हि अन्वमनेनविधीयते प्राप्तापन्ने द्वितीयानेन समस्येते अत्वं च भवति प्रा
प्तापन्नयोरिति प्राप्ताजीविकां प्राप्तजीविका आपन्नाजीविकामापन्नजीविका कालाः परि किंप्रधानोयंसमासः उत्तरपदार्थप्रधा
नः पूर्वोत्तरपदार्थप्रधानः स धर्मत्वेनेनोत्तरपदार्थप्रधानो भवति यत्र उत्तरपदार्थप्रधानेष्वपि वा सांकर्तयेत्रितीविभक्तिःस
प्तः इमारोपि प्रश्नचिंतामविष्यति तद्यथा राज्ञःपुरुषो राजपुरुष इति इत्युक्तं वाक्ये षष्ठीसमासपर्यायो केनेनदेवभवति योसौ मासजातनयो
(९) ग्निसेवेथः समासस्तनिवर्तते ४
पंमासोजातस्येति विशेषणत्वात् द्वयार्थान्यसमासेतु मासजातो इत्युक्तामित्यादौ नात ववकापेक्षेयं संबंधाद्वयमत प्राप्तान्य मन्योत्तरपदार्थप्रधा
नेवेयंसंबंधलक्षणा इति मत्वोप्रच्छति किंप्रधानइति योसाविति षष्ठी निर्दिष्टोयोपकल्पनेनसंबंधात्समासस्तन्मात्रावारत्नुष्ठवनिवृत्तिः ४

मा॰कै॰द्वि॰२
३

अभेतइति यथा मोसून्निनिभिन्नकथन्नमत्कृद्रोपि संबंधोपलात् भावेनसमासाभिधेयत्वात् इमिद्विनइत्युक्ते नत्राभिहितोपि कश्चित् ।
नभवति यथाराज्ञः पुरुषइत्यत्र वाक्ये षष्ठ्याभिधेयोपि संबंधः समासे नतु कश्चिद्विशेषः ॥ पयानिराजसमासे त्वेवदु वीह्यर्थस्तेन भावाल्लिन
त्वभिधानमित्युभयोपास्तेनइह परिमाणिनात्सपत्नियाल्पितेत्राक्षे परिमाणिनाएव षष्ठीकर्तव्या मासोजातस्येति मासस्यजातइतिद्व
विधीयमानेविवक्षितोर्थोनप्रतीयते तत्र यथा विश्रामोपि त्रियाकेषु पियांपाचाचार्यत्वं तथापि चित्रकृदितिह्नावप्राधान्यमेव तेषांप्रापि
हस्विवाक्योः परिमाणिनः पाथात्मापाथाम्नेशब्दशक्तिस्वाभाव्याद्रूपवः तं भवतिवाक्यमिति परिमाणापरिमाणिनोरेवावसमाक्षासेन
भेदोननुवाक्यसमर्थक्येन्नेमासजातस्य वाक्येभिधानादिरसिसंबंधइत्यर्थः नाहिजानस्येति तस्याहरित्यादिः परिमाणं ननुमासाः नापितस्यचा
अभिहितः सोर्थानर्थेनाः पानिपदिकार्थः संपन्नः तत्र प्रातिपदिकार्थ प्रथमैतिप्रथमाभविष्यति नतर्हीदानीमिदं भवतिमासजातस्ये
तिभवतिवाक्यमर्थमपिहमीस्त्वषष्ठीकालस्येयेनसमासस्तस्यापरिमाणित्वात्निर्देशः कालस्येयेनसमासः सोपरिमाणी तस्यापरिमा
णित्वाच्चनिर्देशः संज्ञगमकोनिर्देशः अनिर्देशः नदितानसमासः परिमाणं कस्यतर्हि त्रिंशद्रात्रस्य नद्यथा द्रोणाव्ररागोदेवद
त्तस्येति नेदवस्तुस्याद्रोणः परिमाणं कस्यतर्हि व्रीहिराशेः सिद्धंतुकालस्यपरिमाणं यस्यसकालस्तेनसिद्धमेतत्कथंकालपरिमाणं यस्यसका
लस्तेनसमासस्तेनवाक्येसिध्यति सर्वेनर्हिभिप्रायेति यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं कालस्यानेनसमासस्तस्यापरिमाणित्वादनिर्दे
शइति कोपुनर्भेदोवाक्कालमत्वाद्वा कालस्ययनेनसमासस्तस्यापरिमाणित्वादनिर्देशइति ५
यामासः परिमाणं सञ्ज्ञापानिन्यत्वाच्छापित्रमिक्रियायास्तस्यानकस्यामाविस्त्वात् मासेनसंबंधा सैभवातं त्रिंशद्रात्रस्येति ननु त्रिंशद्रात्रएव मा
सोनायरइतिभेदाभावात्स्युक्तमेतत् नैवदोषः कालोजातस्य मासेनपरिच्छिद्यते तथाह्निकायान्त्रकालोस्यस्थानेतितुभ्यमासइत्यादिर्यतिव
चनेनचपरिच्छेद्यमानत्विदिशद्रात्रस्मकस्वभेपयन्नइत्यभिप्रायोणेन तदुक्तं सतेरेवदृष्टांतेनदर्शयति तथेति सिद्धंत्विति कालशब्देन राम॰
कालसामान्यमुच्यते यस्यजातादेः संबंधिनः कालस्यसामान्यस्यपरिमाणं मासादिस्तिनसकालो मासादिः समस्यते अथवाकालश ३

पेनमर्त्त्विनापिति तस्मात्पाल्वानात्रमतीनांकदाचिदुपयोगस्याल्ववः समसपांनसाविशेषोपिपत्कृतः सकालइत्यर्थः यद्येवंनसैपकल्पातक
यमहरादिविभागइत्याह तस्येवेति पयोपाधिकस्वअवसंभेदः तथाचोक्तं हरिणा कालसमुद्देशे तस्यात्मावरधाभिन्नाभेदेष्टमा
तराश्रये नहिभिन्नमभिन्नंवामल किंचन विद्यते नैको नचाप्यनेकोस्ति नशुष्कोनापिचाश्रितः इत्यात्मासतु संसर्गात् देवरूपः प्रका
शते संसर्गिणोनुयेभेदाविशेषास्तस्येतेमताः संभिन्नास्तेभेवस्यानांकालो भेदापकाल्पनइति कयाक्रियपेति क्रियायाएवकल्पनत्वात्तस्या
अवधिभेदकत्वेनाख्यातिपयः आदित्यागमेति चादित्यादिसाधनभेदाभिन्नेवक्रियाभ्यासयेति ननु वानिहत्वभेदाख्यपते शब्दशक्ति
येनमत्त्वेनाप्युपचयाश्चापचयाश्चलक्ष्यन्तेतंकालमित्याहुः तस्येवकल्पिकयाचिक्त्रियया युक्तस्याहरितिचभवतिरात्रिरितिच कथा
क्रियया आदित्यगत्या तयैवाऽसकृदावृत्त्यामासइतिचभवतिसंवत्सरइतिचभवति यद्येवंभवतिजातसमासः परिमाणं एकव
चनद्विगोश्चायसंख्यानं एकवचनमितिवक्तव्यं इह मासौजातस्य मासाजातस्येति द्विगोश्चेतिवक्तव्यमिहापियथास्यात् द्वि
मासजातस्त्रिमासजातः उक्तंवाकिमुक्तं एकवचनेतावदुक्तं अनभिधानादिति द्विगोः किमुक्तं उत्तरपदेनपरिमाणिना द्विगोःसमा
                    नो ता २
स्वाभाव्यान्ननुनस्याभेदोनास्ति यद्येवमितिजातस्यजननक्रियावधिभूतौ मासेनपरिच्छिद्यते नच ((सवचनमितिकालाः परि ६
मासव्यतिरिक्तः कश्चित्त्रिंशद्रात्रोस्ति पस्यमासः परिमाणं स्यात् नचकालसामान्यं परिच्छेद्यं कालएव हि संसर्गिभेदाद्वाच्यमासा
दिभेदमवच्छुतः क्रियायाः परिमाणत्वेत्वतरस्य अनभिधानादिति समासोद्वित्वदिन्वगमात् एकत्वेत्र प्रोतिपदिकार्थेसमत्या
स्त्वात्प्रतीयानेतत्वस्तनयतत्वाद्वाहुल्यादिकालसंख्यावल्वेतमपेक्षत्वाह द्विवं ग्ना नदुक्तं हरिणा शैपिके मासानेवपरिमाणा
स्वभावतः उपाधिभूतमर्थश्रयसंख्याभेदनेवजहत इति उत्तरपदेनेति तद्धिताथोमन्वेद मुक्तं नदेवशिष्यानुयद्वायसमासेन ६

श्रीकैदि २
४

नत्र इत्यत्राल्लत्वादिनानुवृत्तिर्योरपि भिन्नान्नलोपि इष्यते तत्र प्रक्रियामनु आदेशो पि निरूपणाय वक्ष्यः किं प्रधान इति न यस्मात्रयस्त्राः
अन्यपदस्यैव पदेन पदार्थप्राधान्य लक्षणः एवं च ति पदान्ता नो वा समासा अम्बरे चेन्न अविद्यमानवाच्च सांप यस्य सो वाक्नाशः इत्यादिः
तत्र अन्यपदार्थप्रधानं पुरस्कृत्य अम्बरे निरन्तरवाच्यतादिभिर्विशेष्यते तत्र अस्य वाच्यत्वेनाभिमत अन्यपदार्थे तु सम्बन्धः इत्यादि द्रव्यान्तरात्
वेनेत्ये तदा एव पदार्थः प्रधानः पदान्तरे देशान्नियमात्तानताव्यायता शब्दः इत्येवमुच्यते आत्मपदार्थे निहन्ति न सो मावि
कीर्त्तावमत्राद्यान्तरे नैव तत्र पदार्थः प्रधानः यथा पि रक्तार्थान्तर निदिष्टाः तथाप्यभिधानशक्तिस्वभावादन्वयेन इत्यतः तत्रपदा
र्थेषु न च गम्यमान पदपदार्थप्राधान्य नाशंकितं सर्वपदस्तन्मेवैकल्प्य प्रतिनिधेयस्य समासवृत्ति व्यासादुत्तरपदार्थप्रधान इति ब्राह्मण

नञ् किं प्रधानो नञ्समासः उत्तरपदार्थप्रधानः पत्युत्तरपदार्थप्रधानः अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नो
ति अन्यपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति यदि अन्यपदार्थप्रधानः अवर्षा हेमन्त इति हेमन्तस्य पुंलिंगं वचनं च तस्मात्समासस्य
प्राप्नोति पूर्वपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति यदि पूर्वपदार्थप्रधानः अपचत्येस्यापूर्वपदवद्भमिति ७

मात्रस्येति इत्यतिवनपुंसकमान्निविशेषप्रतिपादनान्नापुविशेषणप्रवृत्तेन नडयथातथा यदि च नञ्याब्राह्मणाद्यर्थः प्रतिपि
ध्यते तदा स्वार्थे नञ्स्थस्य भावात्कर्थं प्राधान्येस्यात् तस्मात्सूत्रविशेषाद्वचनमात्रजनर्थकत्वेन ब्राह्मणाब्राह्मणशब्दयोः
पर्यायतापत्तेन अब्राह्मणाह्विसाधुत्वं तर्हि नञस्यार्थवत्त्वं तर्थकावयवस्य सुमामस्यस्यात् अवर्षा इति नञ्चावयवचलिं
गतानि यस्मान्नञ्समभेदेन इहैकदेशिसमासोपवीस्तौ वचनदोषस्तु यथासंभवमपरिहार्य एव किं च नञ्समासस्यानन्यपदार्थ
प्रधानत्वं च्यावे यदि च पदान्तरस्य तेनानुवर्तनीये प्रतिपादनाद्वस्तुनाको हे शास्त्रान्तरान्वर्जितानि अनः अस्ववस्मा विनिवृत्तरपदार्थ
लोप संज्ञा नात्राप्य हरिसर्वनामकार्यप्रसंगः सर्वादीनि सर्वनामानीत्यत्र संज्ञोपसर्जन प्रतिषेधस्याभिधानात् अन्यपदेति

पञ्ज्ञानप्रेपार्थपरिहारार्थं भवतीति पाठमात्रित्याहतेयदीपइति यत्रा भावाव्ययसमासस्य भाष्यरूढ्यपसंज्ञानलिंगसंख्यायो
गस्तन्नञ्प्रधानत्वान्नञ्जानीत्यर्थः तदैवाचनिकमिति यौ चैतत्रयोरसंख्येतिवाचनिकं राजहस्ते भवति शब्दशास्त्र

नैषदोषः योगेनाप्यप्रसज्ञाक्रियते नचनञ्समासस्तत्रयत्नाते यद्यपि नञ्समासो नानत्र पद्यते न तु पद्यते योगेनाप्य
पसंज्ञा यासमसा अभिधेयवल्लिंगवचनानि भवन्ति यद्यप्यार्थो भिधीयते तत्र स्वलिंगसंख्यो भायोगो स्ति नेदं वाचनिके
अलिंगता असंख्याता वा किं तर्हि स्वाभाविकमेतत् तथाध्यासमानमीह्मानानां चाथो पानां च कोचिद्यर्थो पुंसते त्र
येन न चेदानींकश्चिदर्थवानिहत्वा सर्वेरर्थवद्भिः शक्तं भवितुं कश्चिद्यानर्थक इति सर्वैरनर्थकैस्तत्र किमस्माभिः शक्यं
कर्तुं यत्त्वज्ञः प्राकृसमासाल्लिंगसंख्यायोगो नास्ति समासेव भवति स्वाभाविकमेतत् अथ वा आख्यातेलिंगवच
नानि भविष्यन्ति गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिंगवचनानि भवन्ति तद्यथा शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कं
बलः शुक्लौ कंबलौ शुक्लाः कंबला इति यदसौ द्रव्यमाश्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिंगं वचनं तद्गुणस्यापि भवति एवमिहापि

भागाः समत्वस्य संख्यावाची नञ्सह समासः सत्वस्यैकत्वे द्वित्वे बहुत्वे इति भवाद्य सेवत्रा न अयथेति आख्यातभावस्य गुणत्वात्तत्कर्तृ
व्याभिधाविन्यात्वसमासस्य क्रियावाच्यत्वे लिंगं ह्येव भविष्यतरूस्यार्थाः पूर्वं त्र स्वाभाविक इत्येतत्मसादिवल्लिंगसंख्यायोगः
इत्यत्वाच्चपदेषकरतिविशेषः ८

समासइति समासार्थेइत्यर्थः अत्रापि पक्षे दोषः परिहारस्त्वाभाविकत्वेन माध्वी यत्नेन दानेनापवी र्त्वा स्त्र वीमवाप
पा॰ वृद्धि वाचनत्वप्रागस्मद्धिक मिन्नादिना सिध्यति नत्वनुविमिस्त्रिक मिन्नादि त्वका शः अत्रवेमाय प्रदत्यात्प्रवृत्त न्मायाच सिद्धिः
५ स्यात् आश्रयदात्मक लिंगसंख्याप्रपन्नमन्यथोद्देशतो ज्ञेयः स्त्रीत्यादौ हेमना वाश्रयमनतिमंख्या प्रसंगस्त्यालोच्याह अथ
वेति एतन्मते: प्रत्यय:इत्यत्रान्नत्स मासयाद्गतो लिंग मनुत्तरपदार्थप्रधानत्वस्य अन्यथा तेन्नदेभ्यो ह्यस्तार्थवैशिनः प्रशान्त
त्वेनो यो विधेयमानोनिषेधद्रारूपात्पदानीयत्रैकस्य प्राप्नुयात् नत्वनिषेध्येति आरोपितत्वात्तमासत्वविधाहे दिसंख्याः
समासात्तस्य पत्रिंगवचने चतत्समासप्रत्ययविधित्र्यति अथवीगापुनरलत्तरपदार्थे प्रधानः नत्र्युर्भरमत्रात्सतामान
पेन्युक्ते आरोपमात्रस्यानयनेप्राप्तो निति नेषदोषः इदंतावद्विप्रष्टव्यः अर्थेद्रागनुपयमानपेन्युत्केषु रूपमात्रस्यानय
नेकस्मान्नभवति आरोपविशेषः प्राप्ताविशेषकःप्रयुज्यतेतेनविशिष्टस्यानेयत्वेन्भवति इत्याशंनादिनविशेषकःप्रयुज्य
तेनेनविशिष्टस्यानयनेप्रविशति कःपुनरसौ निवृत्तपदार्थः यदापुनरस पदार्थो निवर्त्ततेकिंस्वाभाविकी निवृत्तिराहो
पुनरस्यापिति भावाभावयोर्विरोधात्नत्रिष्पिष्टोपात्सरणार्थौ नौ सिद्धावनिकीर्किंस्वानः परिहाभाविकी किंनप्रयुज्यमानः
पयर्थो निवृत्तपदार्थकइतिनिवृत्तः पदार्थाप्रयंशमासतपंयस्मिन् सहस्तिपारिरर्थः प्राइकृष्णादिनाध्यारोपनत्रात्सरणोन
इत्योतिनन्वस्यार्थः इदानीं नाज्ञोवाचकत्वयोनकस्त्वपरीक्ष्यन्याह यदापुनरिति किंस्वपनिवृत्तमस्वाभाविकायदा
पस्यनत्रानिवृत्तिर्भवति अथ स्थितसेवनत्रानिवृत्तिः क्रियते मंत्रेणेवविषादिस्मामत्स्येनिच्युः किंतज्जिनि त्रीस्तरणश्रा लम० ५
त्वाणाद्गुरेहत्वरात्मद्रेवविधमानत्रात्सपं सविधमानत्रात्सणं पचेहाचे यादिवत्त्वतोनिमानित्रज्ञोनापारदर्थः ९

अर्थेति नञःपदार्थेनिवृत्तेः स्वाभाव्यात्पाखसिद्धत्वात्पूर्वमेवतन्नत्वमिति सोत्रारसमुपस्थति नञ्प्रयुज्यमानइति नतुस्वाभावि
कनिवृत्तिदर्शनेकथंप्रयोगः तंत्रजविवक्षेपमवाचनिकनिवृत्तिदर्शनेनहेतप्रयुज्यतेनत्रायवेतद्विपदार्थप्रसयदाबोयच्चायतपदा
र्थशब्देनोच्यते यथाधिरूपमथापयेत्तिसिंहशब्देनमाणवकउपदोषः अथमत्वार्थेकिवत्वोत्पाखप्रशब्दःप्रयुज्यमानःप्रसिद्धिवशात्
वमरूवतपत्सार्थेपचयमाद्योति नञप्रयोगेन निवृत्तिपदार्थकतात्रात्सणशब्दस्प्रतीयते यथादृष्टिवेतद्यत्रयद्यपितिष्ठतिरेवणतिव
नत्वथापितस्मिन्नेचत्तेप्रयुज्यमानेपत्स्यानेनगम्यतइतिद्योतकत्वेनप्रशब्देपिस्थनेन तथेहनञपदार्थशब्देनपदार्थप्रसयतउपचारादुच्य
अथवापत्निकीनइच्छर्थनत्रप्रयुज्यमानःपदार्थनिवर्त्तयतीति एवंनहिस्वाभाविकीनिवृत्तिःनतूक्तंकिंनत्रप्रयुज्यमानःकरोतीतिनञ
प्रयुज्यमानःपदार्थानिवर्त्तयति कथंकीलप्रतिकीलवत् तद्यथा कीलआहन्यमानःप्रतिकीलंनिर्हन्ति यद्येवमकृत्रिमाहस्त्यस्यानत्रज्ञा
तुचित्राजानोहस्यप्रवृत्तिर्भपुः नेमवराजानोत्रप्रयुःएवेनहिस्वाभाविकीनिवृत्तिःनतूक्तंकिंनत्रप्रयुज्यमानःकरोतीति नेत्प्रमिन्नस्य
लब्धिः तद्यथाप्रमेयकारेदव्यानांप्रकाशितानांप्रदीपनिमित्तेदर्शने नचैतेषांप्रदीपोनिवर्त्तकोभवति परिप्युज्यते तिवृत्त पदार्थको
जालसाशब्दः किमर्थं प्रयुज्यते १०
नेकथंपुनःस्वभावतःस्यायमानःपदार्थप्रत्ययोनञानिवर्त्त्येतइत्याह कीलप्रतिकीलवदिति
यथाप्रहतान्कीलेनप्रतिकीलउत्पद्यते तथाप्रवृत्तिप्रभावात्पादिनिमित्तोत्पन्नस्यान्नात्सणत्वप्रसयनत्रयोगोनिवृत्तिरित्यर्थः इत्तोय
थोक्तमभिप्राय प्रवृत्तिपदपदार्थेएवंनेजानिवर्त्त्येतइतिज्ञात्वापयेनुपृच्छे यद्येवमिति प्रतिपक्षानिवारणायानजेभेचयत्नेजीवननु
नहप्रकृत्यधिविधीयत्विस्यार्थः इदानींमभिप्रायं स्वभावितमाह एवंनहीति नञ्निमित्तेनिवृत्तियादीमाहकपनिमित्तत्वयोपिनत्रात्सणपंन
नुतान्विकमितिनिनञयोगोपाधोप्येतेइत्यर्थः परिहरतिति अथेयत्नावनोपशब्दःप्रयुज्यतेसेचेन्निवृत्तः किमर्थमसोप्रयुज्यते १०

(मा॰ के॰ वि॰) एवं पठेति प्रतिषेधविषयप्रदर्शनाय अब्राह्मणमानयेत्युक्ते निरूप्यत इत्यत्राह क्षत्रियादौ मुख्यासम्भवात् प्रतिपादनाय चाह यदि तथा ब्राह्मणशब्दः
६ समुदायस्यार्थस्तर्हीति तत्र ये ते केवलास्तपआदिकं विशिष्टास्ते ये वा तेन जात्या तेषु अवयविज्ञानानुरूपणानामर्थानां ब्राह्मणगम्यते
रूपादेशेन चाचरणेन तत्परतया प्रयुज्यते स्मृतिशास्त्रप्रयोगाभिन्नतया ब्राह्मणानामानाह्नातरयति तथा च श्लोकः पाणिनिकृष्ण
नेवस्वेदं गोरादीनामध्ययने योनिर्ब्राह्मणजन्म ब्राह्मणकारकमिति षष्ठीसमासः ब्राह्मणयपदेशस्यैतत्कारकं निमित्तमित्यर्थः
रूपाश्रुद्रायामाविप्रिनेरेकदेशस्य योगदर्शनादाह तपःश्रुताभ्यामिति अश्रुतालोकप्रसिद्धानुबन्धो न तथाह शास्त्रव्यवनाह गौ

एवं च अविज्ञाये न प्रसर्पार्थो निवर्तेतेति नेत्युक्ते संदेहः स्यात् कस्य पदार्थो निवर्तेतेति तत्रासंदेहार्थो ब्राह्मणशब्दः
प्रयुज्यते एवं चैतत् अथवा सर्वेष्वेते शब्दाः समुदायेषु वर्तन्ते ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा इति तपः श्रुतं योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मण
२ गौ कारकं तपः श्रुतं च योनिश्च इत्येतद्ब्राह्मणवत्सः तथा गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेश इत्येतानभ्यन्तरान् ब्राह्मणगुणान्
वैति समुदायेषु वर्तमानाः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते तद्यथा पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः तैलं भुक्तं घृतं भुक्तं शुक्लो नीलः कपिलः कृष्ण इति
एवमयं समुदाये ब्राह्मणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते जातिहीने गुणहीने च गुणहीनेन तावत् अब्राह्मणोऽयं ११

इति प्रवृत्ते पञ्चाला इति अनुपपन्नसमुदायरूपाभिधानाच्छब्दस्य प्रवृत्तिर्दृश्यते न तु शब्दः स्वार्थं परित्यज्यार्थान्तरे वर्तते समर्थः शब्दार्थ
मेवं प्रमाणतिमतासमामिति तैलमिति घृतमिति भक्ष्यादि प्रकृतिविशिष्टमवयविनं समुदायमाह तैलशब्दः समुदायवचनोऽपि तैलशब्दः
दानुजातिशब्दत्वात् शुक्लेति समनन्तरमवयवः शुक्लावयवान्तरगतासितेति नीलावयवमेव समुदायरूपापत्तेः शुक्लशब्दाभिधे ६
यत्ते समुदाये प्रयुक्तः स्वपन्थवयवस्य शौक्ल्यं मुख्यमेव शुक्लशब्दः ११ ताम॰

यस्तिष्ठन्मूत्रयतीति तपःश्रुतयोरभावात् निरुक्त्यान्वाब्राह्मणशब्दप्रयोगस्तत्र जातिमात्रमेवावयवे समुदायरूपात्सो ब्राह्मणशब्दप्रयो
गो नन्वजात्युत्थाभाविके तपःश्रुतनिवृत्तिर्योगेतन्नवाभिन्नविषयत्व पूर्वपदोत्तरपदयोराशंकनीयं द्वयोरपि समुदायविषयत्वा
तेरेकदेशनिवृत्तिसद्भावप्रतिपादनेनैकदेशजातिहीने इति तत्रस्थलोके ब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्तिरध्यवसायाद्दर्शनात्सद्भावप्रतिपाद
नाय संदेहादिति संदेहनिमित्तं दर्शयति संदेहश्चेत्यैतैल्कस्यैकदेशात् प्रयोगदर्शनात् समुदायस्य प्रसिद्धिमवसाययदाप्रमाणान्तरेण
जातभावं प्रतिपद्यते तदा तेन नायं जन्मशूद्रोऽब्राह्मणोऽयमिति जातिहीनेति जात्यभावेन तेनार्थः यथा वर्षकृते दुर्भिक्षमिति अर्थेस

पतिष्ठन्मूत्रयति अब्राह्मणोऽयं यस्तिष्ठन्मूत्रयति जातिहीने संदेहाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते संदेहात्तावद्गौरं शुच्याचारं पिङ्ग
लं कपिलकेशं दृष्ट्वाध्यवस्यति ब्राह्मणोऽयमिति ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मणः अब्राह्मणोऽयमिति तत्र संदेहाद्ब्राह्मण
शब्दो वर्तते जातिकृता चार्थसन्निवृत्तिः दुरूपदेशाच्च दुरूपदिष्टमस्य भवति अमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणस्तमानयेति स तत्र
गत्वा पश्यति तत्रस्थमध्यवस्यति ब्राह्मणोऽयमिति ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मणः अब्राह्मणोऽयमिति निर्धारितस्य भवति तत्र दु
रूपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते जातिकृता चार्थसन्निवृत्तिः यातश्च संदेहान् दुरूपदेशाद्वा न चैकत्र संशयव्युदासार्थं प्रयो
(गं) आदी नञ् संध्यवस्यति ब्राह्मणोऽयमिति निर्धारितं तस्य भवति १२

येति समुदायस्येत्यर्थः अथ समवायार्थः एकदेशविशिष्टसमुदायो
निवृत्तं भवति एकदेशान्तरसमुद्भावान्तरसद्भावेऽभिधीयते यथैकदेशकरणात्करणाभावेऽपि नातः संघातव्याप्ते माषराशि
वर्णमिति कालत्वविशिष्टप्रतिपादनपरमेतेन आपणाश्रमेनमिति आचारभावकथनं निर्णीतमिति भ्रान्तिवीक्षाभावान्नञ्
प्रयोगो नं चास्त नतानस्तान मिति आह्नापारोभावान्नब्राह्मणाब्राह्मणशब्दस्यापि प्रयोगाभावस्यार्थः

भा·के·द्वि२ इत्यानेनैवैतत्सिद्धम् आह इदं खल्वपीति अनेकमिति प्रत्ययदर्शनाद्वचनान्तरं नियमार्थमिति वक्तव्यं प्रयोजनं तदा विशेषणं तिङ्प्रत्यय अर्थः क
थं पुनरिति अस्य स्यादिति विधाय अनेकशब्दो यदि बहुव्रीहिः बहुवचनान्ता अस्य समासः कल्पयितव्यमाहुः समासार्थस्तदा नेको अन्य
आगत इति बहुव्रीहिर्न प्राप्नोतीति एकं ज्ञापयिति विधायितार्थः नियमार्थयोः नयोः संभवात् नियमसंज्ञा व्याक्षेपः अनेकमिति
विधाय बहुव्रीहिनीति विशेषः एतच्च प्रसज्यप्रतिषेधे उच्यते पर्युदासेतु आश्रितेनोक्तं एवानेक शब्दस्यार्थः यस्मादाश्रितेकत्वमारोप्य
प्रतिषिध्येते यथा हि विदेशो ग्रामस्तोत्वं ततो यथान्यत्राहतानः सति याहि वचनेन यथा अनेकशब्देन संख्यानां बहुत्वं प्रत्ययान्तरं वर्तते इति य

इदं खल्वपि भूय एव तत्र पदार्थे प्राधान्यं प्रतिसंग्रहीतं भवति किं मनेकमिति किमत्र संग्रहीतं एकवचनं कथं पुनरेकस्य प्रतिषे
धे द्विबहूनां संप्रत्ययः स्यात् प्रसज्य प्रतिषेधात् ततः पश्चात् निरन्तरं क्रियते तद्यथा आसयः शालयः भोजय पुत्रमेकमिति यद्यपि
वस्त्रेनैकत्वं वेदं न क्रिया गुणो उपसंज्येते यत्तु खलु पुनरेव प्रसज्येते तत्र कथमनेकत्वमवतीति भवति वैवं नीतीपुरकानां चैयक
((प्रतिषेधेन बहूनां संप्रत्ययः तद्यथा नमकं द्विवचनकं इत्यादि
एवमेव प्रतिषेधाय पश्चात् क्रियागुणादिविधानं तत्र कथं बहूनां संप्रत्यय
यदि तत्प्रश्नः भवति प्रश्नः भवतीत्यय मर्थः आख्यातस्य पश्चात् प्रयोगे एकत्वं वाधातुर्थे नानाक्ष्ये वक्तारः कस्मात् कियत्यथ वा भावीति तत्र
त्रैकप्रतिषेधसामर्थ्याद् द्विबहुत्वादि यो गिरसाधनमिष्यते न भवति आवाधेयमिति द्विवचने सप्तम्योः प्रियोत्तरेति नवचत्वारा
वाया नदीति वापत्री अनेकप्रतिषेधसामर्थ्यादेव संख्यान्तरमुक्त्वमतः प्रतीतिः अन्यथा नञ्पतिप्रत्ययव्यापारः तस्मादत्र
वाकोविसामर्थ्यान्संख्यानां न भवति तत्र समासे वाक्यविलक्षणार्थ भवति वाक्ये तु किं नम विज्ञानमुक्तं भवति १३ — त्राप॰

अत्रास्वत्वमिति न च अस्य समासाभावः ननु पदद्वयप्रतिषेधं वेदं वक्ष्यति प्रत्ययसमासमासप्रसङ्गे यदि परत्वात् प्रत्ययः स्या
त् पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्च पश्चान्न समासः किमनेन तावत् स्वनुत्थार्थे नियं पदप्रकृतिस्वरेणाकरान्तपदं स्यात् प्रत्ययस्वरस्ते
ष्यतेऽति नञ्समासे तञ्जातीयत्वतल्लोकार्थीन्तनभावप्रत्ययलावस्य कल्प्यार्थसमासेनात्मसामर्थ्यान्न भवति नञ्समासे तत्पुरुषप्रधानस्यास्मा
पेक्षत्वाद् वतीत्याः॥ ॥ईषत्तार्थ इति पष्ठीकार्थं समस्येन क्रियायोगापेक्षया जातेः प्राक्संधिरिति यो यः गार्ग्यतरः गार्ग्यतराः गार्ग्यकल्पा

इत्यादावसमासत्वम् अत्रापि समासाभावात् तत्र नौ प्राप्नुतः तत्र को दोषः स्वरे दोषः स्यात् अत्रापि समासत्वमिष्येवं स्वरः प्रसङ्गेत च
प्रास्तम्भमितिविधते नञ्समासे भाव च वचनं तत्रोक्तं किमुक्तं त्वं तल्लध्वनेकसमासा एवं विप्रतिषिद्धं त्वं तलौ स्वरसिद्ध्यर्थ
मिति तत्र ईषदकृता ईषद्गुणवचनेन ईषद्गुणवचनेनेति वक्तव्यं अकृतेति सुग्रमाने इहच पश्चात् सेन ईषद्गर्ग्यः इहच
नषदीषत्कडार इति ईषद पष्ठी कृद्योगाच कृद्योगाच षष्ठी समस्यतेऽनि बहुवचं इत्यत्र प्रत्ययः यत्नोक्तरोतेव किमर्थ
मिदमुच्यते प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यतेऽनि बहुत्पति तस्मादयं पुरस्तादपकर्षः १४

गार्ग्यपाशादिविशेषरेणापियोगः ईषत्कडार इति अस्य कडस्ति स्मारकप्रत्ययान्तत्वात् कडारैः तः कडारेषु शब्दः क्रियाकारकं संवं
धसामर्थ्यात् पारकेदत्तरति केचिदाहुः तत्पुरुषे कर्मधारये नञ्बहिष्कृते समासः प्रतिपद्यते अप्यादेशेन्यादीनामसमस्यत्तिप्रत्ययादि
त्वसमासः स्यात् तथापि बहुद्वे ईषद्गुणवचनेनेति समासे॥ ॥षष्ठी किमर्थमिति सर्वोपाधिसमासः सिद्ध इति प्रश्नः अपकर्ष इति
अपकाररतार्थः १४

कापुनरिति प्रतिपदविधानापाभपिसमासप्रतिषेधविषये स्त्रयोगो हि कर्त्तव्यो मामापि प्रतिपदविधानमिति विषयविभागात्तु नात्र
षष्ठीति सर्वषष्ठीति शास्त्रानुकारविशेषोपादानेन विधानात् प्रतिपदविधाने त्यर्थः कृद्योगा पादाने ननु पाविहितेति कृद्योगो च
तेन त्रेशेषविव क्षायां षष्ठी शपूरणे नैव सिद्धा पाप ... ते विदं ... षष्ठी भवेपवन्न
पत एव ... समासो भवतीत्यर्थः समासोपि ... न स्यात् तस्मात्प्रतिपदविधानेति ... योगे
नित्यं ... विधानात्वात् ... कर्मणोः कृतीत्यस्य ... सूत्रेऽपि ... सिद्धत्वा
त् प्रतिपुरुष ... रिति ... नायमर्थः ...
वस्थितानि ... समासो ... नायमर्थः ...
कापुनः षष्ठी प्रतिपदविधाना ... षष्ठी प्रतिपदविधाना शेषलक्षणां वर्जयित्वा कर्तृकर्मणोः कृतीति तु याष
ष्ठी सा कृद्योगा ... तृतीयासमासप्रतिषेधः ... नदीघोषः ननु

((तद्धि शेषयोः २५

येपमवसाः ... इति गणे ...
शब्दे ...
...
... तस्मात् द्विविधं ...
...
...
...

ननु तद्धिशेषयोरिति तत्रैव गुणाः ... विशेषणानि ... समासो न भवतीत्यर्थः घृतस्य तीव्रेति
तीव्रो गन्धः ... विशेषणं ... तीव्रो विशेषणेन ...
...
... षष्ठी ... विशेषणं ...

ननु तद्धिशेषयोरिति निवक्तव्यं ... घृतस्य तीव्रो गन्धः चन्दनस्य मृदुरिति किमर्थमिदमुच्यते गुणेन नेति प्रतिषेधं वक्ष्य
ति तत्रापि ...
...
...
... प्रतिपदविधाना च प्रतिपदविधा
((न च षष्ठी न ...
... प्रतिषेधं ...
ते ननु ...
...
...
... प्रतिषेधेन २६

पा॰कै॰द्वि॰ २

पूरणा अर्थे शब्दस्य प्रत्ययेऽर्थे संबन्धात् गुणो द्रव्यस्य पदार्थत्वं न भवतीत्यपेक्षते किंतर्हि संख्येति विशिनष्टि पूरणप्रत्ययान्तस्य गुणे वर्तते गुणिभिः कर्मिणादिल कत्ययुक्तत्वं नश्यते सामान्यादेरपि पदार्थत्वं मतम् नापि कृत्त्वे दीर्घत्वपूर्णा कर्तृसमानस्यापि समर्थस्याहत तान्तो विशतिरित्यादौ संख्यायाः समासो निषिध्यते गतमप्युत्तानां निर्धारणे षष्ठ्यां सप्तम्यां न कृतेऽपि षष्ठीसमासो न भवतीति दानीं विशिष्टपदवचनात् त्वाप्यनुज्ञापराध प्राधान्याभिधायित्वं पूरणप्रत्ययान्तस्य निषेधस्यापि प्राप्ताविति गुणोपसर्जनेत्यादि शब्दस्य

शुक्लागुणागुरिति गुणेन किमुदाहरणं ब्राह्मणस्य शुक्ला इति पलाशस्य शुक्लाः इति नैतदस्ति प्रयोजनम् असामर्थ्यादत्र न भविष्यति कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति इत्यत्रापेक्षते दन्ताः काकस्य शुक्ला इति काकस्य दन्ताः शुक्ला इत्यत्र भवति समासो न भवतीति लघु॰ दन्ताश्शुक्ला इति ब्राह्मणस्य शुक्लाः पलाशस्य शुक्लाः इति ननु चात्र समासमर्थादत्र न भविष्यति कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति इत्यत्रापि सापेक्षत्वान्न इति नैव दोषः भवति वैकल्पिकस्य(?) अर्थः त्वेकगुणाद्यपेक्षत्वेऽपि सति न दास्यतिः प्राप्नोति सति किमुदाहरणं ब्राह्मणस्य शुक्लाः पलाशस्य शुक्लाः नैतदस्ति प्रतिषिध्यते गौणी षष्ठी लक्षणप्रयोगेणेति यावता प्रतियोगिसापेक्षत्वेऽपि समासो भवति न चात्रासामर्थ्यान्न भविष्यति कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति इत्यत्रापेक्षते गुणः इदं तर्हि १७

द्विगुणो किमिति वक्तव्यम् अभिधायः भवतीति पराश्रयत्वात् शब्दस्य शक्तेनास्य भावाभिमतत्वे द्रव्याच्छुक्लादिशब्दस्य वृत्तेरथैः यतन्ति न एव ब्राह्मणादेर्व्यतिरेकरतिमर्थ्यं सद्भावात्समासप्रसङ्गः इत्यर्थः ननु गुणाः गुणाय इत्यादि तानन्यत्र समासनिषेधेन भाव्यं न च ब्राह्मणाः शुक्लगुणाधारः नैष दोषः गुणशब्देन केवलगुणवाचिनो गुणाय जैनद्रव्यवाचि न शुक्ला इत्यापत्तिः यतः गुणान्तर राम ९ तिगुणिनो गुणाधारः सविशिन प्रापयन्तः समासप्रतिषेधः प्रतिषिध्यतेन्येति आवर्जनायापि पक्षा गुणिनां ब्राह्मणपदैः कर्मसमने पथाप्यलोक पङ्क्तिलोकावर्जनमित्यर्थः तत्र ब्राह्मणस्य निपष्ठी पाकायेत्यपाकर्मनि तान भवतीत्यर्थः १०

चारस्य द्विषन्निति नौ सदित्यनेनेतीयत्वादेरप्याव्ययसमर्थत्वात् द्विषो मित्रस्येत्यत्र विहितेनापि शतातमस्तः ननु चान्यापीति तन्नि तिषष्ठ्या इत्यस्यानुरपि पदत्वात् सर्वेषोदेरोषिति सर्वोपयान्यविशेषयः कर्तास्याप्रीत्यादौ मध्यव्ययत्वादस्माति एतः पाटलिपुत्रक

चौरस्य द्विषन् ब्राह्मणस्य द्विषन् ननु चात्रापि प्रतिषिध्यते वक्ष्यमेतद्विषः शतुर्वा वचनमिति अयमपि किमुदाहरणं ब्राह्मणस्य कृते पलस्यनी वृत्तिरिति नैतदस्ति असामर्थ्यादत्र न भविष्यति कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति इत्यत्रापेक्षते ब्राह्मण इदं तर्हि ब्राह्मणस्य उच्चैर्गृहमस्य कृत्वेति सत्यपि नास्ति प्रतिषिध्यते तत्र षष्ठी अव्ययप्रयोगेणेति यावच्चापि ते सामर्थ्यमपेक्षमवति न चासामर्थ्यान्न भविष्यति कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति इत्यत्रापेक्षते कः इदं तर्हि गुणा रूपेण्योदेनो यस्यैः पुरुषसाग्नाम पाकयेः ननु चात्रापि प्रतिषिध्यते यमिति कृत्वा वक्ष्यमेतत् अयं पञ्चनिषेधेनोक्तः नापि प्रतिषेधः इति समानाधिकरणेन किमुदाहरणं एतः पाटलिपुत्रकस्य शुक्लस्य मातविकस्य पाणिनेः सूत्रकारस्य नैतदस्ति असामर्थ्यादत्र न भविष्यति कथमसामर्थ्यं समानाधिकरणानामसमर्थवद्भवतीति इदं तर्हि सर्पिषः पीयमानस्य पत्युः क्रियमाणस्य ननु चात्राप्यसामर्थ्यादेव न भविष्यति कथमसामर्थ्यं समानाधिकरणानामसमर्थवद्भवतीति अप्राधान्यमिष्टमिति तेनैतत् १८

येति विशेषणसमासोऽत्र भवेत्तत्र विशेषणस्यैव पूर्वनिपातः सिद्धो भवति षष्ठीसमासे तु पूर्वनिपातस्यानियमः स्यादिति सप्रतिषिध्यते विशेषणसमासवचनसामर्थ्यात्समानाधिकरणसमासोऽप्यविवक्षितः अप्राधान्यमिष्टमिति तत्र क्रियमाणस्येत्याद्युदाहरणं १९

भा॰के॰ द्वि२ १० कर्मणि । कथमेतोः स्वरूतत्वात्स्वनरविशेषणोदोषदर्शनात् पृच्छति कथमिति अकर्तरि क्तेति यः कर्तरि विधीयते प्रयात्कुंभका
र इतित्रयत्वादुपपदसमासेन भाव्यं कश्चित्तु तृजकाभ्यां कर्तरि चेति प्रतिषेधेनैतमभिप्रायेणाकर्तरीत्युक्तं इत्यत्र व्रश्च इति कर

कर्मणि च कथमिदं विज्ञायते कर्मणि या षष्ठी सा न समस्यत इति आहोस्वित्कर्मणि यः क्त इति कुतः संदेहः उभयं प्रकृतं त
त्रान्यतरदुक्तं विशेषयितुं कश्चात्र विशेषः कर्मणि षष्ठीति निर्देशश्चेदकर्तरि क्तान्तसमासवचनं कर्मणि षष्ठीति निर्देश
श्चेदकर्तरि क्तान्तसमासो वक्तव्यः इध्मप्रव्रश्चनः पलाशशातनः तृजकाभ्यां चानर्थकः प्रतिषेधः तृजकाभ्यां चानर्थकः
कर्तरि प्रतिषेधो भवति पुंसि संज्ञायां घः अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति सिद्धं अस्तु तर्हि कर्मणि यः क्त इति किमुदा
हरणं ब्राह्मणस्य भुक्तं पयः स्य पीतमिति क्तनिर्देशे असामर्थ्यात्प्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः समासः
कस्मान्न भवति असामर्थ्यात्कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति इध्मव्रश्चनः प्रतिपद्यते ओदनः १९

तोऽस्तु कर्मणि षष्ठी ॥ ॥ तृजकाभ्यां चेति कर्तरि यौ तृजकौ न त्राभ्यां सम्बन्धे कर्मणि या षष्ठी सानेनैव प्रतिषेधः सिद्धः इ
त्यमेत्रेति ब्राह्मणस्य निषष्ठी भुक्तापेक्षया भवति नत्वोकयायाम्निष्ठेतिप्रतिषेधात्तत्र तत्र ब्राह्मणस्य पयः ओदनस्य हिंसोऽयन
भुक्त इत्यर्थः प्रतीयत इति ब्राह्मणस्य भुक्तेन संबन्धाभावः १९ राम॰ १०

720

प्रतिषेधमिति चेदिति यद्यर्थार्थपरिगणनं यस्मिन्साध्ये निवृत्ते कस्य विधिरिति अन्यायासमासाशंकानिवारणाय तु यानोयत्नः क्रिया
नेनदानि प्रसंगो यत्नस्य सामर्थ्यः इत्यर्थ इति अनेकार्थत्वान्निपातानां नेनकर्मणि युज्याप्यर्थे षष्ठी विधीयते सा मान्यसमस्यत इत्यर्थः का

प्रतिषेध्यमिति चेत्कर्तर्यपि प्रतिषेधः अथैवं सति प्रतिषेधः कर्त्रेऽपि इति भस्म स्यात्कर्तर्यपि प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् ॥ ब्राह्म
णस्य गतः ब्राह्मणस्य ज्ञात इति पूजायां च प्रतिषेधोऽनर्थकः पूजायां च प्रतिषेधोऽनर्थकः राज्ञां पूजितः राज्ञां मर्चित इति
कर्मणीत्येव सिद्धं तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणीत्येवं या षष्ठी तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः
सतर्हि वक्तव्यः न वक्तव्यः इत्यर्थ एवं पठितः कर्मणि च कर्मणीत्येवं या षष्ठी कर्मणि नित्येकी द्वानीविकयोः किमिद
नियम्यहतो नाभिर्भिविक्षेतेविधिराहोस्वित्प्रतिषेधः विधिरित्याह कुतः न विधिर्हि विभाषा नित्यः प्रतिषेधः नित्यः २०

श्वाश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेनेत्यादुदाहरणं ॥ ॥ नित्य प्रतिषेधे सिद्धे एतदारंभाद्विधिरयं संभाव्यते अनेनेत्वाच्च प्रति
षेधोपीति प्रश्नः किमिदं नियमविधिरिति महाविभाषाधिकारात् नित्य इति विधिविकल्पेनैवपाक्षिकस्य प्रतिषेधस्य सि
द्धत्वात् प्रतिषेधारंभसामर्थ्यादेवनित्यः प्रतिषेधः सिद्ध इति किं नित्यग्रहणेनेत्यर्थः २०

भा॰वृ॰द्वि॰२ कुगति प्रादिग्रहणं गतिसंज्ञेति प्रादिग्रहणोपसर्गसंज्ञार्थं तत्र कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधश्चोद्यते प्रादिविषयस्यायं निषे
११ धः तथा वक्ष्यमाणः समासो भवत्येव दुरक्षतीति इत्यविद्योतनयोः प्राप्तिक्रियाजनितसत्त्वस्थलस्थानसंबंधस्यावच्छेदकः प्रति
रितिसामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसंगः संबंधाभावेतु द्वितीयापि न स्यात् अवेलामिति अवहितानां यादीनां रेताश्रादीनां समासो
न भवतीत्यर्थः आमेट्टेति याद्दीत्यास्यां क्रियायोगाद्युपनिपातानाद्वारकोशाभ्यास्तत्राविधेयस्यासंबंधोऽस्तीति समासप्रसं

कुगतिप्रादयः प्रादिप्रसंगे कर्मप्रवचनीयप्रतिषेधः प्रादिप्रसंगे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः वृक्षं प्रति विद्योत
ते विद्युत् साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति येनैतत्प्रतिषेधश्च वक्तव्याना प्रतिषेधो वक्तव्यः आमेट्टेरिंद्र हरिभिर्याहि ॥ सिद्धं तु क्रा
दयः क्तेनितर्स्थः समर्थनीति वक्तव्यं कुत्सिता ब्राह्मणाः कुब्राह्मणाः कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः आक्रन्दारः आपिंगलः आउपसङ्कु ब्राह्मणाः सुब्राह्मणाः
अति अतिब्राह्मणः अतिवृषलः अति दुर ब्राह्मणः दुर गति प्रकारकः प्रापेकः प्रसेवकः प्रसेवकः उरीकृत्य उरीकृत्य
उरीकृत्य प्रादयः क्तार्थे प्रादयः क्तार्थे समस्येतेति वक्तव्यं प्रगतः आचार्यः प्राचार्यः प्रांतेवासी प्रपितामहः एतेष्वच
(स्वती पूजायां स्वती पूजायामिति वक्तव्यं अ
गतार्थाचैकार्थेषाविति तत्र प्रतिषेध उच्यते प्रवेपामीनीप्रत्याशो अतिगाप्तिमुद्दाब्धकात्यायन आत्मीपूलसूरः करोति सिद्ध
वेति नेतमस्यादीनां न भवति आमेट्टेरित्यत्र त्वादेशानुप्रासेनैनिहत्मार्थ्यमेव नास्तीति वक्तव्यं प्रादयः क्तार्थे इति आगत्य ध्यात
इं इत्यविधेयकार्थेरतवः प्रादयः गतादेवेति कोत्सायनाभिप्रायमेवदं इति तु मोनोमेरनेविस्तेरतायदितमित्यर्थः २१ ताध१ २२

स्वराजेति नपूजनादितिसमासांतप्रतिषेधः स्वकीयानां प्रयोगानिमित्तो यत्नश्चात्तथैव त्वादस्यार्थपिसमासो भवति नेनातिक्रमेणोप्यनि
समस्येत अतिसिक्तमेवभवेनेति सुकरः इत्यादौ नुपपदसमासोऽस्त्येव दुर्भिक्षामिति प्रादिग्रहणेनेमः समासस्त्रापं विषयनिर्दे
शस्यार्थोनेर्पित्तनित्यासमासो भवति दुःकृतमिति आङीषदर्थे इति क्रियायोगेतुगतित्वात्समासः आबद्धमिति आमेट्टेति

स्वराजा अतिराजा दुर्निन्दायां दुर्निन्दायामिति वक्तव्यं दुष्कुलं दुर्गव आङीषदर्थे इति वक्तव्यं आकडारः आपिंगलः कुः
पापार्थे कुःपापार्थे इति वक्तव्यं कुब्राह्मणाः कुवृषलः प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया समस्यंते इति वक्तव्यं प्रगतः आचार्यः प्राचा
र्यः प्रांतेवासी प्रपितामहः अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीयया अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीयया समस्यन्तेइति वक्तव्यं अतिक्रांतः
खट्वामति खट्वः अतिमालः अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया समस्यंतेइति वक्तव्यं अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः पर्यादि
योग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या समस्यंतेइति वक्तव्यं परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः निरादयः क्रांताद्यर्थे पंचम्या समस्यंतेइति वक्त
(व्यं निष्क्रांतः कौशांब्याः निष्कौशांबिः २२

यत्र तु सत्यपि सामर्थ्ये मेट्टेपत्यागतित्वात्तत्क्रुतेनसदृशोभावाच्च समासाभावः कुःपापार्थेइति यद्यप्रेपिदृष्टोन्निंदाभवति पापं तु वास्त
विपत्यादिभिःनिन्दापापयोर्भेदः पूर्वेवदुक्तः ताच्छील्यादीवर्षाः पिसमासो भवति कालवर्णमिति अन्ये त्वाहुः पृथिवीवा
चि कुशब्दे निरुक्ते कुःपापार्थेरस्तुच्यते इवदर्थे तु रूढ रयदेकादेशविधानात्समासो भवत्येव २२ ॥ ॥

मा॰के॰द्वि॰ १२ अमपप्रद्घादिभिरिति आदिशब्दः प्रकारेतेन पर्यायप्रसमासोऽद्र ग्रपते तस्मानेन समासः कार्यः सुदृष्टप्रत्ययोऽस्मपि पुनरिदं
मरणायोऽन्यथा वार्त्तिकप्रतीतोऽर्थो यत्प्रतिषेधेनानन्तत्वसाधितइति योऽनर्थक्ये भावः अनुत्पत्तलच्छिति अत्र एवं पूर्वत्राक्रियाः इति
योनलनतद्दाबवलाभावाद्व निमित्ते निपातग्रहणं तच्च अयायोगात्मसमासे तेन समासो नोदात्तत्वं भवति तत्रदृष्टेदृष्टार्थ्यं तेन
तुपद्वं परप्रकृतिस्वरत्वं न भवति गतिर्गतावित्यनेनोऽनुदात्तत्वात्तत्वोऽप्युदात्तत्वमिति न्यायहरणानुवर्त्तनाद्विशब्दस्य एवं परत्वाभा
यात् प्रत्ययोऽनि उदात्तत्वात्स्वरात् दर्शयन्ति यत्रैवमन्त्रीतिविधानप्रतिषेधार्थमितीत्यस्य प्रत्यय सर्वप्रधान्यात्वोपरि शब्दस्यापत्ती

अमयंप्रद्घादिभिः समस्तन्तदितिवक्तव्यं पुनः प्रद्घेदं प्रविशेषतिप्रतिषेधं प्रत्ययस्वं इवेन विभक्तपत्नोपः पर्वे पदप्रकृतिस्वरत्वंच
वाग्मीरवाकमीरवअभ्यपमप्येनसमस्तनदितिवक्तव्ये प्रप्यपन्नयति उदात्तत्वमतिङ्गतिनिघातावाख्यपरेषमस्तनदितिवक्तव्ये अ
नुबन्धलन्त् अनुनाकत्वेन यनरिपेति कुगति उपपदमतिङ् अतिङितिकिमर्थं कारकोऽव्रजति हारकोऽव्रजति अतिङितिग्र
कारकं तु कस्मान्नभवति कारकोऽव्रजति हारकोऽव्रजति सुप्सुपेतिवर्त्तते अतउत्तरं पठति उपपदमतिङितिनञ् दृष्टप्रतिषेधः
उपपदमतिङितिनञ्दृष्टस्यापिप्रतिषेधः कस्मान्निर्ण्यस्मकः पुनस्तिङर्थः क्रिया २३

नीत्येननसमासात्तिङ्पपदे अतिङितिकिमर्थमिति यदितिङन्तसमासो निषिध्यते तदा सुप्सुपेत्यधिकारात्तिङन्तस्य प्राप्त्यभावादनर्थ
कः प्रतिषेधः अथ तिङ्शब्देन तिङर्थोऽभिधीयते तिङर्थवाचिनः शब्दस्य समासनिषेधार्थं तथापि तस्य शब्दस्तिङन्तादेव भवतीति अन
र्थकः प्रतिषेध इति प्रश्नः अत इति यस्मात्तिङन्तस्यानर्थकः प्रतिषेधस्तस्मात् तेषु तेनार्थ शब्दं तिङ्विधानेन तिङो उच्यते अतिङ्ते स्या ५
र्थो यागपरस्थः कस्येति सामान्याभिधानात्कारकप्रश्नः कः पुनरिति कालसाधनसङ्ख्यापुरुषक्रियाक्रियोपग्रहरूपतिङर्थलक्ष गा॰
णस्य तिङ्न्तस्य समाप्तभवतीति तस्य तिङर्थः क्रियेति अनेकार्थसम्भवेऽपि प्राधान्यात्क्रियाप्रधानत्वाच्च तिङ्युत्प्राप्तवचनेन सामर्थ्यसिद्धस्य १२

क्रियाप्रतिषेधोऽयमिति यदि तिङन्तसमासे न वचनं समासः क्रियाया चारिणीयान्तर्भवति यत्र निर्धारणायापरता तत्र क्रियाप्रतिषेधः कर्त्तव्यस्य
थैः अत्रापि परोऽपि सर्वं तस्य क्रियावाचित्वाभावात् निर्विषयत्वप्रतिषेधस्य आख्यातिद्ग्रहणे कोऽनर्थ इति तन्त्रशब्दः क्रियावाची अप्रय
दं तत्र नु प्रत्ययतुल्या विनितिसर्वं तु गतः इतिन्यर्थः अस्मान्तिङन्तस्य समासाभावो यथा गतकोऽपक इति स्यात् अत्रच प्रकृतिवाच
क्रियाश्रयो वेत्युलन्तत्वात्प्रयतश्शब्दस्य क्रियावाचित्वमिति समासनिषेधे नैतदिति सर्वं न विशेषणमतिङ्ग्रहणं नचात्रस्वे

क्रियाप्रतिषेधो वा अथवा वाक्यमेवेदं परिश्लिष्टं उपपदमक्रियेति अथवा क्रियेति किमनुदाहृतीयते कारको गमः वैनक्रि
यावाची किं तेर्हि द्रव्यवाचि इदं तर्हि कारकगतिः कारकस्य च प्रोति एतदपि इत्यावचोऽकथं अदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति ए
वं तर्हि सिद्धे सति यदतिङितिप्रतिषेधं ज्ञापयति न तत्त्वापत्त्यापा: २४

नविशेषणमतिङ्ग्रहणं नचात्र सर्वेतेक्रियावाचित्वमपरतायैस्तस्यरूपाभावः प्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यं तस्य च द्रव्यरूपं प्राक्
तातिर्यानप्रधानेऽन्यचेष्टयेदं शब्दो भवतीति द्रव्यवाचीत्युक्तं अतएव गतश्शब्दस्य समासो न प्राप्नोतीति तस्यानुपपदत्वाद्यतोऽस्य क्रियावा
चित्वात्तदा श्रयपयोरपत्यतिरवि कृदाख्यातत्वे प्रत्ययार्थोऽन्ने संपदस्य द्रव्यत्वात्तदा तत्तोकार्थी भावासम्भवात्समासप्रसङ्गः योनोः
सर्वं तत्राभावाच्च कारकमुपगतिरिति गमकगतिरिति भावप्रत्ययविधानात् क्रियावाचित्वमस्तीति भावः गमदेवीति धातुरत्र
साध्यरूपां क्रियां प्रत्यापयति प्रत्ययस्य तत्र एव क्रियाया उपाङ्गीकृतमत्पात्सत्वात् धातामाह श्रयमर्थ इत्याख्यानमिति परत्वे
नैनत्क्रियावाचितत्सर्वं तमितर्थः द्रव्यवदिति यथा द्रव्यं लिङ्गसंख्यासाधनैः संबध्यः तथा कृदभिहितो भावः इत्यर्थः २५

भा॰के॰ द्वि॰२ १३ अनयोरिति गत्यर्थेवसूत्रे अनिङ्ग्रहणात्सुपेति निवृत्तिः प्राप्नोति पूर्वेण च कथं प्राप्नोति एवं तर्हि योगविभागः क्रियते तेनातिङिति स्वरूप
ग्रहणात्त्वापत्त्यमदोषः अनिङ्ग्रहणेनैव समासो योऽनुपविहितो विशेष्यते अनिङन्तः समासो भवतीति तेन सुपेत्यनेनैव निवृत्तिर्जोप्य
ते सुबन्तेन पूर्वस्य परस्य परकोटावर्थमनुवर्तनेनाव मात्रावमुत्तरपदनिवृत्तिर्विवक्षितानन्तुकवलत्स्यास्ति त्वस्य गतिका
रकोपपदानामिति यत्तत्त्वत्रेयिसूपेनासनिवृत्त्यागतीनामुपपदानां च उत्तरपदात्सुबुत्पत्तेः प्रागेव समाससिद्धिः कारकाणामनुक
कल्पितरत्वाद्वलमिति समासः क्रियते च कृदन्तानामुत्पत्तेः समासः तिङन्तेन त्वतीयान्तस्यास्त्येतदनुवर्तनात्समासाद्य
सिंगान्तः कर्तेनैव समासोऽसिद्धे कृदन्तपदं दत्तावस्थायामेवानुत्पन्नसुपि समासे अस्याश्चपरिभाषायाः प्रयोगादर्शनमित्यत्र प्रयोजन

अनयोर्योगयोर्निरन्तरं सुपयुपेति किं तेन पृथक्प्रयोजनं गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीत्येषा परिभाषा न कर्त्त
व्या भवति योगान्तराण्येकेन दिशा समासो भविष्यति सा यथैवं च धातूपसर्गयोरपि समासः प्राप्नोति पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते

मानिवद्भाते यदि तत्तदन्तरपदात्सुपेनात्पश्चेनेनरादर्शितवाविमादेशपदादिप्राभावात् ((य श्चा साधनेनेति चैतदीश २५
बत्वप्रतिषेधो भवति प्रोतिपरत्वाभावाद्वृत्तरपदत्वपरशब्दतस्तन्निषेधनस्वरेनक्षिप्स्यतिनेवदोषः॥ निरुपपदास्तिच्चपते: द्विपञ्च
नेपष्ठीसमासः क्रियतरं निपत्वनिषेधो भविष्यति पद्रास्येमसनिवृत्तेनोस त्वापत्येष्टको यमिष्टः पेक्ष विद्वन्यतस्योपि समासः कविस्रा
कृस्वस्पतेः एवं कारकसमासोपि बहुत्वयहणानक विनस्त्येनेन भवतीति यदि तस्याधनकीर्तितिपागउपपन्नः उत्तरशब्दः समासा
वयवविशेषस्यकृदितिचेत्रे तत्राप्यदोषः पक्षेनदिति शब्देनोत्तरपदस्यानुपादानोनुपदः समर्थविधिरिति सविस्यसानुवृत्तोमन्यासमा
सस्यावविधित्वात्समर्थपरिभाषा पुस्त्यानात् पक्षेवमिति ततश्चैकस्वर्यादिप्रसंगः शाकल्यप्रतिषेधप्रसंगश्च उर्वेधातुरुपसर्गेण राम॰ १३
ति ततस्तयोः सामर्थ्यमस्ति उपसर्गाणां विशिष्टायाः क्रियायाः साधनयोगात् २५

पूर्वंधातुः साधनेनेति तनष्ठापूर्वेसाधनाभिधायिप्रत्ययोत्पत्तिः पश्चात्साधनसंबन्ध एवधातुरुपसर्गेणायुज्यतेतनकेवलस्तिबात्सुप्रगे
योः समासप्रसंगाजअर्कस्येतेनसमासो भवत्येवनिःस्तेनव्वतिङिनिषेधान्नभवति यस्तुनितेः तेन समासरूपे नेष्ठविषयो दर्शितः उदाहरणं
ति अभिनिर्हेतत्सेति अतिप्रसन्नविशेषकारासाधाभावात् अनुपपनेस्त्वसुयासेनेगृरुनिमासो धातुरेवसकर्मिको क्रियो

पूर्वंधातुः साधनेनयुज्यतेपश्चादुपसर्गेण साधनेहि क्रियानिर्वर्तयति नानुसर्गो विशिनष्टि अभिनिर्हेतत्सत्वापेक्षाय
सर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुं पश्चात्समासाद्युपपदसमासोविप्रतिषेधेन षष्ठीसमासादुपपदसमासो भवतीति विप्रतिषेधेन षष्ठीस
मासस्यावकाशः राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः उपपदसमासस्यावकाशः लवणमः कर्तीज्जपः इहोभयं प्राप्नोति कुम्भकारो न म्भका
रः उपपदसमासो भवतीति विप्रतिविप्रतिषेधेनाकिंकारणं षष्ठासमासस्यासत्याभावादुपपदसमासो भविष्यति गतिकारको
पपदानांकृद्भिः सहसमासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरितिसमासवचनात् २६

वत्तुपसर्गेस्तचोनकुर्तिनाक्तिक ब्रिदृसिमहेश्वेयः स्त्रीसमासादिति निमित्तानिमित्तावाभावयोर्विरोधसद्भावः कुम्भकारदति
योग्रसंप्राप्तिः प्रकर्षप्राप्तियद्विकेनैव कर्मण्यणनुक्तत्वात्तेनैवोपपदे इतामांश अपवादविषयत्वात् द्वितीयानुत्पादात्तृ
नेवाशिवकृत्कर्मणोरिति निषेधो भवतीत्यात्तु न प्रसंगः गतिकारकेति तत्रैवान्नपदेदि विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव तर्हीत्यादु
पपदसमासो भवतीत्यर्थः २६

भा॰ कै॰ द्वि॰ २ अथवेति षष्ठीसमासेऽपि रीत्याभावइत्यर्थः कृविलक्षार्थेदोषदर्शनादाह अन्येनेतिचं तोदात्तत्वप्रयदादिलक्षणाविप्यसमासग्रहणे
१४ नासमस्तामाभूदितिभावः प्रत्ययविग्रहोनास्तीति अस्याविग्रहाभावःषष्ठीसमासेनमुक्तेऽपिअस्तउपपदस्यासामर्थ्याभावात् नित्याधिकार
इतिनित्यशब्दस्यस्वरितत्वकथनित्ताज्ञादेविकल्पत्प्रत्ययःनैवंश्रवणेमिति नित्यशब्दस्यस्वरितत्वेदोषवत्वोक्त्यनित्यतापत्तेरित्यर्थः नटेवंव

अथवाविभाषाषष्ठीसमासःप्रदानषष्ठीसमासस्तद्देशपदसमासोभविष्यति अन्येनैवपद्यासात् नेनमाभूदिति कृष्णान्वविग्र
हःतेनवास्यादेनेनवात्वपभक्तिविशेषःउपपदसमासोनित्यसमासःकृत्वद्विभाषा ननुचनित्यःसमासः सनित्यसमासःपस्यवि
ग्रहोनास्ति नेत्याह नित्याधिकारेयःसमासःसनित्यसमासः नैवंशक्यं अवशीभाषा ननुचनित्यःसमासःसनित्यःसमासःपस्या
नासौनित्यसमासः पस्यविग्रहोनास्ति उपपदस्त्रमेवाच्यमेन स्वकारःकिमर्थःनियमार्थः नैतदस्तिप्रयोजनं सिद्धेविधिरारभ्यमा
णोनरेशोवकारेनियमार्थोभविष्यति इष्टतोवधारणार्थोपस्तर्हिभविष्यति यथैवंविज्ञायेत अभिवाच्यपेनेति मैवंविज्ञायि अमाव्यप
नेवेति अस्तिवेदानीकश्चिरनव्ययमपूर्वः पदर्थोविधिःस्यात्अस्तीत्याह स्वशापंशास्यात्तुल्यमितिनैतदस्तिप्रयोजनं अं
तरंगत्वादत्रसमासोभविष्यति इदंतर्हिप्रयोजनं २७

योजनाभावाद्विप्रतिषेधोनयदितमः॥ ॥अभिवापदस्येति पत्रिकुत्वयोनियमःस्यादित्यर्थःस्वशापमिति अधिकरणेशनेरित्यद्
अतोभिनितिसोरभावः अबेनानव्ययोनामासांमासौमाभूतरेभवमर्थीयनियामःस्यान्तर्थंतंगत्यादितिअनुसन्नययमाद्वपयदसमासे
नभावंपश्चान्यथेतिसमासविधानकाले अनव्ययस्यासोऽभावान्नियमोनेवचनस्यचरितार्थत्वाद्विपरीतनियमोनेभविष्यतीत्यर्थः १० पा॰ १४

अमैवेति णवकारसामर्थ्यादमेत्यस्याऽत्रिशयीयते ततोयेनवाकेनामेवकेवलोविधीयतेअथत्यानरमहितस्तेनवाक्येनपट्टिषी
येतेउपपदेनचसमसीतिरेशान्तरसमासमस्तेनात्यरित्यर्थः अग्रेभोजमिति विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेष्वितिद्वयोःकारणोस्तुल्योविधानादत्रस
मासोनभवति अग्रादिष्विति पनोःसामविभाषातःप्रत्ययोसन्त्वावयवाद्दीनांनिमित्तत्वात् निमित्तेसोपपदत्वात्समासप्रसंगःशमिभा
षायोत्वयादीनांप्रत्ययोऽसन्त्वावनिमित्तत्वान्निमित्तत्वावयवेद्तुल्यात् तस्याउपपदत्वमित्यर्थः शेषो॥ ॥पदस्यार्थस्यस्वेसर्वस्योपयुक्तत्वा

अमैवपतुल्यविधानंउपपदेतत्रापथ्यास्यात् अमावाचेनपतुल्यविधानंतत्रमाभूदिति अग्रेभोजंअपेभुक्त्वा अयादिश्वप
प्रविधेःसमासप्रतिषेधंचोदयिष्यतिसनवक्तव्योभवति अभेशेषोवक्तव्यौहि:श्रावदस्तुच्यतेकःशेषोनाम येषांपादानामनुक्तःसमा
सःसशेषस्तनेपदान्तस्त्वन्याभावात् शेषवचनेपदस्तस्यान्वर्थकारणंअभावात् नहिसंनितानियदानियेषांपदानामनुक्तःसमासःअ
थतत्तर्हिशेषग्रहणं येषांपूर्वमनुक्तःसमासःसशेषः अथेतस्मिन्विशिष्टमेतद्भवति कुतःपदस्तनहितैर्यथाःप्रयोगेऽनुक्तःसमा २
सःत्रिकत्तर्हिशेषग्रहणं यस्त्रिकाणामनुक्तःसमासःसशेषः कस्याचानुक्तःप्रथमपादः॥ ॥इतिश्रीभगवत्तत्वज्ञानिविरचिते पा॰
(महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतेद्वितीयपाद्यायाद्वितीयपदस्ययम्भमाह्निकं द्वि॰

शेषमसंभाव्यएकेति शेषइति पदत्रयस्त्रिरिति पदेनपदतत्रमायादि
त्वाद्वेत्वात्तहीति सर्वेषांसामान्यविशेषरूपेणोपयुक्तत्वादित्यर्थः नहितैर्यथास्त्रि पूर्वोजनाप्रयदार्थेषुतत्स्वरूपस्यामीभाव
विधानात्प्रथमायादिनिद्वितीयादीनांप्रतिपदंसमासविधानात् प्रथमाया शेषत्वात्तच्च प्रयोगानातांपादानांवस्त्वीहि
रित्यर्थात् सामानाधिकरण्यानांभवति कंटेकालेइत्याद्युतेसप्तमीविशेषणादेनिवर्त्त्यनिपातविधानात् तत्पकादवति
॥ ॥इत्युपाध्यायजप्परपुत्रकैयटकृतेमाष्यप्रदीपेद्वितीयस्याद्वितीयपादस्याद्यमाह्निकम् २८

श्री·के·द्वि° अनेकं अनेक ग्रहणस्याप्रियकाः यथा तत्र स्त्री निराप्यकाः परग्रहणस्यास्य प्रयोजनमाचष्टे बहुवच
१५ नत्वाच्च पश्चात्स्य ग्रहणस्य विचारः परग्रहणमिति अन्यार्थे इत्युच्यमाने स्वपदार्थे प्रविनिविष्टे अर्थान्तरस्याप्युपमाणाञ्च
पदार्थोपलम्भे वज्रिपदानां चक्रिपाल इत्यादिवा समर्थप्रसङ्गसंभावात्स्त्रियामर्थमपि परग्रहणं मा भूदिति प्रश्नः यथा मेमा
तेति कश्चित्केनचित्पृष्टः कस्त्वं कुलशीलादिना तत्र पितेति उत्तरमाह यथा मे मातेति एते निपदानित्थामपि तेषाम्

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥अनेकमन्यपदार्थे परग्रहणं किमर्थं इह निकम्यार्थे इति परमुच्यमाने वाक्यार्थेऽपि बहुव्रीहिः
स्यात् यथा मे माता न यथा मे पिता स्वत्वान्न भोक्तेति परग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति अथान्यग्रहणं किमर्थं अने
कपदार्थे इतावुच्यमाने स्वपदार्थेऽपि बहुव्रीहिः स्यात् राजपुरुषः तत्पुरुष इति नैन इति प्रयोजनं १

स्पार्थे समानेति समासप्रसङ्गः अपवादत्वात् नित्यं कश्चित्केनचिदुक्तः तं प्रत्याह यथा मे मातेत्यादि यथा शुद्धकुला मे मा
ता तथा पिता पीत्यभिन्नवृद्धिरूपमाने किंवा ह्वेनमानेनेत्यर्थः ततः सुस्नातं भोक्तेत्येतावत्कार्थे वक्तव्ये मातानां पथ्याप्यनीनां
दानां समासाभावार्थं परग्रहणं अकृतवाक्यार्थे च पदानां इत्येषु नित्यतेषु यथावदसिद्धः कश्चिदुच्यते न यथा यादः संतीति
तस्माच्च मानान्तरिति वाक्यार्थः प्रतीयते अथान्यग्रहणमिति अनेकं गत्वा स्वपदार्थे समासे सिद्धे पदार्थ ग्रहणमनर्थकं त्यय
दार्थोपलम्भे इति प्रश्नः स्वपदार्थेऽपीति अपि शब्दात्समस्तपदार्थी समर्थः पदार्थग्रहणं आश्रित्य समासं प्रयतस्तौ ह्यादिति स्वपदार्थे न पदार्थाः समासः स्यात् १

शा° १
१८

तत्पुरुष इति बहुव्रीहेरन्यपदार्थो बलवान् अन्यपदार्थे बाध्येति ततश्च संज्ञयोः समावेशात् स्वरसमासान्तप्रसङ्गः शेषवचनादिति शेषग्र
हणात्प्रसङ्गात् परत्वात् परिसंख्येति द्विगुवती कोवीरपुरुषकोऽन्यथा गोदशादि इति समासविधावुपयोगादशेषत्वात् बहुव्रीहिर्ने
त्यङ्गानि समासे शेषग्रहणं लक्षणीये ततः स्वपदार्थे बहुव्रीहि विरुद्धार्थं अन्यग्रहणं कर्तव्यमिति स्थितं अक्रियमाणे इति नीलो
त्पलं सरस्तत्रापि विशेषानुपादानादन्यपदार्थापेक्षपदार्थे इत्वात् पुरुषो बहुव्रीहिं बाधेन कर्तव्या इत्यधिकरणाय दोष

तत्पुरुषः स्वपदार्थे बाधको भविष्यति भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं परकार्यत्वेन तु न सिध्यति आरंभसामर्थ्यात्तत्पुरुषः परं कार्य
त्वाद्बहुव्रीहिं प्राप्नोति परकार्यत्वे च न दोषः शेष इति वचने अशेषत्वान्न भविष्यति शेषवचनमुक्तं किमुक्तं तत्र शेषवचना
दोषः संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहिप्रतिषेध इति अथैकसंज्ञाधिकारे नार्थोऽन्यग्रहणेन एकसंज्ञाधिकारे
चकर्तव्यं अक्रियमाणे ह्यन्यग्रहणे यथैव तत्पुरुषः स्वपदार्थे बहुव्रीहिं बाधते तद्वदन्यपदार्थेऽपि बाधेन अथानेकग्र
हणं किमर्थं अन्यपदार्थे इतीयत्युच्यमाने एकस्यापि पदस्य बहुव्रीहिः स्यात् २

स्त्रीहेत्वकाशः स्यात् अन्यग्रहणे तु सति स्वपदार्थे सावकाशं तत्पुरुषं परत्वाद्बहुव्रीहिर्बाधत इति न कश्चिद्दोषः अर्थेति
एकविंशत्यर्थ नावश्यं नैकग्रहणं नोपपद्यते परविधित्वात्समर्थे सति बहुव्रीहिः संज्ञाविधानार्थ ने काधिकारात्तत्र सामर्थ्य
स्य नापि बहुनां समासेऽपि अनेकग्रहणं तद्विषयत्वेन नोपादायते समासंज्ञाविधानात्तत्र एको बहूनां बहुव्रीहेरसिद्ध
त्वादिति प्रश्नः २

भा॰ कै॰ द्वि॰ ४ सर्पिषपिपासादि इति अपि शब्दात् इति द्वितीयैकवचनेनैव तस्य पित्बहुव्रीहिसंज्ञा प्रसंगः सत्त्वात् तत्पुरुषस्य समासोऽन्यपदार्थः पदार्थेऽन्यपदार्थे

१६ व्यासमासमर्थ्यमस्तीति समर्थपरिभाषया पित्त्या चत्रिको नीलो नीलोत्पलो विशेषणे वचने अपेक्षा तु अपि यदा पीतत्वाद्यर्थतां विशेषेणेति

गन्तुतानस्यास्यादिति यदि विशेष्ये बहुव्रीहि तत्पुरुषवद्बहुव्रीहिसंज्ञा प्रसंगः अतोऽत्र बहुव्रीहिना च पूर्वमेव बहुव्रीहिमेव बहुव्रीहिबाधेन विच्छिन्न

त्वादिकसापिति तत्र आदिः सामान्येन तदिति यो बहुव्रीहिः बहुव्रीहिना बहुपूर्वपदस्य सामर्थ्यं योजनापितो मनत्र बहुपूर्व यत्तानुवर्तितये

त्वर्थः बहुनामपीति च अन्यथा बहुपदार्थ निश्चितोऽसंख्यायाविवक्षितत्वात् दर्पोऽस्यात् अन्यपदार्थ इति द्विपदबहुव्रीहि चैत्यस्य येनेनवि

दितत्समासो वापलस्यानेन रहितः समानाधिकरणानां न पदेऽस्मिन् भाव एव विशेषे यतः समासविधानं बहूनां समासस्तायक

सर्पिषोपिपासा तन्नैतत्प्रयोजनं पुरुषेण निवर्त्यते इदं न हि प्रयोजनं बहूनामपि यथा स्यात् समस्तमत्र केवलं न तु न नाति

नावमपा अत्रार्थे च नेकबहूनामक नेमं बार्थेष्वैद्दु अनेकमिति द्विवादिपरिभाषास्यात् स्वस्य स्वसर्वस्वादि परलाशादि एत

दपिनाप्तिप्रयोजनं आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति बहूनामपि समासो भवतीति यदयमुत्तरपदे द्विगुं शास्ति तत्पुरुषोपितर्हि

बहूनां प्राप्नोति नैष दोषः यस्मात्तत्पुरुषत्वे तेन बहूनां नमतौ स्यात् अत उत्तरपदेति अनेकवचनेभ्युपसर्जनार्थम्

नेकवचनमुपसर्जनार्थं अनेकेषु संज्ञाविधानेऽपि समासे नार्थं प्रथमानिर्दिष्टं समासे उपसर्जनमित्युपसर्जनसंज्ञाप्रयास्यात्

मित्रपदैः द्विगुरुदाहृतानां शेषाभावकाशत्वात् ज्ञापकः तत्पुरुषो योतिवत् फलसविषये विभागाभावात् निष्ठान्तो गोमहत्त्व

प्रश्नि न स्यात्रापि तत्पुरुषः समानात् तत्पुरुषेति विशिष्ट एव प्रवृत्ति परस्मिन् विशेषेणेत्यर्थः तत्र द्वितीयानस्यश्रितादिभिः समासविधानात्

नुपदस्याप्रतिभावायस्थानात् समुदायस्य द्वितीयान्तत्वात् तत्तत्पुरुषाभावः पक्षे च मित्रादिपिपृथ्वीपान्तुवर्तना कपं बहूनां बहु

श्रीहिरुपज्ञापके न संख्याविवक्षायां अनेन द्वितीयादिरूपविभक्त्यापोऽविवक्षास्यात् नैष दोषः तत्पुरुष विधौ सदृशप्राभिरिति संख्या

वित्तचरीरिति सत्यनेकपूर्वपदोऽस्तु विभावनुवर्तनेन तत्पुरुषेति तन्त्रितस्य पूर्वत्वात्समासेन तत्स्थान्तरपर्यापितेन यस्यायत्तरिति समासश्चा

त्रिगोश्चास्येत्र प्रथमानिर्दिष्टत्वात् उपसर्जनत्वादत्र सिद्धिः इत्येवेति अन्यपदार्थे प्राधान्यादिशेनापतेर्कत्रियोगेनेकविभक्ति

तोपिवन्निपर्यायेनेक विभक्तित्वाद्विमर्थः यदिनेति इति अयं भावः भिन्ना गावो यस्य सिन्धिय इत्याकोनेक सचित्रे नेक विभक्तित्व

चित्रगुः शबलगुरिति नैवैक विभक्तित्वात् नवा एतद्पि प्रयोजनमस्ति किं कारणं नैक विभक्तित्वात् एक विभक्तिश्चापूर्वनिपातेऽस्तूप

सर्जन संज्ञा भविष्यति चित्रगुः शबलगुरिति चित्रा यस्य गावश्चित्रगुरिति चित्रापस्य गावश्चित्रगुः चित्रा यस्य गावश्चित्र

गुणा कृतं चित्रा यस्य गावश्चित्रगवे देहि चित्रा यस्य गावश्चित्रगोः एनय चित्रा यस्य गाव श्चित्रगोः स्वं चित्रा यस्य गावश्चित्र

गुणा कृतं चत्वेनिधेहि चित्रा यस्य गावश्चित्रगौ रति यदि तर्हि कुत्र श्चिदेर्कि चित्र मध्याहृत्य एक विभक्तियोगः क्रियते ए

बमेषोक विभक्तियुक्तेरहापि प्राप्नोति एजकुमारात्क्कुमारी ए त्तो याकुमारी एजकुमारी तिष्ठति एत्तो याकुमारी एजकुमारी यस्य

॥ एत्तो याकुमारो एजकुमार्याः कृतं एत्तो याकुमारी एजकुमार्यै देहि एत्तो याकुमार्या आनय एत्तो याकुमारा राजकुमार्याः स्वं एत्तोया

याकुमारा राजकुमार्यां निधेहि एत्तो याकुमारा राजकुमार्यै देहि एत्तो याकुमार्या आनय एत्तो याकुमारी राजकुमार्याः स्वं एत्तो याकुमा

रा राजकुमार्यां निधेहि एत्तो याकुमारी राजकुमारीति एक विभक्तियुक्तमेव यत्नितेनेचेत्तन्नित्यमेकविभक्तेयुक्तमेव एत्तः कुमा

स्यात् अथ यथा कथं चित् अन्यस्तेनैक विभक्तित्वमाश्रित्वैव बहु प्रदेशेष्वेक विभक्ति रीयस्य राजकुमारीयस्य स्यापि भवति किं वक्तव्यमेतत् न

संख्य वस्याप्येतेन दानि प्रवेशो एत्तो याकुमारीति यस्य पाक्तनेन सिद्धे होत्याश्रये एकुमारी शब्दस्यैक विभक्तित्वादुपसर्जन संज्ञा स्यात् एकवि

भक्तियुक्तमेवेति अयं भावः नायं नियमः प्रथमानैस्तकुमारीशब्दस्य षष्ठी समासेन भाव्यं किं तर्हि द्वितीयायेनस्यापि तत्रश्च समासविधौ प्रमाणेन

एकग्रहणसामर्थ्यादिति । एकैकविभक्त्युपयोगे सर्वस्यैवैकविभक्तित्वात् विभक्तिग्रहणाय योगानेकविभक्तेनिराकार्यमिति यथोक्तविभक्ति
भाष्ये: द्वितीयान्तमिति एतस्य किमर्थमुच्यत इति चेत् तन्निर्देशार्थं अन्यथा अपूर्वनिपातः स्यात्तावद् उपमानोपसर्जननिर्दिष्टः स्यात् पदार्थाभिधान
इति चित्रगुः पदस्याव्यवानर्थस्यावाच्यबहुव्रीहिणावक्तव्यो न पदार्थतया विधानात् तेनोपमार्थत्वादनुप्रयोगात् अप्राप्तिरिति यथा च

एकग्रहणसामर्थ्यात् यदि एकविभक्तिपूर्वं चान्यैकविभक्तियुक्तं चलत्वात् स्यादेकग्रहणमनर्थकं स्यात् विभक्तियुक्तमपूर्वनिपातश्च
पात् पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वात् पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगस्यानुपपत्तिः चित्रगुर्देवदत्त इति । किं कस्मादभिहित
त्वात् चित्रगुणाभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो न प्राप्नोति नवा अनभिहितत्वात् न वा एष दोषः किं कारणं अनभिहितत्वात् चित्रगुशब्देना
नहि तः सोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति कथमनभिहितः यदि तावन्निमित्तं पदार्थाभिधाने प्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वादिति सामान्या
भिधाने हि विशेषानभिधानं सामान्येनाभिधीयमाने विशेषोऽनभिहितः पदार्थाभिधाने प्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वादिति सामान्याभिधाने हि विशे
षानभिधानं सामान्येनाभिधीयमाने विशेषोऽनभिहितो भवतीति तत्र अवश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः चित्रगुः कः देवदत्त इति
चेत् इह पदार्थसामान्येनोक्ते यत्रानुपपन्नं विशेषं विवक्षितं तत्रानभिधानं चित्रगवो देवदत्त इत्यपि चित्रगुर्देवदत्तः तदपि सिद्धं कथं नेद
मुच्यते उपपन्नं भवति वाक्यसमासयोः पदार्थाभिधाने तदा समासः ५ ॥

पूर्वं हि विधानं द्वन्द्वे च शब्दस्य प्रयोगो न भवतीति एवमिहापि देवदत्तादिष्वपि नानन्यात् सामान्याभिधाने हीति चित्रगुशब्देन तद्धर्मानुच्यते न तु
विशेषः पदार्थसामान्यमिति विज्ञायते स्म विशेषणेन स्पदार्थसामान्यं बहुव्रीहिणाभिधानाद्विशेषस्यानुप्रयोगः यदा विशिष्टस्य पदार्थ
बहुव्रीहिः किं पानेन तत्रानुप्रयोगासिद्धिः चेत् अनुपपन्नमिति लौकिके प्रयोगे तन्त्रिवार्त्तिकपौरुषमपन्यायाभावात् एकेनैवार्थस्य प्रयुक्तत्वादि
तरप्रयोगायोगात् ५

734

पदार्थसमासदति शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् अन्यपदार्थे सामान्येनाभिधानात् समर्थः सामान्येन विशेषमभिनिविष्टः किं यावद्विशेषसामान्येन विशेषः कार्यः
समर्थः सामान्ये स्थितः इति सामान्यसमासेनाभिधानात् सामान्यमपीति यथा विशेषो विशेषान्तरस्य निवर्तकः तद्वत् सामान्यमपि विशेषाणां
निवर्तकं सद्विशेषस्येव समर्थः चित्रा गौरिति लिङ्गमसर्वेनाम्ना नपुंसकेन निर्देशः सामान्ये नपुंसकमिति एवं कापि तु कृतः सर्वेषामेव स्त्रीलिङ्गे तस्मात्
नपुंसकेनोपमार्थस्य प्रयोगः स्यात् नवा अव्ययमिति चित्रगुः सर्वेषु लिङ्गेषु लिङ्गवचनविशेषाभावाद् नियतत्वात् अपवेति कृत्स्नपदार्थ

पदार्थसमासे न तदा वाक्यं पदार्थसमासः सामान्येन तदा शक्तिः तत्रावश्यं विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः चित्रगुः कः देवदत्त इति सामान्ये समस्ते हेतुप्रयो
गो न प्राप्नोति चित्रगुः कः चित्रगुर्विचित्रगुः किं चित्रगुः सर्व इति सामान्यमप्यभिधीयमाने विशेषस्य हेतुः तत्र विशेषस्योक्तत्वे एवं
स्यात् सर्वे च विशेषा इति तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः चित्रगुर्देवदत्त इति अथवा विभक्त्यर्थोऽभिधीयते एतच्चान्ययुक्तं यदि
विभक्त्यर्थाभिधीयते तत्र लिङ्गसंख्यायां स्वरूपे तेन अप्राप्नोति विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यलिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्य
स्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपन्नः बहुरूपेण च बहुपथा बहुयवः बहुपयोबहुयवा इति ६

भिधाने आनुपूर्व्यासिद्धिः अत्र तु तापरिहतापरिहृतावयवस्तु विभक्त्यर्थः संख्यादिरभिधीयते समासे न तत्र तद्वा विनो विभक्तिरनुप्रयोगः
द्रव्यं त्वनभिहितमिति तद्वाची शब्दोऽवश्यानुप्रयोक्तव्यः कथं पुनरस्य पदार्थपूर्वे तु अयमानेन विभक्त्यर्थेन च एतदस्याह तत्रैवेति यतो नपुंसक
नर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोऽभिधीयत इति विभक्त्यर्थस्यैव प्राधान्यात् पदार्थप्रकृतौ नपुंसकमिति यथा सर्वपथादिति भाष्यकारवचनप्रा
माण्यादव्ययीभावषष्ठीसमासः शब्दस्येति अस्य तु अस्य विभक्त्यर्थस्य लिङ्गसंख्यानां प्रयोगोपपत्तेः तदर्थः ६

735

आ॰ के॰ द्वि॰ अपर इति अकारप्रश्लेषो व्याख्यानेनाप्ति आश्रयतर इति यदा यदार्थविभक्त्या व्याख्यानं तदा शुक्लो अभिधेय इति मतुब्लुका सामान्य
१८ मात्रे पदे सैक्रिया तदेवैकत्वनपुंसकत्वाद्यपाधारत्वेनाश्वेविशेषणानां चाजातिरिति [illegible] लिङ्गवचना
नि भवति यो हि [illegible] ना संस्कारो [illegible] विशेषणार्थे [illegible] पदे [illegible] नत्वयथेविविच्य [illegible]

अपर आह विभक्त्यर्थाभिधायित्वे द्रव्यस्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः विभक्त्यर्थाभिधायित्वे द्रव्यस्य लिङ्गसंख्येतोभ्योविभक्त्यर्थेभ्यो
पचारो नु पद्येत वहुपदा वहवपदं वहुमात्रोवहुपदा इति कथं द्रव्यस्य लिङ्गसंख्याव्यासमत्वोपचारः सोपचारः स्यात् सिद्धं
सिद्धे तु यथा गुणवचनेषु सिद्धमेतत्कथं यथा गुणवचनेषु गुणवचनेषूक्तं गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवच
नानि भवन्ति तद्यथा शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलाविति यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्ग
संख्या तच्छब्दानुप्रवृत्तिः विभक्त्यर्थाभिधायिनि द्रव्ये लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तेः वहुपदं वहुपदा वहुपदः वहुपदीव हुपदा इति ६

यो भेदोपचारात् संख्याभिधायी येनेतत्त्वं द्विस्त्वं नसंवेभस पर्यायत्वात् साभिधानाश्रयत्वे व्यवस्थाप्यत इति न स्वतो लिङ्गसंख्ये भवतः नन्वेवं
श्रये यदि लिङ्गीति यथा शुक्लशब्दे नैकदा चित्कुणाउर्थाति कथाचिद्गुणीतथा चित्रशब्दे वकि चलस्यापि सिंवेयता भिधाने प्राप्ते
नित्यं वैधिनस्तु सर्वेषणेन ग्लासिद्धती समिः जातरस्तुके तेदेवकाल्येप्रतिपाद्यते महत्त्वमिति इत्य शब्दे नसत् एतार्थे उच्यते ७

आ॰
१८

अर्थ अन्यपदार्थमव्ययादिरिति यदि विभक्त्यर्थस्य अन्यपदार्थमभिमतं स्यात् तदा स्य अन्यपदार्थं नकुर्यात् अन्तरेणाप्यर्थम् अन्यपदार्थे स एवं स्यादिति
थे यदि तदेति यथा वहुव्रीहिणा विभक्त्यर्थस्याभिधानात् षष्ठ्यादयो न भवन्ति तथा लिङ्गसंख्ययोरप्यभिधानात् तयो चक्रः
प्राप्नुवन्ति मिहिन्ति त्रियां यस्मात् प्रातिपदिकं वर्ततेऽनेन स्मात् एवं पदार्थो भवतीस्यर्थः तत्र समासेनाभिहिते प्रथमा लिङ्गाद्यकाभावा
दयो भवन्तीति दोषाभावः कार्ष्णरीनामीति विनापि निमित्तयोगे अभिप्रातिपदिकार्थमात्रे कदिशत् इति तत्काल [illegible] उक्ताः
तः कर्मादिष्वनेकत्वाद्विवादयनापवचनानि भवन्ति पृथग्विभक्तिरुपाणि अस्मिन् प्रथमेति समासेन स [illegible] अभिधानात् स

अन्येपदार्थमव्ययान् इहानेकमन्यपदे दृष्टे यदा सिद्धं कथं पुनरापेक्षे नाम शक्तिः स्यात् यदा नामशब्दः अन्यो देषः शब्दसमवा
येथ कार्यविज्ञासने सायम्वे सिद्धस्तितिपदस्थं यद्गतं करोति तेनैव त्रयोदश ने कस्यः पदार्थोधिक्यभिधीयते नस्य द्रष्टः स्वलिङ्गः सैव
श्विति यदि नहि कस्यः यदार्थोभिधायते लोप्यः संख्योस्वविथयानाश्रियन्ति उक्तं वा किमुक्तं लिङ्गवचनाद्युक्तं सिद्धं तु स्त्रियाः
प्रातिपदिक विशेषणत्वात् स्वार्थे टाबादय इति सांख्येऽप्युक्तं किमुक्तं कर्मोरी नाम नुकारके त्वात् इति कल्पतां संख्या भविष्यति
प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति समासाद्भविष्यति यदि साभपि कोऽनिघातः अन्यः कस्मान्न भवति कर्मारी नाम यथावत् षष्ठी नहि प्राप्नो
मयादिति परश्चेति नियमार्थोऽसावन्नेकेवलात्प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्ययः इति शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति ८
यदि न विभागतर इति नियमस्य नियमेनैव यदि न भवति विभक्तिः ततः समयापरिपालनाय द्वितीयादयोऽपि प्राप्नुवन्तीति नियम
कारणाभावादिस्यर्थः कर्मारी नाम भार्यादिति कर्मणपदद्वितीयैवं कर्मार्थे द्वितीयादीनां निपतत्वान्न भवन्ती समभावः षष्ठी
तर्हीति कर्मारी नाम भावः शेषः सवाञ्छ्रतीति भावः अशेषत्वादिति प्रातिपदिकार्थमात्रस्य प्राधान्यविवक्षायुपयोगान्नास्ति शेषत्वमि

भा॰ कै॰ द्वि॰ स्वर्थे गणवमयीति एमया न्यथमा प्राप्तिथ्यमाणाणां वचनस्याम्यतिकरप्रसंगः अर्थेतरति यथान्यत्रैकत्वादिष्वेकवचनादीनि हश्या
१९ नित्येवान्यापि सर्वत्रे बहिसमपश्च यदियाल्लिनोभवत्यर्थश्चानुस्तः अर्थेति अत्रैकत्र प्रत्यणविधानेच्च प्रकारान्तरेणाप्रतिपाद्य
ति यद्यविवक्षितविशेषणत्वविशिष्टः प्रातिपदिकार्थः इति द्विपादरिषितः तदाविभक्त्या विनाभीतशब्देन प्रत्यायपितु मितिपञ्च
मेकवचनं विधेयं एवं द्वित्ववहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधिः परस्थानेतिसंख्यापञ्चधानेमथेः गवमपाति यश्चार्थस्यान्तभावत्

एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचनेन प्राप्नुतः द्वयोरप्येकवहुवचने बहुष्वप्येकवचनद्विवचने अथे
नोपवक्ष्यामहेरिष्यति अथवा संख्यानामेव परस्थानामर्थो गमनपाविशेष्यं परियात्रवश्यमानस्यात्संख्येयमविशेषितेस्यात् अथ
वावसमस्तेनत्ववनपहृणा सप्रयोजन उक्तेष्वेकत्वादिषु प्रथमापत्यात् यत्र यदिषष्ठीप्राप्नोति किंकारणांमयिनुग्नेवस
यंसमाप्तोलिंगसंख्याविषयेषुपुनर्नेव्यभिचरति अभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नः तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमे
तिप्रथमाभविष्यति ननदीदानीमिदं भवति चित्रांगावदेवदत्तस्येति भवतिवाद्य मथमपस्यषष्ठी परिगणनं कर्तव्यं बहुव्रीहिः समा
नाधिकरणानां समानाधिकरणानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः किंप्रयोजनं व्यधिकरणानामाभूदिति पञ्चभिर्भुक्तमस्येति अव्ययानांच
व्यभिचरतीतिलिंगसंख्यासंख्यानरयोगेन्यलिंगसंख्याधिस्मागात् अभिहितइति संज्ञायाः प्रातिपदिकार्थरूपत्वात्संख्याव्यतानालीस
थः सर्वस्यात्रसंबंधीन भूतत्वात्प्रातिपदिकार्थतागतः इतिसत्वात्षष्ठ्यतिनस्तीति भवतिवाद्यमिति गोभिरस्य परार्थसाथः सेव
धः सत्वसमासेनभूतोनतु सर्वः बहुव्रीहिरिति भाष्यकेरणान्विकतेः शेषोग्रहणनतरत्वयमथः साधितोवार्त्तिककारेणानुवचने
नप्रतिपाद्यते १

उष्ट्रमुखइति उष्ट्रः शब्दस्याधिकरणाप्रधानत्वाद्वैयधिकरण्यमितिवचनं कंठेस्थइति सप्तिम्यइतिकः अमूर्द्धमस्तकादि
त्वलुक्समासस्त्रमिद्वेवचनमुत्तरपदलोपार्थं उष्ट्रमुखमितिनवति अवयवर्धेणसमुदायस्यसमपदेशात् नष्टस्योपमान
उष्ट्रमुखमस्येतिवृष्ट्रमुखः नीविमुखः सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च सप्तमीपूर्वस्योपमानपूर्वस्यचबहुव्रीहि
र्वक्तव्यः उत्तरपदस्यवलोपोवक्तव्यः कंठेस्थः कालोस्यकंठेकालः उष्ट्रमुखमिवमुखमस्य उष्ट्रमुखः स्वरमुखःसमुदायविको
रषष्ठ्याश्च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः उत्तरपदस्यचलोपोवक्तव्यः केशसमाहारस्पूतः अस्यकेशचूडः सुवर्णविकारोलंकारोस्यसुव
र्णालंकारः प्रादिभ्योधातुजस्यवा प्रादिभ्योधातुजस्यबहुव्रीहिर्वक्तव्यः उत्तरपदस्यचलोपोवक्तव्यः प्रपतितपर्णः प्रपर्णः प्रपि
तपलाशः प्रपलाशः नञोस्त्यर्थानांच नञोस्त्यर्थानांबहुव्रीहिर्वक्तव्यः उत्तरपदस्यचवालोपोवक्तव्यः अविद्यमानःपुत्रोस्य
स अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः अविद्यमानाभार्यः अभार्यः तत्तर्हीदं बहुवक्तव्यं नवा अनभिधानात् समानाधिकरणानांसमासेनाभावः
नवावक्तव्यं असमानाधिकरणानांबहुव्रीहिः कस्मान्नभवतिपंचभिर्भुक्तमस्येति अनभिधानात् नचावश्यमनभिधानेमाप्नि
त्रिताक्रियमाणोपिपरिगणनेपञ्चाभिधाने नभवतितत्रनबहुव्रीहिः यथापञ्चभुक्तवतोस्येति १०

नेति उपमानपूर्वस्योष्ट्रमुखशब्दस्यउपमानोपमेयहन्तित्वात्सयोर्वैयधिकरण्यमितिवचनमुत्तरपदलोपार्थंच समुदायविका
रषष्ठ्याइति समुदायावयवसंबंधप्रकृतिविकारसंबंधेचयावषष्ठी तदंताबहुव्रीहि दैसुवर्णालंकारसमस्यबहुव्रीहिरित्यर्थः १०

समा॰
१९

मा॰के॰द्वि२ २० अर्थेनास्मिन्निति अनभिधानमभ्युपगम्यापि पदमिदं स्वहित्यात्स्वापरिग्रहोऽनेक्रियते तदा धेपरिग्रहान्मत्विकन्नेयं वर्त्ते
नेवनेः समासः सविषये पस्मिन्नमवर्त्ते मत्वर्थे ग्रहणमिति यस्यार्थः समासार्थे प्रमत्वर्थः संख्येयेति संख्येयस्यार्थस्य
हार्थत्वात्सिद्धमात्र उत्तरपदस्य मनर्थकं स्यात् यदा तेन मत्वर्थे समासस्तदा सार्थकमित्यर्थः व्याख्यानेनेत्याह अपर इति कस्मि

अर्थेनास्मिन्नभिधाने यदि द्विरपरिग्रहणं क्रियते तद्विवक्षितपरिग्रहान्मत्विकन्नेयं कथं कन्नेयं अर्थेनिपातमत्वर्थ
हयहणं कन्नेयं मत्वर्थयः स्वहन्नीहिरितित्वेकार्थे इह मान्ये सत्त्वेन तमर्थेनेति तथा चोक्तरस्य वचनार्थः एवं च कृत्वा नरको
गस्य वचनार्थमुपपन्नो भवति केचित्तावदाहुः यद्वन्निसन्नरिति संख्यार्थत्वेन यासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येयास्मिन्नपर
आह यद्वाग्निके इति कर्तृवचनेनापिय भावाः कर्मवचनेनापि समाप्यावहन्नीहिर्नन्नाः कोटरं यापुनकटार्थनैहान
उपहेतः यथारूढापदस्यापह्रदः उहत इत्यादः स्यात्सा उहनोहन्नाप्यात्सा यस्येकमेव वचनेनोक्ते अथ कर्त्तृवे
नेनापीति वक्तव्यं अपप्रथमपारेति किमर्थं हृष्टेदे गतः अपापथमायारेत्तु प्रमोरेश्च कुसाच्यवनिर्दिष्टेऽते गते पृष्टे
वाचि नासमासोभवतीत्यर्थः इदं च वार्तिकमेवमुपपद्यते यदि मत्वर्थे च बहु व्रीहिरिति अर्थेनेति वक्तव्यं स्यात् अथमेव
तु भाष्यव्याख्यानेन हि वार्तिककारोः स्ववचनेनैवचत्ता पकत्वानोपसयति कटरपार इति स्पशब्दः कर्मवचनकटशब्देन समाना
धिकरणात् ११

740

हस्तिगोति यत्रियदार्थनिमिन्नौतरंना वाक्यपदार्थोपेक्षानुवहि स्येतिनरपद्येते असिद्धत्वादित्यर्थः उपसर्गविभक्तिरिति सर्वादिष्वपि
शब्दपारमनपेक्ष्येनत्वं प्रतिवचनमिति योनिपदार्थावहत्वमव्युत्पन्नः षष्ठ्यन्तं सेकन्तस्यान्युक्ते नानपदार्थविशेषणेन शब्दिव
नेनोपपन्नं इत्यर्थः इहसमासस्याप्यनादरिणसमासानिकर्तुमुपन्यासेति स्वं तर्हीति प्रतिवचनमिति कदानामिति प्रतिवचनेनमा

वहिरंगा अत्राप्रथमा स्वविधिकोरस्मिन्त्रीरादिवचनं स्वविधिकोस्मिन्त्रीरेत्तु पुंस्त्यादेकन्नेयं अस्मिन्नीमात्रीत्वाणीतन्नर्हि
वत्कोनत्वोपपत्ताम् तथा कन्नेयं किं कामेरी। अस्मिन्पत्नात् अप्येमो स्मिन्नर्थः तेवाहि लोटकथ मम पत्तं उपसर्गविभक्तिस्वरूपेति
स्य कार्पन्निपातानामवेतीति निपातमंत्राणि यातो वयप मित्यपमेता अर्थोकिंसब्रह्मचारीति कोऽयं समासः बहुव्रीहिरित्याह कोऽस्यवि
ग्रहः के सब्रह्मचारिणोऽस्येति यद्येवं केरइति प्रतिवचनं नोपपद्यते नह्यन्यत्ष्टनान्यद्याच्येय शेवं तर्हि स्वविग्रहः क्रियते केषां
सब्रह्मचारी किंसब्रह्मचारीति प्रतिवचनेचैवं नोपपद्यते स्वरेचदोषो भवति किंसब्रह्मचारीत्येवस्यरः प्रहस्येतं किं सब्रह्मचारीत्यिष्यते
एवं तर्हि विग्रहः क्रियते कः सब्रह्मचारी किंसब्रह्मचारीति अवश्य निवचनमुपपन्नं स्वरेतु दोषो भवति एवं तर्हि विग्रहः क्रियते कः
सब्रह्मचारी तव किं सब्रह्मचारी त्वमिति अथवा पुनरस्त्वयमेव विग्रहः के सब्रह्मचारिणोऽस्येति ननु चोक्तं करइति प्रतिवचनेनोप
पद्यत इति नैष दोषः १२

यं ननु करइत्यनेनेत्यर्थः स्वरेचेत्यतोदात्तः स्यात् अपकदान्नष्ट्यन्तरत्यर्थः कः सब्रह्मचारीति स्वस्येयेनिम
मांसस्येन विशेषणविशेष्यभावाभावात्तु विशेषणसमासो नास्ति कः सब्रह्मचारी नेवति एकस्मिन्नेव एकवचनेन प्रतिवचन
मुपपद्यते अत्रापि पक्षे करइति विप्रतिवचनं नमधिकरणं प्राप्नोति अर्द्धकरइतिसामानाधिकरण्ये पद्यतइतिविशेषाभावेम
त्वाद अर्थवति १२

741

प्र॰चे॰ द्वि॰२ अश्वीकरणाणि न्यायेनेति अश्वीकरणानीति यद्वार्त्तिकं तदनुकरणमेतत् कर्म्मणीति सकर्म्मकत्वात्करोतेर्न्निष्ठायाः एवंकरदिति न
२१ ह्नितं यार्द्धटत्वेन विनातस्य करणोपपत्तिः तथाहि समानेऽवस्थाने नत्वा समस्तचारी कथ्यते नन्वष्टनस्य कचरणाध्ययनायेसंभव
स्वचारित्वं वक्तव्यमिति वृत्तिपदार्थानामनुपसर्जनत्वात्तदुपलक्षितस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् किं सब्रह्मचारिशब्देन समासेन नैतद्या
मभिधानाभावात्करादिति वहुवचनान्तं प्रतिवचनेन करा विद्वत्तीयार्थः यदा तु केवलस्वचारित्वं शिष्येति वाक्येन प्रश्नः किं पतेन तु समा

अश्वीकरणावाशिन्यायेन भविष्यति तद्यथा कश्चित्कंचिदाह अश्वीकरणानि मस्यास्कुचितिकतेयेनु ज्ञातेकर्मोप्यनु
ज्ञातं भवति अपरस्याह अश्वीकरिष्यति क्रियतामिति कर्मोप्यनुज्ञातेकर्तोप्यनुज्ञातो भवति यथैवमवस्त्वधिकस्मस्तचा
रिणामिति करादनुज्ञेसंवेधारेतद्रूपमेनत्तमयमधिकरद्रति एवंकरदनुज्ञेसंवेधोरेतदंतमंनजेनेपिकरादिति नवक्तव्यमिति
समासेन शक्याः प्रतिविधेहुं उपमतेनंद्विनेभवंति अथाऽर्द्धतृतीया इति कोयं समासः बहुव्रीहिरित्याह कोस्य विग्रहः अर्द्धतृती
यमेषामिति कः समासार्थः समासार्थोनोपपद्यते अन्यपदार्थो हि नाम भवति येषां पदानां समासस्ततोऽन्यस्य पदस्यार्थोन्यपदा
र्थः एवंतर्हिविग्रहः करिष्यते अर्द्धतृतीयमनयोरिति एवमपि कः षष्ठ्यर्थः षष्ठ्यर्थोनोपपद्यते किं हि तयोरर्द्धं भवति अकृत्रिमो हि
(येमेव विग्रहः अर्द्धतृतीयमेषामिति ननु चोक्तं समासार्थोनोपपद्यत इति
येनतदाकदारेत्येवप्रतिवचनं समासार्थ इति वृत्तिपदार्थे
व्यतिरिक्तेनान्यपदार्थेन भवितव्यं तस्मादन्यपदार्थानुपपत्त्या क्रियायां च वृत्तिपदार्थस्यापि न भावात् अन्यपदार्थोनोपपद्यते किं हि तयोरिति
।तृतीयसहितस्यार्द्धमिति द्वयोर्न्नतस्यावयवावयविभावलक्षणः संबंधोनास्ति स्वस्वामिसंबंधे चात्रानभिधानात् बहुव्रीहिर्न्नभ
वति समासस्यानुपपत्तिश्चोदनात् प्रत्याख्यायते द्विवचनप्रसंगोनेचोदितः १३ ॥ १४०
२१

अवयवेनेति अर्द्धस्य तृतीयस्य च यः समुदायः स समासार्थः समुदायावयवानां चकदाचिद्भेदविवक्षायां चाश्रयणान्तं संब
संबंधी भवति नवालक्षणादिति अधिद्वितीय इति द्वयोः पूरणो द्वितीयः स च द्व्यात्मकस्य समुदायस्यावयवो भवतीति तदावयवस्य समुदाप
पदस्य समासेनाभिधानात् द्विवचनप्रसंगः अथेति नवत्रतस्वस्वामिभावादिः संबंधोस्तीति भावः यत एवावंतेमिति अस्मार्थवाचोवाद्विशब्दः

अवयवेविग्रहः समुदायः समासार्थः यद्वा अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः अधिद्वितीयोनुसमारपाठवंसंकर्षणाद्वि
तीयस्पृष्टत्वं कृत्स्नस्य वर्द्धमानमिति द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनप्राप्नोति अस्तु तर्ह्यवयवेविग्रहः अर्द्धतृतीयमनयोरिति ननु चोक्तं
षष्ठ्यर्थोनोपपद्यत इति नैषदोषः इदेतावदयमवयवः अयं हि देवदत्तस्याङ्गोतेतिकः षष्ठ्यर्थ इति नैवंतस्यात् एकस्मात्स्वाद्विभाव
इति एतच्चवार्त्तं तद्यथा सार्थिकानामेकमतिग्रोपेतुषितानां प्रातरुत्थाय पतिष्ठमानानां नकश्चित्परस्परमभिसंबंधो भवति
एवंजातीतच्चवार्त्तं तु यदेकं यान्तं नाम अत्रवेधुन्नः षष्ठ्यर्थो व्यपदेशे इरुपितुक्रोस्वपनो इहतर्हि अर्द्धतृतीया आनीयन्तामिति उक्ते च
द्वे स्थानीयन्ते अन्तः प्राप्नोति अस्तु तर्ह्यवयवेविग्रहः अर्द्धतृतीयमेषामिति ननु चोक्तमधिद्वितीयोनुसमारपाठवंसंकर्षणाद्वितीयस्य वर्द्ध
कृत्स्नस्य वर्द्धमानमिति द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोतीति नैषदोषः अयं तावदयं शब्दोऽस्त्येव प्रत्ययोवेनैते अस्तिसहायवाची
तद्यथा सहायवाचीत्येतस्यार्थे प्रयोगः अधिद्वितीयः अस्तिसहाय इति गम्यते एवमप्यर्द्धतृतीया इत्येकस्मिन्नेकवचनं प्राप्नोति सम्काऽर्थे
द्विसमुदाया भवति यथा शतं शतमिति अस्तु तर्ह्यवयवेविग्रहः अर्द्धतृतीयमनयोरिति ननु चोक्तमर्द्धतृतीया आनीयन्ता
मातापित्रोर्यमेवसुत्रपात्रेन्यतरस्यापि समवायः संबंधो ननु परस्परं नाकश्चिदित्यर्थः अत्र चेदिति (ता मिस्रुक्तेऽवयवेनेयंनप्राप्नोति
याप्यपोरूकामाभावेप्यवदिसमानोत्तरपदापित्वामात्रेणाकाल्पनिकः संबंधः तदाह्वेत्यादाः भानवेकपदेशावस्थानादि भिन्नः संबंधो
पुत्रस्त्वध्यः इदं तत्तीति अर्द्धतृतीयमनयोरिति तद्यावतसमासार्थेऽन्यादानयनेस्यात् तदर्द्धमित्यर्थः अस्तिसहायवाचीति अन्यत्र

भा॰केहि॰२
२२

भवतिबहुव्रीहावविति उपलक्षणार्थे ग्रहणे तयोरानयने भविष्यतीत्यर्थः संयोगसम्बन्धात्पत्न इत्यत्र संबंधे यदा बहुव्रीहिस्तदा तद्गुणसं
विज्ञानं भवति शुक्लवाससमानय लम्बकर्ण इति स्वस्वामिभावादिके तु संबंधे बहुव्रीहौ तद्गुणासंविज्ञानं भाव्योपपत्तिश्च तत्रैव निर्देशः
विभाग: द्विवचनयोगात् दृष्टोपयन्त इति मत्वाह अर्थवति संख्यानामेयमिति अयमर्थः अङ्कसंख्या येषामिति बहुत्वसंख्या
विशिष्टे न्यपदार्थे वाक्ये यस्मादिति यावत् ते पदसमासे वाचक इति अवश्यमन्याः बहुत्वे यथा च इत्यादि बहुत्वसंख्यायुक्तः समु

भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि तद्यथा शुक्लवाससमानय तत्रादिनो ह्योषाः अस्विजः यच्चरतीति तद्गुणश्चानीयते तद्
गुणश्च प्रचरेति अथवा पुनरस्त्वयमेव विग्रहः अर्द्धतृतीयमेषामिति तत्र चोक्तमेकवचनं प्राप्नोतीति नैष दोषः संख्या नाम
पदस्य प्रधानं संख्येयमनया विशेष्यं यदि त्वत्रैकवचनं स्यात् संख्येयमविशेषितं स्यात् इहतर्हि अर्द्धतृतीया द्रोणा इत्यद्रोणाः शब्दा
समुदायेषु वृत्ताः अवयवो नोपपद्यते नैष दोषः समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते तद्यथा पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे
पञ्चालाः तैलं भुक्तं घृतं भुक्तं शुक्लो नीलः कपिल इति एवमयं समुदाये द्रोणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते कामं तर्ह्येनेन द्वि
तु नाप्यर्द्धद्रोणाः अर्द्धद्रोणकेवकर्तव्यम् अर्द्धतृतीया द्रोणा इति न कर्त्तव्यं समुदायेषु वृत्ताः शब्दाः कदाचिदवयवेष्वपि वर्तन्ते यो व्यप
वस्थेयः समुदायेन वाभिचरति केवलसमुदायेन व्यभिचरति अर्द्धद्रोणो द्रोणाच्चार्द्धद्रोणकं पुनर्व्यभिचारीति अनेक १५

दायः सन्नीयतेश्च सहविरूपलक्षण इति चेतत्स्याद् तत्ताद्रूप्यार्थः इत्यन्तहीनतार्द्धसद्द्वो द्रोणयोर्थः समुदायः समासार्थस्तत्रा
द्वयद्रोणासाभावात् द्रोणा इति नोपपद्यतेऽत्यर्थः नैष दोष इति अर्द्धद्रोणयोश्चापत् द्रोणशब्दस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः न कर्त्तव्य ताम॰
मिति स्यादयवस्य समुदायोपचारो नास्तीति अवयवेऽर्थः अर्द्धद्रोणो द्रोणामिति द्रोणेन विनाप्यभावादित्यर्थः अर्द्धरक २२
मिति बहुतरकौ द्रोणाः ततश्च विनापि द्रोणेन काठकसमुदायवृत्तिः स्यात् भावः १५

संख्यायाद्वित्वा इति बहुव्रीहिनिमित्तस्य द्वित्वस्य शेषादान्यभावाद्वन्निष्पत्तेर्न बहुव्रीहित्वविग्रहनिष्ठुरयाय पक्षः केचित्समासमिति सा
मिश्रपक्षाश्रयितुमाह कोस्येति परिनावतदेन्यदणामुन्याज्ञानामिति तदाम नर्थत्वात्सर्वेण बहुव्रीहिः समासं तत्कर्त्तुमपि
ध्याति असंक्षेपहोत्तन्त्वाद्बहुव्रीहेः अर्थद्वयात्र पोवेतितदाद्वित्वे द्वित्वे वचनप्राप्तिः भवेदवेदिति विकल्प्यमानार्थत्वाद्द्वित्वे
द्व: कदाचिद्बहुरोवाचकः कदाचिद्बहुपाणि अनिर्णीते चेत्थमिति केचिद्वचनमेतदित्याहु: अन्ये तु साधयन्ति मन्यन्ते अयम
थः शेषाच्चार्थान्वितकल्पः सदा निपत संख्याविमर्शो नितिनिविमर्शविषयबहुत्वसङ्ख्यावाच्यबहुवचने अर्थशब्देनात्र संख्येवा

संख्यायाव्ययासन्नाद्वराधिकसंख्याः संख्येये ह्यिमाः त्रिचतुरा इति कोयं समासः बहुव्रीहिरित्याह कोस्य विग्रहः द्वौ वा त्रयो
वेति भवेत् यदा बहूनामानयनं तदा बहुवचनमुपपन्नं यदा तु द्वयोरानीयते तदा न सिध्यति तदापि सिद्धं केचित् विना
वदाहुः अनिश्चितत्वे सैव बहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति तद्व्याकृतिभवतः पुंस्त्वाकृतिभवतो भार्या इति अपर आह द्वौ वेत्यत्र
अयोविति गम्यते अत्रापि समुच्चीयते द्वौ वेति गम्यते संख्या पदाभिधानाद्वाकृत चप्रयुक्तबहुवचन अथ द्विदशा विंशा इति कोयं
समासः बहुव्रीहिरित्याह कोस्य विग्रहः द्विर्दश द्विर्दश इति संख्या समासे सङ्कृते तत्त्वात्संख्या प्रसिद्धिः संख्या समासे सङ्कृते तत्त्वा
((तत्संख्येयप्रसिद्धिः यदि सङ्कृते तत्संख्यासु एवं तर्हि बहुविग्रहः
योन संख्यायामविज्ञानायामिप्यर्थः कतिभ्य इति अनन्तो विनम्र
येनसंख्या बहुत्वसंख्या गच्छतीति बहुवचनं भवेदिति विरुद्धानेकविषयत्वाद्धि मशेरय यधायथितद्वित्रात्रित्वाधारवस्तु संकल
नयाप्रयत्नाधिष्ठानमुच्यते द्विदश येति अयं भावः द्वादश निषिद्धश्चाविरोधान्निक्षिप्यते तथाहि द्विर्दशौ संख्याप्यागकत्वान्नोपप
द्यते नापि संख्या यानोदशत्वा तस्माद्विशब्देन दशानाद्वित्रिगणादित्व संख्यापनिपातनादिति सङ्कृतेन न वा संक्रियाते अत्र हृष्णामाह

द्वेदशतावितिद्वेदशतौवर्गोविग्रहार्थः नवेति नहि्यानोपमर्देनैनसमासःक्रियते लौकिकेन योगेऽध्यारोपितिस्थत्वात् अन्वा
भा·कै·द्वि·२ व्यानमानं तु शास्त्रे णक्रियते तत्र त्रिविषयेऽस्यचमनेरेणआह त्रिंशत्प्रमिथायो द्विशब्दस्तेनिमसंस्थाया चिन्त्यासमासोभव
२३ त्येवनचोक्तमिति हन्ताविलक्षणः अभिहितइति शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्समासःस्तञर्थे प्रत्यायन्तीत्यर्थः इतरःकारणशब्देऽर्थाद्वार्थसमा
सितमाह किंविशेषोऽस्तीति यथाचार्थेद्वन्द्वःसंविधानात् इदंदेवशब्देन यत्नेन यायंदीर्घसमासःस्तञर्थेविधीयते नदाह यो प्रयोगः

द्वेदशतौद्विदशाइति एवमपि अत्कारान्तत्वात्स्वतोऽयप्रसिद्धिः नद्वकारान्तसमासोव्यालिंगं चाससंतत्रैवविग्रहद्विर्दशद्विदशार
ति नतु वाक्ये संख्यासमासोऽस्तत्तेनत्वात्संख्यायप्रसिद्धिरिति स्यादेतत्वात् नचायंदोषः किंकारणमसंजातत्वात् सुजैनसमासेतु ७
ख्याते नचात्रसुनंतेप्रथमाः किंपुनःकारणंवाक्येसुजदृश्यते समासेसुजनदृश्यतेसुजभावोऽभिहितार्थत्वात् समासेसुजभा
वःकिंकारणंअभिहितार्थत्वात् अभिहितःसुजर्थःसमासेनेतिकृत्वा समासेसुजनभविष्यति किंचभोःसुजर्थइतिसमासे
उच्यतेनखलुसुजर्थइत्युच्यते तस्मिंस्तु सुजर्थःकथंयावतासंख्येयोपसंख्यायाससंख्यायेतेसचक्रियाभ्यावृत्त्यर्थः सुचोक्तःसमासे ८
नेतिकृत्वा समासेसुजभविष्यति अशिष्यःसंख्योत्तरपदो बहुव्रीहिः किंकारणं संख्येयार्थाभिधायित्वात् अशिष्यःसंख्योत्तरप
स्यात् नान्यपदार्थइतिप्रश्नः नवनितिद्वि शब्दोऽस्योभिधानंवाचनिकं किंतुस्वाभाविकोवबहुव्रीहिः किंकारणंसंख्येयवार्थाभिधायि
वकंप्रचेतिविक्रियाभ्यावृत्तिलक्षणोऽर्थःसंख्यायोनतुद्रष्टंसंख्यानातिनसंख्यापुक्तो एतच्चपूर्वमुक्तं वाक्येतुसुजर्थमनेरेणक्रिया
भ्यावृत्तेरनवगमात् सुजप्रयोगःनतत्त्वान्यपदविग्रहःक्रियते द्विर्दशद्विदशाइति अनेनैवन्यायेनद्वेदशतौविंशतिविग्रहःका
र्योन्यायसमानुपत्तिपमानेत्वात् भाष्यकारेणपुनर्नदर्शितः तद्वत्संख्यार्थान्तरत्वात् वाक्येपुविवक्षायामप्रयुक्ताः इतिशब्दोन्यथा

भा·कै·द्वि·१ पाद कैयटप्रदीपम
२३

संख्येयमिति अधिकाविंशतिर्योषांताअधिकविंशाणावइतिसस्थानस्त्रित्याद्विंशतिशब्दस्यसंख्येयमन्यपदार्थेवयवघनइति
भावः दशाद्यर्थेइति संख्यान्तर्भाव्येयेवेत्यर्थः अधिकदशाइति दशशब्देनसंख्येयप्रत्याभिधानादेन्यपदार्थाभावः तस्मादशाद्य
र्थसंख्यंकर्तव्यमेवादशानामभ्युपनिमित्तमेव बहुव्रीहावव्ययीभावयोर्विषयविभागप्रदर्शनार्थं उपदशाइति दशानांसमीपइति सन्नि्
समीपप्राधान्येवहुव्रीहिःसमीपप्राधान्योऽव्ययीभावइतिप्रदर्शितंभवति सामीप्यमितिथिंभसाधर्म्यानस्तेनकससमीपप्राधान्य
संख्येयवार्थेस्वाभिधीयेते तत्रान्यपदार्थइत्येवसिद्धंमेवसिद्धंमधिकमिविंशाःअधिकविंशाइति यस्मेतद्विवायेतेविंशमारयोद
प्रदार्थवास्तुःपरिमाणानिवेति इदंतुनसिध्यति अधिकदशाइति सन्निपातोगतःसंख्यासंख्येयेएववर्तेते अथोपदशाइति कोयं
समासःबहुव्रीहिरित्याह कोस्यविग्रहःदशानांसमीपेउपदशाइति कस्तर्हिसामीप्यमर्थःउपस्यपदार्थेनान्यपदार्थोभवति तत्रच
पश्यामिनिर्दिष्टंससंख्यायदर्शणंशक्यमंतुं मत्वर्थीयापूर्वस्यविधानात् अथवामत्वर्थेपूर्वोयोगः अमत्वर्थीयापारंभःकत्वभावार्थोयात्
संख्याकपमाभृदिति संख्या १८

इत्यर्थः उपशब्दोहिसमीपमात्रवाच्युपकुंभादिवदवइतितनसमीपिनावित्वंनास्तिनापिदशाशब्दस्य समासेसतिचेतन
हात्वान्यपदार्थत्वमितिप्रश्नः उपसंख्याति आसन्नदूरद्वेकायूर्ध्वादुपाध्याससमीपचानर्थःसमाधाय पृच्छवमिति पृच्छोप ५
शब्दस्यवाससार्थइत्यर्थः एवमव्ययासन्नादूराधिकसंख्यामपितत्संख्याग्रहणातु नेकत्वंद्वित्रारत्यादेवोपसंख्यान्यपदार्थत्वा
दित्याह नेति इदानीमेतदपिख्यायेतेनेद अपचिति नतुमत्वर्थेग्रहणेनतनकरिष्यतेद्वित्राइतिसिद्धयरत्याह कवभावा ५
र्थेवेति प्रोपाद्विभावेयत्रशेषाधिकारविहितोबहुव्रीहिस्तेहाति अनेकमन्यपदार्थइत्यत्रैवबशेषग्रहणामनुवर्तितेनात्रनेकार्था

भाके० द्वि० २ दिङ्नामानि तुल्यन्यायत्वाद्योगद्वयमसन्दिग्धार्थः दिक्समाससंज्ञयोर्गयोरिति अथिमरिति पूर्ववार्त्तिकोक्तमपक्षेपेनेदक्षि
७४ णस्याश्च पूर्वस्याश्चान्तरालं दिक्शब्दे दक्षिणपूर्वेत्युच्यते तत्रान्तरालस्यान्यपदार्थत्वात् पूर्वेणैव सिद्धः समासः सपुत्र
इत्यस्यापि समासस्य पितापथानमन्यपदार्थोभिधेयपदेतिनार्थः तत्रेदं येन सार्थः अथ पुनरिति सञ्ज्ञा भविशिष्ट कालेनार्थः

दिङ्नामान्यन्तराले नेन समेरेति तुल्ययोगे दिक्समाससंज्ञयोर्गयोः स्वान्तरालप्रधानाभिधानात् दिक्समाससंज्ञयोर्गयो
श्चाभिव्यापव ह्वीहिः किं कारणं अन्तरालप्रधानाभिधानात् दिक्समाससंज्ञयोर्मेवान्तरालं प्रधानेनाभिधीयते तच्चा
न्यपदार्थस्ते वसिद्धे यद्येवं दक्षिणपूर्वादिक्समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोति अथ पुनरियमेव दक्षि
णोसेव पूर्वेति कृत्वा समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः सिद्धो भवति १९ ॥

तत्राकस्येषमप्ये व्याख्यायते अन्तरालप्रधानिदिङ्नामानि वर्त्तन्ते नानि समासेन दक्षिणादीनां च सामीप्यान्तरालस्तत्रित्वेन
तत्र दक्षिणाद्यासो पूर्वेति समानाधिकरणात् पुंवद्भावः सिध्यति सर्वेत्वनारेखेन्यपदार्थेस्यादन्यो यद्दक्षिणा पूर्वा च स्त्रयोः
स्वार्थयत्रिरूपगेनव्यापत्तेविष्यधिकरणे ननुमामोनाधिकरणेपापिविशेषणसमासः सिध्यतीति नारस्तव्यमिदेनेत दक्षिण
वैयरथ्यकृतिस्य णर्थविभाषाछिकूसमासः इति विकल्पितं सर्वनामसंज्ञार्थवहुव्रीहिरिति तद्वया १९ पाप० २४

ऐतस्थितिरिति नहि समानाधिकरणपमात्रपतिबद्धः पुंवद्भावः किं तु भाषितपुंस्कत्वनिबन्धनोपि समानायां वाकृतोपदृष्टिषितपुंस्कं न
संपुंवद्विभाषितपुंस्कशब्दस्यत्वर्थः प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणो न्यपदार्थोभिधेयानशब्दः दिक्शब्दाविति विनाप्रवृत्तिनिमित्तेनादि
ग्विशेषेहयाप्रवृत्तावित्यर्थः पदिपुनरिति ततश्च व्यवस्था कृतोतोमानायांभाषितपुंस्कत्वस्योपपत्तिः कथं यानाति परिपन्निति

नसिध्यति भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावः नैवैतौ भाषितपुंस्कानन्तुकौ सा दक्षिणाशब्दः पूर्वे शब्दश्च पुंसि भाष्येते समानायामाकृ
तौ यद्भाषितपुंस्कं आकृत्येनैवैतौ भाषितपुंस्कौ दक्षिणपूर्वेति दिक्शब्दौ दक्षिणपूर्वेति व्यवस्थाशब्दौ यदि पुनर्दिक्शब्दा
अधिव्यवस्थाशब्दाः स्युः कथं यानिदिग्पर्यदिशा निकायोणि यदादिशो व्यवस्थावस्थंति यदि दिग्योणो दिशिवर्त्तते स दिक्शब्दो
रमणीयादिश्यतिप्रसङ्गो भवति रमणीयादिक्शब्द मनाद्दिगिति अथ मतमेतत् दिशि दृष्टो दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः
योदिशिन व्यभिचरतीति न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्त
व्यः दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यवमर्थमेवं च कृत्वा तु दिक्समाससंज्ञयोर्गयोरन्तरालप्रधानादित्येव नकुवोक्तं दक्षिणपूर्वादि
क्समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोतीति नैष दोषः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावेन परिहृतः मत्वर्थे वा पूर्वस्यापि
धानात् अथवा मत्वर्थे पूर्वो यो गः अमत्वर्थोपमारभः कवभावार्थो वा अथवा कपूसाम्भदिति २०

मिथ्याश्रयणादिशिवर्त्ते नेन तु रूढ्यातदादिक्शब्दत्वानुपपत्तिः यदादिशाद्दिति विषयवशान्प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयाणामपि प्रवृत्तोदि
कूशब्दत्वे दक्षिणोदीनां प्रभवतो सर्वा दिशि दृष्टः इत्यादि रूढिरूपेण तत्र प्रवृत्तं स्यात् अत एवं द्वा च यौगिकत्वान्न दिक्शब्दाः दक्षिणान्ना
पूर्वाणामिति अत्र द्विव्यधिकरणात् पुंवद्भावो न प्राप्नोतिरस्य वक्तव्यत्वेन सर्वनाम इतिनेन दक्षिणपूर्वस्यादावपिभविष्यतीतिनार्थो [illegible]

प्र॰कै॰द्वि॰ २५ तत्रानेनेदं क्रियाभिधानादिति इतिकरणाद्विवक्षार्थोत्के थोके शिष्टं इदंटी तिसमासोयुद्ध क्रियायामेव भवतिमाचान्यपदार्थ इति
पूर्वेणासिद्धः समासइत्यर्थः नवेति केशाकेशि केशेषु च केशेषु च गृहीत्वेदं युद्धं दंडादंडि दंडैश्च दंडैश्च प्रहृत्वेदं युद्धमिति ग्रहणेषु दंडेषु च सह विव
क्षितत्वात् सरूपत्वादेकविभक्तित्वाच्चैकशेषः प्राप्नोति वचनेनास्य समासः क्रियते अस्य समासस्य अप्रत्ययाप्रमहु विषयेऽन्य पावदद्वित्रीहि

तत्रानेनेदं तृतीयासप्तम्योर्ग्रहणं क्रियाभिधानात् तृतीयासप्तम्यंतेषु बाध्यते बहुव्रीहिः किंकारणं क्रियाभिधानात् क्रिया
भिधाने तत्रान्यपदार्थ इत्येव सिद्धे नैवैकशेषप्रतिषेधार्थं नवाशिष्यः किंकारणं एकशेषप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यं पू
र्वदार्थो द्वौ चार्थेऽत्रेदं वक्तव्यं केशाकेशि सादेतत्पूर्वोत्तरपदविनियोगमेवोत्तरेवंदीर्घत्वं स्यात् अथेदीनामन्येषामपि
दृश्यतइति दीर्घत्वं न प्रयोजनं भवति मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् अथवा मत्वर्थप्रयोगः अमत्वर्थे यथा भः कवभावार्थं
वा चायमाकृतिगण इति तत्रानेनेदं २१

तत्पुरुषः अनेकवाक्यपाद्यते पूर्वयोगेण तु परत्वादेकशेषो न शक्नोति बाधितुं अन्यपदार्थत्वादेव सत्वात्तत्पुरुषः इदं गत्वा तत्पर्वे
ही श्रांचेति तत्रेतेनाश्नारंदपित्याकारः स्वहस्तेन पूर्वपदस्य दीर्घो विधीयते उत्तरपदस्य तु समासेतिलोपेन प्राप्यमिति य
पातनाभावादीर्घाभावः अथेदानीमिति एवं सुष्ठामसंतीनिस्पातकवुभावार्थेचेति इष्टसिध्यनिहारइति कपभाव रा॰भा॰
पर्देभावकारणः यद्वान्तरेतु यमत्वादु बाधित्वाकप्राप्नोति शेषमाहलेन च शेषाधिकारोऽसहिते नतत्पुरुषादन्यः २१ २५

वार्थे नार्थस्तु अनदद्यनिपरिनु समाह्रारेतरेतरयोगयोरिस्तु च्यावेतद्वानेद्वाषेस्यात् प्राकृसमासादिति वाक्यवृत्त्या शब्देन द्यमसा
धस्य लिंगसंख्ये नस्तः समासस्तु वाचकत्वात् तदर्थस्य लिंगसंख्याभ्यां योगस्त्वर्थः। अतो भवति समासइति समसिशब्देन समास

नार्थेद्वंद्वः नार्थस्तुच्यते चशब्दार्थं तेन समासस्याव्ययसंज्ञा प्राप्नोति नैषदोषः योऽनाव्ययसंज्ञा क्रियते नदत्समासमा
त्रं पक्षेनयोरनाव्ययसंज्ञायां समासाभिधेयं लिंगवचनानि भवति प्रश्नेहा योऽभिधीयतेन तस्य लिंगसंख्याभ्यां योगोस्ति
निरवद्यानिकंचलिंगताश्चसंख्यानावा किंतुहि स्वाभाविकमेतत् तद्यथा समानमीहमानानामाचार्याणां चविकेचिदर्थे
युज्यते अपरेत नेचरान्नीकच्चिदर्थं वानितिरुत्वासर्वेस्वर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्दातव्यकरतिसंवेरेणकैः तत्र किंमस्माभिः
शक्यं वक्तुं यत्प्राकृसमासाच्चार्थस्य लिंगसंख्याभ्यां योगो नास्ति समासे च भवति स्वाभाविकमेतत् अथवा आश्रयतो लिंगव
चनानि भविष्यन्तिगुणवचनेषु गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतोलिंगवचनानि भवंति तद्यथा शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शा
टी शुक्लः कंबलः शुक्लौ कंबलौ शुक्लाः कंबला इति यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिंगं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति
एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिंगं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति अथेह कस्मान्न भवति पाणिकच्चा
पंचे पाकरताश्चकटश्चापंवडु वश्वश्चौक्यिकश्चायं मीमांसकश्चेति अपइतिवर्त्तते २३
यो न्यार्थेन समसमुच्चितस्त्याश्रयेलिंगसंख्ये भविष्यतइत्यर्थः पाणिकश्चापरमिति एकस्मिन् धर्मिण्यनेकधर्मे समुच्चयाच्चार्थे सद्वा
वार्थेद्वंद्वसंज्ञा प्रसंगः तत्रश्चा भदितत्वाद्वैयाकरणाशब्दे सेवपूर्वं निपातः सौत्रमु रूपेतु कारणं नवद नियमः पाकार्पत्वेवार्थे दोषः एकः
[illegible] पादः २३

मो॰वृ॰द्वि॰२ २६

अशेषत्वादिति विशेषणाभिसंबन्धोपपत्त्यादित्यर्थः अथ कस्मान्नाद्यः पंचतीर्थ्यविशेषणात्तोऽञ्झत्वं गंतुशब्दो वा न कृताकृतेऽकृत
उभ्कृते तेनामानाभ्रेनना यथोत्तरस्वर्थः नीर्थस्नान प्रशंसेयं कृते हि तावन्नाप्यल्पकृतेन निष्फलत्वेन कृताकृते तरत्वेन तुल्यत्वाच्च अ
न्येन निर्दिष्टानान्तरिति समासविधानादशेषत्वाद् इह प्रसंगः कर्म सामान्येन कृतानकृतयोरेव प्रधिकरणसमन्वायः अन्यद्धि कृतमिति
ननु पूर्वैर्व्यधिकरणात्तत्पुरुषाभावाच्छेषत्वमेव अथ सर्वैकैकस्मिन्नपि यत्वेन विवक्षितं किंतर्हि भिन्ने कर्मणा समन्विते वाऽर्थे द्वंद्ववचनात्

अशेषत्वाच्च विधिरिति यदि शेषत्वं निवर्त्तेत तथा तान्येव न सिद्धेत् तस्मिन्नेव गंगमहाह्रदे द्वैरा चैवं शब्दे गंतुमात्वात्प्रकृताकृतेऽ
नेनत्वसिध्यन्नित्येष दोषः अन्यद्धि कृतमन्यदकृतं वार्थे द्वंद्वश्च वाक्येन समासेऽपि वाक्ये स्पष्टत्वपादनिष्ठत्वप्रसंगः वार्थे द्वंद्वस्य वचनेऽपि स
मासेऽपि वाक्ये स्वपदार्थनिष्ठं प्राप्नोति अथ द्वंद्वे यमानो गामश्वपुरुषं पश्य एवं तु वेदमनेनानत्वप्रतिस्थापादृस्वर्दुमिदीति द्वंद्वत्वभाव
एतेषां पुराणादिस्मृतिः सिद्धं तु युगपदधिकरणे द्वंद्ववचनात् सिद्धमेतत्कथं युगपदधिकरणे द्वंद्वो भवतीति वक्तव्यं नत्वचपुंवद्भाव
प्रतिषेधः तेनैकस्मिन्नलक्षणे पुंवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ३३

ति वार्थोनुवादेनद्वंद्वस्य विधानात्तत्सत्वा निवृत्तिविषये सद्भावादनिष्टप्रसंगमन्यस्थः दुर्मेदी तिद्वःखेन यो माधतिरुपपादुरपान
त्यप्तिस्वयं पागवादीत्र पूर्मा तरस्य पः तत्र नयतक्रियायोगवादीनां समुच्चयार्थस्य सद्भावादसिद्धं प्राप्ति इंटरति देहादीनां लोकपाल
त्वान्न स्वमानत्त्वियायां समुच्चयेऽपि सिद्धं तिन्नियातेनानिप्रसंगपरिहारः युगपदेकैकेन शब्देनाधिकरणाभिधेये द्वंद्वस्यांसमु
दायरूपपदो यतेनद्वंद्वः गामश्वमित्यादीनुपादानिरपेक्षाः स्वतन्त्रो गवादयो भिन्नेस्वर्थे द्वे पञ्चप्रस्थापनदानियुगपद्दाचिहा

गम॰ २६

यदीप्सद्भाविति एकैकेन शब्देनाऽर्थद्वयस्याभिधानात्सामानाधिकरण्यमस्ति विप्रतिषिद्धेष्वेति यच्च पृथग्विरुद्धमेषां भवत्येकै
केनाभिधाने विरुद्धानां सहानवस्थानात् युगपदसंभवाभावात् स्वविवक्षा भावाद्युगपद्विरोधो न पृथक्तरस्वर्थः आरात्पुरादी
नां विरुद्धार्थाभिधाने द्रष्टाऽस्थिति किंकारणमिति स्पष्टविप्रतिषेधेनेति आरादादयस्तु युगपद्विरुद्धार्थाभिधायिनोऽवाभ्युपगम्य

पद्यामश्वयोः सामानाधिकरण्यलक्षणः पुंवद्भावः प्राप्नोति विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिः विप्रतिषिद्धेषु युगपदधिकरणवचनानु
पपत्तिः शीतोष्णे सुखदुःखे जननमरणे किंकारणं सुखप्रतिघातेन दुःखं दुःखप्रतिघातेन सुखं यत्रावद्भ्यते तत्र पुंव
द्भावप्रतिषेधइति इदं तावदयं प्रष्टव्यः अथेह पुंवद्भावः कस्मान्न भवति शोणी पाषाणमानाञ्श्शोणीपाषाणेति अथ मतमेतत् प्रा
कृतसामान्यत्रसामानाधिकरण्यं न तत्र पुंवद्भावो भवतीति इहापि न दोषो भवति यद्यप्युक्तं विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिरिति न
वैषव शब्दा विप्रतिषिद्धाः इहापि ह्यत्रस्य शीतोष्णाविति द्वाभ्यां शब्दाभ्यामुच्यमानः स एवार्थः संप्रत्यापद्यते २४

न दृष्टे शीतोष्णमनेति द्वन्द्वे वैकार्थीभावमात्रार्थत्वान्न त्वादरोनीयापत्ति सामानाधिकरण्यमात्रास्ति अथ मतमिति हंसोसामाना
धिकरणस्य प्रत्यभिज्ञानभावाद्यदि वाक्यविषये सामानाधिकरण्यमाश्रीयतेऽतो दोषः उदयाद्वितव्यापि न दोषः लोकिकं चपद्याकं पृषो
गार्थेन त्रसामानाधिकरणमाश्रीयते न त्वलौकिके प्रक्रियायां को पदेशश्च मंदोचेति विप्रतिषिद्धादिति विप्रतिषिद्धार्थोऽत्र स्वर्थः
यास्यापरितोषात्सर्वेषामयथार्थशब्दैरभिधानात् २४

मा॰के॰द्वि॰ न्यग्रोधार्थमिति एकस्मिन्नर्थेऽवगते अर्थान्तरस्यानिवृत्तिः इहार्थीति विरुद्धानामप्यर्थानामेकशब्दाभिधेयतायां विरोधा
२० न्यादिषु प्रयोजनमप्ररणयोर्विरुद्धयोरप्येकशब्दाभिधेयत्वं संभवापत्तिर्यथेत्यादि दृष्टं वा बालंतयोभेदस्य इहानीयुगपद्धविनापाय
संभवं प्रतिपादयति एवं सर्वासि अभिधानक्रमात् अभिधेयक्रमोऽवतिष्ठते यथा पुण्डरीके इति द्विरुक्ता विनि तत्र शब्दक्रमा
त्क्रमवद्र्थावगमात् न्यग्रोधवृक्षेनानेकस्याभिधानमित्यर्थः न्यग्रोधशब्द इति न्यग्रोधार्थप्रतिपत्तिकालेऽपरिमितस्यार्थस्यानाव

न्यग्रोधार्थमिति विवक्षेयमिति न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यमानो न्यग्रोधार्थं संप्रत्याययति प्रसिद्धार्थेनिवर्ततेऽपि तन्नचैषु क्रमयुगपदधिकरणव
चनतादृशपुनरिहापि युक्तादृशता एवमपि शब्दयोर्वा पर्यायवाचकयोर्वा युगपदभिधानं शब्दयोर्वा पर्याययोगादर्थयोर्वापर्या
भिधानेऽप्यनोतिव्याप्तः किं युगपदधिकरणवचनतायाः अनुपपत्तिः न्यग्रोधौ न्यग्रोधा इति यथैव हि शब्दान्तरेऽपि
तद्दर्शनामपि भवितव्यम् शब्दयोर्वा पर्याययोर्वा पर्यायाभिधानमिति चेत् द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः शब्दयोर्वा पर्या
यौ वा पर्यायमिति चेत् द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः न्यग्रोधौ न्यग्रोधा इति न्यग्रोधशब्दः प्राप्य कोऽनिर्दिष्टो न्यग्रोधशब्द
उपस्थितएकार्थः तेषां कार्थत्वादेकवचनं प्राप्नोति विग्रहे च युगपद्वचनेऽन्यायकं युगपद्वचनं सर्वविग्रहे त्वस्यापि युगपद्वचनता
गतिः स्यात् न्यग्रोधशब्दादेकार्थत्वादेकवचनं स्यात् तस्मात् द्विवचनं नस्यात् ॥ इमपि धावाहन्नाम धावा विरस्तेऽपृथिवी
नान्यथानुपपत्त्या न्यग्रोधाविनाशेनैकेकानेकार्थाभिधायी न्यग्रोधशब्दस्य एवं युगपद्वाचित्वं साध्यागमेन प्रा
ययति विग्रहे चेति यावति द्यावापृथिव्योर्विविक्ततः प्रत्येकं द्विवचनम् ... गोत्रादिति नि
शब्दस्यैकार्थत्वाद्द्विवचनं द्यावाशब्दस्य एवं पृथिवीशब्दस्य पृथिवी च द्यौश्च द्विवचनं ... एव द्विवचनं स्यादिति
पूर्वसवर्णदीर्घः अनेनैव द्विवचनमितरेतरयोगसमासाधिकारात् पृथिवीति निपातनात् द्विवचनं नाप्ययमर्थः सर्वत्र निश्चितः स्यात् ॥ एम॰ २०

किमेतदिति पर्यायाक्रमप्रतिपत्त्यर्थ पृच्छति उपोद्बलकमिति उत्कृष्टबलकमुद्बलकं पश्चात्तत्समीपमनुमानमुपोद्बलकं व्याकरणे
हानुमानं तस्योपन्यासात् विरुद्धं किलेति सहचर्यादिनिमित्ताश्रयणात् केषांचिच्छब्दानामनेकार्थाभिधायित्वं यद्दृष्टं तेन दाष्टान्तिकस
नेनताभावः इष्टानामपि दर्शनात् सोऽभावनो नैकार्थमर्थः युगपद्धि विलामविद्धवचनबहुवचनानामसिद्धिदोषं परिहर्तुमाह समुदाया

किमेतद्युगपदधिकरणवचनतायामुपोद्बलकं विग्रहे किलन्नाम युगपदधिकरणवचनता स्यात् किं पुनः समासे समुदायान्नि
द्वः समुदायात्सिद्धमेतत् किमेतत्समुदायात्सिद्धमिति द्विवचनबहुवचनतार्थसिद्धिरिति चोदितेऽनन्यार्थपरिहारः समुदायात्सिद्ध
मिति चेन्नैकार्थत्वात्समुदायात्सिद्धमिति चेत्तत्र किं कारणं एकार्थत्वात्समुदायस्य एकार्थो हि समुदायो भवति तथथा शत
सहस्रं वचनमिति नैकार्थं नाप्यनेकार्थः किं तर्हि द्व्यर्थो वृक्षश्च न्यग्रोधश्च न्यग्रोधोऽपि द्व्यर्थः पटितं द्विपदं द्व्यर्थान्न्यग्रोधौ
अर्थतयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसंगः तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोति न पोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसंग इति चेन्न बहुत्वाभावा
त् तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसंग इति चेन्नत्र किं कारणं बहुत्वाभावात् नात्र बहुत्वमस्ति किमुच्यते बहुत्वाभावादिति प
दार्थानामेवानेकत्वेऽपि ... द्व्यर्थ इति यावन्मात्रोऽर्थस्तावन्मात्रपदेऽपि यद्येवमन्यवाचकेनान्यस्य वचनानु
पपत्तिः अन्यवाचकेनान्यस्य वचनं नोपपद्यते अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेत् २६

दिति द्वन्द्वे न समुदायस्यैवाभिधीयत इति द्विवचनसिद्धिः नैकार्थमिति उद्वृत्ता एव भेदः समुदायोऽभिधेयो न तु तिरोहितावयव
भेद इत्यर्थः बहुवचनप्रसंग इति एकैकेन युगपदनेकस्यार्थस्याभिधानात् यावन्मात्रमेवेति नात्र बहुत्वमर्थाः किं तर्हि द्वावेवार्थाविति
यः अन्यवाचकेनेति लौकिकान्प्रयोगान् शब्दानामर्थावधारणात्तत्र पर्यायपरः शब्दः स्वार्थेन प्रत्याययति तथाहि न्यग्रोधशब्दो

प्र॰कौ॰द्वि॰
१८

न्नत्वेनेति न्यग्रशब्दस्य न्यग्रोधादौ वान्यग्रोधशब्दस्य हत्वाथो मिथ्यापित्वात्स्वार्थे सेवाभिधानं नाम्न्यव्यथोनवाभिथ्यापित्वं लो
कप्रसिद्धात्वंथो नयाभिथ्यापित्वमुच्यते द्वन्द्वविषयेष्वेकैकस्याद्भव थो वैवमौभूवतः सद्वोऽपि न्यग्रोधरतिमग्रोधशब्दवाच्यरस
थः सन्नेन्यग्रोधोऽपिसन्नहाशब्दवाच्यूरमर्थः कारणादितिशब्दार्थो वस्वापेक्षत्वेनौकव्यवहारो व कारणाशब्देनविवक्षितः व्यवलो

स्वत्वान्यग्रोधत्वात्न्यग्रोधस्यासन्नत्वात्स्वशब्देनाभिधानं अन्यवाचकेनामस्यवचनानुपपत्तिरितिचेत्तथ्यमुच्यते
नत्वाकिंकारणं सन्नस्यन्यग्रोधत्वात् यग्रोधस्य वसन्नत्वाच्च सशब्देनाभिधानंभवति सद्वोऽपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोऽपिसन्नः कः १
थं सद्वोऽपि न्यग्रोधः स्यात् न्यग्रोधोऽपिसन्नः स्यात् यावताकारणात्द्वयोः शब्दनिवेशः कारणात्द्वयोः शब्दनिवेश इति चे
त्तुल्यकारणत्वात्सिद्धं कारणात्द्वयोः शब्दनिवेश इति चेत् एवमुच्यते तत्र तुल्यकारणत्वात् सिद्धं तुल्यकारणं यदि
तावत्सन्नत्वोनिवृत्तत्वात् सन्नः स्यात् न्यग्रोधेऽपि तद्भवति तथा न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः सन्नेऽपि तद्भवति दर्शनं वै हेतुः न
च न्यग्रोधे सन्नशब्दो वर्तते दर्शनं हेतुरिति च तुल्यं दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति सन्नेऽपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यते न
न्यग्रोधोऽपि सन्नशब्दः तुल्यं हि कारणं नैवलोकेप्यर्थप्रयोगो भवति नहि लोकस्याभिप्रायेनाभियुक्तो न्यग्रोधस्थानीयेन न ४

कव्यवहारे सन्नशब्दस्य न्यग्रोधाभिथ्यापित्वं प्रतीतं इतः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं ‖ द्विषयेवे नद्विषयेवेनत इद्यवोम्नसन्नस्य न्यग्रोधत्वं कि ४
शब्दस्योभयकारणाभिनिमत्वाद्धे कारणादिति प्रकरणं तिलोरणावस्थाने न्यग्रोहणाद्यधः शाखावल्यावनतरः स्वाभिप्रा
पेक्षकारणपूर्ति दर्शनमिति लोकव्यवहारस्यार्थः सन्नेऽपीति लोकव्यवहारेसन्नस्य न्यग्रोधोऽहर्शनाभिमतयोः क्रियाद्वयात्
द्विवचनदर्शनात्तुल्यं हीति तुल्यालोकव्यवहारस्यार्थः तद्विषये वेति इन्द्रावयवानामेवानेकार्थाभिथ्यापित्वं नकेवलानामि

प्रवृत्तिः १८

…॥ ९ ॥ ३ ॥ १ ॥ ३ ॥ ७ ॥ १ ॥ ८ ॥ ५ ॥ ७ ॥

युक्तेयुनरिति किंयुक्तमेतदित्यर्थः वाटमिति भिन्नरूपत्वात्भिन्नप्रकृतित्वाच्च अष्ट्रः शोणारति यथाश्वाद्न्यश्शोणादयोनवर्तन्ते तथापि
नाद्दुसमहारयोन्यग्रोधा सर्वानभवेतीत्यर्थः यदितेपीति द्वन्द्वतद्विषयेष्वयुक्ते कोसदोषस्यावयवः यद्येवमन्ते पुरुषार्थसंनिधानेनयदाद्भवोऽपि
सामान्यमाहितेनदान्यत्वलिङ्गसंख्यापिसामर्थ्यसन्नाभावापृथ्वावधिः स्याहितयाकरूपादिसदृशोनिहृतः पिवृत्तौ अनुकरिति न्यग्रोधशब्दस्य
यागमीनरशोन्यर्थः यत्नहितनद्वन्द्वावयवानामेवनिकार्यभिथ्यापित्वं नकेवलानामपरयाविमानिथाद्यवनान्द्वन्द्वरूपं भवतितनुतद्विनिहृत्तौ

पुनःप्रुनर्युक्तियुन्वियपानाभवाव्याः शुवार्टयुक्तं अन्यत्रापितद्विषयदर्शनात् अन्यत्रापिनियतविषयाः शब्दाः दृश्यन्ते तद्यथा समा
नेरक्तेवर्णेगौर्लोहितइतिभवति अश्वः शोणइति समानेचकालेवर्णेगोः कृष्णइतिभवति अश्वो हेमरति समानेशुक्लेवर्णेगोः श्वे
तइतिभवति अश्वः कर्करति यदितर्हि सन्नोऽपिन्यग्रोधः न्यग्रोधोऽपिसन्नः एकैकोनकृत्वा द्वयोःप्रयोगोनुपपन्नः एकेनोक्तत्वा
न्नस्यार्थस्यापरस्यप्रयोगोनोपपद्यते सद्दोऽणान्यग्रोधस्यन्यग्रोधप्रयोगः नोऽपि केनोक्तत्वाद्परस्यप्रयोगोनुपपन्नइतिचेदनुक्तत्वात्से
णान्यग्रोधस्यन्यग्रोधप्रयोगः एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोनुपपन्नइतिचेन्नन्न किंकारणं अनुक्तत्वान्सन्नरूपान्यग्रोधस्यन्यग्रो
धयोगः अनुक्तः सन्नेऽणान्यग्रोधार्थइतिकृत्वान्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते कथमनुक्तः यावतावन्यान्यस्योर्थमाहरदानामेवोक्ते
सन्नोऽपिन्यग्रोधः न्यग्रोधोऽपिसन्नइति सदृशतावेनाचव्यान्यस्यार्थमाहतुः नएष्यत्वातो किंपुनःकारणंमद्भेतान्येतावन्या
न्यस्यार्थमाहतुर्नेष्यत्वातौ अभिधानंपुनःस्वाभाविकं स्वाभाविकमभिधानेअथवेद्दृष्टो विस्वायामकल्पिकौ सन्नरूपान्यग्रोधो
कोष्ठिक्रियावाग्रोतेवान्वहारवापसन्नः न्यग्रोधरवाप्यन्यग्रोधरति तत्रसन्नहादित्युक्तेसंदेहः स्यात् किमिमौसन्नावेवन्या
सप्रतानिति मोघं तवमन्त्रस्यश्यक्ताविभावात् प्राथमकल्पिकाविति लोकव्यवहारे प्रसिद्धारणामान्नान्वरथेवसामान्यव्यापि
नर्थः कौचिदिति तत्सरूपमितरुणाक्रियादर्शनान्वरयोगपात् गौणाविन्यर्थः यथा स्कंपादप्रहरतीत्यादि संदेहः स्यादिति उपक्र

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भा॰कै॰द्वि॰ ३० द्वंद्वैकवद्भाव इति युगपदधिकरणवचनतायां द्वंद्वे सत्यवकाशः स्यात् एकैकस्यानेकार्थत्वात् अवयवविभागाद्वा तत्रावकाशः
प्रयोगस्थानादिषु पदविभागस्याप्रसिद्धत्वात् दशादिभिरिति आदिशब्देन विंशत्यादेः ग्रहणं तेन विंशत्याद्यर्थ एकवचनाय विचार्यते

द्वंद्वैकवद्भावो न प्राप्नोति तेषां भवति समासस्यैकत्वादेव सिद्धे एकादशद्वादशेत्यत्र कोऽयं समासः एकादीनां दशादिभिर्द्वंद्वः
एकादीनां दशादिभिर्द्वंद्वः समासः एकादीनां दशादिभिर्द्वंद्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसंगः एकादीनां दशादि-
भिर्द्वंद्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनं प्राप्नोति एकविंशतिः सिद्धं त्वधिकान्तात् संख्या संख्यया समानाधिकरणाधिकारे वि-
कल्पो यस्य सिद्धमेतत् कथं समानाधिकरणाधिकारे अधिको नाम संख्यायां समासो ऽधिकशब्दस्य च लोपो
भवतीति एकाधिका विंशतिः एकविंशतिः द्व्यधिका विंशतिः द्वाविंशतिः यदि समानाधिकरणे समासो न सिध्यति यद्धि न संख्या
एवं तर्हि ... भवति नित्यं द्वंद्वस्यैकवचनं किं पुनः कारणं द्वंद्वस्यैकवचनं न इह मा भूत् शतसहस्रमिति अस्तु तर्हि द्वंद्वः ननु
चोक्तं एकादीनां दशादिभिर्द्वंद्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसंग इति नैष दोषः सर्वो द्वंद्वो विभाषैकवद्भवति यदा
एकवचनं तदा नपुंसकलिंगं प्राप्नोति लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य आर्षी ३१

अथ शोभनं कश्चिद्दोषः वचनमिति द्विवचनं बहुवचनं चेत्यर्थः सिद्धमिति शाकपार्थिवादित्वात् शतसहस्रमिति षष्ठीसमासः
सर्वादीनि निष्पुन्नपेक्षोति अत्र वचनग्रहणं नेतव्यं तावत् लिंगमशिष्यमिति सेनपुंसकमिति नक्तव्यमित्यर्थः ३१ राम॰ ३०

उपसर्जनं पूर्वप्रयोगनियमार्थमिति वाक्यवत्समासे पदानामनियते प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमेतदित्यर्थः नवेति नित्येषु शब्देषु
प्रयोगसंकरो ऽस्ति तस्माच्छिष्टप्रयोगनिवारणाय दर्शनादिह तु विषयप्रयोगो नैव दृश्यते इति किं तन्नियमार्थेन यत्नेनेत्यर्थः इदानीं

उपसर्जनं पूर्वं किमर्थमिदमुच्यते उपसर्जनस्य पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थं उपसर्जनस्य पूर्ववचनं क्रियते । प
रप्रयोगो मा भूदिति न वाभिष्ठादर्शनात् न वा एतत्प्रयोजनमस्ति किं कारणं अनिष्टादर्शनात् नहि किंचिदनिष्टं दृश्य
ते न हि कश्चिद्राजपुरुष इति प्रयोक्तव्ये पुरुषराज इति प्रयुंक्ते यदि चानिष्टं प्रसज्येत ततो यत्नः स्यात् अथ यत्रेदं वक्तव्यं
भवतः केसांतत्वप्रधानस्य पूर्वनिपातो न भवति राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषोस्तीति वक्तव्यं यो: समासेऽर्थाभेदात् प्रधानस्याप
वैनिपातः प्रधानयोः समासेऽर्थभेदात् प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति सर्वं न चेदं सकृतं भवति उपसर्जनं पूर्वमि
ति अर्थाभ्यामभिन्नत्वात् प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति उपसर्जनं ३१

ऐकार्थ्ये दोषस्तदा प्रभृति अथ यत्रेति राज्ञः पुरुषस्येति द्वयोः षष्ठीति समस्यमानत्वे प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वात् पूर्वनिपा
तनियमप्रसंगः अर्थाभेदादिति उपसर्जनसंज्ञा प्रधानं प्रधानस्यैव भवति पुरुषश्च राज्ञ उपसर्जनं यो न भवति पुरुषार्थो
न भिद्यते राज्ञापेक्षया नन्ववतिरिच्यत इत्यर्थः नवेदमिति अबुधत्वेनेति निराकरणाय प्रश्नितमित्यर्थः ३२

भा॰ कै॰ द्वि॰ अल्पाच्तरं किमयमिति किं तरवर्थः प्रकर्षे आश्रीयते अथ परत्वाच्चैत्र तरप्प्रत्ययनिपातनात्तरः कृत इति प्रश्नः द्वयोरिति स्पष्टम्
३२ यो ह्यावितरान्तरं व्यवसायात् अयोश्चशब्दस्याल्पाच्तरत्वे तरपेच्छा ... शब्दस्याल्पाच्तरत्वात् वहुषु तु सर्वेष्वेव ... द्विवचनोपपत्त्या
भावान्तरयोरनुयान्निति तन्नानियमप्रसङ्गः अल्पाच्शब्दं द्वन्द्वे श्रीवीरणानामित्यत्र द्वन्द्वे शब्दस्याधिकत्वाच्च पूर्वनिपातः स्यात् तत्र न

अल्पाच्तरं किमयं तं चेत्तरनिर्देशः आहोस्विदेतत्किं खानः यद्येतत्तद्द्वयोर्नियमः तत्र को दोषः शंखदुन्दुभिवीणानामिति
न सिध्यति द्वन्द्वे भिशब्दस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोति अथ मतं मृदङ्गशंखतूणवाः पृथङ्नदन्ति संसदि प्रासादे धनपतिराम
केशवानामिति न सिध्यति यद्येतत् स्यात्तत्र अल्पाच्तरं तत्र बहूनां नियमो वक्तव्यः नियमादिति तत्र शंखदुन्दुभिवीणा
नामिति न सिध्यति द्वन्द्वे भिशब्दस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोति निषेधः यदेतदल्पान्तरमिति तल्पान्तरमित्यस्यापि
ति अथवा पुनरस्त्वविशेषेण अल्पाच्तरं पूर्वं निपततीति यथा अल्पाच्तरनियमः मृदङ्गशंखतूणवाः पृथङ्नदन्ति संसदि प्रासादे धनपति
रामकेशवानामिति न सिध्यतीति अतं चेत्तरनिर्देशो शंखतूणवेषां मृदङ्गेन समासः अतं चेत्तरनिर्देशो शंखतूणवेषां मृदङ्गेन
चेत्तरपि द्वन्द्वे भिशब्दाये ह्याल्पाच्तरत्वं ... वीणाशब्दयोरन्यतरस्य पूर्वनिपा॥ तत्र द्वन्द्वसमासः करिष्यते शंखदुन्दुभि
तो भवति ननु द्वन्द्वे भिशब्दस्य निर्दोषो भावः मृदङ्गशंखतूणवा इति शंखशब्दस्याल्पाच्त्वात् पूर्वनिपातः प्राप्नोति तं चेत्तु तत्र
पूर्वनिपाते न्यायेन वक्तव्यनियमादित्यर्थं सिध्यति यदेतदिति तं तं दोषश्रवणात् प्रयोजनाभावाच्च तरनिर्देशेनाकेनैतदस्य
दोषः अतं चेत्तु तल्पान्तरस्य सावधिकत्वाद्यत्नमेव तरनिर्देशस्य प्रयोजनम् ३३ राम॰ ३१

प्रशंखतूणवा इति निपतत्यल्पाच्त्वाद्वाद्यानामिति परत्वाभावो स्वाङ्गवृद्ध्या भावः संयोगस्यापि ... भवति शंखस्याल्पाच्त्वाद्वीणादित्वे
के तस्य शिल्पित्वे यत्नो वीणा तूणवानां गत्ववर्णत्वे न तेषां द्वन्द्वे ... अल्पाच्त्वमिति पूर्वे अथवैवेति यदि तानि पदार्थपदस्य आश्रीयते तद्
तत्र लक्षणमाद्यभावादिके सर्वे नियमेन विशेषणानि नियमेन भावे अपवादत्वे पुनः पुनर्लक्षणात् प्रवृत्तेः सामान्यात् सर्वेषां नियमे
नाभाव्यमिति ... अत्रेत्युक्तं लक्षणस्य ... शास्त्रान्तरप्रयोगात् ... उत्तरायणस्य लौकिकप्रयो

शंखतूणवीणा वीणातूणवीणा मृदङ्गशंखतूणवाः रामकेशवपदानामेकेशवो ... नियमे धनपतिरामकेशवा
वाः धनपतिरामकेशवानामिति अथ यत्र बहूनां पूर्वनिपातप्रसङ्गः किं तत्रैकस्य नियमो भवति आहोस्विदविशेषेण अने
कस्य प्राप्तावेकस्य नियमो नियमः शेषेष्वनेकप्राप्तावेकस्य नियमो भवति शेषेष्वनियमः यदृच्छया ... इति अ
नुनासिकानामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां अनुनासिकानामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः शिशिरवसन्ता
वुदगयनस्थौ कुत्तिकारोहिण्यः स्वातिपूर्वेति ... नियततीति वक्तव्यं मातापितरौ श्रद्धामेधे ... दीक्षातपसी यावद्गुरुलघुता इत्युच्यते ...
श्रद्धातपसी ... वर्णानामानुपूर्व्येण ... वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यं ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः भ्रातु
ज्यायसः युधिष्ठिरार्जुनौ संख्याया अल्पीयसः संख्यायाः अल्पीयसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यं एकादशद्वादश ध
र्मादिष्वनियमः धर्मादिष्वनियमः धर्मादिषु उभयं पूर्वं निपततीति वक्तव्यं धर्मार्थौ अर्थधर्मौ कामार्थौ अर्थकामौ गुणवृद्धी वृद्धि
गुणौ ... मातापितराविति गर्भधारणादिना पित्रपेक्षया मातुरभ्यर्हितत्वात् श्रद्धामेधे इति ... श्रद्धायाः पूर्वनिपातः
सा मध्ये इति श्रद्धाया अभ्यर्हितत्वं ... पूर्वं विप्रतिषेधेन दीक्षातपसी इति दीक्षायामुपनयनस्य ... दीक्षाया अभ्यर्हित
त्वं ... वर्णानामिति वेदस्वीकारो ... वर्णानामानुपूर्व्येण अल्पीयस इति अथ सर्वा ... इति श्रेयः ... द्वन्द्वं

भा॰के॰द्वि॰ सप्तमी विशेषणे इति यद्यविशेषणत्वं तदेदं उदाहरणं। विशेषणत्वे तु सप्तम्यास्तु सिद्धः पूर्वनिपातः द्विगुरूपाद् इति द्विकु
३२ पदेशेन भेदेन अन्यदिविशेषणत्वात् स्वसिद्धः संख्यायाः पूर्वनिपातस्तस्मात् द्विशुक्लादस्योप्युदाहरणं परत्वात्संख्यापरति

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ सर्वेषामप्रसंख्यायोरुपसंख्यानं बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं कर्तव्यं विश्वदे
वः विश्वायाशाः द्विशुक्लः द्विभार्यः अथ यन्न सर्वनाम्नो रेव बहुव्रीहिः कस्मात्तत्र पूर्वनिपातेन भवितव्यं यस्या
संख्यायत्वा यावस्माय वाक्यपरपूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यं प्रियगुडः गडुप्रियः सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादि
भ्यः परवचनेन प्राप्ताः पूर्वनिपाते गड्वादिभ्यः परा सप्तमी भवतीति वक्तव्यं गडुकंठः गडुशिराः सप्तमी वि निष्ठा निष्ठायाः
पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनं निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा भवतीति
वक्तव्यं शार्ङ्गजग्धी पलाण्डुभक्षिती मासजाता दुःखजाता न वोत्तरपदस्थानोदात्तवचनेनैतापकेपरभावस्य नवावक्त
व्यं किं कारणं उत्तरपदस्थानोदात्तवचनेनैतापकं परभावस्य परं जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठायाः उत्तर
पदस्थानोदात्तत्वे शालिनज्ञाया पुत्रा वायः परान्न निष्ठा भवतीति प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातप्रसंगस्तस्मात् द्वाजदंतादि
षु पाठः प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातः प्राप्नोति अकृतमितप्रतिपन्नाः इति अस्माद्वाजंदन्तादिषु पाठः कर्तव्यः ३५
शब्दपरविप्रतिषेधात् सप्तम्यर्थमेव च संख्यायाः सर्वनाम्नोरितिभ्यक्ते॥ ॥निष्ठा प्रतिषेधेन्निति अकृतमितप्रतिपन्नाः इति शम॰
तोरी नामनोदात्तत्वा प्रतिषेधार्थं तोदात्तविधानात्स्यादिनः परनिपातोपि भस्यादित्यर्थः ३५ ३२

भा॰के॰द्वि॰ नैवनिष्ठान्तस्य परत्वोदात्तोदात्तत्वे प्रसंक्तेः प्रतिषेधः क्रियते यस्त्वपरनिपातस्तत्र तस्य संगो नास्त्यथा॥ ॥कडाराः बहुवच
३३ ननिर्देशादिति कडारशब्दस्यैकत्वादेकवचनेनैव निर्देशः स्यात् बहुवचनं तु आद्यर्थं कडारः कपिलः गडुलः विशब्दगत्वबहुत्वाद्येवो वहु

नवाकर्तव्यः अत्रापि प्रतिषेधवचनेन ज्ञापकं यत्र निष्ठा भवतीति प्रहरणार्थेभ्यश्च पहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्त
म्यौ भवत इति वक्तव्यं अस्युद्यतः मुसलोद्यतः असिपाणिः दंडपाणिः द्वेद्वे अपि जातः इति द्वंद्वे घोसमाज्ञाद्यादन्तमितिप
तद्वन्नितिविप्रतिषेधेन द्वंद्वे घोलमस्यावकाशः पटुगुप्तौ अल्पाच्तरमित्यस्यावकाशः उक्षबलो द्वंद्वेभयंप्राप्नोति इंद्रग्नीअस्य
जाद्यदन्तमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन उभाभ्यामल्पाच्तरमल्पाच्तरमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन द्वंद्वे घोलमस्यावका
शः पटुगुप्तौ अल्पाच्तरमित्यस्यावकाशंवाग्दृषदं द्वंद्वे भयं प्राप्नोति वागग्नी अल्पाच्तरमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन अ
जाद्यदन्तमित्यस्यावकाशः उक्षबलो अल्पाच्तरमित्यस्यावकाशः वाग्दृषदो द्वंद्वे भयं प्राप्नोति वाग्नीदो अल्पाच्तरमित्ये
तद्भवति विप्रतिषेधेन कडाराः कर्मधारये कडारादयः इति वक्तव्यं द्वद्वयाद्यथा स्यात् गडुलशांडिल्यः शांडिल्यगडुलः खं
जखात्यः खात्यखंजः तत्र द्विवक्तव्यं न वक्तव्यं बहुवचननिर्देशात्कडारादय इति विज्ञास्यते॥ ॥इति श्रीमहाभाष्ये भगव
त्पतञ्जलिविरचिते द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥द्वितीयश्चपादः समाप्तः ३६
वचननिर्देशो यथा छत्रिगोपालीनि॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वि शम॰
तीयमाह्निकम्॥ ॥द्वितीयः पादः समाप्तः ३६ ३३

इतिमहाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

अथमहाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादप्रारंभः

भा॰ कै॰ त॰ १
१

॥श्रीगणेशाय नमः॥ अनभिहित इति प्रत्याख्यानवादी ख्यवाचात अभिहितप्राक्प्रार्थ्यमारंभ वादिनं संगल्पयितुं पृच्छति किमिदमिति अभिहितेति अभिधानात् वद्धातिर्बंधनोच्चारणप्रक्रियादर्शनेषु वर्त्तते अभिधानमिति तदसंबंधनहतिः अभिहितश्लोकं दृष्टुच्चारणहतिः अभिहितार्थ इति प्रक्रियादर्शनहतिः हितोत्तरपरिणामितत्वार्थसाधितमिति भवति तत्र वस्तुमाणोनांकर्तरी नो बंधनाद्यर्थवत्तु इ यास्ते नवात्मतिया

श्रीगणेशाय नमः॥ अनभिहित इति अनभिहितं दृश्यते किमिदमनभिहितं नाम उक्तं निर्दिष्टमभि हितमभिप्रायोन्तरे यावदुच्चारणं तु नोक्तं अनिर्दिष्टमितावदनभिहितमिति अनभिहितवच नमनर्थकमनभ्याविविहितस्याभावादभिहिते १ ॥

इतवचनदृष्टान्तमभिहितग्रहणमप्रयुक्तव्याप्रयणीयस्ततः प्रयोजनाभावादनर्थकं तत्रानुभिनिकाः सर्वेषां क्रियाभिप्रायेणाह अक्षमितिप्रतिया हितमिवसर्थः यथाजकार्थानामप्रयोगाइति यावदूयादिति यावज्जानकर्मानियामावभिन्नार्थत्वंप्रक्रियादर्शनात् १ ॥ ग्रन्थ ०
१

अनभिहितवचनमिति अर्थसमाप्यनाय लोके शब्दः प्रयुज्यते सचार्थो यदा शब्दान्तरेण प्रतिपादितो भवति तदा प्रयोजनाभावात्कथं तरस्य प्रयोगेणानुभावं व्यक्तिविको वादिष्विप्यवगमेऽर्थे शब्देन प्रयुज्यते किंपुनः शब्दान्तरप्रतिपादितेऽर्थे एतदुक्तामिति यत्रान्त नाजं तेनवेतस्य यज्ञो हिकं तुप्त हार्थो विधानं न संभवति या व्यास्त्रितिति उत्सर्गः सर्वो वा यं प्रसिद्धमायायरवते बहुवच नोदाहरणानामर्थो गाभ्योश्चित्यत्र यदेशसाव एव त्वादणाव सन्नभावात् बहुवच नेत मन्त्रोक्तं सत्वा हिरोधको भावाद्वार्थे

अनभिहितवर्थवचनमनर्थकं किंकारणं अन्यत्राभिविहितस्याभावादभिहिते अन्यत्राप्यभिहिते विहिते तेन भवति कान्यन्न विलगुः शावलगुः बहुश्री हि णोक्तत्वान्मत्वर्थेसमत्वर्थीयोनभवति गर्गाः वत्साः विदाः उर्वाः यजः अपमुक्तत्वाद्यसार्थसम्या व्याशावलगुः त्रिर्न भवति समप्रणिश्च इयाय दृष्टिस्समासेनी क्तत्वात् द्वी स्यायाः द्विर्वचनेनभवतीति यन्नावदुच्यते विग्रहः शावलगुरिति बहु श्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थे समत्वर्थीयोनभवतीति अस्ति सामानाधिकरण्ये मत्तु ब्विधीयते नचान्ना स्ति नासामानाधिकरण्यं य दपुच्यते गर्गाः वत्साः विदाः उर्वा इति यजः अप्युक्तत्वाद्यसार्थस्यार्थोक्ते नभवतीति। तौ समर्थौ नां प्रथमा इतिवर्तते १

त्वाश्रयेणैवात्रोत्तुत्पत्तिः प्रतिपाद्या इत्यपरोऽरति वीप्सायां विषयि द्विर्वचनमुच्यते अस्ति च हयो प्सात्समपर्णो न्यसेति समासेन तु शक्तिः स्वाभाव्याद्वीप्सायागा मिततात् द्विर्वचनामावः अरंभवादीदृशं इत्यर्थ्या सा प्रतिद्धिं प्रक्रियाद् एतु गाह यतावति तिनवान्नास्ति नपि वर्णिमिरयोरन्य परार्थेउपसंक्रामत्वात् तस्यार्थस्यतत्रैवांतर्भावात् त्वार्थे संसर्गस्य त्वादसित्सामानाधिक रण्याभावः परात्वन्यपरार्थेनतदृत्ता प्रतिपिपाद्यिषितात्तदाविन्नगुणानि निभवतीव १

मा॰कौ॰टी॰ऌ॰३
२

नचैतदिति समर्थानां मध्यमादित्यधिका एद मत्स्यवद्वाचिनःषष्ठ्यन्तात्मत्ययेनभाव्यं नलुप्तषष्ठ्यवाचिनःयज्ञदत्तो लत्न किकृते प्रकृतिरेवायम्
र्थीमिधायिनीति ऋणनभवतीत्यर्थेय्यरत्रेति वीप्समानार्थाभिधायिन्यूरस्मिवे वचने विधीयते यदो र्थे स्यवीप्सायोगे नचात्रयवेशाद्
स्मयोगाः श्रमीकत्वादिति भावकर्मकर्तरि विकरणार्थाद् इति ऋषीवाद्यर्दर्शनमाश्रित्यैवमुक्तं अत्राप्यन्यथासिद्धिमाह नन्वित
तत श्रीकत्वसहदर्शनाभावाद्हेतुत्वं नानादिश्यत्वादिति विरोधोबाधकोरणं नविशेषविधानमेव वार्त्तिककारस्यचेदं दर्शनम्

न चैतत्समर्थानोमथमं किंतर्हि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तं यद्दर्शनं स्तस्यसर्गोऽध्याय इति समासेनोक्तं बाहोश्चायाः द्वि
र्वचनेनभवतीति परत्रयीसामुक्तं नारःप्रयुज्यते किंपुनस्तत्पूर्वेणमर्वेणास्य प्रकरणोन्यस्य यंक्तो यक्ताव णो यदान्यस्य प्रम
वड्वकक्रतर्हि प्रम् मिनामिछिन्नत्रि श्रमीकत्वात्कर्तस्यकर्तरिशपून भवति वड्वचवड्कृतंवड्कृतेवड्भिन्नमितिव
ऊचीकत्वादोषयदसमासेः कल्पवाद्यीनभवंति चकचू उच्चकैः नोच कैरितिश्रकचोकत्वात्कृत्वादीनांकारयोनभवंतिनतु
चश्रप्रवड्वकचोयवारःतेअयवा इत्याद्यबाधकोभविष्यंति श्रप्रवड्वकस्तुनानादेशत्वात्तत्सर्गोप्रतिषेधः समानरे
शैरपवादैर्हितत्सर्गीणां बाधनंभविष्यति नानादेशत्वान्नप्राप्नोति किंपुनरिहाकर्त्तव्योनभिहिताधिकारः क्रियते आहोस्वित्
रमत्रकर्त्तव्योनक्रियते ३

प्पकारस्वविरोधाभावेपिविशेषविधानसामर्थ्योबाधकत्वमनन्तावोचत् तेकेदानचदर्शितावस्यविरोधाभावेपिलोकेबाध
कंदृश्यते नदेवंश्रमादिदृष्टांतावष्टंभेनहेतुत्वमुक्तस्यस्थापितं इदानीमारंभवादोपक्रांतरमाप्रयिष्यामीतिपृच्छति रा॰म॰
किंपुनरितिश्राहोस्विदमत्रेतिश्रप्रयोद्यावितापिहितेपिमत्ययेनद्विसेद्विशषएकस्यप्रयोगादर्शनात् श्रमाद्विभिरभिहितेशबा २
दिभिस्तस्यर्थः कर्त्तव्यः स न क्रियतइत्यर्थः ३

प्रत्याख्यानवादाह इहाकर्त्तव्यइति श्रसत्येद्या वितादिरेनुगतार्थसास्यापिद्वित्वादृश्यतोके प्रयोगोदृश्यते श्रमस्तुगतार्थस्यप्रयोगाभावम्प्र
योजनाभावादेवसिद्धःइदानीमिकत्वादीनांविभक्त्यर्थत्वमाश्रित्यसूत्रस्यभेपितुमाह॥ ।अनभिहितत्वादिति कर्मणिद्वितीयेत्यादेर्वड्
प्रवड्वचनमित्यादिनैकवाक्यता तत्रभेदेकत्वादीनिविशेषणानिकर्मादीनिविशेष्याणि एकयत्कर्मतत्रद्वितीयैकवचनमित्तिरीक
मीद्वितीयार्थः तयघतेतत्रयत्राकृतादिभिरभिहितेभवतित्तदागतार्थत्वाद्द्वितीयायाःमाप्तिरेवनास्तीतिनार्थोऽनभिहिताधिकारेणयस

इहाकर्त्तव्यः क्रियते एषएवहिन्याय्यःयदभिहितेविहितेनस्यात् अनभिहितस्वविभक्त्यर्थस्तस्माद्नानित्यवचनं कःपुनर्विभक्त्यर्थः
एकत्वादयोविभक्त्यर्थाः तेष्वनभिहितेषुकर्मादयोभिहितविभक्तीनामुत्पत्तोनिमित्तत्वोपगमस्वाभिनितुस्मादनभिहितवचनं तस्मा
दनभिहिताधिकारः क्रियतेऽत्रवश्यंचेतदेवंविज्ञेयंएकत्वादयोविभक्त्यर्थाइति ४ ॥

तुकर्मादीनांविशेषणत्वमेकत्वादीनांविशेष्यत्वंकर्मणोयस्यैकत्वादितन्नद्वितीयेतिएकत्वादयोविभक्त्यर्थाःसंपद्यंतेतेचा
भिहितेष्वपिकृदादिभिःकर्मादिष्वनभिहिताइतितदभिधानायद्वितीयादीनांप्रसंगेतन्निवारणायकर्त्तव्योनभिहिताधिकारःक
र्मणिद्वितीयेत्यादौकर्मादीनांश्रतत्वात्तेषामेवविभक्त्यर्थत्वेनमाव्यमितिमत्वाएकत्वादिकःपुनरितिएकत्वादयइति कर्मणिद्वि
तीयेत्यादिसप्तमीनिर्देशादेकत्वाद्यपेक्षःकर्माणोपरेकत्वादितन्नद्वितीयेतिनसंभिधेयमप्रतिपादनायनिमित्तत्वायेतिक ७
मोद्याश्रितोमामेकत्वादीनामपिविभक्त्यर्थत्वपारंपर्येणकर्मादीनांभिमितत्वावोत्तव्येत्याभसायेणेनतद् ६

ना॰ कौ॰ त॰ ३ अभिहित इति यदा वस्तुमात्राणां कर्मादिनो विभक्त्यर्थत्वं तदा प्रातिपदिकार्थे नापि प्रथमार्थे न भाव्यं तस्य च प्रातिपदिकेनैवोक्तत्वात् इ
ह इत्यादौ प्रथमा न प्राप्नोति एकत्वादीनां तु विभक्त्यर्थत्वे तदभिधानाय प्रथमा प्रवर्तेत एवेति द्वितीया भावः प्रत्याख्यानवाधात् न कश्चिदि
ति वचसामर्थ्यात् प्रातिपदिकेनोक्तोपि न रथे प्रथमा भविष्यति द्वितीयादयस्तु नाभिहिते कर्मादौ सावकाशत्वादभिहितेन भविष्यंति
तिङ्कृत्तद्धितसमासैरनभिहिते कर्मादावभिधानाय तद्विभक्तिविधानं यच्च तीति वक्तुः शक्यं तिङाभिहिते तस्मिन्नपि प्रथमानस्यादित्यर्थः प

अनभिहिते प्रथमाभावः यो हि मन्यते कर्मादयो विभक्त्यर्थाः तेषु तनभिहितेषु सामर्थ्यान्नोदिविभक्तीनामुत्पत्तिर्भविष्यतीति प्रथमा तस्य
न प्राप्नोति कटं करोति किंकारणं प्रातिपदिकेनोक्तः प्रातिपदिकार्थ इति नकश्चिन्प्रातिपदिकेनानुक्तः प्रातिपदिकार्थः उच्यते च
प्रथमाभाववचनाद्भविष्यति नवैचतु खल्वेष दोषः यस्य तेस्य एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः अभिहिते प्रथमाभाव इति प्रथमा तेन प्राप्नोति
कियच्चमोदनं देवदत्त इति किंकारणं तिङोक्त एकत्वादय इति अनभिहिताधिकारं त्वंच करोषिपि रिगणनं च न कश्चित्तिङाह
कत्वादीनामनभिधानं तस्मात्त्वत्पक्षे प्रथमाभाववचनाद्भविष्यति न त्वेहानभिधानं ह्यत्र ग्रहणमिति अनन्यापि भिधानमस्ति कथं वस्तु
से ननु अस्ति भेवं नीयरः प्रथमपुरुषे प्रयुज्यमानोपि नोप्नोति हः कृः अस्तीति गम्यते न वै वन्नु खल्वेष दोषः यस्य तेस्य कर्मादयो
विभक्त्यर्थाः अभिहिते प्रथमाभाव इति प्रथमा न प्राप्नोति कटं करोति ५

तिङसमानेचेति तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति सेनात् अत्र च तिङा स्त्रियामकत्वस्याभिधानमिति प्रथमायाः प्रसंगः आरंभवाधात् न कश्चिदि पृ॰ ०
ति सर्वत्रवाद्यपदस्मायेक्तिक्रियापदमेवप्रयुज्यते उ अतेवेति प्रातिपदिकार्थस्त्रेषित्यर्थः भवं नीधरद्भिर्नैलं स्यर्थरस्त ३
र्थः ननु स्वयं कृतस्यआपिति द्विकत्वस्याभिधानवकाशत्वात् तिङाभिहितेर्थे कत्वादौ प्रथमा भवति एवमारंभवादीस्वयं कृतेोष
परि इत्यपरस्य च्छैतमुद्राविषयत्वात्वेवेति ५

भीषयमिति भीष्मादिविशेषविशिष्टस्य करस्य करोति क्रियया प्रिततमत्वात्कर्मत्वेन स्व कर शाड्यात्मन्ययाद्वितीययाभिहितमिति
भीष्मादिभ्यो द्वितीयायाप्रसंगात् प्रथमा प्राप्नोति आरंभवाधात् तस्य शिरसाणांत्कं द्वयात् इत्यन्यया द्वितीययाभिहितेऽपिक
र्मणिभीष्मादिभ्यो द्वितीयासिद्धमितीति नदोषः कर्मविशेषयति भीष्मादियुक्तकरसंबंधि कर्मत्वं प्रतिपाद्य तत्रचयथाकृदृश्य
हेतु भीष्मत्वादीनामनभिधानात्तदभिधानाय भीष्मादिशब्दप्रयोगः तथा द्वितीयापि तेभ्यो भविष्यति नस्यात् यथा तद्धि शिष्टत्वेक
टस्य प्रत्ययापितं शक्यते अन्यवेति यथात्क्रोतीति क्रियया भुमिषत्तमंतत्वं वैकर्म इत्यादि शब्दन प्रसीकरमात्रेणासंतुष्य

भीष्ममुद्रारंशोभनंदर्शनीयमितिकटश्शब्दाद्यत्प्रथमात्तयाद्वितीययाभिहितंकर्मेति तत्त्वाभीष्मादिभ्योद्वितीयानप्राप्नोति
कोनहिप्राप्नोतिप्रथमा नद्यथा कटः कटोभीष्मउदारः शोभनोदर्शनीय इति चैक्र करोतिरूत्पद्यमानेनत्वेनाभिहितंकर्म
तिक्त्वाभीष्मादिभ्योद्वितीयानभवति कातर्हि प्रथमाप्राप्नोति नैषदोषः नाहि यमानभिहिताधिकारोस्ति नापिपरिगणनं
सामर्थ्यान्नेविभक्तीनामुत्पत्तिर्भविष्यति अस्ति च सामर्थ्यं किं कर्मविशेषणादिकम् अथवा कटोपि कर्मभीष्मादयो
पितत्र कर्मणीत्येव सिद्धं अपवाकरस्ववकर्मत तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्योद्वितीयाभविष्यति ६ ॥

नितत्रकरोतिक्रियायोगः एककुर्सर्वेषांकर्मत्वेऽपि सत्येकं द्वितीयोत्पत्तिर्यथा स्वेक्वाक्यतया विशेष्यविशेषणभावः सर्वापिगुणा
द्रव्यपीः करोतिना संबंधस्तयापितमप्रक्तेसामर्थ्यमस्मावशिष्टत्वात् द्रव्यस्यैव क्रियान्तरं ऽयमप्यो समासत्वादौ श्रितमत्वा
तस्यैवकर्मसंज्ञानगुणस्येतिमत्वाद अथवेति तत्सामानाधिकरण्यादिति भीष्मादीनां स्वयमकर्मत्वेपि विशेष्यत्वेविधि
र्वविभक्त्याभावे तदेकयोगक्षेमत्वात् केवलानामेव प्रातिपदिकानां परश्चैतिनियमाद् प्रयोगाहत्वात् ननु यथैवर
स्तु इदं स्वयं निर्देमात्रापि नरोचेन धनेनतस्कन्नभाजः स्वं गुणात्रापि ६

भाःकौ ल॰३ ऋप्रत्ययेनहितीयाथवैष्णर्मेरर्थामतिश्रूलिखल्वयीतिश्रूनवयवेनेति साकल्येनसर्वमिति भीष्मादिरूपणगातमयीत्यर्थःकार्यमिति
४ प्रातिपदिकार्थमात्रास्वकर्मशक्तेवाक्ये वाचिकाद्वितीयातत्रार्थःकर्मविशेषण इति भीष्मादिगुणगतकर्मत्वमभिधातुं न शक्तोमित
थःएवंयुक्तमप्रत्याख्यानवाद्दस्वमकेदोषंपरिहरत्ययस्यस्तेदृष्टमाह तवेवेति एषदोषइतिवक्ष्यमाणःप्रातिपदिकेनोक्तइत्य
नभिहितेकत्वाद्यभिधानायतद्विभक्तिविधानंतत्रचैकोदिशिवैकोनीतिप्रथमायाप्राप्तिःआरंभवादापरस्परत्वदोषताभा

अस्तिखल्वपिविशेषःकरंकुरोतिभीष्मुहारंस्थीनीयंशोभनमितिचकृतःकर्मभीष्मउदारःशोभनोदर्शनीय इतिचाकरोतेरु
तस्मात्कःअनवयवेतसर्वकर्माभिधत्ते कटयशात्तुनरूत्पद्यमानतया द्वितीययाकटस्थकमत्वंशक्यमभिधातुंनकर्मवि
शेषःतत्रेवद्गुणत्वेषदोषःयस्येतिएकत्वादयोपिनप्रत्ययाःअभिहितेप्रथमाभावइतिप्रथमातेनप्राप्नोति क्वएकादेवहवइतिकिं
कारसंप्रातिपदिकेनोक्तःएकत्वस्य इति कर्मादिष्वपि विभक्त्यर्थेषु अवश्यमेकत्वादयोनिमित्तत्वेनोपादेयाःकर्मणएकत्वेकर्म
णोद्वित्वेकर्मणोबहुत्व इति नचैवंकत्वादीनामेकत्वादयःसंति ७

हकर्मादिष्वपीति यस्मादिकर्मादयोविभक्त्यर्थास्तेनाप्येकवाक्यतावदुःखषडुवचनमित्यादेःकर्मणिद्वितीयेत्यादिनांचास्तुएकंतस्मा
गुणप्रधानभावएवतुतस्यविपरीतस्यविपरीतःतत्रप्रातिपदिकार्थगतेकत्वादिविशिष्टकर्मणिद्वितीयेत्येवमादिवा
क्यार्थःसत्संपद्यते कर्मणएकत्वे इतिनचैकत्वादीनांविशेषणत्वमाभिधानीयंकर्मादीनांचविशेष्यत्वं तत्रैकेषामात्मकर्मणोविशेष राम॰
णत्वंप्रतिपाद्यते कर्मणएकत्वइतिच नैषदोषःप्रातिपदिकार्थस्यैकत्वेसतिद्वितीयाचिकार्मणोवाचिकाद्वितीयेत्येवमनयोर्थावि ४
वक्षितत्वात्प्रातिपदिकार्थस्यातिरेकेणापेक्षाभेदात्संख्यानांविशेषणभूतानामभावादेकत्वादीनांभवतोविप्रत्ययात्प्रसाद्यते ७

अप्यसंतीति अतिरिक्तानीत्यर्थः तदुक्तंहरिणा निमित्तमेकत्वत्वविभक्त्यानाभिधीयते तद्वत्कर्मपरेकत्वंविभक्तित्वत्वर्जं नइति यथा प्र
न मित्यत्र प्रहतिनिमित्तशतसंख्यात्वाच्चभावाविभक्तिवाच्यात्प्रातिपदिकार्थगतिकत्वसंख्या तथैकद्रव्यमपिनिमित्तविभक्तिवाच्येहैक
त्वे एवंशब्दशक्त्या अयंशीकत्वादिभेदेनसमाख्याभेदएवकेपिप्रमाधातुमाह अथवेति गुणोपसर्जनंद्रव्यंप्रातिपदिकेनाभिधीयते
इत्येषपक्षेनकत्वगुणोविभक्त्यर्थः यथाशीघ्रमितिगुणोपसर्जनद्रव्याभिधायिनःशुक्लशब्दात्द्रव्योपसर्जनेतस्मिन्नेवगुणेभाव

अपसंतिममाथिसंति तेषुनभिहितेषुप्रथमाभविष्यति अपवादभमवचनाद्येतेद्रव्यंचाङ्गुणंचपतत्रोसौगुणस्तस्यानुक्तए
कत्वादारपदत्रिकत्वात्प्रथमाःसविष्यति अथवासंख्यानामेमुपपरस्परभालासंख्येयमानयाविशेषणंद्विवानप्रथमानत्वात् संख्येय
मविशेषितत्वात् अथवा वक्ष्यतितत्ववचनग्रहणस्यप्रयोजनंतत्केषुप्येकत्वादिषुप्रथमायथास्यादिति अथवासमयाद्धविष्य
ति यरसामापिकात्वियोगकः अन्याःकश्चात्रभवति कर्मादीनामभावात्षष्ठीतर्हिप्राप्नोतिशेषत्वकृत्यार्थः ८

मत्ययःयस्मोसावितियस्मिन्द्रव्ये स्थितएकत्वादिगुणात्तस्यद्रव्यस्यतत्रैकत्वादयःप्राधान्येनेतिभावःसंख्येयमविशेषितमिति
केवलस्यप्रातिपदिकस्यप्रयोगाभावात्प्रथमायाअभावएकादिशब्दात्त्वारम्भात् एवंयुक्त्याप्रथमोत्पत्तिमतिमाधुवचनेनप्रति
यादयितुमाह अथवेति समयादिति परस्य संख्यात्वप्रपरेयेवंप्रकृतिः प्रयोक्तव्यानकेवलेत्येवंरूपादित्यर्थःकर्मादीनामि
ति कर्मण्येवद्वितीयेत्येवंद्वितीयादीनांनियतत्वात् षष्ठीतर्हीतिकर्मादिभावःशेषइतिभावः ८ ॥ ॥

भा॰कै॰ ३ अशेषत्वादिति प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमाविधानानुपपत्तेरस्य चावगतिरिति सेह संज्ञा वा अर्थो व्यवस्थितिः प्राप्नोतीत्यर्थः एकस्तत्रै
५ कमेवैकत्वं तत्र प्रातिपदिकेनाभिहितमिति स प्राप्नुयात् प्रथमा स यत्र शेष न भवति तत्र यथासूत्रं प्रयोगः स्यात्तदेव सिद्धं तेन तु गुणतां प्र
न्नत इत्यर्थो वेदस्य सामर्थ्याद्वचनं भवतिति याकर्मणि त्रिषु अर्थः तदेकसंख्याविभक्त्यर्थ इति शेषो नाश्रयणात् स्यादिति श्रोपग्र

अशेषत्वान्न भविष्यति एवमपि प्रातिकरः प्राप्नोति एकस्मिन्नपि द्विवचन बहुवचने प्राप्नुतः द्वयोरप्येकवचनबहुवचने प्राप्नु
तः बहुष्वप्येकवचनद्विवचने प्राप्नुतः अशेषत्वान्न भविष्यति यदि गुणानेकत्वे लिङ्गे कर्तृहित समासे यदि संख्यावत्तिङ्
तद्धित समासे अपि संख्यानेकत्वं तिङ् क्रियते कथं तिङ् कृत्कृतः कृत् तद्धितः आयमर्थे कापि द्वयुः तद्धित समास चित्रगुः शो
भना बकश्रावनगुः समासाद्युत्सर्गाद्धि प्रातिपदिकेषामाना विकरणे विभक्तिवचने उत्सर्गाद्धि प्रातिपदिकस्य सामानाधि
करणे विभक्तिर्वक्तव्या एकैकेकरोति शीघ्रस्तराह रशोभनेन शोभायमिति कथं प्राप्नोत्प्रमानया द्वितीययाभिहिते कर्म
ति कृत्वा शीघ्रादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति ६

इति अप्रयत्नापत्तत् संबंधस्तत्र हितेनोक्तत्वात् षष्ठी न भवति चित्रगुरिति समासेन स्वस्वामिसंबंधस्याभिधानात् द्वयमाव त्रा राम॰
त्वादिति अनभिहितइति स्वामानेनोच्यमानत्वात् इत्यर्थः यत्र बहुनि प्रातिपदिकानि समानाधिकरणानि विवक्षितानि तन्त्रीकयोग ५
क्रमाद्विकृतस्तन्नया सर्वप्रातिपदिकोपेयां तेकर्मत्वम भिहितमित्यनेभ्यो द्वितीयानस्यात् ६ ॥

परिगणनमंबरेणाप्येतद्दोषं परिहर्तुं एकश्रुतिकातदीति अनभिहितइतिपर्युदासेप्रसज्यप्रतिषेधे चदोषदर्शनात्र निराकरणपरो
घोङ्गावेनकर्तमाह इत्यादीति प्राप्तारश्चात्तइत्सत्र सदिक्रियायामस्मिंक्रियामाश्लिकमधिकरणं प्रासादाख्यं तत्र अन्तरेण स
दिप्रत्ययेन घञाभिहितमिस्यहितेनेतिसप्तमीनप्राप्नोति अभिहितोऽस्त्यस्त्यापिपक्षेऽभिहितत्वादधिकरणस्याभिहितारम्भ

कानर्हित्वात् षष्ठी शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति अन्याश्चापि न प्राप्तुवन्ति किं कारणं कर्मादीनामभावात् समयश्च कृतः
नकेवलाः प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नच केवलः प्रत्यय इति नचान्यास्तत्रप्रमानास्तेनमयिति द्वंद्वत्वं धत्त्वेहते च कृमिति कृत्वा द्वितीया भवि
ष्यति अथवा कयोः स्विकर्तीप्यादयो पितत्रकर्मणा एवसिद्धं अथवाकस्त्वकर्मत्वमानाधिकरणाद्धा द्वितीया न
विष्यति तस्मात्त्वाथः परिगणनं द्वयोः क्रिययोः कारकैन्यतरेणाभिहिते विप्रतिभाव प्रसंगः द्वयोः क्रिययोः कारकेऽन्यतरेणाभिहि
तेति विपत्तिर्न प्राप्नोति कृष्णासादे आसिशय्यते आसितरति किं कारणात् दिप्रत्ययेनाभिहितमस्मिन्नधिकरणमिति कृत्वा सप्तमी
न प्राप्नोति न वा अन्यतरेणानभिधानात् न वा एष दोषः किं कारणं अन्यतरेणानभिधानात् अन्यतरेणोनभिधानं सति प्रत्य
ये नाभिधानं चासि प्रत्ययेनानभिधानं यतोऽनभिधाने तदा प्रथमा सप्तमी भविष्यति कुतो नु खल्वेतत् सत्यभिधानेयानभि
भिहिता प्रथमा सप्तमी भविष्यति न पुनरभिहिता प्रथमः प्रतिषेध इति १०
तेनान्ता तिभ प्राप्नोति द्रव्ये च कारकमन्यतिरेकेण शक्तिसंज्ञा वेप्रमाणाभावात् न तावत्तस्य रूपं द्रव्यतिरिक्तस्वरूपप
रिच्छेदे समुपलभ्यते द्रव्यस्वरूपातिरेकेण शक्तिरूपानुपलंभात् प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ च नत्र्सवे कस्यानुमानस्यापि शक्तिसंज्ञा वा विर
नेनास्ति प्रवृत्तिः कार्यं च द्रव्यस्वरूपादुपपन्नमेवेति कार्यप्रतिरेकादपि नास्तिशक्तिसंज्ञावागमः पर्युदासेन शक्तिसाधनपक्षेशा
स्त्रात्मनवेति प्रसज्यप्रतिषेधवाधात् कुतोनुखल्विति १० ॥

भा॰कौ॰ ल॰ ३ ६ पर्युदासमाश्रित्याह अनभिहिते तेष्वोतिपर्युदासेपिदूषणमाह यद्यपितावदिति आप्तेन आसतइत्यत्रैवैकैवासनक्रियातस्याश्चाधिकरणं
लुदासिहितमितिसमप्याअप्राप्तिरित्यर्थः अत्राथन्वलपिति भिन्नपदमत्याप्तिभिन्नेआसनक्रियेइत्यर्थेः एकपदेयात्रक्रियासाधन
संबंधे अनेनविभक्तयोनिवार्यते ननुयाक्रोयाते आप्तिःसाधनमिति आसनमित्यत्रयाप्तिक्रियातस्याआप्तिक्रियासाधनं कथमि
तिचेत्उच्यते आस्यतेस्मिन्निति आसनमुच्यते यदिचोासनक्रियाक्तसेनिधायते ततस्तदयेलेतदासनमुच्यते एवंसामर्थ्यादासे

अनभिहितेद्विविधानं अनभिहितेसप्तमीविधीयते नाभिहितेप्रतिषेधः यद्यपितावदत्रैतदुक्तंपतेवकुंभत्राप्यावानाच क्रिया
यत्रतुखलुसैवक्रियातत्रकथं आसने आस्ते शाने शेतइति अत्राप्यन्यत्वमस्ति कुतःसाधनभेदात्कालभेदाच्च एकसात्रा
सेप्तिःसाधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः अपरस्याप्तिःसाधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः ११ ॥

प्तिःकर्ताभवति नन्वेवंसत्यासनमित्यन्याआप्तिक्रियासाअन्यस्याआप्तिक्रियायाःसाधनंभवति नत्वस्याअस्याएवेत
द्योतेरेस्यग्रंथस्यतात्पर्यं तरप्रमन्यपरमायविर्थेः आसनशयनकरणाधारानादिशद्वैरासनादिक्रियायोग्यवस्तु
मात्रमनुद्भूतशक्तिकमभिधीयते तत्नशक्त्युद्भवप्रतिपादनायभिन्नक्रिरवस्थोत्पादानतश्चाप्तिः साधनमिति साध्वं
तरनिरासःक्रियते शाइबुत्पत्त्ये केवलमान्नाप्तिक्रियोपादीयतइत्यर्थः सर्वकालश्च प्रत्ययइति कालविशेषानुपादा राम॰ ६
नेनलुडादिविधानात्ववाक्यमिति रेवरनादिकमित्यर्थः ११ ॥

किंपुनारतियदिद्रव्यंसाधनं तदातदेकमेवतद्वाभिहितमितिएवंकथमपरिहारोनसंगच्छते अथशक्तिःसाधनंतदातस्याभेदादनभिहितत्व
संभवाद्भवतिसमाधानमिति भन्वानस्यप्रश्नः आश्रितत्वाच्छक्तिरेवान्यगुणाश्रयेनविवक्षितासएवसंकृति किंपुनरितिं गुणाइत्याह
तिअयंभावःयदिद्रव्यंसाधनंस्यात् तदातस्यैकरूपत्वान्नेभिवंधनावभिन्नत्वभिन्नविषयत्वान्नानार्थक्रियाकरणनिबंधनोभ्य

किंपुनर्द्रव्यंसाधनं आहोस्विद्गुणः किंचातःयदिद्रव्यंसाधनंनैतस्यद्रव्यत्वभिहितात् अथगुणःसाधनंभवतेतदत्वद्भिहि
तात् अन्योहिसाधिगुणःअन्यश्चाक्षिगुणःकिंपुनःसाधनंन्याय्यं गुणाइत्याह कथंज्ञायते एवंकश्चित्कंचित्पृच्छति करेवदत्त
इति सतस्मायाचष्टेअसौवहइति कतरस्मिन्यस्मिन्यतोति सवह्नोधिकरणंभूत्वान्येनशब्देनाभिसंबध्यमानःकर्तासंपद्यते द
मे पुनःसाधनेसतियत्कर्मकर्मैवस्यात् यदन्यत्करणं करणंकरणंकरणमेव यदधिकरणमधिकरणमेवा अनभिहितवचन
मनर्थकं प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात् अनभिहितवचनमनर्थकं किंकारणं प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात् अनवका
शा प्रथमासावचनाद्भविष्यति सावकाशाप्रथमा कोवकाशः प्रातिपदिकार्थमात्रे उच्चैः नीचैः इति अवकाशः कारक
मितिचेन्नाक्षिर्भवतीयरः प्रथमसुपुरुषोःयदुक्तंसमानोपपाक्षिः अवकाशोऽकारकमितिचेन्न किंकारणं १२ ॥

पदेपाभेदोनस्यात् दृश्यतेयाप्तावितिनानाशक्तिसद्भावागमःसिद्धःसूत्रंप्रत्याख्यातुमाह अनभिहितवचनमिति क्रियतेक
टःकृतःकटइत्यादिषुद्वितीयादितिवारणायानभिहिताधिकारः क्रियते यदिचात्रद्वितीयादयःस्युस्ततःप्रथमानिरकाशे
वस्यात्तस्मादनवकाशत्वात्प्रथमेवद्वितीयादीनांवाधिकाभविष्यतीतिनार्थोनभिहिताधिकारेणेत्यर्थः द्रव्यइति क्रि
यायान्यदन्यत्त्वतइतिविभक्तीनांतराप्राप्तिमन्यते १२

भा॰ कौ॰ ल॰ २ ७

स्वस्तिर्भवति ज्ञातं वक्तव्यं प्रतिपादयितुं शब्दः प्रयुज्यते ज्ञानं च सत् तदनियतं क्रियायत्तं तस्याः प्रयोगस्तत्रोपलक्षितः सत्रा प्रतीति रि
त्यसीति क्रियायत्ताद् तु संयोगात् कर्तरि तृतीया प्रसंगाद्वन्न वकाशा प्रथमेत्यर्थः प्रति षेधाद्वेति सावकाशत्वम् अस्तु पराग्निर् तु अन्ते पर्दी॥

अस्मिन्नेवं तीपः त्रयम् अनुक्तयोः प्रयुज्यमानोऽप्यसीति गम्यते हक्कः स्तरः अस्तीति गम्यते विप्रतिषेधाद्वा प्रथमाभावः अथवा द्विती
यादयः क्रियं नां प्रथमा चेति प्रथमाभविष्यति विप्रतिषेधेन द्वितीयादीनां म वकाशः कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति प्र
थमाया अवकाशः अकारकं हरुः स्त रुद्र ति इहोभयं प्राप्नोति कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति प्रथमा भविष्यति
विप्रतिषेधेन नास्ति प्रथमा यस्मात् षष्ठी प्राप्नोति शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति कृत्ययोस्तु परं विधानं स्यात्प्रति
षेधार्थं कृत्योग्रनुपरत्वात् षष्ठी प्राप्नोति शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति तत्प्रतिषेधार्थमनभिहिताधिकारः कर्त्र
कर्तव्यः कटः इति सकर्मकर्तव्यः पर्णकला दयोविभक्त्यर्थाः अथ द्विकर्माद्योविभक्त्यर्थोऽनार्थानभिहिताधिकारेण
अनभिहिते १३ ॥

नि क्रियाकारकसंबन्धसद्भावात् अशेषत्वादिति प्रातिपदिकार्थस्यव्यतिरेकाभावात् कर्तव्यः कट इति प्रथमोपपत्तावद्वावि तम०
वाकर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी प्राप्नोति तन्निवृत्त्यर्थं नानभिहिताधिकारः १३ ७

कर्मणि हिताः समयानिकषाया समानिति सामीप्यसंबन्धे षष्ठी प्राप्नोति द्वितीया विधिः एवं निकषायोगे हायोः कोऽर्थी हृति शितितद्योगेऽपि षष्ठी
व प्राप्नोति अभितो ग्राममिति पर्यभिभ्यां चेति तसिल् तावभितः परितः शब्दानुवृत्तः सर्वत इत्यनयोवर्तते तेन योगे पिन षष्ठी व प्राप्नो
ति आभिमुख्याद्वा निरापि विभक्ति प्रतिरूपकानि यानीभितः शब्दो हि सोपोऽभ्यस्यते तद्योगेऽपि षष्ठी प्राप्नोति अभ्याग्नि ग्राममिति उ
पर्यध्यधसः सामीप्य इति द्वितीय च न प्राग्निशब्दो यो पर्यवर्तते रतिषष्ठी प्राप्नोति धिग्जाल्मिमिति धिक् शब्दस्यानिर्देर्थत्वान्नयोगे षष्ठी

कर्मणि द्वितीया समयानिकषाहायोगेष्वप्रसंख्यानं समयानिकषा हायोगेष्वप्रसंख्यानं कर्तव्यम् समया ग्रामं समयानिकषानिकषा ग्रामं नि
कषा हा योगे हा योगे हा देवदत्तं हा यज्ञदत्तं अयस्माहादितीयाविधाने नितः परितः समयानिकषाधियोगे ष्वप्युपसंख्यानं द्वितीया
विधाने नितः परितः समयानिकषाह्यप्रतियोगे अभ्युपसंख्यानं कर्तव्यम् अभितो ग्रामं अभितः परितो ग्रामं परितः समया ग्रामं
समयानिकषा ग्रामं निकषा अधिग्रामं अधिग्रामं धिक्जाल्मं धिक् अपर आह त्रत्ससूर्वत सीः कायोधिगुपयोदिषु द्वितीयाम्रेडि
तेतिषु ततो न्याविदक्षते उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते उभयतो ग्रामं सर्वतो ग्रामं धिग्जाल्मान्धिक् कृपणं
उपर्युपरि ग्रामं अधोऽधो ग्रामं अध्यधि ग्रामं ततोऽन्यत्रापि दृश्यते बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित्
खित्ब्रुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित् कर्मणि द्वि १४ ॥

सा आग्नि हाता त्वा रोहन्त रंगता प्रवीणन विभुक्तिरेव भवति उभसर्वतसोरिति उभसर्वयोस्तसाविति षष्ठीसमासः उभशब्दस्य च
सम्भवयायस्यानुकरणमुभशब्दः तस्य शब्दोऽयस्य तेतिद्विवचनरहितयतश्च उभशब्दस्य तसन्तस्याभावात् इत्यन्त इति द्विशब्दस्य ह
तांप्रयोगास्तसत्स्यापि निदेशः न प्रतीति षष्ठी प्राप्नोति प्रतिशब्दस्यात्रक्रियाविशेषकत्वात् तस्यां न तु कर्मप्रवचनीयद्वारा हेते
क्रमनार्थ न किंचिदभ्युपगतमिति दर्शनार्थं ते काल्पत्तु प्रन्यासः १४ ॥

भा॰कौ॰ २ ८ तृतीयाच किमर्थमिति अंतरेणापेत तस्त्रे द्वितीया तृतीयेति द्वे इति प्रश्नः तृतीयेति देवतो द्वे श्रोता श्रीहविः प्रति यो जुहोति तथे तन्त्र यवा
ग्वां द्वितीया या माते ति तृतीया विधीयते अथ द्वितीयेति किमर्था द्वितीया चकारेण विधीयते अथ तृतीयया मावा धीति मन्हे चकारि

तृतीया च द्वितीय छंदसि किमर्थमिद मुच्यते तृतीया यामप्राप्तात् अप्राप्ता द्वितीया सिद्धा सिद्धा कथं कर्मणि सैव तृतीयापि सिद्धा क
थं स्रुयास्तु यी भवंती सेव अस त्येतस्मिन्स्तु यांस्तु यी भवंतीति तृतीयार्थे यमारंभः यथ वा ग्वा ग्निहोत्रं जुहोति एवं तर्हि तृतीया
पि सिद्धा कथं कर्तृक स्यायो ऽसिव अयम ग्निहोत्रशब्दो ऽस्ति वज्योतिषि वर्तते तत्र तद्यथा अग्निहोत्रं म न्च लयतीति अस्ति हविषि
वर्तते तद्यथा अग्निहोत्रं जुहोतीति जुहोति अस्ति व मंत्रे परोक्षेने ऽस्ति मीशास्त्र थैव वर्तते तद्यथा तावद्यवाग्वाग्निहोत्रं तृतीया
न साग्निहोत्रशब्दो ज्योतिषि वर्तते जुहोति श्व मीशात्पर्वं तद्यथा यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति अग्निं प्रीणाति यदा यवाग्वा ग्नात
द्वितीया तदाग्निहोत्रशब्दो हविषि वर्तते जुहोति श्च पक्षेपणे तद्यथा यवागूमग्निहोत्रं जुहोति यवागूं हविरग्नौ प्रक्षिपति तृतीया च १५

णाम्स्तु सा यतर ति प्रश्नः अप्रस्तो तस्मिन्निति न हि याप्तिनेः स्त्र करणा का न्ने कात्यायनवचनस्य भावः अग्निहोत्रमिति अग्निर्ज्योतिर रा॰१०
इत्यर्थः अग्निं प्रीणातीति अयिर्वुद्धयमानो ति प्रीणात्यर्थे जुहोतेः प्रयोगदर्शनात् १५ ॥ ८

अंतरा ॥ ॥ अंतरेणांतरेणेति अंतरशब्दात्न विशेषवाचीति विशेषेण ज्ञानेन किं तेन प्रयोजनमिति वा कार्थः लक्षणप्रतिपदोक्तयोरि
ति तृतीयां तो लाक्षणिको विभक्तिप्रतिरूपक स्तृतिया तत्प्रतिपदोक्तः द्वितीय वा स्यादिति द्वितीय अभिचारः अनियात् स्यापि भावात् अंत
राशब्द इति निपातो ऽथ नियात अवेतो ऽस्ति अंतरायो पु श्व सतीति तत्कथम सावद्वितीय चारः एवं तर्हि एवं तस्य लाक्षणिक
त्वात् स्त्री लोपे कृतावाध्रयचाद द्विरेणत्वा द्या ग्रहणीमन्मते अथ वापरस्मिन्सहचयोर्निपातयोर्ग्रहणमिति वाक्यं अप्रधान इति पुष्कर
समर्थस्य विशेषणत्वात्साधान्यं कमंडलोः किं विधेयत्वात् प्रधानता कः पुनरिति चेत् तरांतरेण शब्दाभ्यामाधेय प्रधान स अवचनो

अंतरांतरेण युक्ते इह कस्मान्न भवति किं ते वाम्न व ग्रालं कायनानामंतरेण गते मेति लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव
ग्रहणमिति अथवा मघपिता वद्यमंतरेणाशब्दो द्वितीय चारः निपात स्था निपातस्य अयं तु खल्वंतराशब्दो ऽद्वितीय चारः नि
पात एव तस्यास्पको न्यः सहायो द्वितीयो भवितु मर्हति अमर तो निपातात् तद्यथा अस्मोति द्वितीये नार्थ इति गौरवो नीयते नाम्ब्यो
नाद्रैभः अंतरांतरेण युक्तानाम प्रधानवचने अंतरांतरेण युक्तो नाम प्रधानग्रहणं कर्तेनं अप्रधाने द्वितीया भवतीति वक्तव्यं
अंतरा त्वां मां च कमंडलुरिति कमंडलोः द्वितीया मा भूदिति कः पुनरेताभ्यां कमंडलोर्योगः यत्त्वां च मां चांतरेण तत्कमंडलोः स्थानं तत्र हि
वक्तव्ये न वक्तव्यं कमंडलोर्द्वितीया कस्मान्न भवति उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति अंतरांतर २६

मां पुरस्सर स्थैसैवाव छेर्यो मिन्ल कमंडलोरितिमत्वा सभ्रष्यत इति स प्रद्युम्नस्मिन्नर्थे तयोर्वर्तते नाश्वश्च रपिताभ्यां योगा ऽस्ति आ
धाराधेयत्वादाधेयस्य कमंडलोः अत्र भावं कारेणमध्यमात्र वक्तनीतराशब्दः अयुक्तो नत्वाधारयमध्यवाचीत्यत्र स्थानस्थानमिति सा
मानाधिकरण्यात् कमंडलुयोग प्रतिपादनायादिवं प्रयोगः लौकिके तु प्रयोगे मध्ये इत्युक्ते ताभ्यां सह कमध्ये न शब्दो वर्तते
उपपदविभक्तेरिति अस्ताति क्रियानुषंगात् कमंडलोः कर्तृत्वं तच्च तिष्ठति हि तामिति प्रथमा कारकविभक्तिः सा चांतरंगा क्रियाकार
कयोः संबंधस्यान्तरंगत्वात् उपपदार्थेन तु क्रियाद्वारकः संबंध इति तन्निमित्तं बहिरंगा विभक्तिः २६

भाष्ये ल: ३ कालाध्वभावदेशानामन्तर्भावात्कर्मत्वे सति मासमास्ते देवदत्त इति भावसंबन्धात्कर्मत्वमेव कर्मणि ततश्चास्यते मासः आसितो मासः आसितो
६ मासः स्वासो मासः इति प्रयोगानुपपत्तिरिति वाक्यकारंभः आसंभरसंयोगादिति अनन्तरसंयोगेनेत्यधिकरणात्प्रसंगेषु भवति
भावादयो युक्तमिति लाघवार्थमिति आदिशब्देन तिष्ठतीनां ग्रहणं तथा चोरा हृते कर्माणि देशोपि वा मासमास्ते देवदत्त इति
द्वितीयायाः सिद्धत्वान्नार्थः सत्त्वेति भावः स्वाश्रयमयीति यथा ग्रामं गच्छति नयेवमिति [illegible]

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे अत्यन्तसंयोगे कर्तव्यं लाघवार्थं अत्यन्तसंयोगे कालाध्वनोः कर्मवत्त्वमिति वक्तव्यं किं प्रयोजनं लाघवार्थं नाहि भि
रभिधानं यथा स्यादिति लादिभिरभिहिते द्वितीया मा भूत् आस्यते मासः शय्यते क्रोशः अथवत्करणं किमर्थं स्वाश्रयमपि यथा
स्यात् आस्यते मासः शय्यते क्रोश अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लोपः स्यात् तत्र हि वक्तव्ये न वक्तव्यं प्राकृतमेवैतत् क
र्मपर्यायकं करोति शकटं करोतीति एवमस्य तु यत्र कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते तत्कर्माप्यकर्मत्वि न चेह कश्चित्क्रियाकृ
तो विशेष उपजायते नैव शक्य इह हि दोषः स्यात् १७

क्रियेण्ये नियतो ननु स्वाश्रयाणि निवर्त्यन्ते तद्दर्शनात्पिकर्मकाणि नाणि इष्यन्ते न स्वाश्रयाणि निवर्त्तते यद्येवमन्तरेणापि वतिं स्वाश्र
याणिकाणि भविष्यन्ति नैतद्दस्ति स्वाश्रयकार्ये निहन्तयेत् द्वयास्ता आशंक्य न प्राकृतमेवेति सकर्मकत्वान्नादि धात्वर्थ राम॰
गे आसना शवासादीनां वर्तनी तत्स्वाभाविकमेतत् कर्मत्वं तथा ततश्च मासमास इत्यासमासमासनेन व्याप्रोतीत्यर्थः नियत ६
त्वाद्गुप्रयोगस्य कट आस्तरत्वादौ आसन्नमात्रे नैमित्तिका क्रियान्तरं आसिर्वर्तते इत्यर्थप्रसंगो नोद्भावनीयः किमर्थं न हि
वार्तिककारेणातिदेश आरब्ध इत्याह एवमस्तु इति यत्र कश्चिदिति यथा कोटान्निरुमातो दोषो १७ ॥

आदित्यमिति न हि दर्शनक्रियया दित्यमेत स्वानुमानसमधिगम्यः कश्चिद्विशेष उपजायते कैवल्यदर्शने न क्रियया लुभिप्रेतमत्वा
दादित्यः कर्मा तद्वन्मासमास्त इति मासो धात्वर्थः न च किंचिदिति पद्यपि क्रियामात्रं प्रतिपादनेकालादीनां भावानिवर्तनम
मन्यसंभवत्यकर्मकत्वं तथापि धातुनामस्य यद्यर्थत्वेनाश्रयणात्तेषां प्रायोगात्तेरेतदर्थमेव कालादिसंबन्धदर्शनात्तेरकर्मक
त्वासंभवात्साम्यर्थ्याद्विशेषणीकरणानिमित्तद्वयकर्मणाकत्वं विज्ञायत इत्यर्थः कश्चिदिति इत्यादत्यर्थः अथवेति अन्तरंगत्वा

आदिसंयश्यतिदिमचंतं मृत्योति या मंगाकृतीति तस्मान्नाकृतमेवैतत्कर्म यथा कटं करोति शकटं करोतीति यदि तर्हि प्राकृ
तमेवैतत्कर्म अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो न प्राप्नोति आस्यते मासेन देवदत्तेनेति तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं अकर्मका
णामकर्मकाणां [illegible] अकर्मका इति अथवा येन क
र्मणा सकर्मकाः स्युः न चकेचित्कालभावादिभिरकर्मकाः अथवाय त्कर्म भवति न च भवति
सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणां वचनेन कर्मणा कश्चिदकर्मकः अथवाय त्कर्म भवति न च भवति
तेनो कर्मकारणान्नैतत्कर्म कचिदपि न भवति न तर्हि दिशामपि देशस्येव वक्तव्यं वक्तव्ये च किं प्रयोजनं यस्मा क्रियया संतसं
योगान्तरार्थे क्रोशं कुटिला नदी क्रोशं रमणीया वनराजिः कालाध्वनो १८
अकर्मणो वहिरंगस्य कालादेरिति भावान्तरयोः सकर्मका कर्मकयाद्देशान्तरवर्तते इत्यर्थः यत्र त्वन्तरंगस्यासंनि
धिस्तत्र कालादिति निमित्तः सकर्मकव्यपदेशो भवत्येवेति आस्यते मासा इति कर्मणि लकारो भवेदिति अथवाय त्कर्मति सं
भवव्यतिहारान्नात्वि देवशविशेषाभावात् वार्तिके इयपि त्वासन्तं स्थाय पितु पठन्ति न तद्दीति क्रोशं कुटिलेति गुणे
नात्यन्तसंयोगेन तु क्रियायेति कर्मत्वाभावः १८ ॥

भाःकैलः३
१०
अपवर्गे अपवर्गो नि शास्त्रकदाचित्फलाप्राप्तौ प्रयोजनाभावात् क्रियायाम्भवति कदाचिदशक्त्यादिना साधनानामुपरमा
द्भवतीति वार्त्तिकोक्तः क्रियापवर्गइति यद्यपि साधनापवर्गः क्रियापवर्गस्तित्वापि विशेषोपादानसामर्थ्याद्द्वितीयस्या
श्रीमतेक्रियायाएवयो अपवर्गोनतु साधनानामशक्त्यादिनिमित्तस्तेनत्यर्थः ॥ ॥सप्तमी॥ ॥अद्यदेवदत्तरति द्वयंका

अपवर्गेतृतीया क्रियापवर्गइतिवक्तव्यं साधनापवर्गभिन्नस्तत्मासमधीतेनुवाकोनचानेनग्रहीतइति अपवर्गे
सप्तमीपंचम्यौ कारकमध्ये क्रियामध्यइतिवक्तव्यं इहापि यथास्यात् अद्यदेवदत्तोभुक्त्वाद्व्यहाद्भोक्ताद्व्यहेभोक्ता का
रकमध्यइतीयत्युच्यमाने इहैवस्यात् इहस्थोयमिष्वासः क्रोशाल्लक्ष्यंविध्यतिक्रोशल्लक्ष्यं विध्यति यंचविध्यति यत
श्चविध्यति तयोस्तन्मध्येभवति नत्रहिवक्तव्यं नवक्तव्यं नांतरीयासाधनेक्रियायाःप्रवृत्तिर्भवति क्रियामध्येचेत्कारक
मध्यमपिभवति तत्रकारकमध्यइत्येव सिद्धं सप्तमीपंचम्यौ ६ ॥

एकंनद्यात्रैकमेवविनिवेदनिर्वेधनोमध्यमपरेशोनास्तीत्याभावयंवेत्तिलक्ष्यं यतश्चेति मध्येस्यात् ततश्चलक्ष्यप्रदेशयोःक
र्मापादानयोर्भेदान्मध्यमपरेशः सद्भावःशक्तिःकारकमिति पक्षाश्रयेणवार्त्तिकंमत्वाचष्टे नांतरीयासाधनमिति
शक्तिमित्यर्थः कालभेदभिन्नशक्तिक्रियानुमितशक्तिभेदाश्रयेणमध्यप्रदेशोस्त्वेवेत्यर्थः ११ कालि०
१०

कर्मप्रवचनीयप्रदिस्तामान्येनकर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयेतिलक्षणं क्रियते तदाव्रक्षंप्रतिविद्योततेरत्यत्रविशेषविहितत्वायंर
चम्यपाङ्परिभिरितिपंचमी प्राप्नोति साधुर्देवदत्तोमातरंप्रतीत्यत्रच साधुनिपुणाभ्यामितिपरत्वात्सप्तमीप्राप्नोति नजाप्रते

कर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयाकर्मप्रवचनीययुक्तेप्रत्यादिभिर्लक्षणादिष्वर्थेषुपसंख्यानेसप्तमीपंचम्योःप्रतिषेधार्थं॥कर्मप्र
वचनीययुक्तेप्रत्यादिभिर्लक्षणादिष्वर्थेषूपसंख्यानं कर्तव्यं वृक्षंप्रतिविद्योततेसाधुर्देवदत्तोमातरंप्रतिसाधुर्देवदत्तोमातरम
नु किंप्रयोजनं सप्तमीपंचम्योःप्रतिषेधार्थं सप्तमीचैपंचम्योमाभूतामित्यर्थः सप्तमीसाधुनिपुणाभ्यामर्चायांसप्तमीति
पंचम्यपाङ्परिभिरितिपंचमी तत्रायमप्यर्थः अप्रतेरितिनकर्तव्यंभवति नत्रहिवक्तव्यंनवक्तव्यं उक्तंवाकिमुक्तं एक
त्वात्तावदुक्तेअप्रतेरिति इतरत्रापियद्यपितावदयंपरिर्वर्जने चारीवर्जनेचअवर्जनेचअयंखल्वपशब्दोऽवश्यमप
चारःवर्जनार्थएवतस्यकोन्योद्वितीयःसहायोभवितुमर्हति अन्यत्रावर्जनार्थात् तद्यथा अस्यगोर्द्वितीयेनार्थइति
गोरेवानीयतेनाश्वोनगर्दभः कर्मप्रवचनीय १० ॥

रितिवक्तव्यंभवतीतिमत्वाहप्रत्यादिभिर्लक्षणादिष्विति तत्रपुनर्द्वितीयाविधानात्सर्वाकरोषानवतारःशिरस्सदे
२० ४ ३ ४ ४

भा॰कैय॰ २ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी। अधिरीश्वरे॥ यस्मादधिकमित्यत्र यस्मादिति पञ्चमी निर्दिष्टा सप्तमी विधीयते अत्र पञ्चम्यन्तस्य निपातनात् पूर्वेण सप्तमी प्राप्ता सा वाध्यते
११ रः क्रियते कथमिति तन्त्रप्रदीपे रेणा पिभाव प्रत्ययेभ्य इत्यादि अर्थे प्रयुज्यते अधि वेश्वरवचने अधिने तीश्वरवचनमि ष्यते मुख्यम
यते तदास्वामिनः सप्तमी तस्य च यथा भवति यदा यस्य तेन स्वामीश्वर्यते यस संबंधी स्वरूप अतितत्र सप्तमी प्रयुक्तं भवति कर्तेति

स्मा

यस्मादधिकं कथमिदं विज्ञायते यस्य चेश्वर्यं भोगस्तत्रेश्वरभावः तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति आहोस्विद्यस्य
स्येश्वरः तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति कश्चात्र विशेषः यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेद्वचनात्सिद्धं यस्य
चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदन्तरेणापि वचनेन सिद्धं अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति सत्यमेवमेत
त् निर्देश परिग्रहो न वाच्य इत्यादि लक्षणं भवति २१ ॥

ईशश्चेदिति ईशितात्र कर्तृत्वेनाभिमत स्तेन स्वामिनः सा सप्तमी प्रयुक्तं भवति अत्र वचनादिति एतत्सूत्रारंभेणाविनायोत्य गाम॰
र्थः आधे यतारति स्वामिस्याधारे पञ्चाला स्थिता इत्यर्थः तत्र श्चाधिकरणलक्षणा सप्तमी सिद्धेत्यर्थः सप्तमी शौण्डैरिति वि ११
कल्पेन समासविधानात् अधि ब्रह्मदत्ते इति ब्रह्मदत्ताधीना इति विभज्यते विभज्य त्रिलिंल वेरधि ब्रह्मदत्त्रमिति च भव
ति सत्यमिति अधिकरणालंसम मन्यते २१ ॥

प्रथमानुपपत्तिस्त्विति सप्तमीविधानमनर्थकं प्रथमा च स्यात् प्राप्नोतीति निर्दोषदुर्योधन्यासः अधिरीश्वरवाचीति स्वामीश्वरेत्यर्थग्र
हणात्स्यो यमात्रमपि ग्रहणं मन्यते षष्ठी न हीति स्वस्वामिसंबंधसद्भावात् अशेषत्वादिति प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्वात्इति

प्रथमानुपपन्निरुक्ता प्रथमानोपपद्यते कुतः पञ्चालेभ्यः कृतादिस्यात् यदा सप्तम्यो स्वामीश्वराधिपतिदायादिति तत्त्वाधिश
ब्दः यत्त्वाति यद्यपि तत्त्वाते अधिरीश्वरवाचीनतत्रपर्यायवचनानां ग्रहणं भवति कथं ज्ञायते परं यं कस्यचित् पर्यायवचन
स्य ग्रहणं करोति अधिपतिदायादेति षष्ठी न हि प्राप्नोति शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति द्वितीया तर्हि प्राप्नोति
कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति सप्तमी कृत्वा न स्यादर्थस्य द्वितीया न भविष्यति भवेच्चाधीत्रैः स्वरन्तस्य चाधिसंबंधः सप्तमी
कः स्यात् यस्त स्वस्वबन्धेः पञ्चालानां चाधिसंबंधः तन्न द्वितीया प्राप्नोति २२ ॥ ॥

रेकाभावात् द्वितीया नहीति अधिरीश्वर इत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वात् सप्तमीति ब्रह्मदत्तशब्दादनेन द्वितीयाय वादे न विधीय
मानया सप्तम्योभयत्र न सप्तविधेः पञ्चालानां पञ्चालशब्दात् द्वितीया न भवतीत्यर्थः भवेदिति अधिरीश्वर इत्यत्रेश्वरेणेशि
तव्यस्याप्यत्रैव प्रविशितव्यस्याप्यधिना योगो स्तीति भावः २२

भा॰कै॰त॰२
१२

इदानीं द्वितीयं वाक्यं दर्शयितुमाह स्ववचनादिति यस्येश्वरवचनमित्यनेन स्वस्य सम्प्रत्ययः प्रतिपादितेन वचनात् प्रतिपादनात् स्ववचनादिति
इमे मत् अन्यथा व्याख्यातुमाह एवं तर्हीति अधिरीश्वरे इत्यत्रेश्वरग्रहणमनर्थकम् अधिः स्वशब्दनिवृत्त्यर्थं तत्र स्वमेव प्रत्ययः कर्मप्रवच
नीयसंज्ञः तत्स्यादि वानेन सप्तमीविधीयते न स्वामिनं प्रत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वाभावान्न तो द्वितीया प्राप्तावः तेनाधिमं चाले बुद्धौ

स्ववचनात्तु सिद्धं अत्रत्या स्वस्येश्वरस्तस्मात् कर्मप्रवचनीयपुक्तादिति एवमप्यंतरेणाव चनं सिद्धं अधिब्रह्मदत्तः पंचालेषु आधृतः स
स्तेनेषु भवति सस्वमेवमेतत् नित्यं परिगृहीतव्याधीनो भवति प्रथमानुपपत्तिश्च प्रथमानुनीयमपि कुतः ब्रह्मदत्तात् कात्तर्हिस्या
त् षष्ठी सप्तमी स्वाम्यधिपतिदायादेति सप्तम्यन्तं अधिपाठ्यापि यद्यपितं मध्ये अधिरीश्वरे स्वामी न तन्नयमीयवचनानो
ग्रहणं भवति कथं ज्ञायते यदयं स्वामीश्वराधिपति ग्रहणं करोति अधिपति दायादेति षष्ठी तर्हि प्राप्नोति शेषलक्षणा षष्ठी अशेष
त्वान्न भविष्यति द्वितीया तर्हि प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति सप्तमी कृतत्वात्सापि सर्वं वस्तु द्वितीया न भविष्यति भविष्य
ति द्वितीया तद्धि वै बाधेः पंचालानां चाभिसंबंधः सप्तमी क्रूरस्यात् यस्ताः खल्वधि ब्रह्मदत्तस्य चाभिसंबंधः तत्र द्वितीया प्राप्नोति क
र्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति एवं तर्हि स्ववचनात्तु सिद्धमिति अधिरीश्वरे प्रतिकर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यमेवमपि
दा ब्रह्मदत्ते श्लिकरोति सप्तमी तदायं वाक्यो द्वितीया प्राप्नोति कथं कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। यद्यदितिमक्षकोरक वि
भक्तिर्वनीयस्येति सप्तमी भविष्यति यस्मादधिक २३ ॥

ब्रह्मदत्ता इति सिद्धं अधि ब्रह्मदत्ते पंचाला इत्येतदधिकस्य सप्तमी सिद्धं अन्तरेण बहुव्रीहि परिहरति एवमप्यसादिना भविष्य
तीति तथैतेन निर्दिष्टं तिसंति चेतिस्थानादिक्रियायेतया पंचाला नो कथं लोकरक्षत्वं ब्रह्मदत्तस्य विषयस्वामिनो दर्शितं तथाधिरीश्व
रइतियत्र ईश्वरवचनमितिचनकर्तव्यं ऐश्वर्यविषयस्य चाधेः क्रियायोगाभावात् गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थापि संज्ञाविधि

कैयटप्रदीपे ८३

गत्य०
१२

गस्यर्थो स्वरूपमिति वचनात् स्वरूपस्येव ग्रहणं प्राप्तमित्याह अध्वन्यर्थे ग्रहणमिति तेनाध्वपर्यायेभ्योऽपि चतुर्थी प्राप्ते भविष्यति
द्वितीया तु कर्मणि द्वितीयेति भवति आस्थितप्रतिषेध इति आस्थित आक्रान्तः सम्प्रत्ययः यथागम्यते तदा नह्यध्वनि प्रतिषेधः पदस्य
न यथा आक्रमितुमिष्यते तदा भवति चतुर्थी किमर्थमिति अन्तरेणापि तन्नत्रां द्वितीया चतुर्थ्यौ सिद्धत्वादिति प्रश्नः किमात्र ग्रहणम
मीति यद्यपि तत्र क्रिया ग्रहणं प्रत्याख्यातं तथापि तत्रैव न्यायसौकर्यादेवमभ्युपगमात् तस्मात् प्रयोक्तव्याः नोक्तं अथवाऽनन्यत्वा
यस्मरणार्थमिदमुक्तं तत्र यदागमनस्य संदर्शनादीनां चक्षेदो विवक्षा तेन तदा संदर्शनादिभिः क्रियाभिराप्यमानात्वात् कर्मणो गमने
नाभिप्रेयमाणस्य संप्रदानत्वाच्चतुर्थी भवति यदा त्वभेदविवक्षा तदागमनस्य कर्मत्वाभावात् अगमः कर्मविभवतीति द्वितीया भव

गत्यर्थकर्मणि द्वि अध्वन्यर्थग्रहणं अध्वन्यर्थग्रहणं कर्तव्यमिदमा भूत् पन्थानं गच्छति आस्थितप्रतिषेधश्च आस्थितप्रतिषेधश्चा
यं वक्तव्यः यो हि उत्पथेन पंथानं गच्छति पंथा तेन सेवितः अभवितः किमर्थं पुनरिदमुच्यते चतुर्थी यथा स्यात् अथ द्वितीया सि
द्धा कर्मणीत्येव चतुर्थ्यपि सिद्धा कथं संप्रदानमित्येवं न क्रियातिक्रमेणायमभिप्रैति ससंप्रदानमित्युच्यते किं यथा न्यायो वा सोऽप्यभि
प्रैति कर्णां क्रियया गमिक्रियया क्रियाग्रहणमपि तत्र चोद्यते चेष्टायामनध्वनीति स्त्रियं गच्छति मनसा न यतो प्राप्ति प्रसंगः चेष्टायामनध्व
नीति स्त्रियं गच्छति जानयति सम्भवि प्रसंगो भवति सिद्धं तु संप्रदानवचनात् सिद्धमेतत् कथं असंप्राप्ते कर्मणि द्वितीया चतुर्थ्यौ
भवत इति वक्तव्यं अध्वन्युपायमनपवादः एवं च कृत्वा अध्वनीति न इत्यपि न वक्तव्यं भवति संप्राप्तं हि तत्कर्मणि द्वितीयागत्यर्थ २४
नीति द्वितीया भवति भेदाभेदविवक्षा च लोकिकप्रयोगानुसारेणा नियतविषये त्वारंभप्रत्याख्याने यो नास्ति फलभेद अत एवायवारवि
षयेऽपि द्वितीयाविधानार्थं चतुर्थी वेति वक्तव्यं द्वितीया ग्रहणानभवति प्रत्याख्याने नाभिन्नफलत्वादुपत्याख्यानीयमपि ददाति नित्यत्वात्
व्यादयुद्धायनायादेषाया मिति सिद्धंत्विति असंप्राप्ते यद्गम्यते गमनेन संप्रत्ययस्ते तत्र सिद्धं कर्मणि त्वर्थः स्त्री तु संप्राप्तति चतुर्थी
भावः अत्रानयतीत्ये आप्यतायाः संप्राप्यतया तु चोभावः अथवानयतिर्गत्यर्थ एव न भवति प्रवृत्ति तेषां गतिः न ह्यतो न यतेर
र्थः तस्य प्रापणं वाचित्वादि त्याऽध्वन्येति यदात्वसंप्राप्तिर्भवति तदाभावमेवचतुर्थी अध्वनेवेति गत्याकं २४

भा॰कै॰लः २ चतुर्थी तादर्थ्ये इति तत्र हि न कार्येणार्थ्यतेति तस्मात् इदं तदर्थमिति समासेन विशिष्टकार्यसंबंधनं कारणमभिधीयते तदर्थस्य भाव
१३. स्तादर्थ्यमिति कार्यकारणसंबंध उच्यते समासकृत्त्वद्धिते पुंसवंद्भाविधानमिति वचनात् त्रविदिष्टत्वे पि संबंधस्य यथा षष्ठी विशेष
णादेव भवति न विशेष्यात् राज्ञः पुरुष इति तथा चतुर्थ्यपि मम संबंधिनीति। न तादर्थ्ये पि शब्दत्रये न्न भवति हेतुहेतुमद्भावस्य चतु

चतुर्थीसंप्रदाने चतुर्थीविधाने तादर्थ्ये उपसंख्यानं चतुर्थीविधाने तादर्थ्ये उपसंख्यानं कर्तव्यं यूपाय दारु कुंडलाय हिरण्यमिति कि
मिदं तादर्थ्यमिति तदर्थस्य भावः तादर्थ्ये तदर्थे पुनः किं सर्वनाम्नोयं चतुर्थ्यंतस्यार्थशब्देन सह समासः कथं चान्यचतुर्थ्या त्रैनैव
यद्येवमितरेतराश्रयं भवति केतरेतराश्रयता निर्दिश्यात्र रक्तालं चतुर्थ्या भवितव्यं चतुर्थ्या च निर्दिश्यते इतरेतराश्रयं भवति इ
तरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पंते तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं आचार्यः प्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति समर्थशब्देन योगे चतुर्थीति
यदयं चतुर्थी तदर्थार्थेति चतुर्थ्यंतस्यार्थशब्देन सह समासं शास्ति न खल्वप्यवश्यं चतुर्थ्यंतस्यैवार्थशब्देन सह समासो भव
ति किं तर्हि २५ ॥
र्थ्यं वर्गमितत्वात् यदि कार्यव्यतिरेकेन हेतुत्वं तो या क्रिया नास्ति च भाति यदि कार्य व्यतिरिक्ताभावात् तस्मात् तूपकार्योपकार्य
भाव एव म्यते तदर्थशब्दात् संबंधे भावप्रत्ययः इष्यते गम्यमानविभक्तित्वात् चतुर्थीकार्ये वा चिन्तितो क्वता स्य शालपालाकारणं राम॰
नावगाहते किमिदमिति तस्मादिदमिति प्रत्यासत्त्या चतुर्थ्याः समासः सति समासेन तदनुवादेन चतुर्थी विधानमिति इतरेतराश्रयत्वं १३
मत्वा प्रश्नः २५ ॥

वर्जं तस्यापीति संबंधसामान्यविवक्षायां षष्ठ्यस्त्येव कस्यापीति संपत्तिरप्युत्पाद्वृत्तत्त्वप्रोत्पत्तिरिहोपादिष्टा इति विकाराद्वा चतुर्थी विकारस्य च प्र
कृतिरूपाणामात्माभावाधिकरणपरित्वं रूपस्य प्रज्ञायते तत्र चतुर्थीति प्रकृतेर्न भवति यदा प्रकृतेस्तदा ननु विकृतिरा विकाराद्वा चतु
र्थी न भवतीति केचिदाहुः अन्ये तु विरोधाभावात्तत्रापि चतुर्थीमिच्छंति॥ ॥ नमःस्वस्ति स्वस्तियोग इति सर्वत्र प्रतिषेधार्थवचनं स्व
ष्ठ्यंतस्यापि भवति तथा गुरोरिदं गुर्वर्थमिति यदि तादर्थ्ये उपसंख्यानं क्रियते नार्थः संप्रदानग्रहणेन ओघुपाध्यायाय गौरीयाते
उपाध्यायार्थः संभवति तन्न तादर्थ्य इत्येव सिद्धं अवश्यं संप्रदानग्रहणं कर्तव्यं यान्येन न कृतेन संप्रदानसंज्ञा तादर्थ्यं कुत्वा यूरवि
ते कन्यामस्य स्वरितमिति तन्न त्युपसंख्यानं कर्तव्यं न कर्तव्यं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति तादर्थ्ये चतुर्थीति यदयं चतुर्थी त
दर्थार्थेति चतुर्थ्यंतस्य तदर्थेन सह समासं शास्ति क्लृपि संपद्यमाने क्लृपिसंपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या मूत्राय कल्पते यवागूः उ
च्चारय वान्नमिति संपद्यते नसंपद्यमाने च संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या तायक पिज्ञाविद्युदातायाय तिलोहिनी मांसोदनाय
आह रतिनराः हितयोगे च हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या हितमरोचकिने हितमामयाविने चतु नमःस्वस्तिस्वाहा स्वस्तियोगे चतु
र्थी कुशलार्थाशिषि विधानात् स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थाशिषि विधानात् भवति विप्रतिषेधेन स्वस्तियोगे चतु
र्थ्या अवकाशः स्वस्ति ग्रामाय स्वस्ति गोभ्यः कुशलार्थाशिषि विधानस्यावकाशः आमे कुशलार्थाः कुशलं देवदत्तस्य
कुलं देवदत्ताय इहोभयं प्राप्नोति स्वस्ति गोभ्यः स्वस्ति ब्राह्मणेभ्य इति चतुर्थी भवति विप्रतिषेधेन अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं
अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यं इह मा भूत् अलंकुरुते कन्यामिति अपर आह अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यं इहा
पि यथा स्यादिति तत्र कथमिदं ज्ञायते अलमित्यस्यार्थो भवति पर्याप्तः अलं मल्लो मल्लाय प्रभुर्मल्लो मल्लाय प्रभवति
पर्याप्ति वाचिनः शब्दस्य चिरा सार्थवचनं तेनालं कुरुते कन्यामलंकरोतीति चतुर्थी न भवति न चान्यो परविभक्तेः कार
कविभक्तिर्बलीयसीति चतुर्थी न भविष्यतीत्याह अपर आह इति सूत्रे लंशब्दग्रहणीयपर्याप्त्यर्थग्रहणं च कर्तव्यं तेन तस्या
गमविग्रहणं सिध्यति अन्यथा स्वरूपस्यैव ग्रहणं स्यात् अ १ अथवान्यमिथ्यार्थ: २६

भा॰कै॰ २॰३ मन्य एवैतद्भवतीति योगविभागेन प्राणिविषया विभाषा क्रियते न त्वा शुने मन्ये न त्वा श्वानं मन्य इति अप्राणिष्वित्यनेन तु प्राणिविषया न त्वा
१४ तृणाय मन्ये न त्वा तृणं मन्य इति इहाधीति श्वानेन योगेनेति भावः तदेवं योगविभागेऽपि दोषदर्शनात् न्यासान्तराश्रयणेनेष्टं साधयि-
तुमाह यद्येतदिति प्रकृष्टकुत्सितग्रहणाम यदा विनश्च चतुर्थी विधीयते तत्र प्रकर्षेणानादरे कुत्सा प्रतीयते न तदा चतुर्थी भव

मन्यकर्मण्यनादरे अप्राणिष्विति उच्यते तत्रेदं न सिध्यति न त्वा श्वानं मन्ये न त्वा शुने मन्य इति एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते मन्यकर्म-
ण्यनादरे विभाषा ततः अप्राणिषु च विभाषेति इहापि तर्हि प्राप्नोति न त्वा काकं मन्ये न त्वा शुकं मन्य इति यदेतद् अप्राणिष्विति एतत्
स्नावादिष्विति वक्ष्यामि इहापि च नावार्यो भविष्यति न त्वा नावं मन्ये यावत्तीर्णं न नावं मन्ये न त्वान्नं मन्ये यावद्भुक्तं न श्राद्धमिति अत्र ये-
ष्वप्राणिषु नेष्यते तेन वा दारयो भविष्यति मन्यकर्मणि प्रकृष्टकुत्सितग्रहणं मन्यकर्मणि प्रकृष्टकुत्सितग्रहणं कर्तव्यं इह मा भू-
त् न त्वा तृणं मन्य इति मन्यकर्म॥ ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथम-
माह्निकम् २७

तिन्नौकास्त्रीदिविवक्षायां तेन प्रतिषेधयुक्तायां कुत्सायां चतुर्थीविधानं संपद्यते कश्चित् प्रतिकक्ष्येतिपाह स्तत्राप्यपमर्थः इत्य- राम॰
णादेरपि निकृष्टत्वे पदार्थप्रतिपिपादयिषितं भवति तदा चतुर्थी न तु क्षाम्य विवक्षायां प्रतिकक्ष्यति निकृष्येतरर्थः मन्यकर्मण्य- १४
नादर उपमाने विभाषाप्राणिष्विति त्यापि व्याख्यातमिति ॥ ॥ इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकय्यटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्या-
यस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकं २७ ॥

कर्तृकरणयोः प्रकृत्याभिरूप इति क्रियायाः साधनत्वात् कर्तृकरणयोरभावात् षष्ठ्यन्तः प्राप्नोति प्रायेणेति प्रायशब्दो बाहुल्यवचनो बहुलो वा
तिक इत्यर्थः तत्र प्रथमा प्राप्नोति गोत्रेणेति प्रथमा षष्ठी वात्र प्राप्नोति समेनेति द्वितीया प्राप्नोति प्राप्नोतीति प्राग्रथ्य द्विद्रोणेति सूत्रे द्रो-
णयोः समाहारो द्विद्रोणं धान्यमाहित्वा त्वीकाराबादः अन्तापि द्वितीया प्राप्नोति पञ्चकेनेति पञ्चपरिमाणमस्य संघस्य पञ्चकः संघः तन्त्राद्वितीया प्राप्ता
यस्य नित्यत्वेन तत्समानाधिकरणात् षष्ठी नोरशेरस्याविवक्षणात् साहस्रेणेति सहस्रपरिमाणः संघः साहस्रः शतमानविंशतिकेत्य

प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् कर्तृकरणयोस्तृतीया तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यं प्रकृत्याभिरूपः प्रकृत्या दर्शनीयः प्रायेण या-
ज्ञिकः प्रायेण वैयाकरणः अथवा स्मि गोत्रेण गार्ग्यः स्मि गोत्रेण समेन धावति विषमेण धावति द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति पञ्चकेन पशू-
न् क्रीणाति साहस्रेणाश्वान् क्रीणाति तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येव सिद्धम् इह तावत्प्रकृत्याभिरूपः प्रकृत्या दर्शनी-
य इति प्रकृतिकृतेन तस्याभिरूप्यं प्रायेण याज्ञिकः प्रायेण वैयाकरण इति प्रायतन्त्रं प्रायः श्रेनतिधीयते गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण गार्ग्यः स्मि गोत्रे-
ण एतेनाहं संज्ञायै समेन धावति विषमेण धावतीति इदमत्र प्रयोक्तव्यं समस्तु प्रयुज्यते समेन पथेति द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणातीति ता
दर्थ्योत्पत्रायां द्विद्रोणं द्विद्रोणं द्विद्रोणेन हिरण्येन धान्यं क्रीणातीति पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति अत्रापि तादर्थ्यात् तादर्थ्यं पञ्चपश्व-
र्थः पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति साहस्रेणाश्वान् क्रीणातीति सहस्रपरिमाणात् साहस्रं साहस्राद्धिरण्येनाश्वान् क्रीणातीति कर्तृकरण १

णप्रकृत्यादिन्त्वं द्वितीयाप्राप्तिः प्रकृतिकृतमिति गम्यमानायां क्रियायां करणादिभ्यः पदेष्वनिमित्तं भवति यथा प्रविशाङ्पिण्डीमित्यत्र इह करणं
तत्स्वरूपसाध्यप्रकृतेरेव करणत्वं विवक्षितं स्वभावेनायं प्रकृत्याभिरूपो न तत्त्व स्वालंकरणादिनेत्यर्थः एव तत्र प्राय इति बाहुल्यमित्यर्थः
तत्राश्रयन स्यकथात्वेन विवक्षिते इह मन्त्रेति प्रतीयमानत्वात् द्विद्रोणं पञ्चकसाहस्रेशब्दैः क्रियार्थस्य लेख्य वा तद्दर्शितमिति कर
णत्वात्तृतीयासिद्धिः १ ॥ ॥

भा॰कें॰टी॰३
२५

सह किमुदाहरणमिति स्वान्तरेण तृतीयासिद्धिमत्वात्पृच्छति तिलैः सहेति अत्र माषा उप्यमानत्वात् प्रधानं कर्मेति माषास्तथा युक्तत्वा
त् तिलानां बीजस्योपयोगः प्रधानं कर्म न तिला इति तृतीया प्राप्ता या तृतीया विधिः तिलैर्मिश्रीकृतेति अन्तरंगत्वात् पूर्वं मिश्रणक्रिया
यां तिलाः करणत्वं प्रतिपद्यन्ते पश्चाद्वपनक्रियायां कर्मत्वमिति सिद्धा तृतीया पत्यर्थेषु चेण सहागत इत्यपि तु रेवान्तागमनक्रियायां शास्त्र
कत्वं तेन तु पुत्रस्येव प्राप्ता तृतीया विधीयते तत्र यदुक्तं आदिशादेशकारादीनां ग्रहणं तत्रैकभक्षणे न भिन्नकर्तृत्वात् गुणप्रधान
यो कर्त्रीरभिधानासंभवात्प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्प्रधानस्यैवाभिधानं मा भूदिति अप्रधानस्य तृतीयानां गमिक्रियायां कर्तृत्वात्

सहयुक्तेऽप्रधाने किमुदाहरणं तिलैः सह माषान्वपतीति नैतदस्ति तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्यन्ते तत्र करणे तृतीयैवास्ति इदं तर्हि पु
त्रेण सहागतो देवदत्त इति अप्रधाने कर्तरि तृतीया यथा स्यात् एतदपि नास्ति प्रयोजनं प्रधाने कर्तरि नाद्योऽनभिधानेति प्रधान क
र्तोक्तेऽभिहिते पश्चादप्रधाने सिद्धा तत्र कर्तरि तृतीया इदं तर्हि पुत्रेण सहागमनं देवदत्तस्येति षष्ठ्यां प्राप्तायां बाधिकाऽभिधीय
ते इदं तर्हि २ ॥

प्रधानस्य तृतीया मा भूत् गमिक्रियायां कर्तृत्वात् प्राप्ता तृतीया प्रसिद्ध इत्यर्थः पुत्रेण सहागमनमिति ल्युटा कर्तुरनभिहितत्वात् अभिहितत्वा
त् प्रसंगे नियमार्थमिदं अप्रधान एव तृतीया भवति न तु प्रधाने इति षष्ठ्यत्रापि कर्तृकर्मणोः कृतीति नेन सा च प्रधानयोरेव कर्तृ रामः
कर्मणोः आधान्यादेव प्रधानेन तृतीया प्रधाने कर्त्रि न भविष्यति यदा येन तु कृद्दुहृणामप्रधानकर्तृत्वं प्रतिपत्स्यते कादिवदत्र स्य १५
[यस्तदत्रसका स्थानामिति तदा षष्ठीबाधनाय तृतीया विधीयते न प्रधाने इति भवति] २

पुत्रेण सह स्थूल इति गुणसंबंधप्रतिपादनपरत्वादत्र क्रियाया अभावात् तत्र सकर्तृत्वाभावः प्रदर्शयिष्यतीति अनेन मिश्रीकरणाभावात्ति
लानां करणत्वाभावमाह एकस्मिन्नेव वाक्ये तु सहयोगः कालभेदेऽप्यविरुद्धः सहयुक्त इति अप्राधान्यवचनं प्रधानादिह संबंधे क्रियते प्र
धानस्यान्तरंगत्वात् कारकविभक्तिर्भविष्यति इति नार्थः तन्निवृत्त्यर्थं नाप्रधानवचनेनार्थः शिष्यते सहयोगे अप्रधानस्य गौणस्य

पुत्रेण सह स्थूलः पुत्रेण सह पिंगल इति इदं चाप्युदाहरणं तिलैः सह माषान् वपतीति न त्वचोक्तं तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्यन्ते
तत्र करणात् सिद्धेति भवो लिखितं यदाति नेमि श्रीकृतो यत्र यदा तु खलु कस्यचिन्माषबीजावापः उपस्थितः तदर्थं च क्षेत्र
मुपार्जितं तत्रान्यदपि किंचिदुप्यते यदि भविष्यतीति तदा न सिध्यति सहयुक्ते अप्रधानवचनमनर्थकं उपपदविभक्तेः कारकवि
भक्तिर्बलीयसीत्यादेरन्यत्रापि सहयुक्ते प्रधानवचनमनर्थकं किं कारणं उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भवि
ष्यति अन्यत्रापि सहयुक्ते उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भवति एवमन्यत्रापि उपपदविभक्तेः कारकवि
भक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति ॥ क्वान्यत्र गाः स्वामी व्रजतीति सहयुक्ते ३

[पितृव्यासंबंधेनान्तरंगा इति उपाध्याया] सह भविष्यति न तृतीया गाः स्वामी व्रजतीति अत्रापि प्रतिक्रियायां गवां कर्मत्वात् निबंध
नाद्वितीया स्वामी प्रथमा इति उपपदविभक्तेः षष्ठीसप्तम्यौ बाधित्वा प्रवर्तेते ३

पा.कौ.टि.१
२६

येनांगविकारः अंगशब्दोवयववाचित्वेनप्रसिद्धस्ततोभिन्नस्तेनांगस्यविकारोलक्ष्यतेतत्स्वतीयेतिसूत्रार्थमवगत्याह कस्मादिति इहैव
कस्मान्नेत्यर्थःअक्षिकाणमितिकाणत्वमीलक्षणस्यचौरादिकस्यरूपंकाणगुणयोगाद्भवेदयथाकुण्ठमवचनेपीलुगीतिमतुपोलु
गिधानात् अक्षिकाणशब्दोनोचातितत्रकाणशब्दात्तृतीयाप्राप्नोतिकाणेनहिगुणेनात्मविकारोलक्ष्यतेअक्ष्णाकाणइत्यत्रत्वाक्षि
शब्दात्प्राप्नोति आगाद्धिकुनादिति अंगवाचिनोक्रियाद्वारेणतीयाभवतिनत्वकाणादेर्गुणवचनादित्यर्थःएतावतुअमानेक्षि
काणमस्येत्यत्राप्यक्षिशब्दात्प्राप्नोतीत्याह नहिकोरश्चेदितिपदिदेवदत्तादिरिवयदी कृतेनांगेनविकारोवान्तप्रकाश्यइत्यर्थः

येनांगविकारःइहकस्मान्नभवति अक्षिकाणमस्येतिअंगाद्विकारतश्चैवतेनांगवचनंअंगाद्धिकृतात्तृतीयावक्ष्यातेनैवचेद्धिका
रेणांगीधोस्यतइतिवक्तव्यं तनहिवक्तव्यंनवक्तव्यंअंगशब्दोयंसमुदायशब्दःयेनोतिचकारणोस्यात्तृतीयायेनांवयविनस्समुदा
योंगीधोस्यतेनतुक्षिन्नभवितव्यंनचैतेनावयवेनसमुदायोधोत्यतेयेनांगइत्यत्रअंगलक्षणइत्येतत्रलक्षणेनत्थंप्रतिषे
धःइत्थंभूतलक्षणेनत्थंप्रतिषेधोवक्तव्यः अपिभवान्कमण्डलुपाणिंछात्रमद्राक्षीदितिनविशेषतः४

अंगशब्दइतिअंगान्यस्यसंतीत्यर्शआदित्वादच्प्रत्ययांतोअंगशब्दोनिर्दिष्टःयेनेत्यनेनविकृतमंगनिर्दिश्यतेनघ्नविकृतेनांगि
नोविकारोद्योतयितुंशक्यतेनचैवमेनेतिअक्षिकाणमस्येत्यत्रकाणत्वेनाक्षिसमानाधिकरणेनावयवेनोच्यतेकिंतर्ह्यवयव
इवित्यर्थःअवयवद्वाराअवयविनाविशेष्यतइतितस्यैवप्राधान्याद्विकारप्रतियन्तिः॥इत्थंभूतपरात्मलक्षणावाचीशब्दोलसवा
कृमीहोकतेकमंडलुपाणाचतीयाप्राप्नोतिनचप्रत्ययलक्षणेनाप्रत्ययइतिप्रतिषेधकसेत्ननिषेधोनह्रिसंबन्धोरितिन
लीयप्रतिषेधात्तत्प्रकारनचतत्तृतीयामालुकृप्राप्नोतिसमासप्रातिपदिकानवयवत्वात्सुपःकृतेसमासत्वादिनान ४

[margin:] रामः०
२६

लक्षणेनेतिप्रथितवेनेत्तृतीयातथाह्यमितिषष्ठीतत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात्इत्थंभूतस्यपत्नलक्षणंप्रधानमप्राप्नोपसर्जनभा
वतत्रतृतीयायथाकमंडलुनाछात्रमद्राक्षीदितिबहुव्रीहौतुस्वार्थोपसर्जनायपदार्थोभिधायित्वाद्धानियादानानास्तिलक्षणस्या

लक्षणेनापस्थभावात्नवावक्तव्यंकिंकारणंइत्थंभूतसलक्षणेनपथग्भावात्यत्रैतेइत्थंभूतस्यपृथक्तेन्लक्षणंतत्रभवितव्य
नचात्रेतेइत्थंभूतस्यपृथक्त्वेलक्षणंकिंवक्तव्यमेततनहिकथमनुपमानेनगोस्पवेतत्पृथक्पदार्थान्येनलक्षणेप्रतिनिर्दिष्टाक्षि
इत्थंभूतस्यलक्षइत्थंभूतलक्षणेतस्मिन्निपिइत्थंभूतलक्षणइतिइत्थंभूतसंज्ञोन्यतरस्यांकर्मणि संज्ञः संज्ञयोगेषष्ठीतिषेधे
नसंज्ञोन्यतरस्यांकर्मणिसितेस्यान्तत्वयोगेषष्ठीभवेतिविप्रतिषेधेनसंज्ञोन्यतरस्यामित्यस्यावकाशःमातरंसंज्ञानीतेमात्रासं
जानीतेकन्ययोगेषष्ठ्याअवकाशःइध्मप्रव्रश्चनःपलाशशातनःइहोभयप्राप्नोतिमातुःसंज्ञानापितुःसंज्ञानाषष्ठीभवतिप्र
तिषेधेनत्र्यपरविभक्तेरूपयरविभक्तिःउपपदविभक्तेर्बलीयपरावजितिविप्रतिषेधेनश्रमाणादितिरत्नेदिषशब्दोनच्चरय
दामादिषुकेरत्सत्स्यावकाशःअन्योदेवदत्तात्स्वामीस्वाधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्यस्यावकाशःगोषुस्वामीगा
वीस्वामीइहोभयंप्राप्नोतिअन्योगोषुस्वामीअन्योगावीस्वामी स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चैस्तद्वावविति
प्रतिषेधेननैवयुक्तोविप्रतिषेधःनह्यत्रगावोन्ययुक्ताः ५

धात्र्यंसंज्ञोन्यतरस्यांमात्रासंजानीतइतिसंप्रतिमानना धौधाबद्रात्मनेपदेअन्योगावांस्वामीतिएकस्मिन्नेवान्वयीसहप्र
योगादस्वस्वामीवामितिमन्यतेनह्यत्रगावइतिप्रकृत्यहणघ्नपदेलमनत्वेनद्वास्थितःपंचमीनथात्रगवायेरूपमनत्वंस्वामि
नःप्रतिषाधेअस्मिचाराभावात्किंतर्हिसर्वस्वाम्यपेक्षं ५

भा॰कै॰ २३ कात्तर्हि स्वामीति भवतु एवं च स्वामीत्यनुक्ते त्वोरोभिः स्वामीति गवां च स्वामी सरोभिर्जीयादिना धर्मेणास्त शब्दस्तर्थविवक्षायाम
२७ (षष्ठी) यत्र द्रव्यार्थयोगः॥ ॥हेतौ॥ ॥तृतीयमात्रप्रसक्तौ नास्ति न तथा यत्र द्रव्यगुणक्रियाविषयो हेतुः निमित्तेति अस्य सर्वनाम्नोऽपि वि
धानार्थं मंत्रस्त्वत्र इष्यते तं ननु सर्वनाम्नस्तृतीया चेत्स्यात्तत्र प्राप्य ग्रहणा इह सर्वनाम्नः प्रथमा द्वितीया न भवतीत्याशंक्य थार

कस्तर्हि स्वामी एवं तर्हि तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यामित्यस्यावकाशः तुल्यो देवदत्तस्य तुल्यो देवदत्तेन स्वामी ईश्वराधिप
तिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्यस्यावकाशः स एव इहोभयं प्राप्नोति तुल्योऽभिः स्वामी नु तुल्यो गवां स्वामी तुल्यार्थैरतुलो प
माभ्यां तृतीयान्यतरस्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन सं ज्ञायते तौ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्राय दर्शनं निमित्तकारणहेतु
षु सर्वाः प्रायेणाह शपत इतिवक्तव्यं किं निमित्तं वसति केन निमित्तेन वसति कस्मै निमित्ताय वसति कस्मान्निमित्ताद्वसति कस्य
निमित्तस्य वसति कस्मिन्निमित्ते वसति किं कारणं वसति केन कारणेन वसति कस्मै कारणाय वसति कस्मात्कारणाद्वसति
कस्य कारणस्य वसति कस्मिन्कारणे वसति को हेतुर्वसति केन हेतुना वसति कस्मै हेतवे वसति कस्माद्धेतो
र्वसति कस्य हेतोर्वसति कस्मिन्हेतौ वसति हेतौ अपादाने पञ्चमी पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानं पञ्चमीविधा
ने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानं कर्तव्यं प्रासादमारुह्य प्रेक्षते प्रासादात्प्रेक्षते प्रासादात्प्रेक्षते अधिकरणे च अधि
करणे चोपसंख्यानं कर्तव्यं आसनात्प्रेक्षते शयनात्प्रेक्षते ६
शनं भवति यथा यथा अपादानं केचित्सर्वथा तु ल्यब्लोपे सिद्धमिति अन्ये तु यत्र ल्यब्लोपे प्रयोगो नास्ति प्रयोगो पितत्र वि भक्ति रामः
विधानं मन्यन्ते॥ ॥अपादाने॥ ॥ल्यब्लोप इति यत्र पूर्वं तत्प्रयोगोप्यर्थो गम्यते तत्रापि तीयायोप्यायां पञ्चमीविधीय २७
ते अधिकरणे चेति ल्यब्लोप इत्यपेक्षते प्रसप्तम्ययवादोन्त पञ्चमी ६ ॥

यस्मादध्वनः कालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या तत्र सप्तमी पञ्चमी न भवति
कुतो भवानिति क्रियायाश्च भावो इत्यनयाः तस्मात्पतत्येति यत् अपि पाश्चात्कालो परिच्छिद्यते तत्र पञ्चमी तथा गवीधुमत
इति गवीधुमत्सांकाश्यं चत्वारि योजनानि कालात्सप्तमी च वक्तव्या मासादि हृद्धाचिन सप्तमी सप्तर्थः अथवा यं

यस्मादध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या कुतो भवान्पाटलिपुत्रात् तत्र यस्मादध्वकालनिर्माणं यस्माद्ध्वकालनिर्माणं त
तः पञ्चमी वक्तव्या गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि कार्तिक्या आग्रहायणी मासे प्रयुक्ते काले सप्तमी तद्युक्तात्काले
सप्तमी वक्तव्या कार्तिक्या आग्रहायणी मासे अध्वनः प्रथमा च अध्वनः प्रथमा च सप्तमी च वक्तव्या गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वा
रि योजनानि गवीधुमतः सांकाश्यं चतुर्षु योजनेषु तत्राहि इदं वक्तव्यं न वक्तव्यं अपादान इत्येव सिद्धं इह तावद्गावीधुमतः
ऽतिशयनात्प्रेक्षते अपक्रामति तत्र स्यादपादानं यद्यपक्रामति किं तस्मात्प्राप्य क्रामति संततत्वात् अथ नान्यमाधु भीवा
ते यस्मादध्वकालनिर्माणं पञ्चमी वक्तव्येति इह मन्त्र प्रयोक्तव्यं तत्र प्रयुज्यते कुतो भवान्पाटलिपुत्रात् इत्यत्र पाटलिपुत्राद्गावीधुमतः
यस्मात्कालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्येति इह मन्त्र प्रयोक्तव्यं तत्र प्रयुज्यते गवीधुमतो निष्क्रम्य सांकाश्यं चत्वारि योजनानि ७

चमी युक्तात्काले सप्तमी इत्यर्थः अध्वनः प्रथमा तत्प्रयुक्तादित्यपेक्षते अपक्रामति तत्र स्यादिति दर्शनं च कुरिद्धियन्ते ज्ञोरूपं प्राप्य
विषयस्माहितान्याचार्य इत्यादपञ्चम्या विधेयो गकृतीत्यर्थः कृतात्कपयात्वस्मैनभेद भाषितात्यह अन्यान्यपाडु भीवा दि
भिन्नत्वसाने स्यान्यस्मिन्जोत्पद्येत्यप्रसंगे तस्मादिदं सर्वः भाष्यकारवचनमाणाप इत्यास्मद्वा इत्थं सामान्यं इह पञ्चम इत्थम
त्रेति मनोमनानलाद्यर्थे स्यात्ययोगः ७

पा॰ कै॰ द्वि॰ कार्त्तिक्याः प्रभृतीति तत्र आरभ्येत्यर्थे आध्यकारवचनात् प्रभृतियोगे पंचमी । तेमासइति तत्र प्रथमस्य चामाविर्गति सिद्धा प्रथमी कत्वारीति
१८ तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रवाति स्त्रीलिङ्गात् प्रथमा ॥ ॥ अन्यारात् तस्यायमितिअथवा अङ्ग्देव इतीने पदिकृश पार्थेमं वनरपदग्रह
णांकस्मान्न विज्ञायते उच्यते दिक्शब्दसाहचर्यात् इतरत्तरपदस्यापि दिक्शब्दस्यैव ग्रहणं वान्यस्य ॥ ॥ यद्यपि अर्थग्रहण

कार्त्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणीमासइति तत्रुक्ता कालेसप्तमी वक्तव्येति इदयन्तमयोक्तं यस्मात् अत्र तृतीका कार्त्तिक्या आग्रहायणी
ग्रतेमासइति अध्वनः प्रथमा च सप्तमी चेति इह मन्त्र प्रथमस्य नेग्रावी भुमतो निरूपयदा चनत्वारिंश्योजना निगतानि भुवन्ति मासः
मासिकाशं चतुर्थ्योजनेषु ततः साकां श मितिश्रयादीनेअन्यारादितरते दिक्श्वदरत्तरपदस्य हणं किंनदिक्शब्दैर्यामर प्र
वसिद्धं वक्ष्यतसर्थमन्तयोनेनिवर्त्सति तस्यायपुरस्तादयक्षः अन्याग वक्ष्यतसर्थमन्यमेन अर्थग्रहणं किमर्थं वक्ष्यतुम
त्ययेनेन स्युचमानेरहैवस्यात् दक्षिणातोग्रामस्यतत्र तोग्रामस्येति इह नस्यात् उपरिग्रामस्यउपरिष्टाद्ग्रामस्येति अर्थग्र
हणे पुनः क्रियमाणोऽन्यतस्त्वप्येनेन च सिद्धं भवति पश्चात्पत्तिन समानार्थे अथमत्ययग्रहणं किमर्थं इहमाभूत प्राक् ग्रामा
त् मत्रकग्रामात् अचतुरस्यस्याप्यततमयोजनमुक्तं तत्वात्पत्तरवक्ष्यमवकुंमवक्ष्यतस ८ ॥

मिति अतस्मशब्दः अत्ययत्वेनचापि चारमोति मनयग्रहणाद तमशब्दादर्थोपलक्षणं विज्ञायस तरति प्रश्नः यत्र तल्लमत्ययेने ए॥॰
ति अतस् शब्दस्यार्थस्याप्युपयुतस्यावा लाभ्यतेने नञ्च सर्वेयाक्षिप्यन्तस्तिनि हृपसेन वा अत्रा साप्यामादिति प्रत्यय ग्रहणं नवि १८
कक्रियमाणाश्रयणीभस्त्रा प्रत्ययग्रहणाद्विज्ञायत इति शुभिक्कातो प्रज्ञाव जन्मात्मत्तरदिति एकप्रयोजनत्वात् ८

एथ विना अनन्तरस्याग्रहणेऽन्यस्यापञ्चम्यां अनुतानं क्रियते नवात्र पंचमी प्राप्तोति मत्वाह एथगादिषु इतिपरस्तादिवाश प्रौक्तैः नमक
नमिति नशब्दः कांक्षा प्रत्युक्तं अकृत नहिवेनार्थे अनधिकार इतिअन्यारादिति योगान्तरे पृथग्विनानाभिरिति पतदर्थोस्य एवं तर्हि तिअ

एथग्विनानानाभिस्तृ एथगादिषु पंचमीविधानं एथगादिषु पंचमीविधिया एथक् एवदत्रात किन्नर्थेन मक्तृ तृतीयं पंचमीग्रहणमन
वर्त्तेतेकम्प्रक्रते चमारात् नेपंचमीति अनधिकारात् अनधिकारः स्वः अधिकारेहि द्वितीया षष्ठी विधये मनिषेधः अधिकारेहि
द्वितीया षष्ठी विषये प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् दक्षिणेन ग्रामं दक्षिणतो ग्रामस्येति एवं तर्हि अन्यतस्यां ग्रहणस्यार्थ्य स्वमा
विप्रासि अन्यत्र प्रत्ययनरस्याग्रहण प्रयोजनं किं प्रत्यानाभावो तृतीयारभ्यतेस्याय थोस्यात् कस्यानायोभायो अनतः षष्ठ्यां
तत्रहि वक्तव्येन वक्तव्यं प्रकृतेमनुवर्त्तिष्यते कम्प्रकृतम् पादानेपंचमी ननुचोक्तमनधिकार इत्यः अधिकारेहि द्वितीया ष
ष्ठी विषये प्रतिषेध इति एवं तर्हि संबन्धमनुवर्त्तिष्यते अपादानेपंचमी अन्यारादितरर्त्तेदिग्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियु
क्ते पंचमीपक्षतस्थेप्रतयेन अन्यादिभियोगे पंचमी एतया हि तीया अन्यारादि नियोगे पंचमी एथ विनानानाभिस्तृ
तीयान्यतरस्यां पंचमीग्रहणमनुवर्त्तते अन्यारादिभियोगे इति निवृत्तं अथवा मण्डूकप्लुतयोऽधिकाराः तद्यथा मण्डूका
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः अथवा अन्यवचनात् चकाराकरणात्प्रकृतस्यापवादो विज्ञायते ९ ॥ ॥

अन्यतरस्यां ग्रहणं पत्ते विभक्तान्तरप्राप्त्यर्थं अस्य च विहितामपि पंचमीमाप्यपिभ्यतोत्यर्थः अस्तमादिति पथा प्रोप्रोणुत्त्यं नहि द्विकस्मे
नकार्थनत्वपस्यकस्यचिदिति भावः अत्र तत्र इति अवसानतइत्यर्थः यत्र प्रत्ययविभक्तिर्न विहितास्य शेषत्वात् स्याविवक्षायां संबन्धसिति
मादिग्रहणं संबन्धितार्थः ९ ॥ ॥

भाकेहि:
१६

पयोत्सर्गोत्तीति पंचमी किमुत्तरार्थानिद्वाभ्यामीति संदिग्धावच्छेद्वितीयाभ्यामसंदिग्धाभ्यां वा प्रतरस्त्वर्थः ॥ ॥ हरंति तघुक्तादिति हरंति
कार्थे पंचमी पर्ये कृत्याद रोतिकत्वे तद्भविनरस्त्वर्थः हरान्द्वामस्येति सर्वस्त्रेणयक्षेव ग्रामाद्भवति हरावैरावमस्थादिति आवसथ
स्य हरस्त्वर्थः पूर्वस्त्रेणावसथारेः पंचम्यपि भवति ॥ ॥ सप्तम्यधिकरणे च विषयस्येति एतंतस्मित्यर्थः आधीति आधीतमनेनेनेत्यादि
स्मरतीतिः अत्राकरणस्य कर्मत्वादिद्वितीयाप्राप्नोति यथाकृतपूर्वीकटमिति ततस्तस्य वारः सप्तमीविधीयते अधिकरणविवक्षया

पयोत्सर्गापवादस्यापवादो बाधको भवति अथवा सवर्त्तेतत्र अनुवर्त्तेतेनामविधयन चानुवर्त्तेनादेव भवंति किंतर्हियत्वादव्द
तीति एथ्यपिनी हरोति कार्थिभ्यः हरोति कार्थेभ्यः पंचमीविधाने तघुक्तात्पंचमीप्राप्ति बोधः हरोतिकार्थेभ्यः पंचमीविधाने तघुक्तात्पंच
म्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः हरा द्भामस्य नवात्त्रापिदर्शनात् नर्थकः प्रतिषेधः नवात्त्रापिदर्शनात्पंचम्याः प्रतिषेधो नर्थकः तत्रापि
दिपंचमीदर्शनेहरारावसथान्त्रं हराशाराव सिचनं हराच्च भावं रस्यभोहरा चकुषिता हरोः हरोति सप्तम्यधिकरणे च सप्तमी
विधाने कस्येविषयस्य कर्मण्युपसंख्यानं सप्तमीविधाने कस्येविषयस्य कर्मण्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं अत्र सावधीतीत्याकरणो प्रतिगानि
तीपातिको आम्नानीकरणे साधुसाधुप्रयोगे च साधसाधुप्रयोगाच्च सप्तमीवक्तव्या साधुर्देवदत्तो मातरि असाधुर्मातुले कस्य
कारकार्हाणां चकारकत्वे कारकार्हाणां वकारके त्वे सप्तमीवक्तव्या १०

सिद्धमितिचेन्न कर्मविवक्षापाद्वितीयप्रसादितितान्निहतस्त्वर्थकर्त्रे वमेवचनं मासस्थीनीत्याकृत्या इतिकालकर्मणो बहिरंगत्वाद् १७०
होयं हरणत्सप्तम्यभावः साधसाधुप्रयोगे चेति साधुनि पुणाभ्यां सप्तम्यां सिद्धायामनर्थीमत्र साधुग्रहणं तेनतत्वकथनेपिसाधुप्र १६
योगे सप्तमी भवति अर्चायंहणं तु तत्वनिपुणाविशेषणार्थमेव साधुर्भृत्यो राज्ञ इति तुभ्य त्याये स्वावप्रीनतु साध्वये हेतिवाक्यार्थे शाड्ः
कारकार्हाणां चेति कारकशब्दोभावप्रधानं तेनकारकत्वमर्हतीत्यर्थः १० ॥

कृदेषिति अहानिजनक्रियामर्हंतीतिकारकार्हाः लक्ष्यलक्षणभावविवक्षायामपि यथाप्रादिति वचनं तद्विवक्षायामुत्तरसूत्रेणासि
द्धत्वान्मूर्खेषितिस्म स्वीभीड्नात्तर्द्वात्कारकार्हाः तद्विपर्यास इति यदाकारकाहीणांनाप्तिकारकत्वं तकारकाहीणांचाप्तिकारक
त्वं तदेत्यर्थः तिमिन्ना इति क्रियाफलसिद्धौ निमित्तत्वेनाविवक्षितं प्रक्रियायाः प्रयोजकोपदर्थः क्रियांरभंतीहे तावितित्वातीयायांमा

अर्द्धेषु भुंजानेषु दरिद्रा आसते बाह्मणेषु तरत्सुवृषला आसते अकारकाहाणांचाकारकत्वे अकारकार्हाणांचाकारकत्वे सप्तमीवक्त
व्या मूर्खेषासीनेषु आह्यामुंजते वृषलेषासीनेषु ब्राह्मणास्तरंति तद्विपर्यासे च तद्विपर्यासेच सप्तमीवक्तव्या अद्धेषासीनेषु मूर्खाभुंज
ते ब्राह्मणेष्वासीनेषु वृषलास्तरंति निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमीवक्तव्याचर्मणि द्वीपिनंहंतिदंतयोर्हंतिकुंजरं केशेषु चमरी हंतिसी
म्निपुष्कलकोहतः सप्तम्यधिकृपस्य भादिनभाव लक्षणेसप्तमीविधानेत्र भावलक्षणोउपसंख्यानं भावलक्षणा सप्तमीविधानेत्र भाव
लक्षणाउपसंख्यानंकर्त्तव्यं अग्निषु हूयमानेषु गतः कृते प्राजजः गोषु दुह्यमानासु गतः दुग्धास्वागतः किंपुनः कारणं न सिध्यति
लक्षणेनाभवतिमनयुनः पुनर्लक्षते सर्वत्रासौ कथंचिदग्निषु हूयमानेषु संस्थितः इते प्रागतः गोषुदुह्यमानासु संस्थितः
ग्धास्वागतः सिद्धं तु भावप्रवृत्तीयस्य भावारंभवचनात् सिद्धमेतत्कथंयस्य भावप्रवृत्तो द्वितीयोभाव आरभ्यते तत्र सप्तमीवक्तव्या
सिध्यति सूत्रं तद्विशि घलेयथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं भावलक्षणा सप्तमीविधाने ऽभावलक्षणाउपसंख्यानमिति नैषदोषः
नलक्षणवद्भावे तरे वलक्षणं भवतियेन पुनर्लक्ष्यते ११
प्रायोप्सप्तमीविधीयते तस्यनिमित्तस्य यदि कर्मणा संयोगः संबंधः ततो वेतनेनधात्यं लुनाति इतिसप्तमीन भवति वेतनस्य धान्येन संयोगाभावा
त् ॥ ॥ यस्य च भावलक्षणादिति यस्यादर्शनायोहिल क्षणाभावोयथाग्निहूयमानेषु इहत्वग्निषु हूयमानेषु प्रस्थितइत्यग्निहवनं प्र
स्थाने न सहयदा पुनः पुनर्न दृष्टांतदानेन क्रुस्य लक्षणामितिवेचनारंभः ११ ॥

भा॰कै॰द्वि॰३
१० सकृदयोतिल्लक्षणशब्दःक्रियानिमित्तकः लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं यच्च निर्ज्ञातकालं हचनादिकमनिर्ज्ञातकालस्य सकृदपिकालपरि
दनिमित्तं भवति तत्तस्य लक्षणं लक्षणाभिप्रायः ॥ येचामी कल्पाः भवन्तीति गोभ्रतात् कल्पा गोः पञ्चकृत्वः क्रियत इत्यभिविभक्तत्वे नचैतदस्तिक
ल्पायाः गोर्नालेन गोशब्देनभिधानात् विभक्तग्रहणमिति सर्वत्रैव निर्द्धारणविभागसद्भावात् सर्वत्रैव येचामी ग्रहणं कुर्यात् तस्माद्विभक्त
ग्रहणमनर्थकं अवधारणार्थं क्रियत इत्यर्थः ॥ ॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ॥ प्रसितीकः प्रसित इति

सकृदपियन्निमित्तत्वापकलत्वे तदपि लक्षणं भवति तद्यथा अपि भवान् कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति सकृदसौ कमण्डलुपा
णिर्दृष्टः तस्य तदेव लक्षणं भवति यस्य च येचामी विभक्ते इदक्षात्मभवति कल्याण वांस्तत्यन्तकोर्ततमेति विभक्त इत्युच्यते नचै
तद्विभक्तं विभक्तमेतद्गोभ्यः कल्पाविभज्यते विभक्तमेव मन्निसंतत्रस्तीभवितव्यं नचैतदस्तीत्यविभक्तं किंवक्तव्यमेतत् नहि
कथमनुअप्राप्ते गम्यते विभक्तग्रहणसामर्थ्यात् यदिग्रहिभक्ते चाविभक्ते च तत्रस्याद्विभक्तग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥ येचामी सा
धुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेरिति वक्तव्ये इहापिस्यात् साधुर्देवदत्तो मातरं प्रतिमातरमनु साधुः प्रसितोत्सुकाभ्यां प्रसित
इत्युच्यते कः प्रसितो नाम यस्तत्र नित्यमेव बद्धः कृततनः सिनोतिरयं बन्धाति वर्त्तते बद्ध इवासौ तत्र भवति प्रसितोनक्ष
त्रे च लुपि इह कस्मान्न भवति अद्यपुष्यः अद्यमघा अधिकरण इति वर्त्तते नक्षत्रे ॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचिते व्या
करणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् १२ ॥

किमक्षरूपसूक्तःप्रसितत्उत्सुकस्तेः सिनोतेर्विकारककृतिभ्रमश्रः यत्नत्वेतितत्त्व कथपत्साहचर्यात् तदर्थसहशोर्योगम्प्याप्तेवद्धत्वेनिम
ख्यापयति येगाढ्य सर्वबंधनस्याभावात्साद्दृश्यात् गौणप्रयोगइति ॥ ॥ नक्षत्रे च अद्यपुष्यइति मुख्येनाधिकरणः कालः इत्यस्याल्लव
विशेष इतिलुपनन्तु परत्वात्तस्य प्रथाप्पाभविष्यति नैमनरहितसर्वविकल्पवारोवविज्ञायेतत्र तरंगाद्धासातिपदिकार्थमात्र १०
वे वंवेदं विधानं स्यात् ॥ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकं १२

प्रातिपदिकार्थे प्रातिपदिकग्रहणमिति व्याख्यातिपदिकाद्विहितानां स्वादीनां मकरणोऽर्थायस्थमानस्यात् वृक्षः वृक्षौ वचनाभिधा
मिदं निप्रमार्थे भवति अन्तरेणापि प्रातिपदिकग्रहणं प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः उच्चैरिति असति प्रातिपदिक
ग्रहणे अव्ययात्प्रथमानस्यात् वहूपवहू वेचनमित्यादिना स्वैकवाक्यतासंख्यायुक्त एव प्रातिपदिकार्थे स्यात् प्रातिपदिकग्र
हणात्तु अव्ययालिंगेसंख्यारहितेप्यर्थमात्रे प्रथमा सिद्ध्यतीति अथचालिंगग्रहणात् सर्वत्र प्रथमासिद्ध्यतीति प्रश्नः अतएव प्रातिप
दिकार्थग्रहणं किमर्थमिति कश्चिताह अलिंगेप्यव्ययार्थे यथास्यादिति तन्न प्रातिपदिकार्थे श्रीहृभाष्यकारेणनविचारितः अन्व
यव्यतिरेकाभ्यामव्ययानामर्थः प्रतीतस्तस्य सर्वस्य इहाभिमतत्वाद्विचारस्य प्रयोजनाभावात् किंपुनरिदं प्रातिपदिकमित्याद

श्रीगणेशाय नमः प्रातिपदिकार्थे प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थं उच्चैः नीचैरित्यत्रापि यथा स्यात् किंपुनरत्र प्रथमया प्रार्थ्यते यद
न्तेनेतदस्ति यच्चात्र प्रत्ययं भविष्यति इहेतर्हि प्रयोजनंग्रामं उच्चैः खलु त्वंग्राम उच्चैस्ते स्वं सर्वस्याः प्रथमायाविभक्ते लेप
विधियथास्यात् अथालिंगग्रहणं किमर्थं १

विधानान्तर्थप्रायः प्रवणाभावादिति भावः यदलभिति प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति प्रथमोत्पत्तिनिर्बंधनं फलं प्रार्थ्यते
तन्निर्बंधनं रुत्वादिकमित्यर्थः बध्यात्रेति यस्मिन्नर्थे द्वितीयादयो न विहिताः स शेष इति मन्यते अव्ययसंख्यात्वादव्ययार्थे स्युक
र्षष्ठी स्यात् नैषदोषः एकत्वानुवर्त्तेनियमेनवसांसंख्यायामनियमात् प्रत्ययनियमे विधानं उत्सर्गोत्तोग्यात्वेकत्वादिषु अग्नयस्तेष
ह्यादिभिः परत्वाद्बाधेनादवलिंगग्रहणमिति सत्वभूतार्थाभिधायी नियतानियतलिंगात् लिङ्गमर्थवदिति प्रश्नः १

भ०कौ०टि०
२१

मात्रग्रहणात्संबोधनेपि तिस्त्रांरभाच्चाधिकविशेषसङ्गावेप्रथमानस्यात् इतिमत्वाह स्त्रीपुमानिति ङुमन्त्रस्त्रीत्वाद्याधिकमभिधीयते
एषएवेतियमर्थं प्रातिपदिकेनबाचरति स्त्रप्रातिपदिकार्थः स्त्रीत्वादिनाद्यदिनास्त्र्यादिशब्दानांप्रयोगाभाव कुमारीति किन्तापिस्त्रीत्वेन
कुमारोपिवदनेइतिकुमारशब्दस्यप्रयोगदर्शनात् स्त्रीत्वेनप्रातिपदिकार्थःकुःकुण्डमितिपुनपुंसकोपलक्षणमितत्र दृष्टमित्यत्
ननुदाहरणेऋकुंडशब्दयोःपुंनपुंसकत्वेनविनाप्रयोगाभावात् लिंगस्यप्रातिपदिकार्थताकुंडशब्दस्यवानपुंसकपुंसक्षाति
वर्त्तमानःपुंलिंगोइतिनपुंसकत्वेनविनापितस्यप्रयोगात्कुंडानिचाग्निवाधानपिवर्त्तेनोतकुंडमितितदुदाहरणं इत्यपरेजातिर

स्त्रीपुमान्नपुंसकमित्यत्रापियथास्यात् नैतदस्तिप्रयोजनं एषएवचान्याप्तिप्रातिपदिकार्थेइदंनहिकुमारीवृक्षःकुंडमिति
अथपरिमाणग्रहणंकिमर्थं द्रोणःखारी आढकमित्यत्रापियथास्यात् अथवचनग्रहणंकिमर्थं एकःद्वौबहव इत्यत्रापि
हस्तसगौःशत्रुहेऽयतमिति अर्थिनश्चराजानोहि रणेनभवंतिनचमत्येकंदृश्यतिस्त्येतस्मिन्नदृष्टेतेयन्नेनानिसर्वोशास्त्रसुरि
नानिभवति तन्नेयस्मात् द्रोणःखारी आढकमिति इहनस्यात् कुमारी वृक्षः कुंडमिति नैतदस्तिप्रयोजनं १ ॥

वाच्यप्रातिपदिकार्थोननुलिंगमित्यत्रेवतेअथेति द्रोणादयःपरिमाणस्यवर्त्तनइतिप्रातिपदिकार्थस्यलक्षणेनैवप्रथमासिद्
त्रिप्रश्नःद्रोणादिपदसमानमेयसंदेशात् श्रीमाद्रोद्रोणास्थोवर्त्ततेनदाव्याप्तिचाप्राप्ताविमितयस्यप्रातिपदिकार्थत्वमथेयवचनग्रह
णमितिअर्थकार्यसंभवात् प्रातिपदिकार्थादिवचनात्प्रथमाभविष्यतीतिप्रश्नःइहेति प्रथमाविधीयमानत्वात्प्रधानम
चमुणभेदेप्रधानस्यभेदोभवतीतियत्रैतत्रयेसमुदितंतत्रैवप्रथमास्यात् वचनग्रहणेतुप्रत्येकंलब्धमाने वाक्यान्तरसं
येसंपद्यतइतिनदोषोभवति २ ॥ ॥

ग्राम०
२१

प्रत्येकमितिप्रथमासिद्धिवकेनवानियमायतदनुवादेनप्रातिपदिकार्थादिभिस्तासांसंबंधोविधीयते सच संबंधभेदाद्भिन्नःअथवान्याय
इयसेभवेल्लक्ष्यदर्शनवशात् प्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिरितिपक्षइहाश्रयिष्यतइतिभावःउक्तेषुयोगेतिअनभिहितेऽधिकारात्वद्भ्यु
वड्वचनमित्यादिनास्यभकस्यास्येकवाक्यत्वात्प्रातिगरानस्यच प्रत्याख्यानत्वाद्रेकाद्विभिःथाईदेकलादीनामभिहितत्वादनभिहितेऽपि
कारस्यप्रत्याख्यानउक्तार्थत्वाद्धप्रथमानस्यात् वचनग्रहणात्तुभवतिवचनग्रहणसामर्थ्याच्चार्थमुख्येनार्थेनसंख्यावाचित्वात्रे
नाभिहितेवचनेप्रथमाभवतीत्यर्थःसंपद्यतेकर्मादिविशिष्टइतिकर्मणोवाहितीमत्ययनियमकस्मात्तेनानभिनिवेशोमात्रेषुप्रथमा
प्रत्येकमपिवाक्यपरिसमाप्तिदेश्यतेगुणवृद्धिसंज्ञेप्रत्येकेभवतःइदंनाहिप्रयोजनेउक्तेषुप्रयेक्तत्वादिषुप्रथमायथास्यात् एकोद्वौ
बहवःअथमात्रग्रहणंकिमर्थं एतन्मात्रएवप्रथमायथास्यात् कर्मादिविशिष्टेमाभूत् कंटकरोतिनैतदस्तिप्रयोजनेकर्मा
दिषुद्वितीयाद्याविभक्तयःताःकर्मादिविशिष्टेवाधिकाभविष्यंति अथवायोयमप्राप्तिनोविधीयतेनकर्मादिविशिष्टेप्रथमाभवती
तियदयंसंबोधनेप्रथमांशास्तिनैतदस्तिज्ञापकंसंबोधनेनसाचचनेप्रयोजनेकिंसामेन्त्रितमितिवक्ष्यतीतियत्तर्हियोगे
विभागंकरोतिइतरथाहिसंबोधनेचआमन्त्रितमित्येवब्रूयात् इदंतर्हिउक्तेष्वपिकत्वादिषुप्रथमायथास्यात् एकोद्वौबहवइति
वचनग्रहणसामर्थ्यात्प्रयोजनमुक्तमन्यतरच्छक्यमवक्तुं ३
सात् मात्रग्रहणात्वक्षारणार्थोन्नभवतितेनप्रातिपदिकार्थमात्रएवप्रथमाभवतिनत्वधिककर्मादिसद्भावेद्वितीयादयइति
कर्मणिद्वितीयेत्यर्थनियमश्चाश्रपिष्यतइतिभावःश्रभवेतिप्रत्ययनियमपक्षेयदीयाभावस्तस्थःप्रत्ययमिति यदिप्राति
पदिकार्थसद्भावमात्राश्रयेणाधिकार्थसद्भावेपिप्रथमास्यात्तत्पासंबोधनेनाधिकप्रथमायाःसिद्धत्वात्पुनर्विधानमनर्थ
कंस्यात् उक्तेत्वपोतिमात्रशब्दःसामान्यवचनआश्रीयतेयथाब्राह्मणमात्रमुपनयतोतिएवंप्रातिपदिकार्थमात्रेविहितायाः
एकत्वादौप्रथमाभवति अनेनोक्तःभीमतेअनमतिमात्रासंख्यामतेसमारब्धंहतपुंसकत्वाद्वास्त्रवलद्दानतेनाभिहिया

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ३

ना॰केदि ३
२२

प्रातिपदिकार्थेति अवधारणार्थोन्मात्रग्रहणात् संबोधनेचेतिज्ञापकाद्वाधिकार्थप्रतीतौ प्रथमप्राप्तावभावं अस्तिचवीरः पुरुषस्त्वादौ सा
मानाधिकरण्याद्धि शेषणविशेष्यभावस्याधिकस्यप्रतीतिः नचसमासविधानं प्रथमोत्पत्तिलिंगाद्धि तोयाप्रंतानामपिवीरः पुरुषमा
नयेत्यादौ समानसद्भावात् नवेतिवीरप्रातिपदिकारनयेत्याश्रयोनरार्थे सत्तर्गोयहितविशेषणाभावात् स्वार्थमात्रनिष्ठात्
प्रथमाविधीयते एवं पुरुषशरारपियम्यात् ब्राकोस्यादिवशादिशेषणाविष्पभावावगतिरूपजायमानावहिरंगत्वादंतरंगत्व

प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रेप्रथमाल्लक्षणेपदृत्तामानाधिकरण्येपसंख्यानमधिकत्वात् प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवच
नमात्रेप्रथमालक्षणेपरसामानाधिकरण्येउपसंख्यानेकर्तव्ये वीरः पुरुषइति किंपुनःकारणंनसिध्यति अधिकत्वात् व्यतिरिक्तःप्रा
तिपदिकार्थइतिकृत्वा प्रथमानप्राप्नोतिकथं व्यतिरिक्तः पुरुषोवीरत्वं नवाक्यार्थत्वात् नवावक्तव्यं किंकारणंवाक्यार्थत्वात् परत्रा
धिकेवाक्यार्थः अथवाभिहितेप्रथमेत्येतल्लक्षणंकरिष्यतेऽभिहितलक्षणामनभिहितेप्रथमाविधिः अनभिहितलक्षणायामन
भिहितेप्रथमाविधेयाल्लक्षणस्वरूपतिवक्तव्याकिमुक्तं अस्तिर्भवंतीपरस्प्रथमपुरुषोप्रयुज्यमानोप्यस्तीतिलक्षःप्रत्ययोऽस्तीतिगम्यतेइति अ
भिहितानभिहितेप्रथमाभावः अभिहितानभिहितेप्रथमाप्राप्नोतिकस्मात्स्यात् शायनः आस्तरणसदृशप्रत्ययेनाभिहितमधिकर
णमितिकृत्वाप्रथमाप्राप्नोति एवंतर्हितिङ्समानाधिकरणेप्रथमेत्येतल्लक्षणंकरिष्यतेतिङ्समानाधिकरणइतिचेत्तिङोऽ
प्रयोगे प्रथमाविधिः तिङ्समानाधिकरणइतिचेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथ
स्याद्रसर्वप्रसंगवाधितेनोत्सहते अभिहितइति तिङ्ग्रहणाद्गतस्
मासेरभिहितेकर्त्तरि प्रथमेत्यधे तत्पक्षपीरः पुरुषइत्यन्यायाधिक्ये अभिहितत्वमात्राश्रयाप्रथमाभविष्यति अतिव्याप्तिमुक्ती
यपितुमाद्या अभिहितानभिहितइतिप्रासादमास्तइति प्रादिक्रियापिक्रियाद्वयस्याधनाधिकरणात् किंद्वपसद्भावादिकस्याशा
करणाभिहितत्वात्तदाश्रयासप्रथमाप्राप्नोतीति एवंतर्ह्येतिप्रयाद्वेवदत्तःपचतीतिप्रासादि आस्तइत्यादौतुवैयधिकरण्यात्प्रथ
माया अभावः तिङोऽप्रयोगाइति नहितिङन्यदप्रयोगोमंतरेणतस्यसामानाधिकरण्यसद्भावः ४ ॥

उक्तंपूर्वेणेति अभिप्रायः किमायमर्थस्थलसामानाधिकरण्यमस्तिशतृशानचोः स्थितिदेवदत्तंपश्यचलदतिप्रियतायावत्तिङन्तस्याभिनोस्तिता
वतिङ्सामानाधिकरण्याभावात् प्रथमेवेतिनियमाभावादेवदत्तशारादविशेषविहितः सर्वत्रास्यस्थितादिति लटःस्थाने
द्वितीयाद्यंतयुतरसामानाधिकरण्येविधीयमानौ यात्शानचौ प्राप्नुतोनतुतिङः तेषांतुलङादिरेवकाशस्तद्धि प्रथयरवचप्रथ
मायाअपिकर्मणिद्वितीयेवेत्यर्थेनियमेद्वितीयादीनामत्रसद्भावइति सम्पतेनिमित्तशतृशानचोरप्रथमासमानाधिकरणे

उक्तंपूर्वेण किमुक्तं अस्तिर्भवंतीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीतिगम्यतेइत्युक्तं अस्तीतिगम्यतइति शतृशानचोश्चाभि
न्नभावात्तिङोऽभावस्तयोरपवादत्वात् शतृशानचौ ह्यभिभिन्नभावात्तिङभावःकथंचेतोदत्तंदेवदत्तइति किंकारणंतयोरपवा
दत्वात् शतृशानचौतिङपवादौ तावत्रवाक्येनवाप्यवादविषयेऽत्सर्गोभिनिविशते पूर्वंह्यपवादाअभिनिविशंतेपश्चादुत्सर्गाः
प्रकल्प्याप्यवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशतेनतावदत्रकस्यचित्तिङादेशोभवति अपवादौतावच्छतृशानचौप्रतीक्षेतेयाज्ञिकाः
परोक्षःकतरस्मिन्नास्येशतृशानचौ द्वौनभवति ५ ॥ ॥

पूर्वंह्यपवादाइति इहद्वाभ्यांहृदयंसर्वेविशेषस्त्रीकारेणचोत्सर्गस्यप्रवृत्तिःकतिपयविशेषावगाहनेनचात्रपर्वोस्मिन्दर्शनेउत्
सर्गस्यविषयविभागायपूर्वमपवादाःप्रवर्त्तन्तेयश्चाद्विमुक्तेविषयेतत्स्वतन्त्रनियममियत्तद्द्येपिप्रत्ययाविउत्सर्गः द्वितीयेतुद
र्शनेऽपवादविषयेप्रकल्प्योत्सर्गःप्रवर्त्ततेएवंयर्वुदासार्थेनियमस्यदृष्टान्ततानितेप्रसंगप्रतिपेधाश्रयणात्वर्थेनिय
मेयत्तद्द्येपिप्रत्ययनियमप्रयोगायरिहपाक्षिकइति ५

भा॰कौ॰द्वि॰ अप्रथमाविभक्तिनेति यः प्रयोगः स न द्वितीयादीनामपवादः प्रत्ययार्थः प्रथमाविति प्रसक्तप्रतिषेध आश्रीयते तदर्थः तथा द्वितीया कर्मणि
२२ द्वितीयैव सम्भवति यथैव द्वितीयादीनां अनियमात्प्राप्ति यदि काचिन्मात्रेति विभाषावात्तदा प्रयोग प्रत्येकशाल्यीमाप्नुत इति दोषः प्रस
ङ्गप्रतिषेधे तु प्रथमायाः अपि तन्नभावात्तदाश्रयप्रतिषेधः प्रवर्त्तते तदर्थनियमपक्षे न दोषः अन्तशान्तवीरभावादिति हेतुस
त्वतः सामानाधिकरण्याद्यथैव त्रिनियमेन द्वितीयादीनां प्रभावत्तेनात् यदा द्वितीया कर्मणि न द्वितीये तथैव द्वितीयादीनां कर्मादि
पु नियंतत्वात्तदभावे वा सामान्याभावात् नियतायाः प्रथमायाः सन्निधानात् प्रयोगे प्रसक्तप्रतिषेधनात् प्रत्येकशान्तवीरत्र

अप्रथमाविभक्तिनाश्रीयते प्रथमावाप्रतिषेधेनेति विभक्तिनियमेनाविद्दे तं भवति विभक्तिनियमो वा सार्थे नियमो वेति त
था तावदर्थे नियमः अप्रथमा च विभक्तिनाश्रीयते तदा षष्ठी न भवति यदा हि विभक्तिनियमस्तदा प्रथमाविभक्ति
श्रीयते आप्याविप्रथमा प्रतिषेधेन तदा षष्ठी भवति मातिर्यदिका षष्ठी शेषो शेष इत्यत्र कः शेषः कर्मादिभ्यो ये
भ्योऽन्ये शेषः ६ ॥

प्रसंगः ॥ षष्ठी शेषे कः शेष इति किं प्रधानं शेषः उत्तीयपुरुषः अन्यः सर्वे भिन्नाः सर्वे वा कारकाणां क्रियार्थे तावत्त्वमिति
तत्रापि षष्ठी प्रसंगः सर्वत्र कर्मादीनां सद्भावात् तत्रापि शेषार्थीनां प्रकल्पत इति प्रश्नः कर्मादिभ्य इति कर्मादीनां तरं शेषः श
एतद्वीयमानानां प्रत्ययसमर्थं प्रतिपादयति येभ्यो यो इति स्वस्वामिभावादयः संबन्धाः तत्र तद्वक्तसंबन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रि रास०
याकारकपूर्वकः आख्यातायाम आख्यातायां वा क्रियायां सोऽभिधीयत इति तत्राख्यातायां क्रियायां राजपुरुष इत्यादौ क्रियाका २३
रकसंबन्धपूर्वको न्य एव स्वस्वामिभावादिकः संबन्धः प्रतीयते भातुः स्मरतीत्यादौ तु गम्यमाना क्रियार्थे सत्यपि क
र्मत्वमविवक्षितत्वाद्विशेषणभावस्य एवं स्मरणस्य प्रतिमातुः प्रतियाघते मातृसंबन्धिस्मरणमिति ६ ॥ ॥

अविवक्षिताभिप्रायः पर आह यद्येवमपि क्रियाकारकसंबन्धाभावात्सर्वत्र तस्मात्र वक्तव्यं भावात्तन्निमित्तस्वकर्मादिरिति भावः राज्ञा कर्त्त
ति राज्ञा पुरुषाः परहानील सम्प्रत्ययात् वृक्षस्य इति लौकिकप्रसिद्धि तद्वक्तं वै शेषिकप्रक्रियया त्ववयवीऽवयविनोक्षिकरणो विनिमयादिति
परिवर्द्धनादित्यर्थः एवं तर्हीति क्रियाकारकसंबन्धोपि सर्वत्र वक्तुं स्थितः तन्निमित्तः स्वस्वामिभावादिरिति तत्र स्वस्वामिभावादिवि
वक्षा यो सन्निपि क्रियाकारकसंबन्धो न विवक्ष्यते अलोमिकेति लोमकार्यकरणत्वमतामपि लोम्नामविवक्षा अनुदरेति सदर्थे इदं

वयं शेषो न प्रकल्पते यदि कर्मादिभ्यो ऽन्येर्थाः संति इह तावद्राजपुरुषः राजा कर्त्ता पुरुषः संप्रदानं वृक्षस्य शाखेति वृक्षः शाखाया
अधिकरणं तथा यदि तल्लिनाम चेतसि रतल्लिकारे भवति करणं इत्यहरणा घाञ्चयाविति भयादिति अन्यत्र सर्वत्र कर्मादयः
संति एवं तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेषः कथं पुनः सतो नाम विवक्षा स्यात् सतोप्यविवक्षा भवति तद्यथा अलोमिका एडका अनु
दरा कन्येति अत्र सतः अविवक्षा भवति तद्यथा समुद्रः कुंडिका विंध्यो वर्द्धितक इति किमर्थं पुनः शेषग्रहणं प्रत्ययावधार
णार्थं एवं च सत्ययावधारणा शेषग्रहणं कर्त्तव्यं प्रत्यया नियता अर्था अनियताः तत्र षष्ठी प्राप्नोति तत्र शेषग्रहणं कर्त्तव्यं षष्ठी
नियमार्थं शेष एव षष्ठी भवति नान्यत्रेति अर्थावधारणाद् अथवा अर्था नियताः प्रत्यया अनियताः ते शेषेपि प्राप्नुवंति तत्र यो
पि ग्रहणं कर्तव्यं शेषनियमार्थं शेष षष्ठ्येव भवति नान्येति अर्थे नियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुं कथं अर्था नियताः प्रत्यया अ
नियताः तत्रैव षष्ठी भवतीति ७ ॥ ८

महत्वाभावप्रतिपादनेन तद्रूपेण द्रुपानं अस्तोपथ्या विवक्षातथास्तोषविवक्षा तेनार्थः समुद्रः कुंडिकेति कुंडिकापानीयस्य ९
भवप्रतिपादनाय समुद्रत्वमारोप्यते विंध्यो वर्द्धितक इति वर्द्धितकः शरीरे महत्त्वे स्थलमग्रेस्त्यं विशिष्टसंस्थानं पुंडकंभ ८
कमुच्यते तस्य महत्त्वप्रतिपादनाय विंध्यत्वमस्तारोप्यते अर्थनियमपक्षे शेषणं प्रत्याख्यानोपविचारः क्रियते किमर्थं ९

भाःकैद्वि॰
२४

तन्नियमार्थमिति यथाप्रमोऽदेशीयजतेति स्मविषययोः यो येषां प्रसंगो विषम स्थानेसम विशिर्विषमनिवारणफलत्वान्नियमः संयघते तथा षष्ठी विधिर्द्वितीयादिनिवारणफलः षष्ठी शेषइति चेदिति अस्मिन्स्तत्रसामिदोषः संबंधसद्भिष्टली अप्रधानार्पपषष्ठी प्रसंगोऽप्या करणांतरेनु गुणोषष्ठीतिवचनान्नास्ति दोषः प्रतिषिद्धायामपि षष्ठ्यां प्रातिपदिकार्थमात्रे विधीयमानायाः प्रथमायाः संबंधस्या धिकस्याभावात्प्रसंग इति मत्वाह तत्र प्रथमेति यद्येतिरेराजद्दत्यत्र तदसंनिधाने पुरुषस्य संबंधित्वं प्रतीयते नान्यथा पुरुष प्रातिपदिकं तु खाश्रमात्रेवर्तत इति प्रथमा सिध्यतीत्यर्थः कुतोविति पुरुषपदसंनिधानएव राज्ञः संबंधिता वगमोनान्यथेतित

तन्नियमार्थमिविष्यति यत्न षष्ठी वान्याप्रा प्रातितन्नषष्ठ्येव भवतीति षष्ठी शेषइति चेद्विशेषस्याप्रतिषेधः षष्ठी शेषइति चेद्वि शेषस्य प्रतिषेधोवक्तव्यः राज्ञः पुरुषइत्यत्र राजादिशेषणां पुरुषो विशेष्यः तत्र प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तत्वं कृत्वा प्रथमानप्रा प्नोतितत्र षष्ठीस्यात्तस्याः प्रतिषेधोवक्तव्यः तत्र प्रथमा विधित्सत्र षष्ठी प्रतिषिध्य प्रथमा विधेया राज्ञ पुरुषः उक्तं एवं शक्तिं गुणो नचावाक्यार्थत्वादिति यद्वाक्यं वाक्यार्थः कुतोनु खल्वेतत्पुरुषेपराधिको सवाक्यार्थइति पुनाराजनियराधिकं सवाक्यसवाक्यार्थः स्यात्त्र्यं तदेतत्तापि पुरुषशब्दस्य प्रयोगे राजनिष्ठ्योर्थोगम्यते तेन पुनरंतरेण राजशब्दस्य प्रयोगं पुरुषेसो र्थोगम्यते अस्ति कारणांयेनैवं भवति किं कारणं राजशब्दाद्धि भवान् षष्ठीमुच्चारयति अंगाद्धि भवान् पुरुषशब्दमुच्चारय तु गम्यते सोर्थः ननु चैवं सतिवाभवितव्यं नहि शब्दकृतेनार्थेन भवितव्यं अर्थकृतेन नामशब्देन भवितव्यं तदेतदेवंदृष्टता तोपि प्रथमा प्रसंगः अंतरेणापि राजशब्द ((मर्थरूपमेवेतदेवंजातीयकं येनोनरणापि पुरुषशब्दस्य प्रयोगं राजनिष्ठ्योर्थोगम्यते किं ति केवले पि परत्र्वार्थ मात्रे संबंधित्वमनिपतप्रतिषेधः राजो गम्यते यस्माद्राजोपसर्जनकारित्वेन विवक्षितोनस्वतिष्ठत्वेनतु वचने तेनेति नहि शब्दस्य भावाभ्योत्र्थस्य भावाभावौ क्रियेते किं तर्हि अर्थस्य प्रतिपिपादयिषया विपरीतकरणाकरणाभ्यां शब्दस्याचारण लक्षणौ भावाभावावित्यर्थः तत्र परोपकारित्वेनराज्ञो विवक्षितत्वात्षष्ठी भवति पुरुषस्यतु यत्कार्यं तयात्वेति पृष्ठत्वेनाविवक्षित त्वात्प्रथमा तद्रूपं हरिणा द्विशेष्यसोयशब्दात्कृत्वाणुपातिरिच्यते तत्राभिधीयमान श्च प्रधानेष्वपयुज्यते न इति ८

राम०
२४

त्वामित्वमिति स्वस्वामिसंबंधइत्यर्थः समासकृतन्नहि ते पुसंबंधाभिधानमिति वचनात्स्वकृतमिति तन्नस्थानियुत्स्वमेव स्वप्रमप्यनभिवसंबं धाश्रयाद्वष्ठी उत्पाद्यते पुरुषशब्दसंनिधौतु स्वविशेषप्रतिरित्यर्थः तद्यथेति प्रातिपदिकार्थानामित्यर्थः कश्चित्तु प्रातिपदिकार्थो नोमिस्येव पाठः क्रियान्नानाकृताइति क्रियाफलायेरूपा प्राक्रयश्चात्री यंतइत्यर्थः तत्र कृता श्वेति शक्तिनिराशस्त्राइत्यर्थः कशाविशिति यदा क्रियोपाति व्यापारादेशाविवक्षाभवति रात्रे शालुगालेति कारचित्तेनेति यदा यो प्यबलमान्न विवक्षा भवकृतभवति दात्त्वतने करणमिति वभिच

स्वामित्वं किंकृतं पुनस्तत्स्वकृतं तथा प्रातिपदिकार्थो नांक्रियाकृता विशेषा उपजायंते तत्कृतात्त्वा स्वाः प्राडु भैवंति कर्मकरणमपादानंसं प्रादानमधिकरणमिति नाम्रपुनर्विभक्तो वा पुत्रमो कदाचिन्निमित्तत्वे नोपादीयते कदाचित्र कदाचिद्विभक्तोभ्रातुस्सौनिमित्तत्वे नंनोपादीयंते यदा व्यभिचरंति प्रातिपदिकार्थं यदाहि न व्यभिचरंति ६ ॥

रतीति यदाप्रातिपदिकार्थस्य क्रियावेशाविवक्षाया शक्तिलक्षणा योनिरेकोभवति तदा प्रातिपदिकार्थतोशक्तयोनप्रतिपद्यंतइत्यर्थः पदाह्नति अपरोपकारित्वेन स्वनिष्ठतया स्वरूपप्रातिपदिकार्थो विवक्षितइत्यर्थः तदेवंदानेणातियथाक्रियायेरूपा भवतितथारांशा इतिस्वायेरूपा यथाचस्वनिष्टत्वाश्रयेण राजेकारणमिति भवति तथा सत्र स्वामीसुकेभवति ६ ॥

भाकौ द्वि ३ आख्यातम्नूताहति तः शक्रमपंसंज्ञामेवमाप्नाः नतुविन स्तुतामिमयाजयेतीत्यर्थः तदुक्तं स्वशाद्वेरपिधाने तुल्यधर्मीनामिधीयते वि
२५ भक्ता दिमि रेवोसाबुपकारः प्रतीयत इति पुरुषयीति सेवं धस्याद्विष्वलात्मद्वामीं षष्ठी प्राप्नोतीत्यर्थः आक्षिप्त प्रातियदिकार्थस्ये
वनक्रियास्येति विशेषः राज्ञयाश्वादिति गुणाप्रधानभावेनार्थद्वयमवस्थितमित्युपक्रमेतत् तत्रसंवेधगुणायदंन्यस्यद्विगुलोत्न

आख्यातम्नूतास्वततराभवंति कर्मकरणमयाहानंसंप्रदानमधिकरणमिति यथेवतर्हि राजनिखक्तंतस्वामित्वं तत्रषष्ठीभव
तिएवंपुरुषेपिस्वामिक्तंतस्वत्वं तत्रषष्ठीप्राप्नोति राजशब्दादुत्पद्यमानया षष्ठ्याभिहितः सोर्थइति कृत्वापुरुषशब्दात्षष्ठी
शीनभविष्यति ननर्हि हीनोमिदं भवतिपुरुषस्यराजेति भवति राजशब्दात्सुदूतरा प्रथमानन्तर्हि हीनोमिदं भवतिराज्ञः पुरुषस्येति
भवतिवाह्यमर्थमभिसमीक्ष्य षष्ठीशेषे १०

यानमपिसंस्पृशति गुणाश्चप्रधानोपकाराय प्रवृत्तौ ह्यांतरमाश्रयति प्रधानस्तुस्वनिष्ठमेवनन्तुह्यांतरंभजेते पुरुषस्येतिषष्ठ्या पाम०
नैवभावमितिभ्यांत्साचोदयति नतर्हीति भवतीति यदापुरुषस्यगुणभावो एवंरक्तविशेषत्वं तदापुरुषस्यराज्ञेति भवत्येवेत्य २५
र्थः भवतिवाह्यमिति एकस्यापिवस्तुनो भिन्नविषयोगुणप्रधानभावोनविरुध्यति १०

अधीगर्थः मातुस्मरतीति मातृस्मरणयोरवस्थानादिक्रियानिमित्तः संबंधइतिकेचिदाहुः अन्येतु स्मरणस्यक्रियारूपत्वात्क्रियांतरमेत
रोणवद्व्येण संबंधोपपद्यमानः यथाह्नयोः कोपयोर्जनुक्तः स्नेहोत्तुमक्लकाष्ठेनस्वतस्ववनत्वंतरक्लनतः कर्मादिष्विति आदि
शब्दः आश्रयवाची यथा विष्णुरादिः पथास्तत्रोभावादित्यस्तुयोधनः तेजयेमिरणी शत्र्ये नयेषां विस्तुः समाश्रयइति तेनकर्मोप
यः द्वितीयाविधिनिमित्तभाविनो यास्ताः सकर्मकाः अधीगर्थादयः प्रयुज्यमानाः कर्मादिशब्देनोच्यते अकर्मकाणामिति तेनमा

अधीगर्थदयेशांकर्मणि कर्मादिषुकर्मकवद्वचनं कर्मादिषुकर्मकवद्भावोवक्तव्यः किंप्रयोजनं अकर्मकाणांभावेलोभवती
तिभावेलोपयास्यात् मातुःस्मर्यतेपितुःस्मर्यते अथवक्तकरणेकिमर्थं स्वाश्रयमपिपश्यासात् मातास्मर्यते पितास्मर्यत इति क
मीतिधानेहिलिंगवचनानुपपत्तिः कर्माभिधानेलिंगवचनयोरनुपपत्तिः स्यात् मातुःस्मर्तव्या मात्रोःस्मर्तव्यं मातृणांस्मर्तव्यमिति
मातुर्यह्लिंगवचनात्स्मर्तव्यशब्दस्यापिप्राप्ति ११ ॥

कुः स्मर्यतइतिभावेन्वक्तस्यकस्वलर्यो भवंतिकर्मणितुलादिषुविधीयमानेषुतेरभिहितत्वात्कर्मणः षष्ठ्याद्यानभावमितिप
श्नोवन्वृतिमातास्मर्यतइतिवक्तव्यं किमर्थमिति विनापिवतिनातिदेशः सिध्यति यदार्थशब्दप्रयोगात् स्वाश्रयमपीतिना
प्राप्तेस्वाश्रये आत्मनेपदमाप्नोतिदृष्टान्तद्वारेण कर्माभिधानेहानि यद्यकर्मकवद्भावोनविधास्यतेतदालादिभिः कर्मैवाभिधात
व्यंनभावः तत्रत्ततत्सामानाधिकरण्यात् कर्मणादीनांतदीयलिंगसंख्याप्रसंगः मातास्मर्तव्यमितिभावे तत्रोक्तादीनांनपुंसकत्वमेकवच
नंभवति १२ ॥

षष्ठीप्रसंगाच्चेति यदा स्वतन्त्रशब्दे कर्मणि क्तो विधीयते तदा मातृस्मरणमात्राधिकप्राप्तान्वाख्यायते कृयापयथामातृशब्दात् षष्ठी प्राप्नोति
तथा स्वतन्त्रशब्दस्य पित्रादिभिः केवाचकत्वे अन्यत्वाद् अनभिहिताधिकारानपेक्षणान्यथा मातृशब्दात् कर्मणि षष्ठी भवत्येवं स्वतन्त्रशब्दा
दपि स्यादिति ननु विद्यमानो नाभिहिताधिकारः कथं नापेक्ष्यते तस्माशंक्याह अपरस्माद्धिति मन्तव्यमिति सामान्योपेक्षत्वपक्षे षष्ठी

षष्ठीप्रसंगाच्च षष्ठीत्वप्राप्नोति कुतः स्वतन्त्रशब्दात् मातुः सामान्याधिकरण्यात् षष्ठी प्राप्नोति अपरस्त्वाह षष्ठीप्रसंगाच्च षष्ठी च प्रसज्ये
त्व कुतः मातृशब्दात् स्वतन्त्रशब्दे नाभिहिते कर्मणीति कृत्वा षष्ठी न प्राप्नोति तत्रापि विवक्ष्यं न वक्तव्यं अविवक्षिते कर्मणि षष्ठी
भवतीति किं वक्तव्यमिति तत् नहि कथ्यमन्नु अमानं गसामि शेष इति वर्तते शेषश्च कः कर्मादीनामविवक्षा शेषः यदा च
कर्मविवक्षितं भवति तदा षष्ठी न भवति तद्यथा स्मराम्यहं मातरं स्मराम्यहं पितरमिति अभ्यागथ १२ ॥

नीति प्रकरणेऽविदं समासप्रतिषेधार्थमिति समासप्रकरणे व्याख्या तेनैन मातुः स्वतन्त्रमिति षष्ठीसमासो न भवति उक्तं च हरिणा शब॰
साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रियेपुनः प्रोक्ताप्रतिपदं षष्ठीसमासस्य निवर्तयद् इति १२ ॥ ९६

कृञर्थाना ॥ यावतेति धातुर्नो भाववाचिना व्यपि घत्रादयो वक्तव्यकारितिल्प्रत्ययिक कर्मणि पंचमीभावकर्तृकमाश्रित्य तत्पर्थः अ
थवा भावकर्तृकधात्वादिकं भावकर्तृशब्दे नोक्तं कथं पुनर्भाववचनानामितस्स भावकर्तृकोऽस्य आमित्यर्थी भवति उच्यते भावश
ब्देन घञादयो व्यवस्थिता रूपेण अभिधीयते बहुप्राप्तं तु रूपस्य कर्तृत्वासम्भवात् वचनशब्देऽपि प्रत्ययार्थः कर्माविवक्षितः क
र्तुः विधानात् प्रकृत्यर्थस्य वचनक्रियानिवत्तिः इति तेन भावोऽथ धात्वर्थो येषां ते भाववचनाः भावकर्तृकाः इत्यर्थः सेयं घ

कृञर्थानां भाववचनानामज्वरिसंताप्योरिति वक्तव्यं रुज्ञापि पथ्याः स्यात् चौरस्य संतापयति वृषलस्य संतापयति अथ किमर्थं
भाववचनानामित्युच्यते यावता रुजार्थाः भाववचना एव भवन्ति भावकर्तृका यथा स्यात् इह माभूत् नदी कूलानि रुजतीति
रुजार्थाः द्वितीयात्र इत्यत्र किमुदाहरणमिति ग्रामस्य दीर्घे विगो सभासघ उपहरति नेन्दाप्तं पर्वतराख्यं तत् सिद्धं इह न हि ग्रा
मस्य तरह सभायां दीर्घभु १३ ॥

घते भाववचनं येषां ते भाववचना इति भावे कर्तरि येषां वचनमुदाहरणं भावक कर्तृक धात्वर्थप्रतिपादनाय यासमभिधानमित्यर्थः
नदीकूलानीति रुजाशब्दो वाच्यो रुजस्य प्रसंग एव नास्ति तस्मात् रुजार्थानामिति वा तु मात्र निर्देशाश्रयमिदं प्रत्युदाहरणं रु
जा प्रविशेष तु पञ्चापुरुषरुजतीति प्रत्युदाहार्यमित्याहुः द्वितीया किमुदाहरणमिति सर्वस्य त्रेम वाक्यति विभाषा विरा
मात्मीय ग्रामस्यदाव नैः कर्मणि उक्तस्य द्वितीयेव भवितव्यमिति ग्रामस्य वन्ती सा दीर्घा इति प्रश्ना ग्रामः स्वितिश्चन्दिव त्तदर्थं सति निये
षष्ठी प्राप्नोति अन्यच शेष इति नानुवर्तते इति एतस्मादारंभात् सर्वस्या रम्भा तद्व जायते १३

भा॰को॰द्वि॰ प्रेष्य ब्रूहो हविषो मा(स्थित स्थितिय द्रा प्रस्थितत्वेन हविर्विशेष्यतेमदाय षष्ठीन भवतीत्यर्थः॥ चतुर्थ्यर्थे यारवर्दीणेति रजस्वलायाः

२२

प्रेष्य ब्रूहो हविषोः प्रस्थितस्य हविषः प्रस्थितस्य नेति वक्तव्यं इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य प्रेष्य ब्रूहो चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि यद्यर्थे चतुर्थी विकल्पा यारवर्दीणा पिबतीति तस्यै खर्वो जायते यां मलवद्वाससं भवति त्रिरात्रीति तस्या इति प्रा प्ते यस्त्वतीत्ताय त्वतीताय तेसोभि यक्तो याम रधेत स्येस्तेनो यो पराचीत स्यै हीतमुखः प्रगल्भः यास्त्वाति तस्या अप्सुमारुकोया भ्यङ्क्ते तस्यै उअ्ष्म कोया प्रति खाति तस्यै खलतिर पमारी याङ्क्ते तस्यै काणो यां दतो धावते तस्यै श्यावदन्नया न खानि निक्तन्तेत स्यै कुनखी याकृणत्ति तस्यै क्लीवो या रज्जुं सृजति तस्या उद्बन्धुकोया पर्णेन पिबति तस्या उन्मादुको जायते अहल्यायै जार मन्ना य्यै तन्तुः तन्न्र्हिब क्तव्यं न वक्तव्यं योगविभागात्सिद्धं चतुर्थीति तः अर्थे बहुलं छन्दसि कर्तृकर्मणोः कृद्ग्रहणं किमर्थं इदमाश्र त यच्च लोरे न देवदत्त इति कर्तृकर्मणोः षष्ठी विधाने कृद्ग्रहणान् र्थकत्वं प्रतिषेधात् कर्तृकर्मणोः षष्ठी वि धिधाने कृ द्ग्रहणा सनर्थं कोर्कृक्कारणात् प्रतिषेधात् प्रतिषिध्यते न षष्ठी लप्रयोगे निति तस्य कर्मकर्त्रर्थं तर्हि कृद्ग्रहणं कर्तव्यं कृतो
ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् अन्यस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति ६४ ॥ राम॰

खर्वेपानारीति पेधार्थोपमर्थवाः चतुर्थी वषी प्रकरणात्स्वच्छ चतुर्थी भवतीति कोवाक्यार्थः चतुर्थ्यर्थे इति षष्ठी निर्द्दितीयः २०
कर्तृकर्मणोः तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति कर्तृकर्मविशेषणार्थं कृद्ग्रहणमित्यर्थः ६५

नेतदितियदी कृप्रयोग्रन कृद्ग्रहणमिह तावल्लोपयत्र प्रतदर्शयतिपश्चादुनरत्रावुपयोगंदर्शयिष्यति इह कर्तृकर्मसंनि धानात् किंयातेति धीयतेक्रियायामिहकारकं भवतिसा च वाचकं धातुं प्रत्ययसहितमाक्षिपतीतिमन्वाह धातोहीति तस्वेधायत्संनो संभवादिह्यार्थं कृद्ग्रहणे कर्तृकर्मविशेषणार्थं नोपयुज्यतइतिदर्शीति इदानीमुपप्रार्थत्वमाशंक्य निराकरोति नत्प्रप्रतिनलोकाव्यये सोलाव्ययेकृद्ग्रहणेन विशेष्यते कृदव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र षष्ठीप्रतिषेधोपधा स्यात् कर्तृत्वे तादो त्रकृतत्वव्ययसकर्तृ

नेतदापि प्रयोजनं धातोर्हि ह्ययेप्तप्रवृत्तौ षष्ठी यतेतिर कृत्वा कृत्वा तत्र कृत्प्रयोगइत्यतितिङ्प्रयोगे तिप्राते न तत्र मन्दहार्थं तस्य कर्म कर्त्रर्थं कृद्ग्रहणं कर्तव्यमिति किंतर्हि उत्तरार्थं उभयप्रयोगे नेतिषष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यतिस्मृतोव्ययस्य कर्तृकर्मणोस्तत्र यथा स्या त्अकृतोव्ययस्य कर्तृकर्मणी तत्रमा भूदिति उत्तरः कटानाम् इति तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति चाप्रतिषेधेपितत्कृदन्तकेनकर्तृलाभिदं कृतः एते कर्तृकर्मणी नाव्ययस्य अधिकरणम नाव्ययेरदं तर्हि प्रयोजनं उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति स कृ दोयेकर्तृकर्मणीतन्त्रयथा स्यात् कृतोयेकर्तृकर्मणी तन्त्रामाभूदितिच्चा आश्चर्यो गवां दोहो गोपालकेन गोपालनाच्च नाम याकृन्या हलेण ना
वप्राउ भौव इति ६५ ॥

कर्मणोः षष्ठीनिषेधोमाभूदस्यैः कटा नाम्नइति प्रतिषेध इति न लोकाव्ययेति सूत्रे अव्ययग्रहणेन कर्तृकर्मणी विशेष्येते अव्य यस्य कर्तृकर्मणी तयोः षष्ठी न भवतीति न च कृत्ताव्ययादन्यस्याव्ययस्य कर्तृकर्मणी संभवतइति सामर्थ्याल्लभ्यते तला भिकृद्ग्रहणमित्यर्थः कृत इति पञ्चे तस्य नाव्ययस्येति नो हे शाह्तसेत्यर्थः तस्याः क्रियावाचकत्वात् तदेवाह अधिकरणमिति अव्याने स्थितानो कृतनाम्न इत्यर्थः कृतीय इति एकस्यैव कृतोन तु भिन्नयोः कृतोरित्यर्थः कृद्ग्रहणाक्रियमाणे शङ्कते प्रतियादि नत्वा तत्रान्यपदार्थे सोभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिर्लभ्यते अन्यथोत्तरत्वात् तत्पुरुषः स्यात् ६५

पा.कै.द्वि.३ अथेति क्ततात्पेकत्वस्याविवक्षाजातिविवक्षावातत्पुरुषं वमत्वाचारति कात्पन्पूयदार्थबहुव्रीहिराश्रीयत इतिपरिहारः तेनाप्स्वयोग
२८ वोदोहोगोपालकैनेत्यारावेवनियमःप्रवर्तते यद्येवपुत्ररथ्नेदकाइद्महणेकृत्रवंच्छथवाभ्याख्यानात् बहुव्रीहिराश्रयिष्यतइत्या
शंक्याह अथवेति कृतपूर्वी ति कृतेपवेमनेनेतिस्तुपूस्तुयेतिसभासःपूर्वोदिति सपूर्वोच्चेतीति प्रत्ययःकर्मोन्नताद्धितेनोकर

अथक्रियमाणेपिकृद्दहणेकस्मादेवात्र न भवति उभयप्राप्ताविति नैवं विज्ञायते उभयोः प्राप्तिरुभयप्राप्तिः उभयप्राप्ताविति
कथं तर्हि उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति सोयमुभयप्राप्तिः कृत उभयप्राप्ताविति वाच्यवाक्यतोयेकर्तृकर्मणी तत्रयथास्यात् त
द्धितस्यैक एकर्मणीतत्त्वमात्रद्धितिकृतपूर्वीकटंभुक्तपूर्वीओदनमिति ननुचवाक्येनेवानेनभवितव्यं द्वितीययातावन्न
भवितव्यं किंकारणं केनाभिहितं कर्मेतिकृत्वा इति प्रत्ययेनचापिनोत्पत्तव्यं किंकारणं असामर्थ्यात्कथमसामर्थ्यं सापेक्षम
समर्थंभवतीत्यत्रावद्वयतेद्वितीयया तावन्नभवितव्यं किंकारणं केनाभिहितकर्मेति कृत्वेति २६

इति नतत्रषष्ठीप्रसङ्गाभावःकरात्कर्मणोःषष्ठीसमासःइत्येवमर्थंकृद्ग्रहणं नवचेति कृतपूर्वीकटमित्यनेनेत्यर्थः द्वितीय
येति तस्याश्चाप्राप्तौ तरप्रवादःपक्ष्ययेनप्राप्नोतिइह प्येनाभिहिताधिकारात् स्यादेतदिति कृतः पूर्वंकटोऽनेनेति विव रामः
क्षायांकरायिकृत्वात् तद्धितेननभाव्यमित्यर्थः २६ २८

योताविति कृतः कटोऽनेनेतिवाक्ये कृतकटयोःसामानाधिकरण्ये अलिंप्स्यार्थेद्विविनभागेनहस्तात्स्याःसामान्यविषयत्वात् तस्मात्क
र्मसामान्येभावोवाक्यरसाघतेतत्नकृतेपूर्वमनेनेत्यस्मिन्नर्थे कृतवानित्यर्थेसंपद्यते तन्नकर्मेतिवाक्यक्रियायेः अस्तिकस्य
कर्मत्वं तथाहिद्धस्तिविशेषकर्मसंबंधेनिर्मुक्तेपिकृतादिरिति विशेषमतिरस्येस्तोत्पन्नकृतशब्दः प्रवर्तते अकर्मकत्वेसत्येवक्तो
तेभावानिधायिक्तिः किं यावताकन्त्रोयोगोभवति कर्मणां अविग्रहागतादिस्थायथाग्रामादिकर्मभिःक्रियासंबध्यते तद
त्कृतपूर्वीत्येषुस्थितेतिकर्तृभूतपूर्वमासादिति करोतीतिकर्तृत्वाभिधीयते तत्रकर्तारपुनःषष्ठीविधानात्गुणा
पोसौकृतकटयोरभिसंबंधः सउत्पन्नेप्रत्ययेनिवर्तते अभिवकरोतेःकरेनुसामर्थ्यमितिकृत्वाद्वितीयाप्रविष्टाति यस्सुच्यते १
प्रत्ययेनाविनीतत्रं किंकारणाम्सामर्थ्यात्कथमसामर्थ्यं तद्धितसमर्थभवतीति नेदमुभयंयुगपद्भवतिवाक्यप्रत्यय
यदाक्यंनतदाप्रत्ययः यदाप्रत्ययःसामान्येननरादृतिः तत्रावेयविशेषाश्चेनाविशेषानुपयोक्तव्यः कृतपूर्वीकिंकटंभु
क्तपूर्वीकिंओदनमिति वाक्येदंप्रयोजनंकर्तृभूतपूर्वमासादिपिषुणीयत्वात् भेदिकादेवदत्तस्यपुत्रसकाशनामिति
तेपिभवतिएवतुतद्धितनिवृत्तिनेकृतात्वात् भेदिकेतिनिर्देशेपितात्पर्यापाद्धिष्णुच अत्रप्रयोजकत्वेऽपर्यसप्राधान्यात्प्रधाने
प्रयोगकत्वोत्तुमकृतस्यैवसाप्राधान्यात्प्रधानंतत्रप्रधानाप्रधानसन्निधौनात्रेवप्रसिद्धात्नाप्रधानोत्रकृद्ग्रहणानुवर्तित्व
षकृत्वंकृतपूर्वादिति कयत्तुपृच्छतेनिहिप्रयोजकसन्निधौप्रयोज्यस्यकर्तृत्वमयेतिगताहिसूत्रनियमात्कर्मत्वाभावात्
कर्तृत्वसैवावस्थानात् एवंतर्हिप्राधान्यस्यान्वतपूर्वत्वविवक्षितंप्रधानंचरात्कर्तृरित्यर्थः एतच्चविशेषायेस्यायंप्रयो
जनमुक्तंयदात्वतीयावत्कस्येभात्रेपष्ठीताश्रीयते तदाभिन्नशाषृवाक्ययोःप्रधानाप्रधानयोःकर्तृरिक्तरिकशब्दं वाच्यता
पार्श्वभावाद्धितेषाभावात्षष्ठीस्थितीमेदंकृद्ग्रहणस्यप्रयोजनंतद्धितेनिवृत्तिस्तुप्रयोजनमेव २७

का॰के॰दि २६ उत्पत्त्यःषष्ठ्याःप्रतिषेधइति नियमितिनकर्तुःषष्ठीप्रतिषिध्यतइत्यभिप्रेत्येतदुक्तं नेदंकैतिर्ययार्थोदोषस्तु चू शेषविभाषेतिन्त्रकारक
विशेषस्त्रीप्रत्ययस्यनान्यस्मिन्निति केचिदाहुःअपरेतु सत्यसमासे ऽकोकारवर्जितेविकल्पमिच्छन्ति शब्दानुशासनमाचार्यस्याचार्य
णेतिवा॥ ॥कृत्याच उभयमहमितिनिमित्तं होतोहमितितन्नपुंसकेभावे क्तः तत्र छात्रकर्तृत्वात् तृतीयाप्रसंगे षष्ठीविधानार्थंवच
ने शेषस्वकरणिकादेस्तद्विवाच्यात्स्वित्वशेषलमितिप्रश्नः कर्मणि नामिति सदुक्तिछात्रस्यकर्तृत्वेविवक्षायांयाकोयतेसंबंधि
उभयप्राप्तौकर्मणि उभयप्राप्तौ कर्मण्येवषष्ठ्याःप्रतिषेधेऽकाकारयोगेप्रतिषेधःउभयप्राप्तौकर्मण्येवषष्ठ्याःप्रतिषेधःअकारस्य
योगेप्रतिषेधोनभवतीतिवक्तव्यं भेदिकाबिभेदयिषुरस्यकाष्ठानोविकोषोविच्छुरितस्सकरस्त्र यरेआह अकारयोगप्रतिषेधो
नेतिवक्तव्ये शेषविभाषा शोभनाखलुपाणिनेः सूत्रस्य कृतिःशोभनाखलुपाणिनासूत्रस्य कृतिः शोभनाखलुदाक्षाय
णस्य संग्रहस्य कृतिःशोभनाखलुदाक्षायणेनसंग्रहस्य कृतिःउभाभ्यामेववचनेमात्रेक्तस्यवचनेमानेनपुंसकेभावेउपसंख्या ५०
नं क्तस्यवचनेमानेनपुंसकेभावउपसंख्यानं किमर्थं छात्रस्यहसितं नटस्यभुक्तं मयूरस्यनृत्तं कोकिलस्यव्याहृतमि
ति शेषविज्ञानात्सिद्धं शेषलक्षणाचषष्ठी भविष्यतिकारणकत्वान्नवृत्तिशेषइत्युच्यते कःशेषः कर्मादीनामविवक्षा
सात् यदाछात्रोहसतिनटोभुंक्तेइत्यस्ययोन्तत्वात्तिकोकिलो व्याहरतिसतोऽप्यविवक्षायांभवतितद्यथा अलोमिकाएडकात्तुदरो
कानोतिअसतश्चविवक्षालवणसमुद्रःकुंडिकाविंध्यो वर्द्धितकमिति यद्येवं नलस्त्रप्रातुःशाक्यं प्राप्नोतीति इदमिहःस्तुतिरिहाहिनास्
समानेघष्ठत्रविवक्षितं छात्रस्यसंदेहइहसितमिति इहाहिःस्तुतिःइहाहेःस्तुतिःपामस्यपार्श्वेयामस्यसमस्तरितिइष्यतएवचातुःशा पा॰० ६१
समर्थःउत्तरत्रेतिअधिकरणवाचिनश्चेत्यत्र इदमितिअत्राधिकरणेक्तः तेनाभिहितमधिकरणमितिइदंशब्दात्प्रथमाकाशात्ग्राहिषाष्ठ्या
त्वधिकरणवाचिनश्चेतिषष्ठीइहाहिनास्त्रिप्रमितिअत्रभावेक्तःइहाहिःस्नतदृतिक्तःइहाहिःसृप्तमिति भावएवक्तः तत्रशेषविवक्षायां
षष्ठीस्यादितिचोद्यं इदमेतदेवेतिपरिहारःयामस्यपार्श्वइतिसप्तमीसमासयोगेऽनायमधिकरणेक्तःक्तः किंतर्हिभावइतिदर्शयति २८

नलोकनादेशइतिलग्रहणमयनीयस्त्वलिङ्ग्रहणं कर्तव्यं तत्रप्रकृतिग्रहणेनशतृशानचौमृह्येते लिङ्ग्रहणेनक्वानचक्वस्त्वलिट्संज्ञा
विधानात्किकिनोचलस्यग्रहणेऽपिकिकिनोर्ग्रहणं लादेशत्वाद्ग्रहणप्रसंगः अथतापिति लिह्यपोनिर्देशाल्लादिमतुल्यात्कियर्थविवक्षि
तःपरस्यकथंश्चकमभिमायमप्रतियद्यजादेशत्वमेवाननयोर्विप्रतिपन्नमितिमत्वाहवादेस्यादितिवक्ष्यामीतिव्याख्यास्यामीत्यर्थःप

नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनां लादेशग्रहणं लिङ्ग्रहणं किकिनोःप्रतिषेधार्थंलादेशस्यलिङ्ग्रहणं कर्तव्यं लिटः प्रयोगेप्र
तिषेधवक्तव्यः किंप्रयोजनं किकिनोःप्रतिषेधार्थं किकिनोरपिप्रयोगेप्रतिषेधोयथा स्यात् पपिःसोमंददिर्गाः किंपुनःकार
णंनसिध्यति तयोरलादेशत्वात् नहितौलादेशौ अथनौलादेशस्यानोस्याः तत्रतिषेधःवादेसात् नादेशौतर्हिभविष्यतः
कथं आहजमहनजनः किकिनौलिट्चेतिलिड्वदितिवक्ष्यामि सततर्हिवतिनिर्देशाः कर्तव्यःन चैतरेणवतिमतिदेशोग
म्यते अंतरेणापिवतिमतिदेशोगम्यते तद्यथा एषब्रह्मदत्तः अब्रह्मदत्तंब्रह्मदत्त इत्याह तेमन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयंभवतीति एव
मिहाप्यलिडिट्याह लिड्वदितिज्ञायतेउकारप्रयोगेनेतिवक्तव्यं करिष्यतिकोऽदुः अोदनंबुभुक्षुः तर्हिवक्तव्येनवक्तव्यं २९

तस्यपूर्वौवति एतन्निर्देशःकर्तव्यत्वेनानेनचोदितइतिमत्वाहसततर्हीति विशेषातिदेशेचसामान्यातिदेशःप्रवर्ततएव
विशेषस्यसामान्याव्यभिचारात् तेनलमात्रनिबंधनःषष्ठीप्रतिषेधः किकिनोःप्रवर्ततेनवक्तव्यमिति किकिनोर्विधीयतइ
मत्वावार्त्तिकारंभःकार्यातिदेशाश्रयेणनत्वाद्यानं उकारप्रयोगइतिउकारान्तस्यप्रयोगइत्यर्थः अप्रत्ययाप्यचांर
तवद्भवातेऽस्यते २९

भा० कै० द्वि० ३
३०

उकारोपाति उश्चीकाम्ब्वेति हृद्यीहृद्वि इस्वर्वक्रियते तेनोस्येषांअन्यथा लनकेति स्यात् लभ्यौतो नेति एते शोभत्वलादिशलात्॥ ॥ अकेनीयथा संख्यायवादार्थवचनं अकस्येति स्वरित लाभति ज्ञाना प्रयास व्याभावु व्याख्यानं चेदमि त्याङः अकस्वाणूर्धेरपि नास्ति विधान मिति भवि ष्यद्धिकारविहितस्यैव तस्यग्रहणं शतं दायीति आवश्यकामर्णीयार्सीनिरिति रिति आमंगामीति भविष्यति गम्यादयस्तिवचनाद्वि

उकारोप्यत्र निर्दिश्यते कथं स्फिसृतिदर्शयं उक्कतु कन्तु कलोकेति उका प्रतिषेधे कर्मभोष्यायाम प्रतिषेधः उकप्रतिषेधे कर्मभो षायाम प्रतिषेधः उकप्रतिषेधे कर्मभीषायां प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यं दासाः कोष्ठकः हस्तत्याकोसुकः अव्यप्रतिषेधे तोसुन्कु सुनोर प्रतिषेधः अव्यय प्रतिषेधे तोसुन्कसुनोः प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यं पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः पुरा वत्सानामपाकर्तोः पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् स्थान स्थानं इत्यत्र ग्रहणं यत्ते व्यानं स्थानं त्वचानुशाशात्ते स्वयं सख्यानं कर्तव्यं सोमं पवमानः नमसा नः आधीयन पारायणं तेत्व मायोनेति निषेधो न प्राप्नोति। मान्दृद्वेवं त्वजिसर्वं भविष्यति कथं त्वज्ञिति नेदं स्तत्प्रयग्रहणं किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणं क्वसन्निविष्टानां प्रत्याहारः लटः शब्दात् प्रभृति आतः प्रभृत्याल्लेन कारात् परिभत्याहा रग्रहणं चौरस्य द्विषन्त्तत्रो र्मिषामीति द्विषः शतुर्वावचनं द्विषः शतुर्वीति वक्तव्यं तत्वावश्यं वक्तव्यं प्रत्ययग्रहणेसाति प्रतिषेधार्थं तदेव प्रत्याहारस्तति षिधार्थं भविष्यति न लोकाव्ययं अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः अकस्य भविष्यति अकस्य भविष्यतो विकल्पं यवान्लु नकोत्रजति ३० इनं भोजकोत्रजकोत्रजति इदं आधमर्ण्ययोः अकस्यभाचततनइदं आधमर्ण्ये च ततइन आम ध
र्णे भविष्यतिवक्तव्यं शतं दायी सहस्रं दायी ग्रामं गमी अके २०

भविष्यति गम्यादिः गम्यर्थकर्मणीत्यत्र चतुर्थी विते नप तृतीयायां सिद्धायां द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि विधा नार्थं ग्रामं गन्तेति तियर्हिग्रीहिणोरु कं तन्द्राम कारसानामिने तमिति ग्रामंगामी तुदाह स्तोमपतिः २० राम० ३०

भा० कै० द्वि० २
३१

कृत्यानां नेहापीति काङ्क्षानन्तरं प्रयोगाद्विहायन मिधानमित्यर्थः आकण्ठ्येति कृत्ये हिकर्मकत्वात्प्रधानकर्मणः कृत्येनाभिधा नेनत्व प्रधाने नैमित्तेनेतेन कर्तृकर्मणोर्द्वयोरप्युभय प्राप्तौ भय प्राप्तौ कृत्ये षष्ठी प्रतिषिध्यते उक्कर्मणाइति लिङ्गस्य थ मपि कर्तृग्रहणं कस्मान्न भवतीति भावः एवं तर्हीति कृत्यानामिति तावत्सूत्रे क्रियते तत्रवोभयप्राप्ताविति नेति वर्तते

कृत्यानां कर्तरि वा कर्तृग्रहणं किमर्थं कर्मणि माभूदिति नैतदस्ति प्रयोजनं भाव कर्मणोः कृत्या विधीयते तत्र कृत्यैरभि हितत्वात्कर्मणि षष्ठी न भविष्यति अत उत्तरं पठति भव्यादीनां कर्मणि अनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणं भव्यादीनां कर्मणि कृत्यैरन भिहितं गेयो माणवकः सामनां भव्यादीनां कर्मण्यनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणं क्रियते किं पुनर्भव्यादीनां कर्मणि कृत्यै रनभिहितमिति नेत्याह नाभिहितं भवति आकृष्यायां मे शाखेति इदं तर्हि गेयादिभागः करिष्यते कृत्यानां प्रयो गेयष्ठी न भवतीति किमुदाहरणं ग्रामं मा कृष्टव्या शाखा। ततः कर्तरि वेति इहापि तर्हि प्रतिषेधः प्राप्नोति गेयो माण वकः साम्नामिति उभयप्राप्ताविति वर्तते ननु चोभयप्राप्तिरेवैषा गेयो माणवकः साम्नामिति नेत्याह नैषा माणवकेन साम्नामिति उभयप्राप्तिर्नाम सा भवति यत्रोभयस्य युगपत्प्रसङ्गः अत्र च यदा कर्मणि न तदा कर्तरि यदा कर्तरि न तदा कर्मणीति॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे राम०
तेनुकर्तृकर्मणोर्द्वयोरप्युभयप्राप्तौ भयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठी प्रतिषिध्यते उभयप्राप्तिरेवेति मर्षो ये गोतिमन्यते उभयप्राप्ति नौमेति वङ्को द्विसमासात्मपणाद्यत्र कृत्ये युगपत्तु भयोः प्राप्तिस्तत्रैव षष्ठीति भावः इत्यर्थः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रके यटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे तृतीयमाह्निकं॥ ॥ समाप्तश्चायं तृतीयः पादः ३९ ॥ ३९

इतिमहाभाष्येद्वितीयाध्यायस्यतृतीयपादःसमाप्तः

अथमहाभाष्येद्वितीयाध्यायस्यचतुर्थपादप्रारंभः

भा॰कै॰द्वि॰ द्विगुरेकवचनं॥ ॥किमर्थमिदमिति द्विगुसमाहारे द्विगोरेकवचनं समाहारग्रहणमिष्यते समाहारे सामान्ये च करवेति सिद्धमेकवचनमिति प्रश्नः। प्रत्यधिक
१ रणमिति। समाहियत इति समाहार इति पराकर्मणि घञन्तः तदानेकस्यार्थस्य समाह्रियमाणस्य वाचको द्विगुरिति कत्वाभावात् प्राप्तमेकवचनं वि
धीयत इत्यर्थः। अधिकरणशब्देन द्रव्यमुच्यते यत्र त्वद्रव्याभिधानं तत्र संख्याभ्यां बवचनेन स्त्रीत्वयत इत्यर्थः। पंचपूली शब्देनात्र यं च प
ला: समाह्रियमाणा उच्यन्ते तेनोबहुवचनप्रसंगे एकवचनविधानं संख्यासामानाधिकरण्य चेति। एतेन कर्मसाधनत्वं समाहारश
द्विगुरेकवचनं। किमर्थमिदमुच्यते प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याद्विगोरेकवचनविधानं प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तिर्भवति। किमिदं प्रत्यधिकरणमिति अधिकरणं प्रति प्रत्यधिकरणं संख्यासामानाधिकरण्याच्च संख्या यावद्वर्थे याचास्य सामानाधिकरण्याच्च बहुषु बहुवचनमिति मत्वधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याद्वे बहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति इष्यते चैकवचनं स्यादिति तदन्तरेण यत्नं न सिध्यतीति द्विगोरेकवचनविधाने एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति। तत्रानुप्रयोगास्येकवचनाभावो द्विगुत्वात्। न त्वानुप्रयोगस्यैकवचनं न प्राप्नोति यंच मूलोपमिति किं कारणं न द्विगुत्वात् द्विगोरेकवचनमिष्यते तेन चाचानुप्रयोगो द्विगुसंज्ञः सिद्धं तु द्विगवर्थस्यैकवचनात्। सिद्धमेतत् कथं द्विगवर्थ एकवद्भवतीति वक्तव्यं न तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यमिदं यादिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणं कित र्हि अन्वर्थग्रहणं उच्यते वचनेनेएकस्यार्थस्य
एकस्य दर्शयतिभाव साधने द्विवैचधिकरणे पंचानां मूलानां समाहार इति। संख्याशब्देन संख्यावाची शब्द उच्यते। संख्या पावद्वर्थे यैति एक
त्वमिति यस्य रमितत्वं तेन घर्थाभिग्रहनेसंख्या द्विगुमोति। तत्रानुप्रयोगस्यति द्विगुः समासएकवचनं प्रत्ययं प्रति यद्यत्र इति यादिभा
षिकेवचनमाश्रयणदीवार्यान्यासः। अन्वर्थचवचनमिति। कृतस्तु टीकावकुलमिति कर्मणि यद्युदा एकस्यार्थस्येति वाच्यवाचकसंबंधेन
एकस्यार्थस्य वाचको द्विगुः समासस्तु ज्ञायेत इत्यर्थः। तत्र सामर्थ्याद्द्विगुमति देशाउपपद्यते अस्यानेकार्थस्य वाचकः स्वेकार्थसंक
स्य वाचकातस्मादेकत्वाश्रयकार्यप्राप्तये द्विगवर्थस्यैकवद्भावो विधीयते तेन प्रत्ययार्थस्यप्रयुज्यमानस्य द्विगोरप्येकवचनं सिध्यति॥ प्रा॰ १

एकशेषप्रतिषेधश्चेति। एकशेषविषये एकवद्भावरूपत्वादेकशेषप्राप्ते नोक्तः ये च सत्यमिति अत्रैकशेषकृतेपि द्विगुत्वात्तदर्थस्यैकवद्भावः
प्राप्तः प्रतिषिध्यते नवृत्तिपर्यन्तस्य द्विगवर्थस्यानिकसंख्यापुरुषस्यानेनैव बहुवचनं तत एकशेषे कृते द्विगवर्थस्य समुदायस्य द्विगवर्थत्वाद्द्विरं
त्वात्समाप्यमकत्विकेतरद्वि द्विगवर्थं च रिताय्यांता एकवद्भावोनन्यवन्ते इत्यर्थः। पंचकपाविति संस्कृतार्थीविहितस्याणो द्विगोर्लुग नपत्य
इति लुक्। किं पुनरितियदितावदेकस्मिंस्तस्कृते प्रत्ययमुत्पाद्य तु किं कृते एकशेषः क्रियते तत दा पंच सु लस्य सनेन पंचकपालइति समानत्र
पत्तमेव पंचकपालेषु संस्कृतारूति बहुव संख्याबुद्धत्वाचाव विवृत्ततरते प्रसमाह्रियमाणत्वात् समाहारस्य पतास्तोति क्रियमाणेवि समा
हारग्रहणे निवृत्ति न सिध्यतीस एवं तर्हि विनहि द्वयोर्चन्द्रो वा पुरोडाशानां पंचसु कपालेषु संस्कारः क्रियते अपि तु प्रत्येकमिति भावः।
एकशेषप्रतिषेधश्चारम्भकशेषेच प्रतिषेधो वक्तव्यः। पंचपूली च पंचपूली च पंचपूली च पंचपूल्यः। नवान्यस्यानेकत्वात्। न वा च क्तव्यः किं
कारणं अन्यस्यानेकत्वात् तर्हि मानेकत्वं कस्मात् द्विगवर्थसमुदायस्य समाहारग्रहणाच्चत् द्विर्तार्थप्रतिषेधार्थं समाहारग्रहणं च क
र्तव्यं किं प्रयोजनं तद्धितार्थप्रतिषेधार्थं तद्धितार्थे यो द्विगुस्तस्य माभूदिति पंचकपालो यं चकपालाद्विति। किं पुनरयं पंचकपालशब्दः प्रत्ये
कं परिसमाप्यते। आहो। तादृगार्थं प्रभृतिषु समुदायेवर्तते किंचातः यदि तावत् प्रत्येकं परिसमाप्यते पुरस्तादेव चोदितं यद्हितं चात्र
प्रसमुदायेवर्तते नवा समाहारैकत्वाद् विसिध्यति। एवं तर्हि प्रत्येकं परिसमाप्यते पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं चात्रापरआह नवा
अपर आहेति नवा समाहारैकत्वादि (समाहारैकत्वात्। नवायोगारंभेणैवार्थः॥ किं कारणं समाहारैकत्वात्। एकवचनं भविष्यति।
सेत द्वातिकेस्तत्र भूतास्वानार्थमिति तेन व्यावृत्तं अयं भावः तिहोदितावयवभेदः समतिसमाहारग्रहणानकर्तव्यं क्रियमाणेनस्त्रेसमाहा
रग्रहणं तद्धितार्थे द्विगुव्यावृत्त्यर्थं कर्तव्यं मेकतेन समाहारग्रहणमप्यत्र द्विगोर्ग्रहणं भवति। एतेन द्विताथेतत्सम्भवतीति न पंचभि
र्गोभिः क्रीताः पंचगवः यपदुतोदो द्विगवर्थस्यैकवद्भावाभावः पदावेह्ननायटानापंचगुत्वनेनु प्रत्येकं तदेकशेषस्याप्रसंगः। एतदेवम
प्रभाविनभाष्यकारेण पूर्वं व्याख्यातं समाप्यसमास्ताखानवार्तिकं व्याख्यातं तत्परं देतुयो द्विगुरर्थस्यार्थं तेरगुणाभावाद्स्वा
तंत्र्यात्समपिप्राप्तियदिकत्वेन तत्प्रत्ययानुसाहारेकवद्भावातिदेशप्रयोजनाभावान्नप्रवर्तते॥ ॥

१ कं २

१

[illegible]

दाम०

२

[illegible]

पा॰ के॰ २
३

किंपुनरिति॥ अस्मिन्नरे शेषग्रहितलाक्षिमेतत्तत्र विहितं सर्वैकवद्भावो निपतति घयो भवत्स्वाप्यते अप्रकरणाविहितरतिप्रश्नः। येषां तु ञेनरेण ने
नच प्राप्तिर्बनस्यात्। नांत हि विषयस्य वसे शयीनत्वन्यत रसाप्तिविषयः। यथावदे मूर तिआयित्वा न करणाये हौ येविषयनियमरत्नपक्षः अन्यत्र व
पुंशिक्तिपशुत्वाद्धि भावैकवद्भावः तत्रैकवद्भावमन्त्रेन पुंस्कत्वमपि प्राप्तोति सर्ववर्ण्व बाहित्यति रेशात्पुंस्त्वमपृतत्रयरत्वात्पुंस्त्वे प्राप्तेस
बाप्रतिविध्रउ का तेप्रजियरविधानादिति। नात्रप्रसुप्तहोकवद्भावो विधीयतां किं नेश्वेश्वबडवयहणो नतत्र मतिमद विधाना ल्लिन पुंस
किंपुनरनेन पाप्राप्तिः सानियम्यते आहोस्विद्विशेषसंकिंचातः पद्मनेन पाप्राप्तिः सानियम्यते लक्ष्णुन्नोधीनांतिरप्राप्तिनामिति निलोहंहेक
वद्भावमप्राप्तोति प्राप्त्या विशेषेणानदोषी भवति तयथानदाघस्तथाक्षः पशुशकुनिद्वंद्वो विरोधिनांच विप्रतिषिद्धं। पशुशकुनिद्वंद्वे विरोधिनां
येषांच विरोधः शाश्वतिकः स्त्रेतद्ववति एत्वं विप्रतिषेधेन पशुशकुनिद्वंद्वस्यावकाशः महाजोरंभं महाजोरंभ्राः हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकं
मिथोविरोधः शाश्वतिकस्तस्यावकाशः अमराज्ञाह्मणारहोभयं प्राप्नोति कोकोन्तरका श्वभ्रगालमिति येषांचविरोधः शाश्वतिकस्तेतद्भवति
एवं विप्रतिषेधे नास्त तर्हि सर्वं विप्रतिषेधोवक्तव्यः नवक्तव्यः उत्कं चकारकरणस्य प्रयोजनं येषांच विरोधः शाश्वतिकः तेषां द्वंद्व एकवच
नमेव यथा स्यात्। यदन्यत्प्राप्तोति तन्माभूदिति। अश्ववडवयोः पूर्वलिंगतात् पशुद्वंद्वे नपुंसकं॥ अश्ववडवयोः पूर्वलिंगता
पशुद्वंद्वेनपुंसकमनुवचनमेव प्रतिषेधेनाश्ववडवयोः पूर्वलिंगस्यावकाशः विभाषा पशुद्वंद्वे नपुंसकायदानपशु द्वंद्वे नपुंसकं
सावकाशः अश्ववडवौ पशुद्वंद्वे नपुंसकस्यावकाशः। अन्ये पशुद्वंद्वाः महाजोरभ्रो महाजोरभ्राः पशुद्वंद्वे नपुंसकं भवति पूर्वे वि
प्रतिषेधेनात्तनेर्हि एवं विप्रतिषेधोवक्तव्यः। नवक्तव्यः प्रतियपरविधानात्सिद्धं प्रतिपदं वचनं नपुंसके विधीयते अश्ववडवयोः परिनिष्ठक
वचनमनर्थकं समाहारैकत्वात्। एकद्वावोनर्थकः किं कारणं समाहारैकत्वात् एकोयमर्थः समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भवि
ष्यति द्वंद्वे नहि प्रयोजनं एव विज्ञास्याभिरिहनियो विधिरिह विभाषेति नैषदोषः तत्तिप्रयोजनं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सर्वो द्वंद्वो विभाषैक
वद्भवतीति यदयमपि वपुंन मुंक्ति ने स्वतः द्वंद्वचननिति शिष्याद्। द्रेतर्हि प्रयोजनं स न पुंसकमिति वक्षामीति एतत्तर्हि सिद्धासि प्रयोजनं नलि
गमशिष्यं लोकाश्रयत्वालिंगस्य॥ इतरहिदानीमिदं वक्तव्यं वक्तव्यं च किं प्रयोजनं। पर्वत्र निर्देशार्थं तेस्त्र अभिवाणावुविभाषाद्वस्य समर्थ
कामेतमद्भवति। एतदेतेनैकवद्भावस्तं यथानपुंसकत्वं विधीयते तेन न स्वभावैकवद्भावोत्र प्राप्तिय दंति धीयतितथान पुंसकत्वमिति
भावः समाहारैकत्वादिति। तिरोहितावयवभेदो हि समाहारः सचदनपुंस आदिवरे करत्पू व्र॥ इत्युक्तिसूत्रे द्वंद्वैकता रेयो लापोगाली
कृतिलोविधिः अनेनानुयोगद्वयेन विभाषेसूत्रे परस्मिन्निति यधेतत्करणोयात्वात्मनैकवद्भावः स्यात्र रात्रिमध्ये नवीस्तुशारयोरत्र

राम
३

विभाषाप्रसमीपे॥ अनुप्रयोगे दोषदर्शनात्रम्यः किंपुनराहरणमिति। कः प्रसंगः इति नन्वर्थेसैकवद्भावादनुप्रयोगस्याप्रिसेत्यपतिशतेतस्मि। यदितावद
बहीमावसदोनुप्रयुज्यते तदावसाभयतत्वाद्वचनं न स्यात् सत्यपि वार्तिकसैकवद्भिक्तेऽपदशास्त्रेति न स्यात् अथ वडञ्ज्वीहिवानुप्रयुज्यते तदा य
शपस्या शाया शायादसादिषयो स्यानडपशामितिवित्तरदेवमनसिद्धत्वाह एवंत द्वीति। अत्र प्रदीपादौ युगविभक्तानिदिनिदितः वडञ्ज्वीहिरेकसंख्याया
बबोतिनघदेतिअबयीभावस्यायत्वाद संख्यत्वादेकवचनस्य उत्पत्तो दितिभावः एकार्थवत्तिस्त्रैकत्वाभ्यायादित्याहुः। यदतिवडञ्ज्वीहेः सभी
विभाषाप्रसमीपे॥ किमुदाहरणं उपदर्शयामासु उपदशाः पाणिन्यासः। नैतदस्ति प्रयोजनं अयं द्वंद्वैकवद्भाव आरभ्यते तत्कः प्रसंगोयदनुप्रयो
गस्यस्यात् एवं तर्ह्युपप्रत्ययस्य सम्यताऽव्ययीभावोप्यारभ्यतो वडञ्ज्वीहिरपित्त घरातावदेकवचनं तदाव्ययीभावोनुप्रयुज्यते एकार्थेसिका बदिति
यदावडञ्ज्वीहिरनुप्रयुज्यते बद्धर्थस्य बद्धर्थ इति विभाषा॥ ॥ तत्पुरुषो नञ्कर्मधारयः॥ किमर्थमिदमुच्यते। संज्ञायाः कथं शान रेधाति बुसति।
तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वासाभूदिति नैतदस्ति प्रयोजनं नहिसंज्ञायाः कथं नञ्शीनरेषु तत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो
वास्ति उत्तरार्थं तर्हि यत्तो यक्रमं तदा धाविभाषा विख्याता या भिनिचस्य नतर तत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा माभूदिति नैतदस्ति प्रयो
जनेनहितरा धाविभ्यासु या युपत्तोयक्रमं तो गतः पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति उत्तरार्थमेव न हि छायावाहुल्यइति अस्ति तरहत्पु
रुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा माभूदिति नैतदस्ति प्रयोजनं नहि छायाबाहुल्ये अनत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति। उत्तरार्थमे
वतर्हि सेनाराजा मनुष्यपूर्वा अशाला चेति वक्ष्यति तत्पुरुषस्य कर्मधारयस्य वा माभूदिति एतदपि नास्ति प्रयोजनं नहि सभानो था
लोपायमतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति इदं तर्हि विभाषा सेनासुरेति वक्ष्यति तत्पुरुषस्य नञ्समासस्य वामाभूदिति तत्पुरु
षइति किमर्थं दृढसेनो राजा अनति किमर्थं असेना। अकर्मधारय इति किमर्थं परमसेना उत्तमसेना तत्पुरु॥ ४ ॥
प्रिप्रधानत्वाद्द्वंद्वर्थत्वमिति भावः॥ ॥तत्पुरुषो॥ उत्तरेषु केषु विषयेषु अन्यथासिद्धिः एवात्ति नि। किमर्थमिति शिष्यबुद्धिपूरोत्राथे
मन्यथासिद्धमपि तावत्प्रयोजनमाह यथी तनत्पथासिद्धं दशापि स्पातनदहीति अनादित्तत्र संज्ञाग्रघतेन हि सभात्तरतिअशालेति वच
नात्संघान्विदानीनमानभावः नहीतिषष्ठी तत्पुरुषहिनातदादित्वात्सप्रत्ययः नहि बाधानति। पूर्वपरार्थधर्मावाडूत्पनचमघोनत्पुरुषा
हिनावाडूत्वगमनीनः सभाशब्दोग्राघोनचसम्बन्धिनि दिनासम्बन्धो यत्निरिति षष्ठी न तत्पुरुषस्यैव ग्रहणमिति भावः इदं हीति अत्र तु

भा॰कै॰२

४

परवत्॥ ॥हंसौ चेत्युक्ता किमिदं विभज्यमाहोस्विन्नियमार्थं तथा किं पुंसो निर्देशेन समासार्थस्य लिंगातिदेशः अथ तत्प्रमाण्याश्रयिता सर्वे यद्देश्येति संशयात्
पृच्छति किमभ्रमिति तिष्ठ द्वौ निर्देशो नियम इत्यत्र भावः तत्र वचनार्थातिरिक्तः समुदायार्थो नास्ति तु भूयप्रधानत्व मनर्थक (नि) तं भवति तत्र यदा
येप्सित पुरस्सरो विरूढलिंगान्वयवाचो वचनसमुदायार्थो न तदायमर्थो वेरगालिंगद्वयप्रसंगे नियमार्थमिदं संयघतो यद्येवं परस्येव संबंधि लिंगं कि
यतुस्तितस्माद्रूपाभावादिति निर्देशो नाययते। नैवदोषः। केवलो वचनो नेदमायेन नेरमाश्रित्यवितिनिर्देशः कृतः तत्सुरूपा येन्येया विभक्त्येत्व
दृश्यपिमाह तत्सुरूपश्चापानि। देवकृतमिति अयत्नसिद्धमित्यर्थः। एवंपरस्येवेति समामीनिर्देशाश्रोत्रेणाद्योपाद्वानो तत्र होषमथाभिवानि
हंहूत सुरूपे चयत्परं तद्लिंगं भवतीति तत्र कार्यलोऽनुयादानान्यरशाद्यस्य संवद्धिशष्टलान सा ह्लिंगं एवंयद मेवकार्यभावकृता प्राप्तितत्र मध्ये
पत्र लिंगो हं हंहूत सुरूपयोः॥ किमर्थमिदमुच्यते। हंसौ मुमभयपदार्थप्रधानः तत्र कदाचित्पूर्वपदस्य यल्लिंगं तत्समासस्य समासस्यापि स्यात् कदाचिदुत्तर
पदस्य स्यात्तेच परस्य यल्लिंगं तत्समासस्य सादिति शेषे रापन्नेन सिद्धातीति परवल्लिंगं हंहूत सुरूपयोरिति एवमर्थमिदमुच्यते तत्सुरूपस्याधिक
प्रयोजनयति यः एवं पदार्थप्रधान एकदेशसमासः अर्धपिप्पलीति मोक्षतत्र पदार्थप्रधानः देवकृतं तत्र परवल्लिंगं परवल्लिंगं हंहूत सुरूपयोरिति
चेत् मासापन्नालमर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधः परवल्लिंगं हंहूत सुरूपयोरिति चेत् मासापन्नालमर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः प्राप्ता जा
विको जीवनकः आपन्नो जीविकामापन्नो जीविकः। अलं कुमार्यै अलंकुमारिः। निष्कौशाम्बिः॥ गतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः (सि॰)
दीपदस्य चापूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः अनप्र कुक्कुटौ मयूरी न यथा जातीयकं परस्य लिंगं न भजतीति नायकं समासाद्यदितिदिष्यते
समासार्थं लिंगमिति चेदश्ववडवयोः पूर्वलिंग कृतम्: अश्ववडवौ निपातनात्
कुक्कुट्या इति एवं परस्य पुंस्त्वातिदेशो ह्लीमत्ययाति हानिमसंगः कक्कुट (सिद्धं) निपातनात् नास्ति द्वन्द्वमनल्लिंगं निपातने। अश्ववडवपूर्वापरेति॥
मेप धपीवि(प्रल्ली) मत्ययसंगः तथा हृपिप्पल्यादावयोतिप्रतिषेधश्च त एवं पदप्रतिषेधेषु कृतेनामर्थ्यहंहूत सुरूपयोरेव कार्यलिंगसद्धते
पदिश्य नरितिवशो निर्देशाद्वतिरिक्तसमुदायपरल्लिंगालेषा प्राप्तते व्यतिरिक्तसमुदायस्ये हि मुख्याद्वयोपयातिरितिभावः। समासादन्यत्रि
तिः समासार्थलिंगस्य प्रायात्समासार्थे नोत्तरपदार्थलिंगस्य शासमासार्थस्य स्वलिंगवाधनो पल्लिंगात रमाणेरिश्य तदलुकं भवति। अश्ववडवौ
विनिपरवाल्लिंगमाप्तिर्पूर्ववदश्ववडवाविति एवं परार्थलिंगस्य प्रपुल्लिंगमसमासार्थस्य विधीयते न तदुत्तरपदार्थस्येति स्त्रीलाप्साविवृतेनाप्र
पयः प्रवणो प्राप्ति लुप्तवकृतः निपातनादिति तथिहन्यसानु यमितहित्यर्थः। एवं वदश्ववडवाविति निपातनमात्रपितृनपुंस्तेवचनान्तरम् एवं पू
रल्लिंगातिदेशात्सर्गादश्ववडवेरितिमत्वा एकोऽति किंनिपातनमिति। अश्ववडवपूर्वापरेति अश्ववडवौ पूर्वापरौ तद्व्याख्यानेन कारणानि

पा॰ ता॰ भि॰ भरस्ववे॰ : वीडि द्वि पाद लिंग॰ [vertical, right margin]

११४ ४

उपसर्जनहस्वत्वमिति अनेकमिति प्रयमानिर्दिष्टं समासुदायार्थभावयवार्थसगुणाभावादुपसर्जनत्वमिति भावः इहाप्यापि। नन्वेवकुक्कुटमयूर्याविमा
श्रोति यशशायाविति लिंगाश्रयेन लिंगाभिधायीसत्ययोर्थश्च तत्रैकोकशौ प्राणावोऽनन्तरत्वः। आतिदेशिकस्य अप्राप्तमिति। तस्मात्तु मस्तर्जनत्वोन्नदंत
सच्चामात्रियतिकत्वान्हस्वाभावोऽनौ द्वौ अङ्गवितितत्र यस्येति चेत्साकारलोपे कृतेऽप्येकादशोपेयपातो हलो यमामिति विकल्पितो पुष्पघायिघोन
परात्तिहिवचनेनाभावे तथापि पत्ये पकारस्य अवग्रहसंगः पुनडादेनेति। तस्मादितरहितकृते नैतिभावः। हौतिशव्हादितिअतः प्रभवत्यान्त्यात्तिपुंवदः
वः तस्मान्नेहिसिनउपसर्जनहस्वत्वानुनभवतिश्चान्वर्थसंज्ञाविज्ञानाबहुरप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञाविधानात्सकलपदार्थप्रधानत्वाद्वंद्वहंस
व्यतिरिक्तसमुदायपदपद्वंद्वौ श्रोफलायानिप्यवयवानां कार्यसंबंधात् फलनः श्रोधान्यमेवश्च पद्वेतिनायेनियमः किंतु विधिमित्यर्थः परस्यैवेतिएवशब्द

उपसर्जनहस्वत्वं वा अथवाउपसर्जनस्येति हस्वत्वं भवति। इहापितर्हि प्राप्नोति। कुक्कुटमयूर्याविमे अस्तु परवल्लिंगमिति शब्दार्थे प्रस्वलिं
गमिति शब्दार्थेन निर्दिष्टेनैव प्रदेशिकस्य हस्वत्वमतिदेशिकस्य भवन् भविष्यति देरमहिदेवाचक्राणो घराश्राचरत्ताकाशिनुगं धीरताज
मार्गीयणौ पदमारा ग्वीपतापोह्यद्रौ हौव्योद्वस्थात्रुतः त्तो। पुंवद्भावेनेकस्मिन्निहायितिभेविष्यतिइदंताह देशाचातिस्वेरमा पुंवतोद्धातङक्येपकुंश
पुरुश्योवतिदिश्येतिइति वनुचो कंसमासाभादन्यल्लिंगमिति चेदश्ववडवयोयाल्वावचनमिति पतिहेतमेततनिपातनात्सिद्धमिति। अ
थवाने वविज्ञायते परस्येव यरवादिति कथंतर्हि परस्येव परवदिति यथाजातीयकं परस्य लिंगं तथाजातीयकं समासस्यातिदिश्यते। अथ पूर्व
पदस्य न प्रतिषिध्यते शाश्वादिषु कथं। शाश्वादिति कथंवदिपरस्येव परवदिति यथाजातीयकं परस्य लिंगातथाजातीयकं समासस्याति
दिश्यते। अथपूर्वपदस्य न प्रतिषिध्यते प्राप्तादिषु कथं प्राप्तादिषु चेक देशिसमासाः। सिद्धौ द्वे देकदेशिनोऽपि तिवहुमितद्वौ ग्रहणैकेदेशे
वक्तव्यमेकदेशिसमासारम्भे कथं मधुपिप्पलीतिनिषेसमाना विकरणाभविष्यति॥ ॥ ॥ ॥
भूयोगेरानियमे निषेधाप्पर्श्यंतिनत्त्वेवार्थं वनिर्दिष्टः यथा च नियमस्यैव तिरूपयघ्रनेतु यथाप्स्वेनेव प्रत्निया दितां द्वंहत्रीणि
शोनाभिअवयवाय क्तिपरस्येद्वंद्वार्थः ननु तथातिरिक्तः समुदायो स्तिअत्र दर्शने नियमार्थमिदं अवयवार्थ व्यतिरिक्तो वा समुदाया
द्वंद्वार्थः सचावयवलिंगवानिति अपि दर्शने पूर्वोयेणालिंगभाप्रोवचनं नियमार्थं। परातु समुदायो द्वंद्वार्थः सचावलिंग इति दर्शनंतरा
विधवर्थमिदं। अथपूर्वपदस्येति अतः एवंपरस्य स्थेः एतेन मयूरी कुक्कुटाविति यदिहं तथैवमव्याश्रयेणादर्शनत्रे यथपि सधमेत्तरषा
नेआप्यपतेराल्लिंगाभेराप्रयत्ना परवदिति ताह शपा प्रयावति। एकदेशसमासो नारम्भ्यतइति। एकी पराद्धं रतिवीगम्यपनोरम्भेतेयेर

ता पा॰ हि॰ पाद लिंग॰ पस्य लिंग॰ हं॰ [vertical, right margin]

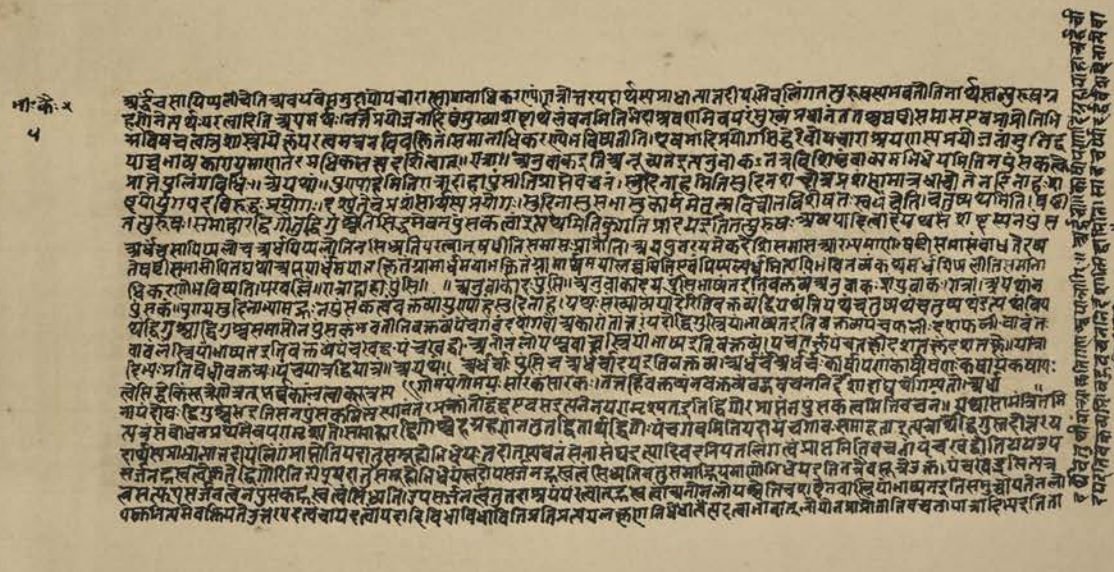

838

839

भाः कैः २

६

[illegible]

[illegible]

भा॰के॰ २ अथवेति। वक्ष्यति पक्षान्तरम्प्रयत्नोऽपि न दोषः इस्तुकं भवतीति स्यानां आरीनां शाखा नाम्ननेन साधुत्वमात्रं श्रूयते तत्रार्द्धधातुकं विधतिपास्तत्
७ भवाद्य आर्द्धधातुकाचयवाः शास्त्रसंहतयः आर्द्धधातुकशब्देनार्थे आदिस्त्वाद्दचमसांतिनो च्यते। इक्षिक्षितिश्रुतेउ आर्येतरस्तुकमयःता
एवशाएसेहूतयः। अल्पितु उचसमावायरत्मसक्रिसु क्रिशा एःसंहतियोयरत्माऊः। समवायाहिसंहति। युक्तिक्षिति अर्थेन संवेद्धो विल
र्थः द्रष्टिक्षितियरमार्थतो नित्याखिलसर्थः प्रतीतिक्षिति नवचन्ना अनेन नित्यत्वपिअवहारानित्यत्वं प्रतिघाघ तेन द्वेशयतिश्रु तिक्षिति प्रवेनू
नानाभवव्यवहारेश्च यमाणत्वादित्यर्थः। संज्ञाविनि। वाम्रुत्मत्तयमकमादि विभागेन संज्ञा प्रमानास्विमर्थः। नेत श्चयम्वमावे नेति स

अथवा आर्द्धधातुकाश्चितिवसामिक्कास्तु उक्तिसुउक्तिसु रुद्धिमतीति तुष्क्रि तिसु संज्ञास्तु। आर्द्धधातुके॥ अदोजग्धिल्यपिकिति॥ ल्यप्रहणं
किमर्थं नतिकिती त्येवसिद्धं ल्यपि कृतेनप्राप्नोति सिद्धसंप्रधायेल्यपुक्रियतो आदेशइति किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाल्यप्। अन्तरंगत्वादेशः ए
वंतर्हि सिद्धे सतिपल्यप्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अंतरंगानपि विधीन्वहिरंगो ल्यब्बाधत इति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं ल्यवा
देशिवद्द्वचनसना दिग्धार्थवहिरंगल्लक्षणत्वादितिवक्ष्यति तन्नवक्तव्यं भवति। ज्ञापिविधि ल्येपियत्प्रारकस्मात्सिद्धमेदितिकिं नोति
विधानात्। दिप्रम्द्धतीक्ष्णमराव हिरंगोल्यत्र रतीति कृतं तउधिद्धिएयसर्वाथः। ज्ञप्तौ सिद्धे तरंगत्वातिकिंतो तिल्यवुअतीता यम्स्य
तरंगात्माल्पयोभवतिवाधने। अदोजग्धि॥ ॥ ल्युङ्सनोर्घस्लृ। घस्लृभावे अच्युपसंख्याने। प्रघस्लभावे अचिउपसंख्यानंक
तेव्यं प्राप्नोति। प्रघसः ल्युङ्स ॥ ॥
सभी आर्द्धधातुकास्तु संहतिपुक्त लोघमानास्वस्त्यारीनां भस्य आदेशास्तुकं भवति॥ ॥ अदोजग्धिः। अन्तरंगआदिशार्नितंकारादिप्रस
यमात्रायेकृत्वा तल्यवादेशस्तएवं यदायेकृसमासाम्प्रयत्वाद हिरंग। आनादिघ्नाभिति प्रधायप्रलयायेवादेहित्वादिघ्नकृते घ्नकृते
स्या घ्येवल्यप्रयथासी दित्यर्थः। कथं नप्राप्नोति सासहवहिरंगलक्षणत्वादिति। अयमेवार्थो भाष्यकृतानाक्तकइत्याहज्ञापिविधिरितित्र
कस्मादिति। निःप्रयोजनमित्यर्थः। सिद्धमेइति। ज्ञापिविधाने सिद्धमित्यर्थः। ज्ञापनार्थेल्यपि ज्ञापिविधानमित्याहदिप्रम्द्धतीति
तिल्यवादेशो हरत्ययनयतिबाधतइत्यर्थः॥ तद्धइतिउपादेनियातोवधारणार्थत्वाद्धि ग्रौवित्यर्थः॥ ॥

हनोवधक्लिङ्मितिकिंकार्योमर्कारोश्चोच्चारणार्थइतिप्रश्नः हिद्वितलो प्रतिषेधइति अवधादित्यत्रातोहन्तादित्त्वेघारितिहलन्तलक्षणाद्वृद्धिः प्राप्नोतिव
धइतिएवुल्वधादेशश्चीयसंख्योविकिकृतेत्र तउयधायाइतिपाद्वृद्धिः प्राप्नोतिस्वाजनिवधी श्चेतिप्रतिषिध्यते स्थानिवद्भावात्तु हनेस्तइति तत्त्वं प्राप्तं।
रद्विधिश्चेति अवधादित्यादिविकाचूलादिदप्रतिषेधः माप्नोतातिहिक्षे फलावदंतल्वेतल्लोपस्य स्थानिवत्वाद्धदिन्त्वाभावः तत्वत्व लोपस्य क्रिय =
तेनत्राकारोलुप्तत्वात्स्थानेवत्वारतेनभवतीतित्वोभावः उपदेशेनेकत्वाच्चप्रतिषेधाभावादिद्सिद्धिः गाङ्कुटि॥ ॥ स्थानिवद्भावात्सिद्ध
हनोवधल्लिङि लुङि च्चाक्रिमयमदंत आहोस्वित् अंजनांतः किंचातः यदिअंजनांतः वधीअंजनोंतउक्तं। किमुक्तंवधादेशे हृदितलप्रतिषेधइद्वि
श्चेति। अथादंतः नदोषोभवतिपूथ्यानदोषस्तथास्तु॥ हनोवा॥ ॥ इणोगालुङि॥ ॥ इखदिकइतिवक्तव्यम् इहाधियथास्यात् अध्यग
त् अध्यगातां अध्यगुः उणोगा॥ ॥ णौगमिरवोधने इखदिकइत्येवअधिगमयति अधिगमयतः अधिगमयंति। णौगमिः। सनि च इख
दिकइत्येव आधिजिगांसिघाति अधिजिगांसिपुनः अधिजिगांसिषंति॥ सनि चाग्गाङ्लिटि॥ ॥ ङित्करणंकिमर्थं गाङ्नुवंधकरणं विशेषणा
र्थो गाङनुवंधकरणं क्रियते विशेषणार्थं किं विशेषणार्थेनार्थः वेत्रगाङ्कुटादिभ्योत्रणिन्डिदितिगाकुटादिभ्यइति घु अभावेङ एवस्य
स्यापिप्रसज्येत। ज्ञापकं वासानुवंधकस्यादेशवचनइत्कोयोभावस्य। अर्थवेतत्कार्यमसार्थम्। सानुवंधकस्य दिगेद्वत्कायेनभवतीतिकि
मेतस्यज्ञापने प्रयोजनं। प्रयोजनं च ङिङः रवाद्याः इतद्दत्याधनियदंन भवति। लटःशतृशानचावप्रयोजनं पचमानो यज्ञमानइतिदि
मद्भ्येत्वेनभवति। युवोरनाकौ। युवोरनाकौ। युवोरनाकौ च प्रयोजनानंदनः कारकः नंदनाकारिके ति उणौद्यन्ते मौनभवन॥
सामनेयस्मत्वाहङित्करणमिति इणादेशाद्योततथागत्तास्तां आमीदिव रम्नेमतारी ङिसारस्तवप्रसंगः॥ गाङ्कुटादिभ्यइति अमाने
स्येवप्रहणं भवति नतुगाङ्गतादिसु स्थानेतद्धकारस्यात्मनेयदविधौ चरितार्थत्वाहादेशेनानम्याथर्थेङकारेणतुल्यता। भावान्ते। ज्ञा
पकंवेति। सानुवंधात्सत्रयक्ष्वायेतत्रोकतायाभिदेत्संख्यायामादेशःप्रवर्तते कतार्थत्वात् पादित्सज्ञायोतान्तिवंधनानिकौपोत्तानप्र
वर्तनेइतिज्ञापनार्थे ङकारी उच्चारणमित्यर्थः। शतृशानचावितित्सत्रेस्तद्धनिर्दिष्टत्वाद्यापि सद्दोपादानेशानतेवतो प्रनेयदेत्वात् प्रयोजनं।
युवोरनाका वितिसुत्रेणानाद्युप्रम्हतिघादेश निवारणायानुनासिकाकारानुवंधोपदकं ज्ञापिहिदीतत्रादिश्प्रहणात्वेतस्मात्रज्ञापका

844

अजे ॥ स्तुमपीति। वलादावाद्धे घातके विकल्पः सिभनीति भा कृत्तश्रा हे ति। अयोगा दर्शनेन विकल्पं द्रव्यति। प्राप्तितर तिसोत्रामिव प्राप्तिम वाज्ञा ना ति।
नस्वा चायोणाभिप्रिभिमपर्थः। देवतोपिश्रइति रिवशरोम्ब खेवा चीमूखीणां च प्रियोमक खेरब्र्व भवति। अथवास्तु खासिकत यथा अत्रिनभियोगो नन्व
प्र [redacted] निपाघुते। परा॥ निलाइमघीणाह अहोतु खल्विति। वेजु उत इतिपद् ऐसासम ज्ञोप्सा यांवस्तु श्रु एइतिप
र लांकुत्वा प्रतिपांस्नायाहडुतेनेतिस्त आदितिंद्धम्मेरेणारस्पेस्माडुक्लवचनात्केतेरिमसादिस्तेचकारस्यानु क्रूसुत्रपाथ्रेखाडुजेमा नेक्तः॥
रथ्यवाहस्य रथ्यं प्रस्रात स्तुतइ तिसंज्ञा। वायुरिति। मज्जिमनीतिवाड्लकात्पु विङ्क्वं ॥ एप क्रत्रिया ॥ तद्राज्ञादिति तेन आज्ञा इति तदाज्ञ संज्ञक

अज्ञेर्म्य घङ्ग्पोः॥ घञ्रपोः प्रतिषिधेकप ग पसंख्यानं। घञ्रपोः प्रतिषिधे कपसंख्यानं कर्तेमां। इहापि पथ्या सात्समजनं समजेपितितन्नहि वक्तव्यं नवक्तव्यम्॥
अपा सेव भविष्यतिकथं त्रपीतिनेरमस्य यग्रहणं किं तर्हि मत्याहारग्रहणं कृत्तं नि विदितं नाम प्रत्याहारः। अपो कारालम्बतापघपः पकारात ।
परिमत्याहार ग्रहणे सर्वीतिनेमिष्यति। एवं तर्हि नाथ उपसंख्यानेनाप्य घञपोः प्रतिषेधे नारदृष्ट्याः स्त्रिचाड्किङ्ः रथ्या यूवालि शतितेनी वज्ञा मि
अजेवी भावो भवतिवाभव स्फ्रूत वि भाषा चेति तेनेह च भविष्यति प्रवेता प्रवेतुं प्रवी तो रथः सेवीतिः॥ इह च न भविष्यति समाजः उदाजः ।
त समाजः उदजः समजनं उदजनं समजा चेति न्याय मपप्पर्थे इ समपि सिद्धं भवति आजितेति। किं च भोः द्रव्य त एतद्रूपवाहुमिष्यते स्वं हि कश्चि
त्पाकरणाश्राह कोसरथस्य प्रवेतेति सस्तत्राह अहमायुप्मन् प्राजितेति वैयाकरणा आह अपशब्द इति सूत आह प्राप्ति ज्ञोदेवानां प्रियः
नत्विष्टिज्ञ इष्यतएतद्रूपमिति वैयाकरणाभ्याह अहोनु खल्वनेन दुरुतेनवा धामहइति। सूत आह न खलु वेज्ञः सूतः सुवतेरेव सूतः यदि
सुवतेः कुत्सना प्रयोक्तव्या दुःसूतेनेति वक्तव्यं नत हीदानीमिदं वायाविति वक्तव्ये चकिं प्रयोजनं मन्येवि भाषा। किं तर्हि आर्धधातुके विधीयते वा
रमयताद्रेशोभवति अत्रेयौ परतः वायुरिति अज्ञेर्व ॥ ॥ एप क्रत्रियावड्रि तोप निलुगा तिङ्ञो ॥ ॥ आपत्यो लुकित ब्राज्ञा पूर्वमलय स्या
प पसंख्यानं। आणोत्रो लुकितद्राजाद्युवप्रत्यय स्योपसंख्यानं कर्तव्यं वीधिः पिता। वीधिः पुत्रः औडुलिः पिता औडुलिः पुत्रः। अपर आह आणोत्रो
लुकि क्रत्रिय गोत्र मात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यमितिजा वालिः पिता जावालिः पुत्रः। अपर आह अत्र्यानगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्या
नं कर्तव्यं किं प्रयोजनं रम्रपि सिद्धं भवति भाण्डिनेष्टिः पिता भाण्डिनेष्टिः पुत्रः। राजकालीखरकिः पिता कालीखरकिः पुत्रः। राजि हि तायस्य तु गो
सप्योता सत्सेसर्थो वो धिरिति बुधो डेवरशरात्भ्यां स्यात्वावयवत्लमणाइत्तजुरं नाप्पत्नियां जीत्लो श्वेतिफ कः। तस्य लुक्। जावालिरिति जवाल
न स्यापत्यमत्र सत्यतन्नोनभवतीति द्वितीयं वचनुमारुत्तैत्तेरन्नात्फ कोलुक्। अत्र्या न गोत्रमात्राद्विति तेन वैश्ये गोत्रा दृपि सिद्धि
व व्यायकत्वा चेदं सेवं वनं प्रमाणं। भाण्डि नेषु कखालीखरको वैश्यौ। इत्युपाध्याय जयटपुत्र कय्यट कृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य च

845

भा०के० २ तद्राज॥ ॥ एद्धोनैव ग्रहणाद्दृश्यते न बहुवचनमुच्यते इति नस्तिते संज्ञा नैव चेकदेशापरप्रयोगो दृश्यते यथा मीमसेनो भीम इति। अथैव ग्रहणेनापि ते
६ नैवोति न चक्रयां प्रियवाङ्का इत्यत्र बहुत्वे तद्राजस्य लुक् प्रसङ्गाभावात् लुक् प्रसङ्गाभावात् बहुवचनं तु परमिति लुक्प्रसङ्गोत्तन्निवृत्तये तेनैव ग्रहणं ब
प कर्तव्यं अस्त्रियामिति तु प्रतिषेधो बहुवचनग्रहणेऽनुपपन्नः। अग्निः स्त्रियामित्यादौ स्त्रीप्रत्ययेन बहुवचनस्य व्यवधानात् लुकः प्रसङ्गाभावात् तस्य
प्रसक्तौ तु लुक्प्रसक्तौ स्त्रियामिति विधिप्रतिषेधे एव रूढस्यापि लिंगदर्शनं नाद्भुतादौ वृत्तिप्रमाण्यविचारः क्रियते तत्र पूर्वं प्रत्ययप्र
क्रिया विचार्यते। तद्राजादौ नापि ति अस्त्रियामित्येन वस्तुतो लुभार्गो गार्ग्यौ गार्ग्याः समासबहुत्वे इति समासार्थे बहुत्वे इत्यपेक्ष्य इति नेतरार्थ
तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्॥ ॥ तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधः। तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रियः आङ्गो येषां त
इमे प्रियाङ्गाः। प्रियवाङ्गाः। प्रियः वाङ्गो येषां त इमे प्रियवाङ्गाः इति। किं तु अतिसमासबहुत्वे प्रतिषेध इति यदा तेनैव चेत् तबहुत्वमित्यर्थ तत्र तेनैव हि तबहु
त्वं भवति त्वो केचिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोरयन्ति तदाकर्णयन्ति नैव च द्वन्द्वत्वमिति समासबहुत्वे वा प्रतिषेध इति अबहुत्वे लुग्वचनात् बहु
त्वे च लुग्वक्तव्यः। अतिक्रान्तः आम्नाता इति बहुवचने परतो यस्तद्राजस्तस्य लुकं बाधते। अथ किमर्थं पुनरिदं न बहुवचनग्रहणे इति वर्तते न
त्र सिध्यति बहुवचन इत्यनुवृत्ते न चाबहुवचनेऽपि भाषायां प्रत्ययलक्षणेन लुक्तात् स्त्रियामिति प्रत्ययलक्षणात् प्रतिषेधः। न तु मतान्तरं सिद्धमिति॥
कालत्वात् बहुत्वस्य भवति वैर्विधि चिरितिः एता वरेको वाक्यो। एवं विधं किं चिद्भवतीत्यर्थः। किं तर्हि आह आचार्यो इति तत्र क्रियमाणमपि कुर्वन्ती
त्यर्थः वचनप्रक्रमे सर्वथा वचनेनैव दोषो निराकार्य इति प्रतिपादयन्नसीयन्यायस्य फलमतत्ययरूढ्योः जावेन मार्थग्रहणं कथयति॥ ग्रा० ६
अबहुत्वद्वारेति समासार्थस्य बहुत्वात् बहुवचनं परत्वाभावि पिलुग्वक्तव्यः प्रत्ययबहुत्वे समासबहुत्वे इत्यर्थः। न बहुवचन इत्येवेति। शस्य मिवा
श्रित्यान्तरंगत्वात् पूर्वं तद्राजस्य लुक् विधीयत इति भावः। नन्वाचार्यैरन्तरंगान्नपि विधिः स्वपोधातु प्रातिपदिकयोरिति यत्र लुक्प्रत्यये
नरयस्यो श्रिति ज्ञापकात् सैवात्र लुग्बाध्यत इति भावः। नन्वन्तरङ्ग इति वक्ष्यामि। तथा च्छितभिवं न्यासमिवं व्याख्यास्यामिलुमता
लुप्तोपः प्रत्ययस्तावकारोऽन्तरङ्गतस्य यत्कार्यं तदाश्रिकाः विधिरिति मन्ये। तत्रभवेन्निलुक् प्रत्ययस्य कार्यं न स्मरन्तः सर्वान् रसितिप्रत्यय
नलक्षणेन भविष्यति॥ ॥

पञ्चाभ्यः इति क्रीतार्थस्याहीयस्य ठको ध्यर्द्धपूर्वात् लुकि कृते तद्धित लुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकृते तत्र प्रत्ययलक्षणेन विभिस्समाश्रितात्र परत्वेऽपि पञ्चतोऽस्त्रियामिति लु
क् प्राप्नोति। नन्वाहिय स्वलु गार्ग्यस्य कार्यमिति पञ्चगार्ग्य इति स्यात् पञ्चगार्ग्य इति विष्यते इत्यर्थः। अस्त्रियामिति चात्र प्रतिषेधो न भवत्यर्थान्तरेषु लुकि सं
क्रीतत्वात् स्त्रीपरार्थस्यात्र इन्द्वे बहुत्वमत्राकारमन्तरेष्वाः गार्ग्यस्य वात्स्यस्य वाडवस्य इति इन्द्वः। अत्रैके कस्य बहुवचनपरत्वेनाभिधिस्योत
६ मा सौऽबहुवचनमुत्सर्ग इतीति तेनैव रेनन्त सर्वसमासप्रत्ययनिर्देशाय क्रीतस्य विधिनिमित्तिनिर्दिष्ट इति परिभाषीय स्थानाच्च हितस्य लुकोऽप्रसङ्गः॥
लुप्रातिप गार्ग्याणामिति तु वर्तते न केवलो वाक्यं क्रियते प्रत्ययेषु काशिकोऽन्याप्राति पदिकारे वात्स्यस्य तद्धितबहुवचनपरत्वाभावात् लुङ्न प्राप्नोति। अत्रय
मि नैवं शङ्क्यं इहापि दोषः स्यात् पञ्चगार्गीभिः क्रीताः पञ्चगार्ग्याः इत्यादि इन्द्वे बहुषु लुग्वचनं इन्द्वे अबहुषु लुग्वक्तव्यः गार्ग्यवत्सवात्स्येति इह च लु तु
ग्वक्तव्यः। गार्ग्य [redacted] आगतं गार्ग्यरूप्यं गार्ग्यमयमिति इह चात्र प्रकृतिग्रहणं नियन्त्रितस्वरः प्राप्नोति इन्द्वे तु प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वचनान् सिद्ध ता॥
मतत्व यथा प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वक्तव्यः यदि प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग् अते [redacted] अस्त्रियामिति व
क्तव्यं इह मा भूत् आङ्गः स्त्रियः वाङ्गाः स्त्रिय इति यस्य पुनर्बहुवचने परतो लुग्भवति तस्य एकादिश्यवाहतत्वात् लभविष्यति। यस्यापि तु वचने = बहु
परतो लुग्भवति तेनाप्यस्त्रियामिति वक्तव्यं। आम्बष्ठ्यः स्त्रियः। सौवीर्यः स्त्रिय इति व मन्यैरत्रापि वा याप्यवधानं एकादेशे कृते नास्ति यः वधा
नात् एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावान्न वधानमेवान्त इन्द्वे बहुषु लुग्वचने इन्द्वे च बहुषु लुग्वक्तव्यः गार्ग्यवत्सवात्ता
रतीत्यत्र रतथा नित्यं इति द्विकतरत्रे तोरान्ते। तत्र यदि तत्स्त्रीपरत्वो लुक् प्राप्नोति तदा अनुदात्तस्य च परतो दीर्घात् न लोप इति न सञ्ज्ञान्तर्लक्षणे यथेति
रव्या दृश्याः प्रयोगा परिहारमाह सिद्धं तु। लुग्वचनात् लुग्भावादि त्वर्थः आम्बष्ठ्यादि त्वाम्बष्ठ्या यसामि बहुस्त्रिय इति इह्दीको सत्वाद्वारात्नम
इतिवृत्तये आवृत्तिश्चायमेकादेशः सर्वान्तवद्भावाद्व्यवधायक इति लुक्प्रसङ्गो प्रत्यययरूढा दिनाप्यस्त्रि [redacted] यामिति प्र
तिषेधोऽनेकवाद्गत्यर्थः। एकादेशग्रहणं अत्र च यदा स्थानिवद्भावः तर्हेवमर्थं निर्देशः पक्षे वास्त्रियामिति वक्तव्याद्दुरित्यर्थः।
प एकस्मिन्नेवार्थप्रसंगतो सत्वोबहुत्वाभावात्। प्रत्ययपक्षे तस्मान्नास्ति प्रतिमन्त्रे ॥

[redacted]

भा॰ कै॰ २ अर्थपक्ष एव दोषमाह गोत्रस्येति अपत्यप्रत्ययो लोपभाक् यद्वा बहुत्वे तस्मिन्नेव वाच्ये तद्विवक्षायामर्थान्तरे द्वित्वविशिष्टे एकत्व — विशिष्टे
१० ना वा सङ्क्रामति तदा बहुषु तत्स्थेन — लुक् लुक् अलुक् इत्यर्थः प्रत्ययस्य हेतुबहुवचनपरत्वाभावाल्लुक् न भवति। द्वौ कथं द्वौ काश्यपौ द्वित्वैक
पत्र बहुवीत्युपान्त्ये यथा बहुवचने स्यात् बैदः इति विद्यते पश्चादिनि बहुनिर्देशः तदेनाश्चन्यन इति तीव्र तस्य एकत्वविशिष्टेऽप्येतत् इति लुक्।
नाचीत्येवेति गोत्रे लुगची तेनेनाशङ्क्यते इति प्रत्यय —— अहणपरिभाषया तदन्तविधेः बहुत्वे इति विशेषणेन इदं तस्ये वेति मन्यते का

च गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्वयोः कपोर लुक्। गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्वयोः कथा लुग्वक्तव्यः विदानाम
संभाणाव कः वैदः वैदौ। किमर्थमिदं न अचीत्येव लुक् सिद्धः अचीत्युच्यते तेन चात्रा जादि पश्यामः प्रत्ययलक्षणेनावर्णाश्रयेणा सिप
त्ययलक्षणेनैकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो न भूत्। एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो पुनिवक्तव्यः वैदस्याप
त्यं बहवो माणवकाः विदाः वैदयोर्वा विदाः अत्रो बहुषु यश्चो वेऽक्षिप्त स्मानो लुङ् प्राप्नोति। मा भूदेवं अङ्गं तं यद् बहुषु यस्तेन यद् बहुषु
सर्वं न विप्रतिते वंशकं इह द्विदोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति ततो यमाह। यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् इह दोः बहुषु
त्ववचनमित्यस्य परिहारः न वा सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात्। न वा एष दोषः किं कारणं सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात् सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानि कथं पु
नापरस्य विकरणविवक्षायां द्वौ भवति ततो यमाह यस्य बहुवचनेऽपरतो लुक् पदे सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानि अहम पीदम चोद्यं
चोद्य इह द्वन्द्वे बहुषु लुग्वक्तव्यमिति भाष्यपि सन्न सर्वेत्र बहुवचनं परं भवति॥
भाष्य इति काश्यपस्यापत्यं गोत्रमिति विदादित्वादञ् ततः काश्यपश्च — अतिकान्त पदं इत्यत्रार्थं इदं वृत्तिकन्ताविति कन्मात्रय
स्त्रीविकार्थे चापत्यं इति वाच्ये यथा प्रत्यर्थो अनुज्ञायत्राङ्कियां विद्वन्मकेधज्जे इति याज्ञलुक्। एतदन्तं बहुषु वर्तते इति लुक् प्राप्ते
उत्तर३ न अत्र प्रत्ययस्य चकारिनिर्दिष्टोऽन्यस्य बहुत्वमिति विज्ञायमाने नास्ति लुक् प्राप्तिस्तस्मात् इदं न विधिरात्म प गान्तव्यः। प्रत्ययार्थेन
सिद्ध लुगादिसंज्ञाविधानात्मसंयोगवत्कार्येभाक्त्वात् बहुत्वेन न विशेष्यते। इदानीं पक्षद्वयपरिक्रमणार्थपरिहारः अन्यत्रितोयम्
तिष्ठ वेति एकं प्रत्ययोऽनन्यकार्थोऽभिधायी नित्यलुक् इति ततो यत्र धर्मावयवान्तं तदन्तप्रकृतेर्दोषः काश्यपा इति सज्जन इत्रपरिहारस्यान्ते अर्थः

लुक्कृत इति अन्तरेणापि विधिप्रीत्यव्याहितगोत्रलुग्व्यावृत्तेः निभाकः पञ्चगर्गा इति प्रत्ययलक्षणेन बहुवचनपरत्वाभावाल्लुक् भवतीत्यर्थः असमर्थादिति॥
समर्थानां प्रथमाद्वेत्यधिकारादिति भावः सामर्थ्यं च स्वप्रत्ययेनेति तद्वत्तेनेनाहिता यस्य पदस्य संबन्धवतं पदस्ये नुप्राप्ता हेतोर्मात्रिय दिकाधिका
रत्वाद्वा दिविशेषणार्थः स्याद्वादितियोः अभयोदीयान तमिकञ्चा घातस्यापि घटेनाः। प्रत्ययलक्षणेनाचीत्येवेति चेद्यायचद्वयोः उपसंस्कारस्य परि
हारः यस्येतीय थैवे सार्थाः यथा रक्षो इति भागमः अयमाकृत्यकार्यं वर्णोऽथवा श्रयेन प्रत्ययलाश्रयतन्त्रस्य यलक्षणेन भवतीति यथा गोहि
ताभिमादावबाह्यः इमागमस्तहलादिविज्ञावेयिथातुकाश्रयत्वात् प्रत्ययाश्रय इति प्रवर्तते गोत्रे लुगचीत्यत्र आदिमसत्याश्रयत्वाल्लुक् ए

लुक्कृते न प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणेनानुमतेति क्षिनिर्दिष्टप्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः न लुमताङ्गस्येति वृद्धिर्भवति गोर्ग्यं नैव शक्यं इहिहदो गार्ग्यस्य
तत्पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीतः पटः पञ्चगार्गीरूपः — ग्यो इति इष्टमेवेत्यर्थः इहोतु पञ्चगार्गीदशगुणरूपे बभवितव्यम्। — तद्धितस्य प्रथम चोदना द्वयोर्गार्ग्ययोः ग
र्ग मपत्रत्रापि बहुवचनपरत्वविशिष्टं कथं समर्था इत्येतत्संघतेसामर्थ्यं च स्वत्वं तेन। ततो यमाह यस्यमस्य — यार्थवद्वृत्तेः कप्यादिसमर्थानाद्वि
ते ग्रस्य घटेन इन चोद्य चोद्ये गोत्रस्य बहुषु — लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्वयोः कयोर्लुगाति कर्थस्यापि बहुवचने परतो लुक् वक्तव्यः तस्यापि
स्त्र बहुवचनं परं भवतीति वक्तव्यः अचीत्येवालुक् सिद्धः अचीत्युच्यते न चात्रादि परपामः प्रत्ययलक्षणेन ननु चोक्तं वर्णाश्रयेना क्षि
प्रत्ययलक्षणमिति यद्विकारचिह्न्णो श्रयाय पिप्रत्ययलक्षणेन भवति तच्चेदमपि भविष्यति अथवा विशेषणालुक् कथं तु तस्य हलि नि
तिवृत्ता स्येदेव भाविशेषणानुक्कमुपस्कारहलि नेत्यच्यते विदा भोमय सं वह्वोमाणवकाः विदा अत्रापि प्राप्नोति अत्र पुनरस्य बहुत्वे
वर्तमानस्य लुक् भविष्यति पुनरलुक् तस्माल्लभवति ।स्त समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्य लुग्दुर्भते न च तत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्य
यान्तं किं तर्हि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तं॥ ॥
प्रत्ययलक्षणेन प्रवर्तते हलि नेति यथा गार्ग्य — त्यमिति पुनरस्येति अत्र पतञ्जलिकार इत्यत्र लौकिकस्यापि भाष्यस्य गोत्रस्य ग्रहणमिति बुव
बुद्ध्वेयत्र अश्वेति लुग्भविष्यतीत्यर्थः। पुनरिति लुक् इत्यत्र रलुक् इत्यत्र स्त्रीपि प्रवृत्ते रथाघातादितिभावः समर्थानामिति प्रतियो
गिसमर्थानां प्रथमादित्यस्यानुवृत्तिस्त्यमर्थः समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययस्य लुग्भवतीति प्राथमकल्पिकेच प्रत्ययार्थे वर्तमानस्य प्रा
थमं यथा गार्ग्यादि। अत्र पुनः प्रत्ययस्य लौकिकगोत्रवलक्षणद्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तं तः इति प्राथम्याभावः॥ ॥

भा०कै० २
११

अत्रिभरद्वाजिकेति अत्रेरपत्यानीति — आत्रिः भरद्वाजस्यापत्यानीति विग्रहः घञन्तत्वात् भाष्यांस्तु बहुत्वे तद्राजस्य लुक्। त्रिपा बै तिलुक्। टकोत्रिभृगुवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्चेति लुक् ततोत्रिभरद्वाजानांमेथुनिकेति द्वन्द्वाद्वुञ् तिवुञ् तस्याकारेण यद्दिद्वितीयमर्थेनुपसंक्रांत स्याप्यलुक्स्यत्तरागोत्रे लुग्गगोत्रियथान्या से पित्र्य लुगचः प्रसङ्ग्येतेत्यर्थः। वसिष्ठकश्यपिकेति वासिष्ठश्च काश्यपश्च कश्यपायणं पूर्ववद्घ न्यत इत्यातसम्बन्धोतेषामण औत्सर्गिकेत्यादिना तिरस्किकेति नाम्यार्षत्वात् तस्य भृगुकुत्सकुशिकिकेति कुत्साद्वयोः कुशिका

अत एवं चैतद्वेविष्ठेयं। अत्रिभरद्वाजिकावसिष्ठकश्यपिकाभृग्वाङ्गिरसिकाकुत्सकुशिकिकाद्वैतेवमर्थे॥ गोभार्गविकाग्रहणं बाहिय मार्थे गार्गिभार्गविकाग्रहणं किंपतेतन्नियमार्थं भविष्यतिएतस्मिन्नेव द्वितीयमर्थेपुपसंक्रांतस्यालुग्भवतिनान्यस्मिन्नियरङ्गुवातेएकव चनद्विवचनान्तस्यग्रहणं बहुषुलोपो यदि दृश्येत इतिमाभूद्देवं चाभावहुषु पङ्बी वहुषिति अजातं यहु उपक्षं तय तद्बहुषितेवं
वंशार्क्यं भविष्यतिन नु चोक्तंनैरहाद्विरो घोसाद्यो घ्य घम्रतिकृतयः काश्यपाद्विनेषयेषः लौकिकस्यतत्रगोत्रस्यग्रहणं नचैतल्लौकिके गोत्रोप स्वबहुवचनेपरतोलुक्समासबहुत्वेतेन नेतिप्रतिषेधोवक्तव्यः तेनैव चेत्कृतेबहुत्वमितिवाचकत्वं ॥ यस्य प्रत्ययार्थे बहुत्वे लुक्
वनेपरतो तेनाङ्गियामितिवक्तव्योयस्यबहुत्वेलुक्तस्यापमस्थिकोदोषः अत्र —— यदि ति अत्र नाम्नि इत्यादि त्वमाभीति तस्मात्प्रत्ययार्थबहुत्वेन
गोत्रेषयपरिभाषायात् ॥ ॥
इत्यत्रमनत्वं वत् गार्गीभार्गविकेति गोगशाद्घञ् तस्यलुक् गार्गभृगूणां मैथुनिकेति वुञ् अत्र अत्रिभृग्वितिलुक् भार्गगोत्रेयवनादिपाठे नप्रतिषिध्यतेमार्गि द्वितीयमर्थेनुपसंक्रांतस्याप्यलुक्स्यात् गोपवनादिवुनयवृतपठितत्वपयोक्ता वेत्यापनायेत्यर्थः। अर्थेति दे राम०
शवादीपरिहारमाह यद्यपीति लौकिकस्येति अपत्यस्येत्यर्थः अतिकतिबहुत्वेयमत्रां गोवर्त्ततेनत्वपत्यबहुत्वस्येत्यर्थः नचैतद्दितीय ११
घपिशाखीमेमप्लितभवति तथापि छिन्नपक्षाश्रयः परिहारो वक्तव्यः इत्येव स्तुकं। इदानीं प्रकृत्यर्थेरोपपरिणामं माहयस्येति। तस्मा दितिं चार्थपक्षेलुकोप रानिमित्तकत्वारत्रयेइत्युदाहृतमिति समिक्ष स्वराप्रसंगः अग्विपाभितेन तत् कृतमेव॥ नि ॥

गार्गीवत्सा इत्येकेकशाद्रूपं स्त्रीपुंसात्मकसमुदायाभिधायितत्रयवसुदायस्य सर्वेषां लुकाभावः प्रसज्यप्रतिषेधेतु नभावमितिसंदेहात्प्रश्नः। देवाद्वितिस्विरप्रश्नः देवादृतिपंक्तिरित्यर्थः। तत्रयवसुदायस्यैकवाक्यतया लाघवात्साप्यलुगिति केचिदाहुः अन्येतु तत्रवृत्ते गार्गीशब्दः नस्त्रीलयुक्ता नामर्थानामभि
ने धानात् य ओलुकानभावं च अन्येषां तु भावमितित्रिपथ्यानेमोपभाजामं यांचयस्समासद्रत्यर्थः यदालोपमांगसुगापद्यार्थानामभिधानाद् ह थैत्तदात्तदाश्रयेणकिंवस्यलुक् युवतामथानैनिवचनारलोपिसन्निधिकृतंबहुत्वमितिमाकारिभुगाति प्रश्नः ओभवेदीति। तायकद्वयसद्रौ
वैदकुलम्॥
अथैदकयंभवितव्यंगार्गीचिवान्सप्सवाडप्स्वेति पदितावस्त्रीविधिनाङ्गीपयोअत्यत्रास्त्रीतिकत्वाभवितव्यंलुकायापस्त्रीप्रतिषेधेनाङ्गीयतेअत्र स्त्रीतिकत्वाभवितव्यं प्रतिषेधेन किंपुनस्त्रायस्यतत्वं देवाश्रातुमर्हतीति अथयोलोप्यलोपिनोसमासस्तत्र कथंभवितुमर्हति यद्विद्द्वप्सतेशारद्व च्छनुकरभीत् भृगुवत्साग्रायणोथु। नोदाम्रस्वरितोऽस्मभ गार्ग्यकाश्यगालवानामिति॥ तद्राजस्यवा॥ ॥ पत्रवीप्स॥ ॥ पत्राद्रीनामेकद्द योवोतसुरूपेषष्ठ्याः अपसंख्यानं यत्रादीनामेकद्वयोवीतस्तुरूपेषष्ठ्याः अपसंख्यानं कर्तव्यं॥ गार्ग्यस्य कुलं गार्ग्यकुलं गार्ग्योकुलं वा गार्ग्ययोः कुलं गा
वेदकुलम्। र्ग्यकुलं गार्ग्यकुलं वा वैदस्यकुलं वैदकुलं वा॥ वैदयोः कुलं वैदकुलं वा यजादीनामिति किमर्थं आंगस्य कुलं आंगायोः कुलं आंगकुलं एक
बयोरितिकिमर्थं गार्ग्याणां कुलं गार्गकुलं ॥ तत्सुरूपद्वति किमर्थं गार्ग्यस्यसमीपं उपगार्ग्यम् आदितिकिमर्थं आभेनगार्ग्यः परमगार्ग्यः अजनजी॥ बहुचदज् प्राच्यभरतेषु। किमर्थंसमुच्चयः प्राच्यभरतेषु चेति अहो खिद्वरतविशेषणां प्राक्ग्रहणेप्राचीयेभरतादितिकिंवातः यदि समुच्चयः भरतग्रहणमनर्थकं नह्यन्यत्र भरताः संति॥ अथ प्राग्ग्रहणं भरतविशेषणं प्राक्ग्रहणमनर्थकं नह्यप्राचीभरताः संति एवं तर्हि समुच्चयः नमुचीकेभरतग्रहणमनर्थकं नह्यन्यत्र भरताः संति ॥ अथ प्राग्ग्रहणं भरतविशेषणं प्राक्ग्रहणमनर्थकं ज्ञापकार्थं किं ज्ञाप्यते। एतत् ज्ञापय त्यचार्यः अन्यत्र प्राग्ग्रहणे भरतग्रहणं न भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं इञः प्राचां भरतग्रहणं न भवति औद्दालकिः पिता औद्दालकाय
वाङ्भयंभवतीति भावः भृग्ववत्सा ग्रायणोषितिअत्रद्वौ लोपिनौ तौ यस्कादिभ्यो लोपिद्वयोश्च लुक्कृतः अगार्ग्यकाश्यपागालवा नामितिद्वौ लोपिनौ भवतस्तत्र षष्ठ्यां तेन लोपीनच लोपिनो लुक्कृतः तद्वेदं तत्र एकद्वयस्य। यञादीनामितिइञ् अतइञितियत्र यावद्बहुषु
गा अजस्त्रेय इयः आदिशाद्यस्य बहुत्वाचि तात्॥ बहुद्वंद्वतत्पुरुषयोर्द्वयोरपि संभवाद्दोषइत्यर्थः अत्रप्रश्नः किनयतितिगोवत्तीवद्दे वत्सामान्यविशेषवाचिनो रपिद्वन्द्व संभवः औद्दालकिः इत्यौद्दालकोनामभरतकुलोत्पन्नः॥ ॥

इत्यालपोगद्योपपत्तिः पत्र॥ ३

भा॰कौ॰ २ वर्गाय॥ विदा धंतर्गणो पीयवनादिः। न चैतत्समानप्रयोगत्वात् इत्कारणो बहिरमिति आगतात् अहं होमोऽमी नीलाह। गोपवनादिप्रतिषेधः रुतैजपका॥
१२ इदं पि चाविकल्प सिद्धत्वात् अध्यक्ष किमर्थमिति न्यानुद्विकापि इन्य इति अस्मादेवोदाहरणात् क कितवादि घस्यया ठेनार्थ इति लक्षते। द्वंद्वा
धिकार निवृत्त्यर्थमिति। अधिकार शब्देनात्र यास्वी यो धिकारः स्वरितत्व निमित्तो न स्वस्तितेन हि पूर्वे हल श्रीयानो द्वंद्व शब्द आसक्त स्वरितः किंतु ह्लो
किको धिकारो यत्रानल रूपाणि विवर्जे यि धित द्वंद्व शब्देनत द्वयो धिकारो विधीयते तस्य वर्जनानिशेषो यो स तेन नायमर्थो द्वंद्व इहना ये
स्तेत दनये कायो सामान्येन द्वंद्वे चाद्वंद्वे च लुग्विकल्प सिद्धिः॥ आगस्त्य॥ सकाशिमत्यय समुदायस्य षष्ठी निर्दिष्टत्वादादेशः प्रसंगस्तत आग

न गोपवनादिभ्यः॥ गोपवनादिभ्य प्रतिषेधः॥ हरितादिभ्यः गोपवनादिप्रतिषेधः आग्ब हरितादिभ्यो ... हारितौ बहवो हरिताः। न गोपवनादि हारितः।
पकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वंद्वे॥ किमर्थमद्वंद्व इत्युच्यते द्वंद्वेमा भूदिति नैतदस्ति ... द्वंद्वे ... कककपिष्ठ लाः ... किकापिष्ठल
यः इति अतज्जतरे प्रवृत्ति अद्वंद्व इति द्वंद्वाधिकार निहासार्थं। अद्वंद्व इत्यस्मिन्द्वंद्वाधिकार निवृत्तं थं द्वंद्वाधिकारो निवर्त्यते तस्मिन्निवृत्ते अविशेषेण द्वंद्वे
च विष्यति। उपकादिभ्यः॥ [redacted] ॥ आगस्त्य कौण्डिन्ययोरगस्ति कुण्डिनच्॥ ॥ आगस्त्य कौण्डिन्ययोः प्रकृति निपा
तनो अगस्ति कुण्डिनौ तौ प्रकृत्यादेशो भवत इत्यक्तव्ये किमर्थं ... लुक् ... थास्यात् प्रसोत निपातने
हि ... भावः प्रत्ययो न निपातने ... भावः स्यात् आगस्तीयाः कौण्डिना इति प्रकृति निपातने क्रियमाणे ... प्रत्ययस्य लोपो भविष्यतित्र
त धिकारात् प्रत्यय लोपः अधिकारात् प्रत्यय लोपो भविष्यति हि प्रकृति निपातने कर्तव्ये योग विभागः करिष्यते। आगस्त्य कौण्डिन्य योर्वृद्धे लुग्भ न कर्तव्यं।
वति। ततः आगस्ति कुण्डिनच् ... प्रकृत्यादेशो भविष्यति। आगस्त्य कौण्डिन्ययोरगस्ति कुण्डिनौ प्रत्ययौ तयोरेव ... न षष्ठी
बुद्धा स्याति आगस्त्य कौण्डिन्ययोरिति नैव दोषः यथा परिभाषित प्रत्ययस्य लुक् ... तिप्रत्ययस्यैव भावस्याथ ... आदेशो भवि

तीनां ... आदेशो ... अक्तादि प्रकृति निपातनमिति ... आदेशो निपातनीय ... लुक् प्रतिषेध इति ... तित्व
किमर्थमिति ... प्रकृति निपातने ... तस्य प्रत्ययो न स्यादेशः ... कौण्डिना ग्रम॰
अ इतक एवादेशो ... विकारादिति ... प्रकृतेरादेशः ... अर्थे ... १२
घते। बहुषु लुग्भवति। ... प्रत्ययस्य ... प्रकृत्यादेशाविति ... अर्थे प्रत्यय ... प्रकृतिरेवादेशमाने। ए
वमपीति ... प्रकृत्यादेशो विधाना दितिभावः। तत ... यथापरिभाषित ... प्रयोग भावः॥

यद्येवं। सनीस्वस चतिय घत्र लुक् स्यात् इत्यकुमनं। यस्येति प्रत्यय लक्षणात् प्रतिषेधात् लोपो न स्यात्। अतो लोपः। यस्य इत्यतो लोपे तु प्रत्यय लक्ष
णाभवत्येवा। पातिपिबतेरिति पिबतेर्वा ... अर्थः। निषिद्ध यावदस्यैव श्रीवादिकस्य ग्रहणं॥ आगमीहिति॥

यद्येवं च अतोऽपि ... वक्तव्यो इदमाश्वत् ... विहित
विद्यमानस्य ग्रहणं ... विहित इति ... वक्तव्यं न वक्तव्यं ... भवितव्यं। ... ल्या
घुसाघ्राभ्यः सिचः परस्मैपदेषु। पापोश्च्र ग्रहणं पिबतेरर्थे ग्रहणं ... पिबतेर्यः पाशब्द
इति वक्तव्यं इह माभूत्॥ ... वक्तव्यं न वक्तव्यं ... विकरणस्य ग्रहण
मिति। पाग्रहणे ... ग्रहणमिति ... तनादिभ्यस्तथासोः। तथासोरात्मनेपद स्वच
ने॥ तथासोरात्मनेपद स्य ग्रहणं कर्तव्यं ... एकवचन ग्रहणं वा अथवा एकवचने यत्तथासोरिति वक्तव्यं
तत्रावश्य मन्यतरत् कर्तव्यं ... वचने ... न सिध्यत्॥ अत सिद्धं पूर्ववत्प्रतिषेधादिति तत्र
हि वक्तव्यं न वक्तव्यं यद्यपि ... आत्मनेपदे ... एकवचने ... वक्तव्यं ... यत्तु
खलु थास् शब्दः अप्रत्ययः आत्मनेपद एकवचनं च तथा ... आत्मनेपदार्थे कवच ना
१ ... गोरेवानीयते। नाद्ध्वानगर्दभ इति॥ तनादि॥ ॥ ॥
गोशब्दे ... तिसृगा ... निर्देशादितिसारादेशः ... करणात् ... काणाति
शाह्रन्निपि निर्दिष्टं ... अर्थे। तेन पायत इति ...
मात्रस्य ग्रहणाभावः ॥ ॥ ॥

भा॰ कै॰ २ आमः स्वियग्रहणमिति निपातनात् एत्वं तु विधानमिति तत्व न प्रसंगे यद्यरहारञ्कः ॥ प्रत्ययमात्रस्येति तिरवारे रयीत्यर्थः ॥ एवं श्वारे निर्वाहे नाद्विपर्यस्तप्रयोग
१२ विन्नृप्यर्थं भवत इच्चन मित्यर्थः आमंत स्वान् भिन्नक्रपरार्थत्ता च स्वाभाविकोवानुत्पत्तिस्तरवारे लुग्ह्यरिणाव्याख्यायत इति भाष्यान्वार्थवत इति आम्
प्रत्ययोः ऽनिर्दिष्टयोः प्रत्ययाः खा र्थी भवेतीत्यर्थवान्त्र भवति त्रिम गात्वा द्विषमस्पृण लिखडौ द्वि वैचने एकादेशे च यद्रूपमामिति तस्यार्थं वत्वात्

नवक्रव्यां। आमः आमोले नौ पिबुड्लोरोरुपसंख्यानं। आमोले नौ पिबुङ्लो रोरुपसंख्यानं कर्तव्यं तो वैत्तवाययोविरामकन्यात्रसभवंतो विरोकुर्वेतु तत्र
वृ हिवक्रवौलियहृणो निवर्त्तिष्यतेप्य द्विविवर्त्ते तो प्रत्ययमात्रस्य लुकृप्नामो निद्ष्यत इत्येव प्रत्ययमात्रस्य त्रात स्वेष्यते एवेस्वाह क्रव्या वानुप्रस्य
ण तेलि राग्निपदिव प्रत्ययमात्रस्य लुभवति तिनतएतदुपपन्नं भवति। आमंतेभ्योगलः प्रतिषेधः। आमंतेभ्योशाल प्रतिषेधोवक्तव्यः। शाशाम
अर्थवद्ग्रहणात् तताभाष्वीकृतो याभामरतिलुक्षाप्नोति। आमंतेभ्योर्थवद्ग्रहणालोः प्रतिषेधः। आमंतेभ्योर्थवद्ग्रहणाञ्छलः अप्रतिषेधः अनर्थकप्रतिषे
धोऽप्रतिषेधः। लुक्स्यात्रभवतिशशाम तताभेति अर्थवद्ग्रहणानला प्रतिषेधइति चेरमः प्रतिषेधोवक्तव्या म क्षितिषेधोवक्तव्यो आ
म ॥ उक्तं किमुक्तं सन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तं तद्विघातस्य इति किं पुनर्लुगाशेशाष्ववारः आहोस्वित्कृते प्ये शेषु भवति। लुगाश
शाषवारः तिद्धता भावस्कतिङ्क्तस्तु आभावः कस्यपरत्वस्य। सुवंतत्वात्तिद्धा। सुवंतं पदमिति पदसंज्ञाभविष्यति॥ ॥

लोलुक्प्रसंगाः किंपुनरितिपरा विप्रतिषिद्धा भाव्यविविशवकरति न्यायश्राश्रीयतेतत्रालकारांत रेषुसाव काशास्त्रिवास्योपि व्यावहितेनलु
कावाध्यंतरत्वादेशाषवारोलुक्तं पद्यते अथ तु विशेषात् लित्वसंभवो यत्र भवेत्स्यादित्याश्रीयते तदा कृते षादेश्रेषु लुकाभाव्यमितिस
देहप्रश्नः। लुगानिमित्तविहंभवे भवेत्स्याधनंतत्करानेनेव इधिरामस्येतिभावः कस्येति ॥ —— निघातादेति क्रूकार्यस्यानिष्ट यास॰
लालप्रश्नः ॥ ॥ ॥ १२

कथमिति आम प्रत्ययत्वात्प्रत्ययइति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्सप्रलंलकारश्रेति अतिङिति कृतसंज्ञाप्रतिषेधस्तिङ्भावि नोलकारस्य॥ अयं तु तिङ्
वानभवतीति भावः। सुपः श्रवणमितिपि घयेकवचनस्य हलङ्यास्लो यात्ति तथापि द्विवचनबहुवचनयोः श्रवणप्रसंगाः। कृदंतमिति क्रमेणांतरत्वत्र
कृदंतस्यविशेषणं पेनेतत्र ग्रहणं न तु कृतः। स्वरादिषुपठसमितियध्यतेनेनतद्धितप्रकरणत्रद्धितसाहचर्यादातद्धित एवग्रह्यते पत्यकारपो चकारे
जिंत्वत्रप्रशाध्यानुरासत्वमिष्यते तत्त्वतिवादिमुक्तिस्तिगतिरोतोतिडिवोरात्र बतीतिसिध्यतिनाम्यश्रेति भावः॥ कृदंतमकृतिस्वरत्वादिति प्रशाद्

कथंस्वाधुलम्नि लकारस्य कृत्वात् प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानेन कारः कृत्वात् प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञात हाश्रयंप्रत्य
यविधानं प्रातिपदिकाश्रयत्वात् स्वाधु तान्निर्भवति। सुपः श्रवणमाप्नोति अव्ययादिति लुग्भविष्यति। कथमव्ययत्वं मकारांतत्वा यांचकार॥
त्। कृदंतमातमव्ययसंज्ञभवतीतित्वव्ययसंज्ञानविष्यतिस्वरः कथंपत्रकारं कृदंतप्रकृतिस्वरत्वात्। कृदंतसुजरमरेप्रकृतिस्वरं भवती
त्येष स्वरो भविष्यति। तथा च निघात सिद्धिः तथा च निघातसिद्धिर्भवति। सूक्ष्मायाजयांचकारति तिङ्ङतिङ इति तस्य निघातः तस्मान्निघा
तः सिद्धो भवति। नञ्ञातुसमासप्रसंगः। नञ्ञातुसमासः प्राप्नोति नकारयांन हारयांनञ्जं सुबंतेन सह समस्यत इति समासः प्राप्नोति। उक्तं वाकि
मुक्तं असामर्थ्यादिति नात्र नञ्ञामंतेन सामर्थ्यं केवलतादिलिङ्गे तेन। नचकारयां। न च —हारयामिति। आमः ॥ ॥ ॥

सकारयामितिनेन समासे कृते समासस्वरा अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरयोः प्राप्तयोः कृत्स्वरत्वतः शेषनिघातेनगतेस्वरात्मलं सिध्यतीत्यर्थः।
तस्येति आमंतस्यतिङंतत्वान्निघातेन प्रवर्तेतांतस्मात्परितिङंतं तु चकारादिनिहन्यतेत्वकारयामितितत्सन्नलोपादिप्रसंगः। नचका
रेतिनञ्ञोर्लिङ्गेन सामर्थ्यमपरशेपयतिनत्वयं लौकिकः प्रयोगोभवदिति विपर्येस्त प्रयोगानिहस्थेत्वादतुप्रयोगारंभस्य। चामित्यक्तय
ना दार्थेन नञ्ञः सामर्थ्येन नित्यकार्थेत्यर्थः॥ ॥ ॥

भा·कौ·१
१४ त्र अमर्यादालिंगाभावात् इत्यस्तीतिचखीसमानाधिकरणपरः स्त्रियामित्यत्राश्रितः कृतमियंत्रा इत्यादौ कृतादिभ्यः प्रत्ययप्रसंगादितिभावः किमिदं
मित्रि सं आया अप्यव्यया त्तु पाणिनीयत्वमिति भावः प्रत्यय लक् प्रणिमिति स्वाभाविकं वस्तुयोनु पलब्धिर्ल ग्रहणेन परत्व निबंधन रुत्वादिका

अथयाराख्यं अव्ययादाप्सुपः लुग्वचनानर्थक्यं लिंगाभावात् अव्ययादाप्सुपो लुग्वचनमनर्थकं किं कारणं लिंगाभावात् अलिंगमव्ययं कि
मिदं भवान् सुपो लुकं मन्यते आपो लुकं मन्यते। यथैव ह्यलिंगमव्ययं एवमसंख्यमपि स्यात् भवतः प्रत्ययलक्षणं त्वा चार्यः प्राप्य
मानः सुपो लुकं मन्यते आप पुनरस्य तु किं सतिन किंचिदपि प्रयोजनं मस्ति अव्ययात् प्राप्नोति स्याद्वत्त्वन्निर्नेप्रोति किं कारणं ए
कत्वादीनामभावात्। एकत्वादिषु ह्यर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते तत्त्वव्ययाभिकत्वादयः संतित्याद्विशेषेणोत्पद्यन्ते उत्पन्नानां निवृत्तिः किं पुनरत्र
यथा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य विपर्यकेच प्रकृताः एकत्वादयः एकस्मिन्नेकवचनं न द्वयोर्न बहुषु द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुवच | बुषु बहुवेव बहु
नं नैकस्मिन्न द्वयोरिति अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्ते अव्ययेभ्यः स्वादय इति यदयं अव्ययादाप्सुप इति लुकं शास्ति। अव्ययाद्

सो पेस्ति इये लात्वाप्नत इत्यर्थः। उच्यमानेप्रीतिप्रसक्तादर्शनस्योपादिसंज्ञाविधानात्। अनुत्पन्नस्य सुपो लुगसंभवादिति भावः एकत्वादिष्वि | एम०
तिया कौ कवाक्यतया विधिः सूत्रवार्थेत्वादिविधानादिति भावः अविशेषेणेति वाक्यान्तरमिति येकत्वात् त्वादिविधिः विना कास्तीति भावः। | १४
यदयमिति एकवाक्यतायां ज्ञापकत्वं तु संभवतीत्यर्थः ॥

नाव्ययीभावे योगमवसानमिति योगविभागादित्यर्थः तु नियामक इतिवा यथास्तोतुवर्तिनैनामे वायंचमात्र्यालुक् पंचम्या अपीत्यर्थः संपद्यते। आथा | ते
इति युक्तमिति आयोगे अयं पंचमीन त्वा यानहात इत्यत्र भावो भवतीत्यर्थः नदेतित्र अव्ययीभावाद्धि हिताय पंचम्यास्त्वमादेश प्रतिषेधोऽनुत्तरपस्त
द्धिहितायं पंचमीतस्या अपसमासमाप्तिपदिकत्वात्तल्लुक्क्रुतेसमासात्तु शब्दजत्य न तत्साध्व भावो भवतीति इति शिष्य तस्वे त्यर्थः अव्ययं कुं

नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपंचम्याः नाव्ययीभावादत इति योगव्यवसानं। नाव्ययीभावादत इति योगो वसेयः नाव्ययीभावादकारांतात् परो लुग्भवति।
ततो मत्वपंचम्या इति किमर्थमिदं योगविभागः पंचम्यास्त्वम् प्रतिषेधार्थः पंचम्या अमः प्रतिषेधोयथा स्यात् एकयोगे हि उभयोः प्रतिषेधः स्यात् अमः | त
अतु कपंचास्तत्र योगविभागः कर्तव्यः ॥ तृतीयासप्तम्योः बहुलं। किंपते। सप्तम्याः कोप्रतिव्यतीति आम्भिवा पंचम्या इति। बाधिपंचमी प्रतिषे
धे अपादानग्रहणं अपि पंचमीमति ये च अपादानग्रहणं कर्तव्यं अपादानपंचम्या इति वक्तव्यं किं प्रयोजनं कर्मप्रवचनीययुक्तेऽप्रतिषे
धार्थं कर्मप्रवचनीययुक्ते मा भूत् आपाटलिपुत्रं वृष्टो देवः न चैतत्त्र स्यात् कर्मप्रवचनीययोगात् समासात् पंचम्यभावः न वा बहिःकारणं किं
कारणं बहिरंगत्वात् कर्मप्रवचनीययुक्ते अन्तरंगस्य कर्मप्रवचनीययोगात् समासात् पंचमीन भविष्यति परा हि समासः कर्मप्रवचनी
ययुक्ते भवति तदा मतिषेधः तत्र यथा आउपकुंभात्। आउपमणिकात् इति। नाव्ययीभावात्। तृतीयासप्तम्योर्बहुलं। सप्तम्याद्विन्दूसमा
सस्यैवाव्ययवे शोभितं। सप्तम्या द्विन्दूसमास एवाव्ययवे शोभितमिति वक्तव्यं॥ स्मत्तं सुषमा गाथे मद्रदिनदी समासत्वम
त्तो गीत्ता दित्वा गंगारूयाएकविंशतिभारद्वाजंत्रियं शब्दा शकैनसं ॥ तृतीयासप्त॥ ॥ ॥

मादितिकुंभस्य समीपमित्यव्ययीभावः। ततश्चात्तुपंचमी॥ ॥तृतीया॥ ॥सुमद्रमिति मद्राणां समृद्धिरित्यव्ययीभावः। एकविंशतिभा | इ
रद्वाजमितिएकविंशतिर्भरद्वाजा वंश्याश्चिपंचाशी द्वितमावे वंश्यादिति सम्बन्धे नेति समासः तत्र वान्निपदानो लोपोऽयस्त्वे नाथो त | स्प
नमिथापिल्लाकीतमभारद्वाजः शब्दयोरेकत्वविशिष्टार्थो ततसंक्रमात्तु भावः ततः सप्तमी॥ वितीमावः बहुलग्रहणात् अन्यायमथो ति

भा॰कौ॰२ नुदः॥ ॥भ्वः कौ ति प्रसक्तौ नामतत्र शरीरस्य ज्ञाताः आत्मनेपदानामिति लुट् आत्मनेपदानां च प्रथमसंज्ञकानां शरीरस्य भवन्तीति क्रमेणात्म

१५ ते स्तुटः प्रथमस्य डारौरसः इति टेरेविधेर्लुटो डारौरसः पूर्वविप्रतिषिद्धं। टितो टेरेविधेर्लुटो डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधैरेत्वस्यावकाशः न।
पचते पचेते पचन्ते शरीरसामवकाशः श्वः कर्ता श्वः कर्तारौ श्वः कर्तारः इहोभयं प्राप्नोति श्वः अध्येता श्वः अध्येतारौ श्वः अध्येतारः इति
शरीरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। सतर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः॥ आत्मनेपदानां चेति वचनात्सिद्धं॥ आत्मनेपदानां
च डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यं तत्समसंख्यार्थं॥ न ह्यावश्यमात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं। समसंख्यार्थं —— संख्यातानुदेशो
यथा स्यात् आक्षिप्यमाणो ह्यात्मनेपदग्रहणे षड् स्थानि —नस्त्रय आदेशा वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति वैप्रतिषेधार्थेन तावन्
नार्थ आत्मनेपदग्रहणेनाऽऽदरमिह संप्रधार्यं शरीरसः क्रियन्तामेत्वमिति किमत्र कर्तव्यं परत्वादेत्वं। नित्या शरीरसः कृते प्येत्वे प्राप्नुवंत्य
कृते पि प्राप्नुवं [redacted] नित्यैरेत्वमनित्यं कृतेष्वपि शरीरःसु प्राप्नोति कृते ष्वपि प्राप्नोति अनित्यमेत्वं अन्यस्य कृते शरीरः
सु प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति शरीरसोप्यनित्याः अन्यस्य कृते त्वे प्राप्नुवंत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च
प्राप्नुवंतोऽनित्या भवंति उभयोरनित्ययोः परत्वादेत्वमेत्वे कृते पुनः प्रसंगाद्विज्ञानात् शरीरसो भविष्यन्ति। समसंख्यार्थेन चापि नार्थ
आत्मनेपदग्रहणेनाऽऽकृतिनि त र [redacted] त मे नेत्यवाख्यानं विप्रतिकृतत्र्यांन
येऽत्र थेत्तः एकार्थस्य कार्थाष्णुर्थस्य ह्यर्थाबद्धर्थस्य बद्धर्थे अथवा आदेशाश्च पिषद्विंवानि हिंशं तेकर्थ्य एकशेष निर्देशो य अयेन
तस्मिन्नेकशेषे सति किं संख्यं कृते कशेषाणां द्वंद्वः अच्च शच्च डा औ च रौ च रश्च रः डारौरः श्च डारौरसश्च इति॥ आहोस्वित् कृते द्वंद्वे नाम
कशेषः डा च रौ च रश्च डारौरसः डारौरसश्च डारौरसश्च डारौरसस्तदिति किं चातः यदि कृते कशेषाणां द्वंद्वः अनिष्ठः समसंख्यः प्राप्नोति
एकवचनद्विवचनयोः डा औ प्राप्नोति बहुवचने कवचनयोः रौ प्राप्नोति द्विवचनबहुवचनयो रस प्राप्नोति। अथ कृते द्वंद्वे नाम कशेषः
विशेषविहितत्वाद् आदेशो टेरेत्वं बाधते। पूर्वविप्रतिषेधार्थेनापि पूर्वविप्रतिषेधस्य प्रयोजनं तत्प्रयोजनेनेत्यर्थः॥ ॥ १५

चरो। रोच

नं२
किंपुनरितिकस्यपक्षस्यन्याय्यतरत्वात्तथास्यतरत्वमिति निरस्यानेन प्रेष्यः इह तु कृते कशेषाणां द्वंद्वो इष्टवान्नेव प्रश्नास्यतर इति न तस्येष्टः
प्रश्नः डारौरसः कृते टेरेत्वं इति परत्वादेत्वे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानाद् डारौरसो भवन्तीति यत्र तु रौ रु इति कृते संप्रसारणं द्विवचनं एषएवार्थ
य आर्येपादर्शितः आतयेतरतिरेवाभीत्र यः अ मं तिनएव सर्वेषां तु डाविकार इति डारे शरस्यार्थः नान्वेव कृतमेनेकान्त्वमित्यं तस्य सा

किंपुनरस्त्वयुस्म उभयं हि दृश्यते बहुशक्तिकिटिकं बहुनिशक्तिकिटि कंसिं बहुखट्वाली पिठरं बहूनि स्थानी पिठराणि डारौरसन्नः
तेरेय यादिद्वित्वप्रसारणे समसंख्येन नार्थोऽस्ति स्विद्दं स्थानेऽर्थतोऽन्तराः ओत येतो व्यवस्था त्रय एवैम भवति सर्वेषां टेरेत्वं च यरत्वा
कृते पितस्मिन्निमित्संतु डाविकारस्य शिल्कं रणं सर्वादेशार्थं डाविकारः शित्करणं किं प्रयोजनं। सर्वादेशार्थं शित्सर्वस्येति सर्वादे
शो यथा स्यात् आक्रियमाणो हि शाकारे अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीति मसस्य प्रसज्येत। निघातप्रसंगस्तु। निघातस्तु प्राप्नोति श्वः कर्ता
सःपरत्वस्य एवं धातुकमनुदात्तं भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति यावता च तो डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थमिति। सिद्धमलोन्त्य विका
रात्। सिद्धमेतत्कथं अलोन्त्यविकारात्। [redacted] अस्त्वयमलोन्त्यस्य कारूप सिद्धिः कर्ता इति टे ओपा लोपः इति टे
लोपितनौ यो भविष्यति अनत्यान्न प्राप्नोति डित्करणस्य प्रयोजनं विष्यति॥ अनित्वाद्वा अथवा आन त्वादेतत्सिद्धं किं मिद्भान
त्वादिति अलोन्त्यस्यायं भवन्न प्रत्ययः स्यात्। [redacted] असत्यां प्रत
यसंज्ञायां —— मिति— ह्यानआस्य सामि त्वेत्ताभ्यो जो यो न अस्ति लोपनेकाल्यदा नेकाल्तदा सर्वादेशः यदा सर्वादेशः
नदा प्रत्ययः।—— यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञायदेत्संज्ञा तदा लोपः॥
इति तत्र्व कव्यः श्वःकर्ता— ति। योऽस्य देशस्तस्य तास्मन्तरादीनत्वाद् इदित्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति स्वकृति उः तिङः इति निघातः स्तनलुड् इतिप्रतिषिद्धः।
ड इति॥ आकारादिति परतः स्वतकारस्य इसंस्तकस्य नो घटि कारणसामर्थ्यादिति जनए वाने गस्यापी तिबोढव्यं हा [redacted]
त्यसशारंश्ये कृते ख तत्कारमांशा प्रत्यये परतो गसं ज्ञावि धानात्॥ अनित्वादिति अनित्वास्तकत्वादित्यर्थः॥ अन्त्यमिति प्रत्ययस्य धवयवः स्यान्न
उ तु प्रत्ययस्तकारादेः स्वदायस्य प्रत्ययत्वात्॥ ॥

भा॰कौ॰२ अस्मिन्नेकदेशादिति तत्रानेन कृते कार्ये एकदेशेन समुदायस्य व्याप्तत्वात् सर्वादेशः प्रवर्त्तते। सर्वादेशे च तस्मिन् कृते एकादेशः क्रियते इति सिद्ध
१६ मलोपविकारादिति यदुक्तं तत्र दोषमुद्भावयति यदा हीति श्रूयमाणस्वरित्वं परिमाणमिति स्वरितस्य भावे सर्वं स्वादेशे कृते द्वयोः स्वरयोर्मात्राग्नि

प्रश्लिष्टनिर्देशाद्धा। अथवा प्रश्लिष्टनिर्देशोपयोगत्वात् सोऽनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति यदा तदेयमेत्यस्य सख्यानेभवति तदा ति
इत्यग्रहणेन ग्रहणं न सामोति। तिदत्र ग्रहणमेकादेशविकृतस्यानन्यत्वात् एकदेशविकृतमनन्यवदिति सिद्धम् अग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति। स्वरः नन्यवद्
केथा। स्वरे विप्रतिषेधात् सिद्धं उदात्तः क्रियताम् अनुदात्तत्वमिति किमत्र कर्तव्यं। परत्वादनुदात्तत्वमित्युदात्तः कृते प्यनुदात्तत्वं प्राप्नुवं
सकृतीपि प्राप्नुवेति अनुदात्तत्वमपि परिनिष्ठितकृते स्थितिरसः स्मृत्यं प्राप्तोत्यकृते च प्राप्नोति। अनित्यमनुदात्तत्वं प्राप्नोति। अन्यथा स्वरे स्यादकृते स्व
रसिन्नस्य च प्राप्नुवंतो अपि नित्यत्वात् पूर्वविप्रतिषेधो नित्ययोः परत्वादनुदात्तत्वं अनुदात्तत्वे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानात् उदात्तः स्वरितत्वमेति
हतिस्वरेण सिद्धं। न सिध्यति किं कारणम्। अन्तरंगत्वात् उदात्तः स्वरः अन्तरङ्गत्वात् उदात्तः स्वकृते च अनुदात्त ज्ञ क्रियतामिति नोपपद्यते किम
अकर्तव्यं। परत्वादिद्वीयेन भवितव्यं॥ ॥ ॥

अग्रहणेन अग्रहणस्य रत्वतस्मादित्यर्थः एकदेशविकृतमिति। यथा पचतु पचंति तादी॥ ॥ ॥ ॥ राम॰

१६

भा॰२ अन्यस्य कृते तु उदात्तः स्वभावतो स्यान्यस्य कृते तु अन्तरस्य अप्राप्नुवन्नविशिष्टं रविरुतोभवति। परीरसाप्यविलात अन्यथा स्वरस्य कृ
तेन अनुदात्तत्वे

भा॰कौ॰२ न्याय्यस्वायमिति। पूर्वं परत्वितो हि उदात्तः समन्तरेण लोपात् न्याय्योयं तु न्याय्यः। अथ वा परविप्रतिषेध एवायं न पूर्वविप्रतिषेध इति न्याय्यत्वमत्रोच्यते
१७ मिहेति उदात्तः स्वकृते तु उदात्ते ऐ च कृते सं प्रधारणा यं न लकृत्तु उदात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरो नेन प्राप्नोतीति तत् कथं मनयोर्विप्रतिषेध इत्याहतदे
तदिति तिपानुदात्तस्य सख्यानेऽङ्गदेशः स्त्रा निवृत्तौ वा रत्नु रात्र स्त्रोदात्तनिवृत्तिस्वरस्य सिध्यति यत्कृतं शादि संख्याने क्रियते तत्र परत्वादिलो

एवं तर्हि स्वरे विप्रतिषेधात् सिद्धं न्याय्य एवायं स्वरे विप्रतिषेधः इह मिहं संप्रधार्यं अन्तरात्त्वं क्रियतामनुदात्तनिवृत्तिस्वर इति किमत्र क रो
र्तव्यं परत्वादनुदात्तत्वं अनुदात्तत्वे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो भविष्यति। तदेतत् सिद्धं भवति यत् पिद्वच नेयद् पिद्व
चनं तत्र न सिध्यति तत्रापि सिद्धं कथं परदमघल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवादः न चायं वाद विषये उत्सर्गो भिनिविशते
मवें ह्यपवादा अभिनिविशंते पश्चादुत्सर्गाः प्रकल्प्य वा पूर्वापवादविषये [redacted] ततउत्सर्गोभिनिविशते ते
न न तावदत्र कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवति अथवा दल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रतीकृते तत्रानुदात्तत्वं क्रियतां लोपस्त्विप घटिप परत्वा
दानेउ ल्लोपः लोपावविद्यमानोदात्तत्वे अनुदात्तो न प्रत्ययस्वरस्य वा दल्लसार्वधातुकोनुदात्तत्वं। तेन तत्र न प्रसक्तः प्रत्ययस्वरः करोत्विला।
प्रत्ययस्वरस्य तत्र सेड्निसं नियोगशिष्टः तेन चाप्य साधुरानो लोपस्तेन त्थानदोषः॥ इति श्रीभगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरण
महाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकं समाप्तं स्वायं पादो ऽध्यायश्च ॥आह्निकानि २८

येकृते तु उदात्ते उदात्तलोपेन कृते दत्तुदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिध्यति पुनः प्रसंगविज्ञानाच्चानुदात्तत्वमेवस्यादित्यर्थः। लोपाविति शास्त्रीयस्त राम॰
दा आनुदात्तो न गृह्यते किं तर्हि विकलाभावयुक्त इत्यर्थः। इति सन्नियोगशिष्ट इति इतिः प्रवृत्तिर्येदेवतानां प्रवर्त्ते तेत् वा पवादाभावादु
दात्तत्वयुक्त इत्यर्थः पूर्वं कृत्वार्थः श्लोकेन संगृह्यतः॥ इत्युपाध्यायज्ञाय्यटपुत्रकय्यटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य च १७
तुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकं समाप्तश्चाध्यायः॥ ॥

इतिमहाभाष्येद्वितीयाध्यायस्यचतुर्थःपादःसमाप्तः

862

00138938

Digitized with financial assistance from
Observer Research Foundation
on 22 February, 2019